dc_1440_17

VIDA TIVADAR

A SZTYEPPEI, A BIZÁNCI ÉS A MEROVING BIRODALMAK KÖZÖTT

KULTURÁLIS VÁLTOZÁSOK
A KÁRPÁT-MEDENCE NYUGATI FELÉN A 6-7. SZÁZADBAN

Akadémiai doktori értekezés

Budapest, 2018

dc_1440_17

dc_1440_17

TARTALOM

BEVEZETÉS 6

ELMÉLET, MÓDSZER, FOGALMAK 9

Kulturális változások és a kapcsolatrendszerek átalakulása 10
Helyi vagy idegen tárgyak 13
Formai körök, lelettársulások, kulturális területek 14
A kulturális és etnikus identitás 15
Romani et germani 15
Róma: *Transformation of the Roman World* 17
Bizánc: a kora középkori antik 18
Törzsi germán vagy Meroving birodalmi? 19
Sztyeppei nomádok 20
Az identitások megnyilvánulásai: reprezentáció 21
Öltözet és viselet 21
Vallás, hitvilág, szellemi kultúra 23
Díszítőművészet 23
Kiútkeresés: archaeometria és bioarchaeológia 24

A KORA AVAR KORI RÉGÉSZET KUTATÁSÁNAK IRÁNYAI 25

Az avar kori régészet kezdetei és korszakai 25
Az avar kori hagyaték azonosítása: gyűjtők és polihisztorok 25
Stíluskritika és néprajzi szemlélet 26
A keleti örökség kutatásának prioritása: időrend és társadalom 28
Késő antik hagyományok 29
A késő antik maradványlakosság sorsa Pannoniában 29
A késő ókori betelepítés kérdése 30
Romanizáltak kutatásának tanulságai egyes nyugati provinciákban 31
A Meroving világ és az avar kori germánok régészeti hagyatéka 34

A KORA AVAR KORI LELETANYAG A KÁRPÁT-MEDENCE NYUGATI FELÉN 35

Fejfedők, fejdíszek 35
Hajháló – *reticulum* 35
Fejfedő, hajpánt 38
Fátyol, fátyoltűk 39

Ékszerek 40
Fülbevalók és hajkarikák 40
Kosaras fülbevalók 40
Gúlacsüngős fülbevalók 42
Poliéder végű fülbevalók 45
Gömbcsüngős fülbevalók 46
Félholdalakú csüngő díszes fülbevalók 47
Spiráltekercses, pödrött végű fülbevalók 48

dc_1440_17

Felülnyitott, alsó ívén megvastagodó fülbevalók 49
Oldalt nyitott, alul dudoros vagy orsós díszű fülbevalók 50
Oldalt nyíló, egyik végén kiszélesedő fülbevalók, hajkarikák 51
Fémpántos fülbevalók 52
Gyöngydíszes fülbevalók 52
Drót- és lemezékszerek – új stílus az ékszerviseletben 53

Viseleti tárgyak 56
Fibulák 56
Korongfibulák 56
Ékkőbetétes, dobozos, öntött korongfibulák 56
Késő antik-kora bizánci stílusú korongfibulák 56
Ékkőberakásos korongfibulák és utánzataik 56
Dobozfibulák és utánzataik ókeresztény jelenetekkel 58
Áttört korongfibulák svasztika ábrázolással 63
Meroving stílusú korongfibulák 63
Fibula fogazott állatstílussal és niellóval 63
Madárfej-koszorús fibulák 64
Ékkőbetétes fibulák 65
Karéjos, öntött, félgömb díszű fibulák 67
Lemezes fibulák 70
Késő antik-kora bizánci stílusú korongfibulák 70
Növényi mintás korongfibulák 70
Ékkőberakásokat imitáló és geometrikus díszű fibulák 70
Rozetta, cikk-cakk díszes, ion kymationt utánzó 71
Láncmintás lemezfibula 72
Meroving stílusú lemezes korongfibulák 73
Lemezes korongfibula maszkkal és fonatmintával 73
Madárfej-koszorús korongfibulák 74
Fonott kereszt mintás lemezfibula 75
Állat alakú fibulák 76
Keresztfibulák 79
Kora bizánci aláhajtott lábú fibulák 81
Ezüst és bronz aláhajtott lábú fibulák 81
Vas aláhajtott lábú fibulák 82
Római császárkori fibulák viseleti helyzetben 83
Meroving típusú fibulák 86
Kengyeles fibulák 86
Gammertingen típusú kengyeles fibulák 86
Négyszögletes rugólemezű, fonatmintás 87
Félköríves fejű, kilenc gombbal díszített, fonatmintás 88
Félköríves fejű, hétgombos, ékkőberakásos 88
Félköríves fejű, ötgombos fibula, növényi mintával 88
Cividale típusú fibula 89
Állatfejes számszeríjfibula 89
Ragadozó madár alakú fibula 89
S-alakú fibulák 90
Értelmezés: a meroving típusú fibulák viselete 90
„Szláv fibulák” 94

Dísztűk – ruhatűk és hajtűk 99
Stílustűk 100
Dísztűk cellás ékkő vagy üvegberakásokkal 100
Dísztűk tömör vagy áttört négyszögletes taggal 102
Gömb- és poliéder díszes tűk 102
Madárfejes tűk 104
Balta alakú tagban végződő tűk 105
Spatula fejű tűk 106
Ember- és állatfejes tűk 107
Tűk vésett, fogazott fonatmintával 108
Értelmezés: hajtű vagy ruhatű 109

Övgarnitúrák – újabb értelmezések 111
Késő antik – kora bizánci típusú övgarnitúrák 111
Egy- vagy kéttagú övgarnitúrák 112
Többtagú övgarnitúrák, áttört, öntött veretekkel 114
Soktagú, címerpajzsalakú, lemezes övgarnitúrák 118
Itáliai (alpi) típusú övgarnitúrák 125
Soktagú, itáliai övgarnitúrák hosszú, bronz veretekkel 127
Csatok 129
Álcsatos övek 136
Meroving típusú övgarnitúrák 139
Egy- és kéttagú övgarnitúrák 139
Három- és négytagú övgarnitúrák 142
Többtagú övgarnitúrák 145
Soktagú övgarnitúrák 149
Rekeszdíszes, vas soktagú övgarnitúra 153
Hosszú veretes, soktagú övgarnitúra 155
Övgarnitúra, hosszú, tausírozott veretekkel 156

Fegyverövek 157
Sisak 160
Díszfüggők 161
Lábszárszíj és fém veretei 169

Pont-kör díszes leletcsoport a Dunántúlon 171
Amulettek 173
Bullák – *bullae* 173
Amulettfüggők, láncok, kulcsok 174
Faszelencék, amulettkapszulák – *capsulae* 176
Csengők, kis harangok – *tintinnabula* 178
Eszközök 178
Kanalak, szűrőkanalak – *colatoria* 178
Bárdkések 179
Kaszák, szőlőszedő- és metszőkések 180
Fémedények 182
Üvegedények 182
Összecsukható székek – *sella plicatilis* 183

dc_1440_17

KULTURÁLIS ÉS TÁRSADALMI CSOPORTOK A 6-7. SZÁZADI TEMETŐK TÜKRÉBEN 184

Módszertani megjegyzések 184

Bóly-Sziebert-puszta 187
Budakalász-Dunapart 189
Csákberény-Orondpuszta 190
Keszthely-Fenékpuszta Pusztaszentegyházi dűlő 197
Kékesd 198
Kölked-Feketekapu 199
Környe 202
Mór 206
Nagyharsány 207
Nagypall 208
Romonya I 209
Romonya II 210
Szekszárd-Bogyiszlói út 210
Szellő 214

POPULUS ET PATRIA AVARORUM 215

Az eurázsiai avarok: új politikai és kulturális jelenség 215
A Kárpát-medence birtokba vétele 215
Az avar hatalmi szervezet kiépülése és nomád típusú reprezentációja 218

Bizánc politikai kihívása és az avar elit 222
Az avar kori „presztízsgazdaság” 222
A bizánci típusú reprezentáció kialakulása 224

Az Alpok-Adria vidéki romanizált ’*koine*’ és az avar kori Pannonia 229
A késő antik köznépi kultúra nyomai 230
A nyugat-mediterrán kapcsolatok történeti értelmezése 234

Bizánc kulturális kihívása: átalakuló köznépi kultúra 237
Viselet, ékszerek 239
Mentalitás, vallás 243
Divatváltás vagy betelepítés? 244
Keszthely-Fenékpuszta: egy késő ókori *emporium* 248
Késő antik elit és köznép 249
Meroving kultúrájú előkelők és kíséretük 251
Gazdasági és kereskedelmi központ 253
Vallási, kulturális központ 255

Meroving kultúrájú csoportok 256
Történeti források 256
Dunántúl 257
Vezetőréteg 261
Kíséret és köznép 263
Regionális központok 264
Tisza vidék 265

dc_1440_17

Erdély 275
Nyugat-európai és itáliai kapcsolatok 275
Észak-európai (skandináv és balti) kapcsolatok 277

Változó identitások – esettanulmány 279

AZ AVAR TÁRSADALOM ÁTALAKULÁSAI 280

Kulturális keveredés az avar kor elején 280
Új szimbólumok, új reprezentáció 282
Kultúrtörténeti értelmezés 285
Integráció: egységes reprezentáció, egységes társadalom? 286

LELETLISTÁK 292

IRODALOM 315

KÉPALÁÍRÁSOK 365

TÍPUSTÁBLÁK 1-19

LELETTÉRKÉPEK 1-40

TEMETŐTÉRKÉPEK 1-20

TÁBLÁK 1-114

dc_1440_17

BEVEZETÉS

A kora avar kori népesség eredetével, összetételével, társadalmi tagozódásával, kulturális átalakulásával, és kapcsolatrendszerével összefüggő kérdések a budakalászi temető feltárása óta (1988-1992) foglalkoztatnak. Negyed századdal ezelőtt azonban a feltárt új típusú leletanyag alapján az avar kori anyagi, és szellemi kultúra kialakulásával és változásaival kapcsolatban felmerült új kérdésekre még részben a rossz publikációs helyzet (leletközlések, részfeldolgozások hiánya), részben az avar kori anyagi kultúra eredetével és fejlődésével kapcsolatban uralkodó szemlélet és módszertani megközelítés miatt nem lehetett kielégítő magyarázatokat adni.

Mára azonban a helyzet alapvetően változott meg, mert időközben kulcsfontosságú kora avar kori leletegyüttesek kerültek közlésre (Csákberény, Kölked, Szekszárd, Zamárdi), hiánypótló részfeldolgozások készültek el (pl. bizánci leletek, Meroving típusú viselet, fogazott II. állatstílus, dobozos fibulák, stb.), és ami még lényegesebb, az utóbbi másfél évtizedben a Kárpát-medence kora középkori régészeti kutatásában is megjelentek a tudományos világban, így a régészetben is lezajlott paradigmaváltás új szempontjai, és ezzel együtt megváltozott a tudományos megközelítés elméleti háttere és megújult módszertana.[1] Napjainkban az avar kor első évszázadának régészeti kutatásában a keleti hagyatéktól eltérő, korábban „idegennek" tartott helyi európai elemek (késő antik, Meroving és bizánci) vizsgálata alapvetően új értelmezési keretek közé került, és jelentőségének megfelelő helyet kapott. Ennek köszönhetően válik lehetővé, hogy a kora avar kori Kárpát-medence történetét beillesszük a késő antik átalakulás európai folyamatába[2], megkeressük helyét a kora középkori európai gazdasági és kapcsolati hálóban[3], mert ez a Mediterraneummal határos terület a nyilvánvaló kapcsolatok ellenére az elmúlt évek összegzéseiből rendszeresen kimaradt.[4] A Sirmium központú gepida királyság és a Keleti-Alpok vidékére benyomuló langobard királyság elindult az európai/római típusú fejlődés útján (kereszténység, pénzverés, stb.), de ez az irány az avarok Kárpát-medencébe telepedésével megszakadt.

A Kárpát-medencében az eurázsiai eredetű avarok uralma alapvetően változtatta meg az együttélés kereteit, az új etnikus és kulturális viszonyok között, a kontinuitás formáit, az akkulturációs és inkulturációs, vagyis az összetett társadalmi átalakulási folyamatokat. Nemcsak a hatalmi terület felosztása változott meg, hanem átalakultak a kulturális csoportok helyi és távolsági kapcsolatai, megváltozott a gazdasági tevékenységek szervezeti háttere (kézműipar, mezőgazdasági termelés, kereskedelem), új népcsoportok, új kulturális formák, új életmódok és túlélési stratégiák jelentek meg.

Míg a korábbi kutatás a keleti hagyományokat előtérbe helyező tudománypolitikai megközelítése miatt népek, etnikumok (*gens*) azonosítására, etnogenezisének meghatározására törekedett, ma inkább a különféle hatalmi és kulturális vagy földrajzi csoportok együttélésének és kapcsolatrendszerének, az emberi cselekvés okainak, az élet egykori menetének vizsgálata a cél.

Egy évszázaddal az avarok betelepedése után a Kárpát-medencében a korábbinál egységesebb anyagi kultúra alakult ki. Előtte a térségben egymással is sokoldalú kapcsolatban álló, különböző kulturális és etnikus csoportok voltak jelen, amelyek részleteiben vagy egészében jól azonosítható heterogén leletanyagot mutatnak. A Kárpát-medencében az egykori Pannonia területén az avarok betelepedése előtt késő antik kultúrájú népesség, a

[1] Bálint 1993, 195-273; Daim 2000, 77-204; Garam 2001; Daim 2003, 463-595.
[2] Ward-Perkins 2007, 177-192.
[3] Hodges 1982; Geary 2002; Heather 2005; McCormick 2001; Heather 2011; Hodges 2012.
[4] Wickham 2005.

dc_1440_17

korábban betelepedett germánok leszármazottai és langobardok, az Alföldön pedig a gepida és szarmata népesség maradványai éltek. Az avar kori anyagi és szellemi kultúra az eurázsiai sztyeppei nomádok által teremtett hatalmi és társadalmi keretek között alakult ki, miközben mediterrán bizánci és nyugati Meroving (bajor, frank) ill. itáliai langobard hatások érték.

A megválaszolandó új kérdések a kutatás céljait és tárgyát illetően jelentős hangsúlyeltolódásokról árulkodnak, amely a megváltozott történeti, társadalomtörténeti érdeklődésnek és az ennek nyomán megfogalmazódó igényeknek köszönhetők. Hogyan jött létre és hogyan működött az új avar politikai alakulat, miként épültek ki a hatalmi központok? Az új hatalom milyen népi és infrastrukturális előzményekre támaszkodott, hogyan változott a településterület? Az új népi és társadalmi viszonyok hogyan hatottak a helyi és távolsági kapcsolatrendszerekre, mi határozta meg a népesség életmódját, miként változott a társadalom különféle csoportjainak kultúrája és kialakult-e, és miként alakult ki az új, „avar" identitás.

Dolgozatom célkitűzése elsősorban a Kárpát-medence nyugati felén kora avar kori őslakos és betelepülő népesség anyagi és szellemi kultúrájának meghatározása, azok egymásra hatásának vizsgálata, a társadalmi és kulturális változások irányának és ütemének kiválasztott, a kulturális identitás képződése és átalakulása tekintetében mérvadó (szimbolikus jelentőségű) régészeti leletcsoportjai segítségével történő elemzése. Célom a különböző etnikus és kulturális csoportok együttélésének, hálózatainak és párhuzamos térhasználatának vizsgálata leletek, leletegyüttesek, díszítőrendszerek, rítusok és hitvilág változásának nyomon követése és modellezése.

A jelen dolgozatban nem tárgyalok azonos részletességgel minden leletcsoportot, csak azokat, amelyek esetében még nem készült el az átfogó kép kialakításához szükséges mélységű összefoglaló feldolgozás. Ugyanakkor néhány korábban már részletesen elemzett leletegyüttest az újabb kutatási eredmények figyelembe vételével röviden újra értékelek. A kiválasztott tárgytípusok formai és időrendi elemzése után vizsgálom elterjedésüket és kapcsolatrendszerüket, és törekszem az idegen eredetű (import) és a helyi készítésű tárgyak meghatározására és értelmezésére. Elsősorban olyan kiválasztott tárgycsoportok, szokások, kulturális és vallási jelenségek elemzésére törekszem, amelyek szimbolikus értékűek, és amelyek segítségével minden korábbinál jobban bemutatható és megérthető a történelmi jelentőségű kulturális átalakulás iránya, üteme és folyamata.

Az elmúlt években, amióta a dolgozatban tárgyalt kérdésekkel foglalkozom tovább bővült a forrás- és a publikációs helyzet. A Keszthely-fenékpusztai temetők közlései és értékelései, valamint az erődben beindított kutatások új eredményei az egykori Pannonia területéről származó a késő antik és kora bizánci jellegű leletanyagnak és régészeti jelenségeknek ma már nemcsak a régión túlmutató jelentőségű összefoglalását teszik lehetővé, hanem a Meroving kulturális hagyaték hordozóival történő összevetést is.[5] Időközben ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a bizánci régészet fejlődésével az egyes Kárpát-medencei tárgytípusok széles körű mediterraneumi összefüggései és kapcsolatrendszere új, önálló feldolgozásokat igényel, amelyek elmélyült kutatására egy nemzetközi program keretében két PhD projekt is elkezdődött. Az egyik dolgozat a női, a másik a férfi viselet és reprezentáció bizánci elemeinek tágabb, Földközi- és Fekete-tenger vidéki összefüggéseit tárgyalja, s e készülő disszertációk az avar kori mediterraneumi kapcsolatok új szintéziséhez vezetnek.[6]

A közel jövőben bioarchaeológiai adatok is segíthetik a régészeti és a történeti értelmezést, mert három temető esetében (Budakalász, Kölked A és B, Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlő) folyamatban vannak geokémiai és molekuláris biológiai kutatások.

[5] Müller 2010; Müller 2014.

[6] Blay Adrien a női, Samu Levente a férfi ékszerek és viseleti tárgyak elemzését végzi az ELTE, az MTA és az RGZM együttműködésében folyó „*Die Beziehungen zwischen der Awaren und Byzanz*" című PhD kutatási programban, amely egyben a freiburgi Albert-Ludwigs Universität és az ELTE régészeti doktori iskoláinak cotutelle PhD együttműködése keretében valósul meg.

dc_1440_17

Stronciumizotóp (Sr) vizsgálatok a mobilitás, stabil izotóp (C, O, N) elemzés a táplálkozás és az életmód jobb megismerését segíti elő. A Duna-Tisza közi gazdag, mongolid vezetőréteg genetikai vizsgálata a csoport tagjai között fennálló esetleges rokonsági kapcsolatokat meghatározására irányul.[7]

Munkámat párhuzamosan végeztem az avarság, Itália és Bizánc kapcsolatait monográfikusan elemző Bálint Csanáddal[8], és a kora avar korban kulcsfontosságú zamárdi temető feldolgozását végző Garam Évával[9], külön köszönettel tartozom mindkettőjüknek, hogy a felmerült kérdésekről folyamatosan konzultálhattam velük. Sokat tanultam a Falko Daimmal és Szőke Béla Miklóssal folytatott rendszeres beszélgetésekből is.

Köszönettel tartozom kollégáimnak, akik tanácsaikkal, észrevételeikkel segítették e dolgozat formálódását: Bollók Ádám, Csiky Gergely †Kiss Attila, Koncz István, Rácz Zsófia, Szenthe Gergely, Takács Miklós, Török László (Budapest), Volker Bierbrauer (München), Horst Wolfgang Böhme (Marburg/Mainz), Uta von Freeden (Frankfurt), †Dafydd Kidd (London), Kiss Gábor (Szombathely), Lőrinczy Gábor (Szeged), Müller Róbert (Keszthely), †Max Martin (München/Basel), Lidia Paroli (Róma), Pásztor Adrien (Maglód), Patrick Perin (Paris), Dieter Quast (Mainz), Arno Rettner (München), Mechtild Schulze-Dörrlamm (Mainz), Bendegúz Tóbiás (Mainz/Innsbruck), Tomka Péter (Győr), †Thomas Völling (Würzburg/Olympia). Fogadják mindnyájan köszönetemet.

Hálával és köszönettel gondolok családom tagjaira, mert türelemmel és megértéssel viselték el utazásaim, magányos kutatásaim és támogatták munkám megszületését.

Az avar kori kutatások útján Bóna István professzor indított el, az írás során előre mutató tudományos nézeteivel és eredményeivel folyamatosan szembesültem, ezért dolgozatom az ő emlékének ajánlom.

Budapest, 2017. december 2.

Vida Tivadar

[7] „Mobilitás és a népességátalakulása a Kárpát-medencébena Kr. u. 5-7. században: Változó társadalmak ésidentitások 2016-2019” című, NKFIH/OTKA NN 113157 – DFG KN 1130-4-1 számú nemzetközi projekt keretében. (Projektvezető: Corina Knipper – Vida Tivadar).

[8] Bálint, *Italy*

[9] Garam, *Zamárdi III.*

dc_1440_17

ELMÉLET, MÓDSZER, FOGALMAK

Mielőtt a kiválasztott kora avar kori Kárpát-medencei leletek régészeti és történeti feldolgozására, több szempontú kultúr-, és társadalomtörténeti értelmezésére vállalkozom szükségesnek tartom az általam követett módszerek, értelmezési és fogalmi keretek bemutatását. Alapvető célom a Kárpát-medencében az avar kor első felében élt népcsoportok együttélésének, kölcsönös egymásra hatásának, kulturális önazonosságuk ki- és átalakulásának vizsgálata. E célkitűzések megvalósításához különféle tudományterületek bevonása szükséges, amelyek összehangolása számos nehézséggel jár, s ez elengedhetetlenné teszi a korábban alkalmazott módszerek és kutatási irányok kritikus, elemző áttekintését. Korunk önreflexív, szigorú forráskritikát alkalmazó, minden korábbi tézist újra értékelő tudománya bizonyos értelemben „mítoszromboló", de minden esetben arra törekszik, hogy új felületen, új paradigmák alkotásával teremtse meg a mélyebb ismeretszerzést, az új szintézis lehetőségét. Ehhez pedig új, dinamikus fogalmi és értelmezési keretek kialakítására van szükség.[10]

A hazai népvándorlás kori régészet kutatását a kezdetektől jellemezte az elméleti megközelítés igényének hiánya. A 19. és 20. században merész elméletek születtek „elméleti régészeti" viták kontrollja nélkül, hiszen az eredményeket (az adott területen egyeduralkodó) műhelyek és személyiségek legitimizálták.[11] Mivel az összetett történeti és társadalmi rekonstrukció lehetősége az sokáig hol a feldolgozatlan leletanyagok miatt, hol az elméleti-módszertani alapok hiánya miatt, vagy ideológiai okokból lehetetlenné vált, a leletanyag feldolgozásában inkább a pozitivista felfogású, formai[12], időrendi, és funkcionális kérdésekkel foglalkozó kutatások kerültek előtérbe, amelyeket legfeljebb az etnográfiai szemlélet bevonása színezett.[13] E módszer alkalmazása hamar elérte saját korlátait, miközben néha a leegyszerűsítő értelmezés gyakran egyoldalú, idealizált, nem ritkán etnocentrikus és romantikus történelemszemlélettel társult.

A korábbi évtizedekben a hazai népvándorlás kori és kora középkori régészet művelőit kritika érte a régészeti kérdések megítélésében alkalmazott „vegyes érvelés" módszerének alkalmazása miatt, mert a különböző tudományterületek (régészet, történettudomány, nyelvészet, fizikai antropológia, néprajz stb.) különböző nemű és kategóriájú adatainak és érveinek összekeverése, együttes használata a régészeti problémák végső megoldásában többnyire megkérdőjelezhető érvényű vagy hibás következtetések levonásához vezetett (vegyes érvelés = gemischte Argumentation).[14]

A hazai népvándorlás kori régészetre is jellemző volt az erős történeti szemlélet, a történeti adatok csábító, olykor erőszakolt összekapcsolása a régészeti adatokkal. E módszer alkalmazása megfigyelhető a különböző népek *gens*-ek (pl. quádok, vandálok, szkírek, gótok, gepidák) hagyatékának azonosításában és a leletek földrajzi kiterjedésének vizsgálatában, az

[10] C. Renfrew: Space, Time and Polity. In: M. Rowlands–J. Friedmann (eds), The Evolution of Social Systems. London 1978, 89-114.

[11] J. Laszlovszky–Cs. Siklódi: Archaeological Theory in Hungary since 1960: Theories without theoretical Archaeology. In: I. Hodder (ed.), Archaeological theory in Europe: the last three decades. London 1991, 272-298.

[12] Kovrig 1963; Garam 1995.

[13] ld. László Gyula és Dienes István munkássága. P. Tomka: Archäologische Studien zur Ethnographie der awarenzeitlichen Völker. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 116, 1986, 157.

[14] Az 1960-80-as években előszeretettel alkalmazott eljárás volt az ismert történeti és nyelvészeti források valamint az ismert régészeti adatok minden áron történő összekapcsolása. A megszületett eredmények ma már nem állják ki a modern tudományos kritika próbáját. vö. Bálint 1993, 203-204.

egyes időrendi egységek kialakításában (pl. a langobárd vagy az avar kor periodizációjában).[15]

Kulturális változások és a kapcsolatrendszerek átalakulása

A „régészeti kultúra" fogalma az ős és kora történeti régészetben elsősorban a sírleleteken, a lelőkörülmények megfigyelésén, valamint a települések leletein alapult, ám ezek egy korszak anyagi kultúrájának csupán töredékes, válogatott elemeit adják. Az egykori kultúráról földrajzilag körülhatárolt területen tárgyak, szokáselemek, technológia, mezőgazdasági és kézműipari termelés menetének meghatározása által alkothatunk fogalmat.[16] S. Brather szerint az etnikus csoportidentitás kizárásos alapon fogalmazódik meg. Ezek az un. „identitáscsoportok" szimbólumok révén ismerhetők fel, s e szimbólumok gyakran etnikus ismertetőjelként is értelmezhetők.[17] Siegmund Franknak sírleletek, temetkezési szokások, a viselet, a technológia, fegyverek és edények statisztikai vizsgálatával és elterjedésük elemzésével sikerült elkülöníteni a Rajna vidéken a nyugati és déli kört, a frankok és alamannok leletanyagát.[18]

A népvándorlás kori és kora középkori régészetben manapság az elmúlt évszázad tipo-kronológiai alapokon nyugvó, etnikus szemléletű megközelítésének bírálatát tapasztalhatjuk. Az etnocentrikus megközelítés a történeti forrásokban említett népek és lakóterületük alapján azonosította a leletanyagot, és abban az esetben is etnikusan jellemzőnek tartotta, ha az idegen területre jutott.[19] Mára ez az értelmezési módszer -- elérve korlátait -- a hozzá kötődő „régészeti kultúra" fogalommal együtt meghaladottá vált.[20] A régészeti kultúrát korábban a leletek és a régészeti jelenségek (pl. temetkezési rítus), szokások egyes elemeinek tér- és időbeli kiterjedése alapján írták le, és gyakran a hazai népvándorlás kori régészetben is népcsoportokkal azonosították (kulturális körök).[21] A jelenségek és tárgyak elterjedése alapján megalkotott „régészeti kultúra"-fogalom nem azonosítható egy-egy „etnikummal", annál is inkább, mivel mindkét fogalom olyan konstrukció, amelyek modern megalkotóik történeti és kulturális beágyazottságát és ennek következtében tudatos vagy szándék nélkül rejtve maradó indítékait tükrözik.[22]

Mivel az egyes személyek változó módon kerülhettek kapcsolatba az anyagi kultúra elemeivel, a térben és időben nagy változatosságot mutató régészeti leletanyag, ill. jelenségek nem hozhatók összefüggésbe etnikus és kulturális közösségekkel.[23] A régészeti leletek, mint egykor használt tárgyak földrajzi elterjedése ugyanis sokféle okkal magyarázható, pl. köthető vándorkézműves (ötvös) vagy műhely tevékenységéhez ill. hatókörzetéhez[24], kereskedelmi[25], diplomáciai vagy személyes ajándék cseréhez[26], elitek közötti kommunikációhoz[27],

[15] A „vegyes érvelés" módszerének bírálatára a hazai népvándorlás koros szakirodalomban először Bálint Csanád vállalkozott a kora avar kori keltezési lehetőségek tárgyalása kapcsán. Bálint 1993, 203-204; Bálint 1995, 245-248; Bálint 2006b, 277-347; Langó 2007, 169-172.
[16] Siegmund 2000, 303-359; Több tárgy elterjedésének vizsgálatát szorgalmazza: Brather 2004, 74.
[17] Brather 2004, 616-622.
[18] Siegmund 2000, 301-313.
[19] Hakenbeck 2011; Hakenbeck 2011a, 62-63.
[20] A régészeti kultúra kérdéséhez ld.: Siklósi 2006.
[21] Ld. Bóna I.: A népvándorláskor. In: Magyarország története I. Budapest 1984; vö. Bálint 2010, 145-182.
[22] Shennan 1989, 1-32; Brather 2004; Bálint 2006b, 277-347; Steuer 2010, 55-86.
[23] O'Shea 1984, 286-300; Shennan 1989, 1-32; Brather 2004.
[24] Neipert 2006, 23-50.
[25] McCormick 2001.
[26] Hardt, M: Silwerware in Early Medieval gift exchange: imitatio imperii and objects of memory. In: Franks and Alamanni in the Merovingian Period an Ethnographic Perspective. I. Wood (ed.) Studies in Historical Archaeoethnology. The Boydell Press. San Marino 1988, 317-331; Wood 2000, 303-304; Curta 2006, 671-699; Keim 2007; A. Cutler: Gift and Gifts Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies. Dumbarton Oaks Papers 55, 2001. P. Geary: Gift Exchange and Social Science Modelling: The

dc_1440_17

házassághoz, személyek vagy csoportok mobilitásához, ill. kulturális minta követéséhez (*imitatio*).[28]

A régészeti kutatás kezdetén az etnikum meghatározása, ill. régészeti kultúrával való egyeztetése természetes eljárás volt, de a 20. század második felében a szociológiai és etnológiai kutatások hatására a történettudományban elindult a szembenézés az 'etnikum' fogalmával[29], majd e kritikus szemlélet fokozatosan átgyűrűzött a régészetbe is. Felismerték, hogy az egyes emberek és népcsoportok adott történeti és földrajzi helyzettől függően rendkívül flexibilisek, külső és belső hatásra folyamatosan változnak[30], és ennek megfelelően folyamatosan alakítják kulturális önazonosságuk szimbólumait (pl. öltözet, viselet, képi ábrázolások, ornamentika, életmód) is.[31] A korszerű népvándorlás kori régészet feladata a folyamatosan változó kapcsolatrendszerek és átalakuló kulturális jellegek, valamint az ennek függvényében változó önkép felismerése és modellezése. Nem vitte előbbre a kutatást a 20. sz. végén bevezetett „kultúra-modell" fogalmának megalkotása sem, mert az a korábbi etnikus értelmezési keret továbbélését biztosította.[32]

Munkámban a sírokban, temetőkben talált régészeti leletek és azok kontextusa, valamint a megfigyelhető egyéb jelenségek összefüggéseinek elemzésével a 6-7. századi avar kori kultúra és társadalom változásának dinamikus elemeit kutatom. A fő kérdés tehát az, hogy a kulturális, a társadalmi, gazdasági és politikai átalakulások miként olvashatók le a régészeti leletanyag változásain, kimutathatók-e idegen hatások, ill. a régészeti leletek milyen mértékben tükrözik a kultúra megváltozását. Ebben az értelemben célom a kiválasztott leletanyag rendszerezése, formai és időrendi elemzése segítségével a fő kultúrtörténeti és társadalmi folyamatok, a politikai és a gazdasági viszonyok és sokoldalú kapcsolatrendszerek bemutatása.[33]

A vizsgált tárgyak elterjedései kijelölnek különböző, egymást részben lefedő tereket, amelyek valamely emberi tevékenységeket képeznek le, vagy csak pusztán az együttélés színhelyét jelzik. A szociológiai térelmélet szerint e társadalmi térnek természetes földrajzi határai vannak, s ez különösen megnyilvánul a természeti környezet által jobban behatárolt kora történeti időszakban mint a modern korban.[34] Ez a szociális tér azonban, nem feltétlenül esik egybe a politikai, a kulturális vagy az etnikus térrel. E szociális térnek vannak olyan ismertetőjegyei, szimbólumai, amelyek a tér szerkezetéről, hasznosításáról vagy a használók mentalitásáról árulkodnak.[35] A kulturális antropológia szempontjából a kultúra tehát nem más mint a különböző szimbólumokból összetevődő szövedék.[36]

Limitations of a Construct. Negotiating the Gift: Pre-modern Figurations of Exchange, ed. Gazi Algazi, V. Groebner, B. Jussen. eröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 188. Göttingen 2003.

[27] Wood 2000, 303-304; Bauer 2009.

[28] pl. Keim 2007; Quast 2009, 1-26.

[29] Wenskus 1962; A magyar történeti kutatásban ez a szemlélet Szűcs Jenő munkásságában jelentkezett. Szűcs J.: Nemzet és történelem. Budapest 1984.

[30] Geary 1983, 15-26.; Jones 1997; W. Goffart: The Narrators of the Barbarian History (AD 550–800): Jordanes,Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon. Princeton 1988; Hakenbeck 2007, 19-27.

[31] Hobsbawm 1983, 1-14.

[32] S. Brather: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. Germania 78, 2000, 139-177; W. Pohl: Ethnicity, Theory and Tradition: A Response, in: A. Gillet (ed.) On Barbarian Identity (=Studies in Early Middle Ages 4.), Turnhout 2002, 221-239; Kritikusan az új irányzattal szemben: Siegmund 2000.

[33] Brather 2005, 433-450; A kulturális kapcsolatrendszer kutatásához ld. M. P. Canepa: Theorizing Cross-Cultural Interaction Among Ancient and Early Medieval Visual Cultures. Ars Orientalis 38, 2010, 7-29; Matthew P. Canepa: Distant Displays of Power. Understanding Cross-Culrural Interaction Among the Elites of Rome, Sasanian Iran, and Sui-Tang China. Ars Orientalis 38, 2010, 121-154.

[34] M. Löw: Raumsoziologie. Frankfurt am Main 2001.

[35] Az utóbbi időben az etnológiában teret nyert a „kulturális mag" elmélete. Julian Hayes Steward elmélete szerint egy kultúra alkotóelemei szociális és technikai adottságokból, vallási elképzelésekből, szoros

dc_1440_17

A változások mibenlétét a különböző kutatási irányzatok korábban eltérő hangsúllyal ítélték meg, és egyoldalúan hol szociális, hol gazdasági, hol politikai mozgatórugókat ragadtak meg. Az árnyaltabb megközelítés érdekében napjaink kutatása új fogalomrendszert alakított ki, és az összetett kulturális és társadalmi átalakulási folyamatokat[37] jól kiválasztott anyagi szimbólumok segítségével próbálja meg jellemezni (ld. pl. fegyverzet[38], ékszerek és viseleti tárgyak[39], kincsleletek[40]). Az egyes tárgyakhoz vagy szokásokhoz (pl. temetkezések) kötődő jelképes tartalmak felismerése és meghatározása után válik lehetségessé a szimbólumok megváltozásának értelmezése, vagyis annak tisztázása, hogy a változó történeti és társadalmi körülmények között egyes szimbólumok miként jöttek létre, hogyan változott meg jelentéstartalmuk és miként váltak fölöslegessé.[41]

Az egymással kapcsolatba kerülő népcsoportok többnyire nem egyenrangúak és a kulturálisan, politikailag, vagy gazdaságilag dominánsabb fél közvetetten és közvetlenül is befolyásolta a kevésbé kifinomult partnert. Megfigyelhető továbbá az is, hogy a barbár csoportok a politikai és kulturális kihívást megtestesítő birodalommal (Róma, Bizánc, Kína) történő konfrontáció során formálódtak (germánok, szlávok, hunok), hatalmi központokba tömörültek és új társadalmi rendet alakítottak ki, amibe beillesztették az általuk meghódított területeket és népeket. A beilleszkedés és együttélés során az új politikai és gazdasági környezet felülírta a korábbi etnikus és kulturális kötődéseket.[42] E sokoldalú kapcsolatrendszer hátterében összetett társadalmi (akkulturációs, inkulturációs, stb.) folyamatok zajlottak le, s eközben folyamatosan alakultak át a személyek és csoportok identitása kifejezésének materiális és vizuális elemei. A mindenkori hatalom integrációjának sikerét a kialakuló új egyéni és közösségi reprezentációs formáknak a népesség által történt általános elfogadása jelenti, ami elsősorban az egységes anyagi kultúra elterjedésében mutatkozik meg.

Kulturális és népi egységek azonosítására a *„kulturális identitás”* fogalmának előfeltételezésektől és előítéletektől lecsupaszított értelmezésével, egy új kidolgozott feltételrendszer érvényesülése esetén vállalkozhatunk. A korabeli használati tárgyak ugyanis nem egy neutrális térben keletkeztek, hanem adott társadalmi és gazdasági viszonyrendszerben jöttek létre (ld. megrendelő–készítő–felhasználó). Ezért a mindennapi élet különböző területein keletkezett tárgyak a felhasználó erőforrásai, igénye és választása szerint

összefüggésben vannak a környezettel és az életfeltételekkel. J. H. Steward: The Theory of Cultural Change: The Methodology of Multilinera Evolution. Urbana 1955.

[36] C. Geertz: The Interpretation of Cultures. New York 1973.

[37] I. Hodder: Symbols in Action. Cambridge 1982; I. Hodder (ed.) Symbolic and Structural Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press 1982.

[38] Härke 1992, 149-165

[39] Brather 2007, 185.

[40] pl. Wickham 2004, 9-18; Hardt 2004; D. Quast: Symbolic Treasures in Barbarian Burials (3rd-7th Century AD). In: I. B. Lippolis, A. L. Morelli (a cura di) Ogetti-simbolo. Produzione, uso e significato nel mondo antico. Ornamenta 3. Bologna: AnteQuem, 2011, 253–268.

[41] Hodder 1982, 201; Härke 1992, 149-165; Gillett, A. (szerk.): On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. (Studies in the Early Middle Ages 4.) Turnhout, 2002; S. Brather–Hans-Peter Wotzka: Alemannen und Franken? Bestattungsmodi, ethnische Identitäten und wirtschaftliche Verhältnisse zur Merowingerzeit und Fr. Siegmund: Commentarii: Anmerkungen zum Beitrag von S. Brather und H.-P. Wotzka. Beide in: Soziale Gruppen, kulturelle Grenzen. Die Interpretation sozialer Identitäten in der Prähistorischen Archäologie, hrsg. Stefan Burmeister/Nils Müller-Scheeßel. Tübinger Archäologische Taschenbücher 5 (Münster u. a. 2006) 139-231.

[42] Hasonló átalakulási folyamat zajlott le az 5-6. században a római birodalom egykori határzónájában, ahol az alaplakosságra rátelepülő barbárok új hatalmi szervezetet, új szociális rendet hoztak létre. Halsall 1992, 196-207; Effros 2002; Effros 2003; Brather 2004; Fehr 2010, 693, 724; Theuws 2009, 281-320.

egy szerteágazó kulturális hálózat elemeit képezik, vagyis szimbolikusan megjeleníthetik a kulturális kapcsolatrendszer egy-egy szeletét vagy szintjét, netán az egészét.[43]

Egy ilyen rendszer szükségszerűen hierarchikus felépítésű. Az egyes leletek és régészeti jelenségek sűrűsödése vagy csoportosulása adott régészeti egységben (település, temető, kistérség, nagytáj) egy hatalmi, gazdasági vagy kulturális szervezet létére enged következtetni.[44] E szervezetek keletkezésének és átalakulásának szociális, politikai, ideológiai, földrajzi vagy gazdasági okainak feltárása a régészeti és a történeti kutatás feladata. Éppen ezért dolgozatomban elsősorban olyan kiválasztott, szimbolikus jelentőséggel rendelkező tárgyakkal és szokásokkal foglalkozom (pl. övgarnitúrák, mediterrán fémedények, amulettek), amelyek rávilágíthatnak a politikai és kulturális szervezet felépítésére és működésére.[45]

A kulturális és etnikus identitás gyakran csak egy másik, szomszédos identitástól elkülönítve jelenik meg.[46] Ezért a kulturális és etnikus identitás inkább helyzetfüggő, állandóan változik, s megnyilvánulása elsősorban politikai természetű.[47] Az identitás azonban rétegzett, egy személy többféle társadalmi identitással is rendelkezhet, amelyeket különböző módon jelenít meg, s helyzetétől függően különböző módon reprezentál mind az életben, mind pedig a halálban.[48] A kulturális identitás meghatározásának kutatásában új szempontokat adnak lehetőségeket hoznak a természettudományos vizsgálatok (stroncium, DNS).[49]

Helyi vagy idegen tárgyak

A kora avar kori Kárpát-medencében számos „idegen", import tárgy található, amelyek a keleti eurázsiai sztyeppékről, a déli Mediterráneumból vagy a nyugat- vagy észak-európai területekről származnak.[50] Az idegen tárgyak fontos kulturális kapcsolatok tanúi, ugyanakkor a tárgyak szerepe az új társadalmi környezetben a helyi igények és elvárások szerint alakult át, gyakran a helyi reprezentáció részévé vált. A kapcsolatok természete és a lehetséges kérdésfelvetések szempontjából a legfontosabb feladat az eredeti importtárgyak azonosítása és a helyi másolatok elkülönítése.

[43] Az emblematikus stílusról zajló vitához hoz: P. Wiessner: Style and Social Information in Kalahari San Projectile Points. American Antiquity 48, 1983, 253–276; C. Christopher–J. E. Neitzel (eds), Style, Society, and Person: Archaeological and Ethnological Perspectives. Springer 1995.

[44] K. P. Fazioli, Rethinking Ethnicity in Early Medieval Archaeology. Social Identity, technological Choice, and Communities of Practice. In: S. D. Stull (Hrsg.), From West to East. Current Approaches to Medieval Archaeology (Newcastle upon Tyne 2014) 20–39.

[45] A hazai népvándorlás kori régészet még nem határozta meg a maga számára a régészeti leletek és lelőkörülmények értelmezésének különböző szintjeit, nem tisztázta, hogy mit várhat és mit nem a forrásaitól. Az értelmezés első szintje (minden későbbi régészeti feldolgozás és magyarázat elengedhetetlen alapja), a formai besorolást, a térbeli és az időbeli elhelyezkedést meghatározó tárgytörténeti studium. Erre az alapra épülhet az értelmezés második szintje a hosszú távon változó jelenségek (*long term process*), a reális eséllyel feltárható társadalmi, kulturális és gazdasági hálózat és viszonyok megállapítása. Legkevésbé alkalmasak a régészeti adatok az értelmezés harmadik szintjén a rövid idő alatt végbe menő események, vagy a rövid idő alatt megváltozni képes jelenségek (politikai események, etnikai csoportok, jogi szabályozás) meghatározására. Brather 2004, 522,

[46] Hakenbeck 2007, 19-27.

[47] S. Jones: The Archaeology of Ethnicity: A Theoretical perspective. Routledge London 1997, 106-127.

[48] O'Shea 1984, 256-286.

[49] Pl. M. Rubini–P. Zaio: Warriors from the East. Journal of Archaeological Science 38-7, 2011, 1551-1559.

[50] T. Gärtner: Recenzió: D. Quast (Hrsg.) Foreigners in Early Medieval Europe. Bonner Jahrbücher 208 (2008) 445. A posztprocesszuális régészet megközelítése szerint nem kell feladni a kísérleteket, mert meghatározott korlátok között lehetséges nagyobb kulturális egységeket, népeket (avarokat, romanizáltakat, szlávokat, germánokat) elkülöníteni.

dc_1440_17

A tárgyak kulturális eredetének azonosítását csak ritka esetben könnyítik meg feliratok, vagy ikonográfiailag besorolható ábrázolások.[51] Az idegen kulturális közegből származó tárgyak elkülönítése módszertanilag alapvetően három pilléren nyugszik (Dreisäulenmodell)[52]. A forma, a díszítés, és a stílus elemzésére koncentráló hagyományos szemlélet mellett azonban ma már elengedhetetlen az anyagösszetétel hiteles természettudományos módszerekkel történő meghatározása, valamint a készítés-technika rekonstruálása. J. Drauschke hívta fel a figyelmet arra, hogy pl. bizánci típusú tárgyak nemcsak a birodalom területén készülhettek, hanem azon kívül is, következésképpen nemcsak a birodalom területén készített tárgyak tekinthetők „bizáncinak".[53] Mindez pedig igaz lehet a kelet- és nyugat-európai importra is.[54] A helyi tárgyak elkülönítése során felmerül a gazdasági feltételek meglétének, pl. nyersanyagok beszerzésének, valamint a technológiai ismeretek átvételének kérdése, ill. az adott gyártási szervezet rekonstrukciójának lehetősége.[55]

A különleges értékkel bíró tárgyak diplomáciai ajándék, kereskedelem, csere vagy rablás útján kerülhettek a Kárpát-medencébe, és jelenlétük ebben az értelemben hadjáratok, politikai események, diplomáciai követjárások (pl. nemesvarbóki kincs) vagy egyéb személyes kapcsolatok (exogámia) tanúi. Egy tárgytípus, motívum elterjedése azonban nemcsak politikai és kulturális, hanem kézműves és kereskedelmi kapcsolatokkal is magyarázható.[56] Számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a kora avar kori késő antik/kora bizánci árut a bizánci birodalom határvidékein tevékenykedő bizánci mesterek állították elő a birodalmon kívül élt népesség számára.[57] A leletek elterjedése is segít a használati tárgyakat (ékszerek, viseleti elemek) előállító kézműipari szervezet meghatározásában. A jelen munkában elsősorban olyan tárgyakat választottam ki, amelyeknek az életmódra, a szellemi kultúrára, a hitvilágra, a vallásra utaló igen erőteljes szimbolikus jelentése lehetett, vagy éppen ellenkezőleg rendkívül profán, mindennapi funkcióval rendelkeztek, és éppen ezért kulturálisan mindkét esetben szignifikánsan kötődtek az adott közösséghez és ezáltal utaltak annak gyökereire, kulturális eredetére.

Formai körök, lelettársulások, kulturális területek

A hagyományos „régészeti kultúra"-fogalom statikus volta miatt ma már nem alkalmas a sokoldalú társadalmi és népi változások bemutatására. Az 1990-es évek közepén kidolgozott un. „germán és romanizált kulturális modellek" sem jelentettek többet, mint a korábbi etnikus fogalomrendszer puszta átnevezését, amely így továbbra is a kulturális (rejtetten etnikusnak gondolt) jelenség statikus elemeire összpontosított.[58] A kulturális hovatartozás vizsgálatában segítséget jelent a tárgyak és a régészeti jelenségek térbeli kiterjedésének megítélése (*chorologia*), az időtényező figyelembe vétele (*chronologia*).[59] A Kárpát-medencében az avar kor elején a sztyeppei lovasnomád, a romanizált és a Meroving germán hagyományok kezdetben jól elkülöníthetően voltak, de már az avar kor kezdetén sokoldalú kulturális kölcsönhatások figyelhetők meg, és nyomon követhető az egyes eltérő kulturális csoportok önkéntes vagy kényszerű együttélése, egymásra hatása is.

[51] Quast 2001, 431-452; Heinrich-Tamáska 2005, 13-21.
[52] Daim 2000, 87-88; E. Horváth: Cloisonné jewellery from the Langobardic Pannonia. Technological evidence of workshop practice. In: Ivanišević, V. – Kazanski, M. (dir.), The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration. Paris – Beograd 2012, 207-242.
[53] Drauschke 2011, 18.
[54] Daim 2000, 86-88; Quast 2001, 433; Heinrich-Tamáska 2005, 13-21; Drauschke 2011, 18.
[55] Daim 2000, 77-204; Voβ 2008, 343-365; Drauschke 2011, 201-240.
[56] Neipert 2006, 23-50.
[57] Drauschke 2011, 201-240.
[58] Bierbrauer 1996, 310; E gondolkodásmód és magatartás kritikáját ld. Fehr 2010, 658-677.
[59] Brather 2004, 111.

A kulturális hagyományok és viszonyok, valamint egymásra hatásuk bemutatására, a társadalmi változások irányának nyomon követésére ad nyitottabb és dinamikusabb kereteket a tárgycsoportok „formai körök”-be sorolása. A „formai körök” nem a korábban használt etnikus megjelölés alapján (germán, romanizált), hanem földrajzi kötődés, sűrűsödés és kulturális jelleg alapján kapnak nevet: európai Meroving formai kör, mediterrán, késő antik/kora bizánci formai kör, keleti eurázsiai-sztyeppei nomád formai kör.

A kialakított „formai körök” csupán a tárgyak formai és díszítésbeli jegyeit fogják össze, egyfajta kulturális tipológiát és térbeliségét jelenítenek meg, de nem határozzák meg a tárgy birtokosának etnikus identitását. A tárgyak ebben a vonatkozásban az adott területről származó kézműves termékeknek tekinthetők, s elterjedésük mutatja, hogy mesterek vagy műhelyek mely területeken készítették azokat, hol élt az a gyártói és megrendelői kör, amelyik azokat valamilyen funkcionális vagy reprezentációs értékük miatt készítette ill. használta.[60] A tárgyak kulturális eredete ugyan nem utal a használó identitására, s legfeljebb azt a lehetőséget vagy pusztán adottságot fejezi ki, hogy az illető saját tárgyait milyen kulturális közeg elemeiből örökölte vagy állította össze. A „formai köröknek” tehát nincs kényszerítően etnikus vagy kulturális behatároló jelentésük, vagyis személyek és csoportok szituatív módon bármely formai kör tárgyainak használói vagy kulturális egység tagjai lehetnek.[61]

Az egy formai körből származó tárgyak adott földrajzi és társadalmi környezetben valamilyen különleges okból (szakrális vagy profán) kivételesen szorosan kötődtek a helyi vagy idegen kézműiparhoz, ill. a népességhez. Egyes ábrázolások (pl. pogány vagy keresztény ikonográfia), szimbólumok meghatározóak lehettek népcsoportok vallási és kulturális identitása szempontjából. Szükséges egy olyan feltételrendszer kidolgozása, hogy miként alkalmasak egyes tárgyak, mint a viselet részei a népi ill. kulturális identitás megjelenítésére. Számos, a mindennapokban használt, célszerű és praktikus tárgy éppen az egyszerűsége miatt nem vált nemzetközi divat- és ezáltal kereskedelmi termékké, és éppen e tulajdonsága miatt nyerhet egyedi jelentőséget egy közösség eredete szempontjából. A bizánci típusú tárgyak az avar kori Kárpát-medencében különféle etnikai és társadalmi csoportoknál jelenhettek meg.[62] Nyilvánvalóan más minőségű tárgyakat igényelt a presztízs-javakra áhítozó avar kori elit, más tárgyak jutottak el az elitet utánzó, különböző etnikai és kulturális eredetű közép-rétegekhez. Felmerül az a kérdés is, hogy az előkelőkre jellemző tárgyak vagy inkább azok másolatai miként kerültek be a köznépi leletanyagba. Az összehasonlító korológiai módszer alapján vizsgálom, hogy a Kárpát-medencei 6-7. századi leletanyagban miként különülnek el és miként vegyülnek eurázsiai sztyeppei, nyugat európai Meroving és skandináv, nyugati mediterrán és a keleti mediterrán eredetű tárgytípusok, ábrázolások, viseleti szokások és kulturális szimbólumok.

A kulturális és etnikus identitás

Romani et germani

Az elmúlt évtizedekben az európai régészetben heves vita folyt az etnikus meghatározás lehetőségeiről, germánok és romanizáltak leletanyagának azonosításáról és szétválasztásáról.[63] Ezekből a vitákból a pannoniai leletanyag még a hivatkozott példák

[60] Ulf 2014, 469-506.
[61] Geary 1983, 15-26; Hakenbeck 2007, 19-27.
[62] Schulze: Einflüsse byzantinischer Prunkgewänder auf die fränkische Frauentracht. Arch. Korrbl. 6, 1976, 149-161.
[63] P. Amory: People and Identity in Ostrogotic Italy, 489-544. Cambridge 1997; Chr. P. Lewis: ’Welsh territories and Welsh Identitiees in Late Anglo-Saxon England. In: N. Higham (ed.), Britons in Anglo-Saxon England Woodbridge 2007, 130-143; P. Delogu–St. Gasparri: Le transformazioni del V secolo: L’Italia, i barbari e

dc_1440_17

szintjén is kimaradt, pedig hasonló problémák az 5-7. században a Kárpát-medencében is felmerülnek. A magyar kutatás számára a vitába való bekapcsolódást megnehezítette a provinciális római népesség kontinuitásának és a betelepült germánokkal történő együttélésének túlzottan óvatos, sőt szkeptikus megítélése, valamint a sok közöletlen leletanyag.

A nyugat-európai (német) kora történeti, kora középkori régészetet a 19. század vége óta meghatározó etnikus szemlélet, a germán és romanizált hagyaték azonosításának módszertana a 20. sz. végéig alig változott.[64] Mivel e tárgycentrikus módszert egyre több kritika érte, a múlt század végén szükség volt az értelmezés megújítására, ezért Volker Bierbrauer kidolgozta a „germán- és a „romanizált kultúra-modell" fogalmakat[65], amelyek még mindig antagonisztikus fogalompárként jelennek meg. Ezért a modellek kritikusai e törekvésben az etnikus szemlélet burkolt fennmaradását látják.[66] Újabb nézetek azt is kétségbe vonják, hogy a Meroving Királyságon belül germánok és romanizáltak valóban élesen elkülönülő etnikus csoportokat alkottak-e.[67] G. Halsall kutatásai bizonyították, hogy a korábbi etnikus paradigmák nem alkalmasak a *foederati* népesség régészeti jellemzésére[68], ezért új megközelítésre, új szempontokra van szükség (pl. társadalomtörténeti folyamatok, gazdasági viszonyok, kapcsolatok).[69]

Miközben a kora történeti vezető kritikus irányzat látványosan szakít az etnikus és kulturális modellek alkotásával, addig Frank Siegmund a „csoport-identitás" kutatásának új módszerét dolgozta ki. Elismeri, hogy az egyes tárgyak etnikusan nem értelmezhetők, ezért a megoldást anyagiasult szimbólumok keresésében látta. Módszere szerint leletkombinációkat keres, és vallja, hogy a leletek és temetkezési szokások statisztikai elemzése (objektivizált átlag) elősegíti a regionális jellegzetességek meghatározását, kulturális csoportok, vagy akár az adott területen élő népességnek mint etnikumnak az azonosítását. Mivel a kulturális határterületeken az identitás megőrzésének igénye erőteljesebb, az egységesedő reprezentáció és a folyamatos átalakulás ellenére is kialakulhatnak határvonalak a népcsoportok között.[70]
A régészeti kutatás sokáig nem vette figyelembe, hogy a romanizáltak a Mediterraneumban nem politikai, hanem jogi, vallási és kulturális közösséget alkottak[71], és tévesen kezdték a 6. századi romanizáltakat (*romani)* a barbár *gentes* mintájára új *natio* –nak tartani.[72] A *romani*

---

l'occidente romano. In: Seminari internazionali del Centro interuniversitario per la storia e l'archeologia dell'alto medioevo 2. Turnhout 2010; Brather 2004; Sigmund 2000; Bierbrauer 2004a, 210-242; Martin 2002, 291-306; Fehr 2010, Pohl 2013, 1-46; Pohl 2014, 406–418.

[64] A német kutatásban: H. Zeiss, J. Werner, V. Bierbrauer, M. Martin. Frauke Stein „A" és „B" halotti rítust különböztetett meg.

[65] A germán kultúramodell legfőbb jellemzője a sok melléklet a sírokban, férfiak esetében meghatározó a fegyvermelléklet, a női sírokban az ékszerek, a kengyeles fibulák. Jellemzőek a pogány és keresztény amulettek, az étel- és italáldozat a sírokban. A romanizáltak temetkezéseire részben negatív bizonyítékok utalnak (melléklet nélküliség), részben pozitív bizonyítékok (leletek: karperec, gyűrű, fülbevalók; temetkezési szokások: kő- és tégla a sírban, fejalátét, többszörös temetkezés, fegyveres sírok hiánya). Bierbrauer 1996, 110-113.

[66] Fehr 2010, 664-666.

[67] Fehr 2010, 139.

[68] Halsall 2000, 170.

[69] A történettudomány a régészetnél már korábban felhagyott az etnikus identitás, a migráció és a honfoglalások hagyományos megközelítésével, de a felvetett új szempontok a régészeti kutatásban még nem mindenütt jelentek meg. H. Keller: Strukturveränderungen in den in der westgermanischen Welt am Vorabend des fränkischen Großreichsbildung. Fragen, Suchbilder, Hypothesen. In: D. Geunich (Hrsg.), Die Franken und die Alemannen bis zur "Schlacht bei Zülpich" (496/97). Reallexikon der Germanischen Altertumskunde - Ergänzungsbände 19. De Gruyer 1998, 581-607.

[70] Siegmund 2000, 301-313; Siegmund 2009, 143-158; Rettner 2002, 267-285; Rettner 2004, 255-286.

[71] D. Kremer: Der Begriff Romanisch und romanische Volksbegriffe. In: D. Hähgermann/W. Haubrichs/J. Jarnut (Hrsg.) Akkulturation. Probleme einer germanisch-romanischen Kultursynthese in Spätantike und frühem Mittelalter. RGA E.-Bd. 41. (Berlin-New York 2004) 35-60.

[72] E. Ewig:Volkstum und Volksbewußtsein im Frankenreich des 7. Jahrhunderts. Darmstadt 1969, 250; Fehr 2010, 34-41.

elnevezés a forrásokban tehát nem etnikus megjelölés, hanem egy jogi, kulturális csoport megnevezése.[73] A *romanus* kifejezésnek ismert a vallási konnotációja is, mert a katolikust jelentette, miközben a barbár pogány vagy eretnek volt.[74]

A germán és romanizált kulturális identitás meghatározásának módszertani tapasztalatai alapvetően fontosak a kora avar kor kutatása számára is, hiszen az avarok e két már hosszabb ideje együtt élő közösséget találták a Kárpát-medencében. Mindkét népesség a politikai hatalom új birtokosainak, az eurázsiai eredetű, sztyeppei nomád avaroknak az uralma alá került. A sztyeppei, germán és romanizált kulturális és etnikus csoportok jelenléte az avar kor elején egyedi alkalmat kínál a többoldalú kulturális kölcsönhatások és keveredés vizsgálatára, s egyben módszertani kihívást jelent a különböző avar kori kulturális és népi csoportok együttélésének modellezéséhez.

Róma: Transformation of the Roman World

A késő antik civilizáció átalakulásának folyamata a Kárpát-medence avar kori történetét vizsgálva sem hagyható figyelmen kívül, hiszen az elmúlt évtizedekben a történeti és a régészeti szakirodalomban számos tanulmány foglalkozott a provinciális római/késő antik kultúra továbbélésével, átalakulásával, mindenek előtt a környező barbár világra gyakorolt hatásával.[75] Az újabb történeti és régészeti kutatás már eltávolodott a római kor és a kora középkor közötti szakadék elméletétől, és sokkal inkább a társadalmi, kulturális átalakulás folyamataira koncentrált.[76] Az új szemléletű történeti és kultúrtörténeti tanulmányok részben áthelyezték a kutatási hangsúlyokat, részben pedig új szempontokat adtak a korábban elméleti és módszertani nehézségekkel küzdő korai történeti, népvándorlás kori és kora középkori régészet számára.[77] A késő antik átalakulás elméleti és gyakorlati kérdéseinek új szempontú vizsgálatára új sorozat indult.[78]

Az új történeti kérdésfeltevések[79] alapján a régészetben is érezhetően áthelyeződött a kutatási hangsúly a tipokronológiai és etnikai kérdésekről a hosszú távú társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok (*long term process, longe duree*) vizsgálatára.[80] Az új kérdésfelvetések és módszerek az elmúlt évtizedek tapasztalatai nyomán nemcsak a késő antikvitás kutatását alakították át, hanem a helyi romanizáltak és a betelepülő barbárok kapcsolatrendszerének vizsgálatát is. Az új szemlélet hatása remélhetően a Kárpát-medence népvándorlás kori, kora középkori régészetére vonatkozóan is megnyilvánul. Ennek során előtérbe kerül a késő antik reprezentációs formák (nemesfémedények, díszöv, jogar, császárfibulák), viselet, temetkezési szokások (sírkamra és sírláda), életmód (étkezési szokások), hitvilág vagy vallás elemeinek a barbárok által történt átvételének kutatása

[73] Fehr 2010, 173

[74] Fehr 2010, 163; W. Pohl–G. Heydemann (eds), Strategies of Identifications: Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe. Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages, 13. Turnhout 2013.

[75] P. Brown: The World of Late Antiquity: AD 150–750. 1989; P. Brown: The Rise of Western Christendom Oxford 1996; A. Cameron: The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600. Routledge 1993; ld. Transformation of the Roman World 1-13. sorozat köteteit.

[76] Ennek a folyamatnak a megértésében sokat segített a *The Transformation of the Roman World* program. I. Wood: Transformation of the Roman World. In: RGA 31. Berlin-New York 2006, 132-134; The Transformation of the Roman World 1-14, 1997-2004.

[77] J. H. W. G. Liebeschuetz: Late Antiquity, the Rejection of "Decline", and Multiculturalism. In: G. Crifó–S. Gioglio (eds.). Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XIV Convegno Internazionale in Memoria di Guglielmo Nocera, Neaple 2003, 639–652.

[78] L. Lavan–W. Bowden (ed. by) Theory and Practice in Late Antique Archaeology. Late Antique Archaeology 1. Brill, Leiden 2003.

[79] Geary 2002, 24-52; Heather 20011, 19-39, 305-349.

[80] M. Whittow: Decline and Fall? Studying long-term change int he east. In: L. Lavan-L. Bowden (eds.) Theory and Practice in Late Antique Archaeology. Leiden 2003, 404-418.

dc_1440_17

(*imitatio imperii*).[81] Az átalakulás folyamatát számtalan átmeneti jelenség színezi. Gyakran jelennek meg késő antik tárgyak a barbárok környezetében, vagy éppen fordítva a romanizált népesség átvesz egyes barbár elemeket.[82] Ezek a jelenségek minden esetben egyedi értelmezést, az átalakulás folyamatának, irányának és mértékének pontos jellemzését igénylik.[83]

A pannoniai késő antik leletanyag azonosításában és értelmezésében az 5-7. századi itáliai és Alpok-Adria vidéki *romanitas* kutatásában kialakított régészeti módszerek lehetnek segítségünkre, hiszen számos pannoniai leletegyüttes szoros mediterrán kapcsolatot mutat. A kutatás figyelme kiterjed a romanizáltak és a velük együtt élt népek közötti kapcsolat formáira, a folyamatosan változó, átalakuló öltözetre és rekonstruálható viseletre. Az antik kultúra hatásának elemzése során újabban egyre fontosabb szerepet kap a késő római infrastrukúra továbbélésének kérdése, a késő antik táj természetes és épített elemeinek a barbár népek megtelepedésére gyakorolt hatásának vizsgálata.[84] Mély társadalmi átalakulásokra következtethetünk az anyagi kultúra vonatkozásában a technológiai színvonal csökkenése (pl. kézzel formált kerámia arányának növekedése), a tárgyak formájának, díszítésének kivitelezésének egyszerűsödése kapcsán.[85]

Az írásos források utalnak a pannoniai késő antik lakosság továbbélésére (*pannonii*) és közvetlen adatok bizonyítják a Bizánci Birodalom és Észak-Itália területéről betelepített romanizált lakosság jelenlétét a Kárpát-medencében. Mivel újabb történeti források előkerülése nem várható a régészetre hárul a feladat, hogy módszertanilag új utakon járva, a Mediterraneum és az Alpoktól északra lévő területek kutatásának tapasztalatait bevonva keresse az 5-7. századi romanizált kultúrájú népesség régészeti nyomait.

Bizánc: a kora középkori antik

A Kárpát-medencében az 5-7. században élt népek anyagi kultúrájában a bizánci elemek meghatározását és megfelelő értékelését sokáig módszertani és szemléletbeli okok nehezítették. A bizánci hatást mutató, késő antik technológiát megjelenítő leletanyagot ugyanis a lokális barbár (avar) kultúrához sorolták, és előállításukat a helyi elitekhez kötődő kézművesekhez kötötték. Alapvetően még ma sincs kidolgozva az a mechanizmus, hogy a magas kultúra milyen módon és utakon fejthette ki hatását a perifériáján letelepedő barbár népek anyagi és szellemi műveltségére, mit tekinthetünk bizánci peremkultúrának vagy csak kulturális peremjelenségnek.[86] Mára a leletanyag bővülése és rendszerezése, a bizánci „kis leletek" régészetének megszületése, valamint az elméleti és módszertani háttér átalakulása miatt Bizánc és a barbárok anyagi kultúrájának kutatásában alapvető változások figyelhetők meg.[87]

A korábbi hazai szakirodalom nem tisztázta egyértelműen a „bizánci" jelző jelentését, és nem különböztette meg, vagy szinonimaként használta a késő antik, bizánci, italo-bizánci, stb.

[81] A leghevesebb viták az etnikus azonosítás kérdésében bontakoztak ki. Ld. Brather 2004, 1-28.
[82] ld. Stark 2006, 287-305; Szőke 2012; Vida 2016.
[83] J. Kleemann: Lebten Barbaren in römischen Villen? – Ein Fallbeispiel aus Südwestungarn. *In*: The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period. Hg.: B. Niezabitowska-Wiśniewska – M. Juščiński – P. Łuczkiewicz – S. Sadowski. Monumenta Studia Gothica 5. Lublin 2008, 63-75.
[84] Tomka 2005, 125–147; Tomka 2006, 68–77; Heinrich-Tamáska 2007-2008, 199-229; R. Virágos: Continuity and Change in Early Medieval Landscapes in Western Hungary. Possibilities for Research. Annual of Medieval Studies at Central European University 13., Budapest 2007, 213-240.
[85] M. Rautman: Handmade Pottery and Social Change: The View from Late Roman Cyprus. Journal of Mediterranean Archaeology 11/1, 1998, 81-104.
[86] Bálint 2000b, 186; Daim 2000, 83.
[87] Bollók 2015, 265–314.

fogalmakat. Ma is hiányzik a „bizánci" jelző megbízható definíciója.[88] Magam „kora bizánci" megjelölés alatt az 5. század végétől a 7. század végéig a Kelet-Mediterraneumban kialakult, és az egész Földközi- ill. a Fekete-tenger térségében elterjedt kulturális jelenséget, művészeti és formai kört értem, amely kisebb regionális egységekre oszolva gyakorolt hatást a Bizánci Birodalom határain kívül élt barbár népek kultúrájára.[89]

A bizánci civilizáció és a barbár népek kapcsolatrendszerének elemzésére ma még nincs kidolgozva egységes módszertan. Nagy előrelépést jelent e téren Jörg Drauschke monográfiája, amelyben az Alpoktól északra élt bajorok és alamannok leletanyaga esetében elemezte a bizánci és orientális tárgyak eloszlási mechanizmusát, azok társadalmi, gazdasági, kereskedelmi és kézműipari hátterét.[90] Mára a Bizánci Birodalom belső területein feltárt leletanyag jelentősen megnövekedett, és a kutatás a korábbi művészet- és építészettörténeti megközelítés mellett, ma már a kis tárgyak feldolgozását előtérbe helyező régészeti kutatás a mindennapi élet rekonstrukciójára is vállalkozhat.[91]

A kora bizánci és kora avar kori kapcsolatokat vizsgálhatjuk az elit szintjén (diplomáciai kapcsolatok, ajándékcsere, adó, *imitatio imperii*), ide értve az előkelők közötti ajándékcsere intézményét is.[92] A vezetőréteg „bizánci típusú" reprezentációjának kutatása mellett elemzésre kerül a bizánci hatású ékszerek és viseleti tárgyak megjelenése a középrétegek ill. a köznép leletanyagában. A tárgyak technológiai elemzése, elterjedése fényt vethet az elosztás változatos útjaira (távolsági és határ menti kereskedelem, zsákmány, ajándék, adó).[93] A kulturális átvétel módjának elemzése kitér a „szelekció" működésére, valamint a kulturális *adaptáció* példáira, mint a késő ókori átalakulás Kárpát-medencei jelenségének megnyilvánulására.[94]

Törzsi germán vagy Meroving birodalmi?

A késő antik időszakban az egykori Római Birodalom területén és Európa különböző régióiban királyságokat alapító barbárok (főként germánok) anyagi és szellemi kultúrájában feltűnő azonosságok mutathatók ki, s ez a jelenség a Kárpát-medencében a gepida, a langobard és az avar kori leletanyag esetében is érzékelhető. Az azonosságok az ékszerviselet formái, az öltözet összetétele és megjelenése, az amulettek típusai, a díszítő stílus, a különféle szimbólumok és ikonográfiai készlet, az edényművességben az edényformák és díszítésük tekintetében is kimutathatók. E strukturálisan azonos elemekből összeálló, régiókon túl mutató, Meroving kori anyagi kultúra azonban regionálisan a helyi szokások, erőforrások és a helyi hatókörű kézműves-műhelyek tevékenységének köszönhetően kisebb-nagyobb eltéréseket, egyedi sajátosságokat mutat.[95]

A „Meroving kori" megjelölés használata az 5-7. századi Kárpát-medencei leletanyag egy része kapcsán magyarázatra szorul. Az 5. század végétől a Meroving királyságban és környezetében kialakuló anyagi kultúra létrejöttében nemcsak a germán népek, hanem a Rajna-Duna-i limes térségben élt, romanizált népesség is szerepet kapott. A Meroving világ

[88] A kérdéshez legutóbb: O. Heinrich-Tamáska–D. Syrbe: „GrenzÜbergänge" zwischen 300 und 800 n. Chr. Einführende Betrachtungen zu den globalen und lokalen Verflechtungen des Mittelmeerraumes. In: Bugarski–Heinrich-Tamáska–Ivanišević–Syrbe 2016, 11-39.
[89] Eger 2010a, 133-140; Eger 2010b, 129-168.
[90] Drauschke 2010a, 175-188.Drauschke 2010; Drauschke 2011, 201-241.
[91] M. Mundell Mango: Action a Trenches: A Call for more Dymamic Archaeology in Early Byzantium. In: Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies 1. London 2006, 21-26; M. Mundell Mango: The Centre in and beyond the Periphery: Material Culture in the Early Byzantine Empire. In: Byzantina – Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace. Dossiers byzantins 2. Paris 2003, 119-140.
[92] Nechaeva 2014, 180-184.
[93] Drauschke 2011, 201-240; McCormick 2001,1-24.
[94] Török L.: A kultúraátvétel értelme. Egy ókori Nílus-völgyi eset. Budapest 2012.
[95]Bierbrauer 2005, 24-28.

dc_1440_17

valójában egy politikai és kulturális hálózatként fogható fel, amelynek a legfőbb jele a nagy területen, Britanniától Erdélyig elterjedő azonos tárgyi és szellemi kultúra. Összekötik a Meroving kori európai népcsoportokat az azonos típusú amulettek, a rítus, díszítőstílus (I. és II. állatstílus, fonatornamentika), és a közös ikonográfai elemek segítségével megfogható rokon szellemi kultúra és hitvilág. Ebben az értelemben a népneveknél (pl. gót, gepida) tágabb germán megjelölés is beszűkült, túlságosan etnikus töltetű, ezért célravezetőbb a 6. századi germán királyságok korszakában és a kora avar korban Meroving kulturális hatásról beszélni. Austrasia és Neustrasia anyagi és szellemi kultúrája nyilvánvalóan nem egyezik teljes mértékben Thüringia, vagy a Kárpát-medence germán népeinek anyagi kultúrájával, de a számos közös vonás ismeretében nem kevesebb jogosultsággal beszélhetünk e peremterületeken Meroving kulturális, mint bizánci hatásról.[96]

Sztyeppei nomádok

A 20. század második felében a hazai népvándorlás kori régészeti kutatás egy meghatározó irányvonala az avar kort mint keleti gyökerű, statikus periódust fogta fel, és nem vett tudomást a továbbélő helyi (romanizált és germán) hagyományokról. Egyoldalúan befolyásolta a helyi és idegen elemek elkülönítését a hun, avar és a honfoglalás kori Kárpát-medencei hagyatékban a keleti hagyományokat előtérbe helyező szemléletmód (*Orientpreferenz, Steppenfixierung*).[97] E megközelítés egyes régészeti jelenségeket és leletcsoportokat erőltetve keleti eredetűnek tulajdonított és a helyi hagyományokat nem a jelentésüknek megfelelően vette számításba.

Vitathatatlanul az eurázsiai tradíciókhoz köthető a bevándorló lovas nomádok politikai és társadalmi szervezete[98], szellemi és anyagi kultúrája (lószerszám, fegyverzet, viselet)[99], de pl. a kézművesség (edénykészítés), a földművelési technikák többnyire helyi alapokon bontakoztak ki. A „keletpreferens" megközelítés szemléltetésére jó példa az avar kori díszkerámiák, a szürke és a sárga kerámia, vagy az álcsatok korábban Közép-Ázsiából történt származtatása.[100] Azok a perdöntő formai és technológiai ismérvek, amelyek ma a 7. századi anyagi kultúrában (pl. szürke kerámia helyi antik-germán, és a 8. századi sárga kerámia bizánci kapcsolata) a helyi eredet mellett szólnak korábban sem voltak elrejtve, csak a kutatás „keletpreferens" szemlélete megakadályozta azok felismerését és megfelelő értékelését.[101]Mára azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az avar kori anyagi és szellemi kultúra nem értelmezhető a helyi hagyományok (viselet, életmód, technikai és kézműipari színvonal, gazdasági élet) vizsgálata nélkül.

[96] Ebben az értelem használta a Meroving jelzőt Bóna István is. Bóna 1987, 149-151.

[97] Cs. Bálint: Zwischen Orient und Europa. Die "Steppenfixierung" in der Frühmittelalterarchaologie, in J. Henning (ed.), Zwischen Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie. Frankfurt am Main 1999, 13–16; Bálint 2010, 545-562.

[98] Schäfer 1998, 118-120; Halle 2003,25-68; Skaff 2012, 73-168.

[99]Khazanov 1985.

[100] Vida 1999, 57-63.

[101] A hun kori történelem és régészet mesteri rekonstrukciójában Bóna István arányosan foglalta össze a tárgyi és szellemi kultúra keleti és nyugati elemeit (Bóna 1993). Az avar kor esetében a kutatási paradigmák megváltoztatására, a keleti sztyeppei eredetű és az attól eltérő helyi hagyományok összevetésére először Bálint Csanád vállalkozott (Bálint 1993, 1995), miközben a germán leletanyag beható értékelését Kiss Attila (Kiss 1996) és e sorok írója (Vida 1995, 1996), a bizánci leletanyag feldolgozását Garam Éva (Garam 2001) végezte el. A magyar honfoglalás kori leletanyag kutatásában mind a nyugati-karoling, mind pedig a bizánci-balkáni hatás elemzése valódi szemléletváltást követelt. Sem a tárgyi hagyaték, sem az ornamentika nem vezethető le kizárólag a keleti párhuzamok alapján, amint azt néhány, az új szempontokat is figyelembe vevő tanulmány is mutatja: Bollók 2010a, 179, 191; Bollók 2015a.

dc_1440_17

Az identitások megnyilvánulásai: reprezentáció

A 6-7. századi Kárpát-medence története kivételes lehetőségeket kínál az írásos források által említett, kulturálisan egymástól markánsan különböző népcsoportok (germánok, romanizáltak, bizánciak, avarok és más sztyeppeiek, szlávok) hagyatékának kutatására. A különféle erősen eltérő tradíciójú csoportok azonosítása során jól alkalmazhatók a nyugat európai kutatásban a germán és a romanizált népesség együttéléséről a nyugat-európai régészetben folytatott évszázados vita módszertani tapasztalatai.[102] Az európai kutatásban az elmúlt évtizedben gyökeresen átalakult a „soros temetők civilizációja" kialakulásának folyamatáról alkotott kép, mert a hosszú távú társadalmi és kulturális folyamatokat szem előtt tartó kutatás a korszakban sokféle elemből képződött identitására mutatott rá.[103]

A népvándorlás és kora középkori kori ember sokféle etnikus, kulturális, szociális, hivatásbeli, kulturális, vagy vallási közösséghez kötődhetett, elnyert vagy választott identitása rendszerint nem állandó, élete során folyamatosan alakult, dinamikusan változott.[104] Csupán néhány veleszületett, csoportidentitás-képző jegy (pl. bőrszín), maradt állandó. Valamely közösséghez tartozás külső jegyei megnyilvánulhattak a viseletben, a díszítőművészetben vagy meghatározott tárgyak (ékszerek, jelvények stb.) birtoklásában, esetleg eltérő temetkezési szokások gyakorlásában. Az identitás kifejezését az egyén esetében gazdasági, társadalmi, földrajzi, nyelvi, etnikai, vallási tényezők, valamint a nem és az életkor is befolyásolták.[105]

A nyugat-európai régészet germánokról és romanizáltakról folytatott hagyományos kétpólusú vitája a Kárpát-medencében az újonnan feltűnő, és az előzőektől markánsan eltérő kulturális komponens, az eurázsiai eredetű avarok megjelenésével hárompólusúvá válik, hiszen ezzel a Kárpát-medencei viszonyok között több etnikus és kulturális határterület alakul ki, amelyek metszéspontjaiban határozott igény mutatkozik a népi és kulturális identitás elkülönítő kifejezésére.[106] Mindenekelőtt az avar kor elején markánsan elkülöníthető, keleti eredetű avarságnak az európaitól összetéveszthetetlenül eltérő és jól azonosítható leletanyaga van, s ez kiváló lehetőséget ad az átalakulások összetett folyamatának vizsgálatára.

Öltözet és viselet

A 20. századi régészeti kutatásban meghatározó volt az a nézet, amely szerint a különböző viseleti és divatjelenségek vizsgálata a régészet azon kutatási területei közé tartozik, amelynek segítségével az alapvető kultúrtörténeti kérdések válaszolhatók meg.[107] Kezdetben a néprajzi

[102] A kérdés kutatástörténeti áttekintését ld. Brather 2004; Fehr 2008; V. Bierbrauer: Zur ethnischen Interpretationen in de frühgeschichtlichen Archäologie. In: Pohl, Walter (szerk.): Die Suche nach den Ursprungen. Wien, 45-84.

[103] Halsall 2000, 170.; G. Halsall: Barbarian Migrations and the Roman West, 376–568. Cambridge 2007; Brather 2004; Fehr 2010, 42-69.

[104] Díaz-Andreu, M. – Lucy, S – Babić, S. – Edwards, D. N.: The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion. London-New York, 2005. 1-12; Th. Insoll (ed.), The Archaeology of Identities. A reader. Oxon 2007; Koncz–Szilágyi 2017, 193-215.

[105] A népvándorlás kori régészet izgalmas kihívása az identitás megnyilvánulási formáinak azonosítása W. Pohl: Conceptions of ethnicity in Early Medieval studies. Archaeologia Polona 29, 1991, 39–49; W. Pohl: Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz. In: Brunner, Karl – Merta, Brigitte (Hrsg.): Ethnogenese und Überlieferung. Wien–München, 9–26; W. Pohl: Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity. In: Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800. Ed.: W. Pohl – H. Reimitz. Transformation of the Roman World 2, 1998, 40-51.

[106] F. Curta (ed.), Borders, barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages. Studies in the Early Middle Ages 12. Brepols. Turnhout 2005.

[107] H. Vierck: Von der Trachtprovinz zur bevölkerungsgeschichtlichen Aussage. ders. Religion, Rang und Herrschaft im Spiegel der Tracht. Beide in: Sachsen und Angelsachsen. Veröffentlichung des Helms-Museums 32 (1978) 271-293.

dc_1440_17

megközelítést követve feltételezték a normatív viselet, és ezzel összefüggésben az egységes „viseleti területek" létezését (Trachtprovinz).[108] A viselet egésze azonban a mai szemlélő számára már nem ítélhető meg, mert a textilrészek rendszerint hiányoznak, és a fém- vagy csontelemek alapján csak korlátozottan alkalmasak a teljes egykori öltözet rekonstruálására, és ezáltal a kulturális kötődésének meghatározására.[109]

Viseletről valójában csak akkor beszélhetnénk, ha ismernénk a ruha szabását, viselésének módját és egyéb tartozékait.[110] A régész azonban valójában csak a szervetlen viseleti elemek térbeliségét, és lassú vagy gyors formai változásait látja, s a tárgyak elterjedését 'viseleti régióként' vagy formai változásait pedig divatváltásként értékeli.[111] Célravezetőbb tehát a ruházatot egyedien vizsgálni és összevetni a nemre, korra, foglalkozásra és a társadalmi helyzetre utaló adatokkal, mert ezáltal következtethetünk az egymás mellett élő, kulturálisan különböző eredetű jelenségek kombinációjának megjelenésre.[112]

Az etnikus identitásról napjainkban folyó heves vita során külön figyelem esik a viseletre, mint az identitást megjelenítő egyik lehetséges elemre.[113] Jogos a kritika, hogy a régészek által használt „viselet" fogalom erősen etnológiai, néprajzi szemléletű, és az újkori viseletről vagy inkább divatról alkotott kép hatását tükrözi.[114] Az egykori ruházat ugyanis különböző elemekből állt és többféle anyagból készülhetett (textil, selyem, bőr, szőrme), ez a maga fém, csont és egyéb anyagokból álló tartozékaival, valamint a haj- ill. szakállviselettel és a változatos testékszerekkel, testfestéssel együtt alkották a 'viseletet' egészét.[115] A viták során helyesen mutattak rá arra, hogy a neutrálisabb megközelítést nyújtó 'ruházat' (Kleidung) fogalom használata ugyan önmagában még nem segíti jobban elő az egykori 'öltözet' rekonstrukcióját, de kevésbé szűkíti be és uniformizálja annak értelmezését.

A ruházat megválasztása a történeti idők során csak tágabb értelemben volt alkalmas az identitás kifejezésére.[116] A módszertani és elméleti régészeti megfontolások és kritériumok ismeretében mégis úgy vélem, nem mondhatunk le a „viselet" meghatározásának és rekonstrukciójának kísérletéről, s a korlátok ismeretében, mégis azonosíthatunk adott területen rendszeresen előforduló, gyakorivá váló rokon viseleti elemeket, ha a temetkezési szokásoknak köszönhetően a sírban megőrződött a tárgyak viseleti helyzete.[117] Ebben az értelemben az adott területen, meghatározott korszakban az öltözet személyek vagy csoportok eredetéről, vagy a közöttük fennálló kapcsolatról árulkodik.

Egy közösség tagjainál rendszeresen ismétlődő ruházati elemek a csoportképződésre, közös kulturális identitás megjelenésére utalnak, amely számos esetben a temetők struktúrájában is nyomon követhető. Ez alapján lehetségesnek tartom adott közösségen belül az azonos „ruházatú" csoportok elkülönítését, amelyek tagjait azonos normák követése, azonos hagyományok ápolása köt össze. E jelenség hátterében közös ideológiai, etnikus és

[108] J. Werner: Die romanische Trachtprovinz Nordburgund im 6. und 7. Jahrhundert. In: J. Werner–E. Ewig (Hrsg.) Von der Spätantike zum frühen Mittelalter. Vorträge und Forschungen XXV. Sigmaringen 1979, 447-465.

[109] A viselet (*Tracht)* fogalom használatának változásairól: Fehr 2002, 187-189, 194-200; von Rummel 2010, 59-66; Hackenbeck 2011, 38; Brather 2007, 186-190, 206.

[110] Martin 1997, 349-358, Anm. 4.

[111] Brather 2007, 186-190.

[112] Brather 2007, 185-206.

[113] Callmer, Zur sozialen und religiösen Deutung des Frauenschmuckes 2008; Ph. von Rummel: Gotisch, barbarisch oder römisch? Methodologische Uberlegungen zur ethnischen Interpretation von Kleidung. In: W. Pohl-M. Mehofer (Hrsg.) Archaeology of Identity / Archäologie der Identität. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17. Wien 2010, 59-66.

[114] Fehr 2010, 341-345.

[115] Ld. a viseletről szóló vitát: Brather 2005, 1-58; Brather 2007, 185-206.

[116] Bálint 2006a, 147-159.

[117] Pl. az ugyanolyan formájú stílustűk viseleti helyzetük alapján lehetnek hajtűk, fátyoltűk, kendőt vagy kabátot összefogó tűk.

kulturális tényezők állhatnak. A kutatás már több esetben rámutatott arra a tényre is, hogy a különböző kor és nemi csoportok ruházata kötődik a kulturális identitáshoz[118], és az öltözet egészének megjelenése, az ékszerek száma és minősége is jelentős mértékben függ mind a nők és mind a férfiak aktív életkori szakaszaiban játszott társadalmi szerepétől.[119]

Vallás, hitvilág, szellemi kultúra

A hitvilág, a rítusok és a szellemi kultúra az emberi lét lassan változó, konzervatív oldalait jelenítik meg, és régészeti leletek és jelenségek alapján csak kivételesen ritka esetekben vizsgálhatók. A lassan változó halotti rítusok mély kulturális és társadalmi átalakulásokat jeleznek.[120] A temetkezési szokások, a különböző kulturális hátterű bajelhárító (apotropaikus) és védelmező erejű amulettek, a keresztény jelképekkel díszített tárgyak a szellemi kultúra, a hitvilág, néphit vagy a korabeli vallásosság helyzetét, változásait mutatják.[121]

Néhány kiválasztott, szerencsés példa segítségével kísérletet teszek az antik, a germán, és a keleti-sztyeppei eredetű szellemi hagyományok, a hitvilág, néphit és vallásosság elemeinek azonosítására és egymás mellett élésének és kölcsönös egymásra hatásának bemutatására (szinkretizmus).Ritka, kivételes alkalom az ilyen lehetőség, hiszen a régész itt már a korabeli egyének személyes szférájába tekinthet be és értelmezheti az egyénnek egy folyamatosan változó világ politikai és kulturális feszültségeire adott válaszait.

Díszítőművészet

A népvándorlás kori és kora középkori tárgyakon megjelenő növényi és figurális ornamentika díszítőművészeti jellegű, és az iparművészet körébe tartozik.[122] A motívumok és az ornamentika feldolgozására több kísérlet történt, az egyes szakterületeken korábban született munkák elsősorban rendszerező jellegűek, kulturális besorolásra, az eredet kutatására, a lehetséges kapcsolatok felderítésére törekedtek.[123] Újabb feldolgozások korszerű művészettörténeti rendszerezést és értelmezést kezdtek kialakítani a késő avar kor és a honfoglalás kor művészetéről.[124]

A népvándorlás kori tárgyak díszítése nem volt öncélú, az ornamentikának egykorú használóik és környezetük számára fontos információhordozó jelentése volt, mert a kora történeti időszakban a kommunikáció szimbólumok segítségével történt. Ha e jelentés a mai szemlélő számára többnyire már el is veszett, a rendkívüli vizuális erejű díszítőstílus változásai társadalmi átalakulásokra utalnak. Az alapvető kérdés, hogy milyen körülmények hatására alakul ki, vagy változik meg egy közösség életében a díszítőművészet, és az milyen formában jelenik meg az elit, a középrétegek és a köznép leletanyagában.

---

[118] Ld. a női és férfi viseletre utaló leletek szerepét: I. Barbiera: Changing lands in changing memories Migration and identity during the Lombard invasions. 2005; Theune 2008, 219; Un. „germán" tárgyak női sírokban Keszthely-Fenékpusztán a horreumi temetőben: Müller 2010, 245; másként Vida 2011a, 397-437.

[119] A női viseltre vonatkozóan: Distelberger 2004.; Distelberger 2004b, 25-42; A gyerekviseletre vonatkozóan: Perémi 2000, 61; Brather 2007, 198.

[120] Bloch 1988, 11-29; Pader 1982, 37ff.; Újabban: Effros 2002; Effros 2003; H. Härke: Beigabensitte und Erinnerung: Überlegungen zu einem Aspekt des frühmittelalterlichen Bestattungsrituals. In: Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-historisches Forum. Hg.: J. Jarnut – M. Wemhoff. MittelalterStudien 3 München 2003, 107-125; ld. továbbá a ragadozó-madár ábrázolásának szokását az avaroknál: Daim 2000, 119-122.

[121] A vallási konfrontációhoz:B. K. Young: Paganisme, christianisation, et rites funéraries mérovingiens. Archéologie Médiévale 7, 1977, 5-83; B. Effros: In search of France's early Christians. Developing Archaeological Approaches to Merovingian Burial Rites. Berkeley – Los Angeles 2003.

[122] Bollók, 2015, 85-100.

[123] Nagy 2002, 153-178.

[124] Szenthe Gergely: A késő avar kori növényi ornamentika. ELTE, Kézirat. Budapest 2012; Bollók 2015a.

A kutatás sokáig nem foglalkozott a népvándorlás kori díszítőművészet társadalmi funkciójának, és feltételezhető szimbolikus jelentésének átfogó elemzésével. Gyakran megfigyelhető egyes tárgyak esetében a formai típusok és a díszítőstílus összefüggése (pl. bizánci övgarnitúrák, Meroving övek). A népvándorlás kori elitek a díszítőművészetet saját hatalmi és társadalmi helyzetük reprezentációjára használták fel.[125] Külön értelmezést kíván adott kultúrán belül az ornamentika megváltozása, új díszítőrendszer megjelenése okainak kutatása. A Kárpát-medencére is kihat, hogy a Meroving világban a 6. század végén az I. germán állatstílust felváltó II. germán állatstílus megjelenése hátterében az új európai elitek megerősödése és a Mediterraneum felé fordulása sejthető.[126]

Az avar kori vezetőréteg kulturális orientációjának átalakulását mutatják az uralkodó díszítőstílus változásai is (pl. Meroving díszítőstílus, kora bizánci ornamentika, közép avar kori fonat- és láncfonat-ornamentika, késő avar kori palmetta). E felszíni jelenségek a reprezentációs igény megváltozásáról, a társadalom alapvető átalakulásáról adnak hírt és szerencsés esetben fény vetül a kulturális közvetítés csatornáira és az új díszítőstílust választók társadalmi közegére is.[127]

Kiútkeresés: archaeometria és bioarchaeológia

A leletanyag és a temetkezési szokások formai és időrendi rendszerezése, valamint kulturális kapcsolatuk feltérképezése után a modern természettudományos vizsgálatok új szempontokkal egészíthetik ki a leletanyag értelmezését a migráció és mobilitás, az életmód tekintetében [128]

A populációgenetika olyan új tudományág, amely objektív és egyértelmű adatokkal tud szolgálni népcsoportok összetételéről, rokonsági fokáról, azok vándorlási útvonalairól. A csontból, fogakból vett minták genetikai vizsgálata (mitokondriális mtDNS) során a haplotípusok meghatározásával lehet következtetni a közösség homogen vagyheterogén biológiai összetételére. A haplotípus a kapcsolt hasonló, de nem azonos elemek sora ugyanazon a kromoszómán, vagy egy egyéntől származó mitokondriális DNS, a benne lévő mutációkkal, polimorfizmusokkal. A kutatás célja az egyének, közösségek genetikai távolságának, biológiai eredetének és kapcsolatainak feltárása. A közös anyai és apai vonal alapján feltételezhető a genetikai rokonsági kapcsolat a teljes genom vizsgálatával új távlatokat kap. (NGS).

A stroncium és a stabil izotópok (oxigén, nitrogén) vizsgálatával lehetőség nyílik a népmozgások rekonstruálására, a helyi és nem helyi egyének elkülönítésére.[129] A módszer segítségével az ételekből, és a vízből a táplálékláncon révén, továbbá a légkörből az emberi szervezetbe került stroncium és oxigén ($^{87}Sr/^{86}Sr$, $\delta^{18}O^{16}$) stabilizotópok aránya vizsgálható. A kisgyermekkorban a fogzománcba maradandóan beépült izotópok arányát a felnőtt egyén csontjában, illetve az előkerülési hely talajában megfigyelhető értékkel összehasonlítva megállapítható, hogy az adott területen született-e, vagy máshonnan származó bevándorló-e az egyén. A nem helyi populációnál a Kárpát-medence tágabb térségében egyelőre vázlatosan megrajzolt stabilizotóp-térkép alapján a vándorlás kiindulási helye is rekonstruálható.

A táplálkozási szokások vizsgálatának módszerei – az archaeobotanikai és archaeozoológiai elemzésen túl – az egyéneknél a stabilizotópos vizsgálatok, melyek közül

[125] K. Høilund Nielsen 1997, 129-148; Høilund-Nielsen 1998, 1-52.
[126] Høilund-Nielsen 19967, 129-148; Wamers 2008, 3372.
[127] Bollók 2015.
[128] C. S. Larsen: Bioarchaeology: Interpreting Behavior from the Human Skeleton (Cambridge Studies in Biological and Evolutionary Anthropology), Cambridge University Press 1997; J. E. Buikstra (ed.), Bioarchaeology: The Contextual Analysis of Human Remainsby. Academic Press 2006.
[129] O. Heinrich-Tamáska – M. Schweissing: Strontiumisotopen- und Radiokarbonuntersuchungen am anthropologischen Fundmaterial von Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich-Tamáska (Hrsg.), 2011, 467.

dc_1440_17

elsősorban a szén- és nitrogén-izotópokat alkalmazzák e célra. A vizsgálatok azon az alapvetésen alapulnak, hogy mind az állati, mind az emberi szervezet megőrzi az általa elfogyasztott táplálék izotóp összetételét ($\delta^{13}C/\delta^{15}N$). A szén és nitrogén stabil izotópok vizsgálatával az emberi populáció és a háziállatok étrendjére, életmódjára vonatkozó adatok nyerhetők. A jelenkori népesség esetében egyértelmű összefüggés mutatható ki a táplálkozás – mint az életmód egyik fontos jelzője – és a társadalomban betöltött szerep között. A hozzáférhető táplálék mennyiségét és minőségét alapvetően határozza meg például az egyén lakhelye (és annak lehetőségei), vagy vagyoni helyzete és kapcsolatai. A régészeti bizonyítékok nyomán egyre több az adatunk, hogy mindez a történeti korok népességeire is igaz.[130]

A szén-izotópos vizsgálatok a szén-12 és a szén-13 izotópok arányán alapulnak. Ez az arány a növények esetében egyrészt a növény által alkalmazott fotoszintézis típusától – ez mérsékeltégövi növények esetében általában C3-as fotoszintézist jelent, mely a szén-13 izotóp alacsonyabb arányával jár[131] –, valamint a fotoszintetizálás során felhasznált szén eredetétől függ. A szén-izotópos vizsgálatok tehát egyrészt választ adhatnak arra a kérdésre, hogy a táplálkozásban mekkora szerepet töltött be vízi (tengeri illetve édesvízi), vagy szárazföldi eredetű élelmiszer.[132] Másrészt pedig lehetővé teszik például a köles – a korszakban Európa egyedüliként bizonyítható, C4-es fotoszintézist folytató, gazdasági hasznú növénye – elkülönítését a táplálkozásban.[133]

A nitrogén-14 és nitrogén-15 izotópok aránya szintén utal arra, hogy az elfogyasztott táplálék szárazföldről vagy vízből származott-e, ez azonban nem a fotoszintézissel van összefüggésben. Minél magasabb szinten áll egy élőlény a táplálékláncban, annál nagyobb a nitrogén-15 aránya a szervezetében – a vízi táplálékláncok általában hosszabbak a szárazföldieknél, ez okozza a különbséget.[134] A táplálkozás összetételének vizsgálata a hétköznapi élet régészetileg nehezen megfogható szeletét jeleníti meg. Lehetőséget nyújt bizonyos esetekben egyéni mobilitás bizonyítására, valamint az eltérő vagyoni vagy társadalmi helyzetben lévők életmódjának meghatározására. Az eddig feldolgozott korabeli temetők meglehetősen heterogén képet mutatnak: van, ahol megfogható táplálkozásbeli különbség a vagyonosabbak és szegényebbek között,[135] míg máshol a stabilizotóp arányok nem mutattak szignifikáns különbséget.[136]

A KORA AVAR KORI RÉGÉSZET KUTATÁSÁNAK IRÁNYAI

Az avar kori régészet kezdetei és korszakai

Az avar kori hagyaték azonosítása: gyűjtők és polihisztorok

Az avar kori régészet kialakulásáról és fejlődéséről az elmúlt közel másfél évszázad dolgozataiból alkothatunk hiteles képet. Az avarság hagyatéka kezdetben a nemzeti identitás szempontjából alig kapott jelentőséget, ezért megítélésében a romantikus és pozitivista

[130] K. L. Privat–T. C. O'Connell–M. P. Richards: Stable isotope analysis of human and faunal remains from the Anglo-Saxon cemetery at Berinsfield, Oxfordshire: Dietary and social implications, Journal of Archaeological Science 29, 2002, 779-790.
[131] Hakenbeck et al. 2010, 2.
[132] S. Mays—N. Beavan: An investigation of diet in early Anglo-Saxon England using carbon and nitrogen stable isotope analysis of human bone collagen. Journal of Archaeological Science 39, 2012, 867-74.
[133] Hakenbeck et al. 2010, 2.
[134] G. Müldner–M. P. Richards: Fast or feast: Reconstructing diet in later medieval England by stable isotope analysis. Journal of Archaeological Science 32, 2005, 39-48.
[135] Privat et al. 2002.
[136] Hakenbeck et al. 2012; Alt et alia 2014.

dc_1440_17

megközelítés kevésbé volt elfogult, mint a honfoglaló magyarok kutatása esetében.[137] Így az avar kor kutatásában a politikai és társadalmi környezet befolyása csak közvetetten érvényesült. Segített helyes mederben tartani a vitákat, hogy az avar kor kutatása hamar nemzetközivé vált, mivel abban különböző hangsúllyal ugyan, de mindig jelen volt a nagy kulturális központok és áramlatok hatásának vizsgálata (Róma, Bizánc, Irán, Közép és Belső-Ázsia, Meroving Európa, kereszténység), még ha időnként egyéni kutatói ambíciók hangsúlyeltolódásokhoz, félreértelmezésekhez vezettek is.

Az avar korszak tudományos igényű kutatása a 19. század közepe után kezdődött, előtte a szebb leletek főúri tulajdonba jutva rendszerint elkallódtak, és csak a 18. század végétől adták a megtalálók a legrangosabb leletegyütteseket a császári és királyi gyűjteményekbe. Avar kori leletek az 1820-30-as évektől kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba, de mivel akkor még népvándorlás kori régészet nem létezett, azokat római vagy középkori leletként leltározták be (pl. Jankovich aranyak). A 7. századi leletanyag azonosítását 1874-ben Pulszky Ferenc a honfoglaló magyar leletanyag meghatározása során alkalmazott módszerét követve néhány gazdag leletegyüttesben előforduló bizánci solidus alapján végezte el.[138] Pulszky a kor nemesi történelemszemléletének megfelelően lovas, fegyveres, harcos nemeseket azonosított, s a köznépi rétegek létezésének kérdése számára fel sem merült, mert felfogása szerint ők nem hagytak nyomot a történelemben. Pulszky Ferenc felismerte a kapcsolatot a korai avar kunágotai és a közép avar ozorai leletegyüttes között az ezüstedények és a bizánci jellegű övgarnitúrák tekintetében.[139] E helytálló megfigyelések bekerültek Hampel József nagy rendszerező művében (III. csoport), de a késő avar kori leleteket az elhibázott stíluskritikai megfigyelések és a római érem alapján hun korra keltezte (II. csoport), és ezt a tévedést csak a 30-as években sikerült tisztázni.[140]

Régészeti stíluskritika és néprajzi szemlélet

Az avar kori régészet kibontakozását elősegítette a leletanyag kora bizánci kötődésének felismerése. Már Hampel József megfogalmazta, hogy egy lovasnomád nép idegen (helyi vagy a szomszédos népektől származó) kézműveseket alkalmazott fegyverei, lószerszáma, ruházata elkészítésére.[141] Tehát a korai időszakban az idegen (bizánci) leletek és az azok nyomán feltételezhető kulturális hatás éppen a nomád avar betelepülők vezetőrétegének azonosítására szolgált. E felismerés szellemében a régészet feladata a bizánci (az ókeresztény), a Meroving és Karoling kori leletek stíluskritikai módszerrel történő elkülönítése, és a sztyeppei eredetű leletanyag meghatározása lett.[142]

A 20. század első felében egyéni tudományos és kulturális beágyazottság és érdeklődés vezetett az avar kori késő antik-keresztény hagyományok (Alföldi András), a germánok és Bizánc (Fettich Nándor), valamint a keleti sztyeppei népesség hagyatékának intenzívebb kutatásához (László Gyula). A Kárpát-medencében nem volt jelen a nyugat-európai régészetben a barbár/germán és romanizált kultúrát antagonisztikus ellentétpárként beállító szemlélet, és mivel a magyar etnogenezis vonatkozásában kultúrpolitikai szempontból a romanizáltak és germánok megítélése közömbös volt, a kutatás elsősorban a keleti eredetű

[137] Langó 2006, 136-178; Bollók 2015a, 5-68.

[138] Kunágota (Justinianus, 526-565), Szentendre (Phokas, 602-610) és Ozorai (Konstantinos Pogonatos, 679-682); Pulszky F.: A magyarországi avar leletekről. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből III. kötet 7. füzet, 1873, 1-12; vö. Bóna 1982–83, 90.

[139] Pulszky F.: Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. Budapest 1888.

[140] Hampel 1905.

[141] „Die Vermuthung nahe legt, das Byzanz der Hauptquelle war, welche an einem ausgedehtnten Gebiete dierct oder indirect die Goldschmiedesachen für die Barbaren erzeugte." Hampel 1905, II,24-26.

[142] Hampel 1905, II, 807-818; A bizánci tárgyak (pl. csatok) meghatározása tekintetében éppen ellenkező folyamatot figyelhetünk meg a birodalom területén a görög régészetben, hiszen kezdetben a bizánci csatokat a barbár jellegű temetkezésekben kezdetben bolgárnak majd avarnak tartották. Curta 2010, 416-452.

népcsoportok (hunok avarok, magyarok) eredetére, etnogenezisére és letelepedésére koncentrált.

A sztyeppei nomád hagyatékhoz „nem illő" antik-bizánci leletek Nagy Géza értelmezésében egy *„zsákmányból élő népességtől származnak"*.[143] A történeti források tanulmányozása alapján kialakított véleménye szerint a bizánci jellegű leletek nemcsak az 568-ban, hanem a 670 táján keletről betelepedett csoportoktól is származhattak.[144] Ezzel a nézetével lerakta az alapjait a „kettős honfoglalás" később László Gyula által kibontott elméletének, s így az avarok a magyar nép eredetéről kialakított felfogás szereplőivé váltak. Annak ellenére, hogy Nagy Géza a bizánci és a középkori magyar történeti források alapján felvetette magyarul beszélő népesség 670 táján a bolgárokkal együtt történő betelepülésének lehetőségét, a kérdés az avar kor régészetében az 1970-es évekig, László Gyula fellépéséig nem vált témává, bár feledésbe sem merült.[145]

Ezt bizonyítja a vidéki környezetben alkotó Rhé Gyula munkássága, aki 1924-es művében Alföldi András előtt felismerte az öntött, késő avar fémművesség helyes keltezését (Hampel II. csoport). Rhé a kor szellemtörténeti megközelítéstől áthatott tudományos és politikai közegében az avarság szerepét Nagy Géza elméletének említése nélkül helyezte történeti kontextusba. Rhé Gyula az avarok „történeti hivatását" abban látta, hogy nemcsak előkészítették a terepet a „részben rokon" magyarságnak, hanem a nyugati kultúra védelmében megakadályozták az északi és déli szláv népek egységének kialakulását is.[146] Az I. világháború után a szláv államok közé szorult trianoni Magyarországon és a baloldali mozgalmak által felbolygatott Európában sokan azonosulni tudtak ezzel a szereppel. Ezzel együtt jelentkezett a hun és avar hagyomány összekapcsolása, több szerző is „hun-avar" leletekről írt (Supka Géza, Felviczi-Takács Zoltán, Móra Ferenc), s még Fettich Nándor is „hunkori típus"-nak nevezte a gátéri öntött avar leleteket, csak a préselt leleteket tartotta avarnak (1926).

Alföldi András Lipp Vilmos ásatásaira[147] támaszkodva a provinciális római továbbélés vélt bizonyítékait hozó Keszthely-kultúra 6-7. századi leleteinek[148] elemzése során szembesült az avar kori hagyaték azonosításának ellentmondásaival. Alföldi a Hampel féle II. csoportot a közép ázsiai avarok hagyatékának tartotta és egykorúnak vélte a korábban bizánci pénzek által azonosított, általa kuturgur bolgárnak tartott Hampel féle III. csoporttal. Felismerése nagy jelentőségű volt, de a kutatás ezzel csak fél lépést tett előre, mert a Hampel féle II. csoport leletanyagát még mindig egy évszázaddal korábbra keltezte.[149] Alföldi András nem érzékelte a Keszthely–kultúra két időrendi rétegét, és ez megakadályozta az avar leletanyag időrendi csoportjainak felismerésében. Saját történeti prekoncepciója alapján feltételezte, hogy az avar korban egymás mellett élhetett két stílus, a préseléssel készített bizánci motívumoké, és az öntött griffes-indás. Alföldi A. először próbálta a források felhasználásával a kulturális, földrajzi csoportokat összekötni az ékszerek és viseleti tárgyak technológiájával,

[143] Nagy G.: Budapest a népvándorlás korában. Budapest Régiségei V. 1997, 83-85.

[144] Nagy G.: Magyarország története a népvándorlás korában. In: Szilágyi Sándor *(szerk.)* Amagyarnemzettörténete I. Magyarországa királyság megalapításáig. Budapest 1895, 339-352.

[145] Bálint 2010, 545-562.

[146] Rhé Gy.: Veszprémvármegyei avar emlékek. Veszprém 1924, 15-16. E történeti konstrukció születése idején az avarok szereplése példát mutatott a kornak, miszerint a keleti nomád eredetű avarok a pánszláv törekvésekkel szemben a Kárpát-medencei hazájukat és a nyugati kultúrát védték.

[147] Lipp V.: Arch. Közl. XIV, 1885; Lipp V.: A fenéki sírmező. ArchÉrt 1886, 253-256; Lipp V.: A Keszthely-dobogói sírmező. ArchKözl 8, 1884, 24; Lipp V.: A keszthelyi sírmezők, 1884; Lipp V.: Die Graeberfelder von Keszthely, 1884.

[148] Alföldi 1926.

[149] Alföldi 1926, 14-18; Alföldi A.: Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde. Eurasia Septentrionales Antiqua IX, 1934, 285-307; Alföldi A.: A kereszténység nyomai a népvándorlás korban. Szent István Emlékkönyv I. Budapest 1938, 151-170.

dc_1440_17

elkülönítve a „pontuszi-bizánci" leletkört az ázsiai „türk" népesség hagyatékától, azonban tévesen mindegyiket 568-tól indította.

Az avar kori leletanyagban Fettich Nándor itáliai langobard és galliai frank példák segítségével azonosította a késő Meroving II. germán állatstílus fogazott változatát.[150] Nem vizsgálta e díszítés Kárpát-medencébe kerülésének útját, hanem a sztyeppei avarok szemszögéből fontosnak tartott „állatküzdelmeket" emelte ki, amelyre véleménye szerint a karmok és a testrészek utaltak. Fettich stíluskritikai alapon megállapította, hogy a „fogazásos" avar stílus, és az öntött bronzok griffes-indás művészete nem létezhettek egymás mellett, ám egyidejű lehetett a bizánci préselt leletek alapján meghatározott kelet-európai (kuturgur) préselt lemezes csoporttal.[151] Fettich N. a stíluskritikai módszert alkalmazva ismerte fel, hogy az általa gepida és kuturgur (bizánci) eredetűnek tartott 7. századi fémművességet váltotta fel a 8. században az öntött technológiájú bronzművesség.[152]

Stratigráfiai érveken alapuló helyes avar kronológiát először Csallány Dezsőnek a Deszk D temetőre és Móra Ferenc ásatásaira támaszkodva sikerült felállítania.[153] Szentes és Szeged környéki kutatásai Csallány Dezsőt ugyancsak az avarság keleti hagyatékának kutatása felé irányították, s ő azonosította először az avarság kelet-európai összetevőit (övek, páncélok, agyag és fémedények).[154]

László Gyula pályája kezdetén sikeresen alkalmazta a néprajzi szempontok bevonását kutatásaiba, disszertációjában pedig az avar leletanyag és fémművesség itáliai, bizánci eredetét elemezte.[155]A préselt emlékanyagon belül új stílust, az „ozorai kört" különített el és a belőle kinőtt keresztény jegyeket mutató műveltséget, amelynek hordozói véleménye szerint nem az avar honfoglalókkal együtt jöttek, hanem későbbi dél-oroszországi bevándorlók (bolgárok).[156] Annak ellenére, hogy elkülönítette a 7. sz. két időrendi rétegét, felismerését társadalomtörténeti monográfiájában, amelyben korát meghaladóan az emberközeli régészet híveként nagy beleéléssel rekonstruálta az avar társadalom csoportjait, kronológiai szempontból nem kamatoztatta.[157] László Gyula az avarság kultúrájában, életmódjában, hitvilágában, viseletében a kelet-európai és közép- és belső ázsiai hagyományokat tartotta meghatározónak, a keleti falfestmények és domborművek alapján készített művészi, rajzos rekonstrukciói nemzedékek avarokról alkotott képét határozta meg.

A keleti örökség kutatásának prioritása: időrend és társadalom

A 20. század második felében a honfoglaló avarok első generációjának meghatározásában a keleti hagyaték meghatározó szerepet kapott (áldozati leletek, hosszúfülű kengyelek, kopják, maszkos veretek).[158] Kovrig Ilona az alattyáni temető periódusainak kidolgozásával az avar kor alapjaiban ma is érvényes időrendjét rakta le, és ezzel megteremtette a lehetőséget a nyugat- és kelet-európai, valamint a mediterrán térség szinkron vizsgálatára.[159] Bóna István

[150] Fettich N.: Az avarkori műipar Magyarországon Budapest 1926.
[151] Fettich N.: Bronzeguss und Nomadenkunst. Auf grund der ungarländischer Denkmäler. Seminarium Kondakovianum. Prague 1929.
[152] A dunapentelei temető feldolgozása során Fettich N. gepida eredetűnek tartotta a kora avar bepecsételt díszű öntött szíjvégeket és vereteket. Marosi A.–Fettich N.: Dunapentelei avar sírleletek. ArchHung XVIII, 1936, 81.
[153] Csallány D.: Les tombes du cimetière de „Deszk D".ArchÉrt 1943, 160-173.
[154] Csallány D.: A kunszentmártoni avarkori ötvössír – Goldschmiedegrab aus der Avarenzeit von Kunszentmárton. Szentes 1933; Csallány D.: Kora avarkori sírleletek. FolArch I-II, 1939, 121-180; Csallány D.: Kora avar kori edények Magyarországon. Dolgozatok 16, 1940, 118-144; Csallány D.: A kuturgur-bolgárok (hunok) régészeti hagyatékának meghatározása. ArchÉrt 1963, 21-38.
[155] László Gyula: Adatok az avarkori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz. Budapest 1935.
[156] László Gyula: A Tihany-téri avar temetők. DissPann II,11. Budapest 1941, 102-112.
[157] László 1955, 134-184.
[158] Kovrig 1955, 163-192; Bálint 2010, 545-562.
[159] Kovrig 1963.

mesteri elemzéssel mutatta be az avarság viseletének, temetési szertartásának, ékszereinek, fegyverzetének belső- ázsiai (halotti áldozatok, lamellás páncélok egész lovas temetkezések), és közép-ázsiai párhuzamait (Szegvár-Sápoldal).[160] Az avarság keleti hagyományokat őrző, de a Kárpát-medencében átalakuló életmódját a dunaújvárosi település szerkezete, és a leletanyaga alapján rekonstruálta.[161] Az avarság keleti kapcsolatának kutatásán fáradozó Erdélyi István mongóliai terepkutatásai elősegítették az avarság belső ázsiai hagyatékának jobb megértését. A sztyeppei nomád hagyaték rekonstruálásában Bóna is nagy jelentőséget tulajdonított az ázsiai és kínai falfestményeknek (Afrasziab, Pendzsikent, Tunhuang).

A „közép avar kor" történeti és régészeti modelljének kidolgozása, az anyagi kultúra megváltozásának összekötése a Kuber féle bolgár bevándorlás történeti források alapján akkor hitelesnek vélt tényével[162], az átmeneti korszak kutatására irányította a figyelmet[163], de az újabb elemzések rámutattak, hogy sem a leletanyag, sem a temetkezési szokások, sem pedig a történeti adatok nem igazolják az újabb avar bevándorlást.[164] A hazai kutatás eurázsiai sztyeppei régészet iránt megnyilvánuló hagyományos érdeklődése vezette Bálint Csanádot is a kézikönyvvé vált „Archäologie der Steppe" (1989) című összefoglalásának megírásához. Bálint Csanád később kritikus hangú tanulmányban elemezte a „keletperferens" kutatói magatartás jelenlétét az avarok, bolgárok és magyarok kutatásában.[165]

Habár a keleti hagyományok kutatása az 1990-es évekig prioritást élvezett az avar korszak régészetében, az új ásatások leletei és megfigyelései nemcsak a késő antik és Meroving stílusú (Barkóczi L; Kiss A.,), valamint a bizánci (Garam É., Bálint Cs., Daim F.), hanem a keleti hagyaték kutatásában is szemléletváltást hoztak.[166]

Késő antik hagyományok

A késő antik maradványlakosság sorsa Pannoniában

Az avar kori késő antik kultúrájú lakosság anyagi műveltségének vizsgálatát az egykori Pannonia területén megnehezítette a provinciális római népesség és kultúra kontinuitásának sokáig túl óvatos megítélése. Annak ellenére, hogy a kutatás egy része Alföldi A. alapvető műve[167] óta számolt a helyi népesség (*romani, pannonii*) továbbélésével[168], a 20. század utolsó évtizedeiben a Keszthely-kultúra gazdag késő antik leletanyagát inkább új balkáni-bizánci bevándorlókhoz kötötték.[169] Felmerült az is, hogy a késő antik kultúra hordozói a 4-5. század folyamán Pannonia területére betelepülő, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó barbárok is lehettek. Müller Róbert korábban a Keszthely-fenékpusztai erődbe költözött „pannoniaiakról" írt[170], de a hagyományos régészeti érvelés a késő római kontinuitás

[160] Bóna I.: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. ActaArchHung 32, 31-95; I. Bóna: Beiträge zum asiatischen Ursprung der awarenzeitlichen partiellen Pferdebestattungen. WMMÉ XV, 113-124.
[161] Bóna I.: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban – Awarische Siedlungen aus dem 7. Jahrhundert und ein ungarisches Dorf aus der Arpadenzeit in Dunaújváros. FontArchHung. Budapest 1973.
[162] Bóna I.: Avar lovassír Iváncsáról – Grave of an Avar Horseman at Iváncsa. ArchÉrt 97, 243-263; Bóna I.: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungsforschung in Ungarn (1945-1969). ActaArchHung 23, 265-336.
[163] Garam 1987.
[164] Bálint 2004, 29-61.
[165] Bálint 2007, 545-562.
[166] Somogyi 1988; Bálint 1992; Bálint 1993; Lőrinczy 1998; Tomka 2008.
[167] A késő antik szigetkultúra elméletét Alföldi A. vetette fel elsősorban a női viselet (korongfibulák, stílustűk, kosaras fülbevalók, kígyófejes karperecek) elemzése alapján. Alföldi 1926.
[168] Kiss A. az avar kor elején gazdag leletekkel megjelenő Keszthely-kultúrát a késő római ékszerek alapján a helyi romanizált lakosság hagyatékának tulajdonította. Kiss 1965, 81-23; Kiss 1968, 93-101;Tóth 1994, 240-272; Bierbrauer 2004, 51-72.
[169] Bálint 1993, 228-231; Bálint 1995, 286-287, 291; Bierbrauer 2004, 51-72.
[170] Müller 1992, 278-281.

bizonyításában sokáig nem hozott meggyőző eredményeket. A helyi romanizált lakosság továbbélésének, a viseleti és kulturális folyamatosság valódi régészeti bizonyítékai, csak a Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető monografikus feldolgozása után váltak ismertté.[171]

Pannoniába a 4. századtól növekvő mértékben telepedtek be barbárok, akik kezdetben helyi romanizált lakossággal éltek együtt[172], és jelenlétük az 5. sz. végéig több lelőhelyen is kimutatható.[173] Az 5. sz. végétől egészen az avar kor kezdetéig, a 6. sz. harmadik harmadáig a Dunántúlon Keszthely kivételével eddig régészetileg nem sikerült azonosítani az egykori római városokban, villákban, erődítményekben a helyi gyökerű népességet.[174] E mintegy háromnegyed évszázad alatt, amely egybe esik a langobard időszakkal (Kr. u. 510/526-568) nem ismerjük a Dunántúlon a késő antik népesség önálló temetőit, csoportjaik azonban langobard temetőkben a temetkezési szokások alapján elkülöníthetők.[175] Újabban több langobard kori településen is nagy mennyiségű késő antik hagyományokat mutató kerámia került elő, s ez alapján a helyi késő antik kézműves-hagyományok folytonosságára és a késő antik lakosság egy részének továbbélésére következtethetünk.[176] Reményt jelent a kontinuitás vizsgálata tekintetében, hogy a langobard kori temetőkbe eltemetett romanizált kultúrájú személyeket újabban természettudományos (izotópos) módszerekkel is sikerült azonosítani.[177] A pannoniai 5-7. századi romanizáltak azonosítását az Alpok-Adria vidéki leletanyaggal való összevetés segíti elő.[178]

A késő ókori betelepítés kérdése

A kutatás másik irányzata a 6. század végén romanizált-bizánci kultúrájú közösségek betelepülésével számolt. A betelepülés időpontját azonban minden esetben történeti és nem régészeti érvek alapján kísérelték meghatározni. Alapvetően három történeti helyzetben képzelték el. Régi és új képviselői vannak a 6. század közepén történt bevándorlás vagy beköltözés elméletének. Barkóczi László feltételezte, hogy amikor a gepidák 536-ban elfoglalták Sirmiumot, akkor egyes romanizált csoportok a langobárdok védelmét keresve költöztek volna Keszthely-Fenékpuszta környékére.[179] Florin Curta a késő antik kultúrájú népesség betelepülését a langobard-bizánci kapcsolatok felvétele (540-es évek) idejére, a Justinianus kori al-dunai, limes menti építkezések korszakára tette, amikor a diplomáciai kapcsolatok születésével teret kaphatott a bizánci missziós tevékenység is.[180]

---

[171] Müller 2010; Müller 2014.

[172] E kérdésről újabban a régi irodalommal: Müller 2000, 241-245; Kovács 2000, 121-154.

[173] Tokod, Keszthely, Győr, Aquincum, Csákvár, Budapest-Gazdagrét: legutóbb összefoglalóan Vida 2011b, 615-648.

[174] Bierbrauer 2004a, 210-242; Bierbrauer 2004a, 51-72; Vida 2011b, 615-648.

[175] A szentendrei langobard kori temetőben az antropológiai és régészeti leletanyag alapján Bóna I. romanizáltak jelenlétére következtetett. Bóna 1976, 81-82; A Hegykő-csoportban a germánok mellett jelen van a romanizáltak anyaga. Bóna 1998, 119-120; Újabb kritikus megközelítés: Tomka P.: Problémák a Hegykő-csoport körül. In: Kovács L.–Révész L. (szerk.) Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére. Budapest 2016, 185-190.

[176] Skriba–Sófalvi 2004, 129; Bocsi 2008, Bocsi 2012, 415-430.

[177]Peters et al. 2014, 337-360.

[178] pl. Barkóczi 1968, 278-281, Taf. 55-56, 59, 61/1-2; Korábban V. Bierbrauer mutatott rá, hogy a Keszthely-kultúra egyes leleteinek Kr. u. 568–ca. 630 közé való besorolása, amint azt a magyar kutatás feltételezi, csak azon női és férfi sírok esetében lehetséges, amelyek biztosan a kora avar korra keltezhető leleteket is tartalmaznak. Más esetekben fenn kell tartani a korábbi keltezés lehetőségét (Fenékpuszta, horreumi temető 5., 9. és 12. sírjainak leletei). Bierbrauer 2004b, 51-72. E feltételezést a horreumi temető újabb feldolgozása megerősítette. Vida 2011a, 397-455.

[179] Barkóczi 1968; Barkóczi 1971, 187.

[180] Florin Curta a fenékpusztai erőd építését bizánci misszióstevékenység feltételezésével köti össze. Curta 2002, 57-59; Curta 2005, 189-191.

Bóna István a Keszthely-fenékpusztai erőd gazdag leletanyagát az avarok által a Balkánról betelepített kora bizánci kultúrájú csoportokkal hozta összefüggésbe[181], de ő hívta fel a figyelmet a leletanyag egy részében feltételezhető itáliai bizánci hatásra is.[182]

Egy másik nézet szerint a késő antik népesség a 6. sz. végén az Adriai tenger északi harmadának partvidékéről, a Déli-Alpok térsége közötti területről telepedett be Pannoniába részben a langobardok Itáliába vonulása, részben pedig a szlávok terjeszkedése miatt.[183] A történeti forrásokból is ismert, hogy az avarok 610-611-es észak-itáliai hadjáratukon, Forum Iulii ostroma után is hurcoltak el lakosokat (Paulus Diaconus), akiknek hagyatékát Bóna István[184], Straub Péter a Keszthely-kultúra leletanyagában kísérelte meg azonosítani.[185]

A helyi romanizált népesség továbbélésének feltételezése és együttélése a betelepült balkáni bizánci elemekkel a kutatásban korántsem új elképzelés.[186]Erre Joachim Werner a régészeti adatok mellett a fennmaradt nyelvi emlékek vizsgálata alapján is következtetett.[187] Bóna István is számolt a kelet római-bizánci hagyományok mellett nyugati mediterrán, italo-bizánci hatással, de véleménye szerint ez utóbbi is az avar kor elején betelepedett népességgel jelent meg Pannoniában.[188] A kora avar kori kelet balkáni-bizánci eredetű népesség beköltözését Bálint Cs. a kelet-mediterrán hatású leletek megjelenése alapján feltételezte, és a *Miracula Sancti Demetrii* betelepülésről szóló forrásadatával hozta összefüggésbe.[189] E történeti modellekhez igazodva végezte el a kora bizánci leletanyag rendszerezését Garam Éva.[190] A temetkezési és viseleti szokások figyelembe vételével sikerült tovább finomítani a keleti és nyugati mediterrán elemek elkülönítését, lehetőséget teremtve ezzel a helyi népesség és a források által említett balkáni-bizánciak viszonyának meghatározására.[191]

Romanizáltak kutatásának tanulságai egyes nyugati provinciákban

A pannoniai római továbbélés kérdésének, a romanizáltak helyzetének kutatása során részben az itáliai[192], részben azon nyugati provinciákban szerzett kutatási tapasztalatokra támaszkodhatunk, amelyekbe ugyancsak nagyobb számban telepedtek le barbár csoportok.[193] A német kutatásban alapvetően két irányzat figyelhető meg. A „mainzi irányzat" szerint a romanizáltak melléklet nélkül temették el halottaikat ezért egy olyan környezetben, amelyben egyébként feltűnő a mellékletadás, a melléklet nélküli sírokban romanizáltak nyugodhatnak. A 6. század végétől azonban a romanizáltak temetőiben is megjelentek a mellékletek, és

[181] Bóna 1970, 258, lj. 122; Bóna 1971, 294-297; Bóna 1981, 32; Bóna István a késő antik leletanyagot az avar időrend szerint datálta, és ehhez igazította a fenékpusztai temetők keltezését is.
[182] Bóna 1971, 257-258, 122. j.
[183] Kiss 1992, 247.
[184] Bóna 1971, 257-258, 122. j.; Bóna I.: Avar – langobárd kapcsolatok. *in*: Bóna–Cseh–Nagy–Tomka–Tóth 1993, 139, 154.
[185] Straub 1999, 206; Kritikusan: Bierbrauer 2004a, 51-72.
[186] Romanizált hagyományok továbbélésének történeti lehetőségéről. Pohl 1988, 232-235; Pohl 2013, 1-46; Pohl 2014, 406-418.
[187] Werner 1986, 19, 22, 50. lj.
[188] Bóna 1987, 129.
[189] Bálint 1993, 222-233; Bálint 1995, 273-293; E híradás forrásértékét elfogadja Walter Pohl is. Pohl 2013, 31-33.
[190] Garam 2001, 192-199.
[191] Vida 2008, 13-46.
[192] Legutóbb: Riemer 2000; Rettner 2002, 267-281.
[193] M. Martin: Die Romanen. in: Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz VI. Das Frühmittelalter. Hg. W. Drack. Basel 1979, 11, 18 ff.; V. Bierbrauer: Kontinuitätsproblem im Mittel- und Ost-Alpenraum zwischen dem 4. und 7. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. Berichte zur deutschen Landeskunde 53/2 (1979) 343; V. Bierbrauer: Frühgeschichtliche Akkulturationsprozesse in den germanischen Staaten am Mittelmeer (Westgoten, Ostgoten, Langobarden) aus der Sicht des Archäologen. in: Atti del 6. congresso internationale di studi sull'alto medioevo, Spoleto 1980, 89-105; Riemer 1992.

dc_1440_17

nehéz eldönteni, hogy a romanizáltak igazodnak-e a germánokhoz, vagy a „redukált mellékletadás" a germánok alkalmazkodását jelenti a romanizált lakosság szokásaihoz.[194]

A „müncheni iskola" képviselői a romanizáltakat pozitív adatok, a „redukált" mellékletadási és a temetkezési szokások alapján határozta meg. Volker Bierbrauer Itáliában a mellékletnélküliség mellett mediterrán viseleti elemek és temetkezési szokások (sírformák, fejalátét téglából, többszörös temetkezés, hiányzó fegyvermelléklet) jelenléte alapján határozta meg a romanizált kultúrájú személyeket.[195] E. Riemer kutatásai azonban rámutattak arra, hogy Itáliában sem teljes a „mellékletnélküliség" a romanizáltak temetőiben.[196] Max Martin a kaiseraugsti temető feldolgozása során újabb romanizált szokásokat gyűjtött össze (gyűrűk, vas karperecek, érem nem a szájban, hanem a fej mellett, vagy a kézben, orsógomb a mellkason, nem a lábak mellett az övfüggőn).[197] A romanizált lakosságot tehát részben a melléklet nélküli temetkezések, részben pedig bizonyos redukált mellékletadási szokások segítségével lehet azonosítani. A hiányos források miatt azonban egyes személyek romanizált kulturális identitásának feltételezése bizonytalan, adott lelőhelyen az egymást erősítő, csoportosuló, statisztikailag is értékelhető kulturális jegyek alapján következtethetünk közösségek romanizált kulturális identitására.

A pozitív megközelítési módszert követve Arno Rettner az augsburgi St. Ulrich és Afra templom, az Epfach melletti Lorenzberg-i és az altenerdingi temetők vizsgálata során akribikus módszerekkel határozta meg a továbbélő késő antik közösség temetkezéseit.[198] Később módszerét kiterjesztette az Alpoktól északra elhelyezkedő területekre, ahol a helynévanyagban is nyomon követte a romanizált népesség nyomait.[199] Az altenerdingi és az epfachi temetőkben a romanizált lakosság mellett jól felismerhetők a bevándorló germánok fegyveres sírjai. Kezdetben a bevándorlók száma meglepően kicsi az alaplakossághoz viszonyítva. Ezzel hagyományos régészeti módszerekkel sikerült igazolni azt a belga és francia kutatás által már az 1960-as évek óta megfogalmazott nézetet, hogy a Rajna menti soros temetők civilizációjának kialakulása jelentős részben a provinciális római alaplakosság utódai, és a korábban betelepült, már romanizálódott barbárok meghatározó részvételével történt.[200] Az alaplakosság betagozódott a politikai hatalom új birtokosai által kialakított társadalmi rendbe, átvette az új reprezentációs elemeket, elfogadta a társadalmi felemelkedésnek az új elit által kialakított új útjait.[201] Hasonló folyamatok mentek végbe az egykori Pannonia területén is az 5-7. században. Ez az átalakulási folyamat a kibővült leletanyag segítségével új természettudományos vizsgálati módszerek bevonásával nyomon követhető.[202]

A Meroving világ és az avar kori germánok régészeti hagyatéka

Az avar kori germánok kutatását a 20. században az etnikus szemlélet határozta meg. A történeti forrásokra alapozva már a 20. század első évtizedeiben felmerültek az avar uralom alatt élt germánok (gepidák) azonosításának kérdései, de a kutatások alapját jelentő Tisza

[194] H. Ament: Franken und Romanen im Merowingerreich als archäologisches Forschungsproblem. BJ 178, 1978, 377-394; Ez az ellentmondás feloldhatatlan, s más értelmezések is elképzelhetők (vö. temetkezési szokás, szociális helyzet). Siegmund 2000, 29.
[195] Bierbrauer 2004, 210-242.
[196] Riemer 2000, 23-41.
[197] M. Martin, In: Archäologie in der Schweiz VI, 11-20; M. Martin, Jahrb. Schweiz. Ges. Urgesch. 71, 1988, 161ff; M. Martin: Archäologie der Schweiz 11, 1988, 167ff.; Romanizált személyek azonosításáról távol a Mediterraneumtól: Siegmund 1998, 239ff; Schulze-Dörrlamm 1990, 344.ff.
[198] Rettner 2002, 267-281.
[199] Rettner 2004; 2004, 255-286.
[200] Fehr 2010, 528-553.
[201] Fehr 2010, 681-784.
[202] Vida 2008, 13-46.

vidéki gepida leletanyagot ekkor még nem határozták meg.[203] Fettich Nándor 1936-ban az avar kori dunapentelei és az erdélyi mezőbándi leletek rokonságát ismerte fel.[204] Ez utóbbi temetőről ugyanis már akkor felmerült, hogy az avar uralom alatt élt gepidák leletanyagát rejti.[205] Ezt követően a Tisza vidéki és az erdélyi gepida temetők feltárása (Marosnagylak/Noşlac[206]) és korpusz-szerű kiadása segítette elő az avar kori germánok/gepidák leletanyagának kutatását. Csallány Dezső részletes formai és időrendi elemzés nélkül feltételezte, hogy a gepidák egykori lakóhelyeiken mindenütt -- Tisza vidéken, Erdélyben és a Szerémségben -- továbbéltek az avar korban.[207] Fettich Nándor gepida kézművesek működését feltételezte az avar korban, de együtt vizsgálta a kora és késő avar öntvényeket. A leletanyag időrendjét és kapcsolatrendszerét részletesen nem dolgozta ki.[208] A gepida népesség továbbélését később a Tisza vidéki temetők elemzése során sem sikerült igazolni.[209] Ugyanakkor a gepidák avar kori továbbélése Erdélyben általánosan elfogadott volt, de történetileg eltérően értelmezték. Bóna István szerint a források alapján a gepidák Erdélyben is avar uralom alá kerültek[210], ám Kurt Horedt időrendi törést érzett a gepida (III. fázis) és az általa „késő germánnak" nevezett népesség között (IV. fázis), és a nyugati germán ill. pannoniai kapcsolatokra hivatkozva (vö. Linz-Zizlau, Környe) a Tisza vidékről az avarok elől elmenekülő gepidák betelepülésével számolt.[211] Ezzel szemben Radu Harhoiu a helyi kontinuitás híveként a gepidák „elavarosodásának" elméletével állt elő.[212] Az újabb erdélyi kutatás is a soros temetőkbe temetkező gepida népesség helyi továbbélésével számol, hangsúlyozva, hogy e népesség az avar uralom alatt ugyanúgy megtartotta Meroving kulturális hagyományait, mint kortársaik Kelet-Pannonia területén.[213]

Az avar kori Meroving kultúrájú népesség gepida eredetéről, a gepidák áttelepítésének lehetőségéről a környei temető leletanyagának közlése után alakult ki vita, de az akkor még egyedül álló jelenséget nem sikerült megnyugtatóan értelmezni.[214] Később a kölkedi temetők feldolgozása során Kiss Attila foglalta össze a Kárpát-medence avar kori Meroving kultúrájú népességére vonatkozó régészeti és történeti adatokat. Elterjedési térképein az avar „bizantinizáló" viseleti modelltől formailag eltérő, általa formája és díszítése alapján „germánnak" tartott tárgyakat gyűjtötte és vetette össze a jellegzetes 6. századi, langobard és

[203] Kovács 1915, 388; Reinecke 1928, 96; A langobard kori jelenléthez ld. L. Schmidt: Franken und Sachsen im 6. Jahrhundert in Pannonien ? Ungarische Jahrbücher Bd. 9, Heft 2/3, 1929, 319-321.
[204] Marosi–Fettich 1936, 69-71.
[205] S. Ferenczi: Der Firtoscher Fund byzantinischer Goldmünzen. Siebenbürgische Vierteljahresschrift 63, 1939, 77.
[206] Rusu1962, 269-292.
[207] Csallány 1961, 327.
[208] Fettich 1964, 96-107.
[209] M. Nagy: A gepidák kora 454-567/568. Tárgyi hagyatékuk (Die Zeit der Gepiden 454-567/568. Materielle Nachlaβ). In: Gy. Kristó, Szeged története I. (Geschichte von Szeged II) Szeged, 1983, 160; Horedt1985, 164-168.
[210] I. Bóna: Völkerwanderungszeit und Frühmittelalter (271-895). In: B. Köpeczi (Hg.), Kurze Geschichte Siebenbürgens. Budapest 1990, 90.
[211] K. Horedt: Moreşti. Grabung in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bukarest 1979, 143; K. Horedt: Germanen und Romanen in Siebenbürgen. Bemerkungen zu einer Besprechung. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 77, 1983, 169-176; Legutóbb: Horedt 1986, 3.
[212] R. Harhoiu: Die Beziehung zwischen Romanen und Barbaren in Siebenbürgen aus der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens. Dacia 31, 1987, 110-129; Az erdélyi gepida továbbélés mellett: Bálint 1989, 177; R. Harhoiu: Quellenlage und Forschungsstand der Frühgeschichte Siebenbürgens im 6.-7. Jahrhundert. Dacia 43-45, 1999-2001, 130-131; Bărzu–Harhoiu 2008, 513–578.
[213] Dobos 2006, 918; Dobos 2011, 193, 194, 197; Dobos 2011–2012, 93-118.
[214] K. Horedt: Die Deutung des Gräberfeldes von Környe. JRGZM 18, 1971, 200-208; M. Martin: rec.: Ágnes Salamon und Erdélyi, István: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 30, 1973, 111; Bóna 1971, 300; Tomka P.: A környei temető értékeléséhez. AntTan 20, 1973, 227-231; Cs. Bálint: Über einige östliche Beziehungen der Frühawarenzeit (568 bis ca. 670/680). MittArchInst 10–11, 1980/81, 141, Anm. 30; Ld. újabban: Bálint, *Italy*

dc_1440_17

gepida kori hasonló tárgyakkal (spáta, bárdkés, stb.). Ez alapján következtetett a népesség kontinuitására.[215] Másodlagos forrásként értelmezte a feltételezése szerint avar kori germán környezetben született, nyugati Meroving kulturális vonásokat mutató tárgyakat.[216] Ezt az azonosítást a kutatás egyik része elfogadta, Uwe Fiedler úgy vélte, hogy Kiss Attila sokoldalú kutatásai alapján megalapozottan határozta meg a kölkedi, ill. a dunántúli Meroving kori népességet gepidának.[217] E nézetekhez csatlakozott adatbázisa és hasonló módszertana alapján Peter Stadler is.[218] Bálint Csanád -- kiemelve, hogy az áttelepítésről a történeti források nem szólnak --, a „tárgy = etnikum" régészeti módszer mechanikus alkalmazása miatt elvetette a gepida meghatározást, de a Meroving kultúrájú leletanyag eredetére vonatkozóan új magyarázatot nem adott.[219] A tárgyak, motívumok "etnikus"(?) és kulturális jelentésének vizsgálata sokáig zsákutcába vezette a régészeti kutatást, mert nem számolt azok megjelenését befolyásoló számos más körülménnyel (pl. mellékletadási szokásokkal összefüggő elterjedéssel, műhely hatókörzettel, presztízs célú ajándékozással, stb.).[220]

Az eddigi szerzők, sem a betelepítés-elmélet követői, sem ellenzői nem vizsgálták a leletanyag összefüggéseit a sírban egy lehetséges viseleti rekonstrukció szempontjából. Nem foglalkoztak a tárgyak tágabb európai kulturális kapcsolatrendszerével, helyi kézműipari hátterével, technológiájával és díszítésével. Mindezek alapján elhamarkodott volt a kora avar kori Meroving jellegű leletanyagot teljes egészében a gepidákhoz kapcsolni, így a kora avar kori Meroving kultúrájú népesség azonosítása további kutatásokat igényelt.[221]

Módszertanilag hasonló szemlélettel, a tárgyak etnikus karakterrel való felruházásával számolt a kutatás egy része nyugati germán népcsoportok jelenlétével. Egyes keszthelyi leletek alapján már az 1960-as években felvetették frankok, alamannok[222], vagy a tausírozott övgarnitúrák alapján bajorok[223] betelepedésének lehetőségét. A betelepedés elméletét mindig egy-egy lelethez kötötték, ami a korabeli felfogás szerint bizonyította az etnikus folyamatokat, de a leletek minőségének és kontextusának, esetleges csoportos megjelenése vizsgálatának szükségessége nem merült fel. A Meroving kulturális vonások miatt felmerült a nyugati germánok betelepítésének lehetősége Erdély területére is.[224] Később a nyugati hatások jelentős részét Kiss Attila kereskedelmi kapcsolatok létével magyarázta[225], de nyitva hagyta a közvetítők személyének kilétét.

Az avar kor kutatása korábban dogmának tekintette Paulus Diaconus híradását, amely szerint a langobardok felégetve Pannoniát más népekkel együtt 568 húsvétján Itáliába költöztek.[226] Újabban azonban ismét felmerültek a kételyek a langobardok teljes elvonulásával kapcsolatban, mind elméleti szinten[227], mind pedig a langobard leletanyag egy

[215]Kiss 1992, 35-134; A. Kiss: Die Frage des Weiterlebens der Gepiden. Neue Entwicklung nach dem Abschluss des Manuskripts (1992) der 'Monographie Kölked-Feketekapu A'. ActaArchHung 51, 1999-2000, 360-361.
[216] Kiss 1992, 56-58; Kiss 1996; Kiss 2001, 381-408.
[217]U. Fiedler: Recenzió: Attila Kiss, Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. EAZ 45, 2004, 604; Hasonlóan: K. Høilund Nielsen: rec., A. Kiss, Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. Medieval Archaeology 49, 2005, 481.
[218] Stadler 2008. 661–662, 675–677.
[219]Bálint 1995, 310-312; Bálint 2010; Bálint, *Itália*; Az írásos források alapján a gepidák avar kori létét elismeri, de elveti a dunántúli Meroving leletanyag gepida meghatározását Kiss P. Attila is, mivel arról a források nem szólnak. Kiss 2010, 219-134.
[220] Brather 2007, 185–206.
[221] Vida 2008, 29-31, 38-40.
[222] Sági 1970; 180, 183-185.
[223] Tausírozott leletek alapján Bóna I. bajor menekültekre következtetett: Bóna 1962-63, 68.
[224] Bóna 1986, 163.
[225] Kiss 1992, 42.
[226] Elvetette a langobard továbbélés lehetőségét: Bóna 1956, 183-189; Martin 1976, 199; Bóna 1993; Várpalota esetében lehetségesnek tartotta a továbbélést. Werner 1962, 45-48.
[227] Vajda L.: A népvándorlások kérdéséhez. Századok129, 1995, 107–143.

dc_1440_17

részét illetően.[228] Az avar kori Meroving kultúrájú népesség meghatározásában, településterületük azonosításában, kulturális kapcsolatainak feltárásában a jövőben a régészet és az új természettudományos módszerek kapnak nagyobb szerepet, mert a történeti források alapján a az avar kori germánok/gepidák lokalizálása nem lehetséges.[229]

A KORA AVAR KORI LELETANYAG A KÁRPÁT-MEDENCE NYUGATI FELÉN

Fejfedők, fejdíszek

Hajháló – reticulum

A kora avar kori Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 8. sírjában 472 db, a 9. sírban 287 db, a 14. sírban 985 db, a 17. sírban 10 db kis aranylemezből hajlított csövecskét tártak fel a koponya körül, amelyek a fejet borító hajhálót díszítették.[230] (1. t. 2)

A római császárkorban és a kora bizánci időszakban arany lemezkékkel vagy kis arany tubusokkal díszített fejfedőt vagy hajhálót kizárólag a társadalom legfelsőbb rétegéhez tartozó előkelő nők viseltek.[231] Római császárkori falfestményeken, mozaikokon és szobrokon ennek a díszes hajhálóviseletnek számos ábrázolása maradt fenn, több szerencsésen épen maradt, bolygatatlan leletegyüttest sikerült feltárni, és ezek alapján számos hajháló felépítését, formáját rekonstruálni.

Az aranycsövek régészeti kontextusa és mindenekelőtt elhelyezkedése a sírban segít meghatározni a csoportosan előkerülő aranycsövek egykori funkcióját. Kis arany csövek és lemezek gyakran előkerültek a nyak táján vagy a mellkason is, ám ezeknek nemcsak a helyzete, hanem nagyobb mérete és gyöngyökkel együtt történő előfordulása is arra utal, hogy díszes nyakék részei lehettek.[232] Ugyanakkor a fej környékén feltárt fém tartozékok biztosan a hajviselethez tartoztak és hajhálót díszíthettek. A hajháló készítésének módját klasszikus kori görög ábrázolás mutatja[233], s a hajhálók viselete korabeli portrékon tanulmányozható.[234]

Római császárkori előzmények

A hajháló viselete a római korból nemcsak ábrázolásokról, hanem régészeti leletek alapján is megfogható. Kis arany csövek eddig több hellenisztikus és római kori lelőhelyről ismertek.[235] Carnuntumban egy római kori szarkofágban csupán egyetlen kis csövecskét találtak meg[236], ugyanakkor Róma-Vallerano lelőhelyen 13500 arany lemezkét és 90 kis gömbdíszt tártak fel

[228] von Freeden 2000, 99-124.; Vida 2008, 343-362; Koncz 2015, 315-340; A kérdés megítélésében a pannoniai langobard temetők együttes horizontális stratigráfiai vizsgálata hozhat majd eredményeket. A temetőket Koncz István PhD értekezése keretében elemezi.
[229] Pohl 1988, 229-232; Kiss A. 2010, 129-130; Kiss A. 2011, 10-21.
[230] Vida 2011a, 412.
[231] Martin 1988, 167-181.
[232] Louviers 163. sír: Fl. Carré–Fr. Jimenez: Louviers (Eure) Au Haut Moyen Âge. Découvertes anciennes et fouilles récentes du cimetière de la rue du Mûrier. Memories publiés par l'Association française d'Archéologie mérovingienne XVIII. Saint-Germain-en-Laye 2008, 103-106, fig. 80; pl. 38; Vemania/Isny 305: Die Alamannen. Ausstellungskatalog 1997, 112, fig. 103; Saint Denis: Fleury–France-Lanord 1998, p. II.51, II-179.
[233]Jenkins I.–Williams, D.: Sprang Hair Nets Their Manufacture and Use in Ancient Greece. American Journal of Archaeology 89, 1985, 411-418.
[234]Jenkins I.–Williams, D.: A Bronze Portrait Head and its Hair Net. Record of the Art Museum Princeton University 46, 1987, 9-15; G. Lauhausen–E. Formigli: Römische Bildnisse aus Bronze. Kunst und Technik. München 2001, 213-215.
[235] Scheffer-Webber 2004, 226-232; B. Deppert-Lippitz: Spätrömische Goldperlen. In: U. von Freeden-A-Wieczorek (ed.) Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Actes du colloque de Mannheim. Bonn 1997, 63-67.
[236]J. L. S. Nowalski de Lilla, Ein römischer Sarkophag bei Carnuntum. Arch.-Epigr. Mitt. 18, 1895, 225-227, Abb. G.

az eltemetett nők mellett.[237] Milánóban egy szarkofágban gazdag mellékletekkel eltemetett nő fejénél 3096 csövecske, 133 gömb, és 40 borostyándísz volt[238], amelyek alapján rekonstruálhatták az elkelő nő díszes hajhálóját. Egy Antoninus kori női sírban 15 db, a hajhálót díszítő lemez került elő,[239] Puteoliban pedig Commodus kori sírban voltak hajhálóra utaló tartozékok.[240] Újabban a Rajna vidéki Rommerskirchenben római császárkori szarkofágban kerültek napvilágra hajhálóhoz tartozó apró tubusok, és az *in situ* kiemelt fejdísz gondos feltárása nyomán sikerült rekonstruálni a bonyolult szerkezetű hajhálót, amely nem fedi be az egész fejet, hanem hátul tartja a kontyot.[241] (3. t. A1)

Hajhálót viselő római kori nő legismertebb ábrázolása a nápolyi múzeumban őrzött pompeji Sappho fej.[242]Az itáliai Como tó környékén előkerült, ma Princetonban őrzött, kora császárkori női mellszobron az egész hajat befedő hajháló figyelhető meg (1. t. 1).[243] Egy Izrael területén feltárt késő római sírban hajhálót viselő nő portréja ismert (Or ha-Ner, 2. t. 3).[244] Képi ábrázolások igazolják, hogy ez a hajat borító viselet a késő római időszakban pannoniai előkelők esetében is ismert volt, amint az egy késő római sír freskóján Viminaciumban látható.[245] A száraz éghajlatnak köszönhetően a Közel-Keleten és Egyiptomban a temetkezésekben gyakran fémszerelékek nélküli a hajhálók maradványai is előkerülnek (Manahat, Israel).[246] (2a. t. 5)

Késő antik, kora bizánci hajhálók

Hajhálóra utaló aranycsövek és egyéb alkotóelemek 5-6. századi előkelő nők sírjaiból az Alpok vidékén is előkerültek. A késő antik Teurniában a csövecskék mellett az átlyukasztott kerek arany elosztólemez is ismertté vált, amely alapján a hajháló teljes szerkezete rekonstruálható.[247] Ilyen hajhálók a kora bizánci korban az egész birodalom területén megtalálhatók voltak, amint azt a Negev sivatag északi részén Horvat Karkur 'Illit kora bizánci templom körüli temető „A" sírjának lelete is mutatja, ahol a sűrű szövésű hajháló lenyomata a koponyán maradt fenn.[248] Beth-Alpha zsinagógájában a zodiakus mozaikon látható, az évszakot megszemélyesítő nőalak hajhálót és ékszereket visel (6a. t. 2).[249] Számos előkelő és köznépi viseletre utaló hajháló maradt fenn a kedvező klímájú Egyiptomban a 4-6. századból[250], amelyek ma jelentős részben magángyűjteményekben találhatók.[251]

A kora középkorban gyakran megfigyelhető, hogy a mediterrán előkelők viseletét átvették és utánozták a birodalmi területeken kívül élt barbár népek előkelői.[252] Díszes hajhálókat viseltek a meroving kori előkelő nők is. A St. Denis-i székesegyházban a 14., a 60. és a 62.

[237] Roma – Località Vallerano. In: Mistero di una fanciulla. Ori e gioielli della Roma di Marco Aurelio da una nuova scoperta archaeologica. A. Bedini (a cura di). Milano 1995, 31-64.
[238] Benecchi 2005, 103-116.
[239] St. Favorito: Tomba di giovane donna d'età antonina. Römischer Bestattungsbrauch Palilia 8, 2001, 83-85.
[240] „Perline in oro + vaghi in pasta vitrea": C. Gialanella–V. V. di Giovanni: La necropoli del suburbio orientale di Puteoli. Römischer Bestattungsbrauch Palilia 8, 2001,165 (159-168).
[241] Linscheid 2011, 78-83; Rommerskirchen: Schrade 2011, 53-60.
[242] Pl. E. Pozzi: Il Museo archeologico nazionale Napoli. Milano 1984, 171, Nr. 340.
[243] P. Erhart Mottahedeh: The Bronze Portrait of a Woman with Reticulum. In: A. Hughton et al. (eds.), Festschrift für Leo Mildenberg. Wetteren 1984, 193-210.
[244] Y. Tsafrir: A Painted Tomba t Or-Haner. Israel Exploration Journal 18, 1968, 170-180.
[245] M. Korać: Late Roman Tomb with Frescoes from Viminacium. Starinar XLII, 1991, 118, Fig. 11-12.
[246] Scheffer-Webber 2004, 228.
[247] Glaser–Gugl 1996, 19-23.
[248] Horvat Karkur 'Illit 'A' sír: Scheffer–Webber 2004, 226, Phot. 234.
[249] Scheffer-Webber 2004, 227-229, Fig. 51,5.
[250] A. F. Kendrick: Catalogue of Textiles from Burial Grounds in Egypt. London 1921, 89; Linscheid 2011.
[251] Linscheid 2011.
[252] Az *imitatio imperii* jelenségéhez e tekintetben ld. Schulze-Dörrlamm 1978; A. Kiss–J. Nemeskéri: Das langobardische Gräberfeld von Mohács JPMÉ 1964, 95-127; Vida 1999-2000, 367-377.

dc_1440_17

szarkofágokban találtak a fej környékén aranytubusokat és szövetmaradványokat.[253] Ez a fejfedőviselet a középrétegeknél is elterjedt, amint azt Clos D'Aubonne à La Tour-de-Peilz (Canton de Vaud) temetőjének T143. sírjában a koponya környékén talált 55 db, a T170 sírjában pedig 105 db kis arany tubus is mutat.[254]

Értékelés, értelmezés

Az arany tubusokkal díszített hajhálók a késő antik, kora bizánci korban a legelőkelőbb nők hajviseletéhez tartoztak, s ez alapján fenékpusztai horreumi temetőben a birodalmi elittel azonos szokásokat ápoló, azonos kultúrájú, vagyonos, előkelő társadalmi helyzetű személyek jelenlétére következtethetünk. A csövekkel díszített és segítségükkel rekonstruálható hajhálóknak nem kerültek elő az avar korban egyszerűbb kivitelű, bronz tubusokkal díszített, köznépi változatai. Már Garam Éva is rámutatott azonban két másik 7. századi leletcsoportra, amelyek köznépi környezetben a hajhálók viseletével lehetnek összefüggésben.

Hajhálót vagy főkötőt díszíthettek egyes női sírokban a tarkó környékén előkerült ón-ólomcsövecskék is, amely Garam Éva szerint „hálósan fűzve a nők hosszú hajának, kontyának tartására, díszítésére szolgált" (4. t.).[255] Szőke Béla Miklós a hálós szerkezetet a csövecskék helyzete alapján (a sírban függőlegesen, párhuzamosan szorosan egymás mellett fekszenek) nem látja igazolhatónak, de ez még nem zár ki egy a homloktól kiinduló a fejet részben fedő és alul a kontyot tartó függőleges tagokból, zsinórokból álló főkötőtöt.[256] Ilyen főkötő látható egy késő antik női márványfejen (Museé St.-Raymond, Toulouse)[257]. (4. t. A)

Több dunántúli temetőkben is előfordulnak trébelt pontsor díszű, trapéz alakú lemezcsüngőkből álló, hátul a kontyot fedő főkötők.[258] A balra forduló koponya mögött, a jobb vállnál 91 db trapéz alakú, karikával ellátott függő volt a Budapest-Pusztadombi út 12. temető 11. sírjában (3. t. E)[259]. Nem tisztázták azonban, hogy e fémlemezekkel díszített „főkötőt" miként illesztették a konytra, s hogyan illett a hajviselethez. Egy ilyen kontyvédő vagy tartó főkötőt legegyszerűbben homlokpánttal induló és alul kiszélesedő a konytot tartó rommerskircheni római kori hajháló mintájára képzelhetünk el (3. t. A; 4. t. A).[260] Az avar kori példányoknál azonban hiányoznak a homlokpántra utaló maradványok, bár ilyen szerves maradványok nyomtalanul el is enyészhettek.

Az egykori Pannonia területéről néhány lelőhelyről ismerünk olyan kis karikákat, függőket, amelyek egykor a Mediterraneumból ismert, késő antik típusú, női fejfedőhöz tartozhattak. Ilyen fejfedőket először a Keszthely fenékpusztai déli erődfal melletti temetőben sikerült azonosítani, ahol Müller Róbert a 1980/13/10. sírban 5 db kis karikát talált a koponya alatt, és hasonlóan 3 ezüst karika volt a késő antik 2000/90. sírban.[261] Feltehetően a fejdíszhez tartozott egy a koponya bal oldalán két félgömbből összeállított, recézett nyúlványú, belsejében ólommal kitöltött függő is a Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti 1999/54. sírban (6b. t. D).[262] Áttekintve a pannoniai temetőket csupán néhány esetben sikerült megfigyelni olyan a fej mellett előkerült kis karikákat, amelyek egykor a fejfedőhöz

[253] Fleury–France-Lanord 1998, II-51; II-179.; ld. még: E. Salin: Sépultures gallo-romaines et mérovingiennes dans la basilique de Saint-Denis. Monuments et Mémoires 1957, (93-128), 114, Fig. 14.
[254] L. Steiner: La nécropole du Clos D'Aubonne à La Tour-de-Peilz (Canton de Vaud) I-II. Cahiers D'Archéologie Romande 129. Lausanne 2011, I. 143-144; II. 208, 214-215.
[255] Garam 2005, 169-181.
[256] Ugyanő rámutatott az ón-ólom csövecskék sokféle felhasználására is (tarsoly-, ruhaszegély-, halotti lepeldísz). Szőke 2012, 293.
[257] Linscheid 2011, 125, Abb. 59a-b., 119, Abb. 56b.
[258] Sós 1958, 110, Abb. 21; Sós-Salamon 1995, 46-47; Parczewski 1993, Abb. 21; Klanica 2008, 207-222, 215, Obr. 120.
[259] Nagy 1999, I. 27-29; II. 42. Taf. 34,14-42.
[260] Schrade 2011, 53-60.
[261] Müller, 2010, 188; 106, Taf. 79,7-11.
[262] Müller 2010, 334, Taf. 87,7.

tatozhattak. Budakalászon több női sírban is kerültek elő kisméretű bronz karikák, amelyek egykor a fejdísz részei lehettek (Budakalász 302., 373., 756, 1491. sírok).

Müller Róbert és Max Martin számos példát gyűjtött össze a nyugat mediterrán térségből, amelyek megvilágítják ennek az egyszerű drótékszernek a szoros késő antik kulturális kötődését.[263] A bledi 261. sírban a koponya környékén 7 kis karika díszítette a fejfedőt.[264] A koponya körül talált kis karikák szerepét és a késő antik női fejfedőhöz tartozását először Max Martin vizsgálta a melsi és a Castel Trosino-i hármaskarikás díszek alapján.[265] Ennek során több késő antik lelőhelyről sikerült meghatározni olyan kis karikákat, amelyek viseleti helyzetük alapjána fejfedő díszei lehettek (Testona, Invillino, Segobriga).[266] (3. t. B) Ennek értelmében az 1 cm alatti kis méretü karikák alapján kísérletet tehetünk az avar kori Kárpát-medencében a hasonló módon díszített fejfedő vagy fejpánt meghatározására. Így a településeken (pl. Korinthosz[267]) vagy a római Crypta Balbi műhelyben talált kisméretű egyes vagy kettős ezüst és bronz karikák nagy biztonsággal határozhatók meg a fejfedő díszeinek.[268]

A fejfedő díszei nem tévesztendők össze a copf- vagy hajkarikákkal, amelyek mérete elérheti a 2 cm-t is, és a sírokban általában párban fordulnak elő az Al-Duna vidékén (Sadovec) és az avar kori Kárpát-medencében is. A regölyi temető egyes közép és késő avar kori sírjaiban a fülbevalók mellett párban kerültek elő kis huzalkarikák, amelyek vagy a hajviselet vagy a fejfedő részét képezhették.[269]

A felsorolt fej- vagy hajdíszek a köznépi viselet részeként a Dunántúlon, az egykori Pannonia területén figyelhető meg a 7. században, s a korábbi kutatás mindkettőt korábban megalapozatlanul a szláv népességhez kötötte.[270] A keszthelyi aranytubosos fémhálók azonban rámutathatnak a fémdíszekkel ellátott egyszerű fejdíszek kulturális eredetére, mert azok a késő antik–kora bizánci női fejfedőviselet utánozzák és fejlesztik tovább sajátos egyszerű eszközökkel. Úgy kell értékelni azokat, mint a barbár környezetben bizánci hatásra kialakult drótékszerek csoportját is. (1. leletlista)

Fejfedő, hajpánt

A koponya környékén a 7. sz. második negyedétől több esetben kerültek elő háromkaréjos, ívelt oldalú, négyszögletes fémlemez veretek, amelyek a fejfedőt vagy a pártát díszítették.[271] (5. t. 4,6-8) A veretek az egész avar településterületen megtalálhatók, ami azt mutatja, hogy a viselet, ha kis számban is, de az egész településterületen ismert volt. Az állandósult formájú veretek egységes formájú fejdíszről árulkodnak, amelynek előzményei a kora avar korban nem foghatók meg.

Két dunántúli temetőben azonban előkerültek olyan változatos formájú préselt lemezekből álló együttesek is, amelyek formailag mediterrán előképekre vezethetők vissza.[272] A préselt lemezek közé nagyméretű, négyszögletes veretek, rozettás veret, és ívelt oldalú veretek tartoznak a cikói 307. sírban, és a romonyai I. 57. sírban (5. t. 5).[273] Míg a rozettás veretek és

[263] Müller 2010, 188; Säben: K. Kromer: Das frühgeschichtliche Gräberfeld von Säben bei Klausen in Südtirol. ArchA 64, 1980, 28, Abb. 22.42/2; Teurnia: G. Piccottini, Das spätantike Gräberfeld von Teurnia St. Peter in Holz. Archiv für Vaterländische Geschichte und Topographie 66. Klagenfurt 1976, 24, Taf. X.2,7; Kranj: Stare 1980, Taf. 73,7, 83,7.
[264] Ibler 1991, 77.
[265] Martin 1988, 173-176.
[266] Martin 1988, 173, Abb. 16.
[267] Davidson 1952, 241, Nr. 1908, Taf. 105.
[268] Crypta Balbi 2001, 351-352, II.4.331-338.
[269] Regöly 6, 7, 9-11, 17, 20, 26, 25, 35, 53, 55, 56, 74, 79, 81. sírok: Kiss-Somogyi 1984.
[270] pl. Parczewski 1993, 74-74.
[271] Garam 2005, 169-181; Lőrinczy-Straub 2005, 131-133.
[272] Garam 2005, 178-179, 2. kép 6; 3. kép 6-7.
[273] Cikó 307. sír: Kiss-Somogyi 1984, 75, 20. t. 1-3; Romonya I. 57. sír: Kiss 1977, 113, Pl. XLVII.

az ívelt oldalú veretek áálandósult és elterjedt avar kori típusok, addig a nagyméretű négyszögletes vereteknek nincsen közvetlen párhuzama az avar kori leletanyagban. A négyszögletes veretek motívumkincsének meghatározása és elemzése segíthet a formák és a szokás kulturális eredetének azonosításában. A négyszögletes vereteket gyöngysorkeretelés díszíti, és belül több sávban geometrikus alakzatok helyezkednek el, amelyek a központi négyszögletes alakzattal ékkő-, nielló- vagy email-berakás imitációi lehetnek.

Ebben a formában és összetételben a préselt lemezes avar kori veretegyüttes az ékkövekkel díszített kora bizánci előkelő női fejdíszek alapján értelmezhető. Ezt bizonyítja továbbá, hogy a fejdíszhez tartozó lemezek előállítására alkalmas préselőtövek az adonyi, fönlaki és a kunszentmártoni ötvössírokban is előkerültek[274], és ez alapján Szőke Béla Miklós is elismeri „a 7. századi avar fejdíszek vereteinek egy része Bizáncban iskolázott ötvösök készítménye lehet, maga a diadémszerű fejdísz nem látszik általánosan elterjedt bizánci (nép)viseletnek".

A késő antik kora bizánci női koronákat változatos alakú ékkövek díszítették[275], és amint azt a szobrokon, elefántcsontfaragványokon, mozaikokon megfigyelhető ékköves fejpántok mutatják e viselet megjelent a bizánci elit tagjainál is.[276] Bár igaza lehet Szőke Béla Miklósnak abban, hogy túl nagy a társadalmi és kulturális különbség a bizánci arisztokrácia és a 7. századi avar középréteg tagjai között, mégis többszörös áttételen keresztül az egymással közvetlenül érintkező társadalmi rétegek révén nem zárható ki az imitáció lehetősége. Ma még csak az elegáns bizánci előképeket és a legfeljebb középrétegbeli avar pédákat látjuk, és hiányoznak az átvétel folyamatát megvilágító provinciális bizánci összekötő láncszemek. A cikói és romonyai kora avar kori fejpántok veretei közvetlenül is utalnak a kora bizánci előkelők fejpántjainak változatos formájú ékköveire, és fémvereteire, és nem mellékesen a Dunántúlon jelentkeznek, ahol számolhatunk a késő antik hagyományok jelenlétével. Más állandósult formájú, ívelt, háromkarélyos és négyszögletes veretek azt mutatják, hogy a viselet a 7. században általánosan elterjedt és a 8. században lehanyatlott. Ma még azonban nem látjuk világosan a veretek funkcióját sem, mert nem tudjuk, hogy hajpántot vagy süveg szegélyét ékesítették-e.[277]

Fátyol, fátyoltűk

Néhány esetben Keszthely Fenékpusztán a déli erőd melletti temetőben női sírokban a késő antik szokásoknak megfelelően kisméretű tűk kerültek elő a halánték két oldalán, amelyek fátylat rögzítettek. A késő antik időszakban előkelők gyakran tűzték meg a fejfedőt (kendőt, fátylat) a halántékuk mellett két kis üreges gömbben végződő tűvel.[278] A Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1976/15 és 28. sírjában kettő, 1999/40. sírban három vas tű volt a fej mellett, amelyek fátyoltű szerepét töltötték be.[279] (31. t. A, C) A fátyol két tűvel történő rögzítése a déli erőd melletti temetőben a helyi romanizált köznépi környezetben a késő antik szokások folyamatosságára utal.[280] Egyetlen kisméretű, gömbös fejű fátyoltű volt

[274] Garam 2005, 172.
[275] Martin 1988, 174, Abb. 18; Baldini1999, 59, fig. 36.
[276] Női mellképek mozaikokon: Maarat, Szíria; Ravenna, Capella Archivescovile: Baldini 1999, 20, Fig. 3; 24, Fig. 7b. (5. t. 1-3)
[277] Így tehát a ma még a nomád tradíciónak tekinthető, fátyolt leszorító, fémveretekkel ellátott süvegek viseletének lehetőségét is figyelembe kell venni (Szőke 2012, 295), amint arra az avar kori párhuzamokkal is rendelkező türk típusú fejékek közel múltban elvégzett feldolgozása is mutatja. Stark 2009, 287-305.
[278] Schulze-Dörrlamm 1990, 132, 135; A 6. sz. végi és 7. sz-i leletegyüttesekben a mellkas táján talált ruhatű mellet gyakran fordulnak elő a fej mellett két vagy több kisebb tű, melyek a fátyol vagy hajviselet rögzítésére szolgáltak. Martin 1995, 52.
[279] Müller 2010, 311, Taf. 64,8-9; 313, Taf. 66,9-10; 332, Taf. 85,11-13.
[280] A római korban a fejfedőt vagy a fátylat több kisebb méretű tű rögzítette, amelyek ábrázolásokon is fenn maradtak. Stutzinger 1995, 136-208.

dc_1440_17

a Budapest-Szőlő utcai 4. sírban, amely a késő antikvitástól fogva használt temetőben a helyi hagyományok továbbélésére figyelmeztet.[281]

Különös módon a kora avar korban néhány esetben női sírokban nagyobb méretű stílustűk is voltak párban a fej mellett. E kétségtelenül késő antik eredetű viseleti módot Pannoniában és Erdélyben figyelhetjük meg előkelők temetkezéseiben. A kölkedi B-173. sírban aranyozott bronz tű volt a koponya jobb oldalán, és ezüst tű a bal oldalán[282], amelyek kétségtelenül a fejfedő a fátyol rögzítésésre szolgáltak. Ugyancsak a jobb oldalon fekete szerves maradványok között előkerült egy vastű töredéke is, amely nemcsak a fejfedő, fátyol, hanem a felső ruházat, kabát rögzítésére is szolgálhatott.[283] Fátyoltű és melltűk együtt fordultak elő a párizsi Saint Denis székesegyházban eltemetett frank királynő Arnegunde (+580) temetkezésésében (nagyméretű, középgömbös dísztű a mellkason és a fej mellett két kis méretű arany gömbfejű fátyoltű).[284] Három tű vislete más esetekben a Kárpát-medencében nem ismert.

Kölked-Feketekapu A-108. sírban két db ezürt stílustű a koponya két oldalán[285] (30. t.), és ugyancsak két stílustű volt a Kölked A-240. sírban[286] is (29. t. A). Feltehetően ugyancsak páros fátyoltűként értelmezhetjük a kölkedi A-291. sírban a koponya jobb oldalán előkerült két egyedi formájú, kanalasfejű vastűt is[287] (29. t. B), s a sírhoz tartozott egy újabb mediterrán elem, egy egyszerű bronz Yassi Ada típusú csat is. Erdélyben a mezőbándi/band-i 29. sírban talált páros tűk közül az egyik stílustű, a másik pedig egy bronzkori tű, amely „régiség" volta ellenére ugyancsak viseleti helyzetben a fej mellett került elő.[288] A páros fátyoltűt viselő nő előkelő helyzetére utal az övéről lecsüngő díszes övfüggő, a veretes lábszárszíj és a Meroving típusú, fából esztregált fémveretes díszes faszelence. (52. t.) E példák azt bizonyítják, hogy a mediterrán eredetű fátyolviseletet átvették és öltözetükbe illesztették a helyi meroving hagyományokat követő előkelő nők, de a fátyol rögzítésére nem kisméretű (5-6 cm) gracilis tűket, hanem formabontó módon a nagyobb méretű stílustűket (10-12 cm) használták. Emellett melltűk és hajtűk szerepét betölthették régi korokból származó tűk is, leggyakrabban bronzkoriak (pl. Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető, Mezőbánd). A nagyobb méretű fibulák durvább szövésű anyagból készült fátyol vagy kendő viseletére utalnak.

Ékszerek

Fülbevalók, hajkarikák

Kosaras fülbevalók[289]

A kosaras fülbevalók a késő antik anyagi kultúra jellegzetes ékszerei, előzményei már a késő római időszakban megjelentek. A legújabb kutatások alapján a kosaras fülbevalók Itáliában, a Kelet-Alpok térségében és Dalmáciában terjedtek el, ugyanott, ahol az előképnek tekinthető példányok is megtalálhatók.[290] A pannoniai kosaras fülbevalók formailag az itáliai és a Kelet-Alpok vidéki példányokkal mutatnak párhuzamot[291] és ebben az értelemben a kosaras

[281] Budapest-Szőlő utca 4. sír: Nagy 1999, Taf. 40,3.
[282] Kiss 2001, 76, Taf. 46,1,4.
[283] Kiss 2001, 76, Taf. 46,2.
[284] A. France-Lanord–M. Fleury: Das Grab der Arnegundis in Saint-Denis. Germania 40, 1962, 341-359.
[285] A hajtűk mérete 13 ill. 14 cm. Kiss 1996, 450, Taf. 36; 468, Taf. 54.
[286] Kiss 1996, 42-43, 450, Taf. 36,8,13.
[287] Kiss 1996, 468, Taf. 54,12-13.
[288] A mezőbándi tűk mérete 2,7 ill. 5,7 cm. Kovács 1913, 308-311. Abb. 10/6.
[289] Mivel már közlésre került, e fejezetben csupán a kosaras fülbevalókról megjelent tanulmányom rövid összefoglalását adom. Vida 2012, 63-84.
[290] Bierbrauer 1987, 148; Ibler 1991, 44-52; Possenti 1994; Riemer 2000, 45-64; Tomka 2004, 395, Abb. 8.
[291] Riemer 2000, 45-64; Garam 2001, 15-18.

dc_1440_17

fülbevalókat itáliai-bizánci hatásnak tarthatjuk.[292] Az Allach-típusú zárt kosaras fülbevalók a 6. századra,[293] s az áttört díszű kosaras fülbevalók a 6. század második felére, a 7. század első felére keltezhetők.[294]

A zárt kosaras fülbevalók tárgyalt típusainak elemzése alapján tehát ma már egyértelműen megfogható a 4. századi késő római kosaras fülbevalók készítése az 5. századi Itáliában, a Kelet-Alpok térségében, Dalmáciában, Macedóniában, Boszniában és Pannoniában. Ezzel napjainkra sikerült jól keltezhető leletekkel kitölteni a korábbi hiátust és a zárt kosaras fülbevalók átmeneti típusainak formai és időrendi meghatározásával sikerült összekötő láncszemeket találni a 6. század végén tömegesen megjelenő, a 7. században is folyamatosan használt különböző alakú és technológiájú hasonló fülbevalókhoz, amelyek már az Alpoktól északra is megjelentek. A vizsgált térségben a kosaras fülbevalóknak a késő római időszaktól a kora középkorig megfigyelhető folyamatos készítése a helyi romanizált anyagi kultúra továbbélésének jele.

Az újabb ásatások eredményei azt mutatják, hogy e romanizált kulturális közösség az 5-6. századi Pannoniában is jelen volt. Ilyen módon a pannoniai zárt kosaras fülbevalók tágabb formai kapcsolatainak kimutatása, az analógiák meghatározása, ha önmagában még nem is oldja meg a pannoniai késő antik kultúrájú népesség eredetének a kérdését, de annak tisztázásához közelebb vihet. Pannoniában a 6. század végén és a 7. században a Keszthely-kultúra területén nagy számban előkerült kosaras fülbevalók itáliai, Kelet-Alpok-vidéki, balkáni és az Alpoktól északra előkerült 5-6. századi hasonló fülbevalókkal hozhatók kapcsolatba.[295] Szerencsés módon Pannoniából ismertek 5. századi kosaras fülbevalók (Győr, Mözs). A sima oldalú, kúpos kosaras fülbevalók kapcsán a Keszthely-Fenékpuszta DT (déli erődfal melletti temető) 1963/26, 1963/29, és 1966/73. sírjai esetében merülhet fel a mellettük talált gyöngyleletek alapján az avar kor kezdete, Kr. u. 568 elé való keltezés lehetősége. A Keszthely-Fenékpuszta DT 1966/54. és az 1966/59. sírokban előkerült sima oldalú kosaras fülbevalók mellett már az avar korra, Kr. u. 568 utánra keltezhető dudoros gyöngyök kerültek elő. Az avar kori zárt kosaras fülbevalók újabb példánya Tác/Gorsium[296] területén a Keszthely-kultúrához kötődő leletanyag tágabb pannoniai előfordulásának lehetőségére hívja fel a figyelmet. Ez a fülbevalótípus azonban nemcsak a Kárpát-medencében található meg a 6. század végén és a 7. század elején, hanem a Keleti-Alpok vidékén és az Alpoktól északra is, ahol a romanizált kultúra befolyása észlelhető. A zárt kosaras fülbevalók elterjedése a kora középkori Európában a Mediterraneummal fenntartott szoros kapcsolatokra utal, amelynek hátterében kevésbé kereskedelmi tevékenység, inkább személyek mobilitása sejthető, és felmerülhet mediterrán viseleti formáknak a helyi vezetőréteg által történő imitációja is.

A Kárpát-medencében az áttört kosaras fülbevalók formailag és technológiailag szorosan kötődnek az Itáliában, a Keleti-Alpok vidékén és az Adria-térségében előkerült példányokhoz. Az áttört kosaras fülbevalókkal a kutatás részletesen foglalkozott, E. Possenti monográfiájában az egész térségre érvényes érvényes formai rendszerezést és időrendet

[292] Riemer 2000, 45-64; Garam 2001, 15-18. "Sind die Körbchenohringe daher im strengen Sinn tatsächlich als byzantinische Schmuckform anzusprechen oder ist hier der von Éva Garam in ihrer Einleitung angeführte italo-byzantinische Einfluss spürbar?" Riemer 2002, 384; ld. még: Vida 2009, 233-260.

[293] Typ Allach: Bierbrauer 1987, 148; Ibler 1991, 44–52; Possenti 1994; Riemer 2000, 45–64; Garam 2001, 15-18.

[294] Possenti 1994, 46; Riemer 2000, 45-64; Garam 2001, 15-18.

[295] A korai párhuzamok sajátossága a kosarat és a támasztókarikát összekötő rövid tag, amely a keszthelyi példányokon már alig vagy nem is látható, mert a kúp alakú kosár vége közvetlenül érintkezik a támasztókarikával.

[296] Schilling 2011, 388-389, Abb. 2,2.

dc_1440_17

állított fel.[297] A Kárpát-mednecében előkerült áttört díszű kosaras fülbevalók 6-7. századi példányait Garam É., a 8. századiakat pedig Perémi Á. és Kiss G. rendszerezte.[298]

Gúlacsüngős fülbevalók

Annak ellenére, hogy a gúlacsüngős fülbevalók kérdését az elmúlt időszakban több tanulmány is tárgyalta, mégis a használóik kulturális környezetére vonatkozó néhány újabb megfigyelés miatt szükséges foglalkozni velük.[299] Nemcsak azért, mert az újabban a Kárpát-medencében, a Balkánon és a Krímben előkerült leletek a római kort követő hiányzó késő antik láncszemeknek bizonyulnak, hanem azért is, mert eddig nem figyeltek fel arra a jelenségre, hogy a különböző technológiával készült gúlacsüngős fülbevalókat eltérő társadalmi és kulturális hátterű csoportok viselték.[300] A késő antik időszakban és a kora avar korban a gúlacsüngős fülbevalóknak alapvetően két technológiai típusa ismert. Az egyik típusba a tömör bronz öntvények és azok üvegbetétes ill. áttört változatai, a másik típusba pedig az arany, ezüst vagy bronz lemezből készült példányok tartoznak. Az avar kori Kárpát-medencében mindkét fülbevalótípus megtalálható, de azok különböznek mind elterjedésük, mind pedig a felhasználó társadalmi csoportok tekintetében.[301] Ennek megfelelően a hazai kutatás is külön kezelte a két típust, pedig mindegyik azonos késő antik gyökerekre vezethető vissza, és avar kori megjelenésük egymástól nem független.[302]

Az avar kori egyszerű öntött bronz, gúlacsüngős fülbevalók formailag késő római hagyományokra vezethetők vissza, előzményeik nemcsak a köztársaság kori (Praeneste, Latium) [303] és provinciális római,[304] hanem a késő antik anyagi kultúrában is megtalálhatók.[305] A gúlacsüngő végéhez minden esetben egy gömb csatlakozik, s a fülbevalók lehetnek díszítetlenek, de többnyire a romanizált környezetben kedvelt pont-kör minta vagy ékkőbetét imitáció látható rajtuk. Az öntött gúlacsüngős fülbevalók kivétel nélkül az egykori Pannonia területén kerültek elő (Csákberény, Keszthely, Oroszlány, Závod, Szekszárd),[306] s újabban előkerült példányaik isugyanonnan ismertek (Budakalász, Keszthely-Fenékpuszta, Kölked B,

[297] Possenti 1994, Tav. XXXVIII,1-4; Tav. XLIX,1-5; Riemer 2000, 45ff.; A kosaras fülbevalók eredetéhez: Z. Vinski: Körbchenohrringe aus Kroatien. in: Die Wiener Schule der Völkerkunde, Festschrift zum 25 jährigen Bestand 1929-1954, 564ff.

[298] Garam 2001, 15-18; Kiss 2001, 268-269; Riemer 2000, 46; Perémi 2000, 41-75.

[299] Bálint 1993, 217-218, Fundliste 2, Karte 2; Winter 1997, 24-30, Garam 2001, 28-29, Taf. 10; Balogh 2014, 91-144; A szegvári típussal és előképeivel foglalkozik: Blay–Samu 2016, 304, Abb. 11.

[300] A formai rendszerezés és a keltezés tekintetében Balogh Cs. munkájára támaszkodom, eredményeit alapvetően elfogadva csupán az értelmezés tekintetében fogalmazom meg az övétől némileg eltérő véleményem. Balogh 2014, 94-106.

[301] Annak ellenére, hogy az egyszerű öntött bronz és a granulációval díszített művészi arany példányok között nyilvánvaló a formai kapcsolat (Ormándy 1995, 153) és a közös késő antik forrás, ez utóbbiak mégsem kerültek bele a kora avar kori tárgyakat elemző monográfiába (Garam 2001).

[302] E. Vernier: Catalogue General des Antiquities Égyptiennes du Musée Caire. Bijoux et orfrèvreries I-II. Kairo 1907, 166, Nr. 52507 Taf. 37; Greifenhagen II, 64, Taf. 50,12; Rudolph 1973, 26, Nr. 29b; Augenblicke. Mumienporträits and ägyptische Grabkunst aus römischer Zeit. Eine Ausstellung der Schirn Kunsthalle Frankfurt. Frankfurt 1999, 110, Nr. 10.

[303] Praeneste (Itália, Kr. e. 3. sz. első fele): Ria Berg: Wearing Wealth Mundus Muliebris and Ornatus as Status markers for Women in Imperial Rome. In: P. Setälä–R. Berg–R. Hälikkä–M. Keltanen–J. Pölönen–V. Vuolanto (eds.) Women, Wealth and Power in the Roman Empire. Acta Instituti Romani Finnlandiae 25. Rome 2002, (15-76.) 69, Fig. 15. (Az adatot Bollók Ádámnak köszönöm.)

[304] Lányi 1972, Abb. 65,17; Tokod: A. Mócsy (szerk.) Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest 1981, Fig 45; ld. szíriai Kr. u. 2-3. századi piramis alakú fülbevaló: Stefanelli 1992, 178, Fig. 203, cat.n. 151.

[305] Vinski 1956, 63-68; Garam 2001, 28-29; Balogh Cs. legutóbb a hellenisztikus előzményeket is figyelembe vette. Balogh 2014, 94-106.

[306] Garam 2001, 28-29.

Zamárdi).[307] A felsorolt egyszerű kivitelű, bronz fülbevalók részben szegényes, többnyire romanizált kulturális közegre utaló tárgyakkal (bronz, vaskarperecek, gyöngyök) együtt fordulnak elő, részben pedig a 6. sz. végén, a 7. sz. elején ismert avar kori leletekkel.[308]

A lemezes, nemesfém, granulációs vagy forrasztott gömbös fülbevalók az avar kori Kárpát-medencében és Kelet-Európában a 6. sz. végére a 7. sz. első felére keltezhető leletegyüttesekben kerültek elő.[309] A Kárpát-medencei példányok típusait legutóbb Ormándy János gyűjtötte össze és rendszerezte, de eredetükkel és kulturális jelentőségükkel kapcsolatban nem foglalt állást (Szentendre-, Deszk., Szegvár-típus).[310] A magyar kutatásban a 90-es évek elejére a Pontusz-vidéki bizánci eredet vált általánosan elfogadottá.[311]

A művészien kivitelezett, ékes gúla alakú csüngős fülbevalók azonban a kora bizánci ékszeregyütteshez tartoznak, és késő antik eredetűek[312], de a bizánci birodalom területéről sokáig hiányoztak azok a jó minőségi láncszemek, amelyek a késő antik egyszerűbb példányok és a későbbi elegáns nemesfémváltozatok közötti átmenetet megvilágították volna. Mivel a nemesfémből készült gúlacsüngős fülbevalók nem jellemzők a nyugat-európai és az itáliai késő antik kultúrára, ezért Bóna István korábban feltételezte, hogy azokat bizánci mesterek készítették az avaroknak[313], következésképpen a Fekete tenger-térségében élt helyi barbároknak is. A lemezes technikájú gúlacsüngős fülbevalók helyi, avar kori előállítására a kunszentmártoni lelet préselőtöve szolgáltat hiteles bizonyítékot.[314]

Értelmezés: eredet, készítők és felhasználók

A gúlacsüngős fülbevaló kelet mediterrán eredetét több régóta ismert, Kr. u. 2-4. századi kisázsiai és közel-keleti párhuzam világítja meg.[315] Akárcsak a zárt kosaras fülbevalók esetében, a gúlacsüngős fülbevalóknak is megtalálhatók késő római előzményei mind provinciális területen (Tokod),[316] mind pedig a barbaricumban (Chanska-Luterija).[317] A gúlacsüngős fülbevalók tehát már a késő antik időszakban megjelentek a római provinciákkal kapcsolatot tartó népeknél is. Feltehetően más-más társadalmi igényeket kielégítve már ekkor az egyszerű öntött bronz példányok és a granulációs felépítésű nemesfém változatok egymás mellett éltek. Napjainkra, Zd. Vinski anyaggyűjtése[318] óta a kora bizánci Balkánról 5-6. századi erődökből és városokból olyan újabb leletek és öntőformák kerültek elő, amelyek a gúlacsüngős öntött és granulációdíszes fülbevalóknak a helyi késő antik–provinciális bizánci kultúrában megfigyelhető kontinuitását bizonyítják.

A bulgáriai Oescus (ma Gigen) város környékéről ismert egy késő antik öntőminta, amely tömör, álgranulációval díszített, piramis alakú fülbevaló készítésére volt alkalmas.[319]Az öntött gúlacsüngős fülbevalók korabeli divatja azonban nem korlátozódik a kora bizánci Kelet-Balkánra, az avar kori Dunántúlra, hanem megtalálható a Fekete-tenger és a Kaukázus

[307] A zamárdi példány a tarsolyban került elő, ahol a tárolás mellett a „régiség” („arhaika” =Altfund) funkció is feltételezhető. Bárdos–Garam 2009, 364, Taf. 161/1394,1.
[308] Balogh Cs. mutatott rá, hogy a fülbevalók nemcsak romanizált környezetben (Keszthely) jelentkeztek. Balogh 2014, 94-106.
[309] Bálint 1993, 256-259; Bálint 1995, 267.
[310] Ormándy 1995, 152-155.
[311] Bálint 1993, 217-218.
[312] Vinski 1956, 63-81; 82 f.; Bálint 1995, 267; Garam 2001, 28 f.
[313] Bóna 1980, 42.
[314] Csallány 1933, Taf. I.15; Rácz 2014, Taf. 46,8.
[315] Törökország, Szíria, Ciprus: J. El Chehadeh: Untersuchungen zu antikem Schmuck in Syrien. 1972, 5, Abb.1; F. Marshall: Catalogue of the jewellery in the British Museum. London 1911, 300, Taf. 2596, 2600; A. Gerifenhagen: Schmuckarbeiten in Edelmetall II. Berlin 1975, 61. Ibler 1991, 53 Anm. 35.
[316] A. Mócsy (szerk.) Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest 1981, Fig 45.
[317] I. T. Niculitė: Issledovanie getskogo mogil’nika Chanska-Lutėrija. In: Archeologičeskie issledovanija v Moldavii. Kišinëv 1972, 117; vö. Bálint 1995, 267, 442. lj.
[318] Vinski 1956, 63-81, 82-83.
[319] Daskalov–Dimitrov 2001, 69, Obr. 1,1.

térségében is a provinciális bizánci kultúra által áthatott területeken.[320] A 6. sz. végétől a piramis alakú fülbevalók a Pontusz- és a Kaukázus vidékén is minden bizonnyal a kora bizánci hagyományból forrásból táplálkoztak (pl. Mesoko).[321]

Az ezüstgömbökből felépített gúlacsüngős fülbevalók megtalálhatók Szlovéniában (Kašić–Glavčurak),[322] Dalmatiában (Knin, 82 sír)[323] és Bosnia-Hercegovinában (Korita 59. sír).[324] Az Al-Duna vidéki Piatra Frecăţei temető 6. sz-ra keltezhető B133. sírjában került elő egy ezüstszínű, antimon gömbökből összaforrasztott, gúlacsüngős fülbeváló.[325] A észak-makedóniai Graište kora bizánci erődjéből (6. sz.) a szegvári típusú fülbevalók kisebb gömbcsüngővel ellátott, ezüst párhuzama került elő egy bizánci aláhajtott lábú, vas fibulával együtt.[326] A közvetlen formai kapcsolat nem véletlen, mert a szegvári típusú gúlacsüngős fülbevalók a legkorábbi, 600 előtti avar leletanyagban megjelentek, s a szentendrei és a deszki típusok későbbre keltezhetők.[327]

A gúlacsüngős fülbevalóknak provinciális bizánci kapcsolatára meglepő újabb bizonyítékok kerültek elő a baráthelyi/Bratei temető 52. és 203. sírjaiból.[328] A baráthelyi fülbeváló csüngője nem gúla formájú, hanem csak háromszög alakú, de hasonló fülbevalók ismertek provinciális bizánci területekről is.[329] A dél-erdélyi temető ékszerei és viseleti tárgyai döntő többségükben kora bizánci eredetűek (fülbevalók, csatok, karperecek, gyöngyök, keresztek), s ezek között feltűnik két egyszerű kivitelezésű gúlacsüngős pédány is, amely akárcsak a többi fülbeváló, provinciális bizánci műhelyhagyomány jelenlétére utal. Mivel a baráthelyi temető leletanyagának erős bizánci jellege eddig Erdélyben is egyedülálló, a jelenséget csak közvetlen provinciális bizánci kapcsolatok meglétével magyarázhatjuk, amelynek működését és közvetítőit egyelőre homály fedi.

A sír és kincseletek tanúsága szerint a nagy gömbökből készített, lemezes gúlacsüngős fülbevalótípus az álcsatokhoz hasonlóan a közép- és kelet-európai barbár előkelők kedvelt ékszerévé vált (Kelegej). Megállapíthatjuk tehát, hogy a gúlacsüngős fülbevalók használatának divatját az 5-6. században a kelet mediterrán (nyugat-balkáni) területeken élesztették fel és ápolták, s mivel Itáliában és Nyugat-Európában ez a fülbevalótípus egyáltalán nem ismert, megjelenését és elterjedését a kora bizánci innovációk közé sorolhatjuk.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a különböző technológiával készült gúlacsüngős fülbevalókat eltérő kulturális és társadalmi helyzetű csoportok használták a 6-7. században a Bizánci Birodalom peremvidékén. A nemesfémből készült, művészileg is igényesen előállított, lemezes példányok a barbár elit számára készültek (pl. Szentendre, Kelegeja). A krími öntött fülbevalók és a bulgáriai öntőminta azonban azt mutatja, hogy az egyszerű, öntött

[320] Bálint 1993, 237-238; Skalistoe: Vejmarn–Ajbabin 1993, 167; Lučistoe 44. sírkamra 11. temetkezés; 238. sírkamra 12. temetkezés: Ajbabin–Chajredinova 2009, Abb. 13:18-18; Taf. 117,7; Cherson, nyugati temető: Jashaeva et al. 2011, 453, no. 55; Adym Čokrak 2. katakombasír (Krím): Bemman et al. 2013, Taf. 1,1; Adym Čokrak 80. katakombasír (Krím): Bemman et al. 2013, Taf. 25,3.

[321] Ditler 1995, 228, Tab. XXX,3.

[322] Ibler 1991, 52.

[323] Ibler 1991, 52.

[324] Miletić 1978, 149, T. III.

[325] Petre 1987, 71, Pl. 128-129, 206b.

[326] Mikulčić 2002, 300 f., Abb. 199,1.

[327] Ormándy 1995, 152-155, 171 1. kép 7-10; 178 8. kép.

[328] Bârzu 2010, 289 Taf. 11/52,5; Taf. 35/203,5; A gúlacsüngős fülbevalók baráthelyi/Bratei temetőben előkerült változatát L. Bârzu (Typ13j) határozta meg, de egy többszörös gömbcsüngős változatot nem sorolt a típushoz (Typ13d). Bârzu 2010, 73-74, Abb. 44; A típus párhuzamai ismertek mediterraneumi lelőhelyekről: Azoros (Elasson közelében): Papanikola-Bakirtzi (ed.) 2002, 428, Fig. 551; Zampetiana (Antikythira): N. Pyrron–A. Tsaravopoulos: The Byzantine settlement of Antikythira (Greece) int he 5th–7th centuries. Acta Terrae Septemcastrensis V,1, 2006, 235, Pl. 6/4.

[329] A granulált elemekből felépített háromszög alakú csüngő a hozzá csatlakozó gömbbel egy késő antik nyakék díszítőeleme a libanoni Tyre/Tyros késő antik temetőjében. Chébab 1986, 628, Pl. XXIII, M. 4861/2(XXXI).

dc_1440_17

gúlacsüngős fülbevalókat inkább a provinciális bizánci kultúra által közvetlenül érintett területeken használták és értékelték. Az öntött gúlacsüngős fülbevalók szinte kizárólagos pannoniai elterjedése is ebben az összefüggésben kap jelentőséget. A gúlacsüngős fülbevalók leletösszefüggései azt mutatják, hogy e tetszetős, de egyszerű ékszert leginkább a helyi késő antik kultúrájú népesség értékelte és használta és készítésük az ő igényüket bizonyítja. (2. leletlista)

Poliéder végű fülbevalók

A poliéder fülbevalók a gúlacsüngős és zárt kosaras fülbevalókhoz hasonlóan provinciális római eredetre vezethetők vissza és a késő római temetőkben nagy számban kimutathatók.[330] Pannoniában a Keszthely-Fenékpusztai erőd déli fala melleti temetőben az 1980/13/7., 1971/88., 1971/34. sírokból kerültek elő olyan poliéder végű bronz fülbevalók, amelyek a 6. század végére, ill. a korai Keszthely-kultúra idejére keltezhetők.[331] A poliéder végű fülbevalók az 5-7. században a Mediterraneumban romanizált környezetben megfigyelhetők[332], hozzátartoznak az észak-itáliai romanizáltak leletanyagához[333] (51. t.), és barbár (germánokhoz köthető) temetkezésekben is előfordulnak.[334]

Feltételezhető, hogy a poliéder fülbevalók a 6-7. századi Pannonia területén is elsősorban romanizált környezetben készültek. Ezt mutatják a Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melleti temető 1980/13/7, 1971/88, 1971/34. sírjaiban előkerült poliéder fülbevalók társleletei is. Müller Róbert a poliéderfülbevalóknak három típusát határozta meg, és sikerült kimutatnia helyi készítésüket is a 4. századtól a 7. század elejéig.[335] Pannoniában 6. századi közegben a szentendrei langobard kori temetőben került elő a korai horizontból egy tömör poliéder fülbevaló, s a hegykői langobard temetőben egy áttört díszű, nem tömör poliéder fülbevaló utal a 6. századi Duna vidéki műhelyhagyományokra.[336]

Az öntött poliéder fülbevalók Itáliában is elsősorban a romanizált köznépi kultúra keretein belül éltek tovább és maradtak fenn[337], akárcsak az Alpok-Adria térségben[338], Dalmáciában[339] és Boszniában (Rakovčani).[340] Észak- Makedóniában több poliéder végű fülbevaló is előkerült a kora bizánci magaslati erődök 6. századi rétegeiből (Opila Gradište[341], Velgošti[342]), és ismert az al-dunai kora bizánci városok és erődök területéről is (Sadovec[343], Dijan[344], Piatra Frecăţei D4. sír[345]). A keszthelyi példák bizonyítják, hogy a poliéder fülbevalók a Dunántúlon is elsősorban romanizált környezetben maradtak fenn, valamint olyan a barbárok által is használt temetőben, ahol romanizáltak is feltételezhetők. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az Alpoktól északra lévő területeken is, ahol a romanizált és a

[330] Lányi 1972, Abb. 65,25; Bierbrauer 1987, I, 150; Ibler 1991, 59: „eine genuin römische Ohrringform"; Riemer 2000, 44.
[331] Müller 2010, 196.
[332] ld. Eger 2005, 460.
[333] Brozzi 1989, 79; 6;
[334] Ibler 1991, 59; Számos példát idéz: Müller 2010, 196.
[335] Müller 2010, 196.
[336] Szentendre 69. sír, polieder fülbevaló: Bóna–Horváth 2009, 288, Taf. 53,2; Áttört lemezes fülbevaló: Bóna-Horváth 2009, 240, Taf. 5,2.
[337] Brozzi 1989, 79, Tav. 8, 1-4; Laino d'Intelvi: Riemer 2000, Taf. 39,6-7. Nr. 23; Sarmede: Riemer 2000, Taf. 38,1. Nr. 20; Pratola di Serra-S. Giovanni bazilika: Riemer 2000, 402, Taf. 76,10.
[338] Pl. Kranj 350. sír: Stare 1980, Taf. 106,4-5; Podgradec–Zdunje 5-6. századi temető 2. sír, Szlovénia. M. Ivanovski: Podgradec–Zdunje APreg 1986 (1987) 123. Nr. 192; Tonovcov Grad: Milavec 2011, 455; T. 5,3-5.
[339] Ibler 1992, 59-61.
[340] A rakovčani temető a 6. századra keltezhető. Rakovčani 2. sír: Miletić 1975, 178, T. I.
[341] Mikulčić 2002, 245 Abb.140:2.
[342] Mikulčić 2002, 485 Abb. 405:3.
[343] Sadovec: Uenze 1992, Taf. 6,14, 124,12; Iatrus-Krivina: Gomolka-Fuchs 1982, Taf. 56/270.
[344] Špehar 2010 T. VII, 167.
[345] Petre 1987, Pl. 143/236c.

dc_1440_17

barbár kultúra kapcsolata Pannoniához hasonló keretekek között fejlődött. Ebben a környezetben is nagy számban fordultak elő a késő antik hagyományok ápolását, kontinuitását jelző poliéder fülbevalók.[346] A kora avar korban a poliéderfülbevalók nemesfémből készült lemezes változatát mutatják az un. Osztopáni típusú fülbevalók, amelynek szintén került elő párhuzama a sadoveci kora bizánci erődben.[347] Ez a típus azonban a korabeli népesség körében nem terjedt el széles körben. (13. típustábla) (3. leletlista)

Gömbcsüngős fülbevalók – öntött változat

A kora avar kori Pannonia keleti felén a nagy soros temetőkben, és a fenékpusztai késő antik erőd melletti déli temetőben több kisméretű, öntött, bronz gömbcsüngős fülbeváló került elő. (6.1. térkép 2) Kiss Attila a kölkedi öntött példánynak nem tulajdonított jelentőséget, azokat együtt vizsgálta a lemezes változatokkal[348], akárcsak később L. Bârzu (Typ13e) is.[349] Müller Róbert az öntött példányokat a kora avar kori, kisméretű, lemezes felépítésű gömbcsüngős fülbevalók helyi, öntött utánzatának tartja.[350] A lemezes felépítésű arany, ezüst és bronz gömbcsüngős fülbeváló a kora avar kori Kárpát-medence legelterjedtebb fülbevalótípusa, többféle formai változatban és méretben készültek.

Akárcsak a gúlacsüngős fülbevalók esetében itt is feltűnő, hogy míg a lemezes változatok főként az Alföldön találhatók, a bronzból készült példányok kizárólag az egykori Pannonia területén kerültek elő.[351] Különösen feltűnő nagy számuk a fenékpusztai temetőben. Hasonlóan az öntött gúlacsüngős és poliéderes fülbevalókhoz az öntött, bronz gömbcsüngős fülbevalók is először késő antik kultúrájú környezetben jelentek meg. A Keszthely-fenékpuszta déli erőd melletti temető 1963/28. sírban kora bizánci aláhajtott lábú fibulával és két vas karpereccel, az 1966/56. sírban vas ruhatűvel, a 1976/1/5. sírban egy bronz karpereccel, a 1999/30. sír ban pedig egy spiráldíszes fülbevalóval együtt kerültek elő. A zamárdi 960. sírban az öntött gömbcsüngős fülbeváló kis bizánci haranggal volt együtt. A baráthelyi/Bratei temető 219. sírjában az öntött fülbeváló kis bizánci kereszttel, a mezőbándi /Band 141. sírjában bronz stílustűvel volt együtt egybe öntött gömbcsüngős fülbeváló. A környei 91. és 101. sírokban köznépi helyzetű nőkre utaló leletegyüttesekben fordultak elő az öntött gömbcsüngős fülbevalók.

A kisgömbcsüngős fülbevalók nagyszámú keszthelyi előfordulása késő antik műhely tevékenységére hívja fel a figyelmet. Egyszerű bronzból öntött gömbcsüngős fülbeváló került elő a kora bizánci al-dunai limes erődből, Sadovecről is, ahol helyi készítésű példánynak tarthatjuk annak ellenére, hogy S. Uenze formáját éppen a nagy számban ismert avar kori példány alapján értelmezte. (11. t. 31) Az öntött gömbcsüngős fülbevalók a Fekete-tenger térségében is kora bizánci környezetben fordulnak elő.[352]

Az öntött gömbcsüngős és a gúlacsüngős fülbevalók esetében hasonló technológiai átalakulási folyamatot figyelhetünk meg, mert a lemezes felépítésű arany, ezüst és bronz példányok az öntött késő antik előzmények nyomán készültek. A késő antik örökséget bizonyítja mindkét esetben az öntött példányok szinte kizárólagos pannoniai elterjedése, amely a dunántúli népesség romanizált hagyományait, kulturális igényét, vagyis a késő antik tradíciók jelenlétét mutatja. A Keszthelyen kívüli temetőkben az öntött, kisgömbcsüngős

[346] Aschheim-Bajuwarenring 247. sír: Gutsmiedl-Schümann 2010, Taf. 72, B2; Schretzheim 2b sír: Koch 1977, Taf. 1,6; Bargen 29. és 43 sírok: Koch 1982, 163, Taf. 17,1-2; 160 Taf. 24,1; Starubing-Bayuwarengasse 133, 508, 509. Geisler 1998, Taf. 34,1; Taf. 186:1-2; Taf. 187:1-2.
[347] Az osztopáni típusról ld. Garam 2001, 260, Taf. 9; Uenze 1992, Taf. 124,6.
[348] Kiss 1996, 191, Abb. 33, 193.
[349] Bârzu 2010, 73-777, Abb. 44.
[350] Müller 2010, 197.
[351] A gúlacsüngős fülbevalók elterjedéséhez ld. Ormándy 1995, 179, Abb. 9; Balogh 2014; Blay–Samu 2016, 304, Abb. 11.
[352] Adym Čokrak 32. katakombasír (Krím): Bemman et al. 2013, Taf. 20,1.

fülbevalók nem minden esetben késő antik jellegű leletegyüttesben kerülnek elő, ami azt bizonyítja, hogy a fülbevalótípust nemcsak a késő antik központban használták.

Az öntött és lemezből készült gömb- és gúlacsüngős fülbevalók eltérő kézműipari háttérre engednek következtetni. A lemezből készített ékszeket és viseleti tárgyakat vándorötvösök készítették, akiknek a temetkezései a kora avar kori temetőkben kerültek elő. Az öntött technológia alkalmazása inkább helyhez kötött műhelyre enged következtetni, ahol az öntőmintákat is készítették és tárolták. (4. leletlista)

Félholdalakú csüngődíszes fülbevalók

Az aranyból készült félholdalakú csüngődíszes fülbevalók a Kárpát-medencében technológiai kvalitásaik alapján kivétel nélkül importnak tekinthetők, és a velük együtt előkerült gazdag társleletek is arra utalnak, hogy kizárólag előkelő személyek birtokába juthattak el.[353] A Kárpát-medencei nemesfém fülbevalók formai és időrendi kérdéseit, valamint kulturális hátterét legutóbb Garam Éva részletesen tárgyalta. A félhold alakú fülbevalók nem helyi készítmények, a típus hiányzik Itáliából[354], a legkorábbi megjelenése kelet-mediterrán környezetben figyelhető meg[355] és innen kerülhettek a Kárpát-medencébe. A félhold alakú fülbevalók az Alpoktól északra, alamann és bajor uralmi területen ugyancsak az előkelő személyek leletegyütteseiben fordulnak elő, vagyis gazdag barbár tulajdonosaik széles személyes kapcsolatrendszerét mutatják.[356]

Ezzel szemben a kora avar kori Pannoniában a félholdcsüngős kora bizánci fülbevalók olyan leletkontextusban is előkerültek, amelyek a helyi késő antik kultúrájú elit tagjaira utalnak. A romanizált közeg nyilvánvaló a bazilika közelében létesített Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 5. sírja esetében. A sírból származó áttört díszű, pávák között háromlevelű palmettát ábrázoló félhold alakú fülbevalót[357] különleges technológiai megoldások keltezik e fülbevalótípus használatának korábbi időszakára, a 6. századra. A félhold peremét kis arany fülekkel látták el, amelyek közé arany drótot húztak és arra mediterrán szokás szerint (igaz)gyöngyöket vagy drágaköveket fűztek.[358] Hasonlóan díszített félhold alakú fülbevalók a 6. századra keltezhetők.[359] A későbbi típusoknál a gyöngysort a fülbevaló szélé arany lemezgömbök helyettesítették (Bóly 21/a. sír, Óbuda[360]), s ezt egy további periódusban már csak egy egyszerű gyöngysordrót pótolt.[361] A bólyi 21a. sírba eltemetett nő az arany fülbevaló mellett egyéb romanizált tárgyakat is viselt, de mindez ön magában még nem elegendő bizonyíték romanizált identitása mell.[362]

A kölkedi A temető 108. sírjában eredeti bizánci arany fülbevalókkal eltemetett nő hagyatéka kulturális értelemben vegyes képet mutat. Ékszerei és viseleti tárgyai (korongfibula, 2 stílustű mint fátyoltűk) elsősorban romanizált mintát követnek, ugyanakkor a sípcsont mellett előkerült kis csatok és szíjvég lábszártekercs viselését bizonyítják, bár ez

[353] Garam 2001, 17, Abb. 1; 18-20; A fülbevalók formájáról és műhelyeiről: Baldini Lippolis 2010, 235.
[354] E. Riemer: Byzantinische Körbchen und Halbmondohrringe im Römisch-Germanischen Museum Köln. (Sammlung Diergart) Kölner Jahrbuch Vor- u. Frühgeschichte 25, 1992, 121-136; Drauschke 2011,
[355] Baldini Lippolis 1999, 82; 103.
[356] A helyi romanizált lakosság kérdéséhez ld. Rettner 2002; Rettner 2004; Drauschke 2010, 184-185; Drauschke 2011, 75-76; Heinrich-Tamáska 2016, 281-285.
[357] Garam 2001, 19, 254, Taf. 3,1. A félhold alakú fülbevalókhoz ld. Baldini 1999, 103-108; Riemer 2000, 67-69.
[358] Felfűzött igazgyöngyök díszítik a Benaki Museum egy félholdlalakú fülbevalóját: Yeroulanou 1999, 308-309, Nr. 112, 320-321, Nr. 120; Hasonló megoldás figyelhető meg a szicíliai Sofiana 26. sírjában előkerült fülbevalón: Lauricella 2002, 213 fig. 55.
[359] Pl. Rudolph 1996, 283, 82,B.1-2.
[360] Garam 2001, 254, Taf. 3,2-3,5.
[361] Ross 1965, Pl. XLVII, No. 87, 90.
[362] Papp 1962, XX. tabla 1-5.

dc_1440_17

utóbbi vereteken és szíjvégen nem a jellegzetes Meroving jellegű díszítés fordul elő.[363] A 108. sírba eltemetett nő magas státuszát jelzi az arany fülbevalókon kívül a vele együtt eltemetett tausírozott vas szék (*sella plicatilis*). A temetkezésben anakronisztikusan hatnak a nagyméretű stílustűk, mint fátyoltűk, és a lábszárszíj vereteinek és szíjvégének a Meroving hagyománytól idegen formája és díszítése. A temetkezésben az eredeti bizánci tárgyak (fülbevaló, szék) szerzett, a romanizált (fátyoltű) és Meroving típusú (lábszártekercs) viseleti tárgyak pedig helyben átvett elemeknek tűnnek. E sokféle kulturális kapcsolatot mutató leletegyüttes jól szimbolizálja a kora avar átalakulás folyamatát, mert az elithez tartozó előkelő nőnél együtt fordulnak elő a késő antik/kora bizánci és Meroving szokások. A leletegyüttes értelmezését tovább színezik a fizikai antropológiai adatok, mert a taxonomiai besorolás szerint a 108. sírban nyugvó nő a szajáni mongolidok közé tartozik, hasonlóan a közelében, a 107. sírban nyugvó sztyeppei nomád leletegyüttessel (fegyverek) eltemett férfit.[364]

Az aranyból készült félhold alakú fülbevalók eredeti bizánci termékek, amelyek a vezető réteg igénye, személyes kapcsolatai (kereskedelem, ajándék), vagy a hadizsákmány részeként kerültek a Kárpát-medencébe.[365] A nemesfém félhold alakú fülbevalóknak, ellentétben a kosaras fülbevalókkal, csak kis számban jelentek meg egyszerűbb anyagból készült, köznépi változataik, pedig ilyenek késő antik környzeteben a Mediterraneumban ismertek.[366] A középréteg és a köznép visletetében a Dunántúlon a különböző, egyszerűbb köznépi példányok a 7. században jelentek meg pl. félhold alakú és egyben csillagdíszes[367], lánccsüngős[368], vagy csak sima féldholdalakú változatban.[369]

Spiráltekercses, pödrött végű fülbevalók

A kora avar kori Kárpát-medencében csupán kis számú spirálisan tekercselt végű fülbevaló került elő, amelyek jellegzetes formája már önmagában utal a típus kulturális eredetére. Erre a fülbevalóra eddig csekély száma miatt nem figyeltek fel, ám újabban a baráthelyi temető leletei között előkerült példányok további adatokat szolgáltatnak a függő eredetkérdéséhez. L. Bârzu (Typ13b) formailag meghatározta a spiráltekercses végű fülbevalót, de nem tekintette át a balkáni térségből előkerült párhuzamait[370], pedig ilyenek nagyobb számban ismertek a bizánci leletanyagban. A spiráltekercselt végű fülbevalókat viselték a Feketekapu és az Al-Duna térségében a települések[371] és a temetők leletanyaga alapján.[372] Legnagyobb számban azonban a spiráltekercses- ill. karikásvégű fülbevalók az albániai Koman-kultúra területén fordulnak elő (Bukel të Mirditë, Shurdhahut, Lezha[373]). Amint azt a Piatra Frecăţei C7. sírban előkerült és a sadoveci fülbevalók is mutatják a karikás vagy spirális végződésbe gyakran kis függőket akasztottak.[374] Egy kis S-alakú függővel ellátott fülbevaló került elő a Kölked A-461. sírban is.[375]

[363] Kiss 1996, 450, Taf. 36.
[364] Vida, *Kölked*
[365] Heinrich-Tamáska 2016, 281-285.
[366] A libanoni Tyre/Tyros késő antik temetőjében több egyszerű, áttört díszű fülbevaló ismert. Chébab 1986, 418, 684, S. 1199-1200 (XIX); S. 661-662 (XXXIII); Hasonló áttört fülbevaló került elő a prespai 42. sírban is: V. Bitrakova-Grozdova: Arheološkite istrazivanja v Prespa vo 1967/68 godina. Macedoniae Acta Archaeologica 9, 1983-84 (1988), 196, Fig. 9; Tonovcov Grad: Milavec 2011, 455; T. 5,6.
[367] Budapest-Fehérvári út 35. sír: Nagy 1999, 88, Taf. 80,1-2.
[368] Pókaszepetk 406. sír: Sós–Salamon 1995, Pl. XXVII./406. sír, 2a-b.
[369] Cikó C/1(557): Kiss–Somogyi 1984, 244, 42. tábla, C
[370] Bârzu 2010, 73-74, Abb. 14.
[371]Sadovec : Uenze 1992, Taf. 5,11-12,14; Hajdučka vodenica és Pontes: Špehar 2010 T. VII, 166, 169.
[372] Piatra Frecăţei C7. sír: Petre 1987, Pl. 37/49b.
[373] Bukel të Mirditë 48. sír: Anamali1971, Tab. XI,8, 10; Shurdhahut: D. Komata: Varrëza arbërore e Shurdhahut (Rrethi i Shkodres). Iliria 9-10, 1979-1980, 118, Tav. IV,3; Lezha 20. sír: Prendi 1979-1980, 155, Tab. IX.
[374] L. Bârzu ezt külön változatnak tartja, Typ13i: Bârzu 2010, 73-77, Abb. 14.
[375]Kiss 1996, 496, Taf. 82,5.

A felsorolt párhuzamok alapján a spiráltekercses vagy karikás végű fülbevalókat provinciális bizánci eredetre vezethetjük vissza, amelyek a Kárpát-medencében kis számuk ellenére is jelzik a típus kulturális eredetét. A baráthelyi temetőben a leletanyag más elemei is (ékszerek, viseleti tárgyak) meghatározóan provinciális bizánci jellege is balkáni, Al-Duna vidéki kapcsolatokra utal. A spiráltekercses végű fülbevaló a Bizánci Birodalom peremvidékén élt közép-és kelet-európai népeknél a köznépi kultúra részévé vált, amit a települések leletei is mutatnak pl. az erdélyi fiatfalvai/Filiaş 20. házban[376], és a Semenki település 8. házában.[377] (5. leletlista)

Felülnyitott, alsó ívükön megvastagodó fülbevalók (45b. t.)

Az alsó ívükön megvastagodó, felülnyitott fülbevalók egyszerű bronz változataival eddig nem foglalkozott részletesen a kutatás. Kiss A. ezt a típust a kölkedi A temető feldolgozása során együtt kezelte az 5. század óta ismert un. kifli alakú fülbevalókkal, és hivatkozott a típus gepida kori és avar kori párhuzamaira.[378] Ugyanebben a Kárpát-medencei leletkörnyezetben értelmezte e fülbevalókat L. Bârzu (Typ13a2) is a baráthelyi/Bratei temető feldolgozása során.[379] A kisméretű, kifli alakú fülbevalóktól[380] (d: 1-1-5 cm) azonban formailag határozottan elkülöníthető egy nagyobb méretű (d: 3-5 cm), alsó ívén kiszélesedő fülbevaló típus, amely a késő antik és a kora bizánci időszakban a Mediterraneumban fordul elő.

Ez a fülbevalótípus is késő római előzményekre vezethető vissza (vö. Sardes[381]), s a 6-7. századi használatára utal egy Szilisztrában/Durostorum előkerült aranykincslelet, amelyben 21 db arany felülnyitott, alsó ívén megvastagodó (díszítetlen), arany hajkarika volt két gyűrűvel, pántos fülbevalókkal és egy II. Justinus (565-578) és IV. Constantin (668-685) érmével együtt.[382] Piatra Frecăţei temető 5-6. sz-ra keltezhető E-153. sírjában került elő egy felülnyitott, alsó ívén kiszélesedő, díszítetlen fülbevaló.[383] Az albániai Dyrrhachium/Durrës pénzzel keltezett, 6-7. századi temetőjében is előkerültek hasonló, bronzból készült, köznépi viseletre utaló fülbevalók[384], és hasonlók a Koman-kultúra területéről is ismertek.[385] Alsó ívén megvastagodó, pánttal ellátott fülbevaló ismert a Fekete-tenger térségéből is.[386] Több kora bizánci fülbevaló esetében megfigyelhető, hogy az alsó íven kis gömb alakú vagy orsószerű dudort alakítanak ki.[387] A felülnyitott fülbevalók arany változata ismert az avar kori Kárpát-medencei leletanyagban is.[388]

A felülnyitott fülbevalók egyes jó minőségű, aranyból készült példányainál az alsó, kürtszerű kiszélesedés középen élbe futott[389], s ez a formai elem az egyszerűbb, köznépi

[376] Z. Székely: Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor efectuate la aşezările din sec.VII–IX e.n. de la iliaş şi Poian. In: Sesiunea de comunicăriştiinţ ifice a Muzeelor de istorie,decembrie 1964. Bucharest 1971, 144-156.

[377] P. I. Chavliuk: Ranneslavianskie poseleniia v basseine Iužnogo Buga. In: Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti. Red. P. N. Tret'iakov. Nauka, Leningrad 1974,181-215.

[378] Kiss 1996, 9. típus; ld. Cseh 1984-88, 54, Liste 17; Kiss 1992, Liste 8., Karte 8.

[379] Bârzu 2010, 73-74, Abb. 14.

[380] Kifli alakú fülbevalók: Zamárdi 514. sír: Bárdos–Garam 2009, 265, Taf. 64, 514,1; Zamárdi 1371. sír (Bárdos–Garam 2009, 358, Taf. 155, 1371,1.

[381] Waldbaum 1983, 123, n. 723, 724, T. XLV.

[382] St. Angelova–V. Penčev: Sreb'rno s'kroviščot Silistra - Un trésor d'argent de Silistra. Archeologija (Sofia) 1989/2, 38-43.

[383] Petre 1987, Pl. 63/86b.

[384] Tartari 1984, 249, Tab IV, 10,14, 17-18.

[385] Shurdhahut: D. Komata: Varrëza arbërore e Shurdhahut (Rrethi i Shkodres). Iliria 9-10, 1979-1980, 118, Tav. IV,2; Lezha 20. sír: Lezha 27. sír: Prendi 1979-1980, Tab. IX..

[386] Cherson, Heraclea félsziget, Vinogradnij fok: Jashaeva et al. 2011, 453, no. 56.

[387] Siracusa: Orsi 1942, 146, Tav. XI; Altavilla Silentia 15. sír: Riemer 2000, Taf. 73,9-10; Hasonló fülbevaló ismert a campaniai Pratola Serra templom körüli temetőjének 82. sírjából is. Riemer 2000, Tav. 78,1.

[388] Pl. Zamárdi: Bárdos–Garam 2009, 373, Taf. 169,1-5; Bakonszeg: Garam 2001, 258, Taf. 7,1.

[389] Konstantinápoly: Ross 1965, 7,4. D, Pl. IX.

példányoknál egyszerű dudorrá változott.[390] Jól megfigyelhető ez folyamat a campaniai Altavilla Silentina temető 15. sírjából (45b. t.)[391] előkerült fülbevalókon, amelyek párhuzama pl. a baráthelyi/Bratei temető 117. sírjából is ismert (45b. t.).[392] Díszített és díszítetlen felül nyitott fülbevalók kis számban vannak jelen erdélyi és pannoniai temetőkben (Zamárdi 621. sír, Mezőbánd/Band 11., 86. és 105. sírok).[393] Amint azt egyes arany példányok mutatják a felülnyitott fülbevalókat elláthatták keskeny fémpántokal, filigrán díszítéssel is.[394] A felülnyitott, alsó ívükön megvastagodó fülbevalók egyszerű bronz példányai arra utalnak, hogy az arany változatok másolataként a típus a köznépi ékszerek között is kedveltté vált. A típus megjelent a bizánci birodalom peremvidékén (Chanska),[395] így a kora avar kori Pannoniában és Erdélyben is. (6. leletlista)

Oldalt nyitott, alul dudoros vagy orsós díszű fülbevalók

Az oldalt nyitott, kissé ovális karikájú, alul megvastagodó vagy dudororos díszű fülbevalók a felülnyitott típus módosulásával is kialakulhattak, előképeik megtalálhatók a kora bizánci fülbevalók között.[396] A dudorral egybe öntött fülbevalókat először a cikói temető feldolgozása során Kiss Gábor határozta meg, de nem vizsgálta formai változatait, elterjedését és lehetséges kulturális kötődését (vö. Cikó 1.1.2.3 típus).[397] A típus előkerült a baráthelyi/Bratei temetőben is (Typ13a3), de L. Bârzu csak a Kárpát-medencei leletösszefüggésekre mutatott rá, nem vizsgálta a mediterrán kapcsolatokat.[398]

A dudoros fülbevalók jellegzetessége a közepes vagy nagyméretű, kissé ovális, oldalt nyitott karika, amelynek alsó ívén képezték ki az orsó alakú megvastagodást. A megvastagodás különböző méretű lehetett, gyakran egyszerű, szabálytalan dudor, más esetekben pedig szabályos, szimmetrikus orsó alakú tag, amelyet gyakran párhuzamos vonalakkal bekarcoltak vagy akár plasztikusan, többszörösen tagoltak. Ennek a megvastagodó dísznek a formai eredetére utalhat a kölkedi A-253. sírban talált fülbevaló, amelyen a stílustűk asztragallosz díszére emlékeztető, több megvastagodó elem sorakozik egymás mellett. Megfigyelhető, hogy egyes fülbevalókon a dudor és az orsó alakzat egyre nagyobb, szabályosabb és szimmetrikusabb alakzatot vesz fel és ebben a tekintetben a típus a felhúzott lemezgömbcsüngős fülbevalók előképét mutatja.[399] (ld. Kölked A 241. és 250. sírok).

Az egyszerű bronz, dudoros fülbevalók az arany és ezüst filigránpántos-muffos fülbevalókból kialakult köznépi változatok. A dudoros vagy asztragallosz díszű fülbevalók előzményei a Mediterraneumban is megfigyelhetők, Itáliában többszörös dudoros fülbevaló volt a Roma-Crypta Balbi[400] műhelyben, Altavilla Silentina 15. sírjában hármas dudoros fülbevaló került elő[401], az imolai 231. sír ezüst fülbevalóján a megvastagodás négyszögletes

[390] Byzantium. The Light in the Age of Darkness. Nov. 2, 1988–jan. 31. 1989. Ariadne Galleries. New York 1988, 38, Nr. 54; Manière Lévêque 1997, 97, Pl. 2,K.
[391] Riemer 2000, Taf. 73,9.
[392] Bârzu 2010, 298, Taf. 20,1a.
[393] Kovács 1913, 296, 19. kép 2-3; 336, 56. kép 3; 341, 61. kép 3.
[394] Garam 2001, 258, Taf. 7.
[395] A Chanskai 24. házban bizánci aláhajtott lábú fibula mellett volt egy példány, valamint tükör és egy szőlőmetszőkés is. I. A. Rafalovič: Pamjatniki srednevekovoj archeologii. Issledovanija ranneslavjanskich poselenij v Moldavii. In: Arheologičeskie issledovanija v Moldavii v 1970-1971 gg. Kisinev 1973, 152, Ris. 10,2-3.
[396] Pl. Prov. Taormina: Orsi 1942, 145, Fig. 62,b-c.
[397] Kiss–Somogyi 1984, 72, 4. kép). Az oldalt nyitott, alul megvastagodó vagy dudoros díszű fülbevalókat el kell különíteni az un. kifli alakú fülbevalóktól. Müller 2010, 197.
[398] Bârzu 2010, 73-74, Abb. 14.
[399] Formai tekintetben egy csoportba sorolja a dúdoros, a pánttal és dróttekercseléssel díszített fülbevalókkal: Kiss–Somogyi 1984, 72, 74, 4. kép
[400] Ricci 1997, 257, Fig. 6,20; Crypta Balbi 2001, 355, II.4.409-412.
[401] Riemer 2000, Taf. 73,9-10. Nr. 93.

dc_1440_17

hasáb alakú[402], s a típus ismert az Al-Duna vidékén is (Iatrus/Krivina[403]). Oldalt nyíló, rovátkolt orsós díszű fülbevaló volt a Castel Trosino-i langobard temető 169. sírjában is, romanizált személyre utaló fátyoltűkkel, orsógombbal, gyűrűvel együtt.[404]

A Kárpát-medencében ez az egyszerű fülbevalótípus kizárólag Dunántúl keleti felének temetőiben és Erdélyben fordul elő, s a fülbevalókkal együtt előkerült leletek többnyire késő antik jellegű leletösszefüggésekre mutatnak. Mindez a maga természetes romanizált környezetében jelenik meg Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal melleti temetőben, ahol a 49. és 57. sírokban vas karperecek, a 67. sírban pedig vas ruhatű volt az áll alatt.[405] Romanizált kultúrájú személyekre utalnak ékszer- és viseleti együttesek más hasonló fülbevalót tartalmazó kelet-dunántúli, kora avar kori temetőkben is. A cikói 229. sírban két szabálytalan, bronz dudoros díszű fülbevaló volt egy nyakban viselt vas ruhatűvel együtt.[406] A regölyi 54. sírban bronz huzalkarika volt megvastagodó középső taggal egy vas és egy bronz karpereccel együtt.[407] A kölkedi A-64 sírban egy pár megvastagodó fülbevaló volt, hasonló alakú párjára színes gyöngyöt fűztek.[408] A kölkedi A-139. sírban a megvastagodtt karikájú fülbevalóval szív és félhold alakú csüngők, kereszt alakú római emailos fibula, és kisméretű késő antik csengő volt.[409] A fülbevaló viselet azonban nem korlátozódott a romanizált kultúrájú nők leletegyüttesére, mert fegyveres férfisírokba is bekerülhetett (Kölked A-250 és 253. sírok). Nem csodálkozhatunk a dél-erdélyi Baráthely/Bratei temetőjében a dudoros fülbevalók megjelenésén, hiszen a temető ékszerei, fibulái, gyöngyei, csatjai, övkapcsai formailag és a díszítésük tekintetében szoros kapcsolatot mutatnak a balkáni provinciális bizánci kultúra irányába.

Egyes esetekben a dudoros megvastagodások szabályos orsóalakot vagy gömbös formát vesznek fel, és ebben a tekintetben az alsó ívükön megvastagodó ill. dudoros fülbevalók a felfűzött lemezgömbös fölbevalók előzményének tekinthetők.[410] Ilyenek nagy számban elterjedtek nemcsak a Kárpát-medencében[411], hanem a Medietraneumban is.[412] (7. leletlista)

Oldalt nyíló, egyik végén kiszélesedő fülbevalók vagy hajkarikák

Az avar kori temetőkből néhány esetben kerülnek elő bronzból készült, egyik végén egyenletesen kiszélesedő, vagy dudoros megvastagodásban végződő, a másik végén elvékonyodó végű fülbevalók vagy hajkarikák. Ezt a típust a közel múltban L. Bârzu (Typ13h) határozta meg a baráthelyi/Bratei temető feldolgozása során.[413] Több esetben előfordul a fülkarika egyenletesen kiszélesedő végének gyakran rovátkolt mintával történő díszítése (Sadovec, Budakalász, Balatonfűzfő).[414]

[402] Imola, loc. Villa Clelia 231. sír: Riemer 2000, Taf. 55,7. Nr. 59.
[403] Iatrus-Krivina: Gomolka-Fuchs 1982, Taf. 56/271.
[404] Paroli–Ricci 2005, Tav. 127.
[405] Müller 2010, 285-286, Taf. 38-39.
[406] Kiss–Somogyi 1984, 218, 16. tábla, 229,1-2.
[407] Kiss–Somogyi 1984, 265, 63. tábla, 54.
[408] Kiss 1996, 443, Taf. 29/64,2-3.
[409] Kiss 1996, 454, Taf. 40/139, 3.
[410] Kora bizánci előképek: Davidson 1952, no. 2023, pl. 107, 252; Rudolph 1973; cat-nr. 155.b; W. Rudolph/E. Rudolph: Ancient Jewelry from. The Collection of Burton Y. Berry. Indiana University Art Museum Publication 1973/1. Bloomington 1973, 155. 190-191.
[411] Garam 2001, Taf. 7-9.
[412] A felhúzott gömbös fülbevalók eredete mediterraneumi késő antik előzményekre vezetehető vissza. A szardíniai Siligo lelőhelyen a „Nostra Signora di Mesomundu" templom körüli temetőből egy szórvány, arany drótra felhúzott, arany gömbös fülbevaló ismert: Riemer 2000, Taf. 107,7. (Nr. 190); Cornus: Riemer 200, 110,24-25. (Nr. 192); Szirakuza 5. sír: Riemer 2000, Taf. 97,8.
[413] Bârzu 2010, 73-74, Abb. 44.
[414] A típus nem a kifli alakú fülbevalók csoportjába tartozik. Vö. Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 67. sír, Müller 2010, 197, 286, Taf. 39,21.

A sadeveci erőd területéről több olyan egyik végén kiszélesedő, párhuzamos és X-alakú rovátkolással díszített bronz fülkarika ismert[415], amelyek párhuzamai kora avar kori Kárpát-medencei sírokban is ismertek. Asztragallosz taggal díszített végű fülbevaló került elő Iatrus-Krivina erődjében is[416], de ismertek változataik a Koman-kultúra területén is (Lezha[417]). E fülbevalók jobb minőségű előzményei ismertek Itáliából is késő antik temetőkből[418], és megtalálhatók a langobard temetőkben eltemetett romanizált nők temetkezéseiben (Castel Trosino[419]) .

Az oldalt nyíló, kiszélesedő végű fülbevalók, hajkarikák a Kárpát-medencében a Dunántúlon (Budakalász, Cikó, Kölked) temetőkből ismertek valamint néhány példány került elő Erdélyben (Baráthely/Bratei, Mezőbánd/Band) is. Az egyik végükön kiszélesedő fülbevalók és fülkarikák nem kötődnek szorosan a Keszthely-kultúra késő antik leletanyagához, azok az avar korban jelentek meg ezért ez az egyszerű köznépi leletanyag a provinciális bizánci kultúra hatását tükrözi.[420] (8. leletlista)

Fémpántos fülbevalók

A fémpánttal díszített fülbevalókat először a cikói temető feldolgozása során sikerült elkülöníteni, de akkor nem vizsgálták formai változatait, elterjedését és lehetséges kulturális kötődését (vö. Cikó 1.1.2.1 típus).[421] E fülbevaló felépítését, jellegét tekintve rokonságot mutat a három helyen fémtekercses fülbevalóval, de attól elkülönítendő (vö. Cikó 1.1.2.2 típus). A bronzból készült fémpántos fülbevalóknak azonban nem nehéz felismerni provinciális bizánci eredetét, mert nagy számban találhatók meg a Kárpát-medencében is nemesfém előzménynek tekinthető filigrándrótos, muffos változataik.[422] Nem lehet véletlen az sem, hogy ennek az egyszerű megjelenésű ékszernek még a nemesfémből készült változatai is egy példány kivételével az egykori Pannonia területén kerültek elő (Bakonszeg, Kölked, Aradka, Cikó, Budakalász, Óbuda, Nagyharsány, Zamárdi, Tiszafüred).

E fülbevalónak mind a nyugati, mind a keleti Mediterraneumból számos analógiáját ismerjük a kora bizánci időszakból (Piano delle Cannelle-Cotominello[423], Agia Triada[424], Korinthosz[425]). Az albániai Dyrrhachium/Durrës temetőjében pénzzel keltezett, 6-7. századi temetőjében is előkerültek fémpántos fülbevalók ill. hajkarikák.[426] Pánttal ellátott, felül nyitott és alsó ívén megvastagodó, fülbevaló ismert a Pontusz térségéből is.[427] A fémpántos fülbevalók előképét mutatja az oldalt nyíló, megvastagodó többszörös filigrándrótpántos fülbevaló a Castel Trosino B. sírból.[428] (9. leletlista)

Gyöngydíszes fülbevalók

Az avar kori Kárpát-medencéből eddig csupán három felfűzött gyönggyel díszített fülbevaló került elő, s azok mindegyike megfelel a Mediterraneumból ismert viseletnek és

[415] Uenze 1992, Taf. 7,1-4, 125,1-3.
[416] Gomolka-Fuchs 1982, Taf. 56/271
[417]Lezha 27. sír Prendi 1979-1980, 156, Tab. X.
[418] Alatavilla Silentina: Riemer 2000, Taf. 72,5-6; Venusio 1935 sír: Riemer 2000, Taf. 90,3.
[419] Paroli–Ricci 2005, Tav. 74/91;1a-b; Tav. 74/93,1a-b.
[420] Az egyik végén megvastagodó, dudoros díszű karperec is ismert: Regöly 150-151. sír; Kiss–Somogyi 1984, 283, 81. tábla 150-151,4
[421] Kiss–Somogyi 1984, 72, 4. kép). Az oldalt nyitott, alul megvastagodó vagy dudoros díszű fülbevalókat el kell különíteni az un. kifli alakú fülbevalóktól. Müller 2010, 197.
[422] Garam 2001, Taf. 7.
[423] Orsi 1942, 124-127, fig. 56. Riemer 2000, Taf. 93,7.
[424] O. Vikatou: To Christianiko nekrotafeio sten Agia Triada Eleias. In: Szerk. P. Themelis–V. Kontre, Protobizantine messene kai Olympia. Athina 2002, 269, 19, 21. kép.
[425] Davidson 1952, Pl. 108, Nr. 2007, 2008.
[426] Tartari 1984, 249, Tab IV, 1-3.
[427] Cherson, Heraclea félsziget, Vinogradnij fok: Jashaeva et al. 2011, 453, no. 56.
[428] Paroli–Ricci 2005, Tav. 2,5a-b.

párhuzamoknak. A budakalászi 365. sírban a felfűzött gyöngyös fülbevaló mellett kis asztragallosz díszes melltű és egy kora bizánci kis sárga korsó volt (38. t. B,2). A budakalászi 156. sírban egyszerű üveggyöngyöt fűztek fel a fülbevalóra, és a környei 143. sírban is volt egy bronzkarikára fűzött gyöngy, amelyet azonban nyakláncra helyezhettek.[429] A kölkedi A-64. sírban két oldalt nyíló, alul dudoros díszű fülbevaló volt, amelyek közül az egyike fűzte fel egy színes gyöngyöt.[430] A Budapest-Királyok útja-Munkácsy Mihály utcában előkerült első sírban nagygömbcsüngős fülbevalóval került elő gyöngycsüngős fülbevaló, s az eltemetett a romanizált szokásoknak megfelelően két bronz karperecet is viselt.[431]

A gyöngycsüngős fülbevaló Itáliában az 5-7. században késő antik környezetben, a romanizált kultúrájú személyeknél igen gyakori[432], de megjelennek a langobardokkal együtt temetkező helyi népességnél is.[433] Nem hiányoznak a felfűzött gyönggyel díszített fülbevalók az Al-Duna vidékén sem. A Piatra Frecăţei temető A17. sírjában egy egy felülnyitott, kora bizánci fülbevalóra fűztek fel gyöngyöt.[434]

Az avar kori Pannoniában a felfűzött gyöngyös fülbevalók többnyire olyan jellegzetességekkel társulnak, amelyek a romanizált kultúra keretei között értelmezhetők. E szokás egységesen jelen van mind a nyugati, mind pedig a keleti Mediterraneumban. A típus jól belleillik a Kárpát-medence nyugati felén megfigyelhető köznépi bizánci ékszerek csoportjába, a budakalászi 365. sír fülbevalója akár eredeti bizánci készítmény is lehet, de a kis a kis esetszám miatt a típus jelentősége még nem határozható meg.

Drót- és lemezékszerek elterjedése – új stílus az ékszerviseletben

A kora avar kori Dunántúlon önálló leletkört képez a kerek, ovális vagy rombusz alakú lemezfüggőkkel díszített nyakperecek, a trapéz alakú függőkkel, csillagdíszes taggal, spirális véggel ellátott fülbevalók vagy hajkarikák és az egyszerű lemezgyűrűk ill. lemezkarperecek csoportja.[435] Mivel e leletanyag párhuzamait a kutatás korábban Kelet-Európában keleti szlávnak tartott környezetben azonosította[436], a hasonló hazai leleteket kezdetben a Kárpát-medencében is szlávnak határozták meg.[437] Bóna István a 6-7. századi drót és lemezékszereket hasonlóságaik alapján az általános közép- és kelet-európai köznépi viselet darabjainak határozta meg.[438] Később azt feltételezték, hogy a hasonló leletek mindkét területen feltehetően a kora bizánci ékszer előképekre vezethetők vissza, mivel nemcsak szláv, hanem más barbár előkelők leletanyagában is megtalálhatók.[439] A drót- és lemezékszerek tekintetében az etnikus értelmezést a kutatás hamar meghaladta, de még nem tudott komplex magyarázatot adni ezen új ékszerkészítési és viselési stílus kialakulásának körülményeire. A formai és időrendi kérdések tisztázása után a kutatás még nem adott kielégítő magyarázatot arra a kérdésre, hogy miért jelenet meg párhuzamosan különböző

[429] Salamon–Erdélyi 1971, 102, Taf. 24,27.
[430] Kiss 1996, 443, Taf. 29,3.
[431] Nagy 1999, II. 38, Taf. 30/30,1.
[432] Brozzi 1989, 30.
[433] Racineci (Szicilia): Orsi 1942, 122, Fig. 51.; Buia: Brozzi 1989, 20, Fig. 3, Tav. 9,7; Firmano: Brozzi 1989, 80, Tav. 9,8; Castello di Flemme: Amante Simoni 1983, 185, Fig.2; Brozzi 1989, Tav. 14,2; Romans d'Isonzo 90. sír: Riemer 2000, Taf. 21,1; Cotominello lelőhelyen 3 bronz fülbevaló ismert két-két kisméretű, felhúzott gyönggyel. Riemer 2000, 437, Taf. 93,7.
[434] Petre 1987, Pl. 37/50.
[435]Garam 2001, 45-46.
[436] M. Kazanski: Les slaves dans la zone forestière d'Europe orientale au début du Moyen Âge. In: M.Kazanski–A. Neresessian–C. Zuckerman (ed.) Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie Byzance et Orient. Réalités Byzantines 7. Paris 2000, 17-44.
[437] Sós 1963, 301-329; Kiss 1977, 21-22; Az antokhoz kötötte: Ščeglova 1995, 383; Ma is szláv etnikumjelzőként értelmezi: Klanica 2008, 207-222, 215, Obr. 120.
[438] Bóna I.: Opponensi vélemény Cs. Dr. Sós Ágnes: A Dunántúl IX. századi szláv népessége c. kandidátusi disszertációjáról. Régészeti Dolgozatok 7, 1965, 57-58; Bóna 1971, 305-306.
[439] Bálint 1989, 86-88; Ščeglova 1990; Ščeglova 1995, 383.

dc_1440_17

földrajzi térségekben ez az ékszercsoport. A kérdések megfejtéséhez a leletkontextus és a társadalmi háttér elemzésével juthatunk közelebb.

A Kárpát-medencében újabban hasonló leletek kerültek elő Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont temetőjében is (préselt ezüst lemez gyűrű, gömbcsüngős fülbevalók, korong alakú, préselt lemezekkel díszített nyakék, kürtös végű karperec.)[440] Drótékszerek megjelenését a regensburgi hamvasztásos temetőben Hans Losert a pannoniai eredetű népesség megjelenésével hozta kapcsolatba.[441]

A drótékszerek Kárpát-medencei elterjedését azonban csak a kelet-európai összefüggések ismeretében érthető meg. A Középső-Dnyeper vidékén, a Penykovka-kultúra területén a 6. sz. második felében és a 7. században található un. 'ant' kincsleletek I. és II. horizontjában nagy számban vannak jelen bronzból és ezüstből készült drótékszerek, ember- és állatalakos fibulák, övek, csillagcsüngős fülbevalók és lószerszámok.[442] Az erdős sztyeppén jelentkező 'ant kincsek' kulturális jellege, szimbólumrendszere (antropo- és zoomorf) a helyi, letelepült (szláv) és a nomád (bolgár) népesség hagyományaira enged következtetetni.[443] A kincsek az elit reprezentációját jelenítik meg, amely alapvetően a bizánci hagyományok mellett krími gót és szászánida hatásokat is mutatnak. A közös kora bizánci hagyományt jelzi, hogy a drótékszerek megfigyelhetők a Fekete-tenger térségében a gót temetőkben is.[444] A krími temetőkben a drótékszerek Martinovka típusú, ujjas- és madárfejkoszorús fibulákkal együtt kerülnek elő (Lučistoje[445], Suuk Su, grave 28[446]).

Régóta ismertek olyan eredeti bizánci leleteket is tartalmazó ezüst kincsleletek (Zalešie, Čadjavica, Nemesvarbók/Zemiansky Vrbovok)[447], amelyek barbár területen kerültek elő, és bennük egyszerű drót- és lemezékszerek voltak, de jó kivitelezésük miatt előkelők tulajdonában lehettek. Az ilyen jó minőségű ékszerek mintául szolgálhattak a köznépi változatok készítéséhez. Korábban úgy tűnt, hogy a drót- és lemez ékszerek csak a Bizánci Birodalom területén kívül találhatók meg, de újabban a néhány esetben közvetve vagy közvetlenül onnan is adatolhatók. Az egyszerű lemezékszerek a közép bizánci korban jelentek meg. Ezt mutatja a thesszáliai Elassona körzetében, Milea falu mellett „Aghia Trias" templom temetőjében feltárt rozetta-, csepp- és rúd alakú tagokból álló ezüst ékszergallér[448], amely igazolja a drót és lemezékszerek megjelenését a Bizánci Birodalom területén a köznépi kultúrában.

Megállapítható tehát, hogy az ezüst vagy bronz drótból hajtogatott és lemezből kivágott egyszerű ékszerek az elegáns, bizánci fej és nyakékszerek barbár mesterek által technológiailag egyszerűbb kivitelben készített imitációi, amelyek különböző földrajzi és kulturális környezetben jelentek meg. A drótékszerek és a kora bizánci leletkörnyezet

[440] Tomka 2008, 607-9, Abb. 7-10.

[441] H. Losert: Das Brandgräberfeld von Regensburg-Grossprüfening und die frühen Slawen in Pannonien – in Gedenken an Marek Dulinicz, Warschau (+2010). O. Heinrich-Tamaska (Hg.): Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2, 2011, 475-490.

[442] Ščeglova 1990, 162-204.

[443] B. S. Szmoniewski: Cultural Contacts in Central and and Eastern Europe: What do Metal Beast Images speak about. In: V. Cojocaru (ed.) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonialisation to the Ottoman Conquest. Iaşi 2005, 425-442; Szmoniewski 2008, 263-298; Szmoniewski 2010, 53-82.

[444] I. O. Gavrituchin–M. Kazanski: Bosporus, the Tetraxita Goths, and the Northern Caucasus Region during the second half of the fifth and sixth centuries. In: F. Curta (ed.) Neglected Barbarians. Studies int he Early Middle Ages 32. Brepols. Tornhout 2010, 83-136.

[445] Ajbabin–Chajredinova 2009, Taf. 144-146.

[446]Repnikov 1906; Korzukhina 1996, 353-705.

[447] Zalešie: Fettich 1951, Taf. IV; Čadjavica, Nemesvarbók/Zemiansky Vrbovok). Svoboda 1953, 33-108; T. Štefanovičová: Der Silberschatz von Zemiansky Vrbovok. In: F. Daim (Hrsg.) Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Ausstellungskatalog. Eisenstadt 1996, 275.

[448] Deriziotis–Kouyoumtzoglou 2004, 70-72. Pl. 27.

dc_1440_17

összefüggését közvetve minden korábbinál szemléletesebben világítja meg a baráthelyi/bratei 3. temető leletanyaga, amelyben több sírban is előkerültek hasonló leletek.[449] A baráthelyi/bratei temető ékszerei (fülbevalók, nyakékek) és viseletei elemei (ujjas fibulák, csatok, szíjvégek, tarsolyzárók) minden elemükben kötődnek a provinciális bizánci leletanyaghoz, mintha a közösség számára provinciális bizánci mesterek dolgoztak volna. Ma még magyarázatra szorul, hogy milyen okokkal magyarázható a provinciális bizánci viselet elemeinek ilyen egységes jelenléte egy kora avar kori, dél-erdélyi gepida temetőben.[450]

Feltűnő továbbá az is, hogy a Kárpát-medencében a drótékszerek az egyetlen alattyáni lelet kivételével mind Pannonia egykori területén találhatók meg, azokon a lelőhelyeken ahol más romanizáltakra jellemző leletanyag is előkerült.[451] Hurkos, bronz drótékszerek és háromszög- vagy trapéz alakú, poncolt lemezcsüngők előfordulnak késő antik környezetben már a 6. században az Alpok-Adria térségben (pl. Kranj 72. sír[452], Mala Vrata-, Mèizza-Pinquente[453]) vagy Itáliában (Gorizia, Invillino, Godo[454], Grancia 34. sír)[455]. Az egyszerű drótékszerek megjelentek a Kelet-Mediterraneumban is a 6. században az al-Duna vidéki bizánci erődökben is (Sadovec[456]). Háromszög alakú csüngővel díszített fülbevalók előkerültek egykor romanizált területen létesített Meroving kori temetőkben is (pl. Caranda, Aisne[457], Friedingen[458], Marktoberdorf[459]), ennek az ékszertípusnak megjelenése véletlenszerű, használatára nem volt igény. (42. t.)

A drótékszerek tehát az egykori római provinciák területén is a késő antik időszakban jelentek meg. Az ékszerek egyszerűbb, igénytelenebb megjelenése, a kivitelezés alacsonyabb technológiai színvonala eltávolodást jelent a nagyobb tudást igénylő késő antik ötvöshagyományoktól és a helyi lakosság megváltozott lehetőségeit tükrözi.[460] Különös, hogy a drótékszerek hiányoznak a Keszthely-fenékpusztai erőd melletti késő antik temető 6-7. századi részében (vagy ha voltak is a sírokba nem kerültek bele). Mindebből arra következtethetünk, hogy az egyszerűbb technikát igénylő drótékszereket nem a késő antik központokban és műhelyekben készítették, azokat a késő antik kultúrával találkozó, azt utánzó barbárok ötvösei állították elő. A Kárpát-medencében a drótékszerek Pannoniára korlátozódó elterjedése mégis a barbárok és a helyi késő antik/kora bizánci anyagi és szellemi kultúra érintkezésére utal. Mivel a drága ékszerek beszerzésére nem volt mód, ezért azok egyszerűbb technológiát igénylő imitációit készíttették el.

Kulturális értelemben hasonló folyamat figyelhető meg a római császárkorban is, mert a leegyszerűsített és átalakított római ékszereket és egyéb tárgyakat a barbárok római mintára alacsonyabb technológiai színvonalon maguk is előállították. Az avar kor végén (9. sz. eleje) tömegesen megjelenő drótékszerek is egyfajta kulturális hanyatlás jelei, a korábban magasabb színvonalon előállított, jobb minőségű ékszerek alacsonyabb technológiai ismereteket igénylő gyengébb változatai. [461]

---

[449] Baráthely/Bratei 1, 173, 249, 269. sírok: Bârzu 2010, 77-80, Abb. 46. Typ 14a-14b4.
[450] A temető közössége az Olt völgyén át akár közvetlenül is kapcsolatba kerülhetett az Al-Duna vidéki késő antik-provinciális bizánci kultúrával. Fiedler 1992, 332-342; Bârzu 2010, 139-160.
[451] Garam 2001, 46.
[452] Stare 1980, T. 29,5,9.
[453] Torcellan 1986, Tav. 1,3-6; 23,5-6; 34, 8-9.
[454] Brozzi 1989, 80, Tav. 9.
[455] von Hessen 1971b, Tav. 35,5.
[456] Uenze 1992, Taf. 5,11-14, 122,1-9,11.
[457] Moreau 1884, Pl. 45, 14.
[458] A friedeingeni 260. sírban drótnyaklánc gyöngyökkel és kis hengeres harangokkal: von Schnurbein 1987, Taf. 65; A friedeingeni 222. sírban drótból hajtogatott fülbevaló: von Schnurbein 1987, Taf. 50,1.
[459] Marktoberdorf B 216. sír: Christlein 1966, Taf. 57, 14-15.
[460] M. Rautman: Handmade Pottery and Social Change. The View from Late Roman Cyprus. Journal of Mediterranean Archaeology 11/1, 1998, 81-104.
[461] Szőke 1992, 841-968.

A 6-7. századi kelet-, és közép-európai övezetben előkerült drót- és lemezékszerek tehát a késő antik és a kora bizánci ékszereknek a barbárok és az alacsonyabb társadalmi helyzetű személyek számára is elérhető imitációi, amelyek más tárgytípusokhoz hasonlóan a kora bizánci kultúra peremén alakult ki (csatok, övveretek, fibulák, edények, fülbevalók, kiszélesedő végű karperecek).[462] A Kárpát-medence és a Kaukázus közötti térségben olyan helyeken volt erre lehetőség, ahol közvetlenül találkozott a késő antik/kora bizánci kultúra (Krím, Pannonia), ahol a társadalom vezetőrétege saját reprezentációjába megkísérelte beépíteni a szomszédos magas kultúrából kölcsönzött elemeket és ehhez kisebb lehetőségeivel a középrétegek is igyekeztek igazodni. (10. leletlista)

Viseleti tárgyak

Fibulák

Korongfibulák

Ékkőbetétes, dobozos, öntött korongfibulák

Késő antik-kora bizánci stílusú korongfibulák

A kora avar kori helyi (romanizált vagy germán) kultúrájú lakosság leletanyagának azonosítása során fontos szerepet kapnak a mellkason viselt korongfibulák, amelyek között eredeti mediterrán példányokat és változatos helyi utánzataikat találjuk. A Mediterraneumtól északra, a meroving kultúra területén a 6. század végétől általánosan elterjedtek a mellkason viselt korongfibulák, amelyeken a késő antik–ókeresztény motívumok mellett a helyi barbár eredetű ornamentika is megjelent.[463]

Az avar kori késő antik eredetű fibulacsoport elemzését a közelmúltban Garam É. végezte el, a leleteket katalógusszerűen közölte, elkészítette a fibulák formai felosztását és meghatározta a csoport időrendi fázisait, valamint mediterrán és nyugati kapcsolatait.[464] Mivel az elmúlt években mind a Kárpát-medencében, mind pedig a mediterrán és meroving területeken jelentősen bővült a fibulák száma és új feldolgozások születtek érdemes újra áttekintenünk a kérdéskört. Garam Éva az avar kori késő antik eredetű korongos fibuláknak két nagyobb csoportját határozta meg: a Keszthely-Pécs környéki csoportot, és az un. Baranya-csoportot, s e felosztás egyben kulturális kötődést jelez.

Jelen felosztásban a korongfibulákat technológiai, formai és díszítésbeni ill. kronológiai szempontok szerint tárgyalom. Megfigyelhető ugyanis, hogy a Kárpát-medencében a korai időszakban megjelentek az eredeti, gyakran öntött, bonyolult, a Mediterraneumban ismert technológiai eljárással készült fibulák, és később azok egyszerű helyi lemezes utánzatai. A Kárpát-medencében a fibulák készítéstechnológiájának átalakulása a hasonló irányú a meroving területeken végbement folyamattal, mert az öntött, ékkőberakásos fibulákat idővel felváltották az egyszerűbb lemezes példányok.[465]

Ékkőberakásos korongfibulák és utánzataik

A Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 8. sírjában előkerült, hegyikristállyal, gránáttal és igazgyöngyökkel ékített arany fibula az összeállítása során felhasznált értékes anyagok, a felépítése és a magas színvonalú ötvöstechnika alkalmazása miatt a korabizánci

[462] Gavrituchin–Oblomskij 1996, 237-239; Sčeglova 1999, 302.

[463] A meroving kori germánok lakta területeken ez az új szokás a párban viselt fibulákat szorította ki a divatból, de a fibulákon gyakran megmarad a pogány szellemi kultúrára-hitvilágra emlékeztető II. germán állatstílus. Martin 1995, 629-679.

[464] Garam1993, 99-134.

[465] A lemezes fibulák készítését társadalmi szempontok is befolyásolták, mert az alacsonyabb társadalmi helyzetű személyek számára folyamatosan készülhettek az egyszerűbb lemezes másolatok.

dc_1440_17

ötvösművészet legjobb minőségű ékszereivel vethető össze.[466] A fibulán a tű- és a rugószerkezetet egy ovális bronz lapra helyezték, külső peremén aranylemez fut körbe, amelyre 26 szegecset forrasztottak, ezeket köralakban filigrándrót keretezi, s a szegecsekre igazgyöngyöket fűztek, majd végüket elhajlították. Az igazgyöngysoron belül körben 17 db, 2 mm magas kerek cella helyezkedik el, s bennük konkáv almandinberakások ülnek[467]. A bronz alaplemezt és a díszítményeket hordozó aranylemezt két nitszeg kapcsolja össze. Az aranylemez közepe áttört, cellát képezve egy ovalis hegyikristályt vesz körül, amely alatt egy bizánci érem optikailag felnagyított képe látható. Hasonlóan ovális, drágakövekkel dísztett kora bizánci fibuláknak ismertek mind római császárkori előképei és mind egykorú mediterrán párhuzamai.[468]

Csiszolt drágakövek, hegyikristályok igazgyöngyök a késő antik és kora bizánci időszakban gyakran díszítettek függőket, nyakgallérokat, karkötőket[469] és azokat az egykori elitnek csak egy szűk köre birtokolhatta.[470] A mersini nyakéken is egy a 8. sír fibulájához hasonló ovális, metszett hegyikristály látható.[471] A fibulán elhelyezkedő filigránnal körülvett, cilindrikus kerek foglalatoknak is számos analógiája ismert a kora bizánci időszakban.[472] Ilyen foglalatok figyelhetők meg a Mytilene-ből származó gyűrűn[473], és heraclioni múzeum egy fülbevalóján[474]. A mersini kincsben nyakláncon drágakövek ülnek hasonló cilindrikus foglalatokban, emellett három összeforrasztott cilindrikus foglalatban gyöngyök ülnek.[475] A cilindrikus foglalatok peremét filigrándrót keretezi. Igazgyöngyök számos ékszeren (fülbevalókon, karpereceken) előfordulnak, általában átfúrják őket és egy aranydrótra fűzik vagy tűre helyezik, amint az a keszthelyi fibulán is látható.[476] Az assiûti kincslelet függőjén minden második kereszt alakú függő átfúrt igazgyöngyökkel van ékesítve.[477]

A Kesztehly-Fenékpuszta horreumi temető 8. sírjából előkerült fibulán a foglalatokat filigrándrót kereteli, mint az a monzai Agilulf kereszten is látható. (Monza, dómkincstár). Arany drótokkal rögzített cilindrikus foglalatokban ülnek igazgyöngyök II. Justinus (565-578) keresztjén.[478] A fibula közepén, a metszett hegyikristály alatt egy, a Markianos és I. Anastasius bizánci császárok uralma alatt forgalmazott *solidus*, nehezen olvasható *reverse*-ének lenyomata látható. [479] Érmek vagy lenyomataik a római korban átalakítva gyakran váltak

[466] Vida 2010, Taf. 5,3; Abb. 10.
[467] Heinrich-Tamáska 2006a, Abb. 118.
[468] H. Schlunk: Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum: spätantike und byzantinische Kleinkunst aus Berliner Besitz . Ausstellungskatalog. Berlin: Kaiser Friedrich Museum 1939. 1939, 14-15, Taf. 8; római fibulák: Nr. 22-23; 6-7. századi fibula: Nr. 24.
[469] ld. néhány példa a 6. századi Konstantinápolyból: Zalesskaya 2006, 97-99, Nr. 133-34.
[470] pl. Drauschke 2010, 50-60.
[471] Zalesskaya 2006, 99, Nr. 135.
[472] A 6-7. században nemcsak kerek, hanem piramis alakú rekeszekbe is helyeztek drágaköveket dasztárgyakon és kereszteken. Stolz 2006, 534-536.
[473] L´Art Byzantin 1964, 366, ct.-nr. 396-397.
[474] L´Art Byzantin 1964, 372, ct.-nr. 415, pl. 412.
[475] Zalesskaya 2006, 103, Nr. 145; Cilindrikus foglalatokban igazgyöngyök ülnek egy Amorium alsóvárosában talált 7. századi arany függőn: Ch. and M. Lightfood: Amorium. A Byzantine City in Anatolia. Istanbul 2006, 49.
[476] Byzantium 2009, 182, Nr. 142 (karkötő, Konstantinopel 6-7. Jh. Metropolitan Museum of Art. J. Pierpont Morgan, 1917); Stolz 2006, 580, Taf,2,1.
[477] Az Assiût-i nyakgallér trapéz alakú tagjainak közepén és a zárótagokon átfúrt, visszahajlított végű arany szegecsek által rögzített igazgyöngyök voltak alacsony cilindrikus rekeszekben. Stolz 2006, 600, Taf. 22,1, Metropolitan Mus. of Art.
[478] C. Belting-Ihm*:* Das Justinuskreuz in der Schatzkammer der Peterskirche zu Rom. JRGZM 12, 1965, Taf. 43,1-3.
[479] Somogyi 1997, 49-50, Nr. 34. Bóna István szerint a lenyomat Maurikios Tiberios vagy Phocas bizánci császárok solidusa alapján készülhetett. Bóna 1971, 297.

dc_1440_17

katonai és közigazgatási hivatalnokok ékszereivé.[480] Az éremképek a nyilvánvaló dekoratív szerep mellett mind a magán mind pedig a közéletben a császári hatalmat jelenítették meg. A késő antik időszakban ókeresztény motívumok és jelenetek is az érmekre kerülhettek. A horreumi 8. sír fibuláján az arkangyal ábrázolása ugyanazt az ókeresztény üzenetet hordozhatta, mint a mélyített közepű, keresztény jelenetekkel díszített ezüstfibulák.

Ennek a kitűnő minőségű, bonyolult eljárással elállított példánynak ismertek az egyszerűbb változatai is ékkőberakással (Nagykozár[481]), és az ékkőberakás egyszerű préselt lemezen történő imitációjával (Keszthely-Alsópáhok, Cikó 356. sír). Mindez azt mutatja, hogy a fenékpusztai késő antik központban a legelőkelőbb réteg pazar, késő antik ékszerei előképül szolgáltak és meghatározták a kevésbé tehetős csoportok reprezentációs kultúráját.

A Kesztehely-Fenékpuszta horreumi 9. sír kisméretű dobozos fibuláját 4 mm magas, alul egyenes, felülívelt filigránnal díszített aranylemez zárja. Az előlap közepén található egy kerek foglalat, amelyben üvegberakás ül. A filigrándrótból kialakított, berakásos mezőkre emlékeztető elemek kereszt alakot mutatnak. Ennek a fibulának eddig még nem kerültek elő párhuzamai a kora bizánci leletanyagban, ezért az ékkőberakásos fibulák egy egyedi helyi utánzatának tekinthetjük. A filigrándíszítés más korabeli fibulákon is előfordul.[482]

Dobozfibulák és utánzataik ókeresztény jelenetekkel

Dobozos fibulák a 6. század végén és a 7. század első felében (Leletlistát ld. Garam 1993, 99-134)

A kora avar kori Pannonia területén előkerült, mélyített képmezős, keresztény jelenetekkel díszített, kerek dobozos fibulák kutatásásban az elmúlt időszakban jelentős időrendi, archaeometriai és ikonográfiai eredmények születtek. [483] Néhány újabban ismertté vált lelet a British Museum-ból,[484] a Bayerisches Nationalmuseum-ból,[485] Itáliából[486] és feltehetően a Közel-Keletről[487] alkalmat ad a korongfibulák néhány technológiai, ikonográfiai, és az elterjedést érintő kérdésének vizsgálatára.

Technológia, ornamentika

A pannoniai dobozos fibulák formájának késő antik eredete nem lehet kétséges, annak ellenére, hogy az 5. században nem ismertek a kontinuitás bizonyítékai.[488] A dobozos fibuláknak alapvetően két típusa van, az egyik esetében a képmező kevésbé (pl. Kesztehly-Fenékpuszta horreum 5., 14. sír), a másik esetében jobban lemélyített (pl. Kesztehly-Fenékpuszta, horreum 12. sír).[489] A kis mértékben lemélyített képmezővel díszített fibulák előzményei olyan keretezett bizánci arany medailonok lehettek, amelyeken a képmező a szegélynél alig került mélyebbre. Erre a technológiai kapcsolatra utalnak a Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 5. és 14. sírjából előkerült fibulák, amelyekhez hasonlóan

[480] J.-A. Bruhn, Coins and costume in Late Antiquity. Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications. Washington D. C. 1993, 1-35.
[481] Garam 1993, 111, Abb. 7,2.
[482] Isemeretlen magyarországi lelőhely: Garam 1993, 11, Abb. 7,3.
[483] Garam 1993, 99-134; Garam 2001, 51-56; Daim 2002, 113-124; Riemer 2010, 303–310; Bollók 2014, 259-279.
[484] Pannoniából vagy Dél-Itáliából származó korongfibula a három királyok imádása jelenettel Byzanz 2010, Kat. Nr. 243.
[485] Keszthely (?): Daim 2002, 116, Abb. 3; Tóth–Vida–Takács 2015, 257, Nr. V.43.
[486] Lavello–Finocchiaro 18. sír: Ciriello et al. 2015, 120, Fig. 10.
[487] Bejrútban 1991-ben a régiségkereskedelemben bukkant fel egy háromkirályok imádását mutató, korongfibulához ratozó aranylemez. A leletet a közlők az ismert párhuzamok dél-itáliai eredetűnek határozták meg, de helyi készítése sem zárható ki. Ostuni 2011, 170-171.
[488] A szarmata dobozos fibulák kontinuitása a 6. századig nem bizonyítható. Tóth 2005, 183-202.
[489] Keszthelyről öt, a kora avar kori Pannoniából nyolc hasonló példány ismert. Barkóczi 1968, 289–293, 306-311; Garam 2001, 51-56; Vida 2011, 407-410.

dc_1440_17

kivitelezett egy kirenei hat *solidus*-sal díszített öv a 7. század elejéről[490], vagy egy ókeresztény ábrázolást mutató konstantinápolyi arany *enkolpion.*[491]

Ezzel szemben a mélyített közepű dobozfibulák képmezeje a szegélynél 1 cm-rel is mélyebben helyezkedhet el. A nagyobb mértékben lemélyített közepű fibulák formájának kialakulására, és keletkezésének időpontjára az 1901-ben Naronában (Vid, Metković közelében[492]) felfedezett kincsleletben talált díszítetlen, mélyített közepű korongfibula utal.[493] A kincsben 200 bizánci érem volt, s a záró érme Maurikios Tiberios (583-584) *solidusa* jó támpontot ad a fibula keltezéséhez.[494] A naronai fibula peremét filigrándrót szegélyezi, közepén enyhe mélyedésben félkör alakú kidudorodás. A fibula szegélyét díszítő filigrán teljesen megegyezik a Keszthely-Fenékpuszta horreum temető 14. sírjában talált fibula szegélyével. A középen mélyített képmező két 7. századi szardíniai korongfibula esetében is megfigyelhető, ám azok közepén egy-egy kerek dudor látható.[495]

A fibulák szélén megfigyelhető hullámvonaldísz (*Passrahmung*) számos kora bizánci ékszeren ugyancsak megjelenik a Mediterraneumban és annak peremterületein is.[496] Ez a keretelési mód nagyon kedvelt a késő antik időszakban, és már a 4. században megfigyelhető[497], a 6-7. században rendszeresen előfordul ötvöstárgyakon, mozaikokon.[498] A pannoniai fibulákat összeköti a peremüket díszítő *ion kymation* (Nagyharsány, Keszthely-Fenékpuszta horreumi 12. sír[499], Keszthely-Dobogó), ami leújabban az itáliai példányokon is megjelent (Finocchiaro 18. sír).

A dobozos korongfibulák formai, technológiai és ikonográfiai sajátosságai utalnak készítésük helyére. Az újonnan előkerült calabriai és közel-keleti példányok ismeretében megkérdőjelezhető a korábban Garam Éva által közelebbi bizonyítékok nélkül felvetett sirmiumi műhely feltételezése. Ikonográfiai és formai elemek kötik össze a dél-itáliai és az albániai-montenegrói fibulákat. A calabriai Cannaró lelőhelyről előkerült fibula árkádmintás belső szegéllyel rendelkezik, amely közre fogja a kantharos körül álló stilizált megjelenésű pávákat, így ezáltal a Kruja-i és a Virpazari fibulák ikonográfiailag teljesen közel álló megfelelője.[500] Az ugyancsak calabriai Caracones-i mélyített közepű fibulán életfa körül álló két madár látható. Mindkét motívumot kedvelte a Mediterraneumban élt keresztény

[490] A konzuli solidusok az övet 602-re keltezik. Ph. Grierson, The Kyrenia Girdle of Byzantine Medallions and Solidi. The Numismatic Chronicle 15,45, 1955, 55–70. pl. VI,1-2.
[491] Ross 1965, 33, pl. XXVIII-IX, Nr. 36.
[492] F. Bulić: Ripostiglio dell'ornato muliebre di Urbica e di suo marito. Trovato a Narona (Vid di Metković). Bolletino Arch. e. Stor. Dalmata 25, 1902, 197-212, Tav. 12,1; Werner 1936, 57 Abb. 3.
[493] Piteša 2009, 49, Nr. 70.
[494] A leleteket akkor rejthették el, amikor az avarok Naronát elpusztították. I. Marović, A Hoard of Byzantine Gold Coins from Narona. Situla 26 (Ljubljana 1988) 295-316.
[495] Bruneu 'e s'olia di Dolianova (CA): Spanu 1998, 222, Fig. 210; Corrias/Cosentino 2002
303, fig. 150; P. Corrias/S. Cosentino, Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina. Cagliari 2002, Sepolcreto di Santa maria della mercede di Norbello (OR): 2002, 303, Fig. 151; Cornus (OR): 303, fig. 152.
[496] ld. Kranj 48, 138 és szórványlelet. (Stare 1980, T. 22, 4; T. 47, 13,14; T. 114,2-3).
[497] pl. karkötő bemélyített közepű díszítménnyel (Staatlichen Museen zu Berlin, Antikensammlung Invnr. 31210,509.) A. Greifenhagen, Schmuckarbeiten in Edelmetall II. Berlin 1975, Taf. 37,8–9; Késő antik ívelt keretelés*:* Tóth 2005, 186 f.
[498] Balkáni vagy nyugat-anatóliai szíjvég: Rudolph 1996, 293-295, Nr. 86; Kelet-mediterrán aranykarkötő: British Museum, Byzantium 2009, Nr. 143. A hullámos peremdísz megjelenik a sirmiumi arany övgarnitúrán is: Popović 1997, fig. 31-36; Heinrich-Tamáska 2006a, Abb. 34; 36; Hullámos peremdísz volt néhány közel-keleti fibulán: Ostuni 2011, 170-171.
[499] Tóth 2005, 187, 199, Abb. 6.
[500] M. Corrado: Note sul problema delle lamine bratteate altomedievali dal Sud Italia. R. Fiorillo (dir.) III. Congresso Nazionale di Archeologia Medievale, Florence 2003, 110-114; R. Spadea. Crotone: problemi del territorio fra tardoantico e medioevo. MEFRM 103, 1991, 553-573, fig. 6; fig. 8; F. A. Cuteri: La Calabria nell'Alto Medioevo (VI-X sec.). In: R. Francovich – Gh. Noyé (ed.), La Storia dell'Alto Medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell'archeologia (Firenze 1994) 339-359, fig. 6.

lakosság.[501] A fibulák esetében az alapvető szerkezeti azonosság ellenére a méret-, az ikonográfia és a technológiai színvonal tekintetében megfigyelhető apró különbségek miatt egymással csak közvetetten vagy korlátozott mértékben kapcsolatot tartó helyi műhelyek tevékenységére következtethetünk.[502]

A dél-itáliai, balkáni és pannoniai fibulák közötti formai és technológiai kapcsolatoknak elsősorban földrajzi okai lehettek. Az itáliai fibulák a balkáni példányokkal mutatnak több közös vonást. A virpazari fibulák motívuma – két páva kantharoszból iszik –, nem található meg a Kárpát-medencében, hanem csak az újabb fibulákon a dél- itáliai Crotone (Calabria) területén.[503] A már korábban ismert albániai Kruja-ból mélyített képmezős fibula és ékkőberakásokat imitáló aranyfibula kerültek elő, s Krujától 100 km-re ÉNy-ra a montenegrói Virpazarból pedig a keszthelyi fibulák ugyancsak formai és ikonográfiai párhuzama ismert.[504]A nagy távolságra is mutató technológiai és ikonográfiai kapcsolatok ellenére a pannoniai fibulák többsége helyi készítménynek tekinthető.[505] Csupán egyes fibulák esetében utalnak technológiai elemek (pl. a Keszthely-Fenékpuszta horreum 5. sír jó technológiai kivitelezés) vagy a témaválasztás utalhat Pannonián kívüli eredetre.[506]

Ikonográfia

A kutatás már korábban részletesen tárgyalta a fibulák ókeresztény ábrázolásainak eredetét és értelmezését és alapvetően két csoportot különített el.[507] Az egyik csoportba az antik-pogány előképekre visszavezethető ábrázolások tartoztak (császár-apotheosis, Bellerophon és Khimeira),[508] amelyek mint antik mitológiai ábrázolások a 6-7. századra elvesztették eredeti jelentésüket és keresztény átértelmezést nyertek.[509] Tóth Endre joggal állapította meg, hogy nemcsak az eredeti képtípus származik a késő antik Mediterraneumból, hanem annak átértelmezett ókeresztény változata is. Ebben a tekintetben figyelmet érdemelnek a helyi hagyományok, mert a Bellerophon és Khimeira harcának ábrázolása Pannoniában különösen kedvelt volt, ezért a keszthelyi dobozos fibulák e csoportja esetében a helyi keresztény tradíciók feléledésével is számolhatunk.[510]

A másik csoportba az ókeresztény ikonográfia 6-7. században kialakult képtípusai tartoznak (hódolat a kereszt előtt, a kereszt őrzői, Lázár feltámasztása (?), a lovas szent, arkangyal, szentek, háromkirályok imádása).[511] A Mediterranaeumban a 6. század végén megjelent képi ábrázolás látható a Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 14. sírjában előkerült fibulán, amelyen két angyal áll a Krisztus mellképével díszített kereszt mellett.

[501] A kantharoszhoz visszahajló fejű madarak láthatók a kranjii 48. sír fibuláján. Stare 1980, T. 22,3.
[502] F. Daim szerint a Cannaro-i fibula tartalma is méhviasz lehetett, ami a vizsgált időszakban másodlagos ereklyének számított. Daim 2002, 113-124.
[503] A Garam Éva által hozott észak-itáliai analógiák nem magyarázzák a pannoniai fibulák formáját és ikonográfiáját. Riemer 2000, 127 f.; Daim 2002, 113–124; Vida 2002a, 184; Bierbrauer 2004, 56-67.
[504] Garam 1993,Abb. 11/7 und 11/6; L'arte albanese nei secoli. kiáll. kat. Róma 1985, 98, Nr. 373 und Taf. VI/cat. 373.
[505] Garam 1993; Garam 2001, 187.
[506] Pl. Keszthely Fenékpuszta horreumi temető 5. sírjának fibulája (Herakles und Ophale Daim 2002, 113-124), vagy a British Museumban őrzött, a három királyok imádását ábrázoló fibula; Byzanz 2010, 250-251, Nr. 243.
[507] Legutóbb: Bollók 2014, 264-271.
[508] Glaser 2002, 145-152; Tóth 2005, 183-202; Bollók 2014, 273-275.
[509] A Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 5. sírjában talált fibula ábrázolását Franz Glaser Herakles és Omphalos jeleneteként azonosította, ugyanezt Tóth Endre Lázár feltámasztása jelenetként értelmezte. A Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 12 sírjának fibuláján Pegasus és rajta Bellerophon látható, s a ló lábai alatt a Chimaira. Glaser 2002, 145-152; Tóth 2005, 183-202. A jelentésváltozáshoz: W. Raeck: Modernisierte Mythen. Zum Umgang der Spätantike mit klassischen Bildthemen. Stuttgart 1992.
[510] Bollók 2014, 264-271.
[511] A British Museum újonnan közölt fibuláján a háromkirályok imádása látható. Byzanz 2010, 250–251, Nr. 243. (Daim); A vágtató és a kígyót legyőző lovas (Krisztus) ábrázolásához a szicíliai Sofiana késő antik bazilika 12. sírjából előkerült medailonon is megfigyelhető. Adamesteanu 1963, 270, Fig. 24; Bollók 2014, 264-275.

dc_1440_17

Ennek az ábrázolásnak a pontos párhuzamai kerültek elő a monzai zarándok ampullákon[512], amelyeket 600 tájára keltez a kutatás és egy 7. századra tehető itáliai vagy közel keleti korongfibulán is.[513] A „Krisztusmellkép a kereszt felett" képtípus a Szent Kereszt ereklye Heraclius császár által történt megszerzése után lett népszerű a Földközi-tenger térségében. Ez az újonann született képtípus korabeli innováció, Pannoniában a mediterraneumi megjelenéssel egy időben öt esetben tűnik fel a 6. század végén és a 7. század első felében. Újabban Lavello–Il Finocchiaro 18. sírjából került elő a hódolat a kereszt előtt jelenet egy bronlemez fibulán, a keresz felett „Zoe" alatta „Kyrie" felirat olvasható.[514]Hasonló ábrázolás ismert felirat nélkül Keszthely-Dobogó lelőhelyről.[515]

Elterjedés, funkció

Az újonnan közölt közel-keleti példányok ismeretében már nem tarthatjuk e fibulákat közép-balkáni-pannoniai jelenségnek, minden bizonnyal az egész Földközi-tenger térségében készítették és használták azokat.[516] További kutatásokat igényel ugyanakkor, hogy egyes példányaik milyen műhelyekben készültek, azok kapcsolatban állhattak-e egymással és a fibulák valóban lehettek-e zarándokemlékek. A dobozos fibulák esetében a közel múltban ugyanis az is felmerült, hogy üregeikben tartalmazhattak másodlagos ereklyéket, a szent körzetekből, szentek környezetéből, akár a Szent Földről származó zarándokemlékeket (viasz, föld, növények)[517], amelyeket viselőik a Mediterraneumban tett zarándoklataikról hoztak volna magukkal.

Garam É. megfigyelése alapján a „korai, keresztény tartalmú képmezővel díszített fibulák nem a viselet tartozékai voltak (mert egyszerű, nem rugós tűszerkezetük miatt csak kevés kelmét tudtak összetartani, súlyuknál fogva vékonyabb fátylat pedig lehúztak volna), hanem inkább a hitbeli meggyőződést jelző kitűzőként viselhették".[518] A fibulák viseletének demonstratív jelllegét aligha kérdőjelezhetjük meg, az ábrázolt jelenetek nemcsak a viselő, hanem a külvilág felé is üzenetet hordoztak. Hasonló narratív ábrázolások viseleti tárgyakon való megjelenítése a meroving kulturális területeken is hozzá tartozott a keresztény mondanivaló közvetítésének vizuális eszköztárához. Emellett kereszt vagy állatalakos fibulák és függők a Mediterraneumban és az azzal határos területeken is utaltak a kereszténységre.[519] Bollók Ádám hívta fel a figyelmet mediterrán példák alapján a fibulákon a keresztény jelenetek (pl. lovas szent) apotropaikus szerepére, amit a nagyharsányi H sírból előkerült fibulán a görög nyelvű könyörgés +ΑΡΧΑΝΓΕΛΕ ΒΟ(ΗΘΙ) is nyilvánvalóvá tesz.[520]

[512] Vikan 2010, 38-40.
[513] Ostuni 2011, 172-173. A leletre Bollók Ádám hívta fel a figyelmemet.
[514] Ciriello et al. 2015, 120-120, Fig. 10.
[515] Bollók 2014, 267, Fig. 6,3.
[516] A közel múltban Bejrútban régiségkereskedelemben feltűnt, a háromkirályok imádását mutató fibula esetében a párhuzamok miatt dél-itáliai eredetet adtak meg. Ennek ellenére a közel-keleti készítés nem zárható ki, mint ahogy a személyes mobilitás szerepe sem. Ostuni 2011, 170-171.
[517] Daim 2002, 113-132; Hasonlóan: Vida 2002, 184; Tóth Endre szerint gyakorlati szerepe volt a töltőanyagnak, hogy a könnyű fibulát nehezebbé, viselhetőbbé tegye. Tóth 2005, 190, Anm. 5. Heinrich-Tamáska O. hogy a méhviasz nemcsak a korongfibulák töltőanyagaként mutatható ki, hanem az avar korban üveg- és kőberakások alá általánosan használták. Heinrich-Tamáska 2006a, 58 f.
[518] Garam 1993, 95-123.
[519] V. Bierbrauer kutatásai szerint a kereszt és madárfibulák a maguk elvont formájukban újtestamentumi utalások a viselő keresztény hitének tükrözői. Bierbrauer 2002, 209-224.
[520] Bollók 2014, 272-273.

dc_1440_17

Dobozos fibulák a 7. század második felében
(Romonya I. 82. sír[521] Romonya II. 96, 37. sír[522], Görcsönydoboka 25. sír[523], Pécs-Gyárváros[524])

A mélyített közepű dobozos fibulák 7. század második felére keltezhető változatai[525] formai elemeiket, díszítésüket tekintve egyértelműen levezethetők a korai típusokból, ugyanakkor már lényeges módosulások ismerhetők fel rajtuk. Régi elem a mélyített közepű fibulaforma, a keresztény jelenet vagy az ékkőberakásokat idéző díszítés (Romonya I. 82. sír, Pécs-Gyárváros).

Keresztény jelenetre utal a Romonya I. 82. sír korongfibuláján a keretelt mezőben két angyal/ember? és a Romonya I. 37. sír fibuláján a életfa előtt két egymással szembe forduló madáralak mediterrán kompozíciója. Ezekkel teljesen megegyező ábrázolások fordulnak elő a bajorországi dittenheimi temető korongos lemezfibuláin. A dittenheimi 43. sírban korongfibula préselt fehérarany lemezén gyöngysorral keretezett mezőben két leegyszerűsítve megformált emberalak *en face* látható, s közöttük keresztábrázolás figyelhető meg.[526] Egy másik dittenheimi fibulán mediterrán képtípus, két egymással szembenéző madáralak látható.[527] Mindkét képminta késő antik, ókeresztény ábrázolásokra vezethető vissza, s az Alpoktól északra ismertek a képtípusnak a helyi figurális ábrázolások stílusában megfogalmazott változatai is.[528] Figyelemre méltó e Duna menti területeken a mediterrán késő antik előképeket hasonló módon leegyszerűsítő átalakítás révén érzékelhető párhuzamos kulturális fejlődés.

Technológia, ornamentika

A mélyített közepű fibulák új formai vonásait mutatják megváltozott arányaik, méretük megnövekedése, valamint a fibula oldalát határoló oldalsó lemez. A díszítés tekintetében pedig az elvont, geometrizálódó elemek megjelenése mutat lényeges változást. A a korongfibulákon megjelenik egy friss, már az új korszakra jellemző díszítőelem is, a láncfonat-ornamentika. A Romonyai I. temető 96. sírjának ezüstözött bronz fibuláján körbefutó láncminta igényes kivitelezésével a korszak elitje számára készült, magas színvonalú alkotásain is megjelenő hasonló díszítéssel vethető össze.[529] Az egymásba fonódó ovális alakú láncszemek egy lemélyített kerek vagy mandula alakú tagot fognak közre, a láncszemek közepén, ha maradt hely, akkor két egymás fölé helyezett, lemélyített, háromszög alakú motívumot alakítottak ki. A láncmintán belül félkör alakzatból álló sor látható, amelynek a közepe mandulaalakúan lemélyített. A fibula közepén fém foglalatban kerek kékszínű üvegberakás. A fibula oldalát két sorban háromszög alakú díszítés fut körbe.[530] Ez a láncfonat-ornamentika ismét csak nem korlátozódik egy helyi központra, hanem megtalálható a Keszthely térségében is, egy kevésbé igényes Keszthely-Alsópáhok[531]-i dobozos fibulán.

[521] Kiss 1977, Pl. XLVIII/82,1; Garam 1993, 115, Abb. 9:2.
[522] Kiss 1977, Pl. LV/37; Pl. LVI/96,3.
[523] Garam 1993, 107, Abb. 5,3.
[524] Garam 1993, 106, Abb. 4,1-3.
[525] Garam 1993, 107-108, Abb. 5-6.
[526] Dittenheim 43. sír: Haas-Gebhard 1998, Taf. 22/43. sír 2.
[527] Dittenheim 195. sír: Haas-Gebhard 1998, Taf.104/195. sír 3.
[528] Kirchheim am Ries 208. sír: Neuffer-Müller 1983, Taf. 37 B,1; Berghausen 29. sír. U. Koch: Die fränkische Gräberfelder von Bargen und Berghausen in Nordbaden. FBFVBW 12, 1982, T. 31 A,1; Leutesdorf: Klein-Pfeuffer 1993, Nr. 184; Holzgerlingen: W. Veeck: Der Reihengräberfriedhof von Holgerlingen. Fundberichte Schwaben N. F. 3, 1924-26, 154f, Taf. 23,3.
[529] Pl. az igari arany övgarnitúra: Garam 2010, 366, Taf. 115,2; és a nagyszentmiklósi kincs: Bálint 2004, 436.
[530] Garam 1993, 108-109, Abb. 6,5..
[531] Garam 1993, 115, Abb. 9:1.

dc_1440_17

Áttört korongfibulák svasztika ábrázolással

Keszthely-Fenékpusztán négy esetben is kerültek elő horogkeresztet ábrázoló fibulák, s közülük egynek a sírösszefüggései is ismertek. (23. t. D, C. E) A horogkereszt alakú fibulák kétségtelenül római császárkori előzményekre vezethetők vissza[532], de azokat Itáliában, az Alpok-Adria térségben még a karikafibulákhoz hasonlóan az 5-6. században is gyártották.[533] (51. t. 9.) A késő római és a 6-7. századi példányok formai, díszítésbeli és technológiai alapon jól szétválaszthatók.

A Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melleti temető 1963/11. sírjában áttört, pont-körmintás, közepén svasztikával díszített korongfibula került elő a koponya bal oldalán, feltehetőleg az egykori viseletre utaló helyzetben vastű, s ugyanott apró gyöngyök is voltak.[534] Ezen kívül ismert egy horogkeresztes fibula is a fenékpusztai temetőből, amelyet a pont-kör mellett a 6-7. sz. fordulóján jellemző félkör alakú poncok is díszítenek.[535] Egy másik pont-kör díszes példány még a Lipp-féle ásatásokból ugyancsak Fenékpuszta környékéről származhat.[536] Egy elkallódott svasztikafibula a Keszthely-Fenékpuszta-Pusztaszentegyházi dűlő 2000/100B. sírból gyermekfogak közelében került elő.[537]

Mivel az Alpok-Adria-térségében a svasztikafibulák a késő antik romanizált lakosság leletanyagára jellemzők, azokat a késő antik időszakban is gyártották, amint azt a fenékpusztai példányok is megerősítik. Feltehetően a horogkereszt antik jelentését késő antik viselőik átértelmezték, és (az állatfibulákhoz hasonlóan) keresztény jelentést tulajdonítottak nekik.[538] Ennek megfelelően aktualizált jelentésű bajelhárítóként kerülhettek avar kori viselőik tarsolyába, akárcsak az óvó-védő erőt közvetítő, helyben talált, római császárkori állatfibulák (Zamárdi[539], Pókaszepetk[540]). A horogkereszt díszű, áttört korongfibulák nemcsak egy újabb, a romanizált kultúra antik hagyományokra visszavezethető, a késő antik időszakban megújított elemét jelentik, hanem egyben Pannonia helyi romanizált lakosságának az Alpok-Adria térsége kulturájához kötődésének újabb tárgyi bizonyítékát is.

Meroving stílusú korongfibulák

Fibula fogazott állastílussal és niellóval (Kölked-Feketekapu B temető 119. sír)

A kölkedi B temető 119. sírjának egyedi, korongos fibulája a 6. századi Kárpát-medence egyik legrangosabb Meroving kori ötvös remeke, amelyet a vele együtt talált Maurikios Tiberios bizánci császár 602-ben vert érme keltez a 7. század első felére.[541] (52. t. 13.) A fibula méreteit és súlyát tekintve kiemelkedik nemcsak a Kárpát-medencei, hanem a korabeli nyugat-európai, Meroving korongfibulák közül is. A fibula formája, díszítőelemei, szerkezete és technikai fogásai alapján feltehetően a Kárpát-medencében élt és tevékenykedett ötvösmester műve, aki azonban ismerte és felhasználta a nyugati Meroving, az északi skandináv és a mediterrán ötvösművészet díszítőelemeit is. E fibulát Kiss Attila megfelelő párhuzamok felsorolásával keltezte és határozta meg, ezért itt a fibula kötődését a Kárpát-

[532] Werner Fibeln, Taf. 49. Nr. E17; W. Jobst: Römische fibeln 122ff, Taf. 49 Nr. 349-353.
[533] Vinski 1968, Tab. VIII,39-40.; Sesto al Rhegina: Brozzi 1989, Tav. 12,4; M. Buora. Hakenkreuzfibeln aus Norditalien. BVbl. 72, 2007, 319-326.
[534] Müller 1999, 172, 3. kép 11/1; Müller 2010, 210; 283, Taf. 36,16.
[535] Müller 2010, 348, Taf. 101,5.
[536] Fettich 1951, Taf. XXXI.
[537] Müller 2014, 58, Abb. 15.
[538] Ptuj: Vinski 1968, Tab. VIII,39-40; Brozzi 1989, Tav. 12,4; I. Popović: Roma aeterna inter Savum et Danubium. Works of Roman Art from Petrović-Vesić Collection. Archaeological Institut Belgrade, Materials Vol. 7. Belgrade 2006.
[539] Zamárdi 671. sír: Garam–Bárdos 2009, 286, Taf. 84,671,5; Zamárdi 162. sír: Garam–Bárdos 2009, 219, Taf. 19,162,6.
[540] Sós–Salamon 1995, Pl. VIII,26.
[541] Kiss 2001, Taf. 34.

dc_1440_17

medencei környezethez néhány újabban ismertté vált motívum-analógia megnevezésével szeretném megerősíteni, valamint fonatmintás díszítőstílusának helyét a Meroving díszítőművészetben néhány skandináv példa segítségével kívánom jobban megvilágítani.

A kölked B temető 119. sírjából előkerült fibulájának díszítési elve, kompozíciója (kereszt alakú felosztás, körök) megfigyelhető a Meroving kultúrkör számos hasonlóan magas színvonalú példányán.[542] A fibula középpontjában egy nagyobb félgömb, szélein kereszt alakban pedig négy kisebb helyezkedik el. A félgömbök között a fibula peremén négy II. állatstílusú fonatmintával és maszkokkal díszített lemez látható, amelyben az emberi maszk és az állatalakok közös elemekkel rendelkeznek. Ez a kompozíciót a Meroving világban gyakori, a „maszk-két állat között-motívum"-nak a „Vexierbild" jellegű átfogalmazása.[543] A kölkedi fibulákat díszítő lemezeken az állatalakok és az emberi maszk teljesen összefonódva a II. állatstílus kompozíciójába foglalva jelenik meg.[544] Ezt az átmenetet jól mutatja az ugyancsak a 6-7. század fordulójára keltezett Limons-i tarsolydísz[545], valamint a Vendelben feltárt I. sír kardkoptatójának díszítménye.[546] A félgömbökön a pont-kör mintából négy irányba futó vonalak-motívuma megfigyelhető a langobard kori veszkényi szíjelosztón és az újabban közölt szárazdi amulettkapszula kerek díszítményén.[547]

A Kölked–Feketekapu B 119. sír fibuláján a maszk száját pajzs alakú motívum jelzi. Ez a motívum megfigyelhető több avar vagy langobard kori tárgyon pl. az egykorú öntött, karélyos középfélgömbös díszű fibulákon (67. t. B), a veszkényi langobard szíjelosztón, a pajzstövises csatokon, valamint egyes háromszög alakú csatok záródásánál.[548] Egy további, a Kárpát-medencében elterjedt díszítő elem a rovátkolt szalag, amely megtalálható az un. „Jankovich-aranyakon" és számos a budakalászi temetőben előkerült övvereten. Ez a motívum már előfordul a korabeli gepida leletanyagban is és egy összekötő kapcsot jelent a gepida és az avar kori fémművesség között. A Kölked-Feketekapu B 119. sír fibulájának díszítőelemei és technikai fogásai részben megjelentek a korabeli kora avar kori ötvöstárgyakon, ami tovább erősíti a fibula helyi eredetéről korábban megfogalmazott elképzelést.[549]

Madárfej-koszorús fibulák

A Keszthely-Fenékpusztán 1885-ben még Lipp Vilmos által talált, öntött, ékveséssel díszített, fibula középén egy kör alakú medailont négyszögbe zárva balra néző állatfejek vesznek körül, s a fibula szélét félplasztikus megformálású hosszú csőrű madárfejek alkotják (Tierwirbel).[550] E fibulának a Kárpát-medencében nincs megfelelő analógiája, közeli párhuzamai bajor területről ismertek. (66.A. t., 67.B. t.)

A legközelebbi formai párhuzama a peigeni temető 35. sírjából került elő, ahol az öntött fibulát aranyfólia borítja, a szemek helyén almandin, középen pedig négyszögletes üvegbetét látható.[551] Hasonlóan négyszöget alkot az állatok nyaka egy fridolfingi példányon is.[552] Más

[542] Heinrich-Tamaska 2006, 515-517.
[543]A Kiss Attila által megnevezett, korábbi stílusfázishoz tartozó nyugat európai analógiák elemző részletességgel mutatnak teljes, vagy részleges állatalakok vagy tagok közötti maszkokat. Kiss 2001, Taf. 34.
[544] Heinrich-Tamaska 2006, 515.
[545] Legutóbb: P. Perin: L'applique de Limons (Puy-de-Dôme): Un chef d'ouvre de l'Art mérovingien. in: Archäologisches Zellwerk. Beiträge zur Kulturgeschichte in Europa und Asien. Internationale Archäologie, Studia honoraria 16. Rahden 2001, 375-385.
[546] Stolpe–Arne 1912, Pl. 1, 5; Pl. II,3; B. Arrhenius: The Chronology of the Vendel Graves. in: Vendel Period Studies. J. P. Lamm–Å. Nordström. The Museum of National Antiqities. Studies. Stockholm 1983, 39.ff.
[547] Vida 2002, 179-209.
[548] Kirchheim am Ries 475. sír: Neuffer-Müller 1983, Taf. 98:2.
[549] Kiss 2001, 277-278.
[550] Hampel 1905, Taf. 177,1; Müller 2010, Abb. 3b.
[551] von Freeden–Lehmann 2005, 66.
[552] E. Salin: La civilisation mérovingienne. Paris 1959, 238-239, Tabl. J4; H. Bott: Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit. München 1962, 51.

dc_1440_17

bajor párhuzamokon az állatok nyaka ívelten fut és nem négyszöget, hanem forgó alakzatot mutat (Aschheim- Bajuwarenring 10. sír[553], München-Aubing 383, 163. sír[554]). A fibula távolabbi párhuzamai formailag módosultak, mert azokon a négy állatfej már egy kör-alakzatot vesz körül (Westheim, 167. sír[555], Straubing 246. sír[556]). Mellékletei alapján a straubingi 246. sír fibulája a 7. század első negyedére keltezhető.

E fibulatípus időrendjét formai átalakulásuk iránya mutatja. A prototípusnak a peigeni 35. sír fibulája tekinthető, amelyen egy gyöngysorkeretes négyszögletes ékkőfoglalat oldalaihoz kapcsolódnak a madárfejek, s a sírt négyszögletes csatjai és gyöngyei a 6. sz. közepére keltezik.[557] A következő formai változatban a négyszög oldalait a madarak nyaka alkotja, amint az a keszthelyi példányon is látható. A négyszögletes középmező a fridolfingi példánynál még megfigyelhető, majd a négyszög az ívelt madárnyakaknak köszönhetően forgómintává alakul (München-Aubing 383. sír, Straubing 246. sír), míg végül a westheimi fibulán már kör szerepel. A Keszthely-fenékpusztai fibula tehát a formai fejlődés elején helyezkedik el, felépítése, az állatfejek formája alapján a 6. sz. végére és a 7. század elejére keltezhető.[558] (Straubing, Grab 667[559], München-Aubing, Grab 816[560]).

Forgó állatfejdíszes fibulák a késő Meroving korban ismertek a Rajna-Majna térségében, Közép-Németországban és az Elba-Saale vidékén.[561] A képtípus kialakításában feltehetően mediterrán előzmények is szerepet kaptak. A II. állatstílus jegyében komponált négyes madárfej-forgós veret (középtag nélkül) előfordul itáliai leletegyüttesekben is, mint pl. a Valle Trebba 1033. sír lemezes veretein.[562] Ismert, hogy nemcsak négy, hanem három forgó állatfej is alkothatott egy korongfibulát, amelynek a közepén ezáltal háromszög alakú mező jött létre.[563]

A Keszthely-fenékpusztai fibula megformálását és kivitelezését tekintve is teljesen egyedül áll a Kárpát-medencei Meroving jellegű leletanyagban és legközelebbi párhuzamai korabeli bajor temetőkből származnak. A fibula feltehetően bajor földön készült és onnan került személyes mobilitás révén Keszthely-Fenékpusztára az avar kor elején.

Ékkőbetétes fibulák

A nyugati Meroving kultúra területén a zárt rekeszes fibulák között kis csoportot alkotnak a négykarélyos fibulák, amelyek közép mezeje gyakrabban négyszögletes, de kör alakú is lehet. A kölkedi A-261. sír fibulájának (20. t. B,4) középső tagja kerek és ehhez illeszkednek a félkör alakú rekeszek. Hasonló példányok frank területről ismertek (Sülm, Eick).[564] Ez a fibulatípus a Rajna vidékén elterjedt és ez az alapforma alkotja a nagy kerek, almandinnal díszített korongfibulák belsejét is.[565] Formai és technológiai jegyei alapján a fibula a 6. sz.

[553] Gutsmiedl-Schümann 2010, 124-125, Abb. 51; Taf. 3/Grab 10,1.
[554] Dannheimer 1988, Taf. 43 A4, Taf. 18 B,2. A 383. sír leletanyaga a 580 és 650 közé keltezhető.
[555] R. Reiß: Das merowingerzeitliche Reihengräberfeld von Westheim Kr. Weißenburg-Gunzenhausen. Nürnberg 1994, Taf. 82.
[556] Geisler 1998, Taf. 62/246:10.
[557] von Freeden–Lehmann 2005, 82-83.
[558] A keszthelyi fibulán a madárfejek megegyeznek a kétfejes korongfibulákon ábrázolt állatfejekkel. A fibula keltezéséhez nyújtott segítségéért Dr. U. Kochnak (Mannheim) mondok köszönetet.
[559] Geisler 1998, Taf. 234,10.
[560] Dannheimer 1998, Taf. 83/Grab 816,2.
[561] Ez a fibulatípus a nagy, középen 3 állatalakos, nagy almandinnal díszített fibulák hagyományát követi, egykorú a szűkrekeszes cloisonne-val, ezért a 6. század végére, a 7. század elejére keltezhető R. Koch: Bodenfunde der Völkerwanderungszeit aus dem Main-Tauber-Gebiet. Germ. Denkm. Völk. A VIII. Berlin 1967, 33-34, Taf. 87,5.
[562] N. Alfieri–P. E. Arias–G. Bermond Montanari–M. Degani–G. A. Mansuelli–R. Pincelli (a cura di) Ori e argenti dell'Emilia antica. Bologna 1958, 50, Fig. 60.
[563] Aschheim-Bajuwarenring 433. sír (Gutsmiedl-Schümann 2010, Taf. 152,1-2.
[564] Sülm: Vielitz 2003, Abb. 109,977; Eick 67. sír: Vielitz 2003, Abb. 109,235.
[565] Vielitz 2003, Taf. 108,228, Taf. 109,897.

dc_1440_17

közepére, második felére keltezhető, nem Kárpát-medencei készítmény, importként kerülhetett Kölkedre.

A jutasi sír 116. sír (65. t. 3) fibulája már olyan időszakban készült, amikor nem állt rendelkezésre nagy mennyiségben drágakő, és már nem készültek zárt rekeszes ékkőberakásos ékszerek.[566] A fibula kompozíciójának kialakítása, a középen és kereszt alakban elhelyezett rekeszek előképe már megfigyelhető a zárt rekeszes fibulák esetében is.[567] A jutasi fibula nem a helyi késő antik és mediterrán fibulák csoportjába tartozik[568], mert a kis korongfibula analógiái a nyugati Meroving körben találhatók meg, és feltehetően a leletegyüttesben található, egyedi díszítésű, félkörös testű csattal együtt frank területről került a Kárpát-medencébe.

Alsópáhokról[569] ismert egy 5 mm magas üvegbetétes, madárfej-koszorús korongfibula, amely két bronzlemezből készült és az alsó lemezéhez erősítették a spirálrugós szerkezetű tűt (60. t. A). A korongfibula koncentrikus sávokból épül fel, közepét kék színű, kerek üvegberakás díszíti, amelyet sugár irányú rovátkolások kereteznek. Ezt övezi egy szorosan egymáshoz illesztett, üvegberakásos cellákból kialakítottal keskeny sáv, amelyen kereszt alakban elhelyezett, háromszög alakú üvegberakások ülnek. A következő sávban kettős gyöngysor fut körbe, s a fibula peremén hatszor ismétlődik a nehezen felismerhető csőrös madárfej-motívum. A madárfej csupán egy háromszög alakú bemélyedés, a kerek szemeket foglalatban kék üveg jelzi, s a csőr hosszú nyúlvány.[570]

A fibula Hampel József részletes leírása alapján elemezhető. A középső üvegberakásos rész az ékköves fibulák (*Almandin*- vagy *Granatscheibenfibel*) korábbi hagyományát idézi, de itt az értékes almandin hiányát már üveggel pótolták. A „*Granatscheibenfibel*“ esetében azonban nem fordul elő ékkőberakás plasztikus madárfejkoszorús szegéllyel együtt.[571]

Az alsópáhoki fibula felépítése inkább a filigrános fibulákkal (Filigranscheibenfibel) rokon, amelyek között több madárfej-forgós pédány is található.[572] Hasonló felépítésű a München-Aubing temető 608. sírjának fibulája madárfej-koszorú nélkül.[573] A középmedailon körül kereszt alakban elhelyezett háromszög alakú üvegberakások díszítik a sindelfingeni fibulát, amelynek a peremén ugyancsak hatszor ismétlődik a stilizált madárfej-motívum. A két fibula esetében a madárfej kiképzése is teljesen megegyezik, háromszög alakú tag jelzi a fejet, a szemnél ékkőberakás, amelytől kiindul a stilizált csőr.[574]

Hasonló technikai kivitelezésű korongfibulák találhatók a Kranj-i temetőben, ahol az üvegberakások közötti teret a germán állatornamentika csökevényes motívumai díszítik.[575] Feltételezhető, hogy az alsópáhoki fibula a filigrándíszes fibulatípus (*Filigranscheibenfibel*) egyszerűbb helyi utánzata, nyugat-európai előképek alapján Kárpát-medencei mester készíthette a 6-7. sz. fordulóján.[576]

---

[566] von Freeden 2000, 97-124.
[567] Vielitz 2003, 245, Abb. 109, 431, 442, 897, 1098
[568] Garam 1993, 113, Abb. 8:2.
[569] Hampel 1905, I, 505-506, Fig. 1515; Hampel 1905, II, 705-706.
[570] Hampel 1905, II, 706.
[571] A schretzheimi 23. és a hüfingeni 356. sírból előkerült fibulákon a madárfejkoszorús szegély is gránátokkal kirakott. K. Vielitz: Granatscheibenfibeln der Merowingerzeit. Europe médiévale 3. Montagnac 2003, 245, Abb. 109: Kat.-Nr. 855-890.
[572] Thieme 1978, Taf. 10:7, 11:2, 12:1.
[573] Dannheimer 1998, Taf. 99,7.
[574] Thieme 1978,Taf. 11:1.
[575] V. Stare: Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev. Katalogi in monografije 18. Ljubljana 1980, Taf. 86,7.
[576] A fibulára helyezett, külön álló cellában az ékkőberakás. Weingarten 615. sír: Roth–Theuen 1995, Taf. 229.

dc_1440_17

Karéjos, öntött, félgömb díszű fibulák

A 6. század végén és a 7. században frank területeken megjelentek a kerek, 2,7-4,2 cm átmérőjű, középen kis félgömbbel díszített fibulák. A közepükön öntött, tömör félgömbbel díszített, egyszerű bronz fibulák az elegáns, drágakőbetéttel (Mittelalmandin) ellátott fibulákból (Almandinscheibenfibel) alakultak ki[577], egykorúak a filigránnal díszített korongfibulákkal (Filigranscheibenfibel), s azokat a szegényebb társadalmi rétegek viselték.[578] A középen homorú vagy tömör félgömbbel díszített fibulák a mai észak-franciaországi térségben az egykori *Francia*[579] területén alakultak ki, de megtalálhatók a Rajnától keletre, az alamann településterületen is. Legdélibb előfordulása Észak-Itáliában Testona[580] környékén figyelhető meg. E fibulák geometrikus jellegű díszítése egyedi, alig találunk két egymásra hasonlító példányt. Rendszerint pont-kör motívum, szembe állított háromszögek vagy más geometrikus minta díszíti a gyakran sugárirányban többszörösen osztott felületet. A fibulák tűszerkezete különböző lehet, a spirálrugó és a tű bronzból készült, ritkán vasból, és ismertek a római eredetű technikára visszavezethető zsarníros szerkezetűek is. A díszítésbeli és a technikai elemek arra mutatnak, hogy a fibulák számos helyi műhelyben készülhettek. A középdudoros fibulák dél-keleti elterjedési területe *Alamannia*, ahol lényegesen kisebb számban kerültek elő, mint a Rajnától nyugatra és mindeddig azonban nem volt ismert, hogy a félgömbdíszes fibulák Itáliában (Cividale, Testona)[581] és a Kárpát-medencében is megtalálhatók (67. t. B 1-2,4).

A Kárpát-medencei középdudoros fibulákat (Fibel mit Mittelbuckel) együtt öntötték a tömör, félgömbös díszükkel, felépítésüket és készítés-technikájukat, rugószerkezetüket valamint időrendjüket tekintve hasonlítanak a nyugati példányokra, de eltérnek azoktól virágszirom alapformájuk és láncmintás díszítésük tekintetében. A Kárpát-medencében eddig három lelőhelyről ismerünk félgömbös díszű bronzfibulákat. A budakalászi 631. sír korongfibulája (67. t. 4) bronz öntvény, 6-karéjos rozettaformát mutat, közepén masszív félgömb emelkedik ki, amelyet háromszögalakban elhelyezett mandula alakú minta, közöttük félkör alakú beponcolás díszít.[582] A fibula felületét a rozettás formához illeszkedő gyöngysorponcos láncminta díszíti, az egymást metsző láncszemek vésett mandula alakú mélyedést fognak közre, a láncszemek közepén félkör alakú mintával és bepecsételéssel díszített pajzsalakzat látható.

A Szekszárd-Bogyiszlói úti temető 746. sírjából előkerült korongfibula[583] 8-karéjos rozettaformát mutat, közepén masszív, gravírozott kereszttel díszített félgömb helyezkedik el (67. t. 2). A fibula felületét a rozettás formához illeszkedő beponcolt láncminta díszíti, az egymást metsző láncszemek vésett mandula alakú mélyedést fognak közre, a láncszemek közepén pont-kör mintával díszített pajzsalakzat látható.[584]

Az aranyozott bronz marosnagylaki/Noşlac-i fibulának csupán az előlapja ismert (67. t. 1).[585] A 8-karéjos fibula rozettaformát mutat, közepén masszív, apró körökből poncolt kereszttel díszített félgömb helyezkedik el. A fibula felületét nem láncminta díszíti, hanem a rozetták szegélyén végigfutó, és a rozetták találkozásánál mandula alakú hurkot képező minta.

[577] R. Koch: Katalog Esslingen. Die vor- und frühgeschichtliche Funde im Heimatmuseum. Stuttgart 1969, 17-18.
[578] Theune 1999, 90-91; R. Windler a Ciply 14. sír leletei alapján a középdudoros fibulákat a párban viselt bronz korongfibulák alapján vezeti le. Windler 1994, 90.
[579] Theune 1999, 89-91.
[580] von Hessen 1971, Tv. 1,6
[581] von Hessen 1971, Tv. 1,6; Fuchs-Werner 1950, Taf. 37,C11.
[582] Közöletlen, Pásztor A. és Vida T. ásatása, 1989.
[583] Rosner 1999, 93, Taf, 49/746:2.
[584] Az eredeti publikáció rajza elnagyolt, téves a rajzoló számos apró részletet nem ismert fel vagy hiányosan, pontatlanul rajzolt le. Rosner 1999, Taf, 49/746:2.
[585] Winckelmann–Gomolka-Fuchs 1988, 180, Abb. 129.

dc_1440_17

E mandula alakú alakzat közepét véséssel bemélyítették. Az egyes rozetták pereméről a mező közepéig köralakzatokkal ék alakú mintát poncoltak be. A marosnagylaki fibula díszítése alapvetően a láncminta sémáját követi, de a láncszemek felső részét nem rajzolták be és ezáltal inkább egy hurokminta alakult ki. A hurkok mandula alakúak, akárcsak a másik két fibulán a láncszemek metsződéseiben képződött formák.[586]

A Kárpát-medencei fibulák prototípusának budakalászi példányt tekinthetjük. Az egységesen formált láncszemeket plasztikusan képezték ki, felületüket gyöngysor díszíti, és ugyancsak egységes a láncszemek belsejében a pajzs alakú tagok formája és díszítése is. Gyengébb minőségű munka a szekszárdi fibula, a láncszemek, valamint a pajzs alakú tagok formája és díszítése is igénytelenebb. A technikailag igényesen kivitelezett és aranyozott marosnagylaki fibula mintáján jelentős átalakulást és új elemeket figyelhetünk meg. A láncszemek belsejébe benyúló háromszög alakú tagok a mélyített képmezőjű ókeresztény korongfibulák díszítésére utalnak.[587] E három Kárpát-medencei fibulát összeköti a forma, a szerkezet, az anyag, a felület aranyozása, a díszítés, valamint az azonos időrend (6. század vége–7. század eleje).

A Kárpát-medencei félgömbdíszes fibulák alapformája a nyugati Meroving kultúrkörben elterjedt fibulákkal egyezik meg, ám rozettás szegélyük és láncmintás díszítésük helyi ill. mediterrán eredetű.[588] A nyugati Meroving területeken rozettás szegélyű fibulát csak ritkán találhatunk (Marilles, Herten 15. sír[589]): 8 karélyos, sugárban kettős vonalak, végeik a peremen öszekötve, közöttük poncolt pont-kör díszítés, dísíztés Hasonló a formája egy 11 karéjos aranyozott ezüstfibulának is Buire-sur-l'Ancre (Dép. Somme) lelőhelyről, amelynek közepén nincs félgömb alakú kiemelkedés, hanem filigrándrótból kialakított kereszt.[590] Egyszerű kör és pont-kör minta díszít egy rozettás (vagy hullámos) szegélyű középen dudoros fibulát Soazzo (Svájc) lelőhelyről[591], Lavoye 32. sírból[592], és Herten 15. sírból.[593]

A Kárpát-medencei félgömbdíszes fibulák legközelebbi párhuzama Itáliából, Cividale-ből származik (67. t. 3).[594] Ez az ezüstözött korongfibula a kivitelezés tekintetében gyengébb minőségű mint a Kárpát-medencei példányok, de karéjos pereme, díszítése, valamint a mandula alakú bemélyített tagok kiképzése tekintetében teljesen megegyezik velük. A cividale-i fibula láncmintája nem a budakalászi és a szekszárdi fibula klasszikus láncmintáját mutatja, hanem a későbbre keltezhető marosnagylaki fibula hurkos díszítéséhez áll közelebb. A félgömbös díszű fibulákat összeköti a 6-8 ovális szemből álló, zárt köralakban bevésett láncminta, amelyen a láncszemek felületét gyöngysor díszíti. A cividalei fibula helyi

[586] E hurokmintához hasonló fibulák ismertek a Meroving lemezes fibulák között Merdingenből (Klein-Pfeuffer 1993, 118-119, Fig. 30, Kat.-Nr. 196, 197.), Lorenzbergből (Dannheimer 1969, 219-220, Abb. 85; Klein-Pfeuffer 1993, 118-119, Fig. 30:4, Kat.-Nr. 188.), valamint egy befelé irányított hurkos mintájú Bad Kreuznach (Klein-Pfeuffer 1993,454-455, Taf. 66, Nr. 306.) környékéről.

[587] Garam 1993, Abb. 1:1-3; Abb. 2:3-4.

[588] A rozettás fibulákat mediterrán eredetűnek tartja Klein-Pfeuffer 1993, 142-145; A 8-as sziromból álló rozetta alakú formának is megtalálhatók mozaikokon a párhuzamai. R. und A. Ovadiah: Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic pavements in Israel. Bibliotheca Archaeologica 8. Roma 1987, Pl. CLIV,2.

[589] Marilles (Brabant, Belgium): 12 karályos, kettős fonatmintával (Loë 1939, 121, Fig. 98.); Herten 15. sír: 8 karélyos, sugárban kettős vonalak, végeik a peremen öszekötve, közöttük egy-egy poncolt pont-kör dísz (Garscha 1970, Taf. 85,17.)

[590] H. Neumayer: Die merowingerzeitlichen Funde aus Frankreich. Museum für Vor- und Frühgeschichte. Berlin 2003, 124, Taf. 4:3.

[591] G. Schneider-Schneckenburger: Churrätien im Frühmittelalter. Aufgrund der archäologischen Funde. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 26. München 1980, 185, Taf. 26,4.

[592] J. Joffroy: Le cimetière de Lavoye (Meuse). Nécropole mérovingienne. Paris 1974, Pl. 3/Grab 32/1.

[593] F. Garscha: Die Alamannen in Südbaden. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A XI. Berlin 1970, Taf. 85,1

[594] Salin 1904, 86, Fig. 201; Fuchs-Werner 1950, Taf. 37, Kat.-Nr. C9, I langobardi. Kiállítási katalógus. Milano 1990, 461, Fig. X.165.

készítmény lehetett és a 6-7. században az Észak-Itália–Pannonia–Erdély területén élt népesség egyes csoportjai közötti szoros kulturális kapcsolatokra utal.[595]

Kérdéses továbbá, hogy honnan származik a Kárpát-medencei és az Észak-Itáliai félgömbös fibulákat díszítő láncminta. N. Åberg véleménye szerint a láncminta az egyszerű kettős fonatmintából alakult ki (Zweibandflecht) és a Meroving tárgyakon leginkább csak egyszerű négyes formája fordul elő.[596] A frank és alamann területen a láncminta (Kettenmuster), akárcsak a fonatminta, állati testrészek nélkül nem kapott fontos szerepet a díszítőművészetben és meglehetősen késői leletkörnyezetben jelent meg. Az apró körponcokkal díszített láncminta nem fordul elő a nyugati Meroving öntött középdudoros fibulákon, csak néhány préselt lemezes fibulán fedezhető fel. A Krefeld-Gellep II 1157. sír korongfibulájának közepét díszíti a vizsgált Kárpát-medencei fibulákhoz hasonló láncminta, ám a leletegyüttes a 7. század második felére keltezhető.[597] Ugyanilyen az ophoveni fibula láncmintája is.[598] Hasonló láncminta díszít egy a műkereskedelemben előkerült niederbreisigi[599] és egy ismeretlen lelőhelyű[600] fibulát is, amely azonban társleletek hiányában nem keltezhető.

A Kárpát-medencei és észak-itáliai fibulák lánc- és hurokmintája tehát nem lehet nyugati eredetű, mert azok a Meroving-kor későbbi szakaszára keltezhetők. A láncmotívum esetében akárcsak a rozettás alapformánál inkább mediterrán, kora bizánci eredetre gondolhatunk. Hasonló láncminta kora bizánci mozaikokon a Balkánon (Stobi) és a Mediterraneum keleti feléből is ismert.[601] Mediterrán láncminta figyelhető meg a marktoberdorfi temető 141. sírjának tausírozott mintájú hátveretén[602], és egy Lausanne/Bel Air VD 71/2. sír 3 tagú övgarnitúráján.[603] A Kárpát-medence-i és az észak-itáliai fibulákon a 6-7. század fordulóján megjelent láncminta, akárcsak a fibulák rozettás formája mediterrán eredetű. A láncminta később megfigyelhető a 7. század második felében Kárpát-medencében a lemezes korongfibulákon is (*Keszthely-Alsópáhok*[604]*, Romonya I. 96. sír)*, és kis számban a nyugati késő Meroving kultúrában is (Pressblechscheibenfibel).[605] A Kárpát-medencei középdudoros fibulák másik jellegzetes díszítőeleme a pajzsmotívum, amely a Kölked-Feketekapu B-119. sír fibuláján is megtalálható (ld. elemzését ott).

A közepén félgömbös díszű, rozettás fibulákat a Kárpát-medencében a 6. század vége és a 7. sz. közepe között használták, egy időben a hasonló fibulák nyugat-európai feltűnésével,

---

[595] Ugyancsak helyi eredetű díszítőmotívumot visel a testonai közepén félgömbbel díszített fibula, amelynek díszítése a nyugati példányokhoz áll közelebb. Itáliában tehát megtalálhatók a Meroving kultúra nyugati és dél-keleti részére egyaránt jellemző középen félgömbbel díszített fibulák, s formája és díszítése alapján mindegyik példány helyi készítménynek tekinthető. von Hessen 1971, Tv. 1,6; Fuchs-Werner 1950, Taf. 37,C11.

[596] Åberg 1926; E véleményt elfogadja: Klein-Pfeuffer 1993, 117, Taf. 18, 32. A fonatmintának ezt az átalakulását jól szemléltetik a Lavoye és Machecoul lelőhelyről származó övveretek hasonló ábrázolásai. Marti–Meier–Windler 1992, 49, Abb. 17. Az erlachi temető 25. sírjából előkerült, a 7. sz. második harmadára keltezett, töredékes aquitániai csaton is láncminta látható: Marti–Meier–Windler 1992, 48-49, 100, Abb. 31; A motívum kialakulásához még: G. Speake: Anglo-Saxon Animal Art and its Germanic Background. Oxford 1980, Fig. 13.

[597] A 7. század közepe utánra keltezhetők a Krefeld-Gellep II. 1157. sírjának nagy hurkos záródású fülbevalói, valamint a kétkarú fibula, és a lábbelihez (Wadenbindengarnitur) tartozó veretek szíjvégei.

[598] Roosens, 1977, 25-67, Fig. 34.

[599] Klein-Pfeuffer 1993,417, Taf. 49 233; 418; Nr. 233.

[600] Klein-Pfeuffer 1993, 454, Taf. 66, 455; Nr. 306.

[601] K. Ruth: The Episcopal Basilica at Stobi. in: Studies in the Antiquities of Stobi 3. B. Aleksova–J. Wieseman (eds.) Titov Veles 1981, 80, Fig.10; M. Piccirillo: The Mosaik of Jordan. American Center of Oriental Research Publication 1. Amman 1993, 125, Fig. 136; 147, Fig 186; 190, Fig. 274; 320, Fig. 662; 321, Fig 663.

[602] Christlein 1966, Taf. 36,10.

[603] W. Das Gräberfeld von Bel-Air bei Lausanne. Cahiers D'Archéologie Romande 84. Lausanne 2002,

[604] Hampel 1905, III, Taf. 170,5; Foto: Garam 1993, 115, Abb. 9,1-2.

[605] A lorenzbergi fibula motívumanalógiáinak köre a fibulát a 7. sz. második felére a 8. század elejére keltezik, s ezt a keltezét kell elfogadnunk a lelőkörülmények nélküli keszthelyi fibula esetében is. Dannheimer 1969, 219-220.

ezért azokat ugyanazon divatjelenség helyi/regionális változatának tekinthetjük. A Kárpát-medencében ezek a fibulák olyan temetőkben kerültek elő, amelyekben a Meroving kultúrájú germán népesség jelenléte is kimutatható. A budakalászi 631. sírban germán viseletre jellemző lábbeligarnitúrára (Wadenbindengarnitur) utaló szíjvégek voltak. A nyugati Meroving temetőkben fellépő divatot tehát a Kárpát-medencében élt germánok is követték, de itt megfigyelhető, hogy tárgyaik formája, motívumkincse helyi tényezők hatására alakult ki és ezért a félgömbdíszes fibulák a helyi germán és a mediterrán kultúra ötvöződését mutatják. Megállapíthatjuk továbbá, hogy a Meroving kultúra nyugati és keleti felén megjelent, alapvetően azonos típusú középdudoros díszű öntött fibulák viselőinek társadalmi háttere tekintetében is különbség mutatkozik. A kevésbé díszes nyugati fibulákkal szemben a Kárpát-medencei példányok aranyozottak, igényesen díszítettek, ezért gazdagabb személyek birtokában lehettek.

Lemezes fibulák

A kora avar korban a Dunántúlon megtalálhatók az egyszerű bronzlemezből préselt korongfibulák, amelyek a nemesfémből készített, kőbetétes, keresztény jelenetekkel díszített, granulációdíszes fibuláknak az egyszerűbb változatai. A fibulák préselt kerek lemezeit öntött bronz alapra vagy dobozra erősítettek, amely a tűszerkezetet is hordozta. Ilyen fibulák nagyobb számban a 7. század második felében és a 8. században a Dunántúlon kerültek elő. A préselt lemezek mintakincse megfelel a helyi késő antik és kora bizánci, valamint Meroving eredetű előképeknek (ld. képbetétes korongfibulák, kőberakásos medalionok, nyakékek, stb.).[606]

Késő antik-kora bizánci stílusú korongfibulák

Növényi mintás lemezfibulák

(Keszthely-Dobogó[607], Lesencetomaj 158., 861., 1683. sír[608])
A lemezes fibulák alakja ovális vagy kerek, közepükön ovális kőbetétimitáció, amelyet több keskeny bordával elválasztott koncentrikus sávban leegyszerűsödött növényi minta (ciprus, kalász, levél) vagy geometrikus minta (cikk-cakk minta, vonalkák) vesz körül (Perémi Gruppe I.). A fibulák szegélyén gyöngysorkeretelés figyelhető meg. Az ovális forma a Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 8. sírjában talált kora bizánci fibula formáját követi. Mivel a Keszthely-dobogói fibulák leletösszefüggései nem ismertek, a típus keltezése a lesencetomaji temető sírjai segítségével határozható meg. A lesencetomaji temető 861. sírjának fibuláját kis alakú kosaras fülbevaló a 7. sz. második felére, a 158. és 1683. sírok fibuláit pedig dinnyemagalakú gyöngyök keltezik a 8. sz. második felére.[609]

Ékkőberakásokat imitáló és geometrikus díszű, lemezes fibulák

(Kölked A 108. sír, Szekszárd-Bogyszlói út 108. sír,
Lesencetomaj 80., 314., 477., 994).[610]
A 7. sz. második felében a dél-dunántúli temetőkből több ókeresztény jeleneteket vagy ékkőberakásokat imitáló, vagy egyszerű geometrikus mintájú fibula került elő. E fibulák nyilvánvalóan a kora avar kor első felének késő antik/kora bizánci vagy Meroving kulturális ihletésű műhelyeiből előkerült ékkőbetétes példányok a lemezes utánzatai. Főleg Keszthely környékéről sok fibula lelőkörülményei ma már nem ismertek, de újabb feldolgozások alapján ma már pontosan keltezhető a gyengébb minőségű utánzatok horizontja

[606] Garam 1989, 149; Garam 1993, 130.
[607] Lipp 1884, 340; Alföldi 1926, 46, Taf. IX,3-4; Kiss 1997, 156, Tab. 5,15.
[608] Perémi 2014, 224-228; Abb. 2; Abb. 3,1-3.
[609] Perémi 2014, 224-228.
[610] Kiss 1996; Rosner 1999; Perémi 1998, 107-121.

a) A külön foglalatban helyezett késő antik, kora bizánci ékkőberakások imitációi rendszerint koncentrikusan vesznek körbe egy-egy középső elemet, a fibulán gyöngysorkeretelések vagy geometrikus mintájú sávok láthatók. (Perémi Gruppe IV.). Ebbe a csoportba a lesencetomaji temetőből a 368. és az 1040. sírok fibulái tartoznak, amelyek a 7. század második és a 8. század első felére keltezhetők.[611] A régi anyagból ide tartoznak a Keszthely-dobogói fibulák[612], a Pécs-Gründler utcai fibula[613] és változatai.

b) A fibulák másik csoportja a négyszögletes vagy trapéz alakú, zárt rekeszes ékkőberakásokkal díszített fibulákat utánozza. A sugár irányban elhelyezett cellákat gyakran gyöngysor vagy egyenes tag választja el egymástól. Ez a csoport a Meroving típusú zárt cellás berakások rendjét követi (Perémi Gruppe III.). A jól keltezett lesencetomaji példányok a 80., 314., 477., 994. sírokból kerültek elő és a 7. század második, a 8. sz. első felére keltezhetők.[614] E csoportba tartozik több Keszthelyről[615] előkerült fibula.

c) A kereszt alakot mutat két gyöngysor-keretelésű fibula ékkőberakást imitáló mintázata (Keszthely-Alsópáhok[616], Dunaszekcső[617]).A keresztábrázolás megjelenése nem szokatlan a fibulákon, többnyire a cellák megformálása egyedi (rovátkolt), és a keresztszárakat gyakran pajzs alakú cellaimitációk jelzik. Kereszt alakú a Pécs-Gyárvárosról[618] ismert fibula kompozíciója, amelyet sugárirányú rovátkolt sáv és nagygömbsor keretel. A kereszt szárát alkotó pajzs alakú forma kizárólag a pannoniai ötvöstárgyakon fordul elő. Nemcsak a középdudoros fibulák jellegzetes ismertetőjegye ez a motívum, hanem a Kölked-Feketekapu B temető 119. sírjában eltemetett nő díszes fibuláján is megtalálható.[619]

Rozetta, cikk-cakk díszes, ion kymationt utánzó lemezfibulák

Keszthely-Fenékpuszta-i temető régi anyagából ismert egy rozettás mintájú korongfibula.[620] A fibula közepén két koncentrikus körben virágszirom minta látható, amelyből körbe 10 nagy virágszirom nyílik. A virágszirmok közepén egy-egy rozettás minta látható, a fibula szélét gyöngysor keretezi. Hasonló, kevésbé igényesen megmunkált rozetta dísz látható a Pécs-gyárvárosi fibulán. Ezzel szemben a kölkedi A temető 108-as fibuláját díszítő geometrikus minta közepén látható a kereszt alakban komponált rozettaminta.[621]

A rozettás minta nem jellemző a meroving préselt lemezes fibulákra, hasonló példányok is meglehetősen későn a késő meroving időszak második (JM II, 630/640-670/680) periódusa végén vagy a harmadikban (JM III, 670/680-720) jelentkeznek. Ugyancsak tíz sziromból épül fel az eisenachi 47. sír[622] egyszerűen kivitelezett fibulája és nyolc szirom díszíti egy andernachi[623] fibulát. A keszthelyi példány csupán a felépítés tekintetében hasonlítható össze az említett meroving párhuzamokkal, rozettamintája lényegesen realisztikusabb, inkább mediterrán hatást mutat. A nyugati analógiák is arra mutatnak, hogy a fibulát a 7. század második felére keltezhetjük, hiszen hasonló fibulák eddig a kora avar kor elejéről nem ismertek.

[611] Perémi 2014, Abb. 6,1-2.
[612] Garam 1993, 114, Abb. 8,7; Kiss 1997, Tab. 5,10-11.
[613] Garam 1993, 115, Abb. 9,7.
[614] Kiss 1996; Rosner 1999; Perémi 1998, 107-121.
[615] Garam 1993, 113, Abb. 8:3; Perémi 2014, 229, Abb. 5,5,7,8.
[616] Garam 1993, 115, Abb. 9:3.
[617] Garam 1993, 113, Abb. 8:1.
[618] Garam 1993, 115, Abb. 9:3.
[619] Kiss 2001, I. 270, Abb. 108-109.
[620] Hampel 1905, Bd. II, 211; Bd. III, Taf. 170,4. Hampel J. megjegyzi, hogy a 170. táblán két fibula kivételével a Keszthely-Dobogói temetőből származnak. A MNM tulajdonában lévő darabról: Garam 1993, Abb. 9,5.
[621] Garam 1993, 115, Abb. 9:12.
[622] Klein-Pfeuffer 1993, 143-, Abb. 41,8; 336, Taf. 13.
[623] Klein-Pfeuffer 1993, 143-, Abb. 41,6; 310, Taf. 1, Nr. 4.

dc_1440_17

Más példányok az avar kor elejére keltezhető keszthelyi és nagyharsányi fibulák *ion kymation*-ját vagy egyszerűbb árkádmintáját utánozzák préselt változatban, gyöngysoros keretelésben.[624] (Keszthely és Pécs[625], Pécs-Gründler str. 8.[626], Cikó 356. sír[627]). A cikói 356. sír aranyozott ezüst fibulájának közepét filigrán-utánzat, ill. a kora avar fibuláknál megtalálható árkádminta veszi körül, peremén gyöngysorutánzat fut körbe.[628] A fibula a temető 7. század második felére–végére keltezhető részén található.[629] A Bakonytamásiban talált keresztény-jelenetes fibula Keszthely környékéről, feltehetően a fenékpusztai központ felszámolása után kerülhetett a bakonyi lelőhelyre. [630]

A harmadik csoportnál rozettás és cikk-cakk mintás sorok alkotják a préselt lemezes fibula díszítését (Pécs-Gyárváros[631], Kölked A 108. sír[632]). Háromszög alakú bepecsételt mintát idéző díszítés fordul elő egy gyöngysorkereteléses kis fibulán (díszű Keszthely[633]). A kölkedi A-108. sírban talált rossz ezüstlemezből készített fibula a fogazott, cikk-cakk mintás, és ékkőberakásos fibulák, gyenge minőségű préselt utánzata.[634] Ennek a fibulának a keltezése nem lehetséges, de a kölkedi A-283. sírban talált, hasonló minőségű és peremdíszű, sérült, ókeresztény ábrázolást mutató fibula mellékletei (felhúzott gömcsüngős fülbevaló, vascellás szíjvég) mindkét fibulát a 7. sz. középső harmadára/harmadik negyedére teszik.második negyedére keltezhető.[635]

Az ékkőberás utánzattól már teljesen eltávolodott a gyöngysorkeretelésű, a peremtől kiinduló négy nagy gyöngysorból képzettt körnegyeddel felosztott mezőkből álló Szekszárd-Bogyiszlói úti 108. sírból előkerült lemezes korongfibula, amelynek gyöngysora a 7. sz. közepe felé utal, de mintája már a közép és késő avar kori boglárokra emlékeztet.[636] E fibula keltezésére is utal a kölkedi A-544. sír háromkaréjos gyögysordíszű fibulája, mert a 7. sz. közepére keltezhető felhúzott gömcsüngős fülbevalóval együtt került elő.[637]

Láncmintás lemezfibula

(Keszthely-Alsópáhok,[638] Romonya I. 96. sír)

A Romonya I. 96. és a Keszthely-Alsópáhokról származó dobozos fibulák láncfonatmintája megjelenik egyszerű lemezes fibulákon is. Egy keszthelyi példány a láncminta erősen leegyszerűsített, de még felismerhető változatát mutatja, mert a gyöngysor keretelésű, préselt lemezfibula ékkőberakásos középső medailonja körül a perem mentén fut a láncminta.[639] A csoport a láncminta közép avar kori megjelenés alapján keltezhető a 7. század második felére.[640] Minden esetre ez a keltezés egybe esik a többi préselt lemezes keszthelyi fibulák hasonló párhuzamok alapján meghatározott keltezésével.

[624] Az árkádos dísz ismert a a kranji 48. és a 138. sír fibuláin. Stare 1980, T. 22,4; 47,13-14.
[625] Garam 1993, 113, Abb. 8:5-9.
[626] Garam 1993, 115, Abb. 9:7.
[627] Cikó 167. sír, Kiss–Somogyi 1984, 226, T. 24/356,5.
[628] Kiss–Somogyi 1984, 55-56, Taf. 226, Taf. 24,5.
[629] Kiss–Somogyi 1984, 87.
[630] Mithay S.: Bronz-, avar- és középkori leletek Bakonytamási-Hathalom-pusztáról. Acta Musei Papensis/Pápai Múzeumi Értesítő 5, 1995, 173, 178 T. III,15.
[631] Garam 1993, 115, Abb. 9.
[632] Garam 1993, 115, Abb. 9:12.
[633] Garam 1993, 115, Abb. 9.
[634] Kiss 1996, 450, Taf. 36,2.
[635] Kiss 1996, 476, Taf. 62,11.
[636] Rosner 1999, 174, Taf. 8/108,4.
[637] Kiss 1996, 507, Taf. 93,3; A felhúzott lemezgömbös fülbevalók keltezéséhez: Kiss 1983, Garam 2001, 23-28.
[638] Hampel 1905, III, Taf. 170,5; Foto: Garam 1993, 115, Abb. 9,1-2.
[639] Hampel 1905, III, Taf. 170,5.
[640] Bálint 2004, 436.

dc_1440_17

Értékelés

A késő antik, kora bizánci motívumokkal díszített, technológiailag és fomailag is hasonló préselt lemezes fibulák a Mediterraneumon kívüli területeken is a 7. század második felében váltak tömegessé többnyire az előkelőbbek értékes fibuláinak utánzataiként.[641] A lemezes fibulák időrendi helyzetét a keszthelyi temetők esetében nem lehet hitelt érdemlően megállapítani, azt elsősorban más dunántúli temetők, főként a lesencetomaji temető időrendje adja meg.[642] A 7. sz. közepén induló temetőben nagy számban kerültek elő a dunántúli lemezes fibulák analógiái. A kora avar kori korongfibulákat a 7. század közepétől és a 8. század elején nemcsak Keszthely környékén figyelhető meg, hanem több más kelet-dunántúli temetőben is (Lesencetomaj, Kölked A 108., és A-544. sírok, Cikó, Szekszárd-Bogyiszlói út 108. sír, Pécs-Gyárváros, Pécs-Gründler utca, Balatonfűzfő, Bakonytamási).

A késő antik fibulákat utánzó lemezes példányok a 7. század második felében tehát nem korlátozódnak Keszthely vagy Pécs környékére, ezért szükségesnek látszik a korábbi leszűkítő elnevezés helyett[643] inkább a pannoniai késő antik típusú fibulák 7. sz. második felére keltezhető csoportjáról beszélni.[644] Akárcsak a meroving világban, Pannoniában is ebben az időben válnak gyakorivá a korábbi masszív, öntött, díszes, gyakran nemesfémből készült fibulák gyengébb minőségű lemezes utánzatai. A késő példányok kisebb formai és méretbeli változással ikonográfiailag és a motívumkincs tekintetében egyértelműen kötődnek a helyi kora avar kori csoporthoz. A korongfibula-viselet elterjedése a Dunántúlon azonban csak részben utalhat a romanizált kultúrájú népesség továbbélésére, mert a korongfibula viselete általánosan elterjedt szokássá vált, s a dél-dunántúli térségben a keresztény ikonográfiai elemek ekkor már csak szórványosan fordultak elő (Kölked A 283, Bakonytamási).

Meroving stílusú lemezes korongfibulák

Lemezes korongfibula maszkkal és fonatmintával (Csákberényi temető 283. sír)

A csákberényi temető 283. sírjában a mellkason egy töredékes állapotú, préselt lemezes korongfibula került elő (60. t. C), az avar kor elejére keltezhető gömbcsüngős fülbevalóval és kis vascsattal együtt. A fibula vastagabb alsó lemeze tányérszerűen kiképzett, rajta jelenleg fekete viaszos anyag maradványai láthatók. Erre a feltehetően puha alapra helyezték a fibula közepén a préseléssel díszített vékony kerek lemezt, amely egykor az egész felületet kitöltötte. A fibula közepén rovátkolással díszített szélű kerek mezőben kereszt alakzat látható. A középmedailon és a perem közötti felületet kereszt alakzatban elhelyezett, emberi arcokból és a germán II. állatstílus elemeiből kialakított, szimmetrikusan kiképzett minta díszíti. A középmedailonhoz két-két, fejjel a fibula pereme felé tekintő maszk illeszkedik. Az azonos formájú maszkokat egymással szemben helyezték el. Az egyik maszkpár egyszerűen kivitelezett, a fej almamag alakú, a szempár szabálytalan kör alakú, a száj lefelé görbülő. A másik maszkpáron ívelt vonalak jelzik a szemöldököt (esetleg a hajjal fedett homlokot), az orr rövid vonal, a szemek mandulavágásúak, a száj alig látszik. A fejek aljától két irányban fogazott állatstílusra emlékeztető testrészletek láthatók (hát, láb), amelyek azonban nem képeznek összefüggő alakzatot. E motívumok között kereszt alakban elhelyezett téglalap és

[641] Klein-Pfeuffer 1993.
[642] Perémi 1998, 107-121; Á. S. Perémi: Die Scheibenfibel aus dem Keszthely-Kultur-Gräberfeld von Lesencetomaj-Piroskereszt. In: O. Heinrich-Tamáska–P. Straub (Hrsg.) Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/Westf. 2014, 223-258.
[643] Keszthely-Pécs csoport: Garam 1993,107-109; Garam 2003.
[644] Garam 1993, 107-109.

körszelet motívum láthatók. A fibulának csak a rugótartója maradt meg, a tűtartó elveszett, csupán a felerősítésének helye látszik.

Maszkok és a II. germán állatstílus szellemében komponált állatalakok ábrázolása a Meroving kori művészet fontos eleme. Almamag alakú maszk díszíti az Engers[645] és Niederbreisig[646] lelőhelyről ismert ugyancsak préselt fibulákat (Pressblechfibel), amelyeken a II. állatstílus állatalakjain minden leegyszerűsítés ellenére is jól felismerhetők a testrészek (fejre, testre, láb). A csákberényi fibulán a fogazott II. állatstílusnak csupán jelzésszerű részletei figyelhetők meg, az alkotó nem törekedett a teljes állatalakok ábrázolására. A másik két maszk gondosabban megformált, jól látható rajta az I. állatstílus óta ismert orr-homlok-vonalak és közöttük a mandulavágású szemek. Ez az *en-face* fejábrázolás a középmedailonos maszkos fibulákra jellemző, párhuzama ismert Hailfingenből és Heidelberg-Kirchheimből.[647] Hasonló kereszt alakban elhelyezett emberi maszkokat azonban a Meroving világ más területein is találhatunk. Itáliában az arany lemezkereszteken gyakori az en face maszkábrázolás.[648] Az állatstílussal együtt ábrázolt emberi maszkok ismertek angolszász temetőkből is (Beckford B[649], Bedford[650]).

A csákberényi fibulán látható geometrikus elemek, az ívelt oldalú körszeletek és a téglalap alakú tag, a fibulát a helyi középdudoros példányokkal ill. a Kölked-Feketekapu B 119 sírjának díszfibuláján megtalálható hasonló tagokkal köti össze. Ez a pajzs-, vagy körszelet alakú elem Kárpát-medencei sajátosság, amely mindenképpen a helyi készítés bizonyítéka.

A maszkok és állatalakok együttes ábrázolása a germán művészetben ősi pogány elem, valamely istenséget és attributumait, az őt kísérő, erejét szimbolizáló vadállatokat jeleníti meg.[651] Mivel a germánok számára már ismert volt az állatalakok között ábrázolt emberi fej, ezért a kereszténység terjedésével átvették a Daniel-motívumot is, és ezért nehéz eldönteni, hogy adott esetben az ábrázolás pogány vagy keresztény, esetleg mindkét értelmű-e.[652] A csákberényi fibula esetében azonban feltételezhető a keresztény értelmezés lehetősége, mert az állatstílusra utaló részletek már erősen leegyszerűsítettt, sőt hiányos formában jelennek meg, és a fibula középmedailonjában egy kereszt látható.[653]

Madárfej-koszorús lemezfibulák

A régi keszthelyi leletanyagban ismert három bronz, lemezes fibula, amelyek felületén rekeszes kőberakást imitáló díszítmény, peremén dudorok láthatók.[654] E fibulákat a szakirodalomban legutóbb az ékkőbetétes fibulák utánzataként (Imitaten der steinverzierten Fibel) a mediterrán hagyományokat folytató korongfibulák csoportjába elemezték, ám díszítésük nem emlékeztet egyetlen eddig ismert mediterrán eredetű ékkőbetétes korongfibulára.[655] (Perémi Gruppe II) A fibula középpontjában egy nagyobb háromszög alakú díszt apró szemű gyöngysor keretez, s ettől a szegélyen elhelyezkedő dudorokig hat kerek tag és azok között egymás fölött ellentétesen elhelyezett háromszögek láthatók. E típusnak

[645] Klein-Pfeuffer 1993, 212-213 Abb. 69; 338-340, Taf. 14.
[646] Klein-Pfeuffer 1993,212-213 Abb. 69; 419-420, Taf. 50; Az Olk 13. sírból ismert fibulán állatfejek között láthatók emberi maszkok. Klein-Pfeuffer 1993, 213 Abb. 69,1.
[647] Klein-Pfeuffer 1993, 215, Abb. 70:5,6.
[648] H. Roth: Ornamentik der Langobarden in Italien. Antiquitas 15. Bonn 1973, 198, Abb. 120.
[649] V. I. Evison–P. Hill: Two anglo-saxon cemeteries at Beckford, Hereford and Worcester. CBA Research Report 103. York 1996, Fig. 28:B55.
[650] Salin 1904, 87, Fig. 205.
[651] Haseloff 1981, 131-139.
[652] Klein-Pfeuffer 1993, 212.
[653] A néprajzi hagyományok alapján a maszkábrázolásoknak lehetett mind elrettentő, ijesztő, mind pedig gyógyító-üdvös szerepük. Ebben a tekintetben figyelemre méltó, hogy a csákberényi fibulán feltehetően egy-egy vidám és egy-egy ijesztő arcot ábrázoltak.
[654] Keszthely: Lipp 1884, 41, T. XIV, 338; Keszthely-Dobogó: Alföldi 1926, 46.f., Taf. 86,1-2.
[655] Garam 1993, 114-115, Abb. 9,4; Kiss 1997, Taf. 5,8-9; Perémi 2014, 231.

dc_1440_17

újabban több jól keltezhető példánya is előkerült a lesencetomaji temető 939., 1227. és 1293. sírjából.[656]

A kerek és háromszög alakú berakás-imitációk azonban nem késő antik mintát, hanem a Meroving madárfejkoszorús motívumot utánozzák már erősen leegyszerűsödött, geometrizálódott formában. Hasonló módon helyezkednek el a csőrös madárfejek az alsópáhoki fibulán[657], és a Kirchheim am Ries 121. sír fibuláján is.[658] A keszthelyi fibulák esetében tehát a csőrös madárfej-motívumot erősen szétesett formában, talán már eredeti jelentését sem hordozva láthatjuk. Felmerülhet a leegyszerűsített díszítés romanizált környezetből származó analógiák segítségével történő értelmezése is. A burgund-romanizált Chiat és Saint-Sulpice temetőiből előkerült fibulákon a kerek tagok egykori kőberakásokat utánoznak, a különös háromszög alakú elemek valójában apró levelek.[659]

Figyelembe véve a keszthelyi fibuláknak a lehetséges eredeti ikonográfiától eltávolodott díszítését, azokat technológiai és tipológiai alapon a 7. század második felére keltezhetjük. Ezt a keltezést részben alátámasztják, részben pedig kiszélesítik a 8. század 2. harmadának végéig a lesencetomaji példányok stratigráfiai adatai.[660] E fibulák tehát a Meroving képi hagyomány átalakulását, leegyszerűsödését és feltehetően egyben jelentésvesztését is mutatják.

Fonott keresztmintás lemezfibula

A Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1966/79. sírjában bronz lemezből préselt, szalagfonatos díszű fibula került elő[661], amelyen négyszögletes keretre helyezett, kereszt alakban egymásba fonódó láncszemek, vagy inkább egyszerű szalagfonat látható. Ez a fibula alapvetően az 5-6. századi, nemesfém, ékkőberakásos négykaréjos fibulák (*Vierpaßfibel*) olcsóbb anyagból készült, préselt lemezes változata[662], párhuzamai nyugati Meroving területeken kerültek elő *(Flechtkreuz-Fibel)*. A keszthelyivel teljesen megegyező mintájú, bronz alapra szegecselt, préselt ezüstlemezből álló fibula került elő az alsó-bajorországi Uttenkofen (Stephansposching, Ldkr. Deggendorf) lelőhelyen, amelyen a két egymásba fonódó, szalag felületét préselt technikával kivitelezett gyöngysor díszítik.[663]

A kereszt alakban egymásba fonódó szalagok vagy láncszemek számos Meroving kori tárgyon megtalálhatók, amelyeken a minta kialakulása is megfigyelhető.[664] Eredetileg a kereszt alakban elhelyezett szalagfonat a négyszögletes kereten is átbújt, amint azt egy wiesbadeni és Gross-Gerau-i példány is mutatja, s később a négyszögletes tag és a kereszt alakú fonat geometrikus jellegű rácsmintává olvadt össze (ld. Osthofen)[665].) A keszthelyi példány köztes fejlődési állapotot tükröz, hiszen a négyszögletes keret már elvált a még összefonódó keresztszáraktól, hasonlóan egy kelet-bajorország ezüst lemezzel díszített

[656] Perémi 2014, 221, Abb. 2; 227, Abb. 4,1-3; 231.
[657] Hampel 1905, I, 505-506, Fig. 1515; Hampel 1905, II, 705-706.
[658] Neuffer-Müller 1983, Taf. 20/Gr. 121,1; Klein-Pfeuffer 1993, 378-379, Taf. 32.
[659] Marti–Meier–Windler 1992, 24-25, Abb. 6:1-7; Ezekben az estekben tehát nem a Meroving almandinfibulák tekinthetők előképnek, hanem a mediterrán leveles ornamentika. Keszthely térségében számos eredeti római tárgy szolgálhatott egy hasonló kompozíciónak mintaképül. A chiati és a Saint-Sulpice-i példányok ebben az esetben nem jelentenek közvetlen kapcsolatot, csupán szemléltetik egy hasonló történeti helyzetben miként öröklődhetnek romanizált motívumok a kora középkori környezetben. Ebben az értelemben a chiati és a Saint-Sulpice-i 6. század második felére, utolsó negyedére keltezett fibulák időrendjét is csak bizonyos fenntartásokkal vehetjük figyelembe a keszthelyi példány keltezésekor.
[660] Perémi, 2014, 231.
[661] Müller 1999, 176, 7. kép 79/2; Müller 2010, 208, 287, Taf. 40,7.
[662] Stein 1968, 60, 82, Taf. 21,20.
[663] Michaelsbuch-Uttenkofen: Koch 1968, 42, Taf. 2/3.
[664] Klein-Pfeuffer 1993, 121-123,
[665] Klein-Pfeuffer 1993, 122, Abb. 32,3-4,6.;

dc_1440_17

fibulához.[666] A fibula közepe kereszt, az ívelt mezők Y alakban osztottak egykori kőberakásokra emlékeztetnek.

E minta előzményének a Heraklész-csomó tekinthető, amely késő antik mozaikokon és kora bizánci csatokon jelenik meg.[667] A kis tárgyak esetében a szerkesztési elvek változnak, az egyes elemek szerepe felcserélődhet, pl. a négyszögletes tag kiemelkedik eltakarva a keresztszárakat[668], vagy az alkotó geometrikus elemek egyenrangúvá válnak.[669] A fonott keresztmintát láthatóan átveszi a Meroving kori művészet és a kora avar korban megjelenik ékszereken és övvereteken is.

Teljesen hasonló tausírozott minta látható a Kölked-Feketekapu A 227. sír négyszögletes, profilált oldalú hátveretén.[670] A pókaszepetki 377. sírban ékvésést utánzó övveretein a keresztfonat-minta már geometrizálódott változatban jelenik meg[671], és hasonló díszítés megfigyelhető több közép avar kori övvereten is, amelyekkel az ólombetétes felerősítési mód tekintetében is azonosság mutatnak a vizsgált keszthelyi példánnyal.[672]

A kereszt alakú kompozíció ékszereken és viseleti tárgyakon a késő antik korban kedvelt volt mind a Mediterraneumban, mind pedig azon kívül, s a 6. század végétől gyakran a fonatminta is ezt az alapformát vette fel. A keszthelyi és az uttenkofeni fibulák formai egyezése egyben az Alpoktól északra lévő területeken és a Pannoniában a párhuzamos kulturális fejlődésre hívják fel a figyelmet. A késő antik motívumot hasonló módon fogadja be és élteti tovább a Duna vidék barbár népessége. A fibulák esetében műhelykapcsolatok nem tételezhetők fel, inkább a két terület között párhuzamos, de egymástól nem független kulturális fejlődés mutatnak. Ez a motívum a Kárpát-medencében egészen a közép avar korig, a 7. sz. végéig továbbélt.

Állat alakú fibulák

A kora avar kori Pannoniában, és Erdélyben az Alpok-Adria térséghez, Itáliához hasonlóan, több sírban kerültek elő az egykori viseletre utaló helyzetben madár vagy négylábú állat alakú fibulák. Az állatalakos fibulákat bronzból vagy ezüstből többféle eljárással állították elő. Az 5-6. századi példányok többnyire plasztikus öntvények egybeöntött tűtartóval (Keszthely). A 6. század végétől és a 7. században azonban gyakran az állatalakot egyszerűen egy fémlapból vágták ki és erre szerelték a tűszerkezetet (Várpalota). Az állatalakok felülete ritkán díszítetlen, rendszerint bekarcolással, rovátkolással vagy pont-kör mintával ékesített. A másodlagosan felhasznált római császárkori eredetű, öntött állatalakos fibulák rendszerint plasztikus megformálásúak (Csákberény).

Az állat alakú fibulák az 5-7. században a Mediterraneum nyugati felén, Észak-Itáliában, a Délkelet-Alpok vidékén, Dalmáciában és a Kárpát-medencében is az 5-6. századi romanizált női viselet részét képezték.[673] A késő antik állat alakú fibulák kivétel nélkül római császárkori előzményekre vezethetők vissza, bár a közvetlen kapcsolat ritkán mutatható ki, mégis feltűnő, hogy több, korábban igen kedvelt típust nem vettek át (nyúl, tigris, vaddisznó). A szelekció szempontjait az állatalakok keresztény hittel kapcsolatba hozható szimbólum-értéke határozta meg. A galamb a Szent Lélek, a páva a hallhatatlanság, a szarvas az Isten után vágyó ember,

[666] Michaelsbuch-Uttenkofen: Koch 1968, 42, Taf. 2/3.
[667] Palmyra, Aleppo: Kazanski 2003, 116-117, Fig. 2,11; 8,2; 9,3; Schulze-Dörrlamm 2009, 215, Abb. 212.
[668] Pl. Kölked-Feketekapu A164: Kiss 1996, 457, Taf. 43/164/7-10; A San Denis-i bazilikában a 8. szarkofágban előkerült ékkőberakásos fibulán a négyszögletes mező kerül előtérbe és a kereszt szárai háttérbe. Fleury–France-Lanord 1998, II- 259.
[669] Ld. Lahr-Burgheim 10. sír fibulája: Garscha 1970, Taf. 47,2.
[670] Kiss 1996, 466 Taf. 52,3.
[671] Sós–Salamon 1995, Pl. XXV,12-14.
[672] Pl. Tiszafüred 757. sír Garam 1995, 206; Müller R. elképzelése szerint a közép avar kori övveretet alakították át fibulává. Müller 1999, 58. lj.
[673] Ibler 1991, 18-28; Bierbrauer 2005, 55–77; Az állatakos fibulák Achmim-Panopolisban (Egyiptom) is megtalálhatók. Forrer 1893, Taf. X,7-11.

dc_1440_17

az oroszlán a feltámadt Krisztus jelképe.[674]Ennek értelmében V. Bierbrauer a galamb, páva, kakas, szarvas és ló alakú fibulákat újtestamentumi keresztény szimbólumoknak tekinti, a néphit megnyilvánulásának tartja, és ezért ahol előfordulnak, a romanizált keresztény lakosság jelenlétére következtet.[675]

Az állat alakú fibulák keresztény jelkép mivoltát bizonyítja, hogy egyes madár-fibulákon gyakran ábrázoltak keresztet vagy keresztfibulákon madarakat.[676] Erre utal a Keszthely-Fenékpuszta-Pusztaszentegyházi dűlői temető 16. sírjából ismert, kereszttel díszített farkú ezüst madárfibula[677], amely kora avar kori gyöngyökkel és a romanizált viseletre utaló vas karpereccel együtt került elő.[678] Itáliában és az Alpok-Adria térségében előfordul azonban, hogy nemcsak a galambokra rajzoltak keresztet, hanem keresztfibulák száraira is helyeztek galambokat.[679] Pannonia területéről a kölkedi temetőből is ismert egy műkincskereskedelemből előkerült rossz-ezüst keresztfibula, amelynek közepén gyöngysorkeretes foglalatban madáralakot mutató antik gemma ül, és a kereszt középső tagján és szárain pedig három galamb ül.[680] Plasztikus galamb alakú fibula került elő Keszthely-Fenékpusztáról az erőd északi tornyánál talált 1. sírban is.[681] Páva alakú fibula csupán egy ismert a kora avar kori Pannoniában, a várpalotai temető 201. sírjából[682], amelynek az Alpok-Adria térségéből számos párhuzama ismert és igen közel áll hozzá egy emonai példány is.[683]

A Mediterran térségben a ló és szarvas alakú fibulák esetén is felmerül a keresztény szimbólumként való értelmezés lehetősége, mert egyes példányokra keresztet vésték. Apuliaban egy késő antik temetőben előkerült fibula-csoport példányainál a ló fejére helyezett kereszt utal a keresztény értelmezés lehetőségére.[684] Más esetkben az öntött vagy lemezes lófibulákra nemcsak romanizált (pl. Róma–Crypta Balbi[685], Celimarro[686], Karthago[687]), hanem langobard temetőkben is keresztjelet vésték (pl. Castel Trosino 121. sír[688]). A Keszthely-Fenékpuszta, horreumi temető 17. sírjában előkerült fogazott mintás, ezüst lófibula párhuzamai Itáliában (Castel Trosino 121. és 136. sírok[689]), az Alpok vidéki romanizált

[674] H. u. Schmidt: Die vergessene Bildsprachen christlicher Kunst. Ein Führer zum Verständnis der Tier-, Engel- und Mariensymbolik. München 1984, 94-96: páva; 67-70: szarvas.
[675] Bierbrauer 2002, 209-224; Bierbrauer 2005, 55-77, 309-319.
[676] Janković 1981, 250, T. XVI,4; Bierbrauer 2002, Abb. 3:1-2; Straub 2002, 111, Abb. 1:4.
[677] A szerző a fibulát és körét a Noricum Mediterraneum és Dalmácia közötti térségben a továbbélő romanizált népességgel hozza összefüggésbe. Straub 2002, 103-111, Abb. 1.
[678] Ezt a fibulatípust a Mediterraneumban a formája alapján az 5-6. századra lehetne keltezni, ám Keszthelyen C-14 eredmények kötik a 6. sz. végéhez 7. század elejéhez. Straub 2002, 104, 108, Ref. 7.
[679] Bierbrauer 2002, 209-224; Bierbrauer 2005, 309-319.
[680] H. Dannheimer: Mittelalter. Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst XXXV, 1984, 240-241. Fig. 12; ld. keresztfibula fejezetet.
[681] Müller 1979, T. VII, 7a-b.
[682] Erdélyi–Németh 1969, Pl. XV,2.
[683] Ibler 1991, Abb. 4,3; Tonovcov grad: Milavec 2011, 30, Pl. 4,1.
[684]Wamser 2004, 275; Bardulos: Simone 2003, 114, fig. 77,1-2. Az apuliai lófibula fején ugyancsak kereszt látható, ami alapján a lófibula esetében is ókeresztény értelmezésre következtethetünk. C. D'Angela: Fibule tardoantiche e medievali del museo civico di Barletta. In: Scritti di storia e di arte pugliesi in onore dell'arcivescovo mons. Giuseppe Carata. Puglia 1976, 113-116, Nr. 1-2; O. von Hessen: Il materiale altomedievale nelle collezioni Stibbert di Firenze. Ricerche di Archeologia altomedievale e medievale 7. Firenze. Tav. 1,4; Az itáliai lófibulákhoz lásd: Riemer 2000, 109-111; Byzanz, Cat. München 2004, 275 Kat.-Nr 419.
[685] Crypta Balbi 2001, 355, II.4.422.
[686] Roma–Coscarella 2001, 101, Fig. 37.
[687] Eger 2010b, 134, Abb. 3,2.
[688]Paroli–Ricci 1995, 316–317, fig. 258; Castel Trosino, Cat. 1995, 316-317, Fig. 258.
[689] Barkóczi 1968, 293.

kultúra területén és a Balkánon találhatók meg. A keszthelyi lófibula sajátossága a "fogazott" díszítése, amely a dél-dunántúl-i fogazott szalagfonatos veretek körével kapcsolja össze.[690]

A 6-7. században is kedvelt állatfibulákat minden esetben nők viselték a mellkason és a fátyol vagy a felsőruha összefogására használták. A Keszthely-Fenékpuszta horreumi 17. sírban idős nő álla alatt került elő a lófibula egy langobard S-fibula társaságában. A sírhoz vas karperecek, vegyes összetételű gyöngyök tartoztak. A kettős fibula-összetétel ugyan szokatlan a késő antik, romanizált környezetben, s funkcionálisan a horreumi 5. sír példájával értelmezhető, mert valószínűleg az egyik fibula a ruházat, a másik, a melltűt helyettesítve, a kendőt vagy kabátot kapcsolta össze.[691] Hasonló módon egy korongfibula és egy vadkanfejben végződő S-fibula volt a 7. sz. közepére keltezhető lesencetomaji 82. sírban.[692]

A 6-7. századi sírokban gyakran találunk a mellkason, viseleti helyzetben nemcsak korabeli készítésű, hanem római császárkori kori madár és a ló alakú fibulákat is. Ezeket az ép tűszerkezetű, a mellkason talált fibulákat nyilvánvalóan rendeltetésszerűen ruhakapcsolásra használták és egyben a kor szellemének megfelelően keresztény szimbólum szerepét is betöltötték, akárcsak az 5-7. században készült példányok. A csákberényi temető 67. sírjában egy római kori, plasztikus, galamb alakú bronzfibula viseleti helyzetben, ép tűszerkezettel került elő.[693] A korabeli lófibulákat is pótolhatták római császárkori fibulák, amint az a csákberényi temető 298. sírjában az egykori viseletre utaló helyzetben előkerült példány esetében is tapasztalható.[694] A sírban egyszerű bronz fülkarika, gyöngysor és lapított végű bronz karperec is romanizált kultúrájú eltemetettre utal. Az itáliai késő antik sírleletek legutóbbi összefoglalása megmutatta, hogy a 6-7. században számos római eredetű állatfibulát használtak.[695]

A római kori állatalakos fibulák kétszeres átértelmezésen estek át, bár viselőik nem valószínű, hogy tisztában voltak azok valódi korával, mégis mint „archaika"-t elfogadták korabeli tárgynak, s emellet nem pogány mitológikus értelmet, hanem a kor szellemének megfelelő keresztény jelentést adtak nekik. A Mediterraneumban több esetben hasonló jelentésváltozást tapasztalhatunk római császárkori kori tárgyak esetében.[696]

Mediterrán állatfibulák a 6-7. században megjelentek az Alpoktól északra lévő, alamann és bajor területeken is, ahol feltételezhetően ugyancsak főleg a helyi lakosság esetében keresztény szimboliként váltak kedveltté.[697]

Gyakran az állatalakos fibulák (római eredetűek is), nem viseleti helyzetben kerültek elő, hanem övfüggőre akasztva vagy a tarsolyban. Azonban ezekben az esetekben is tulajdoníthatunk nekik apotropaikus, óvó-védő amulett-szerepet (Pókaszepetk, Zamárdi), sőt keresztény szimbólum mivoltuk sem zárható ki. A pókaszepetki 73. sír ló alakú fibulája

[690] Heinrich-Tamáska 2006, 511-515, Taf. 27,B1; Hasonló fogazás látható a horreumi temető 16. sírjában talált ezüst bizánci csaton is, amely a leletpárhuzamok alapján a 6. század végére keltezhető. Garam 2001, 89-91, 310, Taf. 59,1.

[691] Az S-fibula „germán-langobard" viseleti hagyományokat idéz, és a kora avar kori temetőben archaikus elemnek tekinthető, de éppen ezért a langobard S-fibula viselete alapján felvetődhet az 568 előttre való keltezés lehetősége is. Vida 2011, 411-414.

[692] Perémi 2014, 247, Abb. 1; Taf. 10.

[693] A fibulát gömbcsüngős fülbevaló keltezi a kora avar kor elejére. Fettich 1965, Abb. 175,1; László 2016, 248, Taf. 5/67/3.

[694] László 2016, 269, Taf. 26/298/1.

J. Matouschek–H. Nowak: Unpublizierte Hasen- und Hundefibeln aus österreichischen Privatsammlungen. Mit einem Nachtrag: Pferde- und Reiterfibeln. Römisches Österreich, Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie 13/14, 1985/86, 211-212, Taf. 48-49.

[695] Riemer 2000, 109-115.

[696] A plasztikus állatalakos fibulák nagy része római kori fibula, amelyeket később is kedveltek. Riemer 2000, 109-115.

[697] Az Alpoktól északra ritkább (Schretzheim 553. sír: Koch 1977, Taf. 143,10.) a mediterrán állatalakos fibulák használata, ezért a római kori állatalakos fibulák száma is kevesebb: pl. Herten-Nebenfriedhof B (St. Rheinfelden) 331. sír: bronz lófibula.

dc_1440_17

számtalan egyéb római kis tárggyal együtt került elő (dobókocka, üvegtöredék, érem), amelyek feltehetően egy tarsolyban lehettek.[698] A Pécsvárad-Gőztéglagyár 30. sírjában talált fibula esetében is megkérdőjelezhető egykori használata.[699] Feltehető tehát, hogy ezek az egyszerű technikai kivitelezésű bronz-, ritkán rosszezüst fibulák az alacsonyabb társadalmi helyzetű csoportok keresztény hagyományaira utalnak. A fibulák mellett a sírban vagy a redukált mellékletadásra jellemző módon nem volt más lelet, vagy szinte kivétel nélkül a romanizált viseletre, ékszerekre utaló tárgyak találhatók.

A kora avar kori pannoniai állatfibulák a késő antik galamb, páva, kakas és szarvas vagy ló alakú fibulákhoz hasonlóan ókeresztény szimbólumok voltak és a késő antik szokásokra, sőt az eltemetett személyes hitére is utaltak.[700] Mindezt közvetve megerősíti az a megfigyelés is, hogy a madáralakos fibulák az Alpok-Adria térségében a korai keresztény templomok melletti temetőkben kerültek elő, ahonnan keresztek és keresztfibulák is ismertek.[701] A fibulákat viselő személyek ezekben a templomokban sajátíthatták el a keresztény tanokat és a galamb, páva, kakas alakú fibulák viseletük részeként a mindennapokban utaltak személyes hitükre. Pannonia területén a viseleti helyzetben előkerült állatalakos fibulák azokban a közép és kelet-dunántúli régiókban figyelhetők meg, ahol más, a késő antik, romanizált kultúra jelenlétére is utaló leletek (Csákberény, Keszthely, Várpalota) is előfordulnak. Az állatalakos fibulák viselete a kelet-dunántúli térségben az Alpok-Adria térség késő-antik-keresztény kulturális környezetéhez köti az egykori Pannona helyi népességének egy csoportját. (11. leletlista)

Keresztfibulák

A Kárpát-medencében a kora avar korban egyetlen, bizonytalan lelőkörülményekkel rendelkező, a műkincskereskedelmből származó keresztfibulát ismerünk, amelyet a müncheni Archäologische (egykor Prähistorische) Staatsammlung az 1980 körül vásárolt meg, de a leletek már korábban külföldre kerülhettek.[702] Az eladó szerint a leletegyüttes Kölkedről származott és mivel két fülbevalópár volt benne, feltehetően ma már pontosan nem szétválasztható módon két síregyütteshez tartoztak.[703] A fibulát V. Bierbrauer mint Mohács környékéről származó példányt közölte és a késő antik keresztfibulák 6. variánsának tartotta (latin kereszt három galambbal).[704] A dolgozatban (a 24. és 25. táblán) bemutatott önkényes összeállítás két síreggyüttes létét sugallja, de nem zárható ki a teljes együttes összetartozása sem (fülbevaló+hajkarika,+hajtű+gyöngysor+keresztfibula+övfüggő). A két fülbevalópár inkább két külön leletegyüttesre utal, amelyben a vastű és a keresztfibula is a mellkason külön-külön kendő vagy kabát összetűzésére szolgált.[705]

[698] A leletek római sírok kifosztásából származhattak: Sós – Salamon 1995, 143, Pl.VIII.26.
[699] Kiss 1987, Pl. XLIII/30:4.
[700] A galambok, pávák helyet kaptak a kora bizánci temetkezési szimbolikában is, mert Egyiptomban a sírsztéléken is előfordultak. B. Tudor: Christian Funerary Stelae of the Byzantine and Arab Periods from Egypt. Marburg 2011, Pl. Theba-Latopolis: 419-426.
[701] A páva a paradicsom, a kakas mint Péter tagadásának tanúja a bűn és a bűnhődés, a feltámadás, az éberség jelképe: Bierbrauer 2002, 210-215. Bierbrauer 2005, 58-66.
[702] „Vor wenigen Wochen konnte die Prähistorische Staatsammlung aus westdeutschen Privatbesitz Grabfunde aus Ungarn erweben,… Anscheinend sind die Funde schon vor längerer Zeit nach Deutschland gebracht worden. Nach den Angaben des Vorbesitzers stammen sie jedenfalls aus einem Grab, das vor Jahren in der Nähe Mohács gefunden worden sei.” Dannheimer 1980, 1-4.
[703] H. Dannheimer: Mittelalter. In: Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst XXXV, 1984, 240-241, Abb. 12; Mivel nincs tudomásunk a lelőhely Kiss Attila ásatásait közvetlenül megelőző vagy azt kísérő modern sírrablásról vagy bolygatásról, Hajnal Zs. szíves szóbeli közlése szerint nem elképzelhetetlen, hogy a gazdag leletek a 2. vh. alatt a lelőhelyen ásott bunkerek és lövészárokok építése során kerültek elő és jutottak külföldre.
[704] Bierbrauer 2005, 69, Nr. 52, Abb. 4, 7.
[705] Tóth–Vida–Takács 2016, 254-255, Kat.-Nr. V36.

A gazdag leletegyütteshez tartozott egy pár filigrándíszes felhúzott gömbös, arany fülbevaló, és egy feltehetően hasonló fülbevalópár ezüst karikái gömbdísz nélkül. A kissé nyomott kör alakú karikák formailag mindkét esetben teljesen megegyeztek, tehát esetükben azonos korú, azonos műhelyből kikerült, a Kárpát-medencében használt leletekre utalnak.[706] Az egyik leletegyüttesben antik gemmával díszített ezüst keresztfibula volt, amelynek szárain három félplasztikus kivitelű, gravírozott díszű galamb ül. A 22 cm hosszú állatfejes vastű két féle viseleti szerepben tartozhatott valamelyik leletegyütteshez. Bár nem valószínű, de nem zárható ki, hogy a nagyméretű tűt hajtűként használhatták. Ebben az esetben a keresztfibulával azonos leletegyüttesbe is tartozhatott, de önállóan is betölthette a mellkas táján a ruhakapcsoló tű szerepét. Az együttes része volt még egy fémtokban felfüggeszthető stílustű, egy római fibula állatfejes töredéke, valamint szemes és borostyán gyöngyök. Az egész leletegyüttest a szemes gyöngyök a kora avar korra keltezik, s ennek nem mondanak ellent a lapos és lecsapott sarkú borostyángyöngyök sem. A keltezést a filigrándíszes felhúzott gömbös fülbevalók a 7. sz. század második harmadára szűkítik.

Keresztfibulák gyakori leletek az 5-7. századi Mediterraneumban, különösen Itáliában[707], és az Alpok-Adria régióban.[708] A leggyakoribb formák közé tartoznak a latin keresztek enyhén kiszélesedő szárakkal, amelyeket ritkán öntöttek, többnyire lemezből vágtak ki és a közepükre egy rekeszt illesztettek, amelybe ékkővet helyeztek. A kölkedi fibulát ezüstből öntötték, és a közepére ovalis rekeszbe egy madarat ábrázoló bordó színű antik gemmát helyeztek.[709] A fibula sajátossága a kereszt száraira ültetett három galamb, amelyhez az Alpok-Adria térségéből ismert csupán két párhuzam. A boszniai Korita 74. sírjában talált ezüst keresztfibulát a bizánci keresztek ékkőberakásait utánzó poncolásokkal díszítették, s a kereszt száraira poncolt testű galambokat ültettek.[710] A felső-itáliai Luniból (La Spezia) öntött, bronz, pont-kör díszes kereszt ismert ugyancsak három galambbal.[711] Más esetekben bronz példányokon csupán két (Mattarello, Trento[712]), vagy egy galamb ül a kereszt felső szárán.[713] A galambokkal ellátott keresztfibulák egy boszniai ezüst példány kivételével mind Itáliából származnak és keltezésüket is ehhez a leletanyaghoz kötve a 6. századra, a 7. század elejére tehetjük.[714] A koritai temető a 6. sz. második felére, a 7. sz. elejére keltezhető[715], és erre a korai időszakra tehető a kölkedi kereszt is, ám annak használata a felhúzott gömbös fülbevaló alapján a 7. sz. középső harmadára tehető. A mediterraneumban a keresztfibulák szinte kizárólag a romanizált lakosság viseletéhez tartoztak[716]

Az ezüst fibula birtoklása magas társadalmi helyzetű egyénre utal, olyan személyre, aki a tárgyat a Mediterraneumból szerezhette be. Kérdéses, hogy a tulajdonos maga keresztény lehett-e, hiszen az értékes antik gemmával díszített ezüstkereszt ékszerfunkciót is betölthetett,

[706] Hasonló nyomott karikájú fülbevalók a kora avar kori Kárpát-medencében ismertek (Garam 2001, 259, Taf. 6); de Itáliában ismeretlenek. ld. Possenti 1994.
[707] Ibler 1991, 29-31; Bierbrauer 1992, 1-26; Bierbrauer 2005, 55-77, 309-319; Riemer 2000.
[708] Vinski 1968, 103-105; Kranj 104. sír: Stare 1980, 52, Sl. 17,3; Taf. 39/104; Lezha 22. sír; Prendi 1979-1980, 155, Tab. IX; Bierbrauer 1992, 1-26; Bierbrauer 2005, 55-77, 309-319.
[709] Gemmával vagy ékkőberakással díszített fibulák: Korita 16, 24, 37, 52, 66. sírok; Lisičići; Narona; Salona; Dičmo (Split mellett). Ibler 1991, 29. berakást
[710] Miletić 1979, 151, Tav. 5,74.
[711] S. Cini–A. Palumbo–M. Ricci: materiale altomedievale conservati nei musei di Luni e La Spezia. Quaderni centro studi Lunensi 415, 1979-1980, 37ff, Tav. 2,1.
[712] Bierbrauer 2005, 68, Nr. 25, Abb. 1,3.
[713] Borgo d'Ale-S. Germano (Brecciaroli Taborelli 1982, 103-129; Campochiaro 15. sír (Genito 1991, 353, tav. 8,f.; Ismeretlen lelőhelyű (B. Wührer: Byzantinischer Import und seine Einflüsse. Rom und Byzanz 1998, 180-181, Nr. 244.); Altino környéke (Bierbrauer 2005, 67, Nr. 1, Abb. 1,6.); Belmonte, Prov. Torino (Bierbrauer 2005, 67, Nr. 2, Abb. 4,1.)
[714] M. Martin 1988, 176. az 5. századot is figyelembe veszi.
[715] Miletić 1979, 141-204.
[716] Riemer 2000, 116-120.

s ugyanolyan, a mediterrán előképeket imitáló, reprezentációs szerepe lehetett, mint a közép avar kori ezüst és arany lemez kereszteknek[717], vagy préselt kereszteknek.[718] Hasonlóan erős kelet és nyugat mediterraneumi kapcsolatok mutathatók ki a kölkedi temetőknek nemcsak a köznépi leletanyagában, hanem a középréteg, és az elit hagyatékában is.[719] Keresztek viselete számos kora bizánci temetőben megfigyelhető a Földközi-tenger térségében[720] és gyakori a kora avar kori Pannoniában is.[721]

Kora bizánci aláhajtott lábú fibulák

A kora avar kori temetőkben a Dunántúlon, az egykori Pannonia területén több kora bizánci aláhajtott lábú fibula került elő, amelyek között mind ezüst és bronz, mind pedig vasból készült példányok előfordulnak.[722] A fibulák egy csoportját a mediterrán viseleti szokásoknak megfelelően a nyak alatt vagy a mellkason kendő vagy kabát összetűzésére használták, másik csoportjukat pedig a helyi meroving-germán szokásokhoz igazodva a középen viselt díszfüggőre vagy a bal oldalt viselt amulett-függőre tűzték. Emellett néhány aláhajtott lábú fibula a tarsoly tartalmát képezte.

Ezüst és bronz aláhajtott lábú fibulák

Az 5. század második felétől a Bizánci Birodalom keleti felén az aláhajtott lábú fibulák formailag önálló fejlődésnek indultak és jellegzetes típusaik nagy számban találhatók meg az 5-6. században az Al-Duna vidék erődített városaiban, a Balkánon és a Fekete-tenger térségében.[723] Öntőminták és nyers öntvények segítségével sikerült e fibulatípusnak a helyi műhelyeit is kimutatni az al-dunai limes mentén[724], és újabban a provincián belül városi központból.[725] A kora bizánci típusú aláhajtott lábú fibulák csak kis számban fordulnak elő a Kárpát-medencében, nem tekinthetők helyi eredetű kézművesterméknek, minden esetben idegen áruként, importként kerültek a térségbe személyes tárgyként, ajándékként vagy zsákmány ill. kereskedelmi áru formájában.

A Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1963/28. sírjában a bronz aláhajtott lábú fibula az eltemetett nő nyaka tájékán volt, az egykori, női viseletre utaló helyzetben, akárcsak a balkáni provinciális bizánci területeken.[726] Ennek az aláhajtott lábú fibulának a felületére beponcolt félkörökkel keresztet formáltak, ami viselőjének keresztény identitására utalhat. Ez esetben szervesen kapcsolódik össze egy mediterrán eredetű tárgy, a késő antik női viseletet, és az ugyancsak a Mediterraneumból érkező keresztény szimbólum Ebben a leletegyüttesben tehát több régészeti jelenség is a Mediterraneum felé mutat, ami alapján kelet-mediterrán személy mobilitására, betelepedésre is következtethetünk.

A Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1999/20. sírjában a bronz aláhajtott lábú fibula tűlemeze legyezőszerűen kiszélesedik, a fibula párhuzamai a Balkánról ismertek[727], habár a medencéről került elő a késő antik női viselet része lehetett.[728]

[717] Zamárdi: L'Oro 2000, 81, cat. 74.111 cat. 86.
[718] Legutóbb: Tomka 2002; Curta 2011.
[719] Kiss 1996, 300-302; Kiss 2001, 381-406.
[720] Pl. a libanoni Tyre/Tyros késő antik temetőjében: Chébab 1986, 131, 338, 346, 404, 632, 716; Pl. XLI-XLII.
[721] Tóth–Vida–Takács 2016, 243-249.
[722] Garam 2003, 101-103, Abb. 5. A bogojevoi fibula római kori, nem késő antik.
[723] A fibulákat I Iustinus, I. Iustinianus és II. Iustinus érmei keltezik a 6. század második felére. Uenze 1992, 146-154; Teodor 1997, 69-91; Gavrituchin 2002, 229-250; Gavrituchin 2003, 197-206; A. Haralambieva: Goten, Hunnen und Awaren Nordostbulgarien (Süd-Dobrudža und Ludogorie) Miscellanea Bulgarica (Wien) 11, 1997, 21, Abb. 3; Špehar 2010, T. III-V; Curta–Gândila 2011, 51-81.
[724] Măgureanu 2008, 110-110, Figs. 18-19.
[725] Az aláhajtott lábú fibulák öntőmintája *Iustiniana Prima*/Caričin Gradból a 6. sz közepére keltezhető rétegből is előkerült. Ivanišević 2010, 770-771, Fig. 19,6-7
[726] Müller 1999, 173 4. kép/28,1.
[727] Uenze 1992, Taf. 3,1-4.

A kölkedi A-492. öntött aláhajtott lábú öntött fibula egyszerű provinciális bizánci példány, amelyen már a szokásos dróttekercselés sem látható.[729] Nem is viseleti helyzetben található, „archaika" vagyis emlék lehetett a tarsolyban, esetleg a madárfejet idéző formája miatt bajelhárító amulett.

A kora bizánci aláhajtott lábú fibulák azonban, különösen néhány ezüst példány, eljutottak a kora avar kori, nem késő antik kultúrájú népcsoportokhoz is, amelyek azokat nem a mediterrán szokás szerint viselték. Több esetben a bizánci típusú aláhajtott lábú fibulák a kézfej, a combcsont ill. a medence tájáról kerültek elő: Budakalász-Dunapart 1566. sír, [730], Budapest-Pusztadombi u 12[731]; Kölked-Feketekapu A 491[732], 492[733]; B 85, 438[734]. A fibulák sírban megfigyelt helyzete alapján többféle funkcióra következtethetünk. A medence táján e fibulák lehettek az övhöz erősítve vagy ruhát kapcsolhattak össze. Szolgálhattak a tarsoly, a késtok felfüggesztésére vagy a germán típusú díszfüggő ékesítésére. Amulett szerepben képezhették a női tarsoly tartalmát vagy rátűzhették a bal oldalt viselt amulett-függőre is (Kölked B-85. sír).[735] Mindez azt mutatja, hogy a meroving kultúrájú germán népesség nem a mediterraneumi viseletnek megfelelően használta a mediterrán eredetű aláhajtott lábú fibulákat, hanem saját szokásai szerint az övfüggőhöz erősítve.

Vas aláhajtott lábú fibulák

Eddig a kutatás azért nem szentelhetett figyelmet a vas aláhajtott lábú kora bizánci fibuláknak, mert részben közöletlenek voltak, részben pedig nem sikerült a típust beazonosítani. A kölkedi A-106. sírban az eltemetett mellkasán, viseleti helyzetben egy széles kengyelű, vas fibula volt, amely az aláhajtott lábú fibulák csoportjába tartozik (Viminácium 1.15. típus).[736] A fibula kengyelére felül egy 1,1 cm széles, X alakú mintás, bordás szélű bronzlemezt illesztettek és bronzbevonat fedi a T-alakú tűtartó egyik gombját is. A fibula cikk-cakk, vagy geometrikus mintával díszített, hasonló párhuzamai a viminációmi és singidunumi késő antik temetőkben[737] találhatók meg és Sadovecben[738] is előkerültek hasonló példányok. A kölkedi A-106 sírban ez volt az egyetlen lelet, a fibula a romanizáltakra utaló redukált mellékletadást jelez. A vasból készült fibula a bronz rátét ellenére is egyszerű, köznépi ékszer, amely a köznéphez tartozó tulajdonosa révén kerülhetett Kölked térségébe.

A balkáni típusú, széles kengyelű aláhajtott lábú fibulák vasból készült változata került elő a budakalászi temető 122. sírjában, amely a temetkezés egyetlen melléklete volt, párhuzamai az Al-Duna vidékén[739], a Közép-Balkánon figyelhetők meg.[740] E fibula sajátossága, hogy kengyele egyenletesen széles, és mindmáig ez az egyetlen eddig ismert példány az egész kora avar kori Kárpát-medencében. E fibulatípus helyi készítésével nem számolhatunk, szerény megjelenés és vas anyaga miatt aligha lehetett kereskedelmi áru, s emiatt inkább személyes

[728] Müller 2010, 330, Taf. 83,17.
[729] Párhuzamai: Orsova, Golemanovo Kale: Uenze 1992, 153 Abb. 7/6,8.
[730] Közöletlen. Pásztor A. Vida T. ásatása 1992; A budakalász 1566. sírban talált, bronzdrótból készített, hosszú tűtartós aláhajtott lábú fibula előzményei már az 5. század végén megjelentek az Al-Duna vidéki erődökben: Uenze 1992, 150-51, Taf. 1/15.
[731] Nagy 1999,
[732] Kiss 1996, 132, 503, Taf. 89/491,7; vö. Brza Palanka: Uenze 1992, 147, Abb. 5, 8.
[733] Kiss 1996, 132, 503, Taf. 89/492,3.
[734] Kiss 2001, 35; pl. 30.40.
[735] Garam 2005, 102-103.
[736] Ivanišević-Kazanski- Mastikova 2006, 18-20.
[737] Viminacium: Ivanišević-Kazanski- Mastikova 2006, 18-20, Fig. 9,10-26; Singidunum 82. sír: Ivanišević–Kazanski 2002, 155, Pl. VII/82,1.
[738] Uenze 1992, Taf. 3,1-4.
[739] Prahovo: Janković 1981, 250, T. XVI,10; Viminacium: Uenze 153, Abb. 7,1; Golemanovo Kale: Uenze 1992, 146, Abb. 5,1.
[740] pl. Kruja, Dalmacë: Anamali–Spahiu 1988, 20-22, Nr. 2-9.

dc_1440_17

tárgyként, személy mobilitásának köszönhetően kerülhetett a Kárpát-medencébe. Ennek a kora bizánci, aláhajtott lábú fibulának a több jó minőségű változata is ismert balkáni városok és erődítmények területéről (Sadovec, Gamzigrad/Romuliana[741]). A széles kengyelű vasfibula nem tartozott a presztízstárgyak közé, megjelenése a budakalászi temetőben köznépi balkáni-bizánci viseleti tárgy megjelenésére utal. Talán hasonlóan értékelhetünk egy egyszerű, vas aláhajtott lábú fibulát is a feldúlt zamárdi 176. sírban.[742] A késő antik típusú viseletre utal a kiszombori gepida temető 155. sírjában a nyakban előkerült aláhajtott lábú vas fibula is.[743]

A Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői temetőben az 1999/39. és 75. sírokban olyan széles kengyellemezű, aláhajtott lábú, vas fibulák kerültek elő[744], amelyek párhuzamai a közép és nyugat balkáni *Praevalitana* tartományból, Albánia Macedonia területéről (Komani-kultúra) ismertek.[745] A 75. sírban előkerült fibula egy férfi bal vállán volt a kora bizánci viseleti szokásoknak megfelelően köpenyt foghatott össze. A 39. sírban ugyancsak a bal vállon volt a fibula, bár antropológiai meghatározása bizonytalan, soktagú, ezüst veretes öve alapján férfi volt.[746] A pusztaszentegyházi dűlői temető 1999/7. sírjának fibulája[747] csak röntgen felvételről ismert, de formája a közép-szerbiai Jelica környékéről ismert Lis Čava lelőhelyről (obj. I) származó hasonló fibula alapján rekonstruálható. A széles kengyelű vas fibula lábán két-két tausírozott elemmel összakötött rozettás dísz látható rajtuk négy-négy ezüsttel tausírozott kör között kereszt ill. kör ábrázolással.[748] A női sírban a fibula a combcsontok között került elő. E balkáni fibulák nem Kárpát-medencei kézművestermékek, megjelenésük a Pusztaszentegyházi dűlői temetőben személyek mobilitására, betelepedésére enged következtetni, amelyet a jövőben stroncium-vizsgálattal kísérlünk meg ellenőrizni.[749]

Római császárkori fibulák viseleti helyzetben

A kora avar korban az egykori Pannonia területén több női sírban találunk különféle típusú, ép tűtartóval és tűvel rendelkező, római császárkori fibulákat az egykori viseletre utaló helyzetben: a nyakban, a vállakon, a mellkason[750], de emellett megjelennek a medence, a combok ill. az alsó lábszárak táján is.

Bendegúz Tóbiás korábban már összegyűjtötte az avar kori Kárpát-medencében a római császárkori és népvándorlás kori Ω-alakú és gyűrűs fibulákat, amelyek az esetek többségében az egykori Pannonia területén kerültek elő, különösen nagy a sűrűsödésük Keszthely és Sopianae környékén, valamint a Bécsi medencében, Vindobona és Carnuntum térségében.[751] A gyűrűsfibulák nagy számban találhatók meg a késő antik Mediterraneumban is, újabban kiderült, hogy azokat még a 6-7. században is gyártották, hiszen több változatban is előfordulnak, és öntőformájuk is fennmaradt Rómában a Crypta Balbi fémműhelyében.[752] A gyűrűsfibulák három fő típusra oszthatók: volutás végűek (a), omega végűek (b), és

[741] Uenze 1992, Taf. 3,1-4.; S. Petković: Late Roman *Romuliana* and medieval Gamzigrad from the end of the 4 th to the 11th centuries AD. In: O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.), Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden 2011, Fig. 8,b.
[742] Bárdos-Garam 2009, 35, 220, Taf. 20,1; Prahovo: Janković1981, 250, T. XVI,7-8.
[743] Csallány 1961, 181, Taf. 135,13.
[744] 1999/39. sír: Müller 2014, 185, Taf. 12,4; 75. sír: Müller 2014, 187, Taf. 14,13-15.
[745] Mesjeta në Shqipëri 2012, 5; F. Curta: Seventh-Century Fibulae with Bent Stem in the Balkans. Archaeologia Bulgarica XVII, 1 (2013), 49-70.
[746] Müller 2014, 188, Taf. 15.
[747] 1999/7. sír: Müller 2014, 38, Abb. 9-11. A régészeti leletek alapján az eltemetett nő, de az antropológiai meghatározás férfit jelez. Mende-Kirinó 2014, 220, Tab. 1.
[748] Milinković-Špehar 2014, 189, Nr. 255.
[749] A „Mobilitás és a népességátalakulása a Kárpát-medencébena Kr. u. 5-7. században: Változó társadalmak ésidentitások 2017-2019" című, NKFI/OTKA NN 113157. sz. projekt keretében.
[750] Kiss A. 1996; Garam 2003; Tóbiás 2007,
[751] Tóbiás 2007, 328-330, 3. kép
[752] Riemer 2000, 121; Ricci 1995, 260, fig.7.18-21.

dc_1440_17

állatfejekben végződőek (c). Mivel ezeknek a fibuláknak a viselete a mediterrán térségben a római kor óta folyamatos, alakjuk alig változott, korukat gyakran csak a társmellékletek segítségével lehet meghatározni. A gyűrűs fibulák kezdetben a jobb vállon a férfiviselet részét képezték, és csak a késő antik időszakban kerültek elő egyre gyakrabban a mellkas közepén női temetkezésekben. Hasonló viseletváltás azonban nemcsak Itáliában, hanem az egész késő antik Mediterraneumban végbement.[753]

A Dunántúlon azonban a provinciális római eredetű fibulák más típusai is előkerültek viseleti helyzetben, ép tűtartóval a nyakban, a vállaknál vagy a mellkason a korongfibulák vagy ruhatűk korabeli viseleti helyzetének megfelelően. E funkcióképes, ép tűszerkezettel rendelkező római fibulák nagy valószínűséggel kendő vagy kabát összekapcsolására szolgáltak mint egyéb korabeli késő antik és meroving fibulatípusok is.[754]

Római császárkori fibulák kora középkori viselete a Rajnától nyugatra fekvő, egykori provinciális római területeken, Noricumban és Raetiaban is dokumentálható. V. Tovornik szerint a váll bal vagy jobb oldalán előkerült római fibulák az általa vizsgált kora középkori lelőhelyeken a késő római divatnak megfelelő fibula-használatra, a helyi népesség provinciális hagyományainak kontinuitására utalnak.[755]

Mivel jelenleg a gyűrűs fibulák kivételével nincsen adatunk a provinciális római fibulák későbbi készítésére, ezért feltételezhetjük, hogy a sírokban talált kora középkori bronz példányok eredeti, helyben talált római kori készítmények voltak. Az sem feltételezhető, hogy az értékesebb példányokat örökölték.[756] A gyorsabban korrodálódó vas fibulák esetében azonban nem valószínű, hogy funkcióképes állapotban két-három évszázad után is fennmaradtak, ezért azoknál felmerülhet a kora középkori készítés lehetősége.

Nem véletlen, hogy a római kori fibulák feltételezhető kora középkori viselete néhány kivételtől eltekintve az egykori római provinciák, Pannonia, Noricum és Raetia területén fordul elő, hiszen itt volt a legnagyobb esélye annak, hogy helyben a sírok kifosztásával vagy a településeken ilyen fibulákra leljenek és azokat másodlagosan felhasználják. Történeti források is utalnak arra, hogy a kora középkorban az egykori római városok, települések helyén a barbárok célzottan kutattak nyersanyagok, használható tárgyak után.[757]

Megfigyelhető, hogy a nyakban vagy a mellkason talált római fibulák nagyobb arányban rendelkeztek ép tűszerkezettel, mint a medencén vagy a lábak mellett találtak. Az is feltűnő, hogy a római fibulák többnyire olyan sírokban kerültek elő, amelyekben egyéb „romanizált" hagyományokra utaló leletek és viseleti elemek is előfordultak (mellékletnélküliség vagy redukált mellékletadás, vas karkötők, stb.). A korai avar korban római fibulák viseleti helyzetben a nyakban és a mellkason rendszerint női sírokban kerültek elő. A kölkedi A-139. sírban a kereszt alakra hasonlítófibula mellett lunula alakú függő és kis csengő volt. A kölkedi A-106. sírban egyetlen fibula volt a mellkason.[758] A csákberényi 67. sírban római kori madárfibula mellett gömbcsüngős fülbevaló és négyszögletes csat volt, a 298. sírban a lófibula mellett fülkarika, gyöngysor és egy bronz karperec.

Értelmezés, értékelés

Pannoniában nagyobb számban kerültek elő a kora középkori temetkezésekben római kori fibulák a viseletre utaló helyzetben mint Noricumban vagy Raetiában. A temetők erős

[753] Itália: Brozzi 1989, 83, Tav. 12; Riemer 2000, 121-124; Korita (Bosznia): Miletić; Rifnik 105. sír: Bolta 1981, 53, Taf. 18,3; Rose (Makedonia): Milinković 2005, 306, Abb. 2,6.
[754] Ezt a véleményét V. Bierbrauer már 1987.-ben kifejtette Kiss A.: Cemeteries könyvéről írott recenziójában. Kiss 1996, 198.
[755] Gusen-Berglitz 162. sír: V. Tovornik: Das frühmittelalterliche Gräberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Oberösterreich. Teil 1. Gusen. Arch. Austr. 69, 1985, 179, 203, Taf. XXVIII,4.
[756] Koch1990, 144.
[757] Mehling 1998, 71-124.
[758] Kiss 1996, 198, 447, Taf. 33

dc_1440_17

rablottsága miatt azonban a római fibulát viselő személyek azonosítása nehézkes, és nem állapítható meg, hogy a romanizáltakra utaló jegyek adott helyen (pl. meghatározott területi egységben) csoportosulnak-e. Meroving területeken vizsgált minták esetében 24 %-ban kerültek elő funkcióképes római fibulák a nyak és mellkas, 40 %-ban a medence és 20 %-ban a lábak táján. Provinciális római fibulák Raetia és Noricum területén is olyan kora középkori (bajor) temetőkből[759] kerültek elő viseleti helyzetben, amelyekben számolni lehet a romanizált kultúrájú lakosság továbbélésével.[760] Az altenerdingi 49., 522. és 537. sírokban a római fibulák mellett csupán gyöngysorok voltak, és a jellegzetes meroving kori tárgyak ékszerek hiányoztak.[761]

Az avar kori lakosság tehát az egykori római lelőhelyek környékén módszeresen kutatott használható tárgyak után. Nem tudjuk azonban, hogy milyen képet alkottak az egykori provinciális római kultúra maradványairól, de nem idegenkedtek a használható tárgyaktól, a fibulákat funkciójuknak megfelelően viselték, de többnyire nem a provinciális római viselet szerint a vállon, hanem a késő antik korban elterjedt szokás szerint a mellkas közepén. Feltűnő a római fibulát viselő személyek esetében, hogy sírjaikban nem kerülnek elő sztyeppei nomád jellegű vagy meroving germán jellegű leletek. Sőt az esetek többségében éppen a helyi romanizált kultúrával összefüggésbe hozható, egyszerű jellegtelen tárgyak (vaskarperecek, csatok, néhány szem gyöngy) voltak a sírokban. Ha nem pusztán szociális jelenségként akarnánk értékelni a római fibulák viseletét (azokhoz a személyekhez sorolva a szokást, akiknek nem volt módjuk a korabeli divatnak megfelelő ruhakapcsolót készíttetni), akkor a másik értelmezési lehetőség, hogy a római fibulák viselését helyi alaplakossághoz kössük. A helyi népesség tehát, tisztában volt a római fibulák előkerülésének körülményeivel, valamilyen okból azokat további használatra alkalmasnak tartotta, és megelégedve viselte, amint azt az elterjedési térképről leolvasható viseletének népszerűsége is mutatja. A használók között lehettek a helyi romanizáltak leszármazottai, vagy a romanizált kultúrával már korábban érintkezésbe lépett betelepültek is.

Számos római kori fibula tűjét találták a sírokban viseleti helyzetben, ezek önmagukban is betöltötték a ruhakapcsoló szerepét (pl. Cikó 64. sír. Fibula tűje a jobb kulcscsontnál[762]; Szellő 22. sír: római kori fibula bronz tűje a test közepén[763]; Szellő 22. sír: római kori fibula bronz tűje a test közepén[764], Szellő 22. sír: római kori fibula bronz tűje a test közepén[765]; Romonya I. 166. sír: római kori fibula tűje a bal mellkason.[766]

A római fibulák viselete a kora avar kortól egészen a 8. század elejéig megfigyelhető azokban a temetőkben, ahol más régészeti jelenségek is utalnak romanizált kultúrájú személyek jelenlétére. A cikói 239. sírban térdfibula volt a bal vállon és a 7. sz. középső harmadára keltezhető felhúzott gömbcsüngős fülbevaló, s a cikói 188. sírban gyermek vállán volt ép térdfibula a 7. sz. közepe utánra keltezhető ováis karikájú gyöngycsüngős fülbevalóval

[759] Altenerding 537. sír korongfibula (Sage 1984, Taf. 73,2); Schwanenstadt (Tovornik 2002, 51.), 28. sír, bronz térdfibula, Taf. 14,6; 73. sír, vas gyűrűsfibula, Taf. 35,2; térdfibula, 98. sír, Taf. 43,8; zsarníros fibula: 98. sír, Taf. 42,6; Peigen: Almgren Gr. IV.Br. (von Freeden–Lehmann 2005, 72 Abb. 56.); Starubing-Bajuwarengasse 53. sír: Geisler 1998, Taf. 12,10.

[760] Rettner 2002, 267-285; Rettner 2004, 255-286; Kritikusan: Fehr 2010.

[761] Sage 1984, Taf. 7,36; 42,13; 73,2; A romanizáltak kérdéséhez ld. Rettner 2004.

[762] Kiss–Somogyi 1984, 44, 208 T. 6/64,1.

[763] Kiss 1977, 139, PL. LVII, 22.

[764] Kiss 1977, 139, PL. LVII, 22.

[765] Kiss 1977, 139, PL. LVII, 22.

[766] Ováis karikájú lengőcsüngős fülbevalók, nyak táján dinnyemag alakó gyöngyökből álló nyaklánc, a gyöngyök között átfúrt, római érem. Római kori fibula tűje a bal mellkason. Esztergált csont tűtartó Kiss 1977, Pl. LI/166.

dc_1440_17

együtt.[767] A kékesdi 43. sírban római fibula volt a mellkas bal oldalán, s az ovális karikájú gyöngyfüggős fülbevaló és a dinnyemag alakú gyöngy a sírt a 8. század elejére keltezik.[768]

Kora középkori női sírokban ezen kívül gyakran kerülnek elő provinciális római vagy kora bizánci fibulák a combok vagy az alsó lábszárak táján, ahol a helyzetük arra utal, hogy egykor az övfüggőhöz voltak erősítve. A medence táján a római fibulák lehettek az övhöz csatolva, de képezhették mint „*archaika*" a tarsoly tartalmát is akár mint nyersanyag, akár mint amulett.[769]Számos római fibulának vagy egyéb római kori tárgynak azonban nem volt a népvándorláskorban használati funkciója (pl. sigillata, Charon-obolus).

A kora középkori emberek aligha lehetett tisztában a tárgyak valós korával, s ha kizárjuk, hogy örökségként jutottak hozzájuk, akkor feltételezhetjük, hogy azért gyűjtötték ezeket, mert elődeikre, őseikre utaltak, és ezért felhasználták azokat saját identitásuk kifejezésére. Feltételezhető továbbá, hogy e korabeli kézművestermékektől idegen, speciális körülmények között előkerült tárgyaknak egyben természetfeletti, mágikus vagy gyógyító erőt is tulajdonítottak, amely bajelhárítóként védelmet jelentett a rosszal szemben.[770] (12. és 13. leletlista)

Meroving típusú fibulák

Kengyeles fibulák

Gammertingen típusú fibula

A Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1999/56. sírjában egy aranyozott, niellóberakással díszített erősen kopott gammertingi típusú fibula került elő viseleti helyzetben az áll alatt.[771] E csoport jellegzetessége az öt nyúlvánnyal rendelkező, félkör alakú fejlemez és a két egymás felé forduló madárfejben végződő láblemez.[772] A típushoz tartozó ismert fibulák között csupán a gammertingeni és a neresheimi fibula hasonlít egymásra, más példányok egyedi formai vonásokat mutatnak.

A keszthelyi fibula fej- és láblemezének az Alpoktól északra lévő területeken ismert analógiája, ugyanakkor a két szembeforduló madárfej türingiai madárfejes fibulákon fordult elő.[773] Eltekintve a madárfejektől a keszthelyi fibula a háromszög alakú ékvésést mutató fibulák típusának felel meg (Typ Westhofen)[774], ezért a keszthelyi fibula délnémet területeken készült. A fej és a láb közeli analógiái Picardiából[775], a straubingi temető 238. sírjából és Barbing-Irlmauthból ismertek.[776] A láb kialakításához analógiaként ugyancsak délnémet fibulákat említhetünk.[777] Ez a fibulatípus a 6. század közepére keltezhető.[778]

A fenékpusztai gammertingeni típusú fibula nem helyi készítmény a Kárpát-medencébe kerülésének időpontja és módja két féle magyarázat adható. Ez a fibula lehetséges hogy még a langobard korszakban személyes mobilitás révén a Kárpát-medencébe került és helyben

[767] Kiss–Somogyi 1984, 218, T. 16/239,6; 216, T. 14/188,2.
[768] Kiss 1977, 51, Pl. XIII/43:1.
[769] Az „archaika" szerepéről a kora középkori temetkezésekben: Mehling 1998, 71-124; Avar kori tarsolyok, kapszulák tartalmáról: É. Garam: Kugeln – Kapseln –Taschen – Scheiben in awarenzeitlichen Gräbern. Bayerische Vorgeschichtsblätter 75,148-167.
[770] Kraskovská 1971, 127-131; Mehling 1998, 71-124; Ungermann 2009, 224-256.
[771] Müller 2010, 208, Taf. 87,14.
[772] Kühn 1974, Taf. 259.
[773] Hansen 2004, 42-44, Abb. 31-34.
[774] Koch 1968, Taf. 92,3.
[775] Picardia: Kühn, 1974, Taf. 259/11,49;
[776] Starubing-Bajuwarengasse 238. sír: Geisler 1998, Taf. 59,1-2; Barbing-Irlmauth 31, 38. sírok: Koch 1968, Taf. 82,10-12.
[777] Weingarten: Kühn 1974, Taf. 258:11,20; Roth-Theune 1995, Taf.276,2; Taf. 69,3; Straubing-Bajuwarengasse 238. sír: Geisler 1998, Taf. 59:1-2;
[778] Koch 1968, 29; Knaut 1993, 46-47;

dc_1440_17

öröklődött tovább. Valószínűbb azonban, hogy e délnémet műhelyben készült fibula a 6. század végén vagy a 7. század elején jutott a Kárpát-medencébe személyek, vagy kisebb betelepülő alamann-bajor csoportok révén.

Négyszögletes rugólemezű fonatmintás fibulák

Keszthelyen a városi temetőben, a Georgicon mezőn sírból került elő az áll alatt egy négyszögletes fejű, vésett geometrizálódott fonatmintás, felül négy oldal két-két gömbbel díszített fibula.[779](69. tábla 1) A mellkason gyöngyök között volt egy tű, a karjain 3-3 karkötő és a felsőkaron egy-egy nehéz karkötő. A fibula langobard kori előzményekre mutat, párhuzamai megtalálhatók az albertfalvai és a cserkúti temetkezésekben.[780] A fibula helye az áll alatt, a sok karperec viselete romanizált kultúrájú környezetre utal. A cserkúti négyszögletes fejű fibulapár nagyobb méretű mint a langobárd kori típusok, és díszítése is könnyedebb, fellazultabb. A cserkútihoz hasonló fibula került elő a hirdi temető 420. sírjában is.[781]

A Keszthely-Sörház-kertben talált[782]*(76. tábla 15-18)* aranyozott bronz fibula egy kislány sírjában került elő az áll alatt. A kislány bal kezénél vaslemezládika, maszkos csengő egy lánchoz kötve, két lemezgömb-csüngős fülbevaló, a karokon két-két kiszélesedő végű bronz karperec.

A fibula a forma, arányok valamint a díszítés tekintetében a Közép-Rajna-vidéki, a Kühn féle Mainz-típusból elkülönített, Bremen-Mahndorf típushoz tartozik.[783] E csoport a délnémet kleinlangheimi példány kivételével Észak-Németországban található meg fonatmintás vagy poncolt díszítéssel, s a keszthelyihez hasonló fonatmintás változatok Bellinger-Demker[784], Bremen-Mahndorf, és Klein Denkte lelőhelyeken fordulnak elő.[785] M. Menke a keszthelyi fibula alapján felvetette, hogy a Bremen-Mahndorf típus pannoniai eredetű, de újabb kutatások kimutatták a típus szoros kötődését a Neuwied-medencei ill. a Rajna-Majna vidéki keleti-frank műhelyekben készült fibulákhoz.[786]

Eddig 11 lelőhelyről összesen 12 Bremen-Mahndorf-típusú fibula került elő, amelyek a méretek és a tűszerkezet tekintetében mutatnak kisebb technológiai eltéréseket. Újabban elemezték a típushoz tartozó mazuriai területen, Daumen/Tumiany és Lehlesken/Leleszki sírokban előkerült variánsokat is, amelyek nyugati Meroving fibulák előképei alapján készített helyi másolatok.[787] Ezek a nyugati Meroving előképeket követő Bremen-Mahndorf-típusú fibulák a 6. század végére a 7. század első felére keletezhetők.[788] Közöttük a jó minőségű, aranyozott bronz keszthelyi példány minőségileg a legigényesebben kivitelezett. Ennek ellenére a keszthely-sörházkerti fibula nem az észak-német fibulák prototípusa, hanem azok helyi változata.

[779] Hampel 1905, II 182, balra; Bóna 1956, 195, Taf. LV,4
[780] Bóna 1956, Taf. LV,1-2; Kiss 1977, Pl. II.
[781] Közöletlen, Kovács Valéria ásatása, JPM Ltsz. 69.8.261.
[782] MNM 52/1881.1; Lipp 1885, 66.f. Abb. 328; Hampel 1905, II. 180-181; III. Taf. 148; Arch.Ért. 109, 1982, 327, Abb. 1.
[783] Kühn 1974, (Süddeutschland) 1266-1272 Taf. 331-333 Typ 47.
[784] F. Gall: Die Altmark als Siedlungsgebiet der Langobarden – Ein Kommen und Gehen? *In*: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Hg:. J. Bemmann – M. Schmauder. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11. Bonn 2008, 86, Fig. 8,7.
[785] Menke 1990, 187-190.
[786] Hilberg 2009, 283, Anm. 999.
[787] Hilberg 2009, 280-285, 525-526, Fundliste 17.
[788] Hilberg 2009, 284.

Félköríves fejű, kilenc gombbal díszített, fonatmintás és ívelt vonaldíszes fibulák

A Keszthely-Polácsek-kertből származó régóta ismert fibula[789] bár formailag szoros kapcsolatot mutat a hasonló langobard kori előzményekhez, mégis szimmetrikus, ívelt vonalas díszítése miatt inkább a 6. század végére a 7. század első felére keltezhető.[790] Nemcsak a Lipp V. és Hampel J. által rekonstruált leletegyüttes, hanem a Linz-Zizlaui temető 139. sírjából származó párhuzamok is inkább az avar kori keltezés mellett szólnak.[791] A sírban a fülek mellett arany függők hevertek. Az eltemetett tömör bronz karkötők között egy egyik karján egy fonatmintás lemezkarperecet, a másikon egy hurokkal záródó ezüstkarperecet viselt. A mellcsont alatt négyszögletes ezüstlemez (fibula, dobozos boglár?), amelyen négyszögletes, almamag alakú és ovális rekeszekben kék és sárga üvegberakások voltak. A mellkason gyöngyök között volt egy szív alakú, kék üveggel díszített függő, a koponya alatt pedig egy ezüsttű. A kengyeles fibula nem a langobard korban megszokott övfüggőn, hanem a mandibula alatt került elő[792], tehát a késő antik viseletnek megfelelően az áll alatt fogta össze a ruházatot, ami avar kori keltezésre vall.

A bólyi B temető 30. sírjának lelete egy pár langobard típusú ezüst fibulapár volt, amelyek a mellkason kerültek elő.[793] A 6. század végére keltezhető fibula egykor aranyozott fibulák lábát állatfej díszíti, felületükön az I. germán állatstílusra emlékeztető fonatminta látható.[794] Bár a fibula formailag a langobárd kori előzmények alakját őrzi arányai megváltoztak, mert kengyele, lába szélesebb.[795] Fonatmintás díszítése azonban a langobard korszak utáni díszítésmódra utal, hiszen párhuzama a Nocera Umbrai temető 17. sírjából került elő.[796] Mivel a medence és a lábszárak bolygatatlanok, ezért az eltemetett nő feltehetően a mellkason párban viselte a fibulákat a 7. századi Kelet-Európában megfigyelhető szokásoknak megfelelően.[797]

Félköríves fejű, hét gombos, ékkőberakásos fibula

A jutasi temető 196. sírjában a vállakon két félköríves fejű, hét gombos, ékkőberakásos kengyelfibula került elő[798], amely a Várpalota-5/Udine/Celakovice típus változata[799], készítését Joachim Werner a pannóniai fázisra keltezi.[800] A fibulát az állatfejek összekötik az itáliai leletanyaggal, párhuzamai pl. a Nocera Umbra temető 17. sírjának fibuláin fedezhetők fel. A javított háromgombos fibulát hosszú ideig használták.[801] A sírban volt még egy Várpalota típusú S fibula és egy besimított díszű kiöntőcsöves korsó.

Félköríves fejű, ötgombos fibula, vonalas növényi mintával

A Keszthely-dobogói temetőben egyetlen Meroving típusú germán jellegű fibula került elő, egy félköríves fején ötgombos, ötszög lábú szimmetrikus vonalas növényi mintával díszített fibula.[802] A bronz fibula előkerülési helye a sírban nem ismert, feltételezhető azonban, hogy a többi fibulához hasonlóan egykor a nyakban vagy a mellkason viselték.(69. táblaB,2)

[789] Bóna 1956, 195, Taf. LV,3, LVI,7; Menke 1990, 199, Abb. 2.
[790] A langobard kori keltezést (Bóna 1956, Garb A.) elvetette M. Menke (Menke 1990, 187.)
[791] Ladenbauer-Orel 1960, Taf. 45; Menke 1990, 187.
[792] A pontos megfigyelés Lipp Vilmosnak köszönhető. Lipp 1885, 68.
[793] Papp 1962, 186-187, 19-20. kép; Koncz 2015, 330-331, Fig. 6.
[794] Várpalota19-Testona típus: Bierbrauer 1993, 122, Taf. 2.
[795] vö. Kajdacs 2. sír: Bóna-Horváth 2009, 255, Taf. 20.; Nocera Umbra 68. sír: Rupp 2005, 86-87, Taf. 84.
[796] Rupp 2005, 25-27, Taf. 28.
[797] Papp, 1962, 186; Koncz I. a fibulákat az övfüggő részének tekinti, amelyek a temetés során elmozdultak. Koncz 2015, 330.
[798] Fettich 1964, 90, 15. kép 1-2.
[799] Bierbrauer 1993, 126.
[800] Werner 1962, 70.
[801] Koncz 2015,
[802] Hampel 1905, II. 182-183, g.

dc_1440_17

Cividale típusú fibula

A Kölked-Feketekapu B-85. sírban a hiányzó ellenveret helyett az öv magasságában a jobb oldalon egyetlen kengyeles, Cividale-típusú fibula helyezkedik el, amelyet helyzete alapján valószínűleg az övhöz erősíthettek.[803] A kölkedi B-438. sírban az előzővel azonos öntőformából származó fibula a medence felett helyezkedett el és egykor a széles övre erősítették vagy a kabátot fogta össze.[804] A sírban a mellkason volt egy kora bizánci aláhajtott lábú fibula is. Egyetlen négyszögletes fejű fibula a Nocera Umbra-i 22. sírban az övfüggőt rögzíthette.[805] (47. tábla 10)

Állatfejes számszeríjfibula

A népvándorlás kori számszeríj alakú ruhakapcsolók formáját idézi a Tác-fövenypusztai 6. sír fibulája (77. t. 1), amelynek párhuzamai a Vendel-korban Skandináviában ismertek (pl. Lau backar, Gotland, 550-600).[806] Ennek az északi eredetű fibulának a Kárpát-medencében nem ismert analógiája, de összevetve a skandináv párhuzamokkal megfigyelhető rajta számos olyan formai és díszítésbeli eltérés, ami alapján helyi ötvös termékének tartható. A helyi mester a bizonyára helyben jelen lévő idegen, import előkép alapján, helyi díszítési és technológiai eljárásokat alkalmazva (üvegberakás, poncolás) készítette el a skandináv fibulát utánzatát a 6. század utolsó harmadában vagy a 7. század elején. A fibula előfordulása a kora avar kor elején különös jelentőségű, mert Skandinávia, a Baltikum felé mutató távolsági kapcsolatra, személyes mobilitásra, akár több személy mozgására is (házasság, kézműves) utal. A fibula idegen előkép alapján készített helyi kézműves termék, ezért feltételezhető, hogy legalább egy eredeti skandináv mintapéldány eljutott a Kárpát-medencében.

Északi kapcsolatokra azonban nem ez az egyetlen tárgy utal a térségben 6. század második felében. Skandináv eredetű egyenlő karú fibula került elő *Carnuntum*ban[807] és az észak-itáliai Sirmione félszigeten a S. Pietro in Mavinas templom 55. sírjából.[808] Ezek az eredeti skandináv készítmények bizonyítják a térségben skandináv személyek Közép- és Dél- Európa felé irányuló mobilitását, és egyben közvetlenül bizonyítják a Skandinávia és Közép-Európa közitti élő kapcsolatot. A táci fibula ebben az összefüggésben nyer értelmet, hiszen bizonyítható a 6. század második felében eredeti skandináv fibulák – mégha más típusok is – a térségbe kerülése. Egyelőre nem rendelkezünk egyéb adattal a közép-európai skandináv-balti kapcsolatokra vonatkozóan, ezért személyes, házassági kapcsolatokra következtethetünk. Nem kizárt azonban, hogy a személyek mozgása hátterében diplomáciai kapcsolatok vagy kereskedelmi tevékenység húzódik meg.

Ragadozó madár alakú fibula

A Keszthely-fenékpuszta, horreumi temető 4. sírjának madárfibulája egyetlen leleteként az eltemetett nyakában került elő. A fibula díszítése, a madár csőrkiképzése, karma, a láb stilisztikailag a Jankovich aranyak vaddisznót ábrázoló veretével, technológiai kivitelezése tekintetében pedig a langobard S-fibulákkal mutat kapcsolatot.[809] A fibula állatornamentikája

[803] Bierbrauer 1993, 103-172.
[804] Kiss 2001, 95, Taf. 81,2.
[805] Rupp 2005, 33-35, Taf. 37,B,1.
[806] Nerman 1975, 9; Schilling 2009, 261-171; Schilling 2011, 386, Abb. 1,2.
[807] G. Fitz: Zwei Fibeln der Spätzeit aus Österreich. Römisches Österreich 9/10, 1981/82, 43-54.
[808] A. Breda–A. Canci–A. Crosato–E. Fiorin–M. Ibsen–E. Possenti: San Pietro in MAVINAS a Sirmione. In: G. P. Brogiolo (a cura di) Nuove ricerche sulle Chiese altomedievali del Garda. 3. Convegno Archeologico del Garda (Gardone Riviera 6 novembre 2010). Documenti die Archeologia 50. Mantova 2011, 53, Fig. 36.
[809] Heinrich-Tamáska 2004, 171; Heinrich-Tamáska 2006b, 505-627, Taf. 14,A; Heinrich-Tamáska 2006a, 69-74.

dc_1440_17

átmenetet képvisel langobard kor és avar kor között (a madár farkán az ékköves foglalat pajzs alakja több tárgyon is előfordul.[810]

S-alakú fibulák

A Keszthely-fenékpuszta, horreumi temető 11. sírjának S-fibulája a Várpalota típushoz, a 32. sír S fibulája a Schwechat/Pallersdorf típushoz tartozik[811], amelyek nemcsak Pannoniában, hanem Italiában és az Alpoktól északra is elterjedtek.[812] A horreumi temetőben ezek a fibulák kora avar kori gyöngyökkel együtt kerültek elő ezért a 6. század utolsó harmadában használták azokat.[813] A horreumi 17. sír S-alakú fibuláját több cellás berakás díszíti (champlevé). A berakásra szolgáló 12 cellát nem külön készítették, hanem a fibula testtel együtt öntötték.[814] A berakások állatornamentikával díszített préselt lemezeket vesznek körül.[815] A fibula analógiái a közeli vörsi langobard temető 21. sírjából[816], és a távolabbi schretzheimi temető 26. sírjából ismertek.[817] További technikailag és stilisztikailag rokon példányok a kerültek elő Pannoniából (Vörs Grab 32, Kajdacs, Grab 2), és Észak-Itáliából (Cividale-San Giovanni, Grab 105).[818]

Préselt lemezes, díszített előtagból és öntött lemezes hátsó lemezből áll egy bronz S-alakú fibula a 7. sz. második felében nyitott lesencetomaji temető 82. sírjában.[819] A fibula őrzi az S-alakú alapformát azonban nem madár, hanem vadkanfejek díszítik. Ez a korábban szokatlan megoldás az állatszimbolika átalakulását mutatja. Ugyanakkor az S-fibula a mellkason jött elő egy préselt korongfibulával együtt, ami a 6. századi két kisfibulás viselet továbbélésére utal a 7. század közepén.[820] A sír a temető legkorábbi rétegébe tartozik és a 7. század közepére keltezhető.[821]

Értelmezés: a meroving típusú fibulák viselete

A Meroving kultúra területén a germán közösségeknél éppen abban az időben alakult át a páros kengyeles fibulák viselete,[822] amikor a Kárpát-medencében bekövetkezett az avar uralomváltás, s ezért a gepida és langobard temetők felhagyása és új az temetők nyitása miatt a divatváltás folyamata egy lelőhelyen nem tanulmányozható. A divatváltás lényege, hogy a Mediterraneum periferiáján megváltozik a viselet és a Meroving öltözetben a deréktájban az övre vagy a lábak között az övfüggőn viselt kengyeles fibulákat felváltják a kabátot vagy kendőt a mellkason összekapcsoló korong alakú fibulák. Azt tapasztaljuk, hogy a Meroving típusú kengyeles és S-fibulák a Dél-Kelet-Alpok térségében nem mennek ki a divatból, mert a helyi kulturális hagyomány tovább élteti azokat, de már a megváltozott viseletnek megfelelően nem párban hanem egyesével a mellkason vagy az áll alatt fogják össze a ruházatot.

[810] A pajzs alakzat megtalálható a veszkényi szíjelosztón (Gömöri 1988, 113, Abb. 10.) és a Kölked–Feketekapu B 119. sír fibuláján (Kiss 2001, I. 270, Abb. 108-109; II. 48, Taf. 34,13.
[811] Straub 1999a, 222, Abb. 2,2.
[812] Bierbrauer 1993, 129-130, Abb. 6; Milaveć 2007, 333-355; Kranj 11. és 160. sírok (Stare 1980, T. 74, 11,13).
[813] Vö. Kranj 160. sír: Stare 1980, T. 54, 8.
[814] Heinrich-Tamáska 2006a, 62; Horváth 2012.
[815] Heinrich-Tamáska 2006b, 505-627.
[816] Ságí 1964, 377, Taf. XXXI,4. Horváth Eszter vizsgálatai alapján a fibulákat ugyanabban az időben és ugyanabban a műhelyben készítették. Horváth 2012, 216-235, Fig 5.
[817] Koch 1977, 66 f.
[818] Bierbrauer 1993, 103–172.
[819] Straub 1999, 193, 4. kép 7; Perémi 2014, 240, 247, Taf. 10,4.
[820] Schreztheim 26. sír: Koch 1977, Taf. 11,2-3; Schreztheim 250. sír: Koch 1977, Taf. 66; Martin 1995, 637,
[821] Perémi 2014, 240.
[822] Clauss 1987, 537, 544; Martin 1991(1995), 678; Martin 1996, 556, 560-561, 564.

E Meroving típusú kengyeles fibula egyik csoportja többféle, 6. században ismert típushoz tartozik, amelyeknél felmerül, hogy régi (archaika), még avar kor előtt készült példányként kerültek a női temetkezésekbe (pl. S-fibulák, gammertingeni és langobard típusú fibulák). A másik csoportba tartozó fibulák technológiai jegyeik alapján már helyi, avar kori készítmények (Bóly). Külön értelmezést igényelnek a nem helyi eredetű kengyeles fibulák, amelyek importként kerültek a Kárpát-medencébe (Keszthely-Fenékpuszta), vagy idegen előképek nyomán már helyben készültek (Tác). Az avar kori fibula-viselet átalakulására alapvetően jellemző, hogy a kengyeles fibulákat egyetlen esetben sem viseleték az övfüggőkön a combok magasságában, hanem egyesével vagy ritkán párban a mellkason, vagy a derékövhöz csatolva a medencén.

Egyes kengyeles fibulák a medencén

A kengyeles fibulák a nyugati Meroving területeken szórványosan kerülnek elő a medence tájon[823], s vitatott, hogy a kabát összetűzésére szolgáltak-e vagy a nyugati divatnak megfelelően az övet (cingulum, Schärpe) díszítették-e.[824] A nyugati Meroving női viseletben azonban nem kombinálódott a medence táján viselt nagy díszes csat az egyes (és nem párban viselt) fibulával. Mivel a „fibula és csat együttesből" álló övviseletnek nem ismerjük párhuzamát a nyugati Meroving világból, ezért a kölkedi B-85. és B-438. sírok esetében meg kell vizsgálnunk az esetleges helyi előzmények lehetőségét. Az avar kori germán jellegű női leletegyüttesekben nem fordulnak elő fibulák és nagy csatok a deréktájon, ezért a lehetséges előzmények szempontjából a Kárpát-medencei langobard és gepida viseletet vizsgáljuk.

A 6. század első és második harmadából számos kengyeles fibula került elő gepida sírokból a medence tájáról, ami alapján feltételezhető, hogy viseletük az övhöz kapcsolódott, s ez bizonyos értelemben a nyugati *cingulum* (Schärpe) viselettel rokon öltözetet jelez.[825] Langobardok esetében nem ismerjük a kengyeles fibulák egyes viseletét, ilyenek a gepida településterületen is inkább a késői fázisban, a 6. század második harmadában kerültek elő.

A Kölked-Feketekapu 85. sírjában eltemetett nő viseletének figyelemre méltó előzményeit láthatjuk néhány korábbi gepida temetkezésben. A szentes-nagyhegyi 15. sírban a négyszögletes testű sasos csat előtt a kölkedi 85. sír Cividale-típusú fibulájának megfelelő viseleti helyzetben került elő egy 3 ujjas fibula.[826] Valószínűleg ugyancsak az övet díszíthette a Szentes-nagyhegyi 77. sírban talált fibula is.[827] A kölkedi B-85. sír vékony fibulája gyenge tűszerkezete alapján feltételezhető, hogy azt nem a bőrbe tűzték, hanem tűjét egy erre a célra kiképzett, lyukba fűzték bele.[828]

A szolnok-szandai temető 154. sírjában az ovális karikájú, négyszögletes testű, sasfejes csattal szemben ugyancsak a kölkedi A-85. sír fibulájának megfelelő helyzetben egy ötujjas gepida fibula látható.[829] (t.) A szolnoki-szandai 1. és 73. sírban egy-egy kengyeles fibula volt

[823] Martin 1995, 633-640; Martin 1997, 351; Martin 2002a, 541-582.
[824] Martin 1991, 652-661.
[825] M. Martin: Fibel. K. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. RGA 8, 1994, 546.
[826] Csallány 1961, Taf. XXXI; Nagy 2002, 237.
[827] Nagy M. rekonstrukciója a Csallány D. által dokumentált viseleti helyzet alapján (Csallány 1961, Abb. 9), alig valószínű. Az övfüggőre helyezett fibula, akárcsak korábban a langobárdoknál, nem teljesen zárható ki, de Csallány sematikus rajza alapján a Szentes-Nagyhegy-i 15. sír fibulájának megfelelő viselet is valószínűsíthető. Nagy 2002, 237.
[828] A. Bartel–R. Knöchlein: Zu einem Frauengrab des sechsten Jahrhunderts aus Waging am See, Lkr. Traunstein, Oberbayern. Germania 1993, 430-431, Abb. 9-10. Az övek sem voltak olyan merevek: É. Salin: Les tombes gallo-romaines et mérovingiennes de la Basilique de Saint Denis. Mémoires de l'Académie XLIV, 1958, Pl. XIV; J. Werner (Hrsg.) Die Ausgrabungen in St. Ulrich und Afra in Augsburg 1961-1968. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 23. München 1977, Taf. 34, 36, 38-39.
[829] Bóna 2002, 221-222, Abb. 88.

dc_1440_17

a medencén s ezek alól indult ki az övfüggő.[830] A szolnok-szandai temetőben minden más nem párban viselt fibula is (1, 18, 36, 91, 114, 145. sírok) a medencén, többnyire a jobb oldalon helyezkedett el.[831]

A fenti példák alapján feltételezhető, hogy az övön viselt egyes, kengyeles fibula, ill. a „fibula+csat" együttes ismeret volt az 568 előtti évtizedekben a Tisza menti gepida nők viseletében.[832] Ezért feltételezhető, hogy a Kölked-Feketekapu B 85. sírjában eltemetett női viseletében ez a keleti germán gyökerű, a gepida divatra jellemző hagyomány élt tovább.[833] E viseleti hagyomány megfigyelhető az itáliai Nocera Umbra temetőjének 22. és 29. sírjaiban is, ahol az övfüggő kiindulásánál ugyancsak a medencén voltak a nem párban viselt, nagyméretű kengyeles fibulák.[834] A Kölked-feketekapui B-438. sírban kettős fibulaviseletet figyelhetünk meg, mert a késő antik hagyományoknak megfelelően egy kora bizánci ezüst, aláhajtott lábú fibula volt a bal vállon, a gepida női viseletnek megfelelően egy Cividale-típusú, kengyeles fibula pedig a medencén.[835]

A két kölkedi Cividale típusú fibula helyzete alapján azonban más viseleti megoldás is elképzelhető, hiszen a kora avar korban a kengyeles fibulák viselete összetett képet mutat, mert előkerülhetnek felső kabátot összetűzve az áll alatt, kabátot rögzítve a mellkason és a *cingulum* részeként az övön is.[836] Garam Éva a kölkedi A-85. sírban eltemetett nő esetében többrétegű viseletet feltételez, és véleménye szerint a Cividale típusú fibula a felső köpeny összekapcsolására szolgált.[837]

Fibulák a mellkason és az áll alatt

A Keszthely környéki temetőkben az. un. Meroving típusú fibulával (horreumi temető 4., 11., 17., 32. sírok) eltemetett személyeket a korábbi kutatás egyértelműen germánnak, langobardnak tartotta.[838] Feltűnő azonban, hogy a fibulák kivétel nélkül az áll alatt vagy a mellkason kerültek elő, ott ahol a Mediterraneumban a nők is ruhakapcsolóikat viselték. Ráadásul a horreumi 17. sírban a két fibula, az ékkőberakásos S-fibula és az ezüst lófibula), nem a 6. századi szokásoknak megfelelően az áll alatt és a mellkason voltak, hanem a romanizáltak szokásának megfelelően mindkettő az áll alatt (Keszthelyen a horreumi temetőben az egyik fibulát gyakran melltű helyettesíti). Magyarázatra szorul a horreumi temetőben a késő antik fibulák mellett a germán madár és S-fibulák jelenléte. E forma, díszítés és képi szimbolika alapján a Meroving kultúrához tartozó viseleti elemeket a romanizáltak szokásainak megfelelően hordták. A 17. sírba eltemetett nő az S-fibula és a lófibula mellett ugyancsak a romanizált szokásoknak megfelelően két vas karperecet is viselt.

A keszthelyi esetek egyik magyarázata, amint az már a Kelet-Alpok vidéki hasonló temetkezések esetében is felmerült, hogy a korábbi korszak Meroving típusú fibuláinak további használatáról lehet szó (*Teurnia* 8/72, 13/73; 1/74. sírok)[839], Kranj 81, 149. sír[840], Rifnik 9. sír[841]). Keszthelyen és környékén is kimutathatók ilyen korábban (6. sz.) használt

[830] Bóna 2002, 211-212, 202, Abb. 86/73. sír; Dobos 2012, 35,
[831] Bóna 2002, 201-202, Abb. 86/1. sír; 205, 207, 208 Abb. 87/91. sír, 217, 220.
[832] Dobos 2012, 27-56.
[833] Martin 1991, 69-79.
[834] Rupp 2005, Taf. 37, 47.
[835] Kiss 2001, 140-141.
[836] Ez az összetett kép megfelel a kengyeles fibuláknak a korabeli Meroving területeken is tapasztalható változatos viseletének: Clauss 1987, 491.ff.
[837] Garam 2011, 65-73, Abb. 4.
[838] Müller 2002, 23-25.
[839] Piccottini 1976, Taf. 1,8.72, Taf. 3,13.73; Taf. 4,1.74.
[840] Kranj 81, 149. sír: Stare 1980, 52, Sl. 17,2; Taf. 33/81; Taf. 50/4.
[841] Bolta 1981, Taf. 2,7–10; Az értelmezéshez ld. V. Bierbrauer: Rifnik. In: RGA 24, 2003, 613-619.

fibulák (pl. gammertingeni fibula), de vannak avar kori készítmények is (pl. a négyszögletes rugólemezű, fonatmintás vagy a táci fibulák), ami a germán formák helyi készítését később is igazolják. Sőt ilyen fibulák még a 630 után nyitott temetőkben (Keszthely-Polácsek-kert és –Sörházkert[842], Lesencetomaj[843]) megtalálhatók, amely a helyi tárgyak és hagyományok makacs továbbélését mutatják. A nyakban viselt két ruhakapcsoló utalhat a romanizált viseleti hagyományra is, mert előfordul a Keszthely-Fenékpuszta horreumi temetőben fibula és melltű párosításban az 5. és a 9. sírban. A két ruhakapcsolónak feltehetően eltérő lehetett a funkciója, az egyik a fátylat vagy kendőt, a másik a felső kabátot (pelerint) foghatta össze.

Keszthely környékén a nem párban viselt kengyeles és S-alakú fibulák a 6. sz. utolsó harmadában és a 7. sz. elején többnyire az áll alatt, vagy a mellkason kerültek elő, ahol a korongfbulákhoz hasonlóan kapcsolták össze a ruhát. A germán fibulák mellett a karperecek viselete romanizált kultúrájú környezetre utal, ami alapján a felmerült, hogy az eltemetettek lehettek romanizáltak is.[844] Önmagában a Meroving típusú kengyeles vagy S-fibula a sírban nem elegendő bizonyíték arra, hogy a helyi közösségben akkulturálódott germánokra vagy éppen germán divatot követő romanizált személyre következtessünk. A jelenség csupán a két kulturális csoport egymásra hatását és hagyományainak keveredve történő továbbélését bizonyítja. Minden esetre a bazilika közeli horreumi temető leletanyaga, a temetkezési szokások (kövek és téglák a sírokban), a viselet romanizált környezetre, a romanizált kulturális közegbe illeszkedett olyan személyekre utal, akik az identitásuk kifejezésére különböző, idegen kulturális elemeket is válogattak.

Páros fibulák a vállakon és a mellkason

A kora avar korban ismét megjelent a párban vállon (vagy a váll alatt a mellkason) ruhakapcsolóként hordott fibulák egy évszázaddal korábban elterjedt viseleti hagyománya. (11. típustábla 9, 15-16) Azonos típushoz tartozó, vagy akár eltérő típusok is alkothattak fibulapárt. Több esetben Meroving típusú kengyeles fibulák kerültek elő párban a viseletre utaló helyzetben a vállakon vagy a mellkason. A jutasi 196. sírban a vállakon találták a kengyeles fibulákat, s e szokatlan fibulaviselet kiegészült még a mellkason egy ruhatűvel és egy S-fibulával is.[845] A bólyi B temető 30. sírjában talált langobard típusú, aranyozott ezüst fibulapár a bolygatott mellkason került elő, s mivel a medence és a lábszárak bolygatatlanok voltak, ezért a vállakon vagy mellkason történő viselettel számolhatunk.[846] Ugyancsak a felső testrészen kapcsolhatta össze a ruhát az avar kori, bizánci jellegű drótékszerekkel együtt előkerült cserkúti leletegyüttes fibulapárja is, amelynek azonban viselete a dokumentáció hiányában pontosan nem rekonstruálható. A tiszagyendai lelőhelyen is előkerült két avar kori női sír, mindegyikben a stilizált állatfejekkel és almandinberakással díszített fibulák a vállakon helyezkedtek el.[847] A vállon párban viselt fibulák szokása a 6-7. század folyamán a Krímben továbbélt, amint azt a Suuk Suu 28. sír fibuláinak viseleti helyzete is mutatja.[848] A páros fibulaviselet megjelent a Bizánci Birodalom területén is a vállon, pl. az un. „szláv" és Martinovka típusú fibulák esetében, amelyek utalhatnak a betelepedett barbárokra, de az viseletét (identitását) újra alkotó helyi elitre is.[849] A páros fibulaviselet kora bizánci előképeire

[842] V. Lipp: Die Gräberfelder von Keszthely. Budapest 1885, 66-67, Abb. 328, 332.
[843] Straub 1999, 193, 4. kép 7.
[844] Quast 2008, 366
[845] Bóna 1956, 194; Werner 1962, 45-48.
[846] Papp 1962, 186-187, 19-20. kép
[847] Kocsis 2010, 17-18.
[848] Korzuhina 1996.
[849] Gavrituchin–Oblomskij 1996, 47-68; Ajbabin–Chajredinova 2009, Taf. 29, 31, 110, 138, 141-142, 146; Curta 2005, 130-131.

jó példa az al-dunai Piatra Frecaței temetője, ahol egy sírban a mellkason kerültek elő (4. és 5. csigolya táján) ujjas fibulák.[850]

A kora avar korban nemcsak kengyeles fibulákat használtak párban ruhakapcsolóként a vállakon vagy a mellkas felső részén, hanem különféle fibulapárokat, sőt ismert a tű és a fibula együttese is. A Keszthely-fenékpusztai 17. sírban lófibula és S-fibula került elő a nyakban. Párban kerültek elő ilyen fibulák a csákberényi (172. sír) és a kölkedi (B 438) temetőben, ez utóbbiban egy bizánci fibula a jobb vállon volt a kengyeles fibula pedig a medencén.[851] A budakalászi avar temető 439. sírjában madárfejkoszorús fibula egy hagymafejes fibulával együtt került elő. A Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető példája mutatja, hogy a párban viselt ruhakapcsolók (fibula+fibula, fibula+tű) viseleti szokása késő antik kulturális környezetben is jelen volt. A páros ruhakapcsoló a mellkas felső részén tehát új kora avar kori divat, új típusú ruhaviselet megnyilvánulása, amelyhez kulturális eredtétől függetlenül használtak korhű kora bizánci és szláv fibulákat, valamint régi késő római és Meroving típusú fibulákat. A késő antik ill. Meroving jellegű fibulák megőrzött presztízsüknek köszönhetően a kulturális átalakulási folyamat részeként szerepet kaptak a kora avar kori új női viseletben.

„Szláv fibulák”

A kora középkori Kelet-, Középkelet- és Délkelet-Európában elterjedt ujjas, maszkos, madárfejkoszorús és Martinovka-típusú fibulák eddig többségében a Földközi-tenger térségén kívül, barbár környezetben jelentkeztek, de újabban megszaporodott a kora bizánci területeken előkerült hasonló fibuláknak a száma is, amelyek segítenek megérteni e leletcsoport kialakulásával kapcsolatban a kutatásban a mai napig tapasztalható félreértéseket.[852]

A fibulák (pal'čatye fibuly, fibule digitate, slawische Bügelfibel) eredetével, gyártásával, elterjedésével, viseletével és etnikumjelző szerepével kapcsolatban kiterjedt irodalom foglalkozik, és az ellentmondásos vélemények azt mutatják, hogy a kialakult vita még mindig nem tekinthető lezártnak.[853] Nem lehet kérdéses, hogy a fibulák előképéül a germán kengyeles fibulák szolgáltak, de kulturális és etnikai hátterükről, az átvétel helyszíneiről változatos nézetek terjedtek el. A különböző régiókban korábban nemcsak a szlávokkal[854], hozták őket kapcsolatba, hanem a Krím (ill. a Černjachov-kultúra) gót népességével[855], a Tisza menti gepidákkal[856], az antokkal[857], a szarmata alánokkal és a bolgár kutrigurokkal[858] az avarokkal[859], ill. az Al-Duna vidékén a provinciális bizánci helyi népességgel.[860] Az avar kor kutatásában is korábban hagyományosan a szláv-avar kapcsolatok (exogámia) jegyében foglalkoztak a vizsgált fibulákkal.[861] A ma elterjedt felfogás szerint e fibuláknak nem lehet etnikumjelző szerepe, mert többféle népnél, különböző területeken, eltérő kulturális

[850] Petre 1987, 77, Pl. 41.
[851] Kiss 2001, Taf. 17,4.
[852] Werner 1950, 150-172; Garam 2003, 107-116. A fibulák elnevezésében az egyszerűség kedvéért követem a werneri terminológiát „szláv fibulák”. Ennek létjogusultságát hangsúlyozza U. Fiedler is. Fiedler 2011.
[853] Bálint 1981, 131-146; Bálint 1989, 88; Fiedler 1992, 25-32; Bálint 1993, 231-232; Vagalinski 1994, 261-305; Curta 2001, 247-275; Garam 2003, 107-116; Curta 2005, 130-131.
[854] Werner 1950, 150-172.; Sós 1961,
[855] Werner 1988, 256-283; Aibabin 1988, 5-8; A fibulák germán előképeinek pontos meghatározása szerepet kapott az eltemetett etnikai azonosításában. Ld. Fiedler 1992, 103.
[856] Bóna 1974, 36; Garam 2003, 107-109.
[857] Comşa 1973, 197-228; Popović 1978, 434-435, 441-442, 647; Theodor 1992, 119-152.
[858] Ajbabin 1990, 26.
[859] Michailov 1977, 323.
[860] Petre 1966, 255-276; Pallas 1981, Papuc 1987, 207-216.
[861] Sós 1961, 50 ff.; Haralambieva 1993, 27.

dc_1440_17

környezetben tűntek fel, nemcsak a Barbarikumban, hanem a bizánci birodalom területén is a 6. század végén és a 7. században.[862]

A viselettörténeti kutatásokat, az öltözék rekonstrukciójával[863] kapcsolatos aprólékos kísérleteket szintén felhasználták a kulturális és etnikai azonosításra. A vállon viselt két kengyelfibulás alapvetően az 5-6. századi germán divatra utal, amely a közvetlen átvételt útján megjelent a szlávok által benépesített középső Dnyeper-vidékén is.[864] (11. típustábla 15-16)

F. Curta a „szláv fibulák" etnikus értelmezésével szemben a fibulák társadalmi szerepének meghatározására helyezte a hangsúlyt.[865] Újabb elemzésében meghagyta J. Werner csoportjait és elvégezte a fibulák szeriációját és klaszter-analízisét.[866] Az egymáshoz formailag közel álló fibulák esetében megvizsgálta térbeli elhelyezkedésüket, és elsősorban a fibulát viselők közötti közvetlen kapcsolatok létére (ajándék, házassági kapcsolat), és nem etnikus hovatartozására következetett.[867]

F. Curta az ujjas fibulákat olyan hatalmi szimbólumnak tartja, amelyek segítségével meghatározható a kora bizánci civilizáció peremén megtelepedett barbár társadalmak vezetőrétege.[868] Nehéz elképzelni azonban, hogy a női szférában megjelenő ujjas, maszkos, madárfejkoszorús és Martinovka-típusú fibulák hatalmi szimbólumok lettek volna, de elfogadhatjuk a társadalmi identitást megjelenítő voltukat. E fibulák mint társadalmi identitást építő szimbólumok nem hozhatók kapcsolatba az etnicitással.

A kutatás tehát mind a mai napig nem tudott átfogó magyarázatot adni a „szláv fibulák" alapvetően germán alapformájára, viseletére a Bizánci Birodalom területén és annak periferiáján különböző népeknél, és lehetséges kötődésére a bizánci műhelyekhez.

A provinciális bizánci eredet kérdése új megvilágításban

A „szláv fibulák" elterjedésének kérdését új megvilágításba helyezik a bizánci birodalom területén előkerült példányok, mert felmerül a kérdés, hogy lehetett-e ill. milyen szerepe lehetett a kora bizánci provinciális kultúrának e Kelet-, Közép-Kelet és Délkelet Európában igen elterjedt divatjelenség kialakulásában. A kutatásban már korábban felmerült, hogy a dél-kelet-európai térségben élt barbárok számára bizánci műhelyek készítették e kengyeles fibulákat, de nem adtak magyarázatot arra kérdésre, hogy a miért éppen germán típusú fibulákat utánoztak.[869] A bizánci birodalom területén előkerült maszkos és ujjas fibulákat a mai kutatás a provinciális bizánci, helyi népességhez köti (Pergamon, Edessa, Nea Anchialos, Dion, Butrint: Werner IC, Lissus). Bizánci területeken ezek a fibulák a helyi lakosság igényét elégítették ki. Megfigyelhető azonban, hogy a birodalom területén is elterjedt típusok, akárcsak a Krímben, alapvetően a germán kengyeles fibulák formáját és díszítését másolták.[870] A butrinti újjas fibula fejkiképzése és díszítése 6. századi langobard mintát követ, és bár nem zárható ki, hogy importként került Butrintba, az ásatók inkább helyi mester termékének tartják.[871] Annak ellenére, hogy a maszkos fibulák elterjedése az avar kori Kárpát-medencében azokon a területeken figyelhető meg, ahol korábban a langobardok és a gepidák éltek (Dunántúl keleti fele, Alföld, Erdély, Bánát) a helyi germán előzmények

[862] Garam 2004.
[863] Werner 1988, 263-264.
[864] Gavrituchin 1991, 127-142; Gavrituchin-Ščeglova 1996, 47-57.
[865] Curta 2001, 247-270.
[866] F. Curta: Werners Class IC. Erratum, corrigendum cum commentariis. Ephemeris Napocensis XXII, 2011, 63-109.
[867] Curta 2005, 103-108.
[868] Curta 2001, 274-275; Curta 2005, 130-131.
[869] Bálint 1989, 88; Bálint 1993, 231-232; Curta 2005, 247-275.
[870] Katsougiannopoulou 1999, 223.
[871] Guest–Mitchell–Nallbani–Gongecaj 2004, 294-295, Fig. 16,3.

dc_1440_17

szerepe e fibuladivat kialakulásában a germán és az avar kor között megfigyelhető törés miatt nem ítélhető meg egyértelműen. Mégis a néhány esetben Garam Éva által kimutatott formai és ornamentális kapcsolat a tiszafüredi, előszállási, veceli és Szakály-Öreghegyi maszkos fibulák és a gepida előzmények között a helyi átvételre enged következtetni.[872]

A jelenség magyarázata az lehet, hogy a helyi népesség őrizte és igényelte a késő antik fibulaviseletet, azonban valamilyen okból nem az aláhajtott lábú fibulák korabeli változatait használta, hanem a 6. században a Balkánon (pl. Gračanica) és a birodalomban is ismert és divatos „germán" kengyeles fibulák formáját utánozták.[873] Mindez a Meroving kori anyagi kultúra elemeihez (kengyeles fibulák) igazodó reprezentáció jelenségére hívja fel a figyelmet a késő antik időszakban a provinciális bizánci népesség körében. Hasonló kengyeles fibulák ismertek a bizánci birodalomban a kisázsiai partvidéken (pl. Pergamon[874]); a kora bizánci városok környezetében a Balkánon (Caričin Grad/Istiniana Prima[875], Butrint[876], Al-Dunai erődökben (Dijana[877]). Az albániai Lezha/Lissus-ban az 1967-es ásatásból került elő egy Veţel-típusú fibula[878], amely a maszkos provinciális bizánci ábrázolások sorába illik.

Az un. „szláv fibulák" eredetével és használatával kapcsolatos kérdéseket újabban érdekes módon világítják meg a baráthelyi temető hasonló leletei, ahonnan 12 sírból a Werner IH, IC, ID, IG, a Katsougiannopoulou által meghatározott Bukarest-, Pergamon, Suceva, Edessa, Kiskőrös típusok[879] kerültek elő. A fibulák egy gepida temetőből kerültek elő, jól keltezhetők a 6. sz. utolsó harmadára és a 7. sz. elejére, első felére.[880] Mivel a temető korai része megsemmisült, U. Fiedler szerint egyedi lehetőség veszett el a gepida és a „szláv" kengyeles fibulák váltásának megfigyelésére, bár véleménye szerint a fibulák nem alakulhattak ki a gepidák leverése után, az avar kor elején a Kárpát-medencében, hanem ez a formai kör a valahol a Kárpátoktól keletre elhelyezkedő területeken jött létre.[881] A gepida királyság gyors összeomlása valóban akadálya lehetett annak, hogy a „szláv fibulák" csoportjai helyben kialakuljanak. Amint a pannoniai pont-kör díszes csoport esetében fentebb sikerült kimutatni a Kárpát-medencében csupán Keszthely környékén volt lehetőség arra, hogy a romanizált és germán kultúra együttélése folytán a 7. századi formák kialakuljanak.

A baráthelyi gepida temetőben azonban nemcsak a „szláv fibulák" nagy száma az egyetlen szokatlan elem, hanem a kora bizánci ékszerek (spirálcsüngős, piramis díszű és dodoros fülbevalók, keresztek) és viseleti tárgyak (csatok) egyöntetű előfordulása és meglepően nagy száma is. Ennek a leletanyagnak az előzményei teljes egészében az Al-Duna vidékén foghatók meg a késő antik temetőkben (pl. Sadovec, Piatra Frecaţei)[882], és ezért véleményem szerint a baráthelyi temető kora bizánci vonásai sem a Kárpátoktól keletre alakultak ki, hanem az Al-Duna vidékén. További vizsgálatra szorul a baráthelyi gepida temetőben az ékszerek és a viselet tekintetében megfigyelhető erős kora bizánci hatás kulturális vagy gazdasági hátterének okai. A római fibulákból kialakult germán kengyeles fibulák tehát hatással voltak a kelet római birodalom provinciális bizánci lakosságának köznépi viseletére, amint arra egyszerű formájuk, díszítésűk és technológiájuk (öntés) is utal. Az átvétel formái, a mediterrán figurális elemek beépítése, a viselet részletei még tisztázásra szorulnak ugyan, de a

[872] Garam 2003, 109.
[873] Curta 2005, 101-146.
[874] Gaitzsch 2005, Taf. 76,1.
[875] Popović 1984, 175, Fig. 186; 176, Fig. 188.
[876] Guest–Mitchell–Nallbani–Gongecaj 2004, 294-295.
[877] Špehar 2010, T. V,130.
[878] E. Nallbani–L. Buchet: Lezha (Lissus) de l'Antiquité tardive au Moyen Âge. Topographie du site et espace des morts. MEFRM Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Âge. 120-1, 2008, 255-256, Fig. 13.
[879] Werner 1950; Katsougiannopoulou 1999; Fiedler 2010, 245.
[880] Harhoiu 2008, 95, Abb. 22.
[881] Fiedler 2010, 245-246.
[882] Petre 1987, pl. 141; Fiedler 1992, 49-73.

fibulák előfordulása a kora bizánci városok környezetében alapvetően azt bizonyítja, hogy a helyi lakosság azért vette át a kengyeles fibulákat, mert azoknak a 6. században reprezentatív jelentőséget tulajdonított. Az átvétel módját megvilágíthatja a Keszthely környéki pont-kör díszes pannoniai csoport, amelynek kialakulását a késő antik romanizált és a germán kultúra egymás mellett élése eredményezte. (ld. előző fejezet).

Az avar kori maszkos fibulák kivétel nélkül mind női temetkezésekben fordultak elő, a néhány megítélhető esetben a vállon és a medence táján. A fibulák formailag kötődnek a germán előzményekhez, de a díszítésben már helyet kapnak kora bizánci elemek is, hiszen a fönlaki/Felnac együttesben is megtalálható egy préselőminta. A fibulák készítését a kora avar korban tehát már az új kézműipari infrastruktúra, ugyanazok a mesterek vették át, akik a bizánci típusú ékszereket és övvereteket is készítették. Lehetséges, hogy a korábbi germán lakosság maradványainak igényeit elégítették ki az avar kor elején.[883]

A kelet-európai formakincs (állatfejes kengyeles fibulák)

A „szláv fibulák" Werner féle II. csoportjának formakincse és díszítése csak ritka esetben ismert a bizánci birodalom területén, elterjedése alapján a Fekete-tenger vidéke gót-kora bizánci kultúrájában alakulhatott ki és terjedt el a kelet-európai és a közép-kelet európai térségben.[884] A Kárpát-medencében 11 esetben előkerülő fibulák is a női viselet részét képezik és a mellkas (Csákberény 172. sír, Várpalota 212. sír, Budapest-Pannonhalmi út) vagy a medence tájáról (Szigetszentmiklós-Háros út 14. sír) kerülnek elő.[885] A 14-17 cm hosszú öntött vas fibulák kabát, vastagabb szövet összekapcsolására voltak alkalmasak. A fibulák használata a mellékletek alapján a 6. sz. végére a 7. sz. első felére tehető (gömbcsüngős fülbevalók, szemes gyöngyök, fonatmintás veretek).

*Esettanulmány 1: A csákberényi 172. és 349. sírok ujjas fibulái (*Werner IIC csoport)

A csákberényi 172. sír fibulájának trapéz alakú lapja stilizált állatfejben végződik, félkör alakú fejéhez sugár irányban 5 gomb csatlakozik. A fibula felületét koncentrikus körök díszítik. E fibuláról a kengyel indításánál a lap irányába madárcsőr alakzat hajlik vissza és ugyancsak egy önmagába visszaérő madárcsőr található a lap másik végén, az állatfej indításánál. A 349. sír fibulájának lapja ötszögletes, állatfejben végződik és sarkairól kör alakú tagok nyúlnak ki. Mindkét fibula a Werner féle IIC-típus[886]-ba, a Vagalinski R, Variante I-ba[887], a Katsougiannopoulou féle Dančeny-típushoz[888], valamint a Gavrituchin féle "*dneprovskaja gruppa postvostočnogermanskich fibul*"[889] körébe tartozik. Korábban az ujjas fibulák egyes példányait (pl. Krím) keleti germán eredetűnek tartották, majd az Al- és Közép-Duna vidéki elterjedésüket a szlávok expanziójával hozták kapcsolatba[890]

A csákberényi 349. fibula közeli párhuzamai került elő Budapest tágabb körzetében (Szigetszentmiklós[891], Tiszabura[892], Várpalota[893], Budapesta[894]), a Krímből (pl. Suuk Suu-i temető 86. sír[895]), a moldáviai Dančeni 280. sírból[896]. Ez a típus az Al-Duna vidékén csak kis

[883] Garam 2003, 179.
[884] Werner 1950; Vagalinski 1994, 286, Abb. 9; Curta 2011, 153-192.
[885] Garam 2003, 95-123.
[886] Werner 1950, 160-162.
[887] Vagalinski 1994, 285-289.
[888] Katsougiannopoulou 1999, 68-73.
[889] Gavrituchin 1996, 36-38.
[890] Werner 1950; Haralambieva 1993, 26. Abb. 1.
[891] Sós 1961, 50 ff.
[892] Werner 1950, Taf. 42,43.
[893] Erdélyi–Németh 1969, 191, 193, T. XXII/5-6;
[894] Nagy 1998, 93, 95, T. 82/4, 158/4.
[895] Repnikov 1907, 101-148 T. I,5, 7.
[896] Werner 1988, 256, 261-262, 283.

dc_1440_17

számban ismert (pl. Adamclissi).[897] A csákberényi fibula a Dančeni 280. sírból származó fibulához hasonlóan a 6-7. sz. fordulójára keltezhető.[898]Az ujjas fibulák előkerülhetnek egyedül vagy párban a temetkezésekből, egykori viseletükre viseleti helyzetük utal. Gyakran fordulnak elő a temetkezésekben más típusú fibulákkal együtt. A párban azonos vagy más típusú fibulákkal együtt előkerült ujjas fibulákat is rendszerint a mellkason viselték, a két vállon, ebben az esetben archaikus az 5. századi fibulaviselet konzerválódott.[899]

Esettanulmány 2: A csákberényi 172. sír Martinovka típusú fibulája

A 172. sírban még egy áttört, antropo-zoomorf díszítetlen, Martinovka-típusú ezüstfibula töredéke is előkerült. E fibula analógiái számtalan ukrajnai lelőhelyen előkerültek, helyi változatai a Kárpát-medencében nem ismertek ezért idegen tárgynak tekinthető.[900]A töredékes, madárfej-párral díszített fibula analógiái a Dnyeper-vidékről ismertek, jellemző előfordulásuk a Pastyrskoe temetője és kis számban megtalálhatók a Suuk Suu-i temetőben is. A martinovkai kincslelet császári pecséttel ellátott bizánci edényekkel együtt került elő, amelyek jól keltezik a leletegyüttest a 6. sz. utolsó harmadára.[901] Egy hasonló, de díszített fibula volt a Kölked-feketekapu-i temető A-388. sírjában, amelyet Kiss A. keleti eredetű fibulának tartott.[902] Különös módon a csákberényi 172. sírban talált mindkét fibulának párhuzamai a martinovkai lelet Londonban[903] és Kievben[904] őrzött részében együtt kerültek elő, ami alátámasztja a két típus együttes régészeti és történeti értékelésének lehetőségét.

A csákberényi 172. sírban kétfibulás viseletre következtethetünk. A 172. sírról sírrajz nem készült, az ásató feljegyzései szerint a gombos fibula a "válltájon", a martinovka típusú fibula pedig a melltájon volt viseleti helyzetben (Trachtlage). Nem zárható ki, de nem valószínű, hogy mindkét fibulát vállon viselték volna, bár a melltájon lévő fibula elmozdulásával lehet számolni. A fibulák helyzete alapján azonban inkább feltételezhető az is, hogy a nagyobb fibula a válltájon kapcsolta össze a kabátot, a kisebb pedig a melltájon a fátylat. A 349. feldúlt sírban a fibula helyzete nem állapítható meg, feltehetően a mellkason viselték. Az akkulturáció folyamatát jelzi, hogy ugyanebben a sírban az avar kori Meroving kultúrájú germánokra jellemző, fémveretes faszelencét (Amulettkapsel) is találtak. Az avar kori Kárpát-medencében négy esetben ismerjük az ujjas fibulák helyzetét a sírban és így feltételezhető, hogy azok a mellkas közepén a felső ruházat összekapcsolására szolgáltak.[905]

Esettanulmány 3: Madárfejkoszorús fibula: Budakalász 439. sír (Werner II D csoport)

A Werner II D csoportba tartozó madárfejkoszorús fibula hiányzott a Kárpát-medencei leletanyagból, amikor is egy példánya előkerült a budakalászi temető 439. kirabolt temetkezésének egyik sarkában egy római hagymafejes fibula és egy agyag orsógomb társaságában. E fibula párhuzamai a Krímben, a Dnyeper vidékén[906], Gotlandon, Kelet-

[897]Papuc 1987, 207-215; Curta 2011, Ris. 18.
[898]A Werner féle II csoport F. Curta és U. Fiedler szerint a 6. század 2. felére tehető. Werner 1988, 256, 261-262, 283. Fiedler 1992, 91-105; Curta 2011, 153-192; 2012, 1-108; Ez a keltezés összhangban van az avar kori Kárpát-medence-i megjelenésükkel: ld. Garam 2003, 109-110.
[899] Ld. Péteréve-Csík I. sír: Bugarski 2009, T. I,1-2,)
[900] I. A. Bažan: Dvuplastinčatüje, pal'čatyje i zooantropomorfnüe fibuli iz slučajnich nachodok na territorii Vostočnoj Evropy. Korpus slučajnij archeologičeskich nahodok 3. Moskva 2009, 48-53; Curta 2011, 153-192.
[901]Mundell Mango 1994, 36-42.
[902] Kölked-A 388. sír fibulájának párhuzamai a Dnyepr-vidéken láttak napvilágot, legközelebb hozzá a Martynovka-i lelethez tartozó áll. Kiss 1996, 200-201, 490, Taf. 76,6.
[903]Pekarskaja–Kidd 1994, Kat. Nr. 37. 38.
[904]Pekarskaja–Kidd 1994, Kat. Nr. 65.
[905] Garam 2003, 109.
[906] Sukhini, Kanev közelében Kiev régióban: K.V. Kasparova–Z. A. Lvova–B. I. Marshak–I.V. Sokolova, M.B. Schukin–V. N. Zaleskaya–I. P. Zasetskaya: Tresaures of Khan Kubrat. Culture of Bulgars, Khazars, Slavs. Exhibitionscatalogue. Sofia 1989, 29, Nr. 42.

dc_1440_17

Németországban és Észtországban találhatók meg.[907] A fibulán a pont-kördíszes, félkör alakú rugólemezt áttört madárfej-koszorú övezi, és 4 madárfej nyúlik ki az ötszög alapú tűlemezről is. A budakalászi fibula közvetlen formai rokonságot mutat a pastyrskoei, trubčeski, kozievkai és Suuk Suu-i fibulákkal.[908] A Középső Dnyeper vidékén elterjedt fibulákat a kutatás Vlasta Rodinka krími eredetűnek tartotta, és felvetette a helyi másolatok készítésének lehetőségét.[909] A kutatás számára nagynehézséget jelent az eredeti példányok és a helyi másolatok elkülönítése, különösen a Kárpát-medencében, ahol eddig csak egyetlen Werner IID típusú 'szláv fibula' került elő.[910] A budakalászi példány időrendi szempontból is nagy jelentőségű, mert igazolja a típus keltezését a 6. sz. végére, a 7. sz. első felére.[911] Ez a példány személyes mobilitásra utal a két terület között, s a kapcsolatot további tárgyak jelzik.

Összegzés, értelmezés

Az ujjas, madárfej-koszorús és Martinovka típusú fibulákat elsősorban a Fekete-tenger előterében és Kelet-, Közép-Kelet-Európában használták. Csak kevés példányuk jutott a Duna-torkolata környékére, és szemben a maszkos fibulákkal teljesen hiányoznak a Bizánci Birodalom belső területeiről. E fibulák előképei a Fekete-tenger térségében részben a gót kengyeles fibulák voltak, részben pedig bizánci hatásra megjelentek rajtuk antropomorf és állatalakos motívumok. A fibulák a Bizánci Birodalom peremén élt barbárok között a nemzetközivé vált viselet és díszítőstílus megnyilvánulásai, amelyek a térség egymással kommunikáló elitjeinek azonos ízlését és azonos reprezentációs kultúráját mutatják a kora bizánci időszakban. E divat forrása elsősorban a Krím területe lehetett, s e viseleti elemek készítésében a 7. században a Pontus-vidéki bizánci kézműipari szervezet is szerepet kapott.[912]

Dísztűk – ruhatűk és hajtűk

A hazai kutatás már több esetben foglalkozott a mellkason, a vállakon vagy a koponya mellett viseleti helyzetben feltárt késő antik és kora középkori tűk formájával[913], és viseletével.[914] A kora középkori tűviseletnek a késő római hagyományokhoz[915] való kötődését már pusztán a stílustűk formájának kontinuitása is kifejezi.[916]

Az 5-6. században a Földközi-tenger térségében a romanizált nők fibula helyett gyakran tűvel kapcsolták össze a ruhájukat[917], sőt előfordult a mellkason viselt korongfibula mellett is a kendőt vagy fátylat rögzítő tű.[918] A késő antik időszakban a korongfibulát használó nők a tűket a fej környékén viselték (haj, fátyol, fejfedő rögzítésére), ahol azonban nem volt fibula

[907] Curta 2012, 26-69.
[908] Curta 2012, 33, Fig. 6; 35, Fig. 8.
[909] Родинкова В. Е. Куриловский клад раннесредневекового времени. Российская археология, 4, 2010, 78-87.
[910] Curta 2012, 49.
[911] Curta 2012, 37-48.
[912] Bálint 1989, 90-91, 356. j.; Bálint 1995, 281-282; Ajbabin 1990, 4-72, 1-56. kép; Scseglova 1993, 377, 383; Gavrituchin 1996, 36-38.
[913] Barkóczi 1993, 329-331; Barkóczi 1995, 110-128; Nagy 1998, 380; Vida 1997-98, 563-574; Kiss 1968, 93-101, Kiss 1995; Müller 2010, 211-212.
[914] Szőke 1992, 883-884; G. Kiss: Funde der Awarenzeit aus Ungarn in Wiener Museen - 1. Funde aus der Umgebung von Keszthely. Archaeologia Austriaca 68, 1984, 161-164; Distelberger 1996, 77-82.
[915] Csákvár 6. sír: Salamon–Barkóczi 1971, 40; Intercisa 1344. sír: Vágó-Bóna 1976, 116; Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1971/83. sír: Müller 2010, 211 Taf. 50,11.
[916] Kiss 1968, 93; Vinski 1980, 94; Barkóczi 1995, 116; Bierbrauer 2004; Müller 2010, 211.
[917] Bierbrauer 1984, 55; Ibler 1991; Riemer 2000, 236.
[918] M. Martin: Fibel und Fibeltracht. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. RGA 1994; Martin 2002, 507.

dc_1440_17

ott az áll alatt vagy a mellkason viselt tűk vették át a ruha rögzítésének szerepét.[919] Müller Róbert hívta fel a figyelmet arra, hogy melltű Pannoniában előkerülhetett hajtűvel és fibulával együtt is, ami az egyes ruhakapcsolók különböző funkcióira és azok kombinációjára utal.[920] A kora középkori tűk között több állandósult típus van és számban ismertek egyedi megformálású példányok is.[921]

Stílustűk

Az íróeszköz formáját mutató stílustűket a késő római szokásoknak megfelelően a népvándorláskorban gyakran használták ruhakapcsolásra, a haj vagy a fejfedő rögzítésére és azokat számos más késő római eredetű tárgyhoz (svasztika-, és gyűrűsfibulák) hasonlóan az 5-6. században is gyártották.[922] A stílustűk az egykori provinciális római területeken és azon kívül is, a Meroving világban és a Kárpát-medencében nemcsak viseleti elemek hanem eszközök (kanalas véggel piperetű, lyukasztó) is lehettek.[923] A stílustűk átmetszete kerek vagy négyszögletes, díszítése igen változatos (díszítetlen, asztragalos díszű, dudoros, rovárkolt, pont-kör-mintás, ékvésett, bordázott)[924], amelyek alapjá a stílustűket Saša Čaval 4 típusba sorolta.[925] A stílustűk is előkerülhetnek a mellkason viseletre utaló helyzetben, tehát azok a 6-7. században nem tekinthetők automatikusan hajtűnek.[926]

A Kárpát-medencében és az Alpoktól északra elhelyezkedő temetőkben gyakran töltötték be nagyméretű stílustűk a hajtű szerepét.[927] Stílustűket hajtű szerepében a Kárpát-medencében dunántúli, leginkább a Kölked-feketekapui „A" temetőben figyelhetünk meg. A Közép-Tisza vidéken a tiszaburai előkelő asszony sírjában talált[928], ezüst rátétekkel díszített bronz stílustű helye a sírban ugyan nem ismert, de a sír leleteinek a kölkedi A-85. női sírral kimutatható kapcsolatai miatt ebben az esetben hajtűre következtethetünk. Stílustűk a Meroving germán és sztyeppei nomád jegyeket mutató környei temetőben egyáltalán nem fordulnak elő, s a budakalászi és a zamárdi temetők esetében sem igazolható stílustű a fej mellett.

Dísztűk cellás ékkő vagy üvegberakásokkal

A kora bizánci tűk között eddig összefoglalóan még nem elemzett csoportot képviselnek a négyszögletes hasáb alakú taggal díszített tűk, amelyeken kerek, cilindrikus vagy felületükbe mélyített rekeszekbe ékköveket vagy üveget illesztettek. Ezeket Saša Čaval a stílustűk szlovéniai és a Kárpát-medencei példányainak elemzésekor az 5c altípusba sorolta.[929] A csoporthoz tartoznak egyszerű vastűk, bronz változatok és a néhány ezüst, arany példány, amelyek anyaguk és kivitelezésük minősége alapján különböző társadalmi helyzetű személyekhez köthetők.

A Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 5. sírjában talált *BONOSA* feliratos tű alapanyaga ezüst, amelyet aranylemezzel vontak be. A tűn a felső prizma alakú tag két

[919] Két boszniai temetőben (Rakovčani, Korita) a 6. század második felében megfigyelhetők a fej mellett haj vagy fátyol, ill. kendő összetűzésére szolgáló és a mellkason viselt tűk. Miletić 1975, 177-243; Miletić 1979, 141-204.
[920] Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1971/5 és 1999/40. sírok; Keszthely-Fenékpuszta, horreum 5 és 9. sírok. Müller 2010, 211.
[921] Möller 1982, 14-53; Torcellan 1986, 47; Čaval 2013, 197-248.
[922] Ibler 1991, 38-43; Riemer 2000, 103-108; pl. Riemer 2000, 103-108; Cagnano Varano: Taf. 84,13; Venusio: Taf. 90,10.
[923] Ezért nem lehet a stílustűket a római továbbélés bizonyítékainak tekinteni: I. Bóna: Gepiden in Siebenbürgen-Gepiden an der Theiss. ActaArchHung 31, 1979, (9-50) 30.
[924] Riemer 200, 103-108.
[925] Čaval 2013, 241-244, Sl. 20.
[926] Kiss 1996, 308. Liste 2.
[927] Steinhöring 8, 19, 86: (Arnold 1992, Taf. 3/8. sír,2; Taf. 5/19. sír,1; Taf. 17/86. sír,7); Dittenheim: (Haas-Gebhard 1998, 58-60; Aschheim-Bajuwarenring 301. sír (Gutsmiedl-Schümann 2010, Taf. 100,2.
[928] Hampel 1905, II., 385-386, Fig. 6.
[929] Čaval 2013, 241-244, Sl. 20.

dc_1440_17

oldalára halszálka motívumot véstek. A négyszögletes tag sarkain filigrándísz fut, felirat nélküli oldalain pedig hat cilindrikus foglalatba üveget helyeztek.[930] E sokáig párhuzam nélküli tűnek a közel múltban magángyűjteményből került elő egy hasonlóan jó minőségű, ugyancsak arannyal bevont párhuzama, amelyen a *VIVAS IN DE[O]* felirat olvasható.[931] Feltételezhetjük, hogy a két tű a szoros formai, technológiai és minőségi hasonlóság miatt egy műhelyből származhatott. A lehetséges műhelyre további analógiák világítanak rá.

Két közép-balkáni, erődített, kora bizánci városban, *Iustiniana Prima*/Caričin Gradban[932] és Jelica nad Gradinában[933] a horreumi tűvel formailag teljesen megegyező, bár egyszerűbb kivitelezésű, bronzból készült példányok fordultak elő. Gamzigrad/Romuliana erődjéből is előkerült egy felső részén megvastagodott stílustű, amelyen egy bemélyített lyuk ékkő befogadására volt alkalmas.[934]*Iustiniana Prima*/Caričin Grad területén előkerült egy hasonló formájú vasból készült tű is bizonyítva a típus általános használatát a kevésbé tehetős réteg körében is.[935] Hasonló lehetett a Keszthely-Fenékpuszta-Pusztaszentegyházi dűlő 2000/164. sírjából előkerült, mára elveszett, bronz vagy ezüst (!), felső harmadában prizmaszerűen megvastagodó tű is, amelyen kerek mélyedésekben egykor üvegberakások ültek.[936]

A tárgyalt tűk egyik formai jellegzetessége a felső harmadban a tömör négyszögletes tag, amely a kora avar kori Pannonia területén egyszerű bekarcolt díszítéssel is megjelenik. Ilyen a cikói temető 10. sírjának ezüst tűje[937] és hasonló jó minőségű példányok ismertek a keszthelyi temetők Lipp féle ásatásaiból is.[938]

Nišben/*Naissusban* egy ötvöshöz tartozó leletegyüttesben találtak egy asztragallosz kiképzésű cilindrikus rekeszekkel díszített stílustűt, amelyre láncon keresztet függesztettek.[939] A leletet Iustinianus császár rézérme keltezi. Jelenlegi ismereteink szerint az ékkőberakásokkal díszített, négyszögletes hasáb alakú taggal ellátott tűk arany, ezüst, bronz és vas változatai kizárólag Pannoniában és a Közép-Balkánon kerültek elő. *Iustiniana Prima*/Caričin Grad, Nišben/*Naissus*, Jelica nad Gradinában és Romuliana/Gamzigrad lelőhelyeken a tűk még az avar hadjáratok előtt voltak használatban és legkésőbb a városok pusztulásával kerültek fölbe a 6. század végén.

Mivel az arany lemezzel bevont ezüst *BONOSA* tű és a hozzá hasonló minőségű, imeretlen lelőhelyű *VIVAS IN DE[O]* feliratú tűk bronz és vas párhuzamai 6. századi közép-balkáni bizánci városokból ismertek, ezért feltételezhető, hogy azokat is a bizánci példányokat ismerő/készítő mesterek készítették. Felmerülhet, hogy a *BONOSA* tű fenékpusztai tulajdonosához még az avarok betelepedése előtt került ajándék vagy kereskedelmi áru formájában, de ez az út az avar kor elején sem zárható ki. A formai egyezések a birodalom területén élő és fenékpusztai vezetőréteg közötti kapcsolatra utalnak. Ez jelentheti azt is, hogy a tűk kora bizánci előképek alapján helyben készültek a fenékpusztai erődben az avar uralom alatt élt, romanizált kultúrájú elit tagjai részére. (17. leletlista)

---

[930] vö. Heinrich-Tamáska 2006a, 120, Abb. 62.
[931] V. Bierbrauer, Byzanz, Kat. Padernborn 2001, 338; Byzanz, Kat. München 2001, 338.
[932] A Caričin Grad-i stílustű négyszögletes hasáb alakú tagjának egyik oldalára kiemelkedő, cilindrikus rekeszt helyeztek üveg- vagy ékkőberakás számára. (Duval–Jeremić 1984, 144, fig. 152, 1).
[933] A négyszögletes hasáb alakú tag minden oldalára kiemelkedő, cilindrikus rekeszeket illesztettek. (Milinković 2010, 135, Abb. 163; Tab. 13,3).
[934] S. Petrović: Romuliana in the time after the Palace. In: I. Popović (ed.) Felix Romuliana. Institut of Archaeology Beograd. Monographs 49. Belgrad 2011, (167-199) Fig. 153, 183.
[935] Duval–Jeremić 1984, 144, fig. 152,2.
[936] Müller 2014, 81, Abb. 36.
[937] Kiss–Somogyi 1984, 42-43, 206 T. 4/33,5.
[938] Müller 2010, 248, Taf. 1/II,10; 1,5; Kiss 2008, 265–277; Kiss 2010, 498, Abb. 6,b.
[939] A leletegyüttesben volt egy vas pecsétlő IUs betűkkel, egy poliederfülbevaló, mérlegek töredékei, Iustinianus rézérme, bronz keresztfibula. M. M. Vassits (Vasić), Röm. Mitteilungen XVI, 1901, 47-49, fig. 1; Vinski 1968, 109, T. IV,20.

dc_1440_17

Dísztűk tömör vagy áttört négyszögletes taggal[940]

A tömör hasáb alakú taggal díszített tűknek ismertek áttört, egyszerűbb változatai is,[941] amelyek a Kárpát-medencében a Balaton környéki romanizált kultúrájú területen találhatók meg. Az áttörés lehet egyszerű kétoldalas (Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1971/61. sír[942]), és bonyolultabb, négyoldalas áttörésű is (Keszthely-Fenékpuszta Lipp 1886).[943] A fenékpusztai horreumi temető 30. sírjából előkerült példányt asztragalosz minta is díszíti, ami az egyszerűbb stílustűkkel való szoros formai és funkcionális kapcsolatra utal. E tűtípus nagy területen terjedt el az Alpok-Adria térségben, analógiái ismertek Itáliában, Szicíliában, a Balkánon (Bosznia)[944], Dalmáciában, a Kelet-Alpok vidékén Ausztriában és Szlovéniában[945], az Alpoktól északra, sőt Franciaország területén is.[946] E tűket Saša Čaval a szlovéniai és a Kárpát-medencei példányainak elemzésekor az 5a-d altípusokba sorolta.[947]

Ez a tűtípus Itáliában, a Közép-Balkánon, Pannoniában és a Kelet-Alpok vidékén közös helyi gyökerekre vezethető vissza, amelyeket összeköt nemcsak a forma, hanem a technológiai rokonság is. A földrajzilag távolabb előkerült példányok (Szicília, Alpoktól északra) formailag jelentős eltérést mutatnak, a Chiemingből származó tű környezete 7. századi keltezésre utal.[948] A balkáni és a Kelet-Alpok vidéki példányok leletösszefüggéseik alapján a 6. század második és harmadik harmadára keltezhetők.[949] A Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1971/61. sírja egyéb mellékletek hiányában pontosan nem keltezhető, a horreumi temető 30. sírja kora avar gyöngyei miatt a 6. sz. végére a 7. sz. elejére tehető.[950] A térségből ismertek olyan négyszögletes taggal ellátott tűk is, amelyek nem áttörtek, rajtuk az áttörést bemélyítés, gerezdelés jelzi.[951]

A tömör vagy áttört négyszögletes taggal ellátott dísztűk más késő antik jellegű tárgyakkal együtt kerültek elő és elterjedési területük az Alpok-Adria térségében helyi mesterek és műhelyek, tevékenységére hívja fel a figyelmet a 6. század második felében és a 7. sz. első felében. Az áttört díszű taggal ellátott tűket az Alpok-Adria térségben ugyanazon a területen használták, mint a kosaras fülbevalókat, a kereszt vagy az állatalakos fibulákat, mindegyik tárgytípus a nyugat mediterrán térség romanizált kultúrájának megnyilvánulása és ez a tárgytípus is bizonyítja, hogy ebbe a kulturális régióba Pannonia még az avar uralom első fél évszázadában is beletartozott. (18. leletlista)

Gömb- és poliéderdíszes tűk

A Pannonia területén a késő antik időszakban viselt tűk egyik típusán egy vagy több öntött tömör gömb vagy poliéder, bikónikus alakú dísz a tűk végén, közepén, ill a tű felső részén helyezkedett el. A sérülékenyebb lemezes és ritkán áttört filigrán gömbdíszek rendszerint a tűk végén találhatók. E Kárpát-medencében is használt tűkhöz kivétel nélkül találunk párhuzamokat a késő antik időszakban a Kelet-Mediterraneumban[952], és kedveltek voltak az

[940] A tárgyalt tűtípustól meg kell különböztetni az ívelt áttörésű példányokat, amelyek a 7. sz. második felében és a 8. században készültek. A típus korai példánya ismert a Kranj 328. sírból: Stare 1980, T. 96,1.
[941] Ibler 1991, 1910-191, Liste 5.
[942] Müller 2010, 243, 296, Taf. 49,9.
[943] Müller 2010, Taf. 2/IV,79.
[944] Miletić 1970, 120-158; Taf. II-III; Müller 1975, 180 f., Taf. II,12; Taf. II,32, Taf. XIV,1-2.
[945] Bolta 1981, 52, T. 12,4; Ibler 1991.
[946] Blay-Samu 2016, 296-299.
[947] Čaval 2013, 212-222, Sl. 15-29.
[948] von Hessen 1964, 30, Taf. II.10.
[949] Bierbrauer 2004, 51-72; Müller 2010, 243, Anm. 1440.
[950] Müller 2010, 243, 296, Taf. 49,9; Vida 2011, 436, Taf. 18,1; A gyöngyökhöz: Pásztor 2011, 441.
[951] Pl. Invillino-Ibligo: Bierbrauer 1987, Taf. 64,8.
[952] pl. Attica-Stamata-i korai keresztény bazilika 1. sírja (Mygdaleza) Papanikola-Bakirtzi (ed.) 2002, 581,Nr. 824.

dc_1440_17

Alpok-Adria térségben is.[953] A kissé lapított gömbös fejű tűknek az avar kori Kárpát-medencében megtalálhatók egyszerű öntött bronz változatai (Keszthey, Cikó 10. sír[954]), fémlemezből készített, és áttört díszű változataik.

A Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 6. sírjából került elő egy különlegesen díszített, egyedi gömbös fejű példány. A felső félgömbre hat kerek foglalatot illeszettetek, amelyekbe drágakő berakásokat helyeztek, hasonlóan a Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető BONOSA tűjéhez és a 8. sír korongfibulájához. A kiemelkedő rekeszek között hurok alakú, filigrános rátét figyelhető meg.[955] Ez a 6. sz. második és a 7. század második felében elterjedt díszítőeljárás több kiemelkedő művészi színvonalú kora bizánci emléken is megfigyelhető.[956] A Keszthely-Fenékpuszta, horreumi temető 6. sírjában a késő antik jellegű gyöngyök között nem található egyetlen kora avar kori sem, ezért a leletegyüttes 568 elé is keltezhető.[957]

A szigligeti tű áttört díszű ezüst filigrán gömbje egyedi a hazai késő antik leletanyagban, ezüst kosaras fülbevalóval és gyöngyökkel együtt került elő.[958] Hozzá hasonló áttört díszű aranyból készült, vésett, gömbös fejű tű ismert a Kranj-i temetőből.[959]
A keszthelyi temetőkben megtalálhatók a gömbfejű, a középgömbös és a többszörös gömbös tűk. Egy Keszthely-Fenékpusztán Lipp Vilmos által 1886-ban feltárt[960] bronz tű gömbös tagja ékkőberakásokat imitál és a nemes fémből készült nyugati-meroving területen előkerült párhuzamokra emlékeztet. Hasonló díszes ruhatű került elő a párizsi Saint Denis székesegyház 49. szarkofágjából, Arnegunde sírjából is.[961] A poliéder végű tűk ugyancsak nagy számban fordulnak elő mind a pannoniai és mind az Alpok-Adria vidéki késő antik leletanyagban is.[962]

A többszörös gömbdíszes tűk kis számban, és csak néhány temetőben kerültek elő a kora avar kori Pannonia területén. A Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1967/97. sírjában kis kanalas fejű bronz stílustű felső részén 6 gömb alakú dísz látható.[963] Egyedi típusú a Várpalota-Gimnázium temető 208. sírjában a mellkas közepén előkerült bronz stílustű, amelynek felső részén 7 egybe öntött, gömb alakú tagon 4-4 kis rekeszt alakítottak ki, amelyekbe fehér színű berakás (a szerzők szerint „üvegbetét" ?) figyelhető meg.[964] Hasonló dudoros díszű bronz tű ismert Rifnikből, a településről is, ám ezen egyszerű gömbdíszek találhatók.[965] Ennek a típusnak csupán egyetlen párhuzama fordul elő a kora avar kori anyagban, a budakalászi temető 312. kirabolt sírjában, amelyet azonban tausírozással díszítettek. Tausírozott, többszörös gömb- vagy poliéder díszes tűk a nyugati meroving kori temetőkben is gyakran előfordulnak (Bargen 47. sír[966]). A késő antik tűk formai és díszítőelemei mind Pannoniában, mind pedig Nyugat-Európában megjelentek a Meroving kultúrájú leletkörnyezetben. (19. leletlista)

[953] Rifnik, Grab 86 (Bolta 1981, 52, T. 15,5), Kranj, Streufund (Stare 1980, T. 114,7), Jelica (Milinković 2010, 136, Abb. 165).
[954] A bal vállon került elő a gömbös fejű tű, amelyen a gömb egy négyszögletes tagon ül. Cikó 167. sír (Kiss–Somogyi 1984, 42, 205, T. 3/10,2.)
[955] Heinrich-Tamaska 2006, 122; Vida 2011, Abb. 5; Taf. 3,12.
[956] Vö. a Malaja Pereščepina-i leletegyüttes karpereceit. Zalesskaja et al. 1997, 44; Hasonló értékeléshez ld. Komar 2006, 101, ris. 23.
[957] Pásztor A. In: Heinrich-Tamáska (Hrsg.) 2011, 439-440; Vida 2011, 397-437.
[958] Hampel 1905, II. 609; Garam 2001, 65-67, Taf. 41,2.
[959] Stare 1980, 120, T. 114,7.
[960] Müller 2010, Taf. 1/II,9; G. Kiss: Die Entstehung und Anwendung des Keszthely-Kultur-Begriffs aus forschungsgeschichtlicher Sicht. In: Heinrich-Tamaska (Hg.) 2011, 498, Abb. 6,b.
[961] Fleury–France-Lanord 1998, II., 341-359.
[962] Kranj 121. sír: Stare 1980, T. 44,2.
[963] Müller 2010, 288, Taf. 41,13.
[964] A dudoros tűt (M: 14,5 cm) tartalmazó leletegyüttes a 6-7. sz. fordulójára keltezhető. Erdélyi–Németh 1969, 189-190, Taf. XVIII,11.
[965] Rifnik település: Bolta 1981, Taf. 19,1.
[966] Koch 1982, 171, Taf. 25,2.

dc_1440_17

Madárfejes tűk

A 6-7. századi Pannonia területén több, a kelet mediterrán hagyományokkal összefüggésbe hozható, madáralakkal díszített ruhatű került elő. A Szekszárd-Bogyiszlói úti temető 79. sírjában és a Keszthely-Fenékpuszta déli erődfalnál feltárt temető 34. és 98. sírjában, valamint a Lesencetomajon talált madaras tűk minden esetben a mellkas közepén, viseleti helyzetben kerültek elő és egykor a késő antik viseletnek megfelelően a mellkason a kendő vagy kabát összetűzésére szolgáltak (ld. 20. leletlista.)

A madárfejes tűk alapvetően római kori előzményekre vezethetők vissza.[967] Egyes leletek Sisciából és Magdalensbergről[968] jelzik, hogy madárral díszített tűk a késő római környezetben a 4-5. században is megtalálhatók, de ez a szokás a Nyugat-Mediterrán területeken a leletek tanulsága szerint nem vált általánossá. Mindez nem jelenti azt, hogy a korai keresztény lelőhelyeken egyáltalán nem fordultak elő, amint azt az írországi Kilpatrick (Co Westmeath) és az angliai Withby (North Yorkshire) lelőhelyeken előkerült leletek is mutatják.[969] Egy az Ariadne Galleries-ben bemutatott „pine with dove terminal" állítólag hispániai eredetű és a „visigothic" (6. sz.) időszakból származik.[970] Meglepő, hogy a madár fejes tűk nem jellemzők az 5-6. században a Mediterraneum nyugati területeire, Itáliára[971], a Kelet-Alpok vidékére és az Iberiai félszigetre, hanem inkább a bizánci birodalom keleti területeiről a Balkánról, Kis-Ázsiából, a Közel-Keletről és Egyiptomból ismerjük példányaikat, sőt előfordulnak Azerbajdzsán és Örményország területén is.

A vizsgált ruhatűk madáralakja elsősorban galambot, ritkán kakast ábrázol, páva alakjával csak ritkán találkozunk. Ezen állatokat a csőr kiképzése egyértelműen megkülönbözteti a ragadozó madaraktól. Pelikánt ábrázol egy 5-6. századra keltezhető bizánci tű is. Az antikvitásban ismert volt, hogy a pelikán a csőrével a mellét csípkedi, hogy fiatal maradjon. Később a pelikán Krisztus jelképe lett mint a világ megváltója.[972] A madárfejes tűk formailag római kori előzményekre vezethetők vissza és antik szimbolikus jelentésük – hasonlóan a római kori madár alakú fibulákéhoz – ugyanúgy jelentésváltozáson ment át, hiszen a pogány jelképből a madár (galamb) keresztény szimbólummá vált.[973] Egyes példányokon a madáralak kereszttel együtt fordul elő (pl. Prahovo/Aquis), ami a madáralak ókeresztény szimbólumként történő értelmezését teszi lehetővé. A madáralak előfordult guzsajokon is, amelyeknek a római időben szimbolikus jelentősége volt, hiszen a női erények, a ház úrnőjének jelképe volt.[974] Gyakran sírba helyezték vagy síremlékeken is ábrázolták. A települések leletei alapján a kora bizánci időszakban is használtak guzsajokat, de rajtuk a korábbi pogány alakos (Venus) vagy pusztán ornamentális díszítést keresztény szimbólumok vették át. Hasonló leletek a Kelet-Medditerraneum területén nagy számban találhatók és általában a kereszténységgel hozzák kapcsolatba őket.[975]

---

[967] Lepenski Vir: D. Srejović, Lepenski Vir. Rimska kula – Tour ro -maine. Starinar 33-34, 1982-1983 (1984), 198, pl. 1, 7.

[968] Deimel 1987, Taf. 50; Völling 1996, 148 Anm. 19.

[969] Swan 1995, 77.

[970] „The head of this delicate silver pin takes the form of a dove, beautifully realized with folded wings. Treasures of the Dark Ages in Europe." Ariadne Galleries, New York 1991, 90 cat.no. 146.

[971] Ibler 1991; Riemer 2000.

[972] S. Ćurčić–A. St. Clair (eds.) Byzantium at Princeton. Byzantine Archaeology at Princeton University. Catalogue of an Exhibition at Firestone Library, Princeton University August 1 through october 26, 1986. Princeton 1986, 70, No. 45.

[973] A madár alakkal és néha kereszttel is díszített tűk és guzsajok (*finger distaffs for fine wool spinning, Fingerkunkel*) mediterraneumi elterjedését egy olympiai lelet kapcsán korábban Thomas Völling elemezte. Völling 1996, 145-154.

[974] Rauh 2004, 61–68; Müller 2010, 231.

[975] O. Bozu megfigyelései szerint e tárgy keresztény szimbolikájú és nagyon elterjedt a Balkánon. Bozu 1993, 206-214; Völling 1996, 145-154; Kazanski 2003, 33; 99 Pl. 25; 104, Pl. 30, Nr. 293.

Néhány gyakorlati szemléletű újabb munka kétségbe vonja a guzsajokon megjelenő szimbólumok keresztény értelmezésének lehetőségét.[976] A guzsajok végén ábrázolt madarak keresztény szimbolikával való összefüggésével kapcsolatos kételyeket azonban a közel múltban a Chr. Schmied gyűjteményből bemutatott három példány eloszlatja. Hogy a guzsajt, mint profán funkciójú használati tárgyat díszítheti szakrális, azaz keresztény szimbólum, arra bizonyítékul szolgálhat egy kelet-mediterraneumi példány, amelynek a végén görög keresztet ábrázoltak.[977] Egy másik kelet-mediterrán guzsaj végén páva alakja látható, s a madár fejére keresztet illesztettek.[978] Egy harmadik esetben a guzsaj végén megformált ciborium tetejére állított kereszten ül egy galamb.[979] Az egyiptomi Al-Fayyumban talált 5-6. századra keltezhető elefántcsont tűn pedig éppen fordítva, egy gömböt közre fogó *aedicula-n* áll a galamb, s a fejét díszíti kereszt.[980] Galamb és a kereszt összetartozását mutatja továbbá a Ch. Schmidt-gyűjtemény egy szíriai eredetű tűje is, amelyen ugyancsak a galamb fején áll a kereszt.[981] A felsorolt példák alapján már nem kételkedhetünk abban, hogy a kereszt nélkül megjelenített galamb, páva vagy kakas önmagában is keresztény szimbólum lehetett.

A galamb a kereszttel együtt keresztre feszítés vagy a halált legyőző Krisztus szimbóluma.[982] A páva a paradicsom madara, amely a megváltással elnyert túlvilági életet is szimbolizálja.[983] A kereszt és a galamb összetartozásának szimbólumát oldja fel egy Chiavichetta-ból (Emilia Romagna) származó terra sigillata mécses ábrázolása, amelyben galamb ül egy "I" (Iesus) betűt formáló díszítményen, kifejezve a galamb és Jézus alakjának kötődését.[984]

A madárfejes tűk egyre nagyobb számú jelentkezése a kora avar kori Pannonia területén e kelet mediterrán, kora bizánci hagyományokat ápoló lakosság jelenlétének bizonyítéka. Az a különös helyzet állt elő, hogy a madárfejes tűk viseleti helyzetét a mellkason a nyak alatt csak a pannoniai példányok (Lesencetomaj, Szekszárd, Keszthely), ill. a München-Aubing-i tű esetében tudjuk dokumentálni, mert a mediterraneumi példányok kivétel nélkül településről kerültek elő, vagy leletösszefüggéseik ismeretlenek. A madáralak kétségtelenül keresztény szimbólum és ezáltal a madárfejes tű, mint viseleti tárgy egyben a néphit megjelenítésére szolgált.[985] Nemcsak a Pannoniában elterjedő kereszténység mediterrán eredetű tehát, hanem kifejezésére keretet adó viselet és maga a viseleti tárgy is. A kora avar kori Pannonia területén a madárfejes tűk szimbolikusan és nem számszerűen utalnak a romanizált lakosság kelet-mediterrán hagyományaira. (20. leletlista)

Balta alakú tagban végződő tűk

A Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1976/1/15. sírjából előkerült balta alakú tagban végződő vastűt korábban első közlőik és értelmezőik germán szimbólumnak tartották

[976] G. König véleménye szerint a *finger distaffs with bird shaped ends* nem volt sem pogány, sem keresztény jelentősége, hanem a női szférát jelképezte a házon belül. König 1987, 129-137; Kr. N. Rau: Malki hurki s izobraženie na ptička ot rajona na Šumen. Trudove na katedrite po istorii i bogoslovie 9., T. Totev (ed.) Šumenski Universitet "Episkop Konstantin Preslavski" Šumen 2006, 83-99. 96-99 Fig. 1-19.
[977] Byzanz, Kat. Padernborn 2001, 348, Kat.-Nr. 98.1; Byzanz, Kat. München 2004, 274 Kat.-Nr 412.
[978] Byzanz, Kat. Padernborn 2001, 348, Kat.-Nr. 98.2; Byzanz, Kat. München 2004, 274 Kat.-Nr 413.
[979] Byzanz, Kat. Padernborn 2001, 348, Kat.-Nr. 98.3; Byzanz, Kat. München 2004, 274 Kat.-Nr 414.
[980] Mumienporträits 1998, 239, Kat.-Nr. 190.
[981] Byzanz, Kat. München 2004, 349, Kat.-Nr 770.
[982] A nyugat-, és a kelet-mediterrán körben a galambot gyakran találjuk együtt keresztábrázolással. (Byzanz Kat. Padernorn 82, Nr. I.4; 85 Nr. I.6.), egy bronz mécsesen a kereszt tetején galamb ül. (Byzanz, Kat. Padernborn 211, II.6)
[983] Pávákat és galambokat gyakran ábrázoltak együtt a félhold alakú fülbevalókon is. Byzanz, Kat. Padernborn 318.
[984] Deichmann 1989, Abb. 67.
[985] A keresztény értelmezés ellen: Rauh 2004, 61-68.

dc_1440_17

és frank területekről vezették le.[986] Ez a magyarázat azért alakulhatott ki, mert a tamási langobard temető 48. sírjából is ismert egy hasonló tű, amelyet Bóna I. jelképesen Thor fegyverének tartott.[987] A tamási temetkezés azonban fegyveres férfi sírja, s a kisméretű bronz tű (7,2 cm) egykor a tarsolyban lehetett, vagyis nem a viselet részeként került elő.

Elkerülte azonban a kutatás figyelmét, hogy ez a tűtípus eredetileg provinciális római eredetű, hiszen legkorábban a római császárkori hagyatékban dokumentálható elsősorban a Duna menti provinciákban.[988] Ez a balta alakú tagban végződő ruhatű az 5-7. században eredeti szerepében a késő antik kulturális közegben élt tovább. A fenékpusztai 1976/1/15. női sírban az áll alatt előkerült balta fejű tű egyértelműen a romanizált viselet része volt, és ebbe a kulturális környezetbe illik a leletanyag többi eleme is, a két bronz, zárt kosaras fülbevaló (Allach-típus) és a koponya két oldalán előkerült kisméretű fátyoltűk.[989] Ezen kívül Keszthely-Fenékpusztáról ismert egy 7. századra keltezhető, csontból készült balta fejű tagban végződő tű is.[990] A kranji temető 633. sírjában előkerült 22 cm hosszú, vas, balta fejű tű helye a sírban nem ismert.[991]

A balta fejes tűk megjelentek barbár környezetben is. Az antik hagyományok transzformációját, átértékelését, és átvételét mutatja néhány balta fejű ruhatű meroving kori temetkezésében is (pl. Devant-le-Mont).[992] A tamási sír kis bronz balta díszes tűje a pannoniai langobard sírban jelzi a késő antik hagyomány átalakulását, hiszen ekkor a tarsolyban őrzött bajelhárító amulettnek tartható.[993] E korábban a női szférához tartozó, ruhatűként szolgáló viseleti tárgy a késő antik időszakban a különleges balta alakú végződésének köszönhetően szimbolikus jelentése miatt a Meroving-germán kultúrájú férfiak körében is kedveltté vált. A különleges, balta alakú tű amulett-jellege a praktikus ruhakapcsoló szerep mellett a római kori példányok esetében sem zárható ki. (21. leletlista)

Spatula fejű tűk

A spatula fejű tűk római eredetre vezethetők vissza így megtalálhatók a pannoniai késő római ill. késő antik leletanyagban is.[994] Spatula fejű tűket az egész Földközi-tenger térségében használtak melltűként vagy hajtűként a késő antik időszakban. Ilyen tűk kora bizánci területeken a Kelet-Mediterraneumban (Sardes[995]), és a Balkánon is előkerültek (Korinthosz, Sadovec[996]). Emellett számos párhuzamot említhetünk Itáliából is. Vízszintes rovátkolású spatula fejű tű ismert a Roma-Crypta Balbi[997] műhelyben, Paviából[998], és a megtalálható a langobard temetőkben eltemetett romanizált nők temetkezéseiben (Castel Trosino[999]), és a langobard kori településeken is.[1000](22. leletlista)

[986] Straub 1999; Müller 2010, 212.
[987] Bóna 1993, 132; Bóna–Horváth 2009, 168, 311, Taf. 76/48,3.
[988] Zv. Nikolovski: Rimski nakit sa nekropole na lokalitetu Drezga kod sela Lopate Kumanovo. In: Dragoslav Srejović i umetnost. (V. Jović red.) Kragujevac 2008, 195-203, T. VIII,3.
[989] Müller 1990, 311, Taf. 64,6-11.
[990] Sági 1970, 180, Abb. 10.
[991] A kranji tű fejét poliéder formájú tag zárta: Stare 1980, T. 132/633,1.
[992] A. Dasnoy: Le cimetière situé Devant-le-Mont à Éprave (Ve-Vie siècles). Annual. Soc. Arch. Namur 54, 1967/68, Fig. 11,4.
[993] Bóna 1993, 132.
[994] Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1980/12/10. sír, vas, késő antik ? (Müller 2010, 103, 323, Taf. 76,8.); Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1980/13/19. sír, vas, késő antik ? (Müller 2010, 327, Taf. 76,18.)
[995] Sardes: Waldbaum 1983, Pl. 17. cat.nr. 250;
[996] Korinthosz: Davidson 1952, Pl. 83, Nr. 1348-1352, 1355-1357; Sadovec: Uenze 1992, Taf. 122,12.
[997] Ricci 1997, 257, Fig. 6,17; Crypta Balbi 2001, 352, II.4.339-341.
[998] Peroni 1967, Tav. VI,42.
[999] Paroli–Ricci 2005, Tav. 41/26,7.
[1000] Bierbrauer 1987, Taf. 57,9-13.

Ember- és állatfejes tűk

A Kölked-Feketekapu A temető 85. sírjában a koponya jobb oldalán talált dísztű egyedi példány, amelynek csupán az 5 cm hosszú, arany állatfejes vége maradt meg, a vas része elenyészett.[1001] A kölkedi díszes hajtű egyetlen párhuzamának a staubing-i bajor temető a 76. sírjában előkerült ezüst tűt tarthatjuk, amely egykor ugyancsak hajtűként szolgált.[1002] A kölkedi tű fejének kiképzése közel áll néhány hasonlóan megnyúlt, skandináviai (Vendel I.) állatfej ábrázoláshoz[1003], és szerkezetileg ugyanúgy egy hosszabb és egy rövidebb tagból tevődik össze, mint a Vendel I. sír sisakjának középdísze.[1004] A kölkedi dísztű a koponya jobb oldalán a kulcscsont végénél került elő tokkal lefelé, a vas maradványok a koponya alatt voltak. A kölkedi A-85. sír tűjének tokkal lefelé irányuló helyzete arra is utalhat, hogy a fátylat vagy a kendőt rögzítette a fejen (vagy akár a vállon), s a fátyolnál vastagabb ruhamaradványok a fejnél kerültek elő. Ezt a viseletet az alamann és a bajor nők még a 7. században is ápolták, miközben a mellkason viselt dísztű a Rajnától nyugatra főként frank területeken egyre inkább elterjedt.[1005]

A kora avar leletanyagból egyedi állatfejes tű ismert a Keszthely-fenékpusztai erőd régi ásatásából származó szórványanyagában.[1006] Ezen a töredékes tűn a plasztikusan kialakított állatfejen kis, ékvésett nyílás a száj, keskeny vonal az orr, s a mandulavágású szemeket keretelő ív felett egymás alá futó fésűs sávok (fonat?) jelzik a fejen a szőrzetet. A fej alatt a tűt négy kettős bordázás tagolja, s felül egy kerek tagban keresztábrázolás látható. A sematikus ábrázolás alapján ugyan nem határozható meg az állat (kígyó, bárány?), amely azonban illeszkedett a keresztény kontextusba. Ezzel szemben a kölkedi A-85 sír tűjét a fogazott II. germán állatstílus díszíti, amelynek pogány vagy keresztény értelmezéséről újabban megoszlanak a vélemények.[1007]

A müncheni Archäologische Staatssammlung őriz egy az 1980-as években vásárolt, a leltári könyv adatai alapján Kölkedről származó állatfejes rosszezüst tűt, amelynek testét a felső harmadban az asztragalosz díszű bronz stílustűkhöz hasonlóan recés bordákkal, közöttük gyöngysorkerettel tagolták (H: 15,3 cm).[1008] A fejnél a tű kiszélesedik, két kis kör jelzi a szemeket, majd az állatfej háromszög alakban összeszűkül. Talán a súlycsökkentés volt a célja a tű felső harmada homorú kiképzésének. Mivel a tű a műkincskereskedelemben bukkant fel, viseleti helyzetére nincs adat, ám a vele együtt eladott leletekkel együtt (felhúzott gömbös fülbevalók, szemesgyöngyök) jól illik a kölkedi avar temetőkből eddig publikált leletek közé.[1009] Az állatfejes tű egyszerű, vas változatai a kölkedi A-291. sírból ismertek.[1010]

Emberfej díszít egy bronztűt, amely a Keszthely-fenékpusztai erődben az „A" épület területén került elő (H: „7,5" cm).[1011] A tű végén az emberfej aranyozott, félplasztikus megformálású, rovátkolással jelzett haja a fülére omlik, kerek szemei felett ívelt szemöldök,

[1001] A vastű hosszát nem sikerült megfigyelni a feltárás során. Kiss 2001, 30.
[1002] G. Haseloff véleménye szerint a staubingi sárkányfejes tű díszítése megegyezik a sírban talált, skandináv motívumokat hordozó fibula lábának díszítőstílusával, ő maga azonos műhelyre, skandináv mesterek tevékenységére gondolt. Fischer 1993, 38-40, Taf. 31:6-7. A staubingi sírban a fej mellett fóliakereszt volt. A tű az övfüggőhöz erősítve került elő, amelyhez egy fonatmintával keltezett kengyelfibula is tartozott, ez utóbbi a 6. század utolsó harmadára keltezi a sírt. (64. tábla)
[1003] Stolpe–Arne 1912, Pl. VI,5; Pl. XXIX,5.
[1004] Stolpe–Arne 1912, Pl. V:2.
[1005] Möller 1982, 19, Abb.4; M. Martin: „Nadel". Völkerwanderungs- und Merowingerzeit. RGA 20, 2002, 507-509; A Kárpát-medencei tűviselethez: Vida 1997-98, 563-574.
[1006] A tű Csák Árpád ásatásából származhat. Heinrich-Tamáska–Müller–Straub 2012, 54, 107. kép, jobbra.
[1007] K. Høilund Nielsen 1997, 129-148; Wamers 2008, 61-63.
[1008] Dannheimer 1980, 1-4; Dannheimer 1984, 240-241, Fig. 12.
[1009] Kiss 1996; Kiss 2001; Az eladott leletegyüttesben volt egy madarakkal ékesített kereszt is, amelynek analógiái a boszniai rakovčani temetőben és Itáliában kerültek elő.
[1010] Kiss 1996, 477, Taf. 63/291,5-6.
[1011] Müller 2008, 234-235, Abb. 2,1; Heinrich-Tamáska–Müller–Straub 2012, 54, 107. kép, középen

orra hosszú keskeny tag, szája ékvésett, gúla alakú bemélyedés. A szórvány tű viseleti helyzete nem ismert. Müller Róbert megállapítása szerint a megnyúlt arc és a hosszú orr skandináv emberábrázolásokon figyelhető meg. A hosszúkás arcábrázolásra és gúla alakú szájkiképzésre ismerünk 7. századi, Vendel-kori példát is egy veretről, amely egykor pajzsot díszíthetett.[1012] A vendeli veret esetén a gúla alakú szájkiképzés áttöri a fejet, a szakáll hosszú, csepp-alakú. Rovátkolással díszített szakáll a keszthelyi tű esetében is feltételezhető. Müller Róbert szerint ebben az esetben nem közvetlen, hanem inkább az alamann területeken át Pannoniába eljutó skandináv hatással lehet számolni. Egyéb skandináv jellegű leletek ismeretében azonban ez a feltételezés felülvizsgálandó (pl. Tác fibula, sisakveret)

Pont-kör díszes madáralakkal, és felhúzott gömbökkel dísztett bronz tű került elő a fenékpusztai déli erődfal melletti temető anyagából is. Nem tudjuk, hogy hajtű vagy melltű volt-e, a funkciója pontosan nem határozható meg, de nagy mérete alapján inkább melltű lehetett. A madár alak azonban nem a romanizált környezetben kedvelt galamb, páva vagy kakas, hanem nagy feje és csőre alapján felismerhető ragadozó madár, amelynek Meroving germán környezetben ismertek párhuzamai.[1013] A tű készítője megőrizte a Meroving formanyelvet (ragadozómadár), de a tű felületi díszítésében a helyi romanizáltak világához igazodott. (23. leletlista)

Tűk vésett, fogazott fonatmintával

A széles, laposfejű fonatdíszes vagy a fogazott, II. germán állatstílus motívumaival díszített hajtűk az egykori Pannonia területén és Erdélyben kerültek elő. Ezt a tűformát a kutatás előkerülésének helye és a Meroving hagyományokhoz igazodó díszítése miatt hajtűnek tartja. Erre utalnak a nyugati analógiák is, hiszen a hasonlóan lapos (nem ritkán madárcsőrben végződő fejű) tűk a hajtű szerepét töltötték be a Dél-Kelet-Alpok térségében, valamint bajor és alamann temetőkben is.[1014] A fonatminta mint díszítőelem mindkét területen a 6. sz. végétől mediterrán hatásra terjed el és a két területen hasonló irányú fejlődésről árulkodik.[1015]

Ilyen lapos, díszített felületű tűk eddig a mellkason viselt ruhakapcsoló tűként még nem kerültek elő. A környei 88. sírban aranyozott, fogazott II. állatstílussal díszíttet tű a koponya jobb oldalán feküdt.[1016] A kölkedi A-358. sírban a törött, fonatmintás tű egykor konty vagy fejfedő feltűzésére szolgálhatott és a sírban a bal váll mellé csúszott, ahol előkerült.[1017]

A Tác/Gorsiumban, a 147. vagy a 150. sírban előkerült, aranyozott öntött bronz, utánvésett, fogazott fonatmintával díszített tű sírban elfoglalt helye nem ismert.[1018] A kirabolt zamárdi 1412. sírban nem viseleti helyzetben egy fonatmintás, letört fejű aranyozott bronz tű volt a lábnál, s az együttes kiegészül egy másik Meroving kori viseleti elemmel, a fogazott II. állatstílussal díszített lábszíj egy szíjvégével és egy hozzá tartozó kis díszítetlen csattal.[1019]

A kora avar kori marosnagylaki/Noşlac-i temető 18. sírjában ugyancsak előkerült egy növényi mintával díszített, lapos, kiszélesedő végű aranyozott bronz tű, amely a hajtű szerepét tölthette be.[1020] A bronztű formája, díszítése, aranyozása tekintetében a dunántúli példányokkal rokon, de akárcsak azok egyedi kivitelezésű. A sírban egy geometrizálódott fonatmintával és kereszttel díszített zsarníros nagyszíjvég is volt, amely egy áttört, poncolt

[1012] Vendel X. sír: Stolpe–Arne 1912, Pl. XXVII, Fig. 11.
[1013] A tű értelmezéséhez ld. a madárfejes tűk c. fejezetben írtakat.
[1014] Rifnik 83. sír: Bolta 1981, Taf. 14/83,5; Schretzheimi 54. és a 320. sírban: Koch 1977, Taf. 19,3, 82,18.
[1015] A friedingeni temető 236. sírjának lapos tűjét hurkos fonatminta díszíti. von Schnurbein 1987, Taf. Taf. 53.
[1016] Salamon–Erdélyi 1971, 22, 92 taf. 14,24.
[1017] Kiss 1996, 486, Taf. 72/358,4.
[1018] Nagy 1998, 382, 392, 436, Abb. 28,3, Schilling 2011, 390, Abb. 1,5. Az ornamentikához legutóbb: Heinrich-Tamáska 2006, 526–532, Taf. 27,1.
[1019] Garam–Bárdos 2009, 366, Taf. 163,1412,2.
[1020] Rusu 1962, 274, 272 fig. 2,18.

szélű verettel együtt a női díszfüggő szerepét töltötte be.[1021] A széles lapos, fonatmintás, aranyozott bronz hajtűk Erdélyben és Pannoniában más Meroving kultúrájú viseleti elemekkel (veretes lábszíjjal vagy díszfüggővel) együtt fordulnak elő és közvetlenül is utalnak az itt élt Meroving kulturális hagyományokat folytató népességre. (24. sír)

Értelmezés: ruhatű vagy hajtű

A kora avar kori Pannoniában a dísztűk viseletének formáit sírbeli előkerülési helyük ismeretében tudjuk rekonstruálni. A koponya mellett talált tűk alapján következtethetünk a hajtűre vagy fátylat, kendőt rögzítő tű(k)re. A nyak táján, a vállakon, a mellkason vagy a medencén előkerült tűk az egykori viseletben a ruhatű szerepét töltötték be. Ezen kívül a több esetben a kezek tájáról (esetleg tarsolyból?), vagy a lábak mellett övfüggőre erősítve előkerült tűk feltehetően valamilyen szúró, lyukasztó eszköz szerepét töltötték be.

Ruhatűk

A kora avar kori Kárpát-medence nyugati felén a mediterrán szokásnak megfelelően igen elterjedt volt a mellkas közepén vagy az áll alatt a nemes és színesfémből, vasból vagy csontból készült készült különböző formájú tűk viselete. A cellás ékkő vagy üvegberakásokkal díszített nemesfém tűk előkelő személyek birtokában voltak. Ruha vagy melltűként leggyakrabban bronzból készült stílustűk fordultak elő, amelyek egy része tömör vagy áttört négyszögletes taggal rendelkezett. Nagyszámú az egyszerű vas tűk száma. Néhány esetben madárfejes tűk (Keszthely, Lesencetomaj, Szekszárd), és spatula fejű tűk töltötték be a ruhatű szerepét. A Keszthely-fenékpusztai temetőkben uralkodó az áll alatt, a vállon, kiseb számban a mellkason viselt ruhakapcsoló tű, a déli erőd melletti temetőben 25 esetben, a Pusztaszentegyházi dűlői temetőben pedig 14 esetben kerültek elő tűk a mellkason. E vas és bronztűk többsége sima felületű, egyszerű kivitelezésű, vasból készült, a pusztaszentegyházi dűlői 100. sírból származó vastűt alakították stílustű formájúra. (ld. táblázat)

E tűk formai tekintetben késő antik eredetűek és párhuzamaik előkerültek a balkáni temetőkben (Korita[1022], Rakovčani[1023]), Itáliában (Arcisa 3. sír[1024], Castel Trosino[1025]), és Noricum és Raetia területének soros temetőiben is.[1026] A Keszthely-Fenékpuszta horreumi temetőben több esetben fordult elő tű a mellkason középen viselt fibula mellett a nyak táján, vagy a bal vállon, amely kabát vagy kendő összetűzésére szolgált. Korongfibula és melltű kombinálása a Mediterraneumban ismeretlen, de a Duna mentén Raetiából ismert párhuzama. Ugyanez az öltözeti viseleti modell fordul elő a staubingi temető 28. romanizált kulturális jelleget mutató sírjában, mert a nő mellkasán helyi készítésű keresztény jelenettel díszített korongfibula volt, a bal kulcscsontján vastű, karján kiszélesedő végű pont-kör mintával díszített karperec.[1027]

Ruhatű szerepét betölthették változatos elemekkel (négyszögletes taggal ellátott, gömdíszű, madár alakos, ember, állatfejes) tűk. A kölkedi A-172. sírban spatulafejű tű került elő a mellkason, és aranyozott spatulafejű tű volt az A-358. sírban a felkarcsontnál, vagyis mindkettőt melltűként a ruha összekapcsolására használták. Megállapítható, hogy a késő antik kulturális jelleget mutató temetőkre a ruhatűk viselete a jellemző, ill. a hajtű viseletnek is a késő antik formája, és ez a divat nem kombinálódik az övfüggőre eszközként szerelt

[1021] Rusu 1962, 274, 272 fig. 2,10, 17.
[1022] Korita 25. sír: a mellkas közepén; 31. sír: az áll alatt: Miletić 1979, 145, T. I. 25; 146 T.II.31, T. IX.
[1023] Rakovčani 10. sír: a nyak alatt: Miletić 1975, 179.
[1024] von Hessen 1971, 27, Tav. 5,5. Hasonló szerepe lehetett a Fiesole Via Riorbico 8. sír és a Grancia 53. sírban előkerült tűknek. (von Hessen 1971, Tav. 17,2; Tav. 37,5.)
[1025] Tomba 42: Mengarelli 1902, 240; Tomba 19: Mengarelli 1902, Tav. IX,9.
[1026] Linz Zizlau 66, 135. sír Ladenbauer-Orel 1960, 41, 56 Taf. 13,2
[1027] A staubingi temető 19. sírjában is vas ruhakapcsoló tű került elő az eltemetett mellkasán. Fischer 1993, Taf. 6/19. sír,4; Az 5-6. században az Alpoktól Északra élt romanizáltak kérdéséhez ld. Rettner 2004, 255-286.

stílustűvel, ill. Meroving típusú hajtűvel. (ld. Dísztűk viselete a dunántúli temetőkben c. táblázatot). Figyelemre méltó, hogy a környei temetőben egyetlen melltű sem került elő, s e jelenség összhangban van más romanizáltakra utaló tárgyak vagy jelenségek hiányával, a temető sztyeppei nomád, ill. meroving germán kulturális jellegével.

Hajtűk

A kora avar kori női temetkezésekben Pannoniában a koponya mellett előkerült tűk a viseleti helyzet alapján a haj, hajfonat, konty vagy a fejfedő kendő rögzítésére és díszítésére szolgáltak. A Dunántúlon előkerült hajtűk a formai és a díszítés tekintetében a Meroving kultúra körébe sorolható jegyeket mutatnak (ember- és állatfejes tűk, lapos tűk vésett, fogazott fonatmintával). E tűk formai előzménye poncolt díszítéssel a szentes-nagyhegyi 84. sírban figyelhető meg.[1028] Megjegyzendő, hogy késő antik környezetben nem kerültek elő Meroving típusú hajtűk, hiányuk nem véletlen a Keszthely-Fenékpusztai horreumi és a déli erőd melletti köznépi temetőkben[1029], ahol azonban szórványosan előfordulnak fátyol megtűzésére alkalmas kisméretű hajtűk, amint azt késő antik ábrázolások is igazolják.[1030] (ld. fátyolviselet)

A korai Meroving kori viselet jellegzetes eleme a fej jobb oldalán viselt, akár 20 cm-es nagyságot is meghaladó tű, hiszen a ruha összetűzésére ekkor a mellkason viselt fibulákat használtak.[1031] A koponya mellett talált dísztűk a 6. sz. végén alamann és bajor területeken nemcsak hajtűk lehettek, hanem a fejet fedő ruhadarabot is rögzítettek rendszerint a jobb oldalon vagy a jobb vállon, ezért rendszeresen a koponya jobb oldalán kerülnek elő.[1032] Meroving kulturális környezetben különféle hajtűket ismerünk fonatmintás vagy állatalakos díszítéssel (pl. Kölked, Környe 122. sír fonatmintás tűje a koponya mellett került elő).[1033] A kölkedi A-491. sírban a spatula fejű tű a koponya tájáról került elő, ami hajtűként való használatára utal.

Az avar kori hajtűk egy része tehát a Meroving kori germánok viseletével megegyező módon, a koponya mellett került elő.[1034] Ennek a viseletnek az előzményei nemcsak az európai Meroving kultúra területén találhatók meg, hanem a 6. században a Kárpát-medencei gepidák és langobárdok viseletében is.[1035] Ugyanakkor az avar kori hajtűk különböző formájúak és a késő antik formai hagyományokat követő, és inkább melltűként használt tűk (stílustű, spatula fejű tű, kanalas tű, áttört négyszögletes díszű tű) is betölthették a hajtű szerepét (ld. Kölked). Ezen kívül stílustűket rendszeresen függesztettek eszközként az övfüggőre is (gyakran külön fémtokban), ezért a stílustűk funkcióját csak a hitelesen dokumentált viseleti helyzet alapján lehet eldönteni.[1036]

[1028] Csallány 1961, 59, Abb. 11.
[1029] Müller 2010, 211-212.
[1030] Stutzinger 1995, 136-208.
[1031] Möller 1982, 36-42; E tűviselet legkorábban a Rajna és Elba vidéki germánoknál tűnt fel a 4. században és a Meroving kor elején változatlan szerepben élt tovább. Martin 1995, 44-51, Abb. 22.
[1032] pl. Kirchheim am Ries, 326. sír; M. Martin: Schmuck und Tracht des frühen Mittelalters. in: Frühe Baiern im Straubinger Land. Ausstellungskatalog. Hg. M. Martin–J. Prammer. Straubing 1995, 40-58; M. Martin: Kleider machen Leute: Tracht und Bewaffung in fränkischer Zeit. n: Die Alamannen. Stuttgart 1997, 354-355, Abb. 392b.
[1033] Salamon–Erdélyi 1971.
[1034] Kölked-Feketekapu A lelőhelyen pl. a fej mellett előkerült hajtűk és a test más részein előkerült hajtűk aránya 2:3. Kiss 1996, 189-90, 308, Liste 2.
[1035] pl. Hegykő 3. sír: Bóna–Horváth 2009; Hajtű szerepe lehetett a Szentes-nagyhegyi gepida temető 84. sírjába eltemetett előkelő nő sírjában talált tűnek a 6. sz. második harmadában is. Bóna 1976, 43, Abb. 8.
[1036] Csak a koponya mellett előkerült tűk tekinthetők hajtűnek. A nyak tájékán az áll alatt, a vállaknál, vagy a mellkason előkerült tűk funkciója a ruhakapcsoló fibulákkal azonos, a medence tájon vagy a lábak táján előkerült tűk a tarsolyhoz vagy övfüggőhöz tartoztak. Ezért Kiss A. leletlistái ebből a szempontból felülvizsgálatra szorulnak. Kiss 1968, 95; Kiss 1996, 308, Liste 2A.

A mai Bosznia területén a romanizáltak és germánok által használt temetőkben is számos esetben kerülnek elő stílustűk a koponya mellett viseleti helyzetben (Korita[1037], Rakovčani[1038]), és hasonlóan az Alpoktól északra is előfordultak stílustűk a koponya mellett a jobb oldalon hajtűként (pl. Peigen 145. sír[1039]). A kölkedi A temetőben is változatos tűviselet figyelhető meg, mert rendszerint a késő antik-mediterrán eredetű tűk előfordulnak melltűként, hajtűként és fátyoltűként is. Kölkeden a hajtűk nagyobb száma (7) összhangban van a temető erőteljesebb meroving-germán jellegével. A kora középkori átmeneti időszakban a romanizált és a meroving kultúrájú közösségek által közösen használt temetőkben Kárpát-medencében és a nyugati germán területeken a melltűk száma megközelítően megegyezik a fej mellett viselt talált tűk számával.[1040]

Dísztűk viseleti helyzete dunántúli temetőkben

	Fibula a mellkason	Melltű	Hajtű	Fátyoltű	Tű az övfüggőn
Környe			1		
Kölked A		2	7	3	
Kölked B	1		1	1	3
Cikó		4			2
Szekszárd	5	2			2
Budakalász	3	8	1		5
Zamárdi		5	2		6
Csákberény	3	1			
Keszthely F-H	7	5	2		
Keszthely F-DT		25	1	3	
Keszthely F-PS	6+5	14			
Kékesd		4			
Nagypall I.		4			
Pécsvárad	1				
Romonya I.	1	7			
Romonya II.		2			
Szellő		3			

Övgarnitúrák – újabb értelmezések

Késő antik – kora bizánci típusú övgarnitúrák

Késő antik, kora bizánci övgarnitúrák, csatok, szíjvégek veretek a 6. századtól jutottak el a Kárpát-medencébe először a gepidákhoz[1041], majd a Kárpát-medence avar kori népeihez. Ha az avar kori mediterrán típusú övek készítésének körülményeit, beszerzésük és használatuk módját modellezni akarjuk, akkor szükséges a leletek új szempontú formai rendszerezése, kulturális értékelése és beillesztése a Földközi-tenger térségének hasonló leletanyagába. Ennek érdekében Kárpát-medencében előkerült késő antik ill. kora bizánci övgarnitúrák (eredetiek és a helyi utánzatok) rendszerezéséhez egy eddig még nem alkalmazott, tágabb fejlődéstörténeti értelmezési keretet biztosító felosztást javaslok:

[1037] Korita 30., 37. sírok: Miletić 1979, 146 T. II. 30; 147 T. II. 37.
[1038] Rakovčani 2., 12., 17., 32. sírok: Miletić 1975, 178, 180-181.
[1039] von Freeden–Lehmann 2005, 155, Taf. 134. o.
[1040] Möller 1982, 26.
[1041] Quast 2001, 431-452.

A csoport: „*Egyszerű, egy vagy kéttagú övgarnitúrák"*. Az Al-Duna vidéki temetőkből nagy számban ismert, egy csatból és ellenveretből, vagy egy szíjvégből álló övgarnitúrák a Kárpát-medencében is megjelentek a gepida és a kora avar időszakban (4-5. sz.).

B csoport: *„Többtagú, öntött övgarnitúrák"* Az egyszerű övek a Mediterraneumban több kiegészítő verettel, díszítő vagy funkcionális elemmel bővültek, és így alakult ki a különböző formájú, áttört öntött veretekből és lemezes szíjvégekből álló csoport, amely megfelel a korábbi Martinovka-típusú vagy Sadovec-Arcisa-Kiskőrös körbe tartozó övgarnitúrákkal. (5. sz. második fele-7. sz.)

C csoport: *„Soktagú, préselt lemezes övgarnitúrák"*. E csoport formai, díszítésbeli és technológiai váltást, innovációt jelez. Fő jellemzője a címerpajzs alakú veretekből és kisszíjvégekből álló, állandósult együttes. (6. sz. közepe-7. sz.)

Ez a javasolt csoportosítás és elnevezés látszólag a Meroving kori övek rendszerezésében követett klasszifikációt és terminológiát követi, pedig valójában a korabeli folyamatok éppen fordítva zajlottak le, hiszen egykor éppen a Meroving típusú övek változásai követték szorosan a mediterrán övek fejlődésének dinamikáját. A szembetűnő formai különbségek ellenére is a két területen strukturális változások jellege, és magának a fejlődésnek az üteme is hasonló volt.[1042]

A kora bizánci többtagú övek az 5. sz. második felében alakultak ki, de még a soktagú övgarnitúrák használatának idején is használták azokat. Az övtípusok a Mediterreneumban a különböző területeken formailag eltérő módon változtak, regionális formai csoportok jöttek létre, mégis a fejlődés iránya és jellege az egész birodalom területén azonos volt, s ez lehetőséget ad a kérdés együttes tárgyalására. A soktagú, pajzs alakú veretekkel ékesített kora bizánci öveknek az avarokhoz jutott eredeti példányait és a helyi másolatokat Garam Éva több tanulmányában is, részletesen elemezte és rendszerezte, de nem a fentebb említett, itt alkalmazott fejlődési/átalakulási folyamatnak megfelelően választotta szét az övszerkezet, a díszítés, a technológia tekintetében megnyilvánuló, eltérő koncepciót és felépítést mutató övgarnitúrákat, vagyis az egyszerű késő antik öveket, a többtagú övgarnitúrákat és végül a préselt technikával előállított soktagú övgarnitúrákat.[1043] A kutatás tehát még nem merítette ki a mediterrán övek formai rendszerezésében rejlő lehetőségeket és a jelen új csoportosítással létrehozott értelmezési keret nemcsak a mediterrán övek fejlődését, hanem azoknak a barbárok által viselt övgarnitúrákra gyakorolt hatását is segít megérteni.

Egy- vagy kéttagú övgarnitúrák (A csoport)

A gepida és a kora avar kori leletanyagban a 6. században ismert korai bizánci, egyszerű övgarnitúrák csak kis számban voltak jelen. A kora bizánci övek közé tartoztak az egy mediterrán csattal ellátott övek, a csatkarikák különálló csattesttel, vagy csatok ellenverettel, ill. egy szíjvéggel. Az egyszerű késő antik típusú övgarnitúrák jelenléte felveti a kora avar korban a mediterrán hatás jelenlétének kérdését, annak jellegét és mértékét, különös tekintettel az övek viselői identitására, származására. Az avar honfoglalás után a Kárpát-medencében a 6. sz. első két harmadára jellemző mediterrán tárgyak száma csekély, majd fokozatosan nő a kora bizánci leletek száma egészen a 7. század közepéig.[1044]

[1042] A Meroving típusú övek fejlődéséhez ld. Christlein 1978 és újabban Siegmund 2009; Kutatástörténeti sajátosság, hogy a nyugat-európai régészet előbb rendszerezte és periodizálta a meroving övtípusok fejlődését és határozta meg terminológiáját, korábban ismerte fel a változások irányát, mint az elméleti és fogalmi kereteit csak napjainkban megteremtő késő antik és kora bizánci régészet. ld. B. Böhlendorf-Arslan–A. Ricci (eds.) Byzantine small Finds in Archaeological Contexts. Byzas 15, 2012.

[1043] Garam 1999-2000; Garam 2001, 117-157.

[1044] A kölkedi temető esetében Hajnal Zsuzsa az 1. fázisba sorolta a 6. sz. 2. felére/utolsó harmadára keltezhető mediterrán és Meroving jellegű tárgyakat. Hajnal 2012, 610-640; Az avar kori bizánci leletek dinamikájához ld. Garam 2001, 178-192.

Egytagú késő antik öv egy csattal (A1 típus)

A Kárpát-medencében az alföldi gepida temetőkben és az avar kori Dunántúlon több esetben is előfordulnak olyan egyszerű övek, amelyeket egyetlen késő antik vagy kora bizánci csat fog össze. A régészeti leletanyag alapján ilyen övet férfiak és nők is viseltek. Ez a viseleti mód a mediterrán szokást idézi, hiszen a Földközi-tenger térségében ábrázolásokon is gyakran megfigyelhető az egy csattal záródó öv.[1045] Korábban már Bóna István is felfigyelt arra, hogy a bizánci csatok többsége övveretek nélkül fordul elő[1046], s az egy csattal ellátott öveknek számos korabeli ábrázolása ismert. Ilyen csatokat egykor feltehetően a bőrövre felszerelve árultak. (25. leletlista)

Kéttagú övgarnitúrák (A2 típus)

(A2a: csat + különálló csattest, A2b: csat + ellenveret, A2c: csat + szíjvég)

A2a típus: Ha kis számban is, de a Kárpát-medencében is előkerültek késő antik típusú kéttagú övgarnitúrák. A kölkedi temető A-38. sírjában egy lemez nélküli csat és egy kereszt ill. félhold alakú áttöréssel díszített, a Sucidava-típushoz tartozó ellenveret került elő, amely különálló csattestként szerepel.[1047] Ugyancsak kereszt díszíti a kerek csatkarika megvastagodó, négyszögletes alakzatban végződő csatpeckét is, ami nemcsak a bizánci, hanem a 6-7. századi meroving típusú csatokon is előfordul.[1048]

A2b típus: Korai, egyszerű övgarnitúra került elő a Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1999/21. sírjában is, ahol kissé ívelt oldalú, háromszög testű csat mellett egy elnyújtott, háromszög alakú ellenveret volt.[1049] Egyszerű övgarnitúra található a Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1999/27. sírjában is, amely vascsatból és két pajzs alakú veretből állt,[1050] s a kora avarkor első negyedében elterjedt díszítőstílus alapján félkör alakú, és kör alakú poncokkal díszítették.

A2c típus: A kölkedi A-57. sírban a Sucidava típusú csat együtt került elő egy pajzs alakú vasból készült (a csattest formáját idéző) vasverettel, amely egykor az ásató Kiss A. feltételezése szerint is ellenveretként funkcionálhatott.[1051] A kölkedi A temetőből előkerült a korai kéttagú öv, 'csat+szíjvég' kombinációja is a kölkedi A-75, A-98 és A-130. sírokban, de ezek formailag már nem emlékeztetnek a késő antik veretekre, de szerkezetileg a kéttagú övviselet meglétére és továbbélésére utalnak. A kölkedi A temetőben ezek a sírok a legkorábbi horizonthoz sorolhatók, keltezésüket a 6. században elterjedt, az A-130-as sírból előkerült négyszögletes testű vascsat is megerősíti.[1052]

A késő antik övek e korai rétegéhez sorolható kéttagú övgarnitúrák nagy számban fordulnak elő az Al-Duna vidékén. Csatból és egy szíjvégből álló együttes ismert Mangalia/Callatis 137. sírjából[1053], csat és ellenveret volt a Piatra Frecaţei V-45, 72, 79. és az S-62. sírokban.[1054] A korai egyszerű övgarnitúrák megtalálhatók a Krímben is, a skalistojei temető 482. sírjában ívelt oldalú háromszög alakú csattesttel rendelkező csattal szemben egy áttört pajzs alakú veret volt, s a leletegyütteshez tartozott még egy T-alakú veret is.[1055] Csat és

[1045] Eger 2010a, 133-140; Eger 2010b, 129-168.
[1046] Bóna 1962, 49.
[1047] Kiss 1996, 439, Taf. 25/A38 sír 2-3. Az ellenvereten/csattesten pont-kör dísz és végén a bizánci övdíszekre jellemző plasztikus bütyök látható. Schulze-Dörrlamm 2009, 146-151. D1 típus, Kat.-Nr. 112-115.
[1048] Bronz csatok kereszttel díszített csatpecekkel ismertek a langobard sírokból (Hauskirchen 4. sír, Nikitsch/Füles 27. sír, Hegykő 11. sír: Bóna–Horváth 2009, 240, Taf. 5/11. sír,1.
[1049] Müller 2010, Taf. 84,1-2.
[1050] Müller 2010, Taf. 84,12-15.
[1051] Kiss 1996, 442, Taf. 28/A57. sír 1-2.
[1052] Hajnal 2012, 610-615.
[1053] Preda 1981, Pl. XXXIV; Daskalov 2012, Fig. 10-12.
[1054] Petre 1987, Pl. 121, 122, 126, 131.
[1055] Vejmarn–Ajbabin 1993, ris. 89,5-610.

dc_1440_17

szíjvég együttese helyi mediterrán hatásra jelent meg az itáliai langobardok leletanyagában is (ld. Castel Trosino 9., 126. sírok[1056]).

Feltűnő, hogy az Al-Duna vidékén 6. századi előzményekkel rendelkező, egy- és kéttagú, késő antik–kora bizánci övgarnitúrák a Kárpát-medencében az Alföldön a gepida temetkezésekben, és az avar kori Pannoniában a meroving és romanizált kultúrájú népesség környezetében (Keszthely, Kölked) jelentek meg, sztyeppei eredetű leletekkel nem társultak. A keszthelyi leletek esetében nem zárható ki a helyi készítés lehetősége. Az avar kor elején újonnan nyitott kölkedi temetőben a tárgyalt csatok a legkorábbi, temetőrészen találhatók (12. temetőtérkép), azokat a temetőt nyitó közösség tagjai használták, akik vagy zsákmány révén juthattak hozzájuk, vagy azokat az Al-Duna végéről betelepülők hozták magukkal.

Többtagú övgarnitúrák, áttört díszű, öntött veretekkel (*B csoport)*

Amikor az avarok a Volgán átkelve a Fekete-tenger előterében megjelentek, a bizánci birodalommal határos sztyeppei területeken már akkor ismertek voltak az áttört díszű, öntött ezüst vagy bronz veretekkel díszített, többtagú övgarnitúrák, amelyeket helyi műhelyek állítottak elő, de kialakulásukra a 6. századi bizánci katonai övgarnitúrák voltak hatással.[1057] Ez a csoport szoros formai és technológiai kapcsolatot mutat a bizánci (főleg al-dunai) területeken kialakult, un. áttörésekkel díszített, öntött övveretek körével, és megelőzi a címerpajzsalakú, préselt lemezekből előállított veretekkel díszített soktagú övek megjelenését, de azok használatának időszakában is továbbélt.[1058] Mivel a hazai és a nemzetközi kutatás a *Martinovka-típusú* vagy *Sadovec-Arcisa-Kiskőrös körhöz* tartozó leleteit már részletesen tárgyalta, ezért arra külön nem térek ki, hanem újabb leletek alapján a leletcsoport eredetének és elterjedésének kérdéséhez néhány újabb adattal és szemponttal szeretnék hozzájárulni.

Az avarokkal meglepően kisszámú áttört díszű, „maszkos" veret került be a Kárpát-medencébe. Formai és technológiai alapon különíthető el azon áttört veretek köre, amelyek a Fekete-tenger előteréből vagy a Kaukázus térségéből kerülhettek a Kárpát-medencébe. Az áttört díszű, maszkos garnitúráknak változatos típusait sikerült feltárni és összegyűjteni[1059], ám a legutóbbi összefoglaló feldolgozásban a kelet-európai kapcsolatok mellett nem kapott megfelelő hangsúlyt az új leletegyüttesek mediterrán, késő antik kulturális kapcsolatrendszerének bemutatása.

Töbtagú, öntött, áttört díszű kora bizánci övgarnitúrák a Kelet-Mediterraneumban és a Fekete-tenger vidékétől északra (B1 és B2 típusok)

Az áttört öntött (maszkos) vagy Martinovka-típusú vereteket korábban a kutatás az ismert kelet-európai, sőt távolabbi keleti analógiák miatt az avarság kelet-európai, sőt kezdetben eurázsiai örökségeként határozta meg[1060], és mint az avar anyagi kultúra sztyeppei nomád hagyatékának egy elemét tárgyalta.[1061]Mára formai, technológiai és díszítésbeli érvek alapján tisztázódott a csoport mediterrán, kora bizánci eredete[1062], aminek felismerését korábban két tényező is hátráltatta. Kelet-európai területeken ugyan már régóta jól ismertek voltak a leletkörbe tartozó, akkor még Martinovka-típusúnak mondott övveret-formák, de sokáig bizonytalan volt e leletegyüttesek keltezése, azokat csak tágabban lehetett elhelyezni a 6. század második fele és a 7. század közepe, második fele közötti periódusban. Ezen a bizonytalan helyzeten azonban a krími kora bizánci temetők feltárása és feldolgozása

[1056] Castel Trosino 9. és 126. sírok: Paroli–Ricci 2005, Tav. 35, 133.
[1057] A kutatás korábban ezt a csoportot maszkos vereteknek vagy Martinovka típusú vereteknek nevezte. Somogyi 1987; Bálint 1992; Újabb értelmezésükhöz ld. Gavrituchin 2002, 217-228.
[1058] Gavrituhin 2002, 217-228.
[1059] Somogyi 1987, 136-138; Bálint 1992, 172-173, 386; Bálint 1995, 148, 400; Balogh 2004, 250-251, 260-261.
[1060] Fettich 1937, Taf. CXXVI; Pekarskaja–Kidd 1994, Taf. 31:1-3; 32:1-4, 6.
[1061] Somogyi 1987, 138; Garam 1990; Bálint 1992, 405; Gavrituchin–Oblomskij 1999, 24-29.
[1062] Bálint 1993; Garam 2001.

változtatott.[1063] A másik nehézséget a kora bizánci kis tárgyak régészeti kutatásának kialakulatlan volta, a bizánci birodalom területén talált hasonló leletek azonosításának, keltezésének és megfelelő kultúrtörténeti besorolásának és értékelésének hiánya okozta.[1064]

Áttört díszű, öntött kora bizánci csatok és övveretek már a 6. században az avarok megjelenése előtt is eljutottak a Kárpát-medencei gepidákhoz[1065], és jóval kisebb számban a pannoniai langobardokhoz is.[1066] A leletek nagyobb száma a gepidáknál rendszeres kapcsolatokra, kereskedelmi tevékenységre enged következtetni, ám a langobardoknál a kis esetszám inkább személyek mobilitására utal.[1067]

A kora avar kori öntött veretek (Hajdúszoboszló, Klárafalva-B, 60. sír, Szentes Lapistó, Mandjelos/Nagyolaszi, Subotica/Szabadka) nem helyi készítmények, s habár nem zárható ki, hogy Kelet-Európából kerültek a Kárpát-medencébe, mégis valószínűbb azonban, hogy az avarokhoz ugyanazon az úton jutottak, mint korábban a gepidákhoz, a bizánci Balkán felől, de nem kereskedelem következtében hanem inkább zsákmány formájában a balkáni hadjáratok során.

A késő antik egy- ill. kéttagú övgarnitúrák után a 6. század első felében többtagú, áttört díszű, öntött veretekkel díszített övgarnitúrák jelentek meg bizánci területeken az Al-Duna és a Fekete-tenger térségében, a Közel-Keleten (Sardes[1068]), és újabb adatok mutatnak arra, hogy e típusok Itáliában már a langobárdok bevonulása előtt, a 6. sz. közepén is jelen voltak.[1069] Ez az öntött csoport az 5. század végén, a 6. század első felében alakult ki, és megelőzte a címerpajzs alakú veretekkel díszített soktagú övgarnitúrák megjelenését. A kutatás ezt a csoportot Sadovec-Arcisa-Kiskőrös körnek nevezi, és ma már látható, hogy ezen áttört, öntött veretekből álló leletkörnek területi változatai alakultak ki a Mediterraneumban és annak peremén.[1070]A sadoveci garnitúra 6. századi keltezését megerősítik áttört, négyszögletes, a Weihmörtingi típusú spátagarnitúra elemeire emlékeztető kivágott, rövidebb szélein felerősítésre szolgáló lyukakkal ellátott veretei.[1071]

Az elmúlt években a bizánci provinciák területén folytatott kutatások bebizonyították, hogy az áttört díszű veretes öv előzményei már a 6. század első felében kialakultak a Keletrómai Birodalom területén, feltehetően a hadseregben, mert azokat legkorábban 6. századi, bizánci erődítményekben sikerült dokumentálni az Al-Duna mentén[1072], Makedoniában[1073], a Fekete-tenger vidékén.[1074] Újabban különösen sok példány vált ismertté

[1063] Ajbabain 2011, 83-156, Taf 31.

[1064] A bizánci régészet születéséről, a kis tárgyak (*minor objects*) régészetének kialakulásáról ld. Bollók 2011,

[1065] Magyarcsanád-Bökény: Balogh 2004, 267 Nr. 20 4. kép 2; Szentes-Nagyhegy 29. sír: Balogh 2004, 269 Nr. 33 5. kép 14; A gepida sírokban előforduló bizánci csatokról: Quast 2001.

[1066] Tatabányáról ismert egy Sucidava típusú csat. (Bóna 1993, 147-148; Bóna 2009, 198-199.); A freundorfi temető 442. sírjában egy halfarkas, áttört bizánci veret került elő Iustinianus éremmel együtt, Kr. u. 527. (Chr. Blesl: Gräber des 6. Jahrhunderts zwischen Traisen und dem Wienerwald in Niederösterreich. In: J. Bemmann–M. Schmauder (Hrsg.) Langobarden - Awaren–Slawen. Bonn 2008, 319-329.). A pontusi-kaukázusi típusú veretet Somogyi Péter a Iustinianus solidus alapján keltezi 568 elé. A freundorfi lelet közeli párhuzama ismert a Suuk Suu-i 67. sírban. Somogyi Péter történeti értelmezése szerint nem kizárt, hogy a veret a Kaukázust bizánci zsoldosként megjárt langobard harcoshoz köthető, de a veret Itálián keresztül is a langobardokhoz kerülhetett. Somogyi 2014, 182-187.

[1067] Bóna 2009, 178-186.

[1068] Pl. Sardes: Waldbaum 1986, Pl. 45, Nr. 715.

[1069] Possenti 2009, 193, fig. 5,a-b.

[1070] Martin 1990, 65-90.

[1071] Weihmörting: Uenze 1992, Taf. 11; Ennek a háromszögekkel és szív alakú átvágásokkal díszített garnitúrának közeli párhuzama ismert egy magángyűjteményből és az iráni Amleshből. Byzanz, Kat. München 2004, 284 Nr. 474; Amlesh: JRGZM 33,2, 1986, 911-912.

[1072] Sadovec: Uenze 1992, Taf. 11; Piatra Frecaţei: Petre 1987, Pl. 30; Caričin Grad/Iustiniana Prima: Ivanišević 2014, 769, Fig. 18,3,4,

[1073]Az észak-makedóniai kora bizánci magaslati erődök leletanyagában is több hasonló, 6. századi áttört öntött veret vált ismertté: Mikulčić 2002, Čelopek-Kula: 125, Abb. 13,1,4; Gradište: 126, Abb. 15,4; Čučer: 156-158,

az Al-Dunától délre fekvő területen.[1075] A bulgáraiai Rupkite-Čirpansko lelőhelyen ásatás során, jól keltezett környezetből került elő egy feltehetően *foederati* minőségben a birodalom területén állomásozó katona teljes övgarnitúrája.[1076] További hasonló teljes övgarnitúrák ismertek a bulgáriai Kajlka-Pločata[1077] és Dragoevo[1078] lelőhelyekről is. Az újabb kutatások azt mutatják, hogy ilyen öntött övgarnitúrák hozzátartoztak a 6. századi provinciális bizánci népesség viseletéhez[1079], és ez az övtípus fokozatosan divattá vált a bizánci provinciákban, hiszen elemei megtalálhatók civil környezetben a településeken (Silistra[1080], Peloponnes[1081]). Nemcsak a balkáni, al-dunai területeken vagy a Közel-Keleten kerültek elő, hanem a Krímben is a kora bizánci lakosság hagyatékában[1082], és régóta köztudott, hogy ilyen veretek a Kaukázus térségében is jelen voltak (Borisovo[1083]). Martinovka típusú szíjvégek és veretek megjelentek a késő antik környezetben is a Keszthely-fenékpusztai késő római erődben[1084], az Adria mentén Carigradon, Salona-ban[1085], és az albániai Dyrrhachium/Durrës város kora bizánci temetőjében[1086], amelyek formájuk és felerősítésük alapján mind kora bizánci eredetűnek tarthatók.

Napjainkban a Bizánci Birodalom keleti felén, eredeti kulturális közegükben feltárt, azonosított, és jól keltezett övgarnitúrák (csatok és övveretek) segítségével már jobban felmérhető azoknak a birodalom perifériáján megtelepedő barbárok, így az avarok övviseletére gyakorolt hatása. A késő antik/kora bizánci többtagú övek, öntött korai csoportja (maszkos vagy Martinovka típusú övveretek és szíjvégek) feltűnően nagy számban kerültek elő az alföldi kora avar kori lovas nomád jellegű temetkezésekben[1087], s ezeket legutóbb a forma és időrend tekintetében Balogh Cs. részletesen elemezte.[1088] Közöttük csak néhány olyan garnitúrát találunk, amelyik biztosan kelet-európai eredetű, és a formai jegyek alapján megállapítható, hogy az újabban közölt, fent említett balkáni példák alapján a többség a

---

Abb. 47,6-9; Vodno: 194, Abb. 89,4; Budinarci: 200, Abb. 95,1; Bitola: 267, Abb. 160,6; Belica: 290, Abb. 185,1-2; Creška: 384, Abb. 287,1.

[1074] I. Christov: Everyday Objects of metal and stone. In: Akra. Exploring the Early Byzantine fortress on St. Nikola Peninsula near the town of Chernomorets 1. Sofia 2013, 67.

[1075] Daskalov 2012, 244-277.

[1076] M. Daskalov-K. Trendafilova: Grob s kolanna garnitura (vtora polovina na VI v.) kraj Rupkite, Csirpansko– A grave with belt mounts (second half of the 6th century AD) near Rupkite, Chirpan region. Arheologija XLVI, 2005, 163, Fig. 2.

[1077] M. Vaklinova: Pogrebenie ot epochata ta velikoto pereselenie na narodite. Problemy prab'lgarskata istorija i kultura. Vtora meždunarodna sreša po prab'lgarska archeologija. Sofia 1989, 129-142, Obr. 2.

[1078] M. Daskalov-S. Stoičev: Kolanna garnitura ot vtorata polovina na VI. v. ot okolnostite na s. Dragoevo, Šumensko. In: Jogoiztočna Evropa prez antičnosta (V v.pr. Chr.–načaloto na VII v. sl. Chr.). Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. Veliko Trnovo 2008, 502-511, Obr. 1.

[1079] Daskalov 2012, 272-279, Karta 13-19.

[1080] G. Atanasov: Martirium ΑΓΙΑΣΜΟΝ dans le casted basbyzantin pres village Golech, region de Silistra (communication preliminaire). In: Choliolcev-R. Pillinger-R. Harreither (Hrsg.) Von der Scythia zur Dobrudza. Miscellanea Bulgarica 11. Wien 1977, 127-139.

[1081] A. Avramèa: Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècles. Changements et persistances. Centre de recheches d'histoire et de civilization byzantines. Paris 1997.

[1082] Teljes garnitúra került elő a Suuk Suu-i temető 54. és 33. sírjaiból. Ajbabin 1999, Tabl. XXXI; Ajbabin 2011, Taf. 31,1-23; 56-60, 66-70.

[1083] V. Sachanev: Raskopki na Severnom Kavkaze v 1911-12gg. Izvestija Imperatorskoj Archeologičeskoj Komissii 56, 1914, 1-90, ris. 19-22; tabl. I.

[1084] Keszthely-Fenékpuszta bazilika 3. sír: Sági 1961, 417-418, Taf. XIII,3-10; A keltezéséhez: Balogh 2004, 261;

[1085] Vinski 1967, Taf. 21.2.12.

[1086] Dyrrhachium/Durrës város kora bizánci temetőjét pénzek keltezik a 6-7. századra. Tartari 1984, 248, Tab III,7.

[1087] A kiskőrösi 9. sírból előkerült és az itáliai langobard Arcisa 2. sírjából származó veretek technológiai, formai és díszítésbeli rokonságát már korábban felismerte a kutatás, és azóta e leletkör újabb övgarnitúrákkal bővült Martin 1990; Rácz 2014, 57-63.

[1088] Balogh 2004, 241-303.

Bizánci Birodalom területén folytatott hadjáratok során kerülhetett az avarok birtokába.[1089] Ebből a korai horizontból hiányoznak az Alpok vidékén megfigyelt, feltehetően itáliai eredetű változatok. Néhány kora avar temető (pl. Szegvár-Oromdűlő[1090]) igen változatos formájú, de egyöntetűen kora bizánci formakincset tükröző, többtagú övgarnitúrái felvetik annak lehetőségét is, hogy egyes ögarnitúrákat az avarok még a Bizánccal 568 előtt kialakított/fennállt szövetségesi (*foederati*) minőségben szereztek meg, és azokat maguk is utánozták.[1091]

Többtagú, öntött, áttört díszű késő antik övgarnitúrák a Nyugat-Mediterraneumban és az Alpoktól északra (B3 típus)

A késő antik áttört, öntött veretek Itáliában már a 6. században megjelentek (ld. Odarzo, TV[1092]). A Basel-Bernerringi temető 33. lovassírját a 6. század harmadik negyedében ásták, amelyben áttört, öntött lószerszámveretek voltak, tehát még a langobárdok honfoglalása előtt kerülhettek Itáliából északra a középső Alpok térségébe.[1093]Az áttört veretekkel díszített, korai mediterrán, bronz övgarnitúrát Straubing-Alburg (ma Bajuwarenstraβe) lelőhelyen a 446. sírban már R. Christlein bizánci eredetűnek tartotta, és a 6. század közepére keltezte.[1094] Ez a garnitúra még a langobárd foglalás előtti Itáliából kerülhetett az Alpoktól északra és közvetve bizonyítja az áttört maszkos vereteknek itáliai jelenlétét.[1095] Ezen kívül az Alpoktól északra, a 6. század végén és a 7. század elején nem fordult elő teljes maszkos övgarnitúra, csak egyes import veretek[1096] ill. szíjvégek[1097], és helyi másolatok.[1098]Az áttört díszű szíjvégek itáliai jelenlétét újabban a Crypta Balbi leletei is bizonyítják.[1099] Pannoniaban a helyi késő antik kézműipar hasonló stílusban készült termékének tartható egy halfarkas végű övveret a hegykői temetőben, és ide sorolható a tamási langobard és a budakalászi avar temetők egy-egy széles T alakú övverete is.[1100]

A késő antik eredetű öntött, áttört díszű veretek itáliai és Alpok- vidéki példányai a 6. században formailag jelentősen eltérnek a Kelet-Mediterraneumban elterjedt, többtagú öveknél ismert formáktól, és ilyen itáliai eredetű veretek a Kárpát-medencében nem jelentek meg. Az itáliai övvereteket tehát a helyi késő antik műhelyek készítették, s ez bizonyítja, hogy a langobardok Itáliában a késő antik típusú, többtagú övet a helyi népességtől vették át.[1101] E

[1089] Daskalov 2012.

[1090] Pl. Balogh 2004, 241-303; A Szegvár-oromdűlői temető övgarnitúráit 2013-ban Lőrinczy Gábor szívességéből láthattam.

[1091] Az avarok számára a szövetségesi viszony fenntartása az éves tributum rendszeres elnyerése alapvető gazdasági érdek volt. Pohl 1988, 178-184.

[1092] Possenti 2009, 193, fig. 5,a-b.

[1093] Martin 1976, 57, 289, Taf. 1,9.

[1094] R. Christlein: Ostgotische Fibelschmuck aus dem bajuwarischen Gräberfeld von Straubing-Alburg, Niederbayern. Das Archäologische Jahr in Bayern. Stuttgart 1982, 49, Abb. 49; 168-169; Geisler 1998, Taf. 147.

[1095] A leletegyüttes keltezését 568 elé megerősíti az övet rögzítő halfarkas veretek viseleti módja.

[1096] Gieβen 1907/1. sír és 1901/3. sír: K. Sippel: Die frühmittelalterlichen Grabfunde in Nordhessen. Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen 7. Wiesbaden 1989, 303, Taf. 7,1-4; 306, Taf. 8,8.

[1097] Altenerding 434. sír: Sage 1984, Taf. 53,32; Staubing 88. sír: Fischer 1993, 196, Taf. 35,3-4.

[1098] A Köln-Müngersdorf 62. sír verete a 7. sz. első harmadára keltezhető: F. Fremersdorf: Das fränkische Gräberfeld Köln-Müngersdorf. GDV VI, 1955, Taf. 10,10; Bonn-Münsterkirche 31. sír: Chr. Keller–U. Müssemeier: Die merowinger und karolingerzeitlichen Bauten unter der Münsterkirche in Bonn. In: Archäologisches Zellwerk. Beiträge zur Kulturgeschichte in Europa und Asien. Festschrift für Helmut Roth. Internationale Archäologie Studia honoraria 16. 293-296, Abb. 5,13-16.

[1099] Crypta Balbi: Roma 2001, 378, II.4.616.

[1100] Hegykő 11. sír: Bóna-Horváth 2009, 240, Taf. 5/11,2; Tamási 2-3. sír: Bóna-Horváth 2009, 294, Taf. 59/2-3,1; Hasonló T alakú övveretek kerültek elő a budakalászi és a Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői temetőben. Müller 2013, 204, Taf. 31,1.

[1101] Riemer 2000, 139-141; V. Bierbrauer: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. *In*: Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters. Hg.: W. Pohl. Forschungen zur

korai garnitúrák veretei és szíjvégei kezdetben teljesen egészében öntöttek voltak (Minerbe di Legnano,[1102] Nocera Umbra 18. sír[1103]) és csak később egészültek ki áttört díszű, nagyméretű, lemezes nagy- és kisszíjvégekkel (Nocera Umbra 85. sír[1104]). Ehhez a korai csoporthoz köthető a Verona-Monte Suello 4. sírban előkerült öntött arany övgarnitúra (102. t. B).[1105]

Soktagú, címerpajzslakú, lemezes veretekkel díszített övgarnitúrák

Az avar kori Kárpát-medencében viselt kora bizánci, címerpajzsalakú veretekkel ellátott, soktagú övek forma- és mintakincsét, azok kapcsolatrendszerét a Bizánci Birodalom területén és annak perifériáján előkerült hasonló övgarnitúrák ismeretében értékelhetjük megfelelően. A préselt lemezes, címerpajzs alakú veretekkel díszített övek a 6. század végétől jelentek meg a Bizánci Birodalom peremvidékén élt, a birodalommal békés vagy háborús kapcsolatokat tartó barbár népek leletanyagában. A 6. század folyamán Iustinianus császár uralkodása alatt újraegyesült kora Bizánci Birodalomban, a birodalom egységét tükröző átalakulások mentek végbe, amelyek részben új típusú anyagi kultúra alakult ki, új mediterrán késő antik és részben keresztény vizuális „nyelvezetet" mutató díszítőstílussal.[1106] A katonai elit és a világi előkelők között gyorsan népszerűvé vált divat hamar elterjedt a birodalmon belül, és azon kívül is, a Bizánccal politikai kapcsolatba, szövetségesi viszonyba került népeknél. Az alapvetően egységes normák szerint készült, mégis számtalan regionális típust felmutató veretes övek a 6. század végétől mind Itáliában, mind pedig a Kárpát-medencében megtalálhatók.[1107]

Az elmúlt évtized kutatásai bebizonyították, hogy a címerpajzs alakú, fémveretekkel díszített sok tagú mellékszíjas öv, az avaroknál is elterjedt formájában a Bizánci Birodalom területén már a 6. század közepén kialakult, amire elsősorban nem a régészeti leletegyüttesek, hanem főleg korabeli mozaik-ábrázolások mutatnak (Bordj-Djedid: 5. század vége, 6. század eleje, Kissufim: 578, Beth-Shean: 567-569, Umm al Rasas: 579/594).[1108] E korai keltezését igazolja egy a British Museumban őrzött soktagú övgarnitúra veretének készítésére alkalmas öntőminta is a törökországi Kayseri/Caesarea-ból, amely az 5. század végére és a 6. sz. első két harmada közötti időre keltezhető.[1109]

Az Itália és a Szászánida Irán közötti hatalmas területen egy időben megjelenő soktagú, címerpajzsalakú veretekkel díszített, mellékszíjas kora bizánci övgarnitúrák kialakulásának több összetevője van. Ez az övtípus a késő antik egy-, két- és többtagú, áttört díszű övgarnitúrákat váltotta fel, és sajátos módon fejeződik ki benne a kora bizánci és a barbár viselet kölcsönös egymásra hatása. A késő antik öv mellékszíjak nélküli volt, s a mellékszíjak a sztyeppei nomádok övén eredetileg meghatározott praktikus tartó vagy felfüggesztő funkciót töltöttek be, a nomád típusú öv átvételével a mediterrán környezetben erre a funkcionális alapra kerültek az öntött és préselt verettípusok.[1110] A kora bizánci kulturális átértelmezésében tehát a mellékszíjak elvesztették eredeti, praktikus funkciójukat, sőt számuk a divatigényeket kielégítve megszaporodott, és a rájuk elhelyezett fémveretekkel már

---

Geschichte des Mittelalters 8 (Wien 2004) 51-52; A langobardok a Martinovka-típusú vereteket Itáliában ismerték meg: Daim 2003, 469, von Freeden 2009, 79-157.

[1102] Riemer 2000, Taf. 35,6.

[1103] Rupp 2005, 214, Taf. 32,4-5.

[1104] Rupp 2005, 284, Taf. 101,9.

[1105] Verona: Werner 1974, 121, Abb. 9; ld.; Hessen 1968, Tav. 6-7.

[1106] O. Mazal: Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des Byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert. Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag 2001; A. Cameron:The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600.London–New York: Routledge 1993.

[1107] Eger 2010a, 133-140; Eger 2010b, 129-168; Ricci 2012, 1-16.

[1108] Bálint 2000a, 111-122; Schmauder 2000, 17-39, 98; Albrecht 2010, 79-95.

[1109] Bavant 2005, 627-644, Fig. 1.

[1110] Bálint 1995, 219-220; Bálint 2000a, 99-162; Gavrituchin–Oblomskij 1996, 261, ris. 79; Schmauder 2000, 15-44; Garam 2001, 113-116; Szőke 2008, 175-182;

elsősorban esztétikai szerepet töltöttek be.[1111] A képi ábrázolások alapján a klasszikus, kora bizánci típusú, címerpajzs alakú veretekkel díszített mellékszíjas öv a 6. század közepe előtt és a század végéig a bizánci birodalom keleti felén, feltehetően a Közel-Keleten alakult ki és eleinte a katonai vezetőréteg köreiben, majd a polgári elit környezetében is státusszimbólummá vált.[1112] A változatos típusú övveretek és szíjvégek időrendjét kivételesen szerencsés esetben érem adja meg sírban vagy kincsleletben[1113], és az újabb ásatásokon mind több rétegtani megfigyeléseken alapuló keltezésre is lehetőség nyílik (*Iustiniana Prima*/Caričin Grad[1114]).

A soktagú övek a korai csoportja a Kárpát-medencében (6. sz. vége - 7. sz. első harmada)

A Kárpát-medencében a változatosan és gazdag motívumokkal díszített soktagú övek korai horizontjában a kelet-mediterrán formai és díszítésbeli elemek uralkodnak, amelyek egy időben jelentek meg a kora avar kori Kárpát-medencében és a langobard Itáliában a 6. század vége és a 7. század eleje között.[1115] Formai és ornamentális szempontból az avar koriakkal szoros kapcsolatot mutató soktagú bizánci övek Itáliában elsősorban langobardok temetkezéseiben váltak jól keltezhetővé 6. század végétől.[1116] Soktagú övet a tehetős késő antik eleőkelők is viseltek, de sírjaikba ilyenek a temetkezési szokások miatt nem kerültek bele. Ugyanakkor az övek késő antik környezetben történő előállítását bizonyítják a Crypta Balbi egykori műhelyében talált préselőtövek.[1117]

Címerpajzs alakú, veretekkel ellátott soktagú öv a Kárpát-medencében is megjelent romanizált környezetben, Keszthely-Fenékpusztán a horreumi temető 15. sírjában.[1118] Az említett sírban Fönlak típusú övgarnitúra volt, amely a legkorábbi bizánci típusú veretek közé tartozik és keltezését a németszentpéteri Heraklius éremmel előforduló garnitúra alapján eddig a 7. század első harmadára tették.[1119] A lelet keltezésénél azonban figyelembe kell venni, hogy *Iustiniana Prima*/Caričin Grad városából egy 6. század közepére keletezhető, középen hármas bemélyedést mutató pajzs alakú övveret *steatit* préselőmintáját[1120], amely a Keszthely-Fenékpuszta horreumi 15. sír övgarnitúrája és egyúttal a Fönlak típusú övgarnitúrák 6. század utolsó negyedére történő keltezését is lehetővé teszi.[1121] Az ugyancsak Heraklius érmei alapján keltezett akalani övgarnitúra határozza meg a hasonló hármas

[1111] Az iráni hatásról J. Werner nyomán U. Fiedler. Fiedler 1995, 46; Kérdéses maradt a szászánidák közvetítő szerepe a mellékszíjas veretes öv divattá válásában. A Taq-i Bustan-i ábrázolások későbbre keltezhetők, mint a soktagú öv európai megjelenése, s a legkorábbi szászánida veretek és szíjvégek keltezéséről nem rendelkezünk pontos ismeretekkel. Bálint 2000a, 104-107.

[1112] Bálint 2000a, 99-162; Schmauder 2000, 15-45.

[1113] Pl. Akalan: Fiedler 1994, 31; 33, Abb. 2-3; Mytilene: Yeroulanou 1999, 288, Abb. 207.

[1114] *Iustiniana Prima*/Caričin Gradból a 6. sz. közepére keltezhető rétegből egy szimmetrikus, ívelt-vonalas növényi mintával díszített (un. „Martinovka"-típusú) bronz préselőtő került elő. Ivanišević 2010, 770-771, Fig. 19,8.

[1115] Garam 2001, 113-158; Szőke 2008, 207.

[1116] Nocera Umbrai temetőben: 2. fázis; Rupp 1997, 23-40.

[1117] Arena–Delogu–Paroli etc. 2001, 382f Fig. II.4.650, II.4.651, II.4.654.; Újabban: Ricci 2012, 1-16.

[1118] Vida 2011, 430, Taf. 12,4-7; Feltűnő a temetőben, hogy kevés a férfi sír, ám azokon ugyanúgy mediterrán hatások figyelhetők meg mint a női sírok esetében. Bálint 2000a, 99-163.

[1119] Eddig csak a 7. első harmadára utaló éremleleteket (Somogyi 1997, 77.) vették figyelembe vö.. Martin 1989, 67; Garam 2001, 117-119.

[1120] Max Martin szerint a Felnac/Fönlak típusú veretek a 7. század első harmadába keletezhetők (Marin 1989, 67, 75, 9. j.) és ezt a keltezést Garam Éva is elfogadta (Garam 2001, 117-119). Ugyanabban az időben a 3-as delle áttört változatban megjelenik az öntött csatokon is. ld. Budakalász, közöletlen, típustábla; Novae: E. Gencheva: The everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube. The Catalogue of the Exhibition. XXII. International Limes Congress Rousse, Bulgaria. Ruse 2012, 60, Nr. 145

[1121] A Fönlaki-típusú veretek keltezésénél eddig nem vették figyelmbe a *Iustiniana Prima*/Caričin Grad-ból előkerült, 6. századra keltezhető öntőmintát: Bavant 1990, 222, fig. 157, pl. XXXVIII, 209.

levélmintát mutató Kárpát-medencei övgarnitúrák keltezését a 7. sz. első harmadára.[1122] A pont-vessző mintás és filigrándróttal keretelt mersini és egy konstantinápolyi övgarnitúra is erre az időszakra keltezhető.[1123]

A Kárpát-medencei és az itáliai soktagú övgarnitúrák között a legkorábbiak a kelet-mediterrán előképeket szorosan követő példányok, amelyek jellemző díszítése a pont-vessző ornamentika és a szimmetrikus ívelt vonalas (korábbi nevén Martinovka típusú) növényi minta volt. A pont-vessző mintás övveretek esetében elsősorban itáliai langobard temetkezésekből származó példák alapján lehetséges a 6. század végére történő keltezés (Nocera Umbra, Castel Trosino)[1124], amit egy Maurikios Tiberios éremmel keltezett weingarteni veret is megerősít.[1125] A Trezzo sull Adda-i 1. sír övgarnitúrája apró gyöngysorral keretelt szíjvége és veretei a 6-7. század fordulóján történő készítését a leletegyüttesben talált Phokas érem nem zárja ki[1126], és erre az időszakra keltezhető a Castel Trosino-i 119. sírjának övgarnitúrája is.[1127]

Ugyancsak korai keltezést engednek a Keszthely-Fenékpuszta horreumi 16. sír növényi mintás szíjvégei[1128], és az együtteshez tartozó pont-vessző mintás, és egyszerű növényi mintás pajzs alakú ill. kettőspajzs alakú veretek.[1129] E leletegyütteshez tartozik egy egytagú, keskeny verettel és címerpajzs alakú testtel rendelkező bizánci csat,[1130] amelyet fogazott ornamentika díszít és keltez a 7. század elejére.[1131] A szimmetrikus, ívelt vonalakkal visszaadott növényi és pont vessző mintával díszített szíjvég a Keszthely-fenékpusztai II. sírból a 7. század elejére keltezhető, s e garnitúra egyben bizonyítékul szolgálhat az álcsatok korai megjelenésére.[1132]

Az avar kor elején a Kárpát-medencében is számolhatunk eredeti, kora bizánci, soktagú övek megjelenésével, amelyek zsákmány vagy ajándék formájában jutottak az avarokhoz. A Iustinianus éremmel együtt előkerült kunágotai övgarnitúra diplomáciai ajándéknak is tekinthető és esetében a korai, a 7. század első harmadára történő keltezést kell figyelembe venni.[1133] A kitűnő minőségű hatvani pont-vessző mintás arany övveret egykor díszes övgarnitúra része lehetett, amelyhez hasonló egy konstantinápolyi eredetű leletegyüttesből ismert.[1134] Az ornamentális elemek kombinációját tekintve megfigyelhető, hogy az egyszerű, geometrikus pont-vessző díszítés mind az elvont, teljesen leegyszerűsített vagy akár a naturalisztikus növényi díszítéssel is társulhat. A Martinovka körhöz tartozó szimmetrikus, ívelt vonalas minták mellett pl. a kunágotai vagy a későbbi ozorai övvereteken teljesen

[1122] A Konstantinápolytól mindössze 50 km távolságra előkerült akalani kincsben található övgarnitúra vereteit gyöngysor keretezi, közepükön hármas levélminta látható, akárcsak az együtteshez tartozó nagyszíjvégen. E leletegyüttest érmek alapján terminus post quem 625 utánra keltezhetjük. Fiedler 1994, 31; 33 Abb. 2-3; Bálint 1992; Avar kori leletek: Aradka 84. sír, Kölked A-259. sír, Mezőkomárom: Nadj 1959, 62, T. XXVII.; A kijevi múzeumban ismert egy Akalan típusú verőtő. Werner 1974, Taf. 7,6.; Későbbi keltezést javasolt Kiss A. Kiss 1996, 216.

[1123] Mersin: Werner 1974, 123, Taf. 7-8; Konstantinápoly: Ross 1965, 41, Nr. 42 Taf. 34; Bálint 1992;

[1124] Rupp 1997, 23-40; Nocera Umbra 119. sír: Rupp 2005, 314, Taf. 131; Castel Trosino 37. sír: Paroli–Ricci 2005, Tav 48.

[1125] Werner 1935, 96, Pl. 24B; Martin 2008, 143-173.

[1126] Roffia-Sesino 1986, 17-18, Fig. 4a-g; Fig. 2, Tav. 4.

[1127] Castel Trosino 119. sír. Paroli-Ricci 2005, Tav. 100-101.

[1128] Garam 2001, 129 f.; Vida 2010, 431 Taf. 30.

[1129] Garam 2001, 341, Taf. 1.

[1130] Garam 2001, 93, 310, Taf. 59,1; Die Schnalle vom Typ D35 wird ins erste und zweite Drittel des 7. Jhs. Datiert: Schulze-Dörrlamm 2009, 221-224.

[1131] A leletegyüttes a 7. sz. első harmadában kerülhetett a 40-45 éves férfi birtokába. Heinrich-Tamáska 2006b, 505-628, Taf. 12,D1.

[1132] Bóna 1982-83, 118-119; Garam 2001, 128-130, 342, Taf. 91,4; Tomka 2012.

[1133] Kiss 1991, 67-84; Daim–Rácz, RGA 17, 488-490; Garam 2001, 123.

[1134] Garam 2001, 336, Taf. 85,1; Ross 1965, Pl. XXXIV,A-D; Hasonló övgarnitúra ismert Eski Kermenből is: Ajbabin 2011, 139, Abb. 59; Schulze-Dörrlamm 2009, 278, Abb. 106; Arany pont-vessző díszes csat: Crypta Balbi 2001, 374, II.4.586.

naturális ornamentika is megjelenik, ami az elvont és naturális ábrázolási módok egymás mellett-élését mutatja a kora bizánci díszítőművészetben.[1135] A Nocera Umbra-i temető 1. sírjában talált övgarnitúra medailonos szíjvégét madáralak, gyöngysorkeretes vereteinek közepét pont-vessző minta díszíti.[1136] (102. tábla A) Hasonlóan a pont-vessző mintával és leveles indával díszített a Lucca-St. Giulia lelőhelyről származó övgarnitúra is.[1137]

Az átlagon felüli minőségben kivitelezett, a 6-7. sz. fordulójára keltezhető sirmiumi álcsatos arany övgarnitúra nagyszíjvég szegélyének díszítése mutatja, hogy a pont-vessző ornamentika valójában maga is leegyszerűsített növényi ornamentika.[1138] Kelet mediterrán díszítőelem a sirmiumi nagyszíjvég hátlapján a felső és alsó képmezőt ketté osztó ciprusok, amelyek az ugyancsak korai keltezésű Törökkanizsa-típusú szíjvégen is megjelennek.[1139] A Törökkanizsa-típusú övgarnitúrák az Alföld déli részén kerültek elő, a rajtuk lévő görög monogram mellett a kelet-mediterrán származását az újabban ismertté vált kis-ázsiai szíjvég préselőminták is alátámasztják.[1140]

A tárgyalt övgarnitúrák alapján is látszik, hogy a soktagú övek fejlődésének iránya és üteme Itáliában és a Kárpát-medencében hasonló, de a több esetben is megfigyelhető párhuzamok ellenére is megállapítható mindkét helyen a helyi, önálló, kézműipari háttér. Bár újabban a Crypta Balbi műhely leleteinek közlése során merült fel a közvetlen műhelykapcsolatok lehetősége is.[1141] Mégis az itáliai soktagú övgarnitúrák vereteinek motívumkincse elsősorban helyi készítésre utal, a Kelet-Mediterraneumban kialakult kora bizánci formai és ornamentális hagyomány önálló, lokális átértelmezésére és helyi kiegészítésére.[1142]

A bizánci birodalom területén belül és kívül nagy területen elterjedt, alapvetően egységes előképeket követő övveretek a forma és a motívumkincs tekintetében kisebb helyi eltéréseket mutatnak, s ez az előállítás regionális, lokális tagolódására utal.[1143](36. térkép) Néhány esetben pedig a nagyfokú motívum-egyezések eredeti kora bizánci verőtövek használatára hívják fel a figyelmet, amelyeket az ötvösök a birodalom területéről szerezhettek be.[1144] Meglepő, hogy a teljesen egyszerű, vonalkázott sávval díszített csákberényi temető 18. és 176. sírjából ismert veretnek az analógiája a Crypta Balbi műhelyben is előkerült.[1145]

Az Alpoktól északra a 7. század első felében kis számban kerültek eddig elő címerpajzs alakú soktagú veretes övek tartozékai, és még kevesebb a teljes övgarnitúra.[1146] Feltűnő, hogy ilyen példányok elsősorban a dél-német területeken, annak is főleg a keleti, az avar településterülethez közelebb eső (!) részén ismertek. Valójában erről a területről csupán két magas színvonalú, nemesfémből készült mediterrán eredetű övgarnitúra ismert: a pont-vessző díszes, aranyozott ezüst herrschingi[1147], és a kereszt díszes, ezüst laucheimi.[1148] Feltűnő egyéb eredeti, mediterrán pajzs alakú, arany vagy ezüstveretek kis száma, ilyenek a 7. század

[1135] Kunágota: Garam 2001, 358, Taf. 87; Ozora: Garam 2001, 350, Taf. 99.
[1136] Rupp 2009, Taf. 3.
[1137] von Hessen 1975, Fig. Tav. 3.
[1138] Popović 1997, Fig. 34b.
[1139] Garam 2001, 139-141, 354, Taf. 103, 1.
[1140] Tobias 2011, 162-163, 178, Nr. 13-14, Fig 10,3-4; Brokalakis 2012, 221, 226, no. 9-10.
[1141] Ricci 1997, 244, Fig. 2,19; Ricci 2012, 1-16.
[1142] Pl. Ricci 2012, 1-16.
[1143] Brokalakis 2012, 213-234.
[1144] Werner 1974, 123; Fiedler 1994, 45-46; Rácz 2014, 25-98.
[1145] Ricci 2012, 14, Fig. 81.
[1146] Keim 2007, 180-181, Liste 5; Drauschke 2011, 96-100.
[1147] A. Burzler: Bemerkungen zur vielteiligen Gürtelgarnitur aus Grab 9 von Herrsching am Ammersee. Bericht der bayerischen Bodendenkmalpflege 32/33, 1991/1992, 69-78.
[1148] A lauchheimi 450 sír garnitúrájában együtt fordulnak elő a kereszt jeles öntött övveretek és a préset díszű szíjvégek. Az öv itáliai eredetű, vö. Castel Trosino Garb F. I. Stork: Friedhof und Dorf, Herrenhof und Adelsgrab. Der einmalige Befund Lauchheim. In: Die Alamannen. Stuttgart 1997, 290-310.

dc_1440_17

közepén már csak szórványosan fordulnak elő. Mindez azt bizonyítja, hogy alamann és bajor területeken a nemes fémből készült kora bizánci típusú öv kisebb szerepet kapott az elit reprezentációs kultúrájában, de a helyi készítésű bronz és vas változatok (gyakran tausírozottak) nagy számban terjedtek el. Az Alpoktól északra tehát a soktagú öv elterjedésében nemcsak itáliai, hanem avar hatással is számolhatunk, s erre mutat a linzi temető Fönlak típusú övgarnitúrája.[1149]

A soktagú, kora bizánci övgarnitúrák készítésének kézműipari hátterét a Kárpát-medencében az ötvössírok világítják meg. E meghatározó társadalmi reprezentációs eszközöket előállító ötvösök az adott régióban (Pannonia, Tisza vidéke, Erdély) saját kulturális közegükhöz idomultak. Az ötvösök beilleszkedve a helyi társadalomba kiemelt szerephez jutottak, az Alföldön jellemzők a gazdag mellékletes, lovas ötvössírok (Kunszentmárton), a Dunántúlon pedig az ötvösök a soros temetőkben az elit közelében találhatók (Csákberény, Kölked)[1150]

Megállapítható tehát, hogy a kora bizánci soktagú övek korai horizontja az avar kori Kárpát-medencében a forma és a motívumok tekintetében elsősorban a kelet-mediterrán területeken talált leletekkel mutat közvetlen kapcsolatot, s ezzel egy időben ugyanez a motívumkincs megjelenik az itáliai leletanyagban is. A közvetlen analógiák arra utalnak, hogy a soktagú övek divatját az avarok eleinte a kelet-mediterrán térségből vették át. E kelet Mediterraneumban, kialakult kora bizánci „formavilág és díszítőstílus" gyors megjelenése a kora avar ékszerek és viseleti tárgyak esetében történetileg is összhangban van Bizánc és az avarok kezdeti intenzív kapcsolatával.

A soktagú övek késői csoportja a Kárpát-medencében (7. sz. második és harmadik harmada)

A Kárpát-medencében a 7. sz. második harmadától a mediterrán alapok önálló felhasználásával a címerpajzs alakú, soktagú bizánci övek önálló forma- és motívumkincse alakult ki, s ezek között gyakran fordulnak elő helyben kialakult vagy továbbfejlesztett motívumok, egyedi, innovatív kompozíciók. A korábbi növényi ornamentikát (ívelt indák, levelek, pálmalevél, cipruslevél stb.) inkább fonatminta, leegyszerűsített növényi elemek, geometrikus kompozíciók, nagy szemű gyöngysor-keretezés és figurális díszítés (maszk és állatábrázolás) váltják fel.[1151] A Földközi-tenger térségében a fonatminta már a 6-7. század fordulóján együtt fordult elő a pont-vessző ornamentikával.[1152] A sirmiumi álcsatos arany övgarnitúra nagyszíjvégén elegáns kivitelű ciprusok osztják a felső és alsó képmezőt két fonatmintával díszített részre.[1153]

Az övek díszítőelemei ebben a második fázisban sem szakadnak el a kelet mediterrán előképektől, bár azok helyi átértelmezése egyre erőteljesebb, s emellett helyenként továbbélnek a 6. század eleje óta alkalmazott motívumok is (pl. pont-vessző ornamentika). A

[1149] A temető leletanyagát tartották a periferiára került bajorok (Ladenbauer-Orel 1960, Bóna 1971, 303; K. Horedt: Die Deutung des Gräberfeldes von Környe. JbRGZM 18, 1971, 203), vagy kuturgur bolgárok: Csallány1963, 29-30; Tomka 1973, 31. Habár a mediterrán-bizánci hatás a bajorokat Itália irányából is elérhette, a linzi temető kora bizánci jellegű tárgyai a határ menti avar-bajor kapcsolatokra is utalhatnak különös tekintettel a linzi Fönlak típusú övgarnitúrára. Az avar bajor kapcsolatokat új megvilágításba helyezik Heraclius császár könnyű solidusainak elterjedése, hiszen azok követik a Duna-Rajna természetes útvonalát. Ld. Somogyi 2011.

[1150] Rácz 2013, 361-380; Rácz 2014, 137-142.

[1151] Garam 2001, 113-157.

[1152] A Hippo-Sussita lelőhelyen a keleti templom diakonjában feltárt kincsleletben mágikus amulettek és egy arany övgarnitúra volt. Ez utóbbi párhuzama a konstantinápolyi (inkább Szíriából származó verettel rokon) keltezése a 6. sz. vége a 7. század elejére tehető. M. Schuler: North-East Church Complex (NEC). In: A. Segal–J. Młynarczyk–M. Burdajewicz–M. Schuler–M. Eisenberg: Hippos–Sussita. Sixth Season of Excavations (July 2005). University of Haifa, Haifa, Israel 2005, 69-70.

[1153] Popović 1997, Fig. 34b.

dc_1440_17

törökkanizsai típusú veretek kompozíciója leegyszerűsített formában a Tarnaméra-típusú ívelt oldalú szíjvégeken él tovább, s ezek közeli analógiája is Kisázsiában került elő.[1154]

A *Pancsovai típusú övgarnitúra* vereteit gyöngysor keretezi, s a szíjvégeken és az övvereteken rovátkolt sávval kettéosztott képmezőkben fonatminta látható.[1155] Garam Éva figyelte meg, hogy a Pancsova típusú szíjvégeknek a formai arányai már eltérnek az eredeti bizánci szíjvégekétől, mert azoknál keskenyebbek és hosszabbak, ill. hiányzik rajtuk a pont-vessző díszítés, ezért feltételezte, hogy ezek már a Kárpát-medencében készültek. De ennek a díszítési módnak az előképe is ismert a Mediterraneumból, mégpedig egy korábban itáliainak hitt, újabban egyiptomi eredetűnek tartott övvereten/szíjvégen figyelhető meg, amelyen a motívum még pont-vessző ornamentikával társul.[1156] A pancsovai típusú fonatmintás övgarnitúrák keltezése tekintetében egység uralkodik a kutatásban, mert azokat a 7. század 2. harmadára teszik, a zamárdi 1140/b. sírban gyöngysorkeretes, ékkőbetétutánzatos veretekkel volt együtt.[1157] A pancsovai típusú veretek nagyrésze a Közép-Tisza vidéken került elő, jól behatárolható elterjedésük egy a térségben dolgozó ötvös tevékenységével hozható kapcsolatba.[1158]

A *fonatminta és a mediterrán figurális ábrázolások* összefonódására utal a Castel Trosino 119. sírjának arany nyeregverete, amelyet a leletegyüttes bikróm tausírozású övgarnitúrája a 7. sz. középső harmadára keltez.[1159] Az avar kori soktagú, kora bizánci típusú öveknek a 7. század második harmadára keltezhető Kárpát-medencei csoportjában a Kelet-Mediterraneumban ismert formai és díszítőelemek mellett már *itáliai eredetű motívumok* is azonosíthatók. Ezt mutatják az egyes övvereteken megfigyelhető motívumkapcsolatok, pl. pápai típusú övgarnitúra motívumának analógiája a Castel Trosino-i temető 90. sírjának garnitúráján figyelhető meg,[1160] s ugyanez a díszítés fordul elő az Alpoktól északra lévő herrschingi övgarnitúra kisszíjvégeinek alsó felén is.[1161] Valójában eredetileg itt egy szív alakú motívumról van szó, amint azt a Caesaria Maritima egy lakóházában előkerült, a 7. sz. 2. negyedére keltezhető, arany övgarnitúra verete is mutatja.[1162] Az itáliai kapcsolatok felerősödésének a történetileg is adatolt jó avar-langobard kapcsolatok az alapja, amelyek a balkáni bizánci provinciák pusztulása és feladása után felerősödtek.[1163]

Kárpát-medencei újításnak tekinthetők az emberi *maszkkal díszített övgarnitúrák,* amelyeken a maszkokat növényi ábrázolás és állatfejek (madárfejek) között láthatjuk mind a szíjvégeken, mind pedig a pajzs alakú vereteken. Habár maszkábrázolások a kora bizánci csatokon[1164], lemezkereszteken, fibulákon is előfordulnak ilyenek az övekre a Kárpát-medencén kívül, egyetlen Délkelet-Kárpátokon kívüli, romániai kivételtől eltekintve

[1154] A veret pontos lelőhelye ismeretlen. Schlunk 1939, 26, Taf. 43,67; Garam 2001, Taf, 104-106.
[1155] Garam 1999, 387-388, Fig. 4.
[1156] Werner 1935, Taf. 24,D; Schlunk 1939, 27, Taf. 13,68.
[1157] Tóth 1982, 151; Bálint 1993, 239-240; Bálint 1995, 301; Zamárdi 1140. sír: Garam–Bárdos 2009, 333, Taf. 130/1140,4.
[1158] A pancsovai típusú veretek elterjedése kapcsolatba hozható a gátéri ötvös tevékenységével, akinek a sírjában ilyen verőtövek is előkerültek. Garam 2001, 148; Rácz 2014, Taf. 19.
[1159] Paroli–Ricci 2005, Tav. 107,44.
[1160] Zamárdi 870. sír: Garam–Bárdos 2009, 306, Taf. 104/870,10; A motívum a Castel Trosino-i vereten fordított helyzetben látható: Paroli–Ricci 2005, Tav. 67.
[1161] A. Burzler: Bemerkungen zur vielteiligen Gürtelgarnitur aus Grab 9 von Herrsching a. Ammersee. Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege 32-33, 1991-1992, 76.
[1162] Risser–Winter 1996, 240; Bálint 2000a, 126-128.
[1163] Bálint, *Italy*
[1164] A Borgo d'Ale leletegyüttesben talált pont-vessző díszes veretek, a stilizált növényi mintás csat és a maszkos ill. növényi mintás csat azonban már a 7. sz. második negyedére keltezhetők. Brecciaroli Taborelli 1982, 103-121, Tav. LII, LIII,LVII-LVIII.

(Budureasca)[1165] nem kerültek rá. Kelet-Mediterrán területeken inkább egészalakos ábrázolás jellemző a szíjvégekre.[1166]

A férfi arcábrázolásokat a 7. századi barbár környezetben (a langobard Itáliában, Alpoktól északra) a bizánci solidusok szakállas-bajszos császárképei határozták meg, s a bizánci uralkodó képmásának utánzásával a Krisztusarcot jelenítették meg.[1167] Ezt az értelmezési lehetőséget Nagy Margit hasonló Meroving-kori példák segítségével (pl. Giengen an der Brenz-i lemezkereszt[1168] Åker[1169]) világította meg.[1170] Feltűnő továbbá, hogy maszkos ábrázolásokkal a kora avar kori Kárpát-medencében kizárólag az egykori Pannonia területén számolhatunk, ott, ahol a források szerint helyi népességet helyi romanizáltak és Meroving kultúrájú személyek (keresztények ??) alkották.[1171] Ha értelmezni akarjuk a többi Kárpát-medencei soktagú övgarnitúra-típussal szemben a maszkos övdíszek feltűnően behatárolt elterjedést, akkor több lehetőséget is figyelembe kell vennünk. Az elterjedés alapján a legkézenfekvőbb egy a Dunántúl keletei felén működött ötvösök műhelykörzetére következtethetünk. A maszkos övveretek elterjedése azonban nemcsak a készítőkre utalhat, hanem a felhasználókra, az övet megrendelők és viselők személyére is. Ebben az esetben egy határozott elképzeléseket támszató megrendelői kört rekonstruálhatunk, amely tagjai számára a magukon viselt ábrázolásoknak (maszk) identitáskifejező szerepe lehetett. Hasonlóan a Meroving példákhoz Pannoniában is felmerülhet a maszkos ábrázolások keresztény értelmezésének lehetősége.[1172] A kora avar korban a Dunántúlon elsősorban a helyi romanizált és Meroving kultúrájú közösségekben számolhatunk keresztényekkel.[1173] Ilyen a módon a dunántúli elterjedésű maszkos övveretek és szíjvégek alkalmat adhattak-e az avar kori elitbe integrálódni akaró helyi népesség tagjainak saját identitásuk kifejezésére.[1174] Ugyanakkor a soktagú övgarnitúrákon kora bizánci formanyelvük és motívum-kincsük ellenére is csak ritkán fordulnak elő keresztény jelenetek vagy szimbólumok. Az avar kori emberi arcos veretek burkolt keresztény értelmezésének lehetőségét az itáliai maszkokkal díszített lemezkeresztek hasonló ábrázolásai magyarázhatják.[1175] Aligha vonhatjuk kétségbe, hogy az itáliai lemezkeresztek készítői és megrendelői ne lettek volna tisztában a rajtuk lévő arcábrázolások keresztény jelentésével, s ez alapján feltételezhető, hogy ez az avar kori maszkos övgarnitúrák esetében is hasonló lehetett.[1176]

A préselt övgarnitúrákon a 7. század második felében egyre gyakoribb *geometrikus minta* már a helyi fejlődés eredménye, amely részben a fonatminta leegyszerűsödését is mutatja. A díszítőstílus átalakításának igénye olyan változásokat jelez, amely már átvezet a préselt, kora bizánci soktagú övgarnitúrák használatának a 7. sz. utolsó harmadára keltezhető fázisába.[1177] Ekkor a továbbélő kora avar kori hagyományok megnyilvánulásaként értékelhetjük a pénzzel

[1165] A budureascai maszkos lemez a Kárpátok délkeleti ívén kívül részben utalás lehet a közös bizánci gyökerekre, de az avar jelenlét vagy övgarniotúra ajándékozása bizonyítékának is felfogható. Măgureanu 2012, 313-320, Fig. 1; Fig 2.1.

[1166] Ld. Adalia/Antalya préselőminta: V. Jenny, Prähist. Zeitschr. 24, 1933, 293-298, Abb. 1; Ny-Anatólia, préselőminta: E. Wamers, Archäologische Reihe Bd. 16, 1999, 271-272.

[1167] M. Martin–H. Sennhauser–H. Vierck: Reiche Grabfunde in der frühmittelalterlichen Kirche von. Schöftland. Archaologie der Schweiz 3, 1980, 42; Nagy 1999, 290-293, 310 4. kép; 312 5. kép; Nagy 2002, 153-178.

[1168]P. Paulsen/H. Schach-Dörges, Das alamannische Gräberfeld von Giengen an der Brenz. Forsch, u. Ber. Vor- u. Frühgesch. Baden-Württemberg 19. Stuttgart 1978, Taf. 2,1; Taf. 30,3.

[1169] Åker (Hedmark, Norwegen) Arrhenius 1986, Abb. 11.

[1170] Az ábrázolásoknak szinkretisztikus, keresztény-pogány jelentést tulajdonított. Nagy 2002, 153-178.

[1171] Tóth 1994, 241-272; Tóth 1999, 163-182; Garam 2001, 130-133.

[1172] Wamers 2008, 61-63, Abb. 30.

[1173] Vida 2016, 93-106.

[1174] A langobard és avar kori arcábrázolások kapcsolatához ld. Nagy 1999, 290-293, 310 4. kép; 312 5. kép.

[1175] Pl. Campo Camino presso Pavia, Cergnago, Borgomasino: Peroni 1967, Tav. XXII,89; Tav. XXIII,90; Tav. XXIV,91; Tav. XXVI,96.

[1176] Nagy 2002, 153-178.

[1177] Garam 2001, 148-150.

keltezett ozorai övgarnitúrát, amely csak részben követi a kora bizánci hagyományokat, mert méretei megnőttek és arányai is eltérnek a kora avar előzményektől.[1178]

Valódi újítást ekkor a soktagú övek formái és díszítése tekintetében az igari övgarnitúra ívelt oldalú övveretei és szíjvége hoztak, ami a 7. század utolsó harmadában igazi újításnak tekinthető. Az ívelt oldalú szíjvég formai előzménye a 7. század középső harmadára keltezhető adonyi szíjvég-préselőtöve, és Mala Pereščepina-i növényi mintás nagyszíjvég.[1179] Az igari övgarnitúrán azonban a *láncfonatmintás díszítés* helyi előzmények nélküli megjelenése az új elem, amely új, bizánci impulzusra vezethető vissza.[1180] Az igari övgarnitúra szerkezete és elemei részben a kontinuitást jelenítik meg a korábbi időszakkal, részben pedig a díszítés tekintetében alapvető szakítást mutatnak a kora avar övek korábbi növényi és figurális díszítőstílusával, amit az ugyancsak bizánci eredetű, mozaikokon és kőemlékeken megfigyelhető elvontabb fonat- és láncornamentikával helyettesítenek. E fonat- és láncornamentika rendkívül gyakran előfordul a Mediterraneumban kőemlékeken, fafaragásokon és mozaikokon. Ennek a láncfonat-ornamentikának a megjelenése nem korlátozódik a 7. sz. utolsó harmadának végén sem a soktagú övgarnitúrákra, hanem megfigyelhető faragott csonttárgyakon, korongfibulákon, és a nagyszentmiklósi kincs 4. számú korsóján.[1181]

Közvetlen bizánci hatásra utalnak a 7. század második felében az ékszereken és a viseleti tárgyakon megszaporodó *figurális ábrázolások*. A 7. sz. közepére keltezhető állatábrázolások, pl. a szemben álló madarakkal díszített övek valószínűleg helyi igényt elégítettek ki.[1182] A budakalászi temetőben egy préselt lemezes korongon mediterrán eredetű páva és futó négylábú ábrázolása látható (ld. 18. típustábla). Az *ékkőberakások és imitációik* övvereteken és szíjvégeken ugyancsak bizánci hatásra váltak elterjedtté a 7. század második felében.[1183] A 7. század végi avar kori övgarnitúrák elemeinek közvetlen kötődése a mediterrán hagyományhoz számos formai elemel és motívummal bizonyítható. A közép avar kori dunapentelei 10. (II.) sírban[1184] található ívelt oldalú veretek párhuzamai a Caesaria Maritima-ban előkerült övgarnitúrában ismerhetők fel.[1185]

Itáliai (alpi) típusú övgarnitúrák

Az avar kor kutatása szempontjából az un. alpi típusú övgarnitúrák (Typ Bieringen) jelentőségét és itáliai összefüggéseit először Bóna István ismerte fel megállapítva, hogy azok nem helyi készítmények és Itáliából kerülhettek az avar kori Kárpát-medencébe.[1186](16. térkép) A típust később Jozef Zábojník az ismert analógiák alapján a kora avar kor idegen,

[1178] Garam 2001, 119-123, 350, Taf. 99; Prohászka 2012, 62-65.
[1179] Zalesskaja et alia 1997, 278-279, Kat. 8.
[1180] Pl. Elisabet Enß: Holzschnitzereien der spätantiken bis frühislamischen Zeit aus Ägypten: Funktion und Dekor. Spätantike, frühes Christentum, Byzanz; Reihe A. Wiesbaden: Reichert, 2005.
[1181] Bálint 2004, 436.
[1182] Garam 2001, 148-150; A Krímben, a Fekete-tenger és a Kaukázus vidékén az áttört díszű övgarnitúrák a 7. században is megtalálhatók és címerpajzs alakú veretekből álló övek csak később jelentek meg. A. I. Ajbabin: O proizvodstve pojasnych naborov v rannesrednevekovom Chersone. Sov.Arch. 1982/3, (190-198), 198, Ris. 14; Ajbabin 2011, 155, Abb. 73,4.
[1183] Bálint M.: Az avarkor kőbetétes övei. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2 (2000) 133ff.
[1184] Garam É.: A dunapentelei avar kori sírok katalógusa. Arch. Ért. 121-122 (1994-1995) 147, 15. kép 2.
[1185] Risser–Winter 1996, 240; Bálint 2000a, 126-128.
[1186] Bóna (1961-1962) 63. Az övgarnitúra nyugat-európai méltatásai egy évtizeddel később jelentek meg, de nem hivatkoztak Bóna I. eredményeire, de a korabeli tudományos állapaotokra jellemző, hogy nem vagy csak korlátozottan vették Bóna I. eredményeit figyelembe. R. Christlein: Eine langobardische Gürtelgarnitur von Bieringen, Kreis Horb. "Der Sülchgau" 1971, 55-63; U. Koch: Mediterranes und langobardisches Kulturgut in Gräbern der älteren Merowingerzeit zwischen Main, Neckar und Rhein. In: Atti del 6o congresso internazionale di studi sull'alto medioevo 1 (Spoleto 1980) 107-121; Bóna 1963, 59–64; Bierbrauer 1979, 354; Daim 1996, 315; Balint 2004, 602.

dc_1440_17

nyugati (meroving) eredetű tárgyai közé sorolta és számba vette a típus helyi utánzatait is.[1187] Az utóbbi évtizedekben e sax felfüggesztésére szolgáló övgarnitúrák száma a korábban ismert elterjedési területen Itáliában, az Alpoktól északra jelentősen megszaporodott. Figyelembe véve a szíjvégek és övveretek egységes formáját, a kutatás az övek előállítását itáliai műhelyekhez köti.[1188] Jelentősen bővült az ismert Kárpát-medencei alpi típusú övek száma is, de helyi készítésük nem feltételezhető.

Az alpi típusú övgarnitúrák szíjvégei és veretei formájukat tekintve az itáliai késő antik környezetben alakultak ki és legkorábban a 7. század második negyedében jelentek meg. Szokatlan módon itt nemcsak a Meroving kori temetkezési szokásokat követő barbárokhoz, főleg langobardokhoz köthető sírokban kerültek elő, hanem romanizált kultúrájú személyek temetkezéseiben is előfordultak.[1189] A veretekkel díszített itáliai/alpi típusú övgarnitúra a nyugat-mediterrán környezetben ugyanolyan lokális késő antik terméknek tekinthető, mint a kelet-mediterrán területeken az egy évszázaddal korábban kialakult, áttört díszű, többtagú övgarnitúrák. Az alpi/itáliai típusú övgarnitúra többtagú, veretei és szíjvégei állandósult formájúak. Az együttes kialakulása funkcionális okokkal magyarázható, mert a sax felfüggesztésére szolgáló szíjazatot díszítette. Hasonló formájú övveretek, szíjelosztók, szíjvégek később a derékövre is rákerültek. Ezt a romanizált kulturális közegben kialakult övgarnitúrát vették át az itáliai langobárdok is.[1190]

Az alpi-itáliai típusú és eredetű övek az Alpoktól északra alamann és bajor területen röviddel itáliai kialakulásuk után, a 7. század második harmadában jelentek meg. Mivel az Alpoktól északra előkerült övgarnitúrák is feltűnően egységesek, szériában történő előállítást, sőt közös műhelyt is feltételeznek, ezért helyi gyártásuk nem feltételezhető. E garnitúrák Itálián kívül megfigyelhető nagy száma miatt csak részben hozhatók kapcsolatba személyi mobilitással, elterjedésük tervszerű terjesztésre, (fegyver)kereskedelemre, az elit kiterjedt kapcsolataira utalhat.[1191]

A kora avar korban az alpi típusú veretek olyan dunántúli temetőkben találhatók meg, amelyekben ékszerek és más viseleti tárgyak is utalnak itáliai kapcsolatokra (Keszthely, Zamárdi, Előszállás, Mezőfalva, Kölked). Az alpi típusú veretek elsősorban személyes kapcsolatok révén kerülhettek a Kárpát-medencébe az itáliai hadjáratban részt vett avarok zsákmányaként, de feltételezhető az ajándék vagy a kereskedelmi tevékenység is.[1192] A Szegvár-oromdűlői 81. sír harcosához[1193] az öv a Dunántúlról is átkerülhetett, de nem zárható ki, hogy a harcos itáliai hadjáratban vett részt.

Mivel az alpi típusú övgarnitúrák feltehetően nem a Meroving kultúrkörből kerültek a Kárpát-medencében és nem a Meroving típusú övek formai változásának irányát mutatják (pl.

[1187] Zábojník 1989, 106; Zábojník 2000, 356-356, Abb. 31; Germán eredatűnek vélték Garam 1995, 382; Straub 2002, 40.

[1188] Keim 2007, 37-42; Az itáliai műhely feltételezése ellenére sem zárható azonban ki, hogy a típust az Alpoktól északra is készítették, bár erre vonatkozó bizonyítékok jelenleg nem állnak rendelkezésre. A kérdést archaeometriai vizsgálatok dönthetik el.

[1189] A temetkezések romanizált jellegét a templomkörüli temető és a temetkezésekben megfigyelhető mellékletnélküliség mutatja. Riemer 2000, 140; Bertram 2002, 185.

[1190] Feltűnő, hogy az alpi típusú övgarnitúrákkal szemben pl. a Meroving hagyományokat követő Civezzano típusú fegyverövgarnitúrák nem fordulnak elő romanizált környezetben, sem temetőben, sem településeken is. Keim 2007, 35.

[1191] J. Werner: Langobardischer Einfluß in Süddeutschland während des 7. Jahrhunderts im Lichte archäologischer Funde. In: Atti del 1º Congresso Internazionale di Studi Longobardi Spoleto 1951. Spoleto 1952, 521-524; U. Koch: Mediterranes und langobardisches Kulturgut in Gräbern der älteren Merowingerzeit zwischen Main, Neckar und Rhein. Atti del 6º Congresso Internazionale di Studi sull'alto Medioevo. Spoleto 1980, 107-121; A kapcsolatokhoz ld. G. Graenert: Langobardinnen in Alamannien. Zur Interpretation mediterranen Sachgutes in südwestdeutschen Frauengräbern des ausgehenden 6. Jahrhunderts. Germania 78, 2000; Keim 2007, 37-42; , Koch

[1192] Bóna 1961-1962, 63.

[1193] Lőrinczy–Straub 2005, 137-167, 3. kép 7-8.

méretnövekedés), hanem a folyamat éppen ellentétes, mert a későbbi garnitúrák elemeinek mérete csökken, formailag egyenetlenebbek, technológiailag gyengébb minőségűek.[1194] A 7. sz. második felében az eredeti itáliai példányok mellett megjelentek a Dunától északra a típus helyi pont-kör díszes utánzatai (Šturovo-Obid/Ebed, Holiare, Čataj, Želovce/Zsély).[1195] A Vác-kavicsbányai temető 494. sírjában a nagyobb presztízsű alpi típusú övgarnitúrák helyi imitációja volt, mert a négy szegecs helyét egy-egy pont-kör minta jelezte, és felerősítésre hozzáforrasztott lyukas fül szolgált.[1196]

Az alpi/itáliai típusú övgarnitúrák egykor fegyverövet díszítettek, feltehetően a Kárpát-medencébe is fegyverekkel együtt kerültek, még ha azokat velük nem is minden esetben temették el. Ilyen módon az alpi/itáliai típusú övgarnitúrák elterjedése fegyveres személyek mozgásával, fegyver zsákmányolásával, ajándékozásával, vagy kereskedelmével hozható kapcsolatba. Az alpi/itáliai típusú övgarnitúrák (mint presztízsjelző fegyver- ill. deréköv) elterjedése a kora avar kori Dunántúlon, a középavar korban a Bécsi medencében, a Kisalföldön, a Duna mentén olyan vezető csoport jelenlétére utal, amelynek tagjai itáliai kapcsolatokkal rendelkeztek. A közép avar korban pedig az itáliai típusú övet viselő személyek a Dunától északra a Kisalföldön is megjelentek. (26. típustábla)

Soktagú itáliai övgarnitúrahosszú, bronz veretekkel

A hosszúkás, soktagú veretekből álló övgarnitúráknak a Kárpát-medencében is ismert bronzból készült változata. Ilyen az előkerülése óta a Kárpát-medencében mindmáig egyedül álló Keszthely-Dobogóról származó, öntött bronz övgarnitúra is, amely hosszúkás vereteinek technológiai elemei feltételezhetően bizánci kapcsolatra utalnak.[1197] (98. t. B) A dobogói leletegyüttest korábban Bóna István „hagymafejes" garnitúrának nevezte el, bizánci eredetűnek tartotta és 6. század végére keltezte.[1198] Garam Éva is felvette az övgarnitúrát a kora bizánci leleteket feldolgozó monográfiájába, s az eredet és a keltezés tekintetében elfogadta Bóna István megállapításait.[1199] A dobogói veretek megnyúlt formái és profilálása azonban tipológiailag és stilisztikailag nem illik a 6. századi soktagú, rövid veretekből álló övgarnitúrák elemei közé, hanem inkább a 7. század második felére keltezhető itáliai és Meroving területen előkerült hosszú keskeny elemekből álló övgarnitúrákkal mutatnak rokonságot. W. Schulz és a német kutatása a Keszthely-dobogói övgarnitúrát a Közép-Rajna vidéki párhuzamok alapján (Hasenburg, Horweiler, Pfullingen) a frankokhoz kötötte.[1200]

Eddig elkerülte a kutatás figyelmét, hogy a mainzi RGZM gyűjteménye őrzi a Keszthely-dobogói megnyúlt, kettős pajzs alakú, egyenlőszárú kereszttel díszített övveret pontos mását.[1201] Ez az ismeretlen lelőhelyről származó veret is élszedett, a bütykös pajzs alakú elemek közé illeszkedik az ívelt oldalú kereszttel díszített tag, felerősítése ugyancsak ráforrasztott fülekkel történt. Egy másik pajzs alakú, bütykös díszű övdísz pedig a szentesi múzeumból ismert.[1202]

Meroving párhuzamok

A bronzból öntött, keskeny hosszúkás övveretekből álló övgarnitúrákra először Ludwig Lindenschmit figyelt fel a 19. század végén, majd a leletkört 1967-ben Robert Koch gyűjtötte

[1194] Lőrinczy–Straub 2005, 145.
[1195] Zábojník 2000, 356, Abb. 31.
[1196] Tettamanti 2000, 156, Taf. 28,1.
[1197] Lipp 1884, 28, Abb. 206-2010.
[1198] Bóna 1961-62, 57-59, Taf. XXII,9-20; Taf. XXIII,7-9, 14.
[1199] Garam 2001, 130
[1200] W. Schulz: Die Bedeutung der Hasenburg bei Großbudungen in frühgeschichtlicher Zeit. Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte 39, 1955, 176-188; Bóna 1961-61, 58-59.
[1201] Behrens 1947, 78, Abb. 147, Inv.-Nr. O.21700. RGZM. Az 1920-as években Kölnben vásárolt lelet nem kizárt, hogy Lipp féle ásatásokból került Németországba.
[1202] Szenthe gergely szíves szóbeli közlése 2017. december 3-án.

dc_1440_17

össze és tárgyalta először összefoglalóan.[1203] A hosszú keskeny veretekből álló övet ma is helyi-Meroving, Közép-Rajna vidéki övtípusnak tartják és eddig nem merült fel az idegen származás, a mediterrán eredet lehetősége.[1204]

A megnyúlt, élszedett veretekből álló (nagy és kis szíjvégek, megnyúlt pajzs alakú veretek) bronz övgarnitúrák a Meroving területeken külön csoportot képeznek, amelyeket összeköt a magas technológiai színvonal, valamint a bizánci övveretekre jellemző módon, a vereteken és szíjvégek alsó részén kialakított kis bütyök, és esetenként a keresztábrázolás is.[1205] A thüringiai Sömmerda-ból egy 7. sz. második felére keltezhető, vese alakú áttöréssel díszített, kora bizánci hatású csattal együtt került elő egy övgarnitúra, amelyen a hosszú profilált veret alsó kerek tagján látható a keresztábrázolás.[1206] (98. t. C) A sömmerdai leletegyüttes pontos párhuzamai ismertek baden –württenbergi Enslingen[1207], (98. t. D) és a hesseni Bad Vilbel[1208] lelőhelyekről (98. t. E), amelyeknél a profilált veretek végén elhelyezkedő kerek tagon mindkét esetben egyenlő szárú kereszt látható. Egy hasonló övgarnitúra ismert Mainz környékéről is, mert e leletegyüttesben is található egy hosszú, keskeny nagyszíjvég, három hasonló kisszíjvég és egy bütykös végű, kereszt díszes kerek tagban végződő profilált veret.[1209] Az egyes vagy kettős, középen kereszttel díszített, kerek tagban végződő hosszúkás veretek előfordulnak az avar kori hosszúkás, tausírozott veretek között is a 7. sz. utolsó harmadában.[1210]

Mediterrán párhuzamok

Amint már Bóna István is feltételezte, e gondosan kivitelezett, kereszttel díszített, övgarnitúrák feltehetően bizánci előképek alapján készültek, de ilyenek eddig mind a keleti mind a nyugati Mediterraneumból hiányoznak. A kereszttel díszített példányok szimmetrikus kompozíciója leginkább a mediterrán lószerszámveretekre emlékeztet (Crypta Balbi) és ez alapján az itáliai eredet lenne feltételezhető.[1211] A bizánci eredetre vall a vereteken megfigyelhető kis bütyök, amely a típus Meroving kori változatain fokozatosan eltűnik.[1212]
Hasonló keskeny hosszúkás veretekből álló övgarnitúrának mediterrán, bizánci leletkörnyezetben eddig nem ismertek, csupán néhány hasonló szerkezeti elem mutatható ki langobard kori itáliai övgarnitúrákon. A kerek taggal záródó hosszúkás veretek az Alpok vidékén ismert, un. aldendói típusú övgarnitúrákban találhatók meg.[1213] Közéjük tartozik egy

[1203] Horrweiler: L. Lindenschmit: Handbuch der Deutschen Altertumskunde I. Die Alterthümer der merowingischen Zeit (1880-89, 373, Abb. 383, 388, 401-402; Koch 1967, 69-71, 215-216, Liste 12, Taf. 90,
[1204] Chr. Eger–F. Biermann: Awarische Funde in Mittel- und Ostdeutschland Acta Archaeologica Carpathica XLIV, 2009, 149-151, Abb. 5.
[1205] E kis bütyök a bizánci tárgyak sajátsága előfordul csatokon, vereteken a 7. században és szíjvégeken megnyúlt formában a 8. században. Meroving területeken a bütykös díszítés megtalálható a rövid pajzs alakú vereteken is. Ld. Sczwarzrheindorf 20. sír: Behrens 1947, 8, Abb. 205.
[1206] W. Schulz: Die Thüringer. In: H. Reinerth (Hrsg.) Vorgeschichte der deutschen Stämme I. Lepzig 1940, 463, Taf. 175,1.
[1207] H. Zürn: Katalog Schwäbisch Hall. Die vor- und frühgeschichtlichen Funde im Keckenburgmuseum. Stuttgart 1965, 50, Taf. 48:3-13.
[1208] W. Jorns: Zu merowingerzeitlichen Neufunden aus Oberhessen und Starkenburg. Fundberichte aus Hessen 1, 1961, 88-90, Abb. 4.
[1209] RGZM, Mainz, Inv.-Nr. O.24903-908. Behrens 1947; Egy ismertelen lelőhelyű pont-kör díszes, profilált vereten a kerek tagot nem díszíti kereszt, hanem ahhoz rombusz alakú elem csatlakozik (Inv.-Nr. O.15201. RGZM. Behrens 1947.)
[1210] Pozsonybeszterce/Záhorská Bystrica (Karskovsá 1972, Taf. 13,1-6; Taf. 14,1-2.); Pókaszepetk 67. sír (Sós-Salamon 1995, Pl. VII,5-12).
[1211] Crypta Balbi: Roma 2001, 390, II.4.690-92; Oberwarngau 80. sír: Chr. Eger: Reiten auf delphinen. Byzantinische Pressblechmodel für Sattel- und Zaumzeugbeschläge aus dem Nationalmuseum von Algier. Madrider Mitteilungen 44, 2003, 422, Abb. 6.
[1212] ld. bütykök az andernachi szíjvégeken; H. Kühn: Die germanische Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz. Bonn 1940, Taf. 112,5; 113,8.
[1213] Koch 1967, 216, Liste 12 B, Nr. 1.

dc_1440_17

zömök, kerek tagban végződő szíjvég a 7. századi poreči temetőből[1214] és hasonló veretek fordulnak elő 7. századi itáliai langobard övgarnitúrákban (Leno, Sant'Albano Stura).[1215]

Három vésett lépcsőmintával díszített, ugyanilyen hosszúkás, kerek taggal záródó veret tartozott egy hosszú övgarnitúrához az inzingi temető 182. sírjában az Alpoktól északra Bajorországban.[1216] Hasonló bizánci típusú, bütykös, kerek tagban végződő veretek voltak Lizzana (Rovereto) és Rallo lelőhelyeken, és bütykös bizánci csatok is előkerültek a térségből.[1217] E veretek és csatok a Meroving területekről származó és a pannoniai példákkal együtt egységesen a 7. század második felére keltezhetők. Itáliából csak néhány e körbe tartozó lelet ismert, bár a típus rendszeres gyűjtése még nem történt meg.

A keskeny, hosszú övveretek és szíjvégek szűk csoportja őrzi az eredeti mediterrán ötvöseljárásokat (élszedés, bütyök, kereszt), de számos helyi utánzaton ezek lassan kikopnak. A dittenheimi 58. sír övgarnitúráján már nem fordul elő keresztábrázolás, de a pajzs alakú veretek részét, és a profilált veretet alul is kis bütykök díszítik.[1218] Eredeti bizánci övek helyi másolatának tekinthető a marktoberdorfi temető 196. sírjának övgarnitúrája, ám az övveretekről hiányzik a bütyök, a veretek élszedése durván kivitelezett, a kettős pajzsa lakú vereteken csak jelképes tagolás figyelhető meg, sőt az eredeti osztás pontatlanul jelenik meg.[1219] A herbrechtingenben a pajzs alakú vereteket peremét bepecsételés díszíti, egy szíjvégen mediterrán fonat látható.[1220] Ugyancsak mediterrán ornamentika jelent meg a walsumi vereteken[1221], és keresztábrázolás saalburgi négyszögletes vereteken.[1222] A garnitúrák mellől több esetben egyszerű mediterrán csatok kerülnek elő.[1223]

A Keszthely-dobogói övgarnitúra valódi jelentőségét, bizánci eredetét Bóna István ismerte fel és történetileg az avar-itáliai(langobard) kapcsolatok keretében értelmezte.[1224] A tárgyalt itáliai és Meroving párhuzamok alapján pontosíthatjuk az övgarnitúra keltezését a 7. sz. második felére. A hosszúkás, bronz övgarnitúrák frank területeken is bizánci hatásra alakulhattak ki, és az intenzív frank bizánci kapcsolatok ismeretében további hasonló övgarnitúrák előfordulása várható a Frank Királyság területén. A Keszthely-dobogói övgarnitúra formai sajátosságai alapján tehát nem helyi készítmény, hanem feltehetően itáliai (bizánci) eredetű, és feltehetően az avar-langobárd, és nem az avar-nyugati germán (bajor, frank ?) kapcsolatok következtében kerülhetett a Kárpát-medncébe.[1225]

Csatok

Az avar kor bizánci típusú leletanyagának legnagyobb részét övcsatok képezik, amelyek változatos típusai, a Mediterraneum különböző területeiről, eltérő módon és időben a helyi

[1214] Poreč: B. Marusić: Staroslovanske in neke zgodnjesrednjeveske najdbe v Istri. Arh. Vestnik VI,1955, 126 T. IV,2-3.
[1215] Leno-Porzano 180. és 234. sírok: Kat. Pavia-Napoli-San Pietroburgo 2017, 65, fig. 5; 237, II.7; II.8; Sant'Albano Stura 26. sír: Kat. Pavia-Napoli-San Pietroburgo 2017230, II.25.
[1216] Bertram 2002, 776-77, 318, Abb. 44, Taf. 17, B,9.
[1217] A lizzanai (Rovereto) és ralloi hosszúkás vereteket tévesen ellenveretként (controplacca bronzeo di fibbia di cintura) közlik: Amante Simoni A. 1981, 83, Tav. III,9-10. A veretek közepén lépcsőminta látható és hasonló díszítés figyelhető meg U alakú, ugyancsak a jellegzetes bütyökkel ellátott, a térségben előkerült bizánci csatokon is: Amante Simoni A. 1981, 83, Tav. III,5-7.
[1218] Haas-Gebhard 1998, 159, Taf. 28.
[1219] Christlein 1966, Taf. 51.
[1220] H. Zürn: Katalog Heidenheim. Die vor- und frühgeschichtlichen Funde in Heimatmuseum. Veröff. Des Staatl. Amtes für Denkmalpflege Stuttgart, Reihe A: Vor- und Frühgeschichte Heft 3. Taf. 27:1-16.
[1221] R. Stampfuss: Der spätfränkische Sippenfriedhof von Walsum. Quellenschriften zur Westdeutschen Vor- und Frühgeschichte 1. Leipzig 1939, Taf. 11,2,8-13.
[1222] Saalburg Jahrbuch 1987, Abb. 14/18,25.
[1223] Wettlingen: Böhner 1958, Taf. 43,4.
[1224] Bóna 1961-62, 57-59.
[1225] Figyelemre méltó, hogy ebben az időben nemcsak bronz, hanem több nyugat-európai eredetű, keskeny hosszúkás veretekből álló vas vagy tausírozott övgarnitúra is bekerült a Kárpát-medencébe.

igényeknek és lehetőségeknek a függvényében jutottak el a Kárpát-medencébe. A Bizánci Birodalomban a 6. században a gazdasági és kulturális fellendülés eredményeként a viseleti elemek és ékszerek esetében is egységesedési folyamat ment végbe, új, önálló tárgytípusok alakultak ki, amelyeket azonos minta szerint készítettek.[1226] A Bizánci Birodalom egyes régióiban azonban különböző formai változatok, helyi típusok alakulhattak ki, amelyeket földrajzilag is behatárolt területen viseltek.[1227] Az eredeti, nemes- vagy színesfémből készült bizánci csatok hadizsákmány, diplomáciai ajándék, adó vagy kereskedelem következtében jutottak az avarokhoz, ugyanúgy mint más a bizánci birodalom peremén megtelepedett népekhez is.[1228]

A 6-7. században állandósult formájú övcsatok a birodalom területén is eltérő elterjedést mutatnak, és eljutottak annak határain kívülre is. Az új mediterrán formavilág és díszítőstílus hamar népszerűvé vált a birodalom területén kívül is, s a bizánci csatok a kereskedelemnek, vándorötvösöknek vagy a mobilitásnak köszönhetően széles körben ismert és keresett termékké váltak. Éppen ezért pusztán elterjedésük alapján nehéz bármilyen következtetést levonni a csatokat viselő személyek kulturális identitására vonatkozóan és a legritkább esetben lehet kapcsolatba hozni azokat a birodalom területéről származó személyekkel.

Az aranyból készült csatok viselete a társadalom vezetőrétegéhez köthető, azok nemcsak zsákmány, hanem ajándék formájában is a barbárokhoz kerülhettek. Ezzel szemben az ezüstből vagy bronzból készült 7. századi csatok elterjedését elsősorban a kereskedelmi kapcsolatok, műhelyek hatókörzete, helyi mesterek tevékenysége befolyásolták, hiszen számos esetben feltételezhető a csatok eredeti bizánci példányok alapján történt helyi előállítása is.[1229] Számos bizánci csattípus nemzetközi divatcikké válva mind a Mediterraneumban és mind a vele határos európai területeken egyaránt előfordul és nem feltétlenül a kulturális identitást fejezi ki.[1230] Különös, hogy egyes bizánci típusú csatok a Mediterraneum mellett kifejezetten a Kárpát-medencében sűrűsödnek és legfeljebb az Al-Duna vidékén fordul elő belőlük még néhány példány. Ez utóbbi esetben nyilvánvalóan a bizánci kultúra hatása alatt működő helyi mester vagy műhely mester tevékenységéről lehet szó.[1231]

Az avar településterület előkerült eredeti kora bizánci csatok esetében kísérletet tehetünk készítési helyük és a Kárpát-medencébe kerülésük útjának és módjának meghatározására, valamint a csatokat használó társadalmi rétegek behatárolására. E mediterrán tömegáruk elterjedését a divat és a kereskedelmi tevékenység befolyásolta és csak kivételes esetben (lelettársulás) utal a bizánci csat viselőjének kulturális identitására, vagyis a Mediterraneumból érkezett személyek mobilitására.[1232]

[1226] J. Russel: Byzantine instrumenta Domesticafrom Anemurium: The significance of context. In: R. L. Hohlfelder (Szerk.) City, town and countryside int he Early Byzantine Era. East European Monogr. 120. Byzantine Ser. 1. New York 1982, 133-163, 145.

[1227] Eger 2010a, 2010, 133-140; Eger 2010b, 2010b, 129-168.

[1228] D. Csallány: Pamjatniki vizantijskogo metalloobrabatyvajuščego iskusstva. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae I: 2, 1954, 311-348; II: 4, 1956, 261-291; D. Csallány: Byzantinische Schnallen und Gürtelbeschläge mit Maskenmuster. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae 10, 1962, 55-77.

[1229] Garam 2001, 88-113; J. Werner: Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 1, 1955, 36-48; Garam 2001, 91, 95, 97, 99.

[1230] Ezzel szemben más típusok elterjedése kizárólag a Bizánci Birodalom területére korlátozódik, vagyis nem váltak nemzetközi termékké és ezért egyetlen példányuk sem jutott el északabbi területekre, így a Kárpát-medencébe sem; Schulze-Dörrlamm Typ D22; Typ D20: Schulze-Dörrlamm 2002, 198, Abb. 71. Typ D22; 191 Abb. 67. Typ D20

[1231] Garam 2003, 108-113; Taschenschnalle D36: Schulze-Dörrlamm 2002, 226, Abb. 82; E. Nallbani: Précisions sur un type de ceinture byzantine: la plaque-boucle du type Corinthe au Haut Moyen âge. Mélanges Jean-Pierre Sodini. Travaux et mémoires 15, 2005, 655-672, Fig. 3.

[1232] A bizánci csatok helyi másolatainak meghatározása a formai csoportok elkülönítése ma archaeometriai módszerek alkalmazásával lehet eredményes. Ilyen vizsgálatokat indított el Samu Levente a Wigner Fizikai Kutatóközpont, Szilárdtestfizikai és Optikai Intézetben az NKFIH/OTKA NN 113157 program keretében.

Korai csoport (6. század második fele): egyedi típusok – egyedi értelmezések

A Kárpát-medencében több olyan egyedi formájú kora bizánci csat fordul elő, amelyek jelenléte nem magyarázható helyi készítéssel, kis számuk miatt aligha lehettek kereskedelmi áruk, vagy szerény megjelenésük alapján ajándékok. E csatok esetében nem zárható ugyan ki, hogy hadizsákmány részeként jutottak az avar kor elején a Kárpát-medencébe, ám több esetben személyek mobilitására is következtethetünk.[1233]

Az avar településterületről csupán egyetlenegy, vese alakú csatkarikájú, áttört, négyszögletes testű csat (Schulze-Dörrlamm féle B16 típusú) került elő a budakalászi temető 1550. sírjából (4. típustábla 25). Ez a típus hiányzik a balkáni területeken, elterjedése a Kelet-Mediterraneumban figyelhető meg, kifejezetten sok példány ismert Kisázsiában, a Krímben, egy példány pedig Amlesh vidékéről ÉNy-Iránból[1234], valamint Karthagóból.[1235] E csattípus a 6. század második felében volt használatban, áttört mintája még az 5. századi a kőberakásos példányokra emlékeztet.[1236] A budakalászi 1550. sírban ez a különleges formájú kora bizánci csat az egyetlen lelet, a csat egykor bizánci övhöz tartozhatott, a budakalászi temetőben abban a korai temetőrészen került elő, ahol a Meroving típusú leletek vannak túlsúlyban. Hasonló jelenség figyelhető meg a kölkedi „A" temető korai periódusában is. Mindkét temető alapításának korai fázisában jelen vannak a markáns Meroving kulturális hagyományt mutató leletek és az eredeti balkáni-bizánci tárgyak. A csat az avar-bizánci hadjáratok időszakában kerülhetett a Kárpát-medencébe vagy az avarokkal együtt hadakozó germán népesség, vagy a balkáni betelepülők révén.[1237]

Formailag és technológiailag közvetlen szoros Al-Duna vidéki kapcsolatot mutatnak a 6. század második felére keltezhető Sucidava-típusú csatok (Schulze-Dörrlamm D1 típus)[1238], amelyek között egyes példányok már korábban a gepida-langobard időszakban is a Kárpát-medencébe jutottak.[1239] A kora avar kori Sucidava-típusú csatok kifejezetten rossz technikai minősége provinciális bizánci környezetben tevékenykedő műhelyben történt előállításra utal. A kölkedi temetőben a Sucidava típusú csatok áttört vagy sima ellenveretei azt mutatják, hogy nemcsak a késő antik öv egyes elemei, hanem a teljes övgarnitúra eredeti formájában megjelent, ami utalhat kereskedelmi tevékenységre, de akár balkáni betelepülő személyre is. Ugyancsak Al-Duna vidéki kapcsolatokra utalnak a 6. sz. középső harmadára keltezhető, áttört pajzs alakú testtel ellátott csatok is (Schulze-Dörrlamm D2 típus).[1240]

A zamárdi 1455. sír *kereszt alakú testű, pont-kör díszes csat* (Schulze-Dörrlamm D25) párhuzamai Kisázsiában, a Krímben és Albániában, valamint a kora bizánci Itáliában ismertek.[1241] Az ovális karikával és áttört pajzs alakú verettel díszített csatnak ismert egy párhuzama Kisázsiából (Schulze-Dörrlamm D5 típus[1242]), amely a 6. sz. második felére keltezhető. Ehhez hasonló példány Szelevényről Siracusa-típusú csattal és poncolt övfüggő-verettel együtt került elő.[1243] A D5-ös típussal rokon a vésett három-szirommintás csat, ill.

[1233] A csatok kis esetszáma csupán szimbolikusan utalást jelent a kulturális változások irányára.
[1234] Schulze-Dörrlamm 2009, 72-75, 69 Abb. 25.
[1235] Eger 2010b, 135, Abb. 4,1b.
[1236] A. F. Ferrazzoli–M. Ricci: I metalli. In: E. Equini Schneider (a cura di) Elaiussa Sebaste III. L'agora romana. Istanbul 2010, 245-247, Fig. 22,1.
[1237] Tartari 1984, 247, Tab II,5.
[1238] Kölked-Feketekapu A 38. sír; Kölked-Feketekapu A 57. sír; Jánoshida; Tiszafüred 988. sír; Pécska, Eszék, Deszk G 25. sír, Garam, 2001, 95-97, 312 Taf. 61; Typ D1, Sucidava: Schulze-Dörrlamm 2009, 146-151, Abb. 54.
[1239] Quast 2001, 431-452.
[1240] pl. Szelevény, Alattyán 216. sír: Garam, 2001, 308, Taf. 57; Typ D2, Sucidava: Schulze-Dörrlamm 2009, 152-155, Abb. 58.
[1241] Garam–Bárdos 2009, 367, Taf. 164,1455,2; Schulze-Dörrlamm 2009, 202-203.
[1242] Schulze–Dörrlamm 2009, 159.
[1243] Marosi-Fettich 1936, 70, Abb. 27,5.

dc_1440_17

annak áttört változata.[1244] Ezeknek az eredeti bizánci termékeknek számos áttört díszű helyi készítésű változata ismert a budakalászi temetőből változatos áttörésmintákkal (vese alakú minta, két kör, sematikus levél (ciprus?) ábrázolás), vagy egy esetben bemélyített ornamentikával (Budakalász 133, 395, 704, 1149, 1175. sírok).

A Balkán középső és keleti részén, valamint Itáliában figyelhető meg a *Heraclea Lyncestis típusú* csatok elterjedése (Schulze-Dörrlamm A15), s a Kárpát-medencében egyetlen példány ismert a kölkedi A temető 83. sírjában.[1245] Ez a csattípus a 6. század első két harmadára keltezhető és feltehetően más, egyedi balkáni-bizánci csattípusokkal együtt került a Kárpát-medencébe.[1246]

A Schulze-Dörrlamm féle D 29-es típushoz áll közel az aradkai/Aradac 68. sírból előkerült, *profilált testű csat*, amelynek bizánci előképei a 6. század középső két harmadára keltezhetők.[1247] A profilált csatformának ismerjük vasból készült egyszerű helyi változatát a Füzesabony-bikafertői avar temetőből[1248], amely az alaptípus köznépiesített változata. Vas pajzs alakú ellenveretek a kölkedi A temetőből is előkerültek, de csak egy esetben fordul elő Sucidava típusú csattal, más esetekben meroving típusú csatokkal.[1249] A kölkedi A-107. sír csatja Schulze-Dörrlamm D18-as típushoz áll közel és ugyancsak a 6. század második felére keltezhető.[1250] A 6. századra keltezhető a csákberényi temető 60. sírjának (fogó alakban szétnyíló testű) csatja, amely a Schulze-Dörrlamm féle D19-es típushoz áll közel.[1251] A D9-es balgotai típusú csatnak is ismert a Kárpát-medencéből bizánci prototípusa (Szeged-Fehértó A) és feltehetően helyi másolatai is.[1252] E csattípus budakalászi változatán, a 992. sírból ismert példányon csupán az áttört keret látható (4. típustábla 29).

A Kárpát-medencében a bizánci prototípusoknak mind a nemesfém, mind pedig bronz és vas változatai ismertek. A *profilált, hosszú tagú testtel ellátott,* Schulze-Dörrlamm D35-ös típusú csat köznépi vas változata fordul elő a csákberényi avar temető 310. sírjában, és ehhez a típushoz tartozik a fogazott dísze miatt mindenképpen helyi készítésű, jó minőségű Keszthely-Fenékpuszta, horreumi avar temető 16. sírjából származó ezüst csat is.[1253] Ennek a csatnak analógiái elsősorban a Kelet-Mediterraneum területén (Szíriában, Kisázsiában, Görögországban) találhatók meg, Itáliából csak egyetlen példány egy ismert.[1254] A csákberényi vas példány köznépi jellege helyi készítményre utal, de köthető balkáni betelepülőhöz is.

A *Yassi Ada típusú csatok* a törökországi Yassi Ada sziget közelében elsüllyedt kora bizánci hajón talált csatokról kapta a nevét. E rendkívül egyszerű, négyszögletes formájú, jól keltezhető[1255] csatok kifejezetten kelet-mediterrán jelenségnek tekinthetők, de egy olyan jellegtelen, egyszerű típust képviselnek, hogy nem kerültek be M. Schulze-Dörrlamm bizánci

[1244] Feketić/Bácsfeketehegy, Pécs-Köztemető 18. sír, Abony 11. sír: Garam 2001, Taf. 56,5, Taf. 58,1-3.
[1245] Kiss 1996, 36, Taf 31,A83,3.
[1246] Ez a csattípus a névadó lelőhelyen Heraclea-Lyncestis-ben a 6. század végére keltezhető ház került elő. Schulze-Dörrlamm 2009, 32-33, Abb. 12.
[1247] Schulze-Dörrlamm 2009, 210.
[1248] A töredékesen fennmaradt veret nemcsak csattest, hanem ellenveret is lehetett. Telkes K.: A Füzesabony- -bikafertői avar temető. Szakdolgozat kézirata. ELTE 2009; A bizánci csat helyi formai utánzata került elő a Straubing-Bajuwarengasse bajor temető 157. sírjában: Geisler 1998, Taf. 39,1;
[1249] Kiss 1996, 211, Abb. 35,60; Pajzs alakú ellenveretek tartoznak a D30-as típushoz. Schulze-Dörrlamm 2009, 211-212, Nr. 209.
[1250] Kiss1996, 449, taf. 35,9; Schulze-Dörrlamm 2009, 188.
[1251] László 2016, 248, Taf. 5; Schulze-Dörrlamm 2009, 189, Abb. 167.
[1252] Garam 2001, Taf. 63,1; Schulze-Dörrlamm 2009,164-166.
[1253] S. Uenze a típust pajzs alakú verettel ellátott, hosszútagú csatnak nevezi, s ehhez tartozik a keszthelyi típus is, s a csákberényi 310. sír csetja ennek leegyszerűsített változat vasból. Schulze-Dörrlamm 2009, 221-224.
[1254] M. Marcelli: Su alcune tombe tardo antico di Roma: nota preliminare. Archeologia Medievale 1989, 535, Fig. 12.
[1255] Womer Katzev 1982, 277; A Yassi Ada térségében elsüllyedt bizánci hajó leleteit bronzérmek keltezik, amelyek záró dátuma 625/626. Fagerilie 1982, 145-154; Kiss 1996, 207, 311 Liste. 10; Vida 2008.

csatokat tárgyaló alapvető monográfiájába sem.[1256] A Kárpát-medencében a Yassi Ada típusú csatok eddig egy kivételével (Szegvár[1257]), Pannonia területéről kerültek elő, négy avar kori temetőből hat példány ismert (Budakalász, Keszthely, Kölked, Várpalota). E csattípus párhuzamai a keleti mediterrán területek irányába mutatnak. A balkáni kora bizánci városok 6. századra keltezhető rétegében több helyen is előfordulnak és számos lelőhelyről ismertek Kis-Ázsiában, a Közel-Keleten és Észak-Afrikában. E csattípus elterjedési területe alapvetően a Bizánci Birodalom területére korlátozódik, s a Mediterraneumtól északra, a Kárpát-medence kivételével csak néhány egyedi esetben található meg (ld. római és feldkircheni szórványok).[1258]

E csattípusnak éppen szerény formája, díszítetlen mivolta és a földrajzi értelemben jól körülírható elterjedése utal egykori szerepére. Mivel egyszerű formája miatt nem feltételezhetjük, hogy kereskedelmi áru lehetett, ezért felmerül a kérdés, hogy hogyan juthatott el a bizánci birodalom belső területein kívüli térségekbe, olyan területekre is, ahová csak távolsági kereskedelmi áruk jutottak. A Yassi Ada típusú csatok egyszerű formájuk és bronz anyaguk miatt megalapozottan gondolhatunk arra, hogy viselőik az alacsonyabb társadalmi helyzetű rétegbe tartoztak.[1259] A Yassi Ada típusú csatok a provinciális bizánci kultúra mindennapos, egyszerű, funkcionális elemei voltak, amelyek nem voltak presztízstárgyak, nem lehetett kereskedelmi áruk vagy ajándék, hadizsákmány részei, és ezért a birodalmon kívüli területekre feltehetően csak viselőjükkel együtt (annak öltözete részeként) kerülhettek el. Ilyen értelemben az egyszerű Yassi Ada típusú csatok utalhatnak köznépi eredetű balkáni-bizánci személyek mobilitására. (27. leletlista)

A szíjbefűzős csatoknak M. Schulze-Dörrlamm (Typ G5) csak a 10. századi változatait tárgyalta, pedig ennek az egyszerű formának a 6-7. századi előzményei is ismertek a Mediterraneumból[1260] és több esetben a Kárpát-medencéből is. Ilyen korai változatok lehetnek a zamárdi 129. és az 1406. sírokból[1261], és a mödlingi temető 126., és a Szekszárd-Bbogyiszlói úti temető 711. sírjából előkerült szíjbefűzős csatok.[1262]

Értékelés

A 6. századra keltezhető eredeti bizánci csatok kis számuk ellenére is sokféle típushoz tartoznak, amelyek formai jegyeik alapján a birodalom területén működő különböző műhelyekben készültek Itáliában, az Al-Duna vidékén, a Közép- és Kelet-Balkánon, Kisázsiában, valamint a Krím térségében. Különös, hogy e változatos korai típusok közül csak egy-egy példány jutott el a Kárpát-medencébe.

A bizánci csatok korai, változatos típusainak kisszámú megjelenés a Kárpát-medencében nem utal szervezett terjesztésre, azok véletlenszerűen, egyedi módon kerülhettek távol aegykori készítési helyüktől. Nem zárható ki, hogy a hadizsákmány részei voltak, de az sem, hogy a balkáni provinciális bizánci betelepítettekkel együtt kerültek az egykori Pannonia területére. Ez utóbbi értelmezést támaszthatják alá egyes egyedi típusú csatok lelettársulásai is, mert azok összhangban a kora bizánci viselettel igen gyakran más mediterrán eredetű tárgyakkal együtt kerültek elő (pl. Budakalász 365, 504; Kölked A 66, 83, 291, 325, 329.

[1256] A típusnak ismertek késő római előzményei is.
[1257] A Szegvár-oromdűlői leletegyüttesben a Yassi Ada típusú csat a lószerszám része volt, amelyet tulajdonosa a balkáni hadjáratok során zsákmányolhatott. Lőrinczy 1992, 93.
[1258] Igor Gavrituchin (Moszkva, 2007) szerint ez a csattípus nem található meg Kelet-Európában a szokványos bizánci importtárgyakl között, s csak egy egyedi pédányt ismer Belorusziából.
[1259] Azt sem túlzás feltételezni, hogy egyes esetekben akár személyek mobilitására is utalhat. A budakalászi 504. sírban a Yassi Ada típusú csat, a Kárpát-medencében egyedi kidolgozású késő antik (bizánci ?) sárga palackkal és a gyöngycsüngős fülbevalók egy ugyancsak szokatlan, késő antik típusával volt együtt.
[1260] Crypta Balbi 2001, 377, II.6.13; 386, II.4.667-670..
[1261] Schulze-Dörrlamm 2009, 264. Garam–Bárdos 2009, 214, Taf. 15,129,1; 365, Taf. 162,/1406,15.
[1262] Distelberger 2004, 95 Abb. 17; Rosner 1999, 213, Taf. 47,1.

dc_1440_17

sírok, Szekszárd-Bogyiszlói út 285. sír[1263]). A felsorolt, jól klasszifikálható csattípusoknak a birodalom területén, de azon kívül is, így a Kárpát-medencében számos, nehezen besorolható variánsa ismert, amelyek kisebb helyi műhelyek termékei lehettek, s a következő kutatások feladata archaeometriai vizsgálatok bevonásával e műhelykörzetek feltárása lesz.

Késői csoport (7. század második negyede): mediterrán tömegáruk

A Bizánci Birodalom területén a 7. század fordulójától új csattípusok alakultak ki, amelyek elterjedésükben jelentős regionális különbségeket mutatnak és éppen ezért segítenek távolsági kapcsolatok irányának és jellegének meghatározásában. A Kárpát-medencébe a 7. században is eljutottak eredeti bizánci csatok. A 7. század első harmadában még az avar-bizánci rendszeres békés/háborús viszonynak köszönhetően ugyan megmaradt a bizánci kelet-mediterraneumi kapcsolatok elsőbbsége, de a nyugat-mediterrán, itáliai-langobard kapcsolatok már a földrajzi adottságok okán is észrevehetően, fokozatosan hangsúlyosabbá váltak. Mindez tükröződik a bizánci csatok helyi másolatainak készítésében is, mert ezek között ugyancsak megjelentek az itáliai típusok.[1264]

Ekkor még az újonnan kialakult kelet-mediterrán csattípusok eljutottak a Kárpát-medencébe, mint pl. a visszahajló levelekkel és kereszt jeles kör alakú taggal díszített típus (Schulze-Dörrlamm féle D15-ös típus).[1265] A siracusai típusú csat is több példányban is megtalálható a Kárpát-medencében (Schulze-Dörrlamm D12 típus).[1266] M. Schulze-Dörrlamm szerint ennek a típusnak a fő gyártási területe a nyugati Mediterraneumban lehetett, ezért találhatók meg nagy számban a Rajna vidéken, sőt Angliában is, ahová személyes kapcsolatok révén jutottak el.[1267] Feltételezhető, hogy a siracusai típusú csatok egyes példányai az itáliai kapcsolatok (avar hadjáratok) alkalmával kerültek a Kárpát-medencébe (pl. a Szeged-Fehértói A-34. fegyveres sírban).[1268]

Eredeti, korintoszi típusú csat a Kárpát-medencében csak Keszthelyről került elő ugyanakkor ennek a típusnak számos helyi változata ismert.[1269] Ez is egy olyan újabb bizánci tömegtermék, amely a birodalom több pontján is azonos séma szerint készülhetett, éppen ezért a kutatás többször felhívta a figyelmet, hogy jelentős regionális különbségek alakulhatnak ki a csatok formái tekintetében. A korithoszi típusú csatok a Földközi-tenger vidékén mindenhol megtalálható tömegterméknek tekinthetők, ugyanakkor nem fordulnak elő az Al-Duna vidékén ezért Keszthelyre egy példány inkább az Adria térségéből Itáliából, Triest környékéről vagy Albánia területéről kerülhetett, ahol a keresztény jelenetes fibulák formai és ikonográfiai párhuzamai is megtalálhatók. Itáliában a korinthoszi típusú csatok főként a Bizánc által megszállt területeken kerültek elő.

Jelen vannak a Kárpát-medencében az ovális karikájú, címerpajzs alakú lemezzel díszített csattípusok is (Schulze-Dörrlamm E30-as típus)[1270], amelyek előképei Kisázsiából és Itáliából származnak és amelyek zsanéros megoldásúak, és ezért már a 7. század első felére keltezhetők.[1271]

[1263] Szekszárd-Bogyiszlói út 285. sír, vastű, gyöngyök és római térdfibula. Rosner 1999, 185, Taf. 19/285,1.
[1264] Ibler 1991; Ibler 1992.
[1265] Garam 2001, Taf. 64; Ennél a típusnál téves a váza alakú elnevezés, mert egyértelműen levelekről, növényi ornamentikáról van szó. Schulze-Dörrlamm 2009,184-186.
[1266] vö. Garam 2001, 95. Az eszéki típus a maszkos áttört csatok csoportjába tartozik.
[1267] Schulze-Dörrlamm 2009, 171-174, 176 Abb. 62; Harris 2003, 41-72.
[1268] L. Madaras: The Szeged-Fehértó „A" and „B" Cemeteries. Das Awarische Corpus. Beihefte III. Debrecen-Budapest 1995, 91, Pl. 6,34,2. A temetőben volt egy Bolgota-típusú csat is: 123, Pl. 38,35.
[1269] Schulze-Dörrlamm E6 Typ; Garam 2001, 313,1; Nallbani együtt térképezi az eredeti példányokat és a helyi változatokat. Nallbani 2005, 660, Fig. 3.
[1270] Bóly 21. sír: Garam 2001, Taf. 54,2; Szeged-Fehértó 34. sír: Garam 2001, Taf. 55,1; Törökkanizsa: Garam 2001, Taf. 55,2.
[1271] Schulze-Dörrlamm 2009, 92-98, Abb. 42.

Kisázsiai eredetű *a kereszt alakú verettel díszített miniatür csat*, amely a 6. század végétől a 7. század közepe utánig volt használatban, a Kárpát-medencébe eddig egy példány ismert a Zamárdi 748. női sírból.[1272] A *Pápa típusú tarsolycsatok* meglepően nagy számban kerültek elő a 7. század első felében Pannoniából, az Al-Duna vidékéről, a Krímből és újabban a Kisázsiából is, bizonyítva a csatok kora bizánci származását (Schulze-Dörrlamm D36)[1273]. Ez a csattípus egyszerű tömegáru volt, akárcsak a *Salona-Histria típus* és mindkettő jól mutatja a pannoniai köznépi leletanyag szoros balkáni-bizánci kötődését.[1274] A pápai típusú csatok behatárolt földrajzi elterjedése azt mutatja, hogy azokat a pannoniai műhelyben készítették. A *gátéri típusú csat* valójában a Pápa típusú csatnak a továbbfejlesztett változata, amelyeken a madárfejeket állatfejekkel váltották fel.[1275] A messenei állat-protomékkal díszített tarsolycsatnak (Schulze-Dörrlamm D 37) a Kárpát-medencében helyi változatai is ismertek, többek között az un. állatfigurákkal díszített csatok, és a bajor típusú csatok.[1276]

Itáliából északra jutott tárgyak közé tartoznak a gravírozott díszű, ívelt oldalú, lekerekített végű *Hippo típusú csatok* (Schulze-Dörrlamm E17), amelyeket elsősorban Itáliában és Észak-Afrikában készítettek.[1277] A típus fő elterjedési területe Itália térsége, megtalálható a civezzanoi langobard temetkezésben, és Rómában a Crypta Balbi műhely leletei között is.[1278] Bekarcolt oroszlán díszít egy Pécsről előkerült e csoporthoz tartozó példányt.[1279]

Az *ovális karikájú, csepp alakú testű, zsarníros verettel díszített* Keszthely-dobogói csat (Schulze-Dörrlamm E23-as típus,) a párhuzamok alapján a Kelet-Mediterraneumból származik.[1280] Kivitelezésének minősége alapján a Kölked-Feketekapu A 329. sírjából előkerült példány is eredeti, bizánci műhelyben készült termék, amely az egyéb mellékletek alapján a 7. század közepére ill. második felére keltezhető.

A *címerpajzs alakú testtel és kiugró, élszedett tüskével ellátott csat* (Schulze-Dörrlamm E32-es típus) fordul elő a Sremska Mitrovica/Sirmium-divosi leletben[1281], s az E32-es típusba tartoznak az avar ill. a kelet-európai fejedelmi temetkezésekben talált álcsatok is, amelyek solidusok segítségével már a 7. század középső harmadára keltezhetők.[1282] A fejedelmi övgarnitúrákra jellemző gyöngysor-keretezés előfordul egy perugiai női sírban talált arany csaton is, amelynek középső mezeje lemélyített, mint az ókeresztény mintájú korongfibuláké, ám azon nem figurális, hanem egyszerű filigrándíszítés látható.[1283]

A 7. században a Kárpát-medencében is elkezdődik a bizánci csatok mint kedvelt és divatos viseleti elemek helyi utánzása, amelyeket helyi műhelyek vagy az avar szállásterületen vándorló mesterek készítettek. A zamárdi 765. sírba a Schulze-Dörrlamm féle D10-es csat helyi formailag eltorzult változata jutott.[1284] A Kárpát-medencében előkerült összefoglalóan *líra alakú csatoknak* nevezett csoport tagjai a M. Schulze-Dörrlamm által meghatározott rendszerben többféle típusba tartoznak. Hasonló díszítésével az un. *Bóly-Zsély típus* rokona a Schulze-Dörrlamm féle E24-es változat, amely nem vázaformájú, hanem

[1272] Garam–Bárdos 2009, 295, Taf. 93,748,12, pl. Nallbani 2005, 659, Fig. 2g.
[1273] Uenze 1966, 149, 179, nr. 31-37, Abb. 5, 13; Schulze-Dörrlamm 2009, 225-226, Abb. 82.
[1274] Schulze-Dörrlamm 2009, 224-226.
[1275] Garam 2001, 328, Taf. 77.
[1276] Garam 2001, 329330, Taf. 78-79.
[1277] Eger 2010b, 136; Eger 2010a, 154.
[1278] Ricci 1997, 239ff. Abb. 1,13; Terzer 2001, 138, Abb. 22,2.
[1279] Garam 2001, 305, 54; Schulze-Dörrlamm2009, 49-55, Abb. 23.
[1280] Schulze-Dörrlamm 2009, 71-77, Abb. 33.
[1281] Popović 1997, Abb. 14.32; Az RGZM gyűjteményéből egy ilyen típus ismert Kisázsiából, amelynek csattövisének végén berakás lehetett, árkádos keretezésű felületén pedig egy gyöngytyúk látható. Schulze-Dörrlamm 2009, 102, Nr. 307.
[1282] Garam 200, 215ff. Abb. 4,6-13; Bálint 1993, 209; Popović 1997, 82ff.
[1283] G. Ciampoltrini: Considerazioni sul „Tesoro" di Perugia. Prospettiva 40, 1985, 53ff.
[1284] Garam–Bárdos 2009, 297, Taf. 95,765,7)

dc_1440_17

inkább ugyanúgy növényi ornamentikájú, amelynek nem zsanéros szerkezete utal eltérő műhelyre.[1285]

A Kelet-Mediterraneumból eredeti bizánci csatok még a 7. sz. középső harmadában, a rendszeres balkáni hadjáratok után is eljutottak a Kárpát-medencébe, ami ebben az időszakban is személyes vagy kereskedelmi kapcsolatok fennállására utal. Ugyanakkor a 7. század második felében a nagyobb számú nyugat-mediterrán csat az itáliai kapcsolatok felélénkülését jelzi. A bizánci típusú csatok előfordulása a kis mértékű dunántúli túlsúly ellenére egyenletesnek tekinthető a Kárpát-medencében és ebben a vonatkozásban hasonló képet mutat mint a bizánci típusú övveretek és szíjvégek elterjedése.[1286] A presztízsértékű bizánci mintájú övgarnitúrákat tehát széles körben használta a kora avar kori társadalmi elit.

Álcsatos övek

Az álcsat egy funkcionálisan félre értelmezett viseleti elem, mert valójában nincsen csatoló szerepe, csupán egy szerepét vesztett övdíszítmény, amely egy új barbár övviselet alkotóeleme lett. Az álcsatos övdíszek széles körben terjedtek el a 6-7. században az eurázsiai sztyeppei zónában és a legkorábbi típusai Európában kapcsolatba hozható az avarok nyugatra vándorlásával. Az álcsatok korai típusai megtalálhatók Közép-Ázsiában is (Altyasar 394. sír; Klin Yar III 357. sír, Birsk 165. sír).[1287]

Az álcsatok a Fekete-tengertől északra elhelyezkedő sztyeppei zónában olyan övgarnitúrákban is előfordultak, amelyekhez pajzs alakú, áttört, maszkos ill. halfarkas veretek és bizánci típusú csatok tartoztak.[1288] Az ilyen öntött, áttört, maszkos veretekből álló övek divatja I. Iustinianus és Maurikios császárok uralkodása alatt terjedt el elsősorban a hadseregben, ezért nagy számban találhatók az Al-Duna térségében és a Fekete-tenger vidékétől északra fekvő kora bizánci Barabarikumban is.[1289]

Az álcsatok bronzból és ezüstből készített, lemezes vagy öntött egyszerűbb kivitelű változatai már az avar kor elejétől jelen voltak a leletanyagban, de az aranyból készített változatok később jelentek meg.[1290] A soktagú, pajzs alakú veretekkel díszített övek között külön csoportot képeznek az aranylemezből készült, ékkőberakásos, filigránnal és gömbsorral díszített álcsatos övgarnitúrák, amelyek a jelen ismereteink szerint a 7. század középső harmadára keltezhetők.

Az álcsatos öveknek sok helyi változata alakult ki, amelyek kelet-európai formai és időrendi csoportjait I. Gavrituchin rendszerezte. A Kárpát-medencében az avarokkal együtt megjelentek a kelet-európai II. csoporthoz tartozó (580/600-620/640) profilált oldalú csatok, amelyek nagy számban találhatók a kelet-európai sztyeppén.[1291] A Kárpát-medencéből csupán két e csoportba tartozó öntött példány ismert (Kiskunhalas-Rekettyepuszta[1292], Csataszögi magányos sírból[1293]), amelyek keltezése egyéb mellékletek hiányában bizonytalan, de formájuk alapján feltehetően még a kelet-európai örökséghez tartoznak. A préselt álcsatos

[1285] Ibler 1992, 138ff. Abb. 3,1-3; Ennek a típusnak az előképe Leszbosz szigetén Mytileneben került elő, amelyet Phocas (602-610) és Heracleios (613-629/30) érmei kelteznek. Yeroulanou 1999, 288 Abb. 207.
[1286] Garam 2001, 88-108, Abb. 11-12.
[1287] Bálint 1993; Gavrituchin–Oblomskij 1996, 33-35; Gavrituchin 2008, 78-79, 118-119, Fig. 21-22.
[1288] Gavrituchin–Oblomskij 1996, 33-35; Daskalov 2012, 190, Obr. 20;
[1289] Daskalov 2012, 13-29, 159-167; Ugyanekkor a bizánci kulturális hatás nemcsak a férfiak által használt övek esetében figyelhető meg, hanem a női viselethez öntött bizánci fibulák, csatok, érmek jelenléte alapján a női viseletre is kiterjedt. Gavrituchin 2002, 229-250.
[1290] Garam 1990, 60-77.
[1291] Group 2: Gavrituchin 2008, 118-119, Fig. 21.
[1292] Hampel J.: Régiségek a honfoglalás korából. Alterthümer aus der Landnahmezeit. Arch. Ért. 22, 1902, 307; Garam 1990, 62-63, Abb. 1,15.
[1293] Garam 1990, 61; 63,14; Fotó: Meier-Arendt–Bott 1985, 55, Abb. 48, Kat.Nr.XII,3; Ga

garnitúrák száma az utóbbi időben jelentősen bővült[1294], s az adonyi és gátéri ötvössírok préselőmintái mutatják, hogy a préselt darabok helyben készültek.[1295] A préselt lemezes álcsatos övveretek a 6-7. sz. fordulóján megjelenhettek a Kárpát-medencében és együtt fordultak elő az övgarnitúrákban más pajzs alakú övveretekkel[1296], és készítésük a 7. sz. második harmadáig megfigyelhető.[1297]

A szerényebb kivitelű bronz és ezüst álcsatos övek közül kiemelkednek az aranyból készült, nagyméretű, gömbsorral keretezett, ékkőberakásos, díszes álcsatos övgarnitúrák, amelyek arany alapanyaguk, magas művészi színvonaluk alapján a legfelsőbb társadalmi réteg számára készültek. Mindmáig azonban jelentős időrendi különbség mutatkozik a legegyszerűbb álcsatok 6. sz. végén és a 7. sz. elején történő Kárpát-medencei t megjelenése és a díszes arany változatok 7. sz. középső harmadára történő keltezése között.[1298] Feltételezhető azonban, hogy az egyszerű bronz és ezüst lemezes álcsatos övgarnitúráknak létezhettek egykorú, a magasabb társadalmi helyzetű személyek számára készített változatai is. Ezt az időrendi hiátust segít áthidalni a sirmiumi kora bizánci övgarnitúra, amely az arany álcsatos övek formai és díszítőelemeinek, technológiájának a kora bizánci anyagi kultúrához való szoros kötődését mutatja.[1299] Garam Éva kiterjesztve vizsgálatait az egész álcsatos körre megállapította, hogy a forma és a technológia tekintetében szoros kapcsolat mutatható ki az arany álcsatos övgarnitúrák és a soktagú, pajzs alakú övveretekkel díszített kora bizánci övek veretei között.[1300] Álcsatos övek azonban eddig nem kerültek elő sem a Bizánci Birodalom területén, sem pedig Itáliában, hanem eddig kizárólag Kelet-Európában és a Kárpát-medencében a sztyeppei kultúrájú barbár (avar, bolgár) előkelők temetkezéseiben.[1301] A Sirmium-divosi lelőhelyről ismert álcsatos öv azonban minden elemében kora bizánci ötvöstechnikai fogásokat és motívumokat mutat, ezért bizánci mester művének tekinthető.

A sirmiumi övgarnitúra kora bizánci formai és díszítésbeli, valamint technológiai eljárásokat mutató jegyei alapján (filigrán, ékvésés, árkádos kialakítás, ékkőberakás levélminta, fonatminta) szorosan kötődik a kora bizánci rangos ötvöstárgyakhoz, és a 6. század végére a 7. sz. első évtizedeire keltezhető. Úgy vélem néhány újabban ismertté vált kora bizánci ötvös remekmű és újabb avar kori leletek alapján felülvizsgálható az avar kori arany, gömbsor-keretelésű álcsatos övek keltezése.[1302]

A Sirmium-divosi övgarnitúra vitathatatlanul az arany álcsatos övgarnitúrák prototípusának tekinthető, amelyek keltezését valószínűtlenül rövid időre szűkíti a kutatás a 7. század középső harmadában, pedig a kora bizánci ötvösművészet fogásainak ismeretében technológiai jegyei, motívumai korábbi keltezést is megengednek. A 6. sz. második felében a bizánci ötvösségben nemcsak a fent említett technológiai elemek, hanem a nagyméretű lemezgömbök díszítőelemként való felhasználása is ismert volt. Egy 6. sz. második felére keltezhető magas technológiai színvonalú, arany, árkádsorral és áttört rekeszekkel díszített

[1294] Pókaszepetk 56. sír: Sós–Salamon 1995, Pl. VI; Szekszárd-Bogyiszlói út 603., 605. és 606. sírok: Rosner 1998, Taf. 39–40; Fajsz-Garadomb 4. sír: Balogh–Kőhegyi 2001, 335, 7. kép 5; Bačko Petrovo Selo/Péterréve 28. sír: Bugarski 2009, Tab. VII. 15; Zamárdi-Rétiföldek 1323. sír: Bárdos–Garam 2009, Taf. 149.

[1295] Rácz 2014, 56-57.

[1296] Bóna 1982-83, 98-104; I. Bóna: Neue Nachbarn im Osten – Die Awaren. In: Die Bajuwaren (Ausstellungskatalog Rosenheim/Mattsee) 1988, 108-107, 467; Garam 1991, 70-75; Martin 1990, 70-73. a 7. sz. közepére keltezi.

[1297] Balogh 2004, 263; Késői keltezésűek a dunapentelei példányok: Garam 1991, Taf. 1. 1–6.

[1298] Az arany álcsatos övek időrendjét hagyományosan a Malaja Pereščepina-i leletegyüttesben talált solidusokhoz igazítják. Zalesskaja et. al 1997, 17-41.

[1299] Popović 1997.

[1300] Garam 2000, 215-227.

[1301] Garam 2000, 215–228; Garam 2001, 152.

[1302] A nagyméretű gömbkeretelés megfigyelhető egy Amlesh környékén talált, 6-7. századi, gyöngytyúkot ábrázoló korongon is. Splendeur des Sassanides. Bruxelles 1993, 186, Nr. 47.

nyeregveret tetején szembe néző állatfejekre hét+hét arany lemez gömbdíszt helyeztek.[1303] Nagyméretű lemezes gömbdíszek előfordulnak a 6. sz. második felére és a 7. sz. elejére keltezhető, félhold alakú fülbevalókon is (ld. Bóly 21/a. sír, Óbuda[1304]).

Mindeddig nem tartották lehetségesnek a gömbsor keretezésű, arany álcsatok keltezését a 7. század első harmadára, mert ebben az időszakban a középréteg leletanyagában sem lehetett kimutatni gömbsor-keretezésű övvereteket vagy szíjvégeket. A 7. század középső harmadára történő keltezést támasztotta alá továbbá az a tény is, hogy az ötvösökhöz köthető legkorábbi préslőminták között sem találunk nagy szemű, gyöngysorral keretezett minta préselésére alkalmas verőtöveket (ld. Fönlak/Felnac, Kunszentmárton).[1305]

Néhány dunántúli lelet azonban felveti a gömbsorkeretelésű álcsatok korábbi keltezésének lehetőségét. Gyöngysorkeretelésű övveretek fordulnak elő a 7. sz. első harmadában a Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1967/99. sírjában ívelt vonaldíszes (Martinovka-mintás) övvereten és szíjvégen, és gyöngysor-keretelésű övdísz volt a Keszthely-Fenékpuszta, Puszteszentegyházi dűlői temetőben is.[1306] A csákberényi temető 211. sírjában ugyancsak pont-vessző minta díszít egy gyöngysorral keretezett veretet. (110. t. C, D) A zamárdi temetőben a 194. és a 834. sírok esetében szintén felmerül a préselt, gyöngysor keretezésű övveretek 7. sz. első harmadára történő keltezésének lehetősége.[1307]

A 7. sz. közepső harmadánál korábbi keltezés lehetőségére utalt Tomka Péter is a Bágyog-gyűrhegyi 2. sír vékony aranylemezzel bevont, pajzs alakú, nagy szemű gyöngysorkeretes bronz övdíszei esetében is.[1308]A petőfiszállási övgarnitúra az arany lemezből készített, préselt gömbsor keretelésű veretek alapján az álcsatos-körhöz tartozik, formai tekintetben közel áll a bócsai övgarnitúrához, de az ívelt vonalas díszű és ívelt oldalú kisszíjvég, a kerek veretek a Martinovka-típusú leletek köréhez is kötik, és ezért a 7. sz. második negyedére keltezhető.[1309]

A nagyszemű gyöngysorkeretezés megjelenését a dunántúli ötvösmunkákon a 7. sz. első harmadában ma már nemcsak a sirmiumi garnitúra, hanem a 7. sz. első harmadának végén felhagyott Keszthely-fenékpusztai hasonló veretek időrendje bizonyítja. Mindez pedig véleményem szerint az arany álcsatos garnitúrák (Tépe[1310], Bócsa) korábbi kialakulásának lehetőségére irányítják a figyelmet a 7. sz. első harmadában/második negyedében.[1311]A Bizánci Birodalom perifériáján, az avarok által megszállt területen elrejtett sirmiumi 6-7. sz fordulójára keltezhető övgarnitúra az avar előkelők által kedvelt álcsatos öv prototípusának tekinthető, feltehetően valamely barbár előkelő (gepida vagy avar) számára készített bizánci diplomáciai ajándék volt.[1312] Ennek mintájára készülhetett aztán a 7. sz. első harmadában a többi díszes álacstos övgarnitúra is, a bronz és ezüst álcsatös övek elit számára készítet változata.

[1303] A nyeregveret a rajta lévő monogram alapján az örmény Vardan Mamikoneanhoz, az örmény lovasság 6. században élt persarmeniai parancsnokához köthető. H. Dannheimer: Sattelbeschlag Nr. 163. In: Rom und Byzanz 1998, 146-147. Gyöngysordísz megtalálható egy Castel Trosino-i 119. sír nyeregveretén is. Paroli–Ricci 2005, Tav 107.

[1304] Óbudáról előkerült félhold alakú fülbevalón monogram és két páva ábrázolása látható, szegélyére nagyméretű gyöngyöket helyeztek. A fülbevaló a 6. sz. végére és a 7. sz. első felére keltezhető. Garam 1993, Nr. 117, Taf. 39,; Garam 2001, 18f., 254, Taf. 3,2-3,5.

[1305] Garam 2001, 388-389; Rácz 2014, 56-57.

[1306] Müller 2010, 60, 288, Taf. 41/99; Müller 2014, 200, Taf. 27,11.

[1307] Bárdos–Garam 2009, 223, T. 23/194,3-5; 303, T. 101/834,1-6.

[1308] Tomka 2012, 513-516.

[1309] Balogh–Wicker 2012, 572-575.

[1310] A tépei leletegyüttesben az I. Iustinianus császár pecsétlőjével ellátott tál is inkább korábbi keltezésre utal.

[1311] Balogh 2004, 260-263.

[1312] Mivel a birodalom területén nem került elő, nem tudjuk, hogy a bizánci előkelők viseltek-e hasonló övgarnitúrákat. Popović 1997; A. Kiss: The Treasure of a byzantine gold belt from the Sirmium region. ActaArchHung 50, 1998, 251-258; Szőke 2008, 175-182.

Meroving típusú övgarnitúrák

A kora avar kori Kárpát-medencei temetők egy csoportjában a Dunántúlon, a Közép-Tisza vidéken és Erdélyben előkerült derék- és fegyverövek (spáta, sax) a forma, technológia és az időrend tekintetében a nyugat-európai, Meroving területeken előkerült párhuzamaik alapján értelmezhetők és határozhatók meg.[1313] Más övtípusok kapcsolatai inkább Itália felé mutatnak, ahol a langobardok által is megjelenített Meroving kulturális hatás mellett a helyi hagyományra is építő késő antik műhelyekben önálló verettípusok és övgarnitúrák alakultak ki (ld. alpi vagy itáliai/bieringeni típus).

A népvándorlás kori és kora középkori övgarnitúrák, mivel tükrözték viselőjének társadalmi helyzetét és egyben utaltak annak kulturális identitására, a társadalmi környezet átalakulásával folyamatosan maguk is változtak. Ezért a társadalmi reprezentációt kifejező övgarnitúrák elemeinek formai és díszítésbeli változásai a társadalom átalakulásának ütemére, dinamikájára és szakaszaira engednek következtetni. A férfiak által viselt derék- és fegyverövgarnitúrák formai és időrendi elemzése nem öncélú, mert ezek a korai középkorban a legfontosabb időrendi segédeszközt nyújtják a nagy társadalmi és kulturális átalakulási folyamatok követéséhez. A kora avar kori Kárpát-medencében az övtípusok egy meghatározó csoportja a nyugati Meroving kultúrában kialakult és használt formai rendszer szerint határozható meg, s ezen kulturális tipológiai besorolás alapján osztályozható és értelmezhető.[1314]

Egy- és kéttagú övgarnitúrák

Egytagú övgarnitúra (öv egy csattal)

A népvándorlás korban a Mediterraneum határán élt népek a késő antik övek formai és szerkezeti változásait vették át és követték. Ennek megfelelően Meroving kultúrájú területeken a derékövek kezdetben egyetlen, alakjuk és tövisük formája alapján megkülönböztethető és keltezhető csattal zárultak. Ez a viseleti mód mind a férfi, mind pedig a női öveken sokáig fenn maradt[1315], ám az 5. század második felétől az öveken a csat mellett kerek vagy pajzs alakú övrögzítők, (Gürtelhafte) is előfordultak, és a 6. században az egész Meroving kulturális hatás alá került európai területen egyre gyakoribbá váltak.[1316]

Az avar kor elején még megtalálhatók olyan langobard[1317] és a gepida[1318] időszakra jellemző övgarnitúrák, amelyen test nélküli csattal együtt kerek fejű szíjszorító szegecsek voltak. Az avar korban ilyen övek eddig a Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1966/65. sírjában[1319], és a kölkedi A-74. sírban[1320] kerültek elő. (14. típustábla 1) Ez az övviselet a Kárpát-medencében a 6. század utolsó harmada előtt volt divatban, és előfordulása az avar kori keszthelyi és a kölkedi temetőben közvetlenül utal a korábbi viselettel/öltözettel

[1313] A Meroving típusú övek jelentőségéről és keltező értékéről: Christlein, 1966, 19, 40; Martin 2008, 149-162.
[1314] Koch 1977; Niederhein-Phasen 1-11. Siegmund 1998; Siegmund 2000, 196, 200-208. SD 1-7 Koch 2001; SD 1-15. Stauch 2004.
[1315] Nehézséget jelent az egyedül álló vascsatok formai és időrendi besorolása. Különösen az alacsonyabb társadalmi helyzetű személyek esetében ilyen csatok funkcionális szerepben az egész 6-7. században megtalálhatók. Sós–Salamon 1995, 35-36; A csattest nélküli ovális vascsatok nagy számban kerülnek elő a kora avar kori temetőrészeken és a kora avar korban folyamatosan előfordulnak. Kiss 1996, 203-204.
[1316] Christlein 1966; Christlein 1979; Koch 2001, 87-87, Abb. 22-24; Martin 2008, 149-162; Ennek a viseleti módnak az előzményeit megfigyelhetjük már a pannoniai langobard és az alföldi gepida temetőkben is.
[1317] Kápolnásnyék 2. sír: Bóna–Horváth 2009, 266, Taf. 31,7-8; Tamási 8. és 16. sírok: Bóna–Horváth 2009, 296-297, Taf. 61,1a-b, 62,2; Várpalota 11, 25. sírok: Bóna 1956, 189.
[1318] Hódmezővásárhely-Kishomok 51. sír: Bóna–Nagy 2002, 290, Taf. 16,2-3; Szolnok-Szanda 73., 76., 88., 93., 105., 109. sírok: Bóna–Nagy 2002, 312, Taf. 38,4; 313, Taf. 88,2; 314, Taf. 40,11; 315, Taf. 41,2; 316, Taf. 42,3; 317, Taf. 43,1.
[1319] Müller 2010, 286, Taf. 39,20.
[1320] Kiss 1996, 444, Taf. 30/A74 1-3.

kimutatható kontinuitására, amelyet a helyben a Kárpát-medencében továbbélő népcsoportok örökítettek át.[1321]

A kerekfejű szegecsekhez hasonlóan szíjszorító szerepe van a pajzs alakú, vereteknek is, amelyek ugyancsak ismertek a langobard időszakban Pannoniában[1322], és kisebb számban előfordulnak a gepidáknál az Alföldön is.[1323] A pajzs alakú szíjszorítók (*Gürtelhafte*) kora avar kori, berakásos arany változata került elő a Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői temetőben eltemetett előkelő kamrasírjából.[1324] Öntött, ezüst, pajzs alakú szíjszorító veretek voltak a budakalászi temető 1566. kirabolt sírjában és a Szekszárd-Bogyiszlói úti temető 742. sírjában[1325], és több hasonló pajzs alakú veret került elő az erdélyi gepida temetők kora avar korra keltezhető, kontinuitást mutató részéből is.[1326]

A kora avar kori temetkezésekben az egy és kéttagú övgarnitúrák előfordulása is hatodik századi örökség. A kora avar sírok nagyfokú rablottsága miatt gyakran nehéz a teljes leletegyütteseket hitelesen megfigyelni, ezért különös szerencse, hogy egy és kéttagú övgarnitúrák a kölkedi A temetőben sértetlenül fennmaradtak. Az egyetlen bronz csattal záródó férfi (és női) öveken különböző típusú csatokat találunk: megvastagodó tövisű (Kölked A-47) és pajzstövisű csatokat [ez utóbbiak között voltak bronz (Kölked A-73, A-177) és vas (Kölked A-132, A-128, A-329) példányokat], vagy egyszerű ovális csatokat (Kölked A318).

A budakalászi 1477. sírban egyetlen pajzstövises, test nélküli csat kapcsolta össze az övet, az 1088. és az 1542. sírokban pedig csak a tövis nélküli, ovális karikák maradtak meg. Csattest nélküli, ovális csatkarika volt tövis nélkül a Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1970/1. és az 1976/1/10. sírjaiban[1327], és piskóta alakú tövisvéggel az 1971/90. sírban.[1328] A kölkedi A-39. sírban egy késő római csat rögzítette az övet.[1329]

A pajzstövises csatok önállóan a 6. század első két harmadában fordulnak elő az öveken, s a 6. század végén formai változást jelent rajtuk a gomba formájú tövis általánossá válása.[1330] Az Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1966/23. sír[1331] és a Budakalász 1000. sír ovális karikájú, profilált pajzstövises csatjának párhuzamai nemcsak az Alpoktól északra, hanem Itáliából is ismertek.[1332]

A késő antik öveknél megfigyelhető, hogy a veret nélküli csatkarikák később külön álló csattesttel egészültek ki, és ez a típus megjelent a saját formavilágú Meroving típusú övek között is. A kölkedi temetőben mindkét típusra találunk példát. A kölkedi A-38. sírban megvastagodó végű, kereszttel díszített tövisű csat mellett Sucidava típusú, kereszttel és félhold alakban áttört, pajzs alakú veret volt, míg a kölkedi A-179. sírban egy négyszögletes, de különálló veret tartozott a csathoz.[1333]

A kölkedi A (Kölked A-75, A-96, A-191, A-254), a budakalászi temetőben (ld. Budakalász 1192. sír, 118. t. 1. fázis) és a marosveresmarti[1334] temetőben előforduló négyszögletes testű

[1321] A továbbélés kérdését a tamási 34. sír alapján tárgyalja: Koncz 2015, 325-326.
[1322] Tamási 31. sír: Bóna-Horváth 2009, 307, Taf. 72,7; 311, Taf. 76,12a; Aranyozott bronz változat került elő a szóládi temetőben. Szólád 6. sír: von Freeden-Vida 2007, 376, Abb. 9.
[1323] Szőreg-Téglagyár 9. sír: Nagy 2005, 278, Taf. 48,3.
[1324] Müller 1999-2000, 347-348, Abb. 4,4; Abb. 5,4-5.
[1325] A szekszárdi sírban az eredeti övrögzítő szerepüket elvesztett, jó minőségű, pajzs alakú veretek funkciója megváltozott és felfűzve, mint *archaika* a nyakláncra kerültek. Rosner 1999, 215, Taf. 49/742,1.
[1326] Dobos 2006, 927, Pl. V,11-14.
[1327] Müller 2010, 290, Taf. 43,2; 309, Taf. 62,12.
[1328] Müller 2010, 299, Taf. 52,3.
[1329] Kiss 1996, 440, taf. 26,3.
[1330] Siegmund 1998, 206 (NR 5. fázis); Martin 2000, 141-198; Koch 2001, 75-77, 85 (SD 5-6 fázis).
[1331] Müller 2010, 248, Taf. 37,8.
[1332] Hasonló csat a Romans Isonzo temetőjének 79. női sírjában volt. Riemer 2000, Taf. 18,1.
[1333] A négyszögletes veret biztosan nem hátveret, mert a csat felöli oldalán két oldalt két nagy, a másik oldalán pedig három kisebb szegecs található. Kiss 1996, 439, Taf. 25; 459, Taf. 45/1-2.
[1334] Roska 1934, 124, Abb. 2,10a.

csatok is a leletanyag korai horizontjához tartoznak, hiszen ilyen csatok a 6. század első két harmadában gyakran fordulnak elő a Kárpát-medencében is a gepida és a langobard leletanyagban.[1335] Az egyszerű öveken gyakran egyedi formájú, nyugati analógiával rendelkező, de a korabeli leletanyagban párhuzam nélküli csatok is előfordulnak, mint pl. a budakalászi temető 1527. sírjának négyszögletes veret nélküli csatja.[1336]

Kéttagú övgarnitúrák

A korai kéttagú övgarnitúrákban csattest nélküli, vagy testtel ellátott csat fordul elő egy hátverettel vagy szíjvéggel együtt, de a kettő kombinációja is megfigyelhető.

Csat és ellenveret

A késő antik övgarnitúrák között gyakran fordulnak elő csattal és a csat testének alakjával megegyező formájú ellenverettel ellátott övgarnitúrák.[1337] Ez az övtípus megjelent a Meroving övek között és még a kora avar korban is előfordul. Csat és ellenverettel rendelkező övgarnitúra a Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1999/21. sírjában különböző alakú csattest és ellenveret formájában, mert a csattest ötszög alakú, az ellenveret pedig profilált trianguláris.[1338] A közép-itáliai Nocera Umbra-i 6. sírban II. állatstílussal és mediterrán fonatmintával díszített csat és ellenveret került elő, s ez az együttes még kiegészült kora bizánci, un. Martinovka-típusú veretekkel is.[1339]

Csat, ellenveret és szíjvég

A kéttagú övgarnitúrák gyakran kiegészültek szíjvéggel is. Az erdélyi marosnagylaki/Noşlac-i temető 17. sírjában lemezes bronz övgarnitúrához ovális karikájú pajzstövises csathoz háromszög alakú csattest, és profilált oldalú, rombusz alakú ellenveret tartozott, s az együttes egy élszedett lekerekített szíjvéggel egészült ki.[1340] A csatot és az ellenveretet a szegélyükön poncolás díszítette, ehhez két szegeccsel rögzített szíjvég tartozott.[1341] A zamárdi 1072. sírban tausírozott szalagfonatos lekerekített testű csat volt, hasonló hátverettel és fonatmintás szíjvéggel.[1342]

Csat és hátveret

A csattal ellátott övet a 6. század közepétől egyre gyakrabban egészítette ki egy funkcionális elem, az öv hátsó részére erősített négyszögletes hátveret, amely a derékon az övről hátul kiinduló mellékszíj végét rögzítette.[1343] Nagyméretű téglalap alakú veretek voltak a zamárdi 1034. sírban[1344], környei 49. sírban[1345] és a kölkedi A-193, A-354 sírokban[1346]. Ilyen kéttagú övgarnitúrák a 6. század utolsó harmadában az európai Meroving területeken és Itáliában is megjelentek.[1347] Az itáliai langobard arcisai 5. sírban talált övgarnitúrán egy profilált,

[1335] Hegykő 64. sír; Tamási 13, 22. és 28. sír: Bóna–Horváth 2009, 249, Taf. 14,3; 300, Taf. 65,4; 303, Taf. 68,2.
[1336] A csat profilált tövisű párhuzama előkerült a kösingeni temető 67. spátás sírjából. Knaut 1993, Taf. 57,2.
[1337] Piatra Frecăţei/Beroe B45. sír: Petre 1988, pl. 126; Typ D 30: Schulze-Dörrlamm 2009, 211, Nr. 207; 212, Nr. 209; 217, Abb. 79.
[1338] Müller 2010, Taf. 84,1-2.
[1339] Rupp 2005, Taf. 15, 16a-b.
[1340] Rusu 1962, 272, Fig. 2,39.
[1341] Dobos 2006, 925, Pl. III,1.
[1342] Bárdos–Zamárdi 2009, 324, Taf. 121.
[1343] Ilyen kéttagú öv már a pannoniai langobard temetőkben is megjelenik. Tamási 28. sír: Bóna–Horváth 2009, 303, Taf. 68/2-4.
[1344] Bárdos–Garam 2009, Taf. 117,1-2.
[1345] Salamon–Erdélyi 1971, 84, Taf. 6.
[1346] Kiss 1996, 461, Taf. 47; 485, Taf. 71.
[1347] Martin 1988, 170; Martin 1990, 66; Martin 1996, 354; A kölkedi leleteket ebben a szellemben tárgyalja Hajnal Zs. Hajnal 2012, 607-644.

dc_1440_17

pajzstövises csat és egy szimmetrikus vonalas indamintával díszített négyszögletes veret volt.[1348]

Csat és szíjvég

A két elemből álló övgarnitúrák között a csat és szíjvég előfordulása sem elszigetelt Kárpát-medencei jelenség, mert hasonló szerkezetű övek nemcsak Itáliában, hanem a Meroving területeken is megtalálhatók. Egy négyszögletes testű vascsat vas szíjvéggel együtt kéttagú övgarnitúrát képez a kölkedi A-130-as sírban.[1349] Hasonló egyszerű öveket figyelhetünk meg az Itáliába bevándorló langobárdok első generációjánál is. A Castel Trosino-i temető T és 9. és 126. sírjaiban[1350], vagy az offanengoi 1. sírban különböző típusú csatok és szíjvégek képeznek kettős övgranitúrát.[1351]

Annak ellenére, hogy az egyszerű övek fokozatosan több elemmel egészültek ki a csatból és szíjvégből álló kéttagú övgarnitúrák a 7. század első felében is továbbéltek, de már az adott periódus divatjának megfelelő formájú és díszítésű csatok és szíjvégek fordulnak elő rajtuk.[1352] A kölkedi A-365, A-406 sírokban egybe öntött testű csat és díszítetlen lemezes szíjvég volt, amelyek a 7. század középső harmadára keltezhetők.[1353] A kéttagú, csatból és szíjvégből álló övgarnitúrák megérik a közép avar kort is, amint azt a Kölked B-201. sír öntött növényi mintás csatja és fonattal díszített lemezes szíjvége is mutatja.[1354]

Csat, hátveret és szíjvég

A csattal és hátverettel rendelkező kéttagú övgarnitúrák kiegészülhettek még egy szíjvéggel is, s ilyen övkészletek keletezése a kora avar kori Kárpát-medencében a 6. század utolsó negyedére mutat.[1355] Hasonló övgarnitúrákat eddig csak a kölkedi temetőben sikerült megfigyelni, mert az erős bolygatás és rablás miatt más Kárpát-medencei garnitúrák töredékesek. A kölkedi A-142. sírban egyszerű vas övgarnitúra volt, amely körszelet testű csatból, egy téglalap alakú hátveretből, és egy vas szíjvégből állt.[1356] A kölkedi B-82. sírban trianguláris testű csat volt, négyzetes hátverettel és díszítetlen vas szíjvéggel, és hasonló összetételű garnitúrára utal a kölkedi B-336. sír csatja, lemezes csatteste vagy ellenverete és négyszögletes verete.[1357](28., 29. leletlisták)

Három- és négytagú övgarnitúrák

Háromtagú övgarnitúrák

A csatból, ellenveretből és négyszögletes hátveretből álló háromtagú övgarnitúrák a Meroving kultúra területén a 6. század utolsó negyedében, harmadában váltak általánossá.[1358] (14. típustábla 6) Ilyen együttesekkel a korábbi periódusban nem találkozunk, nem kerülnek elő háromtagú övgarnitúrák a Kárpát-medencei langobard és gepida leletanyagban sem. A háromtagú garnitúrák a csatlemez formája alapján rendszerezhetők: a) a csatlemez lehet körszelet vagy kör alakú, vagy b) háromszög alakú, c) profilált vagy elnyújtott háromszög

[1348] von Hessen 1971, Tav 11,1, Tav. 12,2; Martin 1990, 66.
[1349] Kiss 2012, 452, Taf. 38.
[1350] Paroli–Ricci 2005, Tav. 23/T sír 5-6; Tav. 35/9. sír 2a-b; Tav. 113/126. sír 1a-b.
[1351] O. von Hessen: I rinvenimenti di Offanengo e la loro esegesi. Insula Fulcheria, Rivista del Museo civico di Crema 4, 1965, 27,52.
[1352] További együttesek késő antik környezetből: Gračanica, Salona lelőhelyekről. Martin 1996, 355, Abb. 5.
[1353] Kiss 1996, 487, Taf. 73; 492, Taf. 78.
[1354] Kiss 2001, 78, Taf. 64,1,3.
[1355] Hajnal 2012, 607-644.
[1356] Kiss 1996, 455, Taf. 41.
[1357] Kiss 2001, 42, Taf. 28; 89, Taf. 75.
[1358] Koch 2001, 87-89. (SD 7. fázis, Kr. u. 580-600).

alakú, d) ötszög alakú, s ezek formáját az ellenveret rendszerint megismételte. Kezdetben a négyszögletes hátveret egyenes oldalú volt, később erősen profilált változatban is megjelent.

A 6. század utolsó harmadában a nyugati Meroving kulturális átalakulással párhuzamosan a Kárpát medencében is megjelentek a háromtagú derékövek (csat, ellenveret, hátveret), amelyek később egy szíjvéggel négytagúvá egészültek ki.[1359] Ennek az átalakulásnak az előképe, csat és ellenveret használata már a késő antik Mediterraneumban is megfigyelhető[1360], bár ott az övhöz sohasem kapcsolódott hátveret. A késő antik övtípus átvételének folyamata jól nyomon követhető az itáliai langobard leletanyagban, ahol a kéttagú kora bizánci öv elemeinek és adaptált formáinak használata megfigyelhető.[1361]

Az itáliai langobárdok által használt háromtagú övek viseletének korai fázisára jellemző módon kezdetben igen sokféle formai változatot mutatnak. A marzagliai lovassírban veret nélküli, egyszerű csat mellett hátveret és ellenveret együttese került elő.[1362] A Cividale-San Stefano in Pertica 1. sírjában aranyból készült háromtagú garnitúra volt, trianguláris csat és rátét díszes, ellenveret, valamint egy ívelt oldalú T-alakú veret és egy poncolt díszű nagyszíjvég is tartozott.[1363] Hasonló módon csak bepecsételéssel díszítették a Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői előkelő férfi sír (A sír) arany szíjvégét is, amely arányait tekintve egy háromtagú övgarnitúra része lehetett.[1364] A T alakú veret párhuzama is ismert langobard és avar kori pannoniai temetőkből (Budakalász 1306. sír).

A kora avar kori Kárpát-medencében a klasszikus formájú, háromtagú övgarnitúrák kisebb csoportja vasból készült, erősen töredékes állapotú (pl. Budakalász 682. sír, Kölked A-178. sír). A budakalászi 682. sír töredékes veretei egy vasból készült 3 tagú övgarnitúrára engednek következtetni, amelyben jól rekonstruálható a pajzstövises, hosszú elnyúlt háromszög oldalú testtel rendelkező, nagyfejű nitszegekkel felerősített csat. A két töredék egyike ellenveret a másik pedig egy négyszögletes veret lehetett.[1365] Hasonló háromszög testű csat volt a budakalászi 1255. sírban is, amelyen az ovális karikára ráhajlik a csattest rögzítő nyúlványa. Ugyancsak töredékes, de elemeiből rekonstruálható a kölkedi A-178. sír háromtagú övgarnitúrája. A vasból készült háromtagú övek voltak Erdélyben a mezőbándi és a marosveresmarti/Vereşmort/Unirea temető 12., 13. sírjaiban is.[1366]

Háromtagú övgarnitúrák szíjvéggel

A háromtagú öv fejlődése azt mutatja, hogy idővel a három elemből álló övgarnitúra kiegészül egy szíjvéggel. (14. típustábla 7; 88. t. D) Ennek a folyamatnak a kezdeteit jól tanulmányozhatjuk az itáliai langobard leletanyagban. A San Stefano in Pertica sír esetében a bepecsételt díszű szíjvég[1367] az arányait tekintve teljesen megegyezik a Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői előkelő férfi leletegyüttesében fennmaradt széles ugyancsak poncolással díszített arany szíjvégével.[1368]

A háromtagú Meroving típusú övgarnitúrák gyakran egy szíjvéggel egészültek ki. A szíjvég használata a 6. század végén és a 7. század elején nyugati területeken ritka, ott is inkább a délnémet területeken fordul elő, hiszen az majd csak a többtagú Meroving típusú

[1359] Martin 1990, 69-70; Martin 1996, 345-361.
[1360] Schulze-Dörrlamm 2009, 211, Nr. 207; 212, Nr. 209; 217, Abb. 79.
[1361] Martin 1990, 69-70; Martin 1996, 345-362; Schulze-Dörrlamm 2009.
[1362] Sturmann Ciccone 1977, 11-25, Taf. 1,4-6.
[1363] Mutinelli 1961, Taf. 54-55.
[1364] Müller 1999-2000, 347, Abb. 4,2.
[1365] Altenerding 175. sír: Losert 2003, 332, Abb. 80,17-19; 937. sír: 333 Abb. 81,12-13; Pleidelsheim 263-264. sírok: Koch 2001, Taf. 100.
[1366] Roska 1934, 126-127, Abb. 3-4; Dobos 2006; Dobos 2011-2012, 93-118.
[1367] M. Brozzi–C. Calderini–Mario Rotili: L'Italia dei Longobardi. Milano 1980, 17, Fig. 17.
[1368] Müller 1999-2000, 347, Abb. 4,2.

dc_1440_17

övgarnitúrák esetében válik általánossá.[1369] A Kárpát-medencében a háromtagú övek talán az avar öveken rendszeresen előforduló szíjvégek hatása miatt egészültek ki gyakrabban egy szíjvéggel.[1370]

Általában a háromtagú övgarnitúra minden eleme (csat, szíjvég, ellen- és hátveret) azonos stílusú, ami egy időben, egy szériában történő készülésre utal (pl. Kölked A-255 A-324, B-336, B-461). Előfordulnak azonban különböző készülési időre (műhelyre?) utaló elemekből összeállított vegyes övgarnitúrák is, ami különösen a tausírozott példányok esetében szembetűnő. A kölkedi A-44. sírban a csat és ellenveret fonatmintás stílusa, ill. a négyszögletes hátveret és szíjvég vonalkás tausírozása azonos műhelyben történő készülésre utal. A budakalászi 1559. sírban tausírozott fonatmintás ellenveret maradt fenn egy geometrizálódó fonatot ábrázoló szíjvéggel együtt (88. t. B), így feltételezhetően a garnitúrához tartozó csat és hátveret is tausírozott díszű lehetett.[1371]

Gyakran előfordul, hogy a háromtagú övgarnitúrához csatlakozó szíjvégek technológia és a díszítés tekintetében különböző típusúak, különböző műhelyhagyományokra vezethetők vissza, vagyis az övgarnitúrától eltérő stílusúak. A szíjvégek lehetnek egyszerű, szíjbeszorítós, díszítetlen vas[1372], vagy tausírozott szíjvégek[1373], sőt Martinovka típusú ezüst lemezes szíjvégek is.[1374] A kölkedi A-268. sír „háromtagú" övgarnitúrája nem szokványos elemekből, két téglalap alakú és egy négyzetes veretből áll, párhuzamai nem ismertek.[1375]

A háromtagú övgarnitúra részét képező vascsatok között gyakori az ovális karikájú, trianguláris, profilált csattesttel rendelkező forma, amely a 6. sz. végére és a 7. század első felére keltezhető (pl. Budakalász 1255, 1540). Ezeknek a formai analógiái megtalálhatók a Rajna vidéken keleti frank területeken, valamint az Alpoktól északra az alamannoknál és a bajoroknál[1376], ill. Itáliában langobard temetkezésekben. A kora avar kori Pannonia keleti felének soros temetkezéseiben számos a Meroving kultúrkörhöz köthető formájú csat került elő, amelyek azonban helyi készítmények lehetnek. Az erősen korrodálódott vascsatok esetében azonban gyakran nehéz pontosan meghatározni a profiláltság jellegét és mértékét.

A nyugati Meroving leletanyaggal igen szoros kapcsolatot mutatnak forma és díszítés tekintetében a három tagú tausírozott övgarnitúrák, amelyek korai típusai Kárpát-medencei készítésű műhelyre vallanak (Martin A Gruppe).[1377] A korai időszakra utaló példányokat geometrikus-szalagfonat díszíti, amelyek létraszalagos vagy pontszalagos tausírozásúak[1378], s ez a minta a Kárpát-medencében korábban megjelent mint a Rajna vidéken.[1379]A környei temető 18., 70., 77. sírjaiból előkerült geometrikus mintájú tausírozott övgarnitúrái a 6. sz. vége és a 7. sz. első harmadára keltezhetők és helyi műhely tevékenységére vezethetők vissza. A környei 66. sír ékkőberakásos, fonatmintás lemez tausírozású, és a 97. sír fonatmintás

[1369] Altenerding 446, 878. sírok: Sage 1984, 128f., 223f Taf. 59,21-24; 111,12-15; Niederstotzingen 1. sír: Paulsen 1967, 181, Taf. 7,12, 33,1,34, 84,6; Hajnal 2012, 607-644.
[1370] Heinrich-Tamáska 2005, 31-33.
[1371] A csaton megfigyelhető tausírozás párhuzama a zamárdi temetőben került elő. Bárdos–Garam 2009, 304, Taf. 102,1.
[1372] Kiss 1996, 470, Taf. 56/A-225,13; 482, Taf. 68/A-324,4.
[1373] Kiss 1996, 441, Taf. 27/A-44,10; 459, Taf. 45/180,11
[1374] Vác-Kavicsbánya 401. sír: Tettamanti 2000, Taf. 22/401. sír,9.
[1375] Háromtagú övgarnitúraként értékeli Hajnal Zs. is. Hajnal 2012, 607-644.
[1376] Amint azt nyugati példák is mutatják ilyen csatok rendszerint háromtagú övgarnitúrák részei lehettek: Marktoberdorf: Christlein 1966, Grab 12,Taf. 4, 55; Grab 49 Taf. 13; Grab 63, Taf. 14; 218; Soktagú övgarnitúra: Marktoberdorf 34. sír. Christlein 1966, Taf. 10.
[1377] Christlein 1966, Schicht 2; Martin 1996, 346; Grünewald 1988 (Ünterthürheim 158.sír); Heinrich-Tamaska 2005, 45-68.
[1378] Rupp 1997, 23-40, Nocera Umbra 1. fázis (572-590); Martin 1990, 66-67; Martin 1996, 346-350, 352-4.; Heinrich-Tamaska 2005, 69-85.
[1379] NR8. fázis (610-640): Siegmund 1998, 206-207.

övgarnitúrái 7. sz. második harmadára keltezhetők (85. t. A,B). A Budakalász-dunaparti 1540. sírban együtt fordul elő a fonatmintás és a geometrikus tausírozás (88. t. B).

A tausírozás ornamentikájának kapcsolata mutatható ki pannoniai és erdélyi temetők három tagú öveinek esetében. A Szekszárd-Bogyiszlói úti temető 40. sírjában talált csat (95. t. A) kerék- és fonatmintája a marosveresmarti háromtagú övek veretein figyelhető meg (Vereşmort/Marosveresmart 12, 13. sírok)[1380], és további szoros kapcsolat mutatható ki a környei csatok tausírozott díszítésével (85. t. A).

Összevetve a Meroving kori előképekkel a Kárpát-medencében alig van teljes és egységes övgarnitúra, ezek több, különböző készítésű együttesből álltak össze. A leletek formája azt mutatja, hogy a korai időszakban is voltak import példányok (Dunaszekcső[1381], Hird[1382]). Vác-kavicsbányai 401. sír tausírozott garnitúrájának (88. t. D) bajor területeken találhatók meg párhuzamai.[1383] A helyi készítésű övek formai és díszítésbeli eltérései több kisebb előkelők udvarai mellett működő műhelyre, mesterre utalnak és nem egy nagyobb hatalmi központban történő készítésre. (30. leletlista)

Többtagú övgarnitúrák

A Meroving típusú három ill. a szíjvéggel bővült négytagú övek további változatos formájú veretekkel bővülve alakultak a 6-7. század fordulójától többtagúvá (mehrteilig).[1384] Az övgarnitúra eleinte egy, majd több trapéz alakú elemmel egészült ki és ehhez később keskeny téglalap alakú, ill. egyéb formájú veret csatlakozott. Az új elemeknek az övön elsősorban funkcionális szerepe volt, a veretek erősítették, merevítették az övet és rögzítették a fegyverek, eszközök felfüggesztésére szolgáló, csatlakozó mellékszíjakat. A Meroving típusú öv szerves fejlődését bizonyára nemcsak a sok elemből álló mediterrán övek befolyásolták, hanem az említett praktikus funkcionális igények. Több elemből álló, egyszerű négyszögletes veretekből álló övgarnitúra már a tamási langobárd temetőben is megtalálható, kérdéses azonban a sír időrendi helyzete, hiszen a körszelet formájú csat már a 6. század utolsó harmadára történő keltezést tesz lehetővé (vö. Pécs-Köztemető, 89. t. B).[1385]

A többtagú övgarnitúrák a Kárpát-medencében is a nyugati Meroving kulturális fejlődéssel párhuzamosan alakultak ki, és a nyugat-európai övviseletnek helyi változatát képezik. A helyi környezetben történő előállításra utalnak a többtagú öv elemein látható díszítőelemek, a poncolás mintáinak és szerkezetének a Kárpát-medencében elterjedt változata vagy a fogazott II. germán állatsílus. A kölkedi A temető[1386], és a budakalászi temető horizontális stratigráfiai elemzése mutatja, hogy a többtagú övek a háromtagú övekkel keltezhető horizontot követően, a 7. sz. első harmadában terjedtek el nagyobb számban. A környei temetőben ez a fázis már hiányzik, ott a temető használatának korai időszakában a kéttagú és háromtagú övek domináltak.[1387]

A többtagú övgarnitúrák többnyire megkülönböztethetők az új elemek típusa alapján aszerint, hogy trapéz alakú, vagy téglalap alakú elemekkel bővültek-e. A négyszögletes veretek oldala a garnitúrákban gyakran profilálttá vált. Ezek az elemek azonban egy garnitúrán belül is keveredhetnek. A többtagú övgarnitúra egyes elemei általában egy gyártási

[1380] Roska 1934, Abb. 3D,4; 4A,2.3; Martin 1990, 70.
[1381] Martin 1996, Anm. 357.
[1382] Heinrich-Tamaska 2005, 48, Abb. 22.
[1383] Eichstetten 169. sír: Sasse 2001, Taf. 68,9-11., Taf. 77; Marktoberdorf A190. sír: Christlein 1966, Taf. 48.
[1384] Több tagú övek nem szerepelnek a Koch SD 7. fázisban, de még a Koch SD 7-8. fázisban sem: Koch 2001, 87, Abb. 24.
[1385] Bóna–Horváth 2009, 305, Taf. 70/34. sír tamási; Az egyszerű övgarnitúrák, hiszen hasonló egyszerű négyszögletes veretekből álló analóg veretek a kora avar kori Pécs-Köztemető 30. sírjából kerültek elő. Kiss 1977, Pl. XXXVII,1-2,5. (89. t. B.); A leletegyütteseket a langobard kontinuitást hangsúlyozva tárgyalta Koncz István. Koncz 2015, 325-326, Fig. 4.
[1386] Kiss 1996; Stadler 1996; Martin 1996; Hajnal 2012, 628, Abb. 9.
[1387] Martin 1990, 86-87.

dc_1440_17

folyamatban, egy mester által készültek, de előfordulnak különböző műhelyből kikerült vagy később kiegészített elemekből összeállított garnitúrák is.

A zamárdi temetőben a 328. és a 370. sírban kerültek elő vas többtagú övgarnitúra vas trapéz alakú verettel kiegészített veretei. A kölkedi A-85, A-469, B-132 (90. t. A) és sírokból előkerült trapéz alakú veretekkel bővült övgarnitúra veretei vasból készültek, díszítetlenek és igen gyenge technológiai színvonalúak. Keskeny téglalap alakú elemekkel bővültek a kölkedi A-103. (90. t. B), A-215., A-227. sírok övgarnitúrái.[1388] A kölkedi A-19, A-249 (91. t. B), A-257. sírokban a négyszögletes hátveret profilált oldalú változatban van jelen, és ehhez hasonlóan a budakalászi temetőben is.

A budakalászi 1264. sír övgarnitúráját trapéz alakú veret egészíti ki és hasonló lehetett a 1082. sír töredékes verete is. Mindkét garnitúra vereteit létra- ill. pontszalagos tausírozás díszíti, az 1264. sír garnitúrájának veretét egy a nyugat-európai területeken megfigyelhető pajzs alakú felső és kör alakú alsó taggal rendelkező elem egészíti ki.[1389]

Bronzból készült többtagú övgarnitúrák

A vasból készült övgarnitúrákban előforduló elemekhez hasonló veretekből álltak össze a többtagú bronz övganitúrák is, amelyeket gyakran díszítettek poncolással, ékveséssel vagy a fogazott ornamentikával. Háromszög alakú poncokkal díszített övgarnitúra, szokatlan nyelv alakú csattesttel és ellenverettel volt a kölkedi A-250. sírban. A kölkedi A-223. sírban félkör és háromszög alakú poncokkal díszített csat és nagyszíjvég volt keskeny poncolt, trapéz alakú verettel együtt. E garnitúra lemezből préselt, szegecselt, különálló csatteste, ellen- és hátverete helyi sajátosságnak tekinthető, amely „homokóra" motívum, és kettős madárfej alakzat díszít.[1390] E két övgarnitúrát összekapcsolják a háromszög alakú poncok, ami alapján mindkettő egy műhely termékének tekinthető. A kölkedi A-275. sír a díszítetlen bronz lemezes övgarnitúrájában helyi változat a körszelet alakú testével egybeöntött csat, a pajzs alakú ellenverete, amelyek négyzetes, téglalap alakú veretekkel és egy tausírozott nagyszíjvéggel egészültek ki. A kölkedi A-264. sír övgarnitúráját a fogazott II. állatstílus kettős szimmetrikus fonatmintája díszíti, az állat feje, testrészei a Jankovich aranyak stílusához és korához állnak közel.[1391] E soktagú övek a kölkedi temetőnek a 7. sz. második harmadára keltezhető részében voltak. (14. temetőtérkép)

A Budakalász-dunaparti temető 719. sírban a többtagú öv bronz övmerevítő veretei maradtak fenn.[1392] A Budakalász-Dunapart 1290. és 1296. sírokban soktagú öv bronz lemez vereteinek töredékei kerültek elő.

Felmerült pannoniai többtagú övgarnitúrák esetében, hogy nem a Kárpát-medencében készültek és ezért egyes elemeik formáját, műhelyét és készülésének helye tekintetében külön értékelést igényelnek.

Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1966/20. sír övgarnitúrája

Az övgarnitúrát ovális karikájú, díszítetlen, trianguláris testtel ellátott csat, téglalap alakú veret, a három kis téglalappal áttört két négyszögletes veretet és két négyszögletes, alul szíjbefűzős, áttört nyúlvánnyal ellátott veret alkotja.[1393] (81. t. A) A csatot és a téglalap alakú veretet nagyfejű nitszegekkel, az áttört vereteket kis szegecsekkel erősítették fel. A keszthelyi övgarnitúra elemeinek formai párhuzamai a keleti frank területeken találhatók meg a Rajna vidéken és az Alpok északi előterében.

[1388] Kiss 1996, 214.
[1389] Marktoberdorf 179. és 197. sírok: Christlein 1966, Taf. 42,3-4; Taf. 52,12-13; München-Aubing: Dannheimer 1998, Taf. 39,15-16.
[1390] Heinrich-Tamáska 2006, 528, Tab. 1, 529-532.
[1391] Heinrich-Tamaska 2006, 528, Tab. 1, 532-537.
[1392] Hasonló veretek ld. Roth–Theune 1995, Taf. 284,12a-b; Leithäuser 2011, Taf. 201,23-24.
[1393] Müller 1999, 173, 4. kép 20. sír; Müller 2010, 284, Taf. 37,1-.

A straubingi bajor temető 765. sír övgarnitúrája szerkezetileg és formailag teljesen megegyezik a keszthelyivel, mert ebben a csat mellett mind a T-alakú, mind pedig a négyzetes áttört veretek párhuzamai is megtalálhatók (81. t. B).[1394] Más esetekben csak az egyes veretek párhuzamai figyelhetők meg.[1395] Hasonló övgarnitúrák nemcsak alamann és bajor területeken ismertek[1396], hanem a Rajna vidéken is[1397], számos esetben áttört, négyszögletes övdíszekkel.[1398] E többtagú övgarnitúrákat az Alpoktól északra és a Rajna vidéken többnyire poncolt minta díszíti. (81. t. B-E)

A szíjbefűzős nyúlvánnyal ellátott vereteket tartalmazó, többtagú övgarnitúrák körét a keleti frank területektől Pannoniáig összeköti az ellenveretek hiánya. A keszthelyi övgarnitúra eredete szempontjából meghatározóak a kis áttört veretek. Míg ugyanis a trianguláris testű csat és a téglalap alakú veret itáliai garnitúrákban is előfordul, a szíjbefűzős nyúlvánnyal ellátott kis áttört vereteket csak az Alpoktól északra és a Rajna vidéken kerülnek elő.[1399] E meghatározó szerkezeti és formai elemek tehát inkább nyugati germán területekhez köthetők, az Alpoktól északra elhelyezkedő bajor vagy alamann területekhez, de akár a Rajna vidékéhez is. Hasonló övgarnitúrák a schretzheimi 4. fázisra (Koch SD Phase 8) vagyis a 7. sz. első harmadára a keltezhetők.[1400]

Zoomorf veretekkel díszített övgarnitúra: Budapest-Szőlő utcai 3. sír

A Budapest-Szőlő utcai 3. sír áttört, zoomorf veretekkel díszített, többtagú övgarnitúrája minden egyes elemét bepecsételés díszíti.[1401] (86. t. A) A kereszttel díszített pajzstövises csat teste körszelet formájú, amelyhez trianguláris ellenveret és téglalap alakú hátveret, valamint három áttört, zoomorf övveret tartozik. Ennek az övgarnitúrának minden eleme a keleti frank területekre jellemző, Austrasia területén kívül ritkán csak fordul elő és még alamann területeken is Rajna vidéki importnak tekinthető.[1402] A hasonló övgarnitúrákhoz azonban általában nem körszelet, hanem trianguláris testű csat tartozik.[1403] A környei 77. sírban is volt két madáralak, és az együtteshez tartozott egy négyszögletesen átlyukasztott trapéz alakú veret is.[1404] (86. t. B) Zoomorf veretekel díszített övgarnitúrák Itáliában is ritkaságnak számítanak[1405], ezért ott is személyek mozgására, mobilitására engednek következtetni.

Övgarnitúra két végén áttört, keskeny, bronz övmerevítőkkel: Budakalász 719. sír

A bolygatott budakalászi 719. sírban a kifli alakú fülbevalót és lándzsát bennhagyták, de az övgarnitúrát kiemelték, amelyből csupán három kis bronz, kettős kerek áttöréssel rendelkező merevítő tag maradt meg. Hasonlóan kisméretű, kör vagy négyszögletes áttöréssel rendelkező különböző formájú merevítő veretek gyakran kerülnek elő a többtagú övgarnitúrákban dél-

[1394] Geisler 1998, Taf. 280.
[1395] A straubingi 170., 263., 704., 710. sírokban csak a T-alakú, áttört díszű veretek párhuzamai kerültek elő: Geisler 1998, Taf. 73, 250; Taf. 41; Schretzheim 463. sír: Koch 1977, Taf. 120.
[1396] Eichstetten 227. sír: Sasse 2001, Taf. 99,9-11.
[1397] Pl. Stockumban ellenveret nélkül: Siegmund 2000, Stockum 26. sír Taf. 195,1-2; Xanten I. (St. Viktor): Taf. 231/Grab 37/1,1-2.
[1398] Siegmund 2000, Oberlörick II. 6. sír: Taf. 120,3-5; Orsoy: Taf. 135,2/3; Rill: Taf. 153/3,1-2; Sterkrade II. Grab 9: Taf. 187,9; Xanten I. (St. Viktor): Taf. 224/Grab B40/1,4; Taf. 236/Grab 68,2; Gondorf: Schulze-Dörrlamm 1990, Taf. 52,57-59; Taf. 53,8, 12-15.
[1399] Az itáliai övgarnitúrák rendszerint díszítetlenek, a veretek ellenverettel, látszólagos nittel és füles felerősítéssel rendelkeznek. Az altenerdingi temető 705. és 1063. sírja díszítetlen csatjainak veretein csak látszólagos nietek voltak, és mint a mediterrán csatok alul füllel voltak ellátva. Losert 2003, 350-351, 221, Abb. 41.
[1400] Koch 1977, Taf. 37; Koch 2001, 87-88.
[1401] Nagy 1998, 49, Taf. 41,A.
[1402] Koch 2000, 285-87.
[1403] Koch 1990, 192-193.
[1404] Salamon-Erdélyi 1971, 89 Taf. 11,26-27,31.
[1405] Nocera Umbra 145. sír: Rupp 2005, Taf. 152.

dc_1440_17

német területeken.[1406] Ilyen szerkezeti elemek az itáliai garnitúrákban nem kerülnek elő, ezért feltételezhetjük, hogy a budakalászi sírban egy nyugati Meroving típusú, többtagú övgarnitúra lehetett.

Többtagú övgarnitúra T-alakú övverettel

Egyetlen, díszítetlen T-alakú veret utal egy Meroving típusú többtagú övgarnitúrára a budakalászi 1306. sírban. Ennek az élszedett, T alakú formának az eredete még nem tisztázott és nem kizárt, hogy késő antik környezetből származik. A Cividale-San Stefano in Pertica 1. sírjában az aranyból készült háromtagú garnitúra hátverete egy poncolt, ívelt oldalú T-alakú veret volt.[1407] Pannoniában már a langobard korban is készítették, hiszen a tamási langobard temető 2-3. sírjában egy díszítetlen[1408], a mosonszetjánosi II. sírban pedig egy aranyozott bronz poncolt T alakú veret került elő.[1409] Hasonló T alakú veretek párhuzamai tömegesen fordulnak elő nyugati Meroving típusú, többtagú övgarnitúrákban.[1410] Hasonló T-alakú veretek Itáliában a 7. század középső harmadától az Alpi típusú övgarnitúrákban is megjelennek, de azok felerősítése eltérő. A budakalászi T alakú övveret még az langobard kori előzményekhez köthető helyi készítmény és még az Alpi-típusú–itáliai övgarnitúrák horizontja előtt jelent meg.

Gerezdelt karikájú csat: Budakalász 530. sír

A pajzstövises, gerezdelt karikájú csat feltehetően egy többtagú övgarnitúra része lehetett. A csat közeli párhuzama a nyugati frank „Envermeu-típus", amelynek számos példánya a Rajnától keletre is megtalálható (pl. Sirnau 125. sír).[1411] A nyugati párhuzamok esetében azonban a csat profilált, megvastagodó és nem pajzstövises, mint a budakalászi példány esetében.

Hasonlóan finomabban vagy durvábban, sűrűn gerezdelt felületű csatkarikák megjelennek késő antik mediterrán környezetben is a 6. században a bizánci birodalom területén az Al-Duna vidékén[1412] és Itáliában.[1413] A budakalászi csatot azonban a durva gerezdelés módja és a pajzstövis megjelenése kulturális értelemben a nyugati Meroving leletanyaghoz köti.[1414]

Trianguláris testű csat, vésett fonatmintával: Budakalász 1416. sír

A budakalászi 1416. sír nyújtott, háromszög alakú, profilált bronz csatjának középső mezejében ékvéséses technikával kialakított vonalkötegek fonata látható. Hasonló veretek rendszerint háromtagú övgarnitúra részét képezték, de ebben az erősen rabolt sírban a töredékes leletanyag miatt az eredeti összefüggések nem állapíthatók meg. (87. sír 1)

A csat közeli párhuzamai a Rajna vidékéről kerültek elő. Teljesen megegyezik a budakalászi és a Xanten I (St. Viktor) 66/39. sír csatjainak díszítése, s az utóbbi keltezése az Alsó-Rajna-i kronológia 6. fázisára (570-585) tehető.[1415] (87. sír 3) Hasonlóan díszített mindkét csat középmezeje, mindegyiken utalást találunk a nitszegekre, de valójában

[1406] Két végükön átlyukasztott keskeny merevítők: Aschheim-Bajuwarenring 433. sír (Gutsmiedl-Schümann 2010, Taf. 142, 8-10; Schretzheim 3. és 342. sírok: Koch 1977, Taf. 3,12; 90,5; Güttingen: Garscha 1970, Taf. 78, 20-21.
[1407] Mutinelli 1961, Taf. 54-55.
[1408] A tamási 2-3. sír verete származhat helyi romanizált környezetből, vagy Itáliából. Bóna-Horváth 2009, 294, Taf. 59/2-3. sír,1.
[1409] Koncz István szíves szóbeli közlése, aki a mosonszentjánosi leleteket PhD értekezésében dolgozza fel.
[1410] A veretek előkerülhetnek férfisírokban az övgarnitúra (Schretzheim 463. sír Koch 1977, Tf. 120,13-14), női sírokban pedig a lábbeliveret részeként (Schretzheim 615. sír, Koch 1977, Taf. 161,14-15.)
[1411] Frey 2006, 18-19. Abb. 9-10.
[1412] Daskalov 2012, 224, Obr. 54,1-12; különösen 15-17.
[1413] S. Giusto: Simone 2003, 156, Fig. 103,5.
[1414] Altenerding 218. és 1228. sírok: Sage 1984, Taf. 26,26; Taf. 147,5.
[1415] Siegmund 1998, 27, 204-205, Abb. 81.

mindegyiket a verethez forrasztott füllel erősítették fel. Egy dietersheimi szórvány példányon ugyancsak koncentrikus körök jelzik a nitszegeket, s a csatot valójában fülekkel erősíthették fel.[1416] (87. sír 2-5)

A csat további analógiáját mutatja a Mainz-Finthen temetőjének 45. sírjában talált garnitúra, amelynél a csatot ugyancsak ékvésett vonalkötegminta díszíti és az ellenveretet nagyfejű szegecsekkel erősítették fel.[1417] (87. t. 2) Ugyancsak Mainz térségéből származik a Heerdt gyűjtemény fonatmintás csatja és ellenverete.[1418] További hasonló vésett díszű csatok a Rajna mindkét oldaláról ismertek.[1419] E csattípusnak a keltezése az AM II-III vagy az SD-Phase7-re tehető, ami megfelel a Kárpát-medencei keltezésnek is.[1420]

A budakalászi példány felerősítése a bizánci csatok mintájára áttört nyúlványokkal történt (Stecköse), s a felerősítési mód megtalálható a nyugati frank területeken és Itáliában is. A marzagliai (87. sír 5) és a klepsaui lovassírokban úgyanolyan a háromszögalakú a veretek díszítése és felerősítése mint a budakalászi esetében.[1421] A budakalászi csat női sírból került elő, amelyhez díszfüggő is tartozhatott. A fogazott állatsílus a díszfüggő négyszögletes veretein a 7. sz. elejére keltezhető ezért a Rajna vidéken és alamann bajor területeken korábban jelentkező példányt a Kárpát-medencében tovább használhatták.

Más esetekben a nyugati típusú tárgyon alkalmazott díszítés árulja el, hogy az a Kárpát-medencében készülhetett. A zamárdi 907. sírból előkerült pajzstövises tövisű, ovális karikához tartozó, de különálló, szegecses felerősítésű háromszög alakú csattest peremét a Kárpát-medencében gyakori félkör alakú bepecsételés díszíti.[1422] Hasonló bepecsételéssel díszített a Zamárdi 911. sírban talált bronz csatkarika is. Mindkét tárgynak a keleti frank területen vannak párhuzamai, de a félkör alakú bepecsételés alkalmazása utal Kárpát-medencéi készítésre. A csoporthoz tartozik a kölkedi A temető 123. sírjából előkerült, köralakú bepecsételésekkel díszített, trianguláris lemezes testű csat is, amely esetében lemezes kivitelezés és a Kárpát-medencei tárgyakra jellemző formájú bepecsételés miatt vetődik fel a helyi készítés lehetősége.[1423] (31. leletlista)

Soktagú övgarnitúrák

A címerpajzs alakú veretekkel díszített, bizánci eredetű, soktagú (vielteilige) övgarnitúrák készítése és viselete a 7. századtól vált általánossá. Hasonló övek készültek a bizánci központi műhelyekben előkelők, katonák és tisztségviselők számára, provinciális bizánci környezetben a helyi nobilitások részére, és a Bizánci Birodalom területén kívül, Bizánc kulturális

[1416] Zeller 2000, Taf. 65,3.
[1417] Engels 2008, 129, Taf 34,3; Zeller 2000, Taf. 65,4a-b.
[1418] Behrens 1947, 36, Abb. 82,1-2
[1419] *Abainville (Meuse)*: R. Billoret: Circonscription de Lorraine. Gallia 32, 1974, 342, Fig. 9:G; Caranda: Moreau 1884, Pl. 54; *Dieue:* X. Delestre (szerk.). Lorraine mérovingienne (Ve-VIIIe) siécle. Metz 1988, Fig. 33; Farges les Macon: H. Gaillard de Semanville: Les cimetieres Merovingiens de la Cote Chalonnaise et de la cote maconnaise. Revue Archeologique de l'est et du Centre-Est. Troisieme Supplement. Dijon 1980, Pl. 8:17; *Foug* (Savonnières-lès-Toul): Clermont-Joly: L'époque mérovingienne. Catalogues des collections archéologiques des musées de Metz 1. Metz 1978, 71, 209, Nr. 105; *Guntersblum (Rheinhessen):* Wamers 1986, 70-71, Nr. 51; *Hailfingen Grab 459*: Stoll 1939, 69-70, Taf. 23; *Naunheim*: U. Back: Frühmittelalterliche Grabfunde beiderseits der unteren Mosel. BAR International Series 532. London 1989, Taf. 30:3; Ismeretlen csat Rheinhessen vidékéről, Heerdt-Sammlung: G. Behrens: Merowingerzeit. Original-Altertümer des Zentralmuseums in Mainz. Katalog 13. Mainz 1947, 36. Abb. 82:1,2; Modena-Marzaglia (Romagna): W. Menghin: Il materiale gotico e longobardo del museo nazionale germanico di Norimberga proveniente dall'Italia. Richerche di Archeologia Altomedievale e Medievale 1. Firenze 1977, Tav. 13:37-40.
[1420] Koch 2001, 284-287; Engels 2008, 53. Hasonló veretek keltezése az Alsó-Rajna vidéken a 6. fázisra tehető: Siegmund, Niederrhein 27.
[1421] Klepsau: Koch 1990, 192-193, Taf. 5,11; Marzaglia: C. Sturmann Ciccone: Reperti longobardi e del periodo longobardo della provincia de reggio Emilia. Reggio Emilia 1977, Tav. 1,4.
[1422] Bárdos-Garam 2009, 380, Taf. 176,1.
[1423] Kiss 1996, 451, Taf. 123.

dc_1440_17

kisugárzásának elemeit részben befogadó hatalmi és kulturális központokban.[1424] E hatalmas területen a megrendelői igények és ízlés különbözősége, az eltérő technikai tudás és nyersanyagbázis miatt a forma, díszítés tekintetében kimutatható párhuzamos irányú fejlődés mellett is jelentős regionális különbségek alakultak ki.

A mediterrán eredetű pajzs és kettős pajzs alakú veretekből és nagyszíjvégből álló, préselt lemezes nemesfém övgarnitúráknak a 7. század középső harmadától az Alpoktól északra, a Meroving kulturális területeken megjelentek egyszerűbb, olcsóbb anyagból, vasból készült változataik.[1425] Az övgarnitúrákon közvetlenül felismerhető a mediterrán bizánci ill. itáliai típusú címerpajzs alakú veretekkel díszített, soktagú övek hatása.[1426] Akárcsak az Alpoktól északra és Itáliában, Pannoniában is a helyi kézműves-szervezet készíthette ezen új igényeket tükröző, kora bizánci előképeket követő formákat. Nemesfém hiányában a vasból és bronzból készült, bizánci típusú, soktagú övgarnitúrákat az új divathoz igazodó, de kevésbé tehetős személyek viselték.

Habár a Kárpát-medencében a bizánci típusú soktagú öveknek széles körben elterjedt divatja figyelhető meg, a kora avar kori Dunántúlon megjelentek a nyugati Meroving típusú vas soktagú övgarnitúrák is. Ezek az egyszerű kivitelezésű garnitúrák nem lehettek import termékek, helyi készítésük e tekintetben is a pannoniai Meroving kultúrájú közösség anyagi kultúrájának a nyugat-európai fejlődéssel párhuzamos jellegére utal.

Soktagú övgarnitúra, rövid, pajzs alakú övveretekkel

Övgarnitúra rövid, vas veretekkel

A kora bizánci mediterrán övgarnitúráknak a nyugati Meroving területeken a 7. század középső harmadában megjelentek vasból készült, egyszerűbb változatai[1427], amelyeket a három és többtagú öveket követően helyi műhelyek állítottak elő. Ilyen vasból készült, rövid, címerpajzs alakú veretekkel díszített övgarnitúrák kis számban a Kárpát-medencében is előfordulnak, elsősorban azokban a temetőkben, ahol korábban a háromtagú és többtagú övgarnitúrák is megtalálhatók voltak. Ebben a tekintetben tehát Pannoniában is a nyugati Meroving változásokkal párhuzamosan folyó átalakulás tanúi lehetünk.

Ezeket az egyszerű, rövid pajzs alakú veretekből álló, soktagú, vas övgarnitúrákat Pannoniában is helyi műhelyek állították elő, ezért a kivitelezés tekintetében területileg kisebb eltéréseket mutatnak ugyan, de alapvetően formai, technológiai és szerkezeti (verettel egybekovácsolt szegecses felerősítés) tekintetben megegyeznek.[1428] A nemesfém, díszített övgarnitúrákat utánozták a vasból készült vereteken a tausírozás mind Itáliában, mind pedig az Alpoktól északra.[1429]

A lándzsát és egy pajzs bepecsételt díszű szegecsét tartalmazó budakalászi 299. sírban csak egy szegecsekkel felerősített, körszelet alakú csattest és vasból készült T-alakú és halfarkas veretek utalnak a rövid veretekből álló, soktagú övgarnitúrára. A vasból készült, soktagú, címerpajzsalakú övgarnitúráknak nyugaton is gyakori eleme a T- alakú és a halfarkas veret.[1430] Rövid, díszítetlen, soktagú vas, szegeccsel ellátott övveretek voltak a budakalászi

[1424] Bálint 2000a, 99-162; Schmauder 2000, 15-44.
[1425] Christlein 1966, 44-60; Koch 5. fázis: Koch 1977, 37; Fiedler 1984, 55-41.
[1426] Koch 4. fázis: Koch 1977, 37, Abb. 8B.
[1427] Schretzheim 154, 164, 162, 166, 324 síroban: Koch 1977, Taf. 36, 40-41, 85.
[1428] Christlein 1966, 46, Abb. 17; Altenerding: Losert 2003, 359-364, Abb. 88-92; Neresheim 1993, Taf. 3.
[1429] Collegno 53. sír: C. Giostra: Catalogo. In: Pejrani Barrico 2004, 102, Fig. 88; Castel Trosino 142. sír: Paroli–Ricci 2005, Tav. 116-122; Brescia – S. Bartolomeo: G. Panazza: Note sul materiale barbarico trovato nel Bresciano. In: A. Tagliaferri (Hrsg.) Problemi della civiltá e dell'economia longobarda. Scritti in memoria di Gian Piero Bognetti. Bibliotheca della rivista „Economia e Storia" 12. Milano1964, 137-171, Taf. 3,4,18; Marlia: von Hessen 1975, 43-46, T. 12; Collegno: Pejrani Baricco 2004, 113, Fig. 100; Nocera Umra 124. sír: Rupp 2005, Taf. 134.
[1430] Marktoberdorf 40. 183. sírok: Christlein 1966, Taf. 13,10; Taf. 43,13.

dc_1440_17

1280. és az 1324. sírokban is. A leletegyüttesben szokatlan a körszelet testű csat, mert a vele együtt előkerült rövid vereteknél korábbra keltezhető. A budakalászi 142. sírban vegyes összetételű övgarnitúra lehetett, mert egy rövid kettőspajzsalakú vas veret préselt, dudoros díszű bronz lemezes szíjvéggel volt együtt. Kisméretű, vas T-alakú veret maradt fenn a budakalászi temető 52. sírjában is. (32. leletlista)

Rövid pajzs alakú, bronz veretekkel díszített övgarnitúrák

A kora bizánci, préselt technikával készült, soktagú övgarnitúrák öntött, bronzból készült változatai a Kárpát-medencében is előfordulnak, de ritkábban mint a közép- és nyugat-európai Meroving területeken. A pajzs, kettős pajzs és T-alakú övveretek olyan leegyszerűsített változatai tartoznak a zamárdi 1408. sír és a kölkedi A-225 sír övgarnitúráihoz, amelyek formai párhuzamai a Meroving területeken figyelhetők meg.[1431] A soktagú övek e helyi változatainak kialakulása a Dunántúlon és attól nyugatra hasonló módon ment végbe, de míg a bajor és keleti alamann területeken a soktagú övek vasból készültek[1432], a Közép-Rajna vidéken inkább a bronz övgarnitúrák terjedtek el.

A kora bizánci, soktagú öv minden elemét (pajzs, kettős pajzs alakú veretek, kisszíjvégek és nagyszíjvég) utánozza a kölkedi A temető 226. sírjában talált egyedi, pont-kör díszes öntött bronz övgarnitúra, amelynek veretei és csatja is egy készítési eljárás során készült. (94. tábla A) A leletegyüttesben található egy pont-vessző díszes préselt kora bizánci típusú övveret is. Az igénytelen késő antik eredetű pont-kör díszítés az övgarnitúrán valójában a kora bizánci motívumkincset pótolja.[1433] Hasonló, pont-kör mintás, bronzból készített, soktagú övek a Meroving kultúrájú területeken is előfordulnak.[1434]

A szekszárdi 551. és 687. sírokban egyforma övgarnitúrák kerültek elő, amelyhez egy-egy szíjbeszorítós vas szíjvég, pajzs alakú és kettőspajzs alakú díszítetlen veretek tartoztak.[1435] (94. t. B, C) A két együttes olyan nagymértékű hasonlóságot mutat, hogy azonos mester/műhely készítményeinek tarthatók. Mindkét esetben a kettőspajzs alakú veret alsó része megrövidült, és a félhold alakú veretet a felső pajzshoz kovácsolva alakították ki, hiszen ekkor még a félhold alakú tag nem vált el a pajzs alakú verettől. A szekszárdi 551. sírban egy lándzsával eltemetett férfi nyugodott. A szekszárdi 567. sírban igénytelen, díszítetlen, pajzs alakú bronzlemezekből álló, egyszerű övgarnitúra volt.[1436]

Az öntött, bronz, soktagú övek megjelenése a Kárpát-medencében Meroving kultúrájú környezetben figyelhető meg (Szekszárd, Kölked, Zamárdi[1437]), párhuzamosan a rövid vas veretes övekkel és a hasonló nyugat-európai bronz övveretekkel (pl. Bargen 9. sír[1438], Sirnau 116. sír[1439]). A kölkedi B-470. sír soktagú övgarnitúrája[1440] profilált kerek vereteit és a csökevényes kettős pajzs alakú vereteket a tausírozott ornamentikát idéző, vésett spirálminta, a szíjvégeket pedig volutás minta díszíti. E soktagú bronz övgarnitúra az elegánsabb, ezüsttel tausírozott övgarnitúrák díszítését utánozza.[1441]

[1431] Koch 1967, 69. Liste 11-12, Taf. 90, Karte 11-12; Siegmund 1998, 36; Siegmund 2000, 232-236.
[1432] Linz-Zizlau: Ladenbauer –Orel 1960, Taf. 2/36,2; Taf. 3/40; Taf. 8/94-95; Taf. 11/115.
[1433] Koncz–Ódor 2016, 145-156.
[1434] Rövid és hosszú, pont-kör díszes elemekből készült a dirmsteini temető 250. sírjából előkerült soktagú övgarnitúra (SD 10): Leithäuser 2011, 119 Abb. 44.
[1435] Rosner 1999, Taf. 37,3; Taf. 45,4.
[1436] Rosner 1999, 204, Taf. 38,1-12.
[1437] Pl. Zamárdi 1393 és 1401. sírok: Bárdos-Garam 2009, 364-365, Taf. 161-162.
[1438] A bargeni 9. sírban egyszerű T alakú veret és hosszúkás végein csúcsos kettős pajzs alakú veret volt: U. Koch: Die fränkische Gräberfelder von Bargen und Berghausen in Nordbaden. Forsch. u. Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württenberg 12. Stuttgart 1982, 154, Taf. 8,5-6.
[1439] A sirnaui együttes kettős pajzs alakú és T alakú veretek öntött változatait tartalmazta. Koch 1969, Taf. 42:2-6.
[1440] Kiss 2001, 100, Taf. 86/470,2-20,28.
[1441] vö. Westheim Ia/b sír: Reiβ 1994, Taf. 1,1.

A soktagú bronz övek a reprezentatív kora bizánci övek egyszerűbb, lokális változatai, amelyek a helyi közösségek igazodását mutatják az avar kor elején kialakult divathoz. Ha elfogadjuk, hogy a kora bizánci övek az avar kaganátusban a társadalmi reprezentáció eszközei, akkor ezen bronz övek esetében e társadalmi igényhez való igazodás igényét láthatjuk. (33. leletlista)

Soktagú övgarnitúra rövid, pajzs alakú, tausírozott vas veretekkel

A rövid címerpajzs alakú, vas veretes övek külön csoportját képezik a tausírozott garnitúrák, amelyek nagy számban fordulnak elő Itáliában, az Alpoktól északra dél-német területeken[1442] és kisebb számban megtalálhatók a Kárpát-medencébe is. Ezeket a vereteket a tausírozás mintája alapján osztályozhatjuk. A volutás mintával tausírozott veretek már a Nocera Umbra-i temető második fázisában, 590 körül megjelennek.[1443], akárcsak az Alpoktól északra is, ahol még a 7. század közepén is használatban vannak.[1444] A spirális mintával tausírozott vas veretek ezzel szemben csak a 7. sz. második negyedében alakulnak ki, amint azt a Heracleios (613-631) éremmel keltezett Trezzo sull Adda 5. sírjának tausírozott veretei is mutatják.[1445] A spirális tausírozású övek az Alpoktól északra a Schretzheim Stufe 5-ben jelennek meg (620/30-650/60) között és a század végéig használatban voltak.[1446]

A Nocera Umbra-i és a Crypta Balbi leletek mutatják, hogy volutás tausírozás valójában a bizánci pont-vessző mintát utánozza, s később a voluták mellett megjelent a spirális minta. Habár mind a volutás mind pedig a spirál tausírozott veretek Itáliában is előkerülnek, a nagy számú bajor-alamann területen megfigyelhető előfordulásuk miatt készítésük az Alpoktól északra is feltételezhető.[1447] Volutás és spirális tausírozású övgarnitúrák a Kárpát-medencében a három hasonló leletanyagú temetőben Budakalászon, Kölkeden és Zamárdiban fordulnak elő, és a lelettársulások, valamint a temető startigráfiája alapján a 7. sz. középső harmadára keltezhetők.[1448] Ezekben a temetőkben korábban műves három és többtagú veretek és csatok is megtalálhatók, amelyek a helyi kézműves ismeretek jelenlétét igazolják. A zamárdi 1285. sír volutás övgarnitúra elemei (övveretek és akasztó veret) megtalálhatók a Crypta Balbi műhelyben.[1449]

A bonyolultabb technológiai tudást igénylő, II. állatstílussal díszített övgarnitúrák a Kárpát-medencében a Dunántúlon Zamárdiban és az Alföldön Pitvaroson kerültek elő. Ez a típus a 7. század második negyedében Itáliában[1450] és az Alpoktól északra[1451] egy időben jelent meg és a két területen a motívumkincs azonos.[1452] A motívum elemzés és a veretek technológiai színvonalának vizsgálata arra utal, hogy az Alpoktól északra itáliai előképek nyomán folyt a gyártás.[1453] Az állatstílussal díszített veretek kis száma nem utal helyi Kárpát-medencei műhelyre, a jó minőségű pitvarosi veretek inkább itáliai eredetre utalnak, de a délnémet kapcsolatok sem zárhatók ki.

[1442] Schretzheimi 227. sírban: Koch 1977, Taf. 60
[1443] Nocera Umbra 2. fázis (590-610): Rupp 1997, 30.
[1444] Keim 2007, 48.
[1445] Roffia In: Roffia-Sesino 1986, 76, 86, 95f.,
[1446] Christlein 1966, 52f; Koch (1977) 5. fázis második fele (630/40-660) 29-32; Bertram 2002, 195f.; Knöchlein 1997, 46; Heinrich-Tamaska 2005, 32-33.
[1447] Giostra 2000, 87; Keim 2007, 50-51.
[1448] Martin 1996, 341.
[1449] Giostra 2000, Tav. 153; Bárdos-Garam 2009, 347, Taf. 144/1285,3-18.
[1450] A Melucco Vaccaro: Il restauro delle decorationi ageminate „multiple" di Nocera Umbra esd i Castel Trosino: un'occasieone per un riesame metodologico. Archaeologia Medievale V, 1978, 9-75; Giostra 2000, 96-102.
[1451] Keim 2007, 51-56.
[1452] von Hessen 1971, 27f.
[1453] Giostra 2000, 88-105.

A rövid, tausírozott veretek között előfordulnak még cikk-cakk ornamentikával (Vác-Kavicsbánya 425. sír) és S-alakú mintával díszített példányok is.[1454] A csákberényi 421. sír kettős fonatmintás, ezüsttel és sárgarézzel tausírozott vereteinek analógiái a marktoberdorfi temető 169. sírjában fordulnak elő.[1455] A soktagú, rövid, vas tausírozott veretes övgarnitúrák a soktagú övekkel egy időben fordulnak elő a 7. sz. középső harmadában/harmadik negyedében, de a Meroving területeken megfigyelhető időrendjükön túlmutató használatuk is megfigyelhető.[1456]

Feltűnő, hogy egyik Kárpát-medencei garnitúra sem teljes, a pitvarosiban volutás és spirál-tausírozott veretek is voltak, a zamárdi 1353. sír garnitúrájában pedig ezek mellett még maszkos és állatstílussal tausírozott veretek is. Egységes stílusú garnitúra spiráltausírozással csak Budakalászon fordult elő az 1295. sírban. A volutás, a spirális tausírozású övveretek, akárcsak a maszkos és a II. állatstílussal díszített tausírozott, jó minőségű veretek a Kárpát-medencében kis számuk miatt importnak tekinthetők. A nem egységes stílusú, vegyes összetételű övgarnitúrák hosszabb idejű használatra engednek következtetni, ezért a keltezésük tekintetében az itáliai és az Alpoktól északra lévő példányok időrendje csak fenntartásokkal vehető figyelembe.[1457] Ilyen veretek személyek, kisebb csoportok mobilitását jelzik Itália vagy Nyugat-Európa irányából.[1458] A kutatásban a rövid, soktagú övgarnitúrák elterjedése alapján felmerült helyi, dunántúli készítésük lehetősége is, de ennek igazolására archaeometriai vizsgálatokra lenne szükség.[1459] (34. leletlista)

Rekeszdíszes, vas soktagú övgarnitúra

A rövid pajzs alakú veretes, soktagú övgarnitúrák sajátos változatát képezik a keskeny peremmel ellátott, kör-, S- és franciakapocs alakú idomokkal kialakított rekeszekkel díszített, vas veretekből álló együttesek. A változatos alakú vas cellákba egykor valószínűleg üveg berakást helyezhettek, amely a Kárpát-medencében csak a keszthelyi garnitúra esetében maradt fenn. A vas rekeszes övgarnitúra a kora bizánci öv szerkezetét követi, elemei között találhatók rövid, pajzs és kettőspajzs alakú övveretek, a kis és nagy szíjvégek. (104. t.) A vasrekeszes övgarnitúrák kivétel nélkül a kora avar kori Pannonia területén, a Meroving és késő antik hatású temetőkben kerültek elő, európai párhuzamaik pedig a Duna felső folyása mentén kerültek elő. (17. térkép)

Forma, technológa, időrend

A szíjvégek felületét gyakran egy keskeny borda osztja fel függőleges sávokra és ezekbe illeszkednek a kör-, S- és franciakapocs alakú idomok. Ez utóbbiak a vereteken és a szíjvégeken teljesen szimmetrikusan helyezkednek el. A kialakított díszítés feltehetően a kora bizánci övek[1460], vagy a tausírozott övveretek mintáját utánozza.[1461] Az olcsó vas alapanyag ellenére is könnyedséget sugárzó, kissé bonyolult, mégis nagy ügyességet igénylő technológiai eljárással kialakított mintázat előképe nemesfém ékszerek esetében figyelhető

[1454] Daim 1998, 106.
[1455] Christlein 1966, Taf. 41,12-15.
[1456] Christlein 1966, 40-60; Heinrich-Tamaska 2005, 45-47.
[1457] NR9. fázis 640-670: Siegmund 1998, 207 (5.1 és 5.4 típusok); Nocera Umbra 3. fázis 610-630: Rupp 1997, 23-40; Kiss 1996, 213-214; Kiss 2001, 208; Heinrich-Tamaska 2005, 85-89.
[1458] Daim–Koch–Samu 2017, 239-253.
[1459] Heinrich-Tamaska 2005, 128, Karte 1; Bálint Cs. Keszthely, Pécs, a Fertő környékén helyi műhelyt feltételez. Bálint, *Italy*
[1460] Alattyán 175. sír: Kovrig 1963, Taf. XLVI,23-29.
[1461] Hasonló formában figyelhető meg az S-alakú motívum a pitvarosi temető egyik tausírozott kisszíjvégén. Bende 2000, 214, 5. kép,10.

dc_1440_17

meg.[1462] Több esetben is mélyített közepű mezőben kör-, S- és franciakapocs alakú drót vagy filigrán díszítések fordulnak elő viseleti tárgyakon és ékszereken (fibulákon, karpereceken). A kialakított cellákba feltehetően valamilyen kitöltőanyagot tettek, amit azonban eddig még nem sikerült pontosan azonosítani. A cellás veretek prototípusa a környei temető 149. sírjában előkerült, s ez az avar kori példányok között egyedüli módon nem vasból, hanem bronzból készült, s ebben sikerült megfigyelni „üvegpaszta" kitöltő anyag maradványait is.[1463] Hasonló, bronzból készült példány a singeni alamann temetőből ismert. (97. t. B) A Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1966/44. sírjából előkerült szíjvég közepén egy üvegberakás volt[1464], az ezt szegélyező rekeszes mezőben nem maradt kitöltő anyag

A zamárdi temetőben talált övveretek és szíjvégek díszítése rendkívül egységes, mindegyik vereten nagy szemű, 8-as alakú vas elemekkel alakították ki a cellákat, ezért az egységes kivitelezés azonos műhely vagy kézműves tevékenységére utal. Megfigyelhető továbbá, hogy egy-egy lelőhelyen azonos formai és technológiai jegyeket mutatnak a rekeszes övgarnitúrák (Kölked, Budakalász, Zamárdi), amelyeket mindenütt helyi mesterek állítottak elő.

A kora bizánci övgarnitúrák szerkezetét követő rekeszes díszű veretes övek a Kárpát-medencében már a 7. század első harmadában megjelentek, mert megtalálhatók a 630 körül záródó Keszthely-fenékpusztai déli erőd melletti temető 1966/44., és 1966/52. sírjaiban.[1465] A kölkedi és budakalászi temetők horizontális stratigráfiai elemzése azonban arra mutat, hogy a vas cellás övgarnitúrákat a 7. század második harmadában használták. Ezt támasztja alá a kölkedi B temető 306. sírja is, amelyben együtt található egy rövid vasrekeszes veret és egy későbbre keltezhető, hosszú veretes övgarnitúrához tartozó vas, keskeny nagyszíjvég.[1466] A vasrekeszes díszítő- és technológiai eljárást legkorábban a késő antik kultúrájú Keszthely-Fenékpusztán működött ötvösök alkalmazták, és innen terjedhetett el később az avar kori Pannonia területén.

Eredet, műhelyek

Korábban nem volt ismert, hogy ennek az egyedi, ritkán alkalmazott technikának a Kárpát-medencén kívül eddig csupán az Alpoktól északra, bajor és alamann területeken került elő néhány analógiája. A legközelebbi formai és technológiai párhuzam az unterthürheimi temető 142. sírjában egy övgarnitúra nagyszíjvége.[1467] (97. t. C) Az övet a pannoniaiaktól kissé eltérő módon középen egy hosszú U-alakú tag osztotta három mezőre, amelyekben ugyanúgy körbe végződő S-alakú és franciakapocs alakú tagokat helyeztek. Az így kialakított cellákban tett berakás itt ugyanúgy elenyészett, mint többnyire avar kori Pannoniában is.

Hasonló technikával készített szíjvég került elő női övfüggő részeként a schretzheimi temető 543. sírjából is. Ezen a 7. század közepére keltezhető példányon az egész felületen helyezték el szimmetrikus elrendezésben a félkör alakú, végein kört formázva visszahajló tagokat, de berakás nyomaira itt sem bukkantak.[1468] (97. t. A) A schretzheimi szíjvég technikai különlegessége, hogy a vas peremen egy rézszál fut körbe, és a szíjvég közepén a cellákat képző vas elemeket is rézzel tausírozták.

Chr. Grünewald feltételezi, hogy az egymáshoz közeli schretzheimi és unterthürheimi példányok közös műhelyhagyományra vezethetők vissza, sőt akár azonos mester termékei is lehettek. A nyugati Meroving területeken ezen kívül még két esetben fordul elő ez a technológia. A singeni hosszú, keskeny bronz szíjvég téglalap alakúan kimélyített középső

[1462] Eddig nem ismertek ennek a díszítésformának mediterrán előzményei, bár hasonló technikai színvonalú áttört korong ismert a Crypta Balbi lelőhelyről. Ricci 2012, 9 Fig. 2.
[1463] Salamon–Erdélyi 1971, 29; 104, Taf. 26,5; 143, Taf. XXVI,3.
[1464] Müller 2010, 55, 285, Taf. 38,15,27.
[1465] Müller 2010, 242-246.
[1466] Kölked-Feketekapu B 306. sír: Kiss 2001, I. 111, II. 87, Taf. 73/306,6.
[1467] Grünewald 1988, 164-165, Taf. 31A,1b.
[1468] Koch 1977, 80, 116-117, Taf. 139,9.

részén, amelyben két S alakú tag képezte a cellákat.[1469] Újabban a straubingi temető 271. sírjában[1470] került elő egy a pannoniaiakkal megegyező kivitelezésű vas rekeszes övgarnitúra.

A vascellás veretek esetében a technológiai kapcsolatra a pannoniai és az alamann bajor területek között a környei 149. sír leletére hivatkozva már korábban U. Koch felhívta a figyelmet. Mivel ennek a technológiának Itáliában nem ismertek analógiái ezért feltételezhető, hogy ez az eljárás a tausírozott és ékkőberakásos veretek pótlására alakult ki a Kárpát-medencében és ugyanúgy az Alpoktól északra is. Az azonos technika ellenére a kivitelezés különbségei miatt két terület között nem feltételezhető közvetlen műhelykapcsolat, csupán e technológia kölcsönös ismerete jelenthet kapcsolatot. A technológiai ismeret közvetítése, átadása (technológiatranszfer) utalhat mesterek vagy személyek, kisebb népcsoportok mobilitására is. Bajor és alamann területeken a vascellás övgarnitúrák száma elenyésző, Pannoniában azonban jelentősen megnőtt az ismertté vált példányok száma.

A vascellás garnitúrák készítésének okát és körülményeit archaeometriai jegyeik alapján világíthatjuk meg. E garnitúrákat a felhasznált olcsóbb alapanyag a szélesebb réteg számára is elérhetővé tette. A cellákat egykor kitöltő üvegberakás segítségével a készítők valamilyen mintázat, színhatás elérésére törekedtek. Pannoniában csak kis számban fordulnak elő tausírozott, rövid, soktagú vas, övgarnitúrák és viszonylag nagy számban vasrekeszes veretek, s a nyugati területeken éppen fordított a helyzet. Kézenfekvőnek tűnik arra gondolnunk, hogy a vascellás veretek nagyobb pannoniai előfordulása a tausírozott övgarnitúrák birtoklására irányuló igényt jelzi. Az ilyen veretek a Meroving hagyományokat mutató temetőkben jelentek meg, ahol különös módon nem az avarok által széles körben használt kora bizánci préselt övgarnitúrák, hanem azok vasból készült imitációi iránt mutatkozott a Dunántúlon nagyobb igény. Ez a tendencia megfigyelhető a nyugati Meroving kultúrkörben a tausírozott és a Dunántúlon a vasrekeszes garnitúrák esetében. A vasrekeszes veretek előállításának technológia ismerete az Alpoktól északra lévő területek és Pannonia népessége közötti kulturális kommunikációra utal. A vasrekeszes övgarnitúrák a magasabb technikai tudást igénylő, importnak tekinthető tausírozott példányok pótlására helyben készültek. Mivel jelentős stílusbeli eltérés mutatkozik a az Alpoktól északra lévő területek és a Kárpát-medence vasrekeszes övgarnitúrái formája, rekeszeinek kiképzése között, ezért készítésük helyi műhelyek és mesterek tevékenységéhez köthető. (35. leletlista)

Hosszú veretes, soktagú övgarnitúra

Soktagú övek keskeny, hosszú, díszítetlen vas veretekkel

Itáliában és a nyugati Meroving területeken a rövid pajzs alakú veretekből álló övgarnitúrák továbbfejlődésével alakultak ki a 7. század harmadik negyedében a hosszú, többnyire vas veretekből álló, soktagú övgarnitúrák.[1471] E formai változás mögött feltehetően a mediterrán területeken végbe ment divatváltás sejthető, amely tükröződött a Bizánci Birodalmon kívüli területeken is. A hosszú veretekből álló övgarnitúrákban már nem fordul elő a kora bizánci, pajzs alakú veretekből álló övgarnitúra minden típusa, sőt a keskenyebb formai kivitelezés miatt bizonyos elemek már jelentősen átalakulva, „összeolvadva" jelentek meg.[1472] A kettőspajzs alakú formát idéző veretek, keskeny, többszörösen profilált oldalú, hosszú veretekké váltak és átalakultak az akasztóveretek is. A Kárpát-medencében csupán a kölkedi temetőben néhány esetben figyelhetünk meg hosszú, keskeny veretekből álló övgarnitúrákat, ám ez is elegendő a nyugati Meroving kulturális átalakulással párhuzamos irányú fejlődés pannoniai fázisának bizonyítására.

[1469] F. Garscha: Die Alamannen in Südbaden. GDV A XI. Berlin 1970, Taf. 103,3.
[1470] Geisler 1998, Taf. 82,5-9.
[1471] Bóna 1961-62, 68; Christlein 1966, 44-60, IIIb réteg; Koch 1977, 32-35. 6, fázis (660-680); Koch 1982, 460-463: 7. század második fele, utolsó harmada.
[1472] Christlein 1966, 49-60; Schretzheimi 414. sírban: Koch 1977, 37, Abb. 8B, Taf. 111.

Ez a divatváltás összefüggésben lehetett a mediterrán bizánci övviselet átalakulásával, még ha ennek háttere a bizánci birodalom területén ma még nem is látható egyértelműen (vö. Keszthely-dobogói garnitúra elemzése).[1473] Az Alpoktól északra a divatváltást előidézhette az itáliai langobárd (bizánci típusú) övgarnitúrák azonos irányú helyi fejlődése is, hiszen a két terület között igen szoros politikai és kulturális kapcsolatok mutathatók ki.[1474] A keskeny hosszúkás veretekből és szíjvégekből álló övgarnitúrák közvetlen kapcsolatát a bizánci eredetű övgarnitúrákkal mutatja a Straubingban–Szt. Peter templom mellett feltárt, a 7. század végére keltezhető 2. sír ezüstből készült együttes.[1475]

A Kölked-feketekapu A-485. sír övgarnitúrájnak vas övveretei, azok felerősítésének módja, a szíjbeszorítós szíjvégek formailag teljesen megegyeznek a bajor területeken nagy számban előkerült hasonló övgarnitúrákkal.[1476] (94. t D) A keskeny, hosszúkás veretekből álló Kárpát-medencei övgarnitúrák a nyugati Meroving kulturális átalakulással párhuzamos irányú helyi fejlődéssel hozhatók kapcsolatba, és ellentétben a tausírozott változatokkal helyi készítményeknek tarthatók.[1477]

A hosszúkás veretekből álló, díszítetlen, vas övgarnitúrák száma a Kárpát-medencében elenyésző, kizárólag a kölkedi temetőben fordulnak elő, és a hasonló nyugat európai öv divathoz való igazodást mutatják. Ez a fejlődés Pannoniában a helyi alapokon bontakozott ki a 7. század középső harmadában, hiszen a kölkedi B temető 306. sírja, amelyben egy rövid, pajzs alakú cellás veret együtt található meg egy soktagú övgarnitúrához tartozó keskeny, hosszú vas nagyszíjvéggel.[1478] (36. leletlista)

Övgarnitúra, hosszú, tausírozott veretekkel

A 7. sz. utolsó harmadában újfajta, nyugati kapcsolatrendszert jelent a hosszú, tausírozott veretes övgarnitúrák megjelenése, amelyek a Kárpát-medencében csak kis számban jelentek meg.[1479] (95. t.) Hasonló hosszú veretes, tausírozott garnitúrák az Alpoktól északra, elsősorban bajor és alamann területeken a 7. sz. harmadik negyedében[1480] fordulnak elő és megtalálhatók Itáliában is.[1481] A tausírozott, maszkos veretek bajor területeken megfigyelhető nagyobb száma helyi műhely létére utal.[1482] Habár az ábrázolások korábban említett déli előképei nem kerültek elő, az újabb kutatás nem zárja ki a típus itáliai kialakulásának lehetőségét, még ha a nagyfokú előfordulás alapján gyártásuk a bajor területeken inkább feltételezhető.[1483] A motívumegyezések miatt Kárpát-medencébe jutott példányok inkább bajor importnak tekinthetők.[1484] Maszkos tausírozással ellátott veretek azonban már a 7. sz. középső harmadában is megjelenhettek, amint azt a zamárdi 1353. sír rövid soktagú veretekkel díszített övgarnitúrája is mutatja.[1485]

[1473] Giostra 2000, 109, Fig. 40.
[1474] Keim 2007.
[1475] von Freeden 2009, 149 Abb. 11; Az övgarnitúra áttört csatja a Pécs-Gyárvárosi bizánci típusú csathoz áll közel, s bizánci mintát utánoznak a garnitúra egyedi áttört övveretei is.
[1476] Linz-Zizlau: Ladenbauer–Orel 1960, Taf. 11/114.
[1477] Marktoberdorf A40, B131 sírok: Christlein 1966, Taf. 12,6-28, Taf. 31,14-28.
[1478] Kölked-Feketekapu B 306. sír: Kiss 2001, I. 111, II. 87, Taf. 73/306,6.
[1479] Heinrich-Tamaska 2005, 33-47.
[1480] Keim 2007, 58-60.
[1481] Fiesole–Piazza Umberto: von Hessen 1971, 20-21; Chiusi-Caserna dei Carabanieri, Marlia Pisa–Piazza Umberto és Palazza dei Miracoli: von Hessen 1975, T. 1, 2, 15; Giostra 2000, 106.
[1482] Bóna 1961-1962, 64-68; Giostra 2000, 106.
[1483] O. von Hessen: Un ritrovamento bavaro del VII secolo da Brescia. In: Commentari dell'altenoeo di Brescia 1964, 171-180; H. Dannheimer: Lauterhofen im frühen Mittealter. Reihengräberfeld – Martinskirche – Königshof. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 22. Kallmünz 1968, 36, Abb. 8.
[1484] Formengruppe IV, Feldmoching típus: Christlein 1966, 49-60; Heinrich-Tamaska 2005, 35-40.
[1485] Bárdos-Garam 2009, 356, Taf. 153.

A vonalas tausírozás mellett, lemeztausírozással is díszített példányok is a 7. sz. végére keltezhetők (Pókaszepetk 67. sír, Sommerein 16. sír,).[1486] A pozsonybesztercei 20. sír övgarnitúrájának kerek tagban végződő, kereszttel díszített övdíszei közvetlenül is kapcsolódnak a frank területekről ismert bronz övgarnitúrák, hasonló elemeihez. (106. t. C,D,E). Kettős kerek taggal ellátott övgarnitúrák párhuzamai ugyancsak megtalálhatók az Alpoktól északra és Itáliában is (ld. Zalakomár).[1487] E hosszú, tausírozott veretek összetett technológiai kivitelezése és az ismert nyugati analógiáik arra utalnak, hogy nem a Kárpát-medencében készítették őket, hanem importként kerültek oda.[1488] (37. leletlista)

Fegyverövek

Egyszerű spátaöv részét képezhette a Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői A sír poncolt díszű csatja és szíjvége.[1489] A test nélküli csat mellett két a 6. sz. első két harmadában elterjedt, pajzs alakú övrögzítő volt és előkerült a spáta szíjat rögzítő, ékkő berakásos piramis alakú veret is. (82,5. t., 90,7-8, 91, 9-10) Több esetben a fegyver (spáta, sax) felfüggesztéséhez tartozó elemek (elosztók, díszek) segítenek a két vagy háromtagú elemekből álló fegyverövek meghatározásában.[1490] A Meroving típusú háromtagú öv gyakran a spáta felfüggesztésére szolgál, s a leletegyütteshez sax is tartozhat (Környe 66., 97. sír).[1491]

Áttört téglalap alakú veretek díszítik a spátaövgarnitúrát Kölked A-132. sírban.[1492] Háromtagú övek mellett voltak a Marosveresmart/Vereşmort-i 12. és 13. sírjaiból származó kardok, ám ezekhez az övgarnitúrákhoz, hasonlóan nyugati háromtagú övekhez, nem tartoztak szíjvégek.[1493] Feltűnő azonban, hogy a veretek tausírozott díszítése megegyezik a hasonló környei darabok mintázatával, ami azonos keltezésükre utal a 6-7. sz. fordulóján.[1494]

A soktagú spátaövnek tekinthetjük a Kölked-Feketekapu A temető 264 sírjából előkerült övtartozékokat is.[1495] Bár számos esetben nem találtak a spáták mellett vereteket, ilyenkor a veretek nélküli spátaöv lehetőségét is figyelembe kell vennünk, amely a késő Meroving időszakban nagyon gyakori volt.[1496] Bár a piramis alakú veretek többnyire duplán fordulnak elő a spáta felső részén[1497], az eddig ismert avar kori spátás sírokban csupán egy maradt fenn (Budakalász-Dunapart, Grab 1140; Kölked-Feketekapu A 142). Piramis alakú veretek nagy számban találhatók meg a kora avar korival egykorú itáliai langobard leletanyagban is.[1498]

Ha a spáták mellett nem került elő fémveret, akkor sem gondolhatunk díszítetlen fegyverövre, mert a bőr szíjra is gyakran mintákat vésték (Kölked A-227).

[1486] Sós-Salamon 1995, 117.
[1487] Giostra 2000, Tav. 148-149.
[1488] Daim–Koch–Samu 2017, 239-253.
[1489] Müller 1999-2000, 341-357.
[1490] A 7. sz-i övgarnitúrákban a többtagú vereteket különbözőképpen állították össze egy együttessé. Paulsen–Schach-Dörges 1978, 109.
[1491] Neuffer-Müller 1983, 80.
[1492] Kiss 1996, 215-216; Hasonló veretek: Schretzheim 622. sír, Koch 1977, Taf. 167,5-7.
[1493] Roska 1934, 126 Abb. 3:1,2,5, 127 Abb. 4:2,3,14) A mindkét leletegyüttesben megtalálható piramisalakú veret: Roska 1934, 127 Abb. 4:5; a 7. sz-i soktagú spátaöv-garnitúrák része: Menghin 1983, 150-151.
[1494] Martin 1989, 70)
[1495] Kiss 1996, 214, 473 Taf. 59:A 264/4, 5. Az együttes csatja alapvetően a 7. sz-i pannoniai germán környezetben keletkezett.
[1496] Paulsen–Schach-Dörges 1978, 111.
[1497] Vida 2000; Dobos 2006, 911-946.
[1498] Pl. Nocera Umbra 74. sír: Rupp 2005, Taf. 90,9; Castelli Calepio: Ori e argenti dell'Emilia Antica. Catalogo. A cura di: N. Alfieri-P. E. Arias-G. Bermond Montanari- M. Degani- G. A. Mansuelli – R. Pincelli. Bologna, 1958, 145 Tav. XVIII:6; Toscana: O. von Hessen: Secondo contributo alla archeologia Langobarda in Toscana. Firenze 1975, Tav. 24:13,14.

dc_1440_17

Weihmörting és Herrlisheim-Schwarzrheindorf típusú spátaövgarnitúrák

Az avar kori nyugati Meroving típusú spátaövek száma a kárpát-medencében az újabb ásatásoknak köszönhetően az elmúlt időszakban bővült.[1499] Habár e spátaöveket a hazai kutatásban korábban az avar kori[1500], és újabban a „langobard" temetők utolsó fázisában azonosított példányok alapján elemezték[1501], mégis érdemes néhány szerkezeti és időrendi kérdésre kitérni.

A szekszárdi 390. sír fonatmintás, téglalap alakú spátaövveretei a Weihmörting típusú spatha-övekhez tartoznak.[1502] A fonatminta kivitelezése bizonyítja, hogy a szekszárdi 390. sír övgarnitúrája a csattal együtt helyi készítmény lehet.[1503] A peigeni 189. sír négyszögletes veretén mellső lábukkal összefonódó, visszaforduló saját testükbe harapó állatokat fonatmintára emlékeztető alakzatban, amely a 6. sz. végére keltezhető.[1504] A típushoz tartoznak egyszerű, áttört példányok is.[1505] (79. t. A)

A szekszárdi 16. és 29. sírok egyszerű, poncolt díszítésű, áttört spátaövveretei a Herrlisheim-Schwarzrheindorfi típusba tartoznak. (78. t. A, B, 80. t. A) E csoport időrendje a Nocera Umbra-i temető 143. sírjából előkerült hasonló veret alapján a 6. sz. végére tehető.[1506] Ugyanebbe a csoportba tartozik a zamárdi temető 1411. sírjában is előkerült egy háromszög alakú bepecsételéssel díszített áttört spátaveret.[1507] (78. t. C; 88. t. E)

A szekszárdi 16. sír áttört, poncolt díszű csatja és ellenverete jól keltezhető a nyugat-európai párhuzamok alapján, amelyek rendszerint egy három tagú övgarnitúrához tartoztak.[1508] Közeli párhuzama a Mainz-Finthen-i temető 25. sírjában került elő.[1509] (80. t. B) Az ovális karikájú csattesten mindkét esetben pajzstövis ül, az áttört, nyújtott háromszög alakú, profilált bronz csat és ellenveret szélét poncolt minta díszíti. Az áttört háromszögek alatt préselt lemezek, a mainzit II. állatstílus, a szekszárdit vonalkötegek díszítik. Hasonlóan poncolt, jó minőségű példány ismert Eltvill (Rheingau) temetőjének 105. sírjából[1510], Heddersdorf lelőhelyről[1511] Mindhárom lelet az AM III vagy az SD-Phase7-re tehető, ami megfelel a Kárpát-medencei keltezésnek is a 6. sz. utolsó harmadára.[1512] A jó minőségű csat és az ellenveret szegecselt felerősítése egységes és korai keltezésre utal.[1513] Hasonló technológiai színvonalú példányok a Kárpát-medencében nem ismertek, így a Szekszárd 16. sír garnitúrája frank importnak tekinthető, feltehetően személy mobilitásának jele. Poncolt és

[1499] A weihmörtingi spátaövet jó ásatási megfigyelésekre alapozva először H. Ament rekonstruálta (Ament 1974, 153-161), később az öv változatait, a veretek formai elterjedését és tipokronológiáját W. Menghin tárgyalta (Menghin 1983, 145-149).
[1500] Rosner 1999, 111-112; Vida 2000, 161-175.
[1501] von Freeden 2000, 111-112; Vida 2009, 348; Koncz 2015, 319-323.
[1502] Rosner 1999, 194, Taf. 28/390,2-5.
[1503] Hasonló fonatminta díszítette a veresmarti 8. sír csuklós nagyszíjvégét. Roska 1934, 129. Abb. 3,A.
[1504] von Freeden–Lehmann 2005, 174, Taf. 153,8.
[1505] pl. Ciply: Fayder-Feytmanns 1970, Pl. 91.
[1506] Rupp 2005, 333, Taf. 150,7.
[1507] Bárdos–Garam 2009, 366, Taf. 163/1411,10.
[1508] Hamoir: Alenus-Lecerf 1975, Pl. 33/Grab 111,3; Pl. 48/Grab 180, 3; Saint-Sulpice, Grab 193: Marti 1990, 86, 140, 217, Taf. 11:19; Heddersheim II. Szórvány: Grünewald 2001, 68, Taf. 63,10.
[1509] Engels 2008, 115, Taf. 20,6; Zeller 2000, Taf. 65,4a-b.
[1510] Blaich 2006, 94, 617 Taf. 50,7a. A kirabolt sírban nem ismert a csat és csak egy téglalap alakú veret került elő.
[1511] Grünewald 2001, Taf. 63,10.
[1512] Koch 2001, 284-287, Elterjedési térkép: Abb. 117, Leletlista: 576-579; Engels 2008, 50.
[1513] Az áttört csatokat Giesler a masszív öntöttek elé keltezi: Giesler 1983, 522; vö: Alach 15. sír: W. Timpe: Das fränkische Gräberfeld von Alach, Kr. Erfurt. Alt-Thüringen 25, 1990, 137f., Abb. 17-18; Nem látja bizonyítottnak: Engels, 2008, 53; Az azonos szegecses felerősítés a szekszárdi 16. sír és a mainzi 25. sírok esetében a masszív példányoknál korábbi keltezésre utal.

áttört övgarnitúrák ismertek Itáliában is, de azok formai sajátosságai ott nem importra, hanem helyi készítésre utalnak.[1514]

A tiszagyendai temetőben Maurikios Tiberios érmével keltezett, gomba alakú tausírozással díszített, Herrlisheim-Schwarzrheindorf típusú övgarnitúra került elő.[1515]Hasonló spátaöv volt a schretzheimi 127. sírban (Koch Stufe 4; 590-620/30).[1516]Ugyancsak gomba alakú tausírozás és lépcsős kialakítás látható a szentendrei langobard temető 30. sírjának egy „három tagú övhöz" tatozó téglalap alakú veretén, amely a 6. század utolsó harmadára, a langobardok elvonulása utáni időszakra keltezhető.[1517] Erre az időszakra keltezhető a szentendrei 34. sír Herrlisheim-Schwarzrheindorf típusú aranyozott ezüst, maszkos spátaövverete is, amelynek itáliai párhuzamait már Bóna I. is felismerte, de a langobárd kontinuitás tekintetében nem vont le következtetéseket, hanem inkább a történeti adatok ismeretében a maszkos veretek korábbi keltezését javasolta.[1518] Újabban két olyan spátaveret is előkerült, amelyek már egyértelműen 568 utánra keltezhetők, mert a II. állatstílus díszíti őket.[1519] Pottenbrunnban egy sírban találtak egy ezüstözött, fonatmintás négyszögletes veret a Bülach-Nocera-Umbra altípushoz tartozik.[1520] Keskeny végein szegecssorral rögzített Weihmörting-típusú négyszögletes veret került elő Oroszvárról a 122. sírból (Bratislava-Rusovce[1521]). Hasonló négyszögletes, két nitszeggel ellátott veret ismert a kelet-bajor steinhöringi temető 144. sírjából is.[1522]

A régészeti kutatás korábban Pannonia területén nem számolt 568 után langobárdokkal és a lehetséges régészeti leletanyagukat is vitatta.[1523] A langobárd temetők 568-as záródását igazolták a természettudományos mérések is.[1524] A Duna menti újabb leletek felvetik az avar uralom elején kisebb langobárd csoportok helyben maradásának lehetőségét (Pottenbrunn-Bratislava-Szentendre). Ezen időrendi megfigyelések az avar langobard kapcsolatok kutatásában új lehetőségeket nyitnak[1525], ezért szükségesnek mutatkozik a pannoniai langobard temetők utolsó fázisainak kritikus vizsgálata[1526] (Jutas, Várpalota[1527], Gyönk, Rácalmás), valamint az itáliai és az avar leletanyag összevetése.[1528]

[1514] Nocera Umbra 73. sír: Rupp 2005, Taf. 86, 1; 143. sír Taf. 150,4-5; 145. sír: Taf. 152.

[1515] A leletek a MNM új szerzemények kiállításán volt látható 2011-ben. Kocsis L.: A Vásárhelyi terv II. programjában végzett előzetes régészeti feltárás, 2006-2007. in: Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban 2006-2007. Kovács T. (szerk.). Budapest 2007, 6-10; Kocsis L.: A tiszagyendai régészeti ásatás (2006-2007) leletei. Férfi és női sír mellékletei az avar gepida együttélés időszakából. in: Örök megújulás. Az ezredforduló új szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban. Kovács T. (szerk.) 2010, 17-19; http://www.vkki.hu/index.php?mid=312.

[1516] Koch 1977, Taf. 29,1-6; von Freeden 2000, 111-112; Hasonló véleményen újabb összehasonlító anyagot tárgyalva: Koncz 2015, 319-325.

[1517] von Freeden 2000, 111-112.

[1518] Bóna 1976, 66, Taf. 62-63; I Langobardi. Milano 1990, 38, cat.nr. I.20; A garnitúra kora avar kori keltezését javasolja: Koncz 2015, 321.

[1519] Menghin 1983, 1983, 40-46, 53, 146; Koncz 2015, 322, Fig. 1.

[1520]J.-W. Neugebauer: Langobarden im 6. Jahrhundert im unteren Traisental. Die Gräberfelder von Pottenbrunn (Landeshauptstadt St. Pölten) und Oberndorf in der Ebene (Stadtgemeinde Herzogenburg). In: Die Langobarden. Herrschaft und Identität. Öster. Akad. Wiss. Phil.-Hist. Klasse Denkschriften 329 = Forsch. Gesch. Mittelalter 9. Wien 2005, 331, Abb. 6.

[1521]Schmidtová-- Ruttkay 2007, 353-355.

[1522] Arnold 1992, Taf. 33,2.

[1523] Werner 1962, 47-48; Bóna 1976, 102-109; Bóna 1993, 111.

[1524]P. Stadler--H. Friesinger--W. Kutschera--A. Priller--P. Steier--E. M. Wild: Ein beitrag zur Absolutchronologie der Langobarden aufgrund von 14C-Datierungen und ein Versuch zur datierung der Beraubung langobardischer Gräber. Arch. Austr. 27, 2003, 265-278, 269.

[1525]Vida 2008, 19-24, Fig. 2,1.

[1526] Ezt a feladatot Koncz István PhD hallgató végzi készülő doktori értekezésében.

[1527] Martin 1976, 199.

[1528] Vida 2008, 18-31.

dc_1440_17

Az avar kori Meroving kultúrájú népesség tagjai spátaöveiket a nyugati szokásokhoz illeszkedve viselték, és felszerelésük, fegyverzetük is megfeleltt a Meroving kori divatnak, s ez a közösség autonóm helyzetét, önálló távolsági kapcsolatait bizonyítja.[1529]

Civezzano típusú spátaöv

A Jankovich aranyak együttesében a *quadrum*-nak nevezett veret egyértelműen rombuszalakú formája leginkább a késő Meroving spátaövek hasonló alakú vereteivel mutat rokonságot.[1530] A rombusz alakú veretek között találhatunk a Jankovich-aranyak rombuszalakú veretéhez hasonló alakú, a négyszögtől alig eltérő formájú veretet.[1531] A rombuszalakú veret a soktagú soktagú kardöv tartozéka[1532], amely rendszerint derékövből és az ahhoz tartozó mellékszíjból állt. A mellékszíj tartozéka volt egy kis csat szíjvég valamint a kardhüvelyhez tartozó veret. A derékövhöz négyszögletes vagy rombuszalakú veret rögzítette a mellékszíjat. Az 1 db rombuszalakú veret a 7. sz-i spáthaövveretek jellegzetes darabja és ez alapján feltételezhető, hogy a Jankovich-aranyak közül a rombusz alakú veret, a csat és a nagyszíjvég szerkezetileg egy a Meroving világban ismert spátaövtípus részei voltak.[1533] Ez a spátaövtípus a 7. sz. első harmadának végétől kezdve terjedt el felváltva a Weihmörting-típust és egészen a 7. sz. végéig továbbélt.[1534] A nyugati Meroving kronológiával összevethető az itáliai langobard leletek időrendje is. A Nocera Umbra-i temetőben a 2 időrendi fázisban, 590-610 között, még feltehetően párhuzamosan használták őket, de a 7. sz-tól később fokozatosan a soktagú övek váltak elterjedtté.[1535] Bár a Jankovich-aranyak lelőkörülményei nem ismertek, mégis feltételezhetjük, hogy azok a 7. sz. első harmadának végéről származnak. Meglepő azonban, hogy az avar korból mindeddig nem kerültek elő hasonló rombusz alakú veretek, pedig számos soktagú kardszíj-veret ismert.

Sisak

A Keszthely-fenékpusztai erődben az egykori római fürdő területén előkerült egy táncoló lándzsás harcosokat ábrázoló öntött préselőtő, amelyet Müller Róbert minden részletre kitérve bemutatott és elemzett[1536]. (93. t. 1) A 2 mm vastag préselőtövön (24x26 mm) két fegyveres alak áll sisakban és mindkét kezükben lándzsával. A bajszos, szakállas harcosok orr- és arcvédős sisakját madárfejben végződő szarvak díszítik. Hosszú ujjú felsőruhát, széles övet, nadrágot és hegyes csizmát viselnek, és kezükben egy-egy lándzsát tartanak. Az ábrázolások legközelebbi párhuzamai 7. századi észak-európai királyi rangú előkelők sisakjain fordulnak elő a Sutton Hoo-i hajótemetkezésekben[1537], Valsgärde-i 7. és 8. hajótemetkezésben[1538]. (93. t. 2-6)

K. Hauck kutatásai szerint a párban ábrázolt harcosok isteni eredetűek, a sisak viselőjét segítő istenek, s szerepük hasonló lehetett mint a *dioscurok*, Castor és Pollux ábrázolásainak a római császárkori sisakok oldallemezein.[1539] Figyelemre méltó azonban, hogy a páros,

[1529] Christie 1995, 64-65; Vida 2008, 19-24, Fig. 2,1.
[1530] Menghin 1983, 48-53 Kat.-Nr. 125-151; Baumeister 1998, 166-170, Vida 2000.
[1531] Windler 1994, Taf. 57/9.
[1532] Christlein 1971, 22-26, Abb. 7; Menghin 1983, 42-45, Abb. 32-33; Reiβ 1994, 56-58 Abb. 15.
[1533] Christlein 1971, 22.
[1534] Menghin 1983, 48-52, 60.)
[1535] Rupp 1997, 30, Fig. 6.
[1536] Müller 2008, 234-245.
[1537] Bruce-Mitford 1978, 186, Fig. 140.
[1538] Arwidsson 1977, Abb. 138.
[1539] K. Hauck: Die bildliche Wiedergabe von Götter- und Heldenwaffen im Norden seit der Völkerwanderungszeit. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten XVIII. Arbeiten zur Frühmittelalterforschung 1, 1981, 174; K. Hauck: Dioskuren in Bildzeugnissen des Nordens vom 5. bis zum 7. Jahrhundert. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten JRGZM 30, 1983, 435-464.

madárfejben végződő szarvval díszített sisakos, táncoló harcosok kizárólag Skandináviában és Britanniában fordulnak elő kivétel nélkül a legrangosabb személyek temetkezéseiben, s hasonlók a kontinensről, frank és alamann-bajor környezetből hiteles ábrázolásaik nem ismertek.[1540] Ez a nagyfokú azonosság az ábrázolások között a vizuális kommunikáció szintjén arra mutat, hogy a különböző észak-európai térségekben élt germán elitek tagjai hasonló világképpel rendelkeztek, közös hagyományt ápoltak és kapcsolatban álltak egymással. A páros madárfejben végződő szarvú sisakos táncoló harcosok hiánya a frank-alamann-bajor területeken közvetlenül Észak-Európa (Skandinávia) és a Kárpát-medence közötti közvetlen kapcsolatok lehetőségére hívja fel a figyelmet, amit egyéb leletek is megerősítenek (ld. balti típusú fibula, egyenlő karu, skandináv fibula Carnuntumban).

A táncoló hős harcosok (*herosok*) évszázadokon át szóban öröklődtek történeteinek ritkán előforduló ábrázolásai kizárólag az elit környezetében maradtak fenn.[1541] Ezt az ősi germán mitológiai hagyományt a germán vezetőréteg tagjai az avar kor elején a Keszthely-fenékpusztai késő antik, keresztény központban is ápolták és reprezentációjuk részévé tették. A táncoló harcosokat ábrázoló préselőtő arra is következtetni enged, hogy e Keszthely-fenékpusztai önálló germán vezetőréteg nemcsak Nyugat-, hanem Észak-Európa felé is közvetlen kapcsolatokkal rendelkezett.

A préselőtő egyben az elit számára rangos tárgyakat előállító helyi kézműves műhely egyik fontos bizonyítéka is, amely alátámasztja a fenékpusztai erődről mint késő antik kézműves-központról kialakult feltételezést. A fenékpusztai préselőtő méretei és ábrázolásai azonban kisebb eltéréseket mutatnak a felsorolt észak-európai párhuzamoktól. A skandináviai és brit területeken megtalálható táncoló harcosok Sutton Hoo-n és a Valsgärden minden esetben egységes öltözetet, hosszú kabátot viseltek. Ezzel szemben a keszthelyiek széles övvel elválasztott ujjas felsőruhát és nadrágot. A viseletnek ez az ábrázolásmódja térségünkben germán környezetben fordul elő, amit egy „Hódságról/Odžaci" származó plasztikus díszítmény is mutat.[1542] Az észak-európai típusú képi hagyományt tehát a helyi ábrázolásmódnak, a helyi viseletnek megfelelően formálta át az ötvös, s ebből arra következtethetünk, hogy a préselőtő északi minták alapján helyben készült, mert itt éltek olyan előkelő személyek, akik az ábrázolás tartalmát ismerték és igényelték. A préselőtő fenékpusztai erődben működő ötvösműhelyre utal, amely köthető vándor ötvöshöz, de állandó műhely tevékenységéhez is.

Díszfüggők

A kora avar kori női viselet meghatározó elemét képezik a derékövről középen lecsüngő bőr vagy textil díszfüggők, amelyek a sírokban *in situ* a lábak között sorban elhelyezkedő, téglalap, négyzet alakú, vagy kerek veretek, valamint csat és nagyszíjvég alapján rekonstruálhatók.[1543] Az avar kor első felében megfigyelhető övfüggők a korábbi gepida-langobard időszakban a kengyeles fibulákkal együtt használt, ugyancsak középen viselt díszfüggők utódai, amelyek az avar korban már a fibula nélküli, módosult viselet részei.[1544] Ebben az összefüggésben a díszfüggők a Meroving kori, nyugati germán hasonló viselettel is

[1540] Quast 2002, 276-277, Fundliste B. A gutensteini kard lemezén a madárfejben végződő szarvakkal ábrázolt harcos rekonstrukciója bizonytalan.
[1541] Quast 2002, 275.
[1542] L. Simon: Awarenzeitliche Funde unbekannten Fundortes in Hódságról/Odžaci. In: Thesaurus Avarorum 2012, 493-495, Abb 4.
[1543] Az alsó lábszárak táján előkerülő övveretekre és szíjvégekre a korábban Kovrig I. figyelt fel, de akkoriban általában a kiterített öv tartozékainak gondolt. Kovrig 1975, 228-229; Ezek az övfüggők rendszerint egy nagyszíjvéggel záródnak, amelyet gyakran zsanírosra képeztek ki: Vida 1996, 108-118; Vida 1999-2000, 371; Heinrich-Tamáska 2006, 579-580; Legutóbb: Garam 2011, 63-93.
[1544] Vida 1996, 107-124.

dc_1440_17

kapcsolatban állnak. Azért javasolható a díszfüggő (Zier-, Prunkgehänge) elnevezés használata, mert a Meroving kori és az avar kori nők is bal oldalukon amulettfüggőket, jobb oldalukon pedig tarsolyt, eszközök viseltek. Újabb szerencsés leletek bizonyítékokat szolgáltatnak a kora avar kori övfüggő-viselet helyi germán előzményeire és a díszfüggő-viselet átalakulásának, avar kori elterjedésének, „avarrá" válásának folyamatára.[1545]

Díszfüggők a 6. sz. végén

A korai övfüggőkhöz tartozó, téglalap alakú vereteket és a hosszúkás szíjvégeket rendszerint félkör alakú poncolás díszíti.[1546] A téglalap alakú veretek gyakran áttörtek, közepüket vékony préselt, fonatmintával, I. vagy II. állatstílussal díszített lemezek töltik ki. A koarai áttört veretek középső mezőiben a préselt lemezeken az I. állatstílusra emlékeztető díszítés jelent meg a Mezőbánd 174. sír és a Kölked A-459. sír veretein. A bepecsételt díszű leletkör Meroving kulturális jellegét korábban már Fettich Nándor is felismerte[1547], s a csoport tárgyain megfigyelhető poncolt motívumoknak a gepida fémművességgel kimutatható kapcsolataira pedig Kiss Attila utalt.[1548]

Az avar kori legkorábbi példányokhoz tartoznak az alsó négyötöd részükön élszedett, lekerekített végű, poncolt díszű nagyszíjvégek és azok változatai. Ilyen a Kisköre-Pap tanya 42. sír, egy gepida temető legkésőbbi sírja (56. t. A), a hasonló vereteket tartalmazó budakalászi 1532. sír pedig a temető legkorábbi részében található. Újabban Gyula-Nagy-Szőlő III. lelőhelyről került elő egy gazdag női sír poncolt ezüst díszfüggő veretekkel, egy arany bizánci architektonikus gyűrűvel és egy I. Iustinianus éremmel (MIB7. típus).[1549] (56. t. C) Az egyik veret közepét aranyozott, bizánci, egyenlőszárú kereszt tölti ki, amelynek megformálása és poncolt a Szentes-nagyhegyi 84. sír kapszulájához hasonlít. (56. t. B) Jelen tudásunk szerint mindkét leletegyüttes a gepida kor utolsó fázisához tartozik, amelyben Sirmium elfoglalása után bizánci kulturális hatás figyelhető meg.[1550] A gyulai és a kiskörei poncolt veretek azt mutatják, hogy a díszfüggők avar korban ismert formája és struktúrája gepida környezetben alakult ki és terjedt el.

A budakalászi temető térképének elemzése mutatja, hogy a temető korai szakaszában az övfüggőket kivétel nélkül poncolt mintával díszítették. E korai időszakban a legkorábbiak a félkör alakú poncok, és később kör alakú is megjelentek. (Budakalász 156, 342, 345, 810, 1148, 1201, 1532, 1558. sírok). Hasonló keltezést mutatnak a technológiailag gyengébb minőségű és a díszítés tekintetében is fellazultabb szerkesztésű csákberényi poncolt övgarnitúrák, amelyek ugyancsak a 6. század végére a 7. század elejére keltezhetők. A poncolt díszű veretek azonban még akkor is divatban voltak, amikor már a fogazott II. állatstílussal díszítették veretek is megjelentek, amint azt a kölkedi A-85. sír leletanyaga is mutatja. Az avar kor elején a férfisírokban is ismert a poncolt díszű leletcsoport, amelyek ebben az esetben is a Meroving kulturális közegben értelmezhető tárgyak között találhatók meg (deréköv, fegyveröv).[1551]

Díszfüggők a 7. sz. első harmadában

Ebben a periódusban az övfüggőkhöz tartozó vereteken és szíjvégeken a poncolás mellett a 7. sz. első harmadában megjelent a mediterrán fonatornamentika és a fogazott II. germán állatstílus.[1552] Hasonló jelenség figyelhető meg más Meroving kulturális környezetben

[1545] Garam 2011, 67-71; Dobos 2012, 27-56.
[1546] Garam 2011, 67-71.
[1547] Marosi–Fettich 1936, 63-99; Fettich 1965, 107-108.
[1548] Kis Attila az avar kori poncolt díszítést a gepida korszakból vezette le. Kiss 1996, 214-215.
[1549] Liska A.: Gyula 623. lelőhely, Nagy-Szőlő III. In: Tóth–Vida–Takács 2016, 282.
[1550] Quast 2001, 431-452.
[1551] Rosner 1999, 168-169, Taf,2/16: 1-6; Taf. 3/29:2-3
[1552] Nagy 1992, 15-42; Henrich Tamáska 2006, 522-541; Garam 2011, 71-73.

dc_1440_17

előforduló viseleti elemeken és ékszereken is (lábszárszíj, spátaöv).[1553] Az átmenetet stilisztikailag vegyes összetételű díszfüggő garnitúrák övgarnitúrák jelzik, amelyekben még poncolt vagy díszítetlen tárgyak is előfordulnak (Kölked B-91. sír, Csákberény 397. sír, Budakalász 1148. sír). Sőt a két díszítésmód kombinálódhat, hiszen a zamárdi 809. sír fogazott fonatmintás aranyozott ezüst szíjvégének e hátsó oldalán a poncolt díszítésre emlékeztető minta figyelhető meg.

A fogazott fonatmintával és a fogazott II. állatstílussal díszített szíjvégek a budakalászi temetőben a poncolt díszű tárgyakat követő horizontban helyezkednek el, amely a 7. század első, harmadára keltezhető. A budakalászi 372. sírban filigrándíszes felhúzott gömbcsüngős fülbevaló volt együtt egy ezüst fogazott fonatmintás nagyszíjvéggel. Fogazott fonatmintás szíjvég és nyugati típusú fonatmintás csat volt a budakalászi 1416. sírban. A fogazott fonatmintás övfüggő-garnitúrák minőségileg a legszebb aranyozott ezüst változatai a budakalászi és a zamárdi temetőből kerültek elő.[1554]

Díszfüggők a 7. sz. második harmadában

A kora avar kor második harmadában a korábban forma, díszítés (poncolt ill. fogazott fonatmintás) és viselet tekintetében egységes kulturális képet mutató övfüggő-garnitúrák jelentős átalakuláson mentek keresztül, mert változik az övveretek formája, díszítése és száma is. Az átalakulás az övfüggőkön három formában nyilvánult meg: 1.) fellazult a poncolás, a fogazott fonatornamentika és a II. állatstílus kompozíciója; 2.) bizánci címerpajzs alakú veretek és szíjvégek, valamint 3.) kettős lemezű, sima szíjvégek jelentek meg.

A 7. sz. második harmadában a díszfüggőkön a fogazott fonatmintás szíjvégek esetében a minta leegyszerűsödik, vagy geometrikus elemekkel bővül. Ez a fázis jól keltezhető, mert a kölkedi A temetőben az A-388. és a A-661. sírokban az övfüggők mellett lengő gyöngycsüngős fülbevalók voltak.[1555] A 7. század közepére keltezhető a tiszafüredi temető 166. sírjából előkerült zsarníros nagyszíjvég[1556], valamint a gyönki 111. sírban talált fonatmintás díszfüggő garnitúra.

Jelentős változást jelentett a díszfüggő-garnitúrákon a bizánci típusú és ornamentikájú övveretek és szíjvégek megjelenése. Ezt a jelenséget jól mutatja a Kölked-Feketekapu A temető 267. sírjának övfüggő-garnitúrája, amelyen a négyszögletes, II. állatstílussal díszített veretekhez egy pancsovai típusú zsaníros nagyszíjvég tartozik.[1557] A Szekszárd-Bogyiszlói úti 238. sírban maszkos nagyszíjvég volt az övfüggő végén.[1558] Ugyancsak bizánci jellegű szíjvégek voltak a Csákberényi 356. és a zamárdi 1295. sírban, és kereszt melléklettel együtt a zamárdi 541, 704. sírokban. Hasonlóan a 7. század középső harmadára keltezhető a tiszaderzsi temető 44. sírjának nagyszíjvége is. A Budapest-fehérvári úti övfüggőre 5 növényi mintás kisszíjvéget helyeztek, s a zsarníros nagyszíjvég poncolt díszítménye is a bizánci nagyszíjvégekre hasonlít.

Jól keltezhető a budakalászi temetőben is a bizánci típusú díszfüggőkkel jellemezhető horizont. A budakalászi 187. sírban felhúzott sima gömbös fülbevalók keltezik a 7. század 2. harmadára. Ugyanerre az időre tehető a budakalászi 617. sír Fönlak-típusú szíjvége, a 631. sír pont vessző mintás, és a 874. sír Tarnaméra-típusú szíjvége is.[1559]

Új elem a női díszfüggőkön a 7. sz. közepétől a férfisírokban is előforduló, nagyméretű, díszítetlen kettős lemezes nagyszíjvégek megjelenése. A budakalászi 183. sírt felhúzott gömbös fülbevaló és lengő gyöngycsüngős fülbevaló keltezi a 7. sz. közepe utánra. A zamárdi

[1553] Werner 1989, 26-28.
[1554] A csoportot Garam Éva is a 7. sz. első harmadára keltezte. Garam 2011, 71-73.
[1555] Kiss 1996, 490, Taf. 76/388:3; 518, Taf. 104/661:6-7.
[1556] Garam 1995, Abb. 181-182.
[1557] Kiss 1996, 475, Taf. 61:1-9,13; Heinrich-Tamáska 2006, 507-628.
[1558] Rosner 1999, 36, 183, Taf. 17/238:1.
[1559] Garam 2001, 115-119; 141-145.

dc_1440_17

temetőben a 477. sírban granulált díszű, aranyozott bronz, cilindrikus függővel ellátott fülbevaló volt.[1560] Emellett a tiszafüredi temetőben a női sírokban a legelterjedtebb a díszítetlen lemezes nagyszíjvég, amelyek a 7. sz. közepe utánra, vagy a 8. sz. elejére keltezhetők.[1561]

Díszfüggők a 7. sz. harmadik harmadában és a 8. sz. elején

A 7. század utolsó harmadában a női övfüggőkön már díszítetlen és új típusú fonatmintás lemezes vereteket és szíjvégeket találunk. Ez utóbbiak részben a korábbi fogazott fonatminta és a II. germán állatstílus fellazult változatát mutatják, részben pedig a láncfonat-ornamentika megjelenésével új bizánci ornamentális impulzust jeleznek. Ez a folyamat jól megfigyelhető a zamárdi és a tiszafüredi temetőkben, amelyek összehasonlító vizsgálatát Garam Éva végezte el.[1562]

A budakalászi temető 83. női sírjában egy ezüst lemezből készített zsanéros nagyszíjvég és két téglalap alakú veret volt a lábak között díszfüggőre utaló helyzetben. (18. típustábla 4. fázis) A szíjvég előlapjára a mediterrán fonatminta ügyetlen változatát karcolták, a hátoldalát pedig középen és a peremen kör alakú poncokkal díszítették. A szíjvég felső tagján ugyancsak fonatminta látható, a téglalap alakú vereteket pedig poncolt vonalak között poncolt hullámvonal díszíti. E díszfüggő a jó minőségű, aranyozott ezüst, II. állatstílussal díszített példányok kezdetleges utánzata, amely a budakalászi temető közép avar sírcsoportjában elfoglalt helye alapján a 7. sz. utolsó harmadába keltezhető, hiszen a leletegyüttes a temetőben a közép avar sírcsoport mellett került elő. A zamárdi 1889. és 2294. sírokban pedig késő avar öntött nagyszíjvég volt az övfüggő végén.[1563]

Helyi és nyugati Meroving előképek

A test közepén viselt függők már az 5. században is ismertek voltak[1564], ekkor még többféle funkcióval rendelkeztek (dísz, amulettek és eszközök felfüggesztése), és csak a 6. századtól lehet őket egyértelműen megkülönböztetni a test bal és a jobb oldalán viselt amulett- és eszközfüggőktől.[1565] A díszfüggőkön a medence táján gyakran kengyeles fibulapár is található[1566], s ez a divat jellemző a 6. századi Tisza menti gepidákra[1567], és a langobard nőkre Pannoniában[1568], ill. az elköltözés után Itáliában is.[1569] A nyugati Meroving területeken a nők a 6-7. század fordulójáig két, kengyeles fibulát viseltek a gyakran keskeny téglalap alakú

[1560]Bárdos–Garam 2009, 71, 260, Taf. 59/477:6.
[1561] Garam 1995, 188, 204-206.
[1562] Megköszönöm Garam Éva szíves szóbeli közlését.
[1563]Garam 2011, Tab. I; Bárdos–Garam 2014, 181, Taf. 198; 224, Taf. 239.
[1564] Egy különleges példát jelent az népvándorlás kori elit köréből a szilágysomlyói amulettfüggő, amely Max Martin értelmezése szerint az övfüggőről középen lecsüngő övfüggőként értelmezhető. M. Martin: Die Goldkette von Szilágysomlyó und das frühmerowingische Amulettgehänge der westgermanischen Frauentracht. In: Perlen. Symposium Mannheim 1994. Hrsg. U. von Freeden-A. Wieczorek. Bonn (1997) 349ff.
[1565] Koch 1990. 157.
[1566] Összefoglalóan legutóbb: Clauss 1987, 491-603; E.-G. Strauß: Studien zur Fibeltracht der Merowingerzeit. Bonn 1992; es gibt aber auch Beispiele von Ziergehängen ohne Fibeln, die getrennt von Gürtelgehängen befestigt wurden. Koch 1990, 157.
[1567] Szentes-Nagyhegy 84. sír : Bóna 1976, 43, Abb. 8; Hódmezővásárhely-Kishomok: M. Nagy: A gepida királyság. in. Hódmezővásárhely története I. Hrsg. I. Nagy. Hódmezővásárhely. 1984, 221-228;
[1568] Hegykő Gr. 18, Szentendre, Gr. 29, 33, 53, 56 Abb. 4:2, Bóna 1971, Abb. 7-15; a pannoniai langobard női viselet rekonstrukciójához ld. W. Menghin: Die Langobarden. Archäologie und Geschichte. Stuttgart 1985, 82, Abb. 74; A cingulummal kombinált fibulaviseletről ld. Martin (1995) 652-661; Fertőszentmiklós: P. Tomka: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jh. in Fertőszentmiklós. Acta Arch. Hung. 32, 1980, 5-30; Mohács: Kiss 1964, 96-126.
[1569] pl. Nocera Umbra, Gr. 22, 29: A. Pasqui-R. Paribeni: Necropoli barbarica di Nocera Umbra. Monumenti Antichi 25, 1918, Fig. 57, 66; Rupp 2005, Taf. 37, 47.

dc_1440_17

fémlemezekkel díszített övfüggőn.[1570] Az avar kori övfüggőket azonban szélesebb, téglalap alakú veretek díszítették, amelyekhez hasonló a nyugati Meroving területeken csak ritkán került elő.[1571]

Az avar kori női díszfüggők kialakulására a helyi gepida előzmények világítanak rá.[1572] Egy a közel múltban Gyulán előkerült leletegyüttesben volt egy négyszögletes testű csat és négy téglalap alakú félkörös és kör alakú poncokkal díszített ezüstlemez. Az egyik ezüstlemez közepén egy kiszélesedő végű, egyenlőszárú kereszt látható.[1573] A veretek viseleti helyzete a kora avar korban divattá vált középen viselt díszfüggőre enged következtetni. A téglalap alakú veretek formája és poncolt díszítése is az avar kori díszfüggők veretei előzményének tekinthető. A gyulai együttes gepida kori keltezését ugyanakkor alátámasztja a Szentes-nagyhegyi 84. sír poncolt ezüst szelencéjén megfigyelhető hasonló díszítés és kereszt. A gyulai leletegyüttest egy I. Iustinianus császár solidusa keltezi (MIB 7. típus). Egy gepida temető legkésőbbi sírja a Kisköre-Pap tanya 42. temetkezése, amelyben poncolt díszű téglalap alakú veretek és nagyszíjvégek volt. (56. t. A)

A langobard hagyomány leginkább a Keszthely-Fenékpuszta, Fenéki úti temető 2. sír esetében mutatható ki, amelyben a langobard és az avar kor határán élt előkelő nő nyugodott. Az övéről középen lecsüngő övfüggőjét az előkelő langobard sírokban megtalálható keskeny, téglalap alakú szegecselt aranylemezkék borították, de nem a korábbi szokásoknak megfelelő hosszanti, hanem keresztben történő elhelyezésben.[1574] Feltételezhető, hogy ezen átalakuló langobard kori hagyomány is szerepet játszott az avar kori női díszfüggők kialakulásában. A nyugati Meroving területeken az avar díszfüggő-viselethez csak kivételesen találunk párhuzamot[1575], ám több esetben az avar kori viselettel egykorú, hosszú, díszítetlen övfüggőre utal a csatok és a nagyszíjvégek helyzete a sírokban.[1576]

Az avar kori díszfüggőknél változásokat figyelhetünk meg a funkció tekintetében, mert a Kárpát-medencei példányokra nem függesztettek amuletteket, hanem inkább praktikus tárgyakat, eszközöket (tű, kés). Ennek alapján feltételezhetjük, hogy az avar kori övfüggők esetében nem a praktikus, hanem a díszítmény szerep kapott nagyobb jelentőséget. Ezt igazolja az övfüggőkre erősített számos gazdagon díszített aranyozott ezüst veret, amelyek a II. germán állatstílus mintázatával vagy a bizánci motívumokkal díszítettek és rendkívül igényesen mintázták meg. (Budakalász, Gr. 692, Zamárdi, Gr. 621).

Az övfüggő viselet társulása egyéb Meroving viseleti és díszítő elemekkel (hajtű, lábszárszíj, poncolás, II. állatstílus), funkcionális értelemben utal a szokás germán eredetére az egykori Pannonia, a Tisza-vidék és Erdély területén.[1577]

Bizánci női díszövek

A díszfüggők funkcionálisan germán előzményekre vezethetők vissza, ám avar kori fejlődésüket a Kárpát-medencei kulturális viszonyok határozták meg, amelyben a mediterrán antik–kora bizánci előképekkel is számolhatunk. A bizánci előkelő nők öltözetében a 6. századi mozaikokon megfigyelhetők a test közepén lelógó textilszalagok, amelyeket a széles

[1570] Basel-Kleinhüningen, Gr. 126: R. Christlein: Die Alamannen. Stuttgart 1978, 80, Abb. 54; Klepsau 7. sír: Koch 1990, Taf. 9; Eschborn, Gr. 18: Eschborn, Gr. 18: H. Ament: Das alamannische Gräberfeld von Eschborn (Main-Taunus-Kreis). Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen 14. Wiesbaden 1992, 12, Abb. 8.

[1571] z.B. Krautheim, Gr. 4.: R. Koch: Bodenfunde der Völkerwanderungszeit aus dem Main-Tauber-Gebiet. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A 8. Frankfurt a. M. 1967, Taf. 52:2,10.

[1572] ld. Dobos 2012, 27-56.

[1573] Liska A.: Gyula 623. lelőhely, Nagy-Szőlő III. In: Tóth–Vida–Takács 2016, 282, Kat.-Nr. 28.

[1574] A viselet rekonstrukciója: Heinrich–Tamáska–Müller–Straub 2012, 51.

[1575] Braives „En Village": R. Brulet–G. Moureau: La nécropole mérovingienne „En Village" à Braives. Louvain-La Neuve 1979, Fig. 11:2b,c, Pl. I,59, II,89.

[1576] pl. Klepsau 66. sír: Koch 1990, Taf. 47,2-3; Az eichstetteni temető 218. sírjában ugyancsak csat volt a medence tájon és a térdek környékén nagyszíjvég: Sasse 2001, Taf. 95,1-2.

[1577] Fettich 1965, 107-108; Bóna 1961-62, 49, Anm. 3; Kiss 1996.

övvel, a *cingulum*-mal (Schärpe) együtt viseltek. Az ilyen egyes vagy kettős textilszalagok a térdig, ill. a bokáig értek, mint az Istenanya, Mária és Erzsébet az Euphrasius basilikában Porečben[1578], Adanetus Iovia alapítónő a Comodilla-Katakomba falfestményén Rómában[1579], Sarah és Theodora császárnő egyes kísérői a San Vitale templomban Ravennaban[1580] vagy a Sant' Apollinare Nuovo templom mártírnői[1581]. Világosan látható egy női övről alálógó övfüggő egy *Annuntiatio*-t ábrázoló szíriai dyptichonon a szentpétervári Állami Ermitázsban.[1582]

A kora bizánci előkelők viselete bizonyosan befolyásolta a birodalmon kívül élt Meroving kori elit viseletét.[1583] Díszes övfüggőket az avar korban is az átlagon felül gazdag, előkelő nők viseltek, s ez társadalmi szempontból lehetővé teszi a kora bizánci mozaikokon ábrázolt előkelők viseletével történő összehasonlítást. A késő antik és kora bizánci időszakban az előkelő mediterrán nők által viselt övfüggőt átvehették a Kárpát-medencei germánok is. A késő antik és a gepida elit közvetlen érintkezésére az avar kor előtt Sirmiumban volt lehetőség, ahol a gepida király és az arianus püspök is székelt. Habár Sirmium környékéről hasonló övfüggők mindmáig nem kerültek elő, mégis a Justinianus éremmel és bizánci architektónikus arany gyűrűvel együtt előkerült, egyenlő szárú kereszttel díszített övfüggő-garnitúra a gyulai sírból közvetlen bizánci kapcsolatra mutat. A legkorábbi poncolt díszű övfüggők a gepida temetők használatának végén jelentek meg a Tisza vidéken és Erdélyben. A szoros bizánci kapcsolatra utal gyulai előkelő gepida nő Justinianus érmet és bizánci arany gyűrűt tartalmazó temetkezése is.

A kora bizánci ábrázolások figyelemre méltó analógiákat szolgáltatnak az 580 táján San Denis székesegyházban eltemetett frank királynő Arnegundis viseletének rekonstrukciójához is. Arnegundis sírjában az alsó lábszárak között nagyszíjvégek kerültek elő, amelyeket az először a kabátot összefogó övnek rekonstruáltak, ám nem zárható ki, hogy azok is övfüggő részei voltak.[1584] A híres Maria Hodegetria ábrázoláson a Panagia Angeloktisti templomban Kitiben (Ciprus)[1585] és a firenzei Rabbula-Kodex (fol. 13v.) Mária alakján[1586] kétrészes, térdig érő, keskeny, övfüggő, a has körül pedig széles öv látható. Valószínőleg a fenti kora bizánci ábrázolásokhoz hasonló módon viselhette Arnegunde is a kétrészes övfüggőt, amelynek végeihez illesztették a II. állatstílussal díszített ezüst szíjvégeket.

Avar hatás

A Kárpát-medencében az avar kor elején akkor jelentek meg a fémlemezekkel gazdagon díszített, kengyeles fibulák nélküli, övfüggők, amikor a párban viselt kengyeles fibulák az európai Meroving kori viseletben is kimentek a divatból.[1587] Ezt a folyamatot figyelhetjük meg a 6. század végén a 7. század elején a Kárpát-medencében avar uralom alatt élt germánok esetében is. Az új kulturális környezetben azonban a nyugati viselettől eltérő úton folytatódott

[1578] M. Prelog: Die Euphrasius-Basilika von Poreč. Monumenta Artis Croatiae I:4. Zagreb 1986, Abb. 26, 38.
[1579] G. Ladner: Handbuch der frühchristlichen Symbolik. Wiesbaden 1996, 44, Abb. 34.
[1580] F. W. Deichmann: Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna. Baden-Baden 1958, Abb. 326, 361.
[1581] ders. Abb. 132.
[1582] A. Bank: Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums. Leningrad 1977, 277, No. 37.
[1583] Kiss 1964, 124-126. Abb. 14; Bóna 1971, 70-71; M. Schulze: Einflüsse byzantinischer Prunkgewänder auf die fränkischen Frauentracht. ArchKorrbl. 6, 1976, 155ff.; Martin 1991, 33-37, Abb. 3; Martin 1995, 658-661, Abb. 34-35.
[1584] Fleury–France-Lanord 1998, II-133; U. Schellhas: Perlen als Fibelanhänger - die merowingische Interpretation eines mediterranen Vorbildes. In: Perlen. Symposium Mannheim 1994. Hrsg. U. von Freeden-A. Wieczorek. Bonn (1997) 339-348; A nagy szíjvégeket lábszíj (Wadenbindengarnitur) részeként határozta meg: Martin 1991, 42-54.
[1585] E. Heim–A Jakovljević–B. Kleidt: Zypern. Byzantinische Kirchen und Klöster. Ratingen 1996, 130, Abb. 131.
[1586] K. Weitzmann: Late Antique and Early Christian Book Illumination. New York 1977, Taf. 36.
[1587] Martin 1991; M. Martin: Fibel und Fibeltracht. *in*: Hoops RGA 8. Berlin-New York, 1994, 541-582.

a díszfüggők fejlődése. Ezt bizonyítja, hogy az avar korihoz hasonló, középen viselt övfüggőt nem találunk sem nyugaton, sem az itáliai langobard női temetkezésekben. A langobard-gepida korban az övfüggőkhöz nem tartozott szíjvég, az csak az avar korban vált a női díszfüggők meghatározó alkotóelemévé. Hasonló módon egészültek ki a Meroving típusú 3 tagú férfi övgarnitúrák is az avar korban, avar hatásra egy szíjvéggel. Mindez azt jelenti, hogy a kora avar kori Kárpát-medencében a Meroving előképek alapján értelmezhető díszfüggő-viselet bizánci és avar hatásra nyerte el végső formáját. A 7. század első évtizedétől a díszfüggő-viselet általánosan divattá vált a Dunántúlon, olyan temetőkben is megjelent, ahol nincs jele Meroving kultúrájú személyek jelenlétének, vagyis e viseletet különböző kulturális gyökerű személyek is átvehették. A nem germán népességre utaló csákberényi és a hirdi (168. sír) temetők női sírjaiban lelt övfüggők veretei a forma, technológia és díszítés tekintetében eltérnek a Meroving hagyományoktól. A díszfüggő-viselet tehát részben Meroving részben bizánci kulturális hagyományokon alapulva, avar elemekkel kiegészülve új divatot jelentett és így vált az új korszakban az előkelő nők kedvelt viseletévé.

A női díszöv-függőhöz tartozó csatok

Az övfüggőhöz ritkán ovális, csattest nélküli bronz és vas csatok tartoztak (Zamárdi 113, 296, 1140. sírok; Kölked B459. sír, Budapest-Csepel-Háros 8. sír, Szekszárd-Bogyiszlói út 2. sír). Figyelemre méltó, hogy az övfüggőket egyetlen esetben sem rögzítették bizánci típusú csattal, hanem különböző, a Meroving formai körbe tartozó csatok szolgáltak a deréköv összekapcsolására. A női sírokban az övfüggőkhöz sok esetben nem is tartozott csat, azokat más módon rögzítették a derékon vagy az övön.

Profilált testű csatok: Női övfüggők gyakran találhatók ovális karikájú egybeöntött vagy külön álló profilált, rombusz vagy háromszög alakú testű csattal együtt.[1588] A tiszaderzsi sírban ovális csatkarika fordult elő különálló, profilált oldalú rombusz alakú, kerek taggal záródó csattesttel[1589], hasonlóan a budakalászi 404. sír ovális csatkarikájához is egy háromszög alakú, profilált oldalú, külön álló bronz csattest tartozott. Poncolt díszű trianguláris, különálló csattest volt a budakalászi 1148. sírban is az övfüggő mellett. A Kisköre-Pap-tanyai 42. sírban az ovális karikával egybe öntött, profilált csattest volt.[1590] Több esetben az övfüggők csatjai hosszú egybe öntött háromszög alakú testtel rendelkeztek (Andocs, Szekszárd-Palánk 138. sír, Zamárdi 1566. sír). Később megjelentek a zsanéros lemezes csatok díszítetlen (Zamárdi 250b. sír, Kölked A-98. sír) vagy fonatmintával díszített változatban (pl. Kölked B-173. sír).

Körszelet testű csatok: A jutasi 116. sírban a díszfüggőt vésett fonattal, geometrikus elemekkel és madárábrázolással díszített, körszelet testű, pajzstövises csat rögzítette.[1591] (65. t. A,11) A körszelet alakú csatok legkorábban a nyugati frank területeken jelentek meg, és a 6. században Rajnától keletre is megjelentek.[1592] A Kárpát-medencében kevés példányuk ismert, közöttük a kölkedi A temető 156. sírjában került elő egy pont-kör díszes változat ugyancsak női övfüggő elemeként.[1593] (65. t. C)

A körszelet testű csatok egyedien díszített változata a kölkedi B temető 85. sírjából (47. t. 8) nyugati Meroving típusú, amely nemcsak a frank, alaman és bajor területeken[1594] hanem Skandináviában is ismert elsősorban férfi sírokból (Tuna XIV. sír[1595], Mjøsa[1596]). Azonban e

[1588] Csallány 1961, Taf. CXCVIII,6; Hasonló csat volt a mezőbándi temető 128. sírjában is.Kovács 1913, 342. 345, Fig. 65,3.
[1589]Kovrig 1975, 222-223. 219, Fig. 9:1; 220, Fig. 10:6.
[1590]Bóna–Nagy 2002, 192, Taf. 29.
[1591] Rhé–Fettich 1931, 25. Taf. III:8.
[1592] Schulze–Dörrlamm 1990, 246; Frey 2006, 34-44.
[1593] Kiss 1996, 456, Taf. 42/A156,1.
[1594] Kiss 2001, 293-294; Martin 1991, 119.
[1595] T. J. Arne: Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike, Uppland. Stockholm 1934,Taf. XXI,1.

dc_1440_17

hagyományokban gazdag centrális területektől távolabb eső perifériákon a burgundoknál[1597], az angolszászoknál nők is viselték a kereklemezes csatokat. A Kárpát-medencében a kerek lemezes-testű csatok férfi övgarnitúrák részeként is előkerültek (Budapest-Szőlő utca 3. sír[1598], Kölked A 142. sír[1599], Budakalász 299. sír[1600]). Az ovális karikájú, pajzstövises, kereklemezes csatokat a 6. század utolsó harmadától használtak az öv összekapcsolására. A kerek testű csatokhoz később rendszerint kerek ellenveret is tartozott, s az övgarnitúra kiegészült egy négyszögletes verettel.[1601] A kölkedi A-85. sírban a körszelet testű csat mellett egy négyszögletes veret is volt akárcsak a környei 49. sírban.[1602] (65. t. B) A kölkedi 85. sír unikális, szélén nitszegekkel díszített, lépcsős-emeletes négyszögletes verete mintha két Weihmörtingi-típusú spátaövgarnitúrához tartozó téglalapalakú veret összeillesztéséből keletkezett volna.[1603]

A körszelet testű csatok kis számban fordulnak elő a Kárpát-medencében, ezért felmerülhet, hogy nem helyi készítmények, de közvetlen kapcsolatokra, személyek mobilitására csak azokban az esetekben utalhatnak, amikor a leletegyüttesben más tárgyak is megerősítik az ugyanazon irányú kulturális kapcsolatot. Ebben a tekintetben figyelmet érdemel, hogy a jutasi 116. sír fibulájának analógiái[1604], hasonlóan az övcsathoz, ugyancsak Rajna vidéki párhuzamokkal rendelkeznek.

*Neustriai típusú csat:*A csákberényi temető 352. sírjában egy meander-, fonat- és X-alakú díszítésű csat az avar kori leletanyagban szokatlan neustriai típusú, tíz nittel ellátott testű övcsat töredéke, amelyek földrajzi elterjedése a központi frank szállásterületen Észak-Franciaországban és Belgium területén figyelhető meg.[1605] Ezt a csattípust A. Frey már a Frank Birodalom keleti felén (Austrasia) is mint nyugati importot értékelte, s hasonló csatok alamann-bajor területeken is ritkák.[1606] A töredékes csákberényi példány e neustriai csattípus legkeletibb előfordulása.[1607] Ez a csat tehát a "frank" területek irányából a Kárpát-medencébe érkező import részeként fogható fel, még akkor is, ha a töredékes példányt nem eredeti funkciójának megfelelően használták, hanem a tarsolyban őrizték. Ugyanakkor az avar kori viseletnek kimutatható halvány kapcsolata a nyugati frank női viselettel, hiszen Belgiumban több helyen is előkerültek a Kárpát-medencében ismert középen viselt díszfüggők párhuzamai (Braives „En Village").[1608]

[1596] P. Rolfsen: Machtzentrum am Mjøsa. Archäologie in Deutschland 2000/1, 56, fent.

[1597] Martin 1991, 58-59, Abb. 21; Courtil-sous-Burnand 153, 327, 387. sírok: J. Ajot: La nécropole mérovingienne de la Croix de Munot a Courtil-sous-Burnand (Saône-et-Loire). Mémoires de l'Association Française d'Archéologie mérovingienne vol. 1. Meaux 1986, 82, Fig. 96; 104 fig 116;111, Fig. 119; Lavoy 66., 151., 109. sírok: R. Joffroy: Le cimetière de Lavoye (Meuse) Nécropole mérovingienne. Paris 1974, Fig. Pl. 6/66-6, 117 Pl. 16Í/151-1; R. Marti–H.-R. Meier–R. Windler: Ein frühmittelalterliches Gräberfeld bei Erlach BE. Antiqua 23. Basel 1992, 56. 303. lj.

[1598] Nagy 1998, 49, Taf. 41,A.

[1599] Kiss 1996, 455, Taf 41,1-12.

[1600] A budakalászi 299. sírban pedig egy soktagú rövid vasveretekkel díszített övhöz tartozott a 7. század 2. harmadában egy vasból készült körszelet testű csat.

[1601] Arnold 1992, Taf 11.

[1602] Salamon–Erdélyi 1971, 84, Taf. 6,6-7.

[1603] A Kárpát-medencében hasonló veretek a Szekszárd-Bogyiszlói úti temetőben kerültek elő. Rosner 1999, 194, Taf. 28/390,2-5.

[1604] Vielitz 2003, Taf. 108,228, Taf. 109,897.

[1605] James 1977, Pl. 166-167; M. Aufleger: Tierdarstellungen in der Kleinkunst der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich. Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes-Gutenberg-Universität Mainz 6. Aufleger 1997, Taf. 30. Karte 11.

[1606] A straubingi temető 806. sírjában a neustriai típusú csat fegyveres férfi sírjában volt. Geisler 1998, Taf. 304,5.

[1607] Frey 2006, 191-209.

[1608] Braives „En Village": R. Brulet–G. Moureau: La nécropole mérovingienne „En Village" à Braives. Louvain-La Neuve 1979, Fig. 11:2b,c, Pl. I,59, II,89; A füles áttört korongok fő elterjedési területe is Franciaország és

Lábszárszíj és fém veretei

A kora avar kor első felében számos sírban találunk a térdek mellett bőrből vagy szövet szalagból készült lábszárszíj (Wadenbindengarnitur) rögzítésére szolgáló kis csatokat és szíjvégeket.[1609] Ez a „viseleti hagyomány" a 6-7. században a Meroving kultúra területén jellemző *Neustrasia*-tól nyugatra egészen a Kárpát-medencéig.[1610] A fémveretes lábbeli-viselet (cipő, lábszárszíj) feltehetően a késő-antik és a barbár kultúra kölcsönös egymásra hatására alakult ki.[1611] A nyugati Meroving-típusú lábszár-viseletre a 6. századi gepidák[1612] esetében a Tisza vidékén és Erdélyben eddig nincsenek adatok és a langobárdoknál is csak ritkán fordul elő. A tamási langobard temető több sírjában (6., 18., 26. sírok) is a térdek alatt pusztán csatok jelzik a lábszárszíj viseletét, ám ezekhez még nem tartoztak szíjvégek.[1613] A 6. századra keltezhető, helyi romanizáltak és germánok által használt kranji temető 64. sírjában ezüstből készített, lábszárszíjhoz tartozó díszítetlen szíjvégek voltak.[1614] Itáliában eddig a hasonló lábbeli-garnitúrák hiányoznak a 6. századi leletanyagból, és kis számban csak a langobard honfoglalás után jelentek meg. Tausírozott csatok és poncolt szíjvégek a collegnoi 47. sírban mutatják ezt a viseletet, azonban a csat fonatmintás díszítése és a szíjvégeken a poncok (kis kör, nagy kör, háromszögben három kis kör) már eltérnek a Kárpát-medencei poncmintáktól és helyi, itáliai hagyományra vezethetők vissza.[1615] A korai avar kori lábszárszíjat először a szíjvégek és csatok viseleti helyzetének pontos megfigyelésével a Budakalászon sikerült meghatározni, és e viseleti hagyomány megjelenését az avar kori Meroving kultúrájú népességhez kötni.[1616]

Időrend

Akárcsak a korai, a 6. század végére keltezhető díszfüggők négyszögletes veretei és szíjvégei esetében, a lábszárszíjaknél is a korai horizontba a félkör- és kör alakú poncokkal díszített példányok tartoznak. E díszítési stílus eredete az alföldi gepida időszakba vezet vissza[1617], ahol előkerültek a kölkedi, zamárdi és a budakalászi kis csatok és szíjvégek poncmintájának előzményei (57. t. B, C). A budakalászi 1539. sírban a lábszárszíj-garnitúrát négyszögletes testű, pajzstövises csatok keltezik a 6. sz. második felére/utolsó harmadára (57. t. D).[1618] Formájuk és poncolt díszük alapján ugyanezt a periódust jelzi az 1482. sír poncolt kis ezüst csatja, és az 1188., 1400., poncolt csatjai is.[1619] Poncolt díszű lábbeli-garnitúrákat még a 7.

Belgium területén figyelhető meg, ezek ugyancsak nyugati frank importnak minősülnek a Frank Birodalom keleti felén. Frey 2006, 202-203.

[1609] Clauss 1977-79, 54-58; Losert 2003, I. 289-295.

[1610] G. Clauss: Strumpfbänder: ein Beitrag zur Frauentracht des 6. und 7. Jahrhunderts n. Chr. JbRGZM 23-24, 1976/1977, 59, Abb. 1; Az eddigi ismereteink szerint a Kárpát-medencéből nem került elő a „Strumpfbandmodell II és III"-nak megfelelő viselet, amint azt P. Straub is feltételezte. Straub 1999,98, Abb.2; A Jankovich-aranyakhoz tartozó csat-szíjvég és rombuszalakú veret egy spátaöv részei. Vida 2000, 161-176.

[1611] A fémveretes lábbeli-viselet az Al-Duna vidékén Histriaban a 6. században megjelenik. Arany verettel, csattal és szíjvéggel ellátott lábbeliveretek kerültek elő a falakon kívüli ókeresztény temetőben a bazilika apszisától kis távolságra egy gondosan épített téglasírban. A leletegyüttest az öntött veretek és a pajzstövises csatok a 6. századra keltezik. A gondosan megépített sírba, kereszttel díszített arany veretekkel ellátott lábbelivel, arany szőttes ruhába eltemetett személy a helyi közösség megbecsült tagja lehetett. H. Nubar: Ein gotisch-alanisches Grab in Histria. Dacia 15, 1971, 335-347.

[1612] Nem zárhatjuk azonban ki a fémszerelék nélküli lábszár-szíjazat létezését.

[1613] Bóna 1976, 42-53; Tamási 6. sír: Bóna–Horváth 2009, 139, 295, Taf. 60,7-8; Tamási 18. sír: Bóna–Horváth 2009, 146, 298, Taf. 63,11-12; Tamási 26. sír: Bóna–Horváth 2009, 152, 302, Taf. 67,12; Tamási 41. sír: Bóna–Horváth 2009, 160, 310, Taf. 75,6-7.

[1614] Stare 1980, T. 27, 5-6.

[1615] C. Giostra: Catalogo. In: Pejrani Baricco 2004, 59, Fig. 59; 64, Fig. 64.

[1616] Vida 1996, 118-121, Abb. 7-8.

[1617] Bóna 2002, 325 Taf. 51/190. sír,1; 329 Taf. 55,4.

[1618] Koch 2001, 84-87; Gavrituchin 2008, 99; Fig. 2; Hajnal 2012, 607-644.

[1619] Vida 1996, 107-124.

század első harmadában, a fogazott II. állatstílus megjelenése után is használtak, mert a budakalászi 703. sírban a poncolt szíjvég együtt volt fogazott fonatmintás keskeny lemezes veretekkel. Ugyan poncolt ornamentika díszíti a budakalászi 631. sír lábszárszíjának szíjvégeit, de azok lekerekített formája, valamint a leletegyüttesben található láncmintás rozettafibula az együttest inkább a 7. század középső harmadára keltezik. (58. t. 24-43)

A 7. század első harmadára keltezhetők a fogazott II. állatstílussal díszített, aranyozott ezüst szíjvégpárok a zamárdi 123., 322. és 517. sírokban és a budakalászi 662. temetkezésben[1620], amelyek kivitelezése a Jankovich-aranyakhoz áll közel. A zamárdi 1376. sírban a II. germán állatstílusnak a fejlettebb formája fordul elő, s a csaton és az együtteshez tartozó kis vereten összetett fonatornamentika látható.[1621] A 7. sz. középső harmadában a lábszárszíj szíjvégei már az avar korban általánosan elterjedt díszítetlen lemezes szíjvégek is lehettek (Budakalász 347., 573., 1127. sírok), amelyeken a Meroving formai körhöz tartozó technológiák és díszítésmódok már nem jelentek meg. A zamárdi 854. sír fonatmintás lábszárszíj-garnitúrája a 7. sz. középső harmadára keltezhető mutatva, hogy nemcsak az övfüggők, hanem a lábszíj divatja is megéri a 7. század közepét.[1622] Erre az időszakra keltezhető a kölkedi A-108 sír egyszerű láncmintás, lábszárszíjhoz tartozó kisszíjvége is.[1623]

A lábszíj garnitúrákban azonban a díszfüggőkkel összevetve már nem jelentek meg kora bizánci szíjvégek és csatok. Összehasonlítva az ugyancsak Meroving eredetű díszfüggőkkel, amelyeknél a viselet tekintetében bizánci előképeket is feltételezhetünk, a lábszárszíj viseletének tisztán Meroving hagyománya gyorsabban vesztette el jelentőségét mint a díszfüggőké, és a szokás a 7. század utolsó harmadában visszaszorult. Mindezt szemléletesen bizonyítja, hogy a lábszíjhoz tartozó szíjvégeken és csatokon már nem jelent meg a klasszikus, közép avar kori fonatornamentika, ami azt mutatja, hogy az akkulturációs folyamat eredményeként e szokás a 7. század középső harmadában elhalt.

Elterjedés

Nem véletlen, hogy a Meroving viseleti hagyományt megtestesítő lábszárszíjakat ugyanazokban a Kárpát-medencei régiókban használták mint a díszfüggőket, az amulettkapszulákat, a Meroving típusú korongfibulákat és a spátaöveket. A kelet-pannoniai példák mellett a Közép-Tisza vidékén kis csatok utalnak a tiszaburai sírban lábszárszíj viseletére (55. t. 7-8). Figyelemre méltó, hogy az erdélyi gepida temetőkben előkerült lábszárszíj szíjvégeken nem jelenik meg a mediterrán fonatminta, hanem meglepően egységesen csak a poncolt díszítés.[1624]

Az avar kor elején a csattal és szíjvéggel kapcsolódó lábszárszíj egyaránt megjelenik az előkelők és a középrétegek viseletében. A kölkedi A-85. sírba eltemetett előkelő nő amulett-kapszulájában két kis ovális karikájú, profilált testű ezüstcsat és két a szélein és középen poncolással díszített ezüst kisszíjvég volt (64. t. A). A forma és méret alapján ez az együttes a Clauss-féle Strumpfbandmodell I.-nek felelnek meg.[1625] Feltehetően az avar korban a lábszárszíj viselésének divatja jóval elterjedtebb volt, mint amire a leletanyag alapján következtethetünk, mert számosan hordhattak bőrből vagy textilből készített, mindenféle fém vagy csont szerelék nélküli lábszárszíjat. (49., 52., 53. t.)

[1620] Heinrich-Tamáska 2006, 580-581.
[1621] Bárdos–Garam 2009, 359, Taf. 156/1376/1-5; Clauss II. típus: Clauss 1976, 77.
[1622] Zamárdi 854. sír: Garam–Bárdos 2009, 304, Taf. 102/854,3-6;
[1623] Kiss 1996, 43, 450, Taf. 36/6-7,11
[1624] Dobos–Opreanu 2012, 42.
[1625] Clauss 1976/1977, 59, Abb. 1.

dc_1440_17

Pont-kör díszes leletcsoport a Dunántúlon

A kutatás a közel múltig talán a pontos lelőkörülmények bizonytalansága és a leletek kis száma miatt, kevéssé méltatott egy Keszthely környékén előkerült leletcsoportot, amelybe jellegzetes pont-kör díszes bronz tárgyak: két kengyeles fibula, egy kétfejű állat(ló?)fibula, két lófibula, egy madárfejes tű, egy áttört svasztika díszes fibula és egy kis szíjvég tartoznak.[1626] (41. t.) Ennek az egyedi leletegyüttesnek az egyszerű pont-kör díszes tárgyait egybe öntötték, felületüket, akárcsak egyéb romanizált környezetben készült tárgyakét, tovább nem munkálták meg. A tárgyak kis területről származnak Keszthely-Fenékpusztáról, Keszthely tágabb környezetéből és Somlóvásárhelyről[1627], anyaguk, technológiájuk, formájuk és egységes díszítésük miatt nem kétséges, hogy azonos korúak. E szokatlan összetételű és megjelenésű leletcsoport már korábban felkeltette néhány neves kutató érdeklődését, de arról nagyon különféle, egymásnak ellentmondó értelmezések születtek, mert mind a neo-szkíta (Fettich N.), mind a bizánci (Werner J.[1628]), mind pedig a germán (Müller R.[1629]) eredet vitatható. Az Észak-Itáliában és Hispaniaban is előforduló hasonló leleteket a V. Bierbrauer már korábban a germán viseleti elemeket átvevő és utánzó romanizált alaplakossághoz kötötte.[1630] Újabban a pincehelyi és sárszentlőrinci példányok közlésekor Koncz I. fogalmazta meg, hogy a pont-kör-díszítésnek nincs etnikus és kulturális jelentősége, egyfajta „hiánymővészet", amely nem szolgálta a megkülönböztetést, sokféle hátterű közösség számára volt elfogadható egy átmeneti korban.[1631]

E pont-kör díszítés valóban egy olyan egyszerű és igénytelen stílust képvisel, amely nemcsak az Alpok-Adria térségében, hanem az egész Mediterraneumban, valamint az antik s a barbár kultúra találkozási pontjain jelent meg. Azonban ha a díszítést, a tárgyak típusait, formáit, valamint funkcióját is figyelembe vesszük és együtt értékeljük fontos kultúrtörténeti megfigyeléseket tehetünk.

A leletek között dominálnak a romanizált kultúrájú környezetre utaló formai elemek (ló-, kettős állat-, és szvasztikafibulák), ugyanakkor előfordulnak a Meroving leletkörben megfigyelhető tárgyak is (S-alakú és kengyeles fibulák, madárfejes tű, de nem galamb, hanem ragadozó madár-ábrázolással). A leletegyüttest elsősorban a kora bizánci un. Pápa-típusú tarsolycsat és szíjvég jelenléte miatt a 6. sz. vége és a 7. sz. első harmada közötti időre keltezhetjük.[1632] (41. t. 10, 13) Egy állatfejes töredék a Pápai típusú csat továbbfejlesztett változatává, ellentétesen kinyúló állat-alakokkal díszített csattá egészíthető ki, amely a 7. század középső harmadára jellemző.[1633] E széles csathoz tartozhatott a nagyobb, pont-kör mintás szíjvég. (41. t. 12) A pont-kör díszítés a kora avar korban Keszthely környékére és Tolna megyére korlátozódik, a kölkedi A temető hasonló díszítésű soktagú övgarnitúrája egyedi jelenség.[1634]

A szvasztika díszes korongfibula jól dokumentáltan késő antik leletkörnyezetből is előkerült. (41. t. 6) A Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1963/11. sírjában

[1626] Fettich 1951, XXXI. T. 56-79.
[1627] Fettich 1951, XXXI. T. 6; Magyarország Régészeti Topográfiája 3. 1976, 201. Abb. 59,1.
[1628] S. Fuchs–J. Werner: Die langobardischen Fibeln aus Italien. Berlin 1950, 63.
[1629] Müller 2010, 207-210; R. Müller: Lipp Vilmos és Csák Árpád temetőfeltárásai Fenékpusztán. In: Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva tiszteletére. Szerk. Vida T. Budapest 2012, 56-57.
[1630] V. Bierbrauer: Zwei romanische Bügelfibel des 6. und 7. Jahrhunderts im mittleren Alpenraum. Ein Beitrag zur Kontinuitäts- und Siedlungsgeschichte. In: Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur-und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 8. Bonn 1992, 37-73; Meltina: G. P. Brogiolo (a cura di) Città, castelli, campagne nei territori di frontiera (secoli VI-VII). Documenti di Archeologia 6. Mantova 1995, 106, Fig. 23,3.
[1631] Koncz–Ódor 2016, 145-156.
[1632] Garam 2001, 109-111, Taf. 76.
[1633] Garam 2001, 111-112, 330, Taf. 79, 2-3.
[1634] Kiss 1996, 465, Taf. 51.

dc_1440_17

áttört, pont-körmintás, közepén szvasztikával díszített korongfibula volt a koponya bal oldalán feltehetőleg az egykori viseletre utaló helyzetben, s ugyanott vastű és apró gyöngyök is voltak.[1635] (23. t. D) Egy másik szvasztika mintás, pont-kör és félkör alakú poncokkal díszített fibula szórványként került elő a fenékpusztai déli erődfal előtti temető területéről[1636], egy harmadik kör díszes pedig a Pusztaszentegyházi dűlői temető B sírjából.[1637] (23. t. E)

A keszthelyi lófibula lábait alul egyenes tag köti össze, mint egy paviai példányét is[1638], és ugyanúgy pontkör-minta díszíti mint számos más itáliai példányét.[1639] A pannoniai temetőkben az állat alakú ruhakapcsolók a nyakban vagy a mellkason fordulnak elő a mediterrán viseletnek megfelelő helyzetben (ld. Csákberény 298. sír ezüst lófibula a mellkason[1640], Keszthely-Fenékpuszta, horreumi temető 17. sír, lófibula a nyakban[1641]). A kettős lófibula (41. t. 5) párhuzama a trentoi Villa Lagarina (loc. Pedersano)[1642] lelőhelyen került elő, de ismert egy ugyancsak pont-kör díszes fibula Bad Kreuznachból is.[1643]

A pont-kör díszes leletegyüttesben a kengyeles fibulák, az S-fibula és a ragadozó madár csőrű fibula Meroving előképekre vezethető vissza. (41. t. 1-4, 7) Jó minőségű, ékkövekkel kirakott és egyszerű bronz S-alakú fibulák voltak a horreumi temetőben és hasonlók előfordulnak az észak-itáliai romanizáltalk leletanyagában is.[1644] A három pont-kör díszes kengyeles fibula a 6. századi Meroving típusú fibulák egyszerű változata, amelyeken a fej és a láb igénytelen kialakítású, a fej nyúlványai dudorokká csökevényesedtek. (41. t. 1-3) E kengyeles és S-alakú fibulák esetében a pont-kör minta mellett viseletük is utalhat a romanizált kulturális környezetre, mert több esetben is a mellkason vagy a nyakban kerültek elő (pl. Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1999/56. sír[1645], Pusztaszentegyházi dűlői temető[1646]). A keszthelyi hosszú tűn a ragadozó madárra utaló erős csőr Meroving előképekre utal, de nem ismert a tű funkciója, hajtű és melltű is lehetett. (41. t. 14)

A pont-kör díszes ékszerek és viseleti tárgyak és párhuzamaik funkcionális vizsgálata arra mutat, hogy Meroving eredtű formák a késő antik viseletnek megfelelően kerülnek elő. Feltehetően a romanizált közösség tagjai átvettek, és a saját viseletükbe illesztettek a Meroving kultúrájú, germán közösségek által használt tárgyakat. Hasonló pont-kör díszes fibulák nagy számban kerültek elő a Dél-Kelet-Alpok térségében[1647] és Itáliában.[1648] Az Észak-Itáliában és Hispaniaban is előforduló hasonló leleteket a kutatás már korábban a germán viseleti elemeket átvevő és utánzó romanizált alaplakossághoz kötötte.[1649]

[1635] Müller 1999, 172, 3. kép 11/1; Müller 2010, 210; 283, Taf. 36,16.
[1636] Müller 2010, 348, Taf. 101,5.
[1637] Müller 2014, 31, 177, Taf. 4,8.
[1638] Merowingerzeit 1995, 39-40, Taf. 13.
[1639] ld. a Celimarro temetőjében talált fibulát: C. D'Angela: La necropoli tardoromana di Celimarro (Castrovillari). In: Testimonianze cristiane antiche ed altomedievale nella Sibaritide. Atti del Convegno Nazionale Corigliano-Rossano. Vetera cristianorum. Scavi e ricerce 3. Bari 1981, Tav. VI,3; Venusio 1935-ben talált sír: Riemer 2000, Taf. 90,5.
[1640]László 2016, 269, Taf. 26.
[1641] Barkóczi 1968, 293; Pl. LXVI,2.
[1642] Amante Simoni 1983, Fig. 3,5.
[1643] Merowingerzeit 1995, 39-40, Taf. 13; E típus 5. századi változatai krími temetőkben kerültek elő.
[1644] Andrazza: Brozzi 1989, 89, Tav. 18,7.
[1645] Müller 2010, 334, Taf. 87,14.
[1646] R. Müller–P. Straub: Germanen am Plattensee. Ausstellung des Balatoni Múzeums Keszthely im Museum für Frühgeschichte des Landes Niederösterreich, Schloss Traismauer. Traismauer 2002, 63, Taf. 9,1.
[1647] Kranj: Stare 1980, T. 120,3; Bitenc–Knific 2001, 429; Tonovcov grad: Milavec 2011, 453, Taf. 3,16.
[1648] Amante Simoni 1983, Fig. 3,7.; A kereszt-, korong-, és egyenlő karú fibula ugyancsak pont-kör mintával díszített.
[1649] V. Bierbrauer: Zwei romanische Bügelfibel des 6. und 7. Jahrhunderts im mittleren Alpenraum. Ein Beitrag zur Kontinuitäts- und Siedlungsgeschichte. In: Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur-und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck. Universitätsforschungen zur Prähistorischen

dc_1440_17

Természetesen az sem zárható ki, hogy e sajátos leletcsoport romanizált környezetbe illeszkedő, akkulturálódott germánokat jelez, amint ez az értelmezés a Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető esetében is felmerült. E dilemma a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nem oldható fel, sőt a megoldásra tett kísérletet az etnikus és kulturális kérdések megítélését befolyásoló modern kutatási irány egyenesen értelmetlennek, sőt zsákutcába vezető próbálkozásnak tartja.[1650]

A vizsgált tárgycsoport létrejötte a késő antik és germán kulturális érintkezés eredményének tekinthető, amelynek keretében a két közegből származó jellegzetes tárgyformákat a semleges pont-kör díszítés fogja egy egységbe. A pont-kör díszes tárgyak a késő antik vagy a Meroving viseleti szokás részeként árulkodhatnak egy átmeneti a kulturális identitásról. A pont-kör díszes kengyeles fibulák a római fibulák tovább fejlődött változatai, amelyek a Keszthely-környéki helyi romanizált és barbár környezetben készültek és ezáltal mutatnak rá az un. „ujjas fibulák" kialakulásának késő antik-kora bizánci környezetére.[1651] A pont-kör díszes leletcsoport hűen tükrözi a 6-7. század fordulóján a Dunántúlon az átalakuló kulturális viszonyokat, mert az identitás reprezentációját jelentő ékszerek és viseleti tárgyak a romanizált, germán és a bizánci formai körből származó elemek szintézisét mutatják.

Amulettek

Bullák – bullae

Az antik eredetű lencse alakú és cilindrikus bullákat a kora középkorban is használták. Több kora avar kori sírban találtak olyan lemezből készített kisméretű, lencse alakú, üreges függőket (Keszthely, Kölked, Cikó, Tiszafüred), amelyek formája, és azzal együtt mágikus óvó-védő funkciója is alapvetően a római fiúbullákra vezethető vissza.[1652] Eleinte a szabadon született római fiúk 12 éves korukig viselték a növényi amuletteket[1653] tartalmazó bullákat, s ez a szokás a késő római időszakban, főleg a birodalom keleti felében átkerült a női szférába.[1654] Néhány lelet utal arra is, hogy a lencse alakú bullákat a cilindrikus példányokkal együtt a kora bizánci időszakban is viselték a Mediterraneum területén.[1655]

A lencse alakú bullák azonban nemcsak a bizánci területeken éltek tovább, hanem a birodalom területén kívül élő barbár elit körében is.[1656] A Mediterraneumon kívül talált antik eredetű bullák bizonyítják, hogy a szokás a népvándorlás korában egészen a 7. század első feléig is fennmaradt (ld. Kölked B-85. sír[1657], Zamárdi 453. sír[1658]). Sőt a hirdi temető 365. sírjában a 7. század végére keltezhető környezetben is előfordul egy lencse alakú bulla.[1659] Ennek az antik szokásnak a továbbélése kimutatható a 6-7. századi nyugati-germán leletanyagban is[1660], a szokás közvetítésében ott is a helyi romanizáltak kaptak szerepet.[1661]

Archäologie 8. Bonn 1992, 37-73; Meltina: G. P. Brogiolo (a cura di) Città, castelli, campagne nei territori di frontiera (secoli VI-VII). Documenti di Archeologia 6. Mantova 1995, 106, Fig. 23,3.

[1650] Brather 2004, 615-632; Koncz 2016, 145-156.

[1651] A jelenség nemcsak Pannonia területén figyelhető meg, hanem a Meroving kultúra területeken is. Hemmingen 26. sír: Müller H. F. 1976, Taf. 6./C,1

[1652] H. R. Goette: Die Bulla. Bonner Jahrbücher 186, 1986, 133-164; Maga Hampel J. is említette hogy a keszthelyi bullák, mint a római időszakban, gyermeksírokból származtak. Hampel 1905, I. 399.

[1653] Facsar et al. 1977, 102.

[1654] Piatra Frecaţei C42. késő antik sírban lencse alakú bulla kauri csigákkal és gyöngyökkel volt együtt: Petre 1987, Pl. 53, 71d-i.; A szokás elterjedéséhez a késő antik nők körében ld. Vida 1995, 268-271.

[1655] Pl. Anemurium: Russel 1982, Fig. 4,43,41.

[1656] Pl. Radotín: L. Jansová, Nové merovejské nálezy v Národním museu. Pam. Arch. 34, 1924-25, 1925, 469, Taf. LXIX./15.

[1657] Kiss 2001, 43, Taf. 29,5.

[1658] Bárdos–Garam 2009, 251, Taf. 51/453b,9.

[1659] Közöletlen, Kovács Valéria ásatása, JPM Ltsz. 69.8.113.

[1660] Weimar 80. sír: Werner 1935, Taf. I,B5; Müdesheim 8. sír, Herten 120. sír Garscha 1970, Taf. 43,120.

A kis, kerek bullák varázserejű, növényi amuletteket tartalmaztak (oroszlánszáj, beléndfű = *coriandrum sativum*), amelyek viselőjüket a gonosz ártalmak ellen védték.[1662] Ezek a bullák a császárkori barbaricumban és a népvándorlás kori, kora középkori temetkezésekben valószínűleg nemcsak formailag, hanem tartalmilag is tovább örökítették a késő római kori hagyományokat, ezért feltételezhetően a hasonló avar kori bullákat is az antik apotropaikus hagyományok ápolása folytatásának tekinthetjük.[1663]

Nemcsak a kerek, hanem a cilindrikus bullák is túlélték a késő római időszakot[1664], mert megtalálhatók a kora és közép avar kori sírokban[1665], sőt még a Pontus vidéki temetőkben is.[1666] Leveles indával díszített, prizma alakú arany bulla volt a Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 8. sírjában egy gyöngynyakláncon.[1667] Hasonló bullák gyakran fordulnak elő egyesével vagy párban a kora bizánci nyakláncokon[1668], ilyenek temetkezésekből is ismertek.[1669] A díszítetlen cilindrikus bullák mellett több díszes példány is ismert.[1670]

A kora és közép avar kori lencse alakú és hengeres vagy cilindrikus bullák[1671], mint késő antik formájú amulettek a kora bizánci időszakban keresztény bajelhárító szerepet is kaphattak, mint keresztény másodlagos ereklyék tárolói (phylakterion).[1672] A krisztianizálódás folyamatát jól mutatja a Krisztusmonogrammal díszített trieri fiúbulla, vagy egy kereszttel ellátott cilindrikus bulla.[1673]

Amulettfüggők, láncok, kulcsok

A Meroving kori nő övének bal oldalán a 6-7. században textil vagy bőr övfüggőt viselt, amelyre amuletteket, pl. nagyméretű gyöngyöket, kapszulákat, eszközöket (tűket, késeket) függesztettek. Nagy méretű gyöngyöket ritkán a középen lecsüngő övfüggőre is helyeztek.[1674] Előfordult, hogy a bal oldalon viselt övfüggőket is fém veretek, karikák stb. díszítették, amint azt a kölkedi A-85. sír leletanyaga is mutatja.[1675]A temetkezésekben a bal combcsont táján, a deréktájon vagy a térdek között talált bronzláncok mediterrán eredetűek és egykor a bizánci

[1661] Chr. Peschek: Neue Reihengräberfunde aus Unterfranken. Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung 21. Kallmünz 1983, 81-82, Taf. 5:2.
[1662] Facsar et alia 1977, 99-100.
[1663] Az ezüstbullák valószínűleg nemcsak formailag, hanem mint amulettek tárolói tartalmilag is megőrizték a mágikus funkciót. Vida 2002, 183, 189, 204 Abb. 9,1-6.
[1664] Ross 1965, Pl. XXV-VI, Nr. 26-27. Z. B. Vemania/Isny (Garbsch/Kos 1988, 8, Abb. 2-3; Vida 1995,282, Fundliste II). – Zu den awarenzeitlichen Kapseln: Garam 2001, 50 f. Die neueste Fundliste: Giagkake 2004, 200-201.
[1665] Pásztor 1986, 129-136; Garam 2001.
[1666] Vejmarn-Ajbabin 1993, 15, Abb. 7/9; 54, Abb. 34/9; 29, Abb. 16/28.
[1667] Vida 2011, 423, Taf. 5,6.
[1668] Rudolph 1996, 283, Nr. 82.A; E. Kypraiou (ed.), Greek Jewellery 6000 Years of Tradition. Catalogue of Exhibitions. Athens 1997, 197, Nr. 222; 198, Nr. 224.
[1669] Pl. a libanoni Tyre/Tyros késő antik temetőjéből: Chébab 1986, 136, 408, 755, Pl. XXXIX,1-3; S. 231-232, 751-753, 1214-1215.
[1670] Fonatmintával díszített bull ismert az eleuternai temető 49. sírjából (Ciprus, Giagkake 2004, 200f;). Plasztikus díszű egy szíriai bulla (Elbern 1986, Abb. 17,1–3.), s nielloval díszített két bulla Konstatntinápolyból (Byzanz, Kat. München 2004, 305, Kt-Nr. 503.).
[1671] Pásztor 1986, 129-133; Garam 2001, 267, Taf. 17,2.
[1672] V. Elbern: Per speculum in aenigmate. Die"imago creationis" an einem frühchristlichen Phylakterion. Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst 3. Festschrift F. W. Deichmann. (Hrsg.) O. Feld-U. Peschlow. Bonn 1986, 67-73; Bollók 2013, 227-241.
[1673] Dölger 1932, 253-256. Taf. 13; Bollók 2016, 215-230.
[1674] Amulett szerepét betöltő fazettált hegyikristály-gyöngy a középen elhelyezett övfüggőn volt a budakalászi 784. sírban, hasonlóan mint a klepsaui 33. temetkezésben. Koch 1990, Taf. 27,13.
[1675] Dobos 2011, 171-206; Dobos 2012, 27-56.

templomokban lámpák felfüggesztésére használták őket. Mivel ezekre amuletteket is függesztettek, és ezáltal maguk is amulett-funkcióval rendelkeztek.[1676]

B. Dübner-Manthey vizsgálatokat folytatott az övfüggő-viselet kialakulásával, európai előzményeivel kapcsolatban és megállapította, hogy a népvándorlás kori, kora középkori viseleti modell közvetlenül a Kelet-Anglia és Dél-Oroszország között a római kori Barbarikumban megfigyelhető hasonló 3-5. századi előzményekre vezethető vissza.[1677] A szarmata és a germán barbár nők által viselt övfüggők nem vezethetők vissza a római provinciális hagyományra.[1678] Az övfüggőviselet e barbár divatja a késő antik időszakban gyakorolt majd hatást a római női viseletre.[1679]

Az övfüggők esetében nehéz egymástól elhatárolni a gyakorlati és a díszítmény funkciót, feltételezhetjük azonban, hogy valószínűleg mindkét szerepnek megfeleltek, sőt amulettek felfüggesztésével a maga az övfüggő is amulett-jelleget kapott. A kevés hitelesen feltárt és közölt leletanyag alapján a langobard nők középen vagy kissé baloldalt viselt bőrszalag végén a 6. századi szokásoknak megfelelően nagy alakú bajelhárító gyöngyöket viseltek. A langobard hagyományokra utal a budakalászi 784. sírban a térdek között talált átfúrt, fazettált hegyikristály, amely a klepsaui 33. sírhoz hasonlóan a középen elhelyezett övfüggőre volt felfüggesztve.[1680]

A test közepén viselt díszfüggőktől[1681] a 6. századtól megkülönböztethető a baloldalon viselt amulettfüggő és a jobb oldalon viselt eszközfüggő.[1682] Előfordul, hogy a díszfüggőkön a medence táján egy kengyeles fibula található.[1683] A Kölked-Feketekapu temető B-85. sír fibuláját tehát az övhöz erősítették, ahonnét kettős, gyűrűvel összekapcsolt és külön álló téglalapalakú fémlemezekkel díszített függők indultak ki.[1684] Feltehetően a két szalagot erősítette egymáshoz két kis csuklós veret. Ennek az övfüggőnek a valódi hosszát nem tükrözi a tárgyaknak a sírban feltárt helyzete, mert az övfüggőt nem nyújtották ki az eltemetett mellett, hanem a jobb comb felső részére helyezték. Az övfüggő tényleges hosszának rekonstruálása során azonban sorba rakva az egy halomban előkerült tárgyakat kiderül, hogy az a díszfüggővel és az amulett kapszulát tartó függővel azonos hosszúságú.

A mellkason vagy a medencén viselt fibula és a gyöngyökből, féldrágakövekből álló amulettfüggő összetartozására több Kárpát-medencei gepida és nyugati Meroving példát is hozhatunk. A Köln-Junkersdorfi 2. sírban kés volt a fibula alatt, a 37. sírban a medencén lévő fibula alatt nagy szemű gyöngyamulettek láthatók, amelyek a fibulától kiinduló bőr vagy textil függőre erősíthettek.[1685] Az altenerdingi 14, 272. sírokban és a rübenachi 70. sírban[1686]

[1676] Garam 2002, 153-176.
[1677] Dübner-Manthey 1987, 129-143.
[1678] G. Vörös: Adatok a szarmata női viselethez. (Angaben zur sarmatenzeitlichen Frauentracht) Communicationes ArchHung. 1981, 121-136. Abb. 9.
[1679] Dübner-Manthey 1987, 131-136.
[1680] A klepsaui 33. sír egyik sírban hegyikristály volt a középre helyezett övfüggőn akárcsak a budakalászi 784. sírban. Koch 1990, Taf. 27,13; Giostra 2004, 59, Fig. 59; 64, Fig. 64; rekonstrukció: 129 Fig. 129.
[1681] vö. M. Martin: Die Goldkette von Szilágysomlyó und das frühmerowingische Amulettgehänge der westgermanischen Frauentracht. In: Perlen. Symposium Mannheim 1994. Hrsg. U. von Freeden–A. Wieczorek. Bonn 1997, 349ff.
[1682] Koch 1990, 157.
[1683] Legutóbb összefoglalóan: Clauss 1987, 491-603; E.-G. Strauß: Studien zur Fibeltracht der Merowingerzeit. Bonn 1992; es gibt aber auch Beispiele von Ziergehängen ohne Fibeln, die getrennt von Gürtelgehängen befestigt wurden. Koch (1990) 157.
[1684] Kiss 2001,
[1685] P. La Baume: Das fränkische Gräberfeld von Junkersdorf bei Köln. GDV B,5. Berlin 1967, Taf. 51:2, Taf 55:4.
[1686] Neuffer-Müller–Ament 1973, 172, Abb. 8, Taf. 6.

is feltételezhető a jobb oldalon viselt kengyeles fibula és az övfüggők összetartozása[1687], akárcsak a kleinlangheimi 175. sírban.[1688]

A Kárpát-medence keleti felén a szolnok-szandai temető 1, 18, 73, 145. sírjaiban is megfigyelhető az egyes fibula és a fémvereteket ill. többnyire gyöngyöket, ritkán eszközöket (kést) tartalmazó övfüggő kapcsolata. A pontosan dokumentált sírrajz alapján a Szolnok-Szandai 154. sírban mind a fibulához, mind a csathoz tartozott egy keskeny övfüggő[1689], s ez a viseleti hagyomány a Kölked-Feketekapu B-85. sír esetében is kimutatható. A kettős, karikákkal és veretekkel ellátott övfüggő a gepida viseletre jellemző, amint az a Szentes-Nagyhegyi 24. sírban feltárt nő viseletének rekonstrukciója is mutatja.[1690] A kölkedi avar kori germán nő esetében a kis kést ugyanúgy a jobboldali kettős függőhöz erősítve találjuk, mint a Szentes-nagyhegy 24. sírba eltemetett dáma esetében.

A bal oldalon viselt ugyancsak a térd alá nyúló, keskeny bőrfüggő a fából készült, fémveretes amulettkapszula felfüggesztésére szolgált. A hasonló amulettkapszulák száma ma már eléri a harmincat a kora avar kori Pannonia és Erdély területén.[1691] Az amulettkapszulákat a Kárpát-medencében minden eddig ismert esetben a baloldalon viselték és téglalap alakú veretekkel díszítették. A kölkedi B-85 sírban 7 poncolt, téglalap alakú ezüstveret díszítette a függőt, s az utolsó verethez csuklósan kötődött egy fából esztergált amulettkapszula kerek fém verete. Előkerült a fa amulettkapszula középső részét díszítő áttört, egyenlőszárú kereszttel vagy levélkereszttel díszített középlemeze is.

Faszelencék, amulettkapszulák – capsulae

Az avar kori faszelencék, mint antik-bizánci eredetű amulettkapszulák azonosítását és rekonstrukcióját a közel múltban szerencsés leletek segítették elő. Ma már a Kárpát-medencéből több mint húsz kora avar kori sírból ismerünk fából készített, nyomott gömb alakú, bronz, ezüst vagy arany lemezekkel díszített szelencéket, amelyek európai párhuzamai az 5-7. században előkelő, barbár asszonyok temetkezéseiből kerültek elő.[1692] A gömb alakú kapszulákat a korábbi kutatás egyik ága mint antik-bizánci eredetű másodlagos ereklyetartókat értékeli, a másik hétköznapi szerepet tulajdonít nekik, s azokat szépítőszer, füstölő anyagok vagy gyógykenőcs stb. tárolására szolgáló edénykéknek tartja.[1693]

Ám ezek a mindennapos funkciók alapvetően még nem zárják ki, hogy a kapszuláknak ne lehetett volna egyszerre profán és kultikus szerepe is.[1694] A feltételezhető amulettfunkciót és mágikus szerepet a kapszulákon lévő motívumok és tartalmuk elemzése bizonyíthatja. Az ismert esetekben e kapszulákban rendszerint növényi maradványok, valamilyen por-, földszerű, zsíros szerves anyagok, vagy kisebb tárgyak voltak[1695], amelyek éppúgy lehettek pogány mágikus szerek[1696], mint másodlagos keresztény ereklyék, zarándokemlékek.[1697] A

[1687] Sage 1984, Taf. 2, 33, 177.
[1688] Peschek 1996, 16f., Taf. 39:9, Taf. 81.
[1689] Bóna 2002, 222, Abb. 88.
[1690] Bóna 1976, 43, Abb. 8.
[1691] Vida 1995, 219-291.
[1692] A kapszulák az Észak-Kaukázus előterében, a Krímben, a Balkánon, Itáliában és Kasztiliában gót temetőkben, Nyugat-Európában frank, alamann és a bajor, a Kárpát-medencében pedig gepida és kora avar kori temetőkben fordulnak elő. Vida 1995, 219-290.
[1693] Bóna 2000, 148; Garam 2010, 147-167.
[1694] A díszes ezüst vagy gazdagon díszített kapszulák már eleve több funkciót töltöttek be, mert esetükben jól megfért egymás mellett a köznapi tároló valamint az ékszer-, díszítmény funkció, amihez véleményem szerint még az amulett szerep is társult.
[1695] Ezek a növényi maradványok gyógynövényamulettek is lehettek.
[1696] Meaney 1981, 39-65.
[1697] M. Weidemann: Reliquie und Eulogie. Zur Begriffsbestimmung geweihter Gegenstände in der fränkischen Kirchenlehre des 6. Jahrhunderts. in: Die Ausgrabungen in St. Ulrich und Afra in Augsburg 1961-1968. Hg. J. Werner Münchener Beitr. zur Vor- und Frühgesch. 23. München 1977, 353-398; Weidemann 1982, 159-169.

dc_1440_17

kapszulákban tehát többségében a pogány szokások ápolására utaló növényi amulettek voltak[1698], a puszta pogány értelmezésnek azonban ellent mond, hogy gyakran a kapszulákat keresztény motívumok (hal, madarak, kereszt) díszítik. A kasztíliai El Carpio de Tajo temető 136. sírjából előkerült kapszulán kereszt, hal, Dávid csillag és növényi ornamentika, a Deza lelőhelyről ismert kapszulán életfa, mediterrán növényi ornamentika látható. A picardiai Vendeuil-Caply 90. sírjából előkerült kapszula mindkét oldalára keresztet szegecseltek, és pálmalevélkereszt díszíti az ékes kölni ezüstkapszulát is. A Kárpát-medencei faszelencék közül kereszt motívum látható a szárazdi, és a Budakalász-dunaparti 397. sírból származó darabon, a többi budakalászi és csákberényi példányon pedig egyszerű levélkereszt van.[1699] Ugyanakkor egyes amulettkapszulák díszítése kifejezetten ellentmondásos, mert a levélkereszt mellett a hagyományosan pogánynak értelmezett II. germán állatstílus motívumai is megtalálhatók rajtuk (Wonsheim, Arlon).[1700] A kapszulákat tehát egyidejűleg díszítették keresztény és pogány szimbólumok és ugyanez a kettősség a kapszulák tartalmának értelmezésekor is megmutatkozik. A kapszulák tartalma ui. lehetett pogány-mágikus növényi amulett, de másodlagos keresztény ereklye is.[1701]

Nem meglepő, hogy újabban ismét felerősödtek az érvek az amulettkapszulák profán használata mellett, háttérbe szorítva a mágikus értelmezést. Garam Éva megvizsgálta több újabban ismertté vált kapszula tartalmát és azokban használati tárgyak sokaságát találva kétségbe vonta az amulettfunkciót.[1702] Nem zárhatjuk ki, hogy a kapszulák praktikus tárgyak, kis amulettek vagy „archaika" tárolására is szolgáltak, de nincs okunk az amulettfunkciót sem kétségbe vonni, hiszen a benne lévő amulettek miatt azok tárolója is amuletté vált. Ahol azonban a kapszulák tartalma vagy díszítése nem utal a kereszténységre, akkor eltekinthetünk a kapszula szinkretikus (pogány-keresztény) értelmezésétől. Erre utal a nemrég közölt Budapest-Csepel-Vízmű II. Rákóczi F. út 345. telkén feltárt avar kori temető 36. sírja is, amelyben kapszula aranyozott ezüstlemez veretei találhatók.[1703]

A gömb alakú kapszulák és ereklyetartók olyan barbár népek előkelőinél jelentek meg a kora középkorban, amelyek kapcsolatba kerültek a késő antik ill. kora bizánci Mediterraneummal, s a kereszténységgel való ismerkedésnek, a kereszténységre való áttérésnek különböző fázisában voltak. Ezeknél a népeknél gyakran megfigyelhető, hogy a mindennapi funkcióval rendelkező viseleti, gyakran üreges tárgyakra (csatok, fibulák, szíjvégek, ékszerek, faszelencék) pogány vagy keresztény szimbólumokat helyeztek, ami arra utal, hogy a tárgy profán funkciója nem került ellentmondásba a ráruházott szakrális szereppel.

[1698] A varázserejű szereket tartalmazó kora középkori kapszulák a késő római bullák agyományát folytatják, amit az azonos tartalom által megerősített mágikus szerep is alátámaszt. Facsar et alia 1977, 99-100.

[1699] Vida 1995, 263-267.

[1700] Újabban a II. állatstílus keresztény környezetben történő megjelenéséhez: Wamers 2008, 33–72; Keresztény szimbólumok gyakran jelennek meg a II. állatstílussal is díszített tárgyakon (pl. ereklyetartók csatok, szíjvégek, fóliakeresztek). Hasonlóan a Meroving kori női viselet fontos részét képező áttört korongokon is együtt vannak pogány-mágikus és keresztény szimbólumok: D. Renner: Die durchbrochenen Zierscheiben der Merowingerzeit. Mainz 1970, 71-88.

[1701] Bármi, ami egykor egy szentként tisztelt személlyel, vagy hellyel kapcsolatba került (por, föld, növény, textilia, lámpaolaj, gyertyaviasz) ereklye lehetett, amit a hívők előszeretettel maguknál tartottak, zarándoklatokról haza vittek. Weidemann 1982, 159-169; Gyógynövényamulettek: H. Jahnkun: Kräuteramulett. in: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde I, 1973, 270-271; Megjegyzendő, hogy a kapszulák soha nem tartalmaztak mérgező növényeket, amelyek mágikus varázslás-szerepéről ld. H. Leuner: Über die historische Rolle magischer Pflanzen und ihrer Wirkstoffe. In: Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa. Abhandl. d. Akademie d. Wiss. in Göttingen. 1970, 279-296.

[1702] Garam 2010, 147-167.

[1703] A kapszulában egy fogazott, egyszerű fonatmintával díszített szíjvég volt és szemesgyöngyök. Endrődi-Horváth 2002, 36, 44, 5. kép 9-11.

dc_1440_17

A kereszténységre való áttérés időszakában a kereszténység, a keresztény kultúra változatos formában jelent meg a barbár népek világában. Gyakran a pogány és a keresztény elemek, szimbólumok együtt is előfordultak (szinkretizmus)[1704], s ez a folyamat már a késő antik időszakban elkezdődött.[1705] Ebben az értelemben tehát a kora középkori amulettkapszulák a kereszténységre való áttérés időszakára jellemző szinkretikus vonásokat mutatják. Mindez azt bizonyítja, habár a kereszténység ugyan már megjelent e közösségek életében, de korántsem hatotta át az élet egészét, mert a pogány szokások is tovább éltek.[1706]

Csengők, kis harangok – tintinnabula

A dunántúli kora avar kori temetkezésekben számos mediterrán eredetű kis csengő található és több esetben fordulnak elő azok egyszerűbb helyi utánzatai is.[1707] Ilyen kis csengők nagy számban ismertek a római kori és a késő antik Mediterráneumban, ahol az etruszk kortól adatolható mágikus-vallási szerepük volt.[1708] Csengő vagy kis csengők csoportja előkerült a Földközi-tenger térségében személyekhez kötődve temetkezésekben, és gyakoriak a lakóhelyeken is.[1709] A csengők kis méretük révén is őrizték privát jellegüket, az ember személyes környezetében függesztették ki, lakóházakban, kertekben és viselték nemcsak emberek, hanem állatok is.[1710]A csengőknek már a kereszténység előtti időkben apotropaikus védőszerepe volt, távol tartották a gonosz szellemeket, és jelentőségük, használatuk megnőtt a kereszténységre való áttérés időszakában.[1711]

A kora avar kori Kárpát-medencében feltűnő, hogy a mediterrán eredetű csengők kizárólag az egykori Pannonia területén fordulnak elő, ott ahol a késő antik kultúrájú népességre utaló egyéb régészeti leletek és jelenségek is nagy számban megtalálhatók. Ilyen módon a temetkezésekben ezek a csengők antik pogány eredű apotropaikus amulettek, amelyeket a romanizált kultúrájú népesség használhatott. Ennek a látszólag jelentéktelen tárgycsoportnak a jelentősége abban rejlik, hogy a hitvilágra, a mindennapi gondolkodásmódra utaló volta miatt a korszakban elterjedt divatos ékszereknél és viseleti tárgyaknál határozottabban utal az eltemetett késő antik szokásaira. (41. leletlista)

Eszközök

Kanalak, szűrőkanalak - colatoria

A késő antik kanalak a Mediterraneumon kívül előkelő nők leletegyütteseiből kerültek elő, mert hozzátartoztak az előkelők személyes felszereléséhez.[1712] A kanalak európai elterjedése azt mutatja, hogy azok a barbár temetkezési szokásoknak köszönhetően kerültek be a sírokba, és ezért elterjedésük csak a Mediterraneumon kívül térképezhető. A Mediterraneumon kívül

[1704] Pauli 1978, 147-157; von Reitzenstein 1991, 41-42; Vida 1995, 219-290.
[1705] Az antik-mágikus szimbólumok krisztianizálódását jól mutatja egy késő római fiúbüst nyakában látható lencse alakú bulla (Trier, Kr. u. 4. sz.), amelyre Krisztogrammot véstek. Dölger 1932, 253-256. Taf. 13.
[1706] A barbároknál azonban továbbra is megmarad a mellékletadás szokása, s egyben keresztény jelekkel ellátott emlékek is a sírba kerülnek, ami valójában a pogány szokások maradványa. Bierbrauer 2004; Pl. Burgundia területén nagy számban kerültek elő másodlagos ereklyetartó csatokkal: Frey 2006, 70; Schülke 1999, 77-106.
[1707] A csengők apotripaikus szerepére utalt. Bollók 2013, 234-235.
[1708] Ém. Espérandieu: Tintinnabulum. In: Dictionaire des Antiquiteés Greques et Romanés 46. Fasc. (Tabella-Textrinum) Paris 1912, 341-344.
[1709] J. Rrussel: The Archaeological Context of Magic in the Early Byzantine Period. In: Maguire. In: H. Maguire (ed.), Byzantine Magic. Washington 1995, 42-43.
[1710] P. Talloen: From Pagan to Christian: religious Iconography in material Culture from Saglassos. In: L. Lavan–M. Mulryan (eds.) The Archaeology of Late Antique 'Paganism'. Late Antique Archaeology 7. Brill Leiden-Boston 2011, (576-606), 596-598, Fig. 13.
[1711] Quast 2010, 169-177.
[1712] Martin 1984, 97-121, Abb. 57; Martin 2002, 180; Martin 2002a, 297-298.

előkerült kora középkori szűrőkanalak esetében eddig vagy csak nyugat-európai elterjedésüket vizsgálták a Kárpát-medencéve együtt[1713], vagy csak a Kárpát-medencéből kiindulva a Kelet-európai előfordulásukat elemezték.[1714] A kanalak és a szűrőkanalak (az amulettkapszulákhoz[1715] hasonlóan) az antik és barbár kultúra érintkezési területein jelentek meg a barbár temetkezésekben, mert a késő antik szokások adaptációját mutatják. A kanalak praktikus funkcióján túlmutató szimbolikus jelentőségükre utal, hogy az eltemetett túlvilági reprezentációjának részeként kerülnek a sírokba. Ezüst kanál volt a spilambertoi 60. női sírban[1716], és aranyból készült kanál volt a Mala Perescsepina-i leletegyüttesben és egy hasonló példány elkallódott a kunbábonyi sír esetében is.[1717]

Az avar korban a szűrőkanalak elsősorban az avar szállásterület központi részein, a Duna-Tisza közén módos személyek temetkezéseiben fordulnak elő[1718], de ismertek dunántúli temetkezésekből is. A szűrőkanalak a késő antik időszakban és a kora középkorban folyadék (bor) szűrésére szolgáltak a templomokban, és az előkelők udvarában egyaránt. Mediterraneumi lelőhelyeken a szűrőkanalak csak kis számban kerülnek elő településekről vagy kincsleletekből.[1719] Max Martin a kora népvándorlás kori példák alapján a szűrőkanalak szerepét borok szűrésében látta.[1720] Az avar kori szűrőkanalak azonban elsősorban gazdag női sírokban fordulnak elő, s a női felszerelés részeként szolgálhattak ital szűrésére, de a toilett-készletben különféle kozmetikumok szitálására is használhatták azokat.[1721] Kivitelezésük minősége alapján a szűrőkanalak nem importtárgyak, hanem helyi kézművesek termékei. A szűrőkanalak a temetkezésekbe a női tevékenységet, szférát jelző eszközként kerültek, hasonlóan bárdkésekhez vagy a langobard kori takácskésekhez.

Bárdkések

A Meroving kori nők temetkezéseiben rendszerint a bal oldalon kerülnek elő a hosszú nyelű bárdkések (*Hackmesser* vagy *Wiegemesser*) vas pengéi, széleiken a fában történő rögzítéshez szükséges két nyúlvánnyal. A vágó- vagy bárdkések a Meroving kulturális hagyományokat mutató női sírokban gyakoriak.[1722] Korábban a magyar és a romániai szakirodalomban formai egyezés alapján tévesen az asztalosok és fafaragók által használt vonókéssel (*Ziehmesser*) azonosították, holott az élük nem a belső, hanem a külső oldalon található. Mivel e kések rendszerint a női sírokból kerültek elő kézenfekvőnek tűnik, hogy valamely női tevékenységgel legyenek kapcsolatban. Kiss Attila meghatározása szerint ezek a kések zöldségfélék darabolására, szeletelésére szolgálhattak[1723], ezért használatos a konyhakés elnevezés is (*Küchenmesser*).[1724]

A bárd- vagy kendertörő kések a Meroving-kori Nyugat- és Közép-Európában a germán nők eszközkészletéhez tartoztak és a női tevékenység egyik egyik szimbólumaként a sírokba is bekerültek. Kiss Attila gyűjtése alapján a Kárpát-medencében a 6. sz.-i gepida sírokból

[1713] Martin 2002a, 297 Abb. 3.
[1714] Bálint 1993, 223-224, 272-273, Karte 10; Knaut 1993, 103.
[1715] Vida 1995.
[1716] De Vingo 2014, 176-177, Fig. 29.
[1717] Zalesskaja et. al. 1997, 310, kat. 68; Tóth–Horváth 1992, 196-197.
[1718] Garam 2001, 164-165; B. Tobias: Die awarenzeitlichen Sieblöffel im Karpatenbecken. CommArchHung 2001, 166, Abb. 3; Lőrinczy – Straub 2005b, 144. 2. kép; 145, 3. kép
[1719] Hauser 1992; Martin 1984, 121, Nr. 12a-c, 10, 16, 25; 119, Nr. 88, 89, 95.
[1720] Martin 1984, 97-132; Martin 2000, 179-185.
[1721] Lőrinczy G.–Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez. I. MFMÉ StudArch 9, 2003, 171-187; Lőrinczy G. – Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez. II. MFMÉ StudArch 10, 2004, 305-337; Lőrinczy–Straub 2005b, 144-145.
[1722] Peschek 1996, 45-46.
[1723] Kiss 1992, 54, 74 Liste 15. és 16.
[1724] Peschek 1996, 45-46, Abb. 12.

dc_1440_17

kerültek elő a Tisza és a Maros vidékén nagy számban[1725], de a langobard időszakban a számuk elenyésző.[1726] Mivel a kora avar korban ugyancsak a Maros vidékén valamint az egykori Pannonia területén terjedtek el a bárdkések, Kiss Attila a szokás eredetét az avar korban a helyi gepida lakosság továbbélő hagyományaihoz kötötte. A frankfurti Nieder-Erlenbach lelőhelyen azonban egy olyan bárdkés került elő, amelynek egyik szélén sem volt él. Feltételezve, hogy nem félkész példányt tettek sírba, ez a vastag él inkább törésre, zúzásra lehetett alkalmas. M. Dohrn-Ihmig ezért feltételezte, hogy az eszközt len és kender törésére használták (*Flachsbrecher*, *Flachsmesser*).[1727]

A pannoniai erősen oxidálódott töredékek alapján nehéz lenne a konyhai daraboló, bárdkés vagy a kendertörő kés feltételezés mellett kizárólagosan állást foglalni. Az esetek többségében úgy tűnik, hogy a késeknek határozott külső éle volt, amely arra utal, hogy azokat inkább darabolásra, szeletelésre használták. A bárdkések közelében a sírban gyakran fémabroncsot vagy függesztő karikát találtak, amelyek a hosszú nyél tartozékai lehettek. A karika a bárdkés övre történő felfüggesztésére szolgált. A langobard temetkezésekben Pannoniában a takácskések, a gepida és a kora avar korban a konyhai bárdkések voltak a temetkezésekben a női tevékenység szimbólumai.

A baloldalon viselt övfüggőkre gyakran kis eszközöket is függesztettek, pl. lyukasztásra alkalmas stílustűt bőr vagy fém tokban (24. t. 16),[1728] és gyakran fordulnak elő a sírokban vaskulcsok is.[1729]

Kaszák, szőlőszedő és metszőkések

A kora avar kori népesség antik hagyományait - nemcsak a viselet, ékszerek és a települési struktúra – hanem az életmód, az életkörülmények vizsgálata révén is kutathatjuk, amelynek egyik forrása a mezőgazdasági termelés, a művelési ágak meghatározása paleoökológiai adatok és vaseszköz-leletek segítségével. Az avar korból a sírokba apotropaikus céllal mellékelt sarlók kivételével kevés egyéb (kapa, ásó) mezőgazdasági vaseszközlelet ismert. A budakalász 1495. sírban egy sarló bizánci típusú rövid kaszával együtt került elő, s a sír tartalmazott még egy bizánci csengőt is. (113. 2-3; 11. tábla) Rövid kasza volt a Cikói 435. sírban.[1730] A budakalászi 1496. sírban szőlőmetszésre, szőlőszedésre alkalmas, rövid, ívelt pengéjű kés volt, amelynek tüskés vége jelzi, hogy nem hosszúnyelű, lombvágó késként, hanem kézi eszközként használták (113. tábla 1). A közép és késő avar kor fordulójáról a budafoki 15. sírból ismert még egy szőlőmetszőkés[1731], és hasonló kések a 9. századiak a

[1725]Kiss 1992, 54, 74. Liste 15. és 16.
[1726] pl. Hegykő-Mező utca 18. sír: Bóna–Horváth 2009, 243, Taf. 8,6.
[1727]A leletegyüttes rekonstrukciója a Museum für Vor- und Frühgeschichte, Frankfurt kiállításán látható. A lelőhelyről eddig csak előzetes közlemény jelent meg. M. Dohrn-Ihmig: Nieder-Erlenbach, Stadt Frankfurt am Main. Grabfunde des späten 6. bis 8. Jahrhundert. Ein merowingisches Gräberfeld mit Pferde- und Hundebestattungen. Arch. Denkmäler in Hessen 78. Wiesbaden 1989; N. Krohn, Brotmesser oder Flachsbreche? Bemerkungen zur umstrittenen Funktion messerartiger Hausgeräte aus merowingerzeitlichen Frauengrabern im Hegau. Arch. Nachrichten aus Baden
58, 1998, 30–39.
[1728] Kölked B-459. sírban vas stílustű volt a bal oldalt lógó függőn: Kiss 2001, 148-149; Szekszárd-Bogyiszlói út 89. sír, stílustű a bal combcsont mellett késsel együtt: Rosner 1999, 20, 173 Taf. 5/89. sír; Szekszárd-Bogyiszlói út 285. sír stílustű a bal combcsont mellett: Rosner 1999, 40, 50 abb. 7; 185, Taf. 19/285. sír. 5; Szekszárd-Bogyiszlói út 491. sír, stílustű a bal combcsont mellett késsel együtt: Rosner 1999, 66, 200 Taf. 34/491. sír. 18; Mezőbánd/Band 54. sír: Kovács 1913, 326. Fig. 44:5.
[1729] Garam 2002, 172, Abb. 11.
[1730] Kiss–Somogyi 1984, 231, 29. tábla 435,1.
[1731] Erdélyi I.: Újabb régészeti adat a magyarországi koraközépkori szőlőművelés történetéhez. Annales Universitatis Literrarum et Artium Miskolciensis II., Miskolc, 1992, 67-68.

morvaszentjánosi kincsleletben is előkerültek.[1732] Szőlőmetszőkések nagy számban ismertek a Mediterraneumból, és azokkal a pannoniai példányok rokon formájúak, s a mezőgazdasági tevékenység esetében mutatnak rá a késő antik átalakulás helyi folyamataira. (36. térkép)

Mindeddig az avarok növénytermesztéséről keveset tudtunk, akár a gabona, akár a magasabb technológiai fejlettséget igénylő gyümölcs- és szőlőtermesztés tekintetében, és ezért is örvendetes az utóbbi időben a népvándorlás kori archaeobotanikai leletek szaporodása. Dunaszentgyörgy-Kaszás tanya lelőhelyen egy férfi gazdag mellékletű sírjából, a medence tájékáról szőlőmagok kerültek elő. A maradványok morfometriai vizsgálata több fajta szőlőtípusra enged következtetni.[1733] A szőlőszemek helyzete arra utal, hogy azok a férfi tarsolyában voltak élelemként, akár szárított formában is (mazsola), bár az sem zárható ki, hogy a szőlőszemek ételmellékletként kerültek a sírba.[1734] A dunaszentgyörgyi leletek azt bizonyítják, hogy az avar kori népesség többféle szőlőfajtát ismert nemcsak nemcsak csemege, hanem borszőlőt is. Ilyen leletek a kora középkori Kárpát-medencéből ezen kívül még Keszthelyről és Hódmezővásárhelyről kerültek elő.

A rendelkezésre álló régészeti és botanikai adatok alapján ma még nem tudunk pontos választ adni arra a kérdésre, hogy az avar korban milyen szőlőművelés folyt, mi történt a római kori ültetvényekkel, azokat tovább gondozták-e vagy a kora középkorban új szőlőfajták betelepítésével kell számolnunk. A kérdést úgy is folgalmazhatjuk, hogy maradtak-e Pannoniában olyan paraszti csoportok a Római Birodalom bukása után, amelyek tovább folytatták a szőlőművelést, vagy az avar korban új betelepítéssel (betelepülőkkel?) kell számolnunk?[1735]

A közel múltig alig voltak ismertek a Kárpát-medencében olyan vaseszközök, amelyeket a mediterrán kultúrkörben szőlőszedésre vagy metszésre használtak. A szőlőmetszésre is alkalmas, rövid, ívelt pengéjű, budakalászi kés (1496. sír, 113. tábla 1) a kora avar kor elejére, a 6. század utolsó negyedére keltezhető, a budafoki 15. sírból származó szőlőmetszőkés pedig a közép és késő avar kor fordulójára. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a növekvő számú szőlőmaglelettel szemben miért olyan kevés a szőlőmetszésre alkalmas vaseszköz.[1736]

Az új archaeobotanikai leletek és az agrártechnikára utaló vas eszközök az 5. sz. közepe után is a fejlett késő antik mezőgazdasági kultúra jelenlétének bizonyítékai. A pollen vizsgálata adatokat szolgáltat a római mezőgazdasági eljárások továbbélésének bizonyításához az egykori Pannonia területén. Az alsópáhoki pollendiagram (I. Juhász, Alsópáhok) a Keszthely környékén és Szóládon is a római korban intenzív mezőgazdasági termelést mutat. A népvándorlás kori szóládi pollenprofilban meghatározható a gabona-bükk-gyetyán alzóna, ami a köris vizsszaszorulását és a gyomnövények előtérbekerülését mutatja, s

[1732] Henning 1986; Nicopolis ad Istrum (450-600): A. Poulter: Nicopolis ad Istrum. A Late Roman and Early Byzantine City. The Finds and the biological remains. London 2007, 34-35 Fig. 2.12; S. Mauro Sotto 17. sír (Szicília) Orsi 1942, 121, Fig. 48.

[1733] Kenéz Á.–Pető Á.: Szőlőmaradványok egy avar fegyveres férfi sírjából Dunaszentgyörgy-Kaszás-Tanya lelőhelyről - Grape remains from the grave of an Avar warrior at the Dunaszentgyörgy-Kaszás-tanya archaeological site (Tolna County, Hungary) In: Türk. A.- Balogh Cs.-Major B. (szerk.) Hadak Útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6. 1. kötet - Conference of Young Scholars on the Migration Period November 4–6, 2014, Esztergom Volume 1. Budapest-Esztergom 2015, 691-706.

[1734] Dunaszentgyörgyön további adatok utalnak a a helyi növénytermesztésre utal az az adat is, hogy a lelőhely más objektumaiból származó talajmintákban törpe búza (triticum aestivum) és kenyérbúza maradványait is tartalmazták. E két faj egyértelműen a letelepedett népek fejlett mezőgazdaságára jellemző.

[1735] Kecskés P.–Pető M.: Zur Einschätzung von Objekten des Weinbau und der Kelterei in Pannonien. Néprajzi Értesítő 56, 1974, 131-159; Havas Z.: Aquincum szőlői. Ókor 7, 2008, 98-100; Toronyi A.: szőlőtermesztés Pannonia provinciában (Weinbau in der provinz Pannonien) Memoriae commendamus. Tanulmányok a XI. Eötvös Konferencia Történeti Üléséről. Kapitány A.–Locsmándi D. (szerk.) Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös Nominati I,2. Budapest 2011, 149-65.

[1736] Kérdéses, hogy elvégezhető-e más eszközökkel is a szőlőmetszés, pl. sarlók segítségével?

ez a rétgazdálkodásra ás állatok legeltetésére utal, s ezek a folymatok egészen a 10. századig megfigyelhetők[1737]Keszthely-Fenékpusztán a 2. és 7. század között sikerült meghatározni egy dió-szőlő-gabona pollenprofilt, itt a paleoökológiai adatok mediterrán mezőgazdasági formára utalnak.[1738] Emellett a sokféle vaseszköz is bizonyítja a térségben az intenzív mezőgazdasági művelést, a római mezőgazdasági technológia továbbélését[1739], ami a helyben továbbélő lakosságra utal. A jövőben hasznos lenne Pannonia más területein is vizsgálni a római kultúrtáj átalakulását, a gazdasági tevékenység táji adottságait, a gazdasági hasznosítás időszakát, a klíma és a vegetáció változásait.[1740]

Fémedények

Mivel az avar kori késő antik és kora bizánci nemes- és színes fémedényekről írott fejezetem időközben egy önálló monográfia részeként megjelent, közlését a dolgozat kéziratából elhagyom, de tanulságait az összefoglaló értékelésbe beépítem.[1741] (33. térkép)

Üvegedények

Talpas üvegpoharak

A talpas üvegpoharak a Mediterraneum jellegzetes késő antik termékei közé tartoznak, ahol késő antik környezetben településeken töredékesen kerültek elő, de barbár eredetű személyek sírjaiból több ép példány is ismert.[1742] Az avar kori Kárpát-medencéből talpas üvegpohár (Stengelglas) eddig a Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 15. sírjából[1743], a zamárdi temető 367. sírjából[1744] és a Kisköre-Halastó temető 47. sírjából kerültek elő[1745] és egy talptöredék ismert a budakalászi temetőből. (23. térkép) A pannoniai leletek kis száma alapján itáliai importra gondolhatunk, hiszen ott sikerült a települések leletei alapján az anyagot rendszerezni (Invillino-Ibligo)[1746] és az üveggyártás nyomait is megfigyelni (Monte Barro, Castelseprio).[1747] Számos töredék mutat a Crypta Balbi műhelyében folytatott üveggyártás.[1748] Az üvegedények önálló formai és technológiai jegyei alapján kora középkorban a Rajna vidékén is feltételezhető önálló műhely működése.[1749]

[1737]S. Gulyás–T. Törőcsik–B. P. Sümeg–P. Sümegi: Enviromental history of an embayment of lake Balaton near Szólád from Late Glacial to the migration Age. (Kézirat 2017.)

[1738] A 4. és 5. században számtalan makrobotanikus leletet és különböző gabonafajtákat (búza, köles, rozs) sikerült elkülöníteni F. Gyulai, Pannonische Pflanzenbaukultur am Beispiel der Makroreste von Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich-Tamáska 2011, 581-596.

[1739] L. Rupnik, Eisenfunde aus ausgewählten Befunden der Ausgrabungen bis 2002 in Keszthely-Fenékpuszta. In: O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.), Keszthely-Fenékpuszta: Katalog der Befunde und ausgewählter Funde sowie neue Forschungsergebnisse. Castellum Pannonicum Pelsonense 3. Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden/Westf. 2013, 443–512.

[1740] Pl. GIS alapú paleoökológiai térkép elkészítése az antropogén mezőgazdasági hatásokról. R. Virágos: Continuity and Change in Early Medieval Landscapes in Western Hungary. Possibilities for Research. Annual of Medieval Studies at Central European University, (Budapest) 13, 2007, 213-240.

[1741] Vida 2016; Vida 2017.

[1742] Päffgen 1992, 359f.; B. Maul: Frühmittelalterliche Gläser des 5.-7./8. Jahrhunderts n. Chr. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 84. Bonn 2002.

[1743] Barkóczi 1968, 284, Pl. LXVIII,6; Vida 2010, 429, Taf. 11,4.

[1744] Bárdos–Garam 2009, 243, Taf. 43/367,1.

[1745] Garam 2001, Taf. 127,3.

[1746] Bierbrauer 1987, 271-280, 387-398, Taf. 138-153.

[1747] E. A. Arslan–M. Bolla–G. P. Brogiolo–L. Castelletti–P. M. De Marchi–I. Nobile–E. Roffia–S. Sfrecola–A. Somaini: Scavi di Monte Barro, comune di Galbiate – Como (1986-87). Archaeologia Medievale XV, 1988, 177-252.

[1748] Crypta Balbi 2001, 201, 307-310; Fig. I.5.26; Fig. II3.303-312; Fig. II.3.314-341.

[1749] Päffgen 1992, 359f.

A Mediterraneumból kiinduló kereskedelemnek köszönhetően a Kárpát-medencébe már az avarok előtt is eljutottak talpas üvegpoharak, amint azt a hegykői temető 18. sírja[1750], és a kiszombori gepida temető 88. sírja[1751] is mutatja. Ezek a kereskedelmi kapcsolatok az avar korban sem szűntek meg, hiszen nemcsak a Dunántúlon kerültek elő üvegleletek, hanem Linz-Zizlau-i bajor temető 80. sírjában is.[1752] A gondos szállítást igénylő talpas üvegek Itáliából a hagyományos utakon juthattak el a 6. század második felében vagy 7. század elején a Kárpát-medencébe, s e kereskedelem bonyolításában a Keszthely fenékpusztai közösségnek közvetítő szerepe lehetett.

Ivókürt

A Kárpát-medencében avar kori temetkezésekben eddig négy mediterrán típusú ivókürt került elő[1753], amelyek formai párhuzamai Itáliából ismertek[1754], és feltehetően mindegyik példány itáliai eredetű. Figyelemre méltó, hogy összevetve a mediterrán eredetű, kora bizánci bronzedényekkel a leletek nem fordulnak elő a Dunántúlon, hanem kizárólag az Alföldön, a sztyeppei nomád kultúrájú előkelők temetkezéseiben.

A nomád elit tagjai körében kedvelt volt az ezüstből és aranyból készült ivókürt, birtoklása, amely jelezte az illető előkelő státuszát, amint azt a nagyszentmiklósi és a Mala Perescsepinai kincsben talált arany példányok is alátámasztják.[1755] Ezért feltételezhető, hogy a nomád elit tagjai értékelték és beszerezték a törékenyebb üvegből készült ivókürtöket, amelyek diplomáciai ajándékként vagy zsákmányként kerültek a birtokukba.

Összecsukható székek – sella plicatilis

A kora avar kori Dunántúlon nyolc előkelő személy sírjában került elő tausírozott késő antik vas szék.[1756] Antik ábrázolásokon hasonló összehajtható székek magas rangú személyek környezetében jelentek meg[1757], és a gazdag mellékletek alapján a kora avar kori temetkezésekben is előkelők birtokában voltak. (24. térkép) A Mediterraneumban és Nyugat-Európában feltárt összecsukható székek legújabb feldolgozása mutatja, hogy azok leginkább a Rajna alsó és középső, ill. a Duna felső folyásának vidékén kerültek a meroving kori előkelők temetkezéseibe, és csupán egy-egy példány ismert Franciaországból és Britanniából.[1758] A székek kivétel nélkül magas társadalmi pozíciójú személyek temetkezéseiből származnak. Itáliában a temetkezési szokásoknak köszönhetően a langobard temetőkből ismerünk összecsukható, tausírozott vas székeket. A spilambertoi temető 62. sírjában egy[1759], Nocera Umbra-i temetőben hat tausírozott szék került elő, ez utóbbiak fele férfi, fele női előkelők sírjában volt.[1760]

[1750] Bóna–Horváth 2009, 243, Taf. 81.
[1751] Csallány 1961, 177, Taf. J, Taf I.
[1752] Ladenbauer-Orel 1960, 45, Taf. 6,3, Taf. 25.
[1753] Garam 2001, 169-171; Garam 2002a, 98, Abb. 23.
[1754] Il Tesoro di Spilamberto. Sognori Longobardi alla frontiera. A cura di A. Breda. Modena 2010, 70.
[1755] Garam 2002, 97-111.
[1756] A kora középkori vas székeket először Kiss Attila tárgyalta összefoglalóan. Kiss 1996, 270-276.
[1757] O. Wanschers: Sella curulis The folding stool. An ancient simbol if dignity. Copengagen 1980; C. Rupp: Die Beweglichkeit des Sitzens – Ein byzantinischer Faltstuhl aus dem Kunsthandel. In: B. Päffgen–E. Pohl–M. Schmauder (Hrsg.),*Cum grano* salis: Beiträge zur europäischen Vor- und Frühgeschichte ; Festschrift für Volker *Bierbrauer* zum 65. Geburtstag. Friedberg, 283-292; Gütermann 2011, 37-107.
[1758] Southend-on-Sea, essex, Prittlevel: S. Hirst–T. Nixon–P. Rowsome–S. Wright: The Prittlewel Prince. The discovery of rich anglo-saxon Burial in Essex. London 2004, 30.
[1759] De Vingo 2014, 176-177, Fig. 30.
[1760] Fiedler 2004, 603.

dc_1440_17

A Kárpát-medencében két *sella plicatilis* Kölkeden női sírban volt (A-108, B-119[1761]), a Zamárdi temetőben pedig három szék férfisírban került elő (121, 565, 2000. sírok), két temetkezésben pedig a csontok és leletek hiánya miatt nem lehetett megállapítani az eltemetett nemét (1049, 2030. sírok).[1762] A székkel együtt eltemetett személyek sírjait többnyire alaposan kirabolták. A Zamárdi 121. ás 1049. sírokban a rablás miatt nem volt melléklet, az 565. sírban keleti típusú kardot helyi technikával, tausírozással díszítették.

Amint az ókorban a székek a kora középkorban is az elit, a hivatalt viselők számára reprezentatív bútort jelentettek, és ezért szerepet kaptak a társadalmi reprezentációban. Pannoniában a székkel együtt eltemetett személyek sírjainak alapos kirablása már önmagában utal egykori gazdagságukra és azzal összefüggésbe hozható magas társadalmi helyzetükre.[1763] Feltűnő, hogy nem találhatunk ilyen székeket a sztyeppei nomád kultúrájú avar előkelők alföldi temetkezéseiben, pedig a forrásokból tudjuk, hogy a bizánci császár bútorokat is ajándékozott az avar követeknek.[1764] Az avarok számára ezeknek a mediterrán világhoz sorolható luxustermékeknek, akárcsak a színesfémedényeknek, nem volt a temetkezési szokásokban is érvényre jutó reprezentációs értéke. Láthatóan az összecsukható székeket, hasonlóan a mediterrán fémedényekhez, Pannonia európai (késő antik és Meroving) műveltségű előkelői értékelték, és azok előkelő társadalmi helyzetére utaló szimbolumaiként kerültek be a temetkezéseikben. Az összecsukható székek előállítása magas technológiai tudást igényelt, s ez a korabeli Kárpát-medencében nem feltételezhető, ezért az összecsukható székek diplomáciai ajándék vagy zsákmány formájában kerültek a Kárpát-medencébe, de az sem zárható ki, hogy e székeket értékelő és használó előkelők azokat célzottan a kereskedelem révén szerezték be.[1765]

KULTURÁLIS ÉS TÁRSADALMI CSOPORTOK A 6-7. SZÁZADI TEMETKEZÉSEK TÜKRÉBEN

A sírok, temetők vizsgálata segít meghatározni egy népesség vagy közösség kulturális átalakulásának dinamikáját. A leletanyag formai és időrendi elemzése, elhelyezkedése, és egymáshoz való viszonya megmutatja az időrendi fázisokat. A leletek minősége és mennyisége segít azonosítani az eltemetett társadalmi helyzetét és szociális kapcsolatrendszerét. Ezáltal következtetni lehet a népesség átalakulásának folyamatára, a kulturális vonások megváltozásának jelentőségére és ütemére. A sírok ránk maradt leletanyaga a töredékes hagyományozás, a rablások és a feltárások miatt erősen hiányos, ezért vizsgálatuk beható forráskritikai elemzést igényel, hiszen csak korlátozottan utalhatnak a temető betelepítésének rendjére az eltemetett személyére. A temetőtérkép elemzésével e töredékes forráscsoport adja az egyetlen lehetőséget a temető betelepítése, a népesség átalakulásának fő tendenciái és a társadalom szerkezete változásainak, kulturális képének megismerésére.

Módszertani megjegyzések

A tárgytípusok és tárgycsoportok időrendjének, kulturális tipológiájának és kapcsolatrendszerének meghatározása, és a korábbi kutatónemzedékek által kialakított etnikus és kulturális besorolások kritikai áttekintése után e fejezetben azt vizsgálom, hogy a milyen a leletek kontextusa és kombinációja a sírokban, és milyen a csoportosulásuk a temetőben. A

[1761] Kiss 1996, 450, Taf. 36; Kiss 2001, I. 57-60, Abb. 17-22; 50, Taf. 36.
[1762] Bárdos –Garam 2010, 121, férfi sír 215, Taf. 15, 15a; 565. férfi sír: 74, 74a; 1049. sír: 320-321: 118, 118a; A 2000. sír és a 2030. sír: Bárdos 2000, 80.
[1763] Gütermann 2011, 58-72.
[1764] Excerpta de legationibus 91, 5 M; 118f. 14M.
[1765] Mundell Mango 2001, 101.

dc_1440_17

kulturális jellegek és hagyományok megnyilvánulnak a temetkezési szokásokban, a viseletben, a szellemi kultúrában, a technológiai ismeretekben, a díszítőművészetben és következtetni engednek az avar kori népesség tagozódására, etnikus és kulturális összetétele változásaira. Már a késő antik—bizánci szerzők is érzékelték, hogy az avar kori népesség a Kárpát-medencében nem homogén, és az összefoglalóan említett 'avar' név etnikailag és kulturálisan is sokféle népcsoportot jelez. Alapvetően megfigyelhető a közösség esetében a különböző eredetű kulturális hagyományok összeolvadása és kötődése a vezetőréteg által megjelenített reprezentációhoz való igazodás.

A temetkezési szokások és leletek idejének, temetőn belüli elterjedésének meghatározása vezet a temető használati fázisainak megállapításához (horizontálstratigráfia). Az egy vagy több központból fejlődő temetők kezdetben térben elkülönülő (családi?) sírcsoportjai az idők során fokozatosan összenőnek, s így alakulhat ki a korszakban általános „soros" temető képe. Az egyes temetők időrendi horizontjai a zárt leletegyüttesek segítségével összehasonlíthatók, és így képet nyerhetünk egy nagyobb térségben a temetkezések menetét elemezve a közösségek kialakulásáról és változásáról.[1766]

A temetők, a temetkezési szokások kutatása alapvető forráskritikai és ismeretelméleti kérdéseket vet föl.[1767] A temetők ugyanis[1768] az anyagi kultúra sajátos szűrőjét képezik, mert a holtak világán át utalnak az élők, a túlélők világára.[1769] A kutatás ma már a korábban konzervatívnak tartott temetkezési szokásokra (és általában a rítusokra is), a divathoz hasonlóan mint a társadalom változó elemére tekint[1770], s a kutatás célja a változások dinamikájának meghatározása. A sírok, temetők vizsgálatakor ma nagyobb hangsúlyt kap a leletek és a jelenségek kontextusa, a temetkezésekben a különféle társadalmi szerepek (státusz, nem) reprezentáltsága, vagy az életkorral összefüggésbe hozható leletek vizsgálata.[1771] Alapvetően nem a sírba tett tárgyak mennyisége, hanem minősége és összetétele, valamint az eltemetés módja határozza meg a halott társadalmi pozícióját, de ettől eltérő reprezentációs formákkal is számolnunk kell (a sírok mérete, elhelyezkedése, térhasználata).[1772]

A temetkezési szokások a társadalmi gondolkodás aspektusaira, normáira és értékeire mutatnak. rá és meghatározott feltételrendszertől függően mutatják a társadalmi helyzetet, a

[1766] J. Müller: Zur Struktur archäologischer Daten und die Anwendung multidimensionalen Verfahren. In: J. Müller/A. Zimmermann (Hrsg.) Archäologie und Korrespondenzanalyse. Beispiele, Fragen, Pesrpektiven. Internationale Archäologie 23. Eskamp 1977, 3-7; H. Steuer: Bemerkungen zur Chronologie der Merowingerzeit. Studien zur Sachsenforschung 1, 1977, 379-403; H. Steuer: Rezension: Die transalpinen Verbindungen der Bayern, Alemannen und Franken bis zum 10. Jahrhundert. Nationes Bd. 6 (1987). In: Fundberichte aus Baden-Württemberg 15, 1990, 494-503.

[1767] Tisztázandó egy közösség sírjainak, temetőjének régészeti forrásértéke, a kinyerhető információk mennyisége, minősége. H. Härke: Intentionelle und funktionelle Daten. Ein Beitrag zur Theorie und Methodik der Gräberarchäologie. ArchKorr 23, 1993, 141-146; H. Härke: Beigabensitte und Erinnerung: Überlegungen zu einem Aspekt des frühmittelalterlichen Bestattungsrituals. In: Jarnut-Wemhof (Hrsg.) 2003, 107-125; Daim, 2003, 2003, 41-60.

[1768] H. Härke szerint a temetkezések töredékesek (fragmentary), nem teljesek (incomplete), részlegesek (partial), a társadalmi normákhoz igazodó (conceptual), szelektív (selective). Härke 1997, 22–23.

[1769] F. McHugh: Theoretical and quantitativ Approaches to the Study of mortuary Practice. BAR 785. University of Michigen. Oxford 1999; F. Fahlander–T. Oestigaard: The materiality of death: Bodies, burials, beliefs. In: The materiality of death: Bodies, burials, beliefs. (ed.) F. Fahlander–T. Oestigaard, B.A.R. International Series 1768. Oxford 2008, 1–16.

[1770] Daim 2003, 45-46; Brather 2008, 151–177.

[1771] Distelberger 2004a; Distelberger 2004b, 25-42; H. Härke: Die Darstellung von Geschlechtergrenzen im frühmittelalterlichen Bestattungsritual. Normalität oder Problem. In: Grenze und Differenz im frühen Mittelalter. Hg. W. Pohl – H. Reimitz. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 1 (Wien 2000) 181-196; Barbiera 2005.

[1772] Brather 2005, 433-450; Effros (2010) 93, 94.

dc_1440_17

rangot és státuszt.[1773] A temetkezési szokások társadalmi meghatározottsága arra mutat[1774], hogy az eltemetett egykori társadalmi szerepeinek megfelelően kapott mellékleteket, amit tovább befolyásoltak nemi, életkorbeli és egyéb szociális szempontok.[1775] A feltáró régész számára az a kérdés, hogy melyik identitása jelenik meg a sírban az eltemetettnek, kiemelkedik-e valamelyik szociális szerep vagy összeolvadnak a reprezentációs elemek.

A sírok zárt (nem bolygatott) leletegyüttesei egyedi lehetőséget nyújtanak a leletanyag és a temetkezési szokások vizsgálata segítségével az eltemetett személy társadalmi helyzete, kora, eredete (helyi vagy idegen), és vagyonossága (gazdag vagy szegény) vizsgálatára.[1776] Az adott személy helyzetének felmérésekor a leletegyüttesek kvantitatív vizsgálata[1777] kvalitatív megfigyelésekkel egészül ki.[1778] A történeti rekonstrukcióhoz azonban a sírokból származó adatokat csak erős forráskritikai vizsgálat után használhatók fel.[1779] Az anyagi kultúra elemei, mint materiális szimbólumok kapnak szerepet a társadalmi reprezentáció és rítusok rekonstruálásakor, hiszen ezek alkalmasak lehetnek szociális, vallási, foglalkozási stb. csoportok azonosítására is.[1780] A szociális vagy vallási hátterű jelenségek, rítusok és cselekmények értelmezését a tárgyak ábrázolásainak, díszítésének és stílusának vizsgálata segítheti elő.[1781]

Ha egy temetőn belül az azonosított kulturális jegyek térben és időben, egy-egy temetőben sűrűsödnek, és a különböző eredetű kulturális szimbólumok rendszeresen és következetesen együtt fordulnak elő, vagyis csoportosulnak, akkor a (régészeti) leletek és jelenségek ezen egyedi kombinációját és azok változását a közösség kulturális identitása szándékolt kifejezésének tarthatjuk.[1782] E kollektíven megnyilvánuló kulturális identitás azonban az

[1773] R. Samson: Social structures from Reihengraber: mirror or mirage. Scottisch Archaeological Review 4, 1987, 116-126; J. Moore: Death makes the men ? Burial rite and the construction of masculinites int he Early Middle Ages. In: D. M. Hadley (ed.) Masculinity in Medieval Europe. London–New York 1999, 21-38.

[1774] M. Parker Pearson: The Archaeology of Death and Burial. Sutton Hoo publishing 2003², 72-94; Effros 2002; Effros 2002; Effros 2010, 93; Brather 2007, 161-187.

[1775] Effros 2003, 93, 97-100. H. Härke: Beigabensitte und Erinnerung: Überlegungen zu einem Aspekt des frühmittelalterlichen Bestattungsrituals. In: Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-historisches Forum. Hg.: J. Jarnut – M. Wemhoff. MittelalterStudien 3. München 2003, 107-125;

[1776]Parker-Pearson 1982, 99-114;Steuer 1982; 474-477; 487-494; Martin 2002, 291-306; Effros 2003.

[1777] A kvantitatív megközelítés (Qualitätsgruppe, Besitzabstufungen, Ausstattungskategorie) a gazdag és szegény síreggyüteseket különíti el: H. J. Eggers:Lübsow, ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit, Prähistorische Zeitschrift 34/35, 1949/50, 58–111; M. Gebühr: Zur Definition älterkaiserzeitlichen Fürstengräber vom Lübsow-Typ. Prähistorische Zeitschrift 49, 1974, 82-128; Christlein 1973, 147-180.

[1778]L. R. Binford: Mortuary practices: their study and their potential. In: Memoirs of the Society for American Archaeology 25, 1971; J. A. Tainter: Social inference and mortuary practices: an experiment in numerical classification. Wolrd Archeology 7, 1975; A kvalitatív és kvantitatív módszerek együttes alkalmazására jó példa: S. Burmeister Geschlecht, Alter und Herrschaft in der Späthallstattzeit Würtembergs. Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 4. Münster: Waxmann 2000.

[1779]H. Härke: The Nature of Burial Data. In: Jensen, Claus Kjeld & Nielsen, Karen Hoilund (szerk): Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data. Aarhus University Press 1997, 19-27.

[1780] Steuer 1982, 472-474; 477-487; 498-501; Fr. Theuws–M. Alkemade: A kind of mirror. Sword depositions in late antique northern Gaul. In: Rituals of power. From late antiquity to the early middle Ages. ed Fr. Theuws J. L. Nelson. Transformation of the Roman World 8. Leiden-Boston-Köln 2000, 401-476; Brather 2004, 1-58; Barbiera 2005; Brather, Sebastian Susanne Brather-Walter, Repräsentation oder Religion? Grabbeigaben und Bestattungsrituale im frühen Mittelalter. In: Krohn, Niklot/Ristow, Sebastian (eds.), Wechsel der Religionen – Religion des Wechsels. Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 4 (Hamburg 2012) 121-143.

[1781] s. Jarnut-Wemhof (Hrsg.) 2003.

[1782] Kiss G. temetkezési szokások együttes jelentkezése alapján következtetett azonos népcsoportokra. Ld. Kiss 1996, 171.

anyagi és szellemi kultúra vizsgálatával a komplex és komparatív kutatói módszer alkalmazásával vizsgálható és írható le.[1783]

A kora avar kori temetkezésekben előkerült különböző kulturális eredetű tárgyak (forma, díszítés, funkció) változatos kontextusa és kombinálódása más leletekkel, a sokféle temetkezési szokásokkal egy dinamikus, folyamatosan átalakuló kulturális rendszerre, társadalomra engednek következtetni. A változások irányának és ütemének meghatározását a rendszerezésen, a tipokronológiai elemzésen túl (ld. típustáblák 1-18) a temetők szerkezetének, horizontális stratigráfiájának elemzése segítheti elő.

Az avar kori temetők időrendi elemzésének alapját ma is a nagy temetők feldolgozása jelenti (Alattyán, Tiszafüred, Leobersdorf)[1784], mindmáig hiányzik azonban egy a modern statisztikai módszereken alapuló feldolgozás.[1785]

A nyugat-európai és itáliai leletanyag keltezéséhez nagy segítséget nyújtanak a területi időrendi feldolgozások, amelyek további kérdéseket vetnek fel.[1786] A közép- és nyugat-európai időrend tekintetében a 20. század végéig elért főbb eredményeket egy tanulmánykötet foglalta össze.[1787] Korrespondencia-elemzésen és szeriáción alapulnak az új időrendi vizsgálatok az Alsó-Rajna vidéken (Niederrhein[1788]), elkészült a teljes Rajna vidékre kidolgozott időrend (Rheinland[1789]). A dél-németországi időrend korrespondencia-analízis nélkül hagyományos szeriáción alapul (SD-Phasen).[1790] A wenigumstadti temető feldolgozása során kiegészült dél-német időrendi modell már az 5. sz. közepe és a 9. század második fele közötti időszakot fogja át.[1791] Újabban S. Hakenbeck a München környéki temetők anyagának szeriációjával és korrespondencia-elemzésével pontosította a 6. sz. időrendjét.[1792]

Szeriáción és kombináció-statisztikai elemzésen alapul a galliai területek újabb időrendje[1793], és a periodizáció készítésének új módszertani lehetőségeit és útját mutatja a C14-es vizsgálatokkal kiegészített új angolszász kronológia.[1794]

Bóly-Sziebert puszta, B sírcsoport

A lelőhelyen családi sírcsoporthoz tartozó 16 temetkezés került elő (12 gyermek, 2 nő, 2 férfi), közülük 4-5 temetkezést munkák közben feldúltak.[1795] A 21. sírba kora avar fegyverest temettek el, keskeny, kétélű hosszú (86,5 cm) keleti típusú kardja[1796] a bal karján, íjának lemezei a jobb oldalán feküdtek. Jobb combcsontja mellett volt nádlevél alakú kopjája, tegeze a vas nyílcsúcsokkal. Övét aranyozott, virágmintás, bizánci bronz csat fogta közre. A sírgödör DK-i sarka kiszélesedett, ebben sertéscsontok, egy hosszú fülű kengyel és vaszabla volt

[1783] Siegmund 2000, 301-313; A kollektív módon megnyilvánuló kulturális identitás az egyén számára individuális csatlakozási lehetőségeket kínál, ami az identitás szituatív jellegére utal. Geary 1983, 15-26; Hakenbeck 2007, 19-27.
[1784] Kovrig 1963; Daim 1984; Garam 1995.
[1785] A kelet-európai területtek időrendjével jó összevetést ad: Gavrituchin 2008.
[1786] F. Siegmund, Schnelle Zeiten – langsame Zeiten: Archaologische Chronologiesysteme als Geschichtsquelle. Arch. Inf. 35, 2012, 259–270.
[1787] J. Hines/K. Hoilund Nielsen/F. Siegmund (Hrsg.), The Pace of Change. Studies in Early-Medieval Chronology. Cardiff Studies in Archaeology (Oxford 1999); C. K. Jensen/K. Hoilund Nielsen, Burial Data and Correspondence Analysis. In: Dies. (Hrsg.), Burial and Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data (Aarhus 1997) 29–61.
[1788] Niederhein-Phasen 1-11. Siegmund 1998; Siegmund 2000, 196, 200-208.
[1789] Rheinland-Phasen 1-10. Müssemeier et. al. 2003, 74-81.
[1790] Süddeutschland 1-9. Koch 2001.
[1791] Süddeutschland 1-15. Stauch 2004, 20-21.
[1792] Hakenbeck 2011, 37-52, 59 fig. 4.5, 62 fig. 4.7.
[1793] Legoux et al. 2009.
[1794] Bayliss–Hines 2013.
[1795] Papp 1962; 184-189; Pásztor 1990, 129-132.
[1796] Papp 1962, 185, 17. kép; Taf. XVIIIb4; Csiky 2015, 164-171.

agancsból faragott oldalpálcákkal.[1797] A jelképes lovas temetkezést és ételmellékletet tartalmazó, fegyveres sírban a közösség vezetője nyugodhatott. Egyetlen bizánci csattal összekapcsolt övét nem díszítették veretek, ami jellemző a kora avar kor elejének övviseletére.[1798] A csat az ovális karikájú, címerpajzs alakú, zsanéros testű csatok közé tartozik, amelynek analógiái nagyobb részben a Bizánci Birodalom keleti felén ismertek (pl. Samos, Schulze-Dörrlamm E30 típus).[1799] Olyan avar harcos temetkezése ez, aki részt vett a balkáni-bizánci hadjáratokban, és a hadjárat során szerzett hadizsákmányra nemcsak csatja, hanem a környezetében eltemetett gazdag női sírok eredeti arany és ezüst bizánci ékszerei is utalnak. A feltárt temetőrészben még egy fiatal férfi nyugodott (35. sír).

A fegyveres férfi (21. sír) mellett nyugodott nő feldúlt sírjának (21a. sír) leletegyüttesét később rekonstruálták, ebbe eredeti arany, bizánci félhold alakú fülbevaló tartozott két páva és monogram-ábrázolással, valamint két bizánci gyűrű és egy pár pecsételt díszű, kiszélesedő végű ezüstlemez karperec.[1800] A 22. női sírban bizánci monogramos ezüstgyűrű, kásagyöngy és ezüst lemez töredékei, a 23. sírban ezüst gömbcsüngős fülbevalók és tömör ezüst, kiszélesedő végű karperecek voltak.[1801] A 30. sír lelete egy pár langobard típusú ezüst fibulapár, amelyek párban a mellkason kapcsolták össze a ruházatot.[1802] A 28. sírban kislány szétdúlt sírjában a mellkason gyöngyök és kis karikával ellátott trébelt, trapéz alakú bronzlemezek voltak.

A temetőrészben feltárt nők kulturális identitása önmagában a bizánci ékszerek és a temetkezési rítus alapján nem határozható meg. A gazdag mellékletekkel ellátott nők drága ékszerei feltehetően a zsákmányból származhattak. A nemesfém tárgyakat (21., 23. sír) tartalmazó sírok előkelő társadalmi helyzetre utalnak. Mivel az ékszer és viseleti tárgyak együttese a késő antik viseleti modellnek felel meg nem zárható ki a nők helyi eredete. Elsősorban az öntött és lemezes karkötők viselete tekinthető késő antik, kora bizánci hagyománynak, amely nemcsak a keszthelyi temetőkben, hanem az egész Dunántúlon elterjedt. Többet elárul azonban az eltemetett kulturális kötődéséről a 28. sírba nyugvó kislány lemezcsüngős nyakéke, mert ehhez hasonlók a kora avar kori Dunántúlon a helyi népesség körében voltak kedveltek, és közeli analógiáik a dél-dunántúli térségből kerültek elő.[1803] E helyi készítésű, egyszerű, bronz köznépi ékszer-együttes jobban utal az eltemetett helyi kulturális hagyományaira (romanizált?), mint a drága, magas presztízsértékű nemesfémtárgyak.

A 30. sír mellkason viselt langobard típusú ezüst fibulái a mellkason kerültek elő[1804], s e viseleti helyzet jellemző az avar kor elejére, Keszthely-Fenékpusztán a horreumi temetőben is megfigyelhető. (11. típustábla 3, 9, 15, 16). A horreumi temetőben több esetben is került elő két ruhakapcsoló egy sírban (tű+fibula: 5. és 9. sír.; két fibula: 17. sír), sőt a fibulák között előfordultak langobard típusok is (S-fibula 11., 17. és 32. sír, madárfibula 4. sír). A bólyi 30. sírban két kengyeles fibula a Fenékpusztán is megfigyelhető viseletnek megfelelően a mellkason volt. A viselet értelmezése a horreumi példákkal összevetve nem egyértelmű. Az egyik lehetőség szerint a langobard típusú fibula avar kori, de nem langobard módra az

[1797] Papp 1962, 184-186, 22. tábla; A tömör ezüst karperecek formailag azonos, bronz változata került elő a budakalászi temetőből.
[1798] Garam 2001, 88-157.
[1799] Schulze-Dörrlamm 2009, 92-98, Abb. 42. A csat avar kori párhuzamai Szeged-Fehértó 34. sírban, egy törökanizsai/Novi Knezevac és egy ismeretlen lelőhelyű sírban találhatók meg. A csattípust Schulze-Dörrlamm a 7. sz. elejére keltezi, de éppen a bólyi temetkezés felveti a 6. sz. végére történő keltezés lehetőségét. A korai keltezésre utal a csat pont-vessző mintája is.
[1800] Papp 1962, 184, 20. tábla 1-5.
[1801] Papp 1962, 186-188,
[1802] Az egyik fibula felfordított helyzetben került elő. Papp 1962186-187, 19-20. kép
[1803] Garam 2001, 45-46.
[1804] Papp 1962186-187, 19-20. kép.

övfüggőn, hanem késő antik módon a mellkason párban viselték. A fibulák birtoklása vagy beszerzésének lehetősége a helyi langobard kultúrával való érintkezésre utal, és egy helyi nő a (langobard?) betagozódott az avar vezetés alatt álló közösségbe.[1805]

A bólyi B sírcsoport feltehetően nem egy nagyobb temető részét képezi, hanem a kor és nem szerinti megoszlás (kevés férfi és nő, sok gyermek) szerint néhány kora avar kori család kis temetője. A keleti eredetű, fegyveres harcos(ok) leleteik és a temetkezési szokásaik alapján egyértelműen azonosíthatók. Az eltemetett nők kulturális identitásának (romanizált, balkáni, Meroving-germán) azonosítása pusztán a leletek alapján, a Kölked-Feketekapu 108. sír példája ismeretében (ld. az esettanulmányt e fejezet végén) kérdéses, csak természettudományos módszerekkel lenne tisztázható (pl. Sr[84]). Feltehetően köznépi jellegű késő antik leletek a helyi népesség továbbélésére engednek következtetni. A bólyi „A" csoport temetőjét már a 7. sz. végén a közép avar korban nyitották, de még abban is találhatók olyan leletek és leletegyüttesek, amelyek a helyi késő antik kultúrájú népességnek az új társadalomba történő betagozódására utalnak, hiszen a 9. sír és a 12. sírban poliederfülbevaló, a 66. sírban pedig vas karperec volt.

Budakalász—Dunapart

A budakalászi avar kori temetőben 1961 és 1992 között mintegy 1600 sírt sikerült feltárni. A temetőt létesítő közösség kulturális képének jellemzését és a temető periódusainak meghatározását megnehezíti a mintegy 80-90 %-os rablottság.[1806] (17-18. típustáblák)

A temető alapítása és korai szakasza (6. sz. utolsó és a 7. sz. első harmada)

A legkorábbi leletek jelentkezése alapján a feltárt temető délkeleti felén több helyen kezdték el a temetkezéseket (családi csoportok?), s e korai sírcsoportokban a temetkezések még a 6. századi szokásoknak megfelelően (akárcsak a kölkedi A temetőben) egymástól nagyobb távolságra, laza szerkezetben helyezkednek el. (19. térkép) E sírcsoportokban a korai leletanyagot a langobard időszakra jellemző, hétköznapi tárgyak jelzik, pl. négyszögletes testű (1192. sír), profilált tövisű és pajzstövises csatok test nélkül (1000. sír).[1807] Ezekben a csoportokban jelennek meg a poncolt veretekkel és szíjvéggel ékesített díszfüggők (1498, 1532, 1539., 1558. sír) és lábszárszíjak (1188., 1482. sír).[1808] A férfi sírokra a vasból készült, díszítetlen, vagy tausírozott három- és négytagú (övvel kiegészített) övgarnitúrák jellemzők (1049-1047-1082, 1126, 1255-1266. sírok).[1809] E korai sírcsoportokban még nem találhatók sztyeppei nomád típusú avar sírok, de akárcsak a kölkedi temető legkorábbi fázisában előfordulnak a bizánci csatok egyedi típusai (1097. sír: Yassi Ada, 1550. sír: Schulze-Dörrlamm D15).[1810] Mindez arra utal, hogy a temetőt Meroving kultúrájú (öltözetű/viseletű) népcsoport nyitotta, a leletanyag és a temetkezési szokások egy része még a langobard és gepida időszakra utal, s az új leletanyag pedig a 6. sz. végére a 7. sz. első harmadára jellemző nyugati Meroving kulturális hatást tükröz.[1811] A Meroving hagyományokat mutatják továbbá a bárdkések, a csipeszek, a poncolt fémdíszítmények, a szemcsés szürke és a bepecsételt edények (1270. sír)[1812], s a fegyverek közül a spáták, pajzsok és széles levelű lándzsák.[1813]

[1805] Koncz 2015, 330.
[1806] Pásztor–Vida 1995, 220-225. A temető feldolgozása folyamatban van, e dolgozatban rövid időrendi áttekintést adok.
[1807] SD 5-6: Koch 2001, 84, Abb. 22; 86, Abb. 23.
[1808] Vida 1996, 107-124; Garam 2011, 63-93.
[1809] S-D 7: Koch 2001, 87, Fig. 24; Martin 1996; Martin 2008.
[1810] Schulze-Dörrlamm 2009, 184-186.
[1811] Folyamatban vannak a temetőt alapító közösség eredetére irányuló stroncium-vizsgálatok.
[1812] Bepecsételt, Vida IA/d típus:Vida 1999, 33-42; Szemcsés szürke: Vida IB1 típus: Vida 1999, 46-47, Abb. 4.
[1813] Csiky 2016, 111.122, 154-164.

dc_1440_17

E korai sírcsoportokhoz illeszkedve, a 7. század első harmadára keltezett sírokban, a Meroving kultúra fejlődésének ütemét mutató téglalap alakú és trapéz alakú veretekkel kiegészített (pl. 719., 1261., 1264. sír) többtagú övgarnitúrák találhatók.[1814] Ugyanebben az időszakban, már a 7. sz. első harmadában megjelentek e sírcsoportokban a bizánci típusú, soktagú övgarnitúrák korai típusai (Fönlak-, Martinovka-típus)[1815], és meglepő módon azok Meroving területeken elterjedt, soktagú, tausírozott (spiráltausírozott: 1295. sír)[1816] változatai, valamint a vasrekeszes veretekkel díszített (1137. sír) övgarnitúrák. A nomád típusú lovastemetkezések megjelenése ebben a fázisban már kimutatható a temetőben (1300, 1228, 1235, 1145, 1103. sírok).

A 7. sz. középső harmada, harmadik negyede

A 7. század középső harmadára keltezhető temetőrészt a bizánci övek későbbi típusai (Pancsova típus: 673. sír; növényi mintás: 617. sír; maszkos: 560. sír; geometrikus díszű: 696. sír) határozottan jelölik ki.[1817] A bizánci típusú reprezentáció általánossá válását mutatja, hogy bizánci típusú övveretek és szíjvégek még a női díszfüggőkön is megjelentek (Tarnaméra típus: 874. sír; növényi mintás: 187, 617. sír).[1818] Ebben az időszakban azonban a fogazott II. germán állatstílus gyakoribb a női díszfüggőkön (372, 407, 438, 692, 694, 840 és 1416. sírok) és előfordul a lábszárszíjvégeken (662. sír) is, ugyanakkor a férfi övviselet elemein ritka.[1819] Ezen a temetőrészen találhatók a felhúzott gömbös, granulált díszű fülbevalók is (740. sír). Továbbra is kedvelték a poncolt ornamentika alkalmazását, és használták az életmódra és kulturális identitásra utaló bárdkéseket, fésűket és csipeszeket. A széles U alakú szíjvégekkel (117, 179, 381, 424. sírok) és négyszögletes lemezekkel díszített övek feltehetően már a 7. sz. harmadik negyedében megjelentek[1820], ilyenek a csákberényi temetőben (112. t. B)[1821] és a zamárdi temetőben a fogazott övgarnitúrák között is találhatók (112. t. A).

7. sz. utolsó harmada—8. sz. eleje

A 7. sz. utolsó harmadára keltezhető ívelt oldalú, négyszögletes veretekből álló, vésett díszű ill. díszítetlen övgarnitúrák (85, 181. sír), és egy préselt ezüst lemezes griffes övgarnitúra (89. sír). E sírcsoportban egy ezüst lemezes zsanéros nagyszíjvégen, és téglalap alakú vereteken poncolt- és fonatminta kezdetleges imitációja figyelhető meg, az együttes egyben a női díszfüggők továbbélését mutatja a közép avar korban (83. sír, 18. típustábla).[1822] A 227. sír préselt bronz lemezkorongja korai boglár lehetett, rajta bizánci eredetű páva és futó négylábú állat látható (17. típustábla 4. fázis). A budakalászi temető használatának utolsó szakaszát a 8. sz. második felére keltezik az öntött bronz geometrikus (80. sír), griffes, és indás övgarnitúrák (81. sír.)[1823]

Csákberény-Orondpuszta

Az 1936-39-es években feltárt csákberényi avar kori temető dokumentációja készítése idején meghaladta a kor színvonalát, mégis a mai elvárások figyelembe véve hiányos és egyenetlen.[1824] Az ásatáson használták az un. „csontvázlapokat”, amelyekre értékes

[1814] SD 7: Koch 2001, 87, Fig. 24.
[1815] Garam 2001, 115-130.
[1816] Keim 2007, 51-56.
[1817] Garam 2001, 130-157.
[1818] Garam 2001, 130-157.
[1819] Heinrich-Tamáska 2006, Taf. 6-9.
[1820] Szenthe 2012, 533.
[1821] László 2016, 279, Taf. 36.
[1822] A közép avar kori díszfüggőkhöz ld. Garam 2011, 63-93.
[1823] Pásztor A.: Néhány késő avarkori lovassír Budakalászról. MFMÉ 1984-85 (1991), 277-300.
[1824] László 2016.

megfigyeléseket vezettek rá, és László Gyula kitűnő rajzokat, rekonstrukciókat is készített. A temetőről még a leletanyag teljes közlése előtt különböző értelmezések jelentek meg.[1825] A csákberényi temető területén több helyen is megfigyelhetők a legkorábbi, a korai avar kor első harmadára jellemző temetkezések. Mindez arra mutat, hogy családi közösségek egy nagyobb területen egymástól kis távolságra kezdtek temetkezni és idővel a temetkezések összenőttek, a temető soros szerkezetűvé vált. A 451 síros csákberényi soros temető feltárt területén a legkorábbi sírok négy szélesebb sávban (I.--IV.), több helyen is, csoportosulva jelennek meg, egy-egy sávban két-három kora avar kori gócpont azonosítható, és az így kialakult központokhoz illeszkednek a későbbi temetkezések. Mindez arra mutat, hogy az itt élt közösség kis társadalmi egységei (családok?, nagycsaládok?) a temető területén egymástól kisebb távolságra kezdtek el temetkezni, ahol aztán ezen „alapító sírok" köré helyezett temetkezések idővel összeértek, a temető soros szerkezetűvé vált. A feltárt temetőrészen a sírcsoportok négy zónában figyelhetők meg.(16-18. temetőtérképek)

568—6-7. század fordulója (Csákberény 1. fázis)

A csákberényi temető legkorábbi keltezésű sírcsoportjaiban a hatalmi reprezentáció a keleti sztyeppei nomád férfiak sírjaihoz köthetők. (76, 86, 108, 89, 141, 150, 289, 327, 365, 374, 387, és 395. sírok). Nem találunk a temetőben Meroving típusú fegyverövvel és fegyverekkel eltemetett férfiakat, mint a szekszárdi, a zamárdi vagy a budakalászi temetőkben.[1826] Így a temető korai időszakának kronológiája leginkább a női temetkezések alapján határozható meg, amelyek leletanyagát a fülbevalók, a helyi Meroving hagyományokra visszavezethető övfüggők, valamint a romanizáltakra jellemző fibula és tűviselet képezik.

A temető ÉK-i felső részén (I. sáv) három, a 6. század utolsó harmadában induló korai sírcsoport figyelhető meg, amelyek az avar kor első harmadára, az 568-600 közötti időszakra keltezhetők. E korai csoportba sorolhatók a 293., a 309. és a 311. sírok nagygömbcsüngős fülbevalói.[1827] A 285. sírban pedig a nagygömbcsüngős fülbevaló mellett volt egy kora avar kor kori fémveretes amulettkapszula is.[1828] A 294. sírban áttört, a karikától külön álló, háromszög alakú csattest vagy ellenveret került elő.[1829] A 310. sír csatja a bizánci csatok Schulze-Dörrlamm féle D-35-ös típusának vas változata, a 6. század második felére vagy végére keltezhető.[1830] A 298. sírban eltemetett nő nyakában gyöngysor, mellkasán viseleti helyzetben, ép tűvel rendelkező provinciális római ezüst lófibula volt, s karján pedig romanizáltak viseletére jellemző módon egyszerű bronz karperecet viselt. Feltűnő, hogy e sír körül számos, nem bolygatott, szegényes leletanyagot tartalmazó sír helyezkedik el (291, 296, 297, 298, 300. sírok)[1831], amelyek esetében a mellékletek hiánya utalhat alacsony társadalmi helyzetű személyekre, de a mellékletnélküliség jelezhet egy eltérő reprezentációs igényt, s jellemző lehet a korabeli romanizált kultúrájú egyénekre is.[1832]

A csákberényi temető középső részén (II. és III. sávok) nem jelölték a sírok alakját, csak egymáshoz való viszonyát, ezért a sírcsoportok felismerése itt nehézkesebb. A 6. század utolsó negyedére keltezhető az 55. sír leletegyüttese díszfüggőjének poncolt nagyszíjvége,

[1825] Fettich 1965, 105-111; Bóna 1971, 243 (27).
[1826] Vida 2008, 18-31.
[1827] Böhme 1965; Kovrig 1963.
[1828] Vida 1995, 219-290.
[1829] Hasonló csatok előfordulnak a bizánci leletanyagban, de megtalálhatók Meroving területeken is, ahol ugyancsak a 6. sz. végére keltezhetők. München-Aubing; Aschheim 241. sír: Gutsmiedl-Schümann 2010; Vieuxville 101. sír: J. Alénus-Lecerf: Le cemetière de Vieuxville. Bilan des fouilles 1980-1984. ArchBelg. 1985, 128, Fig. 7,4.
[1830] Schulze-Dörrlamm 2009, 221-224.
[1831] A mellékletek hiánya utalhat alacsony társadalmi helyzetű személyekre, de jellemző a romanizált kultúrájú személyekre is.
[1832] V. Bierbrauer: Romanen, In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 25, 2003, 210-242.

gömbcsüngős fülbevalói és gyöngysora[1833], és a 60. sír bizánci típusú poncolt csatja.[1834] Az 55. sírban együtt fordul elő egy Meroving típusú poncolt díszfüggő a mellkason viselt, és ruhakapcsolóként használt stílustűvel. A 100. és a 104. sírokat ugyancsak nagygömb-csüngős fülbevalók keltezik a kora avar korra. A 172. sír Martinovka-típusú fibulája és nem kizárt, hogy az ujjas fibula sem Kárpát-medencei készítmény, hanem mindkettő a keleti kapcsolatok tanúi, és a személyes mobilitás következtében, a bevándorlókkal kerültek ide.[1835] A temető III. sávjában feltehetően e korai horizonthoz tartozik a 67. sír is, amelyben ép tűvel rendelkező provinciális római, ezüst madárfibula és gömbcsüngős fülbevaló volt.

A csákberényi temető dél-nyugati, IV. sávjában a legkorábbi fázisra a 119./1. sír női díszfüggőjének azonos stílusú poncolt, áttört veretei és szíjvége utalnak, valamint nagygömb-csüngős fülbevalók a 341. és 367. női sírokban. Ide sorolhatók a díszítetlen, lemezes szíjvégekből ill. kerek félkörös fejű szegecsekből álló övgarnitúrák a 387. és 395. férfisírokban is. A 352. sírban talált nyugati frank (neustrasiai) típusú csat női sírban volt egy a kora avar kor elejére keltezhető gömbcsüngős fülbevalóval együtt. A temető e korai fázisában hiányoznak a Meroving típusú és a soktagú bizánci övgarnitúrák.

568—6-7. század fordulója / 7. század első harmada (Csákberény 1. és 2. fázis)

Ebben a csoportban azokat a leleteket tárgyalom, amelyek ugyan már megjelenhettek a 6. század utolsó harmadában, de hosszabb életűek és megtalálhatók a 7. század első harmadában, felében is. A csákberényi temető középső sávjában a női sírokban több poncolással díszített szíjvég és veret utal a temető használatának korai időszakára, de az díszfüggők között kevés az azonos stílusú, egységes övgarnitúra, ami lehet lokális jelenség, gyengébb technológiai adottságok, helyi ízlés megnyilvánulása, de utalhat időrendi különbségre, a veretek 7. század első harmadában történő használatára is. A változatosok iránya a gepida korra emlékeztető bepecsételt díszű öntött bronz veretektől és szíjvégektől való eltávolodásra, a korábbi Meroving előképek átalakulására utalnak. A 133. sír díszfüggőjének préselt veretei nem a szokásos poncolt díszítést mutatják, hanem ékvésett mintát utánoznak, a zsanéros szíjvég egymás mellé helyezett kerek poncai pedig fonatmintát idéznek. A 154. sír díszfüggő garnitúrája ugyancsak nem szokványos, mert a zsanéros szíjvégen a félkör alakú poncok teljes felületet befedik, a téglalap alakú lemezes veretekre pedig keresztet poncoltak. A női sírok esetében tehát a gepida kori hagyományokat követő női övfüggők általános elterjedése, a veretek formájának és díszítésének átalakulása segít a kulturális változások ütemének, és fázisainak meghatározásában. A női övfüggők formai hagyományainak átalakulása amellett, hogy a helyi kézműipari lehetőségek függvényében tükrözi a divatot, a megrendelők ízlését, tehetősségét, valamint a helyi technológiai színvonalat, és egyben az időrendi különbségekre is utal.

A díszítetlen lemezes kis- és nagyszíjvégekből és kerek fejű szögecsekből álló övgarnitúrák (86, 89, 90, 95, 387, 315, és 395. férfi sírokban), nemcsak a 6. század végére, hanem a 7. század első harmadára is keltezhetők.[1836] A hasonló övgarnitúrákat a környei temető esetében Max Martin a 2. formai csoportba (FG2) sorolta, de véleményem szerint ezek egy időben fordulnak elő az 1. formai csoportba tartozó (FG1) Meroving jellegű háromtagú veretekkel.[1837] A két csoport között valójában csak a megjelenésben megmutatkozó alapvető kulturális különbség mutatható ki, de ez még nem zárja ki az egyidejűséget, amit a temetőtérkép elemzése is alátámaszt (15. temetőtérkép). A 7. sz. első harmadában használt sima lemezes övgarnitúrákra utalnak a 10. és 69. sírokban található merevítők és a szegecsek,

[1833] Heinrich-Tamáska 2006, 579-581.
[1834] Schulze-Dörrlamm 2009, 189, Abb. 167.
[1835] Pekarskaja–Kidd 1994, Kat. Nr. 37. 38; Kiss 1996, 200-201, 490, Taf. 76,6.
[1836] ld. Szegvár, Nyíregyháza: Garam 1992, 154, 170-171; Hajnal 2012, 607-644.
[1837] Martin 1990, 65-90.

és a 22. sír rozettás tegezveretei is, amelyek az avar kor eleje óta használt együttesekben fordulnak elő.

7. század első harmada (Csákberény 2. fázis)

Az 1. időrendi fázisban keltezhető sírcsoportokhoz illeszkedve jelentek meg a 7. század első harmadára keltezhető bizánci típusú övgarnitúrák, a 2. fázis tehát elsősorban a férfisírokban talált övgarnitúrák változása, fejlődése alapján határozható meg. Pont-vessző díszes, pajzs alakú, bronz övgarnitúra volt a temető 1. és 14. sírjaiban[1838], és pajzs alakú övverettel a 201. sírban, és erre az időszakra keltezhető a 18. sír felhúzott gömbös fülbevalója is.[1839] A 61. sír álcsatos övgarnitúrája Martinovka-típusú szíjvéggel együtt került elő, és a 7. sz. első harmadára keltezhető a 214. sírból származó töredékes övveret[1840], valamint a 186. sír övének T alakú verete és préselt lemezes szíjvégei és kerek szegecsei. A 7. sz. első harmadára keltezhetők a 253. sír profilált oldalú Martinovka típusú szíjvégei, és a 215 sír Siracusa típusú bronz csatja is.[1841] A 412. sír csatja egyedi forma, amely azonban leginkább a Balgota-típusú csat helyi változatának tekinthető.[1842] A 211. sír kettős pajzs alakú verete a pont-vessző díszes csoportba tartozik, a kisméretű, gyöngysorkeretes övveretet Martinovka-típusú ívelt vonalas minta díszíti. A 278. sír leletegyüttesében az álcsatos övveretek együtt fordulnak elő pont-vessző mintás kettős pajzs alakú veretekkel, amely a gyöngysorkereteléses álcsatos övek korábbi keltezésének lehetőségére utal.[1843]

Nem hiányoznak a 7. század elejéről a Meroving kori ornamentikát mutató tárgyak sem, mert a 283. sír maszkos, középen keresztdíszes, fogazott II. állatstílussal díszített korongfibulája gömbcsüngős fülbevalóval együtt került elő.[1844] A 348. sírból származó fogazott, geometrikus mintájú övfüggőveret ugyancsak a 7. század első harmadára keltezhető. A csákberényi közösségben a 7. sz. első harmadában mint az avar kaganátusban máshol is a kora bizánci soktagú öv fokozatos elterjedése a férfiak esetében egy egységes reprezentációs igény megjelenéseként fogható fel. Csákberényben nem találunk Meroving típusú fegyverövet és övgarnitúrát, ugyanakkor folyamatos a díszítetlen, avar típusú lemezes övkészletek használata. Miközben más temetőkben a 7. sz. első harmadában jól elkülöníthetők a kora var társadalmat alkotó Meroving kultúrájú csoportok, Csákberényben a romanizált hagyományok az erősebbek.

7. század második harmada (Csákberény 3. fázis)

A temető használatának harmadik szakaszát a soktagú, címerpajzs alakú veretekkel díszített, kora bizánci típusú övgarnitúrák második generációja határozza meg.[1845] Ide tartozik a 215. sír Pancsova-típusú szíjvége és a 11., 28. és a 111. sírok maszkábrázolásos övgarnitúrái.[1846] Ennek megfelelően a 262. sír arcábrázolásos veretei a 7. század második harmadára keltezik a vele együtt talált fából esztergált, fémveretes kapszulát. A legújabb kutatások szerint is a 7. század 2. negyedére/harmadára keltezhető a 278. sír álcsatos övgarnitúrája a gyöngysor-keretes, pajzs alakú veretekkel, s gyöngysorkeretes, pajzs alakú övveret volt a 77. és a 280. sírokban is.[1847] A poncolt nagyszíjvég ellenére is a 7. század középső harmadára keltezhetők a

[1838] Garam 2001, 119-124.
[1839] Kiss 1983, 109, 6. kép.
[1840] Somogyi 1987; Balogh 2004, 241-303.
[1841] D12 típus: Schulze-Dörrlamm 2009, 171-179.
[1842] D 9 változata: Schulze-Dörrlamm 2009, 164-166.
[1843] Balogh 2012, 572-575.
[1844] Heinrich-Tamáska 2006, 579-581
[1845] Garam 2001, 137-157.
[1846] Garam 2001, 130-133; Nagy 2002, 153-178.
[1847] Tomka 2012, 501-519.

176. sír préselt kettős pajzs alakú veretei a velük együtt előkerült kis hengerpalástcsüngős fülbevalók miatt.

A 356. sír zsarníros, nagy gyöngysorkeretes szíjvége a Kunágota-Mersin típusú középmedailonos szíjvégre emlékeztet. Habár a 397. sír poncolt csuklós szíjvége korábbi keltezésre utal, a fogazott állatstílussal díszített veretek mégis az övfőggőt a 7. század első harmadára keltezik.[1848] Ennek a keltezésnek nem mondanak ellent a leletegyüttesben talált pont-vessző mintás övgarnitúrák. Hasonlóan ítélhető meg a 411. sír övfüggője is, amelyben megtörik a leletegyüttes formai egysége és négyszögletes veretek helyett a poncolt díszű, zsarníros nagyszíjvég mellett három pont-kör díszes bizánci típusú kisszíjvég volt a női díszfüggőn. Sokkal nehezebb a 284. sír női díszfüggőjének keltezése, mert sem diszítetlen zsarníros nagyszíjvége, sem szokatlan préselt gyöngysordíszes négyszögletes veretei nem korjelzőek, s ebben az esetben is a megszokott formáktól és díszítéstől való eltérésnek tulajdoníthatunk kronológiai jelentőséget. Ebben az együttesben leginkább a díszfüggő álcsatok formáját idéző csatja és a veretek gyöngysordísze utal a 7. század második harmadára. Ugyancsak a 7. század középső harmadára keltezhetők a 421. sír soktagú, tausírozott, rövid címerpajzsalakú övvereti is.[1849] A 76. lovas sírban egyszerű, kettős fonatmintás szíjvégek, a 7. század második harmadára keltezhetők.

7. század harmadik harmada - 8. század eleje (Csákberény 4-5. fázisai)

A temetőben kevés a 7. sz. utolsó harmadára, vagy inkább harmadik negyedére keltezhető lelet, amelyek a temető keleti és az észak-nyugati szélein jelennek meg. Azért is gondolhatunk a 7. sz. harmadik negyedére, mert a temetőben nem találunk klasszikus közép avar fonatmintás övgarnitúrákat mint a Szekszárd- Bogyiszlói úti temető esetében, ami arra utal, hogy a csákberényi temető közösségét a 7. sz. utolsó harmadában bekövetkezett változások nem érintették. A 408. sír széles kis szíjvégekkel, ékkőbetétes verettel ill. maszkos kis szíjvégeket tartalmazó övgarnitúrája már a 7. század közepétől megjelenik[1850], erre a korszakra keltezhető a 408. sír kerek lemezekkel díszített szíjvége is. A 343. sír vonal és hullámvonalköteggel díszített, lassú korongolt edénye a 7. század utolsó harmadára keltezhető.[1851] A feltárt temetőrészen három sír leletanyaga azonban inkább a 7. sz. végére, a 8. sz. elejére keltezhető. A 118. sírban medvét ábrázoló öntött bronz szíjvég volt, amelynek párhuzama a tiszafüredi temetőből ismert.[1852] Erre az időszakra keltezhetők 251. sír S végű hajkarikái valamint a 243. sír ovális fülbevalókarikái is.

Értékelés

A temető használata időrendi szakaszainak ismeretében rekonstruálható a csákberényi közösség létrejöttének és átalakulásának folyamata. A csákberényi temető napjainkig feltárt területén kis csoportokban figyelhetők meg a legkorábbi, az avar kor első harmadára keltezhető temetkezések. Mindez arra mutat, hogy a temetőt kis – feltehetően családi -- közösségek nyitották egyenletesen szétszórva egy nagyobb területen. Idővel az eredetileg elkülönült sírcsoportok összenőttek, és a temető soros rendszerűvé vált. A temető területén a betelepülők és a helyi népesség különböző kulturális és etnikus hagyományra utaló leletanyagai arra mutatnak, hogy az egyes sírcsoportokat a politikai hatalmat gyakorló, betelepült avarok együtt, egy időben alapították a helyi népességgel. A csákberényi temetőben nem alakultak ki önálló etnikus és kulturális jegyekkel elhatárolható belső csoportok, az új kora avar kori közösségében nem különíthetők el a helyi romanizáltak, vagy a germán eredetű népesség, mert ezek lassan összeolvadva, együtt képezték a kora avar kor új népességét. Ez a

[1848] Heinrich-Tamáska 2006, 579-581.
[1849] Christlein 1966, 56; Heinrich-Tamaska 2005, 40 Abb. 19-19A.
[1850] Szenthe 2012, 521-550.
[1851] Vida 1999, 110.
[1852] Garam 1995, 135–136, Taf. 154.1149/5a, Taf. 210.3.

dc_1440_17

dinamikus folyamat tükröződik az anyagi kultúra fokozatos egységesülésében, az ékszerek és viseleti elemek, a mindennapi tárgyak átalakulásában, amelyek már az új, avar kori közösség dinamikus belső fejlődését és kapcsolatrendszerét mutatják.

Összehasonlítva a kölkedi és zamárdi temetőkkel a csákberényi temetőben feltűnően nagy számban kerültek elő a késő antik kultúrájú népességre jellemző tárgytípusok (pl. karperecek, gyűrűk, állat alakú fibulák, stílustűk). A karkötőket gyakran párban viselték és gyakoriak vasból készült példányok (45, 60., 216, 257, 265, 362. sír). A bronz karkötők között megfigyelhető egy állatfejes és egy kiszélesedő végű jellegzetes késő antik típus. Romanizáltakra utal a női sírokban az agyagorsók elhelyezése is, mert nem a germánokhoz hasonlóan az övfüggőre illesztették, hanem a mellkasra helyezték (13,72, 172,208, 230, 240, 251, 314. sírok).[1853]

A csákberényi temető korai időszakában a budakalászi, zamárdi, és különösen a kölkedi temetőkkel való összevetésben meglepően kis számú a Meroving kulturális jellegű leletegyüttes (viseleti elem, díszítőstílus). A temetőben nincs egyetlen Meroving típusú derék- vagy fegyverövvel eltemetett férfi, és egyáltalán nem fordulnak elő Meroving kori germánok által szívesen viselt lábszíjgarnitúrák, csatok és szíjvégek. Ráadásul a Meroving kulturális eredetű díszfüggők között nincs egyetlen formailag, és a díszítés tekintetében is egységes, Meroving stílusú garnitúra, mert azok rendkívül sokfélék, mintha a vereteket megrendelő közeg, és előállító kézműipari háttér nem követte volna a más pannoniai temetőkben megfigyelhető Meroving hagyományokat, a viselet a helyi alapokon fejlődött tovább.

Ékszerek és viseleti módok kombinálódása a női temetkezésekben

sírok	67.	298.	69.	390	177.	55.	104.	284.	119.	367	397	284	285	341	133.	154.	178	356	411	349	172	262
melltű						x																
fibula	x	x						x														
gulacsüngő			x																			
karkötő		x		x	x	x	x		x	x												
övfüggő						x	x				x	x			x	x	x	x	x			
kapszula									x		x	x	x							x		
bárdkés										x	x			x								
fogazott								x			x											
poncolás						x			x		x				x	x	x		x			
újjas fibula																				x	x	x
soktagú öv																						x

A csákberényi női temetkezésekben az ékszerek és viseleti módok kombinálódása jelzi a kulturális átalakulás (in- és akkulturáció) folyamatát. Kis számú romanizált viseletre és helyi kézműipari hátérre utaló leletegyüttesben melltű, római fibulák, gúlacsüngős fülbevaló, vas és bronz karkötők találhatók meg. Melltű egy esetben fordul elő karkötőkkel és poncolt díszű övfüggővel (55. sír). Meroving kulturális közegre utal a 283. sír mellkason viselt, fogazott II. állatstílussal díszített korongfibulája. A többi esetben poncolt vagy fogazott díszű övfüggő volt együtt ugyancsak Meroving típusú fémveretes fakapszulával és bárdkéssel. A férfi sírok esetében nem találunk egyetlen Meroving típusú derék- vagy fegyverövvel eltemetett személyt sem.

A 133. sír övfüggőjének préselt vereteit késő római technikára, ékvésésre emlékeztető motívum díszíti, s a zsanéros nagy szíjvég kétsoros kerek poncolása fonatmintára emlékeztet, ezért stilisztikailag keltezhető a 7. század második harmadára. A 154. sír övfüggőjének díszítése is nagyobb, nem a megszokott méretű, nagy ívű félponcokból áll, a függő

[1853] Rettner 2002, 272-281.

négyszögletes veretei sem megnyúlt téglalap alakúak, rajtuk keresztdíszítés látható, akárcsak a 178. sír övfüggőjének veretein. Számos sírban azonban a Meroving és a romanizált hagyományok együtt fordulnak elő jelezve a kulturális átalakulás folyamatát és dinamikáját.

A temető névadója egy sztenderdizálódott technológiával, formákkal és díszítéssel rendelkező késő antik jellegű kerámiacsoportnak (Csákberényi csoport). E késő antik kerámiacsoport helyi előzmények nélkül jelent meg a 6. században, és ebben a formai összetételben párhuzamai a balkáni-bizánci területeken sem ismertek. Mivel a csoport egyes példányai késő római formákat mutatnak, ezért feltehetően valamely helyi, romanizált hagyományokat felélesztő mesterhez köthető, de az sem zárható ki, hogy ez a mester az avar kor elején a balkáni népességgel érkezett a Kárpát-medencébe.

A csákberényi kerámiatípusok megoszlása

Technológiai típusok	Megnevezés	Típus/Csoport	db	db	%
Korongolt edények				22	30
	Bepecsételt kerámia	IA csoport	2		
	Szürke kerámia	IB csoport	7		
	Fekete kerámia	IC1 típus	1		
	Csákberényi csoport	IB csoport	11		
	Amfora	IF/b4 variáns	1		
Korongolatlan edények		III C-D		72	60
				94	100

A temető területén egységesen oszlanak el a politikai hatalom birtokosainak keleti nomád jellegű fegyveres és lovas temetkezései. A csákberényi temetőt a feltárt rész tanúsága szerint az avar kor legelején nyitották, s benne már a kezdetektől jelen voltak a sztyeppei nomád eredetű új vezetőréteg képviselői. Ebben a temetőben nem találhatók Meroving típusú fegyveres férfisírok, nincs a temetőben egyetlen spátát vagy pajzsot tartalmazó sír sem. A közösség rituális szokásait, a reprezentáció módját, és ennek eszköztárát (az anyagi kultúrát) az avar vezetőréteg határozta meg. Egyre szélesebb körben terjedtek el az avar hagyományok. A temetőben húsz sírban találtak sodronypáncél-töredékeket, nyolc sírban pedig páncéllamellákat, s ez jelzi a mentalitás átalakulását, az új elit életmódjához igazodó szokások kialakulását. Az átalakulás („barbarizálódás") folyamatát jelzi a korongolatlan kerámiák számának megnövekedése is a temetőben.

A temetkezési szokások és a leletanyag arra mutatnak, hogy a sztyeppei vezetőréteg mellett a csákberényi közösséget elsősorban a helyi, a romanizált hagyományokat őrző alaplakosság adta. Erre utalnak az antropológiai vizsgálatok eredményei is, hiszen a vizsgált esetek (74 váz, a feltárt sírok 15 %-a) háromnegyed részét europid, egynegyed részét europo-mongolid személyek alkották. A csákberény–orondpusztai antropológiai mintában kimutatható a terület korábbi, késő római eredetű népességének jelenléte. Mindezt megerősíti, hogy ez az anyag ugyanakkor különbözött a Kárpát-medencei és a nyugat-európai germán sorozatoktól is. Mindez taxonomiai szempontból alátámasztja annak valószínűségét, hogy Csákberény térségének avar kori népességében jelen volt a késő római kori, továbbélő lakossága.[1854]

[1854] Tóth 1962 521–549; ÉRY 2001, 37–60. K. Éry: Further anthropological investigations on an Early Avar Period population at Csákberény–Orondpuszta. Alba Regia 30 (2000) 2001, 37–60.

dc_1440_17

Keszthely-Fenékpuszta Pusztaszentegyházi dűlő

A fenékpusztai erődtől délre, kb. 800 m távolságra, a Pusztaszentegyházi dűlőben egy 112 síros, 6-7. századra keltezhető temetőt tárt fel Müller Róbert, aki több tanulmányban elemezte a temető időrendjét, a népesség kulturális és etnikus viszonyait.[1855] A jelen összefoglalóban néhány új szempont bevonásával csupán az eltemetett népesség két kulturális és etnikus csoportját jellemzem.[1856] (20. temetőtérkép)

A temetőben legnagyobb számban az Alpok-Adria térségében ismert késő antik ékszerek és viseleti tárgyak (zárt kosaras fülbevalók, állatalakos fibulák, bronz és vas ruhatűk és karperecek) kerültek elő, amelyek rokonságot mutatnak a déli erőd melletti és a horreumi temető leleteivel.[1857] E leletanyagot feltehetően a helyi műhelyek, ötvösök állították elő a késő antik kultúrájú népesség tagjainak. Az antik leletek másik csoportja azonban nem helyi készítmény, hanem balkáni provinciális bizánci eredetű (tausírozott vas aláhajtott lábú fibulák: 1999/7, 39, 75. sírok; Yassi Ada típusú csat 2000/95; csillag függőjű fülbevaló 2000/128; négyszögletes taggal ellátott ezüst tű 2000/164), amelyek kivétel nélkül a késő antik viseletre mutató helyzetben kerültek elő.[1858] E kis számú lelet inkább személyes mobilitás révén kerülhetett ide, semmint kereskedelem vagy az elitek közötti kapcsolatok révén. Az avar uralom alatt feltehetően érkeztek Keszthely-Fenékpusztára olyan kora bizánci kultúrájú személyek, akik a mediterrán kulturális központokkal való kapcsolat fenntartását biztosították (mesterek, katonák, kereskedők).[1859]

Meroving vonások határozzák meg a Puszatszentegyházi dűlői temetőbe eltemetett közösség tagjainak másik markáns kulturális összetevőjét. Ide tartozik mindenek előtt a temető leggazdagabb sírja az „A" sír arany fegyveröv-garnitúrájával, mára elveszett díszes kardjával és fonatdíszes poharával.[1860] Birtokosa a közösség vezetője lehetett, s közelében temették el a kíséretéhez tartozó férfiakat (B sír, 1999/67, 68, 75).[1861] Az „A" sírtól északra nyitott sírsorban Meroving elemeket tartalmazó férfiak temetkezései (pl. 14., 95. sír) együtt találhatók késő antik kultúrájú női temetkezésekkel (pl. 1999/12, 16 sírok). Ebben a csoportban jelentkezik az arany és bronz tárgyakon a gepida időszak végére is jellemző poncolt díszítés (A sír, 1948/22, 1999/72). Egyedi nyugati germán lelet a 2000/148. sír körszelet alakú csatja, amely azonban nem tartozik a legkorábbi horizonthoz.[1862]

A keleti temetőrészen a romanizáltak sírjai között is találhatók egy-egy csoportban Meroving leletekkel eltemetett személyek (1999/125, 142, 168. sír). A temető használatának kezdetén a pajzstövises csatok az egytagú Meroving övek használatát mutatják[1863], de itt nem jelentek meg a Meroving típusú három- vagy négytagú övek, a temető népessége nem követte a nyugati Meroving divatot, amint az a kölkedi, a zamárdi és a budakalászi temetők esetében megfigyelhető. E közösségben a bizánci soktagú címerpajzs alakú veretekkel díszített övgarnitúrák korai, önálló műhelykörre utaló egyedi típusai jelentek meg (1948/26, 1999/11,

[1855] Müller 2001; Müller 2014; Müller 2016, 771-790.

[1856] A „*Mobilitás és a népesség átalakulása a Kárpát-medencében a Kr. u. 5-7. században, Változó társadalmak és identitások" című,* NKFIH NN 113157–DFG KN 1130-4-1 számú, magyar-német projekt keretében a teljes temető népességén stroncium és stabil izotópos vizsgálatokra kerül sor a mobilitás, a táplálkozás és az életmód megismerése érdekében. Projektvezetők: Corina Knipper (Mannheim)–Vida Tivadar (Budapest).

[1857] Müller 2016, 771-790.

[1858] Müller 2016, 771-790.

[1859] Az értékes leletekkel eltemetett személyek nem tekinthetők az avarok által áttelepített, hadifogoly állapotú vagy a szlávok elől elmenekült népesség tagjainak. vö. Kiss G. 1992, 247.

[1860] Müller 1999-2000, 341-357; Müller 2014, 167-173, 176-177,

[1861] Müller 2014, 167-173.

[1862] SD 7: Koch 2001, 87, Fig. 24.

[1863] SD 5-6: Koch 2001, 84, Abb. 22; 86, Abb. 23.

13, 20, 21, 49, 75, 2000/104, 156, 157, 162. sírok).[1864] A bizánci típusú soktagú öv Fenékpusztán kora bizánci kulturális környezetben jelentkezik, a példányok kidolgozása helyi előállításra vall. Nem kizárt, hogy e kézműves-központ kiszolgálta az avarok által követett bizánci típusú reprezentációs igényt is. Az övgarnitúrák típusai és motívumai a 6. sz. végére a 7. század első harmadára keltezhetők. A temetőben nem jelent meg a soktagú övek 7. század középső harmadára jellemző horizontja.[1865] Mindez arra utal, hogy a temetőben az erőd felhagyásával egy időben szűntek meg a temetkezések.

A temetőben csupán néhány sírban figyelhetők meg a betelepült sztyeppei népességre jellemző temetkezési szokások. A temető széléhez közel található 150. sír az egyetlen fordított, K-Ny tájolású sír, a halott mellett került elő a temetőben az egyetlen kerámia, a koporsóra több nyúzott kecske- ill. juhbőrt tettek.[1866] Hasonló temetkezési rítus a térségben a közép-avar korban induló gyenesdiási avar temetőben figyelhető meg.

A Pusztaszentegyházi dűlői temető sokféle kulturális jegyet mutató népessége az avar kor elején újjászerveződött közösségre utal, amelynek vezetője az „A" sírba eltemetett Meroving kultúrájú személy lehetett, s akinek a környezetében eltemetett magas növésű, fegyveres férfiak a kíséretéhez tartozhattak. A többségében késő antik kultúrájú közösség vezetőrétegét is a Meroving kultúrájú személyek adták, mert sírjaik megtalálhatók az egész temető területén.[1867] Az eredeti bizánci leletek mutatják, hogy e közösség kapcsolatban állt balkáni-bizánci területekről származó személyekkel is, akik a távolsági kapcsolatok fenntartásában kaptak szerepet. A pusztaszentegyházi dűlői temető közössége sokféle kulturális és etnikai elemből az avar kor elején szerveződött, szerepet kaptak benne a helyi romanizáltak, a betelepült balkáni-bizánciak, helyi, vagy betelepült germánok és egy sír utal a sztyeppei személyek jelenlétére is.[1868] A közösségnek, fegyveres főnöknek és kíséretének részben védelmi, részben pedig az itt folyó gazdasági-kereskedelmi tevékenységet biztosító/bonyolító szerepe lehetett, amire a leletek alapján kimutatható regionális, és régión túl mutató kapcsolatrendszerek utalnak.

Kékesd

A Sopianaetől keletre lévő kékesdi temetőt a 7. sz. második felében, harmadik negyedében nyitották (6. temetőtérkép). Az egyik legkorábbi lelet a temetőben a 204. sír felhúzott gömbös fülbevalóiból megmaradt nyomott karikák, amelyek a 7. sz. középső harmadára keltezhető.[1869] A temetőben késő antik kultúrájú személyekre utaló viseleti elemek kisebb sírcsoportokban figyelhetők meg. A lengőcsüngős fülbevalók kerek karikájú változatával kerültek elő a mellkason viselt, kanalas kiképzésű ruhatűk a 14. és a 15. sírokban. Közép avar gyöngyök keltezik a 18. sír elkalapált végű tűjét.[1870] Hasonló kanalas fejű tűk korai változatai fordulnak elő a kölkedi A temető korai horizontjában.[1871] Ugyanebben a sírcsoportban, a 41. és a 43. sírokban a mellkason, viseleti helyzetben talált római császárkori fibulák (erős profilú és aláhajtott lábú) mint „archaikák" a késő antik viseleti hagyomány ápolására, romanizált kultúrájú személyekre utalnak.[1872] A temető közép avar kori fázisát jól keltezik a lemezes övgarnitúrák (63. sír, 97. sír, 100. sír).

[1864] E típusok csak részben fordulnak elő Garam É. korai csoportjaiban. Garam 2001, 113-129.
[1865] pl. hiányoznak a Tarnaméra, Pancsova típusok. Garam 2001, 141-157.
[1866] Müller 2014, 74.
[1867] Müller 2014, 170, Abb. 68.
[1868] Halsall 2010, 224.
[1869] Garam 2001, 23-28.
[1870] Kiss 1977, Pl. XIII, 14/2; 15/2; 18/2.
[1871] Kiss 1996, Taf. 58, 472/10; Taf. 63. A-291/5-6; Taf. 89, 503/9;
[1872] Kiss 1977, Pl. XIII, 41/1; 43/1.

A mellkason viselt ruhatű, mint öltözködési elem továbbélt a késő avar kor elején is, amint azt a 168. sír elkalapált végű bronz tűje is mutatja, amelyen a stílustűkre emlékeztető vízszintes vonaldísz látható.[1873] A leletegyüttesben a tű mellett lengőcsüngős fülbevalók és dinnyemag alakú gyöngyök voltak. A késő antik viseleti mód ápolására utaló leleteket a 8. század második felében már nem találunk a kékesdi temetőben, tehát ekkor a népesség már feladta korábbi hagyományait, a kulturális identitását megjelenítő ékszerek, és viseleti elemek használatát. Ezt követően a kékesdi nők már az általános késő avar női viseletet követték.

Kölked-Feketekapu

A kölkedi temetőkről a publikálást követően időrendi szempontból már több elemzés is készült, ezért jelen esetben az egyes periódusokon belül a kultúrtörténeti folyamatokat tekintem át.[1874] A kölkedi temető leletegyüttesei (forma, technológia, díszítés) tükrözik a népesség kulturális és társadalmi átalakulásának folyamatát és ütemét.[1875] (12-14. térkép)

A 6. sz. utolsó harmada (1. fázis)

A temető korai fázisába részben olyan a nyugati Meroving kultúrában elterjedt tárgyak sorolhatók, amelyek nem keltezhetők szűken az avar kor elejére, hanem tágabban a 6. sz. második felére tehetők. Ide sorolhatók az egy és kéttagú övek elemei: pajzstövises karikájú csatok, megvastagodó, recézett tövisű, ill. kerek tövisű csatok, négyszögletes testű csat, egybeöntött karikájú, hárömszög testű sima vagy poncolt díszű csatok, pajzs alakú szíjvég vagy ellenveret (47, 73, 74, 132, 128, 318, 329. sírok).[1876] A korai időszakra keltezhetők egyes nyugati import tárgyak (ékkőberakásos fibula, pecsételt díszű lószerszám, körszelet testű csatok). A temetőnek ezen a részén a sírok laza szerkezetben helyezkednek el, mint az a 6. századi pannoniai langobard temetők esetében is megfigyelhető.[1877] A temető korai keltezésű tárgyai nem utalnak arra, hogy a temetőt az avar kor előtt nyitották volna.

A temetőnek ezen a laza sírszerkezetű korai részén a másik markáns kulturális komponens a Balkán, az Al-Duna vidék késő antik—kora bizánci kultúrájával hozható összefüggésbe. Egyetlen másik kora avar temetőben sem csoportosulnak ilyen erősen az egyedi, kora bizánci elemek a temető korai szakaszán mint Kölkeden (egyedi formájú, korai bizánci csatok, Sucidava: 38, 57. sírok, Heraklea: 83. sír; Yassi Ada: 66, 291. sírok, Trapezunt: A-329. sír).[1878] E bizánci leletek kiegészülnek aláhajtott lábú fibulákkal, mell- és fátyoltűkkel, és spiráltekercses fülbevalókkal. A korai időszakban megjelentek a poncolt veretes díszfüggők és a faszelencék. A kölkedi temetők alapítói megérték a gepida-langobard szerémségi összeütközés időszakát, s az avar uralom elején itt létesítettek temetőt, sőt az sem kizárt, hogy közöttük a balkáni-bizánci provinciából származó személyek is lehettek. Hajnal Zsuzsa a Meroving típusú és a késő antik/kora bizánci tárgyak együttes előfordulása alapján alapvetően germán népességre következtetett, de előfordulnak olyan leletegyüttesek, amelyekben mind az ékszerek és a viseleti elemek, mind pedig az öltözet maga mediterrán eredetre vall (Kölked A-358. sír).

[1873] Kiss 1977, Pl. XX, 168/1.
[1874] Gavrituchin 2001, 45-162; Gavrituchin 2008, 63-125; Hajnal 2012, 613-644.
[1875] A leletanyagban megfigyelhető átfedések miatt életszerűbb az emberöltő hosszúságú, harmad évszázadnyi időrendi periódusok meghatározása. vö. Hajnal 2012, 613-644.
[1876] SD 5-6: Koch 2001, 84, Abb. 22; 86, Abb. 23.
[1877] Túlzónak tekinthető, hogy I. Gavrituchin a 39. sír leletei alapján már egyenesen „langobard sírról beszél", bár kétségtelen a temetőrész laza sírszerkezet és az egyszerű övek, csattípusok a langobard korszakra vallanak, vagyis a temető lehetséges, helyi, 6. századi eredetű alapítóira.
[1878] Schulze-Dörrlamm 2009, 71-76, Abb. 35 (E23); Yassi Ada: Vida 2009a, 233-260. Hasonló lehetett a helyzet a budakalászi temető korai fázisában, de a nagyobb mértékű sírrablás miatt csak kevés kora bizánci lelet maradt a sírban.

dc_1440_17

Ha az egyes viseleti tárgyak és ékszerek kulturális identitást jelző volta vitatható is, a helyi hagyományokon újjá formálódott kézműves-szervezet létrejöttét minden másnál jobban bizonyítja a helyhez kötött edényművesség. A temető korai szakaszában a meghatározható bepecsételt edények a korábbi helyi germán bepecsételt és rácsosan besimított edényművesség hagyományait viszik kissé átalakult formában tovább.[1879]

Az egyszerű övek által kirajzolt zónához hozzátartoznak a félkör alakú csattesttel ellátott kéttagú övek is, egy ilyen az A-142. férfisírban vasból készült és egy négyszögletes hátverettel egészült ki. Az A-156. sírban a pont-kör mintás bronz csat és szíjvég mellett talált poliéder fülbevaló nemcsak a korai keltezésre utal, hanem azt is jelzi, hogy az együttes női sírból került elő. Ilyen övek a környei temető 49. sírjban és a Budapest-Szőlő utca 60-62. sz. 3. sírban is a korai keltezésre utalnak.[1880] Az ellenverettel rendelkező háromtagú övek a 6. sz. végén jelentek meg. A kölkedi A temetőt családi közösségek 4-5 helyen nyitották a 6. sz. utolsó harmadában, majd e korai sírcsoportok szélén jelentek meg a következő fázisban a temetkezések.

A kölkedi B temetőben sztyeppei temetkezési szokást mutató kora avar temetkezések fordulnak elő a 87., 88., 90. sírokban.[1881] A 87. sírban egy gyermek nyugodott mellette áldozati állatok, egy ló és két juh vagy kecske, és egy kiskérődző volt a 88. gyermeksírban is. E 6. sz. végére, a 7. sz elejére keltezhető sztyeppei rítust követő sírok (akárcsak a Szekszárd-Bogyiszlói úti temetőben) a Meroving temetkezések közelében helyezkedtek el a Kiss Attila által meghatározott IX. sírcsoporton belül. Bár a két kulturális csoport viszonya nem állapítható meg, feltételezhetően békés egymás mellett élés vezethetett a temetkezési közösség megvalósításához.

A temetőt alapító Meroving és késő antik/kora bizánci kultúrájú népesség a korai fázisban még őrizte a kulturális eredetére mutató ékszereit, viseletét, fegyverzetét, vagyis a leletanyag ebben a fázisban az avar kor előtti időszakra emlékeztet. A 6. sz. végén a Meroving típusú öveknek a nyugat-európaiakkal megfigyelhető párhuzamos változása mutatja, hogy e közösség nem szakította meg a kapcsolatait a nyugati területekkel, s a néhány nyugati germán tárgy személyi mobilitásra, betelepülőkre vall. E népesség önálló státuszát mutatja a korai avar kaganátusban, hogy ebben az időszakban a keletei eredetű avarok még nem telepedtek meg közelükben, mint az Szekszárdon és Csákberényben is megfigyelhető.[1882]

7. sz. első harmada (2. fázis)

Az egy és kéttagú övek divatja után a három- és négytagú övek jelzik a temető használatának következő fázisát, s ebben a periódusban is folyamatosak a kora bizánci hagyományok. A díszítetlen elemekből álló vas, háromtagú övek mellett (A-324, A-255) az övtípus tausírozott változatai is megjelentek.[1883] A kölkedi A-44. és A-88. sírok tausírozott vereteit nemcsak kezdetleges egyedi fonatmintái, és geometrikus díszítőelemei keltezik erre az időszakra, hanem a korai sírcsoportban való elhelyezkedésük is. A temetőnek ebben a fázisában már megjelentek a címerpajzs alakú soktagú bizánci övveretek (A-259), de számuk lényegesen kisebb, mint más, a bizánci típusú reprezentációt követő temetőben (Fönlak-típus A-211; A-647). A kölkedi A temető a nyugati felén a különböző Meroving övkészletek a temetőben egymástól nagyobb távolságokra kerültek elő, és e csomópontokban az egymást követő időrendi fázisok övkészletei találhatók egymás közelében. Mindez olyan családi sírcsoportok létére utal, amelyekbe a leszármazottak hosszabb időszakon keresztül temetkeztek. Hasonló

[1879] „zone of Period A" Gavrituchin 2008, Fig. 1-2; Vida 1999, 88-106; Hajnal2003, 191-195; Hajnal 2005, 437-480; Hajnal 2008, 287.
[1880] Salamon-Erdélyi 1971; Nagy 1999, II. 49, Taf. 41,A.
[1881] A sír-együtteseket legutóbb Gulyás Bence tárgyalta. Megköszönöm, hogy kéziratát elolvashattam. Gulyás 2017. A XIII. csoportban az avar kor második felére keltezhető áldozati állatok voltak: 351., 355., 365. sírok.
[1882] Hajnal 2012, 626-627.
[1883] S-D 7: Koch 2001, 87, Fig. 24

dc_1440_17

jelenség figyelhető meg a csákberényi és a budakalászi temetőkben is.[1884] Ebben az időszakban a Meroving típusú anyagi és szellemi kultúra szerves továbbfejlődését mutatják a derék és fegyverövek formái. A kölkedi B temető elit temetkezései nyugat-európai viszonylatban is az elit legfelsőbb rétegére utalnak.[1885] A hierarchizált kölkedi társadalomban a leletanyag alapján azonos kulturális eredetű köznép, középréteg és elit volt jelen, s e kulturális önállóság a társadalom belső autonómiájának kifejeződése.[1886]

7. sz. második harmada (3. fázis)

A kölkedi A temetőben meghatározó marad a germánokra jellemző reprezentáció, hiszen a Meroving típusú övek újabb, többtagú változatai jelennek meg a korábbi sírcsoportok peremén (A-85, 103, 138, 215, 223, 249, 250, 255, 257. sírok). Erre az időszakra keltezhetők a bikróm, lemeztausírozott és ékkőberakással díszített övveretek és szíjvégek (A-227, B-173). A 7. sz. középső harmadában a címerpajzs alakú veretekkel díszített, rövid soktagú bizánci övgarnitúráknak a következő generációja jelent meg (Pancsova-típus)[1887], és ezzel egy időben megjelentek a soktagú övgarnitúrák bronzból, vasból készült változatai is. Ebben a periódusban kezdték használni a soktagú, vas rekeszes övgarnitúrákat, amelyeken S-alakú tagokból rekeszeket alakítottak ki, s ezekbe (üvegpaszta?) berakás került. (96. tábla A, B) Új díszítőelem a fogazott fonat-ornamentika (A-388, A-661).

A forma, ornamentika, és ikonográfia tekintetében egységes kulturális képet mutató, gazdag Meroving típusú leletanyagot mutató temetkezések jelzik, hogy ebben az időszakban még változatlan a germán gyökerű közösség és vezetőréteg helyzete, hiszen még ekkor is zavartalanul működött e réteg reprezentációjához szükséges ékszereket, viseleti tárgyakat, fegyvereket és eszközöket előállító kézműves-szervezet. Ugyanakkor a kölkedi „A" temető nyugati felén megjelenő avar típusú, díszítetlen, sima, lemezes és szegfejes övgarnitúrákat viselő személyek új betelepülőkre, a 7. század középső harmadában bekövetkezett változásokra, az avar jelenlét erősödésére utalnak.[1888]

7. sz. harmadik harmada (4. fázis)

Ha kis számban is, de még ebben a korszakban megfigyelhető a nyugati Meroving fejlődéssel párhuzamosságot mutató szokások és leletanyag előfordulása, a közösség őrzi hagyományait, bár a Meroving típusú fegyverzet mellékelése megszűnik. A hosszú veretes, soktagú, vas övgarnitúra egyszerű kivitelezése miatt helyi készítmény (A-485. sír). Az itáliai és a nyugati kapcsolatok meglétére utal az itáliai/alpi típusú övgarnitúra (A-399. sír), amely import, vagy hadjárat alkalmából szerzett zsákmány lehetett. E közösség tehát még a 7. sz. végén is őrizte hagyományait és fenntartotta kapcsolatait a Meroving nyugattal és Itáliával.

A legfőbb változás azonban ebben a korszakban a helyi alapokon kifejlődő közép avar kori anyagi kultúra kialakulása (ld. széles vagy ívelt oldalú négyszögletes veretekkel, ill. láncornamentika (A-653), szalagfonattal díszített övek).[1889] Mindez Kölkeden is, akárcsak a Kárpát-medence nyugati felén, az avar társadalom átalakulását jelzi. Fokozatosan eltűnnek a nyugati fejlődéssel párhuzamos késő Meroving, vagy a mediterrán bizánci elemek, és helyi alapokon önálló anyagi kultúra jön létre, a korábbi kulturális sokszínűség visszaszorul, s egyre inkább az új elit reprezentációja válik általánossá.

Késő antik és kora bizánci leletek a kölkedi „A" temetőben

[1884] Ld. Budakalász 1047-1082. és az 1126-1128., valamint a 1255-1264-1266. sírok környéke.
[1885] Ugyanakkor a temetkezésekben nem találhatók uralkodói jelvények, regáliák és personáliák.
[1886] Hajnal 2012, 627.
[1887] Garam 2001, 146-148.
[1888] Hajnal 2012, 630-631.
[1889] Hajnal 2012, 631.

Kölked- Feketekapu A 57. sír	Sucidava típusú csat, pajzs alakú vas ellenveret vagy szíjvég
Kölked- Feketekapu A 66. sír	Yassi Ada típusú csat, kis fülkarika
Kölked- Feketekapu A 83. sír	Chiusi típusú csat, fülkarika, gyöngysor, lánc
Kölked- Feketekapu A 106. sír	bizánci aláhajtott lábú fibula
Kölked- Feketekapu A 139. sír	római fibula, gyöngysor, dudoros fülbevaló, csengő
Kölked- Feketekapu A 207. sír	kereszt, gyöngycsüngős fülbevaló
Kölked- Feketekapu A 240. sír	egy pár stílustű
Kölked- Feketekapu A 242. sír	dudoros fülbevaló
Kölked- Feketekapu A 278. sír	egy pár bronz karkötő, lánc
Kölked- Feketekapu A 291. sír	Yassi Ada típusú csat, egy pár vas tű
Kölked- Feketekapu A 325. sír	pántos fülbevalópár, Bologna típusú csat, egy pár lemezkarperec, gyöngyök
Kölked- Feketekapu A 329. sír	felhúzott gömbös fülbevalópár, Trapezunt típusú csat, lánc, orsógomb
Kölked- Feketekapu A 358. sír	hajtű, stílustű, bizánci gyűrű
Kölked- Feketekapu A 384. sír	fibulapár, vascsat, vaskarikák
Kölked- Feketekapu A 385. sír	tarsolycsat
Kölked- Feketekapu A 425. sír	Pántos fülbevalók, kis csatok, csatfibula, lánc, gyöngysor
Kölked- Feketekapu A 427. sír	Omega-fibula, kelta fibula
Kölked- Feketekapu A 463. sír	kerekcsüngős, keresztdíszes fülbevaló
Kölked- Feketekapu A 491. sír	Pántos fülbevalópár, melltű, aláhajtott lábú fibula, szűrőkanál
Kölked- Feketekapu A 492. sír	Pántos fülbevalópár, aláhajtott lábú fibula, láncok, gyöngysor
Kölked- Feketekapu A 598. sír	Omega-fibula
Kölked- Feketekapu A 675. sír	Castel Trosino típusú fibula
	Az összes sír %-ban: 3 %

Környe

A temető leletanyagának közlését követően kialakult un. „környe vita" az alapvető kronológiai és történeti kérdéseket ugyan tisztázta[1890], a temető kulturális, társadalmi és etnikus viszonyainak értékelése és értelmezése azonban ma sem zárult le. Az egykor felmerült kérdések ma a jelentősen kibővült összehasonlító leletanyag segítségével újra elemezhetők. A temető eddig feltárt leletanyaga és a temetkezési rítus a sztyeppei nomád betelepülő népcsoport túlsúlyára utal.[1891] Ehhez a közösséghez Meroving jellegű leletanyaggal meghatározható fegyveresek és hozzátartozóik csoportja csatlakozott, s ez utóbbi népességet a kutatás egyik része a helyi hagyományokból vezette le és a gepidákhoz kötötte[1892], más kutatók pedig nyugati germán, bajor betelepülőkre következtetettek.[1893] (1-3. temetőtérkép)

[1890] Ma már nem kérdéses, hogy a temetőt az avar kor elején létesítették, és nem tartható a temető népességét Pannonia késő antik szervezetében bizánci *foederati*-ként értelmező elmélet sem. ld. T. Nagy: Rezension. Á. Salamon–I. Erdélyi: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. ActaArchHung 24, 1972, 422-427; Martin 1973, 111; I. Sivec-Rajterič, Arheološki Vestnik 24, 1973, 926.

[1891] Erdélyi I.: Türk rovásírásos avar felirat Környéről. AntTan. 16, 1969, 209-210; Horedt 1971, 203; Tomka 1973, 230; Martin 1973, 111.

[1892] Martin 1973, 111; H. Bott: Bemerkungen zum Datierungsproblem awarenzeitlicher Funde in Pannonien vorgelegt am Beispiel des Gräberfeldes von Környe. Bonner Jahrbücher 176, 1976, 201-280; Tomka P.: A környei temető értékeléséhez. AntTan. 20, 1973, 227-231; Cs. Bálint: Über einige östliche Beziehungen der Frühawarenzeit (568 bis ca. 670/680). MittArchInst 10–11, 1980/81, 141, Anm. 30.

[1893] Bóna 1971, 300.

A kutatás számára ma is nehézséget jelent a Meroving és sztyeppei nomád elemek együttes jelenlétének értelmezése a környei temetőben. A vitában az elmúlt időszakban megjelent új módszertani szemlélet segítségével juthatunk előbbre. Napjainkra az etnikus azonosítás (gepida vagy langobard?) kényszere háttérbe szorult olyan kérdések vizsgálata mellett mint a Meroving kultúrájú népesség szerepe, szociális szerveződése, gazdasági háttere valamint viszonya a helyi romanizáltakhoz, és a betelepült keleti nomádokhoz.

A környei temető leletanyagának formai csoportjait, és azok kronológiai helyzetét legutóbb M. Martin behatóan elemezte (FG A, 1-6), de nem tért ki az általa elkülönített etnikus és kulturális csoportok társadalmi kapcsolatrendszerének értelmezésére.[1894] Felmerül ugyanis a kérdés, hogy a temetkezési szokások és leletegyüttesek alapján nyerhetünk-e adatokat a helyi társadalom szerveződésére, betelepülők és a helyiek kapcsolatának formájára vonatkozóan. A sztyeppei eredetű nomádok és Meroving kultúrájú személyek közös temetkezőhely használata azt jelzi, hogy az életben is egy összetartozó közösséget alkottak, ami azt jelentette, hogy azonos forrásból szerezték be használati tárgyaikat, eszközeiket, a létük biztosításához szükséges alapanyagokat. A temetőben a 6. sz. utolsó harmadára keltezhető legkorábbi fázishoz tartozó leletanyag több helyen is megtalálható. Ezt veszik körül csoportokat képezve a 7. századra keltezhető későbbi temetkezések. E csoportokban sztyeppei és Meroving kulturális elemek egyaránt jelen vannak, közöttük területi elkülönülés (szeparálódás) nem figyelhető meg, mint pl. a Szekszárd-Bogyiszlói úti temető esetében.

A környei temetőre a sírok laza szerkezetű elhelyezkedése jellemző, hasonlóan a kölkedi, szekszárdi és budakalászi temetők korai részéhez, és 6. századi pannoniai langobard, és az alföldi gepida előzményekhez. Az avar korban a sűrű sírsorok csak a 7. század elejétől lesznek általánosak. A feltárt temető területén négy nagyobb sírcsoport különíthető el (I-IV), amelyek a temetőt alapítók sírjaival indulnak, s e korai csoport körül helyezkednek el a későbbi temetkezések. (1. temetőtérkép) A sztyeppei eredetű avarok temetkezései mellett megtalálhatók a Meroving jellegű leletegyütteseket tartalmazó sírok, vagyis a különböző kulturális hagyományú közösségek együtt, egy időben használták a temetőt. A külön csoportokba temetkező közösségek társadalmi szervezete nem ismert.

A temető keleti végén az I. csoportban a 10., 16., 39. sírok keltezhetők a korai időszakra, s közelükben a 8. sír fonatmintás szíjvégei, és a 71. sír álcsatos övgarnitúrája a 7. sz. középső harmadára keltezhetők.[1895]

A II. csoportban korai, díszítetlen lemezes övgarnitúra volt a 106. és a 135. sírban, s a 18. sír létraszalagos tausírozású garnitúrája a 7. sz. első harmadára keltezhető[1896], akárcsak a 17. és a 24. sírok soktagú pajzs alakú veretes övgarnitúrái, és a 87. sír fogazott fonatmintás hajtűje. E csoport szélén a 7. sz. második harmadára tehető a 140. sír állatokkal díszített bizánci típusú soktagú övgarnitúrája.[1897]

A III. csoportban korai díszítetlen lemezes veretek a 23., 50. és a 147. sírokban voltak. A 6. sz. végére keltezhető a 49. sír kéttagú öve a nyugati típusú, poncolt, körszelet testű csattal és téglalap alakú veretekkel, valamint a 105. és 85. sírok ovális karikájú csatjai. A 77. sír fonatmintás, létraszalagos tausírozású veretei a 7. század elejére keltezhetők, akárcsak a nyugati eredetű, sas alakú tarsolyveretek.[1898] A 60. sír ívelt vonalas (növényi mintás, Martinovka típusú) szíjvége a 7. sz. elejére keltezhető. Az 51. és 52. sírok gyöngysorkeretes, és a 124. sír geomertikus díszű szíjvégei a 7. sz. középső harmadára tehetők, hasonlóan a 149. sír bronz, S-alakú cellás, üvegpaszta berakásos szíjvégéhez.

[1894] Martin 1990, 65-90; Martin 1996, 352-358.
[1895] Martin 1990, 65-90.
[1896] Heinrich-Tamáska 2006, 505-628.
[1897] Garam 2001, 148-157.
[1898] S-D 7: Koch 2001, 87, Fig. 24.

A temető nyugati szélén, a IV. csoportban ugyancsak együtt fordulnak elő korai, a 6. sz. végére keltezhető Meroving jellegű leletanyagot tartalmazó és sztyeppei nomád temetkezések. A 70. sírban geometrikus tausírozás utal a 6. sz. végére[1899], a 97. sírban létraszalagos fonatmintás tausírozás a 7. sz. első harmadára, és a 66. sírban bikróm, lemez-tausírozás és üvegbetét a 7. sz. második harmadára.[1900] Mindez arra mutat, hogy a Meroving típusú tausírozott övek változatai a 7. sz. első harmadában használatban voltak, s az ezeket igénylő vezetőréteg megszervezte beszerzésüket, vagy működtette a tárgyakat előállító kézműves-szervezetet. A 82. és a 103. sírokban pántos-lemezes öv, a 100. sírban lemezes, kerek szegecsekkel díszített öv keltezhető a 6. sz. végére. A 150. sír átlyukasztott díszű álcsatos övgarnitúrája és annak a 130. sírban talált változata a 7. sz. első harmadára keltezhető. A 90. és a 99. sírban geometrikus díszű veretek, a 109. sírban pedig állatalakos veret és álcsatok keltezhetők a 7. sz. második harmadára.

Értékelés

A környei temető négy nagyobb sírcsoportjátban a 6. század végétől a 7. sz. harmadik negyedéig találhatók temetkezések. E csoportokban az eltemetettek arányos nemi megoszlása alapján családok összetartozó temetkezései határozhatók meg, de a kis csoportok tágabb szerveződésének formája nem ismert. Az embertani anyag egyenlő arányban utal a római kortól helyben élő népesség és az idegen betelepülők együttélésére (europid, mediterran).[1901]

Személyek, csoportok kulturális identitása nagyobb eséllyel azonosítható, ha több azonos kulturális jellegek (tárgy, öltözet/viselet, szokáselem) egymást erősítve, statisztikailag is kimutathatóan együtt fordul elő. A Kárpát-medencei környezetben könnyű azonosítani a sztyeppei nomád elemeket (íj, tegez, nyílcsúcsok, bogozó, keskeny kard, lemezes díszítetlen övgarnitúra). A Meroving férfi leletanyagához tartozott a spáta, sax, pajzs, lándzsa, három vagy négytagú övgarnitúra, a Meroving női viselet a lábszárszíj veret, veretes övfüggő, a hajtű, vagy a fésű együttese alapján ismerhető fel. A késő antik kulturális alapok a vegyes leletanyagban nem mutathatók ki, csupán mint jelen lévő kézműves háttér azonosítható (IF típusú kerámia, öntött gömbcsüngős fülbevaló, melltű).

A környei temetőben túlsúlyban lévő, díszítetlen lemezes szíjvégekkel ellátott övű, sztyeppei eredetű személyek sírjai a 6. század végén és a 7. század első harmadában pontosan nem keltezhetők. Megfigyelhető, hogy a lósírok a gazdag mellékletekkel ellátott sztyeppei nomád harcosok mellett velük ellentétes tájolásban találhatók (60+48; 66+65; 78+62; 90+90; 109+?95, 96, 110; 149+148; 147+141, 146; 151+139. sírok).

A Meroving kulturális elemek mind a nők, mind a férfiak anyagában megfoghatók. A temetőben egyértelműen nyugati germán kapcsolatokra utaló tárgyak, a 49. sír körszelet alakú testű csatból és téglalap alakú hátveretből álló kéttagú övgarnitúrája, a 77. sír sasos tarsolyveretei, s talán a 149. sír üvegberakásos verete egyedi előfordulásuk alapján személyi mobilitásra utalnak. A zamárdi és budakalászi temetők leletanyagával kimutatható kapcsolatok azt mutatják, hogy a tausírozott, háromtagú övgarnitúrák egymással kapcsolatot tartó, pannoniai mesterek/műhelyek tevékenységére vezethetők vissza.[1902] A kisebb formai eltérések azonos hagyományt követő helyi ötvösműhelyre, mesterre utalnak. A temető használatának utolsó, a 7. sz. középső harmadára tehető fázisában a Meroving eredetű leletek visszaszorulnak, és mindenütt az új típusú társadalmi reprezentációhoz igazodó bizánci, soktagú, címerpajzs alakú övek divatja válik általánossá (8, 24, 78, 140.sírok). A

[1899] Martin 1996, 345-361.
[1900] Heinrich-Tamaska 2006, 505-655.
[1901] T. Tóth: The Cemetery of Környe (6th-7th C.) A paleoanthropological sketch. In: Salamon–Erdélyi 1971, 153-161.
[1902] Heinrich Tamaska 2005, 92-118.

dc_1440_17

bizantinizáló, pajzsalakú övgarnitúrák eltérő kézműves-gyakorlatra utalnak és leginkább vándorötvösök tevékenységéhez köthetők.

A női sírok esetében a helyi késő antik és germán szokások folytatását jelenti a fésűk sírba helyezése.[1903] Ezek között azonban csak két esetben figyelhetők meg a langobard korra jellemző egyoldalas fésűk (a 127. férfi sírban és a 133. női sírban), a többi esetben (többnyire női sírban) a gepidáknál megszokott kétoldalas fésűket találjuk (6., 9., 13., 14., 32., 33., 38., 49., 88. sírok). A 32. és a 138. sírokban a kora avarkor elejére keltezhető, poncolt díszű, áttört téglalap alakú veretekkel díszített díszfüggő vereteit, s az előbbiben lábszártekercs poncolt szíjvégét találjuk. A temetőben csupán a 152. női sírban utal két állatfejes karperec és az öntött gömbcsüngős fülbevaló a helyi romanizált női viseletre vagy kézműipari hátérre. A női sírokban talált lemezes gömbcsüngős fülbevalók a kora avar korban az öntött előzmények alapján széles körben elterjedt divatot tükrözik. A 88. sírban a fogazott II. állatstílussal díszített díszes hajtű, és alsó ívén megvastagodott, orsó alakú taggal díszített fülbevaló volt, ez utóbbi a felhúzott gömbös fülbevalók előzménye. A kereszténység jelenlétére utal a 106. sír ólomkeresztje, amely a jobb medencecsont alatt, valószínűleg a tarsolyban együtt volt az ugyancsak bajelhárító céllal sírba került láncpáncél-amulettel. Egy szórvány, mediterrán eredetű, kereszt jeles ezüst gyűrű köznépi jellegű, balkáni-bizánci hatást mutat.[1904]

A környei temetőben a kora avar korban az egyedi módon kevert ugyanakkor jól azonosítható formában jelennek meg sztyeppei nomád, Meroving kori germán, és csekély mértékben a késő antik kulturális elemek. A sztyeppei eredetű vonások közé sorolhatjuk a lovas temetkezéseket, a tegezeket, íjakat, a sima lemezes övgarnitúrákat, valamint a láncpáncélamulett-adás szokását. A Meroving kori germán hagyományt képviselik a nyugati Meroving típusú két- és háromtagú övek, a tarsolyvereteket, a női díszfüggők és a lábszártekercsek, a hajtűk és a fésűk mellékelésének szokása. A késő antik hagyományokra utaló viselet és szokások száma a temetőben csekély, ide sorolható pl. a 152. sírban előkerült állatfejes karperecpár. A jól definiálható és kulturálisan releváns viseleti elemek és különleges szokások alapján a temetőben 22 férfi és 5 női sír esetében sztyeppei nomád, 18 női és 8 férfi sír esetében Meroving jellegű kulturális jelleget sikerült meghatározni. Míg az előbbiben a férfiak, az utóbbi csoportban a nők vannak túlsúlyban. Így nyernek magyarázatot a fizikai antropológiai adatok, amely szerint a temető népességében egyenlő mértékben képviselik magukat a helyiek és a betelepülők A sztyeppei és Meroving kulturális elemek együttes előfordulása 7 sírban figyelhető meg. Láncpáncél és kereszt a 106. női sírban két kulturális közegből vett bajelhárító.

A környei temető leletegyütteseinek kulturális besorolása

	Kulturális jelleg	Sírszám	Σ	%
Férfi	Sztyeppei	3, 7, 10, 17, 23, 24, 35, 39, 54, 60, 61, 71, 75, 76, 82, 100, 103, 109, 130, 135, 147, 149	22	21
	Sztyeppei Meroving	8, 16, 50, 78, 99, 140, 151	**7**	7
	Meroving	18, 44, 66, 70, 77, 97, 125, 127	8	8
	Nem	11, 15, 21, 29, 36, 42,		

[1903] A fésűk mellékelése az 5. század óta a „barbarizálódás” jele a késő római temetkezésekben és ez a szokás általános a gepida langobard időszakban.
[1904] Salamon–Erdélyi 1971, 105, Taf. 27,3.

dc_1440_17

	azonosítható	53, 55, 67, 74, 107, 123, 128	13	12
Nő	Sztyeppei	83, 87, 91, 106 (?), 117	5	4
	Meroving	6, 9, 13, 14, 32, 33, 38, 49, 86, 88, 102, 120, 128, 133, 138, 143, 144, 152	18	17
	Nem azonosítható	1, 2, 4, 40, 41, 52, 59, 64, 68, 69, 72, 85, 89, 112, 114, 118, 126, 137, 145	19	18
Nem ismert		79, 80, 81, 92, 93, 94, 98, 105, 108, 115, 116, 119, 122, 150	14	13
			106	100

A kora avar korban a kulturális jellegek tekintetében jelentős regionális különbségek mutathatók ki a pannoniai temetők leletanyagában. A környei temetőben kezdetben az uralkodó sztyeppei elemek mellett számos a nyugati germán típusú idegen tárgy, és elenyésző a késő antik vonás. A környei temető az avarság nyugati kapcsolatainak nyomait rejti, ami nem véletlen, hiszen az avarok kezdetben letelepedésre alkalmas területet keresve a frankokra is rátámadtak, és vereségeik (562, 568) után is kapcsolatban maradtak velük.

A pannoniai avar letelepedés kezdetén a helyi germánokkal való együttélés alkalmat adott az avarság egy részének a „Meroving típusú reprezentáció" követésére, de ez a folyamat később a Bizánc felé fordulás miatt megszakadt.[1905] A 7. sz. harmadik negyedére a temetőben a germán eredetű népesség leszármazottai is feladták a Meroving típusú reprezentációt, és átvéve a bizánci divatot, alkotóelemei lettek az avar társadalomnak. Ennek köszönhetően a 7. sz. harmadik negyedére a temetőben eltűntek a germánokra, és romanizáltakra utaló kulturális jegyek. A környei késő antik erőd mellett az avar temető használata alig valamivel később szakadt meg mint Keszthely-Fenékpuszta erődje melletti temetőé, s ennek hátterében közös okok, az avar kaganátuson belüli hatalmi átalakulások sejthetők. A népesség sorsát régészeti módszerekkel nem tudjuk nyomon követni, nem tudjuk hová vándoroltak el, melyik hatalmi központhoz csatlakoztak, a Kaganátuson kívülre vagy esetleg a nyugaton nyitott új területekre (Bécsi-medence, Dél-Szlovákia) távoztak.

Mór-Akasztódomb

Sztyeppei nomád szokás szerint egy domb tetején létesült az egymástól 3-6 m-re ásott, É-ra tájolt, a 25 sírból álló kis temető.[1906] A temetkezések a leletanyag és a temetkezési szokások tekintetében erős sztyeppei nomád hagyományokat őriznek. A vezető harcosokat lovaikkal együtt temették el (16., 21. sírok), különös, hogy a legrangosabb személy mellett nem volt ló (25. sír). A 22. sírban a sztyeppei temetkezési szokásokat mutatja a részleges marhatemetkezés (marha koponya és lábak), amelynek Móron göngyölt formája került elő,

[1905] A sztyeppei és germán csoportok együttélésére utalnak a szokatlan fegyverkombinációk, amelyek sajátosan vegyes harcmodort jeleznek, hiszen a sztyeppei nomád jellegű sírokból előkerültek spáták (75., 100., 109. sírok), pajzsok (78., 99. sír) és a Meroving jellegű sírokban pedig reflexíjak, nyilak, keleti típusú, keskeny pengéjű kardok (18., 66. sír). pl. Salamon-Erdélyi 1971, 90, Taf. 12.
[1906] Török 1954, 54-60; Bóna 1971b, 25-26.

szemben a Szekszárd-Bogyiszlói úti temető 344. és 784. sírjaiban megfigyelt szétterített részleges marhatemetkezésekkel.[1907]

A sztyeppei nomád eredetű közösség férfitagjait faragott növényi mintával díszített tegezekkel, bennük három élű vas nyilakkal, hosszú egyenes karddal vagy kopjával temették el. Derék- és fegyverövüket ezüst függesztők, fémveretek díszítették. Nomád hagyományra utalnak a temetőben az étel-ital áldozat tárolására a sírba tett kézzel formált agyagedények.[1908] A sírba tett agyagkulacs kora bizánci termék, egyedi példány az avar korban, amely a bizánci hadjáratok alatt szerzett zsákmány lehet. A temetőt a kora avar kor elejére keltezik a Martinovka-típusú áttört és T-alakú veretek.[1909] A közösség a 7. sz. első harmadában is ide temetkezett, amint azt a temető területén bolygatott sírokból előkerült bizánci típusú pajzs alakú veretek is mutatják.[1910]

Nagyharsány

A 6. század végén nyitott nagyharsányi temetőt a 8. század végéig használták, de nem tárták fel teljesen, ezért csak a kora és közép avar kori időszak temetőhasználata rekonstruálható, a 8. századi periódus leletanyaga hiányos.[1911] (15. temetőtérkép) A temetőt helyi, pannoniai hagyományokat követő családok alapították. A legkorábbi sírcsoportokban a temető északi és északkeleti részén, Ny-ra tájolva, a sírok egymástól nagyobb távolságra a 6. századi temetőkre jellemző módon, laza szerkezetben helyezkednek el. A sírok többsége egyszerű aknasír, két esetben a sírok metszete a langobard korban ismert lépcsős kiképzésű (*Absatzgrab*), vagyis gerendával fedett sírkamrára utal (6., 50. sír).[1912] Fa sírkamra kiképzése továbbélt a késő avar korig, nyomai megfigyelhetők más kora avar (7. sír, 33.), és késő avar sírokban is (29, 31, 36. sírok).

A helyi hagyományokra utalnak a sírformák mellett a köpűs nyílhegyek, a levél alakú lándzsa, a sírba tett harci fokosok, valamint a hét sírban is feltárt, a 10 cm átlagos hosszúságtól eltérő, 21-26 cm hosszú tőrkések (24., 31., 40., 41., 56., 79.).[1913] A sírokba tett egyedüli fegyver volt a hosszú tőrkés, amely romanizált környezetben fegyvermellékletként is értelmezhető.[1914] A női sírok esetében az orsógombok mellékelésének módja a lábak mellett (2., 44. sírok), vagy a koponya mellett (60. sír) utal a guzsaj övfüggőre erősítésének germán hagyományától eltérő gyakorlatára.

A temető leletanyagában meghatározó a kelet mediterrán jellegű leletanyag csak kevés eredeti bizánci termék jeleníti meg (fibula: 2. sír; fülbevalók: 2., 75. sír; csatok: 59., 60. sírok), többségben vannak a kelet mediterrán hatásra kibontakozó helyi ékszertípusok és viseleti tárgyak.[1915] A kora avar kori leletanyagban egyedül álló a 2. sír együttese, amelybe két ezüst, felül záródó, alul megvastagodó fémpánttal díszített fülbevaló volt[1916], s jobb vállnál bizánci aláhajtott lábú fibula kapcsolta össze az elhunyt ruháját, nyakéke a bizánci előkelők ékszergallérjának ezüst drótból és lemezfüggőkből kialakított utánzata (ld. drótékszerek). Jobb karján asztragalosz díszű ezüst karkötőt viselt.[1917] A 8. sírban

[1907] Rosner 1999, 44, Abb. 6; 93, Abb. 742.
[1908] Vida 1999, 137-147.
[1909] Török 1954, IX,11-12.
[1910] Török 1954, XII,25.
[1911] Papp 1963, 113-141; Pásztor1990, 77-97.
[1912] Papp 1963, 118, 6. kép.
[1913] Ezeket Csiky Gergely nem vette fel a saxok közé. Csiky 496, Map 37.
[1914] Rettner 2004, 260; M. Martin: Mit Sax und Gürtel ausgestattete Männergräber des 6. Jahrhunderts in Nekropole von Kranj (Slowenien). In: R. Bratož (Hrsg.) Slovenija in sosednje dežele med Antiko in Karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze I. Ljubljana 2000, 141-196.
[1915] Pásztor 1963, II. tábla.
[1916] Garam 2001, 258, taf. 7,1; Pánt nélküli változatokhoz ld. Bárdos—Garam 2009, 373, Taf. 169.
[1917] Papp 1963, 116-117, II. tábla.

lemezcsüngős és gyöngycsüngős fülbevaló együtt került elő.[1918] Késő antik eredetű a női sírokban az ólomcsövecskékből kialakított hajdísz (hajháló?), amely hét női sírban került elő (1, 6, 67, 70, 73.) és a közép avar korban is továbbélt (8, 33). A temetőben hiányzik a Keszthely környéki lokális késő antik temetőkben megfigyelhető melltűviselet, de megtalálhatók az ókeresztény jelenetekkel díszített, mélyített közepű korongfibulák. A nagyharsányi 60. sírból előkerült fibula lovas szentet ábrázol, s ugyaninnen egy szórvány fibulán görög nyelvű könyörgés +ΑΡΧΑΝΓΕΛΕ ΒΟ(ΗΘΙ) olvasható. Mindkét keresztény ábrázolás apotropaikus szerepet is betölt, párhuzamaik gyakoriak a Kelet-Mediterrán területeken[1919], s a temetőben a közvetlen balkáni-bizánci hatást jelzik. A D parcellából előkerült szórványleletek a találók és feltárók szerint egy sírból kerültek elő, s az arkangyalt ábrázoló fibula mellett volt egy római kori lila achát gemma is, amely a kezében ágat tartó szárnyas Viktóriát ábrázolta. Viktória alakját ugyancsak angyalként értelmezhették.[1920] Ugyanehhez az együtteshez tartozott bajelhárító amulettként két cilindrikus bulla töredéke is.[1921]

Az oldalt nyíló fülbevaló-karikák mellett jellemzőek a fémpántos, felhúzott gömbcsüngős, és a lemezes gömbcsüngős, a lengő gyöngycsüngős, valamint hengerpalástos fülbevalók.

A 86 síros nagyharsányi temető különösen gazdag volt edénymellékletekben (17 női, 7 férfi, 19 gyermek sír). A korai időszakra jellemzők a késő antik jellegű edényformák: IFg1 típus (60. sír)[1922], lóherekiöntős szürke korsók (44. sír, 61., 63. sír), és előfordulnak a germán edényművességre jellemző bikónikus edények (8., 51. sír). A közép avar kori horizontot jelzi a fekete kerámia IC2 típusainak megjelenése (3., 20., 65. sír). A szürke kerámia gazdag formai változatai a közelben edénykészítő központra utalnak.

Sztyeppei eredetű elemek mindössze két sírban fordultak elő, a 10.-ben a férfi jobb lábfejénél juh csontok és szárnyas csontok voltak. Egy mongolid férfi kora avar szürke kerámiát és hosszú tőrkést tartalmazó sírjában juh vagy kecske csontjai voltak a 79. sírban.

A férfiak sírjaiban nem találjuk meg sem a Meroving, sem pedig a sztyeppei kulturális eredetű sírokra jellemző fegyveregyüttest, övgarnitúrákat és viseletet. Az egyes mellékelt fegyverek közül (két-két lándzsa és balta, nyílvesszők) kiemelkednek a szokatlanul hosszú tőrkések (21-26 cm). Eredeti bizánci tárgyak és új típusú, bizánci hatásra kialakult ékszerek a temetőben kelet mediterrán hatásra mutatnak. Hasonló bizánci típusú anyagi kultúra figyelhető meg a baráthelyi temetőben is. A közösség életében az avar befolyást mutatja a sztyeppei típusú állat-áldozat mellékelése egy mongolid férfi sírjába. A meghatározó, köznépi jellegű kelet-mediterrán típusú leletanyag, nem fogható fel csupán az előkelők bizantinizáló ékszerviselésének és viseletének utánzataként, hanem személyes közvetítőkkel is számolnunk kell, mint pl. a nagyharsányi 2. sírba eltemetett nő, akinek leletegyüttese több eredeti bizánci és helyi készítésű elemet tartalmaz. E személyek közreműködői lehettek a Mediterraneummal folytatott kereskedelemnek vagy cserének, vagy az avarok által betelepített csoportokhoz tartoztak.

Nagypall

A nagypalli I. temető a közép avar korban, a 7. sz. utolsó harmadában indul, és nem tartalmaz a korábbi periódusra utaló leleteket.[1923] (7. temetőtérkép) A korai horizontot jelzi a 106. sír

[1918] Papp 1963, III. t.12.
[1919] Bollók 2014, 272-273.
[1920] Papp 1963, 115, I. tábla 3.
[1921] Vida 2002, 179-209.
[1922] Vida 1999, 99-101.
[1923] Kiss 1977, Pl. XXXVIII-XXXIII.

csillagcsüngős, a 152. sír gömbcsüngős fülbevalója[1924], valamint más lengőcsüngős fülbevalók (31., 38., 58.,130. sírok) és közép avar övgarnitúrák (57., 94, 104., 134. sírok).

A temető korai szakaszában a közép avar csoportokban találhatók meg a mellkason viselt ruhatűk a késő antik viseleti forma továbbélő bizonyítékaként. A bal mellkason viselt elkalapált fejű tű volt az 54. és a 128. sírokban[1925], a 29. sír tűjének helyzetét nem jegyezték fel, de mivel a nyakcsigolya táján elhelyezkedő gyöngyök után írták le, feltehetően az is a mellkason volt. A 131. sírban egy római fibula tűszerkezete szolgált ruhatűként. A mellkason ruha vagy kendőtűként viselt kanalas tűk a 7. sz. végén és a 8. században utalnak a továbbélő késő antik viseleti hagyományra.

Romonya I. temető

A 235 síros romonyai I. temetőben a 7. század második felére, utolsó harmadára keltezhető leletek a temető nyugati sírcsoportjában találhatók, amelyben előkerültek a mellkason bronz tűk. A tűk a késő antik öltözetnek megfelelően a mellkas közepén vagy alsó részén kapcsolták össze a kendőt vagy a kabátot (4. temetőtérkép). A 7. század harmadik negyedére utal néhány ékszer és viseleti elem, valamint ornamentika és technológia, amelyek közvetlenül kora avar hagyományokat idéznek. A romonyai I. temető 82. sírjában talált két kis alakkal díszített fibula a Keszthely-kultúra dobozfibuláinak késői változata, tordírozott karikájú gyöngycsüngős fülbevalópár és apró gyöngyök keltezik a 7. sz. végére (ld. a doboz fibulákról írott fejezetet).

A 69. sírban egy férfi ezüstözött bronz, préselt lemezes övgarnitúrája volt, amely az ornamentika tekintetében a kora avar Meroving hagyományú (részben tausírozott) övveretekhez és szíjvégekhez köthető. Ebben a temetőrészben figyelhetők meg a bizánci csatok helyi változatai is (78., 232. sír[1926]). A 7. sz. harmadik negyedére utal azonban a 226. sír széles vas szíjvégei. Ebben a temetőrészben figyelhetők meg az olyan nagy karikájú lengőcsüngős fülbevalók, amelyek mellett kora avar szemes gyöngyök és apró kásagyöngyök voltak (57., 70., 71. sírok), de még nem jelentek meg közöttük a dinnyemag alakú gyöngyök.

A romonyai I. temető keleti részén található sírcsoport a 7. sz. utolsó harmadában indul, amint ezt a 96. sír három apró gömbcsüngős fülbevalója, és a 109. sír nagykarikás lengőcsüngős fülbevalója is jelzi.[1927] Ez utóbbi sírban a késő antik viseleti helyzetnek megfelelően a mellkason bronz ruhatű került elő. Több hasonló esetben a leletegyüttesben nincs jól keltezhető melléklet a ruhatű mellett (124., 138., 187. sírok). Ennek alapján a 7. sz. utolsó harmadára történő keltezés szóba jöhet. A 7. sz. végére keltezhetők a 138. sír átlátszó gyöngyei és kerek, kisméretű ezüst fülbevalója, hasonló kis fülbevalók voltak a 124. és a 187. sírok tűi mellett. A késő antik, romanizált kulturális hagyományok ápolására utal egy csatfibula (142. sír), és a karperecek (1., 37., 149. sír). A keleti temetőrészben a romanizált viseleti hagyományok nem szűntek meg a 7. sz. végén, hanem végig követhetők a 8. század folyamán, hiszen a melltűk kék dinnyemag alakú gyöngyökkel és ovális karikájú fülbevalókkal együtt kerültek elő (150., 153., 166. sírok). A 186. sírban előkerült korongfibula (másodlagosan felhasznált római császárkori, emailos fibula) a bal kar és az ilium között került elő. Nem kizárt, hogy egykor mint ruhakapcsoló a viselet része volt, de a sírban elmozdult, dinnyemag alakú gyöngyök keltezik a 8. századra.[1928]

A romonyai temetőt a helyi hagyományokat követő nép nyitja a 7. század végén, amelynek nő tagjai a 8. században is őrzik a késő antik viseleti hagyományt. A 7. sz. második felében

[1924] Kiss 1977, Pl. XXXI/106; XXXII/152,1.
[1925] Kiss 1977, 75, 77.
[1926] Kiss 1977, Pl. XLVIII/78,1; LIII/232,1
[1927] Kiss 1977, Pl. XLIX/109,1.
[1928] A fibula a jobb kar és a medencelapát között került elő. Helyzete alapján a medence magasságában, vagy inkább fölötte rögzítette a ruházatot és a sírban jobbra mozdult. Kiss 1977, 118.

dc_1440_17

nyitott, és a 8. sz. végéig használt romonyai I. temetőben tehát végig kimutatható a késő antik, romanizált viseleti hagyomány továbbélése, ami a romanizált kultúrájú helyi népesség továbbélését jelzi a dél-dunántúli térségben.

Romonya II. temető

A romonyai II. temetőben is megtalálható a 7. sz. utolsó harmadára keltezhető temetőrészben a vas melltű viselésének a szokása, amely a 32. sírban a mellkas közepén került elő, s a sírban még egy nagy, kerek karikájú, lengőcsüngős fülbevaló is volt. (5. temetőtérkép) A 37. sír dobozos fibulája a Keszthely-kultúra mélyített közepű fibuláinak formai hagyományát viszi tovább a gyöngysor-keretezés és az árkádos díszítés tekintetében, de a szimmetrikusan komponált madáralakok már csak közvetetten fejeznek ki keresztény mondanivalót.[1929]

Ugyancsak kora avar kori formai hagyományt idéz a 96. sír korongfibulája is, de közepe már nem lemélyített, s a rajta lévő láncfonat-minta a 7. sz. végén a korszak emblematikus tárgyain megjelenő divatnak felel meg (igari arany övgarnitúra, nagyszentmiklósi kincs 2. korsó).[1930] Tóth Endre vette észre, hogy a láncmintás díszű korongfibula hátoldalára egyenlőszárú keresztet vésték, és kísérletet tett a vallási jelkép rejtett megjelenítése okának értelmezésére. Véleménye szerint a 7. század utolsó harmadában az avar kaganátusban már nem mindenhol volt megengedett a keresztény jelképek nyílt viselete és ezért kényszerültek a keresztények egyes helyeken a rejtőzködésre.[1931]

A romonyai II. temetőt alapító közösségben is szerepe volt a helyi késő antik hagyományokat ápoló csoportoknak, s míg régészeti nyomaik a közép avar korban egyértelműen kimutathatók, addig a késő avar temetőrészen már nincsenek jelen, mint a romonyai I. temető esetében.

Szekszárd- Bogyiszlói út

A Szekszárd-Bogyiszlói úti temető jó lehetőséget ad a Kárpát-medencébe betelepült sztyeppei nomádok, és a helyi népesség különböző csoportjai (germánok, késő antik népesség) kora avar kori együttélésének, kölcsönös egymásra hatásának tanulmányozására és modellezésére. A sokoldalú akkulturációs folyamatok üteme, és mértéke a temető kulturális csoportjainak és horizontális stratigráfiájának meghatározása segítségével vizsgálható. A Szekszárd-Bogyiszlói úti temető betelepítése nemcsak a kora és közép avar kor, hanem a közép és a késő avar kor közötti kapcsolat szempontjából is fontos információkat hordoz. A leletanyag formai, és időrendi vizsgálata, és a temetkezési rítus elemzése különböző kulturális eredetű családok egymástól elkülönülő sírcsoportjaira enged következtetni.[1932] (9-11. temetőtérképek)

É-D-i tájolású sírcsoportok

A sztyeppei nomád eredetű betelepülők a temető északi részén három kisebb csoportban, egymástól nagyobb távolságra találhatók meg. E kis családi közösségek feltehetően a temető alapítása után létesített sírjai nemcsak a temető összképétől rögtön elütő É-D-i tájolásukkal, hanem puritán leletanyagukkal és részleges vagy teljes állattemetkezést tartalmazó sírjaikkal tűnnek ki.[1933]

I. É-D-i tájolású sírcsoport: A temető északi részén, sztyeppei nomád jellegű sírok csoportja jelzi a keletei eredetű betelepülőket. A 7. sírban férfi nyugodott farönk-koporsóban,

[1929] Kiss 1977, Pl. LV.
[1930] Bálint 2010a, 448-450.
[1931] Tóth 2013, 203-220.
[1932] Vida 2017, 122-131.
[1933] Hasonlóan É-D-i tájolásúak az egymástól 2-5 m távolságra ásott móri sírok. Török Gy.: Kora avar sírok Móron. ArchÉrt 1954, 54-59.

dc_1440_17

mellette részleges lótemetkezés volt csikózablával. A sírban vas csatokat, és bronz- ill. ezüstlemezeket találtak. Ettől kb. 15 méterre északra az 55. férfisírban részleges lovastemetkezés volt az eltemetett felett, a sírból csat és kengyel került elő. A csoporthoz tartozott még távolabb egy férfi erősen kirabolt sírja is (203. sír). A temetőben ezen kívül még két további hasonlóan laza szerkezetű sírcsoport figyelhető meg, amelyeket NY-K-i tájolású sírok vesznek körbe.

II. É-D-i tájolású sírcsoport: A 335. padmalyos sírban nyugvó férfi temetkezése szimbolizálja a Kárpát-medencébe érkezett avarok temetkezési szokásait, és szerény leletanyagát.[1934] A férfi mellett lándzsa, kés, fenőkő és nyílcsúcsok kerültek elő, tőle balra a 40 cm-rel magasabban (padmalyban), vele azonos tájolásban elhelyezett nyúzott (részleges) ló mellett pedig vascsat és kengyel, a ló szájában pedig csikózabla volt. Különös, hogy felszerelését tekintve teljesen puritán harcost ebben az esetben is fatörzskoporsóba temették, ami nem jellemző a sztyeppei temetkezésekre, s korábban rendszeresen előfordult a langobardok és gepidák sírjaiban. Figyelemre méltó, hogy a harcos övét nem díszítette semmilyen övveret, sőt a sírban fémből készült csatot, vagy más viseleti elemet sem találtak.[1935] E sírtól több mint 10 m távolságra egy fiatal nő ugyancsak É-D-i tájolású, hasonlóan puritán temetkezése volt. A nő mellkasán egy maszkos veretet találtak[1936], bal karjánál volutás markolatú tőrt[1937], medencéjén vaskarikát és orsógombot. Az eltemetett feje mellett benyomkodott peremű, korongolatlan edény volt, s a sír sarkából egy vaskés és egy csont tűtartó került elő. A sírcsoporthoz tartoztak még egy nő, és egy férfi szerény mellékleteket tartalmazó padmalyos sírjai (266., 269. sírok), valamint kissé távolabb a 351. sírban egy részleges lóval eltemetett férfi temetkezése. A sírokat nem rabolták ki (szegénységük miatt nem is lett volna értelme), helyük azonban a temető későbbi használata során feledésbe merült, mert NY-K tájolású sírok veszik körbe őket, sőt a 334. csupán egy vascsatot tartalmazó sírt ráásták a 335. sírra.

III. É-D-i tájolású sírcsoport: A harmadik sztyeppei nomád jellegű sírcsoportba ugyancsak néhány sír tartozik. A 742. sírba egy nőt kevés ékszerrel, gömbcsüngős fülbevalóval, gyöngyökkel, vascsattal és orsógombbal együtt egy 40 cm magasabban elhelyezkedő oldalfülkében temették el. Nyakláncára volt fűzve két pajzs alakú övveret (*Gürtelhafte*), amely az avar kor előtti germán férfiak övét rögzítette. Az idős nő mellett a padmaly előtt egy részleges marhatemetkezés figyelhető meg. Hasonlóan É-D-i tájolású a 662. melléklet nélküli női sír és távolabb egy jelöletlen, É-D-i tájolású nagyméretű objektum, s ezeken kívül a sírcsoporthoz tartozott még egy rabolatlan, üres, „szimbolikus" temetkezés is.[1938]

A három, külön-külön csupán néhány sírból álló, egymástól 10-15-méter távolságra lévő csoport temetkezései egységes rítusuk, és laza szerkezetük tekintetében a sztyeppei nomád temetkezési szokásoknak felelnek meg.[1939] A sztyeppei rítusú sírok körül megfigyelhető szabad tér megkülönböztetően utal az eltérő kultúrájú csoport társadalmi helyzetére.[1940] A részleges állattemetkezések és a padmalyos sírkiképzés kizárólag e csoportokhoz köthetően figyelhető meg a temető északi részén. Részleges lovastemetkezések voltak a 7, 211, 55, 350,

[1934] A padmalyos sírformát Lőrinczy G. és Straub P. azonosította. Lőrinczy–Straub 2006, 291-295, 47. j.
[1935] Rosner 1999, 46-47, 44 Abb. 6.
[1936] Balogh 2004, 241-303.
[1937] G. Vékony: Spätawarenzeitliche Messer mit Volutengriff. In: B. Chropovský, (ed.), Urzeitliche und frühistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra 1986, 267-274.
[1938] Nem kizárt, hogy padmalyos sír. Lőrinczy–Straub 2006, 292, lj. 6.
[1939] P. Tomka: Frühawarenzeitliche Hirten in der Kleinen Tiefebene. In: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. Bis zum 11. Jahrhundert. D. Bialeková–J. Zábojník (Hrsg.) Bratislava 1996, 141-150; Tomka 2005, 160–161; Tomka 2008, 241. Az egymástól nagy távolságra lévő sírokról legutóbb: Lőrinczy–Rácz 2014, 166-171.
[1940] C. Renfrew: Space, Time and Polity. In: M. Rowlands–J. Friedmann (eds) The Evolution of Social Systems. London1978, 89-114.

dc_1440_17

351, 335, 268. sírokban, részleges marhatemetkezés a 314. és a 742. sírban, és kecskekoponya a 269. sírban. (13. temetőtérkép). A kelet-európai sztyeppei lelőhelyekhez hasonlóan a lovastemetkezések a Kárpát-medencében is gyakoribbak, és a részleges marha eltemetése kivételesnek tekinthető.[1941]

A kevés keltezésre alkalmas lelet közül a 314. sír maszkos verete[1942] a szyteppei kultúrájú népesség 6. sz. végi, a 7. sz. eleji letelepedésére utal, s a 742. sír gyöngyei alapján még a 7. sz. közepén is ott élt, amit a 350. sírban részleges lóval eltemetett, reflexíjas férfi Pancsova-típusú övgarnitúrája is megerősít.[1943] A sztyeppei rítusú sírok elkülönült helyzete a szekszárdi temetőben is kifejezi a politikai uralmat átvevő új hatalom képviselőinek különleges társadalmi helyzetét. E korai sírok ásásakor a környezetükben még nem voltak más temetkezések és csak később, a temető növekedése során ástak a közelükbe újabb temetkezéseket. Az É-D-i tájolású síroktól távolabb helyezkedtek el a helyi népesség NY-K-i tájolású sírjai, amelyek leletei arra utalnak, hogy a betelepülők és az őslakosok egy időben párhuzamosan használták a temetkezési helyet.[1944]

A sztyeppei rítusú sírcsoportokban a sírok kis száma arra utal, hogy a betelepülők kezdetben a helyi népességtől elkülönülten temetkeztek, de különállásukat csak rövid ideig őrizték meg, utódaik vagy elköltöztek, vagy a helyi népességgel közösen használták a temetőt. Ez utóbbi lehetőségre utalnak a Ny-K-i tájolású, sztyeppei nomád jellegű lovas temetkezések, amelyek lószerszámja nem különbözik az É-i tájolású csoportétól, de soktagú, címerpajzs alakú veretekkel díszített övgarnitúráik a 7. sz. középső harmadára keltezhetők. Egy generáció után a szytyeppei hagyományokat követő népesség betagozódott a helyiek társadalmába, és közösen használták a helyiek szokásai szerint a NY-K-i tájolású temetőt.

Helyi sírcsoportok

Az I. és a II. sztyeppei nomád rítusú sírcsoport között, valamint a II. csoporttól délre férfiak és nők Meroving kulturális jellegű leletanyaggal jellemezhető, laza szerkezetben elhelyezkedő sírjai helyezkednek el. A 16. és a 390. sírban Meroving típusú, a 6. század utolsó negyedére keltezhető spátaövek voltak[1945], az erős rablás ellenére több sírból is előkerültek Meroving kori germán gyalogos hadviselésre jellemző fegyverek (spáták, sax, pajzs: 12., 18., 216., 760. sírok). A 40. sírban feltehetően három tagú Meroving típusú övgarnitúra a 6. század végére a 7. század elejére keltezhető, amelynek korai tausírozott ornamentikát mutató csatja volt.[1946] E csoport szélén a 216. spátás sírban bizánci, soktagú, címerpajzs alakú veretekkel díszített övgarnitúra volt Tarnaméra-típusú nagyszíjvéggel.[1947]

A 16. és a 390. sírok a langobard kori temetkezésekhez hasonló laza szerkezetű csoportban találhatók, közvetlen környezetükben itt még nem jelennek meg a női díszfüggők. E spátás sírokkal jellemezhető csoport közelében elhelyezkedő női sírokban jelentkeznek a Meroving kulturális hagyományokat idéző díszfüggők, az amulettkapszulák és a bárdkés. A legkorábbi női díszfüggő a 97. sír poncolt és a 270. sír díszítetlen vas verete, amelyek a 6. század végére és a 7. század elejére keltezhetők.[1948] A temető déli részén e sírcsoportban figyelhetők meg a késő antik hagyományokra utaló, ruhatűként használt stílustűk (68. sír) és madárfejes tű (79.

[1941] Részleges marhatemetkezés maradványait az ukrajnai Topyla 1. kurgánjának 3. temetkezésében tártak fel. Komar–Orlov–Kubysev 2006, 263.
[1942] Az öntött maszkos veret a 6. sz. végére keltezhető, a korábbi kutatás a helyzete miatt keltezte későbbre (Somogyi 1987, 134; Balogh 2004, 264.), hasonló lelőkörülmények alföldi temetkezésekben inkább a korai keltezésre utalnak. Gulyás 2017.
[1943] Garam 2001, 146-148.
[1944] Tomka 2008, 233-263; Gulyás 2017.
[1945] Vida 2000, 161-175.
[1946] SD 7: Koch 2001, 87, Fig. 24; Heinrich-Tamáska 2005.
[1947] Rosner 1999, 182, Taf. 16; Garam 2001, 141-146.
[1948] Garam 2011, 65-67.

sír), a karkötők és a korongfibulák (108., 546., 410., 421. sír) is. Övfüggőket és korongfibulákat még a 7. század középső harmadában is viseltek, amint azt a 238. sír övfüggőjének maszkos nagyszíjvége is mutatja. E sírok környezetében a 7. század középső harmadára keltezhető férfisírokban Tarnaméra- ill. Pancsova-típusú garnitúrák fordulnak elő.[1949]

A temető nyugati felén a III. É-D-i tájolású sztyeppei sírcsoporttól délre a 745. sír poncolt díszfüggője keltezhető a 6. század végére, és a 491. ill. a 691. sír fonatmintás díszfüggői pedig a 7. század első felére tehető.[1950] A 746. sírban áttört bronz verettel díszített amulettkapszula és láncmintás korongfibula volt. Aligha meglepő, hogy a Meroving kulturális csoport területén találhatók a 6. századi langobard temetőkben gyakori a csipeszek (498., 738., 741., 770. sírok), és fésűk (2, 18. 39. 74., 555., 659., 688., 689. sírok.), valamint az eszközök és amulettek felfüggesztésére szolgáló bal oldalt viselt függők (89., 108., 168., 285., 299., 491., 546., 644. sírok).[1951] Az erős rablás a szekszárdi temetőben megnehezíti a helyi népesség esetében a romanizált és Meroving eredetű hagyományok pontos meghatározását, s a jelenlegi adatok nem utalnak e két kulturális hagyomány vonatkozásában a temető topográfiája alapján csoportképződésre, éles elkülönülésre. A mediterrán, romanizált kulturális hagyományokat azonban még a 7. század utolsó harmadában is ápolta a temetőt használó népesség, amint azt a keleti sírcsoportban viseleti elemek és amulettek (410. és 416. sír: korongfibula, 426. sír: karkötő, 381. sír: csengő) előfordulása is mutat.

Az erősen kirabolt temető keleti részén nincsenek a 6. sz. utolsó harmadára keltezhető Meroving típusú derék- ill. fegyverövek. Kora bizánci típusú övgarnitúrák töredékes elemei utalnak a 6. sz. végére és a 7. sz. elejére (Fönlak-, Martinovka-típusú övveretek, 567. és 686. sírok). Fegyveres férfi nyugodott a szekszárdi 730. sírban, több elemből álló övén olyan egységes fonatmintás díszű, négyszögletes veretek voltak, mint amilyenek a női övfüggőkön figyelhetők meg ugyanebben az időben. Ebben az esetben a garnitúrához egy Tarnaméra típusú bizánci mintájú szíjvég tartozott a 7. század második harmadára keltezve a leletegyüttest.[1952] A mai tudásunk szerint a 7. század középső harmadára keltezhetők az álcsatos övek, amelyeknek azonos szériája egymáshoz közeli sírokban került elő (603., 605., 606. sírok) a temető dél-nyugati felén.[1953] Erre az időszakra keltezhetők a soktagú, címerpajzs alakú veretes, egyszerű, díszítetlen bronz övgarnitúrák is ugyanazon a temetőrészen az 551., 567., 687. sírokban.

E dél-nyugati sírcsoportnak a fejlődése töretlen volt a 7. század utolsó harmadáig/negyedéig, amikor is annak DNY-i és az ÉK-i szélein jellegzetes közép avar leleteket tartalmazó (közép avar fonatmintás veretek, széles szíjvégek, négyszögletes veretek), a korábbi síroktól eltérő, ÉK-DNY-i tájolású temetkezések jelentek meg (503. 785. sírok).

Ugyanebben az időszakban egy külön sírcsoport létesült a temető keleti széléhez csatlakozva (423, 450. sírok), amelyet a leletek tanúsága szerint még a késő avar korban is használtak 417, 420, 451, 464, 557. sírok).

Összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy a temetőt egymás közelében nyitotta a 6. század utolsó negyedében három avar és két helyi, Meroving kultúrájú, germán közösség (család ?). A keleti eredetű betelepültek egymástól nagyobb távolságra elhelyezkedő, kis számú sírból álló csoportjai a temető használata során nem bővültek további É-D-i tájolású sírokkal, a közösség tagjai vagy elköltöztek, vagy utódaik már a helyi népesség tagjaival együtt használt

[1949] Garam 2001, 130-157.
[1950] Garam 2011, 130-157.
[1951] Vida 1995, 229-296.
[1952] Rosner 1999; 214, Taf. 48; Garam 2001, 141-146; Az övgarnitúra téglalap alakú vereteivel 6. századi előképeket idéz (Tamási 34. sír: Bóna–Horváth 2009, 305, Taf. 70.), de ismert a kora avar kori fegyveres sírokból is (Pécs-Köztemető: Kiss 1977, Pl. XXXVII/1-2.). Figyelemre méltó továbbá, hogy az övveretek formája és díszítése a női függők vereteinek arányaira emlékeztet.
[1953] Az álcsatos övek keltezéséhez újabban: Balogh–Wicker 2012, 572-575; Tomka 2012, 513-516.

soros temetőben nyugszanak. Erre utalnak már a temető NY-K tájolási rendjébe illő, de még sztyeppei rítust mutató sírok (pl. részleges ló a 730. sírban). A 7. század folyamán azonban nemcsak az É-D-i tájolású sírok tűntek el, hanem a Meroving típusú fegyver és derékövgarnitúrák is, mert a közösség vezetői az avar korban általánosan elterjedt szokás szerint, ill. reprezentációs elvárásoknak megfelelően a soktagú, kora bizánci típusú övek viseletére tértek át. A 7. század középső harmadában már csak bizánci típusú övet találunk a temetőben eltemetett férfiak sírjaiban, és formailag, a díszítés tekintetében egységesek a 7. század végén a közép avar fonatmintás övgarnitúrák is.

A helyi germán lakosság hagyományainak továbbélésére utal továbbá jellegzetesen 6. századi szokásként a csipeszek és a fésűk használata a férfi sírokban. A szekszárdi temetőben a 498., 738., 741. sírban kerültek elő csipeszek és a 2., 18., 39., 738., 659., 688., 689., 770. sírokban fésűk. A 738. sír egy férfi temetkezése volt, amelyben csipesz és a bal vállra helyezett fésű együtt volt bepecsételt edénnyel és fülkarikával.[1954]

Jól mutatja a szekszárdi közösség változatosságát és változását a ló- és lovassírok, és részleges állatsírok elhelyezkedése a temetőben. A részleges lovastemetkezések és a részleges marha és kecske eltemetése kizárólag az É-D tájolású korai sírcsoport környezetében található meg a temető északi sávjában. Egész lovak különálló eltemetése a helyi, Meroving kultúrájú népesség környezetében figyelhetők meg. Ember és ló eltemetése ellentétes tájolással egy sírban pedig a 7. század végén a közép-avar sírcsoportban jelenik meg (537., 783., 785. sír).

Miközben a temetőben a sztyeppei nomád és Meroving kulturális hagyományú közösségek a leletek és a temetkezési szokások alapján jól elkülöníthetők, a késő antik hagyományokat mutató sírok a temetőben nem csoportosulnak olyan kifejezetten, hanem elszórtan helyezkednek el a temető déli felén. Hasonlóan lazán csoportosulnak a romanizált viseleti hagyományokat mutató sírok a Sopianae környéki temetőkben még a 7. század második felében is. Ugyanakkor a temetőben nemcsak helyi romanizáltakat sejthetünk, hanem az egységesen mediterrán képet mutató, egyszerű, bizánci leletanyag alapján betelepített balkániakat is (pl. 285. sír).

Szellő

A 73 síros szellői temető legkorábbi leletanyaga a temető ÉNY-i részén figyelhető meg.[1955] (8. temetőtérkép) Az „A" sírban szemes gyöngyök, felhúzott gömbös fülbevaló és vödör utal a 7. sz. középső harmadára.[1956] Vödörre utaló, poncolt bronz pánt volt az 1. sírban is. Számos melléklet nélküli, vagy korjelző leletet nem tartalmazó sír mellett jól keltezhető az avar kor végére tehető horizont (dinnyemag alakú gyöngyök, ovális karikájú csüngős fülbevalók, liliomdíszes öntött veretek).[1957] A temető középső sírcsoportjaiban feltűnik három női sír, amelyekben a mellkason, viseleti helyzetben bronz tűk kerültek elő. A 22. sír tűje egy római fibula része a rugó maradványával együtt, a másik két tű közül az egyik a mellkason (33. sír), a másik a medence közepén került elő (47. sír).[1958]

A sírok nem tartalmaznak keltező leletanyagot. Környezetükben több melléklet nélküli sír, valamint néhány a 8. századra keltezhető ovális karikájú fülbevalót tartalmazó sír is található. E néhány temetkezés arra utal, hogy a mellkason ruhakapcsolásra használt tű viseleti hagyománya a 8. században is tovább élt. Láthatóan ezt az örökséget nem ápolta az egész közösség, és a szokás a 8. század folyamán fokozatosan visszaszorult. Nem lehet kétséges azonban, hogy e viseleti hagyományt a helyi, romanizált kultúrájú közösség örökítette tovább.

[1954] Rosner 1999, 215, Taf. 49/738.
[1955] Kiss 1977, 142.
[1956] Kiss 1977, Pl. LVIII/A.
[1957] Garam 1995, Abb. 90.
[1958] Kiss 1977, 139-140, Pl. LVII, LVIII/33,1, 47.

dc_1440_17

POPULUS ET PATRIA AVARORUM[1959]

Az eurázsiai avarok: új politikai és kulturális jelenség

A Kárpát-medence birtokba vétele

A korai avar kori, keleti sztyeppei nomád típusú leletek és temetkezési szokások Kárpát-medencei megjelenése azt mutatja[1960], hogy az avarok az Alföldet és a Dunántúlt ugyan egy időben hajtották uralmuk alá, de a Dunántúlon csak fokozatosan rendezkedtek be.[1961] A Kárpát-medencébe az avarok eurázsiai, sztyeppei jellegű, nomád felszereléssel érkeztek, övükön, ruházatukon egyszerű és funkcionális csont, vas, bronz, ritkán nemesfém csatok, felerősítő szegecsek, akasztók voltak. A legkorábbi avar leletanyaghoz a Kárpát-medencében különböző, részben absztrakt növényi mintával díszített csonttárgyak (csont tegez-[1962] és nyeregveretek), díszítetlen csonttárgyak (csont csatok[1963], bogozók, nyeregszíj-elosztók[1964], korbácsvégek vagy lovaglópálcák[1965], béklyók, tarsolyzárók[1966]) tartoztak, amelyek a több ezer éves eurázsiai sztyeppei nomád anyagi kultúra állandó elemei.[1967] Teljes csontból készült övgarnitúra csupán néhány esetben került elő (Börcs, Bodajk).[1968]

Az avar hatalmi kontroll kiterjesztésének jele a 6. sz. vége és a 7. sz. közepe közötti időszakban a belső-ázsiai (türk) típusú, kis mélységbe rituális okokból elásott halotti áldozatok egységes elterjedése a Kárpát-medencében.[1969] Emellett az állattenyésztő, legelőváltó életmódra utaló teljes vagy részleges állattemetkezések a főleg a Tiszántúlon[1970] váltak általánossá, a Dunántúlon a korszak elején szórványosak voltak. A Kárpát-medencébe a korabeli nomádokra jellemző felszereléssel érkezett avarság leletanyagában nem különíthető el egyértelműen a belső és közép-ázsiai csoportok hagyatéka, csupán a kelet-európai nomádok azonosíthatók a Sivašovka-típusú temetkezésekkel mutatható rokon temetkezési szokásaik (magányos temetkezések, kis temetők, K–Ny-i, ÉK–DNy-i tájolás, részleges vagy teljes áldozati állatok, padmalyos, padkás, fülkés sírok)[1971], és néhány, a Fekete-tenger vidékén átvett, bizánci hatású ékszer és viseleti elem segítségével.[1972]

Miközben a Kárpát-medence keleti felén, a Tisza vidéken a korai avar megszállók kulturálisan egységes, önálló csoportjai minden nehézség nélkül kimutathatók, Pannonia területén a legkorábbi sztyeppei eredetű avar sírok és sírcsoportok a helyi (germán és késő

[1959] „*populus et patria avarorum*"; Annales regni francorum, ed. F. Kurze, in MGH SSrerGerm 1895, 98.

[1960] A történeti források szerint a türkök elől menekülő avarok elsősorban menedéket kerestek maguk számára Európában. Mivel letelepedési kísérletüket északon Siegebert frank király az Elba mellett kétszer is megakadályozta (562, 566), ezért kényszerűen délre, Bizánc felé fordultak és ehhez a Kárpát-medence elfoglalása jó kiindulópontnak bizonyult. Pohl 1988, 37-51; K. Czeglédy: East to West. Archivum Eurasiae Medii Aevi 3, 1983, 25-126.

[1961] Tomka 2008, 233-263.

[1962] Kiss A.: Az avar kori tegezek csontlemezeinek kronológiájához. ArchÉrt 123-124, 1996-1997, 80-81; Straub P.: Avar kori tegezdíszítő csontlemezek. Motívumtipológia és kronológia. MFMÉ-StudArch 3, 1997, 117-151.

[1963] St. Bonev: Kosteni detajli na konska amunicija ot srednevekovna Blgarija. Muzei i Pametnici na Kulturata 21/4, 1981, 39-43; Mesterházy K.: Népvándorlás kori csontcsatok. ArchÉrt. 96, 1969, 242-246; Garam 1990, 253-260.

[1964] Bóna 1980, 31-95; Garam 1985, 264, Abb. 4.

[1965] Garam É.: Avar kori csont ostor- vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok. CommArchHung 1998, 109-121.

[1966] B. Tobias: Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében. MFMÉ-StudArch 12, 2011, 277-312.

[1967] Bóna 1980; Bálint 1993, 199, 217; Bárdos–Garam 2009, Taf. 4.

[1968] Tomka 1996, 142ff; A bodajki leletekről köszönöm Pásztor Eszter adatait (2016.5.21).

[1969] Némethi–Klima 1992, 178-179, Fig. 1; Tomka 2008, 248-241.

[1970] Lőrinczy 1998, 343-372.

[1971] Lőrinczy 1998, 343-372; Gulyás 2017.

[1972] A párhuzamként szolgáló ékszereket és viseleti tárgyakat korábban a Martinovka-kultúra körébe sorolták. Lőrinczy 1998, 343-372.

antik kultúrájú) népesség mellett figyelhetők meg.[1973] A halotti áldozati leletek és a korai sztyeppei nomád típusú magányos vagy kiscsoportos sírok azt mutatják, hogy az avarok Pannoniában csupán a Savaria-Keszthely-Sopianae vonaltól délre lévő területeket nem szállták meg, ahol emiatt a kutatás korábbi véleménye szerint a helyi őslakosság jelenlétére lehet következtetni[1974], ám e feltételezésnek mindmáig hiányoznak a régészeti bizonyítékai. (1. térkép)

Az avar megszállás folyamata a Kárpát-medencében a nomád népek birodalom szervezésének gyakorlata alapján érthető meg. A történeti források szerint a nomád vezetőréteg a legyőzött idegen népcsoportokat tudatosan telepítette birodalma peremére, s ilyen határzónának kínálkozott az avar kaganátuson belül Pannonia területe is, ahol a különböző kultúrájú helyi és a betelepült népcsoportok élhettek.[1975] A türkökhöz hasonlóan feltehetően az avarok is saját előkelőik irányítása alatt hagyták meg a hozzájuk önként csatlakozott népcsoportokat, de a meghódított népek élére az uralkodó avar nemzetség vagy törzsből jelöltek ki alkalmas vezetőt.[1976] Az avar kor első felében Pannonia demográfiai képe jelentősen átalakult, amit elsősorban a különböző etnikus és kulturális jegyeket mutató több száz síros temetők nyitása mutat (Szekszárd, Budakalász, Csákberény, Zamárdi). A többségében helyiek által benépesített temetőkben azonban különböző formában jelentek meg a hatalom sztyeppei nomád eredetű birtokosainak temetkezései.

A korai avar megszállás kezdeteit Pannonia területén is a sztyeppei nomád típusú magányos sírok, vagy a kis családi sírcsoportok megjelenése jelzi. E korai temetkezési formák létrejötte többféle okkal is magyarázható.[1977] Számos magányos sír a stratégiai helyeket (folyami átkelőhelyeket, útkereszteződéseket, védelmi pontokat) elfoglaló és őrző katonákra. Magányos sírokban, kis temetőkben találjuk az állatállománnyal vándorló, a nagy legelőkön tartózkodó pásztorokat, akik azonban egyben ellenőrző, védelmi, katonai feladatokat is elláttak a Kisalföldön (pl. Bágyog, Börcs, Gyirmót, Külsővat[1978], Ménfőcsanak, Pápa-Úrdomb, Mosonszentmiklós)[1979], Alsó-Ausztriában (Leobersdorf[1980], Sommerein[1981]), a Kelet-Dunántúlon (Bölcske[1982], Gyönk[1983], Iregszemcse[1984], Mór[1985]). Külön sírokban vagy kis sírcsoportokban találjuk a vezetőréteghez köthető személyek elkülönülő családi temetkezéseit (pl. Szentendre[1986]). Ezek az önálló kis sírcsoportok a sztyeppei nomádok megszállásának első korszakára utalnak (akárcsak a türk típusú áldozati leletek a 7. század közepéig) és jelezik a Kárpát-medence földrajzi és éghajlati viszonyaihoz alkalmazkodni kényszerülő keleti népesség megtelepedésének korai szakaszát. E népesség később fokozatosan felhagyott helyváltoztatással és végleg áttért a letelepült életmódra, s ezt az

[1973] Martin 1990, 65-90; Gulyás 2017.
[1974] Bóna 1971, 288-291; Tomka 1971, 78, 96; Az sem elképzelhetetlen, hogy e területet az avar hatalom Itália irányában egyfajta gyepüként fogta fel. Itália keleti határának kérdéséhez: Štih 200019-27.
[1975] Pohl 1988; Göckenjahn 1993; Vásáry 1983, 189-213; Dobrovits 2004, 54-66.
[1976] Dobrovits 2004, 54-66.
[1977] A régészeti leletek vizsgálata több korszakban is azt mutatja, hogy adott területen időbeli eltérés mutatható ki a megszállás történetileg ismert időpontja, vagyis a politikai kontroll feltételezhető megjelenése, és az új népesség tömeges betelepedése között. Az első generáció régészeti azonosításának nehézségeit a kora avar kori Pannónia esetében Max Martin igazolta. Martin 1989, 65–90.
[1978] Vida T.: Külsővat és környékének régészeti emlékei a római kortól az Árpád-korig. In: Tanulmányok Külsővat történetéből. Külsővat 1996, 94-95, IV. tábla 1-5, 8-9;
[1979] Tomka 2005, 137-179; Tomka 2008, 236-241.
[1980] Daim 1987, 121-130.
[1981] Daim-Lippert 1984, 73-74.
[1982] Szelle Zs.: Régészeti ásatások a bölcskei népvándorlás kori temetőben. ArchÉrt 11, 1891, 239-249.
[1983] Rosner 1977, 105-106.
[1984] Ireg-Téglagyár, kora avar sír az 1930-as évekből. Ódor J. szerint a vázat Csalog J. nem vitte be a múzeumba.
[1985] Török 1954, 54-60.
[1986] Bóna 1982-83, 98-104.

dc_1440_17

állandó településeik mellett a nagy sírszámú temetők kialakulása is mutatja (pl. Csákberény, Cikó, Kölked, Budakalász, Győr-Téglavető).

Néhány esetben sikerült megfigyelni a magányos sírok és kis sírcsoportok kapcsolatát a nagy soros temetőt létesítő közösséggel. A Szekszárd-Bogyiszlói úti, -Tószegi dűlői, Kölked B (87., 88. sír) temetőkben a megszálló avarok szyteppei rítusú sírjai a helyi népesség temetkezései közelében találhatók, bár kezdetben azoktól kis csoportban elkülönülve, és csak a 6–7. század fordulója után valósult meg a helyiek és a megszállók megszilárduló együttélését mutató közös temető használata, "temetkezési közössége". Mindez arra is mutat, hogy a magányos sírokba vagy kis sírcsoportokba eltemetett sztyeppei kultúrájú személyek nem képeztek komoly katonai erőt, ezért inkább a kapcsolattartás és megfigyelés-ellenőrzés lehetett a feladatuk. A kelet-dunántúli hatalmi és gazdasági központokban a heterogén leletanyag (bizánci, itáliai, Meroving tárgyak) alapján többféle kultúrájú népcsoportok éltek egymás mellett, amelyeknek tagjai részt vettek az avarok hadi vállalkozásaiban, részt kaptak a zsákmányból és önálló távolsági, kulturális és kereskedelmi kapcsolatokkal is rendelkeztek. A közös vállalkozások, az azonos életfeltételek és életmód elősegítették a Kárpát-medence különböző tájain az avarok és az őslakosság (germánok, romanizáltak), valamint feltehetően az avarok által betelepített népcsoportok (balkáni-bizánciak, szlávok, kelet-európaiak) lassú összeolvadását.

A keleti sztyeppékről érkezett, tágas térségekhez szokott, sok ezer kilométert maguk mögött hagyó avarok az európai letelepült népek szemléletétől eltérően közelítettek a táj természetes és az ember által korábban alkotott elemeihez.[1987] Az avarok legyőzve a természeti és kulturális akadályokat elsőként hoztak létre az egész Kárpát-medencére kiterjedő hatalmi szervezetet. Korábban a belső területeket felosztó nagy folyók, elsősorban a Duna, kisebb mértékben a Tisza és a Dráva a történelem során népeket, kultúrákat elválasztó határfolyók szerepét töltötték be.[1988] A Kárpát-medence sok évezredes korábbi történetében (a rövid hun kori évtizedeket kivéve) nem jött létre olyan politikai alakulat, amely képes lett volna egy szervezetben egyesíteni a térség különböző földrajzi tájain élt, eltérő kultúrájú és etnikumú közösségeket. Az avarok nagy mobilitásukkal és jó szervezőkészségükkel biztosítani tudták a Kaganátuson belül az egységes katonai ellenőrzést, a folyamatos kommunikációt, vagyis a kagán hatalmának érvényesülését.

A különböző életmódot folytató kora avar kori népcsoportok és a táj kapcsolatának vizsgálata még beható kutatásra vár. Az Alföldön és a Kisalföldön megjelent legkorábbi magányos temetkezések az állandó szállással nem rendelkező állattenyésztő életmóddal foglalkozó pásztorok jelenlétére utalnak.[1989] A betelepedett nagyállattartó, legelőváltó nomádok elfoglalták az egykori mezőgazdasági termelésre használt, legeltetésre alkalmas földeket. Az archaeobotanikai adatok a római korban aktív mezőgazdasági művelés alatt állt területeken legeltetésre, legelőgazdálkodásra utalnak.[1990] A Kárpát-medencében csupán az

[1987]Napjaink régészeti kutatásában előtérbe kerül a táj és az ember kapcsolatának vizsgálata (*landscape archaeology*). E felfogás szerint a mindenkori táj a természet és az emberi társadalom közötti kölcsönhatás eredményét tükrözi és mivel a kulturális elemek állandóan változnak, dinamikusan változik a *cultural landscape,* kultúrtáj is. N. Christie: The survival of Roman settlement along the Middle Danube: Pannonia from the fourth to the tenth century A. D. Oxford Journal of Archaeology 11/3, 1992, 317-340; Christie Landscapes of Change in Late Antiquity and the Early Middle Ages: Themes, Dierctions and Problems. In: Christie, N. (ed.): Landscapes of Change. Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages. Ashgate, Aldershot 2004, 1–38.

[1988] A sztyeppei lovas nomádok számára azonban a nagy folyók nem jelentettek áthatolhatatlan akadályt, hiszen a történelem folyamán számos csata kimenetelét változtatták meg a folyón történt váratlan átkelésükkel (ld. Muhi, Brenta). Tomka 2005a, 125-147.

[1989] Lőrinczy 1998, 343–372; Tomka 2008, 236-241.

[1990] P. Sümegi – K. Náfrádi – G. Jakab – T. Törőcsik, Did an Extreme Dry Climate Lead Actually to the Collapse of the Avar Empire in the Carpathian Basin – A Fact or Fiction? In: Between Byzantium and the Steppe 2016, 469-497.

dc_1440_17

„egy-szállású” legeltetésre volt mód, s ez a 6-7. század fordulójától megszilárduló állandó települések kialakulásához, a földművelés jelentőségének gyors növekedéséhez, a táj új típusú használatához vezetett.[1991] Ma még nem rendelkezünk arra vonatkozóan pontos adatokkal, hogy miként változott a helyi népesség gazdálkodása, életmódja[1992], a Keszthely környékén archaeobotanikai vizsgálatokkal sikerült igazolni a késő antik mezőgazdaság, földművelés, gyümölcs és szőlőtermesztés továbbélését.[1993] Budakalászon egy sírba tett szőlőmetszőkés utal a szőlőművelés hagyományának ápolására (113. tábla 1). Az Alföldön a gepida anyagi kultúra eltűnése valószínűleg csak az elit és a középréteg pusztulását, elmenekülését vagy átalakulását jelentette, a földművelést végző paraszti tömegek helyben maradhattak, miként azt egy történeti forrás is bizonyítja.[1994] A Tisza vidékén a viselet, a teljes és részleges állattemetkezések és a mellékletek, valamint a fülkés sírok alapján kelet-európai nomádok telepedtek le, akik között ugyancsak lehettek az állattenyésztés mellett földműveléssel is foglalkozó rétegek.[1995]

Az avarok letelepedését az egykori Pannonia területén nemcsak a természeti adottságok, hanem romos voltuk ellenére a táj római kori épített elemei is (utak, villák, erődök, városok) is befolyásolták, hiszen korábban azok ugyancsak stratégiailag fontos helyeken jöttek létre.[1996] A magányos sírok és az áldozati leletek elterjedése alapján a korai avarság a korábbi római úthálózat, az egykori római települések, vízi átkelőhelyek, útkereszteződések mentén elhelyezkedő stratégiai fontosságú helyeken jelen volt.[1997] Az egykori római erődök közelében alapított állandó települések mellett több száz, sőt több ezer síros temetők alakultak ki, amelyek alapján helyenként akár ezer lakosú településekre is következtethetünk. Aquincum közelében Budakalászon, Ságvár/*Tricciana* közelében Zamárdiban, Alsóheténypuszta/*Iovia(?)* mellett Kapospulán, Tokod/*Cardellaca* közelében Csákberényben, Keszthely-Fenékpusztai erőd mellett több helyen, valamint Környe mellett (40. térképés a Tác/*Gorsium-Herculia* erődített városában kerültek elő nagy, több száz, sőt több ezer síros kora avar kori temetők. A kölkedi település és temető a limes menti *Altinum* erőd közelében helyezkedik el. (40. térkép A, B)

Az avar hatalmi szervezet kiépülése és nomád típusú reprezentációja

A Kárpát-medencében a gepida és langobard hatalmi központok felszámolásával a betelepülő sztyeppei nomád avarok új hatalmi struktúrát építettek ki, új hatalmi központokat hoztak létre, és a társadalmi együttélés új normarendszerét vezették be. A társadalom és a gazdaság újjászervezése az élet minden területét átalakította. Ennek következtében a helyi népesség státusza is megváltozott, az új viszonyok között a társadalmi felemelkedés új mintái és útjai alakultak ki. Az avar kor elején újjászerveződött a térség népessége és ezzel átalakultak a regionális és a régión túl mutató kapcsolatrendszerek.[1998]

Már a kortárs bizánciaknak is feltűnt, hogy az avarok szervezettebb hatalmi struktúrában éltek, mint pl. a szlávok vagy az arabok, és érzékelték azt is, hogy a türkökhöz hasonlóan az avar társadalom erősen tagolt volt.[1999] A hierarchikus rétegződés alapját a katonai-törzsi szerveződés adta, mert a nagy területen kiépülő nomád birodalmak csak így tudtak a több ezer

[1991] Fodor I.: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. In: Fodor I. (szerk.): *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére.* Budapest–Békéscsaba 2006, 13–33.
[1992] A település-ásatásokon vett földminták, pollenanalízis és archaeobotanikai vizsgálatok segítenek a mezőgazdasági tevékenység, a legeltető életmód rekonstruálásában.
[1993] Sümegi et al. 2011, 541-572.
[1994] ld. három gepida falu földművelőinek helyben maradása: *Theophylactus Simocatta VIII 2,10-4,3.*
[1995] Lőrinczy 1998, 343-372.
[1996] Tomka 2006, 68-77; Heinrich-Tamáska 2007-2008, 199-229.
[1997] Némethi–Klima 1992, 173-179; Heinrich-Tamáska 2007-2008, 199-229.
[1998] Halsall 2010, 224.
[1999] Pallas-Brown 2000, 313-314; Pohl 2003, 571-595.

dc_1440_17

km-es vándorút vagy akár menekülés során is jelentős katonai sikereket elérni. Az avarok legyőzve a kelet-európai népeket, kezdetben még Bizánccal is eredményesen szembe szálltak.[2000] Habár a bizánciak felismerték az avarok katonai potenciálját és elismerték képességüket a birodalom alapítására, barbár népként nem biztosítottak számukra külön státuszt.

Az avar kaganátus a kortársak által is elismert szervezettsége, kialakult intézményrendszere ellenére is az állam kialakulása előtti társadalom volt (*pre-state society*), mert a társadalmi viszonyok nem jogi alapokon, hanem az elfogadott szokásokon és morálon alapultak.[2001] Ebben a környezetben a szociális viszonyok személyes és nem intézményi kapcsolatok révén jöttek létre[2002], és a vezetők is személyes karizmájuknak köszönhetően emelkedhettek fel.[2003] Az kora avarkor elején az avar hatalmi szervezet élén álló kagán mellett a bizánci forrásokból nem hallunk társuralkodóról[2004], pedig ha a valós uralmi viszonyokat türk mintára kíséreljük meg rekonstruálni, akkor a kagáni nemzetség fiatalabb férfitagjainak uralomgyakorlása mellett még számolnunk kell a meghódított népek élén álló vazallus uralkodókkal is.[2005] Baján kagán utódairól keveset tudósítanak a bizánci források. Bajánnak 598-ban egyetlen napon hét fiát ragadta el a pestis, az őt követő fiai a 7. sz. első harmadában uralkodtak[2006], de a kagán unokáiról már nem szólnak írott források.[2007]

A kagáni temetkezés lehetősége eddig a kunbábonyi leletegyüttes kapcsán merült fel, de rangjelző tárgyak (*regalia*, *insignium*) és dipolomáciai kapcsolatokra utaló nemesfémedények, pénzek hiánya miatt e feltételezést megkérdőjelezte a kutatás.[2008] Újabban azonban a kunbábonyi 1. sírban talált félhold alakú arany lemezt közép és belső-ázsiai párhuzamok alapján S. Stark „korona" szerepét betöltő fejdísz elemének határozta meg. Hasonló alakú díszítmények a 4-7. századi közép- és belső-ázsiai előkelők és uralkodók viseletén is megjelentek. Közép-ázsiai freskókon, pl. Pendzsikentben (7-8. század), bukharai és chachi (Taskent) pénzeken[2009], vagy a szászánida uralkodók ábrázolásain (pl. I. Jazdagird) lunula alakú díszítmények a fejdísz vagy a korona részei voltak. Az idézett közép-ázsiai lunulás fejdíszek alapján S. Stark feltételezte, hogy a kunbábonyi sír aranylemeze a „war-hun" hagyományt jelenítette meg az európai avar kaganátusban[2010], s ezáltal újabb érvet szolgáltatot ahhoz, hogy a kunbábonyi eltemetett személyében a kagáni család egy tagját feltételezzük. Ezzel szemben az ásatók a kunbábonyi lunula alakú aranylemezt az ásatók az arcot fedő halotti lepel díszének tartották.[2011]

A lunula alakú lemez valódi szerepét a közel múltban a mongóliai Talyn gurvan kherem lelőhelyen megfigyelt viseleti helyzet segít tisztázni. Itt a nagyméretű, félhold alakú lemez melldísz részét képezte (114. tábla 1-2)[2012], és mérete alapján melldíszek lehetettek a belső

[2000] Göckenjan 1980, 51-86; Halle 2003,25-68.
[2001] Halle 2003,25-68.
[2002] Wenskus 1961, 339.
[2003] Burmeister 2009, 46-63.
[2004] Pohl 1988; D. Chernienko: The rulers of European nomads and the early mediaeval Byzantine historiography, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae58, 2005, 171-178.
[2005] R. Grousset: L'Empire des steppes. Paris 1939; Golden 1992, 136; Schäfer T.: A hun királyi intézmény és hatalom. In: Márton A. (szerk.) A Kárpát-medence és a steppe. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest 2001, 19-27; D. A. Graff: Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630. In: N. Di Cosmo (ed), Warfare in Inner Asian History (500-1800). Leiden 2002, 48-56; Skaff 2012, 169-300.
[2006] Theophylaktos Simocatta VII 15, 1-14; Pohl 1988, 154; Szádeczky-Kardoss 1998, 126; Pohl 1988, 497-498.
[2007] Olajos 1973, 60-64; Olajos 1976, 151-158; Kiss 1987,62; Pohl 1988, 496-498.
[2008] Kiss A. 1995, 148.
[2009] Stark 2009, 296-297, Fig. 5-6; 298, Fig. 7.
[2010] Az avarok és a heftaliták kapcsolatához: Pohl 1988, 33-34; Golden 1992, 108-111.
[2011] Ugyan a találók szerint a lemez közvetlenül a koponya mellett került elő, de nem jelzik melyik irányban. Tóth–Horváth 1992, 55, 34. lj; 92-93.
[2012] Ochir–Ankhbayar 2016, 190-195.

dc_1440_17

mongóliai Galuut sumban vagy a 6-7. századi Bikeqi sírban (21 cm) I. Leo bizánci császár (457-474) solidusával együtt talált lemezek is.[2013] A kunbábonyi lelet mérete (átm. 14,9 cm) is inkább utal a Talyn gurvan kherem lelőhelyen feltárt sírban megfigyelt helyzetnek megfelelően előkelő melldíszére, s ezáltal egy belső ázsiai arisztokratikus hagyományra.[2014]

Az avar kaganátust ugyanakkor nem a feltételezett központi hatalom által megjelenített puszta erőszak tartotta össze, mert a birodalomban törzsi, etnikus, területi, kulturális vagy szociális, stb. alapon szerveződő csoportok hálózata jött létre, amelyek nem ritkán átfedték egymást.[2015] A különböző hálózatoknak ezt a rendszerét működtette a javak szétosztásával a kagáni hatalom a saját politikai céljai megvalósítására. E különféle hálózatoknak sokféle horizontális és vertikális lenyomata figyelhető meg a régészeti leletanyagban, amelyek szerencsés esetben régészeti módszerekkel feltárhatók. Ilyen kulturális és népi csoportot képviselnek a Meroving kultúrájú, vagy a Keszthely-Fenékpuszta környéki késő antik kultúrájú közösségek, amelyek az avar kaganátuson belül a hatalommal együttműködő, párhuzamos társadalmakat hoztak létre.[2016] A társadalom vertikálisan tagozódó és részben rokonsági alapon szerveződő egységét képezi az elit egy fegyveres csoportja a Duna-Tisza-közén. Az avar hatalmi szervezet vezetőire, uralkodói kíséretre utaló nemesfémdíszes fegyverek és presztízsértékű tárgyak koncentrált elterjedése a Duna-Tisza közén (10a. térkép 2), nem csupán erős katonati centralizációra, hanem egyben hatalmi központra is utal (nemesfém díszes, értékes technológiát tartalmazó fegyverek, bizánci amforák). [2017]

A belső ázsiai és kínai források alapján kialakított történeti és etnográfiai modell alapján a nomád birodalom lényegét az uralkodó törzs és a hozzá önként csatlakozott vagy erőszakkal meghódított népek egysége alkotja. Az avar kaganátus irányítása az eurázsiai nomádok szokásai szerint személyes jellegű lehetett, közigazgatásnak, állami szervezet létrejöttének még a kezdeti nyomai sem ismerhetők fel.[2018] A birodalomrészek összetartása személyi szinten történt, a segédnépek fölé rendelt, rendszerint a kagáni családból származó „alkirályok" által.[2019] Az uralmi funkciók delegálása minden nomád államban hasonló volt.[2020] A megfelelő vezetők kiválasztása, a belső béke biztosítása jó szervezőkészséget kívánt az uralkodó kagántól, s ennek meglétét a kortársak az avarok esetében elismerően vették tudomásul.[2021]

A kunbábonyi előkelő és a környezetében más arany és ezüst lemezzel díszített fegyveres és díszöves személyek temetkezései közvetlenül a kora avar hatalmi központra utalnak. (10a. térkép 2) A Duna-Tisza közén a kora avar korban, a 7. sz. középső harmadában megtalálható arany veretes, álcsatos övvel ellátott csoport (Kunbábony, Bócsa, Kecel, Kiskőrös, Maglód, Petőfiszállás, Dány, Dabas) jelzi a legfelsőbb avar vezetőréteg és fegyveres kíséretének jelenlétét. E gazdag fegyveres csoport tagjai gyűrűsmarkolatú, aranyveretes, 3-as alakú

[2013] Stark 2009, 292, Fig. 3; 302 Fig. 11. A leletek az avarokkal is kapcsolatba hozott Rouran Kaganátus területén kerültek elő. C. V. Findley: The Turks in World History. Oxford University 2005, 36.
[2014] Ochir–Ankhbayar 2016, 190-195.
[2015] Hasonló an nomád népek által vezényelt átalakulásokra utalnak belső-ázsiai példák is: ld. Vásáry 1993, 19.
[2016] Vida 2013, 107-323.
[2017] A nemesfémmel díszített fegyverekről ld. Csiky 2015, Map. 255; A Duna-Tisza közén uralkodói központra utaló gazdag leleteket tartalmazó sírokba eltemetett személyek sajano-mongolidok voltak, tehát az előkelők azonos födrajzi hátterű mongolid közösségből kerültek ki. Lipták 1980, 270-271.
[2018] Az avar államiság létét elismeri: Szabados Gy.: Magyar államalapítások a IX-XI. században. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged 2011, 416.
[2019]Nikephoros pátriárka híradása szerint a kagán Kubert a helyi népesség alkirályává nevezi ki. Pohl 1988, 274-282.; Pohl 2013, 31-35.
[2020]Schäfer 1998, 130-131.
[2021] Pallas-Brown 2000, 313-314

kardfüggesztővel ellátott, keleti típusú, keskeny kétélű kardokat viseltek[2022], amelyekhez hasonlók alig kerültek elő eddig a Kárpát-medence más területeiről (egy-egy a Tiszántúlon és a Rába-torkolatnál).[2023] Hasonló fegyvereket használt a hatalom helyi birtokosának tekinthető kunágotai előkelő a 7. sz. első harmadában, aki mellé két lovat is eltemettek, de leletanyagának gazdagsága nem utal kagáni méltóságra.[2024] Ugyancsak a helyi hatalom képviselője lehetett a Kunmadarason feltárt előkelő és a tépei leletek egykori birtokosa is.[2025] A nomád típusú fémedények a temetkezésekben (kelyhek, korsók, ivókürtök) az elit körében folytatott közösségi (rituális?) italozások, jelentőségére hívják fel a figyelmet.[2026] A Duna-Tisza közi központot, hasonlóan a honfoglalás kori Felső-Tisza vidéki előkelő sírok alapján feltételezett területhez, ma még csupán az előkelő fegyveres temetkezések elhelyezkedése és preisztízstárgyak alapján feltételezhetjük, erre vonatkozó települési adatok egyelőre nem állnak rendelkezésre. A Duna-Tisza középső részén számíthatunk tehát a kagáni székhely előkerülésére, amely azonban a kora avar korban aligha lehetett állandó település.

Az aranyban gazdag, rangos, fegyveres temetkezések koncentrációja alapján feltételezhetően a 6.–7. századi avar hatalmi központ a Duna–Tisza-közén helyezkedett el (10a t. 2). Napjainkig azonban még az avaroknak a 8. századi nyugati forrásokban említett erődített központját (*hring, campus*) sem sikerült megtalálni, s egyes feltehetően az avarok által épített vagy használt egyéb erődítmények, sáncok meghatározásáról is vita folyik a kutatásban.[2027] Az avar hatalmi központ kialakulása és feltételezhető megszilárdulása már önmagában utal a 7. században a nomád életmód feladására és a letelepedésre való áttérés folyamatára. Ugyanakkor a kagán, az előkelők feltehetően továbbra is szállásváltó életet folytattak, de a szállások között nem az állatállománnyal, hanem kíséretükkel együtt mozogtak, ahol felélték az egybegyűjtött javakat.[2028]

A kora avar kori hatalmi szervezet kialakításában és működtetésében döntő szerep jutott a türkök elől elmenekült, hosszú hajukat türk módra viselő[2029], a kaganátusnak is nevet adó, belső-ázsiai eredetű avaroknak.[2030] E népesség egész Kárpát-medencében letelepedett tagjaihoz kötődnek a türk típusú halotti reprezentációt megjelenítő áldozati leletek. (1. térkép 1) A Kárpát-medencében ma már közel 50 halotti áldozatot ismerünk, s a bennük talált tárgyak alapján néhányat a 7. század második felében ástak, tehát e belső ázsiai nomád szokás továbbélt és a betelepülő avarok második, sőt harmadik generációja esetében is megfigyelhető.[2031] Ezzel összhangban a 7. század második felében is készítettek a belső ázsiai avarokkal együtt megjelent különleges formájú, korongolatlan, csücskös és bütykös peremű, négyszögletes szájú edényeket, amelyek párhuzamai az Altáj vidéken, Dél-Szibériában, valamint Kazakisztán területén ismertek.[2032] Mindezek és a lovasnomád kultúra egyéb

[2022] László Gyula az arany lemezdíszes, karikás markolatú kardokat is a centralizált avar hatalmi szervezet jelképének tekintette, amelyet viselője a kagántól mint méltóságjelvényt kapott. László 1955, 235; László 1976, 112; A kardok elterjedéséhez: Csiky 2015, 512, Map. 52.

[2023]Csiky 2009, LIX. térkép.

[2024] F. Daim–Zs. Rácz: „Kunágota" RGK 17. 488-490.

[2025] Bóna 1982-83; Garam 1993, 189-192, Taf. 64-67.

[2026] ld. Bócsa, Kunbábony: P. Tomka: Étkezési és vendégfogadási szokások a népvándorláskori nomád népeknél. Ómagyar Kultúra 10 (1997) 86-93. Customs of Eating and Hospitality among Nomadic Peoples of the Migration Period. *In*: Tender Meat under the Saddle. ed.: J. Laszlovszky. Krems 1998, 75-97.

[2027] U. Fiedler, Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau. ArchKorrbl. 16, 1986, 457-465.

[2028] Fodor 2006, 25-29.

[2029] Afrasiab, Obj. 23/A-1, G. Azarpay: Sogdian Painting. The Pictorial Epic in Oriental Art. Berkeley-Los Angeles-London 1981, 120, fig. 52; Čir Jurt, Stark 2008, 531, Abb. 65;

[2030]Dobrovits M.: Az avar kérdés és az apar népnév az orhoni feliratokon. In: M. Alfréd (szerk.), A Kárpát-medence és a steppe. MÖK 14. Budapest 2001, 86-105.

[2031] Az elhunyt sírja közelében, kis mélységű gödörben elhelyezett lándzsa, zabla. Tomka 2008, 249-255.

[2032] Vida 1999, 129-132.

dc_1440_17

jellemzői (lószerszám, kengyel, egész ló eltemetése) együttesen jelenítették meg a Kárpát-medencei avarok eurázsiai típusú reprezentációját.

A régészeti adatok tehát az ázsiai eredetű hagyományokat ápoló népesség meghatározó jelenlétére utalnak az egész kora avar kaganátus területén. Ez a népcsoport szervezhette meg az avar birodalmat, az ő hagyományaik, ideológiájuk biztosította annak fennállását. E belső-ázsiai eredetű vezetőréteg több esetben dokumentált antropológiai adatai (Kunbábony 2 sír[2033], Kunpeszér[2034], Csepel-Kavicsbánya[2035], Zsámbok[2036], Kiszombor O-2. sír, Kecel 1 sír, Törökkanizsa Petőfiszállás[2037], Kunszállás-Fülöpjakab[2038]) belső-ázsiai mongoloid egyénekre utalnak (bajkáli, szajáni, szinid).[2039] A közös mongoloid antropológiai jegyek feltűnően gyakori előfordulása e szűk csoportban feltételezhetően arra utal, hogy sztyeppei szokások szerint e rangos, vezető szerepet betöltő személyek az uralkodó nomád törzs vagy nagycsalád tagjai közül kerültek ki.[2040] Ezzel szemben a kelet-európai eredetre utaló népesség temetkezései és szállásai a Kárpát-medence keleti felén, a Tisza vidékén egy tömbben körvonalazhatók és helyenként megfigyelhető egy-egy sír vagy sírcsoport a Dunántúlon is (Mór, Szekszárd-Bogyiszlói út, ld. temetőelemzések fejezetben). Belső ázsiai mongolidok megtalálhatók a dunántúli magányos temetkezésekben és a nagy soros temetőkben is.[2041]

Bizánc politikai kihívása és az avar elit

Az avar kori „presztízsgazdaság”

A kifinomult kora bizánci civilizáció kezdettől fogva nagy hatást gyakorolt az Európába érkezett ázsiai eredetű avarságra, követeik 558-ban maguk is ismereteket szerezhettek Konstantinápoly nagyságáról és a császári udvar gazdagságáról.[2042] A követek gazdag ajándékokkal tértek vissza Bizáncból azzal a megbízással, hogy győzzék le a birodalom a határain egyre veszélyesebb szláv és bolgár-török (utrigur, kutrigur) népcsoportokat.[2043] Az ajándékok, a katonai megbízások új lehetőségeket nyitottak az avarok előtt, mivel a sikeres hadjárataik nyomán nagy hadizsákmányhoz jutottak, a legyőzöttek katonai segédnépeikké

[2033] Marcsik A.–Szalai F.: Anthropologischer Befund der menschlichen Skelettreste des Awarischen Fürstengrabes von Kunbábony. In: H. Tóth E–-Horváth A.: Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhgans. Kecskemét 1992, 281-295.

[2034] Marcsik A.: Human bone Material of the Avarian Age series from Kunpeszér-Felsőpeszéri út–Homokbánya. Archaeologia Cumanica 2. (Kecskemét) 2009, 175-190.

[2035] Nemeskéri J.: Études anthropologuique des squelettes du clan princiere avar découverts au cimitiere de Kiskőrös-Vágóhíd. In: László 1955, 189-210.

[2036] Garam É.: Über die frühawarischen Gräber von Zsámbok. FolArch. 34, 1983, 139-156.

[2037] Marcsik A.: A Petőfiszállás avar kori sír humán csontanyaga. In: Thesaurus Avarorum 2012, 580.

[2038] Mende B.: A Kunszállás-Fülöpjakab lelőhelyen feltárt temető antropológiai vizsgálata. Szakdolgozat. JATE Szeged 1991.

[2039] Lipták 1980, 270-271; Tóth–Horváth 1992, 220, Abb. 84.

[2040] E csoport tagjai között fennálló esetleges rokonsági kapcsolatokat genetikai vizsgálat segítségével kutatjuk az MTA BTK Régészeti Intézte Archaeogenetikai Laboratóriumában a „Mobilitás és a népességátalakulása a Kárpát-medencébena Kr. u. 5-7. században: Változó társadalmak ésidentitások 2016-2019” című, NKFIH/OTKA NN 113157 – DFG KN 1130-4-1 számú nemzetközi projekt keretében.

[2041] Kölked-Feketekapu A 107 és 108. sírok, Szeniczey Tamás szóbeli közlése. Tomka Péter szíves szóbeli közlése szerint a kisalföldi magányos sírokban is uralkodó a belső-ázsiai mongolid elem.

[2042] J. Koder: Byzanz als Raum. Zum Symposion der Tabula Imperii Byzantini. In: K. Belke/F. Hild/J. Koder/P. Soustal (Hrsg.), Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes. Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 7 (Wien 2000) 15–21.

[2043] Pohl 1988, 37-40; I. E. Ermolova: Kochevniki evropeiskikh stepei epokhi Velikogo pereseleniia narodov. In: Velikoe pereselenie narodov. Etnopoliticheskie i social'-nye aspekty, eds. V. P. Bulanova, Anton A. Gorskii and I. E. Ermolova. Moszkva 1999, 222-311, 262-264; O. V. Komar: Kutrigury i utigury v severnom Prichernomor'e. Sugdeiskii sbornik1, 2004, 16-90.

dc_1440_17

váltak[2044], így bizánci megbízóik szándéka ellenére megerősödve, immár követelőző ellenfélként újra jelentkeztek a bizánci udvarban, hogy a birodalom határain belül telepedhessenek le.

Az avar elit célja politikai értelemben a Bizánccal egyenlő státuszának vagyis függetlenségének diplomáciai elismertetése volt.[2045] Ennek érdekében 568–626 között folyamatosan törekedtek a bizánci állammal való szövetségi viszonyra *(foedus)*, és a rendszeres ajándékok és adományok elnyerésére, s ha ez nem sikerült, akkor rögtön támadtak.[2046] Valójában rafinált módon jól időzített támadásokkal igyekeztek kicsikarni a kagáni hatalom fenntartását és a reprezentációját biztosító éves adományok folyamatos növelését.[2047] A kagán a hozzá eljutott presztízsjavak szétosztásával tartotta maga mellett vezéreit és hadseregét. A korai avar kaganátus gazdasági alapját a fél évszázad alatt beáramlott, egy becslés szerint mintegy 4 millió arany *solidus* képezte.[2048] Éppen ezért a gazdasági értelemben egyoldalú avaroknak alapvető gazdasági szükséglete volt a bizánciakkal való bármilyen, békés vagy háborús kapcsolat.[2049] Így alakult ki az avarok lokális függése Bizánci Birodalomtól, amelynek egyetlen valódi értelme volt a minél nagyobb zsákmány megszerzése.[2050] Az avarok és Bizánc viszonyában eddig nem kerültek elő adatok a „kikényszerített kereskedelem" intézményére vonatkozóan, amely jól adatolt a türkök és Kína viszonylatában.[2051]

Az avar kaganátus gazdasági szempontból a hiánygazdaság elvei szerint működött, mert nem rendelkezett a megfelelő nyersanyagokkal és termékekkel. Ezért az avar társadalmat a katonai siker és a zsákmány mozgatta[2052], hiszen az elosztandó javak hiányát a vezetőréteg a béke fejében évpénz és ajándékok kikényszerítésével vagy folyamatos zsákmányszerzéssel kísérelte meg pótolni.[2053] Eredeti bizánci ékszerek, viseleti tárgyak, fegyverek, különféle luxuscikkek (nemes- és színesfémedények[2054], bor[2055], fegyverek[2056], bútorok[2057], ruházat[2058], olaj[2059], fűszerek[2060] diplomáciai ajándék[2061], vagy részben zsákmány formájában kerültek az avarokhoz.[2062]

[2044] Halle 2003,25-68.
[2045] Pallas-Brown 2000, 313-314; Vida 2013, 307-323.
[2046] Bóna 2000, 163-84.
[2047] W. Pohl: Historische Überlegungen zum awarisch-byzantinischen Austausch. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 15, 1990, 91-6, 94; Pohl 1988, 188; W. Pohl: Zur Dynamik barbarischer Gesellschaften: das Beispiel der Awaren. Klio 73, 1991, 595-600; W. Pohl: Krieg, Raub und Handel in der awarischen Gesellschaft. In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996. Schloß Halbturn, 26. April-31. Oktober 1996, eds. Falko Daim, Karl Kaus and Péter Tomka. Eisenstadt 1996, 348-349.
[2048] Bóna 1988, 437-463.
[2049]Khazanov 1984; Halle 2003,25-68; F. Curta, Avar Blitzkrieg, Slavic and Bulgar Raiders, and Roman Special Ops: Mobile Warriors in the 6th-Century Balkans. In: I. Zimonyi/O. Karatay (eds), Eurasia in the Middle Ages, Studies in Honour of Peter B. Golden. Turcologica Ser. 104. Wiesbaden 2015, 69-89.
[2050] Stepanov 2005, 157-158.
[2051]Ecsedy 1979, 98; Skaff 2012, 169-300; Bollók, *Diplomácia*
[2052] Halle 2003,25-68.
[2053] Wolfram 1983, 18; A zsákmány nagy jelentőségére számos történeti forrás is utal. Hardt 2004, 161-187.
[2054] Vida 2016, 47-72; Vida 2017, 169-186.
[2055]G. Csiky–P. Magyar-Hárshegyi, Wine for the Avar elite? Amphorae from Avar period burials in the Carpathian Basin. In: G. R. Tsetskhladze–A. Avram–J. Hargrave (eds.), The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC-10th Century AD) Oxford 2015, 175-182.
[2056] Menandros, *Historia* Frg. 5.4; Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 22.
[2057] „*Midőn követeiket fogadta, gazdagon megajándékozta őket arannyal, ezüsttel, ruhákkal, övekkel és aranyozott nyergekkel s egyéb dolgokkal is*.." (Johannes Ephesinos); Az avar követség 558-ban ágyat kért a császártól. (Menandros 5.2); Pohl 1988, 180.
[2058] Selyemruha: Menandros Frg. 25.2; Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 48; tarka ruhák: Theophylaktos Simokattes, *Historia* I.3.7. Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 58; Nechaeva 2014, 180-184.
[2059] Hajnal 2005, 437-480.
[2060] Theophylaktos Simokattes, Historia VII.13.6; Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 124.

dc_1440_17

Különös, hogy a kora avar hatalom első fél évszázadából nem ismerünk igazán gazdag vezéri vagy fejedelmi/kagáni temetkezéseket, s az előkelők aranyban rendkívül gazdag sírjai (Bócsa, Kunbábony, Tépe) pedig éppen abban az időszakban jelentek meg a 7. század középső harmadában, amikor Bizánc Konstantinápoly sikertelen ostroma után megszüntette a béke fejében az évjáradék további folyósítását. A történeti adatok arra mutatnak, hogy az avar birodalmon belül belső krízis alakult ki (bolgárok lázadása, Samo területi hatalma, délszláv elkülönülés), mert feltehetően a vezetőréteg nem tudta tovább biztosítani a kíséret számára az igényelt javakat.[2063] A 7. század második felében az avar elit a belső hatalmát megszilárdította ugyan, de többé nem volt képes újabb zsákmányszerző hadjáratok vezetésére, s ez az avar vezetőréteg reprezentációjának (önábrázolásának) megváltozásához vezetett.[2064] A gazdagság és a hatalom jelvényeinek az életben és a halálban történő viselésével az avar elit a birodalmon belüli legitimációját akarta nyilvánvalóvá tenni.[2065] (10a. térkép 2; 110. t.) A 7. század végétől azonban már nem találunk ilyen rendkívüli módon gazdag sírokat, mert megszűnt rá a társadalmi igény, s ennek mélyebb oka az avar birodalmon belüli politikai és társadalmi átrendeződés, az elit helyzetének stabilizálódása, és a letelepült életmódra való áttérés, a ruralizálódás lezárulása volt.

A bizánci típusú reprezentáció kialakulása

Az avarok puritán felszereléssel érkeztek a Kárpát-medencébe, ruházatukon, öveiken egyszerű funkcionális csont, vas, bronz, ritkán nemesfém elemek (szegecsek, akasztók, csatok) voltak találhatók. A 6-7. század fordulójától azonban az elit és a középrétegek ékszerei és viseleti tárgyai fokozatosan bizánci formákra és díszítményekre vezethetők vissza.[2066] A kora avar hatalom tehát az importként beszerzett vagy helyben előállított bizánci típusú öveket, ékszereket és viseleti tárgyakat, valamint a késő antik díszítőművészetet használta fel hatalmának megjelenítésére. Az avar vezetőréteg az új politikai, kulturális és gazdasági környezetben megváltoztatta identitása kifejezésének eszközeit, az új stílus leginkább a bizánci típusú, arany vagy ezüst veretekkel díszített soktagú övek viselésében ragadható meg.[2067] A bizánci reprezentációs kultúrával az avarok feltehetően már a Kárpát-medencébe költözésük előtt is megismerkedtek és egyes presztízselemek már korábban beépülhettek világukba (pl. öntött, áttört díszű övdíszek, ékszerek).[2068]Az avar társadalomban a bizánci stílusú reprezentációs kényszer mind a férfiviselet, mind a női viselet tekintetében olyan erős volt, hogy kezdetben a kutatást is megtévesztette, mert ezt a Kárpát-medencében született bizánci stílusú divatot tekintette 'avarnak'.[2069]

A kora bizánci öv avarok által történt átvétele azonban nem történhetett volna meg az öv bizánci társadalomban betöltött szerepének ismerete nélkül. A Bizánci Birodalomban

[2061] F. A. Bauer: Potenzieller Besitz. Geschenke im Rahmen des byzantinischen Kaiserzeremoniells. In: Bauer, Franz Alto (Hrsg.): Visualisierung von Herrschaft. Frühmittelalterliche Residenzen – Gestallt und Zeremoniell. Byzas 5. İstanbul 2006, 135-169; Nechaeva 2014, 163-169; Bollók, *Diplomácia*

[2062]Az összetett, magas színvonalú ötvösmunkával készült dunapataji boglárpár bizánci készítmény, diplomáciai kapcsolatokra utalhat, hiszen egy ajándékköpennyel érkezhetett az avar birodalomba. Daim-Bühler2012.

[2063] Pohl 1988, 274-284.

[2064] Kossack 1974, 3-33.

[2065] W. Pohl: Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity. *In*: Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800. Ed.: W. Pohl – H. Reimitz. Transformation of the Roman World 2, Brill 1998, 40-51.

[2066] Garam 2001, 178-184.

[2067]É. Garam: Gürtelverzierungen byzantinischen Typs im Karpatenbecken des 6.-7. Jahrhunderts. Acta Arch. Hung 51,1999-2000, 379-391; Bálint 2000a, 99-162; Rácz 2014, 25-98.

[2068]Semënov 1986, 32-35; Bálint 1992, 309-407; Bálint 1993, 222-223; Bálint 1995, 153-194, 262-293. Komar 2006, 7-240; Komar–Chardaev 2011, 101-115.

[2069] Ebben a megközelítésben a helyi népesség (germánok, romanizáltak) emlékanyaga vált idegenné. vö. Bálint 1989, 181, Abb. 82.

valójában a késő antikvitástól továbbélt az állami hivatalnokok és katonák övviseletének szokása.[2070]A késő antik időszakban azonban mind a polgári hivatalnokok (*militia civilis*), mind pedig a katonai szolgálatban állt személyek (*militia armata*) katonai övet (*cingulum militiae)* viseltek.[2071]A díszes veretekkel ékesített derékköv éppen ezért szolgálhatott ajándékként magas tisztségviselők, az elit tagjai, ill. idegen uralkodók és előkelők számára.[2072]Amint a kora bizánci öv is hivatalnokok és katonák státuszára utalt, értékes övveretei alapján a magas társadalmi helyzetű személy a barbár társadalomba is felismerhető volt.[2073]

Az avar vezetőréteg hamar felismerte a bizánci öv státuszszimbólum jellegét, ezért átvéve azt hasonló szereppel ruházta fel a saját társadalmában. Ilyen módon a késő antik/kora bizánci katonai ill. polgári hivatali öv az avar kori elit hatalmi reprezentációjának mintájává vált.[2074]Emellett az öv különleges, nemesfémből készített díszítményeinek anyaga, művészi megformálása utalt egykori viselője társadalmi helyzetére, vagyonos állapotára.[2075] A legfelsőbb vezetőréteg sírjaiból a 7. század első két harmadában ismertek, magas technológiai színvonalú, pajzs alakú veretekkel díszített, aranyból készült, eredeti bizánci soktagú övek (Kunágota, Hatvan[2076]), amelyek diplomáciai ajándékként vagy zsákmányként kerültek az avar előkelők birtokába.

A bizánci típusú, címerpajzs alakú veretekkel díszített soktagú öveknek az avar társadalomban betöltött kiemelt reprezentációs szerepét mutatja az (Erdély kivételével) egységes elterjedésük a kora avar kori településterületen. Ezzel szemben a mélyebb kulturális kötődést mutató késő antik és kora bizánci tárgytípusok szinte kizárólag az egykori Pannonia területén találhatók meg és ilyenek csak elvétve jutottak el az Alföldre (6-8., 10a1. térképek). A bizánci típusú ruhakapcsolókat és ékszereket (kosaras fülbevalók, dobozos és korongfibulák, gyűrűk, bullák, keresztek) a Dunántúlon a mediterrán szokásoknak megfelelően viselték mutatva ezzel a késő antik hagyományok ápolását. Ezzel szemben a vezetőréteg társadalmi reprezentációját megjelenítő bizánci típusú övgarnitúrák az egész településterületen megtalálhatók az avar elit tagjainak egykori működési területén (9.1-2, 10.1. térképek). E társadalmi reprezentációs igény kielégítésére mobilis kézműipari háttér jött létre, amit a kora avar kori ötvössírok elterjedése mutat az egész avar településterületen. Az ötvösök az adott földrajzi és kulturális környezetben (Pannonia, Tisza vidéke, Erdély) saját kulturális közegükhöz idomultak, beilleszkedve a helyi társadalomba. Az Alföldön jellemzők a gazdag mellékletes, lovas ötvössírok (Kunszentmárton), a Dunántúlon pedig az ötvösök a soros temetőkben, nem ritkán az elithez köthető sírcsoportban találhatók (Csákberény, Kölked).[2077]

Az eurázsiai eredetű avarok csupán funkcionális elemekkel, vagy egyszerű, ornamentika nélküli, fém veretekkel ellátott öveit a Kárpát-medencében kezdték el díszes, többnyire

[2070] Werner 1984, 41; Haldon 1990, 390.
[2071] K. F. Werner: Naissance de la noblesse. L'essor des élites politiques en Europe. Paris 1998, 189; Fehr 1999, 110-111.
[2072] Albrecht 2010, 79-95; Nechaeva 2014, 219; Bollók, *Diplomácia*
[2073] A késő antik és a Meroving típusú övveretek több esetben is megfigyelhető formai kapcsolatai nyomán a kutatásban felmerült, hogy az Alpoktól északra a barbárok, germánok által viselt késő antik típusú övek esetében a jelentéstartalom is átöröklődött. M. Martin: Bemerkungen zu den frühmittelalterlichen Gürtelbeschlägen der Westschweiz. Zeitschr. Arch. u. Kunstgesch. 28, 1971, 29-57; W. Leitz: Gürtel und Bewaffung des frühen Mittelalters. In: M. Martin (Hrsg.) Frühe Baiern in Starubinger Land Gäubodenmuseum Starubing. Straubing 1995, 72; A Meroving háromtagú övek kialakulása ezt a folyamatot jelzi. Martin 1996, 352.
[2074] Bálint 1992, 309-496; Bálint 2000a, 99-162; Schmauder 2000, 15-44; Theophylos Simokatta említ egy testőrséghez tartozó bizánci katonát, akit értékes öve miatt egy gepida meggyilkolt és övétől megfosztott.
[2075] Schulze-Dörrlamm 2002, 2-3.
[2076] Garam 2001, Taf. XXX,1-2; XXXII; XXXIII,1;
[2077] Rácz 2014, 137-142; Rácz 2013, 361-380.

dc_1440_17

bizánci mintájú, címerpajzs alakú fémveretekkel ékesíteni.[2078] Az új, európai kulturális környezetben a bizánci típusú, „többtagú" és „soktagú" öv avar elit által történő átvétele aligha történhetett a bizánci birodalmi övviselet társadalmi jelentésének ismerete nélkül, mert az csak így válhatott az avar elit számára is utánzásra érdemes, identitás-kifejező eszközzé. A késő antik és a kora bizánci időszakban, a kora középkorban a díszövnek a gyakorlati szerepén túl mutató szimbolikus jelentése volt mind a férfiak, mind a nők esetében, mert utalhatott a jogilag szabad állapotra, a vagyonos helyzetre, kiemelt társadalmi rangra is.[2079]

De hogyan magyarázhatók e fontos szimbólum „kölcsönzésének" okai, az átvétel mechanizmusa, valamint az avar kaganátusban megfigyelhető gyors elterjedése? Miért gondolta az avar vezetőréteg, hogy hatalmát az ellenségtől kölcsönzött bizánci eredetű viseleti tárgyak és díszítőstílus átvételével jelenítheti meg? Szociálpszichológiai szempontból közelítve Georg Kossack e jelenséget az "elit stilizált önábrázolásának" nevezte. Véleménye szerint ennek igénye meghatározott történelmi helyzetben egy társadalmilag tagolt szervezet (pl. jelen esetben az avarok), valamint egy kifinomult (magas) kultúra (pl. Bizánc) találkozásából eredő feszültség hatására alakulhat ki. Az előkelők a kulturálisan dominánsabb partnerre utaló jelképekkel fejezték ki az elithez tartozásukat, és így azonosították magukat a külvilág és saját társadalmuk tagjai előtt is (*Prunkgräbersitte*).[2080]

Colin Renfrew ugyanakkor nem a passzív átvételt, hanem a dinamikus azonosulás igényét emelte ki. Ennek értelemben az átvétel nem más mint "competitive emulation" (versengő utánzás), vagyis a politikai rivális kultúrája elemeinek átvétele (peer polity interaction).[2081] Hasonló jelenség ismert a Tang-kori Kína és a türkök viszonylatában is.[2082] Különös, hogy az avaroknál az "*imitatio imperii*" igénye a Bizánctól elszenvedett vereség, 626 után a 7. század második felében még kifejezettebbé vált.[2083] Az avar vezetőréteg esetében a bizánci birodalom utánzása „*imitatio imperii*" a bizánci típusú arany veretekkel díszített öv átvételében, bizánci presztízsjavak birtoklásában (tépei ezüst tál, arany díszes ágy, fürdő, stb.) merült ki.

Ugyanakkor a kora avar kori előkelők a Kárpát-medencében (Bócsa, Tépe, Kunbábony), és Kelet-Európában (Mala Pereščepina, Kelgeja) az övviselet tekintetében bizánci hatásra kialakítottak egy önálló viseletet, egy önálló „emblematikus stílust".[2084] Az arany veretekkel ékesített, ékkőberakásos álcsatos övek megjelenése, díszítése és technológiája bizánci jellegű, bizánci vagy avar készítője jól ismerte bizánci ötvöstechnikai eljárásokat.[2085] Erre utal a Bizánci Birodalom egykori területén előkerült egyetlen álcsatos övgarnitúra Sirmium-Divos lelőhelyről, amely minden részletében bizánci dísíztőelemeket és technikai eljárásokat mutat.[2086] Azt is feltételezhetjük, hogy a díszes, arany álcsatos övet az avar előkelők követjárások alkalmával a bizánci császártól diplomáciai ajándékként kapták, és ugyanilyen öveket viseltek/kaptak Kelet-Európa Bizánccal kapcsolatban állt barbár vezetői is.[2087] Nem

[2078] Bálint 2000, 99-162; Schmauder 2000, 15-44; Szőke 2008, 175-182.
[2079] Werner 1953, 75; A különböző minőségű övgarnitúrák a fegyveres sírokban nem jelezhetik a rangot és vagyonosságot: Steuer 1982, 314ff.
[2080] Kossack 1974, 3-33.
[2081] C. Renfrew: Introduction. In: C. Renfrew – J. F. Cherry (eds), Peer Polity Interaction and Socio-Political Change. Cambridge 1986, 1–8.
[2082] Ecsedy 1979, 88-158; Skaff 2012, 73-168.
[2083] Pohl 1988, 248-287.
[2084] F. Daim és Samu L. az álcsatos övek elterjedésésnek és reprezentatív szerepének új értelmezését adta az MTA Régészeti Intézetében 2016 novemberében tartott konferencián.
[2085] Garam 2000, 215-227; Komar 2006, 7-240.
[2086] Popović 1997, 82-93.
[2087] Werner 1984.

tudjuk, hogy a sirmiumi övet ki készítette, és ki viselte, mégis előkerülési helye a birodalom határán utalhat arra, hogy a bizánci-barbár/avar kapcsolatok keretében lehet értelmezni.[2088]

Az arany álcsatos öveken megjelenő nyilvánvaló bizánci technológiai jegyek ellenére kérdéses a forma bizánci eredete, mert a Bizánci Birodalom területén a 6. században hasonló veretek sem a Kelet-Európában ismert egyszerűbb formában, sem pedig arany változatban nem fordulnak elő. A legkorábbi egyszerű álcsatos veretek a Dontól keletre jelentek meg a 6. század második felében vagy utolsó harmadában, és ezeket az avarok még a Kárpát-medencébe költözés előtt megismerhették.[2089] A kutatók egy csoportja a belső és közép-ázsiai példák ismeretében az álcsatos övek széles körű elterjedését a türk kaganátus nyugati terjeszkedésével hozta kapcsolatba[2090], s ennek köszönhetően kerültek be a bizánci hatásra is formálódó Martinovka-típusú leletegyüttesekbe.[2091] Az álcsat övre erősített, eredeti funkcióját elvesztett, arra formájával utaló puszta díszítőelem. A Pontusz-vidéken, a Kaukázus előterében az álcsatos övek korai típusai, abban a térségben fordultak elő, ahonnan a korai avar anyagi kultúra egyéb keleti antik-bizánci párhuzamai is származnak (ld. gömb- és gúlacsüngős fülbevalók).

A bizánci soktagú övek szerkezetéhez igazodó, de önálló veretekből álló álcsatos öv a kora avar kori elit reprezentációjának részévé, emblematikus elemévé vált. Az arany álcsatos övek összekötik a leggazdagabb kelet-európai, és kora avar kori vezetők körét.[2092] Az álcsatos övek esetében jól tanulmányozható, hogy az avar kori vezetőréteg viseletét miként vette át a vele azonos temetkezési rítust követő (ló nélküli magányos sírok) középréteg, amelynek formailag és technológiailag azonos, de kevésbé színvonalasan kivitelezett, kevésbé értékes anyagból készült álcsatos övei Duna-Tisza közén (Maglód, Petőfiszállás, Kiskunfélegyháza) és a Dunántúlon (Bágyog-Gyűrhegy 2. sír, Pápa-Úrdomb 1. sír, Előszállás, Gyönk, Csákberény, Csík 103. sír) egyaránt előkerültek.[2093]A préselt álcsatokat helyben készítették, amint arra egy ismeretlen lelőhelyű Kárpát-medencei préselőtő is utal.[2094]

Az álcsatos övek különböző minőségű változatainak elterjedése betekintést enged az elittől kiinduló divat elterjedésére az egész avar kaganátus területén.Feltűnő a különféle minőségű álcsatos övgarnitúrák arányos elterjedése az avar településterületen, amely részben összefügg azok használatának, előállításának, terjesztésének helyszíneivel. Az lcsatos övek elterjedése mutatja az elit bizantinizáló ízléséhez igazodó középréteg tagjainak egyenletes megtelepedését az avar településterületen. Az elit által viselt ékszerek és viseleti tárgyak a

[2088] Természetesen fennáll annak is a lehetősége, hogy ilyen öveket birodalmi előkelők is viseltek, de eddig még ilyenek nem kerültek elő a birodalom területéről. Az sem zárható ki, hogy bizánci mesterek a kagáni ill. a fejedelmi udvar közelében is működhettek és készíthettek bizánci típusú tárgyakat. Popovic 1997, 82-93.

[2089] Gavrituchin–Oblomskij 1996, 33-35, 5. típus; I. Gavrituchin: Evoljucija vostočnoevropejskij psevdoprjažek. In: Kul'tury evrazijskij stepej vtoroj poloviny I. tysjačeletija n.e. (iz istorii kostjuma) II. Samara 2001, 31-86.

[2090] László 1955, 231-232; Ajbabain 1981, 17; Garam 1991, 60-77; Gavrituchin 2008, 78-79.

[2091] Bálint 1992, 389-395.

[2092] Sokáig elterjedt az a nézet, hogy az álcsatos aranyövek egyéb tárgyakkal együtt (tegez, ivókürt, kehely) hozzátartoztak a közösség vezetőjének felszereléséhez, és ebben az értelemben rangjelző funkciójuk is lehetett. László Gyula értelmezése szerint pl. a „bócsai fejedelem" a beiktatásakor a kagántól kaphatta az álcsatos övet László 1955, 231–232; László 1976, 104-106; Habár László Gyula még nem gondolt az álcsatos öv bizánci eredetére, társadalmi jelentőségét, rangjelző voltát felismerte. Az arany álcsatos övek kora bizánci technológiai kötődését Garam Éva dolgozta ki. Garam 2000, 215-227.

[2093] Bágyog: Tomka P.: A Bágyog-Gyűrhegyi (kora avar kori) sír revíziója. In: Thesaurus Avarorum 2012, 501-519; Pápa-Úrdomb 1. sír: Jankó L.: A pápai avar kori sírleletek – Grabfunde aus der Awarenzeit zu Pápa. Arch. Ért. 44, 1930, 124-141, 286-287. Előszállás, Gyönk, Csákberény: Garam 2005, 430-432; Csík 103. sír: Bugarski 2009, T. XVII, 10-11.

[2094] Garam 2001, Taf. XXXVI,2.

dc_1440_17

középréteg irányába történő átadásának folyamatát más Kárpát-medencei övtípusok és leletek segítségével is lehet dokumentálni.[2095]

Az avar elit számára bizánci mesterek, vagy a bizánci ötvösség fogásait ismerő barbár mesterek dolgoztak. Mala Pereščepina-i leletegyüttes karikás markolatvégű, egyenes, egyélű, fokéllel rendelkező kardjának markolatát granulált háromszögekkel és rombuszokkal díszített arany lemezborítás fedte. E lemezek hátulján, azok összeillesztésének sorrendjét görög betűk jelezik, s ez a tény közvetlenül utal bizánci mesterek közreműködésére.[2096] Ezért a kardot A. Komar a leletegyüttes bizánci készítésű, de barbár ízlésű elemei közé sorolta.[2097] Hasonlóan bizánci technológiával készülte a barbár eredetű és izlésű az álcsatos övek is.[2098] Az elit számára még a 8. században is fontos volt a bizánci eredetű ornamentika, motívumok használata.[2099]

Ugyanakkor a reprezentáció bizánci formája az avar elit esetében felszínes és formális jelenség volt, hiszen az avar vezetőréteget kulturális értelemben nem alakította át a bizánci civilizáció, az avar hatalmi struktúra alapvetően keleti jellegű maradt, amit a nomád típusú hatalmi reprezentáció fennmaradása mutat (ld. lovastemetkezések, fegyverzet és harcmodor, hatalmi szimbólumok: jogar, félhold alakú fejdísz). Az avarok világában megjelent, szelektív módon kiválasztott bizánci elemek a nomád kultúra és életmód kereteibe illeszkedtek. A bizánci nemesfémedények[2100] a barbár uralkodói reprezentáció eszközévé váltak, a bizánci típusú díszes veretek a ruházatot ékesítették, a bizánci templomi berendezések (csengők, lámpák láncai és fém elemei) a mindennapi életben praktikus szerepet kaptak. A bizánci javakból történt kulturális szelekció során az avarok nem emelkedtek felül a nomád életvitel horizontján.

Bizánc a birodalom északi peremén megtelepedett barbárokkal folytatott politikáját a 7. sz. közepétől változtatta meg. A Herakleios császár által kialakított "*bizánci oikomené*"-nek — szemben a bolgárokkal vagy a kazárokkal — a konstantinápolyi vereség után meggyengült avarok már nem lehettek a tagjai.[2101] Ezzel szemben a 7. sz. közepén a Fekete-tenger térségében a bolgár Kuvrat kán a bizánci államhoz hűséges magas rangú állami tisztviselőnek járó *patrikios* címet is megkapta.[2102] Avar vezető soha nem kapott bizánci birodalmi címet, nem tudunk házassági kapcsolatokról, túszokról.[2103] Az ideológiailag és szervezetileg zárt avar kaganátus Bizáncnak csak alkalmi szövetségese lehetett, mert az avar vezetőréteg távlati céljait nem tudta összehangolni a birodalommal, de erre a 7. század második felétől Bizánc részéről már nem is volt igény.

[2095] A bócsai szíjvég és címerpajzs alakú veretek igen gyenge minőségű, bronz utánzata a vajdasági csíki temető 103. sírjában került elő, mutatva, hogy az álcsatos stílus nemcsak a középréteget, hanem a köznépet is elérte; Csík 103. sír: Bugarski 2009, T. XVII, 10-11.

[2096] Z. A. Lvova–A. I. Semenov: K proverke osnovanij rekonstrukcii Pereščepinskogi meča. Archaeologičeskij sbornik 1986, 81, ris. 3; Werner 1984a, 26; Komar 2006, 38.

[2097] Komar 2006, 38.

[2098] Ld. az álcsatos övek fejezetet.

[2099] A jelenség a késő avar korban is megfigyelhető, amikor az elit felső rétege nagyobb fogékonyságot mutat a bizánci tárgyak és díszítés iránt, mint az alacsonyabb társadalmi helyzetű csoportok. Daim 2000, 193; Csiky 2009, 164.

[2100] Vida 2016, 47-73; Bollók, *Diplomácia.*

[2101] Obolensky 1971, 42-68; Haldon 1993, 41-91.

[2102] A Rómával való együttműködés jeleként korábban a hun király, Attila is a legmagasabb birodalmi tisztséget (*magister militum)* viselte. H. Saradi, The oecumenical Character of Byzantium. In: Byzantium: An Oecumenical Empire. Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium. Athen 2002, 21-33; Vachkova 2008, 343–345.

[2103] Nechaeva 2014, 51-54.

Az Alpok-Adria vidéki romanizált '*koine*' és az avar kori Pannonia

Kevés írásos forrás maradt fenn a késő antik kultúrájú közösségekre vonatkozóan Pannonia területén, ezért azonosításuk során a régészet meghatározó szerepet kap. Manapság a jelentősebb római kori pannoniai települések térségében egyre inkább szaporodnak a római továbbélés gyér bizonyítékai, ám vélhetően a barbár túlsúly miatt nagy nehézségeket okoz a továbbélő romanizáltak nyelvi, kulturális, vallási, területi csoportjainak azonosítása.[2104] Pannoniában az 5-7. században a romanizáltak a barbárok teremtette politikai/hatalmi strukturákba illeszkedtek be, önálló központjaik a Keszthely-fenékpusztai erődben és Scarbantiaban mutathatók ki. A késő antik kultúrájú népesség régészeti leletanyagának felkutatásában módszertanilag barbárok és romanizáltak együttélésének, helyi kapcsolatának, életmódjának vizsgálata hozhat eredményt. Ennek során szakítanunk kell azokkal a hagyományokkal, amelyek a 'barbár' és 'romanizált' megnevezéseket, mint egymással szemben álló, egymást kizáró fogalmakat használták.[2105]

A Keszthely-fenékpusztai erőd déli fala melletti temető közlése, a horreumi temető újraértékelése minden korábbinál meggyőzőbb bizonyítékokat hozott a helyi késő antik kontinuitás tekintetében, és ezzel érezhetően új lendületet kaptak a pannoniai provinciális római kultúra 5-7. századi továbbélésének és megjelenési formáinak mélyebb megismerésére irányuló vizsgálatok.[2106] Ennek köszönhetően a megnövekedett leletanyag, az újabb régészeti megfigyelések és tudományos eredmények már a kora avar kori romanizált kultúrájú népesség összetételét és más népekkel való együttélését érintő kérdések feltevésére adnak lehetőséget.[2107] Pannonia területén a késő antik kultúra 5-6. századi leletanyagát korábban elsősorban azért nem sikerült hitelt érdemlően meghatározni, mert a formailag évszázadokon át lényegében változatlan, egyszerű bronz és vas tárgyak pontosan nem keltezhetők (kosaras, poliéder díszes fülbevalók, vas és bronz tűk, gyűrűk, karperecek).[2108]

Kivételt képez azonban e késő antik leletek kora avar kori rétege, mert azok időrendje a társleletek (pl. gyöngyök, övdíszek) segítségével már pontosabban megadható. Ugyanakkor a 6. század végétől Pannoniában is megfigyelhető az Alpok-Adria térségben és az Alpoktól északra is kimutatható jelenség, mely szerint a késő antik népesség a 6. század végétől – talán hogy a multikulturális környezetben a saját identitását kihangsúlyozza – felhagyott a melléklet nélküli temetkezés 4-6. században az egész Mediterráneumban általános gyakorlatával.[2109] Ennek köszönhetően a változatos leletanyag elemzése során a tipokronológiai módszeren túlmutatva a késő antik kultúra helyi továbbélését és átalakulását új szempontok, a technológiai tudás és a romanizáltakhoz köthető életmód (pl. késő antik mezőgazdasági technikák), mentalitás, kulturális igény és a vallási élet rekonstrukciójával is bizonyíthatjuk.[2110] Magyarázatra szorul továbbá az a jelenség is, hogy az egykori Pannónia területén a kora és közép avar korban miért nagyobb a késő antik-mediterrán jellegű tárgytípusok száma, miért gyakoribb a magasabb színvonalú technológia alkalmazása mint az Alföldön?[2111]

[2104] A romanizáltak történeti kutatásának lehetőségeiről: Pohl 2013, 1-46; Pohl 2014, 406-418.

[2105] Ennek a megközelítésnek a bírálatához lásd: Brather 2004, 290-301; von Rummel 2007; Fehr 2010, 42-69; A történeti kutatásról: Pohl 2014, 406-418.

[2106] Müller 2010; Müller 2014.

[2107] Vida 2009, 233-260.

[2108] Vida 2011, 397-437.

[2109] Bierbrauer 2004a, 51-72.

[2110] P. Brown: The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200-1000. 10th Anniversary Revised Edition. ³Chichester/Malden, MA 2013.

[2111] Bálint Csanád e kulturális jelenséget „Dunántúl jelenségnek" nevezte el. Bálint 1993, 245; Bálint 1995, 310, 317; Hasonlóan említi: Daim 2003, 469;Csiky, G.: Armament and Society in the Mirror of the Avar Archaeology. The Transdanubia-Phenomenon Revisited. Studia Universitatis Cibinensis. Series Historica. Suppl. No. 1. 2011. 9-34; A „Dunántúl jelenség" a Kárpát-medence központú kutatásban az Alfölddel való

dc_1440_17

Késő antik köznépi kultúra nyomai

Az Alpok-Adria térségének romanizált kultúrájú népességét számos közös kulturális elem köti össze, amelyek megnyilvánulnak a viselet, az ékszerek, az ornamentika és szimbólumok, az életmód és a temetkezési szokások tekintetében. E hatalmas régióban több ékszer és viseleti tárgy, vagy amulett ismert, amelyek az avar kori Pannoniában is előfordulnak, és közös kulturális alapokat jeleznek.[2112] Kulturálisan homogén, késő antik leletegyüttesek vannak jelen a Keszthely-fenékpusztai erőd előkelő és köznépi temetkezéseiben. A térségben folyamatosan fennálló kapcsolatokat, és a párhuzamos fejlődést nemcsak azonos formájú ékszerek és viseleti tárgyak bizonyítják, hanem az azonos viselet (=öltözet), valamint az azonos motívum- és díszítésrendszer is.[2113] Ezenkívül a vizsgált régióban a vallás ill. a szellemi kultúra közös vonásaira mutatnak a temetkezési szokások és egyes leletek (pl. amulettek, ókeresztény jelenetek, leegyszerűsített, elvont ókeresztény jelképek: galamb, kakas, páva alakú állatfibulák). A rokon leletanyag és a temetkezési szokások azt bizonyítják, hogy az Alpok-Adria-térségében továbbélő romanizált kulturális „koiné"-nak Pannonia még a 6. században és a 7. század első felében is része volt. A helyi csoportok a barbár betelepedések ellenére is ápolták hagyományaikat, és távolsági kapcsolatot tartottak fenn a mediterrán területekkel.

A hazai kutatás eddig még nem értékelte a maga teljességében e késő antik kulturális jelenséget, ezért áttekintő táblázatot készítettem a kora avar kori leletanyag romanizált kultúrára utaló leleteiről, késő antik, „formai köréről" (ld. 2. típustábla). Aligha meglepő, hogy szinte kivétel nélkül minden, a típustáblán szereplő tárgy párhuzama előfordul az észak-itáliai romanizáltak M. Brozzi által másfél évtizede összeállított leletanyagában (7. típustábla). Valójában e tárgyak kapcsolatrendszere kiterjeszthető az egész Alpok-Adria térségére (Észak-Itália, Dalmácia, Kelet-Alpok vidéke), ahol még nyilvánvalóbb a késő antik hagyományok továbbélése, és hasonló ütemű és irányú átalakulása.[2114] Az anyagi és szellemi kultúra közös vonásai (az azonos elterjedési térképek) e hatalmas területen nem egy korabeli politikai-hatalmi szervezet, hanem a közös provinciális római kulturális örökség, azonos életmód és jogi helyzet, vagyis a közös késő antik és keresztény hagyományok visszatükröződései.[2115] (11, 13, 14, 31. térképek)

Az Alpok-Adria térségében a késő római időszaktól a kora középkorig (5-7. sz.) készített viseleti tárgyak és ékszerek az avar kori Pannonia területén is megtalálhatók (zárt kosaras[2116], a tömör poliéder végződésű fülbevalók[2117], fémdíszes hajhálók, karkötők, ékszerfunkciót is betöltő viseleti tárgyak: az állatalakos fibulák, dísztűk, pl. stílustűk[2118], gyűrűk, csatfibulák. Újabb ásatások mutatják, hogy e romanizált kulturális közeg az 5-6. századi Pannoniában is kimutatható (ld. 5. századi kosaras fülbevalók, Győr, Mözs). Az avar kori zárt kosaras fülbevalók elterjedése sem koncentrálódik Keszthely-Fenékpusztára, s egy újabban

összevetésben nyer értelmet, akárcsak a 10. századi hasonló elnevezés. A „Dunántúl jelenség" valójában az Alpok-Adria térség romanizált kultúrájának helyi megnyilvánulása.

[2112] A romanizáltak azonosításának lehetőségét pozitívan ítéli meg: Riemer 2000, 21; Bierbrauer 2004a, 210-242; A „romanisches Kulturmodell" elméletet elveti Brather 2004, 290ff; Fehr 2010, 658-667.

[2113] Nagy 1998, 379.

[2114] Az elmúlt évtizedekben jelentős munkák tárták fel e térség romanizált népességének hagyatékát, a romanizált közösség továbbélésére utaló közös és eltérő vonásokat. Vinski 1968; Ibler 1992; Bierbrauer 1987; 159 Brozzi 1989, 83, Tav. 12.; Riemer 2000, 89-95.

[2115] Bierbrauer 2004b, 210-242; A kutatásban korábban az Alpok-vidéki romanizáltak közösségére, mint államszerű képződményre alkalmazott megjelölés *„Romania" (Alpenromania)* ma már nem tartható.vö. Fehr 2010, 601-657.

[2116] Bierbrauer 1987, 147-149, Abb. 211; Riemer 2000, 45-64; Vida 2012, 63-84.

[2117] Keszthely: Müller 1989, 176, 7. kép 84/1; Bierbrauer 1987, 150-152, Abb. 22.

[2118] Bierbrauer 1987, 161-162; Barkóczi 1994, 24-92.

Tác/Gorsiumban[2119] ismertté vált példány további avar kori késő antik kultúrájú központok lehetséges létére hívja fel a figyelmet az egykori Pannonia területén.

A közös nyugat mediterrán kulturális hagyományokat mutatja továbbá az áttört díszű, négyszögletes taggal ellátott tűknek a zárt kosaras fülbevalókéhoz hasonló elterjedése az Alpok-Adria térségben, Szicíliában, ill. az Alpoktól északra. (13, 14, 31. térkép, 35-37. t.) Az Alpok-Adria térségben a romanizált népesség körében igen kedveltek voltak a karkötők[2120], sőt gyakori szokás a több karkötő viselete[2121], s ez már a késő római temetőkben is megfigyelhető.[2122]Egyszerű bronz, vonalas mintával díszített karkötők voltak a Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 6. és 18. sírjaiban, s a 9. sírban a bronz karkötő egy vas példánnyal társult.[2123] Emellett gyakran fordultak elő az egyszerű vas példányok is, amint az nemcsak a Keszthely-Fenékpuszta horreumi, hanem a déli erődfal melletti temető sírjai is mutatják.[2124]Sajátos késő antik kulturális jelenség, hogy a kevésbé értékes anyagból készült karkötők gyakran találhatók nemesfém ékszerek mellett a sírokban (pl. Fenékpuszta horreumi temető 9. és 17. sírok[2125]), tehát a vas és bronz karperecek használata nem hozható összefüggésbe az eltemettet társadalmi helyzetével.

A plasztikus kivitelű vagy lemezes állatalakos fibulák viselete a kelet-dunántúli térségben szorosan kötődik az Alpok-Adria térség késő antik, keresztény kulturális környezetéhez. A kiválasztott állatok (galamb, kakas, páva, ló) a viseleti elemeken újtestamentumi szimbólumként váltak a keresztény hit, ill. néphit jellegzetes kísérőivé, hasonlók Itáliában a templom körüli temetőkben is előkerültek. Az állatalakos fibulák Keszthely-Fenékpusztán és néhány pannoniai temetőben (Csákberény, Pécs, Várpalota) szorosan kötődnek ehhez a nyugat-mediterrán hagyományhoz. Jól mutatja a lakosság egy csoportjának igényét e szimbolikus jelentésű tárgyak birtoklására néhány eredeti, provinciális római időszakból származó ezüst és bronz madár és ló alakú fibula (Csákberény, Keszthely) használata is. Az ép tűszerkezetű példányok ruhakapcsolóként szolgáltak, de ismertek bajelharító amulettként tarsolyban őrzött állatalakos fibulák is (Zamárdi[2126], Pókaszepetk[2127])

A kosaras fülbevalókhoz és az állatalakos fibulákhoz hasonlóan közvetlenül provinciális római előzményekre vezethetők vissza az Alpok-Adria vidékén a szvasztika-fibulák is, amelyek nagy számban fordulnak elő Dalmáciában, Boszniában és Szlovéniában[2128], de viseletük és használatuk a Kelet-Mediterraneumban ugyanebben az időben nem dokumentált.[2129] Az ősi szvasztika-motívum mágikus vagy apotropaikus jelentése a késő antik időszakban is ismert volt, de az alapformában meghúzódó kereszt alak miatt felmerült a szvasztika keresztény átértelmezésének lehetősége is.[2130]

Különösnek tűnik, hogy Itáliában kevés keresztfibula és kereszt alakú függő került elő a templom körüli temetőkben.[2131] Nagyobb számban fordulnak azonban elő keresztek az 5-7.

[2119] Schilling 2011, 388-389, Abb. 2,2.
[2120] Müller 2010, 211-216.
[2121] Brozzi 1989; Riemer 2000, Baldini-Lippolis 1999; Garam 2001,
[2122] A Keszthely–Fenékpuszta horreumi temető 34. sírjában volt egy pont-kör díszes csont karperec és hasonlók fordultak elő a déli erőd melletti temetőben. Müller 2010, 215 f.
[2123] Vida 2011, Taf. 3,9; 7,11-13; 15,3.
[2124] Müller 2010, 214.
[2125] Vida 2011, 425, Taf. 7; 432, Taf. 14.
[2126] Bárdos–Garam 2009, 286, Taf. 84,671,5; 219, Taf. 19,162,6.
[2127] Sós–Salamon 1995, Pl. VIII,26.
[2128] Ptuj: Vinski 1968, Tb. VIII,39-40; Sesto al Rhegina: Brozzi 1989, 83, Tav. 12,4; Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal melletti temető: Müller 1999, 172, 3. kép 11/1. A szvasztika fibulák előzményeihez ld. M. Buora: Hakenkreuzfibeln aus Norditalien. BVbl. 72, 2007, 319-326.
[2129] Ibler 1992, 29-31; Müller 2010, 204-211.
[2130] Ezért már Zd. Vinski is együtt elemezte a térségben előkerült keresztfibulákat és a kereszteket. Vinski 1968, 103-166.
[2131] Riemer 2000, 116-120.

dc_1440_17

században azokon a területeken, ahol jelentősebb barbár jelenléttel is számolhatunk (pl. Boszniában vagy Itália langobardok által megszállt részén). Az adriai térségben a keresztek változatos formákat mutatnak, és az itáliai eredetű típusok mellett már kelet mediterrán formák és helyi változatok is ismertek.[2132] Hasonló képet mutat az avar kori Pannoniában is a keresztek elterjedése (8. térkép 1), mert éppen a fenékpusztai erőd temetőiben hiányoznak, pedig az ottani keresztény közösség jelenlétére a három apszisos bazilika is utal. Mindez azt mutatja, hogy a keresztek, mint személyes tárgyak eltemetése nem volt szokásban a Keszthely-fenékpusztai kereszténynél. Gyakoribb volt a kereszt Fenékpusztán kívül, más kelet-dunántúli avar temetőben olyan személyeknél, akik akár keresztények is lehettek, vagy a kereszténységgel valamilyen formában kapcsolatba kerültek. Ezért ismerve és elismerve a kereszt óvó-védő erejét, a kereszt apotropaikus szimbólumként a sírjukba is belekerült.[2133]

A pannoniai ókeresztény jelenetekkel díszített doboz fibulák egy csoportja képi programja által is utal a továbbélő helyi romanizált lakosság hagyományaira. Az ábrázolások között kedveltek voltak olyan antik(-pogány) előképekre visszavezethető képtípusok mint a császár-apotheosis, Bellerophon és Chimeira küzdelme vagy a „Duna vidéki lovas isten", amelyek emlékét a helyi, provinciális római lakosság őrizhette meg.[2134] Bellerophon és Chimeira küzdelmének különösen elterjedt ábrázolása pannoniai sajátosságnak tekinthető. A technikai jegyeik alapján helyi készítménynek minősülő fibulák képtípusai eredeti pogány jelentésüket a 6-7. században a keresztény átértelmezés miatt elveszítették.[2135] Az antik pogány eredetű örökség ilyen innovatív módon történő aktualizálása, korszerűsítése a helyi romanizált közösség megújulását, kulturális átalakulását jelzi. Emellett a dobozos fibulák másik csoportján előforduló ókeresztény jelenetek a 6-7. sz. fordulója után a Földközi-tenger térségében kialakult és divatba jött, a pannoniai keresztény közösség naprakész, eleven mediterrán kapcsolatait bizonyító ábrázolások (hódolat a kereszt előtt, Krisztius fej a kereszten).[2136]

Látható tehát hogy a Pannonia területén élt az 6-7. századi népesség anyagi és szellemi kultúrája szorosan kötődött az Délkelet-Alpok vidéke, Észak-Itália, Dalmácia térségének hasonló romanizált-keresztény műveltségéhez.[2137] A feltárt gazdag leletanyag arra mutat, hogy e szerves kapcsolat nem csupán egy újonnan betelepülő[2138] népcsoporttal hozható összefüggésbe a kora avar kor elején, hanem Pannonia 5. századtól helyben maradt, romanizált hagyományait őrző népességének köszönhető, és annak évszázadok óta fennálló kulturális és földrajzi kötődését mutatja.[2139] A Keszthely-fenékpusztai lelőhelyen született

[2132] Vinski 1968, 103-166; Curta 2005, 181-219.

[2133] Bollók 2013, 227-241; Bollók 2016, 215-230; Bollók Á.: A „kereszt-phylaktērion" és a mellkereszttel való temetkezés szokásának háttere a késő ókori Kelet-Mediterráneumban és a Kárpát-medencében (The "Phylactery of the Cross" and the Mortuary Practice of Burying the Dead with Pendant Crosses in the Late Antique Eastern Mediterranean and the Carpathian Basin) In: Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára, Szerk. Csécs, T., Takács, M., Merva, Sz. Győr: Lekri Group Kft 2016, 133-149; 2016, 215-230.

[2134] Glaser 2002, 145-152; Tóth 2005, 183-202; Tóth 2013, 203-220. Újabban részletesen Bollók Á. tárgyalta a kérdést. Bollók 2014, 264-271.

[2135] A Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 5. sírjában talált fibula ábrázolását Franz Glaser Herakles és Omphalos jeleneteként azonosította, ugyanezt Tóth Endre Lázár feltámasztása jelenetként értelmezte. A Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 12 sírjának fibuláján Pegasus és rajta Bellerophon látható, s a ló lábai alatt a Chimaira. Glaser 2002, 145-152; Tóth 2005, 183-202. Az antik képtípusok késő antik jelentésváltozásához: W. Raeck: Modernisierte Mythen. Zum Umgang der Spätantike mit klassischen Bildthemen. Stuttgart 1992.

[2136] Tóth 2013, 203-220.; Bollók 2014, 264-271.

[2137] Bierbrauer 1987, 159, Abb. 27; Brozzi 1989, 83, Tav. 12.

[2138] Ez a kapcsolat olyan erős, hogy egyes esetekben felmerült a Keszthely-kultúra állatalakos fibuláinak és más kisfibulái itáliai eredetének a feltételezése. Straub 1999, 183; Straub 1999b, 201-202.

[2139] Az avar kori bizánci jellegű leletanyag feldolgozása során is felmerült a romanizált népesség létének lehetősége, de a szerző nem vizsgálja ennek a népességnek az eredetét, nem utal a helyi eredet lehetőségére Garam 2001, 178-99.

modell értékű új eredmények a romanizált kultúra további kutatására ösztönöznek nemcsak az egykori római kori városok (Aquincum, Gorsium), erődök és villák körzetében, hanem a langobard és az avar kori soros temetők népessége esetében is.[2140]

A barbár és romanizált elemek kulturális keveredése figyelhető meg a díszítőstílus változásában, a pont-kör díszítés megjelenése tekintetében késő antik és a Meroving típusú ékszereken és visleti tárgyakon. A Keszthely-környéki pont-kör díszes kengyeles fibulák és S-alakú fibulák az egymásra ható barbár és romanizált közös kultúra köznépi megnyilvánulásai, amelyek a tárgyi szimbólumok szintjén tükrözi a végbe ment kulturális folyamatokat.[2141] Az Alpok-Adria térségében a helyi romanizáltak az 5. századtól kezdve éltek együtt a betelepült germánokkal és más barbárokkal. A 6. században a kulturális átalakulási folyamat jele, hogy formailag a késő antik (keresztek, állatfibulák) és a Meroving kultúrkörhöz köthető öntött viseleti tárgyak (kengyeles-, S- és madár alakú fibulák) egyszerűbb technológiai kivitelben és pont-kör dísszel megjelentek a késő antik viseleti helyzetnek megfelelően. A pont-kör díszes kengyeles és S-alakú fibulákat M. Brozzi is az észak-itáliai romanizáltak leletanyagához kötötte (7. típustábla 12-13).[2142] Fenékpusztán a horreumi temető elit sírjaiban is előkerültek a a Vörsön talált S-alakú langobard fibulákkal azonos műhelyből kikerült fibulák[2143], amelyek a késő antik viseletnek megfelelően mellkas felső részén kapcsolták össze a kendőt. Ezekben az esetekben vélhetően romanizált előkelő nők használtak eredetileg langobard környezetben készült ékszereket és azokat a saját szokásaiknak megfelelően viselték[2144] (11. típustábla 8), mint hasonló folyamatok mentek végbe az Alpok-Adria térségében is (pl. Teurnia, Kranj).[2145]

A kora avar kori temetőelemzések alátámasztották azt a korábbi feltételezést, hogy az avar kori Kárpát-medencében késő antik viseleti szokásokat követő személyek nemcsak a Keszthely-kultúra területén, és Pécs/Sopianae környékén éltek, hanem szórványosan megtalálhatók Kelet-Pannoniában is (Budakalász, Kölked, Szekszárd, Csákberény, Várpalota, Balatonfűzfő, Tác).[2146] E köznépi, romanizált kultúrájú csoportok mellett azonban nem sikerült kimutatni késő antik kultúrájú előkelőket.[2147] Ha számolunk is azzal a lehetőséggel, hogy a Mediterraneum nyugati feléből, Itáliából betelepedtek egyes romanizált csoportok Pannonia területére a 6. század folyamán[2148], számuk nem lehetett jelentős és a nyugat-mediterrán kapcsolatait hagyományosan őrző helyi késő antik maradványlakosságot erősítették. A leletanyag alapján feltételezhető, hogy a folyamatos barbár betelepülések ellenére Pannonia romanizált alaplakosságának soha nem szűntek meg a kapcsolatai az Alpok-Adria térsége kulturális, gazdasági és vallási központjaival. Erre utal a köznép és az elit anyagában is megfogható hasonló viseleti elemek, és a hasonló szimbólumok kedvelése.

Az újabb kutatások arra mutatnak, hogy Keszthely-Fenékpuszta mellett további késő antik központok esetében is felmerülhet a helyi antik és keresztény hagyományok kontinuitásának lehetősége.[2149] Tác/Gorsiumban kora avar kori temető részleteit sikerült feltárni, és a települési rétegében egy bronz zárt kosaras fülbevaló került elő. A késő antik nyomok mellett a temetőben jelen voltak a helyi Meroving kultúrájú népességre utaló leletek, sőt egy skandináviai kapcsolatokra utaló fibula is.[2150] A tác/gorsiumi erődített városban az avar kor

[2140] Bierbrauer 1979, 104-107.
[2141] Koncz-Ódor 2016, 145156.
[2142] Brozzi 1989, 84, Tav. 13,3-4; 89, Tav. 18,7.
[2143] Horváth 2012, 210-242.
[2144] A feltételezést elfogadja, de a germánok szerepét hangsúlyozza: Müller 2011, 326-327.
[2145] Quast 2008, 361-375.
[2146] Kiss 1968, 95; Kiss 1977; Biarbrauer 1979, 104-107; Vida 2009, 233-260.
[2147] Késő antik kultúrájú elitet az avar korban csak Keszthely-Fenékpusztán figyelhetünk meg, ahol az arany ékszerek és viseleti tárgyak utalnak rájuk. Vida 2011a, 397-437.
[2148] Ld. legutóbb irodalommal: Müller 2014, 167-173.
[2149] Heinrich-Tamáska 2012, 228-232.
[2150] Schilling 2009, 261-171; Schilling 2011, 381-396.

dc_1440_17

elején hasonlóan Fenékpusztához ugyancsak egy multikulturális közösség élt, amelyben germánok és romanizáltak is éltek. Az avar uralom alatt Gorsium Fenékpusztához hasonlóan kulturális és gazdasági szerepet tölthetett be. A gorsiumi közösség eddig ismert leletanyaga más kelet-dunántúli kora avar soros temetők hagyatékával rokon (ld. díszfüggők), de a feltételezhető helyi késő antik kultúrájú népesség jelentősége még nem ítélhető meg.

Keszthely az avar-bizánci háborúk idején az avar kaganátus nyugati határvidékéhez tartozott, környékén a kora avar kori időszakban nem éltek keleti, szyteppei életmódot folytató népcsoportok. A keleti eredetű avarok megtelepedésének nyomait csak a 7. sz. második harmadától, felétől találjuk meg itt, de már nem a fenékpusztai erőd területén, hanem a Keszthely környéki temetőkben (Keszthely-Dobogó, -Városi temető, Gyenesdiás). Fenékpuszta a 7. sz. második harmadában elvesztette központi hely szerepét.[2151] Az erőd romanizált népessége elköltözött és később "elavarosodott", de amint a lesencetomaji temető példája mutatja Keszthely szűkebb környékén a késő antik viseleti hagyományok (s talán a kereszténység is) egészen a 9. század elejéig fennmaradtak.[2152] Ez a közösség azonban a leletek tanúsága szerint ekkora már elvesztette közvetlen kapcsolatát a Mediterraneummal. Romanizált hagyományokat követő népesség továbbélésére utal több, a 7. sz. utolsó negyedében nyitott Sopianae, Mecsek-környéki temető is, amelyek korai fázisában figyelhetők meg a késő antik viseletre (tű és fibula), a kereszténység jelenlétére utaló hagyományok (Romonya I, II.; Szellő, Nagypall; Nagyharsány, Kékesd, Kölked A). (4-8. temetőtérképek, 4-8. temetőtérképek).[2153]

A nyugat-mediterrán kapcsolatok történeti értelmezése

A késő antik időszakban a Kárpát-medencébe telepedett barbár népek alkalmazkodva a térség hatalmi viszonyaihoz a nyugati vagy a kelet-római uralkodók támogatását keresték.[2154] Ez a sajátos politikai viszony lehetőséget adott Pannoniában a kisszámú, helyi provinciális római maradványlakosság számára, hogy barbár uralom alatt is fenntartsa hagyományos mediterraneumi kapcsolatait, amelyek rekonstrukciójára, ha töredékesen is, de kísérletet tehetünk részben a történeti források, részben pedig a régészeti leletek alapján. Az 5. sz. első felében a Pannonia területén működő *foederati* csoportok (beleértve a hunokat is) irányításáról és működéséről, feladatairól alig tudunk valamit.[2155] A hunok bukása után Markianos keletrómai császár a keleti gótoknak adta át Pannoniát és ő egyezett meg Tisza vidékén megtelepedő gepidákkal is.[2156] Az 5. sz. végén és a 6. sz. elején Nagy Theoderik itáliai király hatalmi érdekszféráját Pannonia és Noricum térségére is kiterjesztette, s ez továbbra is biztosította az Alpok-Adria térségben a romanizált közösségek közötti állandó kapcsolattartást.[2157] A Bizánci Birodalom nem szűnő befolyását jelzi a térségben, hogy a gót-bizánci háborúk után még a langobárdok is Iustinianus bizánci császárral egyetértésben, vele

[2151] Müller 1999, 153-179.
[2152] Perémi 2000, 41-75; Perémi 1998, 107-121; Perémi 2002, 79-109.
[2153] Tóth 2013, 203-220.
[2154] Pannonia területe a késő antik időszakban közigazgatásilag az itáliai prefektúrához, a pannoniai *dioecesis*-hez tartozott, és a 4-6. században e területen élt népek kontrollálásáért, befolyásolásáért küzdelem folyt a keleti és a nyugati birodalomrész között. Lotter 2003, 17-30.
[2155] Lotter 2003, 17-30; A *foederati* csoportok jelenlétére gazdag leletanyaggal ellátott férfi és női temetkezések utalnak. J. Tejral: Die spätantiken militärische Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der sicht der Grabfunde, In: Germanen beiderseits des spätantiken Limes, Th. Fischer–G. Precht–J. Tejral (Hrsg.) Spisy Arch. ústavu AV ČR 13. Brno 1999, 217-292.
[2156] W. Pohl: Gepiden. Gepidische Überreste. RGA 11 (1968) 137-138.
[2157] Lotter 2003, 29-30.

dc_1440_17

szövetséget kötve foglalták el Dél-Pannonia térségét (*Νορικον πολις*).[2158] Pannonia tehát a késő antik időszakban sem vesztette el jelentőségét, hiszen a területe feletti ellenőrzést az 5-6. századi nyugat és lkelet római uralkodók továbra is meg akarták őrizni, sőt e tekintetben a két birodalomrész között bizonyos vetélkedés is kiolvasható a forrásokból.[2159] Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a térségben megjelenő eurázsiai avarok is a bizánci császártól kérték a pannoniai letelepedés lehetőségét.[2160]

Dunántúli romanizált kultúrájú, közösségek létére, azok vezetőire csupán néhány 6. századi történeti forrás utal. Pannoniában 520 táján született a jelentős egyházi író, kolostoralapító, később a Szentföldet, Palesztinát is megjárt Bragai Szent Márton, aki 580-ban Bracara (ma Braga, P) püspökeként halt meg.[2161] Néhány egyházi személy említése még a 6. század második felében is a működő egyházszervezet maradványaira utal. A gradoi zsinaton 572-ben részt vett Vigilius Scarbantia püspöke (*vigilius episcopus scaravaciensis*[2162]*)*, s 599-ben Isztriában egy Johannes nevű, Pannoniából menekült papról hallunk.[2163] Mindketten egy-egy helyi keresztény közösséget vezethettek, akik között élhettek a provinciális római eredetű lakosság leszármazottai, s ily módon láthatóvá válnak a pannoniai egyházszervezet még működő kis csoportjaira.[2164] A felsorolt 6. századi, előkelő pannoniai személyek kivétel nélkül a klérushoz tartoztak, a közösségek elöljárói, vezetői voltak, és feltehetően olyan helyi jómódú családokból származtak, akik még ekkor is távolsági (mediterraneumi) kapcsolatokkal rendelkeztek vagy távolsági utakra vállalkoztak.

Az előkelő családokból származó papi személyek mellett a forrásokban alig hallunk a középrétegről vagy a köznépről. *Paulus Diaconus* az Alboin vezetése alatt a langobárdokkal együtt 568 húsvétján Itáliába költözött népek között említi a pannoniaiakat (*pannonii*) is, akik az ugyancsak felsorolt noricumiakhoz hasonlóan (*norici*), a helyi provinciális római eredetű és kultúrájú maradványlakosság köznépi elemei lehettek.[2165]

Szent Gregentinus taphari püspök életrajzából egy, a 8. században Pannoniából elmenekült/elűzött papról hallunk. A forrás újabb bizonyíték az avar kori a keresztény közösségek 8. századi továbbélésére, esetleg keresztény térítésre.[2166] A történeti források azonban ekkor már nem adnak kielégítő magyarázatot a gyér pannoniai romanizált népesség Alpok-Adria-vidéki keresztény közösségekkel fenntartott kapcsolatát illetően. Mivel újabb történeti források előkerülése nem várható, a régészetre hárul a feladat, hogy komplex módszerekkel kísérelje meg az 5-7. századi pannoniai romanizált lakosság hagyatékának mind teljesebb feltárását.[2167]

A 6. században még egyes pannoniai városokban és erődökben (Scarbantia, Savaria, Aquincum, Fenékpuszta, Gorsium) kimutathatók a késő antik élet szerény nyomai.[2168] Vidéki környezetben több langobárd temetőkben is sikerült hagyományos régészeti és

[2158] W. Pohl: Die Langobarden in Pannonien und Justinians Gotenkrieg. In: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. Bis zum 11. Jahrhundert. Hrsg.: D. Bialeková-J. Zábojník. Bratislava 1996, 27-35; Christou 1991, 75-106.

[2159] Lotter 2003, 17-30; A területen a 6. sz. végéig számolhatunk az egyházszervezet működésével. Bratož 2011, 211.

[2160] Theophanes Byzantinus apud Photium, Bibl. 64, p. 77, 28-36; Szádeczky-Kardoss 1998, 35-36.

[2161] M. Ott: „St. Martin of Braga"In: The Catholic Encyclopedia, Vol. 9. New York 1910; Tóth 1998, 73.

[2162] E. Tóth: Vigilius Episcopus Scaravaciensis. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 26, 1974, 269-275.

[2163]*Gregorius Magnus, Epist. IX. 155.*Szádeczky Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998, 131-132.

[2164] Bratož 2011, 211.

[2165]*Paulus Diaconus, Historia Langobardorum* 2. 26.

[2166] A. Berger: Life and Works of Saint Gregentios, Archbishop of Taphar. Introduction, Critical Edition and Translation. With a contribution by G. Fiaccadori, Berlin 2006 (Millennium-Studien *7*), 915. Az adatot Bollók Ádámnak köszönöm.

[2167] Ezüst és bronz fóliakeresztek kerültek elő a zamárdi temetőből 8. századi kontextusból: Garam 2016, 252.

[2168] ld. Vida 2011, 615-648.

természettudományos módszerekkel azonosítani romanizált kultúrájú csoportokat és személyeket[2169], és újabban langobard telepeken a késő antik kézműves(fazekas)-hagyományok meglétét.[2170] Jelenlegi régészeti adatok alapján a langobardok és az avarok nem települtek be a Keszthely-fenékpusztai erődbe, mert abban feltehetően a helyi késő antik kultúrájú közösség élt.[2171]

Ha 568-ban el is hagyta Pannoniát a langobardokkal együtt a helyi lakosság (*pannonii*) nagy része[2172], helyben maradt romanizáltakkal azonban továbbra is számolhatunk. Keszthelyen és Csákberényben antropológiai adatok is igazolják a provinciális lakosság továbbélését, és az újabb feltárások nyomán is szaporodnak a barbárok és romanizáltak együttélésére utaló adatok.[2173] A késő antik infrastruktúrának a langobardok és az avarok megtelepedésére gyakorolt hatását valójában csak ma kezdi jelentőségének megfelelő mértékben értékelni a kutatás.[2174]

A fenékpusztai késő antik erőd belső és külső temetőinek feldolgozása során minden korábbinál részletesebben sikerült rekonstruálni a romanizált közösség társadalmi tagozódását és mediterrán kapcsolatrendszerét.[2175] A viselet és a hitvilágra, a nyugat-mediterrán kapcsolatokra mutató tárgyak, a helyi késő antik, népesség továbbélését bizonyítják, amely még a 6-7. században is őrizte és ápolta hagyományos kapcsolatait a Délkelet-Alpok térségének, Észak-Itáliának, Dalmáciának keresztény lakosságával. Az Alpok-Adria vidéki térség kulturális értelemben a nyugat-mediterrán romanizált közegébe illeszkedett és ennek volt része Pannonia még az avar kor első fél évszázadában is.[2176] E kulturális kapcsolatrendszer kiterjedését egyes ékszerek és viseleti tárgyak használatának földrajzi határai is kijelölik. Aligha lehet véletlen, hogy ez a terület nagy vonalakban egybe esik a nyugat római birodalomnak 395-ben a Balkánon át a Duna vonalában meghúzott É-D-i irányú keleti határával (*Dioecoesis Pannoniarum*, később *Dioecoesis Illyricum*).[2177] Ezt a terülelet az itáliai gót királyság még a 6. század első évtizedeiben is ellenőrzése alatt tartotta és ezzel politikai értelemben biztosította a romanizált közösségek, mint kulturális szervezetek kapcsolattartását. A tárgyalt egyszerű technikai kivitelű és igénytelen díszítésű leletanyagba tartozó ékszerek és viseleti tárgyak (kosaras fülbevalók, négyszögletes taggal ellátott dísztűk, állatalakos fibulák), valójában a nyugati birodalomrész késő antik köznépi kultúráját jelenítették meg.

A leletanyag alapján feltételezhető, hogy a folyamatos barbár betelepülések ellenére Pannonia romanizált alaplakosságának a 7. sz. közepéig nem szűntek meg a kapcsolatai az Alpok-Adria térsége kulturális, gazdasági és vallási központjaival. Erre utal a köznép és az elit anyagában is megfogható hasonló viselet, a hasonló ornamentika és szimbólumok kedvelése. A nyugat-európai példák mutatják, hogy a romanizáltak nem etnikai közösségként, hanem egységes jogi státuszú személyekként jelentek meg a helyi társadalomban (pl.

[2169] Bóna 1976, 84; Vida 2008, 350-351; Peters et al. 2014, 337-360; Alt et al. 2014, 1-14.
[2170] Balatonlelle: Skriba−Sófalvi 2004, 121-163; Bocsi 2008, 415-430.
[2171] A langobardok a stratégiailag fontos Keszthely-fenékpusztai erőd közelében a Balaton dél-nyugati végénél, Vörsnél telepedtek le, s habár az erődből ismert langobard kori bepecsételt kerámia, langobardok temetkezései eddig nem kerültek elő. Pohl 1998-2002, 92.
[2172] Pohl 2002, Tóth 1994, 241-272.
[2173] Éry 2001, 37-60; Fóthi E.: Anthropologische Analyse des Skelettenmaterials aus den Gräbern neben dem Horreum und in der II. frühchristlichen Basilika von Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich-Tamáska (szerk.) 2011, 443-446; vö. Az altenerdingi temetőben is sikerült kimutatni a fizikai antropológia segítségével egy kb. 13 %-os nagyságú csoportot, amelyik a gracil mediterrán vonásokat mutat. A. Rettner ezt is érvnek használta fel. Rettner 2002, 281; vö. Fehr 2010, 97-125.
[2174]Kovrig 1955, 163-192; Bóna 1971, 289; Tomka 2006, 68-77; Daim 2003, 473-476; Virágos 2007, 213-240; Heinrich-Tamáska 2007-2008, 199-229.
[2175] Müller 2010, 184-237; Vida 2011, 397-437.
[2176] Graßl 1984, 251-267.
[2177] Demandt 1998, 212-240.

dc_1440_17

tributarii), akik meghatározott feladatokat láttak el, szolgáltatásokkal, katonáskodással tartoztak.[2178] Hasonló megegyezés formájában tagozódhattak be a romanizáltak a 6. században a langobard, majd az avar társadalomba is.

Bizánc kulturális kihívása: átalakuló köznépi kultúra

Az avar kor elején eredeti bizánci tárgyak (fémedények, textilek, bútorok, övgarnitúrák, ékszerek, stb.) zsákmány, ajándék vagy csere révén jutott el a Kárpát-medencébe, és az előkelők mindennapos használati tárgyává váltak az egész avar településterületen. Feltűnő azonban, hogy a kora bizánci leletek egy csoportja, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak a késő antik életformával, kizárólag az egykori Pannonia területén találhatók meg (pl. öntött gúla, poliéder vagy gömbcsüngős fülbevalók, zárt kosaras fülbevalók, késő antik, kora bizánci gyűrűk, préselt lemezes korongfibulák).

Ugyanekkor az avar kor elején a kelet-pannóniai és erdélyi temetőkben számos olyan eddig számba nem vett eredeti és kora bizánci hatásra kialakult ékszer és viseleti tárgy jelent meg, amelyeknek nincsen előzménye a helyi 5-6. századi késő antik leletanyagban, nincs helyi kézműipari kötődése. E bizánci hatású helyben készült tárgyak közül a jó minőségű, ezüstből készült példányokat már korán felismerte és értékelte a kutatás (pl. csillag alakú fülbevalókat, kiszélesedő végű, lemezes karkötők), de mindeddig nem kapott figyelmet néhány vasból és bronzból készült köznépi jellegű tárgytárgytípus, amely fontos információkat adhat a kulturális átalakulás szempontjából.

Gyakran ezek az egyszerű, kelet mediterrán ízlésű tárgyak nem önmagukban tűnnek fel, hanem teljes kulturális közegükkel együtt, vagyis nemcsak formájuk és díszítésük, hanem a kontextusuk is mediterrán/kora bizánci jellegű (viselet, temetkezési szokás, társleletek). E szerves provinciális bizánci kultúrájú környezetet a legszemléletesebben a Keszthely-fenékpusztai erőd mellett található temetkezések mutatják. Ezen új típusú, kelet mediterrán leletanyag a 6. századi langobard kori temetőkben még teljességgel hiányzik[2179], sőt a Keszthely-fenékpusztai erőd melletti temető avar kor előtti rétegéből is. Nem véletlen, mert Pannonia romanizált hagyományokat tükröző leletanyaga az avar kor előtt inkább az Alpok-Adria térségben megfigyelhető késő antik környezetbe illeszkedett.

Ezzel szemben a Kárpát-medencében az avar kor elején megjelent, új mediterrán eredetű leletanyag formavilága és díszítésrendszere már a Bizánci Birodalom keleti felében végbe ment innovatív változásokat tükrözi. Az új tárgytípusok a 6. században alakultak ki, s azokat a birodalom egyes régióiban többnyire azonos elvek alapján gyártották, és egy-egy tárgytípusnak kialakulhattak regionális és lokális változatai is.[2180] Az avar kor elejétől a Kárpát-medencében, de főleg az egykori Pannonia keleti felében és Erdély temetőiben megszaporodott az ilyen balkáni-bizánci viseletre, életmódra, vallásra és hitvilágra utaló tárgyak száma. Olyan a balkáni bizánci szokásokra, hitvilágra utaló régészeti jelenségekről, leletegyüttesekről, viseleti elemekről és ékszerekről van szó, amelyek megjelenésükben köznépi jellegűek és nem ritkán személyes kötődést mutatnak a Kelet-Mediterraneum provinciális, köznépi kultúrája felé. A kelet mediterrán hatás mértékének megítéléséhez a

[2178] vö. összehasonlításul a romanizáltak helyzete a bajor hercegség területén. I. Heitmeier: Baiern im Inn-, Eisack-, und Pustertal? Frühmittelalterliche Machtpolitik und die Frage der Siedlungsentwicklung im Tiroler Alpenraum. in: Romanen und Germanen im Herzen der Alpen zwischen 5. und 8. Jahrhundert. Beitraege zur Ausstellung im Schloss Runkelstein bei Bozen. Bozen 2005, 45-67; Fehr 2010, 225-231.

[2179] A pannoniai langobard temetőkben mind több romanizált kulturájú személyt sikerül azonosítani. ld. Peters et al. 2014, 337-360.

[2180] A bizánci kultúra regionális eltéréseire hívta fel a figyelmet: Mundell Mango 2003, 119-140; Eger 2010a, 133-140; Eger 2010b, 2010b, 129-168; Nallbani 2004, 25-42; Bollók 2011, 179-19; Bollók 2015, 265-314.

leletanyag formai rendszerezése, minőségi értékelése, a tárgyak kézműipari háttérének és a felhasználóinak lehetséges azonosítása után foghatunk hozzá.

Módszertani kérdések

A késő antik kultúra megújulása és felvirágzása a kora avar kori Kárpát-medencében nem magyarázható csupán a helyi romanizált hagyományok továbbélésének feltételezésével.[2181] A 6. század végén és a 7. század első felében megfigyelhető új, kora bizánci kulturális hatás a 6. században a Bizánci Birodalomban végbement innovatív változásokat tükrözte. Garam Éva a bizánci leletanyag monografikus feldolgozása kapcsán megállapította, hogy a leletanyagot tekintve a Dél-Dunántúl a kora avar korban jobban kapcsolódott a provinciális bizánci, mint az avar kultúrkörhöz.[2182]

A leletanyag elvégzett vizsgálata igazolta, hogy a kora avar kori Pannonia késő antik kultúrája két forrásból ered. Az egyik forrás a helyi romanizáltak hagyatéka, amelynek az Alpok-Adria térséghez kötődő szerény előzményei a 6. században Keszthely környékén[2183], és a pannoniai langobard temetőkben is megfoghatók. A másik forrás, amely a késő antik kultúra innovatív megújulását hozta, a balkáni bizánci provinciák térségéből érkező új impulzusokról árulkodik. Ez utóbbi azonban nem tekinthető pusztán kor- vagy divatjelenségnek, mert hátterében az avar balkáni-bizánci hadjáratok során a Kárpát-medencébe jutott különféle anyagi és szellemi természetű javak sejthetők, amelynek közvetítői e kultúrával szerves kapcsolatban lévő személyek lehettek. Alapvető kérdés, hogy kimutatható-e, és mely területekről vezethető le az adott történeti körülmények között e kelet mediterrán kulturális befolyás? Milyen szerepet kapott ezen kívül a mediterrán javak áramlásában a távolsági és határ menti kereskedelem vagy az adó, a zsákmány és az ajándékcsere.[2184] Kik lehettek a közvetítők? Csak az avar-bizánci hadjáratok következményének tekinthető-e a bizánci hatás vagy számolhatunk-e közvetlen balkáni-bizánci betelepítettekkel, vagy a kereskedelmi kapcsolatokat fenntartó/bonyolító közvetítőkkel/betelepülőkkel.[2185]

A keleti és nyugati mediterrán hagyományok elkülönítése azért okoz nehézséget, mert mindkét esetben alapvetően azonos kulturális és ideológiai alapokról van szó, amelynek az anyagi és szellemi kultúrában megfigyelhető megnyilvánulásai a régészet számára sokszor csak alig észrevehető különbségeket mutatnak. Ezért az elemzés során szükséges a két régióban a leletanyag formai és kézművestechnológiai különbségeinek azonosítása, kézműipari háttérének meghatározása, a leletfajták társadalmi kötődésének, valamint a Kárpát-medencébe kerülése módjának feltárása. Az Alpok-Adria vidéki késő antik leletanyag és a kelet-balkáni provinciális bizánci hagyaték elkülönítése[2186] elsősorban a különböző műhelyekben készült tárgyak eltérő formái és technológiái alapján lehetséges. A vizsgálat során tekinetttel kell lenni a központi (városi) és a provinciális bizánci műhelyek tevékenységének eltérő technológiai, formai, és díszítésbeli színvonalára.

Vitatható marad azonban, hogy az elkülönített leletanyag alapján lehetséges-e az avar kaganátusban a Balkán különböző bizánci provinciáiból származó idegenek, személyek vagy csoportok azonosítása.[2187] A felvázolt történeti körülmények felvetik a kérdést, hogy milyen módszertani feltételek teljesülése mellett lehetne egyáltalán lehetőség a régészeti leletanyag alapján a balkáni bizánci betelepített népesség azonosítására anélkül, hogy a tárgy=etnikum szemlélet csapdájába esnénk. Az azonosítás során nem segítenek olyan presztízsjavak,

[2181] Legutóbb: Müller 2016, 271-290.
[2182] Garam 2001, 56.
[2183] Vida 2009, 233-260; Müller 2010, 238-245; Müller 2016, 271-290.
[2184] Drauschke 2011, 201-232.
[2185] Vida 2009, 233-260.
[2186] Zábojník 2000, 327-365; Vida 2009, 233-260.
[2187] A források szerint mindkét Pannoniából és Daciából, Dardaniából, Moesiából, Praevalis-ból, Rhodope-ból, valamint Thrákiából. Lemerle 1979, 138-139; 146. 226. j.

luxustermékek, amelyek ajándék, zsákmány vagy kereskedelem révén is a Kárpát-medencébe kerülhettek (solidusok, ezüst edények, ékszerek), hiszen az ilyen tárgyak mozgása túlmutat a lokális és regionális kereteken, és az elitek közötti kapcsolatok keretében értelmezendők.

A késő antik leletanyag csak egyedi idegen leletek, és kivételes leletkontextus esetében utalhat betelepített személyre vagy csoportra. A balkáni személyek azonosítására elsősorban olyan egyszerű, köznépi jellegű leletanyag vagy szokások elterjedésének kimutatása esetében lehet esélyünk, amelyek a saját kulturális közegükben mindennapiak, az új földrajzi környezetben viszont szokatlan, feltűnően idegen elemek. Ilyen stilárisan és kulturálisan szignifikáns, idegen eredetű tárgyak nem lehettek a helyi Kárpát-medencei kézművesség termékei, hanem inkább személyes mobilitás révén, közvetítők mindennapi személyes tárgyaiként kerülhettek ide.

Számolni kell ugyanakkor a temetkezési szokásokban megnyilvánuló hasonlósággal, miszerint a keresztény népesség és a helyi romanizáltak temetkezéseiben a mediterrán szokásoknak megfelelően hiányoznak, vagy ritkák a mellékletek. Kérdéses marad az is, hogy a Kárpát-medncébe betelepítetteknek volt-e egyáltalán lehetőségük és igényük saját kulturális, vallási vagy etnikai identitásuk bármilyen kifejezésére. A hadjáratok során elhurcolt, és a Kárpát-medencébe került emberek nem tekinthetők békés bevándorlóknak, akik javaikkal együtt tervszerűen telepedtek le. Nem valószínű az sem, hogy ezek az áttelepítettek saját előkelőik vezetése alatt érkeztek volna, és nem tudjuk, hogy átmenthették-e egykori társadalmi pozíciójukat, vagy mindannyian alárendelt helyzetbe kerültek-e. Az elhurcolt személyek és csoportok letelepítéséről a történeti forrásokból mindössze arra következtethetünk, hogy az részben csoportosan történhetett, mert két generáció alatt lehetőségük volt a „néppé/törzsé" alakulásra.[2188]

Feltehetően a bizánci városokból kézművesek, specializált mesterek is kerültek az avar birodalomba, akik a népesség más tagjainál nagyobb eséllyel, gyorsabban illeszkedhettek be az új társadalmi keretek közé. A Kárpát-medencébe kerülve a betelepített balkáni népcsoportok alkalmazkodni kényszerültek a helyi adottságokhoz, és így maguk is alkotó részeseivé váltak az új társadalmi és kulturális kibontakozásnak.

Viselet és ékszerek

A kora avar korban számos olyan kora bizánci viseleti tárgy egyedi típusa jelent meg a Kárpát-medencében, amelyek nem készülhettek helyi műhelyben és egyszerű kivitelezésük, lelőkörülményeik, valamint lelettársulásaik pedig nem utalnak arra, hogy a balkáni hadjáratokban résztvevők hozták volna zsákmányként azokat.

Több esetben jelennek meg Pannoniában a balkáni térségben ismert, kora bizánci aláhajtott lábú fibulákkülönböző típusai (8. típustábla 5-6, 32. térkép).[2189] A kölkedi A-106. sírban eltemetett nő mellkasán a romanizáltakra utaló redukált mellékletadást tükrözően egy széles kengyelű, vas fibula volt, amely az aláhajtott lábú fibulák csoportjába tartozik (16. tábla C; Viminácium 1.15. típus).[2190] A fibula cikk-cakk, vagy geometrikus mintával díszített, hasonló párhuzamai az al-dunai késő antik temetőkben[2191] találhatók meg. A vasból készült fibula a bronz rátét ellenére is mindennapi ékszer, amely a közénphez tartozó tulajdonosa révén kerülhetett Kölked térségébe. A Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1999/20. sírjában a bizánci, bronz aláhajtott lábú fibula a késő antik női viselet része volt.[2192]

[2188] Lemerle 1979, I. 227; II. 285-286; Pohl 1988, 217; Pohl 2013, 31-33
[2189] Az Al-Duna vidékén előkerültek az öntésre utaló maradványok. Dumanov 2012, 416, Fig. 16.
[2190] Ivanišević–Kazanski–Mastikova 2006, 18-20.
[2191] Viminacium: Ivanišević–Kazanski–Mastikova 2006, 18-20, Fig. 9,10-26; Singidunum 82. sír: Ivanišević–Kazanski 2002, 155, Pl. VII/82,1; Sadovec: Uenze 1992, Taf. 3,1-4.
[2192] Müller 2010, 330, Taf. 83,17; Párhuzamai: Uenze 1992, Taf. 3,1-4.

A budakalászi temető 122. sírjában egyetlen aláhajtott lábú, széles kengyelű, vas fibula volt, amelyhez hasonlók elsősorban az Al-Duna vidékén[2193] és a Balkánon ismertek.[2194] (14. tábla 6) E fibulatípus pannoniai készítésével nem számolhatunk, szerény megjelenése és vas anyaga miatt aligha lehetett presztízstárgy, kereskedelmi áru, s inkább személy mobilitásának köszönhetően, személyes tárgyként kerülhetett a Kárpát-medencébe. Hasonlóan értékelhetjük a zamárdi 176. sír keskeny kengyelű, vas aláhajtott lábú fibuláját is,[2195] amelyhez hasonlók ugyancsak az Al-Dunai erődökből ismertek.[2196] Egy másik bronzdrótból készített, hosszú tűtartós aláhajtott lábú, a budakalászi 1566. sírból származó fibula előzményei már az 5. század végén ismertek voltak az Al-Duna vidéki erődökben.[2197] (14. tábla 4)

A Keszthely-Fenékpuszta--Pusztaszentegyházi dűlői temetőben olyan korábban a Kárpát-medencéből nem ismert, széles kengyel-lemezű, aláhajtott lábú, vas fibulák kerültek elő (1999/39, 75. sírok), amelyek párhuzamai a nyugat balkáni Praevalitana tartományból, a Komani-kultúra[2198] és Macedonia[2199] területéről ismertek. (18. tábla A, B) A férfiak sírjaiból előkerült vas, tausírozott pusztaszentegyházi-dűlői fibulák[2200] nem helyi készítmények, személyek mobilitására utalnak. Az 1999/7. női sírban előkerült keresztjeles tausírozott vas fibula ugyancsak nem helyi készítmény, párhuzama a közép-szerbiai Liska-Čava lelőhelyről került elő.[2201] (18. tábla C, E) A Komani-kultúra a bizánci Praevalitana tartomány hegyes vidékein a helyi lakosság késő antik szigetkultúrája, amely az ókeresztény korongfibulák tekintetében is rokonságot mutat Keszthely-fenékpusztai leletanyaggal.[2202]

A Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1963/28. sírjában a bronz aláhajtott lábú fibula nyak táján kapcsolta össze a ruhát a provinciális bizánci viseletnek megfelelően.[2203] Ennek az aláhajtott lábú fibulának a felületére beponcolt félkörökkel keresztet formáltak. (18. tábla 2) Tausírozott kereszt díszítette a Keszthely-Fenékpuszta--Pusztaszentegyházi dűlői 1999/7. sír fibuláját is. Ezekben az esetekben szervesen kapcsolódik össze a mediterrán eredetű tárgy, a késő antik viseletet, és az ugyancsak a Mediterraneumból érkező keresztény szimbólika, így a leletegyüttesben többféle kulturális jelenség is összhangban a Mediterraneum felé mutat. A budakalászi 365. sírban az avar korban ritka, felfűzött gyöngyös fülbevaló, stílustű, valamint egy kora bizánci kis sárga füles korsó volt (39. t. B).[2204] A Szekszárd-Bogyiszlói úti 285. sírban kereszt díszes bizánci csat (Schulze-Dörrlamm Typ D15) és egyszerű vas tű volt.[2205] Rövid bronztű és dudoros fülbevalók voltak a cikói 229. sírban is.[2206] A többféle mediterrán (idegen) eredetű tárgyat tartalmazó viseleti

[2193] Prahovo: Janković1981, 250, T. XVI,10; Viminacium: Uenze 153, Abb. 7,1; Golemanovo Kale: Uenze: 1992, 146, Abb. 5,1.; Iatrus-Krivina: Gomolka-Fuchs 1982, Taf. 55/264.
[2194] pl. Kruja, Dalmacë: Anamali–Spahiu 1988, 20-22, Nr. 2-9; Lásd még: Aphiona (Korfu): Belle 1934, 229, Abb. 30.
[2195] Bárdos–Garam 2009, 220, Taf. 20,1.
[2196] Sadovec: Uenze 1992, 149, Taf. 2/8,12.; Iatrus-Krivina: Gomolka-Fuchs 1982, Taf. 56/248.
[2197] Sadovec: Uenze 1992, 150-51, Taf. 1/15.
[2198] Mesjeta në Shqipëri 2012, 5; Curta 2013a, 49-70; Müller 2014, 38, Abb. 11; 185, Taf. 12,4; 187, Taf. 1413,15.
[2199] Mikulčić, I.–Nikuljska, N.: Ranovizantiski grad ″Markovi kuli″ na Vodno. Macedoniae Acta Archaeologica 4, 1978, 137-150.
[2200] Curta–Gândila 2011, 51-81.
[2201] Liska-Čava: Milinković–Špehar 2014, 189, Nr. 255.
[2202] További szoros kapcsolatot mutatnak a Koman-kultúra és Pannonia között az ókeresztény jelenetekkel díszített, mélyített közepű korongfibulák, az állatalakos áttört korongok, amelyek hasonló kulturális közegre, hasonló vizuális kultúrára, a pogány és keresztény hagyományok hasonló ápolására utal.Bollók 2014, 259-297.
[2203] Müller 1999, 173 4. kép/28,1.
[2204] Vida 1999, 94-95, 89, Abb. 26/IF/d; Taf. 43,4.
[2205] Rosner 1999, 185, Taf. 19/285,1-8.
[2206] Kiss—Somogyi 1984, 218, Taf. 16. A temetőben késő antik kultúrájú népességre utal más sírok leletanyaga is: 33. sír (stílustű négyszögletes taggal), 339. sír (stílustű), 356. sír (korongfibula), 366. sír (kanalas tű).

gyüttes egyik lehetséges értelmezése tulajdonosaik nem helyi, hanem balkáni-bizánci eredete (pl. Kölkedi A-57, 66, 83, 207. sírok), de nem zárható ki a helyi népesség divatkövetése sem.

A feltételezhető betelepítettek régészeti azonosítását megnehezíti, hogy egy nagyon szűk réteggel számolhatunk, az újonnan érkezett embercsoportok első generációjának azon tagjaival, akiket még az eredeti, magukkal hozott tárgyaikkal együtt temettek el, s viseleti ill. használati tárgyaik közé még nem kerültek be helyi készítésű példányok. Az akkulturáció előrehaladásával a csoport tagjai később már helyben új tárgyakat szerezhettek be. Ennek a vékony rétegnek a statisztikai szempontból történő kimutatása a temetők erős rablottsága, és a melléklet nélküli vagy kevés tárggyal való temetkezés szokása miatt nehéz vállalkozás. Az „idegen" tárgyakból álló néhány leletegyüttesek mégis reprezentálhatják egy új balkáni-bizánci kulturális kötődésű népcsoport megjelenését a Kárpát-medencében, amelynek tagjai új típusú ékszereket használtak, új viseleti tárgyakkal új divatot teremtettek, új kézművestechnológiát és új szokásokat honosítottak meg.

Az Al-Duna vidéki aláhajtott lábú fibulák nemcsak köznépi környezetben jelentek meg, hanem a helyi barbár elit körében is. A kölkedi B-85. sírba eltemetett, mellékletekkel gazdagon ellátott nő ezüst aláhajtott lábú fibuláját azonban a Meroving szokásoknak megfelelően az övfüggőhöz csatolva viselte. (14. tábla 9) A bizánci ezüstfibula tehát nem a késő antik viseleti hagyományt jelenítette meg, tulajdonosa ajándékként kaphatta, vagy a kereskedelem útján szerezhette be.[2207] A jó minőségű ezüstfibula ebben az esetben inkább utal a tehetős nő beszerzési lehetőségeire, az elitek közötti kapcsolatra, egybe felhívja a figyelmet a mediterrán tárgyak formája és funkciója komplex értékelésének szükségességére, romanizáltak régészeti azonosításának nehézségeire.

Kelet-Pannonia temetőiben és településein megjelenő új típusú bronz vagy ezüst ékszerek és viseleti tárgyak legfőbb közös vonása mindennapi, köznépi jellegük, amely hétköznapi megrendelőkre és hétköznapi készítőkre utal. Ezek az ékszerek és ruhakapcsolók késő antik kulturális környezetben, viseleti helyzetben kerültek elő, gyakran több kora bizánci, köznépi ékszer és viseleti elem ugyanabban a leletegyüttesben fordul elő a Dunántúl keleti felén.

Az egyszerű kora bizánci gyűrűk szinte kizárólagos pannoniai elterjedése (7. térkép 2) két tekintetben is arra utal, hogy viselőik romanizált környezetben élt személyek lehettek. A gyakran ókeresztény jelenettel vagy szimbólummal díszített eredeti kora bizánci gyűrűk ugyanazon a területen terjedtek el, mint a keresztek, tehát jelentőségük is hasonlóan értékelhető (8.1. térkép). A gyűrű viselete nem jellemző sem a Meroving kultúrájú lakosságra, sem pedig a sztyeppei eredetű avar népességre, ezért nem véletlen, hogy kora bizánci gyűrűket a keleti nomádok alföldi temetőiben csak elvétve találunk. (6.2. térkép) Éppen ezért a kora bizánci gyűrűk viseletét a kora avar kori Pannoniában romanizált kultúrájú személyekhez köthetjük, akik között lehettek helyi eredetűek és balkáni betelepülők is.

A kora avar korban az egykori Pannonia keleti felén a nagy temetőkben tömegesen megjelentek a balkáni-bizánci köznépi ékszerdivatot utánzó egyszerű drótékszerek, elsősorban fülbevalók: felülnyitott, alsó ívükön megvastagodó karikájú, dudoros vagy fémpántos díszű, spiráltekercses vagy gyönggyel díszített fülbevalók és hajkarikák, amelyekhez hasonlók korábban ugyanazokon a területeken mind a késő antik (Keszthely, Csákvár), mind pedig a langobard temetőkben ismeretlenek voltak. (11-12. tábla, 44-45. tábla) Ezt az divatot a kora bizánci nemesfém ékszerek és viseleti tárgyak másolásával köznépi helyzetű személyek honosították meg. Hasonló ékszerkultúra figyelhető meg a balkáni és az itáliai köznépi leletanyagban is (pl. Piatra Frecăţei[2208]).[2209]

Ide tartoznak a dudoros díszű bronz fülbevalók is, amelyek kizárólag a Dunántúl keleti felének temetőiben fordulnak elő. E fülbevalókkal együtt többnyire késő antik kultúrájú

[2207] Kiss 2001, 35; pl. 30.40; Vida 2009, 252-253.
[2208] Petre 1987, C/115. sír: Pl. 46/62f; E153. sír: Pl. 63/86b.
[2209] Riemer 2000, 42-138.

leletkörnyezetre utaló leletek kerültek elő a Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal melleti temetőben, ahol pl. a 1999/49. és 57. sírokban vas karperecek, a 67. sírban pedig vas ruhatű is volt.[2210] Romanizált kultúrájú személyekre utalnak ékszer és viseleti együttesek a kelet-dunántúli kora avar kori temetőkben is. A cikói 229. sírban két szabálytalan bronz dudoros díszű fülbevaló volt egy nyakban viselt vas ruhatűvel együtt.[2211] A regölyi 54. sírban bronz huzalkarika volt megvastagodó középső taggal valamint egy vas és egy bronz karpereccel együtt.[2212]

Provinciális bizánci eredetre vezethetők vissza a spiráltekercses és karikás végű fülbevalók is, amelyek a Kárpát-medencében kis számuk ellenére is jelzik a típus kulturális eredetét. Néhány pannoniai példány mellett nagyobb számban kerültek elő a baráthelyi temetőből, amelynek más leletei is provinciális bizánci jellegűek.[2213] (ld. elemzés) A spiráltekercses végű fülbevaló a Bizánci Birodalmon peremvidékén élt közép-és kelet-európai népeknél a köznépi kultúra részévé vált, amit települések leletei is mutatnak pl. az erdélyi fiatfalvai/Filiaş 20. házban[2214], és a Semenki település 8. házában.[2215]

Késő antik hagyományt tükröz a Dunántúlra jellemző öntött gúlacsüngős és az öntött kis gömbcsüngős fülbevalók elterjedése is. A kora avar kori Pannoniában az öntött gúlacsüngős fülbevalók az ismert esetekben kivétel nélkül romanizált kultúrájú környezetre utaló leletösszefüggésben kerültek elő. A krími temetőkben előkerült gúlacsüngős fülbevalók[2216], és a bulgáriai Oescus környékéről származó 5-6. századi öntőminta[2217] jelzi, hogy az egyszerű, öntött gúlacsüngős fülbevalókat a provinciális bizánci kultúra által közvetlenül befolyásolt területeken kedvelték és használták.

Hasonlóan értékelhetjük a kisméretű öntött bronz gömbcsüngős fülbevalókat is, amelyek ugyancsak néhány kivételtől eltekintve kora avar kori dunántúli temetkezésekből ismertek, és öntött párhuzamuk előkerült a Sadoveci erőd anyagában is. Ilyen módon a gúlacsüngős és a gömbcsüngős fülbevalókat elsősorban öntött technológiával történő készítésük kapcsolja össze, vagyis az öntés, az öntőformák készítése a helyi késő antik kultúrájú közösséghez köthető pannoniai műhelyekben folyt. Ezt bizonyítja az öntött bronz gúla- és kisgömb-csüngős fülbevalók nagy száma Fenékpusztán és a dunántúli avar temetőkben, Kölkeden, Környén, Budakalászon, Csákberényben. (7,2. térkép)[2218] A késő római előzményeket követő kora bizánci öntött gúlacsüngős fülbevalók képezik az avar kori lemezes, préselt technikával készült gúlacsüngős fülbevalóknak, amelyek már az egész avar településterületen széles körben elterjedtek. (13. típustábla)

E provinciális bizánci eredetű pannoniai ékszer-divat, és viselet közvetlen, élő kapcsolatot feltételez a balkáni területekkel. Ilyen személyes mobilitásra is alkalmat adó érintkezésekre alkalmat adtak a rendszeres avar-bizánci hadjáratok, de megvalósulhatott a két terület közötti békés árucsere és kereskedelem révén is. Az ékszerek igénytelen, egyszerű formája, olcsó anyaga a Kárpát-medencében is köznépi helyzetű használókra utal. Az új helyi köznépi divatot olyan személyek honosították meg, akik természetes közvetítői voltak a késő antik

[2210] Müller 2010, 285-286, Taf. 38-39.
[2211] Kiss–Somogyi 1984, 218, 16. tábla, 229,1-2.
[2212] Kiss–Somogyi 1984, 265, 63. tábla, 54.
[2213] Bârzu 2010, 73, 44. tábla (fülbevalók); 79, 46. tábla (függők, fibulák); 106, 58. tábla (csatok).
[2214] Z. Székely: Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor efectuate la aşezările din sec.VII–IX e.n. de la Filiaş şi Poian. In: Sesiunea de comunicăriştiinţ ifice a Muzeelor de istorie, decembrie 1964. Bucharest 1971, 144-156.
[2215] P. I. Chavliuk: Ranneslavianskie poseleniia v basseine Iužnogo Buga. In: Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti. Red. P. N. Tret'iakov. Nauka, Leningrad 1974,181-215.
[2216] Vejmarn–Ajbabin 1993, 167
[2217] Daskalov–Dimitrov 2001, 69, Obr. 1,1; Dumanov 2012, 411, Fig. 7.
[2218] Közép- és Kelet-Európa barbár előkelői a 6-7. században nemesfém lemezből összeállított, gúlacsüngős fülbevalói ezeket az egyszerű, késő antik ékszereket utánozták, és ilyen módon kötődve a késő antik–kora bizánci örökséghez. (vö. 13. típustábla)

formáknak, késő antik ízlésnek és igénynek (öntött gömb- és gúlacsüngős, poliéder végződésű fülbevalók, dísztűk).

Mentalitás, vallás

A kora avar kor elején a pannoniai leletanyagban egyes ékszereken, viseleti tárgyakon és áttört díszkorongokon a mediterrán jellegű, antropo- és zoomorf ábrázolások jelentek meg. (8. típustábla 9-12, 14-17) Az ember és állatábrázolások kedvelése nem köthető a germán vagy az avar népességhez, hanem inkább késő antik, kora bizánci kultúrájú személyekhez.[2219] Az ember, galamb és lóábrázolások a mediterrán néphit szimbólumai. Az apotropaikus szereppel bíró jelképes ábrázolások a köznépnél lehetnek a pogány hiedelmek megnyilvánulásai, de keresztény szimbólumok is (vö. galamb, páva, ember = madárfejes ruhatűk, galamb- és lófibulák).[2220] E Pannoniában korábban egyáltalán nem ismert tárgyak új szimbolikus üzeneteket közvetítettek, amelyek újfajta mentalitás és néphit megjelenésére engednek következtetni a Kárpát-medencében.

A madár alakos ruhatűk használata a kora avar kori Pannoniában kelet-mediterrán szokásra utal, azokon a galamb ábrázolás ókeresztény szimbólum. Az avar kori női sírokban előkerült, áttört bronz korongok egy kis csoportján a Balkánon, a köznépi leletanyagban előforduló figurális motívumok láthatók. A zamárdi 727. sír korongjának egyszerű sematikus[2221], plasztikus madáralakja (galambok) kivitelezésükben teljesen megegyeznek az albániai Kruja, Bukli és Dalmacë vagy a korfui Aphiona lelőhelyekről előkerült korongokkal, és feltehetően az alakoknak ugyanaz a szimbolikus értelmezése lehetséges.[2222] A zamárdi 95. sírban madarat, galambot ábrázol a korong belső áttört díszítése.[2223] Mediterrán környezetben gyakran jelennek meg az apotropaikus szerepben négylábúak is (pl. Korintosz[2224], Kruje[2225]), párhuzamuk a Zamárdi temetőben került elő realisztikus ábrázolásmódban az 1254. sírban[2226], és kissé sematikusabb megformálásban az 1481. sírban.[2227] A krujai temetőből ismertek a szemben álló állatalakokkal, ill. visszahajló állatfejekkel díszített csatok.[2228] A zamárdi temető 542. sírjából előkerült, pont-kördíszes visszahajló, állatfejes veret is a mediterrán állatszimbolikára utal (14. t. 12).[2229]

Bármilyen kis számban kerültek is elő ezek az ábrázolások az avar kor elején, mégis a Kárpát-medencében korábban nem ismert kulturális hagyomány, mentalitás feltűnését jelzik, amely nehezen képzelhető el a balkáni-bizánci népességgel történt közvetlen érintkezés nélkül. Az is megfigyelhető, hogy ez az új kulturális jelenség helyenként tovább élhetett (ld. Tiszafüred, 8. típustábla 14), máshol pedig eltűnt. A Zamárdi 1163. sírban[2230] előkerült korong a 7. sz. végére keltezhető, rajta a leveles fa mellett két oldalt, heraldikusan elhelyezett négylábúak mediterrán előképre vezethetők vissza. Apotropaikus értelmű emberalakok ritkán

[2219] Curta 2010, 438.
[2220] J. Werner, J.: Slawische Bronzefiguren aus Nordgriechenland. APAW Klasse für Gesellschaftwissenschaften 2. Berlin 1953; D. Kidd: The Velestinon (Thessaly) Hoard – A Footnote. In: Daim, F. (Hrsg.): Awarenforschungen I. Wien 1992, 509–516.
[2221] Bárdos–Garam 2009, 293, Taf. 291/727,1.
[2222] pl. Bukli, Kruja, Dalmacë: Anamali–Spahiu 1988, 33, Nr. 39-44; 36, Nr. 49; Aphiona (Korfu): Belle 1934, 238, 222, Abb. 26,16-18.
[2223] Bárdos–Garam 2009, 212, Taf. 13/95,5.
[2224] Davidson 1952, Pl. 68, Nr. 935.
[2225] Anamali–Spahiu 1979-80, 100, Tab. VI, 6-7.
[2226] Bárdos–Garam 2009, 396, Taf. 192/727,1.
[2227] Bárdos–Garam 2009, 368, Taf. 165/1481,1
[2228] Kruja: Anamali–Spahiu 1988, 44, Nr. 67-69; A Koman-kultúra területén előfordulnak a Garam Éva által meghatározott Gátéri típusú csat helyi változatai, a bajor típusú csat ellenkező irányba hajló állatfejekkel ellátott csatok és a szemben álló állatokkal ellátott csatok. Garam 2001, 327-330, Taf. 76-79.
[2229] Bárdos–Garam 2009, 272, Taf. 71/542,1.
[2230] Bárdos–Garam 2009, 392, Taf. 188,2.

dc_1440_17

megjelentek a női tarsolykorongokon (pl. Tiszafüred 166. és 262. sírok, Tiszaderzs)[2231], párhuzamaik kora bizánci területekről, az albániai Derjanból, a macedoniai Ohridból (S. Erasmus temető)[2232], vagy a kora bizánci Krímből (Lučistoe) ismertek.[2233]

Mediterrán szokásra utalnak a sírokba elhelyezett kis csengők és harangok is, amelyek feltűnően nagy számban kerültek elő pannóniai temetkezésekből, és hiányoznak a nomád jellegű alföldi és a Meroving típusú leletanyagot tartalmazó temetkezésekből. E kis harangoknak nagyobb része nem helyi készítmény, hanem eredeti kora bizánci termék, nem kizárt, hogy maguk a használóik hozták magukkal őket új hazájukba.[2234] A mediterrán területeken a kis csengőknek a hitvilágban betöltött, apotropaikus szerepére utal Aranyszájú Szt. János intelme, tiltván az elterjedt gyakorlatot, hogy a gyerekek kezére rontást távol tartó csengőket kössenek, mert véleménye szerint ezek helyett inkább a keresztnek kell védelemül szolgálnia.[2235]

Feltűnő, hogy szinte kizárólag az egykori Pannonia területén, többnyire köznépi környezetben kerültek elő az apotropaikus rendeltetésű, antik eredetű, lencse alakú és cilindrikus bullák, a kora bizánci keresztek (8. térkép 1-2), vagy kereszt jeles gyűrűk (6. térkép 2). A keresztek és kereszt jeles gyűrűk pannoniai elterjedése nem egyszerűen a késő antik keresztény kultúra jelenlétét mutatja, hanem a kereszt szimbolikus üzenetének ismeretét jelzi, s ezért kerülhettek be a pogány amulettekkel együtt a sírokba. (8.1. térkép) A keresztek nagyszámú dunántúli elterjedése éppen a nekik tulajdonított bajelhárító szerepük iránti igény jele, amely elsősorban a helyi vagy a Balkánról betelepült romanizált kultúrájú személyekhez esetleg helyi germánokhoz köthető, hiszen a sztyeppei eredetű avarok szállás területén az Alföldön alig fordulnak elő. A kereszt óvó-védő erejét ismerő személyek között a Dunántúlon nemcsak helyi, hanem balkáni romanizáltakat is sejthetünk.[2236]

A kora bizánci jellegű leletek száma a 7. sz. második harmadától fokozatosan csökkent, de még a 7. sz. második felében, sőt a 8. sz. elején is tovább élhettek egyes késő antik-kora bizánci hagyományok.[2237] Néhány a Mecsek-hegység térségében a 7. sz. végén nyitott temetőben megfigyelhető a késő antik tű és fibula viselet továbbélése (Romonya I, II.; Szellő, Nagypall; Kékesd). (4-8. temetőtérképek) A hirdi temető 184. sírjában felhúzott gömbös fülbevaló volt együtt cilindrikus bullával és a leletegyüttesbe tartozott egy bepecsételt díszű tű is, valamint késő avar, öntött növényi mintás csat és bújtató.[2238] Késő avar ovális karikájú fülbevalóval, dinnyemag alakú gyöngyökkel együtt volt egy poncolt díszű tű a hirdi 211. sírban.[2239] A késő antik/kora bizánci kultúra lokális továbbélését mutatja a lesencetomaji temető egészen a 9. sz. elejéig.[2240]

Divatváltás vagy betelepítés?

A történeti források, ha túlozva is, de egyértelműen tudósítanak a provinciális bizánci lakosság avarok által történő elhurcolásáról, ami a sztyeppei népek hadviselésének természetes velejárója volt. A források az áttelepítés körülményeit nagy vonalakban írják le, de nem utalnak helyszíneire, így a hadifoglyok (*captives*), vagyis a „láthatatlan migránsok”

[2231]Garam 1995, 26, 39, 328, Taf. 71.5, Taf. 78.6; Garam1982; Rácz 2012, *12. kép 3*
[2232] Derjan: D. Kurti: Gjurme të kulturës se hershme Shqiptare në Mat. Iliria 1, 1971, 272, Fig. 1; Tab. IV,1; Anamali–Spahiu 1988, 50, Nr. 82; Ohrid: Kruja, Dalmacë: Anamali–Spahiu 1988, 69, Nr. 118.
[2233]Ajbabin, A. I.: Krym v VI–VII vekach. In: Makarova, T. I.–Pletneva, S. A. (red.): Severo-Vostočnoe Pričernomorje i Zakavkazje v epochu srednevekovja IV-XIII veka. Moskva 2003, 46, 22. t. 21.
[2234] Quast 2010, 169-177.
[2235] Idézi: Rácz 2012, 429; Johannes Chrysostomos, Epist. ad Corinth XII, 7 (PG 61, 105); RAC, „Glocke”, 183
[2236] Bollók 2016, 215-230.
[2237] Garam 2001, 178-191.
[2238] JPM Ltsz. 67.1.413-427.
[2239] JPM, Ltsz. 67.501-516.
[2240] Perémi 2000, 41-75; Perémi 1998, 107-121; Perémi 2002, 79-109.

dc_1440_17

problémáját vetik fel. A „betelepülés vagy erőszakos betelepítés” elméletének képviselői a történeti forrásokra hivatkozva a kora avar kori késő antik Keszthely-kultúra kialakulását akarták megmagyarázni. Először Bóna István *Theophylactus Simocatta* és *Johannes Ephesinus* adataira utalva feltételezte, hogy Baján kagán Sirmium (582) és Singidunum (584) ostroma után hadifogolyként hurcolta el a népesség egy részét.[2241] A forráshelyek azonban csak a város lakói kitelepítésének fenyegető lehetőségét említik, de nem tudósítanak annak bekövetkeztéről is.[2242]

Bálint Csanád a „betelepítés-elmélethez” csatlakozva a *Miracula Sancti Demetrii* forrás adatai alapján módosította a balkáni népesség betelepítésének időpontját, mert *Nicephoros* pátriárka és *Theophanes* valamint a *Chronicon Paschale* adatai szerint bizonyítva látta, hogy az avarok 618-619-ben bizánci hadifoglyokat költöztettek a Kárpát-medencébe, ugyanakkor megjegyezte, hogy ezek az adatok túl későiek a Keszthely kultúra kialakulásának értelmezéséhez.[2243] A felsorolt történeti források egyike sem tájékoztat azonban arról, hogy a foglyokat Keszthely környékén telepítették volna le, sőt egyáltalán nem szólnak a letelepítés helyéről sem a Kárpát-medencében.[2244]

A kortárs *Chronicon Paschale* szemléletes híradása szerint az avarok pusztításai Konstantinápolyt sem kímélték: *„Blachernaiba Szent Kozma és Damján templomába, s a túloldal Promotós városrészben az Arkangyal templomába is behatoltak; nemcsak a cibóriumokat és az egyéb (egyházi) kincseket vitték el, hanem az Arkangyal egyházának az oltárasztalát is összetörték. Majd az elragadott javakkal együtt valamennyi foglyaikat is áttelepítették a Dunán, s közben senki sem állott ellen nekik.”*[2245]

Theodorus Syncellus ugyancsak szemléletesen írja le az erőszakos cselekményeket: *„Ki ne ismerné azonban ennek a kígyónak a cselét és fondorlatát, s azt, hogy váratlan gaztette élő lelkek mekkora tömegét ragadta el hadifogságba? A férfiakkal együtt nőket, véneket és kisdedeket is fölös számban hajtott el rabszíjra fűzve a saját földjére”.*[2246]

Nicephorus Patriarcha egyenesen a császári javak pusztításáról és a császárhoz kötődő szolgák elhurcolásáról ír: *„Majd szétszóródtak egészen a Barbyssos hídjáig, az itteni területeket kegyetlenül kifosztották, a rómaiak tömegét kíméletlenül pusztították. Hatalmukba kerítették a császári öltözetet és tartozékait, ezen felül az ünnepi játékok kellékeit s azok szállítóit valamennyit. Teméntelen népet tettek rabszolgává és hurcoltak hadifogságba a maguk földjére. Az ilyen férfiak és nők összlétszáma vagy kétszázhetvenezerre rúgott, miként néhányan a fogságba esettek közül, akik visszaszöktek, egybehangzóan állították.”*[2247]

Ugyanezt erősíti megTheophanes is: *„A kagán a császári felszerelést és kíséretet, s mindenkit akit elérhetett, hatalmába kerítve visszafordult, és Thrákia sok területét kifosztotta…”*.[2248]

Bár az elhurcoltak forrásokban említett száma (több tízezer, több százezer) nyilvánvalóan túlzó, a történeti körülményeket és a régészeti hagyatékot ismerve még sincs okunk kétségbe vonni e híradások hitelét. Népcsoportok áttelepítése jól illeszthető az eurázsiai nomád népek hadviselési gyakorlatába is, mert a nomád birodalom kialakulása elsősorban nem a terület,

[2241]Bóna István a „betelepítés elmélet” híveként ezekkel az adatokkal magyarázta a Keszthely-kultúra létét és lakosságának eredetét: Bóna 1970, 122; Bóna 1987, 129.
[2242] Theophylactus Simocatta 7, 10. p. 262; Johannes Ephes. Hist. Eccl. VI. 31.
[2243]*Miracula Sancti Demetrii 2, 5, 284-285,* 222; Bálint 1993, 228-231; Bálint 1995, 286-287, 291; Szádeczky-Kardoss *1998, 166;* A fenti források korábbi, Kr. u. 618-619-es kormeghatározását időközben Szádeczky Kardoss Samu 623. június 5-re módosította, de ez nem változtat Bálint Csanád *Miracula Sancti Demetrii* adatát érintő feltételezésein.
[2244] Pohl 1988, 235; Szádeczky-Kardoss 1992, 49-50, 62-63.
[2245]*Chronicon Paschale p. 712, 9-713, 14 (Glossar B I 33-34.)* Szádeczky-Kardoss 1998, 165.
[2246]*Theodorus Syncellus X, p. 301, 24-302, 8 (Glossar B I 55-56.)* Szádeczky-Kardoss 1998, 166.
[2247]*Nicephorus Patriarcha p. 12, 29-14, 10 (Glossar B I 128-129.)* Szádeczky-Kardoss 1998, 165.
[2248]Theophanes a. m. 6110, p. 301, 26-302, (Glossar B I 155.)Szádeczky-Kardoss 1998, 165-166.

dc_1440_17

hanem a népek feletti uralom megszerzésével ment végbe. A sztyeppei eredetű avaroknak pedig nemcsak katonai segédnépekre (pl. gepidák, szlávok), hanem egyoldalú gazdasági modelljük miatt kézművesek és földművelők tömegeire is szükségük volt.[2249]

Ezért feltételezhető, hogy az avarok a balkáni hadjáratok kezdete óta, amikor csak tehették folyamatosan hurcoltak el népcsoportokat a balkáni bizánci provinciákból Kárpát-medencei hazájukba,[2250] s a forrásokból többnyire pontosan értesülünk az érintett tartományokról is. A *Chronicon Paschale* említi, hogy az elhurcoltak magából a fővárosból, Konstantinápolyból is származhattak. A *Miracula Sancti Demetrii* (V.284) adatai szerint az avarok "majdnem az egész Illyricum prefektúrából" telepítettek át népeket: mindkét Pannonia és Dacia, Dardania, Moesia, Praevalis, Rhodope, és Thrákia tartományokból.[2251] Az elhurcolt népesség említése kapcsán „mindkét Pannonia-nak" azért van jelentősége, mert az összefüggések alapján azok csak a bizánci birodalom területén lévő P. Suavia és P. Secunda tartományokra vonatkozhatnak és ebben az esetben az áttelepítés biztosan az avar kaganátus Szávától és Dunától északra elhelyezkedő területeit érintette. Ezt azonban a forráshely is nyilvánvalóvá teszi megemlítve a „*kagán a Duna folyónál telepítette le ama Pannonián túli részeken, amely provinciának régente Sirmium volt a metropolisa*".[2252]

Ugyanakkor a forrásokból egyáltalán nem derül ki, hogy a Kárpát-medencén belül hová telepítették le az elhurcoltakat, ezért hagyatékukat ma csupán régészeti módszerekkel kísérelhetjük meg feltárni. Szádeczky-Kardoss Samu a betelepítettek *„Sermesianoi"* elnevezése alapján feltételezte, hogy a balkániakat a Duna-Tisza közének déli felében telepítették le[2253], ám erre a jelen ismereteink szerint régészeti leletek nem utalnak. Egyes történeti adatokra és régészeti leletekre épített spekulációk szerint Keszthelyre és környékére telepítették őket, de szóba kerültek Pannonia más római városai (*Sopianae, Savaria*), ahol azonban ugyancsak hiányoznak a régészeti bizonyítékok.[2254]

Korábban Bálint Csanád vetette fel, hogy a Duna bal partján található vajszkai temetőben nyugodhattak áttelepített személyek, amire a római táglasírok és a kora bizánci jellegű leletanyag utalhat (zárt kosaras fülvevaló, lemezkereszt, kereszt jeles gyűrű, gömbcsüngős fülvevalók, soktagú címerpajzs alakú övgarnitúra).[2255] A vajszkai leletanyag azonban feltűnően gazdag, párhuzamai megtalálhatók a fenékpusztai leletek között[2256], ami alapján barbárok és a birodalom között közvetítő (kereskedő?) vagyonos személyekre következtethetünk.

A *Miracula Sancti Demetrii* szövegéből azt is megtudjuk, hogy az áttelepítetteknek közös nevük volt: „*Sermesianoi*" (*Σερμησιάνοι),* ami Sirmium város nevéből eredhet.[2257] Ez az avar kaganátusban született közös elnevezés arra utal[2258], hogy a balkániakat esetenként nem szétszórtan, hanem csoportosan telepítették le, s számuk nem lehetett csekély. Véleményem

[2249] Golden 1992, 136.
[2250] Szádeczky-Kardoss 1998, 49-50, 62-63.
[2251] Ditten 1993, 47.
[2252] *Miracula Sancti Demetrii* II 285. Szádeczky-Kardoss 1998, 219-220.
[2253] S. Szádeczky-Kardoss: Über die Wandlungen der Ostgrenze der awarischen Machtsphäre. *In*: Researches in Altaic Languages. ed.: L. Ligeti. Bibliotheca Orientalis Hungarica 20 (Budapest 1975) 267-274; S. Szádeczky-Kardoss: Két széljegyzet a Dél-Alföld korai történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéből 1982, 9-10.
[2254] I. Bóna: Die Awaren. Ein asiatisches Reitervolk an der Mittleren Donau. *In*: Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.-7. Jh. Hg.: W. Meier-Arendt. Nürnberg 1985, 11.
[2255] Bálint 1995, 288-289; Hasonlóan vélekedik Takács M.: Szempontok Bácska településtörténeti rekonstrukciójához az avarok 568-as honfoglalása és a 11. század vége közötti időszakban. Híd (Novi Sad/Újvidék) 64, 2000, 1099.
[2256] Brukner 1982, 82; Bugarski 2012, 246-252.
[2257] Pohl 1988, 278-281; Pohl 2003, 581; M. Pillon: L'exode des Sermésiens et les grandes migrations des Romains de Pannonie dans les Balkans durant le Haut Moyen Age. Etudes Balkaniques 38/3, 2002, 103-41.
[2258] Pohl 1988, 279.

szerint a provinciális bizánci jellegű köznépi leletanyag a Dunántúl keleti felén kapcsolatba hozható a forrásokban is említett balkáni bizánci népesség avar földi betelepítésével. A forrás szerint az elhurcolt hadifoglyok az avar kaganátuson belül önálló néppé, a keresztények „törzsévé" formálódhattak.[2259]

Csak a *Miracula Sancti Demetrii* árul el valamit a letelepített csoportok sorsáról, miszerint az áttelepítettek pogány népek közé vegyültek: „*Ettől fogva bolgárok, avarok és más (pogány) népek közé vegyültek, egymás között gyermekeket nemzettek, s így határtalan sokaságú néppé lettek. A gyermekeik atyáiktól átvették a magukkal hozott tradíciókat és a nép római szokásokhoz igazodó indíttatásait. Ahogy a héber náció Egyiptomban a fáraó alatt gyarapodott, hasonlóképpen sokasodott emezek között a keresztények törzse az igaz hit és életadó szent keresztség (gyakorlása) útján. Egyik beszélt a másiknak az ősi szülőföldről, s lángra lobbantották egymás szívében az elmenekülés vágyát.*"

A barbár uralkodó minden alattvalójára ügyelt, hiszen bizánciakkal folytatott tárgyalásokon minden alkalommal szerepel a kaganátus területéről elmenekült személyek visszaszolgáltatásának ügye.[2260] A népeket, a kulturális vagy etnikus közösségeket, ha azok csoportosultak vagy tömegesen voltak jelen a birodalomban, a nomád vezetés önállóan kezelte és külön vezetőt rendelt föléjük, s ily módon az uralkodó kagáni nemzetség egy kijelölt tagjának vezetése alatt éltek.[2261] A *Miracula Sancti Demetrii* szerint az avar kagán a bolgár Kubert, Kuvrat bolgár kán kíséretével (hadával[2262]) együtt 678-680 táján az avarokhoz menekült fiát, alkirállyá emelte és Pannoniában bolgárok, szlávok és a több mint 60 esztendeje elhurcolt bizánci hadifoglyok leszármazottai (a keresztények törzse) fölé rendelte.[2263]

A Kuber történettel kapcsolatban megfogalmazott kételyek ellenére a *Miracula* tudósítását hitelesnek tekinthetjük abban a tekintetben, hogy az elhurcoltak nem felejtették el származásukat, megtartották „*római szokásokhoz igazodó indíttatásai"-kat* és keresztény hitüket.[2264] A *Miracula Santi Demetrii* azonban nemcsak arról értesít, hogy a Kárpát-medencébe romanizáltak érkeztek az avar kor elején, hanem arról is, hogy részben eltávoztak a 7. sz. végén. Amikor a bolgár származású Kuber fellázadt az avar kagán ellen "*a rómaiak egész felkelő népének*" élére állva többször sikerrel megütközött a kagánnal és hadinépével, majd Thessaloniké környékén a Keramesios mezőn telepedett le.[2265]

A bizánci források mellett a langobard *Paulus Diaconus*nál is találunk adatokat népcsoportok mediterrán területről történő Pannoniába hurcolására. 610-611-ben az avarok Friaul kifosztása során, *Forum Iulii* városának ostroma után asszonyokat és gyermekeket fogolyként hurcoltak el és telepítettek le országukban[2266], s közöttük volt Paulus Diaconus nagyapja is, aki később megszökött az avar fogságból.[2267] A történeti források tehát mind a

[2259]Pohl 2013, 31-35.

[2260] Az avarok uralma alól folymatosan szöktek el a helyi kultúrájú elemek. Paulus Diaconus említi, hogy nagyapját is elhurcolták, de sikerült megszöknie az avar fogságból. (Paulus Diaconus 4, 37); 593-ban egy bizánciakhoz szökő gepidáról hallunk. Theophylactos Simocatta VI. 8,1; Szádeczky-Kardoss 1998, 98.

[2261] Erre utal a forrás szerint Kuber alkirállyá tétele: Pohl 2013, 31-35; Van példa azonban arra is, pl. az avar kori germánok esete arra utal, hogy a közösség belső autonómiája, társadalmi hierachiája bizonyos mértékig érintetlen maradt és közvetlenül saját előkelőik irányítása alatt élhettek és szerveződhettek egységgé, önálló néppé (*gens*), ld. Meroving kultúrájú csoportok c. fejezetet.

[2262] Bálint 2008, 29-61.

[2263] Kuber később fellázadt az avar kagán ellen, és hadinépével a Thessaloniké melleti Keramesios mezőn telepedett le *Miracula Sancti Demetrii 2, 5, 285.*

[2264] Pohl, 2013, 31-35.

[2265] P. Charanis: Kouver, the Chronology of his Activities and their Ethnic Effects ont he Region around Thessalonica. Balcan Studies 11, 1970, 229-247.

[2266] Paulus Diaconus, HL 4, 37.

[2267] Paulus Diaconus, HL 4, 37.

dc_1440_17

kelet, mind pedig a nyugat-mediterrán területekről egyértelműen hadifogolyként elhurcolt népességről beszélnek *(captives)*.

A kora avar kori Kelet-Dunántúl nagy temetőiben szinte mindenütt számolhatunk romanizáltak, provinciális bizánci kultúrájú személyek jelenlétével, akik fokozatosan betagozódtak a helyi társadalomba, ezért egyének azonosítása régészetileg nem, vagy csak kivételes esetben lehetséges.

Keszthely-Fenékpuszta: egy késő ókori emporium

Az újabb kutatásoknak köszönhetően a Keszthely-fenékpusztai késő antik központról, a benne élt népesség kulturális eredetéről, társadalmi tagozódásáról és multikulturális sokszínűségéről és kapcsoaltrendszeréről jelentősen bővültek ismereteink.[2268]Keszthely-Fenékpuszta természetileg jól védhető késő római erődje (15 ha) stratégiailag fontos helyen létesült, s ez alkalmat adott a késő antik népesség továbbélésére, valamint egy gazdasági (kereskedelmi?), kulturális és vallási központ kialakulására. A kora bizánci korban Fenékpuszta a Pannoniát átszelő európai útvonalak fontos állomásává lépett elő, ahol megvalósulhatott a gazdasági és kulturális javak cseréje.[2269] A régészeti leletanyag multikulturális környezetről árulkodik, amelyben a helyi romanizáltak hagyatéka mellett balkáni bizánci és nyugati Meroving kulturális jegyek is jelen vannak.

Keszthely-Fenékpuszta önálló kulturális világát az avar kaganátuson belül csak akkor értjük meg, ha megvizsgáljuk, hogy az ott lakó népesség, hogyan szervezte meg ellátását, milyen technológiákat használt és ismert, a kapcsolatrendszerein keresztül, hogy valósult meg a javak és információk cseréje, valamint a közösség szimbolikus kommunikációja miként fejezte ki a népesség világról alkotott képét, ismereteit, és vallási elképzeléseit.[2270] Az utóbbi időben a kutatás törekedett az erőd múltjára összpontosító településtörténeti megközelítés, az erőd betelepülésére, a migrációra figyelő temetőelemzés, és a kereszténység jelenlétét elemző kutatás szempontjainak egyesítésére.[2271]

Az itt élt népesség késő antik/kora bizánci és Meroving viszonylatban is számottevő gazdagságának és feltételezhető önállóságának biztos politikai alapjai lehettek, ami nem valósulhatott volna meg az avar kagáni hatalom beleegyezése nélkül. Keszthely-Fenékpuszta önálló gazdasági és kulturális életét az avar kagáni hatalom garantálta az erőd olyan központi hely volt, amely összekötő szerepet töltött be az avar kaganátus, a Mediterráneum és Nyugat-Európa között.

Fontos eredményeket hoztak a Keszthely-fenékpusztai népesség mobilitását kutató stronciumizotóp-vizsgálatok ($^{87}Sr/^{86}Sr$), amelyek az ismert temetkezések 10 %-ra terjedtek ki. Kiderült, hogy az 5-6. századi népesség 90 %-a helyi eredetű és később az avar (és a Karoling) korban sem nagyobb a betelepülők száma 25 %-nál, ami a természettudományos vizsgálatok vonatkozásában támasztja alá a helyi népesség továbbéléséről korábban megfogalmazott elméletet.[2272]

[2268] ld. Castellum Pannonicum Pelsonense sorozat 1-5. köteteit: Müller 2010; Heinrich-Tamáska 2011; Heinrich-Tamáska 2013; Müller 2014.

[2269] A római úthálózathoz: Tóth E.: Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon. Budapest 2006, 54-55; Keszthely szerepéhez: Pohl 1988, 92-93, 231-233; Bálint 1993, 226; A kereskedelmi és a diplomáciai forgalom a 6-7. században még az egykori római utak mentén zajlott: Daim 2003, 473-476.

[2270] C. Renfrew: The Emergence of Civilisation. 1972, 22-23.

[2271] A leletek komplex feldolgozására került sor a „Kontinuität und Migration in und um Keszthely-Fenékpuszta von der Spätantike bis zum 9. Jahrhundert" MTA-DFG projekt keretében 2006 és 2009 között; O. Heinrich-Tamáska: Bemerkungen zur Transformation spätantiker Strukturen in Pannonien am Beispiel von Keszthely-Fenékpuszta. Acta Arch. Carpathica XLII–XLIII, 2007-2008, 199-229.

[2272] Heinrich-Tamáska–Schweissing 2011, 457-474.

dc_1440_17

Késő antik elit és köznép

Keszthely-Fenékpuszta 6-7. századi népességének kulturális képét alapvetően a késő antik, kora bizánci típusú temetkezések és leletanyag határozzák meg. A különféle temetkezési közösségek többféle társadalmi helyzetű csoportokra engednek következtetni, amelyek részben egymás mellett éltek. A leletanyag minősége és mennyisége hierarchizált társadalomra utal, az elit temetője topográfiailag is elkülönül a köznép (*populus)* temetkezéseitől.Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető gazdag leletanyagot tartalmazó temetkezései a késő antik-keresztény hagyományokat ápoló, vezetőrétegre utalnak, amelynek tagjai nem követték az *extra muros* temetkezés antik hagyományát. E népesség szerves kapcsolata a kora bizánci, kelet-mediterrán kultúra irányába nem értelmezhető pusztán a kora avar kori igen intenzív avar-bizánci kapcsolatok keretein belül. E gazdag vezetőréteg viselete, eredeti bizánci ékszerei, és életmódja alapján is alig különbözött a birodalom területén belül élt provinciális bizánci elittől. A megújított háromhajós bazilika azt bizonyítja, hogy a közösség tagjai ezen a Bizánci Birodalom határaitól távoli „emporion"-ban is hasonló módon akartak éltni, mint hittársaik a birodalom határain belül.

A bazilika közelében lévő horreum melletti temetőben a férfiak leletanyaga nem reprezentatív[2273], ám meghatározó az előkelő nők kulturális túlsúlya, akiket igen értékes bizánci ékszerekkel együtt temettek el.[2274] Az ókeresztény jelenetekkel díszített korongfibulák[2275], az aranyból készült kosaras[2276], és félhold alakú fülbevalók, az ékköves dísztűk és fibulák[2277], és a díszes női ékszergallér, az arany tubusokkal díszített hajhálók mind azt bizonyítják, hogy a Keszthelyen élt előkelők világa a 6-7. századi mediterrán kultúra része volt. A fenékpusztai horreumi temető alapján a provinciális bizánci elit viseletét utánzó, vele azonos normákat követő és azonos szokásokat ápoló előkelő társadalmi helyzetű, vagyonos személyek jelenlétére következtethetünk. A fenékpusztai késő római erődben a 6-7. században élt közösség női tagjai nem egyszerűen átvették e viseleti szokásokat, hanem azt természetesen gyakorolták, mert a leletegyüttesek összefüggései arra utalnak, hogy szokatlan módon, de a Bizánci Birodalom határain kívül is a provinciális bizánci kultúra keretei között éltek.

Akárcsak a pannoniai, a Keszthely-fenékpusztai késő antik leletanyag is egy sajátos keverékét mutatja nyugati és keleti mediterrán kulturális hatásoknak. Az erős nyugat-mediterrán (Dél-Kelet-Alpok vidéke, Dalmácia, Észak-Itália) a helyi romanizált lakosság természetes földrajzi kapcsolatrendszerének nyoma.[2278] Ez a közösség Keszthely-Fenékpusztán nyugat-mediterrán anyagi (ékszer, kerámia, ötvöstárgyak), és szellemi (antik örökség, kereszténység) javakat és értékeket közvetített Pannonia felé.[2279] A korai Keszthely-kultúra népességét alapvetően a helyben maradt romanizáltak adták (*romani)*[2280], ami egyben

[2273] Feltűnő, hogy a horreumi temetőben nincsenek a női temetkezéseknek megfelelő gazdagságú férfisírok. Az is elképzelhető, hogy a romanizált, előkelő férfiak a helyi germán elit reprezentációját követve öltözködtek és viselték fegyvereiket, és talán azokkal együtt részt is vettek az avarok balkáni hadjárataiban.
[2274] Garam 2001,178-187, Abb. 19.
[2275] Tóth 2013, 203-220; Bollók 2014, 125-138.
[2276] Bierbrauer 1987, 147-149, Abb. 211; Riemer 2000, 45-64.
[2277] Bierbrauer 1987, 161-162; Barkóczi 1994, 24-92.
[2278] Graßl 1984, 251-267; A kapcsolat olyan szoros, hogy a kutatásban egyes tárgytípusok (pl. állatalakos fibulák) itáliai eredetének lehetősége is felmerült. Straub 1999, 201-202; Vida 2009a, 233-260.
[2279] Bierbrauer 1987, 159, Abb. 27; Brozzi 1989, 83, Tav. 12.
[2280] A leletanyag és a temetkezési szokások mutatják, hogy a langobard és az avar uralom alatt élénk mediterrán kapcsolatokkal rendelkező romanizáltak éltek Pannoniában.*Paulus Diaconus, Historia Langobardorum 2. 26;* T. Vida: Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren –Slawen. Hrsg. Jan Bemman/Michael Schmauder. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11. Frankfurt 2008, 343-362; Bierbrauer 2004, 56–67; Vida 2007, 34–41.

dc_1440_17

a kereszténység helyi fennmaradását is biztosította.[2281] Emellett a jól érzékelhető, új kelet-mediterrán kulturális impulzus felveti a Balkán középső és keleti részén található bizánci provinciákból kora bizánci kultúrájú személyek (csoportok?) betelepedésének kérdését. A keleti Mediterraneumra jellemző viseletet, és szokásokat honosítottak meg (bizánci aláhajtott lábú fibulák, madárfejes tűk, bizánci csatok, edények). A betelepedés mértéke nehezen határozható meg, mert a kereskedelmi kapcsolatokat bonyolító néhány személytől kisebb csoportokig terjedhetett.[2282]

A kapcsolat módja többféle lehetett. Az elitek közötti közvetlen kapcsolatokra utalnak a horreumi temetőből, és eddig csak a balkáni bizánci városok leletanyagából ismert tárgytípusok. A foglalatos, kő- és üvegberakásos keszthelyi *BONOSA* dísztű, valamint a Keszthely-Fenékpuszta-Pusztaszentegyházi dűlő 2000/164. sírjából előkerült ezüst tű[2283] párhuzamai bizánci városokból kerültek elő (*Iustiniana Prima,Naissos, Jelica nad Gradina, Gamzigrad)*. Ilyen berakásos, négyszögletes díszű tűk a nyugat mediterraneumi területekről eddig nem ismertek, készítésük a balkáni bizánci városok virágzásának korszakára, a 6. sz. közepére tehető. Talán ebből a környezetből származnak azok a mintapéldányok, vagy akár mesterek, akik a fenékpusztai megrendelők számára a dísztűket készítették. E szoros kapcsolat a bizánci Balkán és Pannonia között az ókeresztény jelenetekkel díszített korongfibulák esetében is kimutatható.

Keszthely-Fenékpuszta kultúrájának provinciális bizánci vonásait leginkább az albániai Koman-kultúra példája segítségével értelmezhetjük. A Koman-kultúra Észak-Albánia hegyi népességének a 6-8. században a bizánci Prevalitana tartományban kialakult anyagi kultúrája.[2284] A Koman-kultúra területén teljesebb formában jelentek meg a provinciális bizánci kultúra elemei, mert a népesség földrajzi okokból is közvetelenebb és természetesebb kapcsolatot ápolhatott a kora bizánci közeggel.[2285] Az erődök és kultuszépületek jelzik a kiépült hatalmi és egyházszervezetet, amelyek megadják a vallási és kulturális kontinuitás kereteit. A sírok leletanyaga ugyanakkor mutatja, hogy a Koman-kultúra betelepedő népességnél a pogány néphit elemei sem vesztek ki. A kora avar korban a jelen ismereteink szerint a Kárpát-medencében csak a fenékpusztai erőd környékén számolhatunk az egyházszervezet, s a horreumi temetőben a kora bizánci kultúra kereti között élt, vagyonos keresztény elit nyomaival.[2286]

A déli erődfal mellett (*extra muros*) létesült temetőbe a sírokba tett leletek mennyisége és gyengébb technológiai színvonala, minősége alapján a köznép (*populus*) temetkezett.[2287] A horreumi temető népességével kimutatható kulturális azonosságot a mindkét temetőben azonos viseleti hagyomány is mutatja. Az azonos formájú ékszereket és viseleti tárgyakat (stílustűk, korongfibulák, kosaras fülbevalók) helyi mesterek készíthették. Néhány esetben a

[2281] Bierbrauer 2004; A kereszténység töretlen jelenléte a késő antik Pannonia területén is az eredetre utal. Tóth 1994; Az eltemetettek keresztény identitásának meghatározásáról: Schülke 1997, 457-468.

[2282] Vida 2009, 244-253; Ugyanakkor stroncium-vizsgálatok arra mutatnak, hogy a betelepülés mértéke kisebb, mint az a leletanyag alapján feltételezhető. Heinrich-Tamáska—Schweissing 2011; valamint a „Mobilitás és a népességátalakulása a Kárpát-medencébena Kr. u. 5-7. században: Változó társadalmak ésidentitások 2016-2019" című, NKFIH/OTKA NN 113157 – DFG KN 1130-4-1 számú nemzetközi projekt folyamatban lévő vizsgálati eredményei (C. Knipper–Vida T.).

[2283] Keszthely-Fenékpuszta, horreumi temető 5. sír: Barkóczi 1968, Taf. LXVIII,1; Iustiniana Prima: Duval–Jeremić 1984, 144, fig. 152,2; Bierbrauer 2001, 338; Wamser 2004, 338; Müller 2014, 81, Abb. 36

[2284] S. Anamali:Le problème de la civilisation haute-médiévale albanaise a la lumiere des nouvelles decouvertes archeologiques. In: Dimitrov, D. P. et al. (eds.). Actes du premier Congrès international des etudes balkaniques et sudest européennes. Sofia. 1969, 547-559, Egy újabb, de még nem bebizonyított nézet szerint a népesség a justinianus kori erődök katonaságának és családjaik leszármazottja: Curta 2006, 104, Curta 2013, 63-65.

[2285]Nallbani 2004a. 25-42; Nallbani 2004b, 481-490; Nallbani 2003 107-119.

[2286] Vida 2011.

[2287] Müller 2010.

déli erődfal melletti temetőben is előfordulnak gazdagabb személyre utaló temetkezések[2288], ami a fenékpusztai erőd népességének összetettebb, hierarchizált társadalmi viszonyait mutatják.

Meroving kultúrájú előkelők és kíséretük

A Keszthely-fenékpusztai erőd területén olyan multikulturális közösség élt, amelyben a romanizáltak mellett a másik meghatározó komponens a Meroving kultúrájú népesség volt. Az erőd környékén több Meroving kultúrájú előkelő és kíséretének temetkezése is előkerült. Fenékpuszta közelében a Fenéki úton 17 síros temető leggazdagabb sírjai, akárcsak a langobard korban, lépcsős szerkezetűek.[2289] A 2. sírban eltemetett nő zárt cellás szerkezetű berakásos csüngőt viselt, amelynek korát nem egyedi mintázatú „rejtvényképei", hanem a fonatmintára utaló szerkesztés keltezi az avar kor elejére.[2290] Az eltemetett langobard típusú, keskeny poncolt díszű arany veretekkel ékesített, díszfüggőt (az avar kori díszfüggők előzményét) viselt, nyakában filigránnal bevont bronzgomb volt.[2291] A temetőt feltehetően egy helyi „germán" eredetű előkelő család és kísérete használta.

A fenékpusztai erődtől 800 méterre a Pusztaszentegyházi[2292] dűlő temetőjének kőpakolásos, lépcsős szerkezetű 'A' sírjában, épített fakamrában Meroving viszonylatban is átlagon felül gazdag férfit temettek. A poncolt díszű színarany csatja, a pajzs alakú övrögzítő veretek és szíjvég, aranyozott ezüst, piros üvegberakásos piramis alakú veret a spáta felfüggesztésére szolgáló szíj tartozékai lehettek.[2293] Az eltemetett előkelő mivoltára utalt még egy szalagfonatornamentikával díszített fapohár aranyozott ezüst lemezei és egy díszes fésű.[2294] E Meroving kultúrájú, 50-60 év körüli személy a közösség vezetője volt, poncolt díszű csatja és veretei a 6. sz. utolsó harmadára keltezhetők, párhuzamai a Szolnok-szandai gepida és a budakalászi avar kori temetőkben kerültek elő.[2295] E rangos személy közelében temették kísérete tagjait. A temetőben több lelet is emlékeztet a korábbi langobard időszak anyagi kultúrájára pl. az 'A' sír pajzs alakú, arany szíjrögzítői, a 165. sír T alakú füles szíjelosztó verete és vas szíjvége, a 95. sír baltája.[2296]

A temetőben nyugati germán párhuzamokat mutatnak a saxok (125, 142. sírok)[2297], és a 148. sír nagyméretű kerek testű csatja.[2298] A fizikai antropológiai adatok a Meroving jellegű leletekkel eltemetett férfiak esetében a pannoniai őslakosságtól eltérő képet mutatnak.[2299] Nyugati Meroving kultúrájú környezetből származó leletek a fenékpusztai déli erőd melletti temetőből is előkerültek (ld. madárfejkoszorús fibula[2300]: (T. 60,A,B; T. 61,A; a 1966/20. sír Rajna vidéki övgarnitúrája[2301], T. 81) és megjelentek nyugaton alkalmazott technológiák is

[2288] Müller 2010, 242-245.
[2289] Sági 1991, 6. kép.
[2290] Langobard korra keltezi: Bóna 2009, 204; A csüngő stílusában eltér a fertőszentmiklósi temető csüngőjének (Tomka 1980, 20, 8. kép 3-5; 12. kép.) berakásától. Heinrich-Tamáska 2004, 166-167; Heinrich-Tamáska 2006, 512-515, Abb.1C.
[2291] Sági, 1991, 113-141.
[2292] Müller 2000, 341-357.
[2293] Müller 2014, 178, Taf. 313, 14, 15.
[2294] Müller 2014, 178-179; Peters 2011, 132-136.
[2295] Ugyanezt a geometrikus poncolásos stílust mutatja a 72. sír bronz csatja, Müller 2014, 187, Taf. 14.3.
[2296] Bóna-Horváth 2009, 43, Taf. 10,5.
[2297] Csiky 2012, 387.
[2298] Hasonló csatok nagy számban fordulnak elő alamann és bajor területen. Pl. Steinhörig 33, 100. sírok: Arnold 1992, Taf. 11, 22.
[2299] B. G. Mende-K. Kirinó: Anthropologische Analyse der Skelettreste aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld (6.-7. Jh.) von Keszthely-Fenékpuszta, Ödenkirche-Flur. CCP 5. Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden 2014, 209-252; A szerzők felvetik, hogy a langobard kori népesség antropológiai képétől eltérő adatok inkább nyugati germán beköltözőkre utalnak.
[2300] Hampel 1905, Taf. 177,1; Müller 2010, Abb. 3b.
[2301] Müller 1999, 173, 4. kép 20. sír; Müller 2010, 284, Taf. 37,1.

dc_1440_17

(tausírozás, berakásos leletek, T. 95-97). A nyugati Meroving kapcsolatokra utal az erőd területén előkerült, magas rangú germán személy sisakjáról származó, táncoló harcosokat ábrázoló veret is, amelynek párhuzamai a Valsgärdei és a Sutton Hoo-i sisakokon is megfigyelhetők (T. 93).[2302]

A pusztaszentegyházi közösség fegyverrel temetkező vezetőrétege a temetkezési rítus és a leletanyag alapján Meroving kulturális gyökerekkel rendelkezett.Már Müller Róbertnek is az volt a véleménye, hogy az 'A' sírba eltemetett előkelő férfit az avarok helyezhették a közösség élére. A pusztaszentegyházi temetőben a romanizált kultúrájú leletanyag köznépi jellegű, amelyben nemcsak a helyi romanizáltaknak a déli erődfal melletti temetőben már ismert leletanyaga figyelhető meg, hanem Makedonia és Albánia térségéből származó balkáni típusú leletek is (aláhajtott lábú fibulák, csillagcsüngős fülbevaló).

Egyedi módon azonban három tausírozott vas aláhajtott lábú fibula férfiak sírjában (nem a mellkason), hanem a bal vállon került elő a késő antik viseleti helyzetnek megfelelően. A sírokban köpenyükkel együtt eltemetett balkáni-bizánci kultúrájú személyek nyugodtak.[2303] Különleges és értékes fibuláik nem átlagos szerepükre engednek következtetni (8. típustábla 6).

Korábban a kutatásban az a véleményt alakult ki, hogy a horreumi temetőben eletemetett előkelők eltérő eredetűek voltak. Müller Róbert a horreumi temető 4., 11., 17. és 32. sírjaiba eltemetett személyeket viseleti tárgyaik alapján korábban langobardnak tartotta.[2304] De ezekben a sírokban is kivétel nélkül a romanizáltakra jellemző temetkezési szokásokat figyelhetjük meg (kövek, tegulák a sírban), és egyéb tárgyak is késő antik-kora bizánci eredetere utalnak (kosaras fülbevalók, vas karperecpár). Ezt a jelenséget kulturálisan éppen azért nehéz értelmezni, mert a Meroving kultúrával kapcsolatba hozható (langobard) viseleti tárgyak (S-fibula, paragrafus fibula) ugyanolyan módon kapcsolják össze a ruházatot, amint az a késő antik időszakban a Mediterraneumban szokás.

Etnikai szempontból a kérdés eldönthetetlen, mert pusztán a tárgyak „Meroving(germán)" jellege miatt nem lehet germán etnikumú személyekre következtetni. Keszthely-Fenékpusztán a horreumi temetőbe olyan romanizáltakat vagy germánokat temettek el, akik a kordivatnak megfelelő, Meroving típusú reprezentációt megjelenítő ékszereket és öltözetet átvették.[2305] Mindkét esetben az akkulturáció előrehaladását állapíthatjuk meg. A langobard ékszerek és viseleti tárgyak előfordulása jelzi, hogy a horreumi temető népessége kapcsolatba került a pannoniai langobard kultúrával (vö. vörsi temető), sőt az sem kizárt, hogy bizonyos ideig egymás mellett éltek a langobard-bizánci kapcsolatok felvétele utáni időszakban.[2306]

Különös, hogy a fenékpusztai háromhajós bazilika bolygatott sírjaiban a kevés ismertté vált lelet között egy Meroving viseletben eltemetett előkelő személyre következtethetünk (pl. 5. sír: aranyozott ezüst, a II. germán állatstílussal díszített Meroving típusú lábszárszíja csatja és szíjvége[2307], egyoldalas fésű, olló), míg a 3. sírban ruhatű és korongfibula alkatrésze inkább romanizált kultúrájú személyre utalnak. A horreum melletti temető előkelői ekkor már nem tartották a falakon kívüli temetkezés antik szokását (*extra muros*), de a templomba temetkezés szokását a kora bizánci hagyománynak megfelelően nem gyakorolták.[2308]A templomba temetkezés szokása a 6. sz. második felétől a köznéptől elkülönülő és megerősödő bajor,

[2302] Müller 2008, 234-245; Sutton Hoo: Bruce-Mitford 1978, 186, Fig. 140; Valsgärde-i 7. és 8. hajótemetkezésben: Arwidsson 1977, Abb. 138.
[2303] Eredetükre stroncium-izotópos vizsgálattal is választ keresünk.
[2304] Müller 2002, 23-25.
[2305] A romanizált eredetet elfogadta Müller R. is. Müller 2014, 169.
[2306] Pohl 1996, 33; Christou 1991, 91.
[2307] Sági 1961, 397-459; Sági 1970, 176, Abb. 9; Müller 2002, 23-25.
[2308] A kutatásban az is felmerült, hogy a horreum a mellette eltemetett közösség számára akár templomként is szolgálhatott, de erre vonatkozóan nincsenek régészeti bizonyítékok. Gáspár 2002, 57; Heinrich-Tamáska 2010, 98-100.

dc_1440_17

alamann és frank nemesség[2309] esetében figyelhető meg.[2310] A templomba temetkezés az itáliai langobardoknál is kialakult, különösen Theodelinda királynő példája nyomán terjedt el, és a férfiak esetében a 7. század végéig még a fegyveres temetkezés szokása is fennmaradt.[2311] Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy ki építette és tartotta fenn a fenékpusztai bazilikát[2312], benne a késő antik közösség bizánci típusú templomát, egyházát esetleg püspökségét kell látnunk, vagy egy Meroving kultúrájú közösség vezetőinek nyugati mintára épített magántemplomát? A fenékpusztai bazilikába a Meroving kultúrájú előkelők temetkezései inkább az itáliai és nyugati minták követésére utalnak.

Gazdasági és kereskedelmi központ

A Keszthely-fenékpusztai erődben az avar kor elején élt multikulturális közösség[2313] széles nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkező, jómódú előkelői látható gazdagságának forrása ma még pontosan nem ismert, de tevékenységük nem virágozhatott volna a sztyeppei avarok jóváhagyása nélkül. E népesség gazdagságát feltételezhetően annak köszönhette, hogy részt vett az avarok balkáni-bizánci hadjárataiban, és a zsákmány reményében telepedhettek itt meg. Az avarok alattvalói voltak, akiknek katonai szolgáltatással tartoztak. Nem kizárt azonban, hogy a keszthelyi erőd egyben gazdasági, kereskedelmi és kézműves központként is működött, hiszen a leletanyaga széles nemzetközi kapcsolatrendszert mutat a Nyugat-Európa, Itália és a Mediterraneum felé[2314], ám e tekintetben eddig kevés célzott kutatás folyt.

A fenékpusztai erőd feltehetően a késő antik időszakban is megőrizhette a belső erődök egykori alapvetően mezőgazdasági mikroregionális központ szerepét.[2315] Jó minőségű vaseszköz és szerszámleletek utalnak a helyi vasfeldolgozásra, a kézművességre és a mezőgazdasági tevékenységre.[2316] Növényi maradványok a 7. század közepéig bizonyítják a helyi késő antik típusú mezőgazdasági kultúra és az életmód folyamatosságát.[2317]

A Keszthely-fenékpusztai erődben a helyi kézműiparra, az edényművességre és az ötvösművészetre utaló leletek is előfordulnak. Az erőd területén folyamatosan magas színvonalúak a késő antik fazekasság hagyományait folytató edényművesség termékei.[2318] Ugyanakkor a település kerámiájában eddig nem került elő olyan 6-7. századi távolsági kereskedelemre utaló import áru (amfora, észak afrikai kerámia), amilyenek a szlovéniai[2319],

[2309] A. Burzler: Archäologische Beiträge zum Nobilifizierungsprozess in der jüngeren Merowingerzeit. Kallmünz 2000.

[2310] H.-W. Böhme: Adel und Kirche bei den Alamannen der Merowingerzeit. Germania 74, 1996, 477-507; H.-W. Böhme: Neue archäologische Aspekte zur Christianisierung Süddeutschland während der jüngeren Merowingerzeit. In: W. Berschin/D. Geunich/H. Steuer (Hrsg.) Mission und Christianisierung am Hoch- und Oberrhein (6.-8. Jahrhundert). Archäologie und Geschichte 10. Stuttgart 75-109; E. Hassenpflug: Das Laienbegräbnis in der Kirche. Historisch-Archäologische Studien zu Alemannien im frühen Mittelalter. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des Ersten Jahrtausends 1. Rahden/Westfalen 1999, 40-76.

[2311] V. Bierbrauer: Langobardische Kirchengräber. Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege 41/42, 2000/01, 225-242.

[2312] Heinrich-Tamáska 2010, 108-111.

[2313] E multikulturális képet mutató hagyaték elsősorban romanizált és Meroving kultúrájú népességre utal, s a sztyeppei nomád eredetű rítus és leletanyag jelenlétére eddig csak egyetlen esetben, a Pusztaszentegyházi dűlői 150. sírnál volt példa. Müller 2014, 74.

[2314] Daim 2002, 113-124.

[2315] Tóth 2009, 64-80; Heinrich-Tamáska 2011b, 692-696; Heinrich-Tamáska 2011c, 577-580.

[2316] L. Rupnik: Eisenfunde aus ausgewählten Befunden der Ausgrabungen bis 2002 in Keszthely-Fenékpuszta. In: O. Heinrich-Tamáska 2013, 443-512.

[2317] Sümegi et alia 2011, 543-572.

[2318] F. Horváth: Römerzeitliche Keramik aus ausgewählten Befunden der Ausgrabungen bis 2002 in Keszthely-Fenékpuszta. In: O. Heinrich-Tamáska 2013, 397-442.

[2319] Ajdna, Tonovcov grad: P. M. Pröttel, Mediterrane Feinkeramik des 2.–7. Jahrhunderts n. Chr. im oberen Adriaraum und in Slowenien. Kölner Stud. Arch. Röm. Prov. 2 (Espelkamp 1996) 109-113, 150-158, 170-177; Modrijan 2011, 130-158.

és a jelentősebb balkáni magaslati erődökbe, városokba még a 6. században is eljutott.[2320] Pannoniában csupán a kölkedi kora avar kori településen került elő késő antik áru, mert az itt eltemetett átlagon felül gazdag előkelők, lakóhelyükön a mindennapokban is igényelték a mediterrán jóléthez tartozó tárgyakat, és azok beszerzését meg is tudták szervezni.[2321]

Néhány magas színvonalú ötvösmunka Keszthely-Fenékpusztán a horreum melletti temetőben mediterrán műhelyben készülhetett. Ide tartozik a félhold alakú fülbevaló (5. sír), az architektonikus gyűrű (6. sír), az Allach típusú fülbevaló, a kettős foglaltú gyűrű, a cilindrikus bulla. Ezek az ékszerek általánosan elterjedt kora bizánci termékek, amelyek részben távolsági, mediterrán kapcsolatokra utalnak. Kivitelezésük, ábrázolásuk alapján nem pannoniai kézművestermékek a Keszthely-Fenékpuszta Pusztaszentegyházi dűlői temető 1999/7, 39, 75. sírjaiból előkerült fibulák.[2322] A helyi műhelyben készült ékszerekhez a luxusalapanyagokat a távolsági kereskedelem révén szerezhették be (hegyikristály, almandin, igazgyöngy, üvegkehely). A horreumi 9. sír fibulájához az igazgyöngyöt és az almandint külső kapcsolatok révén szerezhették be, mert a drágakövek kereskedelme a Bizánci Birodalomban szigorúan szabályozott volt.[2323]Az ókeresztény jelenetekkel díszített korong fibulák analógiái bizánci területen, Boszniában, Albániában, és Dél-Itáliában kerültek elő. A négyszögletes berakásos taggal díszített dísztűk, jelen tudásunk szerint jól behatárolhatóan *Iustiniana Prima*/Caričin Grad térségében rendelkeznek közeli analógiákkal. Az e területen ápolt közös kulturális, ideológiai és kézműves hagyományok az elit csoportok közötti kommunnikáció jelei, amelyek egészen Pannoniáig elértek.

Más fenékpusztai tárgyak a helyi ötvösség szerepére hívják fel a figyelmet. A tömegárut készítő mesterek mellett a fenékpusztai erődben működtek a vezetőréteg magasabb igényeinek megfelelő, magas technológiai színvonalú ékszereket is készíteni képes ötvösök. Néhány esetben az archaeometriai vizsgálatok is bizonyították, hogy kora bizánci technológiák felhasználásával helyben folyt az ékszerek készítése (ld. korongfibulák[2324]). A fenékpusztai horreumi temető ókeresztény jelenetekel díszített leleteinek egy csoportja arra mutat, hogy mediterrán előképek alapján helyben készültek (pl. 5. sír)[2325]. Helyi készítmény lehetett a *BONOSA* tű és a gömbfejű tű, a 15. és 16. sír préselt lemezes övgarnitúrái, valamint a technológiailag egyszerűbben kivitelezett áttört díszű fülbevalók és tűk. A Fenékpusztáról és az avar kori Pannoniából származó ötvöstárgyak azt mutatják, hogy a térség a közép- és nyugat mediterrán kézműipari környezethez tartozott.[2326] A horreumi temetőben nyugvók számára ékszereket készítő ötvösök rendelkeztek a kora bizánci kézművestudással, amit az ékszerek és visleti tárgyak formája, díszítése, technológiája bizonyít. A fenékpusztai erőd melletti temetkezésekből előkerülő, egyszerű ékszereket és viseleti tárgyakat nyilvánvalóan a köznép, ill. a középrétegek igényeit kielégítő helyi mesterek állították elő (pl. kosaras és öntött gömb-, ill. gúlacsüngős fülbevalók).

[2320] Észak-afrikai kerámia (amfórák, *spatheion*, mécsesek), kelet-mediterrán amforák (Samos típus) a 6. sz. második feléig, a 7. sz. elejéig eljutottak a szlovéniai magaslati erődökbe (Ajdna, Tonovcov grad). A mécseseknek helyi változatai is készültek: Modrijan 2011, 130-158; Hasonló jellegű leletanyag található meg a kölkedi telepen is.

[2321] Hajnal 2005, 437-480.

[2322] 1999/7. sír: Müller 2014, 38, Abb. 9-11; 1999/39. sír: Müller 2014, 185, Taf. 12,4; 75. sír: Müller 2014, 187, Taf. 14,13-15.

[2323] J. Drauschke: Byzantine jewellery? Amethyst Bead sin East and West during the Early Byzantine Period. In: Entwistle–Adams (eds.) 2010, 50-60.

[2324] B. Bühler: Technologische Untersuchungen an awarenzeitlichen Scheibenfibel aus keszthely (Ungarn) ZM 11, 2002, 133-144; Daim 2002, 113-124; Bollók 2014, 259-279; Heinrich-Tamáska 2016, 271-290.

[2325] Bierbrauer 2004, 51-72; F. Daim feltételezte, hogy ezt a fibulatípust helyben vették át és tovább fejlesztették: Daim 2002, 113-124.

[2326] Teurniában az *extra muros* elhelyezkedő korai keresztény templom temetőjének 31. sírjában kosaras fülbevaló volt (Riemer Typ 4), amely valószínűleg itáliai műhelyben készült. Glaser--Gugl 1996, 22-23, Abb. 6;

A horreumi temető és a vörsi temető ékkőberakásos, langobard típusú S- és madár alakú fibuláinak egy része azonos műhelyben készült, s a szoros műhelykapcsolat alapján felmerülhet, hogy ez a műhely a fenékpusztai erődben működött.[2327] Akárcsak a Dél-Kelet-Alpok térségében, a romanizáltak a 6. században Keszthelyen is viselték a Meroving típusú kengyeles és S-alakú fibulák egyszerűbb pont-kör díszes változatait.[2328] Ennek ismeretében a horreumi temető germán jellegű leletei nem a Pannoniában maradt, sem 568 után Itáliából visszaköltözött langobardokra.[2329]A lándzsával táncoló harcosokat ábrázoló préselőtőn Meroving típusú sisakra vagy fegyverzetre illeszthető lemezt készítettek.[2330] Ez a lemez olyan mester jelenlétére utal, aki ismerte a táncoló harcosok ábrázolásának ikonográfiai szabályait, és olyan megrendelőkre, akik ezt értették és igényelték.

A távolsági, kulturális összekötő szerepet betöltő központ kialakulására alapvetően már a langobardok idejében is megvolt a történeti lehetőség[2331], s a Keszthely környékén élt romanizált közösség[2332] már a 6. században a langobard-bizánci kapcsolatok felvételekor kiépíthette a Mediterraneum felé kereskedelmi és gazdasági kapcsolatait, amelyeket az avar uralom első fél évszázadában is megőrizhetett.[2333]

Különös, hogy a késő antik élet Keszthely-Fenékpusztán éppen akkor indult virágzásnak, amikor a Kelet-Alpok vidékét az avar-szláv támadások elpusztították (Teurnia).[2334] Fenékpuszta olyan multikulturális szigetté, „központi hellyé" alakult, amelynek népessége az avar kaganátus keretei között találhatta meg érvényesülését. A fenékpusztai erődben élt népesség feltételezhetően fontos gazdasági-kereskedelmi tevékenységével illeszkedett az avar kaganátusba, s az ott tevékenykedő kézművesek és kereskedők kiszolgálták az avar elit igényeit. Keszthely-Fenékpuszta ekkor olyan „központi hellyé" vált, amit a vezetőréteg leleteinek magas technológiai színvonala is kifejez.

Vallási, kulturális központ

A fenékpusztai erőd népességének életét áthatotta a keresztény vallás és kultúra. Az itt előkerült leletanyag helyi keresztény alapokról és a mediterraneumi keresztény központokkal kimutatható szoros kapcsolatot ápoló közösségről árulkodik. A Keszthely-fenékpusztai késő római erőd a korszakban vallási központ szerepét töltötte be, amire az erőd falainak védelmében épült, a 7. században felújított bazilika utal. Mindmáig ez az egyetlen olyan kora avar kori lelőhely a Kárpát-medencében, ahonnan a 7. században keresztény kultuszépület ismert.[2335] Hasonló kora bizánci templom a birodalmon kívül egyedi jelenségnek számít, s nem alaptalan a feltételezés, hogy az erőd városias környezetében püspökség is működhetett, még ha erre vonatkozóan ma nem is rendelkezünk adatokkal.[2336] Nincsenek adataink a

[2327] Horváth 2012, 207-242.

[2328] Brozzi 1989, 84; G. Piccotini: Das spätantike Gräberfeld von Teurnia St. Peter im Holz, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, Bd. 66. Klagenfurt 1976, Formtafel 3:2/75; Quast 2008, 361-375.

[2329] Straub 1999, 181-193.

[2330] Kiss P. A.: A germán hiedelemvilág nyomai a Kárpát-medencében. In: Tóth–Vida–Takács (szerk.) Szent Márton és Pannonia. Kereszténység a római világ határán. Pannonhalma-Szombathely161-170, különösen169.

[2331]Barkóczi L. szerint 546-táján az újabb langobard bevándorlási hullám idején jött létre a horreumi temető.Werner 1962, 134; Barkóczi 1971, 189-190.

[2332]Keszthely-kultúra korai szakaszát is, a magyar kutatás Kr. u. 568-630 közé keltezi és történeti alapon értelmezi. E szerint az érvelés szerint a Keszthely-kultúra kezdő időpontját (Kr. u. 568) a langobárdok Itáliába történő elvándorlása jelenti. Bierbrauer 2004b,51-72.

[2333]A 6. század első felében e közösségnek az itáliai gót királysághoz való lehetséges viszonyának kérdése merül fel.

[2334]S. Ladstätter: Die matierelle Kultur der Spätantike in denOstalpen. Mitteilungen der Prähistorischen Komission 35, 2000, 28-40; 203-207; 2000; Glaser–Gugl 1996, 9-27;Pohl 1988, 235-236.

[2335] Curta 2005, 184.

[2336] Curta 2005, 184; Régészetileg azonban nem igazolható az a korábbi feltételezés, hogy Bizánc 526-568 között bulgárok, kutrigurok és germán zsoldosok segítségével tartotta volna fenn a térségben befolyását. A tétel kritikájához: Bóna 1971, 297.

Fenékpuszta keresztény közösség egyházszervezeti viszonyaira vonatkozóan, de a közösség nem szakadt el az egyetemes egyháztól, mert a keresztény leletek formai és ikonográfiai tekintetben folyamatos megújulásra, a mediterraneumi keresztény központokkal tartott rendszeres kapcsolatokra, sőt talán még helyi személyek zarándoklatára is utalnak.[2337] A keresztény jelképek nemcsak a női, hanem a férfi szférához tartozó ékszereken és viseleti tárgyakon is megjelentek.[2338]

A 6-7. században a háromhajós bazilika mellett a fenékpusztai 19. sz. épület használata is kimutatható, ez utóbbi szerepe helyzete és alaprajza alapján a templom mellett a *hospitium* lehetett, amint az Teurnia-ban és Hemmabergben is megfigyelhető.[2339] A templom a keresztény közösség létezésének a legfőbb bizonyítéka, s azon kívül még a 3., 5. és 15. épületek eesetében sikerült kimutatni a kora középkori használatot.[2340] Felvethető a *horreum* funkciója is, mert mellette a temető arra utalhat, hogy már nem gabonatárolásra használták.[2341]

Kérdéses, hogy a fenékpusztai népességnek az avar uralom első fél évszázadában jól dokumentálható önállóságának lehettek-e előzményei a korábbi langobard fennhatóság korszakából.[2342] Justinianus császár idején a Balkán és az al-dunai határ megerősítése, nemcsak a katonai védelmi építkezéseket jelentett, hanem az egyházszervezet fejlesztését is. Florin Curta szerint Pannoniában a langobard-bizánci kapcsolatfelvétel után megteremtődött annak a lehetősége, hogy a Barbarikumban, Keszthely-Fenékpusztán császári kezdeményezésre keresztény közösség telepedjen le.[2343] Elméletileg mindez jól beleillene Justinianus császár katonai és ideológiai terjeszkedésének koncepciójába, de Keszthelyen eddig még nem került elő olyan lelet, amely a korai betelepedést vagy püspökség létét bizonyítaná.

A Meroving kultúrájú csoportok

Történeti források

Az elmúlt években ismét felújult a vita arról, hogy mely népesség tagjai voltak a Meroving kulturális jegyek alapján meghatározható anyagi és szellemi műveltség hordozói kora avar kori Kárpát-medencében.[2344] Az egyik nézet szerint a korábbi kutatás egyik fele azért a gepidák mellett foglalt állást, mert a történeti forrásokhoz igazodva 568 után nem számoltak a langobardok helyben maradásának lehetőségével, és a Tisza vidéken pedig megszűnt a gepida anyagi kultúra folyamatossága. A latin és görög történeti források kizárólag ezt az egy germán népet említik az avar uralom alatt a Kárpát-medencében. Az avarok és a gepidák korai kapcsolatára szoktak következtetni Menander Protector híradásából, mely szerint egy 562-ben Konstantinápolyban járt küldöttség tagja volt egy Kunimon nevű férfi.[2345] A germán hangzású

[2337] Daim 2002, 113-124.
[2338] Pl. a Keszthely-Pusztaszentegyházi dűlői 157. sír övgarnitúrájának szíjvégeit és övvereteit keresztjel díszíti: Müller 2014, 201, Taf. 28/5-18.
[2339] Glaser 2012, 133-135, Abb. 8-10.
[2340] O. Heinrich-Tamáska: Die spätrömische Innenbefestigung von Keszthely-Fenékpuszta: Innere Chronologie und funktioneller Wandel. In: Heinrich-Tamáska (Hrsg.) 2011, 653–702.
[2341] Vida 2011, 397-437.
[2342] A Keszthely–Fenékpuszta, horreumi temető népességének átlagon felüli gazdagsága nem utal az ott eltemetett népesség alávetett vagy hadifogoly státuszára. Pohl 1988, 232-33; Vida 2008, 13-46; Vida 2011, 397-437.
[2343] Curta 2005, 184; A történeti értelmezést megalapozatlannak tartja: Heinrich-Tamáska 2012, 229.
[2344] Az avar kori gepidák létezését elismeri, de nem lokalizálja: Pohl 1988, 229-232; A régészeti források alapján elveti: Bálint 1995, 310-312; A történeti források elemzése alapján elveti a dunántúli Meroving leletanyag gepida azonosítását: Kiss A. 2010, 129-130.
[2345] Szádeczky-Kardoss 1998, 22.

név a gepida Kunimund király nevére emlékeztet, s ez arra utalhat, hogy az avarok a szolgálatukba fogadták a helyi viszonyokat és nyelveket jól ismerő gepida férfit.

Menander Protector szerint az avar követek Bizáncban kijelentették, hogy a gepidák a fennhatóságuk alá tartoznak,[2346] és ezt tükrözik Paulus Diaconus 8. századi feljegyzései is.[2347] Theophylactos Simocatta művében több helyen is különböző összefüggésekben említette az avar uralom alatt élt gepidákat. 586-ban hét gepida menekült Bookolabrassal a Bizánci Birodalom területére[2348], és később 593-ban pedig egy a bizánciakhoz szökő gepidáról tesz említést.[2349] Ugyancsak ő tudósít arról is, hogy 599-ben Priszkosz bizánci hadvezér hadjárata során a Tisza vagy a Temes folyók mentén gepida falvak népességét pusztította el.[2350] Theophanes Confessor pedig a gepidáknak az avar kaganátusban betöltött szerepéről tájékoztat, miszerint egységeik az avarok oldalán Konstantinápoly 626-os ostromában is részt vettek.[2351] Ugyanakkor e híradások látszólag ellentmondanak a régészeti adatoknak[2352], mert Meroving kultúrájú népességre utaló leletek az avar kor elején legnagyobb számban nem az Alföldön, a gepidák egykori szállásterületén, hanem a Dunántúl keleti felén találhatók, ahol korábban a langobardok éltek.

Dunántúl

A kelet-dunántúli, kora avar kori régészeti leletek formai, időrendi és funkcionális vizsgálata, valamint európai kapcsolatrendszerük elemzése arra mutat, hogy a kora avar kori Pannoniában élt népesség esetében mind az anyagi, és mind a szellemi kultúra tekintetében jelentős helyi és nyugat-európai Meroving kulturális befolyással számolhatunk, amelynek hordozói és átadói kezdetben eredendően a térség germán eredetű népcsoportjai voltak. A régészeti leletanyag kapcsolatrendszere és kézműipari háttere arra mutat, hogy az avar kori Meroving jellegű leletanyagot hordozó, és Meroving szokásokat követő közösség több népcsoportból tevődött össze: részben a Pannoniában az 5. század óta őshonos romanizáltak és germánok leszármazottaiból, az el nem vándorolt langobárdokból[2353], az áttelepült gepidákból, valamint nyugati és északi germán bevándorlókból.

A régészeti kutatás korábban 568 után Pannonia területén nem számolt langobárdokkal és a lehetséges régészeti leletanyagukat is vitatta.[2354] Újabban merült fel, hogy egyes tárgyak a langobardokhoz kötött temetők utolsó fázisában, 568 után kerültek a sírba, ami az avar uralom elején langobárd csoportok helyben maradására uatl.[2355] Ide sorolhatók elsősorban a jó korjelző díszes spátaveretek (Pottenbrunn[2356], Oroszvár/Bratislava-Rusovce[2357],

[2346] Menander Protector 195,26-198,10; Szádeczky-Kardoss 1998, 37.

[2347] „*..A gepidák nemzetsége viszont annyira megfogyatkozott, hogy ettől az időtől fogva nem volt többé saját királyuk, hanem azok, akik a háborút túlélhették, vagy a langobardok alattvalói lettek, vagy mind a mai napig kemény uralom alatt nyögnek, miután hazájukat a hunok (ti. avarok) vették birtokukba.*" Paulus Diaconus I. 27: Szádeczky-Kardos 1998, 33.; A gepidákról még a 8. században is ír Paulus Diaconus: „a mai napig (usque hodie) a hazájukat megszálló hunok kegyetlen uralmát nyögik" HL I.27; ld. W. Pohl: Gepiden. Gepidische Überreste. RGA 11, 1998, 137-138.

[2348] Theophylactos Simocatta I. 8,1-11; Szádeczky-Kardoss 1998, 65; Pohl 1988, 229.

[2349] Theophylactos Simocatta VI. 8,1; Szádeczky-Kardoss 1998, 98.

[2350] Theophylactos Simocatta VII. 3,1-15; Szádeczky-Kardoss 1998, 134; Pohl 1988, 229-230.

[2351] Theophanes 6117; Szádeczky-Kardoss 1998, 180; Pohl 1988, 230.

[2352] A gepida szállásterület a 6. században: Á. B. Tóth – M. Nagy: Gepiden. Archäologisches. RGA 11, 1998, 121, Abb. 6.

[2353] Felül kell vizsgálnunk a 8. században élt Paulus Diaconus szerzetes történetíró híradását is, miszerint a langobárdok Kr. u. 568 húsvét másnapján egy emberként hagyták volna el Pannóniát (Paulus Diaconus, HL II.7). A leletanyag keltezési kérdéseihez ld. Koncz 2015, 315-340.

[2354] Werner 1962, 47-48; Bóna 1976, 102-109; Bóna 1993, 111; E történeti tétellel összhangban látszólag a langobárd temetők 568-as záródását igazolták a természettudományos mérések is. Stadler et al. 2003, 269.

[2355] Koncz 2015, 315-340.

[2356] Neugebauer 2005, 331, Abb. 6.

dc_1440_17

Szentendre[2358]), egyes övveretek, soktagú vas övgarnitúrák. Ezen új időrendi megfigyelések az avar langobard kapcsolatok kutatásában új lehetőségeket nyitnak[2359], ezért szükségesnek mutatkozik a pannoniai langobard temetők utolsó fázisainak beható vizsgálata[2360] (Szentendre, Várpalota, Gyönk, Rácalmás), valamint a 6. sz. végére és 7. sz. elejére keltezhető itáliai és az avar kori leletanyag összevetése.[2361]

A másik lehetőséget a helyi hagyományok folyamatosságának bizonyítására az avar kori temetők korai fázisában a langobard kori viseleti elemek vagy temetkezési szokások továbbélésének kimutatása jelentheti. Egyes avar kori előkelők lépcsős sírjai Kölkeden és Fenékpusztán is a langobard kori hagyományokra vezethetők vissza. Ezen kívül ékszerek és visleti tárgyak, S- és madár alakú (Keszthely, horreum), rekesz díszes kerek és kengyeles fibulák mutatják az avar korban is meglévő helyi hagyományokat, amelyek gyakran funkcionálisan új szerepben jelennek meg. A fibulaviseletben alapvető változások következnek be, mert megszűnik a 4-fibulás viselet és bármely típusú fibulát viselhetik a késő antik szokásoknak megfelelően a nyakban vagy a mellkason, vagy egy új, a kora bizánci korban általános szokásnak megfelelően egyesével vagy párban a vállakon (Bóly [83. tábla B], Cserkút [43. tábla 6], Kölked [51. tábla B]). (ld. fibulaviselet fejezetet)

Az egykori Pannonia keleti felén a kora avar kori temetőkben találjuk meg a Meroving kori germán anyagi és szellemi kultúrára utaló ékszereket, viseleti tárgyakat, eszközöket és amuletteket, amelyek egymást erősítő érveket szolgáltatnak (forma, funkció, ornamentika, jelentés) a közösség kulturális identitásának meghatározása tekintetében. A szabad, katonáskodó férfiak viseletét a maguknál hordott fegyverek: széles pengéjű spáthák, saxok, tőrök, lándzsák, pajzsok viselésének módja határozta meg. A hosszú kétélű kard a korai középkorban státusszimbólumnak számított. A fegyveröv szerkezete és a rajta lévő veretek formája megfelelt a korabeli nyugati Meroving divatnak (ld. Weihmörting- és Civezzano típusú fegyverövek), csupán a díszítés tekintetében fedezhetők fel helyi sajátosságok.[2362] (2-4. térképek)

A női viselet ugyancsak szorosan követte a Meroving hagyományokat. Gyakori a fej mellett talált hajtű, a Meroving világban elterjedt szimbólumokkal és díszítőelemekkel ékesített korongfibulák, és a díszes gyöngysor viselete. A nők széles deréköét díszes csat fogta össze és ehhez középen egy veretekkel díszített bőr, vagy textil díszfüggőt erősítettek, ill. más jobb és bal oldali függőkre gyöngyöket, amuletteket, tarsolyt, kést akasztottak. Az előkelő nők, nyugati kortársaikhoz hasonlóan, az övükhöz csatolt bal oldali függőn fából esztergált, fémveretes amulett-kapszulákban apró tárgyakat vagy növényi amuletteket hordtak maguknál.[2363] Díszes veretek és szíjvégek ékesítették az ugyancsak Meroving divatot követő lábszárkötőket is (Wadenbindengarnitur), amelyeken eleinte poncolt minta, majd szalagfonat és a II. germán állatstílus jelent meg.

Kulturális és etnikus csoportok, személyek azonosítása csupán a viselet, ill. az öltözet alapján módszertanilag ma már csak bizonyos korlátok között kísérelhető meg.[2364] Kiindulásként megállapíthatjuk azonban, hogy azonos viseleti/öltözet elemek csoportos előfordulása egy-egy temetőben vagy régióban azonos elfogadott normákra, valamilyen kulturális megegyezésre, egy közösség kulturális identitása azonos formában történő

[2357] Schmidtová–Ruttkay 2007, 353-355, Abb. 12-13, 392-396; A sírt a szénizotópos vizsgálat a 6. sz. végére és a 7. sz. elejére keltezte (C14).
[2358] A szentendrei veretek kora avar kori keltezésésre már Uta von Freeden is rávilágított. Von Freeden 2000, 99-124.
[2359] Vida 2008, 19-24, Fig. 2,1.
[2360] Ezt a feladatot Koncz István PhD hallgató végzi készülő doktori értekezésében.
[2361] Vida 2008, 18-31.
[2362] Vida 2000, 161-175.
[2363] Vida 1995, 219-290; Garam 2011, 63-93.
[2364] Brather 2007, 185-206.

dc_1440_17

megjelenítésének igényérére utal. Ezért az azonos típusú viseleti/öltözet szokásának csoportosuló előfordulása egy-egy temetőben vagy adott térségben erősebb kulturális kifejező erővel bír, mint pusztán a tárgyak azonos formája, díszítése és technológiája alapján meghatározott kulturális(-etnikus) csoport.[2365] Ezáltal a viseleti formák térbeli és időbeli elterjedése azonos divatot és normát követő kulturális közösségek azonosításához vezet.

E módszerrel sikerült az avar kori Meroving típusú női és férfi viseleti elemek térbeli azonosítása egy-egy temetőn belül (női: hajtű, korongfibula, díszfüggő, amulettfüggő, amulettkapszula, lábbeli veretek; férfi: három- és négytagú deréköv, Weihmörting- és Civezzano-típusú fegyverövek), s ezek segítségével a Kelet-Dunántúlon, a Közép-Tisza-vidéken és Erdélyben körvonalazhatóvá vált az a térség, ahol az avar kori Meroving viseletet követő „germánok" és a hozzájuk asszimilálódott népcsoportok éltek.[2366] Ezeken a kívül a szellemi kultúrára, a hitvilágra utaló amulettek[2367] és a díszítőművészet is utal egy közösség kulturális beágyazottságára, kapcsolatrendszerére.[2368]

Már korábban Bóna Istvánnak is az volt a véleménye[2369], hogy a gepida áttelepítés elmélete azért nem bizonyítható, mert a Dunántúlon nem jelennek meg az avar kor előtti gepida kultúrára jellemző tárgyak. Ezzel szemben a Pannoniából elvándorló langobardok leletanyaga Itáliában a pannóniai anyagi kultúra közvetlen folyamatosságát mutatja. Miért nem mutatható tehát ki hasonló átmenet az alföldi gepida és a pannóniai Meroving típusú leletanyag vonatkozásában is? Léteznie kell-e egyáltalán egy ilyen átmenetet jelentő leletanyagnak? Figyelembe kell azonban venni, hogy a langobárdok és gepidák politikai és gazdasági helyzete 568 után jelentős különbséget mutat. A langobard népesség vezetőrétegével együtt szervezetten távozott a Kárpát-medencéből, és feltehetően részben velük vándoroltak kézműveseik is, akik megrendelő uraiknak a reprezentációjukhoz szükséges, kulturális identitásukat jelző tárgyakat folyamatosan készíthették. Ezzel szemben a gepida vezetőréteg az 568-ban folytatott harcokban részben megsemmisült, részben pedig a langobárdokhoz csatlakozott, vagy Bizáncba menekült, a maradék népesség pedig avar fennhatóság alá került. Megszűnt tehát a Gepida Királyság, szétesett vezetőrétege, amely biztosította volna a területén élő népesség számára a hatalmi kereteket, a területet, megszervezte volna a gazdaság nyugodt működését.

A langobardokkal Itáliába vándorolt gepidák az anyagi kultúra tekintetében „langobárddá" vagy az akkulturáció következtében idővel „romanizálttá" váltak, de anyagi kultúrájuk korábban szignifikáns Kárpát-medencei elemei ott sem jelennek meg többé, vagyis ugyanúgy „felismerhetetlenek", mint feltételezhető erdélyi és dunántúli kortársaik.[2370] Hiába említik ugyanis a történeti források a langobárdokkal elvonuló gepidákat, azok régészeti leletei Itáliában sem azonosíthatók többé, nem mutatnak kapcsolatot a Tisza vidéki 6. századi anyagi kultúrával, vagyis az Észak-Itáliába menekült gepidák régészeti szempontból láthatatlanok. Szerencsére azonban a gepidák itáliai jelenlétének emlékét megőrizte egy másik történeti forráscsoport, a helyneveké, amelyek falu, dűlő, tanya nevek formájában még ma is utalnak az

[2365] Vö. Kiss 1992; F. Siegmund statisztikai módszerrel vizsgálja a kulturális jegyek előfordulását és csoportosulását. Siegmund 2000, 95-97, 284-313.
[2366] Vida 2008, 18-31.
[2367] Vida 1995, 219-290; Vida 2002, 179-209; T. Vida: Herkunft und Funktion von Privatreliquiaren und Amulettkapseln in frühgeschichtlichen Europa. *in*: Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposions und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum. Hrsg. Uta von Freeden/Herwig Friesinger/Egon Wamers. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12. Frankfurt 2009, 261-280.
[2368] Høilund Nielsen 1997, 129-148; Høilund Nielsen 1998, 1998, 1-52.
[2369] Bóna 1961-1962, 49.
[2370] A langobard és a gepida leletanyag különbségéről: Bóna 2009,197-199.

egykor Itáliába érkezett gepidákra.[2371] Ilyen kivételes toponímiai adatokkal azonban Pannoniában nem rendelkezünk.

A Meroving kultúrához köthető leletanyag a kora avar kori Pannonia temetőiben csak részben mutat helyi gyökereket, valójában a 6. századi anyagi kultúrához képest is már átalakult, új formában jelent meg, és később folyamatosan változott, továbbfejlődött. E 6. sz. utolsó negyedére keltezhető leletanyag megjelenése és fejlődésének üteme sajátos helyi vonásai ellenére is (pl. ornamentika) teljes mértékig követi a korabeli nyugati Meroving kultúrában megfigyelhető tárgyi, viseleti és szellemi fejlődés dinamikáját.[2372]

A fenti reprezentatív tárgyak és jelenségek sora egészíthető ki a dolgozatban elemzett számos olyan köznépi jellegű viseleti elemmel, amelyek a tágabb körben mutatják a kontinuitást a langobard korszak és a kora avar kor között. A kölkedi, a budakalász temetők korai periódusában kerültek elő a 6. századi formai hagyományokat őrző test nélküli csatok megvastagodott vagy profilált és pajzs alakú tüskével. A korai fázisba sorolható a csatkarika mögött pajzsalakú és kerek övrögzítők alkalmazása, a külön álló négyszögletes és pajzs alakú csatveretek, valamint a karikával egybe öntött négyszögletes testű csatok (14. típustábla 1-2, 4-5).

Elsősorban ez a különös jelenség, az anyagi kultúra fejlődésének önállósága és autonómiája mutat arra, hogy az avar kori Meroving kultúrájú népesség léte nem értelmezhető pusztán belső elvándorlásokkal, hadifogoly állapotú személyek (gepidák) kényszerű áttelepítésével. Egy ilyen Meroving kultúrájú csoport ugyanis nem tudta volna fenntartani naprakész módon egy önálló, katonailag potens vezetőréteg nélkül nyugat-európai (s talán bizánci?) kapcsolatrendszerét. Ezért a Meroving kultúrájú népesség helyzetére, az avar kaganátusba történő beilleszkedésének értelmezésére új történeti modell kidolgozására van szükség. A régészeti adatok arra utalnak, hogy az avar kor elején kialakult Meroving kultúrájú közösség nem kizárólag a korábbi gepida és langobárd hagyományokat követte, hanem az új történeti helyzetben az új hatalmi viszonyok között az anyagi és szellemi kultúrában is tükröződő új, identitást alakított ki.[2373]

A langobárdok elvonulása és az alföldi gepida uralom és vezetőréteg megsemmisítése után kérdéses, hogy maradt-e vezetőképes Meroving kultúrájú elit a térségben, amely összefoghatta volna a térségben rekedt (helyi népességet). A megváltozott, új politikai helyzetben a térségben rekedt Meroving kultúrájú népcsoportoknak új stratégiára, az avar uralom alatt is irányítani tudó, az avarokkal tárgyalni képes új vezetőrétegre volt szüksége. Így az avar kor elején megteremtődött a lehetősége a Meroving kultúrájú népességet összefogó új vezetőréteg felemelkedésére, amely legitimációját az avaroktól kapta, létét avar szövetségeseinek köszönhette, és cserébe kész volt azok politikai céljainak kiszolgálására. Ezért a láthatóan kulturális tradícióit szívósan őrző Meroving kultúrájú népességnek átszerveződött a társadalma, újjáformálódott a vezetőrétege, amelynek meg kellett különböztetnie magát mind a legyőzött gepidáktól, mind az elvándorolt, de az avarokkal szövetségben maradt langobárdoktól, hogy csoportjaik önálló politikai tényezőként jelenhessenek meg a kora avar kori Kárpát-medencében. Kérdéses, hogy ezt az avaroktól és a romanizáltaktól eltérő kultúrájú népességet sajátos látószögükből a bizánci írók miért érzékelték és nevezték (csupán a hagyományokhoz ragaszkodva?) továbbra is gepidának.[2374] Mivel nincsenek történeti adataink arra vonatkozóan, hogy az avar kori Meroving kultúrájú népesség támaszkodott-e valamilyen korábbi gepida vagy langobard, esetleg nyugati germán

[2371] P. Scardigli: Dalla cultura orale alla cultura scritta. In: I longobardi. A cura di G. C. Menis. Electa, Milano 1990, 152-163.

[2372] Hasonló tendenciákat sikerült kimutatnia Hajnal Zsuzsának a kölkedi temető elemzése során. Hajnal 2012, 607-644.

[2373] Halsall 2010, 224.

[2374] Menander Protector 195,26-198,10; Szádeczky-Kardoss 1998, 37.

dinasztikus hagyományra (*Traditionskern*), ezért eredetére vonatkozóan csak régészeti úton kereshetünk választ.

A kora avar kori Meroving kultúrájú népesség jelentős számú lehetett, és olyan katonai potenciált képviselt, amelyet az avarok is figyelembe vettek, hiszen számoltak a germánokkal Bizánc ellenes balkáni hadjárataik során.[2375] Éppen ebben a katonai potenciálban rejlik a Kárpát-medencei Meroving kultúrájú közösségek létének, újjászerveződésének magyarázata, mert számottevő katonai erőt tudtak kiállítani a hatalom avar birtokosainak megrendelésére. E katonai potenciál volt tehát az alapja az avar kor első fél évszázadában a Meroving kultúrájú közösség belső önállóságának, megőrzött társadalmi hierarchiájának és európai kapcsolatrendszerének.

Az avar kaganátus az eurázsiai nomád birodalmak mintájára föderatív-hierarchikus rendszer szerint épült fel[2376], s katonai szövetségi rendszere a sztyeppei népek gyakorlatát tükrözte, amely szerint a csatlakozott és a legyőzött népek katonai szolgálattal tartoztak új uraiknak.[2377] Hasonlóan építették ki korábban hatalmi szervezetüket a hunok is, akik germán és iráni katonai segédnépekre támaszkodtak, sőt Attila uralkodói tanácsában jelen voltak a szövetséges germán törzsi királyságok vezetői is.[2378] Az avar kagán esetében azonban a Kárpát-medence elfoglalása előtt hallunk egy kutrigur tanácsadóról[2379], más környezetében magas pozíciót betöltő idegen eredetű (germán, bizánci) személyről azonban nincs tudomásunk.[2380]

Vezetőréteg

A hun korban a keleti eredetű uralkodó törzshöz önként csatlakozott, szövetséges népeket saját fejedelmeik, királyaik vezették, ám a történeti források nem tudósítanak a kora avar kori népek vezetőiről[2381], így a Meroving kultúrájú (germánok/gepidák) vezetőjéről, fejedelméről sem, aki mint népének képviselője és az avarok szövetségese lett volna. Mivel a történeti források ebben a vonatkozásban hallgatnak, a Meroving kultúrájú népesség szerepére az avar kaganátusban a régészeti adatok alapján következtethetünk (ld. elit sírok és temetőtopográfia).

A kora avar kori Kárpát-medence több térségében is azonosíthatunk átlagon felül gazdag, Meroving kultúrájú előkelőket, akik a Dunántúlon kíséretükkel együtt telepedtek le. Az egyik központ az egykori késő római erőd, Altinum közelében a mai Kölked határában jött létre, ahol előkelők rendkívüli gazdagságot mutató, európai színvonalú leleteket tartalmazó sírjai kerültek elő (Kölked B 85, 119, 173. sírok, 46-51. tábla). E gazdag családok fegyveres kíséretükkel és szolgáltató népeikkel éltek együtt itt, településüket, a vezető család rezidenciáját a temető közelében tárták fel. Hajnal Zsuzsanna kitűnő rekonstrukciót készített a

[2375] Theophanes bizánci történetíró említi, hogy a gepidák önálló fegyveres erőként vettek részt Konstantinápoly 626-os avar ostromában. Szádeczky-Kardoss 1998, 180; Szentpéteri 2009, 235-252.

[2376]W. Eberhardt: Der Prozeß der Staatenbildung bei mittelasiatischen Nomadenvölkern. In: Forschungen und Fortschritte 25. Berlin 1949, 52-54; Th. Barfield: The Hsiung-nu Imperial Confederacy. Organization and Foreign Policy. Journal of Asian Studies 41, 1981, 45-61; Th. Barfield: The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China. (ed.) Ch. Tilly, Studies in Social Discontinuity. Cambridge, Mass 1989, 8.

[2377]A türkök esetében a hatalmi szervezet és katonai szövetségi rendszer kiépülését írásos történeti források is bizonyítják:W.-E. Scharlipp: Die frühen Türken in Zentralasien. Eine Einführung in die Geschichte und Kultur. Darmstadt 1992.

[2378]Jordanes, Getica, c. 199; Romana, c 331. idézi: Schäfer 1998, 118-131.

[2379] Menander Protector 443,10-28; Szádeczky-Kardoss 1998, 21.

[2380]Elgondolkodtató továbbá, hogy a gepida név a forrásokban az avar uralom idején is fennmaradt, ami – akárcsak a hun korban – arra engedhetne következtetni, hogy az avar uralom alatt a maradék gepida csoportok népi identitásukat megőrizhették. Schäfer 1998, 118-120.

[2381] Mivel az avar kor elején nem hallunk a helyi germánok szövetséges királyairól, sokkal valószínűbb feltételeznünk, hogy a langobárdok által történt leverésük után összeomlott a gepidák hatalmi szervezete és a maradványok az avar uralom alá került Meroving kultúrájú népesség alkotóelemévé váltak.

dc_1440_17

kölkedi előkelők lakókörnyezetéről és életmódjáról.[2382] A földfelszínre épített, nagyméretű, magas oszlopos épületet földbe mélyített házak, műhelyek sora vette körül, s mint egykor a római villák közelében, nem messze az udvarháztól találhatók az előkelő család temetkezései is. A közösséget vezető család az avar korban egyedülállóan nagyméretű rezidenciája a körülötte épített földbemélyített házakkal és gazdasági épületekkel együtt alkotott egy háztartási egységet. A település kerámialeletei – mécsesek, amforák, sütőharangok – arra mutatnak, hogy e germánok már több elemét vették át a helyi késő antik kultúrának, mint a keleti eredetű avarok.

További kelet-dunántúli lelőhelyeken figyelhetők meg Meroving kultúrájú központok. Tolna megye térségében nemcsak a Szekszárd-környéki temetők sűrűsödése alapján feltételezhető egy központ (Bogyiszlói út, Palánk, Tószegi dűlő), hanem a valószínűleg tolnai lelőhelyű Jankovich aranyak alapján is.[2383] (2.2 térkép) Meroving kulturális gyökerű közösség temetkezései csoportosulnak a Zamárdi temető közepén[2384], és a budakalászi temető keleti szélén, ezek átlagon felül gazdag sírjai jómódú, helyi vezetőrétegre utalnak (19. temetőtérkép).

Magas társadalmi helyzetű családok aranyban gazdag mellékletekkel ellátott tagjai nyugszanak Keszthely-Fenékpusztán a Pusztaszentegyházi dűlői A sírban[2385], és a Fenéki úti kis temető 2. sírjában. Mindez arra mutat, hogy a kora avar kori Meroving kultúrájú népesség a 6. század végén és a 7. század elején, az avar uralom alatt is rendelkezett nyugat európai összevetésben is tehetős vezetőkkel. A régészeti leletek alapján arra következtethetünk, hogy az avar kori Meroving kultúrájú népességnek (germánoknak) volt saját elitje, és ezért saját vezetőik irányítása alatt, szövetségesként integrálódhattak a korai avar kaganátusba. Nem tudjuk, hogy ennek az elitnek miként sikerült önállóságát elismertetnie a kaganátuson belül. Az sem zárható ki, hogy sztyeppei szokás szerint a vezető nomád törzs egyik tagját állították föléjük alkirálynak.[2386] A szövetségesi kapcsolat minden esetben személyi szinten zajlott, s a legyőzött népcsoport vezetője megadva magát biztosította lojalitását, valamint népének katonai szolgálatát.[2387] E vezetőréteg által megszervezett, Meroving kultúrájú közösségbe integrálódhattak más, helyben maradt és ide vándorolt elemek is, akik között bizonyára többségben lehettek germánok, de lehettek közöttük hozzájuk asszimilálódott romanizáltak vagy más idegenek is.

A Dél-Kelet-Dunántúlon a Meroving kultúrájú elit átlagon felül gazdag (fejedelmi rangú?) temetkezései olyan magas társadalmi státusszal rendelkező személyekre engednek következtetni, akik reprezentációjuk alapján alkalmasak voltak népük képviseletére, és az avarokkal történő szövetség kialakítására. Sírjaik ebben az értelemben a helyi Meroving kultúrájú népesség és az avarok között kialakult föderatív viszony régészeti bizonyítékai, annak ellenére is, hogy a forrásokban fejedelmi (vagy királyi?) rangú személyekről, vagy fejedelmi családokról, a közöttük létre jövő kapcsolatokról (pl. túszadás, házasság) semmit sem hallunk. Sem történeti, sem régészeti adatok (ld. a sztyeppei és meroving sírok és temetkezések viszonya az egyes lelőhelyeken) nem utalnak arra, hogy egy vezető családnak sikerült volna egy hatalmi, politikai szervezetbe egyesítenie a Kelet-Dunántúl különböző térségeiben megtelepült Meroving kultúrájú népcsoportokat a kora avar kor első felében, de ez nem lehetett avar uraik érdeke sem.

[2382] ld. Hajnal Zsuzsanna: Kölked-Feketekapu: egy lelőhely története. (2017.8.18.) https://mnm.hu/sites/default/files/kolkedi_lelohely.pdf

[2383] A Tolna megyei lelőhelyet Bóna István a Jankovich birtokok elhelyezkedése alapján feltételezte.: Bóna 1982-1983, 82-85; A Meroving típusú spátaöv rekonstrukciójához: Vida 2000, 161-175.

[2384] Garam Éva szíves szóbeli közlése 2016-ban.

[2385] Müller 1999-2000, 341-357.

[2386] Schäfer 1998, 118-131.

[2387] Schäfer 1998, 118-119.

A Kárpát-medencében a kora avar kori Meroving kultúrájú elit, akárcsak korábban a langobárdoké Pannoniában, vagy a gepidáké a Tisza vidéken, a nyugat-európai Meroving kori elit életstílusát követte, amelynek fő elemét képezték az ünnepi lakomák, és rituális események, és a harcias katonai értékrendszer/szemlélet.[2388] A Meroving stílusú díszes öltözet, a fegyvermelléklet az új heterogén összetételű elit önkifejezése egy politikailag bizonytalan, átmeneti időszakban, és ebben a tekintetben nem feltétlenül etnikus kötődésű.[2389] Ezt az elitet a hagyományos kutatás germánnak tartja, pedig ebbe a körbe katonai érdemeik révén, szituatív alkalmazkodással mások is befogadásra lelhettek.[2390] Az új elit megváltozott önkifejezésére utal a 6. században kedvelt I. germán állatstílust felváltó II. germán állatstílus díszítésrendszerének alkalmazása, amely mediterrán fonatmintába foglalt állatornamentika.[2391]

Kíséret és köznép

A vezetőréteghez tartozó kíséret és népesség leletanyagát rejtik egyes kelet-dunántúli temetők horizontál-stratigráfiai elemzéssel meghatározott korai avar kori (6. sz. utolsó negyede) rétegei, amelyekben önállóan, és csoportosulva fordulnak elő a Meroving kulturális jegyek (viselet, temetkezési szokások). Az avarokkal kötött szövetségesi rendszernek ők voltak a középrétegbeli és köznépi szereplői. A korai temetőrészeken legfeljebb romanizáltak azonosíthatók még, de környezetükben sztyeppei nomád eredetű személyek temetkezéseinek még nincs nyoma.[2392] Ilyen rövid, önálló Meroving kulturális fázis figyelhető meg a budakalászi, a Szekszárd-Bogyiszlói úti, a keszthelyi, a zamárdi, és a kölkedi A és B temetők korai, a 6. század utolsó negyedére keltezhető korai fázisában (ld. FG 1 Max Martin nyomán, 1., 9., 12-13., 16-17., 19., 20. temetőtérképek).

A korabeli temetkezési közösségek viszonyait elemezve következtetéseket vonhatunk le a Meroving kulturális jegyek alapján azonosítható, és a hatalmat képviselő sztyeppei eredetű népesség, a helyi romanizáltak kapcsolataira, együttélési formáira vonatkozóan is. A kora avar korban különböző típusú temetkezési közösségek alakultak ki, ami regionálisan elkülönülő Meroving kultúrájú csoportokra engednek következtetni. Avarok és germánok temetkezési közössége már az avar kor elején, a 6. század utolsó negyedében megvalósult.

A Szekszárd-Bogyiszlói úti temetőben a sztyeppei nomád hagyományokat ápoló csoportok egymás közelében, de egymástól jól elkülönülve temetkeztek. (9-11. temetőtérkép) A környei temetőben a sztyeppei és a Meroving kultúrájú személyek már a temető korai fázisában is együtt találhatók. (1-3. temetőtérkép) A budakalászi és a zamárdi temetőkben jól dokumentálható az egy generáció hosszú fáziskésés, mivel a keleti sztyeppei rítussal eltemetett népesség sírjai a 7. század első harmadában jelentek meg a temetőkben.[2393] (19. temetőtérkép) A Meroving kultúrájú közösség önállósága legtovább a kölkedi temetőben mutatható ki, ahol csak a 7. század középső harmadában jelentek meg tömegesen a keleti eredetű személyekre utaló temetkezések (12-14. temetőtérkép), amikor megvalósult a különböző kulturális eredetű népcsoportok közös temetőhasználata (*Sepulchralgemeinschaft*). A csákberényi temetőből teljes mértékben hiányoznak a Meroving típusú fegyveres rétegre utaló temetkezések, miközben a női szférára utaló Meroving jellegű viseleti elemek gazdagon jelen vannak (ld. temetőelemzés). Mindemellett ebben a temetőben határozottan

[2388] Bodmer 1957, 4-56.
[2389] Theuws–Alkemade 2000, 412; Theuws 2009, 281-320.
[2390] Geary 1983, 15-26; P. J. Geary:The MythofNations*:* TheMedieval OriginsofEurope. Princeton University Press, 2003.
[2391] Heinrich-Tamaska 2006, 505-628; Høilund Nielsen 1998, 1-52.
[2392] Hangsúlyozni kell, hogy minden esetben az avar kor elején helyi (nem sztyeppei) eredetű közösségek által nyitott temetőkről van szó.
[2393] Garam Éva szíves szóbeli közlése.

körvonalazódnak romanizált kultúrájú, és kezdettől fogva a sztyeppei nomád népességre utaló elemek. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a várpalotai temető esetében is.[2394]

A felsorolt dunántúli temetőkben eltérő összetételben és formában vannak jelen a különböző kulturális és etnikus identitásra utaló régészeti jelenségek, ami arra utal, hogy a különböző kulturális eredetű népcsoportok a különböző földrajzi térségekben eltérő módon tagozódtak az avar társadalomba. A Meroving kultúrájú közösség és a sztyeppei népcsoportok között különböző viszony mutatható ki. Mindez arra enged következtetni, hogy a Meroving kultúrájú csoportok nem egyesültek egy vezető (király vagy fejedelem) irányítása alatt, hanem kisebb térségekben, kisebb regionális hatalmi központokra tagolódva illeszkedtek az avar kaganátusba. Az előkelők udvara mellett működő önálló gazdasági központra enged következtetni az különböző lelőhelyeken (a temetőkben) az azonos típusú ékszerek és viseleti tárgyak különböző technológiai színvonala és egyedi formai és díszítésbeli eltéréseik. A sztyeppei hagyományú közösségek temetkezései e regionális központokban, vagy azok közelében mutatják, hogy az avarság megvalósította a katonai szolgálattal tartozó helyi népesség ellenőrzését. A 6. század utolsó harmadában, és a 7. század elején csupán Keszthely-Fenékpusztán nem találunk korai avarokra utaló temetkezéseket, ami az itt élt népesség speciális helyzetére utal a kaganátusban.

A Meroving kultúrájú népesség akkulturációjának folyamata mind a tárgyi, mind pedig a szellemi kultúrában nyomon követhető. A germán harcosok egy része az új hatalmi és szociális környezetben hamar igazodni kezdett az avar előkelők által kialakított bizánci típusú reprezentációs kultúrához. A Kölked-Feketekapu A 211 sírban spátával lándzsával és karddal eltemetett személy fönlaki típusú bizánci mintájú övgarnitúrát visel.[2395] Ugyanakkor a germán segédnépek akkulturációjának kezdetei a leletegyüttesekben is tükröződik. A férfiaknál a hagyományos germánokra jellemző fegyverzet mellett (spáta, sax, lándzsa) – nemritkán lovassírokban --, a nomád avarokra jellemző fegyverek (íj, nyilak, keleti típusú kardok) is megjelentek. A kölkedi A-227-es sírban háromtagú Meroving kori övgarnitúra volt és egy keleti típusú keskeny kard.[2396] A Meroving típusú női ruházaton eleinte bepecsételéssel és a fogazott II. állatstílussal díszített fibulákat, vereteket, ruhatűket és szíjvégeket láthatunk, s később a viselet „elavarosodását" jelzi a bizánci jellegű ornamentika megjelenése a tárgyakon, ill eredeti bizánci ékszerek általános elterjedése. Egyes esetekben germán vagy antik pogány amulettek és keresztény tárgyak együtt utalnak az eltemetett, a változó világ kihívásaihoz igazodó, szinkretisztikus világképére.[2397]

Regionális központok

Az avar kori Meroving kultúrájú népcsoportok autonom hatalmi és kulturális egységgé szerveződését nem gátolta az avar társadalomba történő betagozódásuk. E germán csoportoktól, mint szövetségesektől az avarok elsősorban a katonai szolgálatot és adót követeltek. A Meroving kultúrájú csoportok létrejöttének szervezőelve avar uralom alatt a katonai szolgálattal tartozó egységek megszervezése volt, és ennek következtében a kulturális és etnikus szempontok csak másodlagosak lehettek. E csoportok számára motiváló tényezőként hatott, hogy katonai segédnépként részesülhettek a megszerzett zsákmányból, amit előkelőik nyugati Meroving viszonylatban is páratlanul gazdag leletegyüttesei

[2394] A várpalotai temető elemzéséhez ld. Gavrituchin–Oblomskij 1996, 258, ris. 76.
[2395] Kiss 463, Taf. 49.
[2396] Kiss 1966, 466, Taf. 52; A kölcsönös akkulturációs folyamatok révén megfigyelhető, hogy a sztyeppei nomád eredetű csoportok az avar kor elején rövid ideig a saját identitásuk kifejezésére is gyakran Meroving jellegű viseleti elemeket vettek át (ld. környei temető elemzése). Ez a jelenség megfigyelhető a környei és a zamárdi temetőben, s így az is felvethető, hogy kezdetben az avarok egy csoportja nem a bizánci, hanem a Meroving germán reprezentációs kultúrát tekintette követendő mintának.
[2397] Vida 2002, 179-209.

tanúsítanak.[2398] Nem tudjuk, hogy kik alkották ezt az új Meroving kultúrájú elitet. A korábbi langobard vagy gepida arisztokrácia képviselői, az avarokhoz menekült nyugati előkelők, vagy az új viszonyok között, katonai érdemeik révén felemelkedett személyek?

A korábbi gepida és langobard hatalmi/törzsi szervezet eltűnése kedvezett az avar kor elején új katonai vezetők fellépésére (*war lord, Kriegschar*[2399]), saját kíséret létrehozására, amelyek aztán önállóan tagozódhattak be az avar kaganátusba.[2400] Akárhogy történt is, e vezetőréteg Meroving kulturális kötődése nyilvánvaló, hiszen ékszereiken és viseleti és használati tárgyaikon megfigyelhetjük kulturális identitásuk egyértelmű szimbólumait (ld. Kölked-Feketekapu B 119. sír csatjának állatstílusa és harcos-ábrázolása).

Az avar kori Meroving kultúrájú közösségek tehát segédnépként a sztyeppei nomád birodalmakra jellemző módon szervezett avar társadalom fegyveres kiszolgálására jöttek létre.[2401] A rendszeres balkáni hadjáratok során a lándzsával, spátával és pajzzsal felszerelt germánok azonos fegyvernemhez tartozva illeszkedtek az avarok hadrendjébe.[2402] A kulturálisan elkülönülő, önálló identitást mutató germán katonai csoportok (fegyveres kíséretek) a 6. század utolsó és a 7. század első harmadában régészetileg jól azonosíthatók az avar kori Kárpát-medencében. A Meroving kultúrájú népcsoportok a Dunántúlon kisebb társadalmi egységekre tagolódva (vezető harcosok és kíséretük) regionális központokban telepedtek le és így kerültek kapcsolatba a hatalom avar birtokosaival (Dunakanyar, Környe térsége, Várpalota térsége, Balaton déli. A temetők topográfiai adatai azonban arra mutatnak, hogy egy-két generáció alatt a Meroving kultúrájú, germán közösségek fokozatosan elvesztették viszonylagos különállásukat (önállóságukat?), hiszen a temetőkben a 7. századtól uralkodóvá válik a sztyeppei eredetű temetkezési rítus, és az átalakulást jelzi az avarok által diktált új társadalmi minták követése, az új reprezentációs kultúra átvétele. Az avar kori Meroving kultúrájú népcsoportok területi széttagoltságára utalnak az temetőkben és településeken előkerült tárgyi anyag (fémtárgyak, kerámia) kézművestechnikai ismérvei is (pl. 95., 96. tábla). A különböző regionális hatalmi központokban ugyanis azonos minta szerint, de mégis kismértékben eltérő jelleggel és technológiával kivitelezett termékeket előállító, ugyanakkor egymással kapcsolatban álló, helyi kézműves-szervezetek működtek.

Tisza-vidék

Napjainkra a kora avar kori, Közép-Tisza vidéki Meroving kultúrájú csoport kulturális önállósága mindjobban körvonalazódik. A legtöbb olyan régészeti jelenség (ékszerek, viselet, amulettek) előfordul itt, amelyek a Dunántúl és Erdély ugyancsak Meroving kultúrájú népességére jellemzők a 6. század végén és a 7. század elején. A közelmúltban feltárt régészeti leletek nyilvánvalóvá teszik, amire régebbi adatok már utaltak, hogy az avar kor elején nemcsak Kelet-Dunántúlon és Erdélyben, hanem a Közép-Tisza vidékén is élt egy Meroving-kultúrájú népcsoport. Az avar kori Meroving kultúrájú közösségek hagyatékát Kiss Attila korábban a helyi gepida hagyományokból vezette le (akkor a langobard továbbélés

[2398] Pohl 1980, 245.

[2399] H. Steuer: 'Kriegswesen' RGA 17, 2001, 347-373; H. Steuer: Warrior Bands, War Lords and the Birth of Tribes and States in the First Millenium AD in Middle Europe. In: T. Otto/H. Thrane/H Vandkilde (eds.): Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives Aarhus 2006, 227-236.

[2400] H. Steuer: Interpretationsmöglichkeiten archäologischer Quellen zum Gefolgschaftsproblem. Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus II. Abhandlungen der Akasemie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. Dritte Folge, Nr. 195, 1992, 203-257; C. von Carnap-Bornheim, Claus: Die germanische Gefolgschaft. Zur Interpretation der Mooropfer der jüngeren römischen Kaiserzeit in Südskandinavien. Ein archäologischer Diskussionsbeitrag. in: Peregrinatio Gothica III. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter 14. Oslo 1992, 45-52.

[2401] S. Burmeister: Fighting wars, gaining status: on the rise of Germanic elites. in: Sayer, D. – Williams, H. (eds.): Mortuary practices and social identities in the Middle Ages. Essays in burial archaeology in honour of Heinrich Härke. Exeter 2009, 46-63.

[2402] Csiky 2015, 332-336.

lehetősége még nem merült fel), de az általa felsorolt párhuzamok olyan általános elemei a Meroving kori anyagi kultúrának, amelyek alapján a helyi kontinuitás nem igazolható.[2403] (109. t.) A gepida leletkörből stíluskritikai alapon már Csallány Dezső is kiválasztotta az avar korra keltezhető leleteket (fibulák, övfüggők, fegyverek) és temetkezési szokásokat (északi tájolás, állattemetkezések), de megfigyeléseit akkor még nem lehetett stratigráfiailag igazolni.[2404] Az avar kor kutatása pedig az alattyáni (Kovrig. I.) és a tiszafüredi (Garam Éva) temetők kapcsán felvetette a gepida népesség továbbélésének lehetőségét, de mivel a temetőket csak a 7. század elejétől (Alattyán), ill. közepétől (Tiszafüred) kezdték használni, hiányzott a kontinuus leletanyag.[2405]

Újabban a gepida és az avar kor közötti átmeneti időszakban olyan új típusú, a Meroving kulturális folyamatosságra utaló leletanyagot sikerült azonosítani az Alföldön, amely alátámasztja a népesség részleges helyi továbbélését.[2406] Az alföldi gepida temetők összehasonlító horizontál-startigráfiai vizsgálatának hiányában még nem tudjuk megállapítani, hogy az avar kori Meroving típusú leletanyag előzményei milyen mértékben jelentkeznek a gepida temetők használatának utolsó időszakában.[2407] Több jel mutat arra, hogy számos, kora avar korban gyakori formai és díszítő elem már a gepida kor végén megjelent, sőt az is felvethető, hogy ezek már az avar kori fázisba sorolhatók.[2408] Kurt Horedt negatív bizonyítékai, amelyek szerint a Tisza-vidéki temetők melléklet nélküli sírjaiban az avar fennhatóság alá került elszegényedett gepidák nyugodnának, téves hipotézisnek bizonyult.[2409]

Ma azonban újabb, és ezek ismeretében néhány régi lelet átértékelése elvezet egy olyan megváltozott, új típusú, a viseleti elemek, az ékszerek és az ornamentika segítségével megfogható anyagi kultúra felismeréséhez, amely segít a helyi hagyományok továbbélésének értelmezésében. Az új típusú leletanyag egyik része még a gepida korhoz kötődik. A gyulai és a kiskőrösi övfüggőveretek az avar kori díszfüggő viselet prototípusai. A Gyula-Nagy-Szőlő lelőhelyről előkerült gazdag női sírban csat és három téglalap alakú, félkörös poncokkal díszített veret, egy arany bizánci architektonikus gyűrű és I. Iustinianus solidusa kerültek elő.[2410] (56. t. C) Az egyik veret közepére poncolt aranyozott kereszt pontos mása a Szentes-nagyhegyi 84. sír ereklyetartóján látható, amelyet Csallány Dezső az avar kor elejére helyeztett.[2411] A Kisköre-Paptanya-i késői gepida temetőben talált profilált testű csat, valamint a díszfüggő szíjvégének és négyszögletes vereteinek formája és beponcolt díszítése ugyanolyan, mint a legkorábbi dunántúli példányoké.[2412] (56. t. A) A Tiszaderzs-Szentimrei út lelőhelyen 1937-ben kis sírcsoportban került elő hasonló profilált csat (3. sír), és díszfüggő poncolt szíjvége és lemezese vereteinek bronz felerősítője (1. sír).[2413] A sírcsoporthoz tartozott még egy karddal, tegezzel, lándzsával, lemezes szíjvéggel és kengyelhez tartozó csontgyűrűkkel eltemetett sztyeppei eredetű férfi is, akinek sírjában ló lábszárcsontja is előkerült (2. sír). Látható tehát, hogy a női díszfüggők kora avar korban ismert struktúrája,

[2403] Kiss 1992, 35-134.
[2404] Csallány 1961, 346-360; A kérdést részletesen áttekinti: Kiss A. 2015, 216-217.
[2405] Kovrig 1963; Garam 1995, 378; Kiss 2001, 403; Garam 2011.
[2406] A gepida elemeket számba veszik: Fettich 1965, 105-121; Bóna 1961-1962, 49.; M. Martin: rec.: Ágnes Salamon und Erdélyi, István: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 30, 1973, 111;Kiss 1992, 35-134.
[2407] Csallány Dezső a 7 sz. végéig keltezte a gepida szállásterületen a leletanyagot. Csallány 1963, 349-353; Az övfüggőhöz ld. Bóna 2002, Taf. 29/42.1, 4, 7, Taf. 86/1–2.; A lándzsához: Csiky 2015, 146-151.
[2408] Kiss 2015, 2010-244.
[2409] Leletek hiányában a továbbélés régészetileg nem igazolható: Horedt 1985, 164-168; vö. Dobos 2013, 97.
[2410] Liska A.: Gyula 623. lelőhely, Nagy-Szőlő III. In: Tóth–Vida–Takács 2016, 282.
[2411] Csallány 1961, 349-353.
[2412] Bóna–Nagy 2002, Taf. 29/42.1, 4, 7, Taf. 86/1-2.
[2413] Tiszaderzs –Szentimrei út 1-2. sír Közöletlen. ADAM 2002, 378; 3. sír: Csallány 1961, 216, CXCVIII, 1-7. MNM 4/1937. (Csallány D. tévesen sorolja a CXCVIII,6. tábla csatját a Tiszaderzs Dűlődomb lelethez).

alkotó elemeinek alakja és díszítése gepida környezetben alakult ki. Övfüggő része volt egy háromszög alakú poncokkal díszetett ezüstözött, bronzszíjvég is Szelevényről.[2414] Ezzel sikerült igazolni a gepida és az avar kori nők övfüggőinek szerkezeti rokonságát, és néhány esetben a kengyeles fibula és az övcsat együttes viseletének előfordulását is.[2415]

Hasonló a helyzet a fából esztergált, fémlemezekkel díszített nyomott gömb alakú faszelencék esetében is. Egy Szihalom-Budaszög lelőhelyen feltárt kis sírcsoport Meroving kultúrájú előkelő asszony sírját rejtette. A nő mellett előkerült kapszulát díszítő kerek arany lemezekre kereszt alakban maszkokat préseltek.[2416] A kapszula a Dunántúlról és Erdélyből ismert félgömb alakú, fából esztergált másodlagos ereklyetartók csoportjába tartozik.[2417] A maszk formai, stilisztikai és ikonográfiai kapcsolatai a dél-németországi hasonló maszk-ábrázolások felé mutatnak, a kereszt alakú kompozíció szerkesztési elve pedig az itáliai fóliakeresztek esetében figyelhető meg. A szihalomi kapszulán megjelenő díszítés közvetlen nyugati Meroving párhuzamokkal rendelkezik, és utal az eltemetett előkelő (vagy a készítő) távolsági kapcsolataira. A temetőben talált jól kidolgozott anyagú, szürke, finom szemcsés felületű korongolt edények mutatják a helyi edényművesség gepida kor utáni horizontját.[2418]

E késő gepida vagy már kora avar kori lelethorizont azonban nemcsak a női leletanyag esetében mutatható ki. A Hódmezővásárhely-kishomoki 1., 7. sírok díszgombbal díszített pajzsdudorai, a 7. sír tausírozott veretei és csatja a 6. század második felére, utolsó harmadára utalnak.[2419] Gyula-Kálvária lelőhelyről ugyancsak egy késői, pálca gombos pajzsdudor ismert.[2420] A Kisköre-Pap tanyai gepida temető 43. sírjában kora avar típusú lándzsa került elő.[2421] Más temetőkben is megfigyelhetők a gepida-avar kulturális érintkezésre, együttélésre utaló jelenségek[2422], a Hódmezővásárhely-kishomoki 2. sírban avar szokásra utaló lókoponya került elő.[2423]

Ma már mind a köznépi, mind pedig az elit leletanyaga tekintetében is rendelkezésre állnak a helyi kontinuitást bizonyító abszolút kronológiai adatok is. Ezek a leletek a Tisza-Zagyva összefolyásának környékéről, és az ettől északra elhelyezkedő területről származnak, amely már kívül esik a gepida szállásterületen. Az egerlövői temető egyik sírjában II. Justin és Sofia császárnő (565-578) Nikomédiában vert bronzverete utal a köznépi jellegű temetőben a helyi gepida kori népesség továbbélésére.[2424] A temető szegényes leletanyaga miatt azonban nehéz meghatározni a temető kulturális jellegét, tágabb kapcsolatrendszerét.

A Közép-Tisza vidéki Meroving kultúrájú közösség a Dunántúlihoz hasonlóan önálló vezetőréteggel rendelkezett. Eddig csak előzetes közlemények láttak napvilágot a Tiszagyendán feltárt előkelő germán harcos temetkezéséről.[2425] A temetkezésben megtalálták

[2414] A síregyüttesből zabla is előkerült. Csallány 1961, 2012-213, CCXIV,12-15.
[2415] Garam 2011, 63-93; Dobos 2012, 27-56.
[2416] Vida–Fodor 2013, 157-173.
[2417] Vida 1995, 219-290.
[2418] Vida–Fodor 2013, 157-173. Az ép edények támpontot adnak a településeken előkerült kerámia felismeréséhez és keltezéséhez.
[2419]Nagy2004, 149, 174; Kiss A. 2015, 2019-220.
[2420] Bóna 2002, 31, Taf. 2/9, 5/4.
[2421] Bóna–Nagy 2002, 194.
[2422]A Szentes-derékegyházi sírban részleges lovastemetkezés, íj, tegez, nyílvesszők, kengyel, zabla és Martinovka típusú szíjvégek voltak, a halott felső testrészét pajzzsal fedték be. Csallány G.: A Szentes-derékegyházi népvándorlás kori sírlelet. Folia Arch. I-II, 1939, 116-120.
[2423] Bóna– Nagy 2002, 149; Nagy 2004, 174.
[2424]Lovász E.: Újabb adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye 5-6. századi történetéhez. (Az egerlövői temető.) MFMÉ 1984/85-2, 61.
[2425]Kocsis L.: A Vásárhelyi terv II. programjában végzett előzetes régészeti feltárás, 2006-2007. in: Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban 2006-2007. Kovács T. (szerk.). Budapest 2007, 6-10; Kocsis L.: A tiszagyendai régészeti ásatás (2006-2007) leletei. Férfi és női sír mellékletei az avar gepida együttélés időszakából. in: Örök megújulás. Az ezredforduló új szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban. Kovács T. (szerk.) 2010, 17-19; http://www.vkki.hu/index.php?mid=312.

dc_1440_17

a harcos tausírozott díszű, meroving típusú, háromtagú deréköve, spátáját, aranyozott bronz szegecsekkel díszített pajzsát, és tausírozott spátaövét[2426], egy profilált, lemezes bizánci korsót, valamint a temetés időpontját *terminus post quem* keltező Maurikios Tiberios császár aranysolidusát (582-602).[2427] A germánokra jellemző spáthával és díszes fegyverövvel eltemetett tiszagyendai lovas előkelőt a sírjában talált Maurikios Tiberios érme tanúsága szerint az avar uralom elején temették el.[2428] Külön sírba került napvilágra a harcos díszes lószerszámmal eltemetett lova is. A sír a Közép-Tisza-vidéken azon Meroving kultúrájú temetkezések sorába illik, amelyek az avar korban továbbélő germán maradványlakossággal (gepidákkal) hozhatók összefüggésbe.[2429] A tiszagyendai korsó a Kárpát-medencében egyedi példány, nem valószínű, hogy korábbi gepida örökség, hanem inkább lehetett kora avar kori kereskedelmi áru, vagy a balkáni-bizánci hadjáratok alkalmából szerzett hadizsákmány.[2430] Feltehetően a tiszagyendai harcos is részt vett az avarok által vezetett balkáni-bizánci hadjáratokban és ennek emlékét jelentette a sírjába is mellékelt színesfém korsó és a bizánci solidus.

A tiszagyendai harcos Herrlisheim-Schwarzrheindorf típusú spátaövét[2431] spátaövgarnitúrája egykorú a dunántúli avar temetőkben és a Dunántúlon kívüli késő langobard temetőkben előfordult fegyverövekkel (Szekszárd, Zamárdi, Oroszvár, ld. Fegyverövek c. fejezetet). A tiszagyendai sír berakásos bikróm tausírozású csatjának azonos magas technikai színvonalú mása a zamárdi temető 1061. sírjából ismert, ami az avar kori elit Meroving kultúrájú tagjai közötti kapcsolatra utal.[2432] Feltételezhető a csatok közös műhelye (a zamárdi központ sem zárható ki), s egy példány vásárlás vagy az előkelők közötti ajándékcsere révén juthatott a tiszagyendai harcoshoz. A gepida-avar átmenet szempontjából jelentős tiszagyendai sír közelében számos gepida kori és kora avar kori temetkezés volt.

Ismerjük a térségből egy avar kori, Meroving kultúrájú előkelő nő temetkezését is. A leletegyüttesben talált, aranylemezekkel bevont, hosszú, stílustű hajtűként szolgálhatott.[2433] A nő aranyozott, a fogazott II. állatstílussal díszített téglalap alakú veretekkel kivert, csuklós nagyszíjvéggel ellátott díszfüggőt és lábszárszíjat viselt, akárcsak más előkelő nők Mezőbándon, Kölkeden, Zamárdiban vagy Budakalászon. Egy kerek veret a leletegyüttesben esztergált, fa amulettkapszulára lehetett rászegezve. Az előkelő nő ezüst kígyófejes karperecének végén háromszög alakú mezőben kis ezüst tagokkal üvegberakás számára állatfejet mutató cellákat alakítottak ki (55. t. 1-8)[2434] A tiszaburai II. állatstílussal díszített női díszfüggő a 7. sz. első felére keltezhető, de a Közép-Tisza vidéken kimutatható a divat továbbélése is, mert a 7. század közepén alapított tiszafüredi temetőben megjelennek a díszítetlen veretes, és már a közép avar korra jellemző fonatmintás övfüggők, amelyeket akárcsak a zamárdi lelőhelyen egészen a közép avar kor végéig, sőt a késő avar kor elejéig

[2426] Koncz 2015, 319-323; A nyugati Meroving Weihmörting és Herrlisheim-Schwarzrheindorf típusú típusú spátaövek megtalálhatók a langobard temetők utolsó fázisában (Vida 2009, 348; Koncz 2015, 322, Fig. 2), és a kora avar kor első fázisában: Szekszárd-Bogyiszlói út 16. sír: Rosner 1999, 12-13, Taf. 2; 29. sír: Rosner 1999, 14, Taf. 3; 390. sír: Rosner 1999, 54, Taf. 28; Vida 2000, 161-175; Zamárdi 1061.
[2427] Somogyi 2014, 203.
[2428]Somogyi 2007-2008, 284-285.
[2429]Kiss 1992, 35-134.
[2430]Vida 2016, 73-74; A bizánci források többször is említették az avarok Bizánc ellenes hadjárataiban részt vevő gepidákat. Kiss 1992, 37-38.
[2431] Koncz 2015, 319-323; A nyugati Meroving Weihmörting és Herrlisheim-Schwarzrheindorf típusú típusú spátaövek megtalálhatók a langobard temetők utolsó fázisában (Vida 2008b, 348; Koncz 2015, 322, Fig. 2), és a kora avar kor első fázisában (Vida 2000, 161-175): Szekszárd-Bogyiszlói út 16. sír (Rosner 1999, 12-13, Taf. 2); 29. sír (Rosner 1999, 14, Taf. 3); 390. sír (Rosner 1999, 54, Taf. 28); Zamárdi 1411. sír (Bárdos–Garam 2009, 366, Taf. 163/1411,10.)
[2432] Tiszagyenda: Kocsis 2010, 18; Zamárdi 1061. sír:Bárdos–Garam 2009, 322, Taf. 119/1061,2.
[2433]Hampel 1905, II., 385-386, Fig. 6; Csallány 1961, T. CXCVI, 1-6; Heinrich-Tamáska 2005, 187, 23. kép.
[2434] Ez a technológia a korszakban a vascellás soktagú vereteken jelenik meg. (96-97. tábla).

használnak.[2435] Tiszaburán előkerült egy pont-kör díszes ujjas fibula is avar kori gyöngysorral, ovális csattal és pántos fülbevalópárral.[2436] Az ujjas és maszkos fibulák elterjedése a Tisza vidéken ugyancsak sorolható a helyi népesség továbbélő hagyományaihoz, de viseletük a mellkason egyesével, vagy párban, már az avar kori divat megnyilvánulásaként, új női identitást jeleznek.[2437]

A kutatás a Meroving hagyományok között tartja számon az áttört díszű korongokat is[2438], amelyek az Alföldön ugyancsak kizárólag a Közép-Tisza vidék térségében, a tiszafüredi temetőben jelentek meg. Meglepő, hogy a tiszafüredi és a zamárdi temető áttört bronz korongjai szinte teljes mértékű formai egyezést mutatnak, sőt közöttük öntés-azonos példányok is találhatók, ami a két közösség közötti közvetlen kapcsolatokra hívja fel a figyelmet (személyek, mesterek mobilitása).[2439] A tiszafüredi és zamárdi temető népessége között Garam Éva a díszfüggők és az áttört korongok formai, díszítésbeli és időrendi hasonlósága alapján közvetlen kapcsolatot feltételez.[2440]

Az újabb régészeti adatok tehát egyértelműen rávilágítanak a gepida és az avar kor között egy olyan átmeneti időszakra, amelynek az anyagi és a szellemi kultúrája a helyi gepida előzményekhez kötődik és a Közép-Tisza vidéken az avar kor kezdetén megtalálható. Néhány történeti forrás is utal arra, hogy az egykori Gepidia területén paraszti elemek és vezetőik helyben maradtak, és avar szolgálatba kényszerültek. Priskos bizánci hadvezér Kr. u. 599-es hadjárata során a Tisza mentén három gepida falun is átvonult, miközben lakóikat lemészároltatta.[2441] Az avarok alattvalóiknak tekintették a gepidákat, akik nem lehettek elégedettek a helyzetükkel, mert a bizánci források szeint kihasználtak minden alkalmat, hogy a Bizánci Birodalom területére szökjenek.[2442]

A Közép-Tisza-vidék Meroving kultúrájú temetkezései a kora avar korban a helyben továbbélő maradványlakossággal, a továbbélő gepidákkal hozhatók összefüggésbe.[2443] Előkelő családok, fegyveres kíséretük és szolgáló népeik alkották e közösség társadalmi szerkezetét. Az arany és aranyozott veretekkel díszített faszelencével eltemetett, gazdag szihalomi vagy a tiszaburai nők, a tiszagyendai férfi a helyi közösség előkelői közé tartoztak. E területi csoport feltehetően ugyanolyan státusszal rendelkezett, mint a Dunántúlon élt Meroving kultúrájú (germán) csoportok, saját vezetőik irányítása alatt éltek és segédnépként vettek részt az avarok balkáni katonai vállalkozásaiban. A közösség kulturális függetlenségét jelzi, hogy viseletük, szokásaik, szellemi kultúrájuk (amulettjeik) avar környezetben is Meroving jellegű maradt. Eljutottak hozzájuk a legfrisseb nyugat-európai divatváltozások és kulturális impulzusok, anélkül azonban, hogy leletanyagukban nyugati importtárgyak jelentek volna meg. Nemcsak a Meroving Nyugat-Európa irányába ápolhattak távolsági kapcsolatokat, hanem a mediterrán Bizánc felé is, hiszen távolsági kereskedelmi áruk (tiszagyendai bizánci bronz edény, a tiszafüredi préselőminta[2444]) is a birtokukba kerültek. Ékszereik, viseletük és szokásaik pedig hasonló kulturális normákat és igényeket (ld. kézművestechnikát) mutatnak, mint a Dunántúl keleti felén élt Meroving kultúrájú népességé.

[2435] Garam 2011, 63-93.
[2436] Csallány 1961, T. CXCVII, 1-6.
[2437] Garam 2003, 107-118; Kiss A. 2015, 232.
[2438] Stadler 2008, 657-678; J. Zábojník: Zur Problematik der Zierscheiben des frühen Mittelalters. In: Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina 2. Łódz –Warszawa 2010, 503.
[2439] Garam 2011, 63-93.
[2440] Garam 2011, 82-84, Tab. 3; Megköszönöm Garam Éva szíves szóbeli közlését.
[2441] Theophylactos Simocatta VII. 3,1-15; Szádeczky-Kardoss 1998, 134; Pohl 1988, 229-230.
[2442] Bookolabrassal 586-ban hét gepida menekült a Bizánci Birodalom területére: Theophylactos Simocatta I. 8,1-11; Szádeczky-Kardoss 1998, 65; Pohl 1988, 229; 593-ban ugyancsak hallunk egy bizánciakhoz szökő gepidáról. Theophylactos Simocatta VI. 8,1; Szádeczky-Kardoss 1998, 98.
[2443] Kiss 1992, 35-134; Kiss 1996; Kiss 2001.
[2444] Garam É.: Bizánci típusú csüngő préselőmintája Tiszafüredről. FolArch 41, 1990, 73-86.

Több esetben mutatható ki rokonság az alföldi késői gepida és a dunántúli kora avar kori sírokban talált tárgyak azonos funkciója vagy poncolt díszítése között. Az említett leletek az alföldi gepida anyagi kultúra helyi fejlődésének utolsó fázisát jelzik (övfüggő, amulettkapszula), amelynek folytatását mutatja a kelet-dunántúli, a Közép-Tisza vidéki és az erdélyi Meroving típusú anyagi kultúra. A gepida anyagi kultúra szórványos továbbélése a helyi folyamatossága ma már namcsak a Közép-Tisza vidéken, hanem a Délalföldön is megfigyelhető. A fegyverforgató gepidák el nem pusztult és el nem menekült része avar szolgálatba állt[2445], és nem zárható ki, hogy egyes csoportok a Dunántúlra menekültek, hiszen enélkül nehezen magyarázható a Dunántúl megnövekedett számú Meroving kultúrájú lakossága.[2446]

A kutatás jelenlegi helyzetében a Közép-Tisza vidéken 6. század végére és a 7. század első felére keltezhető Meroving horizontba az egerlövői temető kivételével egyelőre csak előkelő női és férfi temetkezések illeszthetők. A magányos sírok vagy kis családi sírcsoportok (Szihalom, Kisköre) a gepida és az avar kor közötti időszak átmeneti temetkezési formái. A köznép a térségben kialakuló temetőkben a 7. században mutatható ki (Alattyán, Tiszafüred). A Meroving gyökerű kulturális hagyománynak a továbbélése a 7. század közepétől megfigyelhető a tiszafüredi temetőben, mert abban nem az alföldi kora avar temetőkre jellemző, hanem inkább a dunántúli leletegyüttesekben megtalálható ékszerek és viseleti tárgyak kerültek elő (hajtű, lengő gyöngycsüngős és felhúzott gömbcsüngős, hengerpalástos fülbevalók, ólomkereszt, csatfibula, kulcs, spáta, fonatmintás övveretek és szíjvégek).[2447] Ugyanitt feltűnik a 6. századi germán hagyományokból (szvéb fazék) levezethető kézzel formált, un. prágai típusú kerámia is, amely a 7. században az Alföldön csak itt fordul elő.[2448] Figyelemre méltó, hogy e Közép-Tisza vidéki Meroving kultúrájú csoport a kora avar korban kívül esik a sztyeppei nomád típusú állattemetkezések és a tölcséres szájú edények által jellemezhető népcsoport elterjedési területén.[2449] (2.1. temetőtérkép)

Erdély

A kora avar kori Erdély területén már egy évszázados hagyománya van a Meroving jellegű soros temetők népessége és a szyteppei nomád eredetű avarság kapcsolata kutatásának.[2450] Ma már elegendő adat áll rendelkezésre ahhoz, hogy megállapítsuk: Erdély területének avar birtokba vétele a Dunántúlhoz hasonlóan történhetett.[2451] Az avarok 568 után Erdélyt is politikai megszállás alá vonták, hiszen a sztyeppei népek gyakorlata szerint az alföldi központ mellett az erdélyi periférián sem maradhatott önálló hatalmi tényező.[2452] Ez a nézet a kutatások kezdete óta jelen volt az erdélyi Meroving jellegű temetők értelmezésében[2453], mégis gyakran hangoztatták a továbbélő gepidák önállóságát vagy kulturális átformálódását, és avarok későbbi, a 7. sz. közepe vagy első harmada utáni betelepülését Erdély területére.[2454] Bár a helyi népesség továbbélése feltételezhető, régészetileg (akárcsak a Dunántúlon) nehezen mutatható ki közvetlen kapcsolat a gepida kori és az avar kori temetők között (Horedt féle III.

[2445]Fettich 1965, 105-121; Bóna 1961-1962, 49; M. Martin: Rezension: Ágnes Salamon und Erdélyi, István: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 30, 1973, 111;Kiss Attila a korábbi kutatás nyomán a kölkedi temetőben azonosította az áttelepített gepidákat, ezt a nézetet Bálint Csanád elvetette. Bálint 1995, 310-312.
[2446] Fodor–Vida 2013, 157-173; Vida 2013, 318, Abb. 6.
[2447] Garam 1995, 2-3. fázis
[2448] Vida IIIE csoport: Vida 1999, 147-155.
[2449] Lőrinczy 1998; Vida 1999, 117-118, Abb. 38-39.
[2450] Kovács 1913, 387-388; Kovács 1915, 265-429; Roska 1934, 123-130.
[2451] Gáll 2014, 295-323
[2452] Ezen a véleményen volt: Bóna 1988, 168-171; és újabban Gáll 2014, 295-323.
[2453] Kovács 1913, 387-388; Roska 1934, 130, 3; Bóna 1986, 168-171.
[2454] Horedt 1986, 36; Erdélyt az avar kaganátus részének tekinti: Harhoiu 2011, 235.

és IV. fázis).[2455] Ennek az lehet a magyarázata, hogy a dunántúli viszonyokhoz hasonlóan az avar uralom alá került közösségek társadalma Erdélyben is átalakult, újjászerveződött és az avarokhoz hű vezetőréteg újjá alakította identitásának szimbólumait.

Az avar megszállásra vonatkozó bizonyítékok azonban, ha Erdély területén számban kisebbek is, de jelentőségükben korántsem, mert részben elkülönülve, részben pedig a Meroving típusú leletanyagot tartalmazó temetők közelében figyelhetők meg.[2456] Akárcsak a Dunántúlon, Erdélyben is a politikai uralmat megjelenítő, sztyeppei nomád eredetű avarok jelenlétét bizonyítják a halotti áldozati leletek (Diód, Dicsőszentmárton[2457]) és a magányos sírok (Marosveresmart, Küküllővár/Cetatea Baltă)[2458] vagy kis sírcsoportok.

A közelmúltban Marosveresmarton előkerült, sztyeppei nomád kultúrájú, előkelő sírja az avar hatalmi jelenlét megnyilvánulása. A 6. század végére keltezhető marosveresmarti sír 25-30 éves férfi temetkezését rejtette, leletanyaga vaskarikás végű, ezüst markolatlemezes, egyélű kard, illetve Martinovka típusú övveretek, páncéling, ló, zabla, kengyelpár volt.[2459] A jelenleg magányos temetkezés az alföldi példákhoz hasonlóan egykor laza szerkezetű, kis sírcsoportba tartozott (vö. Börcs, Mór). E fegyveres előkelő sírja feltehetően ugyanolyan ellenőrző szerepű, keleti eredetű fegyveres csoport jelenlétére hívja fel a figyelmet a marosveresmarti Meroving jellegű soros temető közelében, mint a Szekszárd-Bogyiszlói úti temető É-D-i tájolású sírcsoportjaiba temetett sztyeppei rítussal (részleges állatok) eltemetett személyek.[2460]

Erdély 6. sz. utolsó negyedében történő avar megszállására utal a Nagyenyed közelében, a Maros és a Küküllők közötti dombvidéken feltárt ispánlaki 39 síros temetőrészlet is, amelynek egyik sírját II. Iustinus (565–578) bronz érméje keltezi a 6. század végére. A temetőben külön, és a lovassal együtt is eltemetett ló is előkerült jellegzetes kora avar fegyverekkel együtt.[2461] A kora avar kor évtizedeiben tehát akárcsak a Dunántúlon, Erdélyben is kimutathatók a helyi őslakos népesség temetői közelében a betelepült sztyeppei nomádok kis közösségeinek külön álló sírjai vagy laza szerkezetű, kis temetői. Az új hatalom képviselői katonai jelenlétükkel biztosították a kaganátuson belüli kommunikációt, felügyelték a helyi népesség életét, ellenőrizték az adózást, a gazdasági vagy kereskedelmi tevékenységet és feltehetően az érc- és sóbányászatot. A feltárók szerint a sztyeppei nomád jellegű ispánlaki temető közössége a marosaknai bányák felügyeletét biztosíthatta. A legkorábbi avar kori horizontra Erdély területén régóta utalnak már jelentős leletek (gyulafehérvári szórvány leletek[2462], és a tordai fülbevalók[2463]), s újabban Gáll E. további kora avar kori leletegyütesek lelőkörülményeit tisztázta.[2464] A sztyeppei eredetű avarok megjelenésének csalhatatlan bizonyítékát jelentik továbbá a mongolid antropológiai vonásokkal meghatározható egyének a marosveresmarti sírban és az aranyoslónai temetőkben.[2465]

Erdélyben a hatalmat birtokló sztyeppei nomád és a helyi továbbélő gepida népesség a dunántúlihoz hasonló foederatív együttélési formákat alakított ki, de a hasonlóság mellett eltérő vonások is észlelhetők. A mezőbándi temetőben a kölkedi „A” temetőhöz hasonlóan

[2455] Újabban a Horedt féle III. és a IV. fázis közötti kapcsolatokat hangsúlyozza Dobos 2013, 99-103.
[2456] Gáll 2014, 295-323.
[2457] Horedt 1968, 108, Abb. 2/1–2, 117, Nr. I/24; Bóna 1988, 164, 30. tábla/1–2.
[2458] Küküllővár/Cetatea Baltă: Vida 1999, 262, Nr. 502.
[2459] Rustoiu–Ciută 2008, Pl. 1; Csiky 2009, 121, 154, 919. jegyzet.
[2460] A meroving temetőhöz ld. Roska 1934, 123-130; Korai avar keleti rítusú sír: Rostoiu–Ciută 2008, 71-98.
[2461] D. Protase-A. Blăjan-Botezatu-Haimovici: Şpălnaca, com. Hopârta, jud. Alba. Punct: Şugud. CCA Campania 1999. http://www.cimec.ro/Arheologie/newcronica2000/indici/cronica.htm.
[2462] Bóna 1988, 8. ábra.
[2463] Garam 1993, 69, Nr. 43, Taf. 33/1–2.
[2464] Marosgombás-Református temetőből: Roska 1936, 154; Gáll 2014. Nagyenyed-Szőlészeti iskola: Horedt 1958b, 91.
[2465] Nagy Szabolcs közlése Gáll Szilárd kutatásaira hivatkozva budapesti előadásán az MTA BTK Régészeti Intézetében. 2013. december 12.

dc_1440_17

csak a 7. sz. első harmada utánra keltezhető részben jelentek meg szyteppei nomád rítusú elemek.[2466] A Meroving kultúrájú közösség tagjai temetőik kezdeti fázisai tanúsága szerint tovább megőrizték kulturális elkülönülésüket. A Meroving típusú, széles levél alakú lándzsák a zamárdi, budakalászi, és a kölkedi „A" temetőkben is a korai, a 6. sz. végére keltezhető temetőrészben voltak. A mezőbándi temető használatának második fázisában jelentek meg az avar jellegű leletek és az avar temetkezési szokások.[2467] Dunántúli mintára a mezőbándi temetőben is számolhatunk a helyi népesség kulturális átalakulásával, az avar kori társadalmi normákhoz való igazodásával[2468], de ez a folyamat csak az avar ellenőrzés mellett mehetett végbe.

A nagy soros temetők alapításának kezdete és a korábbi helyi germán/gepida leletanyaggal való kapcsolata Erdélyben ugyanúgy kérdéses, mint a dunántúli temetők esetében. A Mezőbánd-Marosveresmart csoport temetőinek gepida kori, az avar hódítás előtti kezdete feltételezhető, de valójában máig nem tisztázott, mert azokban sem találhatók meg a korábbi gepida kori temetők jellegzetes leletei, csupán bizonyos viseleti hasonlóságok mutathatók ki.[2469] A baráthelyi korai sírcsoport topográfiai, a marosnagylaki pedig időrendi okokból nem bizonyítja az átmenetet, s az aranyoslónai temetőkről pedig még ebben a tekintetben nem rendelkezünk elegendő információval.[2470] A jellegzetes 6. századi gepida leletekkel keltezett temetők további használata az avar kor elején Erdélyben sem zárható ki, de ez a kérdés jelenleg ugyanúgy vizsgálat tárgyát képezi, mint az alföldi gepida, és a dunántúli langobard temetők esetében.[2471]

A kora avar kori, erdélyi Meroving hagyományokat mutató soros temetők keletkezése és periodizációja hasonló nehézségeket vet fel, mint az avar kori dunántúli temetőké. Módszertanilag ebben az esetben is elhibázott lenne az anyagi kultúra elemeit mereven a Gepida Királyság történetileg adatolt bukásának és a Kárpát-medence avarok által történt 567/568-as elfoglalásának időpontjához igazítani.[2472] A fő kérdést mindkét területen a Meroving kultúrájú népesség eredete és a sztyeppei nomád hagyományok megjelenésének ideje és formája jelenti.

Nem képezi vita tárgyát, hogy a Mezőbánd-Marosveresmart csoport esetében az avar korban továbbélő gepidák hagyatéka sejthető, akik ugyanúgy megtartották Meroving kulturális hagyományaikat, mint hasonló kultúrájú kortársaik Kelet-Pannonia és a Közép-Tisza vidékén.[2473] A dunántúli avar kori Meroving kultúrájú leletanyagot a környei temető közlése után éppen a Mezőbánd-Marosveresmart típusú leletek segítségével sikerült azonosítani.[2474] A két terület között a nagy távolság ellenére is szoros időrendi és kulturális

[2466]Bakó 1960, 26-27; Dobos 2013, 99-103; Gáll 2014, 320, Pl. 7.

[2467] A mezőbándi temető későbbi fázisában a nádlevél alakú lándzsák a Meroving típusú férfisírokban is előfordulnak, és a lósírokba is betették azokat. (58., 77., 185., 214. és 218. sírok), Kovács 1913; Bakó 1960, 26-27.

[2468] Theuws 2009, 281-320; Bârzu--Harhoiu 2008, 513-578.

[2469] A Malomfalvi típusú és a Mezőbánd típusú temetők közötti kapcsolatot K. Horedt tagadta (Horedt 1986, 36), Bóna I. feltételezte (Bóna 1979, 37-50); Elfogadta a kapcsolat lehetőségét, és a gepidák akkulturációjával számol: Bârzu–Harhoiu 2008, 513-578; Harhoiu 2010a, 209-244; Harhoiu 2010b,149-159; Dobos 2013, 137.

[2470] A marosnagylaki leletről: Horedt 1986, Taf. 3/5; a baráthelyi 3 temetőről: Harhoiu 2010b, 149–159; Aranyoslóna: Nagy Szabolcs (Kolozsvár) előadása az MTA BTK Régészeti Intézetében 2013. december 12-én.

[2471] Dobos 2013, 100-101; Az erdélyi temetők továbbélés kérdéseit Dobos Alpár PhD értekezése tárgyalja; Kiss 2015, 210-214; Az átmenet kérdéséről a Dunántúlon ld. Koncz 2015, 315-340.

[2472] Kiss P. A. 2011, 14–15; Dobos 2011-12, 101.

[2473] A. Dobos: Germanic Influences on the Wear of Early Avar Period in Transylvania. In: Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase. ed.: C. Gaiu – C. Găzdac. Bistriţa – Cluj-Napoca 2006, 918; A. Dobos: The Reihengräberfelder in Transilvania after 100 years of archaeological research. AAC 46, 2011, 193, 194, 197; Dobos A.: Gepidák vagy avarok. Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. Dolgozatok VI–VII (XVI–XVII), 2011–2012, 93-118.

[2474]K. Horedt: Die Deutung des Gräberfeldes von Környe. JbRGZM 18, 1971, 200-208.

kapcsolat számos formája mutatható ki az ékszerek, a női viselet[2475], a fegyverzet[2476], az edényművesség[2477] és a temetkezési szokások tekintetében.[2478]

Míg azonban a Dunántúlon a langobard-avar hatalomváltást követő átalakulást jól mutatja az új temetők alapítása, mindez Erdélyben a helyi népesség kontinuitásának feltételezése miatt nem volt nyilvánvaló. A korábbi kutatás is hiátust állapított meg a gepida kori és az avar kori Meroving típusú leletanyag között, és éppen ezért kísérelte meg nyugati germán (bajor, alamann), betelepülőkkel magyarázni a markáns Meroving jellegű leletanyagot a kora avar kori erdélyi temetőkben.[2479] Újabb kutatások átértékelték a Malomfalva típusú és a Mezőbánd-Marosveresmart típusú temetők közötti kapcsolat kérédsét. Míg Dobos Alpár a Malomfalva típusú temetők hosszabb használata mellett érvel[2480], Radu Harhoiu a Mezőbánd-Marosveresmart típusú lelőhelyek esetében a dunántúlihoz hasonló helyzetet feltételezve a temetők 6. sz. utolsó harmadában történő nyitásával számol.[2481] Az erdélyi és a kelet-pannoniai, valamint a közép-Tisza vidéki Meroving kultúrájú leletanyag (Budakalász-Dunapart, Csákberény-Orondpuszta, Környe, Kölked-Feketekapu A és B, Szekszárd-Bogyiszlói út, Zamárdi-Rétiföldek) közötti szoros kapcsolat azonos politikai és kulturális közegre, azonos társadalmi helyzetű közösségekre utal. A 6. század végén Erdélyben is újjászerveződött a Meroving hagyományokat ápoló, avar szolgálatba szegődő népesség, amelynek anyagi és szellemi kultúrája a közép- és nyugat-európai Meroving kutúrkör változásaival tartott lépést. E jelenséget K. Horedt majd Bóna I. nyugati germán betelepüléssel magyarázta, pedig az csak a nyugati világgal fenntartott kommunikációra és párhuzamos kulturális fejlődésre utal.[2482] A Meroving kultúrájú népesség Erdély területén is megőrizte belső társadalmi autonómiáját és kulturális külkapcsolatait is fenntartva tagozódott be az avar kaganátusba.[2483]

A baráthelyi 3. temető közelmúltban megjelent publikációja további szempontokkal gazdagította az erdélyi Meroving kultúrájú népesség hagyatékának a kutatását.[2484] A temetőben a kontinuitásra utalnak a gepida kori Malomfalva horizontra utaló egyszerű tárgyak (csatok, kerámia, fésűk).[2485] A helyi hagyományok folyamatossága legmarkánsabban az edényművesség tekintetében figyelhető meg. A temető esetében Gáll Erwin hívta fel a figyelmet arra, hogy a kétélű kardok és a teljes lósírok nem kerülnek elő ugyanabból a sírcsoportból, ezért következtetett két eltérő kulturális tradíciójú, és más túlvilágképpel rendelkező közösség együttélésére.[2486] A baráthelyi 3. temetőben több esetben kerültek elő avar temetkezési szokásra utalva avar típusú lándzsák lovas sírokban vagy lószerszámmal együtt (pl. a 175., 201., 218., 278 és a 283. sírokban).[2487] Az avar jellegű leletanyag tehát mind a baráthelyi, mind a mezőbándi temető leletanyagában megjelenik, de míg a baráthelyi temetőben az avar temetkezési szokásoknak megfelelően a lovastemetkezésekben, a

[2475] ld. díszfüggők: Vida 1996; Vida 1999-200; Garam 2011; Dobos 2012.
[2476] pl. spátákCsiky 2014, V.I.a/1a. típus.
[2477] pl. szemcsés szürke és bepecsételt kerámia: Vida 1999, IIA típus.
[2478] Garam 2011, 63-93; Dobos 2012, 27-56.
[2479] Horedt 1977, 261-265; Bóna 1986, 163-167; Horedt 1986; Megjegyzendő, hogy kezdetben a bevándorlás elmélettel magyarázták a dunántúli Meroving jellegű leletanyagot is. Bóna I. a környei temető esetében nyugati bevándorlókra gondolt; Kiss Attila pedig gepida bevándorlással értelmezte a dunántúli Meroving leletanyagot.
[2480] Dobos 2013, 99-103.
[2481] Harhoiu 1999-2000, 127-130; Harhoiu 2001, 142-145; Bârzu–Harhoiu 2008, 526-527.
[2482] Horedt 1977, 261-265; Horedt 1986; Bóna 1986, 163-167.
[2483] Daim 2003, 471-473; Vida 2008, 18-31; Hajnal 2012, 634; Gáll 2014, 305-308.
[2484] A temetőben a szerzők a továbbélő gepidák hagyatékát látják. Harhoiu 2010b, 149-159.
[2485] Bârzu 2010, 53-72; 73 Taf. 44 Typ 12; 100, Abb. 56; Kiss 2015, 215, 52. kép.
[2486] Gáll 2014, 303-307.
[2487]Csiky Gergely által az L. I. típus: Csiky 2011–2012, 79. Gáll E, megfigyelései szerint a Baráthely 175. sír (hevedercsat, lószerszám szíjelosztó, lándzsa), 201. sír (lándzsa), 278. sír (lószerszám szíjelosztó, zabla, hevedercsat, kengyel, lándzsa) és a 283. sír (zabla, lándzsa) és 278. sír.

dc_1440_17

Mezőbándiban az avar típusú döfőlándzsa a Meroving kultúrájú fegyveres férfiak temetkezéseiben fordul elő, néha lószerszámmal együtt. Mivel mára mindkét temető antropológiai leletanyaga megsemmisült, nincs mód a temetők antropológiai és demográfiai viszonyainak meghatározására.

A baráthelyi temetőben az avar szokások átvételére utal a kora avar hatalmi reprezentáció fő elemének tartott soktagú, mellékszíjas öv megjelenése is. A baráthelyi 219. sírban lemezes nagyszíjvéggel és 26 kisszíjvéggel ellátott öve azonban szerkezetében még a pajzs alakú övverertekkel ellátott bizánci övek horizontja elé keltezhető, egy másik a 273. sírban előkerült szíjvéggel együtt.[2488] A 264. sír fogazott fonatmintás csatja a 7. század középső harmadára keltezhető leletegyüttesekben tűnik fel az avar szállásterület középső részein, de itt csak egymagában fordul elő. A kora avar elit bizantinizáló viseletének elemei a mezőbándi temetőben nem fordultak elő, más erdélyi temetőkben is csak kis számban, pedig Korondról/Korund[2489] Pancsova típusú, Erzsébetvárosból növényi mintás kora bizánci préselőtő ismert.[2490] Az avar elit reprezentációját jelentő soktagú övek átvétele mutatja, hogy az erdélyi kora avar kori Meroving típusú fegyveres elit és kísérete (spátás, ládzsás temetkezések) katonai segédnépként élt az avarok uralma alatt.

A baráthelyi 3. temető nemcsak a Meroving germán és a sztyeppei avar eredetű népesség kapcsolatát segít jobban megérteni, hanem rávilágít Erdély földrajzi helyzetéből következően az Al-Duna vidéke provinciális bizánci kultúrájával kimutatható különleges kapcsolatra si. Egyetlen más kora avar kori Kárpát-medencei temetőben sem mutatható ki az ékszerek és a viseleti tárgyak alapján ilyen erőteljesen a provinciális bizánci köznépi kultúra elemeinek az átvétele. A Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temetőben a köznépi leletanyagban inkább nyugati mediterrán/itáliai vonások ismerhetők fel, kelet mediterrán kapcsolatok a horreumi temető leletanyagában mutathatók ki.

A baráthelyi temetőben a női viseletben egyszerű balkáni-bizánci típusú fülbevalók (felül nyitott-alul megvastagodó; spiráltekercses fémtekercses, piramis díszű, öntött gömbcsüngős, csillagdíszes, fémpántos), kereszt függők (11-12. tábla) jelentek meg. Több sírban megfigyelhetők a Kelet-Dunántúlon is gyakori, háromszög és rombusz alakú lemezfüggőkkel ékesített drótékszerek. (44. tábla) A korábbi germán korszak kengyeles fibulái mediterrán növényi mintás átalakításban éltek tovább[2491], de azokat nem a gepida kori viseletnek megfelelően az öv tájékán, hanem 6. sz. végétől általános szokásoknak megfelelően egyesével, vagy párban a mellkason viselték (ld. fibulaviselet fejezetet).[2492] A 170. sírban előkerült egy bizánci típusú aranyozott bronz aláhajtott lábú fibula[2493] Az egyszerű, veret nélküli vas, és bronz csatokat nem számítva valamennyi csat, mind a női, mind a férfi sírokban a 6. sz. második és 7. sz. első felére keltezhető bizánci forma.[2494] A temetőben nagy számban előforduló övkapocs is bizánci eredetű[2495], párhuzamai nemcsak a Balkánon (Iatrusról/Krivina került elő[2496]) és Kisázsiában, hanem a Rajna-vidéken is megtalálhatók.[2497]

[2488] Bârzu 2010, 106, Abb. 58.
[2489] Horedt 1958, Fig. 13,6; Garam 2001, taf. 110,4.
[2490] Rácz 2014, Taf. 78,6.
[2491] Baráthely 3. temető, 11, 130, 131, 149, 167, 174, 191, 211, 244, 255, 262, 277. sírok: Bârzu 2010, 208, Abb. 160, Taf. 23/G.130.2–5 és 254, Abb. 266; Taf. 42/G.255.1–2; Marosgombás 3. sír: Roska 1936, 3. kép; Horedt 1958b, 97–98, Fig. 15.
[2492] Bârzu 2010, 80-91.
[2493] Bârzu 2010, 98-99.
[2494] Bârzu 2010, 106, Abb. 58; vö. Schulze-Dörrlamm 2009, 238-250.
[2495] L. Bărzu: La continuité de la création matérielle et spirituelle de peuple roumain sur le territorire de l'ancienne Dacie. Bucureşti 1980, 62, Abb. 13:6, 68, 16:6
[2496] Schulze-Dörrlamm 2002, 583, 592, Nr. B5.
[2497] M. Schulze-Dörrlamm: Byzantinische Knebelverschlüsse des frühen Mittelalters. Germania 80 , 2002, 572, Abb. 1: Typ A.

A baráthelyi közösségnél megfigyelhető köznépi viselet erős provinciális bizánci jellege közvetlen kapcsolatok létére, személyek mobilitására utal Dél-Erdély és az Al-Duna térsége között a 6. század második felében. Akár a Balkánról az avar-bizánci háborúk idején áttelepített népességre is utalhat ez a markáns kora bizánci leletanyag, de akár az Olt mentén bonyolított kereskedelmi tevékenység (só, ércek) szereplőire is.[2498] A marosnagylaki temetőben megfigyelhető bizánci leletek már későbbi fázisra a 7. sz. közepére keltezhetők.[2499]

Rokonság mutatkozik a Mezőbánd-Marosveresmart típusú és a dunántúli temetők különböző időpontokra tehető záródása tekintetében is. A marosveresmarti temetőt a 7. sz. első harmadának végéig, a mezőbándit -- akárcsak a környei temetőt -- feltehetően a 7. sz. második harmadának végéig használták.[2500] Az avarosodás jeleit mutató baráthelyi 3. temetőben sem jelentek már meg a közép avar korra keltezhető ékszerek és viseleti tárgyak.[2501] Más dunántúli temetőkben (Budakalász, Zamárdi) megfigyelhető az átfejlődés a közép és késő avar kori horizontba. A marosnagylaki temetőben az eddig ismert leletek alapján megállapítható egy késő avar korra keltezhető időszak is.[2502] R. Harhoiu szerint az erdélyi avar temetők horizontjának névadó lelőhelye, a marosgombási temetőnek („Gâmbaşgruppe")[2503] is lehetett egy a baráthelyi 3. temetővel kapcsolatot mutató korai része, vagyis itt is egy Mezőbánd-Marosveresmart típusú temető későbbi horizontjaiban jelent meg a közép és késő avar leletanyag.[2504]

A Meroving kulturális hagyományok regionális eltéréseket mutatva jelentek meg Erdély területén, erőteljesek voltak a Maros középső völgyében, a Mezőségben és attól északra (Szászújős), de háttérbe szorultak Dél-Erdélyben (Baráthely). Ezzel szemben az avar hatás a Maros völgyben és Dél-Erdélyben volt erőteljesebb.[2505] A Meroving kulturális hagyományok tekintetében a Dunántúlon, a Közép-Tisza vidéken és Erdélyben megfigyelhető regionális eltérések alapvetően a földrajzi és részben kulturális elkülönülésre, részben pedig a helyi kézműves ill. ötvöshagyományokra vezethetők vissza.[2506]

Nyugat-európai és itáliai kapcsolatok

A kora avarkor első felében számos Meroving típusú viseleti tárgy, ékszer, eszköz, amulett vagy kézműves-technológiai ismeret nemcsak a nyugat-európai területekkel, hanem Itáliával való kapcsolatra is utal.[2507] Az elitek közötti érintkezésre, kereskedelmi kapcsolatokra, mobilitásra, technológiatranszferre utaló leletek részben a kapcsolatrendszer formáinak jobb megismerését segítik, részben a régészet számára keltezési segítséget adnak.[2508] Az 562-es és 566-os frankok elleni háború elvette az avarok kedvét a nyugati terjeszkedéstől, de a kapcsolat a bajor és frank területekkel fenn maradt ugyan, 602 táján avar követek érkeztek Galliába[2509], de rendszeres diplomáciai érintkezésről az írott forrásokból nem hallunk. Így a nyugati kapcsolatok rekonstrukciója a régészetre hárul, s ennek kezdő lépése stíluskritikai és technológiai módszerekkel az eredeti importtárgyak és azok helyi másolatainak meghatározása. Az eredeti tárgyak a távolsági kapcsolatrendszer tanúi a másolatok pedig a helyi népesség nyugat európai divathoz igazodó igényeit és szokásait mutatják.

[2498] Erdély területén számos solidus került elő:Prohászka 2004, 101-113;Somogyi 2007-2008, 260, Abb. 9.
[2499] Rusu 1962, 269-292.
[2500] Horedt 1986, 67-68; Dobos 2013, 99-103.
[2501] Bârzu—Harhoiu 2008, 513-578.
[2502] Rusu 1962, 269-292; Pl. 85. sír félhold alakú csillagcsüngős fülbevalói: Dobos 2011-2012, 101.
[2503] Horedt 1986, 66-72.
[2504] Harhoiu 2004–2005, 295
[2505] Dobos 2015, 80-81.
[2506] Heinrich-Tamaska 2002, 282, 8. kép; Rácz 2014, 25-98.
[2507] Keim 2007; Daim–Koch–Samu 2017, 239-253.
[2508] Az ékszerekre vonatkozóan: Daim 2002, 114, Daim–Koch–Samu 2017.
[2509] Tours-i Gergely (IV.29) 1992, 292.

dc_1440_17

A formájuk, díszítésük és technológiájuk alapján elkülöníthető Rajna- ill. Felső-Duna vidéki tárgyak többnyire egyedi példányok, mennyiségük alapján nem feltételezhető, hogy kereskedelem tárgyát képezték a Kárpát-medencében, hanem inkább a kereskedelem révén kiépülő személyes kapcsolatokra, személyek, kisebb népcsoportok, mesterek mobilitására utalnak. A legtöbb nyugati eredetű tárgy Keszthely környékéről került elő, de megfigyelhetők a környei, a jutasi, a budakalászi, a kölkedi, a Budapest-Szőlő utcai temetőkben is. Ezek között a leletek között mind férfiakra (övgarnitúra, tausírozott veretek), mind pedig nőkre (ékkőbetétes korongfibulák, madárfejkoszorús fibulák, csatok, stb.) utaló leletek előfordulnak (ld. az egyes tárgytípusok elemzéseit), és emellett nyugati hatásra utal a leletek kontextusa a sírokban, a temetkezési szokások, valamint a tárgyakon alkalmazott technológiák.[2510]

Keszthely-Fenékpusztán nyugati Meroving leletek nagy koncentrációja figyelhető meg. A fenékpusztai déli erőd melletti temető 1966/20. sír övgarnitúrájának[2511] párhuzamai a keleti frank területről, a Rajna vidékről ismertek. A Keszthely-környéki temetők eredeti nyugati Meroving korong-fibuláinak analógiái (madárfej koszorús korongfibula, fonott keresztes fibula) az Alpoktól északra bajor területeken kerültek elő (18. térkép), s nyilvánvalóvá teszik, hogy a keszthelyi példányok nem lehetnek Kárpát-medencei készítmények. Ugyanerre a területre vezet egy technológiai különlegesség, a vasrekeszes és üvegbetétes övgarnitúrák készítésének ismerete is. (17. térkép) E nagyon speciális, Itália területén eddig nem adatolt, technikai eljárás ismerete a két terület közötti közvetlen kapcsolatokra (technológiatranszfer) hívja fel a figyelmet, ami utalhat mesterek vándorlására, de kisebb közösség elmozdulására is. Más zárt rekeszes, betétes korongfibulák, profilált és körszelet testű csatok (Kölked: 26. t. B,4; Jutas: 65. t. A,4) ugyancsak nyugati műhelyekben készülhettek.

A Kárpát-medencében is megjelentek a rövid vas és bronz soktagú övgarnitúrák, amelyeknél az egyszerű kivitelezés miatt lehetetlen eldönteni, hogy helyben készültek-e, vagy importnak tekinthetők-e. (94. t. A-C) Lényegesen kisebb számban kerültek elő a 7. sz. közepére keltezhető Meroving típusú, soktagú hosszúkás veretekkel díszített övgarnitúrák[2512], s közöttük túlsúlyban vannak az import, tausírozott hosszú veretek, és hiányoznak a helyi készítmények, jelezve e divattal szemben megnyilvánuló csökkenő igényt. (94. t. D; 95. t.)

A nyugati és az itáliai hatás nem érintette egységesen Pannonia népességét. Az alpi/itáliai típusú övgarnitúrák nagyobb számban találhatók a Dunántúlon. (16. térkép) Az Alpoktól északra fekvő területek és az itáliai langobardok előkelőinek sírjaiból ismert arany fóliakeresztek párhuzamai csak a Balaton környékéről (Kékkútról, Képtalantótiból, Zamárdiból) kerültek elő, egy példány ismert a budakalászi temetőből is. (20. térkép) A zamárdi lemezkeresztek előképei a nyugati Meroving kultúrkör aranylemez keresztjeiben (*Goldblattkreuz, Folienkreuz*) keresendők, de míg azokat inkább a halotti lepelre varrták, az avar kori lemezkereszteket kivétel nélkül a koporsókra szegecselték. A zamárdi és a vele erős hasonlóságot mutató káptalantóti, kékkúti és budakalászi temetőkben a Meroving kulturális hagyomány jelenléte figyelhető meg az anyagi és szellemi kultúrában egyaránt.[2513] A kereszténységnek e nyugat-európai, itáliai típusú reprezentációs formája a Balaton környéki tehetős népesség távolsági kapcsolataira, az elitek közötti érintkezésre világít rá.

Figyelemre méltó, hogy a fenti környezetben jelent meg a II. állatstílus fogazott fonatornamentika is, a bronz- és üvegedények, valamint a tausírozott vasszékek. (23-24, 30. térkép) Ez utóbbi luxustárgyak rendszerint előkelők sírjaiból származnak, amelyek az elitek közötti ajándékcsere révén is a Kárpát-medencébe jutottak, de nem zárható ki az itáliai és a nyugati területekkel folytatott kereskedelem tevékenysége sem.

[2510] Tomka 1972, 72; Sós–Salamon 1995, 101.
[2511] Müller 1999, 173, 4. kép 20. sír; Müller 2010, 284, Taf. 37,1.
[2512] Daim–Koch–Samu 2017; 239-253.
[2513] Nyugaton és Itáliában a lemezkeresztek sírba tétele a 7. században megszűnt, ám a zamárdi temető népességének egy kis csoportja a 8. század folyamán is ápolta ezt a szokást. Garam 2016, 252.

Egy ilyen kereskedelmi hálózatra utalhat Herakleios bizánci császár könnyű solidusainak a Közép-Duna medencétől kiinduló elterjedése a Duna térségében bajor és alamann területeken, valamint a Rajnán át keletre egészen a fríz földig. Somogyi Péter feltételezte, hogy a bizánci évpénzként az avarokhoz jutott könnyű solidusok az avar-nyugati kereskedelmi kapcsolatok révén juthattak el egészen a Frízföldig, sőt talán Britanniáig is.[2514] (29. térkép) Nincs ugyanis arra vonatkozó adat, hogy a könnyű solidusok a bizánci-itáliai langobard, ill. a bizánci-frank kapcsolatok révén kerültek volna Nyugat-Európába, erre csak az avar korban nyílt meg a lehetőség. A Herakleios érmek elterjedése szemléletes lenyomata annak a kapcsolatrendszernek, amelyet a nyugati eredetű ékszerek és viseleti tárgyak alapján is feltételeztünk.[2515] Egy feltételezhető árucsere ellentételezése az avarok részéről ló, rabszolga és mezőgazdasági termékek lehettek, valamint a Bizáncból szerezett selyem és egyéb luxustermékek továbbadása.[2516] Az írásos forrásokban szórványos adatok utalnak a frankok s az avar közötti kapcsolatokra. 603-ban az avar követ a langobárdokkal történt békekötés után a frank királyt is felkereste.[2517]

A nyugati Meroving típusú leletek a Dunántúlon és Erdélyben több temetőben is előfordulnak, ami nemcsak az új Meroving divat követésére, hanem az új lehetőségek és zsákmány reményében az avarokhoz csatlakozó (katonai vezetők, hatalomból kiszorult előkelők?) kis létszámú, nyugati germán katonai csoportok megjelenésére is utalhat.[2518] Katonai vezető és kísérete nyugodott a Keszthely-Fenékpuszta-pusztaszentegyházi dűlői temető északi sírcsoportjában (ld. a temető elemzését, 20. térkép). A Meroving típusú leletanyag dunántúli és erdélyi szóródása azt is mutatja, hogy ha érkeztek nyugat-európai Merovig kultúrájú csoportok a Kárpát-medencében, azok nem egy tömbben helyezkedtek el, hanem a szétszóródva, kisebb központokban.

Észak-európai (skandináv és balti) kapcsolatok

Észak-Európa és a kontinens között a 6. század második felében, a hatalom- és divatváltás időszakában élénk kapcsolatok mutathatók ki.[2519] Az avar kor elején Pannoniában is jól körül írható egy leletanyagcsoport, amely folyamatos kapcsolatokra, kereskedelemre, személyek mobilitásra, kulturális javak cseréjére következtethetünk.[2520]

Egy baltikumi fibula-típus utánzata a Tác-fövenypusztai 6. sír állatfejes számszeríj alakú ruhakapcsolója (77. t. 1), amelynek párhuzamai a Vendel-korban Skandináviában ismertek.[2521] A fibula formája és díszítése eredeti példány alapján készült másolatnak, helyi ötvös munkájának tekinthető.[2522] E fibula bizonyítja, hogy eljutott ide olyan eredeti baltikumi példány, ami alapján helyben elkészülhetett a másolat. A baltikumi fibula megjelenése az exogámiával kapcsolatban személyes mobilitásra, az elitek közötti kapcsolatokra (kézműves), esetleg több személy pl. a kereskedelemmel összefüggésbe hozható mozgására utalhat.

[2514] Somogyi 2014, 87-134, 259, Karte 6.
[2515] Somogyi 2014, 98-102.
[2516] A türkök példája alapján feltételezhető, hogy az avarok is továbbadták árucsere céljából a hozzájuk jutott selymeket és egyéb luxustermékeket. Ecsedy 1979, 98.
[2517] Tours-i Gergely (IV.29) 1992, 292.
[2518] Ld. *Kriegerbanden, Heerführer*: H. Steuer: 'Kriegswesen' RGA 17, 2001, 368-373; Steuer 2006, 227-236.
[2519] Høilund Nielsen 1998, 1-52; Magnus 2007, 175-193.
[2520] A skandináviai és észak európai kapcsolatok kutatására a korábban F. Daim is felhívta a figyelmet. Daim 2003, 473.
[2521] Lau backar, Gotland, 550-600; Nerman 1975, 9; Schilling 2009, 261-171; Schilling 2011, 386, Abb. 1,2.
[2522] Hasonló fibulák a Baltikumban elterjedtek, a vastag talpú típusok későbbre keltezhetők. U. Budvydas: Lietuvoje rastų lankinių segių lenkta kojele tipologija ir chronologija. Lietuvos Archeologija 22, 2002, 243-274.

A Baltikum és a Kárpát-medence közötti kapcsolat a 6-7. század fordulóján a borostyán-kereskedelem miatt alakulhatott ki[2523], amit a pannóniai térségben más leletek is igazolnak.[2524] A borostyánút pannoniai végállomásán Carnuntumban előkerült egy skandináv eredetű egyenlő karú fibula[2525], s az erődből több kereskedelmi tevékenységre utaló bizánci érem ismert.[2526] Skandináviai egyenlőkarú fibula ismert az észak-itáliai Sirmione félszigeten a S. Pietro in Mavinas templom 55. sírjából is.[2527] Ezen eredeti fibulák bizonyítják a térségben a skandináv és baltikumi területek és a Közép-Duna-medence ill. Itália közötti folyamatos kapcsolatokat.[2528]

Magas rangú katonai vezető sisakjára készülhetett az a táncoló harcosokat ábrázoló négyszögletes veret, amelynek a préselőmintája a fenékpusztai erődben a fürdő területén került elő. (93. t. 1)[2529]. Az ábrázolások legközelebbi párhuzamai 7. századi észak-európai királyi rangú előkelők sisakjain fordulnak elő, a Sutton Hoo-i[2530], a Valsgärde-i 7. és 8. hajótemetkezésekben[2531]. (93. t. 2-6) A Pannoniában működött mesterek ismerték a skandináviai motívumkincset, hiszen a kölkedi 119. sír fibulájának maszkjai északi párhuzamok segítségével értelmezhetők.[2532] Figyelemre méltó azonban, hogy a páros, madárfejben végződő szarvval díszített sisakos, táncoló harcosok kizárólag Skandináviában és Britanniában fordulnak elő kivétel nélkül a legrangosabb személyek temetkezéseiben, s hasonlók a kontinensről, frank és alamann-bajor környezetből nem ismertek.[2533] Ez a nagyfokú azonosság az ábrázolások között a germán elitek közötti kapcsolatokra, az azonos vizuális kommunikációra, azonos világképre utal. A páros madárfejben végződő szarvú sisakos táncoló harcosok hiánya a frank-alamann-bajor területeken a Kárpát-medence és Észak-Európa (Skandinávia) közötti közvetlen kapcsolatokra hívja fel a figyelmet. A keszthelyi préselőmintán a férfi ruházata egy másik Kárpát-medencei lelettel, a hódsági plasztikus alak öltözetével rokon, ezért felmerül a préselőtő helyi készítésének lehetősége is.[2534]

[2523] A kora középkori borostyán útról: McCormick 2001, 369-384; A. Bliujienė: Northern Gold. Amber in Lithuania (c. 100 to c. 1200) East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, 18. Brill 2011, 175-6; H.-J-N. Nüsse: Bernstein in Mitteleuropa. Apotropaion und Prestigeobjekt zwischen Latènzeit und frühem Mittelalter. Eurasien Antiqua 17, 2011, 242-246;

[2524] Pásztor Adrien szíves szóbeli közlése szerint (2017.11.14) a legtöbb kora avar kori borostyángyöngy Keszthely-Fenékpuszta Horreum, Szekszárd-Bogyiszlói út, a Szegvár-Oromdűlő és Makó, Mikócsa-halom temetőiből származik. Mindegyik lelőhely borostyánokat is tartalmazó, kora avar kori nyakláncainak sajátosságai, hogy egyrészt a késő-római – késő-antik – kora-bizánci, másrészt a Meroving-kori germán gyöngyviselet jellegzetességeit is hordozzák.

[2525] G. Fitz: Zwei Fibeln der Spätzeit aus Österreich. Römisches Österreich 9/10, 1981/82, 43-54.

[2526] Phokas (606-608), Herakleios (610-641): H. Winter: Die byzantinischen und karolingischen Fundmünzen aus dem österreichische Bereich der Avaria – eine Neubearbeitung. In: Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Cent. Ed.: W. Wołoszyn. Moravia Magna 3. Kraków 2009, 339-342; VI. Leó (886-912): F. Freising: Bernsteinstrasse aus der Sicht der Starssenstrassierung Archiv für Geschichte des strassenwesens 5. Bonn 1977, 35-39.

[2527] A. Breda–A. Canci–A. Crosato–E. Fiorin–M. Ibsen–E. Possenti: San Pietro in MAVINAS a Sirmione. In: G. P. Brogiolo (a cura di) Nuove ricerche sulle Chiese altomedievali del Garda. 3. Convegno Archeologico del Garda (Gardone Riviera 6 novembre 2010). Documenti die Archeologia 50. Mantova 2011, 53, Fig. 36.

[2528] A skandináv-balti kapcsolatok a hun birodalom felbomlása után élénkültek fel. A. Bliujienė–F. Curta: Exotic Lands, Quixotic Friends: EasternLithuania and the Carpathian Basin in Late Antiquity and the Early Middle Ages (ad c 380 to c 620). Medieval Archaeology 55, 2011, 29-65.

[2529] Müller 2008, 234-245.

[2530] Bruce-Mitford 1978, 186, Fig. 140.

[2531] Arwidsson 1977, Abb. 138.

[2532] Stolpe–Arne 1912, 175; Arrhenius 1983, 44, Fig. 6.

[2533] Quast 2002, 276-277, Fundliste B. A gutensteini kard lemezén a madárfejben végződő szarvakkal ábrázolt harcos rekonstrukciója bizonytalan.

[2534] L. Simon: Awarenzeitliche Funde unbekannten Fundortes in Hódságról/Odžaci. In: Thesaurus Avarorum 2012, 493-495, Abb 4.

dc_1440_17

Változó identitások - esettanulmány

A kölkedi avar kori temető 108. sírjában egy 40 év körüli nő nyugodott. Gondosan összeválogatott ékszerei, viseleti elemei és a sírban mellé helyezett tárgyai előkelő, magas társadalmi helyzetű egyénre utaltak.[2535] Fejfedőjét vagy fejdíszét hajával együtt két nagy méretű(13 ill. 14 cm), kanalas végűre kiképzett ezüst stílustű rögzítette amelyek a koponya két oldalán a járomcsonthoz simulva kerültek elő. A nő fülében eredeti bizánci, pávákkal díszített, granulált díszű félhold alakú aranyfülbevalót viselt. Mellkasának bal oldalán heverő korongfibula egykor köpenyét fogta össze. A bal medencéjén előkerült ezüst pinzetta és az alkarcsontokon belül talált ezüst *tubus* (ecset?) a piperekészletet tartalmazó tarsolyban lehettek. A bal *collum femuris*nál előkerült bronz láncot a bal kézcsontoknál a medencelap mellett talált vaskéssel együtt az övre függesztették. A bal *tibia* középső része mellett 2 db bronz csat és a jobb *tibia* környékén kis lemezszíjvégek, a Meroving típusú lábbeli szíjazat vereteire utalnak. A sír jobb alsó sarkában állított tausírozott díszű vasszék az eltemetett előkelő helyzetére utalt. A koponya mögött egy körte alakú szürke bögrébe a túlvilágra indulónak étel- vagy italáldozatot helyeztek el.

A kölkedi A-108. temetkezésben a leletek alapján feltárulnak az eltemetett identitásának társadalmi, kulturális és nemi rétegei. Az eltemetett régészeti leletek alapján meghatározható neme nő. A nő ékszerei és viseleti tárgyai kulturális értelemben vegyes képet mutatnak, mert részben késő antik mintát követnek és jól beleillenek a dél-pannoniai (dél-dunántúli) helyi, és tágabban az Alpok-Adria vidéki viseleti hagyományba, részben pedig Meroving hatást mutatnak.[2536] Ugyanakkor a szokatlanul nagyméretű fátyoltűk és a lábszárszíj szíjvégeinek egyedi formája és díszítése a helyi hagyományok kismértékű átalakítására, tobábbfejlesztésére utal. A 108. sírba eltemetett nő magas társadalmi státuszát a nemesfém tárgyak mellett két importtárgy is jelzi, amelyek előállítása speciális kézművestudást igényelt. A bizánci típusú, félhold alakú arany fülbevalók és a tausírozott vas szék (*sella plicatilis*) nem helyi készítmények, tulajdonosa ajándék, zsákmány vagy a kereskedelem révén tehetett rájuk szert. Akárhogy történt is, mindezen lehetőségek csak az elit tagjai számára voltak elérhetők.

A késő antik (fátyoltű, korongfibula), Meroving típusú (lábszártekercs) és bizánci (fülbevaló) ékszerek és viseleti tárgyak többféle, helyi és idegen elemből összeállított identitás reprezentációjára vallanak. E sokféle kulturális kapcsolatot mutató leletegyüttes jól szimbolizálja a kora avar kori átalakulás folyamatát, mert az elithez tartozó előkelő nőnél együtt fordulnak elő a korszakban jelen lévő multikulturális elemek. A választott reprezentációs elemek ugyanakkor jelzik, hogy viselőjük egyikhez sem kötődik szorosan, de belőlük a maga számára egy új előkelő női identitást teremtett.

Mi lehet a magyarázata az eltemetett identitásáról alkotható eklektikus képnek. Az együttes egy olyan nőre utal, aki korábban nem kötődött a helyi elithez (alacsonyabb társadalmi helyzetből vagy idegenből érkezett), és a helyi minták alapján meglehetősen vegyes ízléssel állította össze reprezentációjának elemeit. Kizárólag nemesfém ékszerei és viseleti tárgyai voltak, de azok technológiai minősége nem volt első rendű. Az így kialakított önkép a helyi késő antik és Meroving kulturális előképekhez mindenáron igazodni akaró személy szándékairól árulkodik. Ez a kép tárul elénk, ha csak a régészeti leletek alapján akarnánk meghatározni az eltemetett nő önképét. Csábító lehetőség, hogy a pannoniai identitású nőt a sírja melletti ugyancsak rangos személyre vallóan nagy méretű sírban nyugvó, ékes bizánci övvel, fegyverzettel, sztyeppei nomád rítussal eltemetett, antropológiai jegyei alapján szajáni mongolid férfi helyi párjának tekintsük. Csakhogy a 108. sírba eltemetett nő ugyancsak szajáni mongolid, aki biológiai jegyeit nem tagadhatta le, miközben a pannoniai előkelő nő önképét alakította ki maga számára. Az ékszerek és a viseleti tárgyak kora arra mutat, hogy a

[2535] Kiss 1996, 42-45, 450.
[2536] Kiss 1996, 450, Taf. 36.

nő a betelepült avarok második generációjához tartozott, és átvette a helyi előkelők divatját. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az Itáliába telepedett langobard nők második generációjánál is, mert miközben a férfiak viselete nem változott ők átvették a helyi romanizált nők viseletét.[2537]

A kölkedi A-108. sírba eltemetett nő identitását a régészeti vizsgálat alapján csak részben sikerülhet meghatározni és a teljesebb kép a régészettől független, de vele jól összehasonlítható biológiai adatokkal való összevetésben bontakozik ki. A biológiailag meghatározott identitás nem vagy csak nehezen megváltoztatható és ezért már önmagában csoportalkotó jelentőségű. A kölkedi A-108. sírba eltemetett nő az uralmat gyakorló, betelepült, szaján mongolid elit második generációjának tagjaként szabadon választotta és öltötte magára a helyi előkelő nők reprezentációs elemeit. Ez a választás pedig az új környezethez való igazodás, a helyi viszonyokba történő beilleszkedés jele. Ezzel szemben a kölkedi A-107. sírban nyugvó ugyancsak mongolid férfi antropológiai jegyei, sírjának temetkezési rítusa, öltözete, fegyverzete viseleti tárgyai, mint identitásának elemei, összhangban mutatnak sztyeppei eredetére.

AZ AVAR TÁRSADALOM ÁTALAKULÁSAI

Kulturális keveredés az avar kor elején

Dolgozatomban a Kárpát-medence nyugati felén a kora avar kori anyagi és szellemi kultúra helyi késő antik, kora bizánci és Meroving elemeit és azoknak az eurázsiai sztyeppei hagyatékhoz való viszonyát elemeztem. Az egykori Pannonia területén előkerült kulturális jelentőséggel bíró szimbólumok (tárgyak, szokások, rítusok, stb.) térbeli elterjedése alapján következtettem a korai avarság kulturális és etnikus csoportjaira, és azok együttélésének, egymásra-hatásának formáira, valamint a régiókon belüli és régiókon túlmutató kapcsolatrendszereinek alakulására. A társadalom jól különböző horizontális csoportjai (késő antik, Meroving, sztyeppei, bizánci) vertikálisan is tagozódnak (elit, köznép), s ez utóbbiban a kulturális jegyek gyakran már keveredve jelentek meg. Az avar kaganátus Itáliával és a Frank Birodalommal érintkező nyugati perifériáján élt multikulturális közösségek egy évszázad alatt sajátos társadalmi átalakuláson mentek át, amely kihatott az élet minden területére, a hatalmi és társadalmi viszonyokra, a kulturális kapcsolatrendszerekre, a termelésre, az életmódra és a tájra, a környezetre is. E sokoldalú átalakulást és az etnikus és a kulturális önképre gyakorolt hatását kiválasztott régészeti jelenségek töredékesen fennmaradt elemeiből kíséreltem meg rekonstruálni.

A kora avar kori társadalmi átalakulás a Kárpát-medence nyugati felén különböző kulturális eredetű közösségek interakcióinak következménye, amelyek nem két, vagy több homogén népcsoport között zajlottak, és nem modellezhetőek egyszerűen a ’hagyományok megtartását’ vagy a ’kulturális asszimilációt’ szembe állító ellentétként, és ezért nem is írható le, a mára meghaladott, de a régészetben gyakran még ma is használt ’akkulturáció’ és ’inkulturáció’ fogalmaival.[2538] Az avar kori társadalom átalakulásának modellezésében segítségünkre lehetnek azok a migráció, és a kulturális mobilitás vizsgálata kapcsán megfogalmazott modern szociológiai elméletek, amelyek nemcsak a mai, hanem a történeti társadalmak változásainak leírására is alkalmasak.[2539]

[2537] Bierbrauer 2004a, 210-242.

[2538] Az etnológia és a történettudomány már korábban feladta e 20. század elejének nézeteit tükröző fogalmakat, ugyanakkor a régészet egyes területein a század végéig tovább éltek. Ekengren 2009, 15-30.

[2539] Az új fogalmak – ozmózis, kreolizáció, hibridizáció – olyan társadalomtudományi értelmezési kategóriák, amelyekkel a kulturális átalakulások jellege írható le. Geertz, C.: The Interpretation of Cultures. Selected Essays. New York: Basic Books 1973.

A kora avar kor első két harmadában az egykori Pannonia területén lezajlott változások leginkább a „hibridizáció” fogalmával jellemezhetők. A hibridizáció a különböző kultúrák keveredését, a különböző kulturális identitások egymásba fonódását, egymásba olvadó kulturális irányzatokat jelent. A kulturális identitással, az etnikummal kapcsolatos régészeti megközelítések ma gyakran a francia szociológus, Pierre Bourdieu habitusról megfogalmazott nézeteit tükrözik. E szerint a „*habitus*” a történelem olyan terméke, amely egyszerre tartalmaz a létfeltételek által meghatározott elemeket, amelyek azonban nem determinisztikus módon határozzák meg az egyén cselekvését és gondolkodását, így a jelen lévő „öröklött szokásrend” csak részben nyilvánul meg az új identitásban.[2540]

Ilyen módon a kora avar korban jelenlévő, régészetileg is érzékelhető különböző kulturális, és etnikus jellegzetességek az új hatalmi keretek között a társadalmi interakciók változó elemei, amelyek már nem feltétlenül az őket létrehozó struktúrákhoz kötődnek. Az ilyen összetett átalakulási, összeolvadási folyamatok írhatók le a „hibridizáció” fogalmával. A hibridizáció alatt tehát olyan folyamatot értünk, amely egykor önálló szociális és kulturális megnyilvánulások összekapcsolódását, összeolvadását jelenti a különbségek figyelembe vétele nélkül.[2541]

A leletanyag formai, technológiai, stb. kapcsolatrendszerének kidolgozása (ld. „Leletcsoportok” fejezet), az eredetüket tekintve kulturálisan azonosított és besorolt tárgyak önmagukban még valamely kulturális modell változatlan elemei, nem etnikus identitás statikus hordozói. A tárgyak, és régészeti jelenségek a kora avar kori szociális térben elsősorban a sokoldalú interakciók nyomai, amelyek meghatározott reprezentációs szokásokhoz kötődnek. A női divatban a kendőknek vagy felső ruháknak a mellkason történő összekapcsolására különféle kulturális eredetű fibulák (római, bizánci, Meroving, „szláv”) és tűk is szolgálhattak. A használt tárgyak elterjedését befolyásolta a társadalmi csoportok igénye (pl. rokonsági, vagyoni, vallási, nemi csoportok), a műhelyek/mesterek ellátó-körzete, ezért nem feltétlenül tükrözik a kulturális és az etnikai önazonosságot. Ebben az értelemben az etnikum (ethnicity) mint szociális identitás fogható fel, amely nem más, mint az egyén besorolása adott helyzetben másokkal szemben.[2542]

568 után a Kárpát-medence népeinek társadalmi viszonyait és átalakulását, kulturális kapcsolatrendszerét, a hatalomhoz való viszonyát az avarok teremtette politikai keretek határozták meg. E változások mértékéről és állomásairól a történeti források csak hézagosan tájékoztatnak, sőt az általuk felvázolt kép gyakran toposzokra épül, statikus, amely alkalmatlan a kora középkori népek sokféle, dinamikus kulturális és társadalmi változásainak bemutatására.[2543] A kora avar kori Dunántúlon, az egykori Pannonia területén a germánok, romanizáltak, bizánciak, szlávok, és más ismeretlen néptöredékek a sztyeppei eredetű avarok uralma alatt éltek, és etnikus, kulturális értelemben már nem voltak egységesek.

A társadalmi reprezentáció színtereit és módját politikai és szimbolikus értelemben a mindenkori uralkodó csoportok határozzák meg.[2544] Szemléletesen mutatja a társadalmi átalakulás folyamatát a különböző kulturális és etnikus csoportok reprezentációjának, kapcsolatrendszerének átformálódása. Az avar politikai vezetőréteg által diktált társadalmi

[2540] P. Bordieu: A gyakorlati észjárás. Budapest. Napvilág Kiadó Kft. 2009.

[2541] P. Burke: Cultural Hybridity. Cambridge and Malden: Polity Press 2009; Ph. W. Stockhammer: Conceptualizing Cultural Hybridization in Archaeology In: Ph. W. Stockhammer (ed.) Conceptualizing Cultural Hybridization. A Transdisciplinary Approach. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag 2012, 43-58.

[2542] S. Jones: Archaeology of Ethnicity (London-New York: Routledge 1997); S. Hakenbeck/S. G. Mathews (eds.) Reconsidering ethnicity: Material culture and identity in the past. Archaeological Review from Cambridge 19/2, 2004.

[2543] Hakenbeck 2007, 19-27.

[2544] P. Rabinow: Representations Are Social Facts: Modernity and Post-Modernity in Anthropology. In: J. Clifford/G. M. Marcus (eds.), Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography. Berkeley 1986, 234-261.

minta és érvényesülési keretek határozták a felemelkedés lehetséges útjait, amely az avar vezetőréteg reprezentációjának átvételét követelte meg más társadalmi csoportoktól is, elfedva/átformálva az eredeti kulturális önazonosságot.[2545] Az avar elit(ek) által megjelenített reprezentációs kultúra a kialakult közép-európai hatalmi térben a Bizánc irányába megnyilvánuló kulturális igazodást mutatja.[2546] A magasabb társadalmi helyzetű csoportok mintául szolgáló viselete, szokásai, hamar követőre találtak a középrétegeknél, sőt fokozatosan a köznépnél is.

A Kárpát-medence nyugati felének kedvező földrajzi helyzete lehetővé tette a virágzó kapcsolatok kiépítését a Mediterraneummal és a Meroving Nyugattal. Ezek a rendszerint személyi kapcsolatok révén közvetített hatások a helyi kulturális elemekkel is ötvöződve önálló arculatot adtak a Kárpát-medence kora avar kori kultúrájának. A sok népből összetevődött kora avar kori népesség heterogén anyagi kultúrája tehát sztyeppei, Meroving germán és késő antik/bizánci-mediterrán elemek hatására alakult ki (II. germán állatstílus, mediterrán fonatminta, bizánci motívumok[2547], tűk, amulettkapszulák[2548]).

Új szimbólumok, új reprezentáció

A kulturális keveredést számos avar kori leletcsoport használati és viseleti tárgy, ékszer, eszköz, amulett, stb. közvetlenül is mutatja. Ezek a tárgyak részben új innovációk, részben pedig a keleti sztyeppei, késő antik vagy kora bizánci és Meroving előképek funkcionálisan, vagy formailag átértelmezett, átalakított változatai, amelyeket vagy az egész népesség, vagy csak a népesség egyes rétegei, csoportjai használtak. A leletegyüttesekben a barbár előkelőkhöz diplomáciai ajándék, zsákmány, vagy kereskedelem révén eljutott idegen luxus-tárgyak az elit tagjainál reprezentációs igényt szolgálták.[2549]

Az avar kori vezetőréteg leletanyagában a mediterráneumi tárgyak (kunbábonyi csat és amfóra, tépei ezüst edény, kunágotai öv) jelzik a bizánci kulturális befolyás általánossá válását. A nemesfémből készült edények, mint diplomáciai ajándékok, fontos szerepet kaptak a késő ókori állam és a barbár királyságok közötti kapcsolatok fenntartásában, a szövetség megpecsételésében. Ezáltal a késő antik fémedények presztízs-jellege a barbárok világában is megmaradt, ám az edények használata részben megváltozott, szerepük módosult (pl. Tépe, Budakalász).[2550] E díszedények nemcsak az uralkodó reprezentációjának részét képezték, hanem a kölcsönös ajándékcsere révén alkalmasak voltak a barbár vezetőréteg tagjai között is a jó viszony ápolására, a társadalmi rang és presztízs kifejezésére. A mindennapokban használt színesfém edények inkább a középrétegekhez köthető környezetben maradtak fenn, jelezve a késő ókori arisztokrácia életmódjának, életstílusának utánzására, udvari kultúrájának, asztali szokásainak átvételére tett, a barbár előkelők szélesebb körében megfigyelhető kísérletet.

[2545] Geary 1983, 15-24; Pohl 2003, 571-595.
[2546] A jelenség történeti körülményei, szociál-pszichológiai háttere jól ismert más kulturális környezetben is. Kossack 1974 (1998), 3-33; C. Renfrew: Introduction In: C. Renfrew–J. F. Cherry (eds.) Peer Polity Interaction and Socio-Political Change, Cambridge, 1986, 1-8.
[2547] G. Haseloff: Germanische und östliche Tierornamentik im Donauraum. Schriften des Frankfurter Museums 12, 1990, 27-48.
[2548] Vida 1995, 219-290.
[2549] P. Geary: Gift Exchange and Social Science Modelling: The Limitations of a Construct. In: Gazi Algazi, V. Groebner, B. Jussen (eds), Negotiating the Gift: Pre-modern Figurations of Exchange, Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 188. Göttingen 2003; F. Curta: Merovingian and Carolingian gift giving. Speculum 81, 2006, 671-699; Vida 2016, 68-69.
[2550] Zs. Siklósi: Prestige goods int he Neollithic of the Carpathian Basin. Material manifestations of Social Differentiation. ActaArchHung 55, 2004, 1-62.

A késő antik időszakban a nemesfém kanalak hozzátartoztak a mediterraneumi késő antik és a barbár előkelők asztali készletéhez.[2551] Nemesfém díszkanalak a Mediterraneum területén elsősorban kincsleletekben kerültek elő, ezen kívül rangos barbár nők[2552], és férfiak temetkezéseiből (pl. Sutton Hoo, Krefeld-Gellep).[2553] Az uralkodói luxusnak ez a megnyilvánulása megfigyelhető a kunbábonyi és a Mala Perescsepinai leleteggyütesekben is.[2554] Ugyancsak késő antik szokások átvételét mutatja a szűrőkanalak mellékelése az előkelő női sírokban, amelynek a Kárpát-medencében az avar kor előtti előzményei is ismertek.[2555] A szűrőkanalak az avar kori nők sírjaiban a női szférát és feladatokat jelző mellékletként értelmezhetők.[2556]

Az avar kori Kárpát-medencében készült tárgyak formai, díszítésbeli átértelmezései az együtt élő népek új igényeit mutatják. A 6. század végén a korai avar korban a Meroving kori, gepida és langobard hagyományokon kialakult díszfüggő-viselet a 7. század folyamán általános divattá vált a dunántúli, a Tisza vidéki és az erdélyi nők között. A középen viselt övfüggő először késő gepida környezetben jelent meg (Kiskőrös, Gyula). Ennek a viseleti szokásnak a kialakulását meghatározóan befolyásolta, hogy a korabeli előkelő bizánci nők ruházatukon középen ugyancsak díszes szalagot viseletek.[2557] Avar hatásnak tekinthető azonban, hogy a bőrből vagy szövetből készült díszfüggő végére szíjvéget tettek. A 7. század első évtizedétől a díszfüggő-viselet általánosan divattá vált a Dunántúlon, rajtuk bizánci pajzs alakú veretek és szíjvégek is megjelentek, és olyan temetőkben is előfordultak, ahol nincs jele Meroving kultúrájú személyek jelenlétének, vagyis e női viseletet különböző kulturális gyökerű személyek is átvehették. Az övfüggők tehát elvesztették a Meroving formai és díszítésbeli hagyományokra emlékeztető jellegüket. Ezt bizonyítja, hogy ez az avar kor elején kialakult viseleti hagyomány továbbélt egészen a 7. század végéig, sőt a 8. század első feléig (Zamárdi, Tiszafüred).[2558]

A hitvilágban és a szellemi kultúrában végbemenő változásokat jól szemlélteti az amulettkészlet, amelyben az avar kor elején késő antik, kora bizánci, Meroving és sztyeppei bajelhárítók voltak.[2559] A szferikus vagy félgömb alakú amulettkapszulák esetében a profán (tároló) és a szakrális funkció (amuletttartó) jól megfért egymás mellett. Aligha meglepő, a 6-7. század során ennek az antik eredetű, pogány amulett-tartónak a krisztianizálódása a Mediterraneum és Európa egyes területein (szinkretizmus).[2560] Az európai késő antik és Meroving hagyományok ötvöződését mutató amulettek azonban Pannoniában már nem találhatók meg a 7. század felében, ami az európai gyökerű kulturális tradíciók háttérbe szorulását mutatja.

Az elit anyagi kultúrájának a középrétegekre, és a kevésbé tehetős köznépre gyakorolt hatását a bizánci mintára helyben készített, és a népesség által tömegesen használt ékszerek és viseleti tárgyak (pl. arany álcsatos és soktagú övek) mutatják.[2561] A kora avar kori kulturális átalakulást befolyásolta a Kárpát-medencei lakosság intenzív kapcsolata a Balkán kora bizánci, az Alpok-Adria régió és Itália népességével, s e kapcsolatrendszernek köszönhető a

[2551] H.-W. Böhme: Löffelbeigabe in spätrömischen Gräbern nördlich der Alpen. Jb. RGZM 17, 19790, 172-200; Bierbrauer 1975, 180ff.
[2552] Desana: Bierbrauer 1975, 185, Taf. 15,1.; Isola Rizza: Hauser 1992, 99-100.
[2553] Férfisírokból: Sutton Hoo: Bruce-Mitford 1983, 125f.; Krefeld–Gellep 1782. sír. „Fürstengrab" R. Pirling: Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1960-1963 GDV (1974) 170, Taf. 48,1 133.
[2554] Tóth–Horváth 1992, 196.
[2555] Martin 1984, 98-132.
[2556] Lőrinczy–Straub 2005, 144-145.
[2557] Vida 1999/2000, 357-377; A bizánci hatást elfogadja és hasonlóan értékeli: Heinrich-Tamáska 2005, 156.
[2558] Garam 2011, 63-93.
[2559] Vida 2002, 179-209.
[2560] Pauli 1978, 147-157; Vida 1995, 219-290; A történeti háttérhez: Macmullen 1997; Vida 2016, 93-106.
[2561] Rácz 2014, 25-98.

késő antik köznépi kultúra megújulása a Dunántúlon.[2562] Az igényes késő antik és kora bizánci ékszerek utánzataiként megjelenő egyszerű drót- és lemezékszerek a 6. század második felétől mutatják a kora bizánci ékszerek és viseleti tárgyak átvételének az igényét, amelynek tömeges kivitelezése egy alacsonyabb technológiai színvonalon vált lehetségessé. A technológiai gyakorlat színvonalának hanyatlása tehát csak részben kulturális, elsősorban szociális jelenség. Ebben az értelmezésben a drót- és lemezékszerek széles körű elterjedése a 6. század végétől Közép- és Kelet-Európa nagy területein kialakult kulturális koiné a Bizánci Birodalom hatását tükrözte. Az ebbe a formai körbe tartozó un. „szláv fibulák" a Bizánci Birodalom peremén élt barbárok között nemzetközivé vált viselet és díszítőstílus megnyilvánulásai, amelyek a térség egymással kommunikáló elitjeinek azonos ízlését és azonos reprezentációs kultúráját mutatják a kora és közép bizánci időszakban.[2563] A Keszthely-környéki pont-kör díszes fibulák világítanak rá, hogy az un. „szláv vagy ujjas fibulák" a késő antik átalakulási folyamat jellegzetes termékei, amelyek egyszerű ujjas, valamint maszkos és zoomorf változatai is előfordultak romanizált/kora bizánci közegben. A maszkos és zoomorf példányok többnyire a birodalom területén és közvetlen peremén találhatók meg, míg az ujjas fibulák a bizánci birodalom határán kívül széles körben elterjedtek.[2564]

Az identitás-váltás időszakában elterjedt némely egyszerű, neutrális díszítéstípus (félkör alakú bepecsételés, pont-kör minta), amely szakítást jelentett a hagyományos késő antik vagy germán (I. és II. állatstílus) díszítésrendszerekkel. A pont-kör díszes leletcsoport megjelenése Pannoniában ilyen, a kulturális keveredést jelző átmeneti jelenség, mert a forma és a funkció tekintetében korábban késő antiknak vagy Merovingnak ítélt tárgyakon egyaránt megjelent. A kulturális átalakulás időszakában még nem rögzült domináns díszítőstílus, így a formai és díszítőelemek együttes előfordulása az átmeneti időszak népességének közös lokális identitását jeleníti meg.[2565] Hasonlóan a félkör ill. kör alakú poncolás is egy átmeneti fázisban, az I. és a II. állatstílus közötti váltás idején jelent meg a fémtárgyakon a 6. század végén, és a 7. sz. elején.

Az álcsatok esetében pedig egy alapvetően sztyeppei eredetű viseleti elem vált az avar kaganátusban kedvelt övdísszé, és nemesfém változatban sokféle bizánci formai és díszítőelemet, technológiai fogást mutató presztízstárggyá. Nem ez az egyetlen tárgy, amelyet bizánci iskolázottságú mesterek készítettek a kora avar kori legfelsőbb vezetőréteg számára[2566], mert a nemesfémmel borított fegyverek aranylemezeit is bizánci minták alapján tevékenykedő ötvös mesterek készítették.

E kiválasztott példák a különböző kultúrákból származó formai, díszítésbeli és technológiai elemek szelektív átvételét, azok keveredését, esetenként átértelmezését mutatják. A viseleti tárgyak funkcióváltására a legjobb példát a különböző kulturális eredetű ruhakapcsolók (római, szláv, Meroving, bizánci fibulák) adják, mert a késő antik szokásoknak megfelelően mindegyiket ugyanabban a szerepben viselték (11. típustábla). A régi és új tárgyak és díszítések saját arculatra formálása új kulturális környezetben született innovációnak tekinthetők. A felsorolt változások az avarok által teremtett politikai térben, az egykori Pannonia területén összetorlódott multikulturális népesség (*border or frontier society*) körében mentek végbe.[2567] (19. típustábla)

[2562] Kiss 1996, 300-302.
[2563] Curta 2001, 227-310; Curta 2008, 319-346.
[2564] Curta 2005, 101-146.
[2565] Koncz-Ódor 2016, 145-156.
[2566] A Mala Perescsepina-i karikás markolatvégű kard granulációs díszű aranylemezeit bizánci iskolázottságú mester készítette, mert az összeillesztés sorrendjét a görög ABC betűivel jelölték. Werner 1984a, 26; Komar 2006, 38.
[2567] W. Goffart: The theme of the 'Barbarian Invasions' in Late Antique und modern historiography. In: E. Chrysos/A. Schwartz (Hrsg.) Das Reich und die Barbaren. Böhlau 1989, 87-107; Vienna E. Swift: Regionality in

Kultúrtörténeti értelmezés

A régészeti és történeti adatok arra utalnak, hogy Pannonia területe a 6. század utolsó évtizedeiben fokozatosan került avar uralom alá. A kutatás jelentős eredményeket ért el az az első generáció képviselőinek régészeti azonosításában. Az avarok és a langobardok szövetségesek voltak, s bár a szövetség célja, a gepidák legyőzése az avarok közreműködése nélkül valósult meg, a két nép örök barátságot kötött.[2568] Az Itáliába készülő langobardok átadták az avaroknak Pannonia területét és állatállományuk egy részét, valamint szerződésben rögzítették a Pannoniába való visszatérésük jogát.[2569] Az avaroknak tehát nem kellett erőszakkal elfoglalniuk a Kárpát-medence nyugati felét, mert a Dunántúl szerződés következtében került a kezükbe, s a hatalomváltás az együttélés során, szervezett formában ment végbe. Így válik érthetővé a sztyeppei mellett az európai kulturális hagyományokat követő késő antik és Meroving kultúrájú csoportok hagyományainak újjáalakulása és virágzása az avar kor elején.

A közel múltban a történeti kutatásban is felmerült, hogy a langobardok Itáliába történő elköltözése nem egyszeri esemény, hanem több évtizedig tartó folyamat volt.[2570] Újabban ezt a történeti modellt igazolják a régészeti és a természettudományos adatok is. Egyes leletek keltezését újraértékelve felmerült, hogy nem mindegyik pannoniai langobard kori temető használata szűnt meg 568-ban[2571], azokba helyenként még a 6. század utolsó negyedében is temetkeztek.

A langobardok elvándorlása után Pannoniában hatalmi vákuum alakult ki, mert a helyi központi hatalom megszűnt, a langobard királyság politikai szervezete felbomlott, és az avaroké még nem épült ki. Ebben az átmeneti időszakban új, az avarokkal együttműködő vezetők emelkedhettek fel, s a saját elittel rendelkező helyi népesség az életét önállóan alakíthatta.[2572] Az anyagi és a szellemi kultúra ránk maradt nyomai alapján az új, egymással kapcsolatban lévő dunántúli Meroving kultúrájú hatalmi központok szervezték meg a védelmet, és az ellátást. Kezdetben a langobard korból megmaradt infrastruktúrára és kézműipar maradványaira támaszkodva állították elő a fegyvereket, a termelő eszközöket, az ékszereket és a viseleti tárgyakat.

E közösségek regionális önállóságnak jele az új, Meroving típusú reprezentáció megnyilvánulása. Ennek az elitnek a befolyását mutatja, hogy megőrizhette kapcsolatát a nyugati Meroving világgal, hiszen anyagi kultúrájuk a kortárs divatnak és szokásoknak megfelelően dinamikusan változott (három és több tagú Meroving övek, Weihmörting típusú spátaövgarnitúrák, díszfüggők, faszelencék). A helyi népesség újjászerveződésére utalnak néhány avar kor elején alapított temetőben végzett stroncium-izotóp-vizsgálatok is, amelyek az alapítók döntő többségének helyi eredetére mutatnak rá[2573], s a vizsgálatok szerint a temetőket később folyamatosan használták a 7. sz., sőt a 8. sz. végéig.

Az avar hatalom fokozatos kiépülését jelzik a Dunántúlon a türk típusú áldozati leletek, és a sztyeppei jellegű magányos, vagy kiscsoportos temetkezések. Az állandóvá váló

---

dress Accessoires int he Late Roman West. Monographies Instrumentum 11. Montanac: Éditions Monique Mergoil 2000; F. Curta (ed.), Borders, barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages. Studies in the Early Middle Ages 12. Brepols. Turnhout 2005.

[2568] Paulus Diaconus I.27.

[2569] Paulus Diaconus I.27.

[2570] Egy nagy vándorlási hullámmal számol Pohl 1988, 57; N. Christie: Invasion or Invitation? The Longobard occupation of northern Italy; Romanobarbarica 11, 1991, 96; Ezzel szemben több évtizedes elvándorlással Borgolte 2013, 307-310.

[2571] Koncz 2015, 315-340.

[2572] Borgolte 2013, 307-310.

[2573] Keszthely: Heinrich-Tamáska–Schweissing 2011, 457-474.; Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlő, Budakalász: Mobilitás és társadalom OTKA-NKFI–DFG projekt, Corina Knipper–Vida Tivadar (2014-2019).

településeken már a 6. század utolsó harmadától számolhatunk a betelepülő sztyeppei kultúrájú avarok jelenlétére, néhány temetőben a keleti sztyeppeiek és a helyiek együttélése már a temetkezési közösség létrejöttének kezdetéről árulkodik. A temetőtípusok alapján a keleti sztyeppeiek és a helyi népesség együttélésének változatos formáira lehet következtetni, a temetők és települések alapján többféle modellt is felállíthatunk:

A) Egyes langobard temetőket még a 6. sz. utolsó harmadában is használnak (Szentendre, Tamási).

B) Keszthely-Fenékpusztán az 5. századtól kezdve a 7. század második harmadáig a késő antik alaplakosság együtt él Meroving kultúrájú csoportokkal. Számolni kell balkáni-bizánci betelepülőkkel is. Hasonló késő antik kultúrájú település lehetett Gorsiumban is. A sztyeppei eredetű népesség itt nem jelenik meg.

C) A budakalászi, a kölkedi és a zamárdi temetőket Meroving kultúrájú csoportok nyitották, és a temetőben csak a 7. század elejétől jelent meg a keleti eredetű népesség. Köznépi jellegű késő antik és bizánci tárgyak a helyi alaplakosságra, és balkáni betelepülőkre utalnak.

D) Sztyeppei kultúrájú népcsoportok ideiglenes tartózkodására, életmódjára utalnak a nagy területen szétszórt, nomád rítusú magányos temetkezések (Börcs, Bölcske).

E) Kisebb sztyeppei rítusú sírcsoportok (Bóly, Mór) az avarok megtelepedésének kezdetére utalnak, a keleti eredetű férfiak mellett helyi öltözetű nők nyugodtak.

F) Környén a Meroving kultúrájú népesség és a keleti sztyeppeiek egyidőben alapítanak temetőt, sírjaik négy nagyobb sírcsoportban párhuzamosan fejlődnek (vezető család és kísérete?).

G) A csákberényi temetőben az avar lovas és fegyveres sírok mellett meghatározó a helyi, késő antik eredetű lakosság leletanyaga. A temetőben a Meroving kulturális elemek elenyészőek.

I) A Szekszárd-Bogyiszlói úti temetőben a Meroving kultúrájú családok temetkezései közelében jelentek meg a sztyeppei nomádok külön álló, É-i tájolású sírcsoportjai. A temetőben romanizált kultúrájú személyek is azonosíthatók. A 7. század második felében a korai sztyeppei rítusú temetkezésekre a közép avar temető rátelepült, a két csoport egy közösségben összeolvadt.

A felsorolt temetőtípusok csak a késő antik és az újjászerveződő Meroving kultúrájú népesség együttélésének fő tendenciáit mutatják, az egyes csoportokon belül azonban tovább változatos kapcsolatok és kapcsolódások alakulhattak ki. E kulturális sokféleség még a 7. század középső harmadában is érzékelhető, és csak a 7. század utolsó harmadában válik egységessé az avar típusú reprezentáció, amikor az eltérő kulturális létformák visszaszorulnak és elszigetelődnek (Lesencetomaj).

Integráció: egységes reprezentáció, egységes társadalom?

Az avarok birodalom-alapítása, nagyhatalmi törekvései, gazdasági igényei alapvetően határozták meg a helyi népek politikai mozgásterét, gazdasági szerepét és alakították át kulturális kapcsolatrendszerét. Az avar politikai befolyás alatt álló területeken a 7. század közepe után fokozatosan egységesedett az anyagi kultúra, ami a korabeli népesség egy irányba változó reprezentációs igényét jelzi. A változások iránya az anyagi kultúrában egyértelműen az ékszerek és viseleti tárgyak, használati eszközök, fegyverek formai, díszítésbeli, a funkcionális és a technológiai egységesülése felé mutat. Ez a több generáción át zajló folyamat a Kárpát-medencében az új népi és kulturális önkép kialakulásához vezetett, amelynek hátterében az avar hatalmi és kulturális szervezet megszilárdulása állt. Hasonló folyamat figyelhető meg a bajor etnogenezis idején, a soros temetők civilizációjának

kialakulása során[2574], amikor a politikai uralmat megszerző germán csoportok által meghatározott társadalmi mintákat, vagyis az új hatalom által diktált reprezentációs kultúrát a (többnyire nagyobb létszámú) helyi népesség is átvette.[2575]

Leletek és leletcsoportok időrendje

LELETEK/ /PERIÓDUSOK	6. sz. utolsó harmada	7. sz. első harmada	7. sz. középső harmada	7. sz. utolsó harmada
Hajhálók aranycsövekkel				
Kosaras fülbevaló				
Félhold alakú fülbevaló				
Poliéder végű fülbevaló				
Gúlacsüngős fülbevaló				
Gömbcsüngős fülbevaló				
Félholdalakú csüngő díszes fülbevaló				
Spiráltekercses, pödrött végű fülbevaló				
Felül nyitott, alsó ívén megvastagodó fülbevaló				
Oldalt nyitott, alul dudoros vagy orsós díszű f				
Oldalt nyíló, egyik végén kiszélesedő fülbevaló				
Fémpántos fülbevaló				
Gyöngydíszes fülbevaló				
Dobozfibulák keresztény jelenetekkel				
Ékkőberakásos korongfibulák				
Szvasztikafibula				
Madárfej-koszorús fibulák				
Állat alakú fibulák				
Keresztfibula				
Bizánci aláhajtott lábú fibulák				
Római császárkori fibulák viseleti helyzetben				
Meroving típusú fibulák				
Balti számszeríjfibula				
S-alakú fibulák				
Ragadozómadár-fibula				

[2574] S. Brather: Anfang und Ende der Reihengräberfelder. Der Wandel von Bestttungsformen zwischen Antike und Mittelalter. In: S. Brather/H. U. Nuber/H. Steuer/Th. Zotz (Hrsg.) Antike im Mittelalter. Fortleben, Nachwirken, Wahrnehmung. Archäologie und Geschichte. Freiburger Forschungen zum ersten Jahrtausend in Südwestdeutschland 21. Jan Thorbecke 2014, 217-234.

[2575] A temetőkben az egységes és homogén, kora Meroving germán népesség látszatát keltő leletanyag elfedte a helyi gyökerű alapnépességet. Fehr 2010, 225-231; Hakenbeck 2011, 62-63; Hakenbeck 2011, 107-142.

Fibula fogazott állatstílussal				
Karéjos, félgömb díszű fibulák, láncfonattal				
„Szláv fibulák”				
Dísztűk cellás ékkő vagy üvegberakásokkal				
Fátyoltű (egy db)				
Gömb- és poliéder díszes tűk				
Spatula fejű tűk				
Balta végű tűk				
Ember- és állatfejes tűk				
Fátyoltű (2db)				
Dísztűk tömör vagy áttört négyszögletes taggal				
Madárfejes tűk				
Tűk fogazott fonat-mintával				
Késő antik, egy- és kéttagú övgarnitúrák				
Késő antik övgarnitúrák, áttört, öntött veretekkel				
Bizánci soktagú, címer pajzsalakú veretes övgarnitúrák				
Meroving típusú egy- és kéttagú övgarnitúrák				
Meroving típusú, három- és négytagú övgarnitúrák				
Meroving típusú, többtagú övgarnitúrák				
Meroving típusú, soktagú, rövid veretes				
Meroving típusú, soktagú, hosszú veretes				
Soktagú, címerpajzslakú veretes övgarnitúrák				
Itáliai (alpi) övgarnitúrák				
Itáliai soktagú, öntött hosszú veretes övgarnitúra				
Weihmörting-Herrlisheim típusú fegyverövek				
Sisak táncoló harcosokkal				
Civezzano típusú fegyveröv				
Díszfüggők, poncolt díszű				
Díszfüggők, fogazott				
Díszfüggő, bizánci veretes				

Díszfüggő, fonat- és láncmintás				
Lábszárszíj, poncolt díszű				
Lábszárszíj, fogazott				

A kora avar kori anyagi és szellemi kultúra elemeinek, az életmódnak a változása jól mutatja a különböző etnikus és kulturális csoportok reprezentációjának lassú átalakulását. A 7. század középső harmadától fokozatosan eltűnnek az önálló, késő-antik, kora bizánci és Meroving kulturális identitás kifejezésére alkalmas leletegyüttesek, és egy sztenderdizált, a keleti eredetű elit életstílusát és életmódját tükröző új anyagi kultúra alakult ki.[2576] Az avar kaganátus területén egységes ékszerek (gömbös, felhúzott gömbös, lengőcsüngős fülbevalók), egységes technológiával készülő edények (lassú korongolt fazekak)[2577], egységes táplálkozási szokások (sütőharangok, cserépbográcsok)[2578], egységes övviselet (széles U alakú szíjvégek)[2579] jelentek meg. E folyamatot a kutatás a 7. század közepétől „elavarosodásnak" tartja, amely nem csak a Dunántúlon, hanem az Alföldön és az erdélyi leletanyagban egyaránt megfigyelhető.[2580]

Ez a markáns változás nem köthető idegen népelemek bevándorlásához, hanem helyi alapokon fejlődött ki, nem etnikai, hanem kulturális változásokat tükröz.[2581] Az anyagi kultúra egységesedése jelzi, hogy a birodalmon belül egységes hatalmi, kommunikációs és kulturális tér jött létre. Mindez azt mutatja, hogy megszilárdult az avar hatalmi szervezet, és az avar fennhatóság alá tartozó csoportoknak kialakult a közös önképe.[2582]

A 7. sz. második felében, a konstantinápolyi vereség után, az avar kaganátust vezető elit és a pannoniai alaplakosság viszonyának megváltozását mutatja a helyi csoportok kulturális önállóságának felszámolása. Ezt a változást a dolgozatban a késő antik és Meroving hagyományoknak a 7. sz. első és második harmadában bekövetkező fokozatos háttérbe szorulása dokumentálásával mutattam be. Az egységesülés során az avar elit reprezentációs formái, szokásai erősödtek, részben a bizánci stílus átvételében, részben a temetkezési szokásokban a keleti hagyományok általánossá váltak (lovastemetkezések, hajfonatdíszek[2583]). A kőbetétes övek megjelenése a soros temetőkben, és koncentrálódása a Duna-Tisza közi avar hatalmi központ területén is a sztyeppei kultúrájú vezetőréteg ízlésének változását mutatja.[2584]

A 7. század második harmadától megváltozott az avarság és Bizánc viszonya, s ebben a Bizánci Birodalomban a század folyamán végbemenő mélyreható társadalmi és gazdasági folyamatoknak is szerepe volt.[2585] Ezek a változások a 7. század második felében a birodalom perifériáján is érzékelhetővé váltak. Ebben az időben már kevesebb eredeti bizánci tárgy jutott el a Kárpát-medencébe[2586], a határterületek egyre inkább elszakadtak a központtól, és helyi kézművesek bizánci mintára önállóan készítettek ékszereket és viseleti tárgyakat (ld.

[2576] ld. Szenthe 2014, 118-121.
[2577] Vida 1999, IB2, IC2, IIA és B edénytípusok.
[2578] Vida 2011, 701-817.
[2579] Szenthe 2014, 118-121.
[2580] Szenthe 2014, 118-121.
[2581] Bóna 1988, 437-463, Bálint 2008, 29-61; Tomka 2008, 233-263; Bálint 2010, 160-161.
[2582] A kora középkori forrásokban az etnikum elsősorban mint politikai-hatalmi, másodsorban mint kulturális egység jelenik meg. Geary 1982; Hakenbeck 2011, 143-146.
[2583] Andrási 1996-1997, 115, 17. kép; Daim 2000, 198, Karte 5.
[2584] Bálint M. 2000, 133.
[2585] Haldon 1997, 92-208.
[2586] Garam 2001, 178-184.

dc_1440_17

pannóniai típusú csatok csoportja). A regionalizálódás erősödését mutatja egyes tárgyak korlátozott területi elterjedése a birodalmon belül, és azon kívül is.[2587]

A 7. század második felében a nyugat-európai Meroving kulturális környezettel való kapcsolatra utaló kevés import tárgy, kézműves-technológia kereskedelmi kapcsolatokra és az ezzel összefüggő személyi mobilitásra (személyek, kis csoportok betelepedésére) utal.[2588] A késő antik és Meroving hagyományok a Dunántúlon a legtovább az edényművesség magasabb technológiai színvonala tekintetében egészen a 8. századig továbbéltek.[2589]

Az avar elit a 6. század utolsó évtizedeiben és a 7. század első felében nagy integrációs erővel kovácsolta egybe a Kárpát-medence népeit, és biztosította az avarság európai középhatalmi pozícióját. Az átalakulás sikerét mutatja, hogy az avar kaganátuson belül három generáció alatt, a 7. század utolsó harmadára létre jött az avar hatalom és politikai szervezet egységét tükröző egységes anyagi kultúra. Bár az övveretek díszei, az ékszerek és más viseleti tárgyak ekkor is (de még a 8. században is) erős mediterrán–bizánci kulturális befolyásra utalnak, e külsőségek nem fedték el az avar hatalom, és társadalom szerkezetének az európai viszonyokhoz nem illő voltát.

Az avarok, megőrizve kulturális önállóságukat személyes és társadalmi igényeik szerint szelektív módon választottak Bizánc anyagi kultúrájából a maguk számára hasznosnak tűnő javakat, és azokat gyakran megváltozott szerepben alkalmazták.[2590] Az avar hatalom és társadalom szervezetét, ideológiáját, szellemi kultúráját továbbra is a keleti nomád sztyeppei hagyományok határozták meg és kísérlet sem történt az európai (római) típusú közigazgatás, és egyházszervezet létrehozására.[2591] Az ázsiai eredetű, sztyeppei nomád típusú berendezkedés, a hitvilág és mentalitás az avar birodalom létezésének végéig fennmaradt, amint azt az előkelők, harcosok lovas temetkezései mutatják. Az avarság az anyagi kultúráját és az életmódját tekintve csak részben vált „európaivá", az idegen elemek felszínes átvétele mellett nem volt igény a vallás (kereszténység) az igazgatás „romanizált „ formáinak befogadására, ezért az avarok világa nem tekinthető bizánci peremkultúrának.[2592]

A keleti eredetű avarok megjelenése a Kárpát-medencében a térség népeinek életét eltérítette a kora középkori fejlődés európai irányától. Az avarok világa nem vált kora bizánci peremkultúrává, a szelektíven és felszínesen átvett javak csupán kulturális peremjelenségként értelmezhetők, alapvetően nem alakították át, nem változtatták meg az avar társadalmat. Az avarok Kárpát-medencei honfoglalása megakadályozta a térség "római típusú" fejlődését és egy az európaitól gyökeresen eltérő, eurázsiai jellegű katonai, politikai és gazdasági modell kialakulását eredményezte.[2593] A 7. században az avar társadalomban lezajlott integrációs folyamat a keleti hagyományok uralkodóvá válásával teremtett új értékrendet, új védelmet jelentő közösségi kultuszt, amelyet az egységes rituális és temetkezési szokások is tükröznek.

[2587] M. Mundell Mango: Th e Centre in and beyond the Periphery: Material Culture in the Early Byzantine Empire. In: Byzantina – Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace. (Dossiers byzantins 2.) Paris 2003, 119–140.
[2588] Daim–Koch–Samu 2017, 239-253.
[2589] Vida 1999, IIA-B csoport; Hajnal 2005, 437-480; Erre utalnak a késő avar korongolt kerámia csoportjai Skriba Péter PhD keretében végzett kutatásai szerint.
[2590] Török 2012: Török L.: A kultúraátvétel értelme. Budapest 2012.
[2591] Pohl 2003, 571-595.
[2592] pl. Bálint2004, 569-607.
[2593] Pohl 2003, 571-595; Európában az egykori római birodalom területén létrejött barbár királyságok sokat merítettek az antik hagyományból, amit az új hatalmi szervezet és intézmények teremtette keretek között elsősorban az új barbár vezetőréteggel kiegyező késő antik elit közvetített. A Kárpát-medencében a 6. században még a késő római struktúrák (erődök, villák, kézműipar, mezőgazdaság) maradványaira támaszkodhatott a langobardok pannoniai és részben a gepidák *Sirmium* központú királysága. Bóna 2009, 169-181.

dc_1440_17

A megsemmisült orális hagyomány miatt nem tudjuk, hogy milyen lehetett az együttélés új eredetmondája.[2594] Az integrációs folyamat sikere, az avar uralom stabilizálódása a Közép-Duna medencében tükröződik a korabeli bizánci és nyugati frank forrásokban, mert a Dunántúl elvesztette helyi hagyományokra épülő kulturális önállóságát, és az antikizáló *Pannonia* elnevezést fokozatosan az egész Kárpát-medencére alkalmazták, amelyet egyidejűleg avarok lakhelyeként *Avaria* néven is említettek.[2595]

[2594] Az etnogenezisre utaló hagyományok csak kivételes esetben került lejegyzésre. Paulus Diaconus lejegyezte, hogy Alboin „egész seregével és mindenféle népek sokaságával" érkezett Itáliába. Paulus Diaconus II/8.
[2595] M. Eggers: Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes "Pannonien" in "westlichen (fränkischen) Quellen des Frühmittelalters. Südost-Forschungen 65/66, 2006/2007 (2007) 8-10.

dc_1440_17

1.leletlista: Ólomcsövecskék

Alsógellér (Holiare) 30. sír (Točík 1968, 15, XXVIII. t. 28)
Alsógellér (Holiare) 568. sír (Točík 1968, 88, LXXIII. t. 14)
Alsógellér (Holiare) 666. sír (Točík 1968, 102, LXXXI. t. 10)
Cserkút H sír (Kiss 1977, 20, LIII. t.)
Gyód 72. sír (Kiss 1977, 41-42, IX. t.)
Gyód 76. sír (Kiss 1977, 42, X. t.)
Nagyharsány 67. sír (Papp 1963, 134, XII. t, 3)
Nagyharsány 70. sír (Papp 1963, 135, XII. t, 14)
Nagyharsány 73. sír (Papp 1963, 136, XIII. t, 7)
Pókaszepetk 117. sír (Sós – Salamon 1995, 148, XII. t)
Pókaszepetk 386. sír (Sós – Salamon 1995, 178, XXV. t)
Vác-Kavicsbánya 494. sír, férfisír, tarsolyon (?) (Tettamanti 2000, 109-111, 28. t)

2. leletlista: Öntött, bronz gúlacsüngős fülbevalók[2596]

Au am Leithaberge-Edelbachäcker, szórvány (Winter 1997, 93, Taf. 1,2.)
Budakalász-Dunapart 1526. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Csákberény-Orondpuszta 69. sír (Fettich 1956, Abb. 166)
Halbturn-Große-Straßensöllneräcker, szórvány ((Winter 1997, 137, Taf. 31, 24,2.)
Keszthely-Fenék (Garam 2001, Taf. 10,2. MNM 22/1897.2)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1970/4. sír (Müller 1987, 110, 121, Abb.4; Müller 2010, 290, Taf. 43,3)[2597]
Keszthely-Fenékpuszta, horreum 18. sír (Barkóczi 1968, 285, Pl. LXVIII,4-5; Garam 2001, Taf. 10,1)
Kiskőrös-Pohibuj-Mackó 8. sír, üvegberakással (Török 1975, 287, Fig. 2,3-4.)
Kiskunhalas-Balota (Hampel 1905, I. 946. ábra)
Kölked-Feketekapu B-438. sír (Kiss 2001, II, 95, Taf. 81/438,3-4)
Magyarország (Garam 2001, 10,7. MNM 81.3.1.)
Parndorf-westlich des Ortes ((Winter 1997, 160, Taf. 45, 37,1.)
Petronell-Tiergarten, szórvány (Winter 1997, 100, Taf. 3, 3d,1.)
Potzneusiedl-Bubanat (Winter 1997, Taf. 47. 41:2).
Oroszlány II 40. sír, üvegberakással (Szatmári 1980, Abb. 3)
Szekszárd-Bogyiszlói út 295. sír (Rosner 1999, 41, Taf. 19,3)
Závod 83. sír (Hampel 1905, III, Taf. 250/1-2; Kiss–Somogyi 1984, 295, Taf. 83,1-2)
Zamárdi 1394. sír (Bárdos–Garam 2009, 364, Taf. 161/1394,1, a tarsolyban volt)

3. ***leletlista: Poliéderdíszű fülbevalók***

Bóly-Sziebert puszta 11. sír (Papp 1962, 172, VIII,4)
Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melleti temető 1980/13/7. sír (Müller 2010, T. 52,1)
Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melleti temető 1971/88. sír (Müller 2010, T. 52,1)

[2596] Az öntött bronz fülbevalók üvegbetétes és áttört díszű változatának listáit Balogh Cs. közli. Balogh 2014, 91-106.
[2597] Erre a leletre vonatkozik téves megjelöléssel (Keszthely-Fenékpuszta 1971/85. sír) Garam 2001, Taf. 10. 3.

Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melleti temető 1971/34. sír (variáns) (Müller 2010, T. 46,3)
Kölked 156. sír (Kiss 1996, 456, Taf. 42/A-156,3)
Kölked 369. sír (Kiss 1996, 487, Taf. 73/A-369,3)

4. leletlista: Öntött, bronz gömbcsüngős fülbevalók
Baráthely/Bratei 219. sír (Bârzu 2010, 315, Taf. 37,4., kereszttel)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1963/28. sír (Müller 2010, 284, Taf. 37,21)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1963/36. sír (Müller 2010, 285, Taf. 38,3)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1966/56. sír (Müller 2010, 285, Taf. 37,30)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1976/1/5. sír (Müller 2010, 309, Taf. 62,2-3)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1999/30. sír (Müller 2010, 117, 331, Taf. 84,18)
Keszthely-Fenékpuszta-Pusztaszentegyházi dűlő 1999/10. sír (Müller 2014, 180, Taf. 7, 6.)
Kölked A 328. sír (Kiss 1996, 193, 483,Taf. 69/A-328,5)
Környe 91. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 37, 92, Taf. 14,29.)
Környe 101. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 37, 95, Taf. 17,28.)
Környe 102. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 37, 95, Taf. 17,32.)
Mezőbánd/Band 141. sír (Kovács 1913, 296, 19. kép 2-3)
Pécs-Köztemető 57. sír (Kiss 1977, 98, Pl. XXXIX)
Zamárdi 326. sír (Bárdos–Garam 2009, 237, Taf. 37,1.)
Zamárdi 452. sír (Bárdos–Garam 2009, 251, Taf. 51,1.)
Zamárdi 960. sír (Bárdos–Garam 2009, 314, Taf. 112,2.)
Zamárdi 1041. sír (Bárdos–Garam 2009, 320, Taf. 118,1.)

5. leletlista: Spiráltekercses fülbevalók
Baráthely/Bratei 49. sír (Bârzu 2010, 288, Taf. 10,2.)
Baráthely/Bratei 80. sír (Bârzu 2010, 293, Taf. 15,2.)
Baráthely/Bratei 107. sír (Bârzu 2010, 297, Taf. 19,1.)
Baráthely/Bratei 116. sír (Bârzu 2010, 298, Taf. 20,1.)
Baráthely/Bratei 130. sír (Bârzu 2010, 301, Taf. 23,6.)
Baráthely/Bratei 168. sír (Bârzu 2010, 305, Taf. 27,1.)
Baráthely/Bratei 203. sír (Bârzu 2010, 313, Taf. 35,6,7., ezüst)
Baráthely/Bratei 225. sír (Bârzu 2010, 316, Taf. 38,2.)
Budakalász 1073. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Fiatfalvai/Filiaş 20. ház (Székely 1971, 144-146.)
Gyód 76. sír (Kiss 1977, Pl. X/76. sír, 2.)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1999/30. sír (Müller 2010, 117, 331, Taf. 84,19)
Kölked A-37. sír (Kiss 1996, 439, Taf. 25,7)
Kölked A-461. sír (Kiss 1996, 496, Taf. 82,5)
Szekszárd-Bogyiszlói út 774. sír (Rosner 1999, 217, Taf. 51,1-2.)
Marosveresmart/Vereşmort/Unirea 8. sír (Roska 1934, 126, Abb. 3,A1,4; 7,13-14.)
Zamárdi 510. sír (Bárdos–Garam 2009, 264, Taf. 63,2.)

6. leletlista: Felülnyitott, alsó ívükön megvastagodó fülbevalók
Aradka/Aradac 15. sír (Nagy 1959, 70, Tab. III,12.)
Aradka/Aradac 26. sír (Nagy 1959, 73, Tab. VI,16.)
Baráthely/Bratei 101. sír (Bârzu 2010, 296, Taf. 18,1.)
Baráthely/Bratei 117. sír (Bârzu 2010, 298, Taf. 20,1)

Budakalász 1279. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budakalász 1417. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budakalász 1528. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1976/1/3. sír (Müller 2010, 308, Taf. 61,7)
Mezőbánd/Band 11. sír (Kovács 1913, 296, 19. kép 2-3)
Mezőbánd/Band 86. sír (Kovács 1913, 336, 56. kép 3)
Mezőbánd/Band 105. sír (Kovács 1913, 341, 61. kép 3.)
Zamárdi 379. sír (Bárdos–Garam 2009, 244, Taf. 44,379,1-2)
Zamárdi 621. sír (Bárdos–Garam 2009, 281, Taf. 79, 621,10)

7. leletlista: Oldalt nyíló, dudoros díszű fülbevalók
Baráthely/Bratei 11. sír (Bârzu 2010, 281, Taf. 3,3a.)
Baráthely/Bratei 190. sír (Bârzu 2010, 311, Taf. 33,1.)
Baráthely/Bratei 277. sír (Bârzu 2010, 325, Taf. 47,1.)
Budakalász 545. sír (többszörös dudoros) (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budakalász 585. sír (többszörös dudoros, +halfarkas veret)
Budakalász 728. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budakalász 756. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budakalász 843. sír (többszörös dudoros, Pásztor A. és Vida T. ásatása.)
Cikó 42-43. sír, orsószerű megvastagodó (Kiss–Somogyi 1984, 207, 5. tábla 42-43,2),
Cikó 229. sír (Kiss–Somogyi 1984, 218, 16. tábla 229,1-2)
Keszthely-Fenékpusztán a horreumi temető 15. sír (Vida 2011, 430, Taf. 12,1)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 49. sír (Müller 2010, 285, Taf. 38,24)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 57. sír (Müller 2010, 286, Taf. 39,5)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 67. sír (Müller 2010, 286, Taf. 39,21)
Kölked A 64. sír (Kiss 1996, 443, Taf. 29/64,2-3.)
Kölked A 139. sír (Kiss 1996, 454, Taf. 40/139, 3.)
Kölked A 241. sír (Kiss 1996, 467, Taf. 53/241,1.)
Kölked A 250. sír (Kiss 1996, 469, Taf. 55/250,1.)
Kölked A 253. sír (Kiss 1996, 469, Taf. 55/253,7.)
Kölked A 279. sír (Kiss 1996, 475, Taf. 61/253,7.)
Környe 88. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 37, 92, Taf. 14,26, ezüst)
Mezőbánd/Band 329. sír (Kovács 1913, 329, Fig. 30, 11.)
Regöly 54. sír (Kiss–Somogyi 1984, 265, 63. tábla 54, 2)
Szekszárd-Bogyiszlói út 676. sír (Rosner 1999, 210, Taf. 44/676,1)
Zamárdi 375. sír (Bárdos–Garam 2009, 244, Taf. 44, 375,2.)
Zamárdi 441. sír (Bárdos–Garam 2009, 249, Taf. 49, 441,2.)
Zamárdi 1264. sír (Bárdos–Garam 2009, 345, Taf. 142, 1264,1-2.)
Závod 87. sír (Kiss–Somogyi 1984, 296, 94. tábla 87,1)

8. leletlista: Megvastagodó végű fülbevalók, hajkarikák
Balatonfűzfő-Szalmássy-telep 55. sír, egyik végén megvastagodó, recézett (Lőrinczy–Straub 2004, 320, 1. kép)
Budakalász 909. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budakalász 1516. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Baráthely/Bratei 11. sír (Bârzu 2010, 287, Taf. 9,3.)
Cikó 46. sír, gömbös végű (Kiss–Somogyi 1984, 207, 5. tábla 46,1),
Cikó 231. sír (Kiss–Somogyi 1984, 218, 16. tábla 231,1-2)
Cikó 263. sír (Kiss–Somogyi 1984, 221, 19. tábla 263,1-2)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1970/1. sír (Müller 2010, 290, Taf. 43,1)

Kölked A 358. sír (Kiss 1996, 486, Taf. 72/358,1.) pánt
Mezőbánd/Band 17. sír (Kovács 1913, 302, 24. kép 1.)
Regöly, szórvány (Kiss–Somogyi 1984, 275, 73. tábla 5)

9. leletlista: Fémpántos és fémtekercses fülbevalók
Aradka/Aradac 13. sír (Nagy 1959, 70, Tab. III,4.)
Boly-Sziebert puszta 11. sír (Papp 1962, 172, VIII,3)
Budakalász-Dunapart 502. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budakalász-Dunapart 843. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budakalász-Dunapart 989. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budakalász-Dunapart 1022. sír (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budapest-Szőlő utca 4. sír (Nagy 199, Taf. 40,1-2.)
Cikó 182. sír (Kiss-Somogyi 1984, 74.)
Cikó 319. sírok (Kiss-Somogyi 1984, 74.)
Cikó 350. sír (Kiss-Somogyi 1984, 74.)
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1966/67. sír (Müller 2010, 286, Taf. Taf. 39,21.)
Kölked A-21 példány, Typ Nr. 13. (Kiss 1996, 191, Abb. 33; 195.)
Regöly 26. sír (Kiss-Somogyi 1984, 262, 60. t. 2.)

10. lelletlista: Drótékszerek (Kiegészítések a Garam 2001, 45-46. listához)
Budakalász 802. sír (nyakék része)
Budapest-Pusztadombi út 12. temető 11. sírjában (Nagy 1999, I. 27-29; II. 42. Taf. 34,14-42.)
Csákberény 170. sír lemez alakú függő (László 2016, 258 Taf. 15/170,1)
Csákberény 364. sír átlyukasztott lemez alakú csepp alakú függő (László 216, 274, Taf. 31.)
Kölked-Feketekapu A 359. sír, trapéz alakú függő (Kiss 1996, 486, Taf. 72/A359.)
Kölked-Feketekapu A 539. sír, trapéz alakú függő (Kiss 1996, 508.)
Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont (Tomka 2008, 607-9, Abb. 7-10.)
Szekszárd-Mocfacsárda, lánc kerek poncolt függővel (Lőrinczy-Straub 2004, 337, 18. kép,8)
Zamárdi 877. sír (Garam–Bárdos 2009, 306, Taf. 104,877,3)

11. leletlista: Állatalakos fibulák
(Kiegészítés: Ibler 1991, 179-189, Liste 1-5; Straub 2002, 104.)

Mediterraneum

Budva, CR (Milinković 2005, 307 Abb. 365.)
Duel, Ö (Steinklauber, Charintia 190, 1990, 135, Abb. 41. + csengő Abb. 37.)
Duraton 226. sír (A. M. Perez: La necropolis visigoda de Duraton (Segovia). Excavaciones del plan nacionale de 1942 y 1943. Acta Arqueologica Hispanica IV. Madrid 1948, Lam. XXXIV,226.
Gorno Čalje, Macedonia, erőd (Mikulcic 2002, 453, Abb. 369:1)
Korintosz, GR (Davidson 1952, 134 Nr. 934-935 (7. sz.), de ide tartozik Nr. 2170 és Nr. 2173 is.)
Olympia GR (Philipp 1981, Taf. 75, Nr. 1224.)
Rose/Hrisinon?, CR (Milinković 2005, 306 Abb. 2,5.)
San Mauro Sotto 16. sír, Szicília (Orsi 1942, Fig. 47)
Sadovec, BG (Uenze 1992, Taf. 1/6-7; Taf. 122,14.)

Salamin, Gr (Chantre 94, pl. 19,2.)
Sardes (Waldbaum 1983, 117, Pl. 43 No. 688.)
Sisak/Siscia, SRB (Madár alakú fibulák: Simoni K. 1989, 128 Tab. 2:6-8, 10; Ló alakú fibulák: Simoni K. 1989, Tab. 2,9.)
Svač, SRB (Milinković 2005, 314, Abb. 5,5-6.)
Venusio 1935-ben talált sír (Riemer 2000, Taf. 90,5.)

Pannonia:

Csákberény 67. sír: madárfibula a mellkason (László 2015, Taf. 5.)
Csákberény 298. sír lófibula a mellkason (László 2015, Taf. 269, Taf. 26.)
Keszthely-Fenékpuszta, horreumi temető 17. sír, lófibula a nyakban (Barkóczi 1968, 293; Pl. LXVI,2)
Keszthely-Fenékpuszta, északi kapu melletti temető, 1. sír (Müller 1979, VII. t. 7a-b.)
Keszthely-Fenékpuszta-Pusztaszentegyházi dűlő 16. sír (Straub 2002, 111, Abb. 1; Müller 2014, 182, Taf. 9,8.)
Pécsvárad-Gőztéglagyár 30. sír (Kiss 1987, Pl. XLIII/30:4.)
Várpalota-Gimnázium 201. sír (Erdélyi–Németh 1969, Pl. XV,2.)

12. leletlista: Római fibulák viseleti helyzetben a vállon vagy a mellkason Pannoniában

Alattyán 81. sír: római fibula mellkas bal oldalán, hiányos állapotban, tű nélkül (Kovrig 1963).
Alsónyék-elkerülő út 2. sz. lelőhely 106. sír: hagymagombos fibula a mellkason (Kovacsóczy B. szíves szóbeli közlése.) Érsekújvár/Nové Zámky 373. sír római kori fibula a mellkason[2598] (Kraskovská 1971, 128, Obr. 1,3.)
Kékesd 41. sír: bronz aláhajtott lábú fibula a claviculán fejjel lefelé, bronz karika. (Kiss 1977, 51, Pl. XIII/41:1.)
Kékesd 43. sír: római fibula a mellkas bal oldalán, tű nélkül került elő. Az ovális gyöngyös fülbevaló és a dinnyemag gyöngy, 8. század első fele. (Kiss 1977, 51, Pl. XIII/43:1.)
Cikói 188. sír: gyermek sírjában ép térdfibula a bal vállon, 7. sz. közepe. (Kiss–Somogyi 1984, 216, T. 14/188,2.)
Cikói 239. sír: nő sírjában térdfibula a bal vállon és felhúzott gömbcsüngős fülbevaló, 7. sz. középső harmada. (Kiss–Somogyi 1984, 218, T. 16/239,6.)
Cikói 304. sír: emailos fibula a nyakban (Kiss-Somogyi 1984, T. 20.)
Csákberény 67. sír: madárfibula a mellkason (László, Csákberény)
Csákberény 298. sír lófibula a mellkason (László, Csákberény)
Csákberény 364. sír, hagymagombos fibula a bal mellkason (László, Csákberény)
Hird 394. sír (Közöletlen, Kovács Valéria ásatása, JPM Ltsz. 69.8.223.)
Keszthely-Fenékpuszta déli erőd 11. sír: svasztika alakú, pont-kör mintás ép fibula volt a koponya bal oldalán, apró gyöngyökkel együtt. (Müller 1999, 166.)
Keszthely-Fenékpuszta déli erőd 1963/28. sír: a nyak tájékán bizánci, aláhajtott lábú fibula (Müller 2010, 284, Taf. 37,19)
Keszthely-Városi temető, trombita alakú bronz fibula (Hampel 1905, II. 179.)
Kölked A 106. sír: a mellen díszített kengyelű fibula (Kiss 1996, 198, 447, Taf. 33)
Kölked A 139. sír: kereszt alakú emailos fibula feldúlt sírban (Kiss 1996, 454, Taf. 40,2)
Kölked A 384. sír: római fibulák ép tűvel feldúlt sírban (Kiss 1996, 488, Taf. 74,2,5)

[2598] Római fibula ismert még Holiare 97. sír svasztika fibula, Érsekújvár 347. La Tène fibula, Šturovo 119. sír térdfibula. Kraskovská 1971, 128.

Nagyharsányi 2. sír: aláhajtott lábú fibula a mellkas jobb oldalán (Papp 1963, II. tábla,4.)
Pécsvárad-Gőztéglagyár 17. sír: római kori emailos fibula a mellkas bal részén, kissé alatta rekeszes boglár. A nyak táján sárga gyöngyök és egy dinnyemagalakú gyöngy.
Pécsvárad-Gőztéglagyár 30. sír: két ovális karikájú lengőcsüngős fülbevaló, dinnyemag alakú gyöngyök, római bronz madárfibula, korrodált páncélmaradvány, ovális bronz csat (Kiss 1977, Pl. XLIII,1-7.)
Romonya I. 186. sír: kerek, emailos fibula a bal oldalon a könyöknél. Kisméretű dinnyemag gyöngyökkel. (Kiss 1977, Pl. LII/1,2).
Rácalmás 149. sír (Garam 2003, 98, Abb. 2,16)
Szekszárd-Bogyiszlói út 304. sír: római térdfibula a keresztcsontnál (Rosner 1999, 43, 187 Taf. 21/304. sír. 1.)
Szekszárd-Bogyiszlói úton a 410. sír: fibula a bal vállon (Rosner 1999, 56, Taf. 29.)
Szekszárd-Bogyiszlói út 546. sír: római korongfibula a bal könyöknél (Rosner 1999, 72, 203, Taf. 37/546,4.) Szellő 22. sír: római kori fibula bronz tűje a test közepén. (Kiss 1977, 139, PL. LVII, 22.)
Tiszafüred 604. sír, 2-3. századi tű nélküli kerékfibula, öntött csillagcsüngős fülbevalóval, dinnyemag gyöngyökkel. (Garam 1995, Taf. 106.)
Vác-Kavicsbánya 264. sír, fibula ép tűvel a bolygatott mellkason (Tettamanti 2000, 102-103, Abb. 26; 154 Taf. 26/464,1.)
Várpalota-Gimnázium 143. sír, római térdfibula ép tűvel ? (Erdélyi-Németh 1969, 181, T. VI,4).
Várpalota-Gimnázium 212. sír: térdfibula a váz mellén (Erdélyi-Németh 1969, 191, T. XXII.)
Zamárdi-Rétiföldek 263. sír: római térdfibula a mellkason (Bárdos-Garam 2009, 45, 232 T. 32/263,6)
Zamárdi-Rétiföldek 730. sír: római térdfibula a nyak oldalán (Bárdos-Garam 2009, 102, 293 T. 91/730,2)
Zamárdi 732. sír, térdfibula a sír közepén (?) fonatmintás szíjvéggel (Bárdos-Garam 2009, 293, Taf. 91/732,3)
Závod 37. sír: A bal kulcscsontnál áttört díszű római bronzfibula, tűje ép. (Kiss 1984, 291, Taf. 89/37,1.)

13. leletlista: Római fibulák viseleti helyzetben Raetia provinciában

Altenerding 49. sír: korongfibula horogkereszt díszítésel a vállon, mellette gyűrűscsat. (Sage 1984, Taf. 42,13).
Altenerding 522. sír: fibulaként viselt római csat a mellkason. (Sage 1984, Taf. 42,13)
Altenerding 537. sír: áttört korongfibula a mellkas jobb oldalán. (Sage 1984, Taf. 73,2)
Bülach 4. sír: Aucissa-fibula a bal vállon, tűje hiányzik. (Werner 1953, 14; Taf. 1,15).
Friedingen an der Donau 188. sír: (von Schnurbein 1987, 52, Taf. 41E5).
Herten (St. Rheinfelden) 38. sír Kora császárkori vas fibula kengyele a mellkason. (Garscha 1970).
Herten-Nebenfriedhof B (St. Rheinfelden) 331. sír: Bronz lófibula egykor emailos díszítéssel a nyakban. (Garscha 1970, 149; Taf. 111,12).
Kirchheim am Ries 215. sír: késő császárkori bronz fibula a mellkas jobb oldalán. (Neuffer-Müller 1983, 50; Taf. 38E1.)
Klepsau 42. sír: Korongfibula, rajta aranyozott ezüstlemez foglalatba helyezett karneol. Az áll alatt viseleti helyzetben. (Koch 1990, 144; Taf. 33B3.)
Peigen: Almgren Gr.IV.Br. (von Freeden–Lehmann 2005, 72 Abb. 56.)

Straubing-Bajuwarengasse 53. sír (Geisler 1998, Taf. 12,10.)
Schretzheim 31. sír: Bronz Armbrustfibel-Almgren 77. a mellkas alatt (Koch 1977, 156; Taf. 12,5.)
Schwanenstadt 28. sír: bronz térdfibula (Tovornik 2002, 51, Taf. 14,6)
Schwanenstadt 73. sír: vas gyűrűsfibula (Tovornik 2002, 51, Taf. 35,2)
Schwanenstadt 98. sír: térdfibula (Tovornik 2002, 51, Taf. 43,8)
Schwanenstadt 98. sír: csukklós fibula (Tovornik 2002, 51, Taf. 42,6)
Weingarten 55. sír: Ezüst korongfibula koncentrikus millefiori berakással az állon. (Roth 1955, Taf. 11,C1.29).
Weingarten 191. sír: Bronz, profilált, poncolt Rollenkappenfibel a jobb vállon. (Roth 1955, Taf. 11,C1.29).

14. leletlista: Stílustűk, mint hajtűk

Budapest-Pusztadombi út 12. 3. sír (Nagy 1999, 40, Taf. 32,3.)
Kölked-Feketekapu A 245. sír (kanalas fejű stílustű a járomcsont alatt)
Kölked-Feketekapu A 287. sír (kanalas fejű stílustű a koponya mellett)
Kölked-Feketekapu A 358. sír (kanalas fejű stílustű a koponyán, Kiss 1996, 486, Taf. 72,5) mellett)
Kölked-Feketekapu A 491. sír (?, lapos fejű tű a koponya tájáról magasabb szintről)
Kölked-Feketekapu A 681. sír (vastű a koponya bal oldalán)
Tiszabura (Hampel 1905, II., 385-386, Fig. 6.)

15. leletlista: Stílustűk, mint ruhatűk

Budakalász 104, 312. sír (PA és VT ásatása)
Keszthely–Fenékpuszta-Horreum 25. sír (Barkóczi 1968, Taf. LXVIII,1.)
Keszthely-Fenékpuszta-Pusztaszentegyházi dűlő 2000/100. sír (Müller 2014, 57-58, 191, Taf. 18,5.)
Kékesd 14. sír, kanalas végű tű a felső testen („on the chest") (Kiss 1977, 51, Pl. XIII/14:2)
Kékesd 15. sír, kanalas végű tű a felső testen („on the chest") (Kiss 1977, 51, Pl. XIII/15:2)
Kékesd 18. sír, kanalas végű tű (Kiss 1977, 51, Pl. XIII/18:2.)
Kékesd 168. sír, kanalas végű tű, a gerincoszloptól jobbra (Kiss 1977, 55, Pl. XX/168:1)
Kölked-Feketekapu A 245. sír, stílustű a jobb kulcscsont alatt. (Kiss 1996, 72, 468, Taf. 54,12.)
Szekszárd-Bogyiszlói út 67. sír (Rosner 1999, 171, Taf. 5.)
Zamárdi-Rétiföldek 216. sír, stílustű a mellkason (Bárdos-Garam 2009, 40, 226, T. 26/216,8)
Zamárdi-Rétiföldek 251. sír, tű (?) (Bárdos-Garam 2009, 44, 230, T. 30/251,9)
Zamárdi-Rétiföldek 427. sír, tű (?) (Bárdos-Garam 2009, 64, 249, T. 49/427,4)
Zamárdi-Rétiföldek 920. sír, tű (?) (Bárdos-Garam 2009, 122, 309, T. 107/920,4)
Zamárdi-Rétiföldek 1196. sír, tű (?) rabolt sírban a felső testrészen, mérete alapján melltű (Bárdos-Garam 2009, 156, 338, T. 135/1196,2)

16. leletlista: 7-8. századi ruhatűk Sopianae környékén

Nagypall I. 29. sír, kanalas bronz tű (Kiss 1977, 75, Pl. XXIX/29:3)
Nagypall I. 54. sír, kanalas bronz tű a mellkason (8. sz., Kiss 1977, 75, Pl. XXX/54:3)
Nagypall I. 128. sír, kanalas bronz tű a mellkas bal oldalán (Kiss 1977, 77, Pl. XXX/128:2)

Nagypall I. 131. sír, római fibula tűje a mellkas bal oldalán (Kiss 1977, 77, Pl. XXX/131:4)
Romonya I. 109. sír, tű a szegycsontnál (Kiss 1977, 115 T. XLIX,1)
Romonya I. 124. sír, „in the middle of the chest" (Kiss 1977, 115 T. L/124,1)
Romonya I. 138. sír, „in the middle of the chest" (Kiss 1977, 116 T. L/138,1)
Romonya I. 150. sír, „in the middle of the chest" (Kiss 1977, 115 T. LI/150,1)
Romonya I. 153. sír, kerek, áttört díszű (8. sz. Kiss 1977, 115 T. LI/153,2)
Romonya I. 166. sír, „in the link side of the chest" (8. sz., Kiss 1977, 117 T. LI/166,3)
Romonya I. 187. sír, „in the middle of the chest" (Kiss 1977, 118 T. LII/150,2)
Romonya II. 132. sír, „in the middle of the chest" (Kiss 1977, 130 T. LIV/32,2)
Szellő 22. sír, sír, „in the middle of the chest" (Kiss 1977, 139 T. LVII/22,1)
Szellő 33. sír, sír, „in the middle of the chest" (Kiss 1977, 139 T. LVII/33,1)
Szellő 47. sír, sír, „in the middle of the pelvis" (Kiss 1977, 140 T. LVIII/47,1)

17. leletlista: Dísztűk rekeszes ékkőberakásokkal

Caričin Grad/Iustiniana Prima (Duval–Jeremić 1984, 144, fig. 152,2.)
Gamzigradból/Romuliana (Petrović 2011, Fig. 153, 183).
Jelica Gradina (Milinković 2010, 135, Abb. 163; Tab. 13,3)
Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 5. sír BONOSA feliratos (Barkóczi 1968, Taf. LXVIII,1.)
Keszthely-Fenékpuszta-Pusztaszentegyházi dűlő 2000/164. sír (Müller 2014, 81, Abb. 36.)
Niš/Naissus (Vinski 1968, 109, T. IV,20.)
Vranje, Ajdovski gradec (Bitenc–Knific 2001, Nr. 154)
Ismeretlen lelőhelyű, VIVAS IN DEO feliratos tű (Byzanz, Kat. Padernborn 2001, 338; Byzanz, Kat. München 2001, 338.

18. leletlista: Stílustűk áttört négyszögletes taggal

Magyarország

Balatonfűzfő-Szalmássy telep 2. sír (Fettich 1965 107, Abb. 165,11.)
Keszthely-Fenékpuszta Lipp 1886 (Müller 2010, Taf. 2/IV,79.)
Keszthely-Fenékpuszta, horreumi temető 30. sír (Vida 2011, 436, Taf. 18,1)
Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1971/61. sír (Müller 2010, 243, 296, Taf. 49,9.)
Zamárdi 1055. sír (Bárdos-Garam 2009, 322, Taf. 119,11).

Horvátország:

Dugopolje (Ibler 1991, 190, Liste 5. 7.)

Bosznia:

Rakovčani kod Prijedor (Bosnien) 12. sír (hajtű!) (Miletić 1970, 120-158; Taf. II; Miletić 1975, 180 f., Taf. II,12; Taf. XIV,1.)
Rakovčani kod Prijedor (Bosnien) 32. sír (hajtű!) (Miletić 1970, 120-158; Taf. III; Miletić 1975, 180 f., Taf. II,32, Taf. XIV,2.)

Szlovénia:

Rifnik 76. sír (Bolta 1981, 52, T. 12,4; 20,14, 25,78; 27,53; Ibler 1991, 190.)
Rifnik telep (Bolta 1981, Taf. 27,53.)
Rifnik, telep, szórvány (Bolta 1981, Taf. 25,78.)

Rifnik, telep, ciszternából (Bolta 1981, Taf. 20,12.)
Vranje, Ajdovski gradec (Bitenc–Knific 2001, Nr. 142.)

Itália:

Acqui Termi (melltű, 12,3 cm; Riemer 2000, 338, Taf. 45,3)
Glotz/Cloz-Nonsberg, Dél-Tirol (V. Bierbrauer: Kontinuitätsprobleme im Mittel- und Ostalpenraum zwischen dem 4. und 7. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. Berichte zur deutschen Landeskunde (Trier) 53, 1979, 368, Abb. 12,1.)
Invillino-Ibligo, település (Bierbrauer 1987, Taf. 46,15; 64,8.)
Rimini. Piazza Cavour, kincslelet ? (M. G. Maioli: Cultura figurative e materiale tra Emilia e Marche. Studi in memoria di Mario Zuffa, Rimini 1968, Taf. 5,1.)
Sofiana (CL, Szicília) (Lauricella 2002, 140-141.)

Ausztria:

Innsbruck-Pradl, szórvány. L. Planck: Die Bodenfunde des frühen Mittelalters aus Nordtirol. Veröffentlichung des Museum Ferdinandeum 44, 1964, 149, Abb. 14.

Németország:

Bopfingen, sírlelet (E. M. Neuffer, Ellwanger Jahrbuch 23, 1971, 31f, Abb. 6; Ibler 1991, 191.)
Chieming (von Hessen 1964, 30, Taf. II,10; Ibler 1991, 191.)
Deiβlingen 41. sír (W. Veeck: Die Alamannen in Württemberg 1931, Taf. U,1,8; Ibler 1991, 191.)
Niederselters, sírlelet (H. Ament, Germania 45, 1967, 120f., Taf. 22,5.)
Schretzheim 289. sír (Koch 1977, Taf. 78,2; Ibler 1991, 191.)

Franciaország:

Estagel 117. sír (R. Lautier, Gallia 7, 1949, Abb. 2,3.)
Troyes környéke, szórvány (Ibler 1991, 190, Liste 5,13.)

19. leletlista: Gömb- és poliéderdíszes tűk
Budakalász 312. sír, többszörös gömbös, tausírozott (Pásztor A. és Vida T. ásatása)
Budapest-Pusztadombi út 3. sír, többszörös gömbös díszű (Nagy 1999, 40, Taf. 32,2; 145, Taf. 137,8.)
Cikó 10. sír, gömbfejű (Kiss–Somogyi 1984, 42, 205, T. 3/10,2.)
Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető, Lipp 1886, gömbfejű tű (Müller 2010, Taf. 1,3.)
Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető, Lipp 1886, középgömbös (Müller 2010, Taf. 1,8.)
Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1967/97. sír, többszörös gömbös, (Müller 2010, 288, Taf. 41,13.)
Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető, 1970/5. sír, gömbfejű tű (Müller 2010, 291, Taf. 44,6)
Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 6. sír (Vida 2011, 421; Taf. 3,12.) (arany lemezgömbös, rekeszes, ékkőberakásos)
Szigliget, áttört, ezüst filigrángömbös (Garam 2001, 65-67, Taf. 41,2.)
Várpalota-Gimnázium temető 208. sír, többszörös gömbös, berakásos (Erdélyi–Németh 1969, 189-190, Taf. XVIII,11.)

20. leletlista: Madárfejes tűk:

Egyiptom

Achmîm-Panopolis, EG (Forrer 1893, Taf. IX, 10; X,2).
Al-Fayyum, EG (Mumienportraits 1998, 239, Kat.-Nr. 190.

Törökország

Boğazköy/Hattuša (Boehmer 1972, 95 pl. 24,590; Neve 1991, 91-111).
Phrygia (Haspels 1951, Pl. 4/b,4.)

Szerbia

Caričin Grad/Iustiniana Prima, Srb (Kondić/Popović 1977, 201, T. XVI,59.)

Görögország

Corinth, G (Davidson 1952, Pl. 89 No. 1500; Pl. 116 No. 2290; Pl. 119 No. 2355, 2354, 2356.)
"Greece" (Museum of Fine Arts Boston Nr. 20184; Jacobsthal 1956, 62, Nr. 261.)
Syros, G (Jacobsthal 1956, 62-63 No. 262. Ephemeris 1899, pl. 10, 13.)

Szíria

Hama, Sr (Ploug/Oldenburg/Hammershaimb/Thomsen 1969, 73, Fig- 28,3-7, 19; Fig. 29, 4.)
'Syria' (Byzanz-München 2004, 349 Kat.-Nr. 770.)

Izrael

Jerusalem, I (Thusingham 1985, 423 Fig. 71,32; 424 Fig. 72,3., A. D. Thusingham: Excavations in Jerusalem I. 1961-67 (1985) 422, Abb. 71,32; 72,3)

Libanon

Tyr/Tyros (Sauvegarde de Tyr, ville aux huit civilisations. UNESCO Journée Internationale pour la Sauvegarde de Tyr 5 mai 1980. Exposition „Tyr à travers les Ages". Beyrouth 1980, 63, no. 170.)

Kaukázus térsége

Arménia (Krym 2003, 429, Tab. 143,22)
Azerbajdzsán (Krym 2003, 457, Tab. 171,41)
Kaukázus (Jacobsthal 1956, 62-63 No. 263; ESA 7, 133 fig. 10.)

Bulgária

Harlets/Augusta, BG (Popilian 1976, 243, Ref. 127.)
Kiustendil, BG (Iordan Ivanov, Izvestija Sofia 7, 1919-1920, 105, fig. 76.)
Krivina/Iatrus, BG (Gomolka-Fuchs, II. 1982, 154, Taf. 64. Nr. 286.)
Sadovec, BG (Uenze 1992, Taf. 122,10.)

Románia

Craiova, Fîntîna Obedeanu, (G. Popilian/M. Nica, Aşezarea prefeudală dela Craiova (Fîntîna bedeanu). Symposia thracologica 8, 1990, 231–232.)

Horvátország

Sipar Umag közelében, Cr. (Milavec 2011, 38.)
Sisak/Siscia, Cr. (Simoni K. 1989, 109, 128, Taf. 2/2-3.)

Szerbia

dc_1440_17

Lepenski Vir, Srb (Srejović 1989, 198, T. I,7.)

Szlovénia

Tonovcov Grad, Slo (J. Dular, (Ed.), Zakladi tisocletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov 1999; Tonovcov grad: Milavec 2011, 38-39, Pl. 5,17.)

Magyarország

Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal melletti temető 1963/34 (Müller 1999, 174, Abb. 5. 34/1; 177, Abb. 98/3; Müller 2010, 285, Taf. 38,1.
Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal melletti temető 1967/98 (Müller 1999, 174, Abb. 5. 34/1; 177, Abb. 98/3; Müller 2010, 288, Taf. 41,16.
Lesencetomaj-Piroskereszt 78. sír (Perémi 2005, 31; Perémi Á.: In: Tóth–Vida–Takács 2016, 261, kat. V.60.)
Lesencetomaj-Piroskereszt 734. sír (Perémi 2005, 31; Perémi Á.: In: Tóth–Vida–Takács 2016, 261, kat. V.60.)
Lesencetomaj-Piroskereszt 1323. sír (Perémi 2005, 31; Perémi Á.: In: Tóth–Vida–Takács 2016, 261, kat. V.60.)
Szekszárd-Bogyiszlói út, 79. sír (Rosner 1999, 172, Taf. 6. 79/1.)

Ausztria

Magdalensberg, Au (Deimel 1987, Taf. 50; Völling 1996, 148 Anm. 19.)[2599]

Németország

München-Aubing, Grave 64a, D (Dannheimer 1998, 90, Taf. 6,G1; Taf. 126/64a)

Anglia

Kilpatrick, GB (Swan 1995, 76 Fig. 2,e; 77 Fig. 3,e)
Withby, North Yorkshire, GB (Swan 1995, 78 Fig. 4)
Spanyolország „Visigothic" (Treasures of the Dark Ages in Europe. Ariadne Galleries, New York 1991, 90 cat.no. 146.)
Stathatos gyűjtemény Nr. 201. Arany tűn átfúrva hegyikristály galamb. (Orlandos 1963, 283, Pl. XLI,201)
Stathatos gyűjtemény Nr. 242a-b(Orlandos 1963, 290, Pl. XLVI,242a-b)
F. L. von Gans gyűjtemény.[2600] (Greifenhagen 1975, 93-94, Taf. 67,6.)

21. leletlista: Balta alakú tagban végződő tűk

Devant-le-Mont à Éprave (Dasnoy 1967/68, Fig. 11,4.)
Drezga kod sela Lopate Kumanovo (Nikolovski 2008, 195-203, T. VIII,3.)
Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1976/1/15. sír (Straub 1999; Müller 2010, 212.)
Keszthely-Fenékpuszta (Sági 1970, 180, Abb. 10, csont)
Kranj 633. sír (Stare 1980, T. 132/633,1.)
Tamási 48. sírj (Bóna–Horváth 2009, 168, 311, Taf. 76/48,3.)

22. leletlista: Spatula fejű tűk

[2599] M. Deimel: Die Bronzekleinfunde in Magdalensberg. Kärtner Museumsschriften 71, 1987, Taf. 50; Völling 1996, 148, Anm. 19.
[2600] Bár a tűket A. K. Orlandos és A. Greifenhagen is a 4. századra keltezi, formai kapcsolatuk a kelet-medietrrán világgal megengedi, hogy a jelen leletlistában szerepeltessük őket és felvessük a kora bizánci keltezés lehetőségét. Orlandos 1963, 290; Greifenhagen 1975, 93-94.

Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1971/104. sír, vas, az áll alatt (Müller 2010, 300, Taf. 53,1.)
Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 2000/146. sír, vas, (Müller 2010, 346, Taf. 99,18.)
Kölked-Feketekapu A-172. sír, lapos fejű tű, a mellcsont helyén (Kiss 1996, 57, 458, Taf. 44,1.)
Kölked-Feketekapu A-358. sírban a felkarcsontnál (Kiss 1996, 57, 458,Taf. 44,1.)
Kölked-Feketekapu A-491. sír, tű a koponya tájáról, hajtű ? (Kiss 1996, 132, 503, Taf. 89/491,9).

23. leletlista: Ember- és állatfejes tűk
Keszthely, állatfejes tű (Heinrich-Tamáska–Müller–Straub 2012, 54, 107. kép, középen)
Keszthely, emberfejes tű (Müller 2008, 234-235, Abb. 2,1)
Kölked-Feketekapu A 85. sír, állatfejes tű (Kiss 2001, 43, Taf. 29, 2)
Kölked (Dannheimer 1984, 240-241, Fig. 12.)

24. leletlista: Dísztűk, fonatmintával, a II. germán állatstílus motívumaival
Kölked-Feketekapu A 358. sír (Kiss 1996, 486, Taf. 72/358,4.)
Környe 88. sír (Salamon-Erdélyi 1971, 22, 92, Taf. 14,24.)
Marosnagylak/Noşlac 18. sír (Rusu 1962, 274, 272, fig. 2,18.)
Tác-Föveny/Gorsium 147, vagy 150. sír (Schilling 2011, 390, Abb. 1,5.)
Zamárdi 1412. sír (Bárdos–Garam 2009, 186, 366, Taf. 163/1412,5.)

25. Leletlista: Egy mediterrán típusú csattal záródó övek
Budakalász 504. sír, Yassi Ada típusú csat (Közöletlen.)
Budakalász 1097. sír, Yassi Ada típusú csat (Közöletlen.)
Budakalász 1550. sír, áttört testű csat (Közöletlen.)
Csákberény 215. sír (László 2015, 261, Taf. 18)
Csákberény 412. sír (László 2015, 280, Taf. 37)
Hódmezővásárhely-Kishomok 106. sír (Bóna-Nagy 2002, 301, Taf. 27,6.)
Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlő, Yassi Ada típus (Müller 2014, 189, Taf. 16,6)
Kölked A 66. sír, Yassi Ada típus (Kiss 1996, 443, Taf. 29,2) nő ?
Kölked A 291. sír, Yassi Ada típus (Kiss 1996, 477, Taf. 63,1) nő vas fátyoltűkkel
Kölked A 325. sír, Szirakuza típus (Kiss 1996, 483, Taf. 69,3) nő
Kölked A 329. sír, Trapezunt típus (Kiss 1996, 483, Taf. 69,3) nő
Magyarcsanád-Bökény 5, 17. sír (Nagy 2005, 251, Taf. 21,5; 253, Taf. 23,2.)
Szekszárd-Bogyiszlói út 285. sír (Rosner 1999, 185, Taf. 19/285,1.)
Zamárdi 236. sír (Garam–Bárdos 2009, 228, Taf. 28,236,1)
Zamárdi 1455. sír (Schulze-Dörrlamm D25 típus, Garam–Bárdos 2009, 367, Taf. 164,1455,2)

26. Leletlista: Itáliai övgarnitúrák és helyi utánzataik

Kora avar kori csoport

Előszállás Öreghegy 38. sír (Bóna 1961-61, 50. Taf. XX, 5,8)
Előszállás Öreghegy 210. sír (Bóna 1961-61, 50. Taf. XX, 1-3,6-7.)
Előszállás Öreghegy 251. sír (Bóna 1961-61, 50. Taf. XX, 4.)

dc_1440_17

Kehida Tsz Major 2. sír (Szőke 2002, 75.)
Keszthely-Fenékpuszta 20. sír (Müller 1999, 156; Müller 2010.)
Keszthely-Dobogó 19. sír (Bóna 1961-61, 50-52, Taf. XX, 16-27; Kiss 1997, 116.)
Keszthely-Dobogó 1739. sír (Kiss 1997, 128.)
Kölked-Feketekapu A-399. sír (Kiss 1996, Taf. 149,6.
Nagykörű (Bóna 1961-61, 50, Taf. XX, 13-15.)
Szegvár-Oromdűlő 81. sír(Lőrinczy–Straub 2005, 137-167, 3. kép 7-8.)
Tiszafüred 787. sír (Garam 1995, 97. Taf. 121,1-5)
Zamárdi 10. sír (Garam–Bárdos 2009, 200, Taf. 1,10,16-21.)
Zamárdi 164. sír (Garam–Bárdos 2009, 219, Taf. 19,164,2-3)

Közép avar kori csoport

Abony 326. sír (Márton 1906, 35, 326)
Bratislava-Devín/Pozsony (Zábojník 1990, 109.)
Čataj 44. sír (Zábojník 2000, 356, Abb. 31,3.)
Halimba-Belátó 192. sír (Török 1998, 188, Taf. 22/192,1-2.)
Holiare/Alsógellér 370. sír (Točík 1968, 65.)
Martonvásár 5. sír (Bóna 1961-61, 50 Taf. XX, 9-11.)
Nové Zámky/Érsekújvár 209. sír (Zábojník 1990, 110, Taf. II.A)
Sommerein 216. sír (Daim 1984, 366-367, Taf. 108-109.)
Šturovo-Obid/Ebed 126. sír (Zábojník 2000, 356, Abb. 31,2, 6-7.)
Šturovo-Obid/Ebed 129. sír (Zábojník 1990, Taf. II.C)
Szeged-Kundomb 64. sír (Salamon-Sebestyén 1995, Pl. 11.)[2601]
Vác-Kavicsbánya 512. sír (Tettamanti 2000, 158, Taf. 22/401,4-9.)
Želovce/Zsély 298. sír (Zábojník 1990, Taf. 3,6.)
Zillingtal/Völgyfalu D 469. sír (Daim 1996, 423)

27. *Leletlista: Yassi Ada típusú csatok*

Magyarország

Budakalász-Dunapart 504. sír (PA. és VT. ásatása)
Budakalász-Dunapart 1097. sír (PA. és VT. ásatása)
Hird 5. sír (JPM, Pécs, Ltsz. 67.1.376.)
Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlő (Müller R. szíves szóbeli közlése).
Kölked-Feketekapu A-66. sír (Kiss 1996, 443, Taf. 29,2)
Kölked-Feketekapu A-291. sír (Kiss 1996, 477, Taf. Taf. 63/191,1, női sír)
Szegvár-Oromdűlő 100. sír (Lőrinczy 1992, 93, Abb. 10, lósírban)
Várpalota-Gimnázium 182. sír (Erdélyi/Német 1969, 184-185, Taf. 50/10.)

Szerbia

Caričin Grad/Iustiniana Prima (Kondić/Popović 1977, 192, Taf. IX,19,21.)
Jelica (Milinković 2001, 89, Abb. 15,3.)
Kostolac/Viminacium (Lok. Svetinja) (Popović 1987, 25, 31, Ref. 114; Fig. 19/4.)
Leskovac (Narodni Muzej, Leskovac, Nr. 958; Bisanzio 1985, 44, Nr. 147; Kiss 1996, 311.)
Singidunum (Bugarski 2012, 241, Fig. 4,2-3.)

Bulgaria

[2601] Tévesen: Szeged-Kundomb 62. sír, Bóna 1961-62, 49. Taf. XXII, 1-5.

dc_1440_17

Novae (Dimitrov/Čičikova/Sultov/Dimitrova 1970, 70, Ris. 22,g.; E. Gencheva: The everyday Life of the Roman Legionary ont he Lower Danube. The Catalogue of the Exhibition. XXII. International Limes Congress Rousse, Bulgaria. Ruse 2012, 15.)

Törökország

Anemurium (Russel 1982, Type 4, Nr. 7,8, Fig. 6/7,8.)
Antiochia (Russel 1982, 142, Ref. 39.)
Istanbul-Saraçhane (Gill 1986, 264, cat. 558, Fig. 400.)
Phrygien (Haspels 1951, 95, 151, Pl. 4/d,4.)
Yassi Ada (Womer Katzev 1982, 275-277, Fig. 12-5; 12-6 MF 21)
Sardis (Waldbaum 1983, 121, Nr. 704, Pl. 44.)

Görögország:

Delos (Deona 1938, 296, Nr.B1163, Taf. 88/758.
Edfu (Bénazeth 1992, 211; AF 1435.)
Kos-Kefalos (E. Militsi: Small Finds from the Early Christian Settlement of Kefalos in Cos, Dodecanese. In: In: B. Böhlendorf-Arslan–A. Ricci (eds.) Byzantine small Finds in Archaeological Contexts. Byzas 15, 2012, 272, Fig. 14/118.)
Pergamon (Gaitsch 2005, Taf. 51, SN12)
Salamine (Chavanne 1975, 161, Nr. 464, Pl. 46.)
Samos (Jantzen 2004, Taf. 20. 744a-b, 745.

Jordania

Monte Nebo (Saller 1941, 312, Fig. 2/4, Taf. 137; 60, Nr. 143;

Észak-Afrika:

Karthago (Eger 2010, 148, Abb. 6,4)

Itália:

Róma (?) (Kiss 1996, 311.)

Németország

Feldkirchen (Drauschke 2011, 418, Taf. 5,5 Nr. 491.)

28. leletlista: Egytagú övgarnitúrák

Csattest nélküli csatok:

Budakalász 1000. sír profilált tövisű csat (PA és VT ásatása)
Budakalász 1527. (négyszögletes) (PA és VT ásatása)
Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1966/23, 1971/90. profilált tövisű csat (Müller 2010, 286, Taf. 39; 299, Taf. 52,3)
Kölked-Feketekapu A-39. (római), A-47. (vastag tövis), A-73 pajzs, A-128, A-132., A-177., A-318., A-329. (Kiss 1996, 440, Taf. 29,9; 441, Taf. 27,7; 444, Taf. 30; 453, Taf. 39,2; 480, Taf. 66; 483, Taf. 5)
Környe 126, 152. sírok, csattest nélküli csatok (Salamon–Erdélyi 1971, 99, Taf. 21; 104, Taf. 26.)

Csat szíjszorító kerek fejű szegeccsel, pajzs alakú veretettel:

Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1966/65. sír (Müller 2010, 286, Taf. 39,20.)
Kölked-Feketekapu A-74. sír (Kiss 1996, 444, Taf. 30)

Zamárdi-Rétiföldek 911. sír (Bárdos-Garam 2009, 309, Taf. 107,1.)

Csat különálló csattesttel:

Kölked-Feketekapu A-179. sír (Kiss 1996, 459, Taf. 45)
Csatok négyszögletes csattesttel:
Kölked-Feketekapu A-71., A-96., A-130., A-191., A-254., A-295., A-344. (Kiss 1996, 444, Taf. 30; 446, Taf. 32,1; 452, Taf. 38,1; 461, Taf. 47; 468, Taf. 54,1; 478, Taf. 64; 485, taf. 71.)
Kölked-Feketekapu B-84, B-94. sírok (Kiss 2001, 42, Taf. 28.45, Taf. 31.)

29. leletlista: Kéttagú öv garnitúrák

Csat és ellenveret:

Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1999/21. sír (Müller 2010, Taf. 84,1-2.)

Csat és szíjvég:

Korai: Kölked A-46?, A-75, A-98, A-130, A-274, A-344, A-386. sírok
(Kiss 1996, 485, Taf. 71/A-344)
Késői: Kölked A-365, A-406. sírok (Kiss 1996, 487, Taf. 73; 492, Taf. 78)
Kölked B-201. sír (Kiss 2001, 78, Taf. 64,1,3)

Csat, ellenveret, szíjvég:

Marosnagylak/Noşlac 17. sír (Rusu 1962, 272, Fig. 2,39.)

Csat és négyzetes verettel:

Zamárdi 1034. sír. (Bárdos-Garam 2009, Taf. 117,1-2.)
Kölked A-193., A-354. síok (Kiss 1996, 461, Taf. 47; 485, Taf. 71.)
Környe 49. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 84, Taf. 6,6-7)

Csat, négyzetes hátveret és szíjvég:

Kölked A-142, B-82, B-336. sírok (Kiss 2001, 42, Taf. 28; 89, Taf. 75.)

30. leletlista: Három tagú övek

Háromtagú övgarnitúrák:

Budakalász-Dunapart 682., 1126 (?hátveret), 1266 sír
Kölked-Feketekapu A-178. sír (Kiss 1996, 458, Taf. 44/178,1-2,4.)
Kölked-Feketekapu A-268. sír (Kiss 1996, 473 Taf. 59,2-6.)
Környe 97. sír, tausírozott (Salamon–Erdélyi 1971, 93, Taf. 15,25-27)
Marosveresmart/Vereşmort/Unirea 12. sír (Roska 1934, Abb. 3D,4)
Marosveresmart/Vereşmort/Unirea 12. sír (Roska 1934, Abb. 4A,2.3)
Zamárdi 1072. sír, tausírozott (Kiss 2001, 324, Taf. 121/1072,1-2.)
Zamárdi 1317. sír, tausírozott (Kiss 2001, 350, Taf. 147/1317,3-5.)

Háromtagú övgarnitúra szíjvéggel:

Budakalász-Dunapart 1559. sír, tausírozott (A. Pásztor–T. Vida: Die tauschierten Beschläge des Gräberfeldes von Budakalász. In: Heinrich-Tamáska 2005, 145, Abb. 3A; Heinrich-Tamáska 2005, 72-73; 47, 47A)
Dunaszekcső (Heinrich-Tamaska 2005, 71-72, Abb. 42-46.)

dc_1440_17

Kölked-Feketekapu A-44, A-180, A-255, A-324. sírok (Kiss 1996, 470, Taf. 56/A255; 482, Taf. 68/A-324)
Kölked-Feketekapu B-336, B-461 tausírozott (Kiss 2001, 99, Taf. 85: B461)
Kiss 2001, 89, Taf. 75: B-336
Környe 18, 66, 70, 77. sír, tausírozott (Salamon–Erdélyi 1971, 80, Taf. 2, 35-39,47;)
Környe 43. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 83, Taf. 5, 27-30)
Mezőbánd/Band 10. sír (Kovács 1913, 286, Fig. 15,1-5).
Mezőbánd/Band 46. sír (Kovács 1913, 322. Fig. 40/1,8).
Vác-Kavicsbánya 401. sír (Tettamanti 2000, Taf. 22/401,4-9.)
Zamárdi 855. sír, tausírozott (Bárdos–Zamárdi 2009, 304, Taf. 102/855,1-6.)
Zamárdi 899. sír, vas (Bárdos-Zamárdi 2009, 307, Taf. 105/899,1-4.)
Zamárdi 1071. sír (Bárdos-Zamárdi 2009, 323, Taf. 120/1071,1-2.)

Három- vagy négytagú, töredékes övgarnitúrák:

Budakalász-Dunapart 1047. sír (?ellenveret)
Budakalász-Dunapart 1082. sír (hátveret?)
Budakalász-Dunapart 1128. sír bronz (?hátveret)
Budakalász-Dunapart 1126. sír, (?hátveret),,
Budakalász-Dunapart 1266. sír (?ellen- és hátveret),
Környe 70. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 89, Taf. 11,32-38.)
Mezőbánd/Band 52. sír (Kovács 1913, 325. Fig. 43/8-11).
Mezőbánd/Band 71. sír (Kovács 1913, 332. Fig. 51/1-2, 3).
Mezőbánd/Band 144. sír (Kovács 1913, 348. Fig. 68/7-12, 15).
Mezőbánd/Band 151. sír (Kovács 1913, 352. Fig. 72)
Mezőbánd/Band 159. sír (Kovács 1913, 356. Fig. 78/6,10).
Mezőbánd/Band 166. sír (Kovács 1913, 357. Fig. 789,5)
Szekszárd-B. 40. sír, tausírozott (Rosner 1999, 170, Taf. 4/40,2.)
Zamárdi 354. sír (Bárdos-Zamárdi 2009, 242, Taf. 42/354.)
Zamárdi 862. sír (Bárdos-Zamárdi 2009, 304, Taf. 102/862.)
Zamárdi 901. sír (Bárdos-Zamárdi 2009, 308, Taf. 106/910.)
Zamárdi 910. sír (Bárdos-Zamárdi 2009, 308, Taf. 106/910.)
Zamárdi 1061. sír (Bárdos-Zamárdi 2009, 322, Taf. 119/1061.)
Zamárdi 1317. sír (Bárdos-Zamárdi 2009, 350, Taf. 147/1317.)

31. Leletlista: Meroving típusú többtagú övgarnitúrák[2602]

Többtagú öv trapéz alakú, vas veretekkel:

Budakalász-Dunapart 1082. sír (PA és VT ásatása)
Budakalász-Dunapart 1264. sír, tausírozott (PA és VT ásatása)
Kölked-Feketekapu A-85. sír (Kiss 1996, 445, Taf. 31/A-85)
Kölked-Feketekapu A-138. sír (Kiss 1996, 454, Taf. 40/A-138)
Kölked-Feketekapu A-469. sír (Kiss 1996, 496, Taf. 82/A-469)
Zamárdi 328. sír (Bárdos-Garam 2009, 237, Taf. 37/328)
Zamárdi 370. sír (Bárdos-Garam 2009, 243, Taf. 43/370)

Többtagú öv, keskeny téglalap alakú, vas veretekkel:

Kölked-Feketekapu A-103. sír (Kiss 1996, 447, Taf. 33/A-103)
Kölked-Feketekapu A-215. sír (Kiss 1996, 463, Taf. 49/A-215)

[2602] NR-9. fázis (640-670): Siegmund 1998, 207; Nocera Umbra 2. fázis (590-610): Rupp 1997, 30; Heinrich-Tamaska 2005, 69-85.

Kölked-Feketekapu A-227. sír, tausírozott (Kiss 1996, 466, Taf. 52/A-227)

Többtagú öv profilált és téglalap alakú vas veretekkel:

Budakalász 1290. sír
Kölked-Feketekapu A-19. sír (Kiss 1996, 434, Taf. 20/A-19)
Kölked-Feketekapu A-249. sír (Kiss 1996, 468, Taf. 54/A-249)
Kölked-Feketekapu A-257 (Kiss 1996, 470, Taf. 56/A-257)

Többtagú bronz övgarnitúrák:

Budakalász-Dunapart 719. sír (PA és VT ásatása)
Budakalász-Dunapart 1290. sír (PA és VT ásatása)
Budakalász-Dunapart 1296. sír (PA és VT ásatása)
Budakalász-Dunapart 1306. sír (PA és VT ásatása)
Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1966/20. sír (Müller 1999, 173, 4. kép 20. sír; Müller 2010, 284, Taf. 37,1.)
Kölked-Feketekapu A-223. sír (préselt-mintás) (Kiss 1996, 464, Taf. 50/A-223.)
Kölked-Feketekapu A-250. sír (Kiss 1996, 469, Taf. 55/A-250.)
Kölked-Feketekapu A-264. sír (Kiss 1996, 473, Taf. 59/A-264.)
Kölked-Feketekapu A-275. sír (Kiss 1996, 474, Taf. 60/ A-275.)
Kölked-Feketekapu B-132 (Kiss 2001, 55, Taf. 41/B-132)

32. leletlista: soktagú övgarnitúra, rövid, pajzs alakú vas veretekkel

Budakalász-Dunapart 142. sír (PA és VT ásatása.)
Budakalász-Dunapart 299. sír (PA és VT ásatása.)
Budakalász-Dunapart 596. sír (PA és VT ásatása.)
Budakalász-Dunapart 1280. sír (PA és VT ásatása.)
Budakalász-Dunapart 1324. sír (PA és VT ásatása.)
Budakalász-Dunapart 1517. sír (PA és VT ásatása.)
Vác-Kavicsbánya 301. sír (Tettamanti 2000, Taf. 16,6)
Vác-Kavicsbánya 390. sír (Tettamanti 2000, 149, Taf. 21,3)

33. leletlista: soktagú övgarnitúra, rövid, pajzs alakú, öntött bronz veretekkel

Kölked-Feketekapu A 225 (Kiss 1996, 465 Taf. 51,14)
Kölked-Feketekapu A 226 (Kiss 1996, 465 Taf. 51,1-20)
Kölked-Feketekapu B 470. sír (Kiss 2001, 100, Taf. 86/470,2-20,28.)
Szekszárd 551. sír (Rosner 1999, Taf. 37/551:2-3,4-5)
Szekszárd 567. sír (Rosner 1999, Taf. 38/567:2-12)
Szekszárd 687. sír (Rosner 1999, Taf. 45/687:2-5)
Zamárdi 1393. sír (Bárdos-Garam 2009, 364, Taf. 161,4-7.)
Zamárdi 1408. sír (Bárdos–Garam 2009, 365, Taf. 162/2-4.)

34. leletlista: Soktagú, rövid, vas, tausírozott övgarnitúrák

Volutás tausírozás:

Pitvaros 72. sír, szíjvég (Bende 2000, 216-217, 7. kép 12, 8. kép 12.)
Zamárdi 749. sír (Bárdos-Garam 2009, 294, Taf. 92/749. sír 1-4.)
Zamárdi 1285. sír (Bárdos-Garam 2009, 347, Taf. 144/1285. sír 3-18.)

Spirális tausírozás:

Budakalász 1295. sír (PA és VT ásatása)

Kölked A 341. sír (Kiss 1996, 484, Taf. 70, Taf. 111,7)
Pitvaros 72. sír, szíjvég (Bende 2000, 216-217, 7. kép 11, 8. kép 11.)
Zamárdi 1353. sír (Bárdos-Garam 2009, 294, Taf. 92/749,2)
Zamárdi 1285. sír (Bárdos-Garam 2009, 347, Taf. 144/1285,3-18)
Zillingtal D-14. sír (Daim 1987, Taf. 1-4; Heinrich-Tamaska 2005, 53, Abb. 26.)

II. állatstílusosmotívum tausírozása:

Cserkút (Kiss 1977, Pl. I., LXIV.)
Keszthely-Városi temető, Sörház 1879.11.1. (Heinrich-Tamaska 2005, 45, Abb. 29.)
Pitvaros 72. sír, szíjvég (Bende 2000, 216-217, 7. kép 2-8,10; 8. kép 2-8,10)
Zamárdi 1353 (Bárdos-Garam 2009, 294, Taf. 92/749,1,3-4)

Geometrikus mintájú tausírozás:

Vác-Kavicsbánya 425. sír (Tettamanti 2000, Taf. 24,2.)

Fonatmintás tausírozás:

Csákberény 421. sír (Heinrich-Tamaska 2005, 45, Abb. 19, 19A.)
Cserkút (Kiss 1977, Pl. I., LXIV; Heinrich-Tamaska 2005, 46, Abb. 20, Cser/0/2)

35. leletlista: ***Soktagú vas övgarnitúra, rövid, pajzs alakú cellás díszű veretekkel***

Pannonia:

Bonyhádvarasd „10. sír", Flessig gyűjtemény (Kiss–Somogyi 1984, 32, Taf. 3)
Budakalász-Dunapart 1137. sír (PA és VT ásatása)
Cikó 167. sír (Kiss–Somogyi 1984, 214 T. 12/167,5.
Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1966/44. sír (Müller 2010, 55, 285, Taf. 38,15.)
Keszthely-Fenékpusztadélli erőd melletti temető 1966/52. sír (Müller 2010, 56, 285, Taf. 38,27.)
Kölked-Feketekapu A 17, A 183, A 201, A 260, A 310, A 361 A 266.
Kölked-Feketekapu B 80. sír (Kiss 2001, II. 38, Taf. 24/80,2-8, 11-14.)
Kölked-Feketekapu B 454. sír (Kiss 2001, I. 121, II. 96, Taf. 82/454,1-4)
Környe 149. sír (Salamon-Erdélyi 1971, 104, Taf. 26,3.
Pókaszepetk 56. sír (Sós-Salamon 1995, Pl. VI,1.)
Zamárdi 120, 258, 345, 376A, 830, 957. sírok (Bárdos-Garam 2009, 244, 302 Taf. 100.)

Alpoktól északra:

Singen-August Ruf Straβe (Garscha 1970, Taf. 103,3.)
Schretzheimi temető 543. sír (Koch 1977, 116-117, Taf. 139,9, 196,6)
Straubing-Bajuwarengasse 271. sír (Geisler 1998, Taf. 82,5-9.)
Unterthürheim 142. sír (Grünewald 1988, 164-165, Taf. 31A,1b.)

36. leletlista: soktagú övek hosszú, keskeny vas és bronz veretekkel

Kölked-Feketekapu A-14. sír (Kiss 1996, 433, Taf. 19/14,4)
Kölked-Feketekapu A-485. sír (Kiss 1996, 502, Taf. 88: A485)
Kölked-Feketekapu A-523. sír (Kiss 1996, 505, Taf. 91/523,10.)
Kölked-Feketekapu B 306. sír (Kiss 2001, I. 111, II. 87, Taf. 73/306,6)

37. leletlista: tausírozott hosszúkás, vas övgarnitúra

Maszk ábrázolással:

Előszállás-Öreghegy 200. sír (Bóna 1961-61, 50. Taf. XXIV; Heinrich-Tamaska 2005, 43, Abb. 16.)
Pécs-Kertváros 391. sír (E. Nagy: Die tauschierten Beschläge aus dem Grab 391 des awarischen Gräberfeldes Pécs-Kertváros. In: Heinrich-Tamaska 2005, 149, Abb. 1A).
Zamárdi 1353. sír (Bárdos-Garam 2009, 356, Taf. 153.)

Egyéb mintával:

Alattyán 520. sír (Kovrig 1963, 47 T. XXXIV,47-51.)
Baja (tausírozott hosszú lemezű vascsat) Bende 2000, 205, 2. kép; (Heinrich-Tamaska 2005, 42, Abb. 13.)
Cserkút, szórvány (Kiss 1977,Pl. I,3-6; Pl. LXIV, 47-51.)
Gyenesdiás 1996, 412, 5.456. (Müller R.: Das Gräberfeld von Gyenesdiás. In: F. Daim (Hrsg.) Hunnen + Awaren. Reitervölker aus dem Osten. Eisenstadt. 1996, 411-416.
Keszthely-Városi temető (Sörkert) 6. sír (Kovrig 1960, 135, 14. kép 6-7; Heinrich-Tamaska 2005, 42, Abb. 14.)
Keszthely-Városi temető (Sörkert) 14. sír (Kovrig 1960, 141, 16. kép 1; Heinrich-Tamaska 2005, 42, Abb. 15.)
Komárom 8. ház (Trugly 1966, 130, 18. kép 10,22.)
Mödling-Goldene Stiege 240. sír (Heinrich-Tamaska 2005, 40, Abb. 11.)
Pókaszepetk 67. sír (Sós-Salamon 1995, Pl. VII,5-12)
Pozsonybeszterce/Záhorská Bystrica (Karskovsá 1972, Taf. 13,1-6; Taf. 14,1-2.)
Sommerein 16. sír, lemez és vonalas (Daim-Lippert 1984, 220 Taf. 15. 2/1-4, Taf. 16. 2/5-14; Heinrich-Tamaska 2005, 34, Abb. 7, 7A, 7B)
Zalakomár 545. sír (R. Müller: Der Häuptling von Gyenes. Awarenzeit in der Umgebung von Keszthely. Wien 1990, Abb. 4; Heinrich-Tamaska 2005, 38, Abb. 10.)
Zamárdi 33. sír (Bárdos–Garam 2009, 202, Taf. 3)
Zamárdi 152. sír (Bárdos–Garam 2009, 217, Taf. 217)
Zamárdi 291. sír (Bárdos–Garam 2009, 202, Taf. 3)

38. leletlista: Avar kori női díszfüggők (Ziergehänge)

Poncolt díszű övveretek és szíjvégek:

Andocs-Németsűrű (Hampel 1905, II.; Vida 1996, Abb. 10,C; Garam 2011.)
Balatonfűzfő 2. sír (Fettich 1965, Abb. 165; Vida 1996, Abb. 10:A.)
Budakalász-Dunapart 156, 342, 345, 810, 1148?, 1201, 1532, 1558. sírok (Vida 1996, Abb. 1-3.)
Budapest-Csepel-Háros 8. sír (Vida 1996, Abb. 10:C; Nagy 1998, 148, Taf. 101:11-15,88; 170:6-10.)
Budapest-Csepel (Nagy 1998, 188, Taf. 130:32-34, 11; 190:2-4,9.)
Budapest-Fehérvári út 8. sír (Vida 1996, Abb. 10:B; Nagy 1998, 82, Taf. 157:2-6,8; 78:6-11.)
Csákberény 55, 133, 154., 284, 397b, 411. sírok (Fettich 1965, Abb. 166-170, 174; Garam 2011, I. Tab.; László, Csákberény)
Dunapentele (Dunaújváros) (Marosi - Fettich 1936, Fig. 23.1., Taf. VIII., 31.38; Vida 1996, Abb. 6:B.)
Gátér 41. sír (Vida 1996, Abb. 6:D).
Gyula 623. lelőhely, Nagy-Szőlő III. (Liska A.: In: Tóth-Vida-Takács 2016, 282, Kat.-Nr. 28.)
Jutas 116. sír (Fettich 1964, 94, 20. kép,3.)
Kisköre-Paptanya 42. sír (Bóna–Nagy 2002, 192, Taf. 29.)

Kölked-Feketekapu A 75, 98, 164. sír (Kiss 1996, Taf. 32:2, 38:2, 43:15.)
Kölked-Feketekapu B 91, 459 sírok (Kiss 2001, Taf. 32:2, 84/459,2-6,13)
Környe 32, 138. sír (Salamon -Erdélyi 1971, 17. Taf. 3:38, 40:48.)
Marosnagylak/Noşlac (Rusu 1962, 269-292.)
Mezőbánd/Band 59. sír (Kovács 1913, 327. Fig. 48:1-8).
Mezőbánd/Band 174. sír (Kovács 1913, 358. Fig. 80:2-3).
Szárazd (Kovács 2002, 196, 6. kép 4-5.)
Szekszárd-Bogyiszlói út 745. sír (Rosner 1999, Taf. 49/745:1.)
Szekszárd-Palánk 138. sír (Garam 2011, Tab. I.)
Tác/Gorsium 2005/4. sír, poncolt széles nagyszíjvég, volutás díszű veretek (Schilling 368, Abb. 2,6)
Tiszaderzs 70. sírok (Kovrig 1975, 222-223. 219, Fig. 9:1; 220, Fig. 10:6.)
Tiszafüred 329 (Garam 1995)
Várpalota-Gimnázium 215, 222, 208. sír (Erdélyi–Németh 1969, Taf. XVII:7; Taf. XXIV:6.)
Zamárdi 179, 1140/a, 1874. sírok

Fonatmintás és fogazott II. állatstílussal díszített övveretek és szíjvégek:

Budakalász-Dunapart 691. sír (Vida 1999/200)
Budapest-Csepel 8. sír 8Cs. Sós 1961, 38, 7-8. kép; Vida 1996, Abb. 10:B.
Gyönk 111. sír (Rosner, Gy.: Előzetes jelentés a Gyönk-Vásártér úti avar temető feltárásáról II (Vorläfiger Bericht über die Freilegung des Awaren-Friedhofs von Gyönk-Vásártér). BÁMÉ 2-3 (1971-72) 128-129, 215.
Kölked A 388, 661. sír (Kiss 1996, Taf. 76:5; 104:8.)
Kölked B 85, 173. sír (Kiss 2001, 44, Taf. 30,30-35, 42-45; 60, Taf. 46,5-9.)
Marosveresmart/Vereşmort, Gr. 8: M. Roska: Das gepidische Grabfeld von (Turda-Tordaaranyos, Siebenbürgen). Germania 18 (1934) 125. Abb. 3:A2,3,8.
Magyarország (Garam 2011, Tab. I.)
Szekszárd-Bogyiszlói út 671. sír (Rosner 1999, Taf. 44/671:2-12)
Tiszabura (Hampel 1905, 385-386, Fig. 6.)
Tiszafüred 166. sír (Garam 1995, Taf. 71.)
Zamárdi 146, 216, 453, 250, 296, 621, 809, 1280, 1354 (Bárdos 1995, 23, 158.)
Zamárdi 1566, 2144. sírok (Garam 2011, I. Tab.)

Bizánci típusú övveretek és szíjvégek:

Budakalász 187, 617, 631, 874. sírok
Csákberény 356. sír (László, Csákberény)
Budapest-Fehérvári út 8. sír (Nagy 1998, I. 82, II. Taf. 78.)
Kölked A 276. sír (Kiss 1996, 475, Taf. 61/A276,1-9,13)
Kölked B 343. sír (Kiss 2001, 88, Taf. 74/B-343,1-7)
Szekszárd-Bogyiszlói út 238. sír (Rosner 1999, 36, 183, Taf. 17/238:1.)
Tiszaderzs 44. sírok (Kovrig 1975, 222-223. 219, Fig. 9:1; 220, Fig. 10:6.)
Zamárdi 541, 704, 1295. sír (Garam 2011, I. Tab.)

Díszítetlen, kettős lemezes szíjvégek lekerekített vagy csúcsos véggel:

Budakalász 183 960, 1498. sírok
Csákberény 309. sír (László, Csákberény)
Káptalantóti 4, 14. sír (Garam 2011, I. Tab.)
Szekszárd-Palánk 137. sír. (Garam 2011,
Pókaszepetk 185. sír (Sós-Salamon 1995, 33, Pl. 15,3.)

Zamárdi 151., 157., 162., 163., 302., 471., 477., 650., 691., 1163., 1166., 1341., 1378., 1402, 1493., 1555., 1817., 1837., 1973., sírok (Bárdos-Garam 2009, 71, 260, Taf. 59/477:2; Garam 2011, I. Tab.)
Tiszafüred-Majoros 63., 182., 273., 309., 396., 448., 458., 587., 653., 723., 839., 974., 1010.,1170., 2096, 2129., sírok (Garam 1995, Taf. 58-190).
Tiszafüred-Majoros 38. sír (zsarníros díszítetlen, Garam 2011, Tab. I.)

Kettős lemezes szíjvégek láncfonatornamentikával:

Budakalász 83. sír
Halimba 137. sír (Török 1998, 29-30, Taf. 15.)
Tiszafüred-Majoros 22, 298, 465. sírok (Garam 1995, Taf. 58-190).
Zamárdi 153., 280., 468., 695., 732., 1226, 1342., 1344., 1348., 1914., 1923., 2365., sírok (Bárdos-Garam 2009, 71, 260, Taf. 59/477:2; Garam 2011, I. Tab.)

Késő avar áttört, öntött szíjvég:

Zamárdi 2294. sír (Garam 2011, Tab. I.)

39. leletlista: Lábszárszíjak (Wadenbindengarnituren)

Lábszíj csattal:

Bratei 3. temető 29. sír (Bârzu 2010, 180, Abb. 101, Taf. 7/G.29.2a-b)

Poncolt díszítéssel:

Budakalász 631, 703, 1188., 1400., 1482, 1539. sírok (PA és VT ásatása)
Kölked–Feketekapu B 85. sír (Kiss 2001, Taf. 31/B 85.2–5, Taf. 105/5–8).
Környe 32. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 81, Taf. 3,48.)
Mezőbánd/Band 8. sír (Kovács 1913, 11. kép/1–4; Straub 1999, Abb. 2/2–4.)
Mezőbánd/Band 29. sír (Kovács 1913, 30. kép/1–4; Straub 1999, Abb. 2/2–4.)
Mezőbánd/Band 39. sír (Kovács 1913, 38. kép/1–2, 4–5, 76. kép/1-2.)
Mezőbánd/Band 157. sír (Kovács 1913, 353–355, 75-76. kép/1, 3; Straub 1999, 96, Abb. 3/1)
Szászújős/Fântânele 6. sír (Dobos-Opreanu 2012, 111, Pl. 8.)
Szekszárd- Tószegi dűlő (Ódor J. szíves szóbeli közlése)
Várpalota-Gimnázium 15. sír (Erdélyi–Németh 1969, 168-169, 183, Taf. I,1.)
Zamárdi 924. sír (Garam–Bárdos 2009, 310, Taf. 108,924,8-9)
Zamárdi 1357. sír (Garam–Bárdos 2009, 357, Taf. 154,1357,2-3)

Díszítetlen:

Budakalász 347., 573., 1127., 1147., 1558. sírok (Pásztor A.-Vida T. ásatása.)
Kölked–Feketekapu A-524. sír (Kiss 1996, 506, Taf. 92/A 524,4-7.)

Fogazott II. germán állatstílus:

Budakalász 662. sír (Pásztor A.-Vida T. ásatása.)
Szekszárd-Tószegi dűlő (Ódor J. szíves szóbeli közlése)
Zamárdi 123. sír (Garam–Bárdos 2009, 214, Taf. 15,123,1-2.)
Zamárdi 322. sír (Garam–Bárdos 2009, 236, Taf. 36,322,4-5)
Zamárdi 517. sír (Garam–Bárdos 2009, 267, Taf. 66,517,10)
Zamárdi 1150. sír (Garam–Bárdos 2009, 334, Taf. 131,1150,1-2)
Zamárdi 1257. sír (Garam–Bárdos 2009, 345, Taf. 142/1257,1)
Zamárdi 1376. sír (Garam–Bárdos 2009, 359, Taf. 156/1376,4-5)
Zamárdi 1412. sír (Garam–Bárdos 2009, 366, Taf. 163,1412,2-3)

Fonat- és láncmintás:

Zamárdi 854. sír (Garam–Bárdos 2009, 304, Taf. 102,854,3-6)
Kölked-Feketekapu A-108. sír (Kiss 1996, 43, 450, Taf. 36/6-7,11)

40. Leletlista: Faszelencék (Kiegészítések a Vida 1995 listához)

Budapest–Csepel-Vízmű II. Rákóczi F. út 345. 36. sír kapszula aranyozott ezüstlemez veretei (Endrődi–Horváth 2002, 36, 44, 5. kép 9-11.). Horváth M. Attila: „Fűben, fában, vízben van az orvosság." Poncolt díszítésű bronz szelenceveretek egy Csepel-szigeti avar temetőből. In: Láng O. (szerk). Műtárgymesék (Tales of finds. Archaeological finds in different perspektive). Műtárgymesék. Fővárosi régészeti értékeink másként. Időszaki kiállítás a BTM Aquincumi Múzeumában2012. szeptember 14. és 2013. szeptember 29. között. Budapest 2012, 46, Nr. 35.
Kölked-Feketekapu B 85. sír (Kiss 2001, 44, Taf. 30/36-38.)
Kölked-Feketekapu B 459. sír (Kiss 2001, 98, Taf. 84/9-12, 16.)
Szárazd (Kovács F.: A szárazdi avar leletek. ComArchHung 2001, 194, 5. kép)
Szihalom-Budaszög 2. sír (Fodor–Vida 2013, 157-173.)
Tiszabura (Hampel 1905, 385-386, Fig. 6.)
Zamárdi 621. sír (Bárdos 2000, 116, cat. 117; Bárdos–Garam 2009, 281, Taf. 79,11-17.)
Zamárdi 1140/a. sír (Bárdos–Garam 2009, 333, Taf. 130,15-16.)
Zamárdi 1140/a. sír (Bárdos–Garam 2009, 351, Taf. 148,21-28.)

41. Leletlista: Mediterrán csengők

Pannonia:

Baráthely/Bratei 262. sír (Bârzu 2010, 321, Taf. 43,9.)
Budakalász 178. sírok (Pásztor A. és Vida T. ásatása.)
Budakalász 1189. sírok (Pásztor A. és Vida T. ásatása.)
Budakalász 1495. sírok (Pásztor A. és Vida T. ásatása.)
Budapest-Fehérvári út 26. sír (Nagy 1999, 87, Taf. 79,3.)
Budapest-Csepel-Háros 1. sír (Nagy 1999, 107, Taf. 99,5.)
Budapest-Csepel-Háros 19A-B, 21. sírok (Nagy 1999, 111, Taf. 103/19/A-B,4; 21/5.)
Csákberény 119. sír (László, Csákberény)
Csákberény 291. sír (László, Csákberény)
Kölked A 91. sír: (Kiss 1996, 446, Taf. 32,3)
Kölked A 139. sír: (Kiss 1996, 454, Taf. 40,9)
Kölked A 144. sír: (Kiss 1996, 455, Taf. 41,1)
Szekszárd 108. sír (Rosner 1999, Tf. 8/108,6.)
Szekszárd 728. sír (Rosner 1999, Taf. 48/728:2.)
Szekszárd 784. sír (Rosner 1999, Taf. 52/784:7.)
Zamárdi 960. sír (Bárdos-Garam 2009, 314, Taf.112/960,1.)
Zamárdi 407. sír (Bárdos-Garam 2009, 247, Taf. 47/407,11.)

Földközi- és Fekete-tenger térsége (válogatás):

Anemurium (J. Russel: Byzantine Instrumenta Domestica from Anemurium: The Significance of Context in: R. L. Hohfelder (ed.) City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era I. East European Monographs: Byzantine Series. New York 1982, no. 46; Dijana (Špehar 2010 T. XXIII,418)
Egyiptom (Strzygowski 1904, 314, Abb. 354-360; Nr. 7154-7160.)

Hama (Ploug-Oldenburg, Hama IV.3 88. no. 5E810, fig 32.8. level A3 1170-1260;
Kranj 38. sír (Stare 1980, T. 19,4).
Nessana (H. D. Colt (ed.) Excavations at Nessana (Auja Hafir, Palestine) I. London 1962, I,54 pl. 2.37. 7. sz.)
Nicopolis ad Istrum (Poulter 2007, 33-34, Fig. 2.11 Nr. 2.121,2.124)
Pergamon (Gaitzsch 2005, Taf. 66,1,2)
Sadovec (Uenze 1992, Taf. 125,19-20.
Salamine VI. (Chavane, Salamine VI, 148 No. 422 pl. 43. római);
Sardes (Waldbaum 1983, 42-43, Pl. 8,no. 92-100)
Sofiana NY-i temető LXI. sír (Lauricella 2002, 206-207, fig. 46.)
Tyr/Tyros, késő antik temető (Chébab 1986, Pl. XLIX, L)
Užen Bash, Krim 1/1907. sírkamra (Schulze-Dörrlamm 2009, 25, Abb. 9,3.)

dc_1440_17

IRODALOM[2603]

Adamesteanu 1963 D. Adamesteanu: Cronaca d'arte. Nuovi documenti paleocristiani nella Sicilia centro-meridionale. Bolletino d'Arte 48, 1963, 259-273.

Adams 2010 N. Adams: Rethinking the Sutton Hoo Shoulder Clasps and Armour. In: C. Entwistle–N. Adams (eds.) 2010, 83-112.

Ahumada Silva–Lopreato–Tgaliaferri 1990 I. Ahumada Silva–P. Lopreato–A. Tgaliaferri (Hrsg.) La necropoli di S. Stefano <in Pertica>. Cividale 1990.

Ajbabin–Chajredinova 2009 A. I. Ajbabin–E. A. Chajredinova: Das Gräberfeld beim Dorf Lučistoe, 1. Ausgrabungen der Jahre 1977, 1982-84. Monographien RGZM 83. Mainz 2009.

Albrecht 2010 St. Albrecht: Warum tragen wir einen Gürtel ? Der Gürtel der Byzantiner – Symbolik und Funktion. In: F. Daim–J. Drauschke (Hrsg.), Byzanz – das Römerreich im Mittelalter 1. Welt der Ideen, Welt der Dinge. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 84/1. Mainz 2010, 79-95.

Alföldi 1926 A. Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I. Ungarische Bibliothek 10. Berlin – Leipzig 1926, 14-18.

Alt et al. 2014 K. W. Alt–C. Knipper–D. Peters–W. Müller–A.-F.Maurer–I. Kollig–Chr. Müller–S. Karimnia–G. Brandt–Chr. Roth–M. Rosner– B. G. Mende–B. R. Schöne– T. Vida–U. von Freeden: Lombards on the move – An integrative study of the Migration Period cemetery of Szólád, Hungary. PLoS ONE 11 (9), 2014, 1-14. (http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0110793)

Amante Simoni 1981 Cl. Amante Simoni: Materiali altomedievali trentini conservati nei Musei di Trento, Rovereto, Ala, Riva del Garda, Innsbruck. Museologia 10,2, 1981, 71-92.

Amante Simoni 1983 Cl. Amante Simoni: Archeologia altomedievale nel Trentino „status questionis". Beni culturali nel Trentino 4. Contribute all'archeologia. Trento 1983, 171-187.

Ament 1974 H. Ament: Merowingische Schwertgurte vom Typ Weihmörting. Germania 52, 1974, 153-161.

Anamali 1971 Sk. Anamali: Një varrezë së hershme në Bukel të Mirditës. Iliria 1, 1971, 209-225.

Anamali–Spahiu Sk. Anamali–H. Spahiu: Varreza arbërore e Krujës. Iliria 9-10, 1979-1980, 47-103.

Anamali–Spahiu 1988 Sk. Anamali–H. Spahiu: Stoli Arbërore. Tiranë 1988.

Antiquites Genève 2011 Antiquites paléochrétiennes et byzantines. Collections du Musée d'art et d'histoire – Genève. Collections byzantines du MAH. Genève 2011.

[2603] A rövidítések feloldásához ld. M. Tulok: Abbrevations of Periodicals and Series of Archaeology and Auxiliary Sciences. Acta Archaeologica Academiae Scienciarum Hungaricae 36, 1984, 333-384, minden más esetben a teljes kiírást alkalmaztam.

Ajbabin 1990 A. F. Ajbabin: Chronologija mogilnikov Kryma poznerimskogo i rannesrenevekovogo vremeni. Materialy po Arheologii Istorii i Etnografii 1, 1990, 3-86 és 175-241.

Ajbabin 2011 A. F. Ajbabin: Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 98. Mainz 2011.

Andrási 1996-1997 Andrási J.: Avar kori varkocsszorítók. ArchÉrt 123-124, 1996-1997, 85-123.

Arnold 1992 S. Arnold: Das bajuwarische Reihengräberfeld von Steinhörig, Landkreis Ebersberg. Charybdis 5. München 1992.

Arrhenius 1983 B. Arrhenius: The Chronology of the Vendel graves. In: J.P. Lamm–H.-Å. Nordström (eds.), Vendel Period Studies. Transactions of the Boat-grave symposium in Stockholm, February 2-3, 1981. Stockholm 1983, 39-70.

L´Art Byzantin 1964 L´Art Byzantin. Catalogue. Athen 1964.

Arwidsson 1977 G. Arwidsson: Valsgärde 7. Die Gräberfunde von Valsgärde III. Acta Musei Antiquitatum Septentrionalium Regiae Universitatis Upsaliensis V. Uppsala 1977.

Assmann 2004 J. Assmann: A kulturális emlékezet. Irás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskulturákban. Budapest 2004.

Bakay 1973 Bakay K.: Az avarok időrendjéről. (Zur Chronologie der Awarenzeit). SMK 1, 1973, 1-86.

Bakó 1960 Bakó G.: A mezőbándi temető népének és anyagi kultúrájának eredetéről. ArchÉrt 87, 1973, 22–31.

Baldini Lippolis 1999 I. Baldini Lippolis: L'oreficeria nell'impero di constantinopoli tra IV e VII secolo. Edipuglia 1999.

Baldini Lippolis 2010 I. Baldini Lippolis: Half crescent earring Sicily and Souther Italy. In: F. Daim–J. Drauschke (Hrsg.), Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 1. Welt der Ideen, Welt der Dinge. Mainz 2010, 235-255.

Balogh 2002 Balogh Cs.: Régészeti adatok Bács-Kiskun megye területének kora avar kori történetéhez. (Archäologische Angaben zur frühawarenzeitlichen Geschichte des Komitates Bács-Kiskun) MFMÉ-StudArch VIII, 2002, 291-339.

Balogh 2000 Balogh Cs.: Az avar kori préselt, lemezes boglárok. [Die Awarenzeitlichen gepreßten blechernen Agraffen] MFMÉ – StudArch 6, 2000, 219-235.

Balogh 2004 Balogh Cs.: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája. MFMÉ Studia Archaeologica 10, 2004, 241-303.

Balogh 2014 Balogh Cs.: Az avar kori gúlacsüngős fülbevalók. [Die awarenzeitlichen pyramidenförmigen Ohrgehänge] Kuni Domonkos Múzeum Közleményei 20, 2014, 91-157.

Balogh–Wicker 2012 Balogh Cs.–Wicker E.: Avar nemzetségfő sírja Petőfiszállás határából – Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsgrab von Petőfiszállás. In: Thesaurus Avarorum 2012, 551–582.

Barkóczi 1968 Barkóczi L.: A 6th century Cemetery from Keszthely-Fenékpuszta. ActaArchHung 20, 1968, 211-375.

Barkóczi 1971 Barkóczi L.: Das Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszta aus dem 6. Jahhundert und die frühmittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee. JRGZM 18, 1971, 179-191.

Barkóczi 1995 Barkóczi L.: Beiträge zur Geschichte der Provinz Valeria im IV-VI. Jh. Specimina Nova 1994 (1995), 57-153.

Bass–von Doornick 1982 G. F. Bass–F. H. von Doornick: Yassi Ada I. A 7th Century Byzantine Shipwreck. Texas A&M University Press 1982.

Bauer 2009 Fr. A. Bauer: Gabe und Person. Geschenke als Träger personaler Aura in der Spätantike. Eichstätter Universitätsreden 116. Eichstätt-Ingolstatt 2009.

Baumeister 1998 M. Baumeister: Grundsätzliche Überlegungen zur Rekonstruktion frühmittelalterlicher Schwertgehänge. In: B. Berthold–E. Kahler–S. Kas–D. Neubauer–S. Schmidt–S. Schußmann (Hrsg.), Zeitenblicke. Ehrengabe für Walter Janssen. Rahden 1998, 157-197.

Bayliss–Hines 2013 A. Bayliss–J. Hines (eds.), Anglo-Saxon graves and grave goods of the 6th and 7th centuries AD. A chronological framework. Soc. Medieval Arch., Monogr. Ser. 33. London 2013.

Blay, Keszthely A. Blay: Studien über die Bedeutung und die Gültigkeit des Begriffs der „Keszthely-Kultur“ und weitere mögliche Ansätze (Megjelenés alatt.)

Blay–Samu 2016 Blay A.–Samu L.: Über die mediterranen kontakte des frühawarenzeitlichen Karpatenbeckens am beispiel ausgewählter Fundgruppen. In: I. Bugarski–O. Heinrich-Tamáska–V. Ivanišević–D. Syrbe (Hrsg.): 2016, 291-310.

Blay–Samu, Studien A. Blay–L. Samu: Studien über die mediterranen Kontakte des Karpatenbeckens ab II. Hälfte 6 bis Mitte 7. Jahrhunderts. (Megjelenés alatt.)

Bálint 1989 Bálint Cs.: Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert (Hrsg.: F. Daim) Wien-Köln 1989.

Bálint 1993 Bálint Cs.: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: M. Müller-Wille–R. Schneider (Hrsg.), Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Vorträge und Forschungen 41. Sigmaringen 1993, 195-273.

Bálint 1995 Bálint Cs.: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995.

Bálint 2000a Bálint Cs.: Byzantinisches zur Herkunftsfrage des vielteiligen Gürtels. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jh. Varia Archaeologica Hungarica 9, 2000, 99–162.

Bálint 2000b Bálint Cs.: Some Avar and Balkan Connections of the Vrap Treasure. In: K. R. Brown–D. Kidd–Ch. T. Little (eds.), From Attila to Charlemagne. The Metropolitan Museum of Art 2000, 186.

Bálint 2006 Bálint Cs.: Der Reichtum der Awaren. «Fürstengräber» – Prunkgräber – Schatzfunde. In: C. von Carnap-Bornheim–D. Krausse–A. Wesse (Hrsg.), Herrschaft – Tod – Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quellen. Internationale Fachkonferenz Kiel 16.-19. Oktober 2003. Bonn 2006, 247-159.

Bálint 2004 Bálint Cs.: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. VAH 17/a, 2004, 601-602.

Bálint 2006 Bálint Cs.: Der Reichtum der Awaren. „Fürstengräber" – Prunkgräber – Schatzfunde. In: C. von Carnap-Bornheim–D. Krausse–A. Wesse (Hrsg.), Herrschaft – Tod – Bestattung. UPA 2006, 147-159.

Bálint 2006 Bálint Cs.: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és problémái). Századok 140, 2006, 277–347.

Bálint 2007 Bálint Cs.: On "Orient preference" in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians and conquering Hungarians. In: J. Henning (ed.), Post-roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium Vol. 1. The Heirs of the Roman West. W. de Gruyter: Berlin-New York 2010, 545-562.

Bálint 2008 Bálint Cs.: Der Beginn der Mittelalwarenzeit und die Einwanderung Kubers. Antaeus 29-30, 2008, 29-61.

Bálint 2010 Bálint Cs.: A contribution to research on ethnicity: a view from and on the east. In: W. Pohl–M. Mehofer (Hrsg), Archaeology of Identity – Archäologie der Identität. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosphisch- Historische Klasse, Denkschriften 406. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17. Wien 2010, 145–182.

Bálint, *Italy* Bálint Cs.: The Avars "Byzantium" and Italy. An archaeological approach. (Megjelenés alatt. Köszönettel tartozom a szerzőnek, hogy kéziratát tanulmányozhattam).

Bálint M. 2000 Bálint M.: Az avarkor kőbetétes övei. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2, 2000, 133 139.

Bárdos 1995 Bárdos E.: La necropoli di Zamárdi. In: Gli avari. Un popolo d'Europa. Pubblicacioni della deputazione di storia patria per il Friuli 22. Curatore: G. C. Menis. Udine 1995, 151–163.

Bárdos 1996 Bárdos E.: Az avarkori öntött bronz korongok viseleti szokásához a zamárdi avar temető alapján. SMK 12, 1996, 47-106.

Bárdos 2000 Bárdos E.: La necropoli avara di Zamárdi. In: E. Arslan–M. Buora (red.), L'oro degli Avari. Milano-Udine 2000, 76-142.

Bárdos–Garam 2009 E. Bárdos–É. Garam: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi Rétiföldek I. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Budapest 2009.

Bárdos–Garam 2014 E. Bárdos–É. Garam: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi Rétiföldek II. Monumenta Avarorum Archaeologica 10. Budapest 2014.

Bârzu 2010 L. Bârzu: Ein gepidisches denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei. Archaeologica Romanica 4. Bukarest–Kolozsvár–Bistriţa 2010.

Bârzu–Harhoiu 2008 L. Bârzu–R. Harhoiu: Gepiden als Nachbarn der Langobarden und das Gräberfeld von Bratei. In: Bemmann–Schmauder 2008, 513–578.

Behrens 1947 G. Behrens: Merowingerzeit. Original-Altertümer des Römisch-Germanischen Zentralmuseum in Mainz. Mainz 1947.

Bemmann–Schmauder 2008 J. Bemmann–M. Schmauder (Hrsg.), Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Koll. zur Vor- und Frühgesch. 11. Bonn 2008.

Bemman et. al. J. Bemmann–K. Schneider–A. Gercen–S. Černyš–M. Mączyńska–A. Urbaniak(†)–U. von Freeden: Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Adym-Čorak, Južnyj I und Južnyj II am Fuße des Mangup. Monographien des RGZM 108. Mainz 2013.

Bende 2000 Bende L.: Tausírozott díszű övgarnitúra a pitvarosi avar temetőből. MFMÉ-StudArch 6, 2000, 199-217

Benecchi 2005 Fr. Benecchi: Il reticulum. In: M. P. Rossignani–M. Sannazaro–G. Legrottagile (a cura di), La signora del sarcofago. Una sepoltura di rango nella necropoli dell'Università Cattolica. Contributi di Archaeologia 4. Milano 2005, 103-119.

Bertram 2002 M. Bertram: Die frühmittelalterlichen Gräberfeld von pocking-Inzling und Reichenhall. Berlin 2002.

Between Byzantium and the Steppe 2016 Á. Bollók–G. Csiky–T. Vida (eds.), Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of his 70th Birthday. Budapest 2016, 469-497.

Bénazeth 1992 D. Bénazeth: L'art du métal au début de l'ère chrétienne. Catalogue du départemen des antiquités égyptiennes. Musée du Louvre. Paris 1992.

Bierbrauer 1979 V. Bierbrauer: Recenzió: A. Kiss: Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries ot the Avar Period /567-829/ in Hungary Vol.1. (red. I Kovrig), Budapest 1977. Byzantinische Zeitschrift 1979, 104-107.

Bierbrauer 1987 V. Bierbrauer: Invillino-Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 33. München 1987.

Bierbrauer 1992 V. Bierbrauer: Kreuzfibeln in der Mittelalpinen romanishen Frauentracht des 5.-7. Jahrhunderts: Trentino und Südtirol. In: Miscellanea di studi in onore di Giulia Mastrelli Anzilotti. Archivio per l'Alto Adige. Rivista di studi alpini LXXXVI, 1992, 1-26.

Bierbrauer 2002 V. Bierbrauer: Fibeln als Zeugnisse persönlichen Christentums südlich und nördlich der Alpen im 5. bis 9. Jh. Acta Praehistorica et Archaeologica 34, 2002, 209-224.

Bierbrauer 2004a V. Bierbrauer: "Romanen". In: Reallexikon für Germanischen Altertumskunde 25, 2004, 210-242.

Bierbrauer 2004b V. Bierbrauer: Die Keszthely-Kultur und die romanische Kontinuität in Westungarn (5.-8. Jh.). Neue Überlegungen zu einem alten Problem. In: H. Seibert–G. Thoma (Hrsg.), Von Sachsen bis Jerusalem. Menschen und Institutionen im Wandel der Zeit. Festschrift für Wolfgang Giese zum 65 Geburtstag. München 2004, 51-72.

Bierbrauer 2004c V. Bierbrauer: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: W. Pohl (Hrsg.), Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8. Wien 2004, 50-53.

Bierbrauer 2005a V. Bierbrauer: V. Bierbrauer: Archäologie der Langobarden in Italien: ethnische Interpretation und Stand der Forschung. In: W. Pohl–P. Erhart (Hrsg.), Die Langobarden.

Herrschaft und Identität. Forsch. Gesch. Mittelalter 9, Österr. Akad. Wiss., Phil.-Hist. Kl., Denkschr. 329. Wien 2005, 24–28.

Bierbrauer 2005b V. Bierbrauer: Kreuzfibeln und Tierfibeln als Zeugnisse persönlichen Christentums in der Romania Oberitaliens (5.-7. Jahrhundert). L'Italia alto-medievale tra archeologia e storia. Studi in ricordo di Ottone D'Assia (a cura di Sauro Gelichi) Padova 2005, 55-77, 309-319.

Bitenc–Knific 2001 P. Bitenc–T. Knific (eds.): Od rimljanov do slovanov. Kiállítási katalógus. Ljubljana 2001.

Bitenc–Knific 2012 P. Bitenc–T. Knific: pozdnoantične fibule v pobodi ptičev iz Slovenije. In: I. Lazar–B- Županek (eds), Emona med Akvilejo in Panonijo (Emona between Aquileia and Pannonia). Posvečeno dr. Ljudmili Plesničar Gec. Koper 2012, 429–446.

Blaich 2006 M. C. Blaich: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Eltville, Rheingau-Taunus-Kreis: Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Rheingaus vom 5. bis 8. Jahrhundert n. Chr, Volume 1. Habelt, 2006.

Bloch 1988 M. Bloch: Death and the concepts of Persons. In: S. Cederroth–C. Corlin–J. Lindstrom (eds.), On the meaning of death. Uppsala 1988, 11-29.

Bocsi 2008 Bocsi Zs.: Die Keramik aus zwei spätantiken Siedlungenam Balaton: Ordacsehi−Kistöltés und Zamárdi−Kútvölgy- dűlő, Komitat Somogy, Ungarn. In: Bemman−Schmauder 2008, 415-430.

Bodmer 1957 J.-P. Bodmer: Der Krieger der Merowingerzeit und seine Welt. Eine Studie über Kriegertum als Form der menschlichen Existenz im Frühmittelalter. Fraetz and Wasmuth Verlag AG, Zürich 1957.

Bollók 2011 Á. Bollók: Byzantine Jewellery of the Hungarian Conquest Period: a View from the Balkans. In: Entwistle –Adams (eds.), 2010, 179-191.

Bollók 2013 Bollók Á.: Apotropaion and Burial in Early Byzantium: Some Preliminary Considerations. In: Juhász E. (Hrsg.), Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West. Antiquitas – Byzantium – Renascentia V. Bibliotheca Byzantina. Budapest 2013, 227–241.

Bollók 2014 Bollók Á.: Bellerophon and Crucifixion? A brief note on late antique circular box brooches from Pannonia. In: Heinrich-Tamáska O.–Straub P. (Hrsg.): Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton/People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the Millennia. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2014, 259-279.

Bollók 2016 Bollók Á.: The „phylactery of the cross" and Late Antique/early medieval mortuary practices in the Eastern Mediterranean and on its fringes. In: I. Bugarski–O. Heinrich-Tamáska–V. Ivanišević–D. Syrbe 2016, 215-230.

Bollók 2015 Bollók Á.: The Archaeology of the Byzantine state – A non-specialist's approach. Antaeus 33, 2015, 265–314.

Bollók 2015 Bollók Á.: Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a honfoglalás kori díszítőművészethez. MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest 2015.

Bollók, *Diplomácia* Bollók Á.: A bizánci diplomácia és az avar elit a 6–7. században. Értelmezési kísérlet. (Kézirat, a szerző szívességéből ismerem).

Bollók–Takács 2012 Bollók Á.–Takács M., Byzanz und die Steppenvölker im frühmittelalterlichen Donauraum. Goldene Spuren vielfältiger Widersprüche. In: F. Daim (Hrsg.), Das goldene Byzanz und der Orient. Schallaburg 2012, 171-179.

Bortoli-Kazanski–Kazanski 1987 A. Bortoli-Kazanski–M. Kazanski: Les sites archéologiques datés du Ive au VII siècle au Nord et au Nord-Est de la Mer Noire: état de recherches. Traveaux et Mémoires 10, 1987, 447-466.

Bovini–Brandenburg 1967 G. Bovini –H. Brandenburg: Repertorium der Christlich-Antiken Sarkophage I. Rom und Ostia. Wiesbaden 1967.

Bozu 1993 O. Bozu: Obiecte creştine inedite de uz casmic. Furcile de tors pentra deget datate în secolele IV-VI e.n. Analele Banatului, arheologie – Istorie, S. N. II, 1993, 206-214.

Bóna 1956 Bóna I.: Die Langobarden in Ungarn. ActaArchHung 1956, 183-244.

Bóna 1961-62 Bóna I.: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6-7. Jahrhunderts in Westungarn. Alba Regia 2-3, 1961-1962, 49-68.

Bóna 1970 Bóna I.: Avar lovassír Iváncsáról. Grave of an Avar Horseman at Iváncsa. Arch. Ért. 97, 1970, 243-263.

Bóna 1971 Bóna I.: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945-1969). ActaArchHung 23, 1971, 265-336.

Bóna 1976 I. Bóna: Der Anbruch des Mittelalters. Budapest 1976.

Bóna 1980 I. Bóna: Studien zum Frühawarischen Reitergrab von Szegvár. ActaArchHung 32, 1980, 31-95.

Bóna 1983 Bóna, I.: A XIX. század nagy avar leletei (Die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts). SzMMÉ 1982-83, 1983, 81-160.

Bóna 1984 Bóna I.: A népvándorlás és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története I.1. (Die Geschichte der Völkerwanderungszeit und des Frühmittelalters. In: Die Geschichte Ungarns I.1.) Szerk./Hrsg.: Székely Gy. Budapest 1984, 265-273.

Bóna 1986 Bóna I.: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei. In: Dercsényi D. (szerk.), Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. I. Budapest 1986, 76, 78. [15-91]

Bóna 1987 Bóna I.: Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. In: H. Bott (Hrsg.), Germanen Hunnen und Awaren, Schätze der Völkerwanderungszeit, Ausstellungskatalog. Nürnberg 1987, 116-129.

Bóna 1986 Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271-896). Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Makkai L.–Mócsy A. (szerk.), Erdély története 3 kötetben. I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest 1986, 107-234, 565-582.

Bóna 1988 Bóna I.: Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. In: Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari. SSIC 1988, 437-463.

Bóna 1990 Bóna I.: Völkerwanderungszeit und Frühmittelalter (271-895). In: Köpeczi B. (Hrsg.), Kurze Geschichte Siebenbürgens. Budapest 1990.

Bóna 1998 Bóna I.: Das langobardenzeitliche Gräberfeld von Hegykő, Komitat Győr-Sopron. In: P. Anreiter–L. Bartosiewicz–E. Jerem–W. Meid. (eds), Man and the Animal World. Studies in Archaeology, Archaeozoology and Linguistics in memoriam Sándor Bökönyi. Archaeolingua 8. Budapest 1998, 109-120.

Bóna 2000 Bóna I.: Die Awarenfeldzüge und der Untergang der byzantinischen Provinzen an der Unteren Donau. In: Bálint Cs. (Hrsg.), Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6-7. Jh. Varia Archaeologica Hungarica X. Budapest–Napoli–Roma 2000, 163-183.

Bóna 2000a Bóna I.: Ein frühavarisches Gräberfeld in der Unio-Sandgrube von Várpalota. CommArchHung 2000, 123-160.

Bóna–Cseh–Nagy–Tomka–Tóth 1993 Bóna I.–Cseh J.–Nagy M.–Tomka P.–Tóth Á: Hunok–gepidák–langobardok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993.

Bóna–Nagy 2002 Bóna I.–Nagy M.: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol.1 (red. É.Garam et T.Vida) Budapest 2002.

Brather 2004 S. Brather: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie, Grundlagen und Alternativen. RGA-E 42. Berlin – New York 2004.

Brather 2005 S. Brather: Kleidung und Identität. Gruppierungen innerhalb der Bevölkerung Pleidelsheims zur Merowingerzeit. ZAM 32, 2004 (2005), 1-58.

Brather 2005 S. Brather: Symbole und Identitäten: Spätantike und frühmittelalterliche „Rangabzeichen" als Widerspiegelung von Gruppenzugehörigkeiten und –abgrenzungen. in: T. L. Kienlin (Hrsg.), Die Dinge als Zeichen: Kulturelles Wissen und materielle Kultur. Internationale Fachtagung an der Johann Wolfgang Geothe Universität - Frankfurt am Main 3-5 April 2003. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archeologie. Bonn 2005, 433-450.

Brather 2005 S. Brather: Memoria und representation. Frühmittelalterliche betsttungen zwischen Erinnerung und Erwartung. Historica archaeologica – RGA –E Band 70. Berlin – New York 2004, 247 – 284.

Brather 2007 S. Brather: Von der „Tracht" zur „Kleidung" Neue Fragestellungen und Konzepte ind er Archäologie des Mittelalters. ZAM 35, 2007, 185-206.

Brather 2007 S. Brather: Bestattungsrituale zur Merowingerzeit. Frühmittelalterliche Reihengräber und die Umgang mit dem Tod. In: Chr. Kümmel–B. Schweizer–U. Veit (Hrsg.), Körperinszenierung, Objektsammlung, Monumentalisierung. Totenritual und Grabkult in frühen Gesellscahften Archäologische Quellen in kulturwissenschaftlicher Perspektive. Tübinger Archäologische Taschenbücher 6. Münster 2007, 161-187.

Brather 2008 S. Brather: Kleidung, Bestattung, Identität. Die Präsentation sozialer Rollen im frühen Mittelalter. In: S. Brather (Hrsg.), Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. RGA-E 57. Berlin – New York 2008, 237-273.

Bratož 2005 R. Bratož: Eine Region im Wandel – Der West- und Mittelbalkanraum in spätantiken und Mittelalterlichen Chroniken. In: A. Goltz–H. Leppin–H. Schlange-Schöningen (Hrsg.), Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtschreibung., Millennium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n.Chr. Millennium Studies in the culture and history of the first millennium C.E., Bd. 25. de Gruyter: Berlin - New York 2005, 199-238.

Bratož 2011 R. Bratož: Die kirchliche Organisation in Westillyricum vom späten 4. bis um 600). In: O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.), Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden 2011, 211-248.

Brecciaroli Taborelli 1982 L. Brecciaroli Taborelli: Tomba longobarda da BorgoD'Ale. Quaderni della Soprintendenza Archeologica del Piemonte 1, 1982, 103-129.

Brokalakis 2012 Y. Brokalakis: Matrici di età protobizantina dall'imperio bizantino. In: I. Baldini–A. L. Morelli. (a cura di), Luoghi, artigiani e modi di produzione nell'oreficeria antica. Ornamenta 4, 2012, 213-234.

Brozzi 1970 M. Brozzi: La necropoli longobarda „Gall" in zona pertica in Cividale del Friuli. Atti del Convegno di studi longobardi. Cividale 1970, 102-132.

Brozzi 1989 M. Brozzi: La popolazione romana nel Friuli longobardo, 6.-8. secolo. Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 19. Udine 1989.

Bugarski 2012 I. Bugarski: On the *Jánoshida* Type Earrings and the seventh century byzantine finds from the Western balkans, with a retropspectiv view of the Vajska (Vajszka) cemetery In: Thesaurus Avarorum 2012, 246-233-254.

Bugarski–Heinrich-Tamáska–Ivanišević–Syrbe 2016 I. Bugarski–O. Heinrich-Tamáska–V. Ivanišević–D. Syrbe (Hrsg.): GrenzÜbergänge. Spätrömisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historische-archäologischen Forschung an der mittleren Donau. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 4. Remshalden 2016.

Bulle 1934 H. Bulle: Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu. Mitteilungen des DAI. Athenische Abteilungen 59, 1934, 147-240.

Burnell 1998 S. Burnell: Die reformierte Kirche von Sissach BL. Mittelalterliche Kirchenbauten und merowinngerzeitliche „Stiftergräber". Archäologie und Museum 38. Berichte aus Archäologie und Kantonsmuseum Baselland. Liestal 1998.

Burmeister 2009 S. Burmeister: Fighting wars, gaining status: on the rise of Germanic elites. In: D. Sayer–H. Williams (eds.), Morturay practices and social identities int he Middle Ages. Essays in burial archaeology in honour of Heinrich Härke. Exeter 2009, 46-63.

Büchsenschütz 2009 O. Büchsenschütz: Kulturgeographie und Archäologie. In: D. Karuse–O. Nakoinz (Hrsg.), Kulturraum und Territorialität. Archäologische Theorien, Methoden und Fallbeispiele. Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 13. Rahden/Westph. 2009, 65-70.

Bühler 2010 B. Bühler: Is it byzantinte metalwork or not? In: F. Daim–J. Drauschke (Hrsg.), Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 1. Welt der Ideen, Welt der Dinge. Mainz, 213-233.

Byzantium 2009 R. Cormack–M. Vassilaki: Byzantium 330 to 1453. Catalogue. London 2009.

Byzanz 2010 Byzanz. Pracht und Alltag. Ausstellungskatalog. Bonn 2010.

Byzanz, Kat. Padernborn 2001 Chr. Stiegmann (Hrsg.), Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Erzbisch0flichen Diözesanmuseum Padernborn. Padernborn 2001.

Byzanz, Kat. München 2004 L. Wamser (Hrsg.), Die Welt von Byzanz Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjhrigen Kultur. München 2004.

Capelle 1997 T. Capelle: Die Frühgeschichte (1.-9. Jahrhundert ohne römische Provinzen). In: J. Lüning-A. Jockenhövel–H. Bender–T. Capelle (Hrsg.): Deutsche Agrargeschichte. Vor- und Frühgeschichte. Stuttgart 1997, 403-406.

Castel Trosino, Cat. 1995 La necropoli altomedievale di Castel Trosino. Bizantini e Longobardi nelle marche. Silvana Editoriale: Milano 1995.

Chébab 1986 M. H. Chébab: Fouilles de Tyr. La nécropole IV. Description des fouilles. Bulletin du Musée de Beyrouth XXXVI. Paris 1986.

Christlein 1966 R. Christlein: Das alamannische Reihengräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 21. Kallmünz 1966.

Christlein 1971 R. Christlein: Das alamannische Gräberfeld von Dirlewang bei Mindelheim. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 25. Lassleben 1971.

Christlein 1973 R. Christlein: Besitzabstufungen zur Merowingerzeit im Spigel reicher Grabfunde aus Wet- und Süddeutschland. JRGZM 20, 1973, 147-180.

Christou 1991 K. Christou: Byzanz und die Langobarden. Von der Ansiedlung in Pannonien bis zur endgültigen Anerkennung (500-680). Historical Monographs 11. Athens 1991.

Ciglenečki 1994 S. Ciglenečki: Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike Slowenien. ArhVest 45, 1994, 239-266.

Ciriello et. al. 2015 R. Ciriello–C. Marchetta–A. Buscella–D. Mainelli–A. Santarelli: Nuovi dati su lavello altomedievale. Aquisizioni recenti e prospettive di ricerca. In: C. Ebanista–M. Rotili (a cura di), Aristocrazie e società fra transizione romano-germanica e alto Medioevo. Atti del Convegno internazionale di studi, Cimitile, Santa Maria Capua Vetere 14-15 giugno 2012. Giornate sulla tarda antichità e il medioevo, 6. Tavolario Edizioni, San Vitaliano (NA) Cimitile 2015, 120ff.

Clauβ 1976 G. Clauβ: Beobachtungen an merowingerzeitlichen Gräbern bei Hockenheim, Rhein-Neckar-Kreis. Archäologisches Korrespondenzblatt 6, 1976, 55-64.

Clauss 1976/77 G. Clauss, Strumpfbänder: Ein Beitrag zur Frauentracht des 6. und 7. Jahrhunderts n. Chr., JRGZM, 23–24, 1976/77 (1982), 54–88.

Clauβ 1989 G. Clauβ: Die Tragsitte der Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht im frühen Mittelalter. JRGZM 34, 1989, 491-603.

Crowfoot–Chadwick Hawkes 1967 E. Crowfoot–S. Chadwick Hawkes: Early Anglo Saxon Gold Braids. Medieval Archaeology 11, 1967, 42-86.

Crypta Balbi 2001 M. St. Arena–P. Delogu–L. Paroli–M. Ricci–L Saguì–L. Vendittelli (a cura di), Roma dall'antichita al medioevo archeologia e storia. Nel Museo Nazionale Romano Crypta Balbi. Roma 2001.

Curta 2001 F. Curta: The Making of the Slavs. History and Archaeology of Lower Danube Region c. 500–700. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Cambridge 2001, 74–228.

Curta 2002 F. Curta: Limes and cross: The religious dimension of sixth-century Danube Frontier of the Early-Byzantine Empire. Starinar LI, 2001 (2002), 45-70.

Curta 2005 F. Curta: Before Cyril and Methodius: Christianity and Barbarians beyond the Sixth- and Seventh-Century Danube Frontier. In: F. Curta (ed.), East Central and Eastern Europe in the Middle Ages. Ann Arbor 2005, 181-219.

Curta 2005 F. Curta: Female Dress and "Slavic" Bow Fibulae in Greece. Hesperia 74, 2005, 197, Fig. 4.

Curta 2006 F. Curta: Merovingian and Carolingian Gift Giving. Speculum 81, 2006, 671-699.

Curta 2006a F. Curta, Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250. Cambridge 2006, 70–110.

Curta 2008 F. Curta: The earliest avar-age stirrups, or the „stirrup controversy" revisited In: F. Curta (ed.), The other Europe in the middle ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450 – 450, volume 2. Leiden – Boston 2008, 297-325.

Curta 2008 F. Curta: Once again on Bow Fibulae of the "Pietroasele Type" (Werner's Class I F). AAH 59, 2008, 340, Fig. 17. [319-346.]

Curta 2010 F.Curta: 'Still waiting for the barbarians? The making of the Slavs in "DarkAge" Greece'. In: F. Curta (ed.), Neglected Barbarians. Turnhout: Brepols 2010, 403–78.

Curta 2011 F. Curta: Ženščina iz Dančen' ili k voprosy o fibulach tipa II s po Verneru. Tyragetia 5/1, 2011, 153-192.

Curta 2011 F. Curta: New Remarks on Christianity beyond the 6th and early 7th century frontier of Roman Empire. In: Heinrich-Tamaska 2011, 303-321.

Curta 2013a F. Curta: Seventh-Century Fibulae with Bent Stem in the Balkans. Archaeologia Bulgarica XVII,1, 2013, 49-70.

Curta 2013b F. Curta: Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the archaeology of warfare int he 6th to 7th century Balkans. In: A. Sarantis–N. Christie War and Warefare in Late Antiquity. Brill: Leiden-Boston 2013, 809-852.

Curta–Gândila 2011 F. Curta–A. Gândila: Too Much Typology, Too Little History: A Critical Approach to the Classification and Interpretation of Cast Fibulae with Bent Stem. Archaeologia Bulgarica XV, 3 (2011), 51-81.

Curta–Gândila 2011 F. Curta–A. Gândila: Sixth-century fibulae with bent stem. Peuce 11, 2013, 101-178.

Curta 2012 F. Curta: The Jägala fibula revisited, or remarks on Wrener Class II D. Estonian Journal of Archaeology, 16/1, 2012, 26-69.

Čaval 2013 S. Čaval, Poznoantične okrasne igle vrste stilus v Sloveniji. Arheološki vestnik 64, 2013, 197-248.

Čilinska 1966 Z. Čilinska: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. ArchSlov Fontes 7. Bratislava 1966.

Csallány 1954, 1956 D. Čallan': Pamjatniki vizantijskogo metalloobrabatyvajuščego iskusstva. I. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae 2 (1954) 311-348; 4 (1956) 261-291.

Csallány 1961 Csallány D.: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. (454-568 u. Z.) ArchHung 38. Budapest 1961.

Csallány 1962 Csallány D.: Byzantinische Schnallen und Gürtelbeschläge mit Maskenmuster. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae 10, 1962, 55-77.

Csallány G. 1906 Csallány G.: Régibb középkori temető Szentes határában. ArchÉrt 26, 1906, 292-302.

Csalog 1944-45 Csalog J.: A Szakály-Öreghegyi avar sírmező. (Das avarische Gräberfeld von Szakály-Öreghegy) ArchÉrt 1944-45, 295-299.

Csiky 2011 Csiky G.: Armament and Society in the Mirror of the Avar Archaeology. The Transdanubia-Phenomenon Revisited. In: I. M. Ţiplic (ed.), Proceedings of the 1st International Conference Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe. Sibiu, October 14th–17th, 2010, Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica 8, Supplementum 1. Sibiu 2011, 9-34.

Csiky 2012 Csiky G.: Saxe im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: Thesaurus Avarorum 2012, 371–393.

Csiky 2011-2012 Csiky G.: Az avar közelharci fegyverek története. Funkcionális megközelítés, Dolgozatok ÚS 6–7 (16–17), 2011–2012 (2013), 71–91, 1–6. tábla.

Csiky 2015 Csiky G.: Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Vol. 32, Brill: Leiden–Boston 2015.

Daim 1987 F. Daim: Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 3/1-2. Wien 1987.

Daim 2000 F. Daim: 'Keszthely'. RGA 16, 2000, 468-474.

Daim 2000 F. Daim: „Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: Daim, F (eds), Die Awaren am Rande der byzantinischen Welt. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck 2000, 77-204.

Daim 2002 F. Daim: Pilgeramulette und Frauenschmuck. Zu den Scheibenfibeln der frühen Keszthely-Kultur. Zalai Múz. 11, 2002, 113–124.

Daim 2003 F. Daim: The Avars and Avar Archaeology. An Introduction, In: Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms. In: H.-W. Goetz –J. Jarnut–W. Pohl (Eds.), The Transformation of the Roman World. Leiden-Boston 2003, 463-595.

Daim 2003a F. Daim: F. Daim: Vom Umgang mit toten Awaren. Bestattungsbräuche im historischen Kontext. In: Jarnut-Wemhof (Hrsg.) 2003, 2003, 41-60.

Daim 2010 F. Daim: Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts. In: Entwistle –Adams (eds.), 2010, 61-71.

Daim et al. 2010 F. Daim–J. Chameroy–S. Greiff–St. Patscher–P. Stadler–B. Tobias: Kaiser, Vogel, Rankenwerk. Byzantinischer Gurteldekor des 8. Jahrhunderts und ein Neufund aus Sudungarn. In: F. Daim–J. Drauschke, J. (Hrsg.): Byzanz – das Romerreich im Mittelalter 3. MonRGZM 84-3. Mainz 2010, 277–330.

Daim–Bühler 2012 F. Daim–B. Bühler: Awaren oder Byzanz? Interpretationsprobleme am Beispiel der goldenen Mantelschliese von Dunapataj. In: Thesaurus Avarorum 2012, 207-224.

Daim–Lippert 1984 F. Daim–A. Lippert: Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren. Wien 1984.

Daim–Koch–Samu 2017 F. Daim–U. Koch–L. Samu: Mit dem Bauchladen ins Awarenland. In: Forschungen in Franconofurd. Schriften des Archäologischen Museums, Frankfurt am Main 2017, 239-253.

Dal Rí–Rizzi 1994 L. Dal Rí–G. Rizzi: Il territorio altoatesino alla fine del VI e nel VII secolo d.C. In: Citta', Castelli, Campagne nei territori di Frontiera (secoli VI-VII. Cong. Monte Barro-Galbiate 1994. Montava 1995, 103, Fig. 18,3.

Dannheimer 1969 H. Dannheimer: Das alamannische Reihengräberfeld. In: Der Lorenzberg bei Epfach. Münch. Beitr. z. Vor. u. Frühgesch. 8. München 1969, 215-236.

Dannheimer 1980 H. Dannheimer: Ein Frauengrab des frühen Mittelalters in Ungarn. Mitteilungen der Freunde der Bayerischen Vor- und Frühgeschichte Nr. 15, vom April 1980, 1-4.

Dannheimer 1984 H. Dannheimer: Mittelalter. Münchner Jahrbuch der Bildenden Kunst XXXV, 1984, 240-241.

Dannheimer 1998 H. Dannheimer: Das Baiuwarische Reihengräberfeld von Aubing, Stadt München. Monographien der Prähistorischen Staatssammlung München 1. Stuttgart 1998.

Daskalov–Dimitrov 2001 M. Daskalov–D. J. Dimitrov: Za proizvodsvoto na nakiti prez VI-VII vek v b'lgarskite zemi. Arheologija 42/3-4, 2001, 69-74.

Daskalov 2012 M. Daskalov: Kolani i kolanii ukrasi ot VI-VII vek (ot dnešna B'lagarija i s'sednite zemli) / The 6th-7th Century Belt Sets and Belt Ornaments (Based on Artifacts from Present-day Bulgaria and the Neighbouring Territories). Sofia 2012.

Davidson 1952 G. R. Davidson: Corinth XII. The Minor Objects. Princeton 1952.

De Vingo 2014 P. De Vingo: Langobard lord in Central Emilia: the cemetery of Spilamberto (Modena – Northern Italy). In: E. Possenti (a cura di), Necropoli longobarde in Italia. Indirizzi della ricrrca e nuovi dati. Atti del Convegno internazionale 26 – 28 settembre 2011, Castello del Buonconsiglio. Trento 2014, 163-187.

Deichmann 1969 F. W. Deichmann: Ravenna. Hauptstadt der Spätantiken Abendlandes I. Stuttgart 1969.

Deichmann 1989 F. W. Deichmann: Ravenna, Hauptstadt der Spätantiken Abendlandes II. Kommentar, 3.Teil. Stuttgart 1989.

Deimel 1987 M. Deimel: Die Bronzekleinfunde in Magdalensberg. Kärtner Museumsschriften 71, 1987.

Demandt 1998 A. Demandt: Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr. Handb. Altertumswiss. III,6. München 1998, 212-240.

Deriziotis –Kouyoumtzoglou 2004 L. Deriziotis–Sp. Kouyoumtzoglou: Discovering unknown Chrsitian Perrhaibic Tripolis. In: L. Kypraiou (ed.). Thōrakion: aphierōma stē mnēmē tu Paulu Lazaridē. Athen 2004, 63-74. Pl. 26-27.

Dimitrov/Cičikova/Sultov/Dimitrova 1970 D. P. Dimitrov-M Cičikova-B. Sultov-A. Dimitrova: Arheologičeskie raskopki v vostočnom sektore Nove v 1966 g. Izvestija na Arheologičeskija Institut XXXII, 1970, 70, Ris. 22,g. (54-71).

Distelberger 2004a A. Distelberger: Österreichs Awarinnen. Feauen aus Gräbern des 7. 8. Jahrhunderts. Archäologische Forschungen in Niederösterreich 3. St. Pölten 2004.

Distelberger 2004b A. Distelberger: Die Darstellung von sozialem Alter bei Awarinnen aus österreichischen Gräberfeldern. Beiträge zur Mittealterarchäologie in Österreich 20, 2004, 25-42.

Dobos 2006 A. Dobos: Germanic influences on the wear of Early Avar Period in Transylvania. In: Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase. Bistriţa-Năsăud 2006, 911-927.

Dobos 2006 A. Dobos: The Reihengräberfelder in Transylvania after 100 Years of Archaeological Research. Acta Archaeologica Carpathica XLVI, 2011, 171-206.

Dobos 2010 A. Dobos: Lead pendants from the Avar Period cemetery at Noşlac (Alba County), Romania. Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans. l'Antiquité 32, 2010, 15-16.

Dobos 2001-2012 A. Dobos: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. Dolgozatok ÚS 6–7 (16–17), 2011–2012 (2013), 93–118.

Dobos 2012 A. Dobos: Girdle-Hangers decorated with hinged plates from the Gepidic and Early Avar Period in the Carpathian Basin. Archaeologiai Értesítő 137, 2012, /27-56/ 55.

Dobos 2013 A. Dobos: Dobos Alpár: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. Gepids or Avars. Problems related to the research of the row-grave cemeteries from the Early Avar Period in Transylvania. Dolgozatok VI-VII, 2011-2012 (2013) 93-118.

Dobos–Opreanu 2012 A. Dobos–C. H. Opreanu: Migration Period and early medieval Cemeteries at Fântânele (Bistrița-Năsăud County). Cluj-Napoca 2012.

Dobrovits 2004 M. Dobrovits: Hatalom és törzsi rendszer a második türk kaganátusban. Publicationes Universitatis Miskolciensis 9/3, 2004, 54-66.

Dölger 1932 F. J. Dölger: Eine Knaben-Bulla mit Christus-Monogramm auf einer Bronze des Provinzialmuseums in Trier. Antike und Christentum III. 1932, 253-256.

Drauschke 2009: J. Drauschke, Byzantinische Munzen des ausgehenden 5. bis beginnenden 8. Jahrhunderts in den ostlichen Regionen des Merowingerreiches. In: M. Wołoszyn (Hrsg.), Byzantine Coins in Central Europe between 5th and 10th Century. Krakau 2009, 279-323.

Drauschke, J. 2010a Halbmondförmige Goldohrringe aus bajuwarischen Frauengräbern. Überlegungen zu Parallelen und Provenienz. In: F. Daim–J. Drauschke (eds.): Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 3. Peripherie und Nachbarschaft. Mainz 2010, 175-188.

Drauschke 2010b J. Drauschke: Byzantine jewellery? Amethyst beads in East and West during the Early Byzantine period. In: Entwistle–Adams (eds.) 2010, 50-60.

Drauschke 2011 J. Drauschke: Zwischen Handel und Geschenk - Studien zur Distribution von Waren aus dem Orient, aus Byzanz und Mitteleuropa im östlichen Merowingerreich. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends 14. Rhden 2011.

Dresken-Weiland 1998 J. Dresken-Weiland: Repertorium der christlich-antiken Sarkophage II. Italian mit einem nachttrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt. Mainz am Rhein 1998.

Dumanov 2012 B. Dumanov: The Late Antique workshops of Jewellery south of the Lower Danube. Direct and indirect Evidence of Local Production. In: L. Vagalinski–N. Sharankov–S-Torbatov (eds.), The Lower Danube Roman Limes (1st-6th C. AD.) Sofia 2012, 406-428.

Duval–Jeremić 1984 N. Duval–M. Jeremić: L'Église j au sud de la ville, dite "Basilique à une Nef". In: N. Duval–V. Popović (eds.), Caričin Grad I. Collection de l'École Française de Rome 75. Beograd – Rome 1984, 91–146.

Effros 2002 B. Effros: Caring for Body and Soul. Burial and the Afterlife in the Merovingian World. University Park (Penn.) 2002.

Effros 2003 B. Effros: Merovingian Mortuary Archaeology and teh making of the Early Middle Ages. The transformation of the classical heritage 35. Berkeley 2003.

Eger 2005 Chr. Eger: Matrices d'estampage byzantines pour garnitures de selles et de brides du Musée National d'Alger. In: X. Delestré–P. Périn–M. Kazanski, Michel (eds.), La Méditerranée et le monde mérovingien: témoins archéologiques. Bulletin Archéologique de Provence, Supplement 3. Aix-en-Provence 2005, 293-297.

Eger 2005 Chr. Eger: Zur Verbreitung und Herkunft der Polyederohrringe im südwestlichen Mittelmeerraum. Madrider Mitteilungen 46, 2005, 437-471.

Eger 2010a Chr. Eger: Byzantine Dress Accessories in North Africa: *Koiné* and Regionality. In: Entwistle–Adams 2010, 133-140.

Eger 2010b Chr. Eger: Byzantinische Gürtelschnallen aus Nordafrika – ein typologischer Überblick. Ephemeris Napocensis 20, 2010, 129-168.

Eggers 2007 M. Eggers: Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes "Pannonien" in "westlichen (fränkischen) Quellen des Frühmittelalters. Südost-Forschungen 65/66, 2006/2007 [2007], 1–26.

Ekengren 2009 F. Ekengren: Ritualization - Hybridization - Fragmentation: The mutability of Roman vessels in Germania Magna AD 1-400. Acta Archaeologica Lundensia, Series in Prima 4°, No 28. Lund 2009.

Elbern 1986 V. H. Elbern: Per Speculum in Aenigmate, die "Imagi Creationis" an einem frühchristlichen Phylakterion. In: O. Feld–U. Peschlow (Hrsg.), Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst, gewidmet Friedrich Wilchelm Deichmann, Teil 3. Bonn 1986, 67-73.

Endrődi–Horváth 2002 Endrődi A.–Horváth M. A.: Kora bronzkori és avar kori sírok Budapest, Csepel-szigeten. Csepel-Vízmű (Budapest, XXI., II. Rákóczi F. út 345.). Régészeti Kutatások Magyarországon 1999. Budapest 2002, 36-44.

Engels 2008 Chr. Engels: Die merowingischen Garbfunde von Mainz-Finthen, Gewann „Auf Der Hopp". Ein Beitrag zur frühen fränkischen Besiedlung in Rheinhessen. Mainzer Archäologische Schriften 8, 2008, 1-134.

Entwistle–Adams 2010 Chr. Entwistle–N. Adams (eds.), Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewelleery. British Museum research Publication 178. London 2010.

Ercegović-Pavlović 1973-74 S. Ercegović-Pavlović: Avarski konjanički grob iz Mandjelosa. Starinar 24-25 Sl. IV:1. 1973-1974.

Erdélyi–Németh 1969 Erdélyi I.–Németh P.: A Várpalota-gimnáziumi avar temető – Awarenfriedhof Várpalota-Gymnasium. VMMK 8, 1969, 167-198.

Evison–Hill 1996 V. I. Evison–P. Hill: Two anglo-saxon cemeteries at Beckford, Hereford and Worcester. CBA Research Report 103. York 1996.

Éry 2001 Éry K.: Further anthropological investigations on an Early Avar Period population at Csákberény–Orondpuszta. Alba Regia 30 (2000) 2001, 37-60.

Facsar et al. 1977 G. Facsar–I. Skoflek–Á. Salamon: Eine Kapselfrucht (Antirrhinum) aus einer römischen Bulla und Bullen aus Bestattungen von Intercisa. Mitt. Arch. Inst. Ungar. Akad. 7, 1977, 93-110.

Fehr 2010 H. Fehr: Germanen und Romanen im Merowingerreich. Frühgeschichtliche Archäologie zwischen Wissenschaft und Zeitgeschehen. Ergänzungsbände zum RGA 68. De Gruyter 2010.

Fettich 1926 Fettich N.: Az avarkori műipar Magyarországon (Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn) ArchHung 1. Budapest 1926

Fettich 1942-43 N. Fettich: Der Fund von Čadjavica. Viestnik Hrvatskog Arheložkogo Družtva 22-23, 1942-43, 55-61.

Fettich 1944 Fettich N.: Győr története a népvándorláskorban (Die Geschichte von Győr in der Völkerwanderungszeit) Győr 1944.

Fettich 1951 N. Fettich: Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. ArchHung 31 (1951).

Fettich 1964 N. Fettich: A jutasi avarkori temető revíziója. Revision des Gräberfeldes von Jutas. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2, 1964, 79-118.

Fettich 1965 N. Fettich: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. StudArch III. Budapest 1965.

Fiedler 1992 U. Fiedler: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 11. Bonn 1990.

Fiedler 1992 U. Fiedler: Die Gürtelbesatzstücke von Akalan. Ihre Funktion und kulturelle Stellung. Bulletin Institut Archeologique (Sofija) 38, 1994, 31-47.

Fiedler 2004 U. Fiedler: Rez.: Attila Kiss, Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. EAZ 45, 2004, 604-607.

Fischer 1993 Th. Fischer: Das bajuwarische Reihengräberfeld von Staubing. Studien zur Frühgeschichte im bayerischen Donauraum. Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung 26. Kallmünz 1993.

France-Lanord–Fleury 1992 M. Fleury–A. France-Lanord: Das Grab der Arnegundis in Saint-Denis. Germania 40, 1962, 341-359.

France-Lanord–Fleury 1998 M. Fleury–A. France-Lanord: Les trésors mérovingien de la Basilique de Saint-Denis. Woippy-Parc de Berlange 1998.

Frey 2006: A. Frey, Gürtelschnallen westlicher Herkunft im östlichen Frankenreich. Untersuchungen zum Westimport im 6. und 7. Jahrhundert. Monogr. RGZM 66 (Mainz 2006).von Freeden 1985 U. von Freeden: Das Grab eines awarischen Reiters v von Moos-Burgstall. BerRGK 65, 1985, 5-24.

von Freeden 1987 U. von Freeden: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Moos-Burgstall. BerRGK 68, 1987, 493-637.

von Freeden 1991 U. von Freeden: Awarische Funde aus Süddeutschland? Jb RGZM 38, 1991, 593-627.

von Freeden 2000 U. von Freeden: Das engzellige Cloisonnés und die Eroberung Südarabiens durch die Sassaniden. Germania 78, 2000, 99-124.

von Freeden 2009 U. von Freeden: Die frühmittelalterlichen Adelsgräber von Straubing St. Peter. Jahresbericht des Historischen Vereins für Straubing und Umgebung 110, 2009, 79-157.

von Freeden–Lehmann 2005 U. von Freeden–D. Lehmann: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Peigen, Gem. Pilsting, Lkr. Dingolfing-Landau. Schriftenreihe des Niederbayerischen Archäologiemuseums Landau 2. Landau a.d. Isar 2005.

von Freeden–Vida 2008 U. von Freeden–T. Vida: Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeldes von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. Vorbericht und Überblick über langobardenzeitliche Besiedlung am Plattensee. Germania 85, 359-384.

Fuchs–Werner 1950 R. Fuchs–J. Werner: Die lamgobardischen Fibeln aus Italien. Berlin 1950.
Gaitsch 2005 W. Gaitsch: Eisenfunde aus Pergamon. Geräte, Werkzeuge und Waffen. Pergamonische Forschungen 14. Berlin – New York 2005.

Garam 1980 Garam É.: Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben. ActaArchHung 32, 1980, 161-180.

Garam 1990 Garam É.: Bemerkungen zum ältesten Fundmaterial der Awarenzeit. In: H. Frieseinger–F. Daim (Hrsg.), Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse 204. veröff. Der Komission für Frühmittelalterforschung 13. Wien 1990, 253-260.

Garam 1990a Garam É.: Bizánci típusú csüngő préselőmintája Tiszafüredről. FolArch 41, 1990, 73-86.

Garam 1993 Garam É.: Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus der Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. Budapest 1993.

Garam 1993a Garam É.: Die awarenzeitlichen Scheibenfibeln. ComArchHung 1993, 99-134.

Garam 1995 Garam É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred Cemeteries ot the Avar Period /567-829/ in Hungary (eds. A.Kiss–É.Garam) Vol.3. Budapest 1995.

Garam 1998 Garam É.: Avar kori csont ostor- vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok. CommArchHung 1998, 109-121.

Garam 2000 Garam É.: Über die Beziehung der byzantinischen Goldschnallen und der awarenzeitlichen Pseudoschnallen. In: Bálint Cs. (Hrsg.), Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert. Varia Archaeologica Hungarica 10. Budapest 2000, 215–228.

Garam 2001 Garam É.: Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Monumenta Avarorum Archaeologica. Vol. 5. Budapest.

Garam 2002 Garam É.: Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern. CommArchHung 2002, 153-176; 172, Abb. 11.

Garam 2002a Garam É.: Die Verbindung awarenzeitlicher Fürsten- und Gemeinvolk-Grabfunde mit dem Schatz von Nagyszentmiklós. In: Gold der Awaren. Der Goldschatz von Nagyszentmiklós. Hg.: T. Kovács – É. Garam. Budapest 2002, 81-112.

Garam 2003 Garam É.: Avar kori fibulák ArchÉrt 128, 2003, 95-123.

Garam 2002 Garam É.: Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern. CommArchHung 2002, 153-176.

Garam 2005 Garam É.: Avar kori női fejdíszek. ZM 14, 2005, 169-181.

Garam 2011 É. Garam, Az avar kori nők csüngős övű viselete a 6–8. században. Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.–8. Jahrhundert. ArchÉrt 136, 2011, 63-93.

Garam 2016 Garam É.: Lemezkeresztek avar kori koporsókon. In: Tóth–Vida–Takács 2016, 252.

Garam, *Zamárdi III.* Garam É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zamárdi. Monumenta Avarorum Archaeologica (Megjelenés alatt).

Garam–Vaday 1990 Garam É.–Vaday A. H.: Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. ComArchHung 171-219.

Garscha 1970 F. Garscha: Die Alamannen in Südbaden. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A. 11. Berlin 1970.

Gavrituhin 1997 I. O. Gavrituchin: Palčatye fibuly pražskich pamjatnikov Podnestrov'ja. In: A. P. Abramov et al. (red.), Drevnosti Severnogo Kavkaza i Pričernomorja. Moskava 1991, 127-142.

Gavrituhin 1997 I. O. Gavrituchin: Malen'kie trapecevidnye podveski s poloskoj iz pressovanny tocek po niznemu kraju. Gistaryčna-Arhealagičny Zbornik (Mensk) 12, 1997, 43-58.

Gavrituchin 2001 I. O. Gavrituchin: Chronologija „sredneavarskogo" perioda. In: Trudy po archeologii. Stepi Evropy v epochu srednevekov'ja 2. Chazarskaja vremja. Doneck 2001. 45-162.

Gavrituchin 2002 I. O. Gavrituchin: Fibuly vizantijskogo kruga v vostočnoj Evrope (litye dunajsko-illirijskie). – Fibulas of Byzantine Type in Eastern Europe. Materialy po archeologii, istorii i ėtnografii Tavrii, IX, 2002, 229-250.

Gavrituchin 2003 I. O. Gavrituchin: Fibula iz Luki-Kavetčinskoj v kontekste slavjano-vizantijskich svjazej. In: M. Dulinicz (ed.), Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średnioweczu. Lublin-Warsawa 2003, 197-206.

Gavrituchin 2008 I. Gavrituchin: Antiquities of the Avar Khaganat and the Southern part of Eastern Europe. Periodization, dating and synchronization. Antaeus 29-30, 2008, 48-72.

Gáll 2014 E. Gáll: The Avar Conquest and what followed. Some ideas on the process of 'Avarisation' of Transylvanian Basin (6th-7th centuries). In: Sorin Cociş (Hrsg.), Archäologische beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 7. Cluj-Napoca 2014, 295-324.

Geary 1983 P. Geary: Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Age. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 113, 1983, 15-26.

Geary 2002 P. Geary: The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe. Princeton 2002.

Geisler 1998 H. Geisler: Das frühbairische Gräberfeld Straubing-Bajuwarenstraße I. Internationale Archäologie 30. Straubing 1998.

Genčeva 1989 E. Genčeva: Za tipologičeskata razvitie na k'snorimskite fibuli s podvito krače v Južna B'lgarija. Arheologija 1989/4, 30-36.

van Gennep 1909 A. van Gennep: Les rites de passage. Paris 1909 (Übergangsriten. Frankfurt am Main 1986)

Giagkake 2004 A. Giagkake, Ta chrisa filakta. In Protobizantine Eleuterna I. P. Themelis (Szerk.),. Athen 2004, 187-204.

Giesler 1998 J. Giesler: Frühmittelalterliche Funde aus Niederkassel, Rhein-Sieg-Kreis. Bonner Jahrb. 183, 1983, 475ff.

Gill 1986 M. V. Gill: The Small Finds in: Excavations at Saraçhane in Istanbul I. The Excavations, structures, architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Mollucs. Ed by R.M. Harrison Princeton 1986, 226-278.

Giostra 2007 C. Giostra: Luoghi e segni della morte in età longobarda: tradizione nelle pratiche dell'aristocrazia. In: G. P. Brogiolo–A. Chavarría Arnau (a cura di), Archaeologia e Società tra Tardo Antico e Alto Medioevo. Documenta Archaeologica 44. Mantova 2007, 311-344.

Glaser 2002 F. Galser: Die Bildmotive der Scheibenfibeln aus Keszthely. ZM 11, 2002, 145-153.

Glaser–Gugl 1996 F. Glaser–Chr. Gugl: Ausgrabungen westlich der frühchristlichen Kirche extra muros in Teurnia. Mitteilungen der Christlichen Archäologie 2, 1996, 9-27.

Golden 1992 P. B. Golden: An Introduction to the history of the Turkic Peoples. Etnogenesis and State. Formation in Medieval and Early Modern Eurasia in the Middle East. Wiesbaden 1992.

Gomolka–Fuchs 1982 G. Gomolka–Fuchs: Die Kleinfunde vom 4.-6Jh. aus Iatrus In: Iatrus Krivina II. Berlin 1982, 149-205.

Göckenjan 1980 H. Göckenjan: Zur Stammesstruktur und Heeresorganisation altaischer Völker. Das Dezimalsystem. In: K.-D. Grothusen–K. Zernack (Hrsg.), Festschrift für H. Ludat zum 70. Geburtstag. Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Osten. Europa-Slavica-Europa Orientalis 100. Gießen 1980, 51-86.

Graßl 1984 H. Graßl: Die ethnischen und sozialökonomischen Bedingungen für die Romanisierung des Ostalpenraumes in der Spätantike. Grazer Beiträge, Zeitschrift für die Klassischen Altertumswissenschaften 11, 1984, 251-267. [=H. Graßl (Hrsg.) Kulturhistorische und Archäologische Peobleme des Südostalpenraumes in der Spätantike. Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria Wien-Graz-Köln 1985, 61-70.]

Grünewald 1988 Chr. Grünewald: Das alamannische Gräberfeld von Unterthürheim, Bayerisch-Schwaben. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A59. Kallmünz 1988.

Grünewald 2001 V. Grünewald: Frühmittelalterliche Grabfunde im Bereich der unteren Wied (Neuwieder Becken). UPA 77. Habelt, Bonn 2001

Guest–Mitchell–Nallbani–Gongecaj 2004 P. Guest–J. Mitchell–E. Nallbani–Sh. Gongecaj: The small finds and coins. In: R. Hodges–W. Bowden–K. Lako (eds.), Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-99. Oxford 2004, 294-295, Fig. 16,3.

Gulyás 2017 Gulyás B.: A Tiszántúl és a Délkelet-Dunántúl kapcsolata a kora avar korban I. Sztyeppei eredetű temetkezések Szekszárd–Bogyiszlói út és Kölked–Feketekapu B temetőiben (Kézirat, megjelenés alatt. A szerző szívességéből ismerem).

Gutsmiedl-Schümann 2010 D. Gutsmiedl-Schümann: Das frühmittelalterliche Gräberfeld Aschheim-Bajuwarenring. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A94. Kallmünz/Opf. 2010.

Gütermann 2011 S. Gütermann: Faltstühle in frühmittelalterlichen Gräbern. Vorkommen, Konstruktion und Bedeutung. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 39, 2011, 37-107.

Haas-Gebhard 1998 B. Haas-Gebhard: Ein frühmittelalterliches Gräberfeld bei Dittenheim (D). Europe médiévale Band 1. Éditions Monique Mergoil. Montagnac 1998.

Hajnal 2003 Hajnal Zs.: Mécsesek a Kölked-feketekapui avar telepről. ArchÉrt 128, 2003, 177-209.

Hajnal 2005 Hajnal Zs.: Késő antik jellegű kerámia a kölkedi telepről. CommArchHung 2005, 437-480.

Hajnal 2012 Hajnal Zs.: A Kölked-feketekapui ’A’ és ’B’ temetők együttes értékelése. In: Thesaurus Avaroum 2012, 607-644.

Hakenbeck 2007 S. Hakenbeck: Situational ethnicity and nested identities: New approaches to an oldp. Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 14, 2007, 19-27.

Hakenbeck 2011 S. Hakenbeck: Local, regional and ethnic identities in early medieval cemeteries in Bavaria. Contributi di Archeologia Medievale 5. Firenze: All’Insegna del Giglio 2011.

Hakenbeck 2011a S. Hakenbeck: Roman or barbarian? Shifting identities in early medieval cemeteries in Bavaria. Postclassical archaeologies 1, 2011, 62-63.

Hakenbeck et al. 2010 S. Hakenbeck–E. McManus–H. Geisler–G. Grupe–T. C. O'Connell: Diet and Mobility in Early Medieval Bavaria: A Study of Carbon and Nitrogen Stable Isotopes. American Journal of Physical Anthropology 143, 2010, 235-249.

Haldon 1993 J. F. Haldon: Byzantium in the seventh century the transformation of a culture. Cambridge University Press, 1997.

Halle 2003 P. J. Halle: The state and the military: a nomadic perspective. In: I. Schneider (ed.), Militär und Staatlichkeit. Orientwissenschaftliche Hefte, 12, Mitteilungen des SFB 'Differenz und Integration' 5. Halle 25-68.

Hall–Silliman 2006 M. Hall–S. T. Silliman (eds.): Historical Archaeology. Blackwell Studies in Global Archaeology. Blackwell Publishing 2006.

Halsall 1992a G. Halsall: Social change around A.D. 600: an Austrasian perspective. In: M. O. H. Carver (ed.), The Age of Sutton Hoo. The Seventh Century in North-Western Europe. The Boydell Press: Woodbridge 1992, 265-278.

Halsall 1992b G. Halsall: The Origins of the Rheihengräberzivilisation. Fourty years on. In: J. F. Drinkwater–H. Elton (eds.), Fifth Century Gaul. A crisis of Identity? Cambridge 1992, 196-207.

Halsall 2007 G. Halsall: Archaeology and the late Roman frontier in Northern Gaul: The so-called „*Föderatengräber*" revisited. In: Pohl–Reimitz 2000, 170185.

Halsall 2007 G. Halsall: Barbarian Migrations and the Roman West 376–568. Cambridge Medieval Textbooks. Cambridge 2007.

Hampel 1905 J. Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I-III. Braunschweig 1905.

Hansen 2004 Chr. M. Hansen: Frauengräber im Thüringerreich. Zur Chronologie des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. Basler Hefte zur Archäologie 2. Basel 2004.

Hardt 2004 M. Hardt: Gold und Herrschaft. Die Schätze europäischer Könige und Fürsten im ersten Jahrtausend. Europa im Mittelalter. Abhandlungen und Beiträge zur historischen Komparatistik *6*. Berlin: Akademie Verlag 2004.

Harhoiu 1999-2001 R. Harhoiu: Quellenlage und Forschungsstand der Frühgeschichte Siebenbürgens im 6.–7. Jahrhundert, Dacia N.S. 43–45, 1999–2001, 97-158.

Harhoiu 2001 R. Harhoiu: Archäologische Kulturgruppen des 6.–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. Forschungsgeschichtliche Überlegungen, SlovArch 49, 2001, 139–163.

Harhoiu 2010a R. Harhoiu: Where did all the Gepids go? A Sixth- to Seventh-century Cemetery in Bratei. (Romania). In: F. Curta (ed.), Neglected Barbarians. Studies in the early Middle Ages 32. Turnhout 2010, 209-244.

Harhoiu 2010b R. Harhoiu: Chorologische und chronologische Betrachtungen zum Gräberfeld 3 von Bratei. In: Bârzu 2010, 149-159.

Harris 2003 A. Harris: Byzantium Britain and The West. The Archaeology of Cultural Identity AD 400-650. Charleston 2003.

Haseloff 1981 G. Haseloff: Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Vorgesch. Forsch. 17. Berlin–New York 1981.

Hauser 1992 St. Hauser: Spätantike und frühbyzantinische Silberlöffel. Bemerkungen zur Produktion von Luxusgütern im 5. bis 7. Jahrhundert. Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 19. Münster 1992.

Härke 1992 H. Härke: Changing Symbols in a Changing Society: the Anglo-Saxon weapon burial rite in the seventh century. In: M. O. H. Carver (ed.), The Age of Sutton Hoo. The Seventh Century in North-Western Europe. The Boydell Press. Woodbridge 1992, 149-166.

Heather 2005 P. Heather : The Fall of the Roman Empire: A New History. London 2005.

Heather 2011 P. Heather: Invasion der Barbaren. Die Entstehung Europas im ersten Jahrtausend nach Christus. Stuttgart 2011.

Heinrich-Tamaska 2002 Heinrich-Tamáska O.: Megjegyzések a kora avar kori ötvösművészethez a fogazással díszített leletek kapcsán. MFMÉ – StudiaArch 8, 2002, 282.

Heinrich-Tamáska 2002 Heinrich-Tamáska O.: Ungarn. Die Erforschung des frühen Christentums im mittleren Donauraum (4.-9. Jahrhundert). In: Ch. Stiegmann–M. Kroker–W. Walter (Hrsg.), Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter II. Katalog. Paderborn 2013, 527-551, 529, 818.

Heinrich-Tamáska 2004 Heinrich-Tamáska O.: Állatornamentika a Keszthely környéki 6. századi leleteken. ArchÉrt 129, 2004, 173.

Heinrich-Tamáska 2005 Heinrich-Tamáska O.: Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 11. Innsbruck 2005.

Heinrich-Tamáska 2005a Heinrich-Tamáska O.: További adatok a fogazással díszített leletek készítési módjához: a konstrukció. MFMÉ – StudArch 11, 2005, 147-188.

Heinrich-Tamáska 2006 Heinrich-Tamaska O.: Tier- und Zahnschnittornamentik im awarenzeitlichen Karpatenbecken. BerRGK 87, 2006, 505-655.

Heinrich Tamáska 2007-2008 Heinrich-Tamáska O.: Bemerkungen zur Transformation spätantiker Strukturen in Pannonien am Beispiel von Keszthely-Fenékpuszta. Acta Arch. Carpatica XLII-XLIII, 2007-2008, 199-229.

Heinrich-Tamáska 2008 Heinrich-Tamáska O.: Bemerkungen zur Landschafts- und Raumstruktur auf dem Gebiet der „Keszthely-Kultur“. In: Bemmann–Schmauder 2008. 431-447.

Heinrich-Tamáska 2010 Heinrich-Tamáska O.: Sakral- oder Profanbauten? Zur Funktion und Datierung der *Kirchen* von Keszthely-Fenékpuszta (Komitat Zala, Ungarn). In: N. Krohn (Hrsg.), Kirchenarchäologie heute. Fragestellungen – Methoden – Ergebnisse. Veröff. Alemannisches Inst. 76, Darmstadt 2010, 91–112.

Heinrich-Tamaska 2011 Heinrich Tamáska O. (Hrsg.): Keszthely-Fenékpuszta im Kontext Spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2011.

Heinrich-Tamáska 2011 Heinrich-Tamáska O.: Die spätrömische Innenbefestigung von Keszthely-Fenékpuszta: Innere Chronologie und funktioneller Wandel. In: Orsolya Heinrich-Tamáska (Hrsg.), Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2 (Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden/Westf. 2011) 653–702.

Heinrich- Tamáska 2012 Heinrich-Tamáska O.: Spuren, Abbruch und Neuanfang: Spuren des Christentums in Pannonien im 4.-9. Jahrhundert. In: O. Heinrich-Tamáska–N. Krohn–S. Ristow (Hrsg.), Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund. Internationale Tagung im Dezember 2010 in Bergisch-Gladbach. Schell + Steiner: Regensburg 2010, 213-237.

Heinrich Tamáska 2013 Heinrich Tamáska O.: Tierornamentik auf Gold und Silber – Zeichen von Herrschaft und Identität? In: M. Hardt–O. Heinrich Tamáska (Hrsg.), Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im Mittleren Donauraum. Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Tengelic, 16.-19.11.2011. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Weinstadt 2013, 381-405.

Heinrich-Tamáska 2013 Heinrich-Tamáska O. (Hrsg.): Keszthely-Fenékpuszta: Katalog der Befunde und ausgewählter Funde sowie neue Forschungsergebnisse. Castellum Pannonicum Pelsonense 3. Budapest-Keszthely-Leipzig-Rahden 2013.

Heinrich-Tamáska 2015 Heinrich-Tamáska O.: *Civitates et castra* im Lichte der Kontinuitätsforschung: zwei Beispiele aus Pannonien (5.–7. Jh. n. Chr.). In: O. Heinrich-Tamáska–H. Herold–P. Straub–T. Vida (Hrsg.), "Castellum, Civitas, Urbs" Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa – Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europa. Castellum Pannonicum Pelsonense 6. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/West. 2015, 45–69.

Heinrich-Tamáska 2016 Heinrich-Tamáska O.: Byzantine goldsmithing in Avaria? Exchange and transfer at the edge oft he Empire during the seventh century AD. In: O. Heinrich-Tamáska– I. Bugarski–V. Ivanišević–D. Syrbe (Hrsg.), GrenzÜbergänge. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter. Band 4. Remshalden 2016, 273-290.

Heinrich-Tamáska–Schweissing 2011 O. Heinrich-Tamáska–M. Schweissing: Strontiumisotopen- und Radiokarbonuntersuchungen am anthropologischen Fundmaterial von Keszthely-Fenékpuszta: Ihr Aussagepotenzial zur Frage der Migration und Chronologie. In: Heinrich-Tamáska 2011, 457–474.

Heinrich-Tamáska–Müller–Straub 2012 Heinrich-Tamáska O.–Müller R.–Straub P.: A fenékpusztai római erőd évszázadai. Zalaegerszeg 2012.

von Hessen 1964 O. von Hessen: Un ritrovamento bavaro del VII secolo da Brescia. Commentari dell'Ateneo di Brescia 2, 1964, 171-180.

von Hessen 1964a O. von Hessen: Die Funde der Reihengräberzeit aus dem Landkreis Traunstein. Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung 7. Kallmünz 1964.

von Hessen 1971a O. von Hessen: Die langobardischen Funde aus dem Gräberfeld von Testona (Moncalieri/Piemont). Memoria dell'Accademia delle Sienze di Torino, ser. 4, n. 23. Torino 1971.

von Hessen 1971b O. von Hessen: Primo contributo alla archeologia longobarda in Toscana – Le necropoli. Accademia Toscana di Scienze e Lettere "La Colombaria" – Studi XVIII, 1971.

von Hessen 1975 O. von Hessen: Secondo contributo alla archeologia longobarda in Toscana – Reperti isolati e di provenienza incerta. Accademia Toscana di Scienze e Lettere "La Colombaria" – Studi XLI, 1975.

von Hessen 1980 O. von Hessen: Ein „awarisches" Frauengrab aus der Provinz Reggio Emilia. ArchKorr 10, 1980, 58.

von Hessen 1984 O. von Hessen: Das langobardische Adelsgrab aus Castel Vint (Provinz Belluno). Germania 62, 1984, 456.

Hilberg 2009 V. Hilberg: Masurische Bügelfibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren. Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary 2. Schriften des Archaeologischen Landesmuseums 9. Wachholtz Verlag: Neumünster 2009.

Hobsbawm 1983 E. Hobsbawm: Introduction: Inventing Tradition. in: E. Hobsbawm–T. Ranger (eds.), The Invention of Tradition. Cambridge 1983, 1-14.

Hodder 1982 J. Hodder: Symbols in Action. Cambridge 1982.

Hodges 1982 R. Hodges: Dark Age Economics. The Origins of Towns and Trade, A.D. 600–1000. London 1982.

Hodges 2012 R. Hodges: Dark Age Economics. A new audit. Bristol Classical Press 2012.

Horden–Purcell 2000 P. Horden–N. Purcell: The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History. Blackwell: Oxford 2000.

Horedt 1958 K. Horedt: Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Bukarest 1958.

Horedt 1971 K. Horedt: Die Deutung des Gräberfeldes von Környe. JRGZM 18, 1971, 200-208.

Horedt 1985 K. Horedt: Das Fortleben der Gepiden in der frühen Awarenzeit. Germania 63, 1985, 164-168.

Horedt 1986 K. Horedt: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Antiquitas 3. Bonn 1986, 33.

Horváth 1935 Horváth T.: Az üllői és a kiskőrösi avar temető (Die avarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös) ArchHung 19. Budapest 1935.

Horváth 2006 Horváth E.: A langobárd ékkő- és üvegberakás technológiai sajátosságainak vizsgálata a várpalotai és a jutasi fibulákon (The technological Analysis of the Langobard preciosus stone and glass inlay on the Brooches of Várpalota and Jutas). VMMK 24, 2006, 49-66.

Horváth 2012 E. Horváth: Cloisonné jewellery from the Langobardic Pannonia: Technological evidence of workshop practice. In: V. Ivaniševiš–M. Kazanski (eds.), The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration. Collège de France – CNRS. Centre de recherche d'histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 36./Arheološki Institut Beograd - Posebna Izdanja, Knjiga 51. Paris-Beograd 2012, 207-242.

Horváth–Rácz 2016 Horváth, E.–Rácz, Zs.: Egy különleges nyakék a Keszthely–Fenékpuszta-horreumi temető 5-ös sírjából. In: Csécs, T.–Takács, M. (szerk.): Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. Győr 2016, 311-317.

Høilund Nielsen 1997 K. Høilund Nielsen: Animal Art and the Weapon-Burial Rite – a Political Badge ? In: Høilund-Nielsen, K.–Jensen, K. C. (eds), Burial and Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data. Aarhus 1997, 129-148.

Høilund Nielsen 1998 K. Høilund Nielsen: Animal style – a symbol of might and myth: Salin's Style II in a European context. Acta Archaeologica 69, 1998, 1-52.

Ibler 1981 U. Ibler: Studien zum Kontinuitätsproblem am Übergang von der Antike zum Mittelalter in Nord und Westjugoslawien. Diss. Bonn. 1981

Ivanišević 2010 V. Ivanišević: Caričin Grad – The Fortifications and the intarmural Housing in the Lower Town. *in*: Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter. Teil 2,2 Schauplätze. Falko Daim-Jörg Drauschke (Hrsg.) Mon. des RGZM 84,2:2. Mainz 2010, 747-775.

Ivanišević–Kazanski– Mastikova 2006 V. Ivanišević–M. Kazanski–A. Mastikova: Les nécropoles de Viminacium à l'époque des grandes Migrations. Collège de France – CNRS – Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Paris 2006, 254.

Janssen 1981 W. Janssen: Sattelbeschläge aus Grab 446 des fränkischen Gräberfeldes von Wesel-Bislich, Kreis. Wesel. ArchKorrbl. 11/2, 1981, 149-169.

Jarnut-Wemhof (Hrsg.) 2003 J. Jarnut–M. Wemhof: Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-historisches Forum. MittelalterStudien 3. München 2003.

Jashaeva et al. 2011 T. Jashaeva–O. Djenisova–N. Ginkut–V. Zalesskaja–D. Zhuravlev: The Legacy of Byzantine Cherson. 185 years of Excavation at Tauric Chersonessos. Sevastopol–Austin 2011.

Jones 1997 S. Jones: The Archaeology of Ethnicity: constructing identities in the past and present. London 1997.

Jørgensen 1991 L. Jørgensen: Castel Trosino and Nocera Umbra. A chronological and Social Analysis of Family Burial Practices in Lombard Italy (6th-8th Cent. A. D.) Acta Archaeologica 62, 1991, 1-58.

Kat. Pavia–Napoli–San Pietroburgo 2017 G. P. Brogolio–F. Marazzi–C. Giostra (a cura di), Longobardi. Un popolo che cambia la storia. Skira 2017.

Katsogiannopoulou 1999 C. Katsogiannopoulou: Studien zu ost und südosteuropäischen Bügelfibeln. Diss. Bonn 1998. Bonn 1999.

Kazanski 2003 M. Kazanski:: Qal'at Sem'an IV. Rapport final, Fascicule 3: Les objets métalliques. Beyrouth 2003.

Kazanski 2010 M. Kazanski: Les Hunnugours et le commerce de fourrure au VIe siècle. In: C. Theune (Hrsg.), Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag. Rahden, 2010, 225-26.

Kazanski 2013 M. Kazanski: The Middle Dnieper area in the seventh century: an archaeological survey. Constructing the Seventh Century. Travaux et Mémoires 17, 2013, 769-864.

Keim 2007 St. Keim: Kontakte zwischen dem alamannisch-bajuwarischen Raum und dem langobardenzeitlichen Italien. Internationale Archäologie 98. Rahden/Westf. 2007, 145-158.

Khazanov 1984 A. M. Khazanov: Nomads and the outside world. Cambridge 1984.

King 2004 J. M. King: Grave-goods as gifts in Early Saxon burials (ca. AD 450–600). Journal of Social Archaeology 4, 2004, 214-238.

Kiss 1967 Kiss A.: Die Stellung der Keszthely-Kultur in der Frage der römerzeitlichen Kontinuität Pannoniens. JPMÉ 12,1967, 49-59.

Kiss 1968 Kiss A.: A Keszthely-kultúra helye a pannóniai római kontinuitás kérdésében. ArchÉrt 95, 1968, 95.

Kiss 1977 Kiss A.: Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries ot the Avar Period /567-829/ in Hungary Vol.1. (red. I Kovrig) Budapest 1977.

Kiss 1983 Kiss A.: Frühmittelalterliche byzantinische Schwerter im Karpatenbecken. ActaArchHung 39, 1987, 193-210.

Kiss 1991 Kiss A.: Zur Zeitstellung des „münzdatierten" awarischen Fürstengrabes von Kunágota. JPMÉ 36, 1991, 67-84.

Kiss 1992 Kiss A.: Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: F. Daim (Hrsg.), Awarenforschungen. Studien zur Archäologie der Awaren. Wien 1992, 35-134.

Kiss 1996 Kiss A.: Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.

Kiss 1999/2000 Kiss A.: Die Frage des Weiterlebens der Gepiden. Neue Entwicklung nach dem Abschluss des Manuskripts (1992) der 'Monographie Kölked-Feketekapu A'. ActaArchHung 51 (1999/2000) 360-361. [359-365]

Kiss 2001 Kiss A.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B I-II. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.

Kiss G. 2008 Kiss G.: Der Wandel im archäologischen Nachlass der Keszthely-Kultur im Laufe des 7. und 8. Jahrhunderts. Versuche zur Periodisierung. Antaeus 29–30, 2008, 265–277.

Kiss P. 2010 Kiss P. A.: A gepidák avarkori továbbélésének vizsgálatáról. Középkortörténeti Tanulmányok 6. Szeged 2010, 129-130.

Kiss P. 2010 Kiss P. A.: Die awarenzeitlichen Gepiden in Transdanubien? Gemischte Argumentationen in der Forschung bei dem Weiterleben der Gepiden. In: B. Vida (ed.), Church and Ethnicity in history First Year of Conference V4 for Doctoral Candidates in Ostrava. Ostrava 2011, 10-21.

Kiss P. 2014 Kiss P. A.: „...ut strenui viri..." A gepidák Kárpát-medencei története. Doktori értekezés. Szeged 2014.

Kiss–Somogyi 1984. Kiss G.–Somogyi P.: Tolna megyei avar temetők. (Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna) Diss Pann Ser.III. vol.2. Budapest 1984.

Klanica 2008 Zd. Klanica: Mutěnice-Zbrod. Zaniklé slovanské sídliště ze 7.-10. století. Spiyy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 36. Brno 2008.

Klein-Pfeuffer 1993 M. Klein-Pfeuffer: Merowingerzeitliche Fibeln und Anhänger aus Pressblech. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 14. Marburg 1993.

Knaut 1993 M. Knaut: Die alamannischen Gräberfelder von Neresheim und Kösingen Ostalbkreis. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württenberg 48. Stuttgart 1993.

Koch 1968 U. Koch: Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg GDV A 10. Berlin 1968.

Koch 1977 U. Koch, Das Reihengraberfeld bei Schretzheim. Germ. Denkmaler Volkerwanderungszeit, A 13. Berlin 1977.

Koch 1980 U. Koch: Mediterranes und langobardisches Kulturgut in Gräbern der älteren Merowingerzeit zwischen Main, Neckar und Rhein. In: Atti del 6o congresso internazionale di studi sull'alto medioevo 1. Spoleto 1980, 107-121.

Koch 1990 U. Koch: Das fränkische Gräberfeld von Klepsau im Hohenlohekreis. Forsch. u. Ber. Vor- u. Frühgesch. Baden-Württemberg 38. Stuttgart 1990.

Koch 2001 U. Koch, Das alamannisch-frankische Graberfeld bei Pleidelsheim. Forsch. u. Ber. Vor- u. Frühgesch. Baden-Württemberg 60. Stuttgart 2001.

Koch 2011 U. Koch: Das frühmittelalterliche Graberfeld von Mainz-Hechtsheim. Mainzer Arch. Schr. 11. = Publ. Reiss-Engelhorn-Mus. 51. Mainz 2011.

Koch R. 1967 R. Koch: Bodenfunde der Völkerwanderungszeit aus dem Main-Tauber-Gebiet. GDV Ser. A, VIII. Berlin 1967.

Koch R. 1969 R. Koch: Katalog Esslingen. Die vor- und frühgeschichtliche Funde im Heimatsmuseum II. Die merovingische Funde. Stuttgart 1969.

Kocsis 2007 Kocsis L.: A tiszaroffi víztározó gátjának nyomvonalában végzett megelőző régészeti feltárásról (About the Preventive Excavation Made on the Trace of the Dam of the Tiszaroff Reservoir). Magyar Múzeum 2007/1, 39-41.

Komar 2006 A. V. Komar: Pereščepinskij kompleks v kontekste osnovnych problem istorii i kul'tury kočevnikov Vostočnoj Evropy VII – nač. VIII v. In: Stepy Evropy v epochu srednevekov'ja 5. Doneck 2006, 7-240.

Komar 2011 O. V. Komar–V. M. Chardaev: Kolekcija Začepylivs'kogo („Novosanžars'kogo") kompleksu 1928 r: vtračene i zberežene. Starožytnosti Livoberežnogo Podniprov'ja 2011. Kyjiv – Poltava 2011, 101-115.

Korzuhina 1996 G. F. Korzuhina: Klady i slucajnie nahodki vescsej kruga "drevnostej antov" v Srednem Podneprovje. Materialy po Arheologii, Istorii i Etnografii Tarvii V, 1996, 353-705.

Koncz 2015 Koncz I.: 568 – A historical date and its archaeological consequences. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 66, 2015, 315-340.

Koncz–Ódor 2016 Koncz I.-Ódor J. G.: Einfach oder anspruchslos? Über das Punktkreisornament im 6. Jahrhundert anhand dreier Fibeln aus dem Komitat Tolna. ArchÉrt 141, 2016, 145-156.

Koncz–Szilágyi 2017 Koncz I.–Szilágyi M.: Az identitás régészetének elméleti alapjai. ArchÉrt 142, 2017, 193-215.

Kossack 1974 (1998) G. Kossack, Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert. In: G. Kossack–G. Ulbert (Hrsg.), Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie (Festschrift J. Werner). Münchner Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichte, Ergänzungsbd. 1, I. München 1974, 3–33. (ua. Ostentatious Graves. remarks about their nature and interpretativ value. In: B. Hänsel–A. Harding (eds.), Towards Tarslating the Past. Georg Kossack, Selected Studies in Archaeology. Ten essays written from year 1974 to 1997. Rahden/Westf. 1998, 3-33.)

Kovács 2001 Kovács F.: A szárazdi avar leletek. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2001, 183-215.

Kovács 1913 Kovács I.: A mezőbándi ásatások (Les fouillages de Mezőbánd). Dolgozatok 4, 1913, 265-429.

Kraskovská 1972 L. Kraskovská: Záhorská BystricaSlovesko-avarské pohrebiškopri Záhorsky bystrici. Bratislava 1972.

Kovrig 1955 Kovrig I.: Contribution aux problèmes de l'occupation de la Hongrie par les Avars. ActaArchHung 6, 1955, 163-192.

Kovrig 1958 Kovrig I.: Megjegyzések a keszthelyi kultúra kérdéséhez. ArchÉrt 85, 1958, 66-72.

Kovrig 1962 Kovrig I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. ArchHung 40. Budapest 1962.

Krskovská 1971 K. Krskovská: Laténske a rímskerelikty v slovansko-avarských hroboch na Slovensku. Sborník Prací Filosofického Fakulty Brněnenské University- Studia Minora Facultatis Philosophichae Universitatis Brunensis E 16, 1971, 125-131.

Kühn 1974 H. Kühn: Die germanische Bügelfibel der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland. Die germanische Bügelfibel der Völkerwanderungszeit 2. Graz 1974.

Kürti–Wicker 1991 B. Kürti–E. Wicker: Bemerkungen zur Agraffenfrage der Awarenzeit. ZM 3, 1991, 19-34.

Ladenbauer-Orel 1960 H. Ladenbauer-Orel: Linz-Zizlau. Das baierische Gräberfeld an der Traunmündung. Wien – München 1960.

Langó 2007 P. Langó: Amit elrejt a föld….A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest: L'Harmattan 2007.

Lauricella 2002 M. Lauricella: I materiali. In: R. M. Bonacasa Carra–R. Panvini (a cura di), La Sicilia centro-meridionale tra il II. ed. Il. VI. sec. D.C. Caltanissetta 2002, 115-218.

Lányi 1973 V. Lányi: V: Die spätantiken *Gräberfelder* von Pannonién. ActaArchHung 24, 1972, 53-. 213.

László 1955 László Gy.: Études archéologiques sur l' Histoire de la société des Avars. Archaeologia Hungarica XXXIV. Budapest 1955.

László 2016 László Gy.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény. Mit Beiträgen von K. K. Éry–G. Csiky–G. Fancsalszky–Gy. Fülöp–A. Pásztor–Zs. Rácz–J. Szentpéteri–T. Vida–I. Vörös. Monumenta Avarorum Archaeologica 10. Budapest 2016.

Legoux et al. 2009 R. Legoux–P. Périn–F. Vallet: Chronologie normalisee du mobilier funeraire merovingien entre Manche et Lorraine. Bull. Liaison Assoc. Francaise Arch. Merovingienne 3. Saint-Germain-en-Laye/Paris 2009.

Leithäuser 2011 U. Leithäuser: Das merowingerzeitliche Gräberfeld Dirmstein, Kreis Bad Dürkheim. UPA 204. Bonn 2011, Taf. 201,23-24.

Lemerle 1954 P. Lemerle : Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu' au VIII siecle. Revue historique 211, 1954, 265–308.

Lemerle 1979 P. Lemerle: Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. II. Paris 1979.

Lightfoot 2003 L. Lightfoot: Afyon arkeoloji müzesi ve Amorium kazilarinda bulunan Bizans kemer tokalari. Türk Arkeoloji ve Etnografy dergisi 3, 2003, 119-134.

Linscheid 2011 P. Linscheid: Frühbyzantinische textile Kopfbedeckung. Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend 30. Wiesbaden 2011.

Lipp 1885a Lipp V.: A fenéki sírmező. Budapest 1885.

Lipp 1885b Lipp V.: Die Gräberfelder von Keszthely. Budapest 1885.

de Loë 1939 B. A. de Loë: Belgique ancienne. Catalogue descriptif et raisonné IV. Bruxelles 1939.

Losert 2003 H. Losert: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Altenerding, in Oberbayern, und die Ethnogenese der Bajuwaren . In: H. Losert – A. Pleterski (Hrsg.): Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und Ethnogenese der Bajuwaren. Berlin – Bamberg – Ljubljana 2003, 9-497.

Losert 2011 H. Losert: Brandgräberfeld von Regensburg-Groβprüfening und die frühen Slawn in Pannonien. In: O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.), Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden 2011, 475-489.

Lovász 1985 Lovász E.: Újabb adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye 5-6. századi történetéhez. (Az egerlövői temető.) MFMÉ 1984/85-2, 61;

Lőrinczy 1995 Lőrinczy G.: Fülkesírok a Szegvár-oromdűlői kora avar kori temetőből. MFMÉ – Studia Archaeologica 1, 1995, 399-416.

Lőrinczy 1998 Lőrinczy G.: Kelet-európai népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. MFMÉ – Studia Archaeologica 4, 1998, 343–372.

Lőrinczy 1998 Lőrinczy G.: A tiszántúli VI–VII. századi sírok és temetôk sajátosságai A kora avar kori népesség továbbélése a VII–IX. században a Körös–Tisza–Maros közén. (Characteristic features of 6th–7th century burials and cemeteries east of the Tisza. Survival of Early Avarian Age population between Rivers Körös, Tisza and Maros) JAME LVIII, 2016, 155-176.

Lőrinczy 1998 Lőrinczy G.: Frühawarenzeitliche Bestattungssitten im Gebiet der Grossen Ungarischen Tiefebene östlich der Theiss. Archäologische Angaben und Bemerkungen zur Geschichte der Region im 6. und 7. Jahrhundert. ActaArchHung 68, 2017, 137-170.

Lőrinczy–Straub 2005a Lőrinczy G.–Straub P.: Alpi típusú övgarnitúra a Szegvár-oromdűlői 81. sírból. Zalai Múzeum 14, 2005, 137-167.

Lőrinczy 2005b Lőrinczy G.–Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez. III. MFMÉ – Studia Archaeologica 11, 2005, 144-145.

Lőrinczy–Straub 2006 Lőrinczy G.–Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez – Über die awarenzeitliche Nischengräber, Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens. Arrabona 44,1, 2006, 277-314.

Lőrinczy G. – Straub P.: Alpi típusú övgarnitúra a szegvár-oromdűlői XI. sírból. ZM 14 (2005) 137-167.

de Loë 1939 Baron Andre de Loë: Belgique ancienne. Catalogue descriptif et raisonné IV. Bruxelles 1939.

Madaras 1994 L. Madaras: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti. Das Awarische Corpus Beihefte II. (red. L.Madaras) Debrecen-Budapest 1994.

Madaras 1995 L. Madaras: The Szeged-Fehértó “A” and “B”cemeteries. Das Awarische Corpus Beihefte III. (red. L.Madaras) Debrecen – Budapest 1995.

Madaras 1996 L. Madaras: Újabb avarkori temetők Szentes határában. (Neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung von Szentes) MFMÉ – Studia Archaeologica 5, 317-326.

Magnus 2007 B. Magnus: Die Frau aus Grab 84 von Szentes-Nagyhegy und die gleicharmigen Relieffibeln der Völkerwanderungszeit. ComArchHung 2007, 175-193.

De Marchi–Cini 1988 P. M. de Marchi–S. Cini: I reperti altomediovali nel Civico Museo Archeologico di Bergamo. Bergamo 1988, 78. Tav. XI,2.

Marosi–Fettich 1936 Marosi A.–Fettich N.: Dunapentelei sírleletek. – Trouvailles vares de Dunapentele. ArchHung. Budapest 1936.

Marti 1990 R. Marti: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Saint-Sulpice VD. Cahiers d’Archéologie Romande 52. Lausanne 1990.

Marti–Meier–Windler 1992 R. Marti–H.-R. Meier–R. Windler: Ein frühmittelalterliches Gräberfeld bei Erlach BE. Antiqua 23. Basel 1992.

Martin 1976 M. Martin: Das fränkische Gräberfeld von Basel-Bernerring. Mit einem anthropologischem und einem osteologischen Beitrag von R. Bay und B. Kaufmann. Basler Beitr. Ur- u. Frühgesch. 1. Basel 1976.

Martin 1984 M. Martin: Weinsiebchen und Toilettgerät. In: H. A. Cahn–A. Kaufmann-Heinimenn (Hrsg.), Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst. Basler Beitr. zur Ur- und Frühgeschichte 9. Derendingen – Solothurn 1984, 97-132.

Martin 1988 M. Martin: Grabfunde des 6. Jahrhunderts aus der Kirche St. Peter und Paul in Mels SG. Archäologie der Schweiz 11, 1988, 167-181.

Martin 1990 M. Martin: Awarische und germanische Funde in Männergräbern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarenzeit. WMMÉ 15, 1990, 65-90.

Martin 1995 M. Martin: Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung. JRGZM 38, 1991(1995), 629-679.

Martin 1994 M. Martin: Fibel und Fibeltracht. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. RGA 1994.

Martin 1996 M. Martin: Tauschierte Gürtelgarnituren und –beschläge des frühen Mittelalters im Karpatenbeckn und ihre Träger. In: Kiss 1996, 345-361.

Martin 1997 M. Martin: Kleider machen Leute. Tracht und Bewaffung in fränkischer Zeit. In: Die Alamannen. Ausstellungskatalog. Stuttgart 1997, 349-358.

Martin 2002a M. Martin: Zum archäologischen Aussagewert frühmittelalterlicher Gräber und Gräberfelder. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 59, 2002, 291-306.

Martin 2002b M. Martin: Neus zu den spätantiken und frühmittelalterlichen *colatoria.* Berichte der Bayarischen Bodendenkmalpflege 41-42, 2000-2001 (2002), 179-185.

Martin 2008 M. Martin, Die absolute Datierung der Mannergürtel im merowingischen Westen und im Awarenreich. Antaeus 29/30, 2008, 143-174.

Măgureanu 2012 A. Măgureanu: Consideraţii privind o piesă de bronz descoperită la Budureasca. SCIVA 63, 2012, 313-320.

McCormick 2001 M. McCormick: Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300-900. Cambridge 2001.

Mehling 1998 A. Mehling: Archaika als Grabbeigaben. Studien an merowingerzeitlichen Gräberfeldern. Tübinger Texte. Materialien zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 1. Rahden/Westf. 1998.

Mengarelli 1902 R. Mengarelli: La necropoli barbarica di Castel Trosino presso Ascoli Piceno. MonAl 12, 1902, 146-379.

Menghin 1983 W. Menghin: Das Schwert im frühen Mittelalter: chronologisch-typologische Untersuchungen zu Langschwertern aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n. Chr. Theiss 1983.

Mesjeta në Shqipëri 2012 Mesjeta në Shqipëri – Moyen Âge en Albanie. Komani – Lezha 2008-2012. Muzeu Historik Kombëtar. Tiranë 04-05 dhjetor 2012. Tirana 2012.

Meier-Arendt–Bott 1985 W. Meier-Arendt–G. Bott (Hrsg.): Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.-8. Jh. Ausstellungskatalog. Frankfurt 1985.

Merowingerzeit 1995 M. Bertram (Hrsg.): Merowingerzeit. Die Altertümer im Museum für Vor- und Frühgeschichte. Berlin 1995.

Mesterházy 1987 Mesterházy K.: Korai avar részleges és lovas temetkezések Ártándról és Biharkeresztesről. FolArch. 38, 1987, 219-245.

Mikulčić 2002 I. Mikulčić: Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 54. München 2002.

Milavec 2011 T. Milavec: Metalfinds. In: Z. Modrijan–T. Milavec (eds.), Late Antique fortified Settlement Tonovcov Grad near Kobarid. Finds. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24. Ljubljana 2011, 21-81.

Miletić 1975 N. Miletić: Das frühmittelalterliche Gräberfeld in Rakovčani bei Prijedor. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinisches Landesmuseums V/A, 1975, 177-243. (= Ranosrednjevekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora. Glasnik Zemljanskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu XXV, 1970, 120-158; Tab. II-III.).

Miletić 1979 N. Miletić: Ranosrednjevekovna nekropola u Koritima kod Duvna – Frühmittelalterliche Nekropole in Korita bei Duvno. Glasnik Zemljanskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu XXXIII, 1979, 141-204.

Milinković 2005 M. Milinković: Einige Bemerkungen zu spätromanischen Funden in Süddalmatien und Montenegro. In: C. Dobiat (Hrsg.), Reliquiae gentium. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag. Rahden 2005, 303-317.

Milinković 2010 M. Milinković: Gradina na Jelici. Ranovizantijski Grad i srednevekovno nasele – Die Gradina auf der Jelica. Frühbyzantinische Stadt und mittelalterliche Siedlung. Beograd 2010.

Milinković 2002 M. Milinković: Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – Ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh. Starinar LI, 2001 (2002) 71-133.

Milinković-Špehar 2014 M. Milinković-P. Špehar: Gradina on Jelica Mountain. Thity Years of Archaeological Research (1984-2014). Izložbeni katalozi – Narodni Muzej Čačak 18. Čačak 2014.

Modrijan 2011 Zv. Modrijan: Pottery. In: Z. Modrijan–T. Milavec (eds.), Late Antique fortified Settlement Tonovcov Grad near Kobarid. Finds. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24. Ljubljana 2011, 121-219.

Moreau 1884 E. Moreau: Collection Caranda aux époques prehistoriques gauloise, romaine et Franque. Album Caranda 3. Les Fouilles de Chouy (Aisne) Saint-Quentin 1884, Pl. 54;

Möller 1982 J. Möller: Zur Funktion der Nadel in der fränkisch-alamannischen Frauentracht. JRGZM 23-24, 1976/77 (1982) 14-53.

Mrkobrad 1980 D. Mrkobrad: Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslavii. Fontes Archaeologiae Iugoslaviae III. Monografije 6. Beograd 1980.

Mundell Mango 2001 M. Mundell Mango: Beyond the Amphora: Non-ceramic Evidence for Late Antique Industry and Trade. In: S. Kingsley–M. Decker (eds.), Economy and Exchange in the East Mediterranean During Late Antiquity: Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29th May, 1999. Oxford 2001. 95-102.

Mundell Mango 2003 M. Mundell Mango: The Centre in and beyond the Periphery: Material Culture in the Early Byzantine Empire. In: Byzantina – Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace. (Dossiers byzantins 2.) Paris, 2003, 119-140.

Mundell Mango 2003 M. Mundell Mango (ed.): Byzantine Trade, 4th – 12th centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. John's College, University of Oxford, March 2004. Oxford 2009.

Mundell Mango 2003 M. Mundell Mango: Tracking Byzantine silver and copper metalware.
In: Byzantine Trade, 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, regional and international Exchange.
Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. John's College, University of Oxford, March 24. ed. M. Mundell Mango. Society for the Promotion of the Byzantine Studies 14. Ashgate 2009, 230-236.

Mutinelli 1961 C. Mutinelli: Das langobardische Gräberfeld von S. Stefano in Pertica in Cividale. BRGK 1961, 139-156.

Müller 1999 Müller R.: Ságі Károly temetőfeltárása a Keszthely-fenékpusztai erőd déli fala előtt (1963-1967). ZM 9, 1999, 153-179.

Müller 1999-2000 Müller R.: Ein germanisches Grab der Frühawarenzeit aus Keszthely-Fenékpuszta. ActaArchHung 51, 1999-2000, 341-357.

Müller 2002 Müller R.: Germanische Funde aus der altchristlichen Basilika und aus dem Horreum Gräberfeld aus der Befestigung in Fenékpuszta. In: Germanen am Plattensee. Ausstellung im Museum für Frühgeschichte, Schloss Traismauer vom 16. April-1. November 2002, Traismauer 2002, 23-25.

Müller 2008 Müller R.: Neue germanische Funde aus der Festung Keszthely-Fenékpuszta. ActaArchHung 59, 2008, 231-245.

Müller 2010 Müller R.: Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta. Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Budapest/Keszthely/Leipzig/Rahden 2010.

Müller 2011 Müller R. Recenzió: O. Heinrich Tamáska (Hrsg.), Keszthely-Fenékpuszta im Kontext Spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Orsolya Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2011, 397-455.

Müller 2014 R. Müller: Die Gräberfelder von Keszthely-Fenékpuszta, Ödenkirche-Flur. CPP 5. Budapest – Keszthely – Leipzig – Rahden/Westf. 2014.

Müller 2016 R. Müller: Spätantike Elemente in den Gräberfeldern der frühen Keszthely-Kultur. In: Bollók–Csiky–Vida 2016, 271-290.

Müller H. F. 1976 H. F. Müller: Das alamannische Gräberfeld von Hemmingen. Forsch. u. Ber. Vor- u. Frühgesch. Baden-Württemberg 60. Stuttgart 1976.

Müssemeier et al. 2003 U. Müssemeier–E. Nieveler–R. Plum–H. Poppelmann: Chronologie der merowingerzeitlichen Grabfunde vom linken Niederrhein bis zur nordlichen Eifel. Mat. Bodendenkmalpfl. Rheinland 15. Köln, Bonn 2003.

Nagy 1992 Nagy M.: Kora avar kori sírleletek Budapestről. Megjegyzések az avar kori állatornamentikához. ArchÉrt 119, 1992, 15-41.

Nagy 1998 Nagy M.: Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I-II. Monumenta Avarorum Archaeologica Vol.2 Budapest 1998.

Nagy 2002 Nagy M.: Synkretistische Elemente in der frühawarenzeitlichen Ornamentik. Zur Frage der awarenzeitlichen Variante des Motivs „Maske bzw. Menschengesicht zwischen zwei Tieren". Zalai Múzeum 11, 2002, 153-178.

Nallbani 2002 E. Nallbani: Transformations et continuite dans l'ouest des Balkans: le cas de la civilisation de Komani (VIe-IXe siecles). In: P. Cabanes– J.-L. Lamboley (eds.). L'Illyrie meridionale et l'Epire dans l'Antiquite. IV. Actes du IVe colloque international de Grenoble, 10-12 octobre 2002. Paris. 481-490.

Nallbani 2003 E. Nallbani: Quelques objets anciens dans la culture de ≪Komani≫. Studia Albanica 1, 2003, 107-119.

Nallbani 2004 E. Nallbani: Resurgence des traditions de l'Antiquite tardive dans les Balkans occidentaux: etude des sepultures du nord de l'Albanie. Hortus Artium Medievalium 10, 25-42.

Nechaeva 2011 E. Nechaeva: The 'Runaway' Avars and Late Antique Diplomacy. In: R. Mathisen–D. Shanzer (eds), Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World. Cultural Interaction and the Creation of Identity in Late Antiquity. Farnham 2011, 175-184.

Nechaeva 2014 E. Nechaeva: Embassies – Negotiations – Gifts. Systems of Eastern Roman Diplomacy in Late Antiquity. Geographica Historica 30. Stuttgart 2014.

Neipert 2006 M. Neipert: Der 'Wanderhandwerker' Archäologisch-ethnographische Untersuchungen. Tübinger Texte. Materialien zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 6. Rahden/Westf. 2006.

Neuffer-Müller 1983 Ch. Neuffer-Müller, Der alamannische Adelsbestattungsplatz und die Reihengraberfriedhofe von Kirchheim am Ries (Ostalbkreis). Forsch. u. Ber. Vor- u. Fruhgesch. Baden-Wurttemberg 15. Stuttgart 1983.

Neuffer-Müller–Ament 1973 C. Neuffer-Müller–H. Ament: Das fränkische Gräberfeld von Rübenach. GDV B-7. Berlin 1973.

Nieveler–Siegmund 1999 E. Nieveler–F. Siegmund, The Merovingian chronology of the Lower Rhine area. Results and problems. In: J. Hines–K. Høilund Nielsen–F. Siegmund (Hrsg.), The Pace of Change. Studies in Early-Medieval Chronology. Oxford 1999, 322ff.

Obolensky 1971 D. Obolensky: The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453. New York-Washington 1971, 42-68.

Ochir–Ankhbayar 2016 A. Ochir–B. Ankhbayar: Rouran grave of Talyn gurvan kherem. In: S. Chuluun–D. Tseveendorj (eds.) Archaeological Relics of Mongolia. Ulaanbaatar 2016, 190-195.

Olajos 2012a Olajos T.: Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok. Szeged 2012.

Olajos 2012b Olajos T.: Thephülaktosz Szimokattész, Világtörténelem. Magyar Őstörténeti Könyvtár 26. Budapest 2012.

Orlandos 1963 A. K. Orlandos, Époque byzantine et post-byzantine. In: P. Amandry (ed.), Collection Hélène Stathatos III. Objets antiques et byzantins. Strasbourg 1963, 279-291.

Ormándy 1995 Ormándy J.: Gúla- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók. MFMÉ-Studia Archaeologica 1, 1995, 151-181.

Otsuni 2011 G. Ostuni: Fibula discoïde Nr. 77. in: Antiquites Genève 2011, 172-173

O'Shea 1984 J. M. O'Shea: Mortuary variability. An archaeological Investigation. Studies in Archaeology. Orlando 1984.

Ódor–Rácz 2011 Ódor J. G.–Rácz Zs.: Szerszámmellékletes sír a Szekszárd-Tószegi dűlői avar temetőből. MFMÉ – Studia Archaeologica 12 [2011] 250. [245-255]

Palavestra–Beck–Todd 2006 A. Palavestra–C. W. Beck–J. M. Todd (eds.): Amber in archaeology : Proceedings of the Fifth International Conference on Amber in Archaeology, Belgrade 2006.

Pader 1982 E. Pader: Symbolism, Social relations and the Interpretation of Mortuary Remains. BAR S. 130. Oxford 1982.

Pallas-Brown 2000 R. Pallas-Brown: East Roman Perception of the Avars in the Mid- and Late Sixth Century. In: St. Mitchell–G. Greatrex (Hrsg.), Ethnicity and Culture in Late Antiquity. London 2000, 313-314.

Papanikola-Bakirtzi 2002 D. Papanikola-Bakirtzi (ed.): Everyday life in Byzantium. Dress and Toilette. Athen 2002.

Papp 1961 Papp L.: A nagyharsányi avarkori temető I. (Das awarenzeitliche Gräberfeld von Nagyharsány) JPMÉ 1961, 113-141.

Parczewski 1993 M. Parczewski: Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen, Wien 1993.

Parker-Pearson 1982 M. Parker-Pearson 1982: Mortuary practices, society and ideology: an ethnoarcheological study. In: I. Hodder (ed.), Symbolic and structural archeology. New Directions in Archeology (1982)

Parker-Pearson 2001 M. Parker-Pearson: The Archaeology of Death and Burial. London 2001.

Paroli–Ricci 2005 L. Paroli–M. Ricci: La necropolis altomedievale di Castel Trosino. Ricerche di Archeologia altomedievale e medievale 2005, 32-33.

Pauli 1978 L. Pauli, Heidnisches und Christliches im frühmittelalterlichen Bayern. Bayerische Vorgeschichtsblätter 43, 1978, 147-157.

Paulsen–Schach-Dörges 1978 P. Paulsen–H. Schach-Dörges: Das alamanniscjer Gräberfeld von Giengen an der Brenz. Forsch. u. Ber. Vor. u. Frühgesch. Baden-Würtenberg 10. Stuttgart 1978.

Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, ed. W. F. Schwarz, Darmstadt 2009. /A langobardok története. Gombos Albin–Galamb György (szerk.) Medievalia. Budapest: L'Harmattan, 2012.

Pásztor–Vida 1995 Pásztor A.–Vida T.: Avar Period Cemetery at Budakalász. A Preliminary Archaeological Report on the Excavations of the Avar Period Cemetery of Budakalász-Dunapart. Acta Archaeologica Hungarica 47, 1995, 220-225.

Pejrani Baricco 2004 L. Pejrani Baricco (a cura di): Presenze Longobarde Collegno nell'alto medioevo. Torino 2004.

Pekarskaja –Kidd 1993 Lj. A. Pekarskaja–D. Kidd: Der Silberschatz von Martynovka. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 1 (Hrsg. F. Daim) Innsbruck 1993.

Perémi 2000 S. Perémi Á.: A Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely-kultúrás temető fülbevalói. Burial earrings of the Lesencetomaj-Piroskerezt Keszthely Culture. VMMK 21, 2000, 41-75.

Perémi 1998 S. Perémi Á.: Disc brooches from the cemetery of the Keszthely culture at Lesencetomaj-Piroskereszt (Veszprém County). In: Régészeti kutatások Magyarországon. Archaeological Investigations in Hungary 1998, 107-121.

Perémi 2002 Á. S. Perémi: Graves with belt mountings in the Keszthely Culture Cemetery in Lesencetomaj-Piroskereszt. VMMK 22, 2002, 79-109.

Périn 2001 P. Périn : L'applique de Limons (Puy-de-Dôme): Un chef d'ouvre de l'Art mérovingien. in: Archäologisches Zellwerk. Beiträge zur Kulturgeschichte in Europa und Asien. Internationale Archäologie, Studia honoraria 16. Rahden 2001, 375-385.

Peroni 1967 A. Peroni: Oreficerie e metalli lavorati tardoantichi e altomedievali del territorio di Pavia. Spoleto 1967.

Peschek 1996 Chr. Peschek: Das fränkische Reihengräberfeld von Kleinlangheim, Lkr. Kitzingen/Nordbayern. Germ. Denk. Völk. A XVII. Mainz am Thein 1996.

Petre 1987 A. Petre: La romanité en Scythie Mineur (II-e – VII-e siècles n.e.) Recherches archéologiques Bucarest 1987.

Peters et al. 2014 D. Peters–C. Knipper–U. von Freeden–W. Müller–A. Maurer–K. W. Alt–T. Vida: Schmelztiegel Balaton? Zum Verhältnis „langobardischer" EinWanderergruppen und (vor-)

langobardenzeitlicher romanischer Bevölkerung am Balaton – Szólád und Keszthely-Fenékpuszta zwischen Archäologie und Isotopie. In: O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.), Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. Castellum Pannonicum Pelsonense 4, 2014, 337-360.

Piteša 2009 A. Piteša, Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkome muzeju u Splitu. Catalogue of finds from the Migration Period, Middle Ages and Early Modern Period int he Archaeological Museum in Split. Katalozi i Monografije. Catalogues and Monographs 2. Split 2009.

Philipp 1981 H. Philipp: Bronzeschmuck aus Olympia. Olympische Forschungen XIII. Berlin 1981.

Pohl 1980 W. Pohl: Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: H. Wolfram–F. Daim (eds.), Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmitellalterforschung 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederrösterreich, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 4. Wien 1980, 239-305.

Pohl 1988 W. Pohl: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr. München 1988.

Pohl 2005 W. Pohl: Frontiers and Ethnic Identities. In: F. Curta (ed.), Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages. Studies in the Early Middle Ages 12. Brepols: Turnhout 2005, 255-265.

Pohl 1998 W. Pohl: Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity. In: W. Pohl–H. Reinitz (eds.), Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800. Transformation of the Roman World 2. Leiden – Boston – 1998, 40-51.

Pohl 2003 W. Pohl: A Non-Roman Empire in Central Europe: The Avars. In: H.-W. Goetz–J. Jarnut–W. Pohl (eds.), Regna et Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. The Transformation of the Roman World 13. Leiden – Boston – Köln 2003, 571-595.

Pohl 2013 W. Pohl: Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West: Introduction. In: W. Pohl–G. Heydemann (eds), Post-Roman Transitions: Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West. Turnhout 2013, 1-46.

Pohl 2014 W. Pohl: Romanness: a multiple identity and its changes. Early Medieval Europe 22/4, 2014, 406–418.

Pohl–Heydemann W. Pohl–G. Heydemann (eds), Strategies of Identifications: Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe. Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages, 13. Turnhout 2013.

Pohl–Reimitz 2000 W. Pohl–H. Reimitz: Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 1. Wien 2000, 19-27.

Popović 1997 I. Popović: Zlatni avarski pojas iz okoline Sirmijuma. Beograd 1997.

Popović 2005 I. Popović, I.: Agrafe en or paleobyzantine de Sirmium. In: Mirković, M. (Hrsg.): Romische Stadte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz, Beograd 2003. Beograd 2005, 107-118.

Possenti 1994 E. Possenti: Gli orecchini a castello altomedievali in Italia. Ricerche di archeologia altomedievale e medievale 21. Firenze 1994.

Possenti 2009 E. Possenti: Due reperti bizantini altomedievali da Oderzo (TV). Forum Iulii XXXIII, 2009, 189-212.

Poulter 2007 A. Poulter: The Metalwork. In: A. Poulter (ed.), Nicopolis ad Istrum. A Late Roman and Early Byzantine City. The Finds and the biological Remains. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquariaes of London 67. Oxbow Books: London 2007, 15-64.

Preda 1980 C. Preda Callatis. Necropola romanobizantina. Bucuresti 1980.

Prendi 1979-1980 F. Prendi: Një varrëze e kulturës arbërore në Lezhë. – Iliria 9-10, 1979-1980, 123-170.

Prihodnyuk–Formenko 2003 O. Prihodnjuk–V. Formenko: Early medieval nomads' burilas from the vicinty of the village of Hristoforovka, the district Noklaevo, Ukraine. Archaeologica Bulgarica VII/2, 2003, 107-116.

N. Profantová 2009 N. Profantová: Kultúra s keramikou pražského typu a problém šíření slavinity do střední Europy. Arheologické Rozhledy 61 (2009) 303-330.

Prohászka 2004 P. Prohászka: Altneue byzantinische Münzen der Awarenzeit (Ergänzungen zum Buch von Peter Somogyi: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Innsbruck 1997), Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 55, 2004, 101-113.

Protase–Blăjan–Botezatu–Haimovici 1999 D. Protase–A. Blăjan–Botezatu-Haimovici: Şpălnaca, com. Hopârta, jud. Alba. Punct: Şugud. CCA Campania 1999. http://www.cimec.ro/Arheologie/newcronica2000/indici/cronica.htm.

Quast 2001 D. Quast: Byzantinisch-gepidische Kontakte nach 454 im Spiegel der Kleinfunde. In: E. Istvánovits–V. Kulcsár (ed.), International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5st centuries A.D. Aszód-Nyíregyháza 2001, 431-452.

Quast 2005 D. Quast Die Langobarden in Mähren und im nördlichen Niederösterreich – ein Diskussionsbeitrag. In: W. Pohl–M. Mehofer (Hrsg.), Archaeology of Identity – Archäologie der Identität. Österrechische akademie der wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 406./ Forschungen der geschichte des Mittelalters 17. Wien 2005, 93-110.

Quast 2008 D. Quast: Funde aus dem fränkisch-alamannischen Gebiet im langobardenzeitlichen Pannonien. In: Bemman–Schmauder 2008, 361-375.

Quast 2010 D. Quast: „Christliche Amulette" Bemerkungen zu Glöckchen aus merowingerzeitlichen Gräbern. Bayerische Vorgeschichtsblätter 75, 2010, 169-177.

Rauh 2004 T. Rauh: Votivni prăchici – malki khurki ot te-ritoriiata na Bălgariia. Arheologija (Sofia) 45, 2004, 61-68.

Rácz 2013 Zs. Rácz: Sind Goldschmiede in den „Goldschmiedegräbern der Awarenzeit bestattet? In: M. Hardt–O. Heinrich Tamáska (Hrsg.), Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im Mittleren Donauraum. Aktend des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Tengelic, 16.-19.11.2011. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Weinstadt 2013, 361-380.

Rhé – Fettich 1931 Rhé Gy.– Fettich N.: Jutas und Őskü, zwei Gr äberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn, mit einem anthropologischen Anhang von von L. Bartucz, „Seminarium Kondakovianum". Prag 1931.

Renfrew 1972 C. Renfrew: The Emergence of Civilisation Th e Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C. London 1972.

Repnikov 1906 Н. И. Репников: Некоторые могильники области крымских готов. . Известия императорской археологической коммиссии 19., 1906, 1-80.

Repnikov 1907 Н. И. Репников: Некоторые могильники области крымских готов. . Записки Одесского общества истории и древностей, 27, 1907, 101-148.

Rettner 2002 A. Rettner: 402, 431, 476… und dann ? Archäologische Hinweise zum Fortleben romanischer Bevölkerung im frühmittelalterlichen Südbayern. In: L. Wamser–B. Steidl (Hrsg.), Neue Forschungen zur römischen Besiedlung zwischen Oberrhein und Enns. Kolloquium Rosenheim 14.-16. Juni 2000. München 2002, 267-285.

Rettner 2004 A. Rettner: Baiuaria romana. Neues zu den Anfängen Bayerns aus archäologischer und namendkundlicher Sicht. In: G. Graenert–R. Marti–A. Motschi–R. Windler (Hrsg.), Hüben und drüben – Räume und Grenzen in der Archäologie des Frühmittelalters. Festschrift für prof. Max Martin zu seinem fünfundsechzigsten Geburtstag. Archäologie und Museum 48. Reinach 2004, 255-286.

Ricci 1997 M. Ricci: Relazioni culturali e scambi commerciali nell'Italia centrale romano-longobarda alla luce della Crypta balbi in Roma. In: L. Paroli (a cura di), L'Italia centro-settentrionale in età longobarda. All'Insegna del Giglio, Firenze 1997, 239-273.

Ricci 2012 M. Ricci: Rome-Byzantium Affinity and Difference in the Production of Luxury Goods. In: B. Böhlendorf-Arslan–A. Ricci (eds.), Byzantine small Finds in Archaeological Contexts. Byzas 15, 2012, 1-16.

Riemer 2000 E. Riemer: Romanische Grabfunde des 5-8. Jahrhunders in Italien. Internationale Archäologie 57. Rahden 1999.

Risser–Winter 1996 M. K. Risser–F. A. Winter: Gold from the Combined Caesarea Expeditions, 1996. Biblical Archaeologist 59/4, 1996, 240.

Risser 2008 M. K. Risser: The belt of Stephanos: gold belt ornaments found in area LL, 1996 and 1998 seasons. In: K. G. Holum–J. A. Stabler–E. G. Reinhardt (eds.), Caesarea Reports and Studies. Excavations 1995-227 withhin the Old City and the Ancient Harbor. BAR Int. Ser. 1784. London 59-65.

Rodinkova 2007 V. E. Rodinkova: Sistema ženskogo rannestrednevekovogo ubora Srednego Podneprov'ja (perspektivnij analiz). In: I. O. Gavrituchin–A. M. Oblomskij (otv. red.), Vostočnaja Ėvropa v seredine I. tysjačeletija n. ė. Ranneslavjanskij mir 9. Moskva 2007, 359-388.

Roffia–Sesino 1986 E. Roffia–P. Sesino: La necropoli. In: La necropoli longobarda di Trezzo sull'Adda. Firenze 1986.

von Roska 1934 M. von Roska: Das gepidische Grabfeld von Vereşmort-Marosveresmart (Turda-Tordaaranyos,Siebenbürgen). Germania 1934, 123-130.

Roosens 1977 H. Roosens: Het merovingisch Gravfeld van Ophoven. Archaeologia Belgica 196, 1977, 25-67.

Rosner 1977 Rosner Gy.: A Szekszárd-Bogyiszlói úti avar temető ló- és lovastemetkezései (Die Pferde- und Reiterbestattungen im awarischen Gräberfeld von Szekszárd-Bogyiszlói út). A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 6-7, 1975-76, 79-109.

Rosner 1999 Gy. Rosner: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straβe. Monumenta Avarorum Archaeologica 3. Budapest 1999.

Rosner 1999 Gy. Rosner: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straβe. Monumenta Avarorum Archaeologica 3. Budapest 1999.

Ross 1965 M. C. Ross: Catalogue of the Byzantine Art and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Dumbarton Oaks Monographs II. Washington DC 1965.

Rostoiu–Ciută 2008 G. T. Rostoiu–M. Ciută: Mormântul uniu călăreţ avar recent descoperit la Unirea-Vereşmort (jud. Alba). Apulum XLV, 2008, 71-98.

Rupp 1997 C. Rupp: La necropoli longobarda di Nocera Umbra (loc. Il Portone): l'analisi archaeologica. In: Umbria longobarda. La necropoli di nocera Umbra nel centenario della scoperta. Roma, Museo dell'Alto Medioevo 19 aprile – 26 ottobre 1997. Roma 1997, 23-40.

Rupp 2005 C. Rupp: Die Beweglichkeit des Sitzens – Ein byzantinischer Faltstuhl aus dem Kunsthandel. In: B. Päffgen–E. Pohl–M. Schmauder (Hrsg.), Cum grano salis: Beiträge zur europäischen Vor- und Frühgeschichte ; Festschrift für Volker Bierbrauer zum 65. Geburtstag. Friedberg 2005, 283-292.

Roth 1973 H. Roth: Ornamentik der Langobarden in Italien. Antiquitas 15. Bonn 1973.

Roth–Theune 1995 H. Roth–Cl. Theune: Das frühmittelalterliche Gräberfeld bei Weingarten. I - Katalog der Grabinventare. Forsch. u. Ber. Vor- u. Frühgesch. Baden- Württemberg 44/1 ...

Rudolph 1973 W. and E. Rudolph: Ancient Jewelry from the Collection of Burton Y. Berry. Indiana Art Museum. Bloomington 1973.

von Rummel 2007 Ph. Rummel: Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde - Ergänzungsbände 55. De Gruyter 2007.

Rupp 1995 C. B. Rupp: Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra. Dissertationsschrift. Bonn 1995.

Rupp 1997 C. Rupp: La necropoli longobarda di Nocera Umbra (loc. Il Portone): l'analisi aechaeologica. Umbria longobarda. La necropoli di Nocera Umbra nel centenario della scoperta. Coord.: L. Paroli. Roma 1997, 23-40.

Rupp 2005 C. Rupp: Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra. 1. Katalog ung Tafeln. Ricerche di Archeologia altomedievale e medievale 31. S. Lorenzo.

Rusu 1962 M. Rupp: The Prefeudal Cemetery of Noşlac, VIth-VIIth Centuries. Dacia 6, 1962, 269-292.

Sage 1984 W. Sage: Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern. Germ. Denkm. der Völkerwanderungszeit A-XIV. Berlin 1984.

Salamon-Erdélyi 1971 Á. Salamon-I. Erdélyi: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Studia Archaeologica 5. Budapest 1971.

Salin 1904 B. Salin: Die altgermanische Thierornamentik. Stockholm 1904.

Sasse 2001 B. Sasse: Ein frühmittelalterliches Reihengräberfeld bei Eichstätten am Kaiserstuhl. Forsch. und Beiträge VFBW 75, 2001.

Sági 1961 K. Sági: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. Acta AntHung 9, 1961, 397-459.

Sági 1970 K. Sági: Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der Völkerwanderungszeitlichen geschichte von Fenékpuszta. Acta Antiqua Scientiarum Hungaricae 18, 1971, 145-196.

Sági 1991 Sági K.: Egy VI. századi Keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthely-kultúra" etnikumának szempontjából – Keszthelyer Friedhof und dessen Bedeutung bezüglich des Ethnikums der „Keszthely Kultur". A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2, 1991, 113-141.

Ščeglova 1990 O. A. Ščeglova: O dvuch gruppach 'drevnostej antov' v srednem Podneprovje" Materialy i issledovanija po archeologii Dneprovskogo Levoberez'ja. 1, 1990, 162-204.

Ščeglova 1995 O. A. Ščeglova: A Közép-Dnyeper-vidéki "ant régiségek" vagy "martinovkai típusú" kincsleletek tanulmányozásának néhány problémája. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 1, 1995, 375-386.

Ščeglova 1999 O. A. Ščeglova = Щеглова О. А. Женские убора из кладов .древностей антов.: готское влияние или готское наследие? Stratum+, 5, 1999, 287-312.

Schach-Dörges 1978 H. Schach-Dörges: Das alamannische Gräberfeld von Giengen an der Brenz (Kreis Heidenheim). Stuttgart 1978.

Schäfer 1998 T. Schäfer: Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage. Studien zur Geschichtsforschung des Altertums 3. Hamburg 1998, 118-120.

Schiffer 2000 M. B. Schiffer: Social Theory in Archaeology. Utah Press 2000.

Schilling 2009 L. Schilling: An Avar-Period Germanic Brooch from Tác-Fövenypuszta. In: D. Quast (ed.), Foreigners in Early medieval Europe. Thirthen International Studies on Early Medieval Mobility. Monogr. RGZM 78, 2009, 261-171

Schilling 2011 L. Schilling: Bestattungen und Gräberfelder von der Spätantike bis zum Frühmittelalter in und um die spätrömische Befestigung von Tác/*Gorsium* (4.–8. Jh.) In: Heinrich-Tamáska 2011, 383-396.

Scheffer-Webber 2004 A. Scheffer–M. Webber: Horvat Karkur 'Illit: A Byzantine Cemetery Church in the Northern Negev: Final Report of the Excavations 1989-1995. Beer-Sheva Archaeological Monographs 1. Pau Figueras (ed.), Publisher, Ben-Gurion University of the Negev Press, 2004, 226-231.

Schmidtová–Ruttkay 2007 J. Schmidtová–M. Ruttkay: Das merowingerzeitliche Gräberfeld in Bratislava-Rusovce, Lage Pieskový hon. In: J. Tejral (Hrsg.), Barbaren im Wandel. Beiträge zur

Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 26. Brno 2007, 353-355, Abb. 12-13.

Schmauder 2000 M. Schmauder: Vielteilige Gürtelgarnituren des 6.-7. Jahrhunderts: Herkunft, Aufkommen und Trägerkreis. In: F. Daim (Hrsg.), Die Awaren am Rand der Byzantinischen Welt. Monographien zur Frühgeschichte und Mittellaterarchologie 7. Innsbruck 2000, 15-44.

Schrade 2011 G. Schrade: Untersuchung eines Kopfschmucks aus einem mittelkaiserzeitlichen Steinsarg aus Rommerskirchen. In: A. Stauffer (Hrsg.), Textilen in der Archäologie. Materialien zur Bodendenkmalpflege im Rheinland 22. Bonn 2011, 53-60.

Schulze-Dörrlamm 1990 M. Schulze-Dörrlamm: Die spätrömischen und frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gondorf, Gem. Kobern-Gondorf, Kr. Mayen-Koblenz GDV B14. Frankfurt 1990.

Schulze-Dörrlamm 2010 M. Schulze-Dörrlamm: Der Handel mit byzantinischen Metallwaren aus archäologischerSicht (Gürtelschnallen, Frauenschmuck, Zaumzeug, Bronzegefässe). In: E. Kislinger–J. Koder–A. Külzer (Hrsg.), Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert). Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse, Denkschriften 388. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XVIII. Wien 2010, 241-273.

Schülke 2000 Schülke, Almut, Die "Christianisierung" als Forschungsproblem der südwestdeutschen Gräberarchäologie. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 27/28, 1999/2000, 85–117.

von Schnurbein 1987 A. von Schnurbein, Der alamannische Friedhof *bei* Fridingen an der Donau (Kreis Tuttlingen) (=Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte Baden-Württemberg 21), Stuttgart 1987.

Shennan 1989 St. Shennan: Introduction: Archaeological Approaches to Cultural Identity. In: St. Shennan (ed.), Archaeological Approaces to Cultural Identity. London 1989, 1-32.

Semënov 1986 A. Semënov: K rekonstrukcii sostava makuchovskoj nachodki (iz istorii izučenija pamjatnikov pereščepinskogo kruga). Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža 51, 1986, 32-35.

Seoba Naroda 1961 D. DimitrijeviĆ–J. Kovačević–Z.Vinski: Seoba naroda. Arheološki nalazi jugoslavenskog podunavlja. Zemun 1961.

Simon 1991 Simon L.: Korai avar kardok (Frühawarenzeitliche Schwerter). Studia Comitatensia 22, 1991, 263-346.

Schäfer 1998 T. Schäfer: Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage. Studien zur Geschichtsforschung des Altertums 3. Hamburg 1998.

Siegmund 1998 F. Siegmund, Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg. Rhein. Ausgr. 34. Köln 1998.

Siegmund 2000 F. Siegmund, Alemannen und Franken. Ergbd. RGA 23. Berlin, New York 2000.

Siegmund 2009 F. Siegmund, Ethnische und kulturelle Gruppen im Frühmittelalter aus archäologischer Sicht. In: D. Karuse–O. Nakoinz (Hrsg.), Kulturraum und Territorialität. Archäologische Theorien, Methoden und Fallbeispiele. Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 13. Rahden/Westph. 2009, 143-158.

Siklósi 2006 Zs. Siklósi: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az õsrégészeti kutatásokban. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat 7/24-25(2006) 73-88.

Skaff 2012 J. K. Skaff: Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power, and Connections, 580–800. Oxford Studies in Early Empires. New York: Oxford University Press 2012.

Skriba−Sófalvi 2004 Skriba P.−Sófalvi A.: Langobard település Balatonlelle határában. Eine Langobardensiedlung in der gemarkung von Balatonlelle. ArchÉrt 129, 2004, 121-163.

Somogyi 1987 P. Somogyi: Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. ArchAu 71 (1987) 121–154.

Somogyi 1997 P. Somogyi: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Innsbruck 1997.

Somogyi 2014 P. Somogyi: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld. Dissertationes Pannonicae 4,2. Budapest 2014.

Sós 1961 Cs. Sós Á.: Újabb avarkori leletek Csepel szigetről (Neuere awarenzeitliche Funde der Csepel-Insel). ArchÉrt 88, 1961, 32-51.

Sós 1958 Cs. Sós: Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány. Folia Archaeologica 10, 1958, 120-124;

Sós–Salamon 1995 Cs. Sós Á.–Salamon Á.: Cemeteries of the early middle ages (6th-9th c.). Ed by. Szőke B. M. Budapest 1995.

Spahiu 1979-1980 H. Spahiu: Gjetje të vjetra nga varreza miesjetare e kalasë së Dalmaces. Iliria 1, 1971, 227-262.

Špehar 2010 P. Špehar: Materijalna kultúra iz ranovizantijskih utvrďenja u Đjedapu/Material Culture from Early Byzantine Fortresses in Djedap. Cahiers des Portes de Fer, Monographies 7. Belgrad 2010.

Stadler et al. 2003 P. Stadler–H. Friesinger–W. Kutschera–A. Prille–P. Steier–E. M. Wild: Ein beitrag zur Absolutchronologie der Langobarden aufgrund von 14C-Datierungen und ein Versuch zur datierung der Beraubung langobardischer Gräber. Arch. Austr. 27, 2003, 265-278.

Stadler 2008 P. Stadler: Ethnische Verhältnisse im Karpatenbecken und Beziehungen zum Westen zur Zeit des Awarischen Khaganats im 6. und 7. Jahrhundert. In: Bemmann –Schmauder 2008, 657-678.

Stanciu 2008 I. Stanciu: Gepiden, Frühawaren und Slawen im Westen und Nordwesten Rumäniens. Antaeus 29-30, 2008, 415-448.

Stauch 2004 E. Stauch: Wenigumstadt. Ein Bestattungsplatz der Völkerwanderungszeit und des frühen Mittelalters im nördlichen Odenwaldvorland. Univforsch. Prähist. Arch. 111. Bonn 2004.

Stepanov 2005 T. Stepanov: Ruler and Political Ideology in Pax Nomadica: Early Medieval Bulgaria and the Uigur Qaganate. In: F. Curta (Hrsg.), East Central Europe in the Middle Ages. Ann Arbor 2005, 157-158.

Stark 2008 S. Stark: Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien. Nomaden und Sesshafte 6. Wiesbaden 2008.

Stark 2009 S Stark: Central and Inner Asian Parallels to a Find from Kunszentmiklós-Bábony (Kunbábony): Some Thoughts on the Eraly Avar Headdress. Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 15, 2009, 287-305.

Štih 2000 P. Štih: Die Ostgrenze Italiens im Frühmittelalter. In: Grenze und Differenz im Frühen Mittelalter. Hg.: Pohl–Reimitz 2000, 19-27.

Stefanelli 1992 Luzia Pirzio Biroli Stefanelli: L'Oro dei romani Gioielli di età imperiale. Il Metallo: Mitto e Fortuna nel Mondo Antico 3. Roma 1992.

Steuer 1982 H. Steuer: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa: Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials (Abhandlungen der Philologisch-historische Klasse. Folge 3. Vandenhoeck & Ruprecht 1982.

Steuer 2003 H. Steuer: Kriegerbanden und Heerkönige: Krieg als Auslöser der Entwicklung vom Stamm zu Staat im ersten Jahrtausend n. Chr. in Mitteleuropa. Überlegungen zu einem theoretischen Modell. In: W. Heinzmann–A. van Nahl (Hrsg.), Runica, Germanica Mediaevalia. Festschrift Klaus Düwel. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 37. Berlin 2003, 824-853.

Steuer 2010 H. Steuer: Über die historischen Aussagemöglichkeiten der Archäologie zu „Völkern und Reichen". In: M. Becher–St. Dick (Hrsg.), Völker, Reihe und Namen im frühen Mittelalter. MittelalterStudien 22. München 55-86.

Stolpe–Arne 1912 H. Stolpe–T. J. Arne: Graffältet vid Vendel. Stockholm 1912.

Straub 1999 P. Straub: Újabb adalék a Keszthely-kultúra eredetéhez egy fenékpusztai sír kapcsán. ZM 9, 1999, 181-193.

Straub 1999a P. Straub: Bemerkungen zur Bestimmung des Jankovich-Goldes. ComArchHung 1999, 93-105.

Straub 2000 P. Straub: Eine frühawarenzeitliche Taubenfibel mit christlichem Symbol von Keszthely-Fenékpuszta. Zalai Múzeum 11, 2002, 103-111.

Strzygowski 1904 J. Strzygowski: Catalogue général des antiquités égyptiennes du musée du Caire. Koptische Kunst. Vienne 1904.

Sturman Ciccone 1977 C. Sturman Ciccone: Reperti longobardi e del periodo longobardo della provincia di Reggio Emilia. Cataloghi dei Civici musei di Reggio nell'Emilia 3. Reggio Emilia 1977.

Stutzinger 1995 D. Stutzinger: Römische Haarnadel mit Frauenbüste. Bonner Jahrbücher 195, 1995, 136-208.

Stare 1980 V. Stare: nekropola iz časa preseljevanja ljudstev. Katalogi in Mnografije 18. Ljubljana 1980.

Stepanov 2008 Ts. Ruler and Political Ideology in *Pax Nomadica*: Early Medieval Bulgaria and the Uighur Qaganate. In: F. Curta (ed.), East Central and Eastern Europe int he Early Middle Ages. Ann Arbor 2008, 152-161.

Sümegi 2011 Sümegi P.–Heinrich-Tamàska O.–Törőcsik T. –Jakab G. –Pomázi P.–Majkut P.–Pall G. D.–Persaits G.–Bodor E.: Reconstruction of the environmental history of Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich-Tamáska 2011, 541-572.

Swan 1995 L. Swan: Fine Metalwork from the Early Christian Site at Kilpatrick, Co Westmeath, In: From the Isles of the North: Medieval Art in Ireland and Britain by International Conference on Insular Art 1994 (Ulster Museum), Cormac Bourke (ed.by) Belfast 1995, 75-80.

Szentpéteri 2009 Szentpéteri J.: A Barbaricumból Pannoniába (Germán katonai segédnépek a korai Avar Kaganátus központjában). (From the Barbaricum to Pannónia [Germanic military auxiliary people in the centre of the Avarian Khaganate]). In: Somogyvári Á.– Székely Gy. V. (szerk.), *„In terra quondam Avarorum..."* Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára. Archaeologia Cumanica 2, 2009, 235–252.

Szmoniewski 2010 B. Sz. Szmoniewski: The Antes: Eastern 'Brothers' of the Sclavenes? Studies in the Early Middle Ages 32. Brepols 2010, 53-82.

Szőke 2008 Szőke, B. M.: Veränderungen in der Struktur des awarischen Gürtels. Antaeus 29–30, 2008, 175–214.

Szőke 2012 Szőke B. M.: Avar kor végi női fejdíszek (Kopfschmuck in der endawarenzeitlichen Frauentracht. In: Thesaurus Avarorum 2012, 287-297.

Szőke 1992 Szőke B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: F. Daim (Hrsg.), Awarenforschungen II. Wien 1992. 841–968.

Tartari 1984 F. Tartari: Nje varrezë e mesjetë se hersme ne Durrës (Un cimetière du haut Moyen Age). Iliria 1, 1984, 227-250.

Theuws 2000 F. Theuws–M. Alkemade: A Kind of Mirror for Men: Sword Deposition in Late Antique Northern Gaul. In: F. Theuws–J. L. Nelson (eds.), Rituals of Power from Late Antiquity to the Early Middle Ages. Brill: Leiden 2000, 401-476.

Theune 2004 C. Theune, Germanen und Romanen in der Alamannia. Strukturveränderungen aufgrund der archäologischen Quellen vom 3. bis zum 7. Jahrhundert. Ergbd. RGA 45. Berlin – New York 2004.

Theune 2008 Cl. Theune: Methodik der ethnischen Deutung. Überlegungen zur Interpretation der Grabfunde aus dem thüringischen Siedlungsgebiet. In: Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen. Berlin 2008, 211-236

Theuws 2009 F. Theuws: Grave goods, ethnicity and the rhetoric of burial rites in Late Antique Northern Gaul. In: Ton Derks – Nico Roymans (szerk.): Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition. Amsterdam University Press 2009 281-320.

Thieme 1979 B. Thieme: Filigranscheibenfibeln der Merowingerzeit aus Deutschland. BRGK 59, 1978, 318-500.

Thesaurus Avarorum Vida T. (szerk.): Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Budapest 2012.

Tobias 2007 Tobias B.: Néhány érdekes tárgy a Zillingtal-Unterer Kapellenberg D 41. sírból. Csatfibulák és csatok. ArchÉrt 132, 2007, 325-341.

Tobias 2011 Tobias B.: Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében. MFMÉ-Studia Archaeologica 12, 2011, 277-312.

Tobias 2011 *B.* Tobias, Riemenzungen mediterraner Gürtelgarnituren *mit* Monogrammen. Studien zur Chronologie und Funktion. Acta Praehist. et Arch. 43, 2011, 151-188.

Točík 1993 A. Točík: Pohrebisko z doby avarskej ríše v Šali I-Veči (Awarenzeitliches Gräberfeld in Šala I-Veča.) StZ 29, 87-178.

Tomka 2004 Tomka P.: Kulturwechsel der spätantiken Bevölkerung eines Auxiliarkastells: Fallbeispiel Arrabona, In: Zentrum und Peripherie. Hrsg. H. Friesinger–A. Stuppner. Mitteilungen d. Prähistorischen Komission 47, 389-409.

Tomka 2005 Tomka P.: Die Rolle des mittleren Donauabschnittes in der Völkerwanderungszeit. In: C. v. Carnap-Bornheim–H. Friesinger (Hrsg.), Wasserwege: Lebensadern – Trennungslinien. 15. Internationales Symposion Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Schleswig 30. November–4. Dezember 2002 (Neumünster 2005) 125–147.

Tomka 2005 Tomka P.: Korai avar sírok Börcs-Nagydombon (Győr-Moson-Sopron megye) (Frühawarenzeitliche Gräber in Börcs-Nagydomb [Kom. Győr-Moson-Sopron]). Archaeologiai Értesítő 130, 2005, 137-179.

Tomka 2006 Tomka P.: Die Rolle der Überreste römerzeitlicher Strukturen in der Ausbildung mittelalterlicher Zentren in Transdanubien. In: R. Škultéty–M. Gálik–T. Štefanovičová (eds.), Trade, Journeys, Inter- und Intracultural communication in east and west (up to 1250). Handel, Wege, inter- und innerkulturelle Kontakte: Osten und Westen (bis 1250 n. Chr.). Bratislava 2006, 68–77.

Tomka 2008 Tomka P.: Die Lehre der Bestattungsbräuche. Antaeus 29/30, 2008, 233–263.

Tomka 2008a Tomka P.: Innere Migranten an einer Straßenkreuzung – Regionsfremde in der Kleinen Tiefebene. In: Bemman-Schmauder (Hrsg.) 2008, 601-618.

Torcellan 1986 M. Torcellan: La tre necropoli altomedievali di Pinguente. Richerche di Archeologia Altomedievale e Medievale 11. Firenze 1986.

Tovornik 2002 V. Tovornik: Das bajuwarische Gräberfeld von Schwanenstadt Öberösterreich. MFM 9. Wien 2002.

Tóth 1985 Tóth E.: Római gyűrűk és fibulák. Évezredek, évszázadok kincsei III. Budapest 1985.

Tóth 1994 Tóth E.: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archälogischen Zeugnissen". In: E. Boshof–H. Wolf (Hrsg.), Das Christentum im bairischen Raum von den Anfangen bis ins 11. Jahrhundert. Köln – Weimar – Wien 1994, 241–272.

Tóth 1999 Tóth E.: Kereszténység a honfoglalás előtti Kár-pát-medencében. In: Fülöp É. M.–Cseh J. K. (szerk.), Magyarok térben és időben. Nemzet-közi Hungarológiai Konferencia, Tatabánya-Esztergom, 1996. május 28–31. Tata 1999, 163-182.

Tóth 2006 Tóth E.: Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon. Budapest 2006, 54-55.

Tóth 2013 Tóth E.: Titkos keresztények az avar korban? In: Tóth O.–Forisek P. (szerk.) Ünnepi kötet Gesztelyi tamás 70. születésnapjára. Debrecen 2013, 203-220.

Tóth–Horváth 1992 Tóth E. H.–Horváth A.: Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét 1992.

Tours-i Gergely: Korunk története. A frankok története. Ford. Mezei M. – Adamik T. Pozsony: Kalligram 1992.

Török 1998 Török Gy.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba. Das awarische Corpus, Beihefte V. (red. L. Madaras) Debrecen-Budapest 1998.

Uenze 1974 S. Uenze: Gegossene Fibeln mit Scheinumwicklung des Bügels in den östlichen Balkanprovinzen. Werner-Festschrift München 1974, 483-494.

Ugrin 1992 E. Ugrin: Le trésor de Zalésie. Aurifex 6 (Louvain-la-Neuve 1987); ennek használatához nélkülözhetetlen kritika: Bóna I.: rec. E. Ugrin: Le trésor de Zalésie. ArchÉrt 119, 1992, 132-137.

Ulf 2014 Ch. Ulf: Eine Typologie von kulturellen Kontaktzonen („Fernverhältnisse“ – middle grounds – dichte Kontaktzonen), oder: Rethinking Cultural Contacts auf dem Prüfstand, in: R. Rollinger – K. Schnegg (Hrsg.): Kulturkontakte in antiken Welten: vom Denkmodell zum Fallbeispiel. Proceedings des internationalen Kolloquiums aus Anlass des 60. Geburtstages von Christoph Ulf, Inssbruck, 26. Bis 30. Januar 2009. Leuven, Paris, Walpole, MA 2014, 469-506.

Ungermann 2009 U. Šimon: Archaika in den frühmittelalterlichen Gräbern in Mähren. In: P. Mařikova Vlčkova–J. Mynařova–M. Tomašek (eds.), My Things Changed Things. Social Development and Cultural Exchange in Prehistory, Antiquity, and the Middle Ages. Charles University in Prague, Faculty of Arts Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. Prague 2009, 224-256.

Urlacher–Passard–Manfredi-Gizard 1998 J.-P. Urlacher–Fr. Passard–S. Manfredi-Gizard: La nécropole mérovingienne de la Grande oye à Doubs. Département du Doubs VIe-VIIe siècles apres J.-C. Memoires de l’Assosiation Française d Archéologie Mérovingienne X. Saint-Germain-en-Laye 1998.

Vachkova 2008 V. Vachkova: Danube Bulgaria and Khazaria as parts of the Byzantine Oikumene. In: F. Curta (ed.), The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. Brill: Leiden 2008, 339–362.

Vagalinski 1994 Lj. Vagalinski: Zur Frage der ethnischen Herkunft der späten Strahlenfibel (Finger-oder Bügelfibeln) aus der Donau-Karpaten-Becken (6-7. Jh.) ZfA 28, 1994, 261-305.

Vágó–Bóna 1976 Vágó E.–Bóna I.: Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südost-Gräberfeld. Budapest 1976.

Vásáry 1983 Vásáry I.: Nép és ország a türköknél. In: Tőkei F. (szerk.), Nomád társadalmak és nomád államalakulatok. Kőrösi Csoma kiskönyvtár 18. Budapest 1983, 189-213.

Vásáry 1993 Vásáry I.: A régi Belső-Ázsia története. Szeged 1993.

Vida 1995 Vida T.: Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. BerRGK 76, 1995, 229-296.

Vida 1996 Vida T.: Bemerkungen zur awarenzeitlichen Frauentracht. In: D. Bialeková–J. Zábojník (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. Bis zum 11. Jahrhundert. Bratislava 1996, 107-124.

Vida 1999 Vida T.: Die awarezeitliche Keramik I. VAH 9, 1999.

Vida 1999a Vida T.: Veil pin or dress pin. Antaeus 24, 1999, 563–574.

Vida 1999/2000 T. Vida: Die Ziergehänge der awarenzeitlichen Frauen im Karpaten-becken. Acta ArchHung 51, 1999/2000, 357-377.

Vida 2000 Vida T.: Merowingische Spathagurte der Awarenzeit. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2000, 161-175.

Vida 2002 Vida T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit. ZM 11, 2002, 179-209.

Vida 2002a Vida T.: Einzeln getragene germanische Scheibenfibeln im Karpatenbecken. In: C. Dobiat (Hrsg.), Reliquiae gentium. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag. I. Rahden 2005, 429-442.

Vida 2004 Vida T.: Reconstruction of a germanic noble woman's costume (Kölked-Feketekapu B, Grave 85) In: Fusek, G. (ed.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Archaeologica Slovaca Monographiae VII. Nitra 2004, 435-442.

Vida 2008a Vida T.: Conflict and coexistence: the local population of the Carpathian Basin under Avar rule (6th to 7th century). In: F. Curta (ed.), The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, 2. Brill: Leiden – Boston 2008, 13-46.

Vida 2008b Vida T.: Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In: Bemmann–Schmauder 2008, 343-362.

Vida 2009 T. Vida: Local and Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th-7th Centuries AD in Pannonia. In: D. Quast (Hrsg.), Foreigners in Early medieval Europe. Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien, 78. Mainz 2009, 233-260.

Vida 2009a T. Vida: Bestattungen von Eliten in der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta im 6. und 7. Jahrhundert: Horreum und Basilika. In: Heinrich-Tamáska–Straub 2009, 72-76.

Vida 2011a Vida T.: Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich-Tamáska 2011, 397-437.

Vida 2011b Vida T.: Das Mitteldonaubecken im Wandel zwischen dem 4. und 6. Jahrhundert n. Chr. In: M. Konrad–Chr. Witschel (Hrsg.), Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens? Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 138. München 2011, 615-648.

Vida 2011c Vida T.: Sütőharangok és sütőfedők – régészeti adatok Dél- és Közép-Európa étkezési kultúrájához. In: Kolozsi B. – Szilágyi K. A (szerk), Sötét idők falvai. II. Debrecen 2011, 701-817.

Vida 2012 Vida T.: A zárt kosaras fülbevalók eredetének kérdéséhez – Zur Herkunft der Ohrringe mit geschlossenen Körbchenanhängern. in: Thesaurus Avarorum 2012, 63-84.

Vida 2013 Vida T.: Raumkonzepte der Awaren und Byzantiner und deren Auswirkungen im unteren- und mittleren Donaubecken im 6.–7. Jahrhundert. In: Sv. Hansen–M. Meyer (Hrsg.),

Paralelle Raumkonzepte. TOPOI Berlin Studies of the Ancient World 16. Berlin: De Gruyter. 2013, 107-323.

Vida 2014 Vida, T.: La ricerca e le ultime scoperte longobarde in Pannonia: una sintesi. In: E. Possenti (a cura di), Necropoli longobarde in Italia. Indirizzi della ricerca e nuovi dati. Atti del Convegno Internationale 26 – 28 settembre 2011 Castello del Buonconsiglio, Trento. Ternto 2014, 55-72.

Vida 2016 Vida T.: Christianity in the Carpathian Basin during Late Antiquity and the Early Middle Ages (5th to 8th century ad). In: Vida T–Tóth E.–Takács I. (eds.), Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság; Szombathely, Savaria Múzeum 2016, 93-106.

Vida 2017 Vida T.: The Many Identities of the Barbarians. In: J. L. Quiroga–M. Kazanski–V. Ivanišević (eds), Late Antique and Early Medieval Europe. Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches. BAR International Series 2852. Oxford 2017, 120-131.

Vida 2017a Vida T.: Die frühbyzantinische Messingkanne mit Jagdszenen von Budakalász (Ungarn). Institut für Archäologie, Forschungszentrum für Humanwissenschaften, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Budapest 2017.

Vida, Pannonia Vida T.: Late Antique Continuity and Early Byzantine Innovation in Pannonia. In: H. Fehr–Ph. von Rummel–W. Pohl (Hrsg.), Romanness after Rome – Archaeological Perspectives (400–900 AD). Millenium-Studien. Berlin – Boston (Megjelenés alatt).

Vida–Fodor 2014 Vida T.–Fodor L.: Kora avar kori temetőrészlet Szihalom-Budaszögről. Archaeológiai Értesítő 138, 2013, 157-173.

Vida-Völling 2000 T Vida—Th. Völling: Das slawische Brandgräberfeld in Olympia. Archäologie in Eurasien 9. Rahden 2000.

Vielitz 2003 L. Vielitz: Granatscheibenfibeln der Merowingerzeit. Europe médiévale 3. Montagnac 2003.

Vikan 2010 G. Vikan: Early Byzantine Pilgrimage Art. Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications 5. Washington, D.C. 2010.

Vinski 1956 Z. Vinski: Nalaz iz Velika Kladuše i problemi tipa naušnica tipa okrekute piramida – La trovaille de Velika Kladuša et le problem des boucles d'oreilles du tipe pyramide reuversée. Glasnik Sarajevo 1956, 63-81, 82-83.

Vinski 1967 Z. Vinski: Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata (Die altsassige Bevolkerung der Spatantike im salonitanischen Bereich gemas der archaologischen Hinterlassenschaft der vorslawischen Substrats). VAHD 69, 1967, 5–86.

Vinski 1980 Z. Vinski: Betrachtung zur Auswertung der Grabbeigaben der völkerwanderungszeitlichen Nekropole in Kranj. In: V. Stare: Kranj. Nekropola iz časa pereseljevanja ljudštev. Katalogi i Monografii. Ljubljana 1980.

Virágos 2007 Virágos R.: Continuity and Change in Early Medieval Landscapes in Western Hungary. Possibilities for Research. Annual of Medieval Studies at Central European University 13. Budapest 2007, 213-240.

Vogel 2006 Vogel, A.: Die merowingische Funde aus Andernach (Kr. Mayen-Koblenz). Universitätsforschungen zur prähistorische Archäologie 131. Bonn 2006.

Vogelsang-Eastwood 2004 G. Vogelsang-Eastwood: Sasanian 'Riding-Coats': The Iranian Evidence. In: C. Fluck and G. Vogelsang-Eastwood (eds.) Riding costume in Egypt: origin and appearance. Studies in textile and costume history; v. 3. Brill: Leiden 2004, 209-230.

Voβ 2008 H.-U. Voβ: Fremd – nützlich – machbar. Römische Einflüsse im germanischen Feinschmiedhandwerk. In: S. Brather (Hrsg.), Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. RGA 57. Berlin-New York 2008, 343-365

Völling 1996 T. Völling: "Der Vogel auf dem Kreuz" Ein frühchristliches Symbol aus Olympia. Archäologischer Anzeiger 1996, 145-154.

Waldbaum 1983 J. C. Waldbaum: Metalwork from Sardis. The Finds throught 1974. Cambridge-London 1983.

Wamers 2008 E. Wamers: Salins Stil II auf christlichen Gegenständen. Zur Ikonographie merowingerzeitlicher Kunst im 7. Jahrhundert. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 36, 2008, 33-72.

Weis 1999 M. Weis: Ein Gräberfeld der späten Merowingerzeit bei Stetten an der Donau. Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg 40. Stuttgart 1999.

Werner 1953 J. Werner: Das alamannische Gräberfeld von Bülach. Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 9, 1953.

Werner 1955 J. Werner: Slawische Bügelfibeln des 7.Jahrhunderts. in: Reinecke Festschrift. Mainz 1955, 150-173.

Werner 1962 J. Werner: Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568. München 1962.

Werner 1974 J. Werner: Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantinern und Langobarden. *In*: Civiltà dei Longobardi in Europa. Accademia Nazionale dei Lincei 371 (Roma 1974) 109-139.

Werner 1984 J. Werner: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Studien zur Archäologie der Awaren 2. Wien 1989.

Werner 1984 J. Werner: Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse N91. München, 1984.

Wickham 2005 Chr. Wickham: Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800. Oxford University Press 2005.

Wiessner 1989 P. Wiessner: Style and changing relations between the individual and society. In: I. Hodder (ed.), The Meaning of Things: Material Culture and Symbolic Expression. London – Boston – Sydney: Unwin Hyman, 1989, 56-63

Winckelmann–Gomolka-Fuchs 1988 F. Winckelmann–G. Gomolka-Fuchs: Die byzantinische Kultur. Leipzig 1988.

Windler 1994 R. Windler: Das Gräberfeld von Elgg und die Besiedlung der Nordostschweiz im 5.-7. Jh. Züricher Denkmalpflege. Archäologische Monographien 13. Zürich 1994.

Winter 1997 H. Winter: Awarenzeitliche Grab- und Streufunde aus Oberösterreich. MFM 4, Innsbruck 1997.

Wolfram 1983 H. Wolfram: Die Geschichte der Goten. Wien 1983.

Wood 2000 I. Wood: Exchange of gifts among late antique aristocracy. In: M. Almagro-Gorbea–J. M. Alvarez Martínez–J. M. Blázquez Martínez–S. Rovira (eds.), El disco de Teodosio. Madrid 2000, 303-304

Womer-Katzev 1982 S. Womer-Katzev: Miscellaneous Finds In: G. F. Bass–F. H. van Doorninck Jr. (eds.), Yassi Ada I. A SeventhCentury Byzantine Shipwreck. Texas A&M University Press 1982, 266-295.

Wührer 2000 B. Wührer: Merowingerzeitlicher Armschmuck aus Metall. Europe Médiévale 2. Montagnac 2000.

Zalesskaja et. al. 1997 V. N. Zalesskaja–Z. A. Lvova–B. I. Maršak–I. V. Sokolova–N. A. Fonjakova: Sokrovišča chana Kubrata. Pereščepinskij klad. Sankt Peterburg 1997.

Zalesskaya 2006 V. Zalesskaya: Pamjatniki vizantijskogo prokladnogo iskusstva IV-VII vekov. Katalog kollekcii. Monuments of Byzantine Applied Arts 4th-7th Centuries. Catalogue of the Hermitage Collection. St Petersburg 2006.

Zábojník 1990 J. Zábojník: Zur FRage der Kontakte der nördlichen Peripherie des awarischen Kaganats mit den westlichen Gebieten. WMMK 103-112.

Zábojník 2000 J. Zábojník: Zur Problematik der „byzantinischen" Gürtelbeschlge aus Čataj, Slowakei. In: F. Daim (Hrsg.), Die Awaren am Rand der Byzantinischen Welt. Monographien zur Frühgeschichte und Mittellaterarchologie 7. Innsbruck 2000, 327-365.

Zábojník 2010 J. Zábojník: Zur Problematik der Zierscheiben des frühen Mittelalters. In: Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina 2. Łódz – Warszawa 2010, 503.

Zeiβ 1934 H. Zeiβ: Rechteckige Beschläge vom Typ Weimörting Grab 188. Bayerische Vorgeschichtsblätter 12, 1934, 39.

Zeller 1992 G. Zeller: Die fränkische Altertümer des nördlichen Rheinhessen. GDV 15. Stuttgart 1992.

KÉPALÁÍRÁSOK

TÍPUSTÁBLÁK

1. típustábla:
Eurázsiai, sztyeppei nomád formai kör jellegzetes lelettípusai: 1. lándzsa; 2-3. háromtollú nyílcsúcsok; gömb alakú és állatfejes csont botvégek (lovaglópálca); 6. Fejpánt veretei; 7. Csontlemezekkel borított tegez; 8. ólom amulett; 9-12. fanyereg faragott csont veretei; 13. csont tűtartó; 14. reflexíj csont veretei; 15-17. csont tarsolyzárók; 18. csont függesztő; 19. csont bogozó; 20. béklyó; 21. átfúrt csont amulett (madár, nyúl); 22. tegez függesztő; 23. szopóka; 24. zabla csont oldalpálcája; 25. csikózabla; 26. csont hevedercsat; 27. fokos; 28. hosszúfülű kengyel; 29. hurkosfülű kengyel.

2. típustábla
Az antik mediterrán formai kör jellegzetes lelettípusai: 1. Kosaras bronz fülbevalók (lemezes vagy öntött és Allach típusú); 2. Polieéder díszű fülbevaló; 3. Gyöngydíszes fülbevaló; 4. Öntött, bronz, piramis alakú fülbevaló; 5. Hajháló kis csövei (arany); 6. Lófibula; 7. Páva alakú lemezes fibula; 8. Galamb alakú fibula; 9. Római kori lófibula; 10. Római kori galambfibula; 11. Korongfibula bepecsételt dísszel; 12. Áttört korongfibula svasztika mintával; 11. Lencse alakú kerek bulla; 14. áttört díszű tű; 15. Stílustű; 16. Madár fejes tű; 17. Laposvégű tű; 18. Balta fejes tű; 19. Karika alakú fibula; 20. Omega alakú fibula; 21. Csatfibula; 22. Gyűrű; 23. Vas fátyoltűk; 24. Vas spatula fejű tű; 25-26. Vas karkötők; 27. Bronz karkötő; 28. Pont-kör mintás S fibula; 29. Pont-kör mintás kengyeles fibula.

3. típustábla
A Meroving formai kör jellegzetes tárgytípusai: 1. Korongfibula; 2. Lábszártekercs; 3. Díszfüggő; 4. Fémveretes faszelence; 5. Hajtű; 6. Nagy méretű amulett-gyöngy; 7. Bárdkés; 8. Lándzsa; 9. Három- ill. négytagú öv; 10-11. Köpüs nyílhegyek; 12. Több-tagú öv; 13. Weimörting-típusú spátaöv; 14. Civezzano típusú spátaöv.

4. típustábla
Kora bizánci formai kör jellegzetes tárgyai, 1. csoport (Garam 2001 nyomán a szerző kiegészítéseivel)

5. típustábla
Kora bizánci formai kör jellegzetes tárgyai, 2. csoport (Garam 2001 nyomán)

6. típustábla
Kora bizánci formai kör jellegzetes tárgyai, 3. csoport (Garam 2001 nyomán)

7. típustábla
Késő antik ékszerek és viseleti tárgyak Észak-Itália területén (Brozzi 1989 nyomán)

8. típustábla
Kelet-mediterrán ékszerek és viseleti tárgyak a kora avar kori Kárpát-medencében: 1. Sucidava típusú csat ellenverete (Schulze-Dörrlamm Typ D1); 2. Kereszt-testű bizánci csat (Schulze-Dörrlamm Typ D25); 3. Áttört testű bizánci csat (Schulze-Dörrlamm Typ B16); 4. Yassi Ada típusú bizánci csat; 5-6. Bizánci típusú aláhajtott lábú fibulák; 7. Bújtatós bizánci övkapocs; 8. Madár(galamb)fejes tű; 9, 11-12. Madár(galamb)alakos függesztő korongok; 13. Ujjas fibula; 14-15. Ember alakos korongok; 10, 16-17. Állatalakos korongok; 18-20. Mediterrán kis ruhacsengők; 21-22. Bizánci kis harangok

9. típustábla
Bizánci hatású drót- és lemezékszerek: 1-13. Fülbevalók; 14-17. Nyakékek lemezfüggőkkel; 18, 26-28. Lemezkarperecek; 19. Nyakperec; 21-22. Gyűrűk; 20, 23, 24-25. Lemezfüggők.

10. típustábla
Öntött, áttört díszű kora bizánci övcsatok, övveretek és szíjvégek regionális típusai Bizáncban a Balkánon, Kelet-Európában, a Kárpát-medencében és Nyugat-Európában, Kr. u. 6-7. sz.

11. típustábla
Fibulák, ruhatűk és hajtűk viseleti helyzete a kora avar kori Kárpát-medencében: 1. Korongfibula a nyakban; 2. Ruhatű a jobb vállon; 3. Korongfibula a nyakban, ruhatű a jobb vállon; 4. Ruhatű a bal vállon; 5. Bizánci aláhajtott lábú fibula a nyakban/mellkason; 6. Bizánci aláhajtott lábú fibula a nyakban/mellkason és Meroving típusú kengyelfibula a medencén; 7. Bizánci aláhajtott lábú fibula a jobb vállon férfisírban; 8. S-fibula a nyakban; 9. S-fibula és állatfibula párban a nyakban; 10. Korongfibula a nyakban, fátyoltűk párban a fejnél; 11. Meroving típusú kengyeles fibula a mellkason és hajtű a fejnél; 12. Hajtű a fejnél, Meroving típusú kengyeles fibula a medencén. 13. Meroving típusú kengyeles fibula a nyakban; 14. Meroving típusú kengyeles fibula a mellkason; 15. Meroving típusú kengyeles fibulák párban a vállakon; 16. Meroving típusú kengyeles fibulák párban a vállakon, S-fibula és ruhatű a mellkason.

12. típustábla
Az avar kori korongfibulák formái (Perémi 2014 nyomán a szerző kiegészítéseivel)

13. típustábla
Az öntött és lemezes avar kori fülbevalók késő római előzményei és kora bizánci ill. avar kori változatai: 1. Gúlacsüngős; 2. Poliedercsüngős; 3. Gömbcsüngős; 4. Dudoros, felhúzott gömbcsüngős; 5. Zárt kosaras; 6. Félhold alakú csüngős; 7. Palástcsüngős.

14. típustábla
Késő antik/Meroving típusú övgarnitúrák: 1. Pajzstövises csat két kerek övrögzítő verettel (Kölked-Feketekapu A 74); 2. Pajzstövises csat két pajzsalakú övrögzítővel (Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlő A sír); 4. Csat külön álló csattesttel (Kölked-Feketekapu A 38. és A 179. sír); 5. Csat testtel együtt (Kölked-Feketekapu A 71. sír); 6. Csat testtel és szíjvéggel együtt (Kölked-Feketekapu A 130. sír); 7. Csat ellenverettel vagy szíjvéggel (Kölked-Feketekapu A 57. sír); 8. Csat ellenverettel (Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1999/21. sír); 9. Csat és hátveret szíjvéggel (Kölked-Feketekapu A 142. sír); 10. Három tagú övgarnitúra szíjvéggel (Kölked-Feketekapu A 180. sír)

15. típustábla
Vas övgarnitúrák a Budakalász-dunaparti temetőből: 1. 1192. sír; 2. 1255. sír; 3. 682. sír; 4. 1264. sír; 5. 1540. sír; 6. 1546. sír; 7. 299. sír

16. típustábla
Tausírozott övgarnitúrák a zamárdi temetőből: A. 1072. sír; B. 1317. sír; C. 1. 1061. sír; 2. 910. sír; D. 862. sír; E. 1071. sír; F. 855. sír (Bárdos–Garam 2009 nyomán)

17. típustábla
A budakalászi avar kori temető időrendi fázisai 1.: ékszerek és viseleti tárgyak alapján, 6-7. század

18. típustábla
A budakalászi avar kori temető időrendi fázisai 2.: övgarnitúrák alapján, a 6-7. század

19. típustábla
A kora avar kori kultúra modellje

dc_1440_17

TÉRKÉPEK

1.1. térkép
Kora és közép avar temetkezések a Kárpát-medencében (Szentpéteri 2002)

1.2. térkép
Avar kori, türk típusú halotti áldozati leletek a Kárpát-medencében (Tomka 2008)

2.1. térkép
Kelet-európai típusú részleges és teljes állattemetkezések a Kárpát-medencében (Lőrinczy 1990)

2.2. térkép
Meroving típusú férfi derék- és fegyverövek: 1. Vác-Kavicsbánya; 2. Környe; 3. Budakalász-Dunapart; 4. Zamárdi; 5. Keszthely; 6. Szekszárd-Bogyiszlói út; 7. Kölked; 8. Tiszagyenda; 9. Mezőbánd/Band; 10. Marosveresmart/Unirea-Vereşmort; 11. Marosnagylak/Noşlac (a: Weihmörtingi és Herrlisheimi típusú spátaövek; b: Civezzano típusú spátaöv; c: aranyból készült öv; d: háromtagú öv; e: többtagú öv; f: tausírozott többtagú öv)

2.a. 1. térkép
Meroving típusú rövid, soktagú veretek: 1. Sommerein; 2. Zillingtal; 3. Környe; 4. Budakalász; 5. Vác-Kavicsbánya; 6. Budapest-Csepel; 7. Zamárdi; 8. Keszthely; 7. Szekszárd; 8. Kölked; 9. Pitvaros (a: bronz; b: vas; c: tausírozott)

2.a. 2. térkép
Meroving típusú hosszú, soktagú veretek: 1. Sommerein 16. sír (Daim-Lippert 1984, 220 Taf. 15. 2/1-4); 2. Pozsonybeszterce/Záhorská Bystrica (Karskovsá 1972, Taf. 13,1-6; Taf. 14,1-2.); 3. Pókaszepetk; 4. Keszthely-Sörházkert; 5. Keszthely-Sörházkert; 6. Keszthely; 7. Zalakomár; 8. Zamárdi 9. Csákberény 10. Mezőfalva-Vasútállomás; 11. Pécs-Kertváros 391. sír (Heinrich-Tamaska 2005, 149, Abb. 1A); 12. Baja (tausírozott hosszú lemezű vascsat, Bende 2000, 205, 2. kép)

3.1. térkép
Női övfüggők poncolt szíjvégekkel és veretekkel (6. sz. vége-7. sz. eleje): 1. Környe; 2; Csákberény; 3. Budakalász; 4. Budapest-Fehérvári út; 5. Várpalota-Gimnázium és – Unio; 6. Balatonfűzfő; 7. Zamárdi; 8. Andocs-Németsűrű; 9. Szárazd; 10. Szekszárd-Bogyiszlói út, -Palánk, - Tószegi dűlő; 11. Kölked-Feketekapu A; 12. Kisköre-Pap tanya; 13. Tiszabura; 14. Tiszaderzs, -Szentimre út; 15. Tiszafüred; 16. Mezőbánd/Band; 17. Marosnagylak/Noşlac; 18. Budapest-Csepel-sziget; 19. Marosveresmart/Unirea-Vereşmort; 20. Dunapentele; 21. Halimba; 22. Káptalantóti; 23. Tác/Gorsium

3.2. térkép
Női övfüggők fogazott II. állatstílussal, szalagfonattal (7. század-8. század eleje): 1. Budakalász; 2. Budapest-Csepel, Háros; 3. Tác/Gorsium; 4. Halimba; 5. Káptalantóti; 6. Zamárdi; 7. Gyönk; 8. Szekszárd; 9. Kölked-Feketekapu; 10. Tiszabura 11. Tiszafüred; 12. Marosnagylak/Noşlac

4.1. térkép
Meroving típusú lábszíjveretek: 1. Budakalász; 2. Várpalota-Unio; 3. Zamárdi; 4. Szekszárd-Bogyiszlói út; 5. Kölked; 6. Tiszabura; 7. Mezőbánd/Band; 8. Szászújős/Fântânele

4.2. térkép
Amulettkapszulák: 1. Budakalász; 2. Budapest-Csepel-sziget; 3. Csákberény; 4. Várpalota; 5. Balatonfűzfő; 6. Zamárdi; 7. Szekszárd-Tószegi-dűlő; 8. Kölked-Feketekapu A és B; 9. Tisztabura; 10. Szihalom-Budaszög; 11. Mezőbánd/Band

5.1. térkép
Római császárkori fibulák ép tűtartóval viseleti helyzetben: 1. Környe; 2. Csákberény; 3. Várpalota-Gimnázium; 4. Rácalmás; 5. Zamárdi; 6. Keszthely-Fenékpuszta; 7. Cikó; 8. Szekszárd; 9. Kékesd 10. Romonya; 11. Pécsvárad 12. Kölked; 13. Nagyharsány; 14. Szellő; 15. Tiszafüred; 16. Alattyán

5.2. térkép
Késő antik típusú csat- és omegafibulák (Bendeguz Tobiás nyomán)

6.1. térkép
Késő antik típusú fülbevalók: 1. Holič/Gács; 2. Zemianský Vrbovok/Nemesvarbók; 3. Budakalász-Dunapart; 4. Csákberény-Orondpuszta; 5. Tác/Gorsium; 6. Lesencetomaj-Piroskereszt; 7. Szigliget; 8. Keszthely-Fenékpuszta; 9. Keszthely-Fenékpuszta, horreum; 10. Gyönk; 11. Závod; 12.Szekszárd-Bogyiszlói út; 13. Pécs-Gyárváros; 14. Cserkút; 15. Nagypall; 16. Nagykozár; 17. Szajk; 18. Bóly-Téglagyár A; 19. Kölked-Feketekapu A; 20. Nagyharsány ; 21. Čadjavica/Csadjavica; 22. Vajska/Vajszka (Jelek: 1. Csillag alakú; 2. Öntött gúla csüngős; 3. Ezüst félhold alakú; 4. Arany félhold alakú; 5. Zárt kosaras fülbevalók; 6. Allach típusú fülbevalók); (Garam Éva 2001 nyomán a szerző kiegészítéseivel)

6.2. térkép
Késő antik, kora bizánci típusú gyűrűk: 1. Gyűrű monogrammal; 2. Lemezgyűrű spirálos végekkel; 3. Kereszt jeles gyűrű; 4. díszített gyűrű (Garam Éva nyomán a szerző kiegészítéseivel)

7.1. térkép
Korong és kengyeles fibulák: 1. Korongfibula; 2. Meroving típusú kengyeles fibula; 3. Középdudoros; 4. Korongfibula; 5. Kőberakással és filigránnal díszített fibulák; 6. Préselt lemezes fibulák (Garam Éva nyomán a szerző kiegészítéseivel)

7.2. térkép
Kiszélesedő végű, lemezes karkötők (Garam Éva nyomán)

8.1. térkép
Keresztek: 1. Kereszt felirattal; 2. Díszített keresztek; 3. Ólomkeresztek; 4. A 7. sz. végére keltezhető keresztek; 5. Lemezkeresztek (Garam Éva 2001 nyomán a szerző kiegészítéseivel)

8.2. térkép
Bullák, szelencék: 1. Kerek, csepp alakú függő; 2. Drótékszer, nyakperec lemezfüggővel; 3. Bullák, ólomfüggők; 4. Ékszergallér (Garam Éva nyomán a szerző kiegészítéseivel)

9.1. térkép
Bizánci típusú soktagú övgarnitúrák, korai csoport, 7. sz. 1. harmada: 1. Martinovka típusú; 2. Öntött övveretek; 3. Fönlak típus; 4. Pont-vesző díszes övgarnitúrák (Garam Éva 2001 nyomán a szerző kiegészítéseivel)

9.2. térkép
Bizánci típusú soktagú övgarnitúrák, korai csoport, 7. sz. 1. harmada: 1. Övveretek állatábrázolással; 2. Növényi/levél mintás övveretek; 3. Maszkos övveretek; 4. Hal mintás övveretek (Garam Éva 2001 nyomán a szerző kiegészítéseivel)

10.1. térkép
Bizánci típusú soktagú övgarnitúrák, késői csoport, 7. sz. 2. harmada: 1. Övveretek madárábrázolásokkal; 2. Növényi/levél mintás övveretek; 3. Pancsovai típusú övveretek; 4. Pápai típusú övveretek; 5. Tarnaméra típusú övveretek; 6. Geometrikus és fonatmintás övveretek (Garam Éva 2001 nyomán a szerző kiegészítéseivel)

10.2. térkép
Melltűk (●), hajtűk (▲), övfüggők (■) elterjedése a 6-7. században a Kárpát-medencében. 1. Környe; 2. Budakalász; 3. Csákberény; 4. Tác/Gorsium; 5. Zamárdi; 6. Szigliget; 7. Káptalantóti; 8. Keszthely-Fenékpuszta, horreumi temető; 9. Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal melletti temető; 10. Szellő; 12. Szekszárd; 13. Romonya I.; 14. Romonya II.; 15. Szellő; 16. Kékesd; 17. Nagypall; 18. Kölked; 19. Tiszabura, 20. Tiszafüred

10a. térkép 1.
Fülbevalók: 1. Potzneusiedl-Bubanat; 2. Oroszlány; 3. Környe; 4. Budakalász; 5. Csákberény-Orondpuszta; 6. Halimba; 7. Zamárdi; 8. Keszthely; 9. Szekszárd; 10. Závod; 11. Gyód; 12. Pécs-Köztemető; 13. Kölked; 14. Kiskőrös-Pohibuj-Mackó; 15. Kiskunhalas; 16. Mezőbánd/Band; 17. Marosveresmart/Vereşmort/Unirea 18. Baráthely/Bratei 3. temető (Jelkulcs: 1. Öntött gúlacsüngős; 2. Öntött gömbcsüngős; 3. Spiráltekercses fülbevalók

10a. térkép 2.
Álcsatos sírok és előkelők temetkezései. (1. álcsatos sírok; 2. arany és ezüst veretes fegyveres sírok).

11. térkép
Dobozos fibulák elterjedése: 1-3. Keszthely-Fenékpuszta; 4. Nagyharsány; 5. Romonya I., II.; 6. Görcsönydoboka; Pécs-Gyárváros 10. Kruje; 11. Virpazar; 12. Caracones; 13. Cannaró; 14. Lavello–Il Finocchiaro 18. sír; 15-16. Ismeretlen lelőhelyű. (ld. leletlista)

12. térkép
Madaras tűk elterjedése. (Vida 2009 és újabb kiegészítések)

13. térkép
Zárt kosaras fülbevalók elterjedése. (Vida 2011)

14. térkép
Stílustűk áttört és tömör négyszögletes taggal: 1. Balatonfűzfő-Szalmássy telep; 2. Keszthely; 3. Zamárdi; 4. Rifnik; 5. Vranje; 6. Rakovčani kod Prijedor (Bosnien) 12., 32. sír (Miletić 1970, 120-158; Taf. II; 7.); 7. Dugopolje (Ibler 1991, 190, Liste 5. 7.); 8. Nišben/*Naissus (*Vinski 1968, 109, T. IV,20); 9. Caričin Grad/Iustiniana Prima; 10. Jelica nad Gradina; 11. Sofiana (Szicília) (Lauricella 2002, 140-141.); 12. Sofiana (CL, Szicília) (Lauricella 2002, 140-141.); 13. Estagel 117. sír (R. Lautier, Gallia 7, 1949, Abb. 2,3.); 14. Rimini (Maioli 1968, Taf. 5,1.); 15. Acqui Termi (Riemer 2000, 338, Taf. 45,3); 16. Invillino-Ibligo, teleplelet (Bierbrauer 1987, Taf. 46,15; 64,8.); 17. Glotz/Cloz-Nonsberg (Bierbrauer 1979, 368, Abb. 12,1.); 18. Segesta; 19. Innsbruck-Pradl (Planck 1964, 149, Abb. 14.); 20. Chieming (von Hessen 1964, 30, Taf. II,10); 21. Deiβlingen (Veeck 1931, Taf. U,1,8); 22. Schretzheim 289. sír (Koch, Schretzheim Taf. 78,2; Ibler 1991, 191.); 23. Bopfingen (Neuffer 1971, 31f, Abb. 6; Ibler 1991, 191.); 24. Niederselters; 25. Troyes környéke, szórvány (Ibler 1991, 190, Liste 5,13.)

15. térkép
Középdudoros korongfibulák elterjedése: 1. Marosnagylak/Noşlac; 2. Budakalász; 3. Szekszárd-Bogyiszlói út; Cividale (a szerző kiegészítéseivel)

16. térkép
Az itáliai (vagy alpi vagy bieringeni) típusú övgarnitúrák elterjedése (Keim 2007 és Lőrinczy-Straub 2005 nyomán)

dc_1440_17

17. térkép
Vas rekeszes övgarnitúrák: 1. Singen-August Ruf Straβe (Garscha 1970, Taf. 103,3.); 2. Schretzheim (Koch 1977, 116-117, Taf. 139,9, 196,6); 3. Straubing-Bajuwarengasse (Geisler 1998, Taf. 82,5-9.); 4. Unterthürheim (Grünewald 1988, 164-165, Taf. 31A,1b.); 5. Pókaszepetk; 6. Keszthely-Fenékpuszta; 7. Zamárdi; 8. Környe; 9. Budakalász; 10. Cikó; 11. Kölked-Feketekapu; 12. Szekszárd-Bogyiszlói út

18. térkép
Meroving típusú korongfibulák Keszthely-Fenékpusztán és párhuzamaik az Alpoktól északra

19. térkép
Spátaövgarnitúrák: A Weihmörtingi (▲) és Herrlisheimi (●) típusú spátaöv-garnitúrák (Menghin 1983 nyomán a szerző kiegészítéseivel)

20. térkép
Lemezkerszetek elterjedése Itáliában, az Alpoktól északra és Pannoniában.

21. térkép
A vas páncélok elterjedése. (Kory nyomán)

22. térkép
Szűrőkanalak elterjedése Európában és a Pontusz térségében.

23. térkép
Üvegkelyhek eltejedése. (Keim 2007, nyomán)

24. térkép
Tausírozott vas székek elterjedése (Gütermann 2011 nyomán)

25. térkép
Fonatmintás kengyeles fibulák elterjedése: 1. Kleine Denkte 2. Bremen-Mahndorf ; 3. Keszthely-Fenékpuszta; 4. Bellinger-Demker (Menke 1990, 187-190; Gall 2008, 86, Fig. 8,7 nyomán)

26. térkép
Tausírozott maszkos övveretek elterjedése (Keim 2007 nyomán és a szerző kiegészítéseivel)

27. térkép
Spiráltausírozott övveretek elterjedése (Keim 2007 nyomán és a szerző kiegészítéseivel)

28. térkép
Volútás tausírozás övvereteken (Keim 2007 nyomán és a szerző kiegészítéseivel)

29. térkép
Herakleios császár könnyű solidusainak elterjedése Európában: 1. Solidus, 24 siliqua; 2. Solidus, 20 siliqua (Somogyi 2014, 259, Karte 6. nyomán)

30. térkép
Yassi Ada típusú csatok elterjedése.

31. térkép
Madár alakos fibulák elterjedése a Itáliában, az Alpok-Adria térségében, a Kárpát-medencében és a Balkánon.

32. sír
Aláhajtott lábú fibulák elterjedése (Gavrituhin 2002 nyomán a szerző kiegészítéseivel)

33. térkép
Kora középkori nemes-és színesfémedények elterjedése a 4-8. században (Mundell Mango nyomán)

34. térkép
Ujjas fibulák elterjedése J. Werner felosztása szerint: 1. K típus; 2. N típus; 3. Q típus; 4. O típus; 5. L típus; 6. P típus; 7. S típus; 8. M típus; 9. R típus (L. Vagalinski, F. Curta nyomán a szerző kiagészítéseivel)

35. térkép
Lemezékszerek és az ant kincsek (Z. Klanica, I. Gavrituhin nyomán, N. Profantova,)

36. térkép
Mezőgazdasági eszközök a 4-6. században a Közép-Duna medencében és a Balkánon: 1. Metszőkések, lombvágók; 2. Sarlók, rövid és hosszú kaszák (Henning 1986, a szerző kiegészítéseivel)

37. térkép
1. Fönlak típusú; 2. Akalan típusú; 3. Maszkos övveretek elterjedése (Garam 2001 nyomán)

38. térkép
Ötvös és kovácsszerszámok elterjedése (Rácz 2014 nyomán)

TEMETŐTÉRKÉPEK

1. temetőtérkép
Környe: 1. Tausírozott, geometrikus mintájú; 2. Tausírozott, fonatmintás; 3. Diszítetlen, lemezes övgarnitúra; 4. Soktagú, bizánci típusú öv, 7. sz. első harmada; 5. Soktagú, bizánci típusú öv, 7. sz. második harmada; 6. Poncolt díszű veret; 7. Fogazott, fonatmintás tű; 8. Félkörös testű csat. 9. Fésűk.

2. temetőtérkép
Környe: 1. Pajzs; 2. Nyíl; 3. Íj; 4. Széles, kétélű kard (spáta); 5. Keskeny kétélű kard.

3. temetőtérkép
Környe: 1. Bepecsételt kerámia; 2. Szemcsés szürke kerámia; 3. Fekete kerámia; 4. Utánkorongolt kerámia; 5. Korongolatlan; 6. Késő antik kerámia.

4. temetőtérkép
Romonya I. temető: 1. Melltűk; 2. Korongfibula

5. temetőtérkép
Romonya II. temető: 1. Övgarnitúra (7. sz. vége); 2. Lengőcsüngős fülbevalók; 3. Korongfibulák; 4. Melltű.

6. temetőtérkép
Kékesd: 1. Római kori fibula a mellkason viseleti helyzetben; 2. Melltűk; 3. Közép avar kori fülbevalók.

7. temetőtérkép
Nagypall: 1. Fülbevalók (7. sz. utolsó harmada); 2. Tűk a mellkason

8. temetőtérkép
Szellő: 1. Melltűk.

9. temetőtérkép
Szekszárd-Bogyiszlói út: 1. É-D tájolású sztyeppei nomád sírok; 2. Weimörtingi- és herrlisheimi típusú spátaövek; 3. Spáták; 4. Díszfüggők; 5. Fésűk; 6. Csipesz férfi sírban; 7. Korongfibula; 8. Bárdkés; 9. Bizánci csat, 6. sz. vége/7. sz. eleje; 10. Tausírozott csat, 3 tagú öv; 11. Római fibula viseleti helyzetben; 12. Melltűk.

10. temetőtérkép
Szekszárd-Bogyiszlói út: 1. Melltűviselet; 2. Korongfibulák; 3. Csengők; 4. Kora bizánci tárgyak (7. sz. első harmada); 5. Kora bizánci tárgyak (7. sz. második harmada); 6. Álcsatos övgarnitúra; 7. Főnlak típusú övgarnitúra; 8. Vas és bronz karperecek; 9. Díszítetlen soktagú bronz övgarnitúra; 10. Közép avar temetkezés (7. sz. második fele, harmada)

11. temetőtérkép
Szekszárd-Bogyiszlói út: 1. Lovassír, ló alatt ember; 2. Kecske; 3. Lovassír, ember bal oldalán a ló vagy részleges formája; 4. Lósírok; 5. Részleges marhatemetkezés; 6. Részleges állattemetkezés

12. temetőtérkép
Kölked-Feketekapu A temető: 1. Csat rögzített és különálló testtel; 2. Kéttagú öv; 3. Megvastagodó és pajzstövises csatok; 4. Háromtagú öv; 5. Korai bizánci csat

13. temetőtérkép
Kölked-Feketekapu A temető: 1. Meroving típusú többtagú övgarnitúra; 2. Soktagú bizánci övgarnitúra, 7. sz. 1. fele; 3. Soktagú bizánci övgarnitúra, 7. sz. 2. fele; 4. Vas rekeszes övgarnitúrák; 5-6. Bronz és vas rövid, soktagú övgarnitúrák.

14. temetőtérkép
Kölked-Feketekapu A temető: 1. Cellás övgarnitúra; 2. Meroving típusú, több tagú garnitúra; 3. Övgarnitúra spiráltausírozással; 4. Fogazott állatstílus; 5. Itáliai övgarnitúra (Bieringeni típus); 6. Díszítetlen, lemezes övgarnitúra; 7. Meroving típusú hosszúkás veretes övgarnitúra; 8. Négyszögletes veretek; 9. Bizánci övgarnitúra, 7. sz. első harmada;10. Bizánci övgarnitúra, 7. sz. középső harmada; 11. Szögfej alakú veretes garnitúra; 12. Közép avar garnitúrák.

15. temetőtérkép
Nagyharsány: 1. Korongfibula keresztény jelenettel; 2. Aláhajtott lábú fibula; 3. Hajháló ólomcsövei; 4. felhúzott gömbös fülbevalók; 5. Lemezgömb-csüngős fülbevalók; 6. Fémpántos fülbevalók; 7. Gyöngycsüngős fülbevalók; 8. Hengerpalástos fülbevalók; 9. Dinnyemag alakú gyöngyök; 10. Bizánci csat; 11. Fekete, korongolt kerámia (IC2 altípus); 12. Késő avar sárga kerámia; 13. Kora avar szürke kerámia.

16. temetőtérkép
Csákberény-Orondpuszta: Övgarnitúrák: 1. Lemezes díszítetlen; 2. Pont-vessző díszes; 3. Egyszerű álcsatos; 4. Gyöngysorkeretes (álcsatos is); 5. Maszkos díszű; 6. Tarnaméra típusú; 7. Fonatmintás; 8. Széles lemezű (közép avar); 9. Öntött (késő avar); Lovas temetkezés és lósír; 10. Lósír; 11. Ló és ember egy sírban.

17. temetőtérkép
Csákberény-Orondpuszta: 1. Díszfüggő: poncolt és díszítetlen szíjvég; 2. Díszfüggő: poncolt szíjvég, ékvésést utánzó veretekkel; 3. Díszfüggő gyöngysordíszes veretekkel; 4. Díszfüggő: fogazott II. állatstílussal díszített; 5. Díszfüggő kis szíjvégekkel; 6. Faszelence; 7. Melltű; 8. Fibula a mellkason; 9. Gúlacsüngős fülbevaló; 10. Karkötő; 11. „Szláv" és Martinovka-típusú fibulák; 12. Bárdkések.

18. temetőtérkép
Csákberény-Orondpuszta: Kerámia: 1. Bepecsételt kerámia; 2. Szürke kerámia; 3. Fekete kerámia; 4. Késő antik kerámia (Csákberényi csoport); 5. Bizánci kerámia; 6. Lassúkorongolt kerámia; IIA csoport; 7. Lassúkororngolt kerámia, IIB csoport.

19. temetőtérkép
Budakalász-Dunapart: 1. Négyszögletes testű csat; 2. Három- és négytagú Meroving típusú övek; 3. Több tagú övek Meroving típusú övek; 4. Poncolt díszű tárgyak; 5. Yassi Ada típusú csat; 6. Bárdkés; 7. Fonatmintás tárgy; 8. Fogazott II. állatstílus; 9. Soktagú bizánci övgarnitúrák a 6. sz. végén és a 7. sz. első harmadában; 10. Soktagú bizánci övgarnitúrák a 7. sz. második harmadában; 11. Kereszt; 12. Soktagú bizánci öv vas változatban; 13. Lemeztausírozás; 14. Vasrekeszes övgarnitúra; 15. Felhúzott gömbös fülbevalók; 16. Díszítetlen lemezes veretek; 17. Közép vara övgarnitúrák; 19. Női díszfüggők; 20. Lábszárszíj fém veretekkel; 21. Spiráltausírozott övveretek.

20. temetőtérkép
Keszthely-Fenékpuszta Pusztaszentegyházi dűlő: 1.1. Melltűk; 1.2. Karperecek; 1.3. Fibulák; 1.4. Kosaras fülbevalók; 2.1. Fegyver; 2.2. Fésű; 2.3. Pajzstövises csatok (Müller 2016 nyomán)

TÁBLÁK

1. tábla
Késő antik hajhálók: 1. Kora császárkori női mellszobor az egész hajat befedő hajhálóval a Como tó környékéről (Princeton) (P. Erhart Mottahedeh 1984, 193-210. nyomán); Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 9. sír leletei: 2. Hajhálóhoz tartozó arany tubusok; 3. Allach-típusú fülbevaló; 4. Hegyikristály-, almandin berakásos és igazgyönggyel díszített korongfibula középen bizánci éremlenyomattal; 5. Hatszög átmetszetű, arany kapszula; 6. Almandin berakásos aranygyűrű (Vida 2011 nyomán)

2. tábla
Késő antik hajhálók:1. Hajháló rekonstrukciója, Miláno (Benecchi 2005, 103-116 nyomán); 2. Hajhálót viselő nő portréja késő római sírban, Or Ha Ner, Israel (Tsafrir 1968, 170-180.); 3. Hajháló maradványai, Manahat, Israel (Scheffer-Webber 2004, 228.); 4. Nőalak hajhálóval és ékszerekkel, Beth-Alpha zsinagóga (Scheffer-Webber 2004, 227-229, Fig. 51,5.); 5. Hajháló, Museo Nazionale Romano, Róma (Linscheid 2011, 80, Abb. 31.); 6. Hajháló készítése (Jenkins--Williams 1985, 411-418.)

3. tábla
Késő antik hajhálók, kontydíszek:A. Római császárkori kontytartó hajháló: Rommerskirchen (Schrade 2011, 53-60.), és kontytartó hajháló rekonstrukciója kis karikákkal (Jedding-Gesterling–Brutscher 1990, 31, Abb. 40.); B. Fejfedőhöz tartozó kis karikák: 1. Berschis; 2. Testona; 3. Invillino, Colle da Zucca 3. sír; 4. Segobria 113. sír (Martin 1988, 173, Abb. 16.); C. Keszthely-Fenékpuszta, déli erőd melletti temető 1980/13/10. sír (Müller 2010, 326, Taf. 79,5-11.); D. Keszthely-Fenékpuszta, déli erőd melletti temető 1980/13/10. sír (Müller 2010, 3334, Taf. 87,5-8.); E. Budapest-Pusztadombi út 12. temető 11. sír (Nagy 1999, I. 27-29; II. 42. Taf. 34,14-42.)

4. tábla
Késő antik fej- és kontydíszek: A. Késő római női márványportré (Linscheid 2011, 125, Abb. 59a-b., 119, Abb. 56b.); B. Pókaszepetk 117. sír (Sós-Salamon 1995, Pl. X,6; Pl. XCV.2.); C. Pókaszepetk 74. sír (Sós-Salamon 1995, Pl. VII); D. Kölked-Feketekapu A 359. sír (Kiss 1996); E. Pókaszepetk 72. sír (Sós-Salamon 1995, Pl. VII)

5. tábla
Női mellképek mozaikokon: 1. Ravenna, Capella Archivescovile (Baldini 1999, 24, Fig. 7b.); 2. Maarat (Baldini 1999, 20, Fig. 3); 2. Szíria (Linscheid 2011).

6. tábla
Zárt kosaras fülbevalók: A. Késő római zárt kosaras fülbevalók: 1. Ságvár 320. sír; 2. Pannonia; 3. Arčar/Ratiaria; 4: Esztergom/Solva-Castellum 150. sír 5: Esztergom/Solva-Castellum 41. sír; 6: Prilep-Pesterica. M: 1:1
B. Allach típusú zárt kosaras fülbevalók: 1–2: Rajčinica; 3: Keszthely-Fenékpuszta, Horreum 8. sír; 4: Nagykozár; 5: Vajszka/Vajska; 6: Kölked-Feketekapu A 320. sír

7. tábla
Zárt kosaras fülbevalók: A. Késő római zárt kosaras fülbevalók: 1: Győr-Széchenyi tér/Arrabona 57. sír; 2: Ohrid; 3: Opila-Gradište 4: Naturns–St. Prokulus; 5: Santa Maria di Licodia; B. Kosaras fülbevaló és leletek a Turnai–St. Piat temető 7. sírjából, M: 1:1

8. tábla
Zárt kosaras fülbevalók: A. Keszthely-Fenékpuszta, erőd déli fala melletti temető 100. sír; B. Esztergom/Solva-Castellum 41. sír; C. Esztergom/Solva-Castellum 150. sír; D. Győr/Arrabona-Széchenyi tér/Arrabona 57. sír

9. tábla
Zárt kosaras fülbevalók, Keszthely-Fenékpuszta, erőd déli fala melletti temető: A: 1971/46. sír; B: 1971/42. sír; C: 1971/12. sír; D: 1971/85. sír; E: 1971/88. sír

10. tábla
Késő antik és kora bizánci gúlacsüngős fülbevalók és öntőminta: A. Egyiptom (Greifenhagen II, 64, Taf. 50,12); B. Tokod 64. sír (Mócsy 1981, Fig 45.); C. Piatra Frecăţei B133. sír (Petre 1987, 71, Pl. 128-129, 206b); D. Graište (Mikulčić 2002, 300 f., Abb. 199,1.); E: Öntőminta, Oescus/Gigen (Daskalov–Dimitrov 2001, 69, Obr. 1,1.); F. Baráthely/Bratei 52. sír; G. Baráthely/Bratei 203. sír (Bârzu 2010, 289 Taf. 11/52,5; Taf. 35/203,5); H. Nő gúlacsüngős fülbevalókkal és nyakékkel, Kr. e. 3. sz; Praeneste, Latium, Italia

11. tábla
Kora bizánci köznépi fülbevalók és hajkarikák: A: Alsó ívükön megvastagodó, felül nyitott fülbevalók: A. 1. Piatra Frecăţei A17. sír (Petre 1987, Pl. 63/86b); 2. Silistra/Durostorum (Angelova–Penčev 1989/2, 38-43); 3. Pratola Serra (Riemer 200, Taf. 78,1); 4. Zamárdi 379. sír; 5. Baráthely/Bratei 117. sír (Bârzu 2010, 298, Taf. 20,1); 6. Mezőbánd/Band 105. sír; 7-8. Altavilla Silentina 15. sír (Riemer 2000, Taf. 73,9); 9. Mezőbánd/Band 11. sír; 31. Sadovec (Uenze 1992, Taf. 124,13); 10. Zamárdi 621. sír; 11. Zamárdi 1264. sír; **B.** Oldalt nyitott, dudoros díszű fülbevalók: 12. Kölked A-253. sír; 13. Budakalász 545. sír; 14. Budakalász 585. sír; 15. Kölked A 64. sír; 16. Budakalász 1516. sír; 17. Regöly 57. sír; 18. Cikó 229. sír; 19. Kölked A-279. sír; 20. Zamárdi 842. sír; 21. Keszthely-Fenékpuszta, déli erőd melletti temető 1966/49. sír; 22. Kölked A-139. sír; 23. Keszthely-Fenékpuszta, déli erőd melletti temető 1966/22. sír; 24. Kölked A-617. sír; **C. Oldalt nyitott, orsós megvastagodással díszített fülbevalók:** 25. Cikó 42-43. sír; 26. Kölked A-250. sír; 27. Kölked A-241. sír; 28. Zamárdi 375. sír; 29. Zamárdi 441. sír; 30. Imola 230. sír (Riemer 2000, Taf. 55,7. Nr. 59.); **D.** Öntött gömbcsüngős fülbevalók: 31. Sadovec (Uenze 1992, Taf. 124,13); 32. Zamárdi 452. sír; 33. Zamárdi 1041. sír; 34. Zamárdi 960. sír; 35. Kölked A-328. sír; 36. Zamárdi 326. sír; 37. Mezőbánd 141. sír (Kovács 1913, 296, 19. kép 2-3); **E. Gúlacsüngős, öntött fülbevalók**: 38. Csákberény-Orondpuszta 69. sír; 39. Závod. 83. sír; 40. Keszthely-Fenékpuszta, déli erőd melletti temető 1971/85. sír; 41. Budakalász 1526. sír; 42. Keszthely-Fenék; 43. Szekszárd-Bogyiszlói út 295. sír; 44. Magyarország, ismeretlen lelőhelyű (Garam 2001, 261 Taf. 10,7.)

12. tábla
Kora bizánci köznépi fülbevalók és hajkarikák: A: **Spiráltekercses fülbevalók**: 1. Baráthely/Bratei 49. sír (Bârzu 2010, 288, Taf. 10/2); 2-3. Baráthely/Bratei 107. sír (Bârzu 2010, 297, Taf. 19,1a-b); 4. Bukel të Mirditë 48. sír (Anamali 1971, Tab. XI,8.); 5-6. Marosveresmart/Vereşmort/Unirea 8. sír (Roska 1934, 126, Abb. 3,A1,4; 7,13-14.) Sadovec (Uenze 1992, Taf. 5,11-12,14.); 8. Zamárdi 510.

sír; 9. Kölked A-37. sír; 10. Lezha 20. sír (Prendi 1979-1980, 155, Tab. IX.); 11. Kölked A-461. sír (Kiss 1996, 496, Taf. 82,5); 12. Piatra Frecăţei C7. sír (Petre 1987, Pl. 37/49b); **B. Pántos fülbevalók**: 13. Budakalász 843. sír; 14. Cotominello (Riemer 2000, Taf. 97,7); 15. Zamárdi 84. sír; 16. Zamárdi 429. sír; 17-19. Agia Tiada (Vikatou 2002, 269, 19, 21. kép.); **C: Gyöngycsüngős fülbevalók**: 20. Budakalász 365. sír; 21. Kölked A-64. sír (Kiss 1996, 443, Taf. 29,3); 22. Romans Isonzo 90. sír (Riemer 2000, Taf. 21,1); 23. Piatra Frecăţei A17. sír (Petre 1987, Pl. 37/50); 24. Castello di Fiemme (Brozzi 1989, Tav. 14,2); 25. Siligo (Riemer 2000, Taf. 107,7); **D: Egyik végén megvastagodó hajkarika:** 26. Budakalász 909. sír; 27. Balatonfűzfő-Szalmássy-telep 55. sír (Lőrinczy–Straub 2004, 320, 1. kép); 28. Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal 1970/1. sír; 29-32. Sadovec (Uenze 1992, Taf. 7,1-4); 33. Cikó 263. sír; 34. Regöly, szórvány (Kiss–Somogyi 1984, 275, 73. tábla 5); 35. Lezha 27. sír (Albania, Prendi 1979-1980, Tab. X.); 36-37. Cikó 231. sír; 38. Baráthely/Bratei 41. sír (Bârzu 2010, 287, Taf. 9,3)

13. tábla
Balatonfűzfő-Szalmássy telep síregyüttese

14. tábla
A. Bizánci típusú aláhajtott lábú fibulák: 1. Kölked-Feketekapu B 85. sír (Kiss 2001); 2. Keszthely-Fenekpuszta, déi erőd melletti temető 28. sír (Müller 1999); 3. Kölked-Feketekapu A 492. sír (Kiss 2001); 4. Kölked-Feketekapu A 491. sír (Kiss 1996); 5. Budakalasz-Dunapart 1566. sír; 6. Budakalasz-Dunapart 122. sír; 7. Budakalasz-Dunapart 420. sír; 7. Budapest-Pusztadombi utca 12. sír (Nagy 1999); 9. Kölked-Feketekapu B 438. sír (Kiss 2001); **B. Állatalakos tárgyak:** 10. Budakalasz-Dunapart 585. sír; 11. Viničani-Sveti Ilija (Mikulčić 2002, 442, Abb. 355,2); 12. Zamárdi 542; 13-15. Sovizzo (Cini-Ricci 1979, Tav. IX, nr. 40); 16. Weingarten 214. sír (Roth-Theune 1995, Taf. 69,11.); 17. Zamárdi 322. sír; 18. Villa Lagarina (loc. Pedersano, Amante Simoni 1983, Fig. 3,5.; 19. Pfakhofen 48. sír (Lohwasser 2013, 85, Taf. 9/48,2).

15. tábla
Késő antik leletegyüttesek: A. Síregyüttes, gúlacsüngős, öntött fülbevalók és karkötő: Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melleti temető 1970/4. sír (Müller 2010, 290, Taf. 43,3-5); B. Síregyüttes: Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melleti temető 1963/28. sír (Müller 2010, 284, Taf. 37, 19-20.); C. Síregyüttes: Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1976/1/3. sír (Müller 2010, 308, Taf. 61,7-14.); D. Síregyüttes: Budakalász 203. sír

16. tábla
Római császárkori fibulák viseleti helyzetben: A. Lófibula: Csákberény 293. sír; **B. Madárfibula:** Csákberény 67. sír; **C. Ívfibula:** Zamárdi 263. sír; **D. Térdfibula:** Zamárdi-Rétiföldek 263. sír (Bárdos-Garam 2009, 45, 232 T. 32/263,6); **E. Rugótartósfibula:** Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melleti temető 1999/20. sír (Müller 2010, 330, Taf. 83,17)

17. tábla
Római császárkori hagymafejes fibula viseleti helyzetben: Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melleti temető 1976/1/11. sír (Müller 2010, 310, Taf. 63)

18. tábla
Széles kengyellemezű, bizánci, tausírozott, vas aláhajtott lábú fibulák: A. Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlő: **A.** 1999/39. sír; **B.** 1999/75. sír; **D**. „Markovi kuli″ na Vodno (Mikulčić, I.–Nikuljska 1978; **Kereszttel és pont-körrel díszített, tausírozott vas fibulák**: **C.** Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlő 1999/7. sír; **E.** Lis Čava, Jelica közelében (Szerbia)

19-20. tábla
Gyűrűs és Ω-alakú fibulák kora avar kori temetkezésekből (Tóbiás 2007, 328-330).

21. tábla
A. Kölkedi leletek a müncheni Archäologische Staatsammlungban: 1, 3. Felhúzott gömbös fülbevalók ezüst karikái; 2. Ezüst keresztfibula madarakkal és antik gemmával; 4-6. Borostyángyöngyök; 7-9. Kerek, lapos üveggyöngyök; **B. Madaras keresztek:** 1. Korita, Bosznia (Miletić 1979, 151, Tav. 5,74.); 2. Luni, La Spezia (Cini–Palumbo–Ricci 1979-1980, Tav. 2,1.); 3. Mattarello (Bierbrauer 2005, 68, Nr. 25, Abb. 1,3.); 4. Borgo d'Ale-S. Germano; 5. Campochiaro 15. sír (Genito 1991, 353, tav. 8,f.; 6. Ismeretlen lelőhelyű (Wührer 1998, 180-181, Nr. 244.); 7. Altino környéke (Bierbrauer 2005, 67, Nr. 1, Abb. 1,6.); 8. Belmonte, Prov. Torino (Bierbrauer 2005, 67, Nr. 2, Abb. 4,1.)

22. tábla
Kölkedi leletek, Archäologische Staatsammlung, München: 1-2. Arany felhúzott gömbös fülbevalók; 3-11, 13-14. Szemes gyöngyök; 12. Állatfejben végződő vastű; 15. állatfejes bronzdísz; 16. Stílustű bronz tokban.

23. tábla
A. Keszthely-Fenékpuszta, északi kapu melletti temető, 1. sír (Müller 1979, VII. t. 7a-b.); B. Závod 37. sír Kiss–Somogyi 1984, 291, Taf. 37.,1); C. Keszthely (Fettich 1951, Taf. XXXI.); D. Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melleti temető 1963/11. sír (Müller 2010, 210; 283, Taf. 36,16); E. Keszthely-Fenékpuszta, szórvány (Müller 2010, 348, Taf. 101,5.)

24. tábla
Késő antik korongfibulák Kerszthelyről (Hampel 1905)

25. tábla
Késő antik korongfibulák: A: Romonya II. 37. sír; B. Görcsönydoboka 25. sír; C: Romonya I. 82. sír; D. Romonya II. 96. sír; E. Dittenheim 195. sír (Haas-Gebhard 1998, Taf.104/195. sír 3.); F. Dittenheim 43. sír (Haas-Gebhard 1998, Taf. 22/43. sír 2.)

26. tábla
Fibulák a Kölked-Feketekapui A temetőből: A. 283. sír; B. 261. sír (Kiss 1996, 472, Taf. 58; 476, Taf. 62)

27. tábla
Tűviselet: A. Kölked-Feketekapu A 358. sír (Kiss 1996, 486, Taf. 72); B. Keszthely-Fenékpuszta 1999/34. sír (Müller 2010, 332, Taf. 85); C. Keszthely-Fenékpuszta 1999/37. sír ((Müller 2010, 332, Taf. 85); B. 261. sír; D. Szekszárd- Bogyiszlói út 67. sír (Rosner 1999, 171, Taf. 5)

28. sír.
Tűviselet. A. Romonya I. 166. sír (Kiss 1977, Pl. LI); B. Zamárdi 322. sír; C. Romonya I. 153. sír (Kiss 1977, Pl. LI); D. Zamárdi 1055. sír (Bárdos-Garam 2009, 322, Taf. 119,11).

29. sír
Páros fátyoltűk: A. Kölked-Feketekapu A 240. sír (Kiss 1996, 42-43, 450, Taf. 36,8,13.); B. Kölked-Feketekapu A 291. sír (Kiss 1996, 477, Taf. 63,5-6.); C. Kölked-Feketekapu A 245. sír (Kiss 1996, 468, Taf. 54,12-13.)

30. sír
Kölked-Feketekapu A 108. sír (Kiss 1996, 450, Taf. 36; 468, Taf. 54.)

31. sír
Fátyoltűk és melltűk: A. Keszthely-Fenékpuszta 1976/28. sír (Müller 2010, 313, Taf. 66,9-10; B. Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1971/61. sír (Müller 2010, 243, 296, Taf. 49,9.); C. Keszthely-Fenékpuszta 1976/15. sír (Müller 2010, 311, Taf. 64,8-9, 12)

32. sír
Korongfibulák: Szekszárd-Bogyiszlói út A.108. sír; B. 546. sír (Rosner 1999, 174, Taf. 8/108,4; 203, Taf. 37/546,4)

33. tábla
Stílustűk és római fibulák a mellkason: A. Kékesd 14. sír (Kiss 1977, 51, Pl. XIII/14:2); B. Kékesd 15. sír (Kiss 1977, 51, Pl. XIII/15:2); C. Kékesd 18. sír (Kiss 1977, 51, Pl. XIII/18:2.); D. Kékesd 168. sír (Kiss 1977, 55, Pl. XX/168:1); E. Kékesd 41. sír (Kiss 1977, 51, Pl. XIII/41:1.); F. Kékesd 43. sír (8. század első fele, Kiss 1977, 51, Pl. XIII/43:1.); G. Pécsvárad-Gőztéglagyár 30. sír (Kiss 1977, Pl. XLIII,1-7.); H. Nagypall I. 128. sír (Kiss 1977, 77, Pl. XXX/128:2); I. Romonya I. 138. sír, (Kiss 1977, 116 T. L/138,1); J. Nagypall I. 131. sír (Kiss 1977, 77, Pl. XXX/131:4); K. Romonya I. 150. sír (Kiss 1977, 115 T. L/150,1); L. Szellő 33. sír; M. Szellő 47. sír (Kiss 1977, 140 T. LVIII/47,1)

34. tábla
Madárfejes tűk: A. Szekszárd-Bogyiszlói út, 79. sír (Rosner 1999, 172, Taf. 6. 79/1.); B. Keszthely-Fenékpuszta 1963/34 (Müller 2010, 285, Taf. 38,1); C. 1-2 Jerusalem (Thusingham 1985); 3. Azerbajdzsán (Krym 2003); 4. Azerbajdzsán (Krym 2003); 5-9, 11-12. Hama (Ploug et al. 1969); 10. ≫Greece≪ (Jacobsthal 1956); 11. Armenia (Krym 2003); 12. Achmîm-Panopolis, EG (Forrer 1893, Taf. IX, 10; X,2).

35. tábla
Madárfejes tűk: 1-2 Szekszárd-Bogyiszlói út, 79. sír (Rosner 1999); 3. Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal melletti temető 93 (Müller 1999); 4. Krivina/Iatrus (Gomolka-Fuchs 1982); 5. Sisak/Siscia (Simoni 1989); 6. Corinth (Davidson 1952); 7-8. Stathatos Collection nos. 242a-b (Orlandos 1963); 9. Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal melletti temető 34. sír (Müller 1999); 10. Caričin Grad/Iustiniana Prima (Kondić--Popović 1977); 11. Kilpatrick, Co. West meath (Swan 1995); 12. Whitby, North Yorkshire (Swan 1995); 13. „Syria" (Byzanz-München 2004); 14. Stathatos Collection no. 201 (Orlandos 1963); 15. Keszthely-Fenék (Hampel 1905); 16. Sisak/Siscia (Simoni 1989); 17. Magdalensberg (Deimel 1987); 18. Phrygia (Haspels 1951); 19. Corinth (Davidson 1952); 20. Achmîm-Panopolis (Forrer 1893).

36. tábla
Ruhatűk négyszögletes taggal: 1. Keszthely-Fenékpuszta, horreumi temető 30. sír (Vida 2011, 436, Taf. 18,1); 2. Rakovčani kod Prijedor (Bosnien) 32. sír (hajtű!) (Miletić 1970, 120-158; Taf. III; Miletić 1975, 180 f., Taf. II,32, Taf. XIV,2.); 3. Rakovčani kod Prijedor (Bosnien) 12. sír (hajtű!) (Miletić 1970, 120-158; Taf. II; Miletić 1975, 180 f., Taf. II,12; Taf. XIV,1.); 4. Rifnik 76. sír (Bolta 1981, 52, T. 12,4; 20,14, 25,78; 27,53; 5. Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1971/61. sír (Müller 2010, 243, 296, Taf. 49,9.); 6. Caričin Grad/Iustiniana Prima (Duval--Jeremić 1984, 144, fig. 152,2.); 7. Jelica Gradina (Milinković 2010, 135, Abb. 163; Tab. 13,3) 8, 10. Keszthely-Fenékpuszta horreumi temető 5. sír BONOSA feliratos (Barkóczi 1968, Taf. LXVIII,1.); 9. Niš/Naissus (Vinski 1968, 109, T. IV,20.); 11. Ismeretlen lelőhelyű, VIVAS IN DEO feliratos tű (Bierbrauer 2001, 338; Wamser 2004, 338)

37. tábla
Ruhatűk négyszögletes taggal: 1. Zamárdi 1055. sír (Bárdos-Garam 2009, 322, Taf. 119,11);
2. Aqui Terme 6. sír (Riemer 2000, T. 45,3); 3. Rifnik, telep, szórvány (Bolta 1981, Taf. 27,53.)
4 Rifnik, telep a 6. sz. háztól nyugatra (Bolta 1981, Taf. 25,78.); 5. Rifnik, telep, ciszternából (Bolta 1981, Taf. 20,12.)

38. tábla
A. **Bizánci típusú fülbevalók:**
1. Piatra Frecaţei (Petre 1987, Pl. 144. A80, 238d); 2. Pókaszepetk 117. sír (Sós-Salamon 1995, Pl. IV); 3. Kölked-Feketekapu A-463. sír (Kiss 1996, 496, Taf. 82, 463/2); 4. Piatra Frecaţei (Petre 1987, Pl. 145. E143, 239c); 5-6, 8. Csillagdíszes fülbevalók; 7. Pókaszepetk 357. sír (Sós-Salamon 1995, Pl. XXI); 9. Pókaszepetk 406. sír (Sós-Salamon 1995, Pl. XXVII); 10-11. 11. Lezhë (Prendi 1979-1980); 12. Zamárdi 440. sír (Bárdos-Garam 2009, 249, Taf. 49)

B. **Balta alakú tagban végződő tűk:** 1. Keszthely-Fenékpuszta déli erődfal melletti temető 1976/1/15. sír (Straub 1999; Müller 2010, 212.); 2. Keszthely-Fenékpuszta (Sági 1970, 180, Abb. 10, csont); 3. Tamási 48.

sírj (Bóna–Horváth 2009, 168, 311, Taf. 76/48,3); 4. Devant-le-Mont à Éprave (Dasnoy 1967/68, Fig. 11,4.); 5. Drezga kod sela Lopate Kumanovo (Nikolovski 2008, 195-203, T. VIII,3); 6. Kranj 633. sír (Stare 1980, T. 132/633,1.)

39. tábla
Provinciális bizánci leletegyüttesek a budakalászi temetőben: A. Budakalász 504. sír: 1. gyöngyök; 2. orsógomb; 3. Yassi Ada típusú csat; 4. vörösessárga palack; B. Budakalász 369. sír: 1. korongolatlan edény, 2. felhúzott gyöngyös fülbevaló; 3. gyöngy; 4. narancssárga füles bögre; 5. kis méretű stílustű

40. tábla
A. Leletegyüttes ólom amulettel, Budapest-Csepel-Háros, 90. sír; B. Ezüst lemezkereszt, Budakalász 756. sír (PA és VT ásatása)

41. tábla
Pont-kör mintás viseleti tárgyak: 1-3,5,7-14. Keszthely környéki pont-kör mintás leletek (Fettich 1951, Taf. XXXI.); 4, 6. Sárszentlőrinc (Koncz-Ódor 2016)

42. tábla
Kora bizánci hatású ékszerek, Nagyharsányi 2. sír: 1-2. fémpántos fülbevaló; 3. bronz karkötő; 4. aláhajtott lábú fibula; 5. bronz lánc; 6. gyöngysor lemez csüngőkkel; 7. kétoldalas fésű; vaskés; 9. orsógomb (Papp 1963, II. tábla,4.)

43. tábla
Drót és lemezékszerek: Cserkút, szórvány leletek: 1-4. lemezcsüngős nyakperec; 5. csillagcsüngős fülbevalópár; 6. kengyelfibula; 7. kürtös végű lemez karperecpár; 8. lemezgyűrű; 9. agyagedény; 10. gyöngysor.

44. tábla
Drót és lemezékszerek: 1. Závod 91. sír (Kiss-Somogyi 1984); 2. Kranj 72. sír (Stare 1980, T. 29,5,9.); 3. Godo (Brozzi 1989, 80, Tav. 9.); 4-5. Bratei 3./Baráthely 173. sír (Barzu 2010, 307, Taf. 29, 2-3); 6. Bratei 3./Baráthely 1. sír; / (Barzu 2010, 279. Taf. 4b); 7. Grancia 34. sír (von Hessen 1971, Tav. 35,5.); 8. Caranda, Aisne (Moreau 1884, Pl. 45, 14); 9. Gaponovoi kincs, rekonstrukció (Gavrituchin–Oblomskij 1996, 236, Ris. 57.)

45. sír
Drót és lemezékszerek: Kozievka (Gavrituchin–Oblomskij 1996, 238, Ris. 59.)

46. tábla
Kölked-Feketekapu B 119. sír (Kiss 2001, 48, Taf. 34)

47-48. tábla
Kölked-Feketekapu B 85. sír (Kiss 2001, 43-44, Taf. 29-30.)

49. tábla
Kölked-Feketekapu B 85. sír: viseletrekonstrukció.

50. tábla
Kölked-Feketekapu B 173. sír (Kiss 2001, 60, Taf. 46,5-9.)

51. tábla
Kengyelfibulás leletegyüttesek: A. Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1999/56. sír (Müller 2010, 208, Taf. 87,14.); B. Kölked-Feketekapu B 438. sír (Kiss 2001, 95, Taf. 81/B438,1-10.)

52. tábla
Mezőbánd/Band 59. sír leletanyag és az öltözet rekonstrukciója (Kovács 1913, 327. Fig. 48:1-8)

53. tábla
Csákberény-Orondpuszta 284. sír leletanyag és az öltözet rekonstrukciója (László 2016)

54. tábla
Budakalász-Dunapart 874. sír leletanyag és az öltözet rekonstrukciója

55. tábla
Tiszabura: 1. Ruhatű/hajtű?; 2. csat; 3. ékkőbetétes karperec és analitikus rajza (Szinyei Viktor munkája); 4-5. díszcsüngő csuklós szíjvége és verete; 6. faszelence kerek verete; 7-8. lábszárszíj csatjai (Hampel 1905, 385-386, Fig. 6.)

56. tábla
A. Kisköre-Pap-tanyai 42. sír leletei (Bóna–Nagy 2002, 192, Taf. 29.); B. Szentes-Nagyhegy 84. sír kapszulája; C. Gyula-623. lelőhely, Nagy-Szőlő III. (Liska A. In: Tóth–Vida–Takács 2016, 282.)

57. tábla
Lábszárszíj fém veretei: A. Kölked–Feketekapu A 524. sír (Kiss 1996, 506, Taf. 92/A 524,4-7.); B. Budakalász-Dunapart 1188. sír; C. Budakalász-Dunapart 1400; D. Budakalász-Dunapart 1539. sír; E. Zamárdi 924. sír (Garam–Bárdos 2009, 310, Taf. 108/924,8-11); F. Zamárdi 1150. sír (Garam–Bárdos 2009, 334, Taf. 131,1150,1-2); G. Zamárdi 517. sír (Garam–Bárdos 2009, 267, Taf. 66,517,10); H. Zamárdi 1376. sír (Garam–Bárdos 2009, 359, Taf. 156/1376,4-5); I. Zamárdi 123. sír (Garam–Bárdos 2009, 214, Taf. 15,123,1-2.); J. Budakalász-Dunapart 662. sír; K. Zamárdi 1257. sír (Garam–Bárdos 2009, 345, Taf. 142/1257,1);

58. tábla
A. Kölked B 85. sír (Kiss 2001, 45, Taf. 31.); B. Szigliget (Hampel 1905, II. 609.); C. Budakalász-Dunapart 631. sír

59. tábla
A. Zamárdi 924. sír (Garam–Bárdos 2009, 310, Taf. 108/924,8-11; B. Zamárdi 854. sír (Garam–Bárdos 2009, 304, Taf. 102/854,3-6; C. Zamárdi 1357. sír (Garam–Bárdos 2009, 357, Taf. 154,1357,2-3)

60. tábla
Meroving korongfibulák: A. Keszthely; B. Keszthely-Fenékpuszta (Hampel 1905, Taf. 177,1); C. Csákberény 283. sír (László 2016, 267. Taf. 24); D. Michaelsbuch-Uttenkofen: Koch 1968, 42, Taf. 2/3; E. Keszthely-Fenékpuszta 1966/79. sír (Müller 2010)

61. tábla
Madárfej-forgós fibulák: A.1. Peigen 35. sír (von Freeden–Lehmann 2005, 66); 2. Keszthely-Fenékpuszta (Hampel 1905, Taf. 177,1); 3. München-Aubing 383. sír (Dannheimer 1988, Taf. 43 A4); 4. Westheim, 167. sír (Reiß 1994, Taf. 82.); 5. Straubing 246. sír (Geisler 1998, Taf. 62/246:10.); 6. Fridolfing (Salin 1959, 238-239, Tabl. J4); **Középdudoros fibulák:** B. 1. Marosnagylak/ Noşlac (Winckelmann–Gomolka-Fuchs 1988, 180, Abb. 129); 2. Szekszárd-Bogyiszlói út 746. sír (Rosner 1999, 93, Taf, 49/746:2.); 2. Cividale (Fuchs-Werner 1950, Taf. 37, Kat.-Nr. C9); 4. Budakalász-Dunapart 631. sír (Vida 2005)

62. tábla
Keszthely-Fenékpuszta 1980/1/2. sír (Müller 2010, 314, Taf. 67)

dc_1440_17

63. tábla
Ember- és állatfejes tűk: A: 1. Keszthely-Fenékpuszta „A"épület (Müller 2008, 234-235, Abb. 2,1); 2-3. Staubing 76. sír (Fischer 1993, 38-40, Taf. 31:6-7.); 4. Kölked Dannheimer 1984, 240-241, Fig. 12; 5. Kölked-Feketekapu A 85. sír (Kiss 2001, 43, Taf. 29, 2); 6. Keszthely-Fenékpuszta, Heinrich-Tamáska–Müller–Straub 2012, 54, 107. kép, középen); **Fonatmintás tűk:** B: 1. Marosnagylak/Noşlac 18. sír (Rusu 1962, 274, 272, fig. 2,18.); 2. Zamárdi 1412. sír (Bárdos–Garam 2009, 186, 366, Taf. 163/1412,5.); 3. Tác-Föveny/Gorsium 147, vagy 150. sír (Schilling 2011, 390, Abb. 1,5.); 4. Környe 88. sír (Salamon-Erdélyi 1971, 22, 92, Taf. 14,24.)

64. tábla
Staubing 76. sír leletegyüttese (Fischer 1993, 38-40, Taf. 31.)

65. tábla
Körszelet testű csatok: A. Jutas 116. sír (Fettich 1964, 94, 20. kép); B. Környe 49. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 84, Taf. 6,6-7.); C. Kölked-Feketekapu A-156. sír (Kiss 1996, 456, Taf. 42/A156,1.)

66. tábla
Díszfüggők: A. Kölked-Feketekapu B-459. sír (Kiss 2001, Taf. 84/459,2-6,13); B. Kölked B 343. sír (Kiss 2001, 88, Taf. 74/B-343,1-7)

67. tábla
Kengyelfibulák: A. Keszthely-Sörházkert „A" sír (Bóna 1956, 195; Menke 1990, 199, Abb. 2); B. Keszthely-Polácsek-kert (Bóna 1956, 195; Menke 1990, 199, Abb. 2)

68. tábla
Szihalom-Budaszög 1996/2. sír, amulettkapszula maszkos arany veretei, bronz pántja, felfüggesztőszíja veret és szíjvége és csatja (Fodor-Vida 2014)

69. tábla
A. Szihalom-Budaszög 1996/2. sír kés, szemcsés edény (Fodor-Vida 2014); B. 1. Keszthely-Georgicon (Hampel 1905, II. 181-182, f.); 2. Keszthely-Dobogó (Hampel 1905, II. 182-183, g.)

70. tábla
Szárazd (Kovács 2001)

71. tábla
A. Zamárdi 1140/a sír (Bárdos-Garam 2009, 333, Taf. 130); B. Zamárdi 1055. sír (Bárdos-Garam 2009, 322, Taf. 119,11).

72. tábla
Zamárdi 621. sír (Bárdos-Garam 2009, 281, Taf. 79).

73. tábla
Zamárdi 517. sír (Bárdos-Garam 2009, 267, Taf. 66).

74. tábla
Zamárdi 1321. sír (Bárdos-Garam 2009, 351, Taf. 148).

75. tábla
Kölked A 388. sír (Kiss 1996, 490, Taf. 76)

76. tábla
A. Zamárdi 82. sír (Bárdos–Garam 2009, 208, Taf. 9); B. Fonatmintás kengyeles fibulák elterjedése: 1. Bremen-Mahndorf; 2. Kleine Denkte; 3. Keszthely-Fenékpuszta; 4. Bellinger-Demker (Menke 1990, 187-190; Gall 2008, 86, Fig. 8,7 nyomán)

77. tábla
Tác-Föveny/Gorsium 147, vagy 150. sír (Schilling 2011, 390, Abb. 1,5.)

78. tábla
Weihmörting típusú spátaövgarnitúrák: A. Szekszárd 390. sír (Rosner 1999, 194, Taf. 28/390,2-5.); B. Szekszárd 29. sír (Rosner 1999, 169, Taf. 3/29,2-3.); C. Zamárdi 1411. sír (Bárdos–Garam 2009, 366, Taf. 163/1411,10.)

79. tábla
Weihmörting-Herrlisheim típusú spátaövgarnitúrák: A. Szekszárd 16. sír (Rosner 1999, 168, Taf. 2/16,1-6.); B. Szekszárd 29. sír (Rosner 1999, 169, Taf. 3/29,2-3.)

80. tábla
Weihmörting-Herrlisheim típusú spátaövgarnitúrák: A. Szekszárd 16. sír (Rosner 1999, 168, Taf. 2/16,1-6.); B. Mainz-Finthen 25. sír (Engels 2008, 115, Taf. 20,6.)

81. tábla
Rajna vidéki övgarnitúrák: A. Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1966/20. sír (Müller 2010, 284, Taf. 37,1.); B. Straubing-Bajuwarengasse 765. sír (Geisler 1998, Taf. 280.); C. Xanten I., St. Viktor (Siegmund 2000, Taf. 231/Grab 37/1,1-2); D. Schretzheim 463. sír (Koch 1977, Taf. 120.); E. Straubing-Bajuwarengasse 765. sír (Geisler 1998, Taf. 280.)

82. tábla
Keszthely-Fenékpuszta-Pusztaszentegyházi dűlői temető A sír (Müller 1999-2000, 347-348, Abb. 4-5.)

83. tábla
A. Keszthely-Fenékpuszta-Pusztaszentegyházi dűlői temető A sír (Müller 1999-2000, 347-348, Abb. 4-5.); B. Bóly 30. sír (Papp 1962, 186-187, 19-20. kép)

84. tábla
Tausírozott négy tagú övgarnitúrák: A. Környe 66. sír (Salamon –Erdélyi 1971, 87, Taf. 9.); B. Környe 93. sír (Salamon –Erdélyi 1971, 93, Taf. 15,25-27.)

85. tábla
Tausírozott négy tagú övgarnitúrák: A. Környe 18. sír (Salamon –Erdélyi 1971, 80, Taf. 2.); B. Zamárdi 899. sír (Bárdos-Zamárdi 2009, 307, Taf. 105/899,1-4.)

86. tábla
Rajna-vidéki állat alakos övgarnitúrák: A. Budapest-Szőlő utca 3. sír (Nagy 1998, 49, Taf. 41,A.); B. Környe 77. sír (Salamon–Erdélyi 1971, 89, Taf. 11,16-18.)

87. tábla
Rajna vidéki csatok: 1. Budakalász-Dunapart 1416. sír; 2. Mainz-Finthen temetőjének 45. sír (Engels 2008, 129, Taf 34,3); 3. Xanten I (St. Viktor) 66/39. sír (Siegmund 1998, 27, 204-205, Abb. 81.); 4. Budakalász-Dunapart 1148. sír; 5. Marzaglia

88. tábla
Tausírozott négy tagú övgarnitúrák: A. Szekszárd-B. 40. sír (Rosner 1999, 170, Taf. 4/40,2.); B. Budakalász-Dunapart 1540. sír; C. Budakalász-Dunapart 1540. sír; D. Vác-Kavicsbánya 401. sír (Tettamanti 2000, Taf. 22/401,4-9.); E. Zamárdi 1411. sír (Bárdos–Garam 2009, 366, Taf. 163/1411,10.)

89. tábla

Lemezékszerek: A. Pécs-Köztemető. (Kiss 1977, Pl. XXXVII); **Több tagú vas övgarnitúra:** B. Pécs-Köztemető 30. sír (Kiss 1977, Pl. XXXVII,1-2,5.)

90. tábla
Több tagú vas övgarnitúrák: A. Kölked-Feketekapu B 132. sír; B. Kölked-Feketekapu A 103. sír

91. tábla
Több tagú vas övgarnitúra: A. Kölked-Feketekapu B 136. sír; B. Kölked-Feketekapu A 249. sír

92. tábla
Neustriai típusú csat: 1. Csákberény 352. sír (László 2016, 251, Taf. 30); 2. Észak-Franciaország (James 1977, Pl. 166-167); 3. Több tagú vas övgarnitúra rekonstrukciója

93. tábla
Fegyverrel táncoló harcosok (Waffenkrieger): 1. Préselőtő, Keszthely-Fenékpuszta, erőd, fürdő területe (Müller 2008, 234-237, Abb. 2,2); 2. Valsgärde 7. sír sisak (Arwidsson 1977, Abb. 138.); 3,5. Vendel XIV. sír, sisak (Stolpe-Arne 1912); 4, 6. Sutton Hoo, sisak (Bruce-Mitford 1978, 186, Fig. 140.)

94. tábla
Soktagú öv rövid bronz veretekkel: A. Kölked-Feketekapu A 226. sír (Kiss 1996, 465, Taf. 51,1-20); B. Szekszárd 551. sír (Rosner 1999, Taf. 37/551:2-3,4-5); C. Szekszárd 687. sír (Rosner 1999, Taf. 45/687:2-5); **Soktagú öv hosszú vas veretekkel:** D. Kölked-Feketekapu A-485 (Kiss 1996, 502, Taf. 88: A485)

95. tábla
Tausírozott övgarnitúrák hosszú vas veretekkel: A. Zamárdi-Rétiföldek 291. sír (Bárdos–Garam 2009, 202, Taf. 3.); B. Zamárdi-Rétiföldek 152. sír (Bárdos–Garam 2009, 217, Taf. 217.)

96. tábla
Vas rekeszes övgarnitúrák a Kárpát-medencében: A. Kölked-Feketekapu A 201. sír; B. Kölked-Feketekapu A 310. sír; C. Zamárdi 120. sír; D. Kölked-Feketekapu A 17. sír; E. Cikó 167. sír (Kiss–Somogyi 1984, 214 T. 12/167,59)

97. tábla
Vas rekeszes övgarnitúrák az Alpoktól északra: A. Schretzheimi temető 543. sír (Koch 1977, 116-117, Taf. 139,9, 196,6); B. Singen-August Ruf Straβe (Garscha 1970, Taf. 103,3.); C. Unterthürheim 142. sír (Grünewald 1988, 164-165, Taf. 31A,1b.); D. Straubing-Bajuwarengasse 271. sír (Geisler 1998, Taf. 82,5-9.)

98. tábla
Hosszúkás bronz övgarnitúrák: A. Ismeretlen lelőhely (RGZM, Mainz); B. Keszthely-Dobogó (Garam 2001, 130.); C. Sömmerda (Schulz 1940, 463, Taf. 175,1); D. Enslingen (Baden-Württenberg, Zürn 1965, 50, Taf. 48:3-13); E. Bad Vilbel (Hessen, Jorns 1961, 88-90, Abb. 4.)

99. tábla
Öntött, áttört övveretek: Klárafalva B, 60. sír (Bálint 1995, 56, 1-11)

100. tábla
Kéttagú övek: A. Mangalia/Callatis; B. Mangalia/Callatis 137. sír (Preda 1981, Pl. XXXIV; Daskalov 2012, Fig. 10-12)

101. tábla
Két tagú övek: 1. Borgo d'Ale (Brecciaroli Taborelli 1982, 103-121, Tav. LII, LIII,LVII-LVIII); 2. Castel Trosino 9. sír (Paroli–Ricci 2005, Tav. 35); 3. Castel Trosino 126. sír (Paroli–Ricci 2005, Tav. 113;

4. Castel Trosino T. sír (Paroli–Ricci 2005, Tav. 23); 5. Offanengo (von Hessen 1965); 6. Kölked-Feketekapu B-201. sír (Kiss 2001, II. 78, Taf. 64).

102. tábla
Itáliai sok tagú övgarnitúrák: A. Bizánci soktagú övgarnitúra, Nocera Umbra 1. sír (Rupp 2005, 185, Taf. 3); B. Arany övgarnitúra, Verona-Monte Suello 4. sír (Werner 1974, 121, Abb. 9; ld.; Hessen 1968, Tav. 6-7.)

103. tábla
Soktagú övgarnitúra geometrikus dísszel: Budakalász-Dunapart 696. sír

104. tábla
Övgarnitúra fogazott II. állatstílussal, bizánci csat, P függesztő füles kard, Zamárdi 193. sír (Bárdos–Garam 2009, 224, Taf. 24.)

105. tábla
A kunmadarasi leletegyüttes (Garam 1993, Taf. 64-67)

106. tábla
Övgarnitúrák: A. Fogazott állatstílussal díszített övgarnitúra lemezkereszttel (Zamárdi 1107. sír (Bárdos–Garam 2009, 329, Taf. 126); B. Fogazott állatstílussal díszített övgarnitúra bizánci szíjvéggel (Zamárdi 870. sír (Bárdos–Garam 2009, 306, Taf. 104.); C. Fogazott állatstílussal díszített övgarnitúra itáliai típusú veretekkel (Zamárdi 10. sír (Bárdos–Garam 2009, 200, Taf. 1.)

107. tábla
Lósír, Zamárdi 515. sír (Bárdos–Garam 2009, 76, 266, Taf. 65)

108. tábla
Lósír, Zamárdi 186. sír (Bárdos–Garam 2009, 36-37, 221, Taf. 21)

109. tábla
Meroving típusú leletek. Kiss Attila által összeállított típustábla (Kiss 1992)

110. tábla
Álcsatos övgarnitúrák: A. Maglód (Garam 2005); B. Csákberény 278. sír (László 2016, 267, Taf. 24); Gömbsor-keretezésű övveretek: C. Keszthely-Fenékpuszta déli erőd melletti temető 1967/99. sír (Müller 2010, 60, 288, Taf. 41/99); D. Csákberény 211. sír (László 2016, 261, Taf. 18).

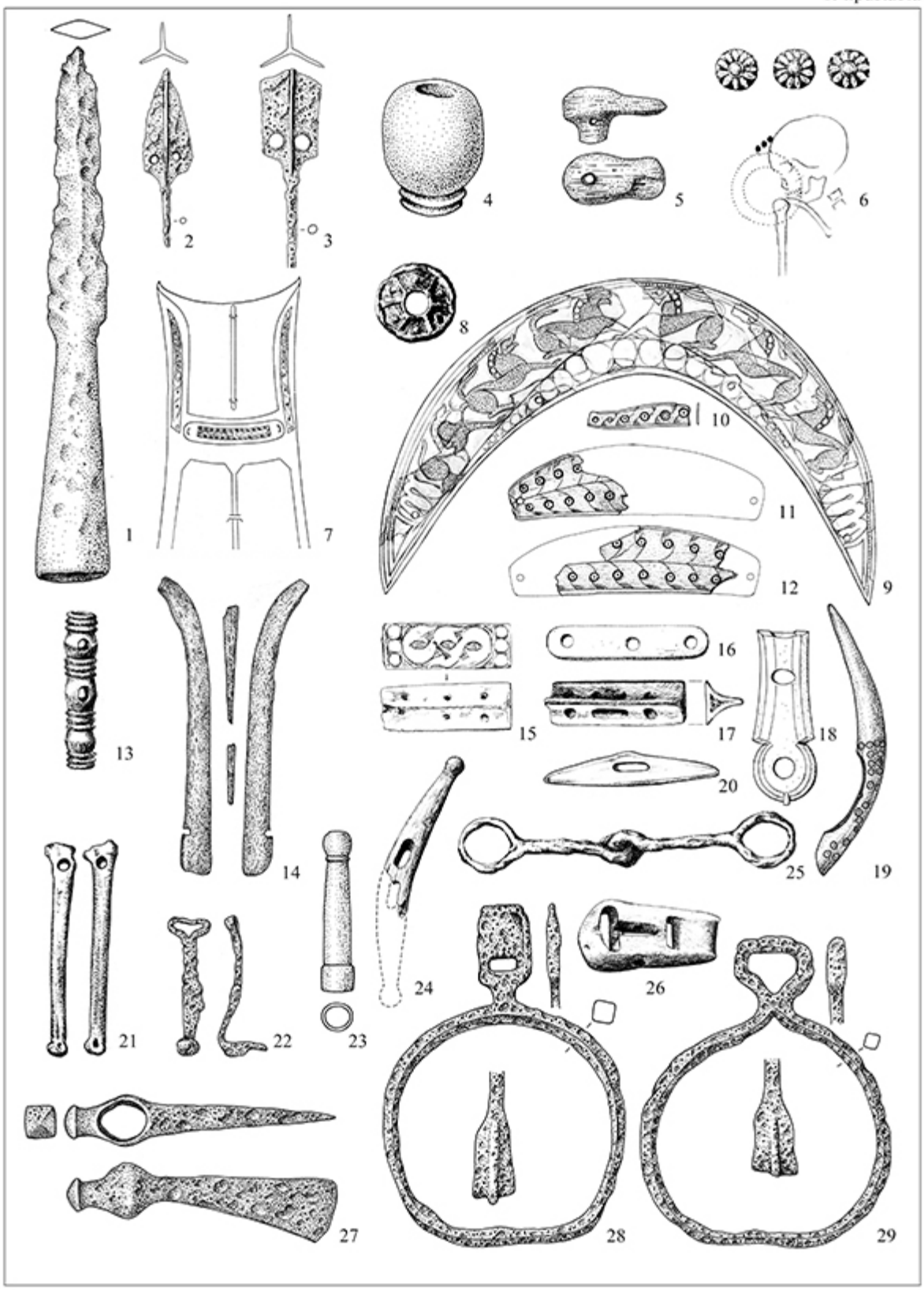
111. tábla
Christophorovka padmalyos sír maszkos övgarnitúrával (Noklaevo kerület, Ukrajna, Prihodnyuk–Formenko 2003)

112. tábla
Övgarnitúrák széles szíjvégekkel: A. Fogazott állatstílussal díszített övgarnitúra széles övekkel, 1. Képtalantóti 22. sír (Bakay 1973, 50, Taf. 32); 2. Csákberény 409. sír (László 2016, 279, Taf. 36); 3. Regöly 60/B. sír (Kiss–Somogyi 1984, 266, T. 64,60/B)

113. tábla
Mezőgazdasági eszközök: Budakalász-Dunapart, 1. Szőlőszedő ill. -metszőkés, 1496. sír; 2. sarló, 1495. sír; 3. Rövid kasza, 1495. sír; 4. Kapa, 205. sír.

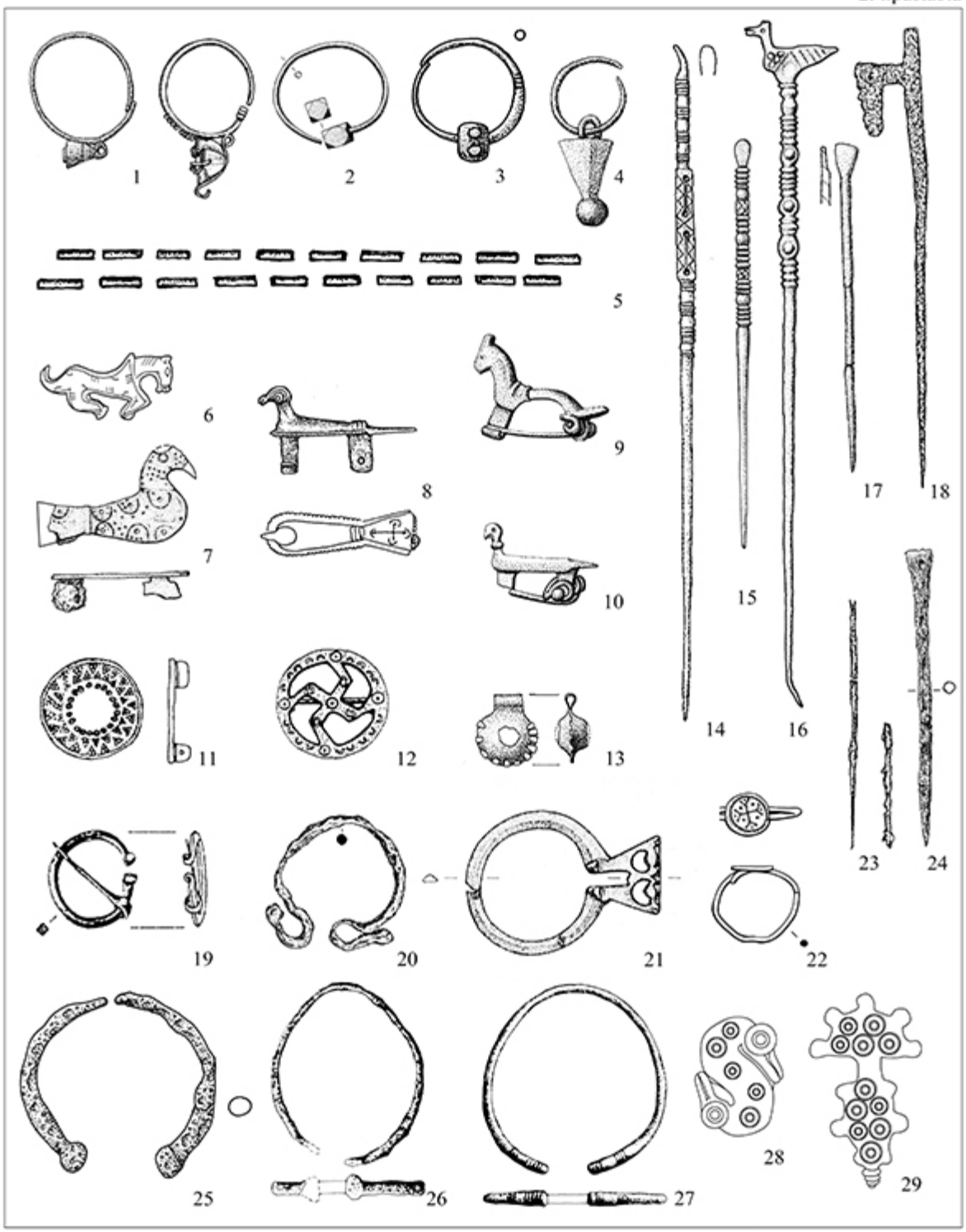
114. tábla
Belső ázsiai melldíszek: 1-2. Talyn gurvan kherem, Mongólia (Ochir--Ankhbayar 2016, 190-195. nyomán); 3. Galuut sum (Stark 2009, 302, Fig. 11); 4. Bikeqi, Mongólia (Stark 2009, 292, Fig. 3); 5. Kunbábony (Tóth-Horváth 1992, Taf. 14)

1. típustábla

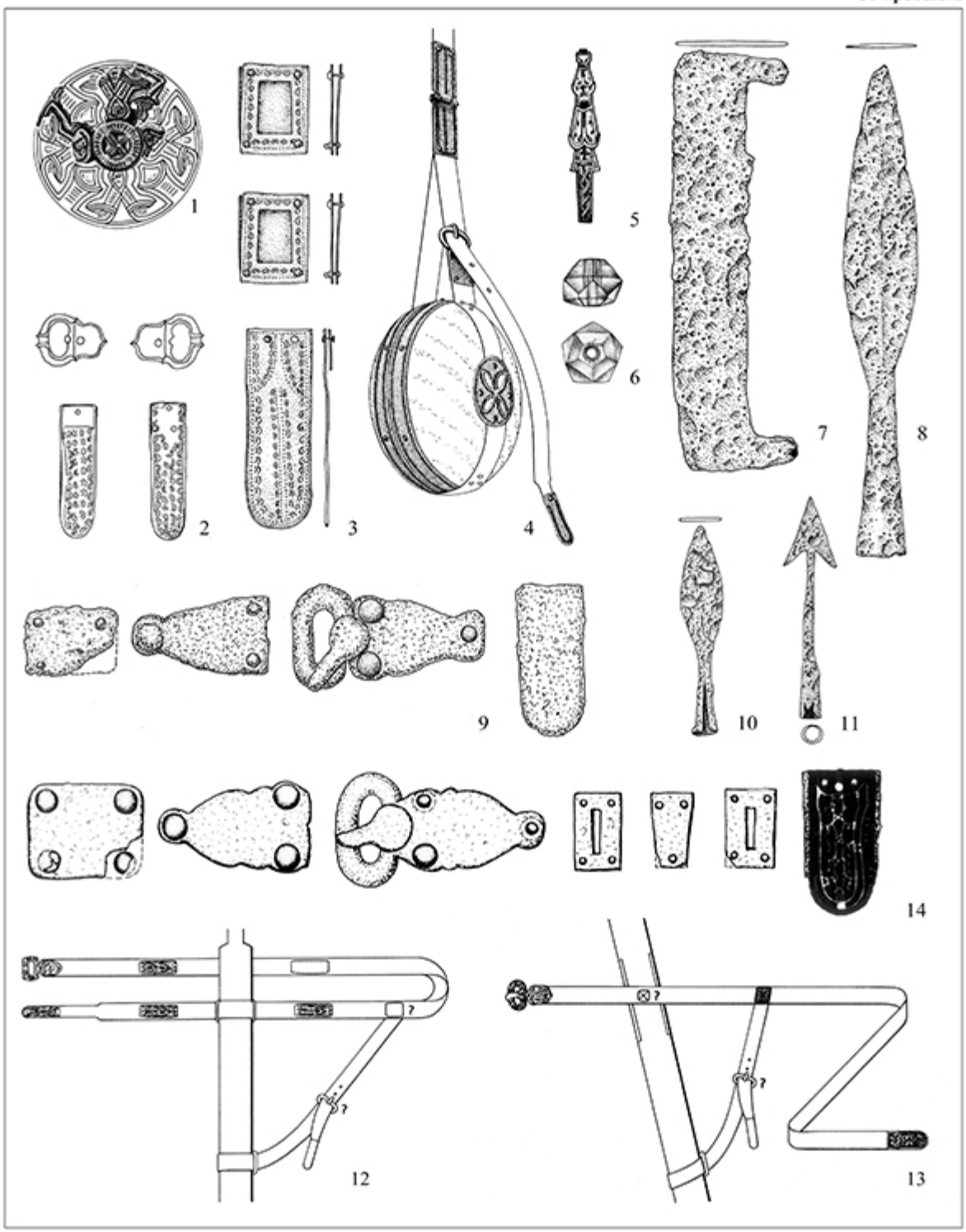
1.típustábla.jpg

2. típustábla

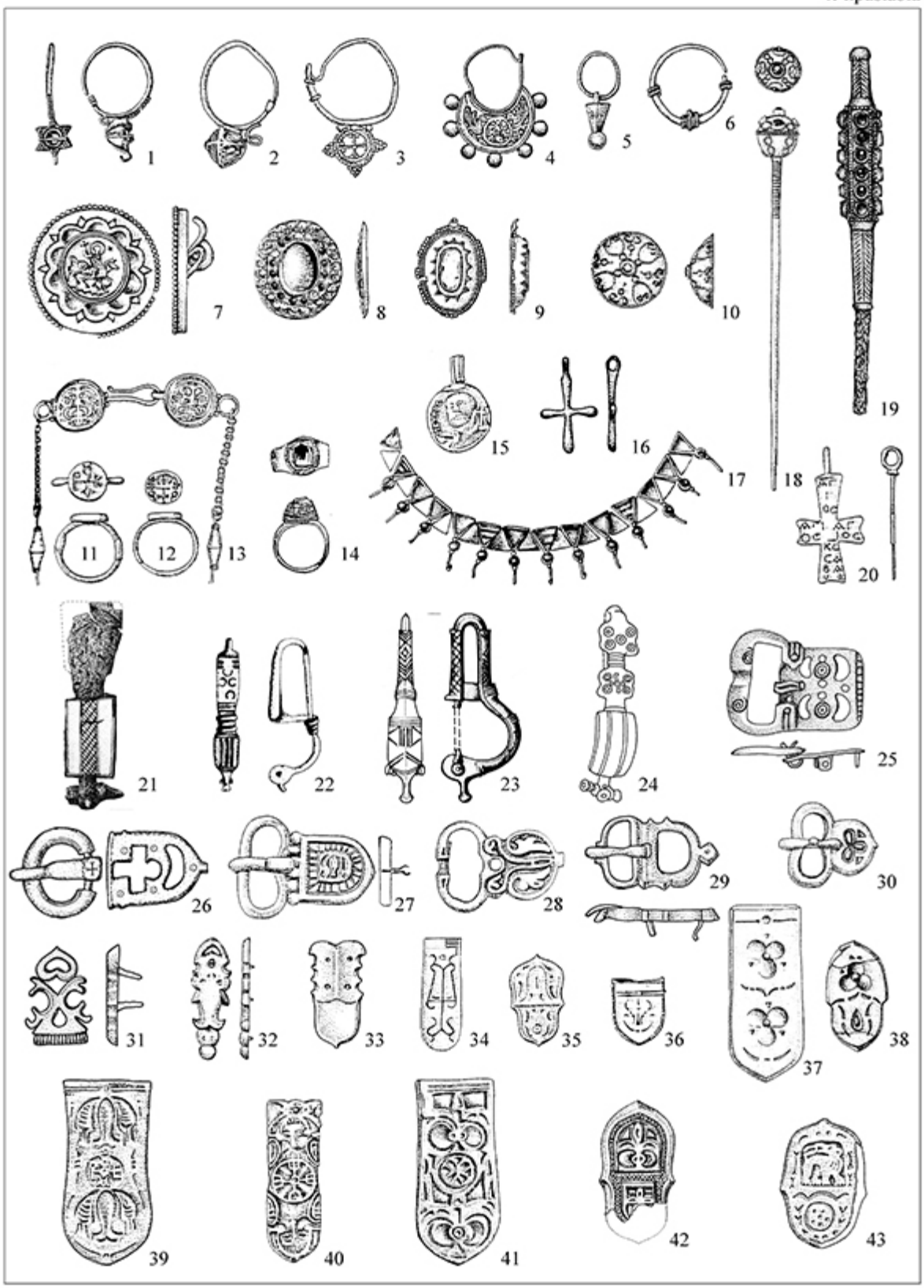
dc_1440_17

3. típustábla

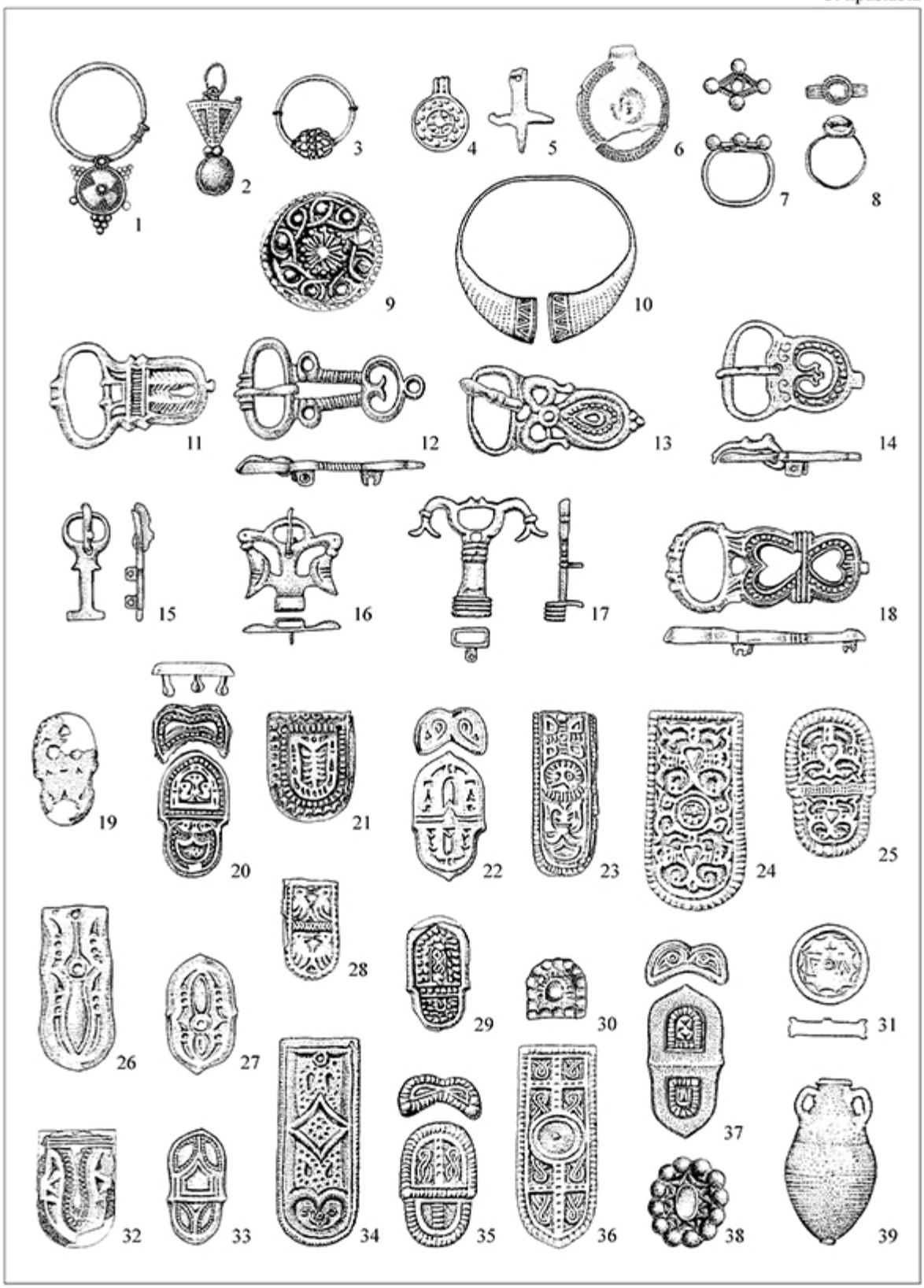
3. típustábla.jpg

4. típustábla

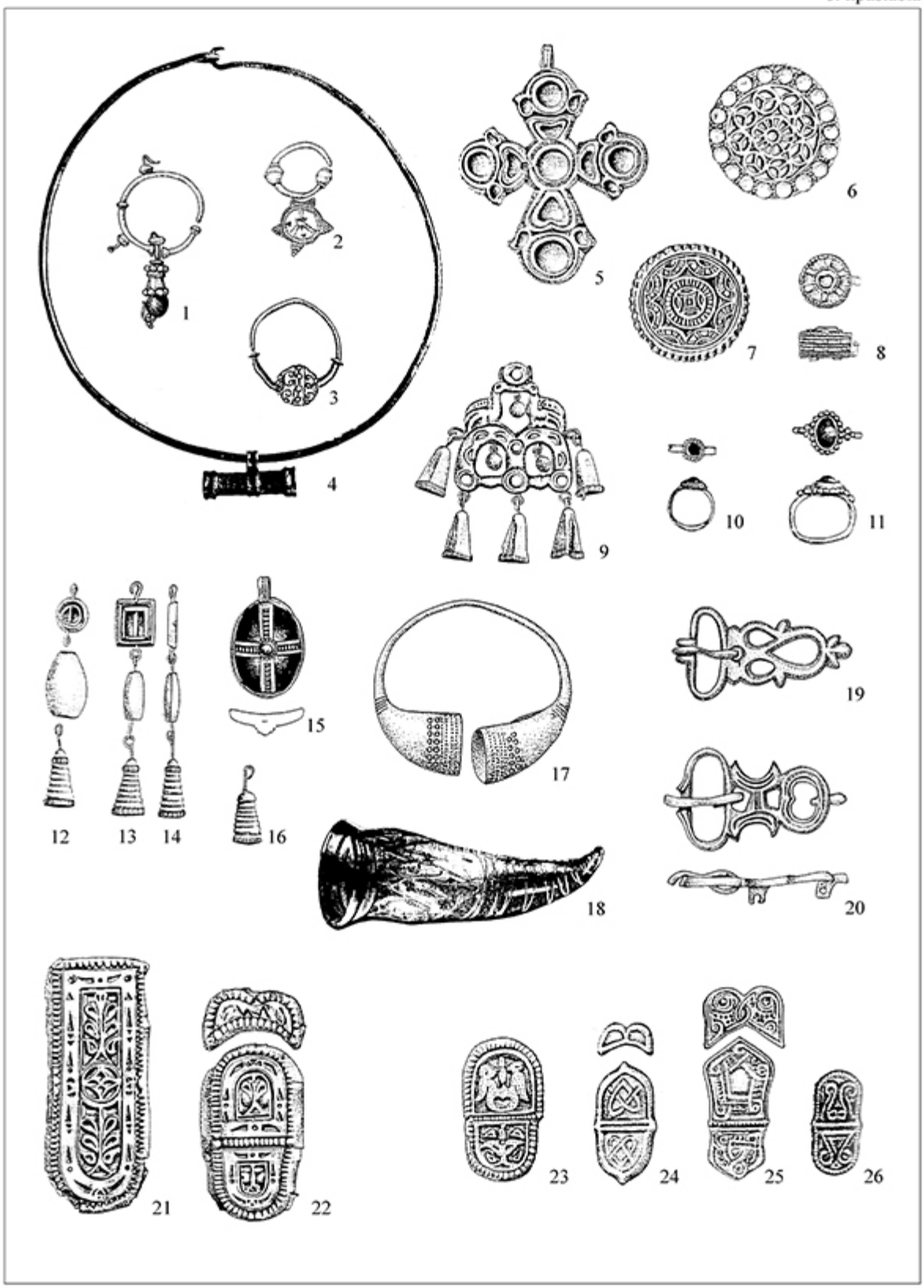
4. típustábla.jpg

5. típustábla

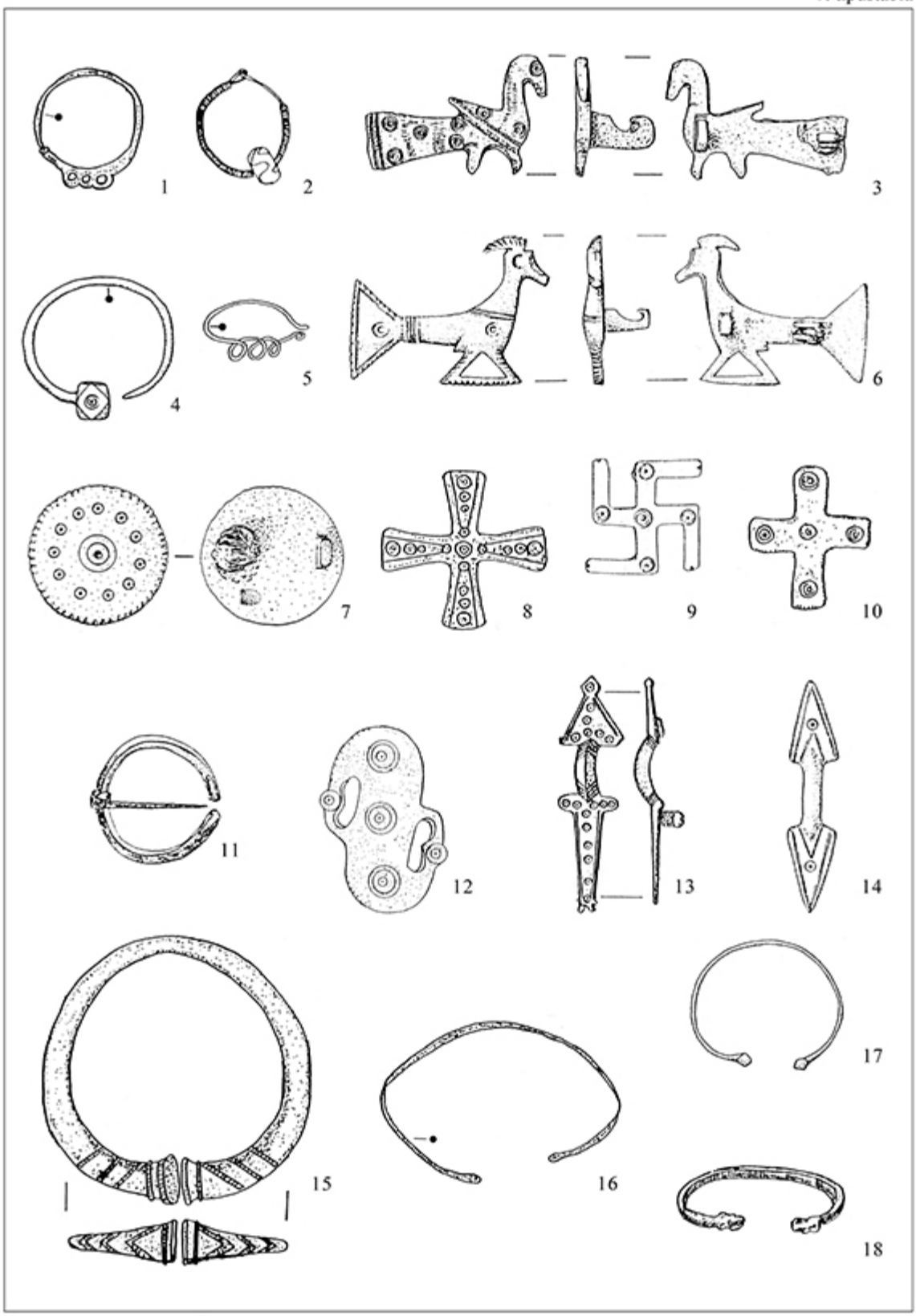
dc_1440_17

6. típustábla

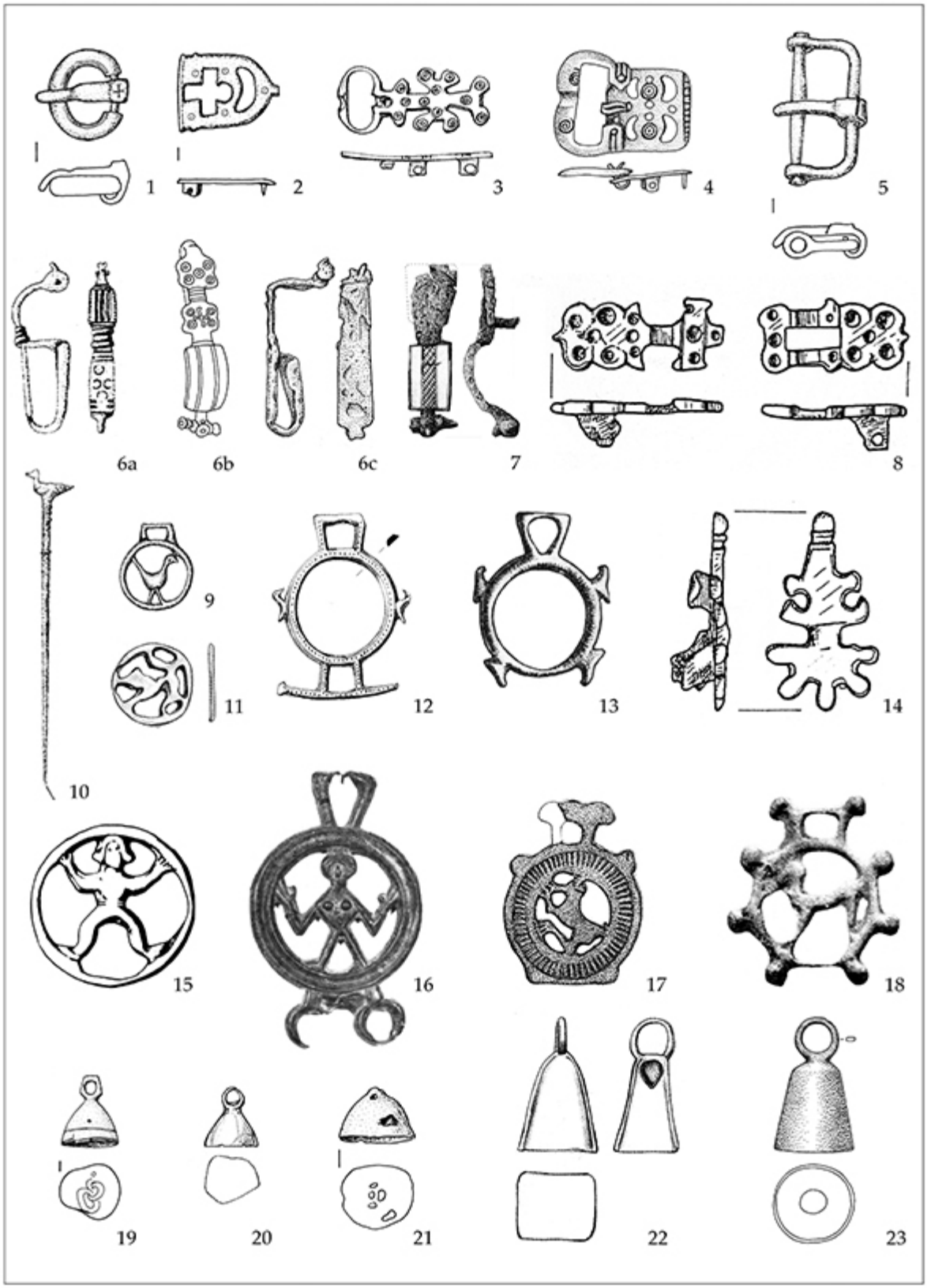
6. típustábla.jpg

7. típustábla

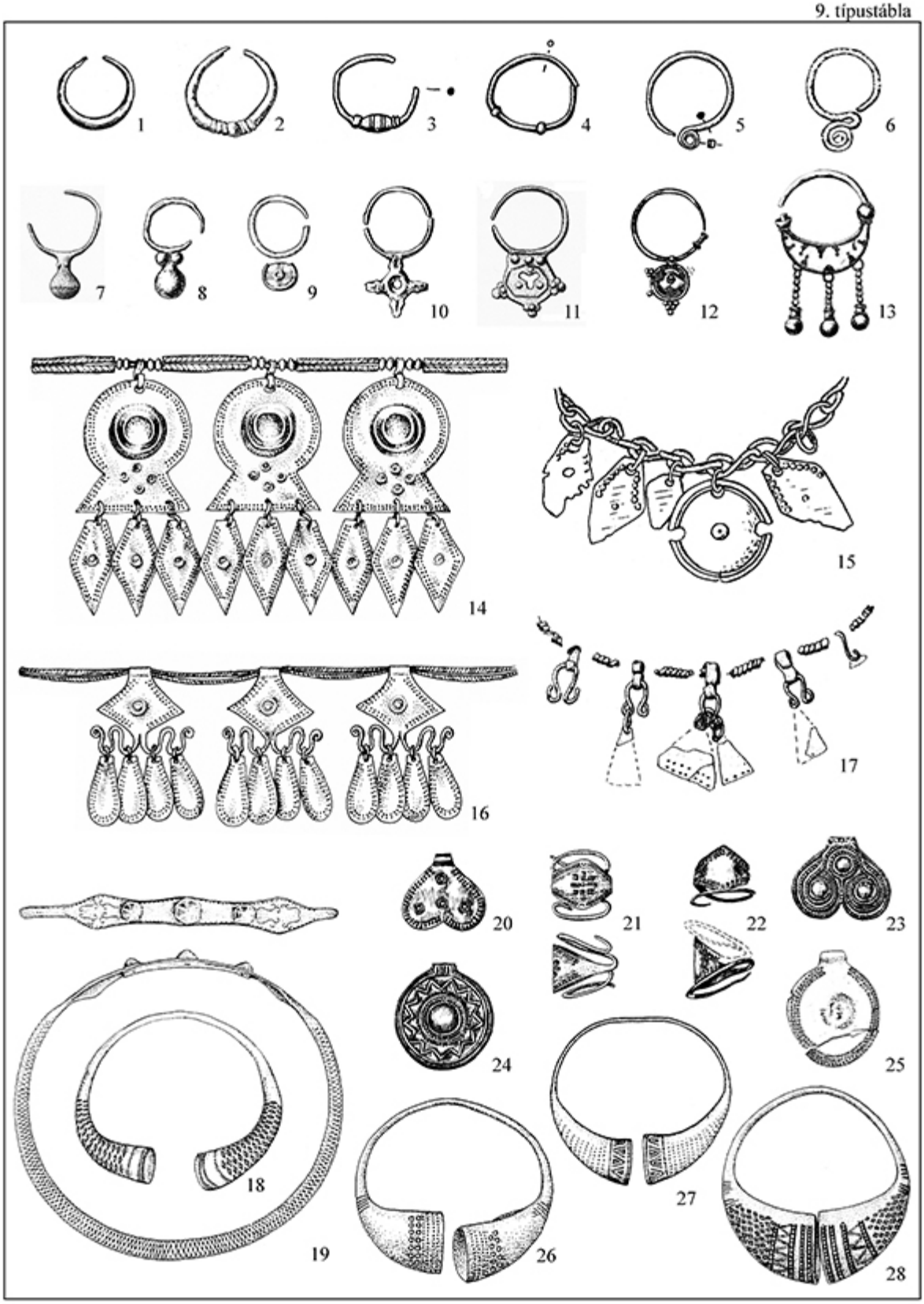

7. típustábla.jpg

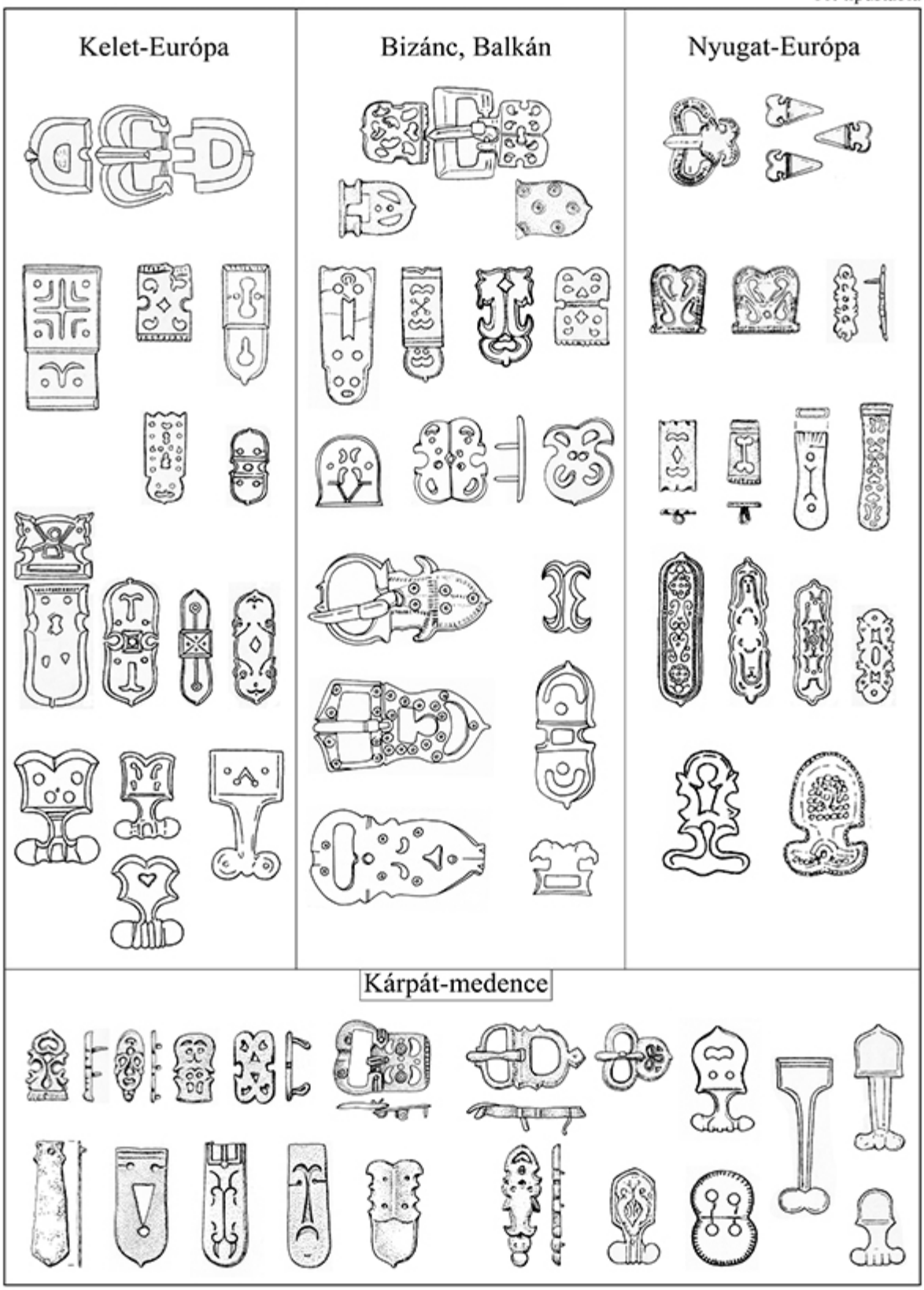
8. típustábla

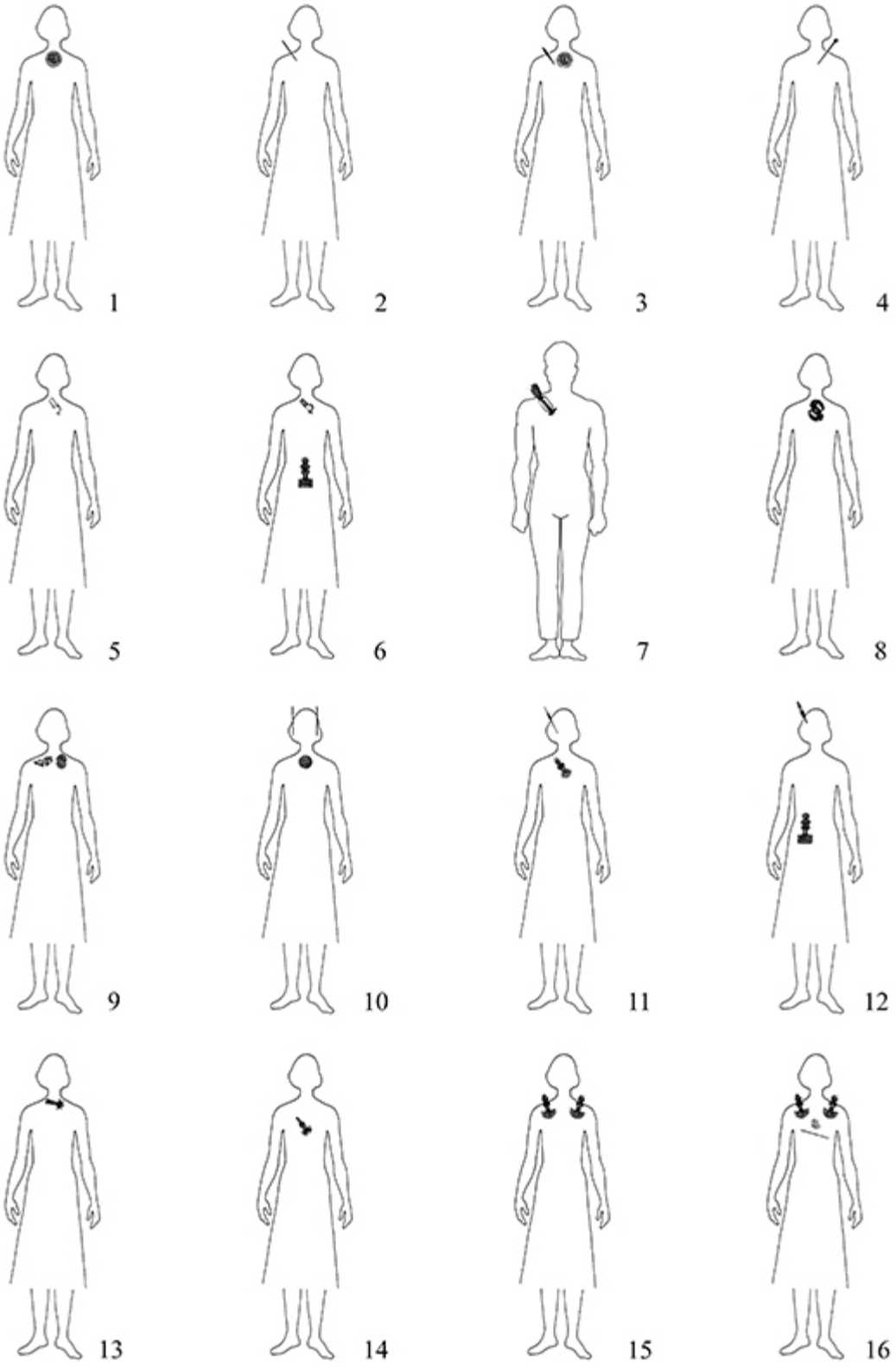
9. típustábla

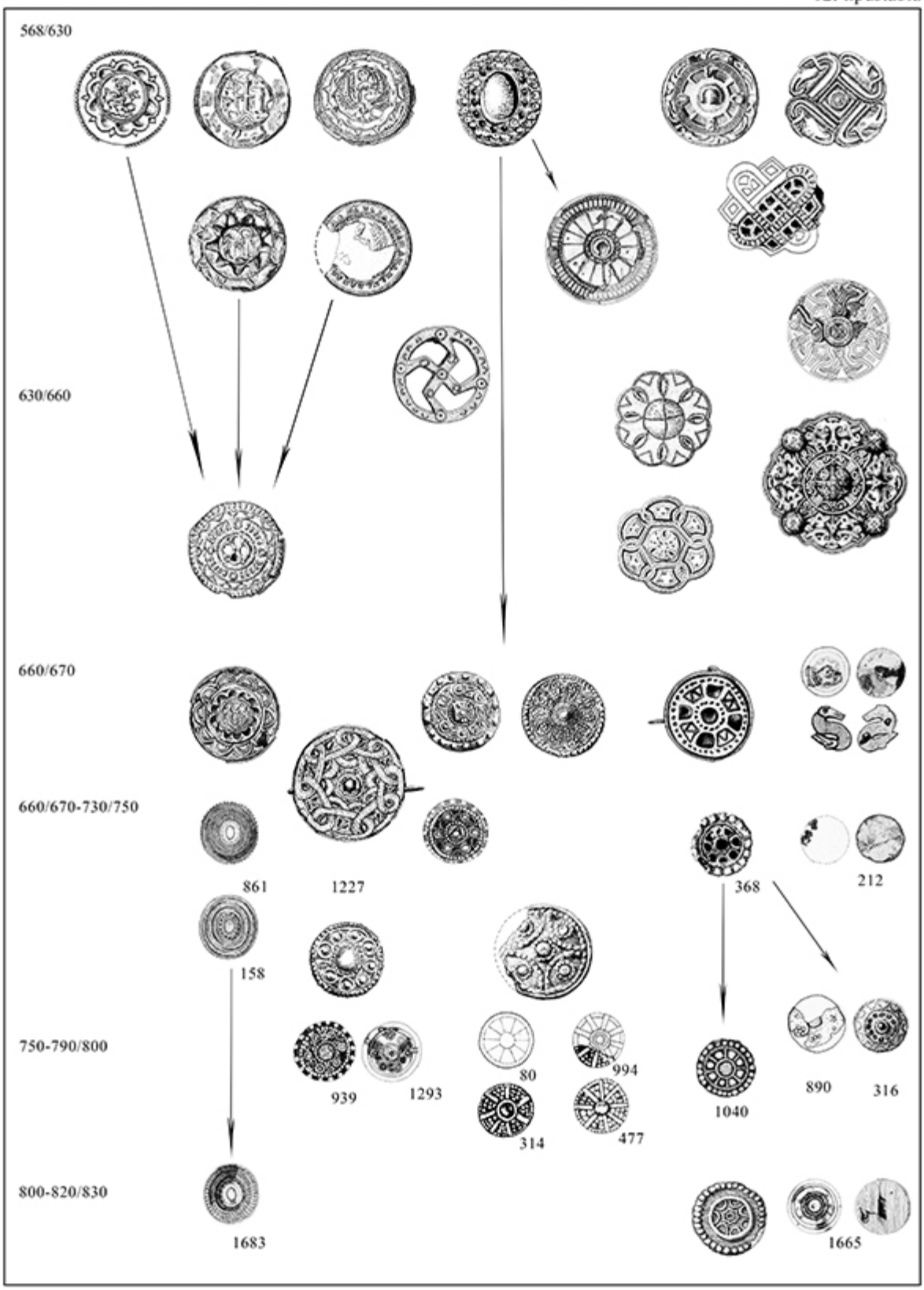
10. típustábla

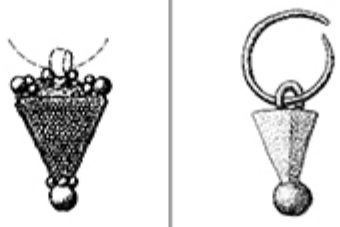
11. típustábla

12. típustábla

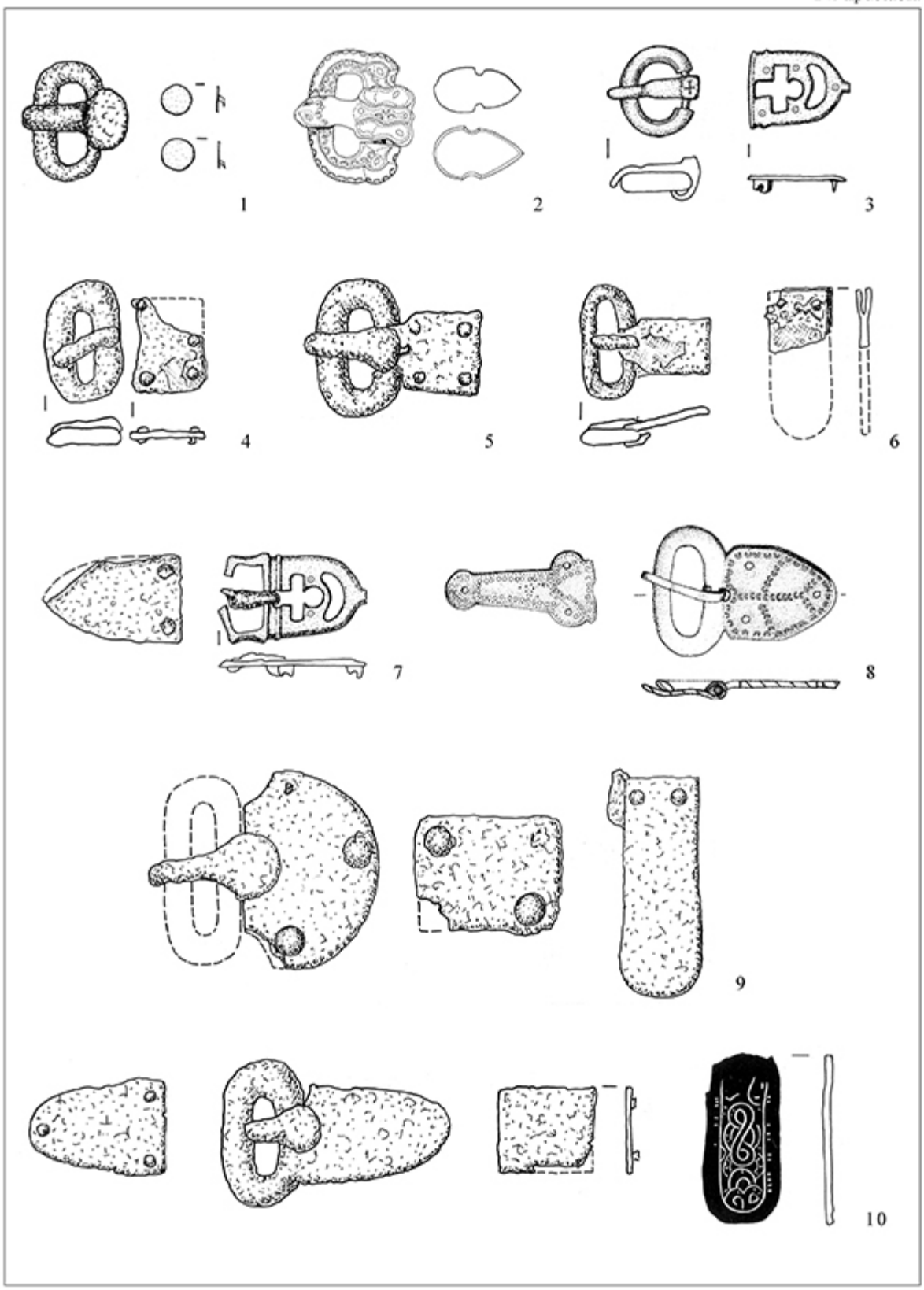

13. típustábla

késő római	kora bizánci		kora avar	
	öntött	lemez	öntött	lemez
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				

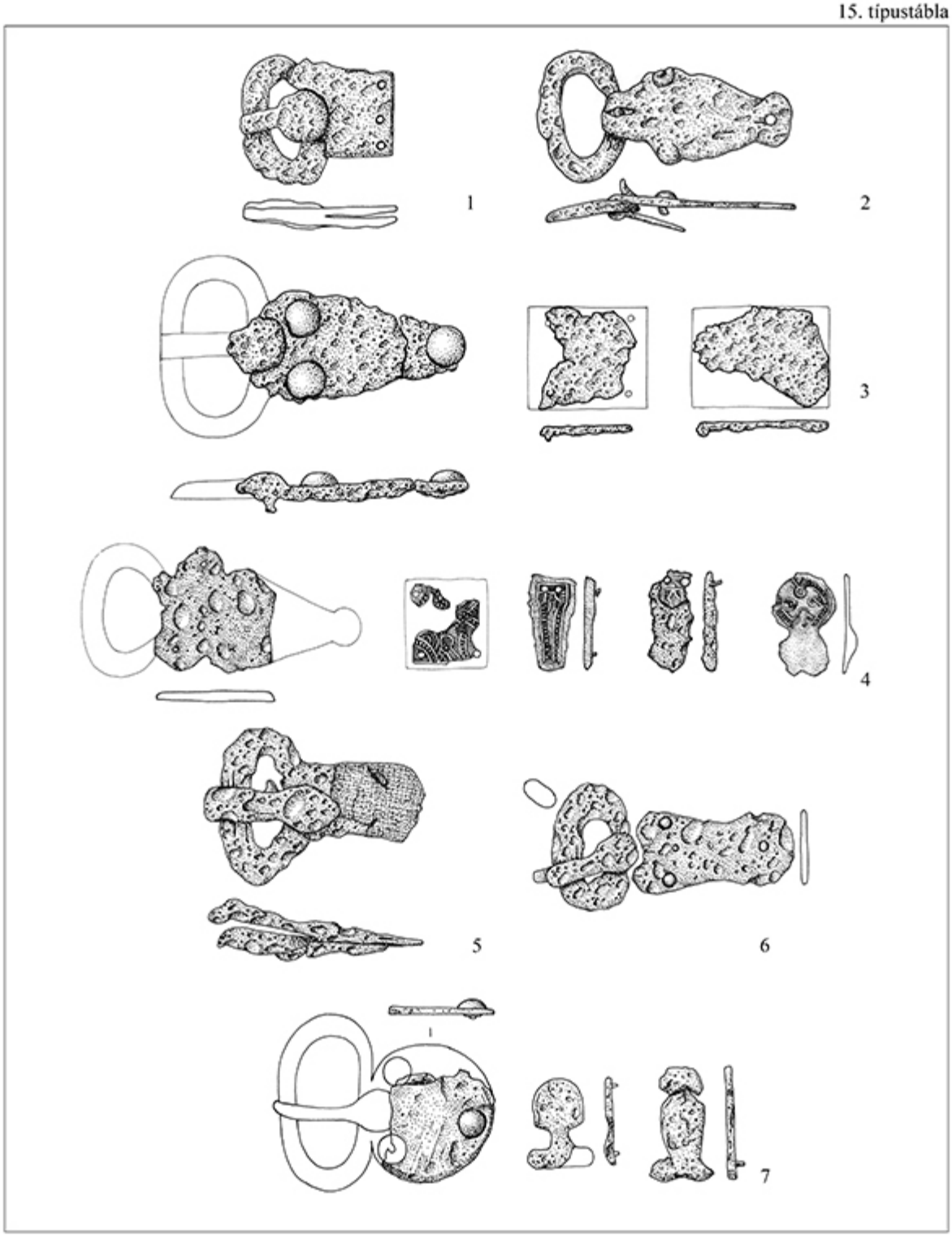
dc_1440_17

14. típustábla

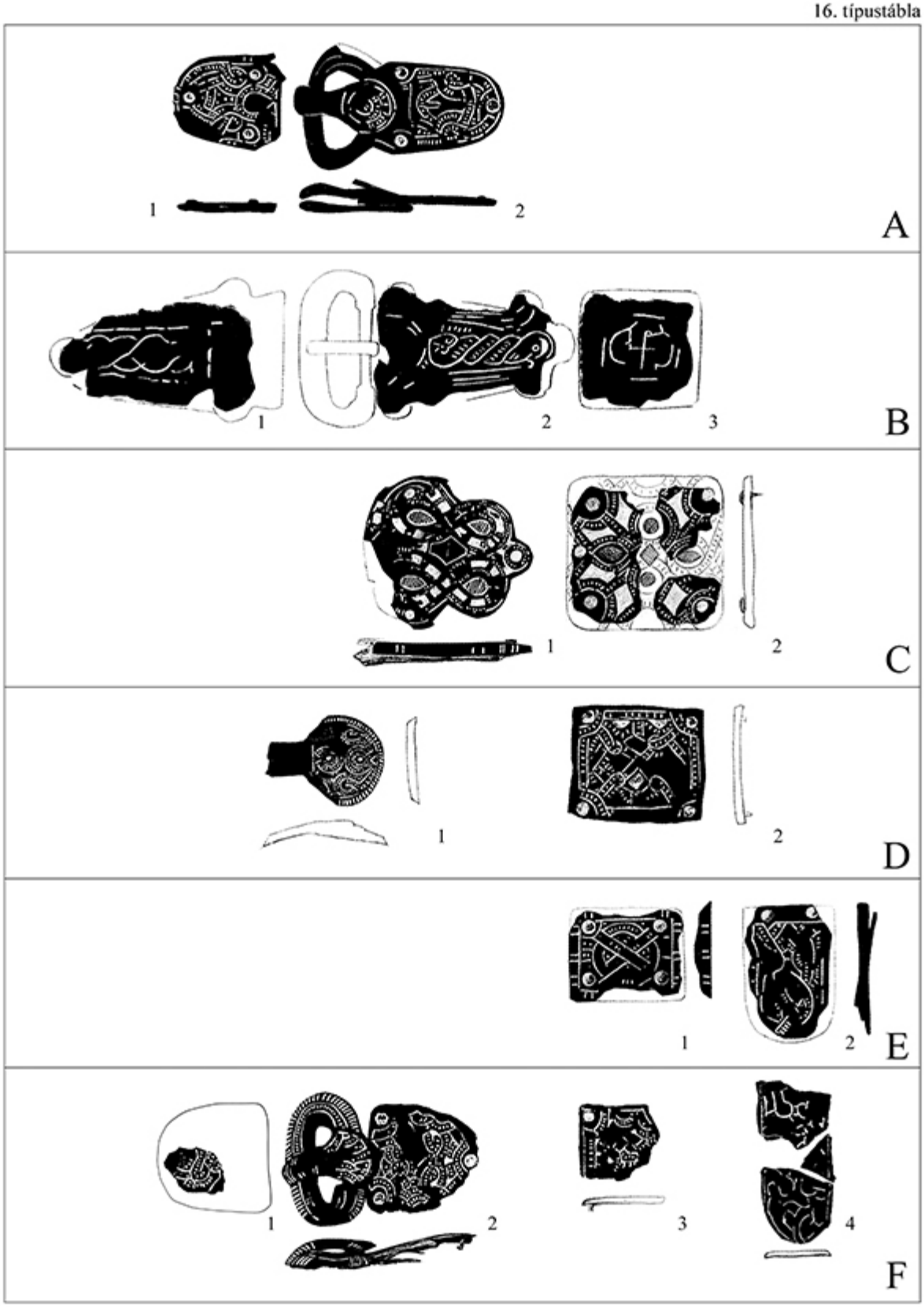

14. típustábla.jpg

15. típustábla

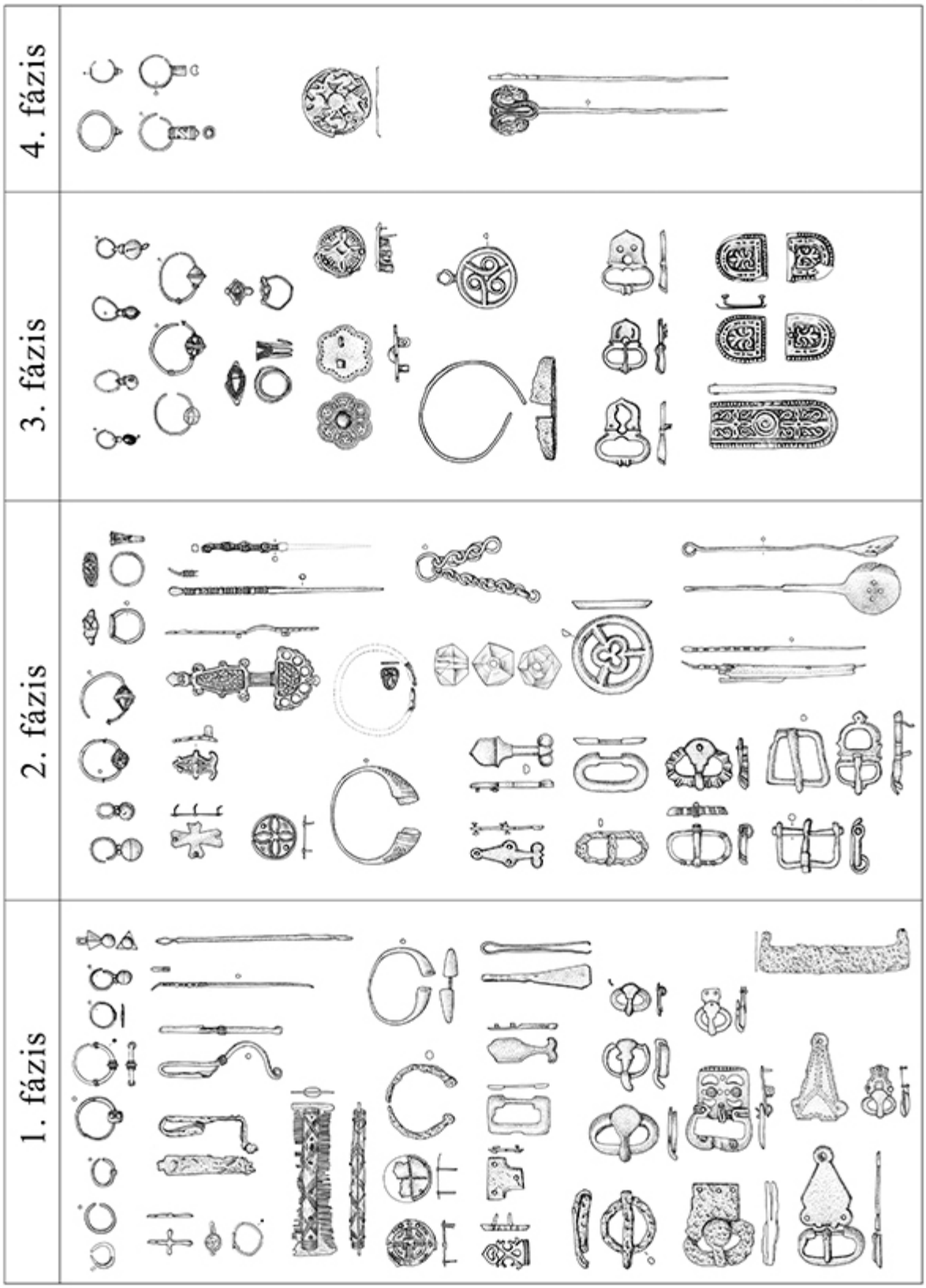

16. típustábla

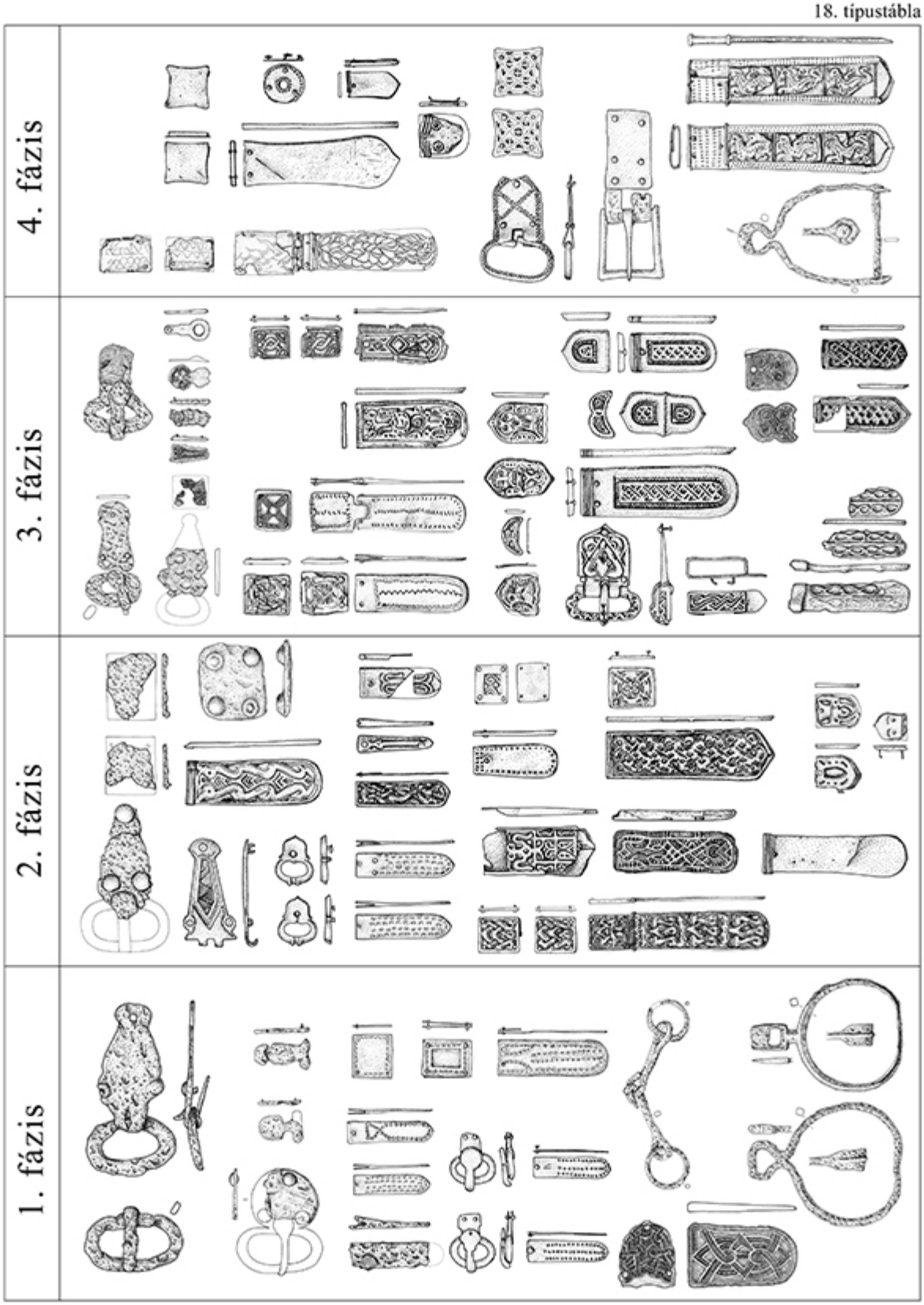

16. típustábla.jpg

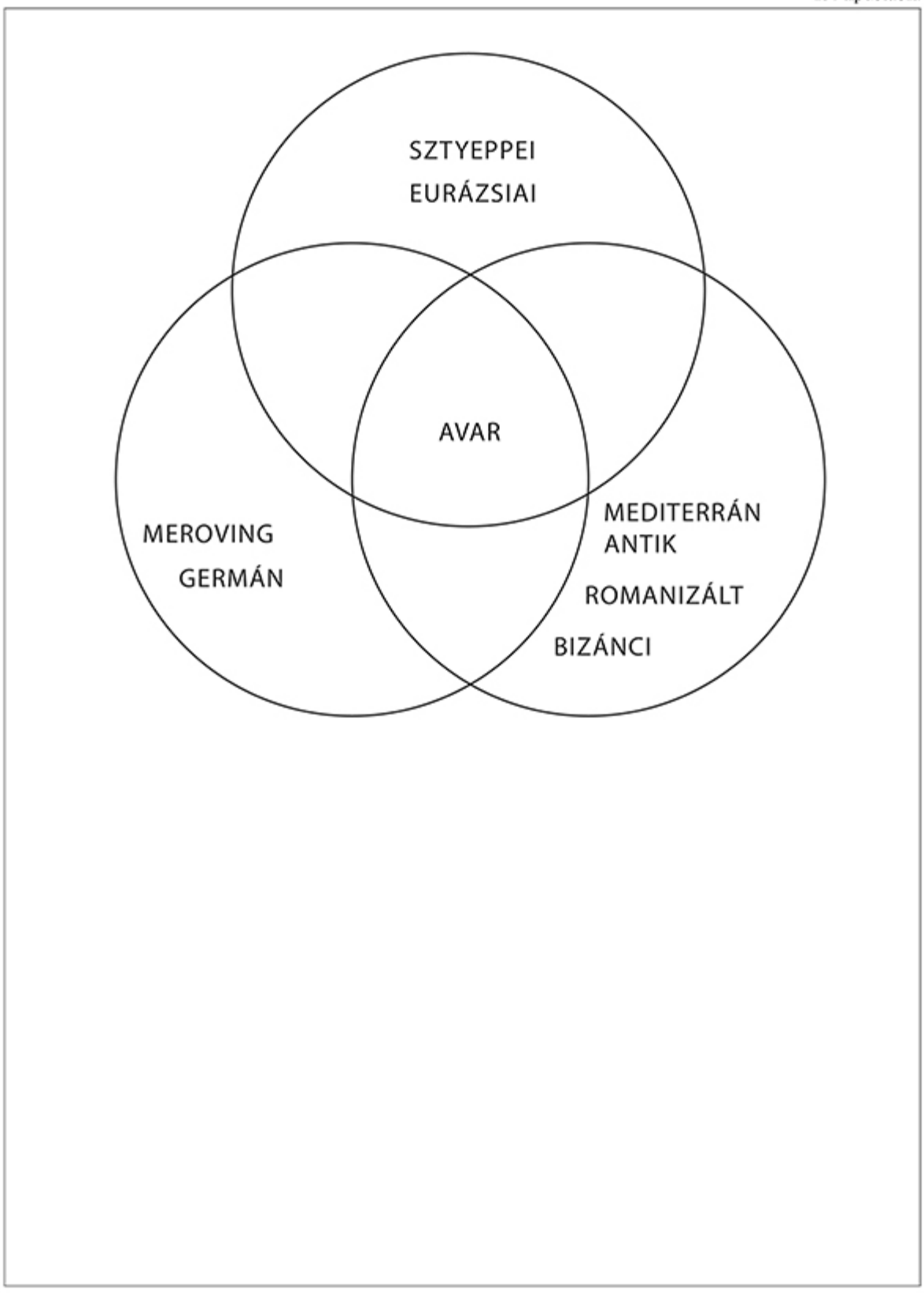
17. típustábla

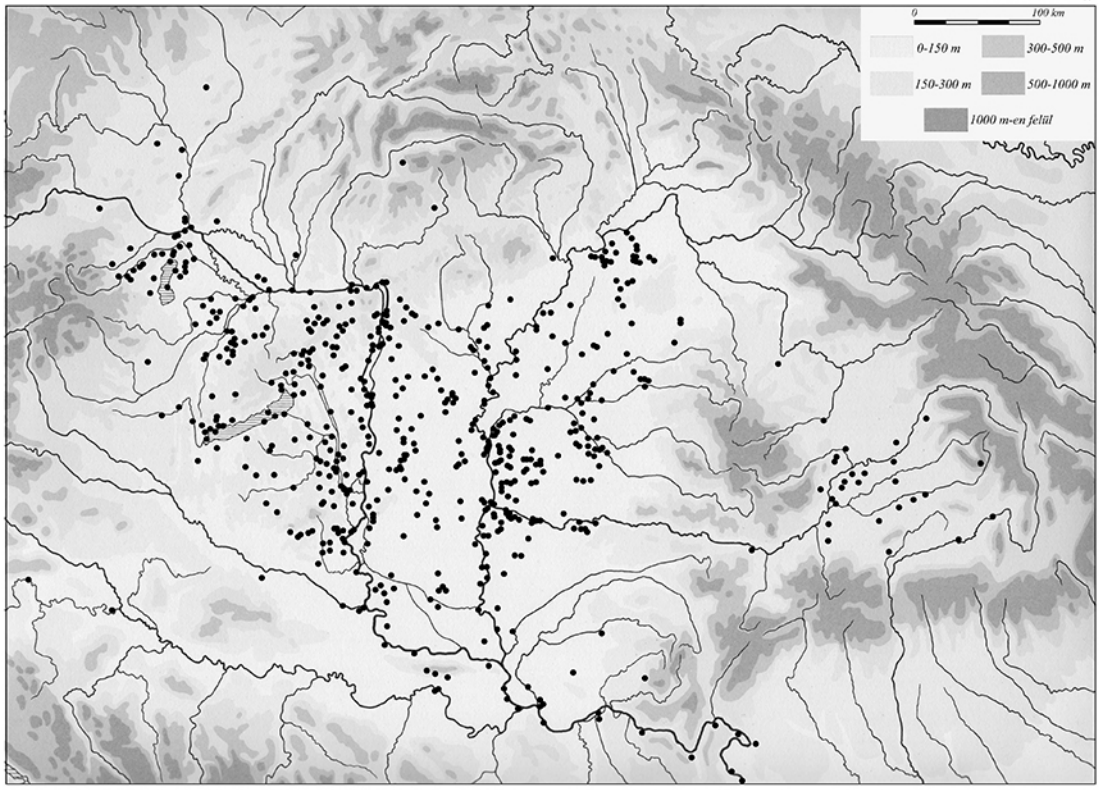
18. típustábla

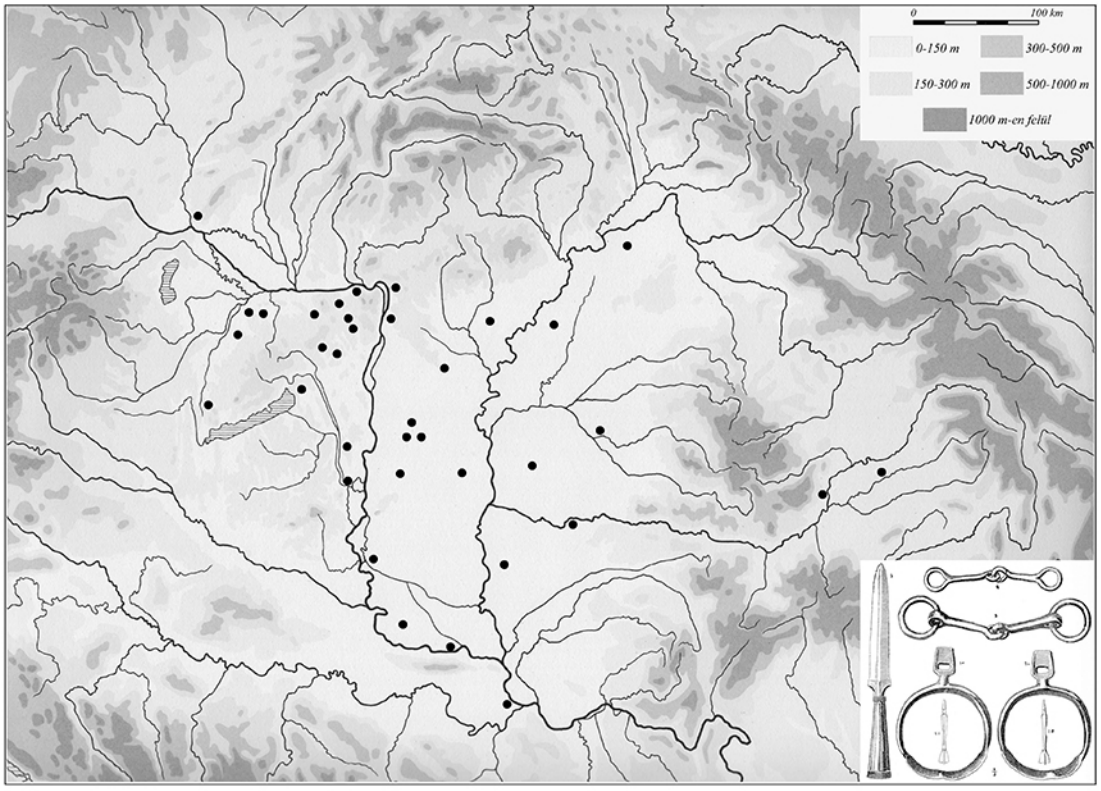
19. típustábla

1. térkép

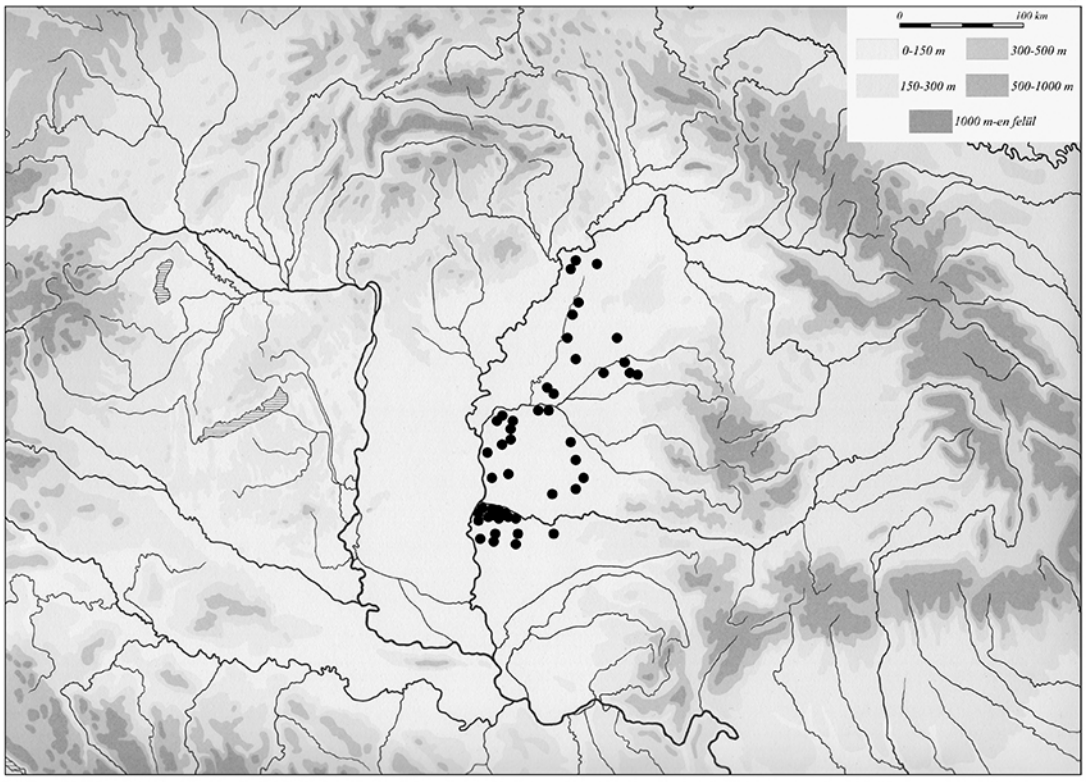

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül

1

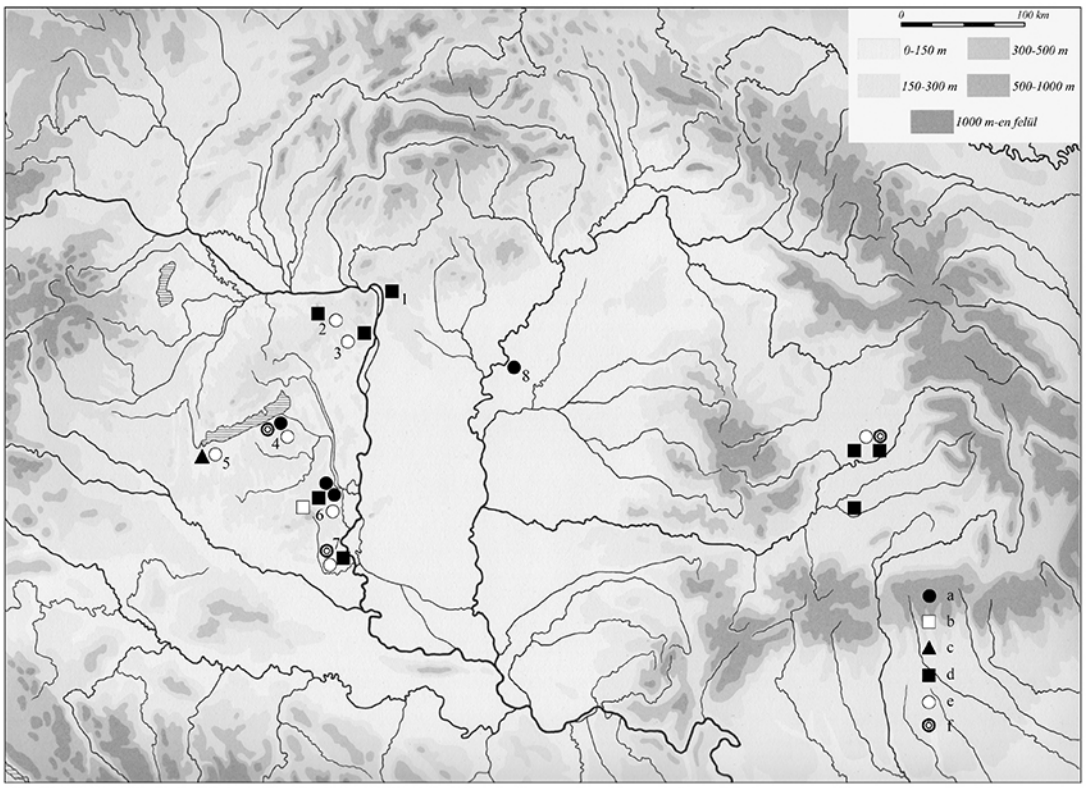

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül

2

2. térkép

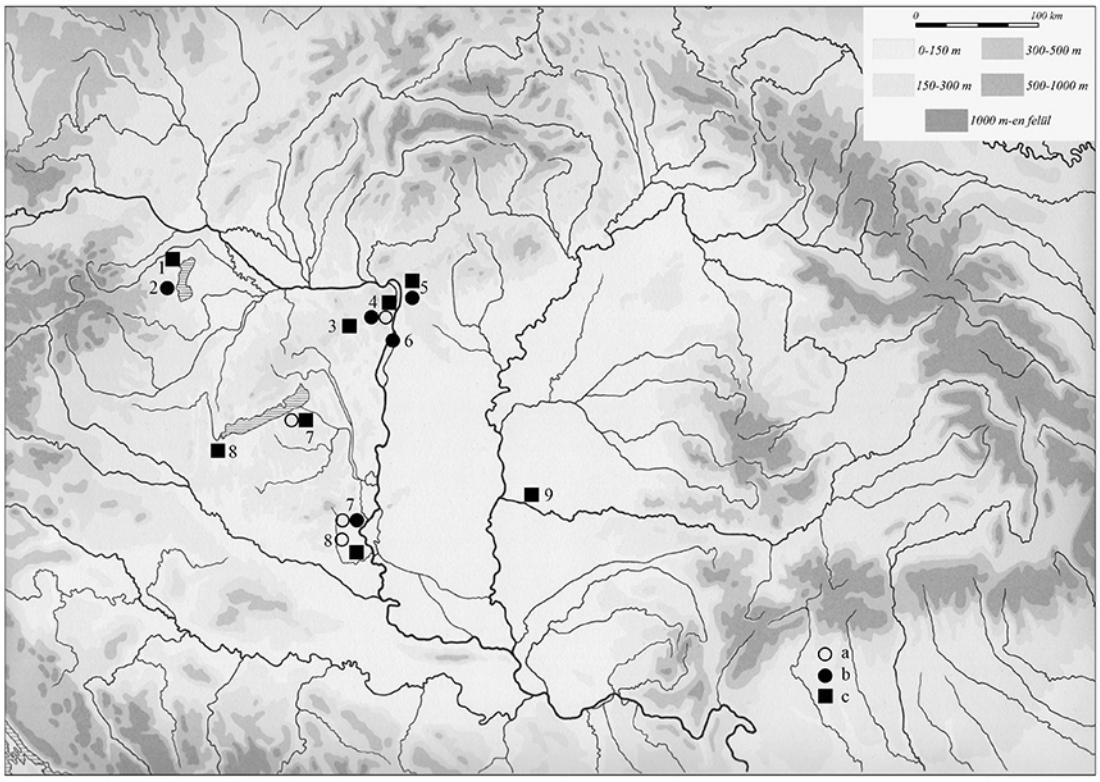
1

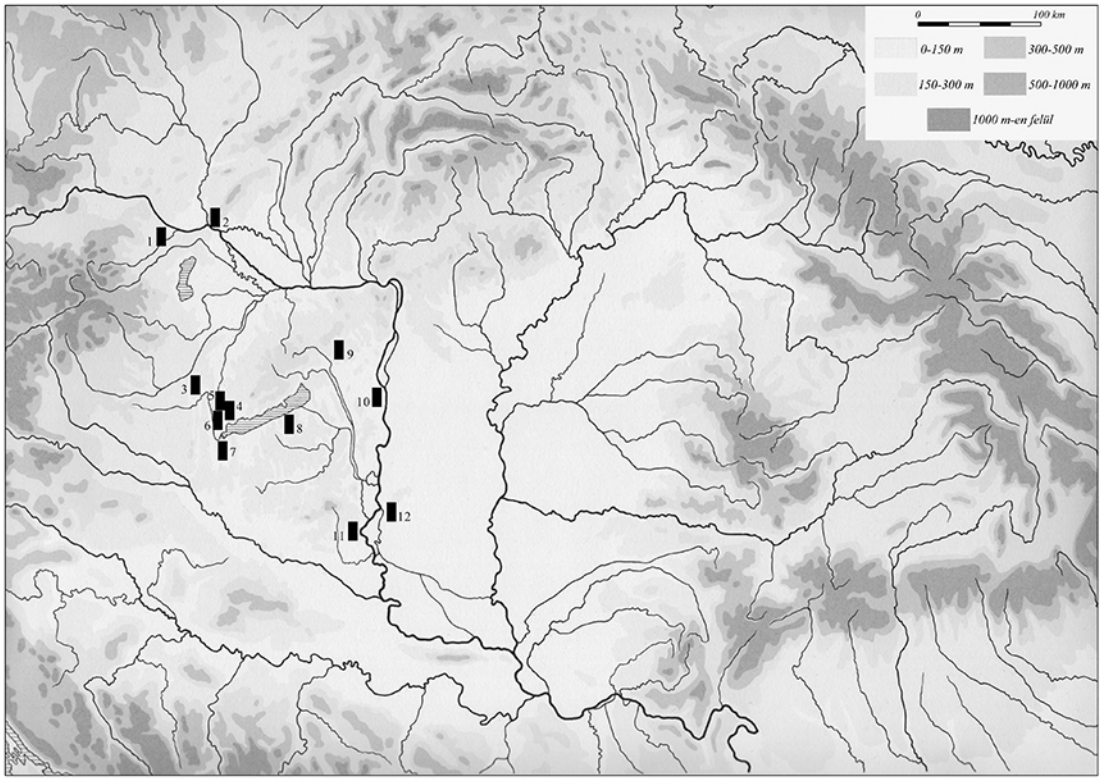
2

2. térkép.jpg

2a. térkép

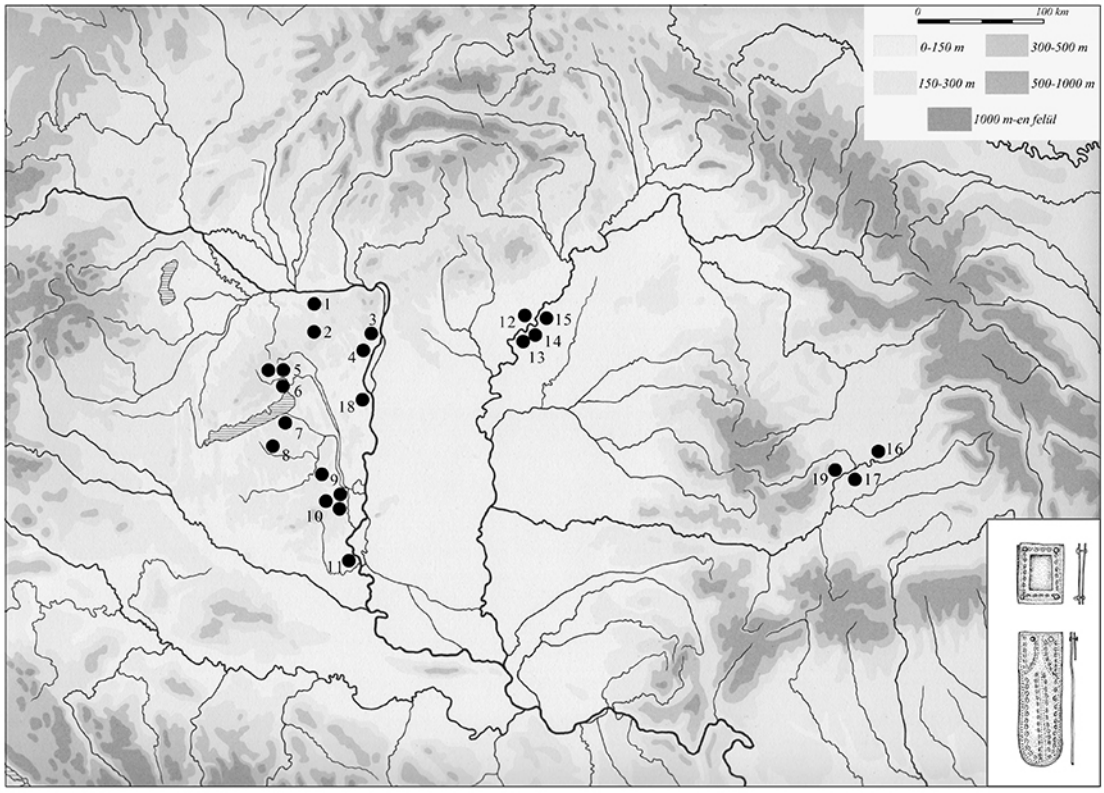
1

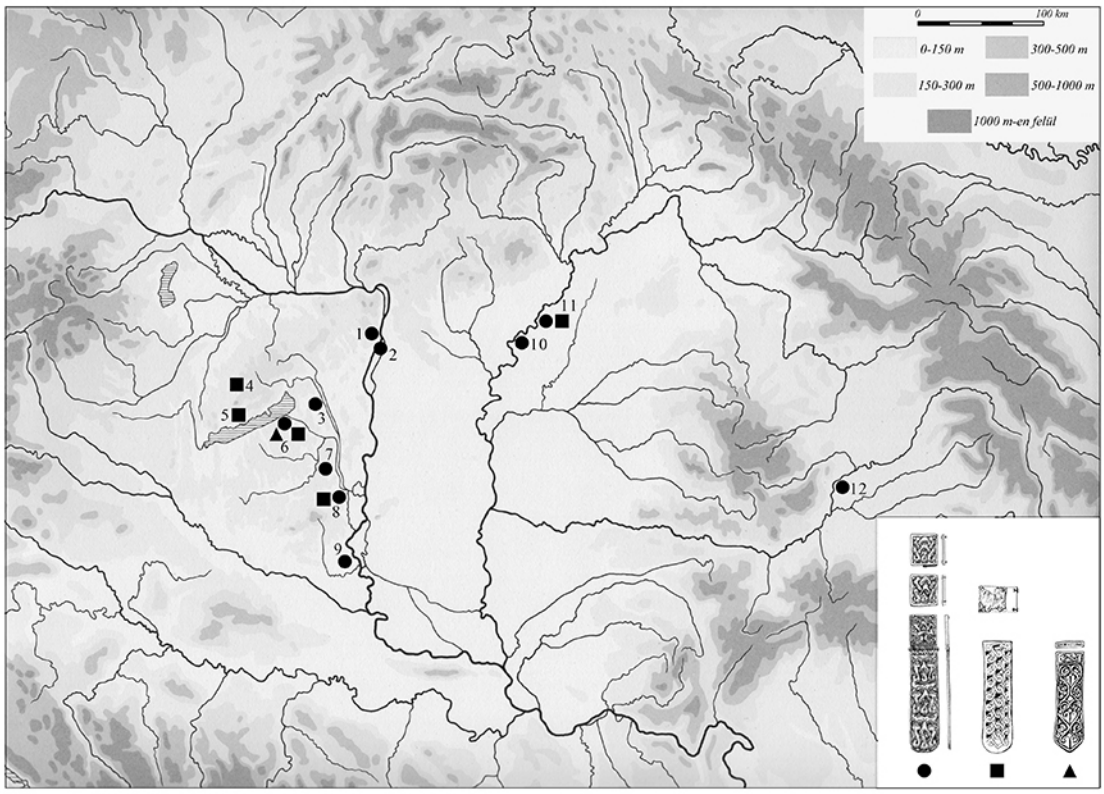
2

2a. térkép.jpg

3. térkép

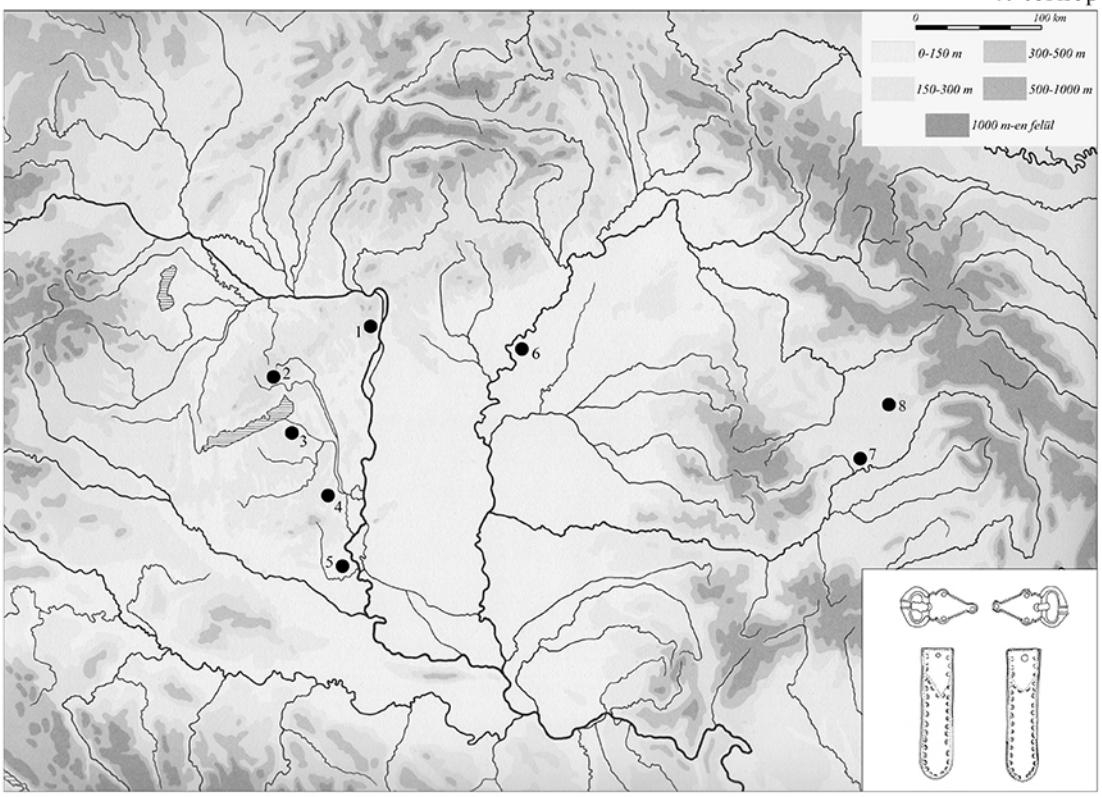

0 100 km
0-150 m
150-300 m
300-500 m
500-1000 m
1000 m-en felül
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

1

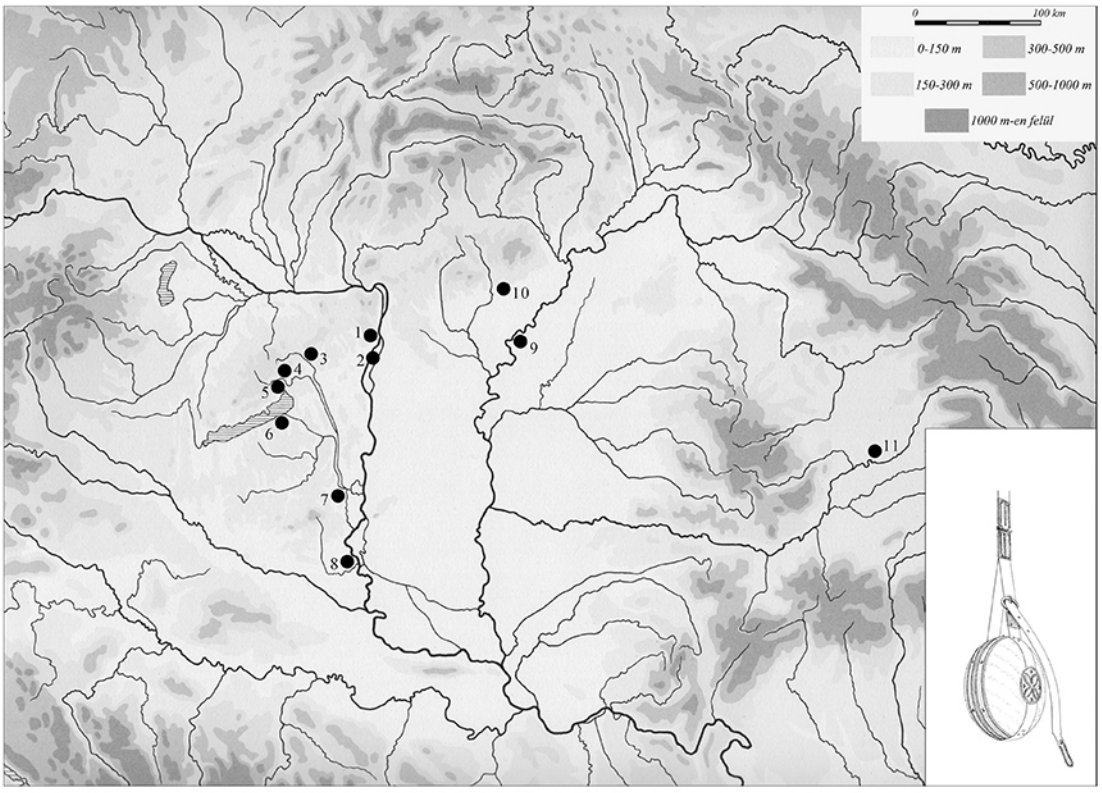

0 100 km
0-150 m
150-300 m
300-500 m
500-1000 m
1000 m-en felül
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

2

4. térkép

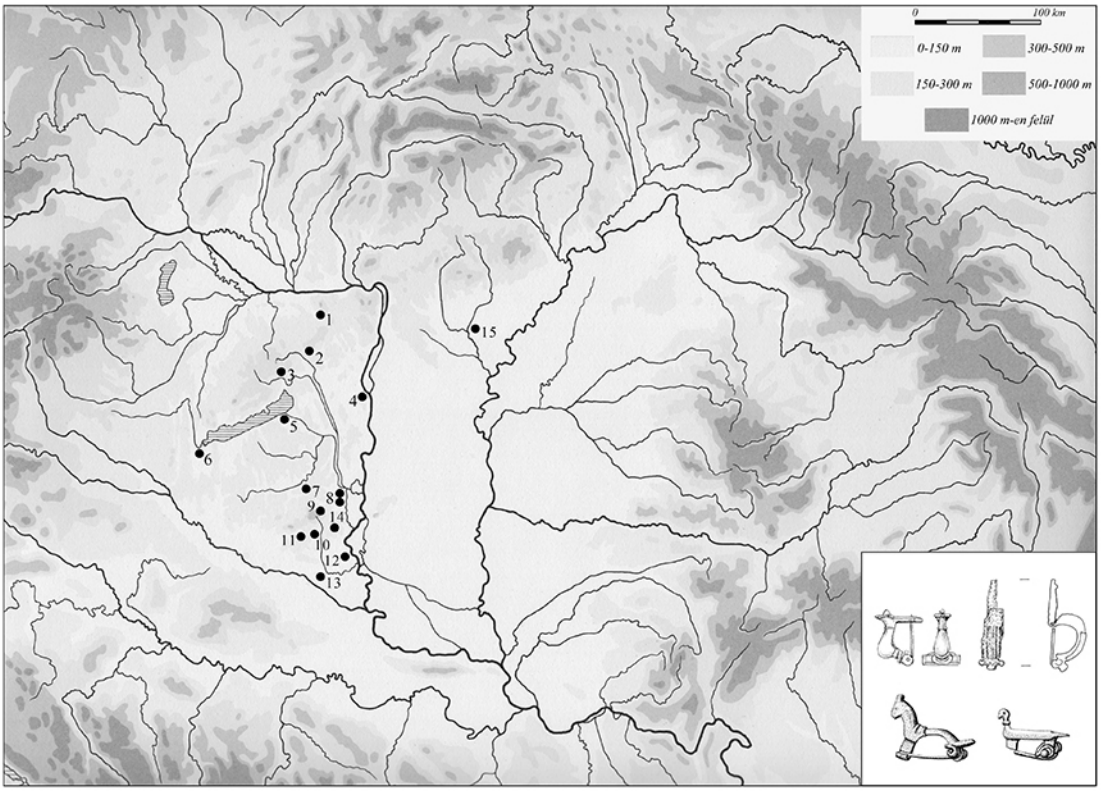

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül
1
2
3
4
5
6
7
8

1

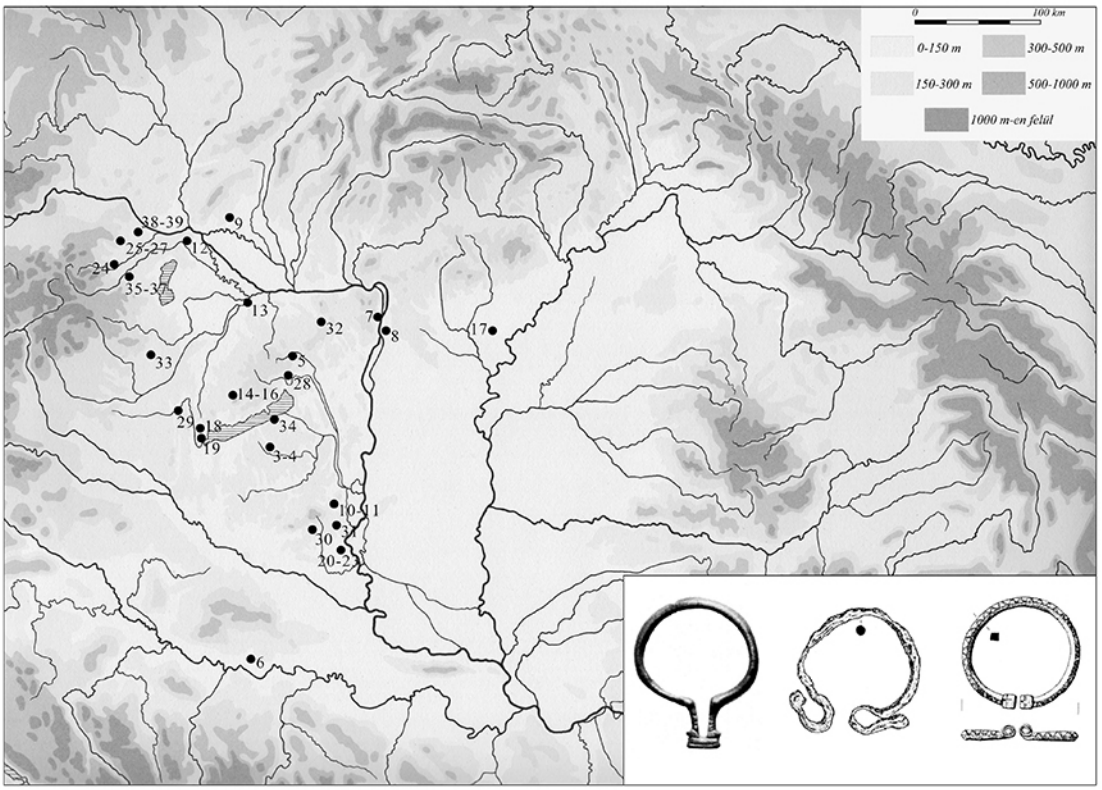

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

2

5. térkép

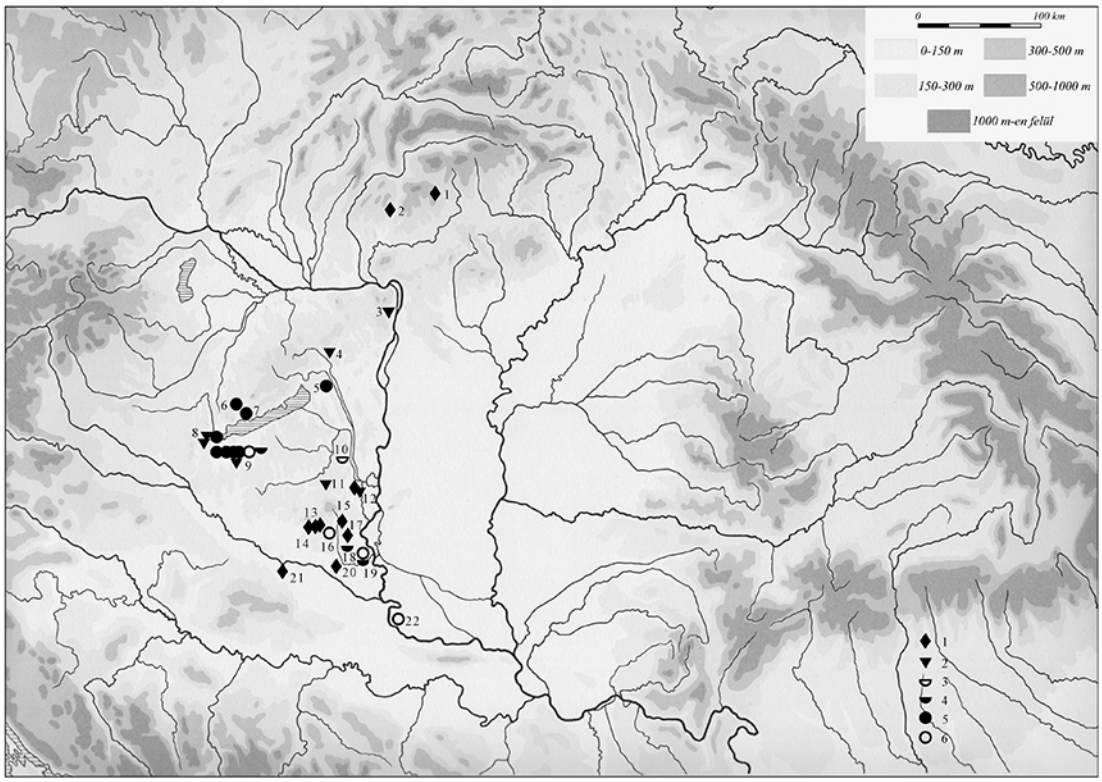
1

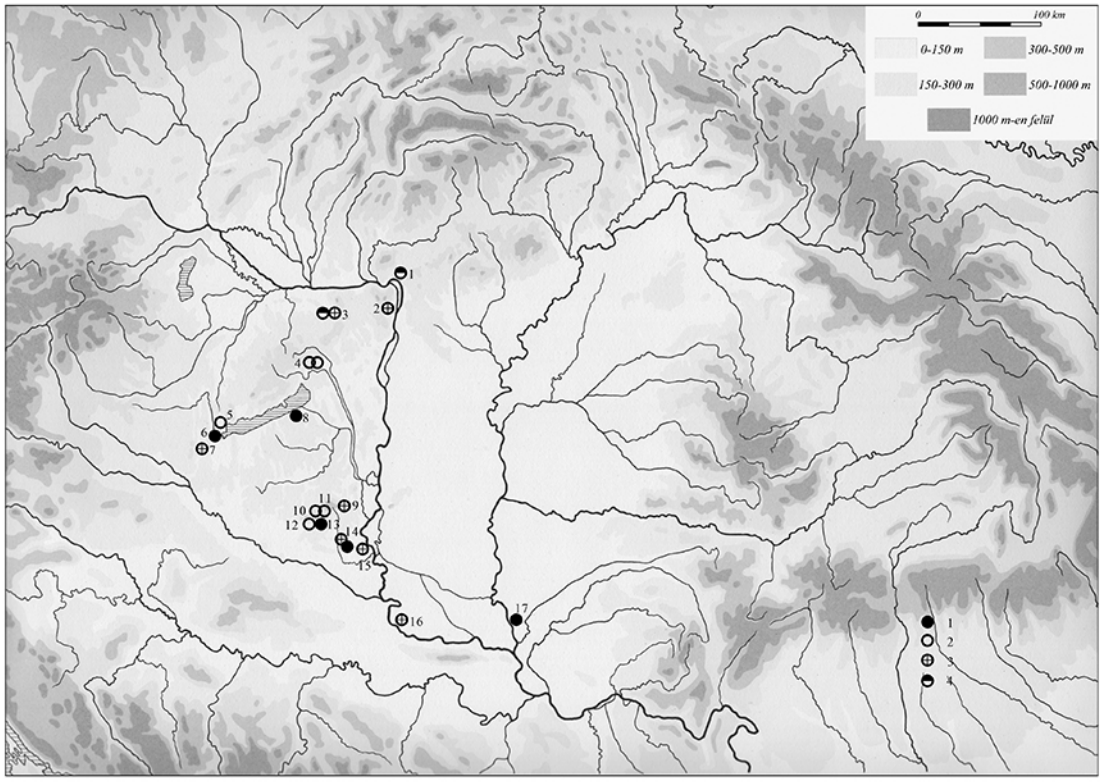
2

5. térkép.jpg

6. térkép

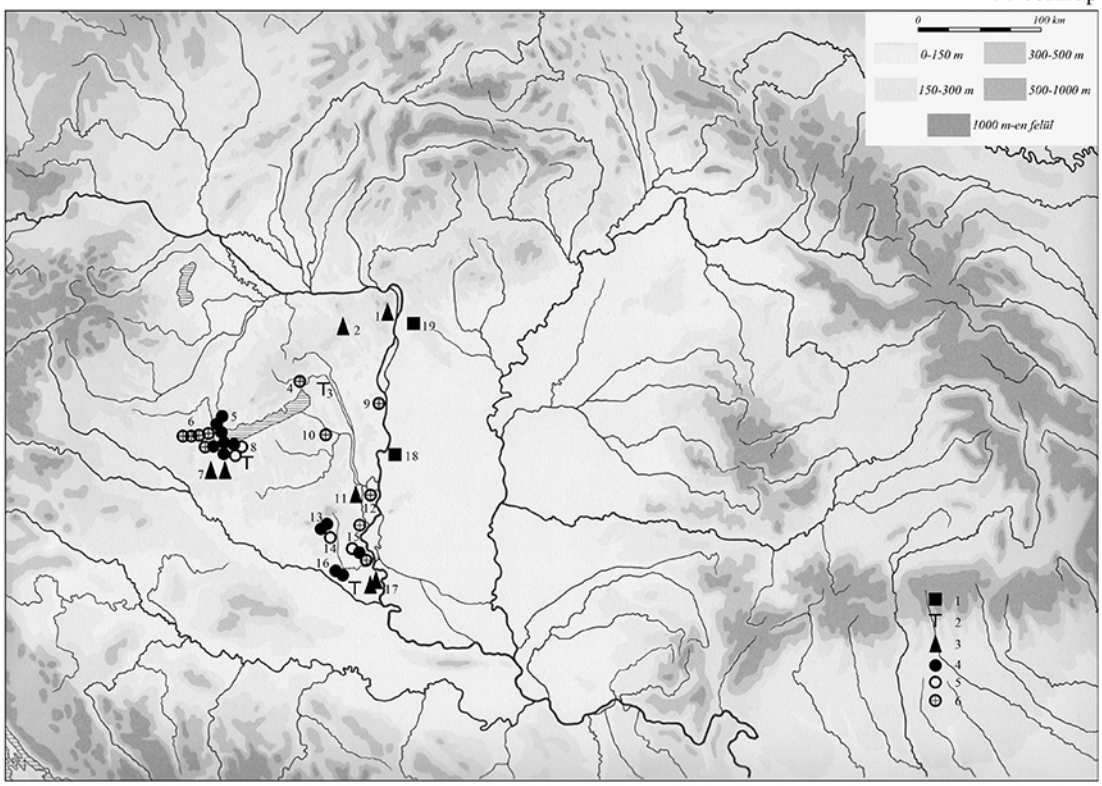

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül
1
2
3
4
5
6

1

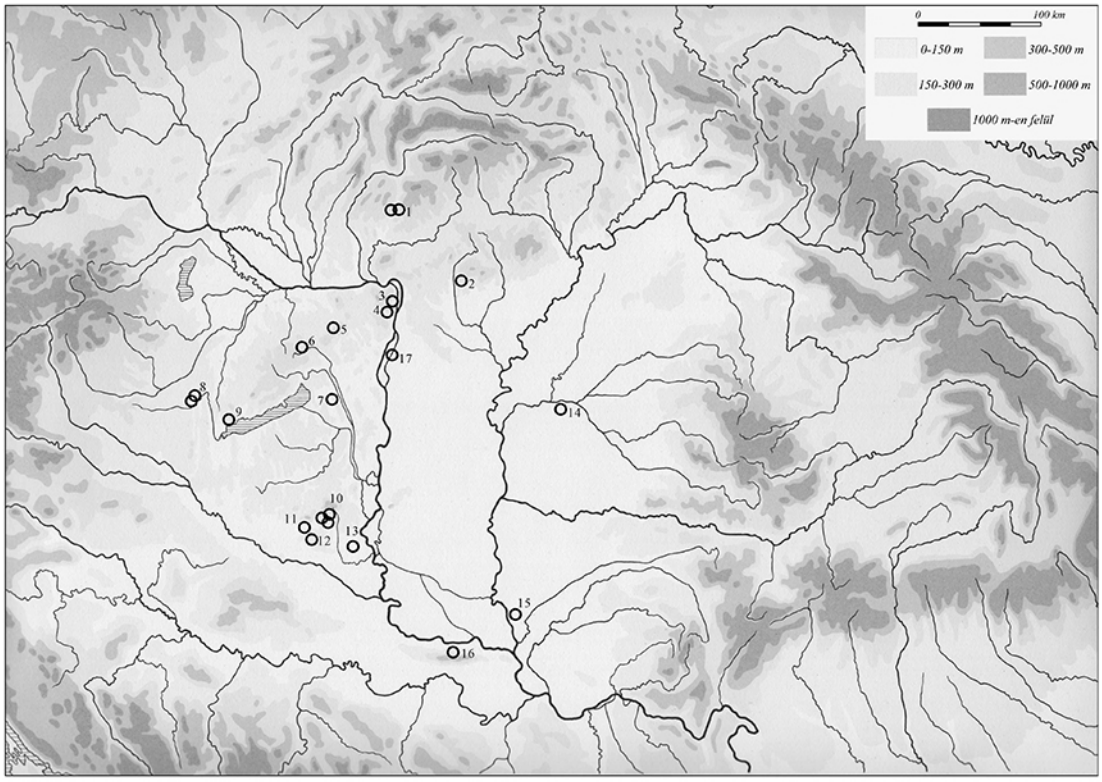

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül
1
2
3
4

2

7. térkép

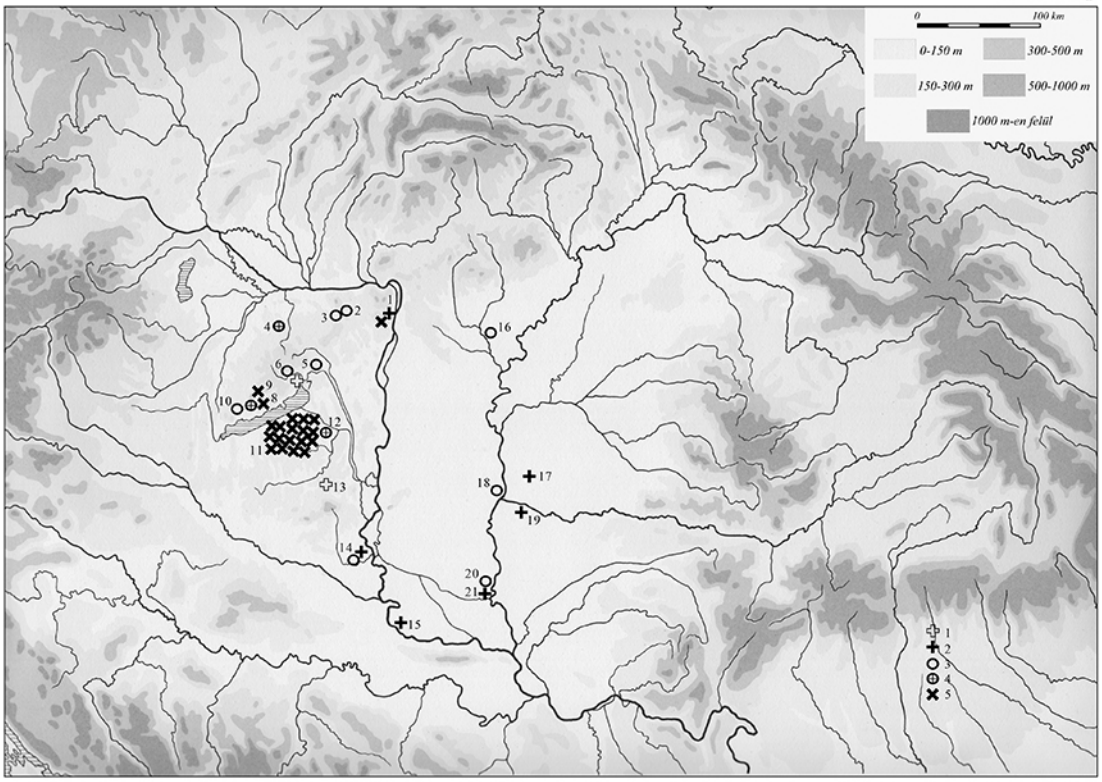

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül

1

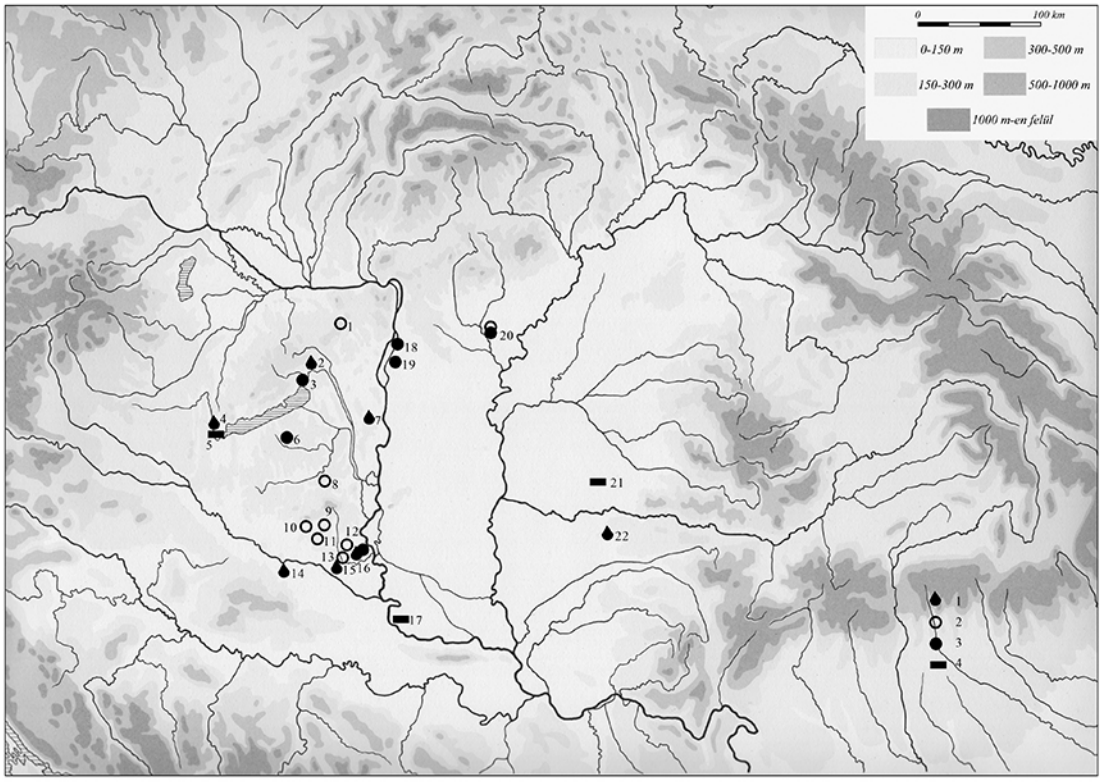

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül

2

8. térkép

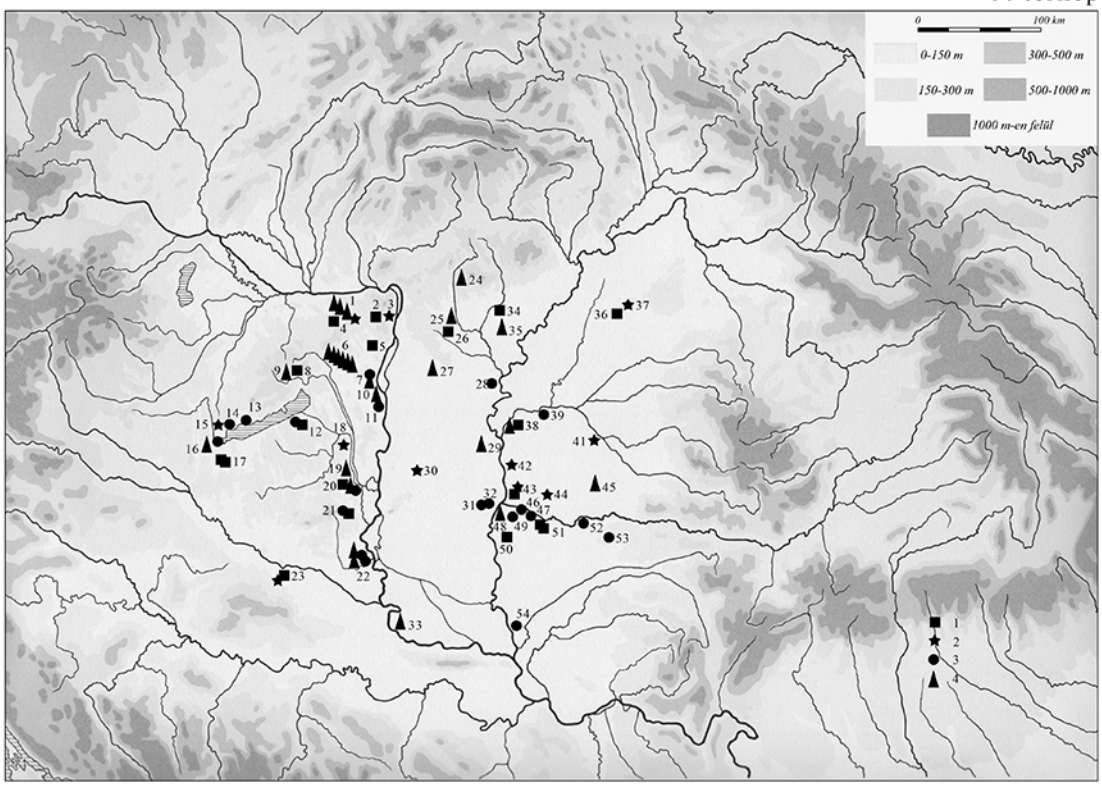

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül
1
2
3
4
5

1

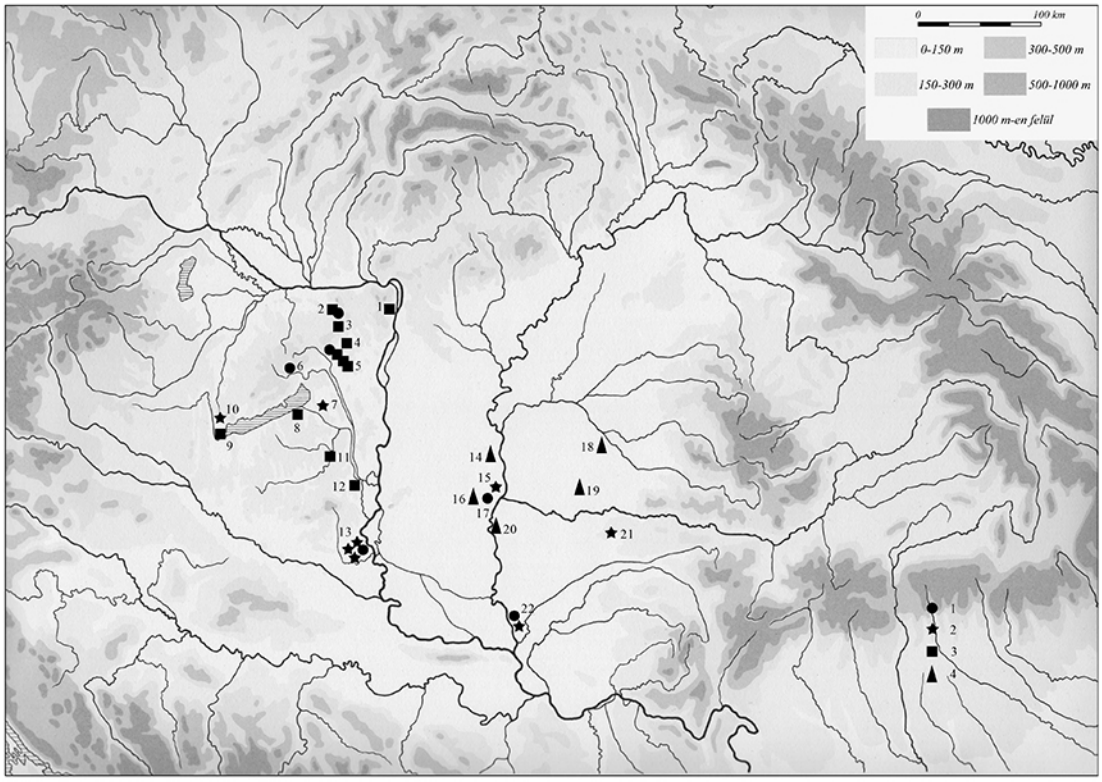

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül
1
2
3
4

2

9. térkép

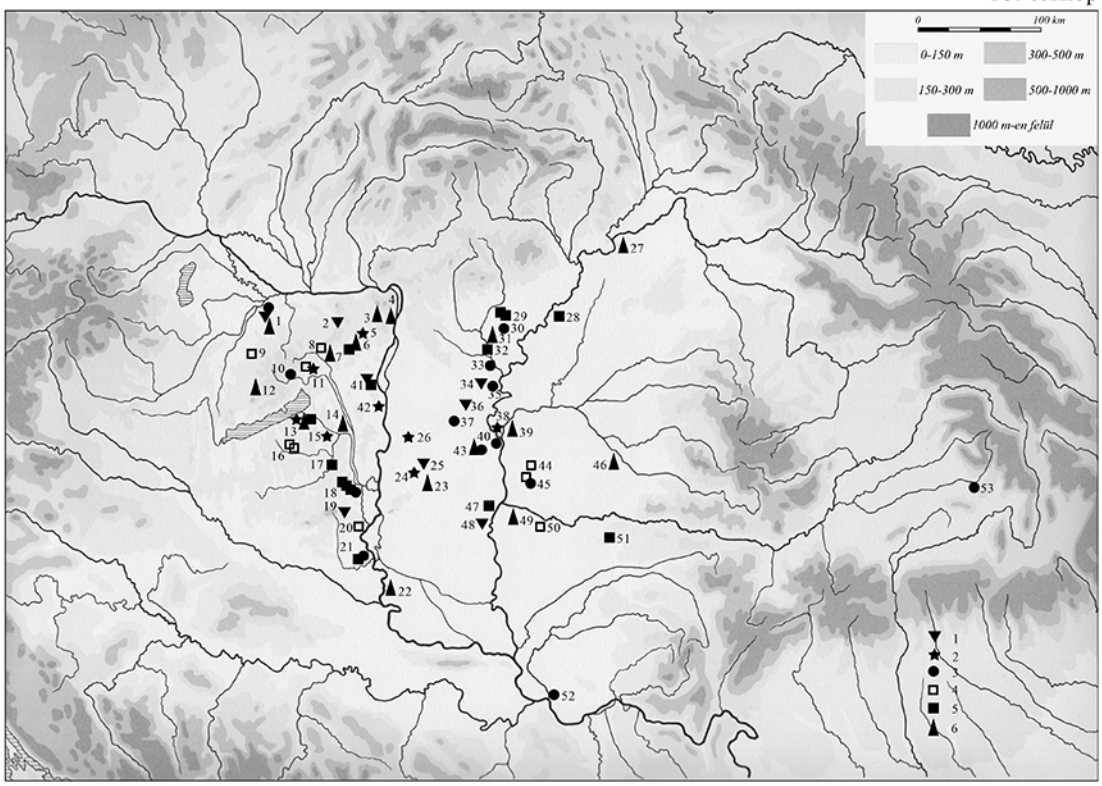

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül

1

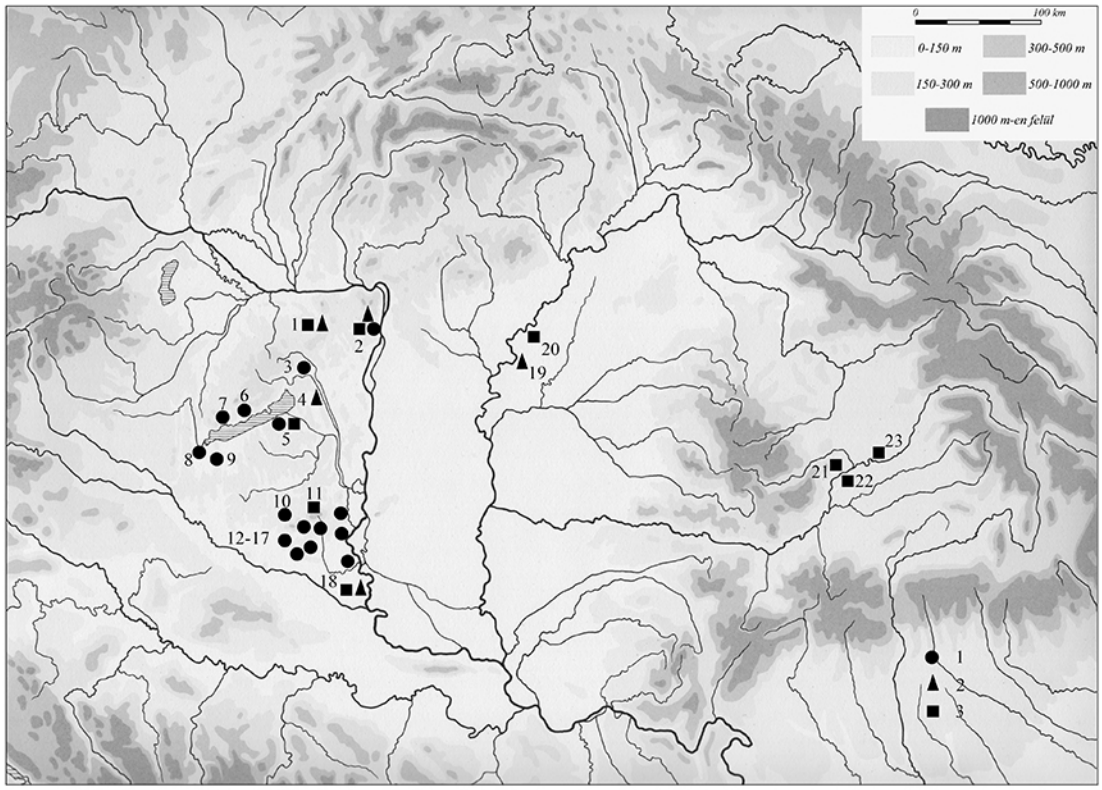

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül

2

10. térkép

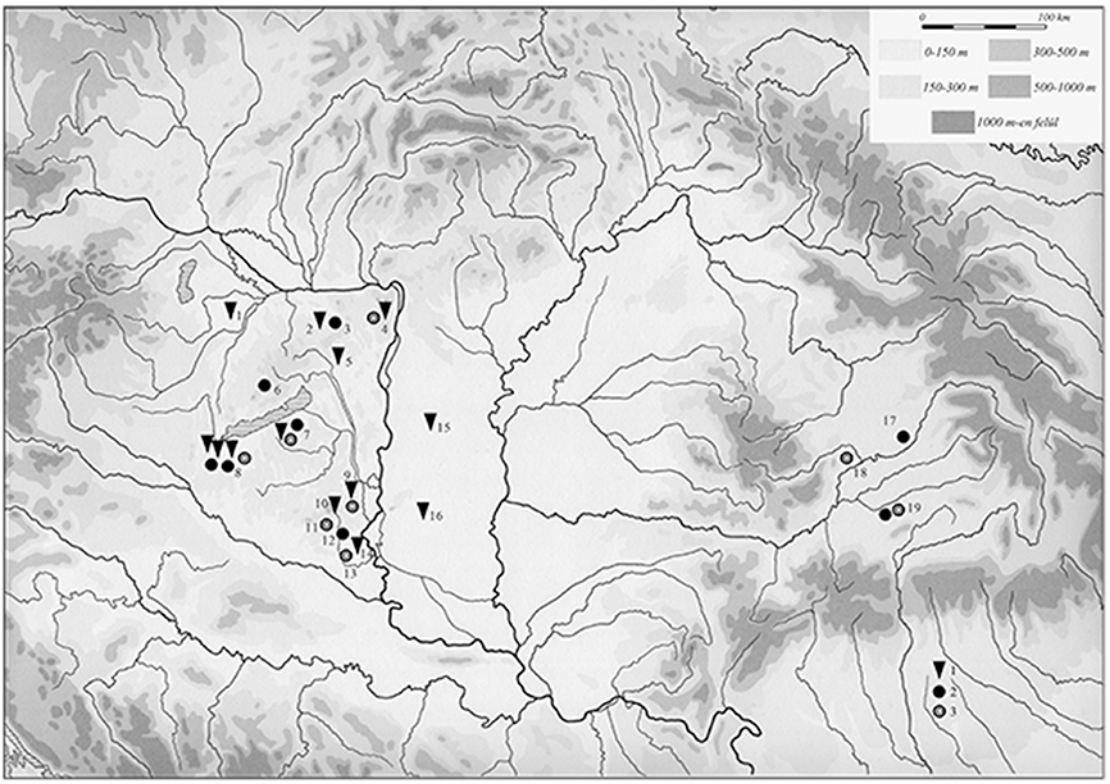

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül

1

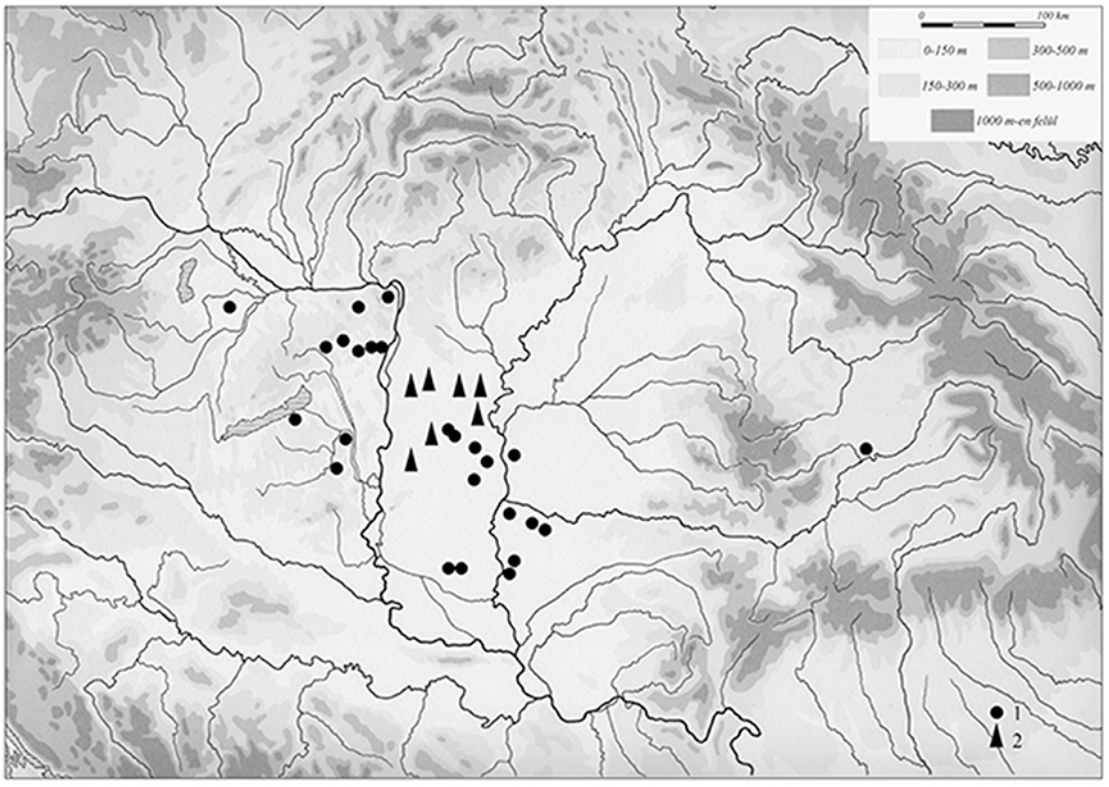

0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül

2

10a. térkép

1

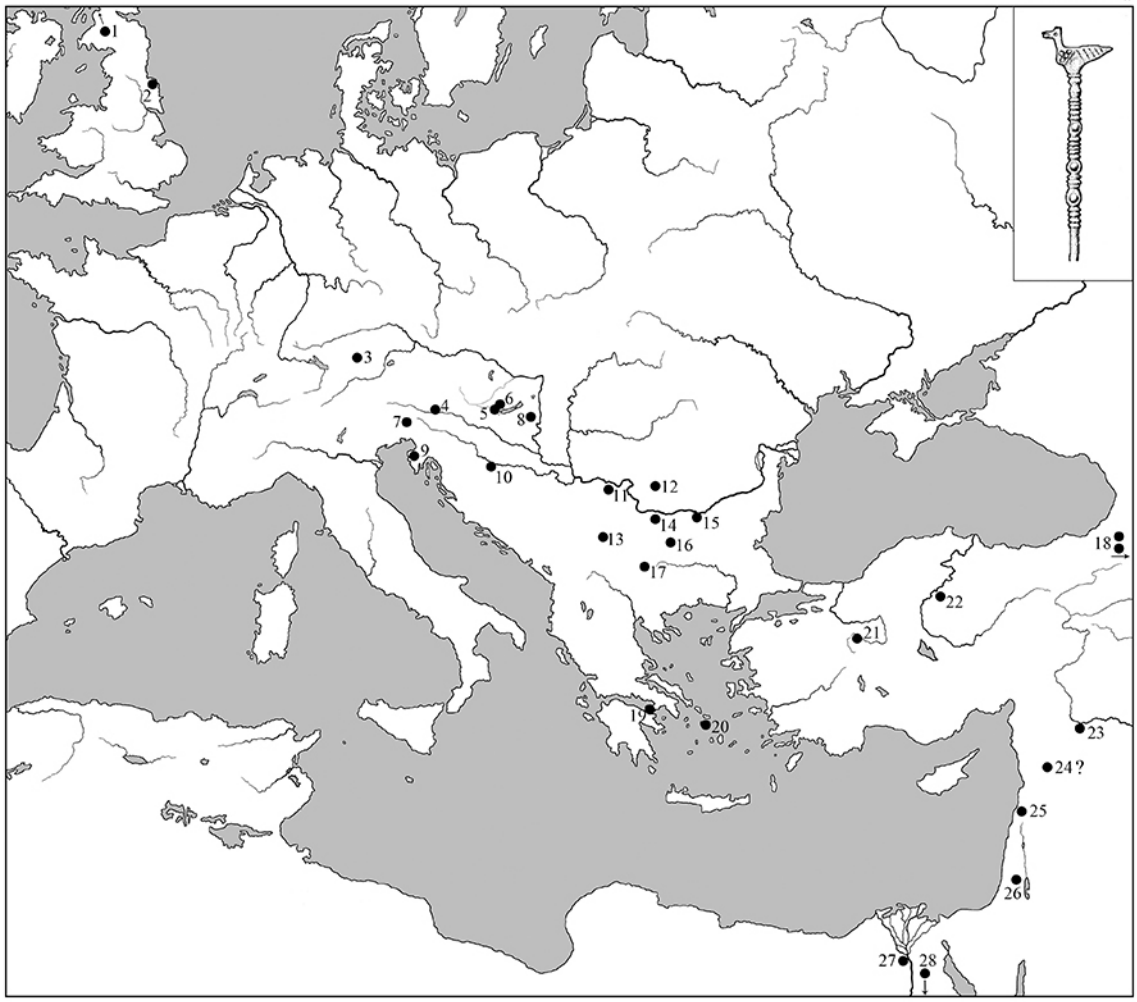
2

11. térkép

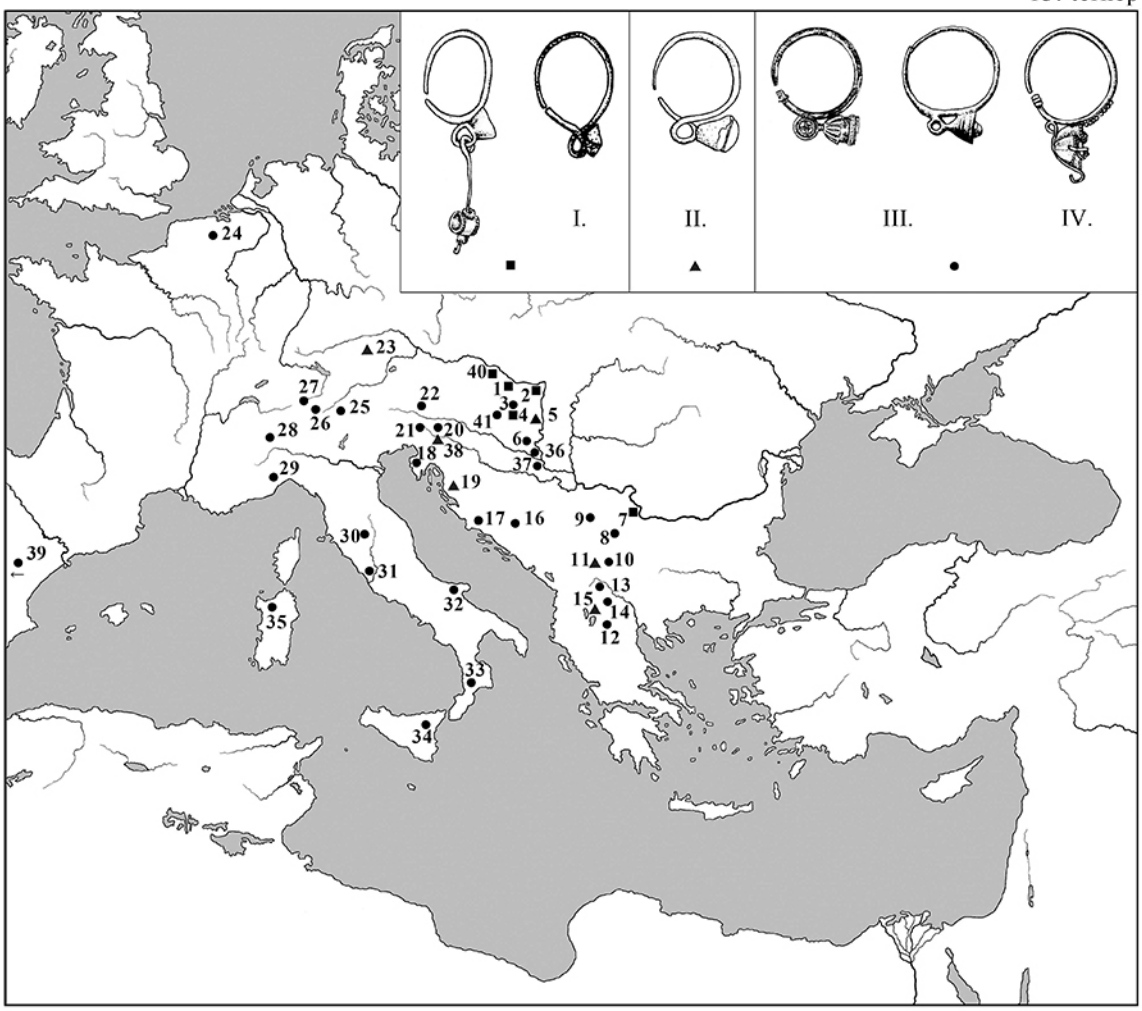

11. térkép.jpg

12. térkép

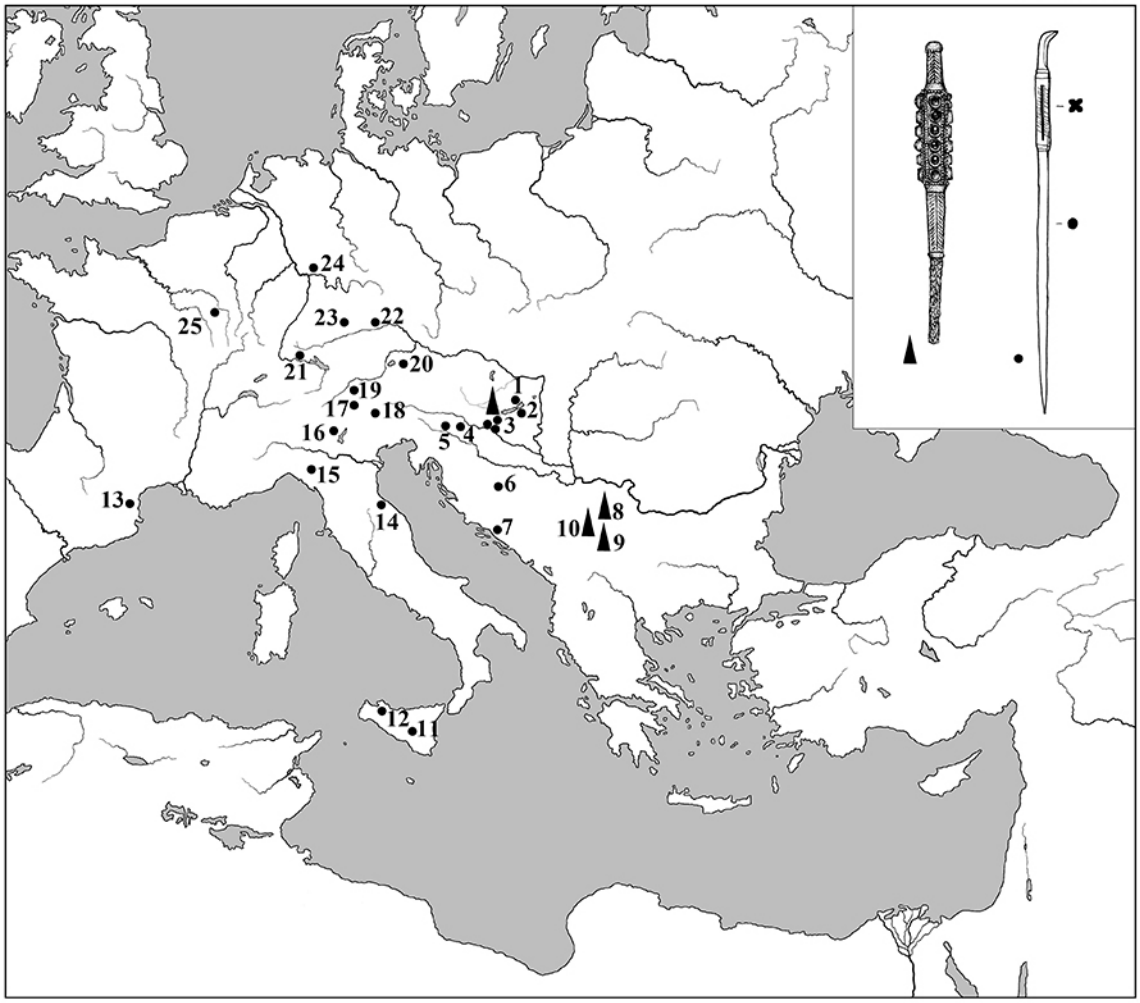

13. térkép

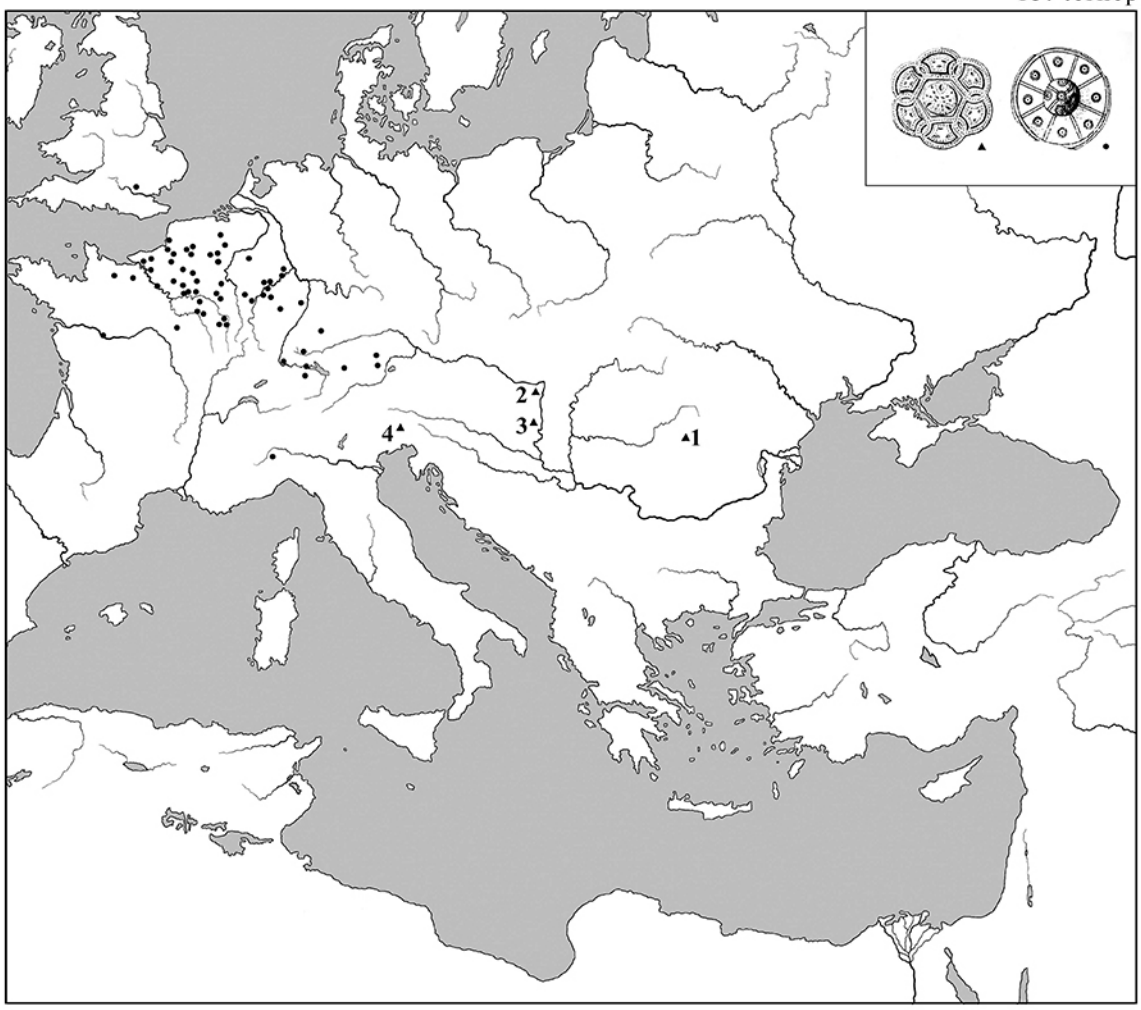

13. térkép.jpg

14. térkép

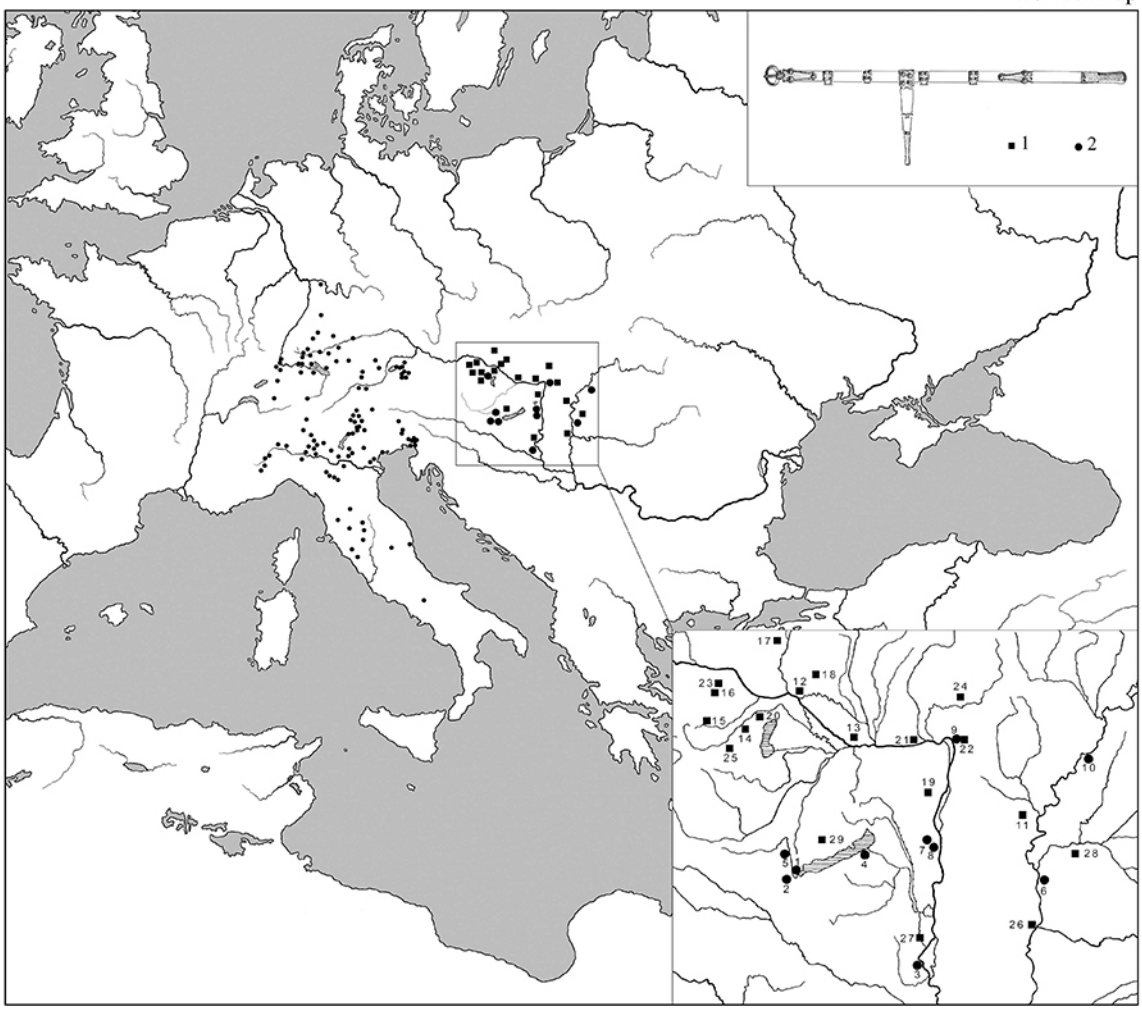

15. térkép

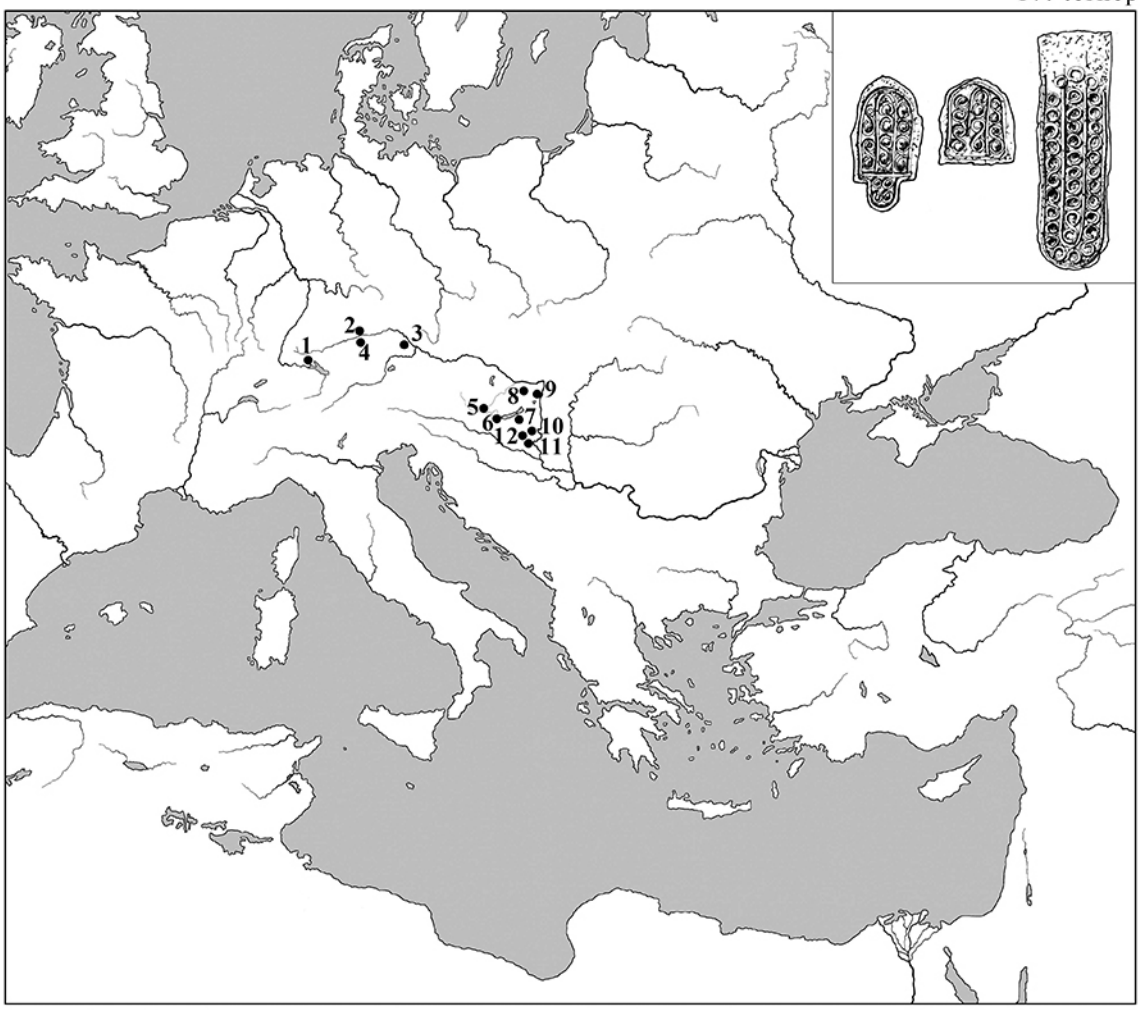

15. térkép.jpg

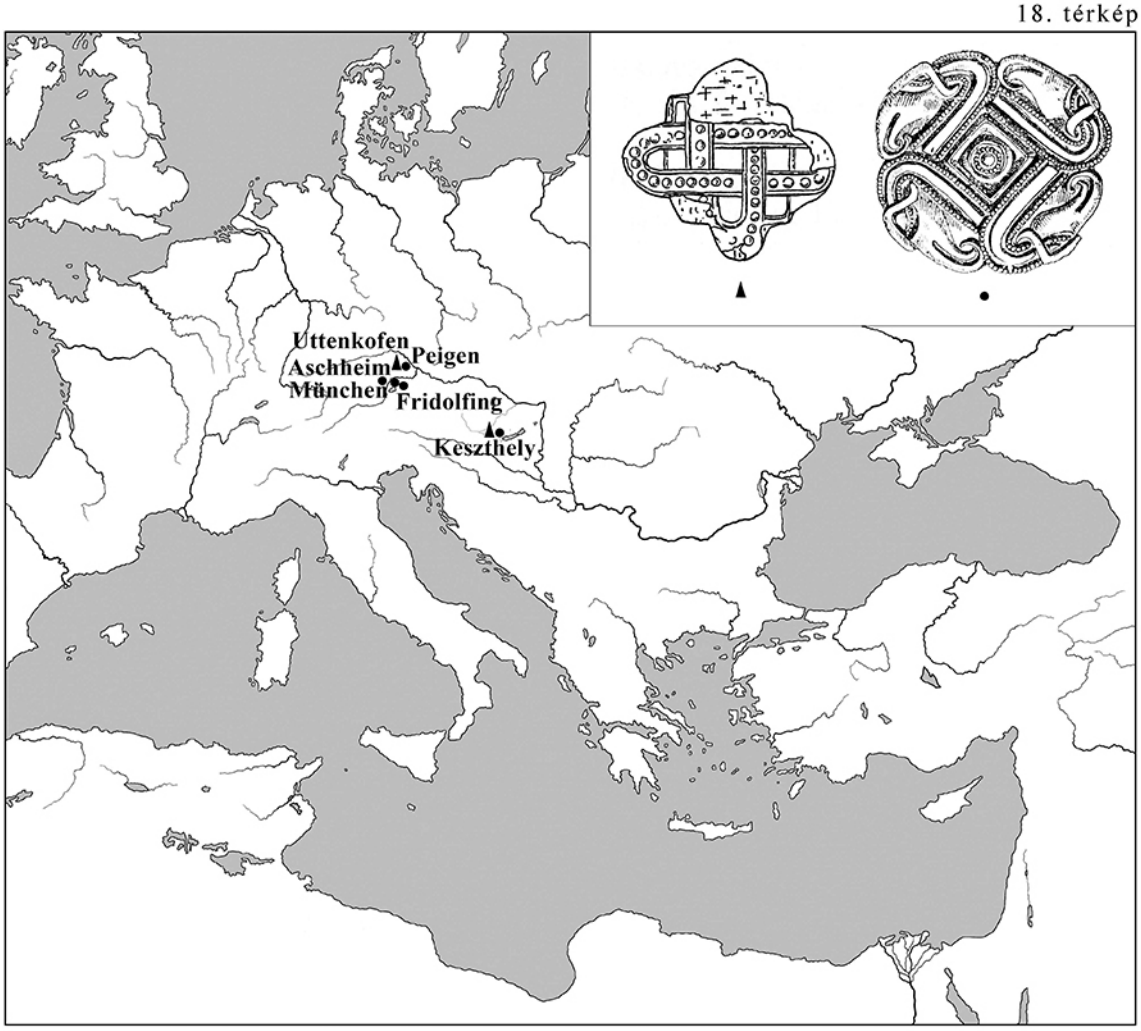
16. térkép

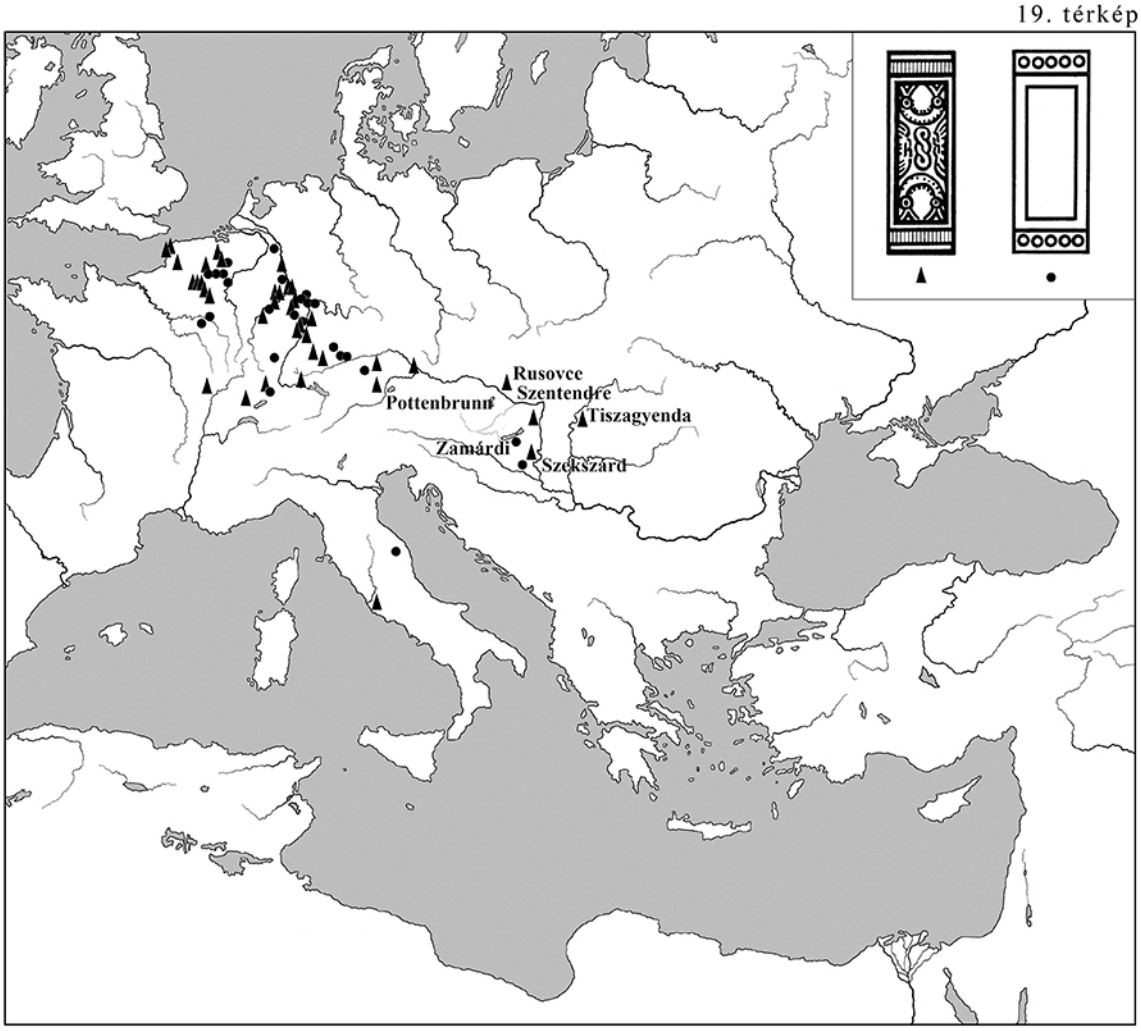
17. térkép

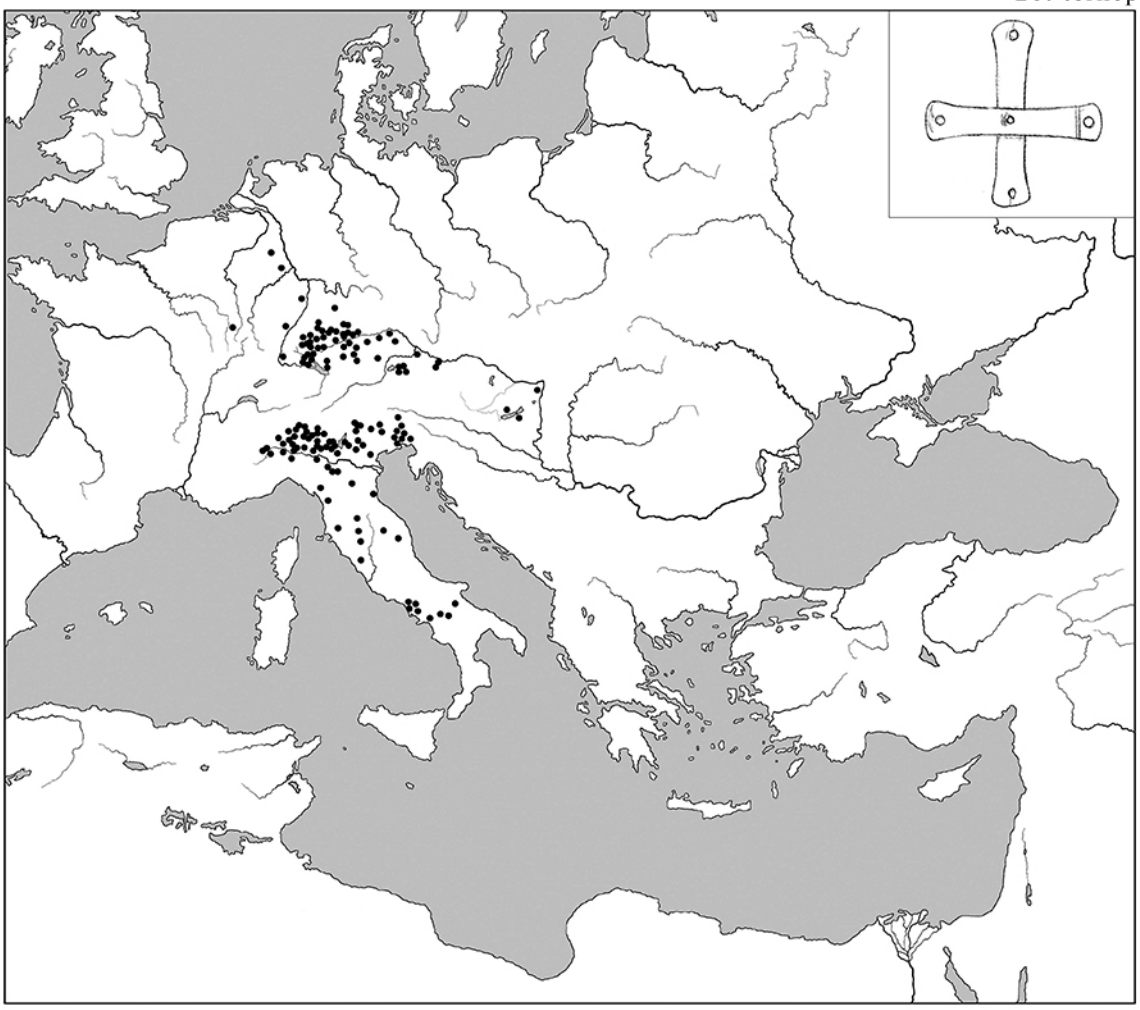
18. térkép

Uttenkofen
Peigen
Aschheim
München
Fridolfing
Keszthely

19. térkép

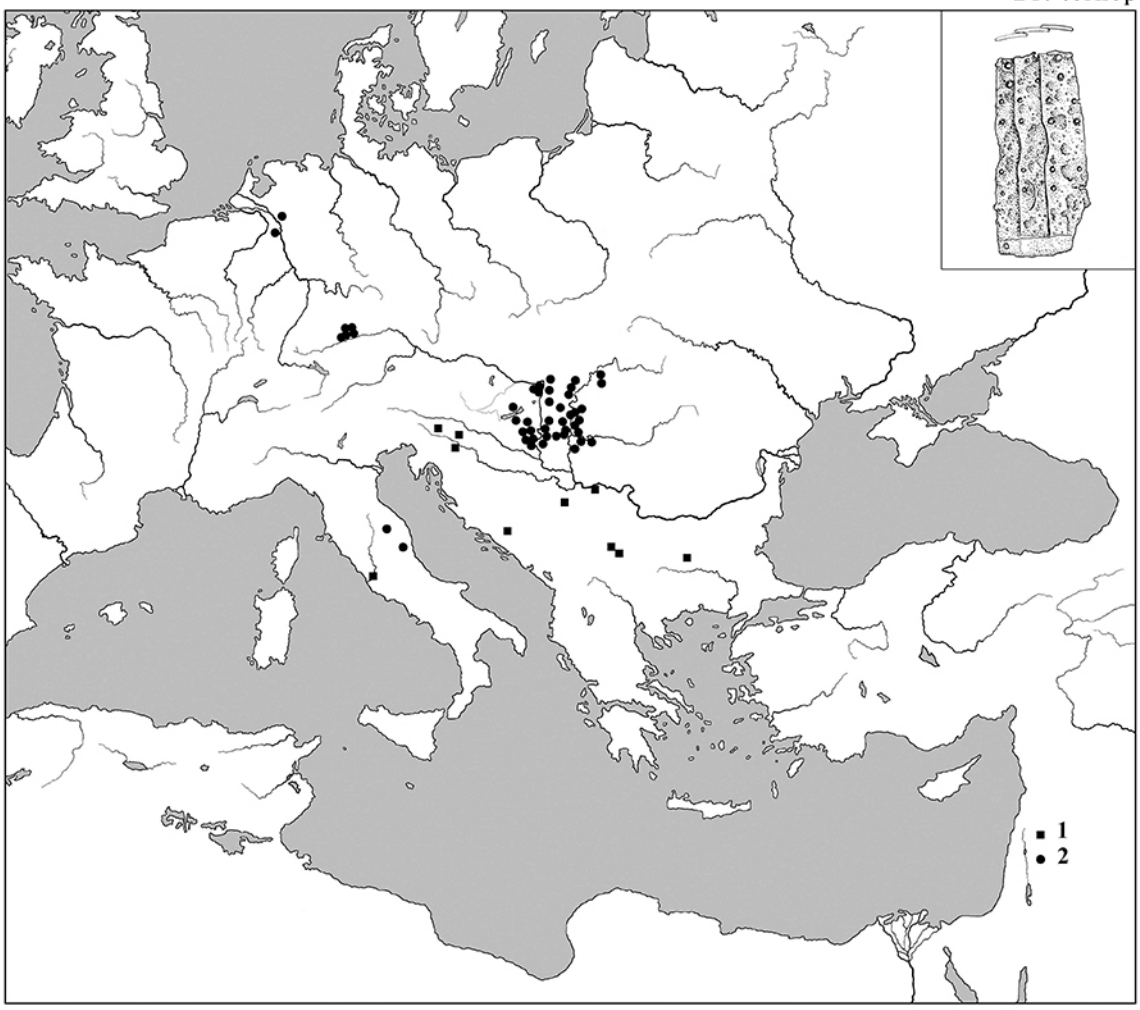

Rusovce
Szentendre
Pottenbrunn
Tiszagyenda
Zamárdi
Szekszárd

20. térkép

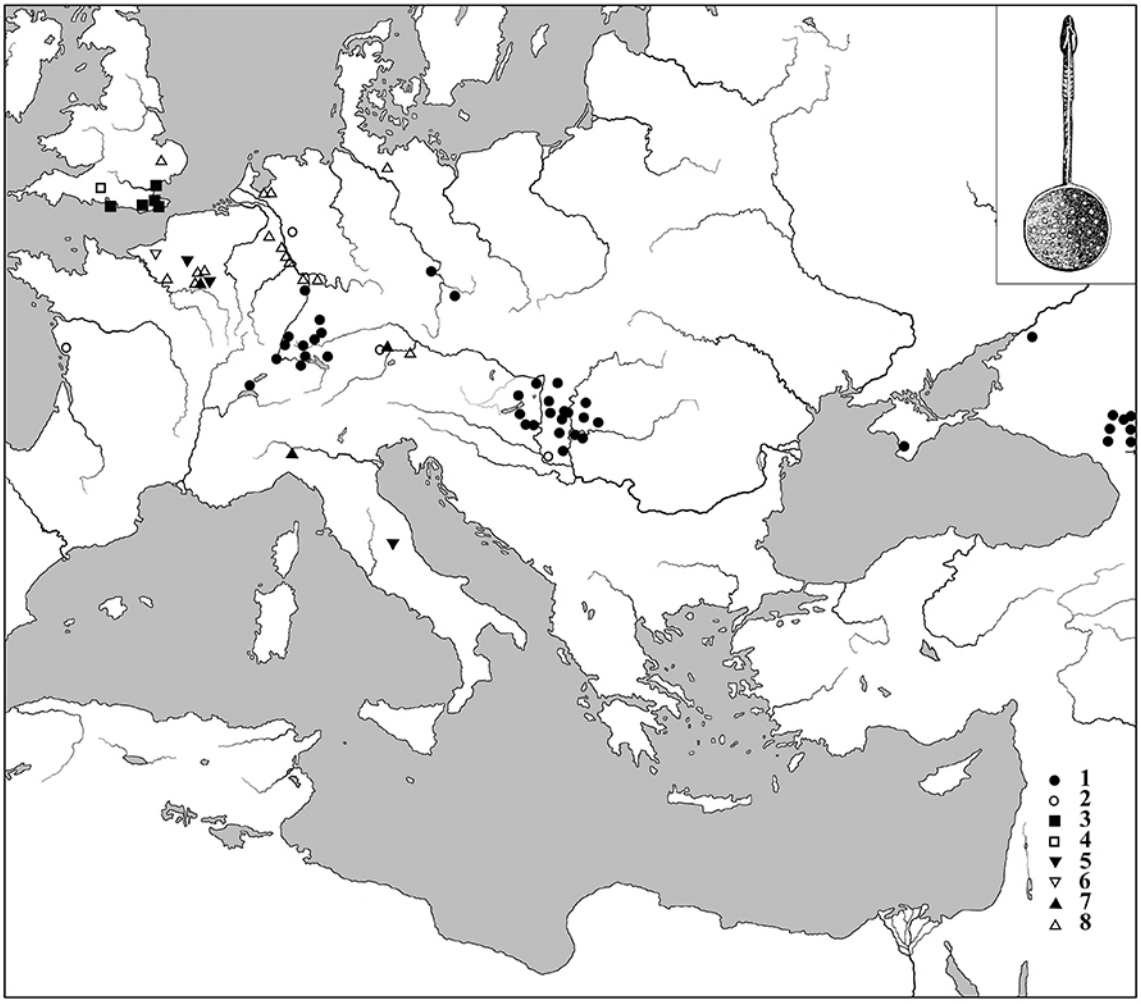

20. térkép.jpg

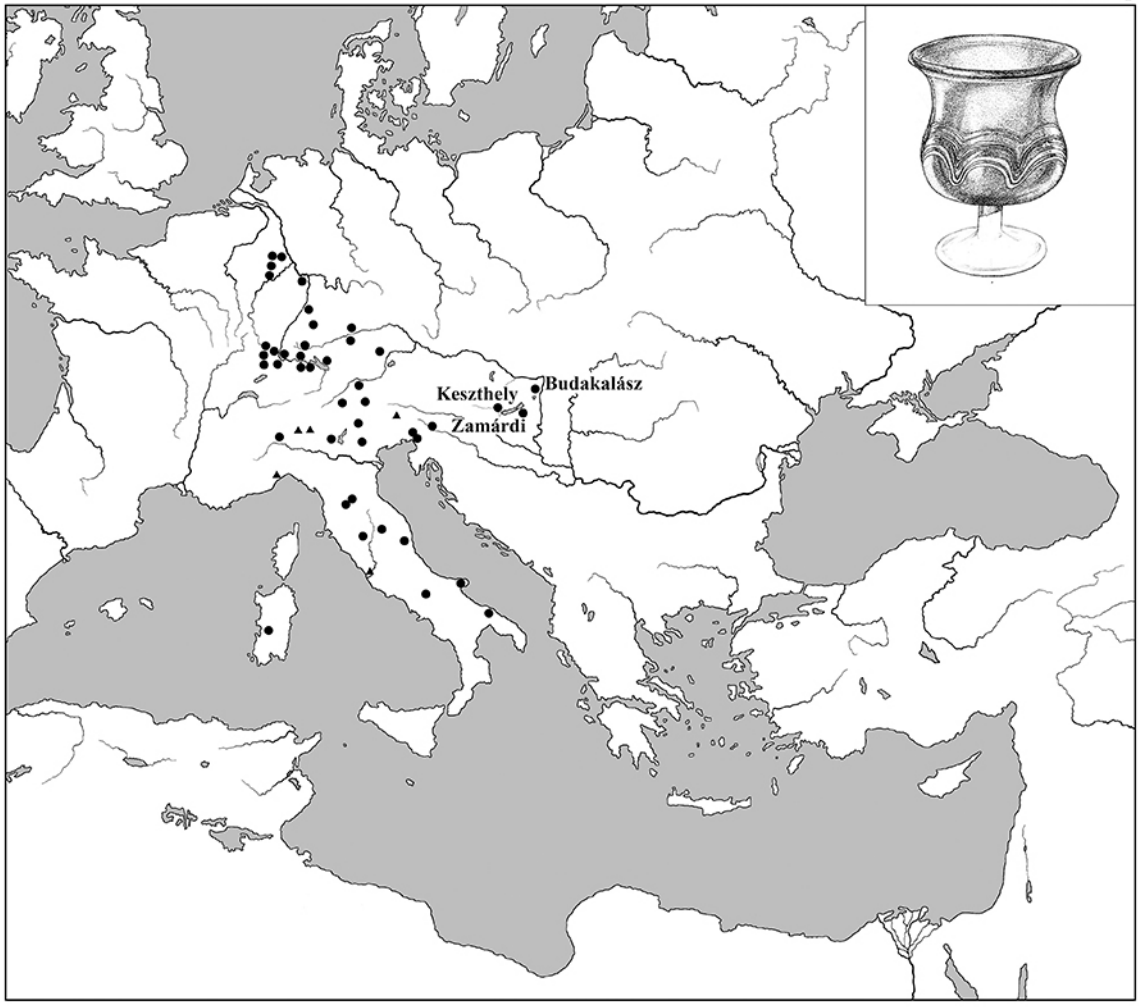
21. térkép

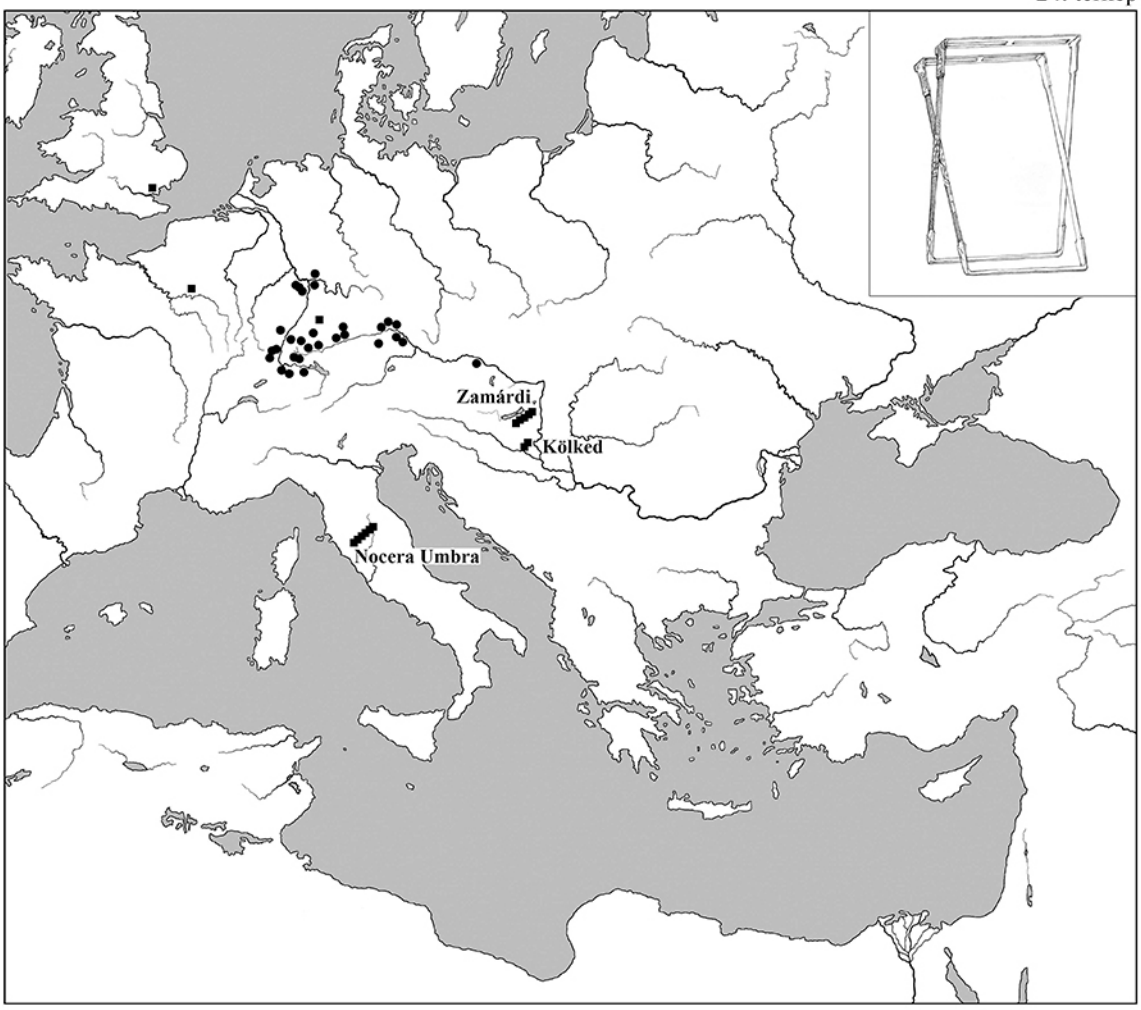
22. térkép

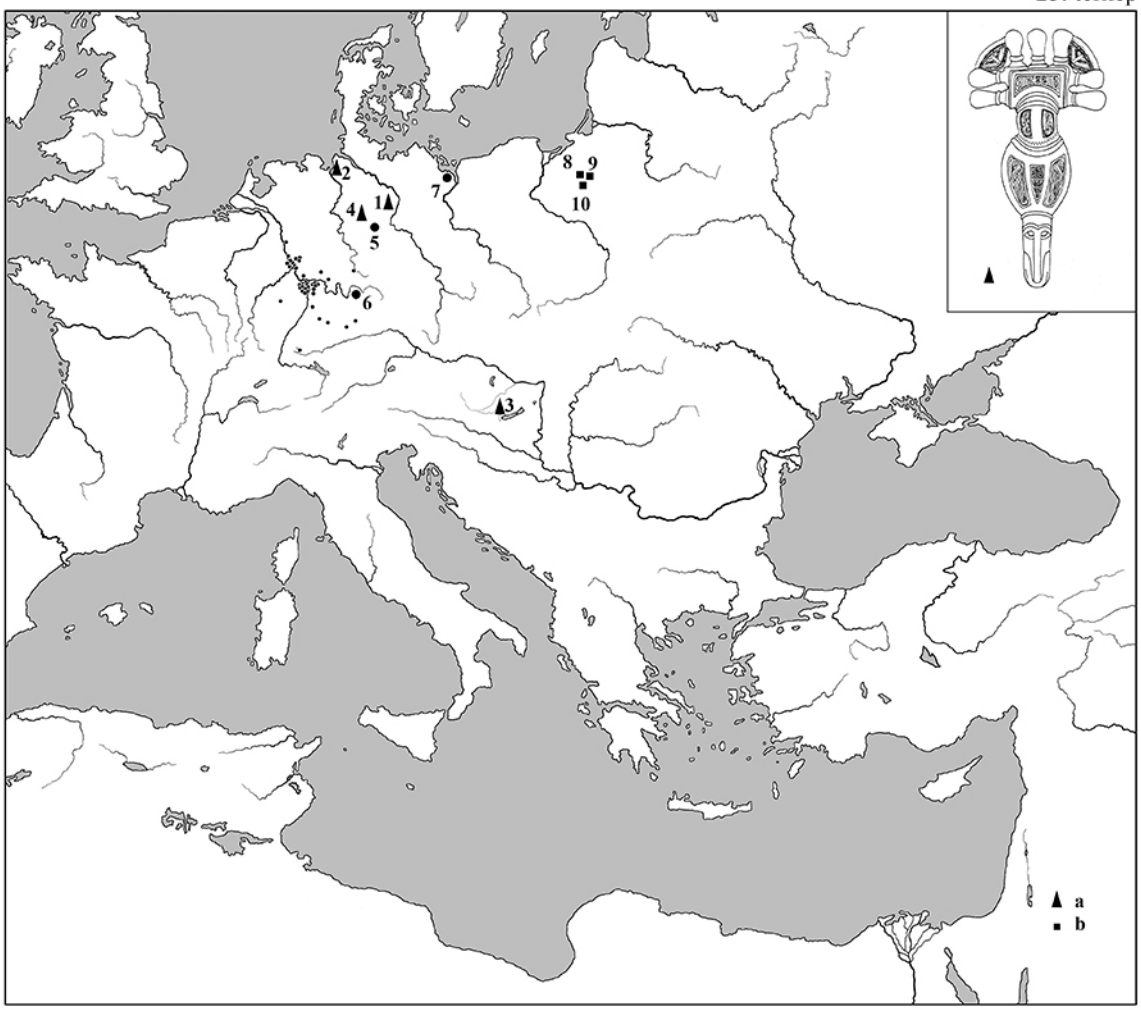
23. térkép

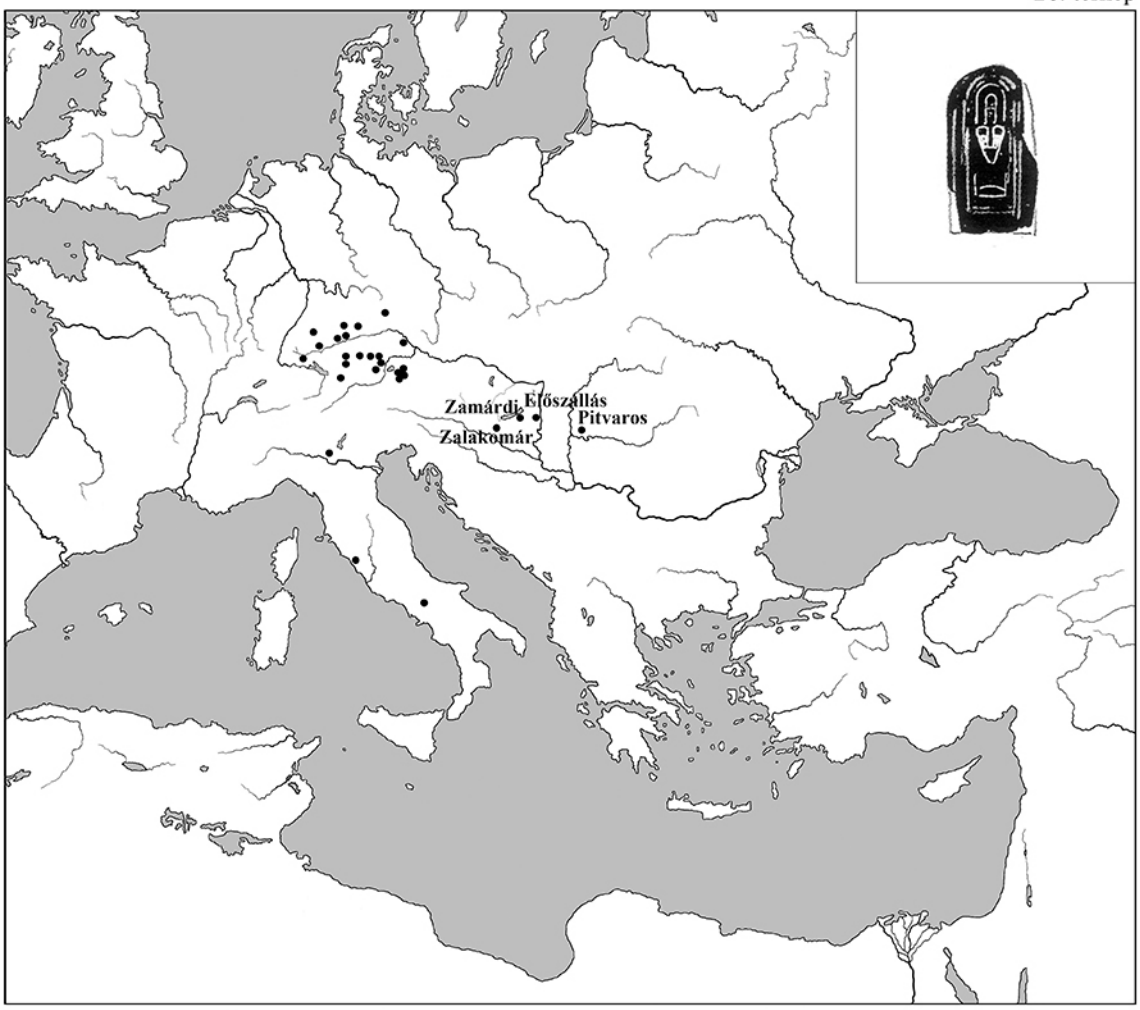
24. térkép

25. térkép

26. térkép

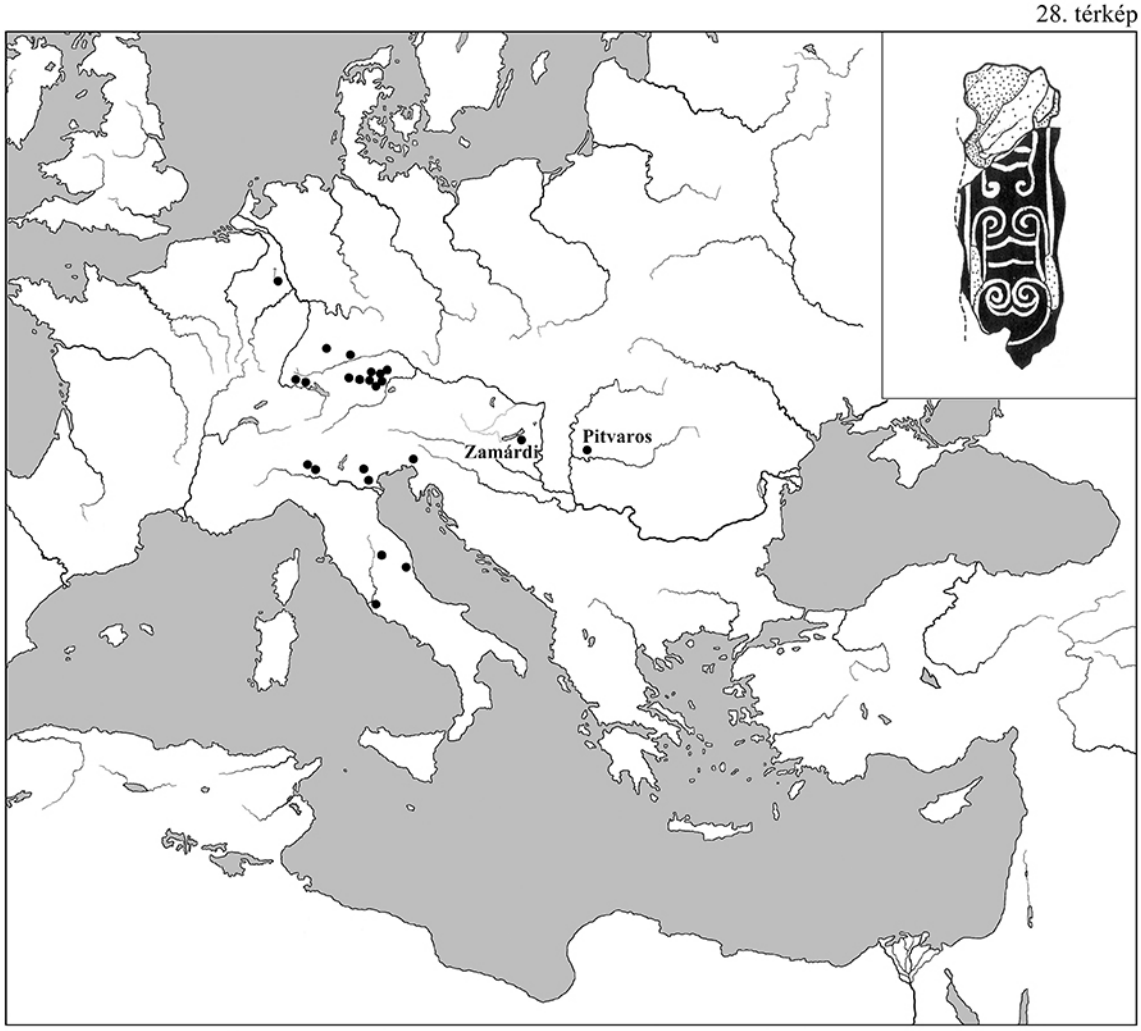

27. térkép

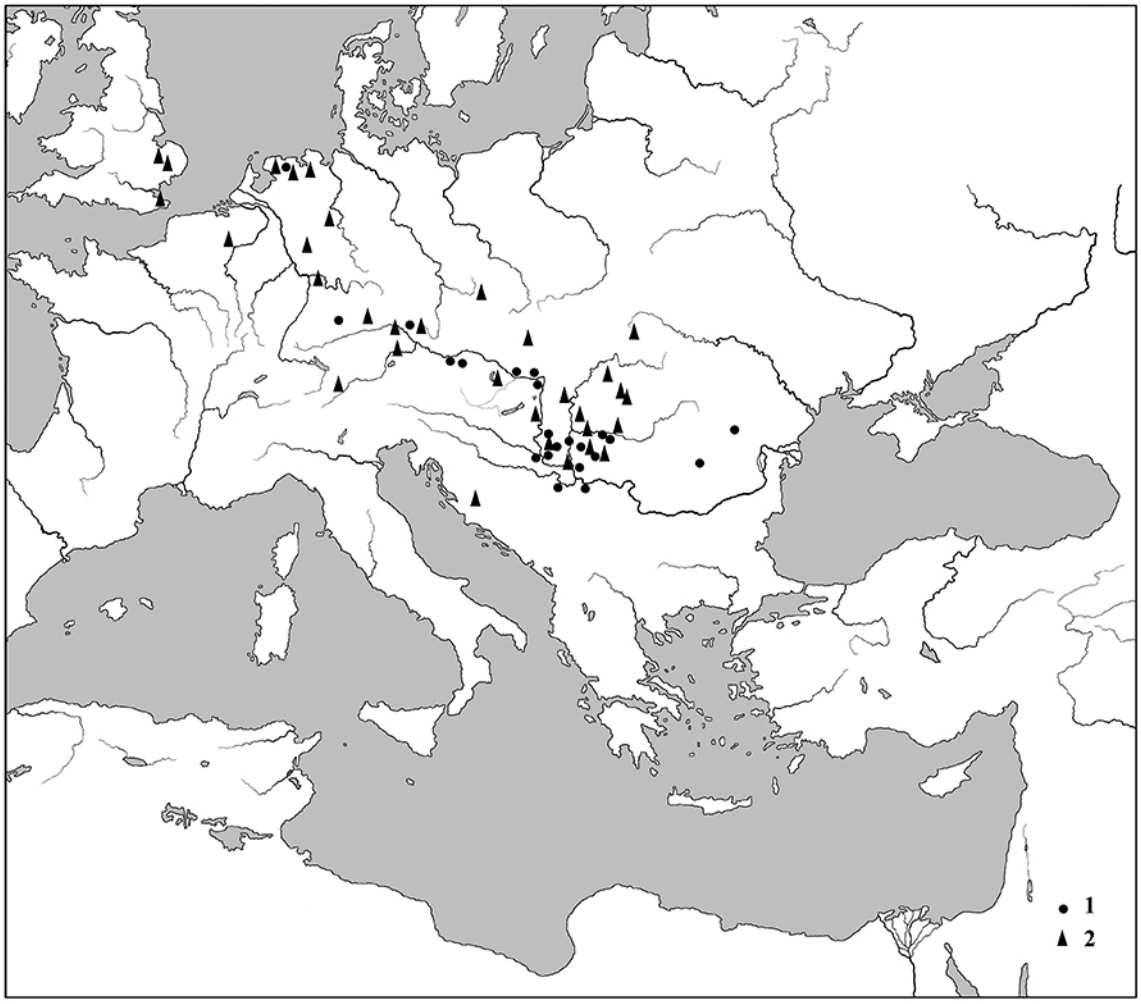

27. térkép.jpg

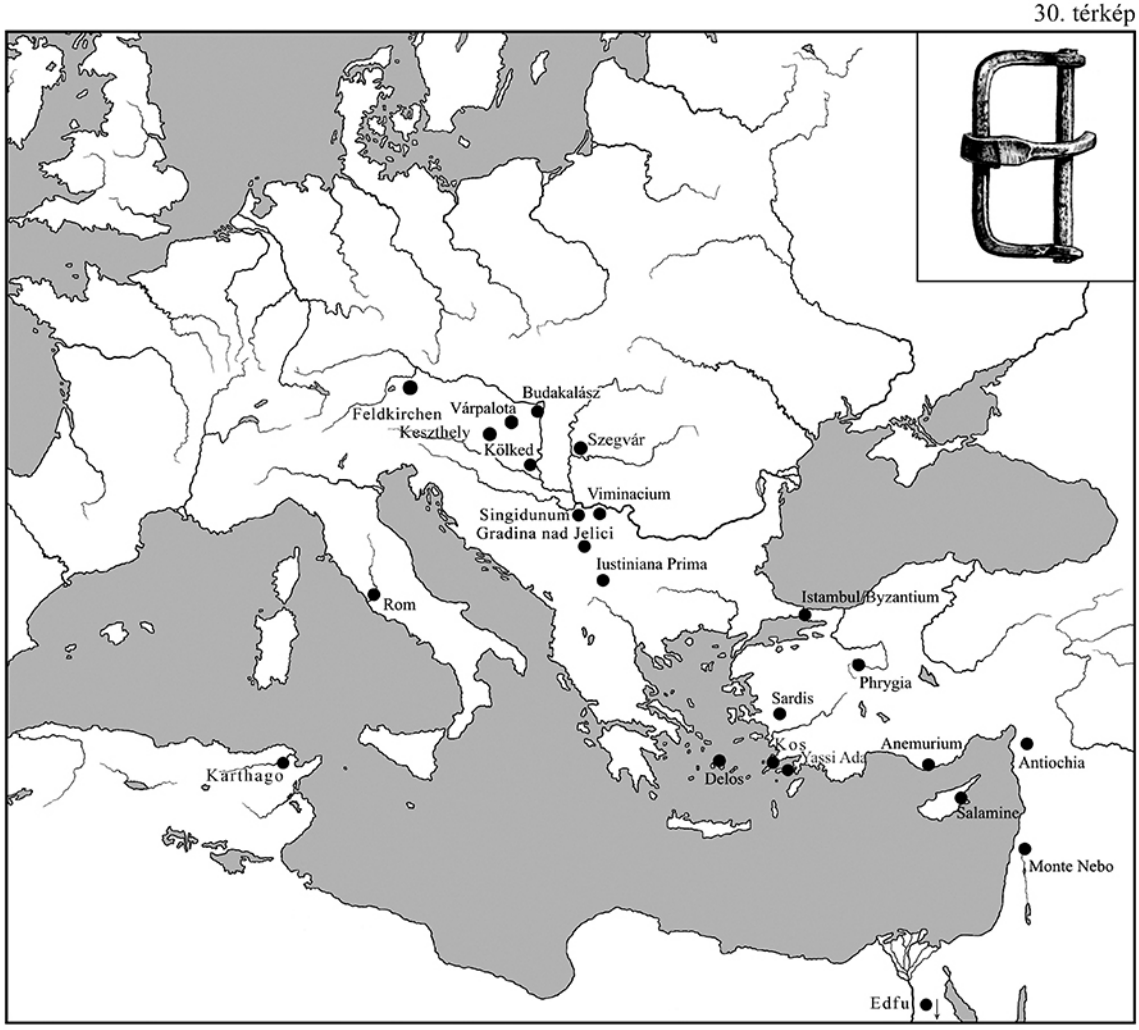
28. térkép

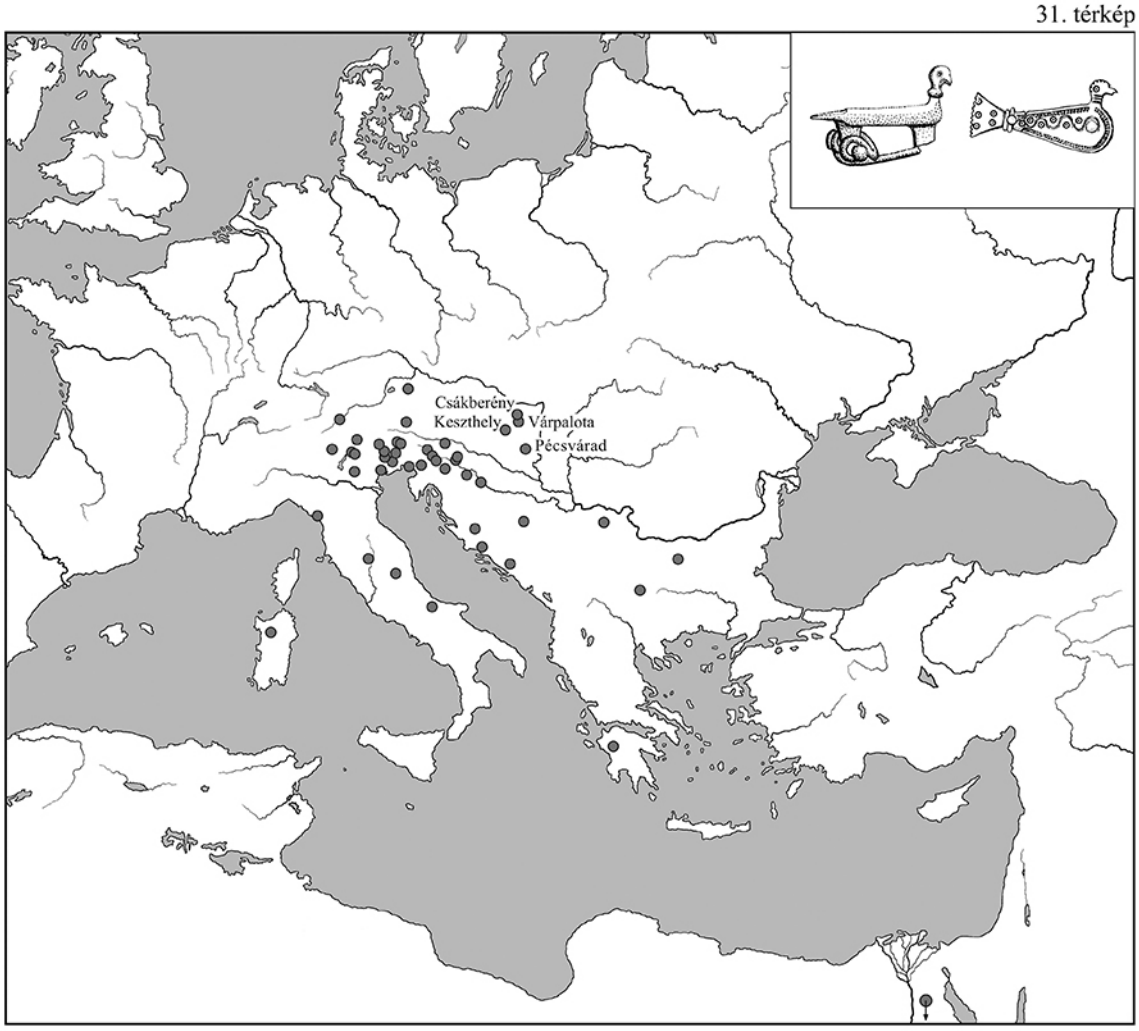
29. térkép

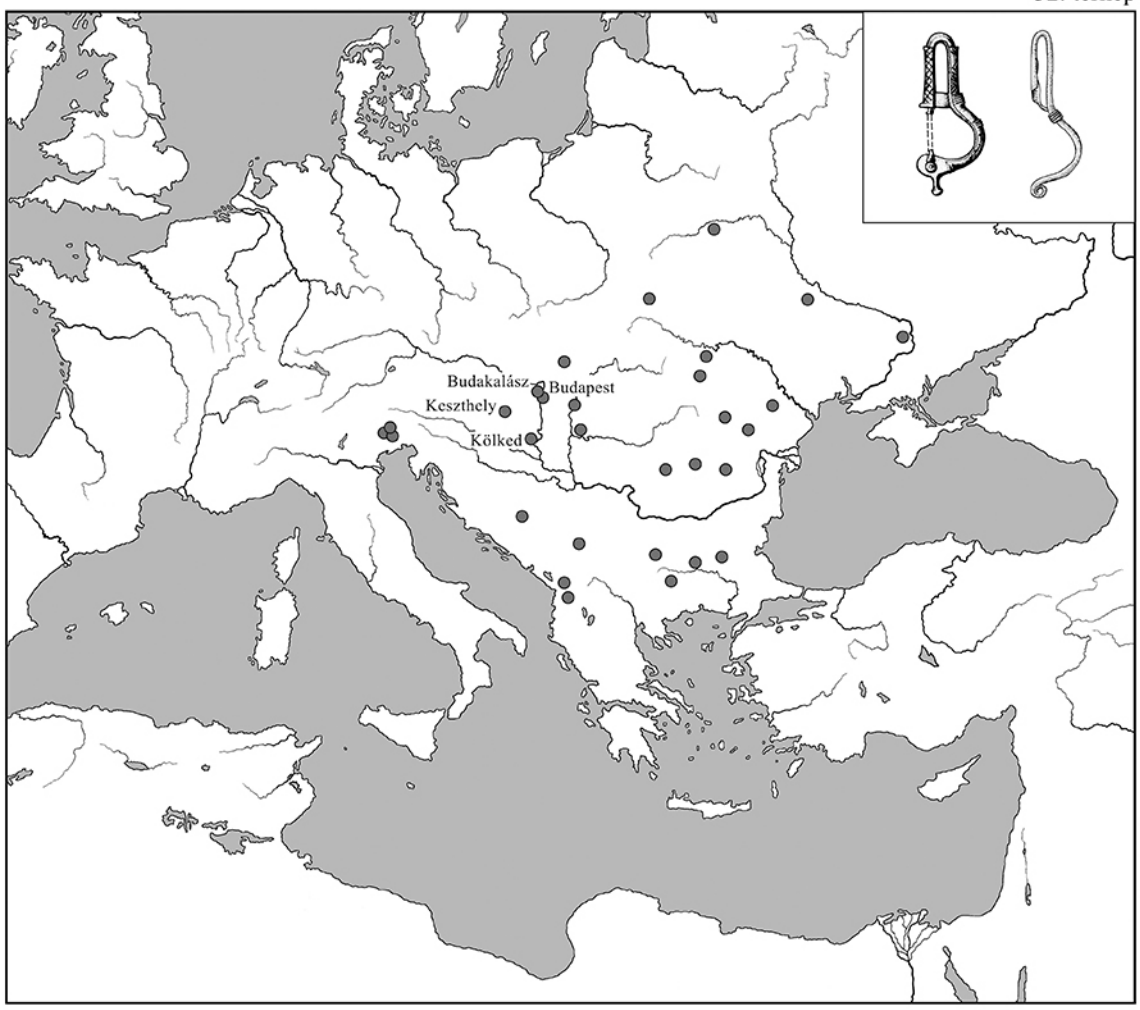
30. térkép

Budakalász
Feldkirchen
Várpalota
Keszthely
Kölked
Szegvár
Viminacium
Singidunum
Gradina nad Jelici
Iustiniana Prima
Rom
Istambul/Byzantium
Phrygia
Sardis
Anemurium
Antiochia
Kos
Yassi Ada
Delos
Karthago
Salamine
Monte Nebo
Edfu

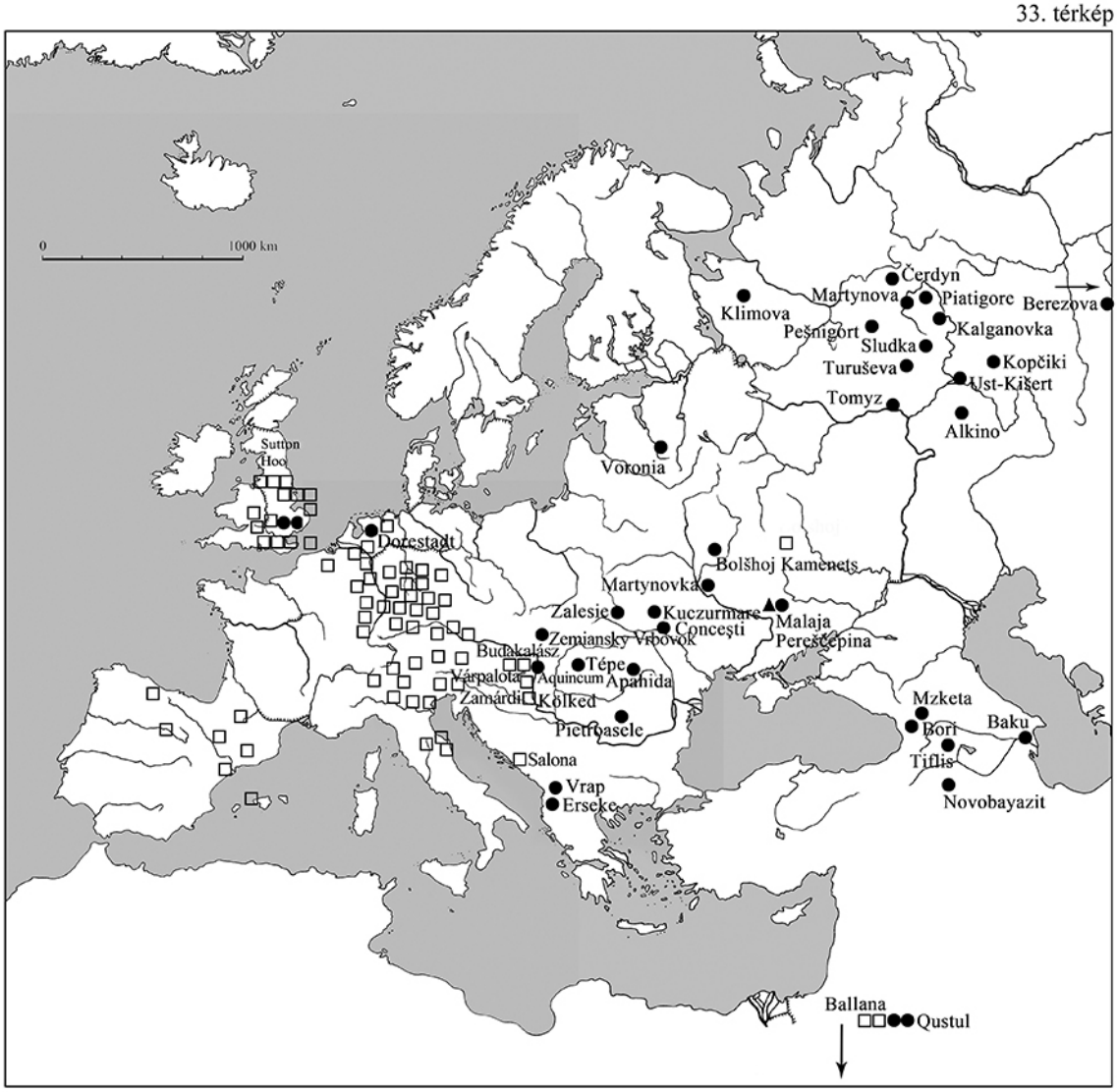
31. térkép

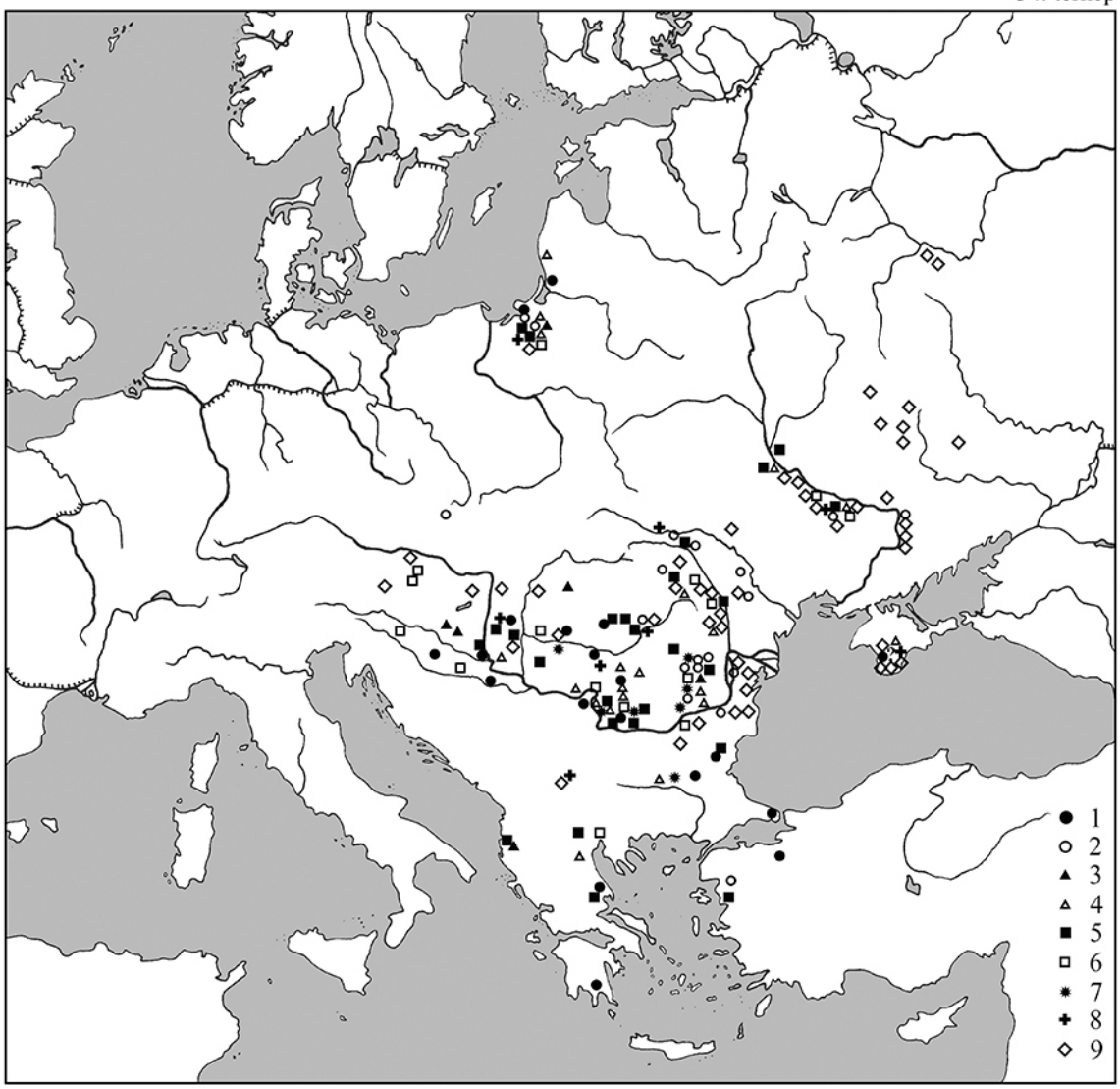
32. térkép

33. térkép

0
1000 km
Čerdyn
Martynova
Piatigorc
Berezova
Klimova
Pešnigort
Sludka
Kalganovka
Turuševa
Kopčiki
Ust-Kišert
Tomyz
Alkino
Voronia
Sutton Hoo
Dorestadt
Bolšhoj Kamenets
Martynovka
Zalesie
Kuczurmare
Malaja Pereščepina
Concești
Zemiansky Vrbovok
Budakalász
Tépe
Várpalota
Aquincum
Apahida
Zamárdi
Kölked
Pietroasele
Salona
Vrap
Erseke
Mzketa
Bori
Baku
Tiflis
Novobayazit
Ballana
Qustul

34. térkép

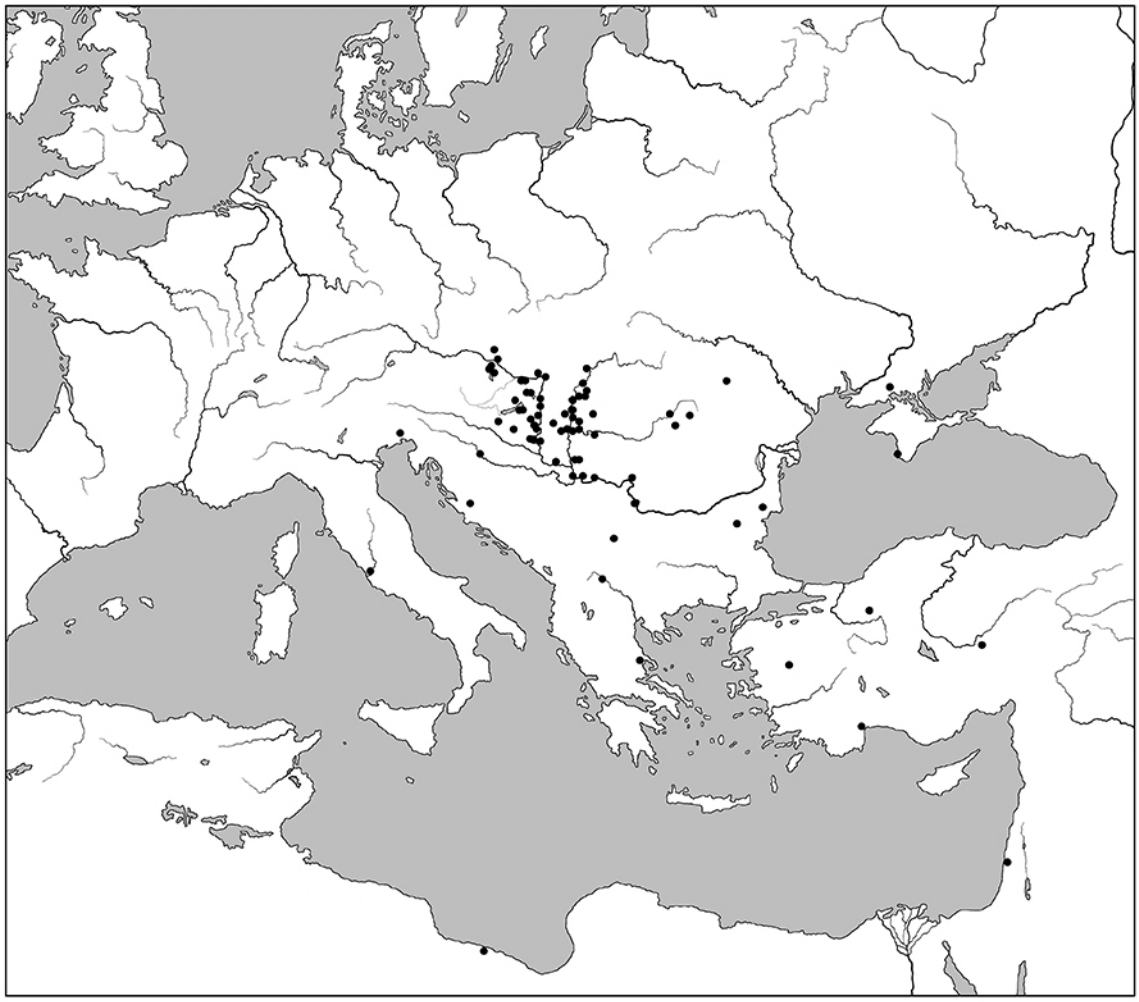

35. térkép

35. térkép.jpg

36. térkép

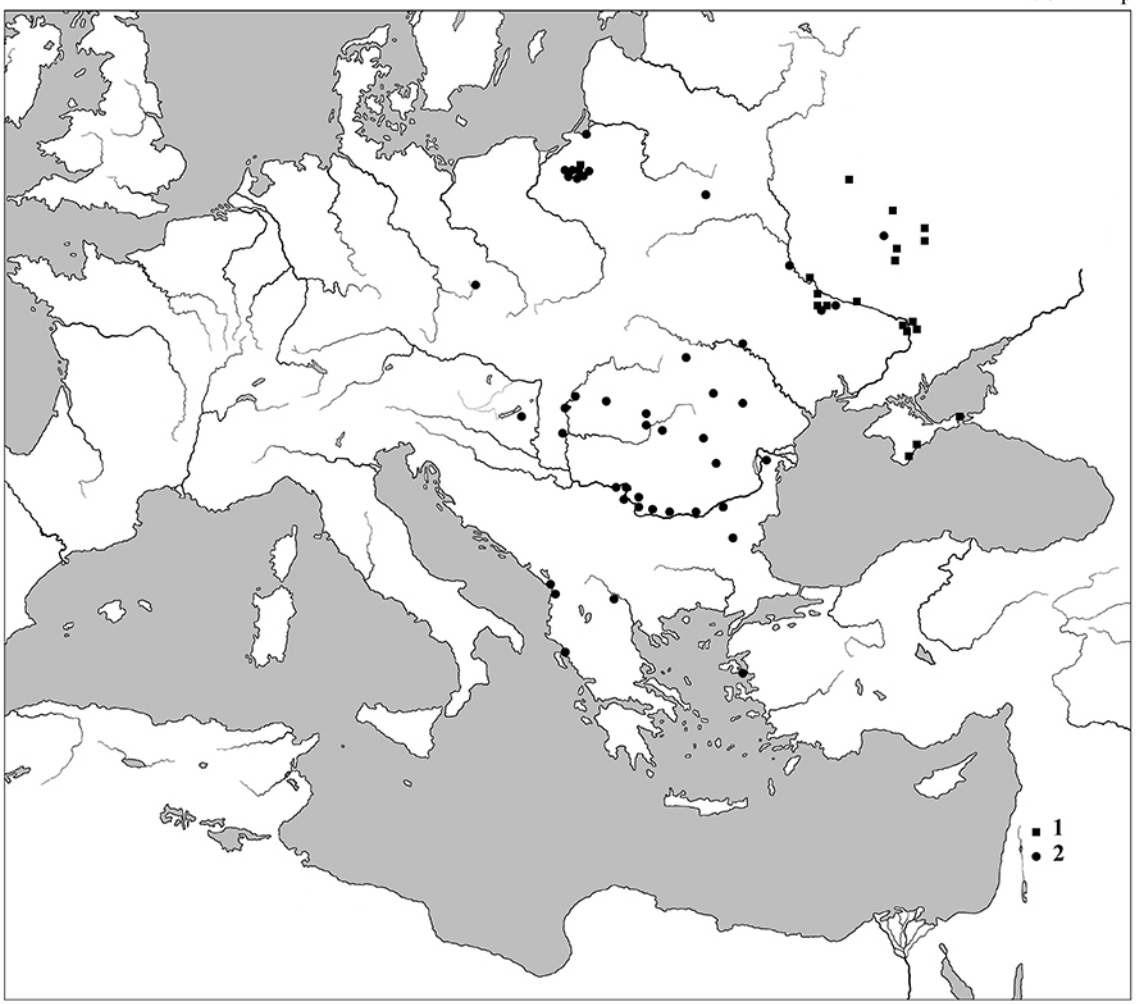

36. térkép.jpg

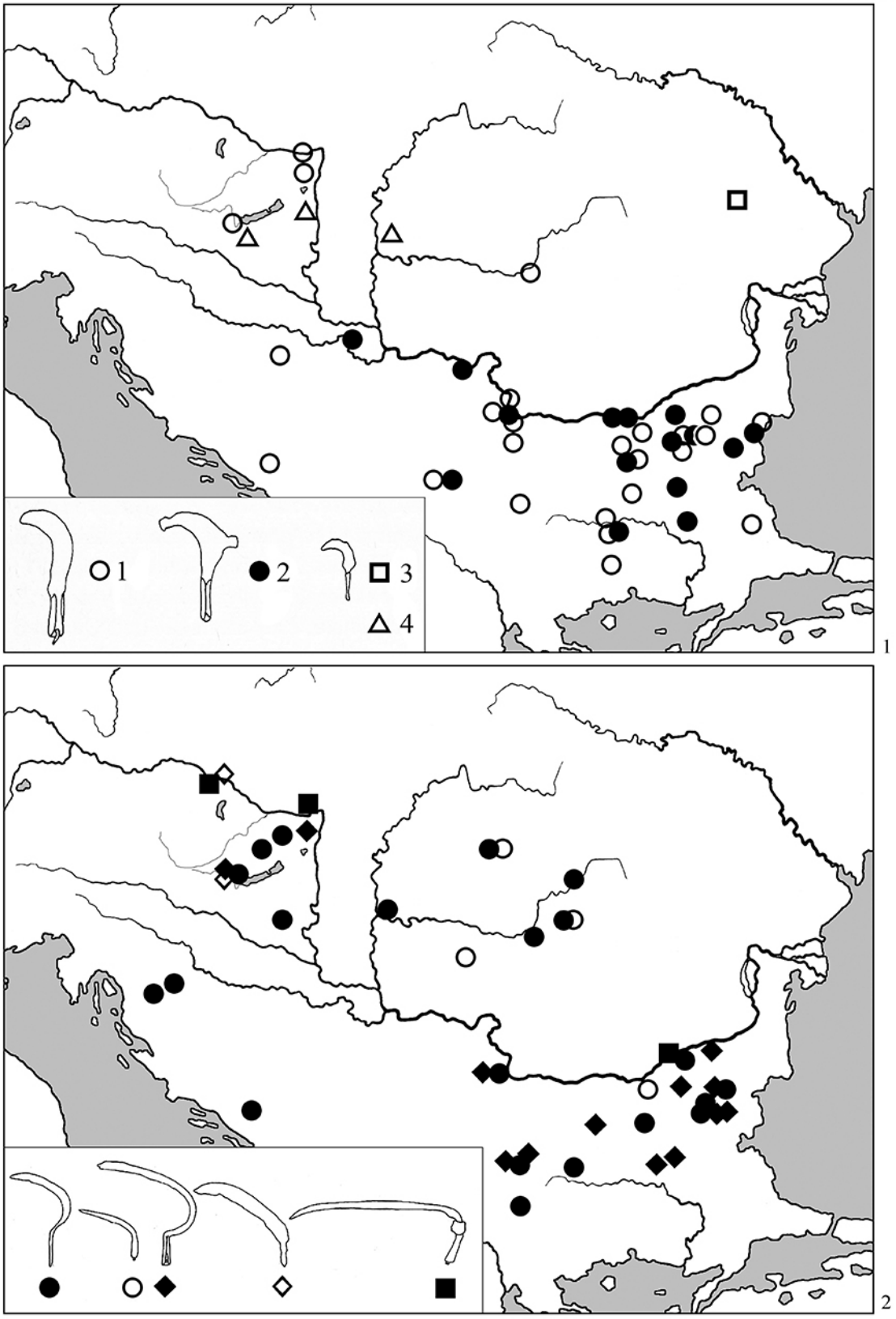
37. térkép

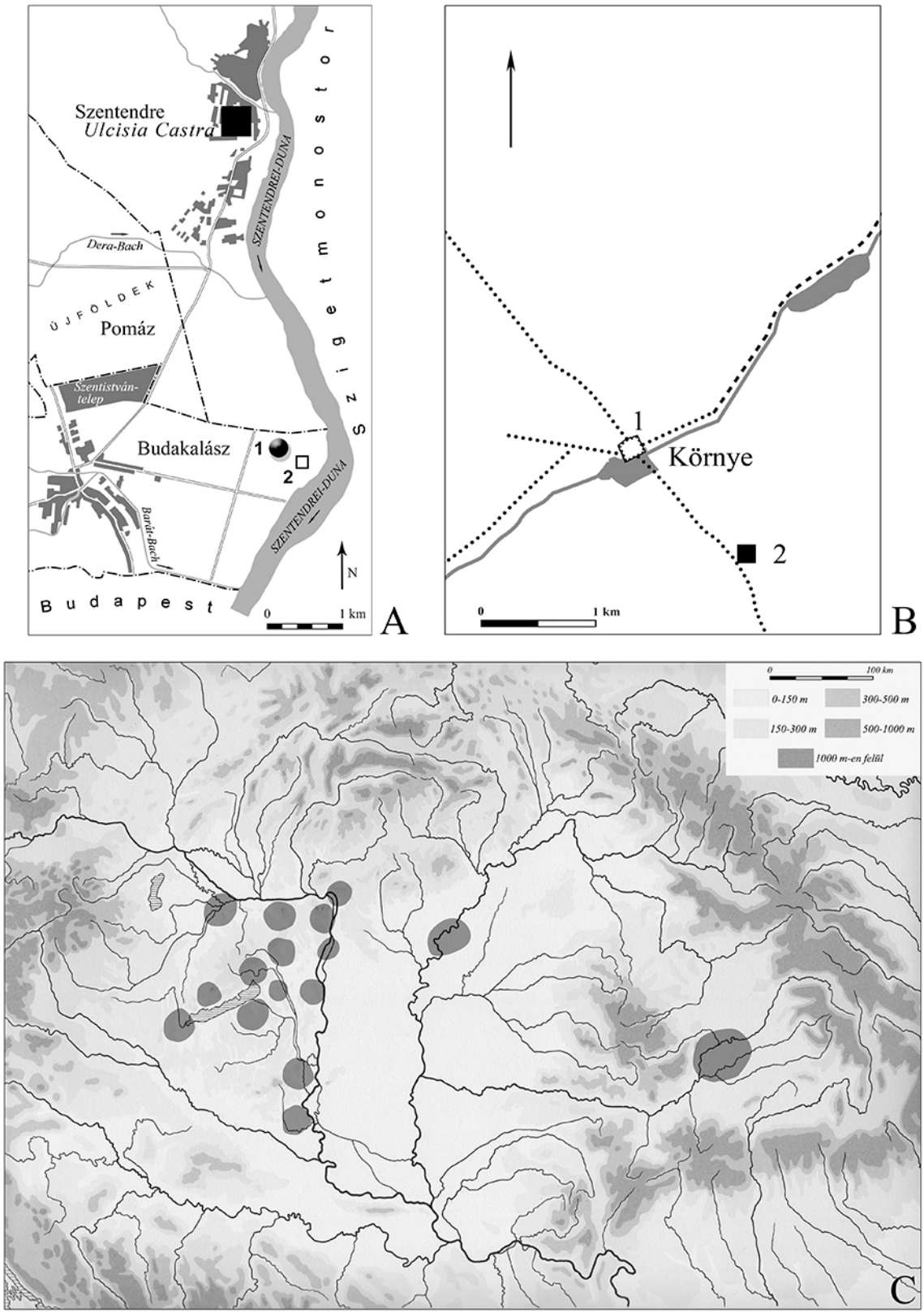
38. térkép

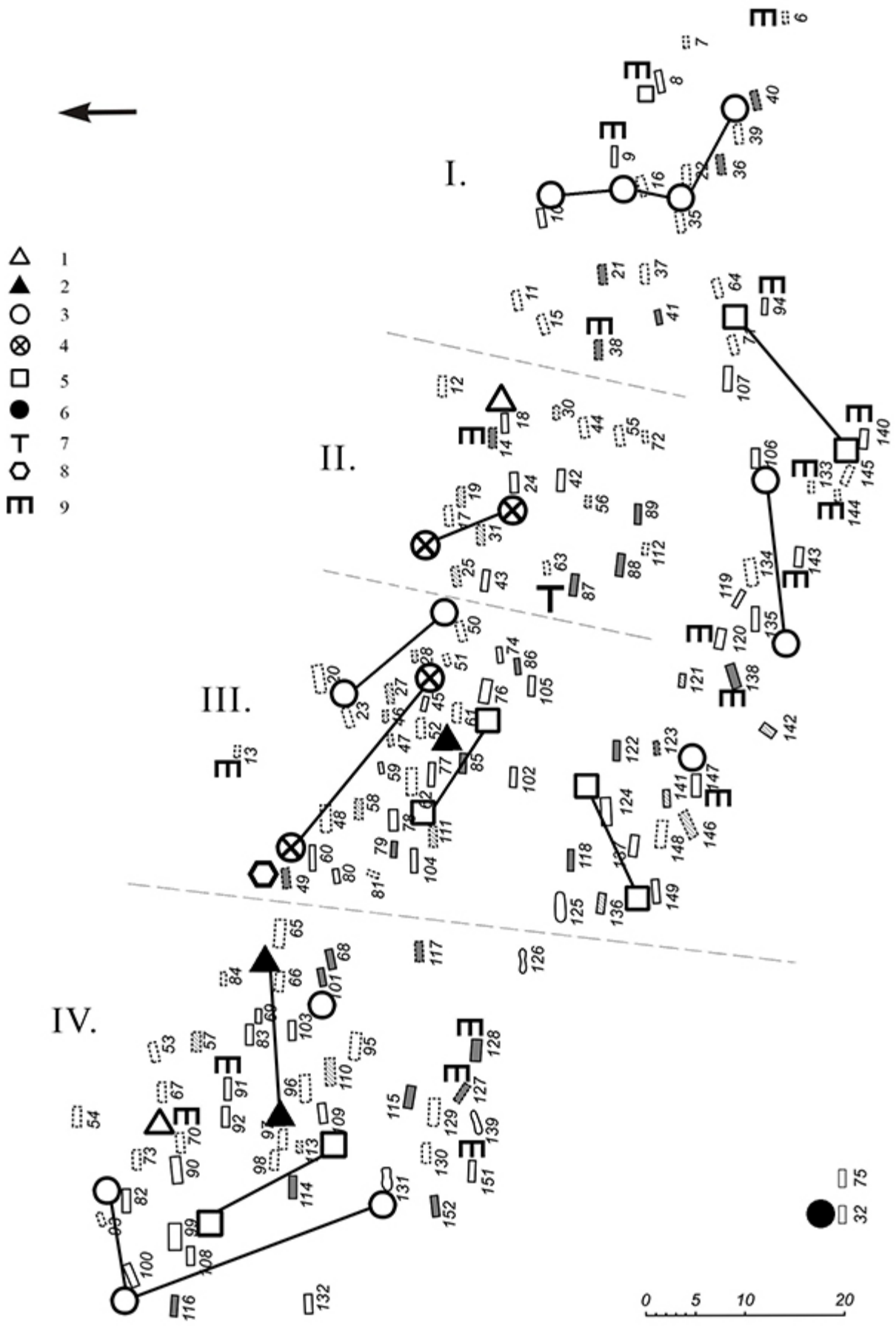
39. térkép

40. térkép

Szentendre
Ulcisia Castra
Dera-Bach
ÚJFÖLDEK
Pomáz
Szentistván-telep
Budakalász
1
2
Barát-Bach
SZENTENDREI-DUNA
Szigetmonostor
N
Budapest
0
1 km
A
SZENTENDREI-DUNA
1
Környe
2
0
1 km
B
0
100 km
0-150 m
300-500 m
150-300 m
500-1000 m
1000 m-en felül
C

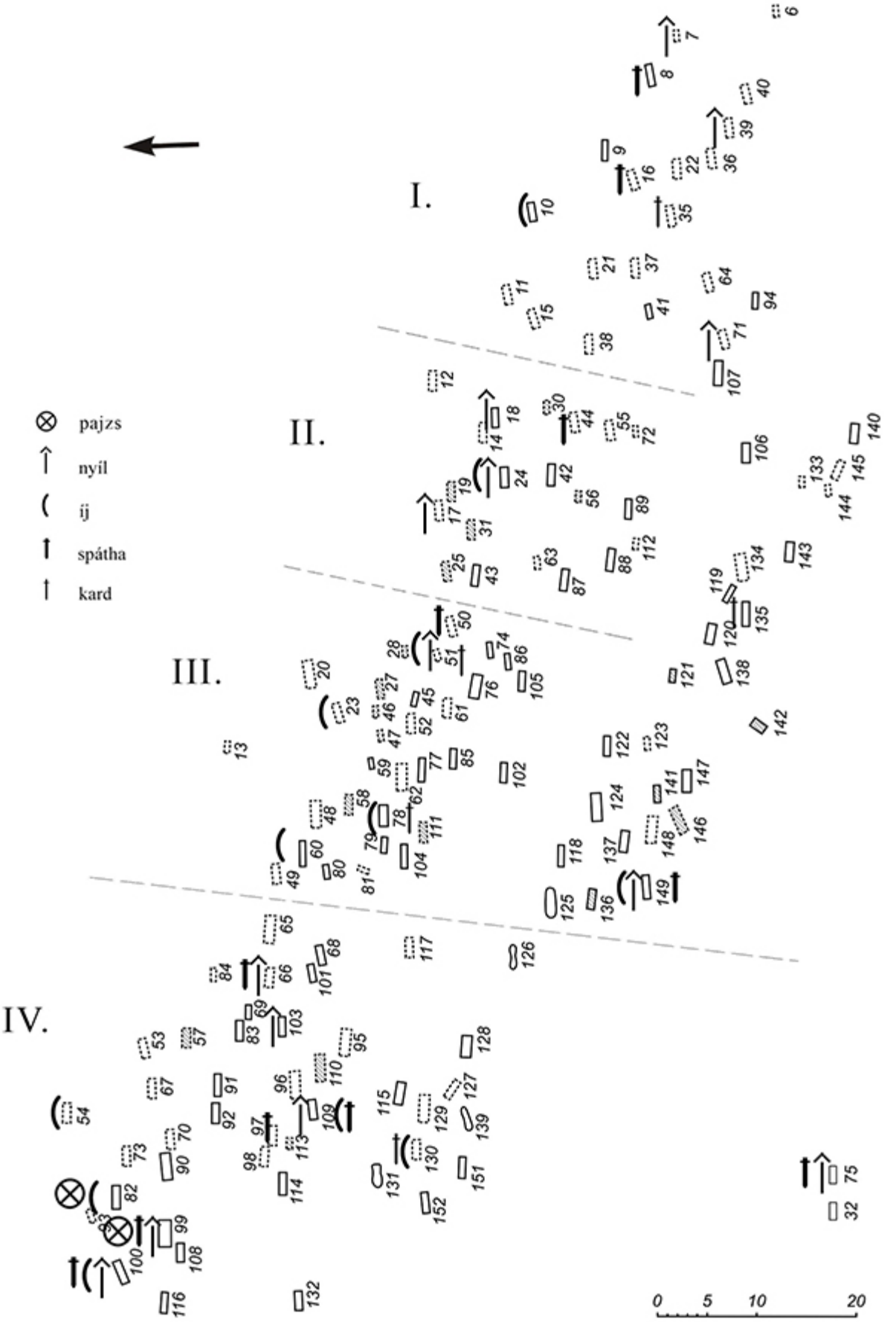
1. temetőtérkép

1. temető térkép.jpg

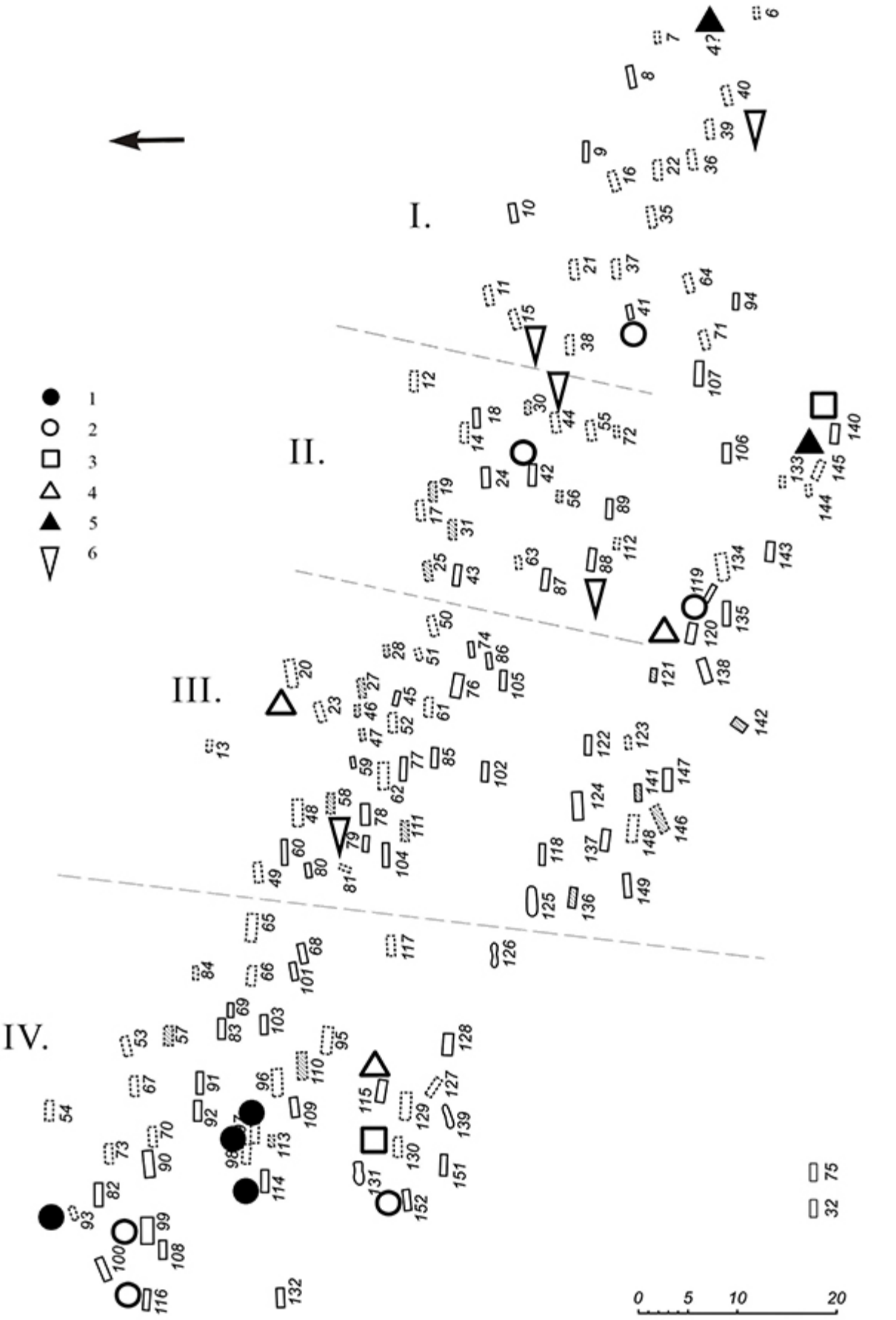
dc_1440_17

2. temetőtérkép

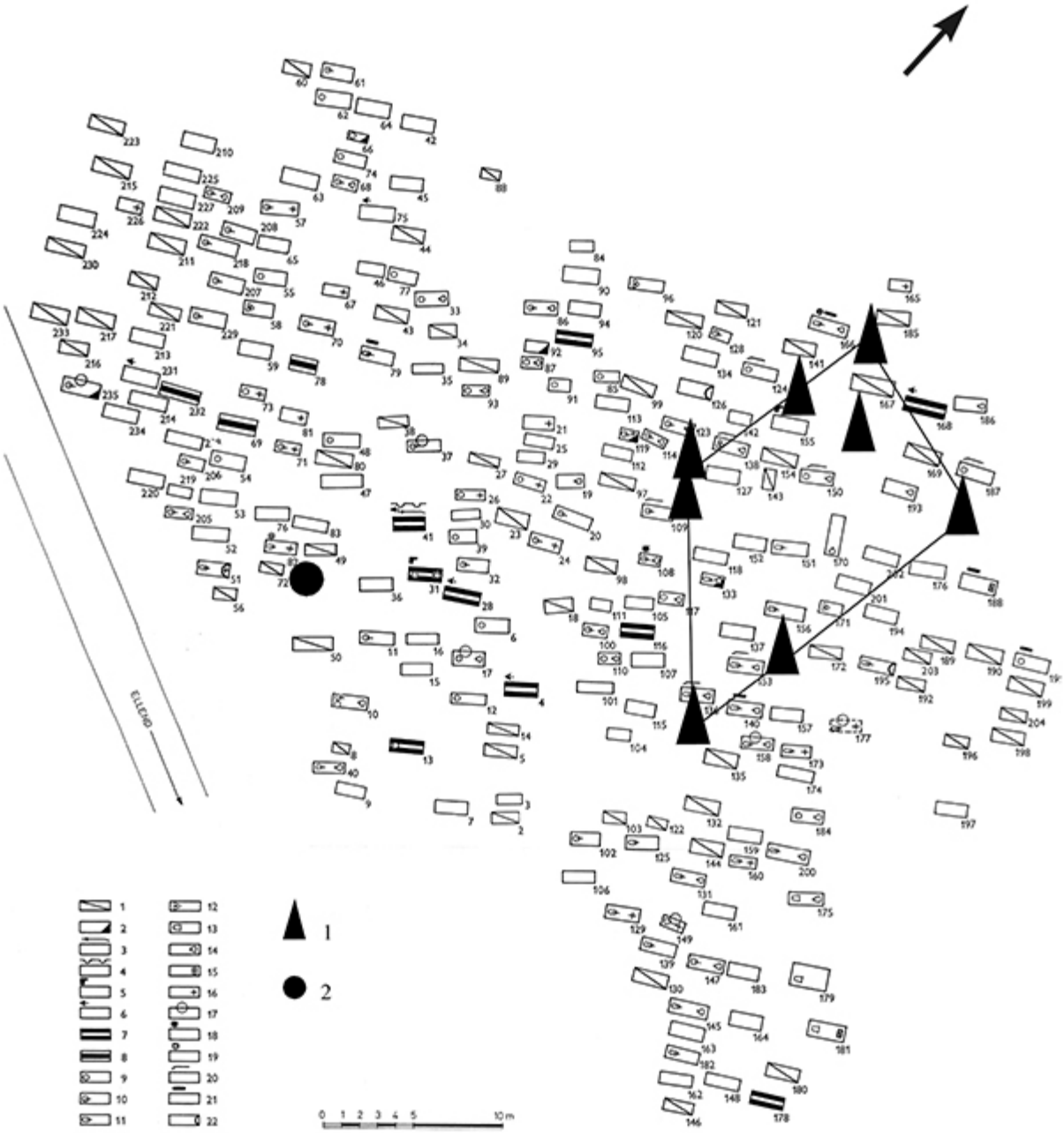

2. temetőtérkép.jpg

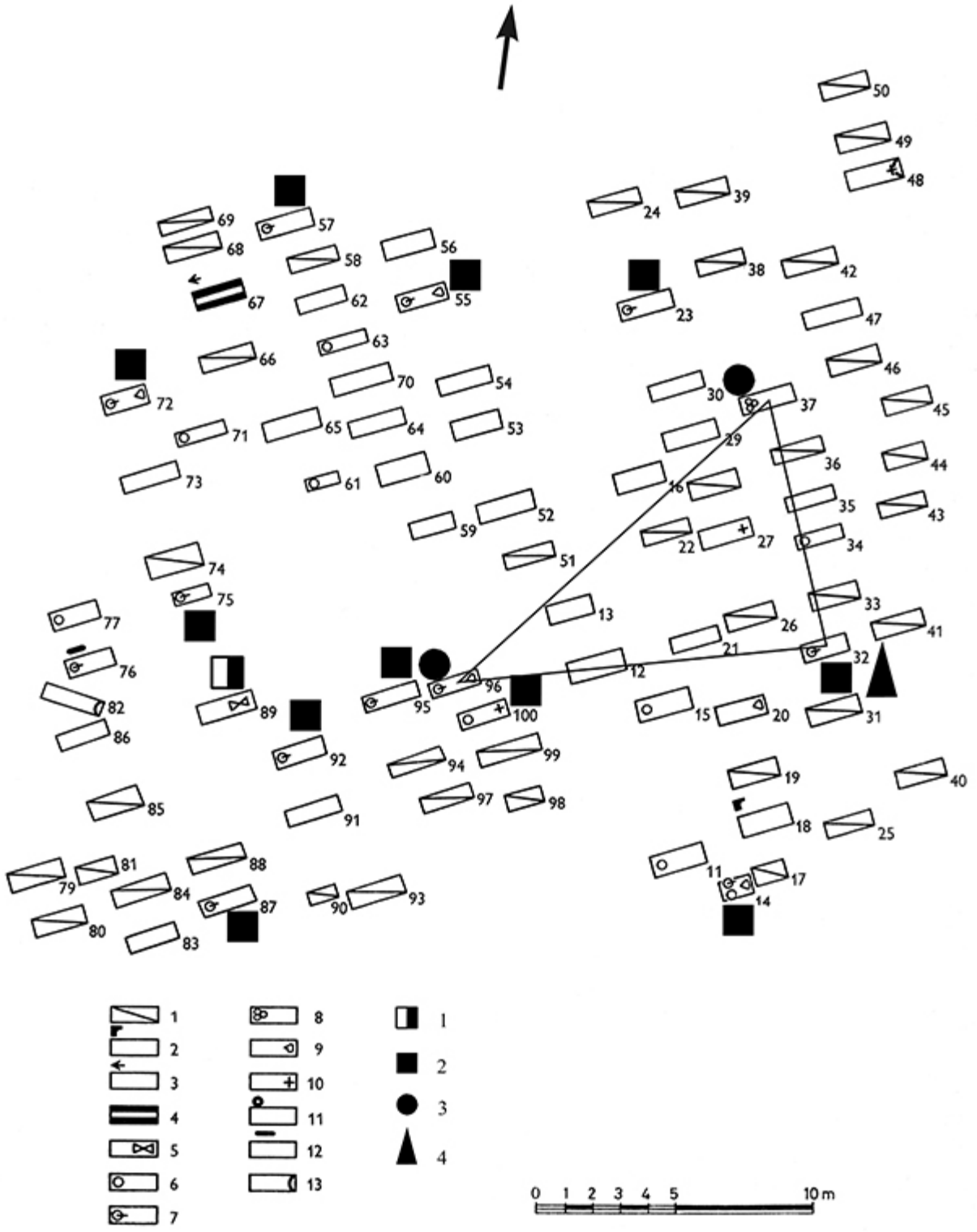
3. temetőtérkép

4. temetőtérkép

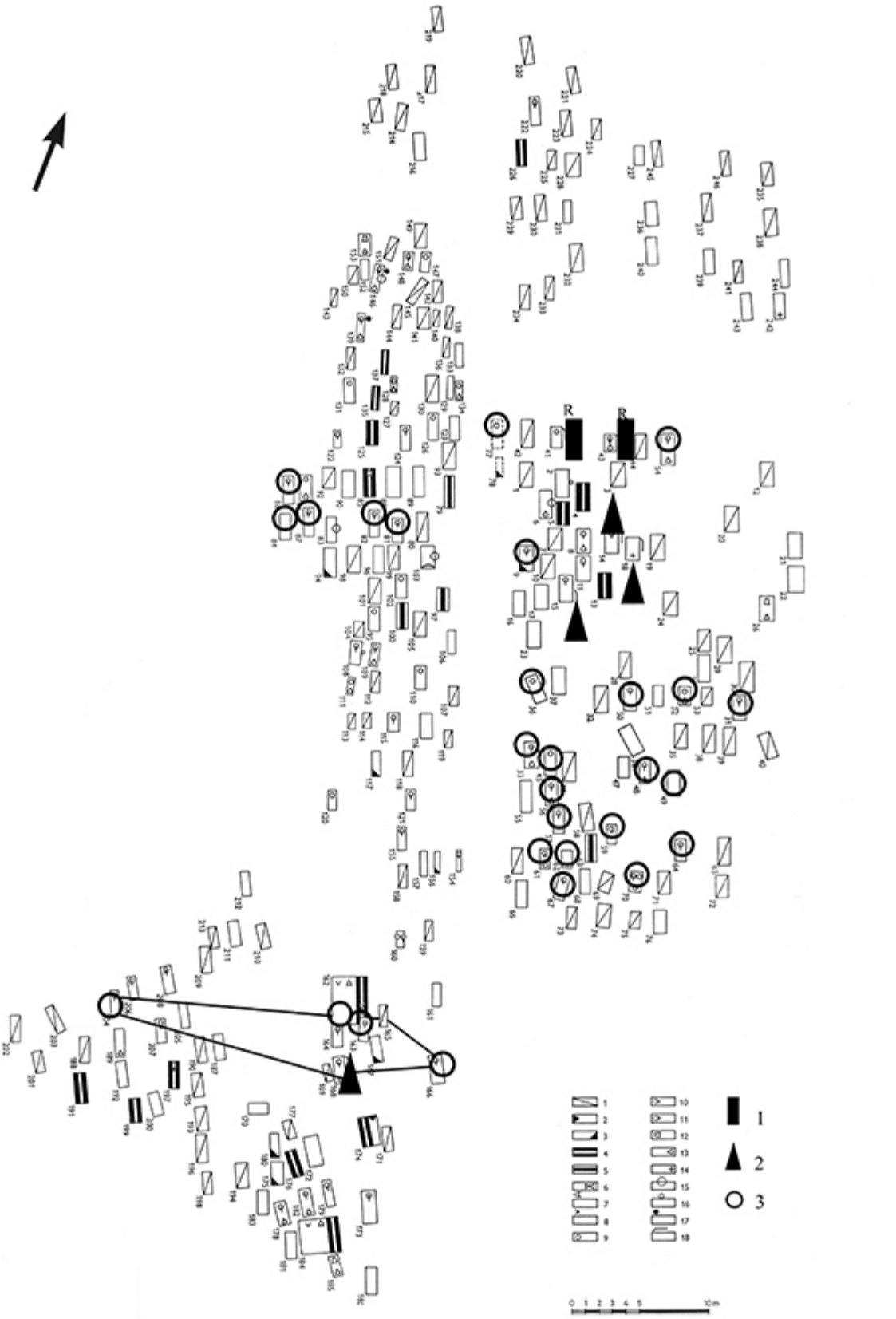

5. temetőtérkép

5. temetőtérkép.jpg

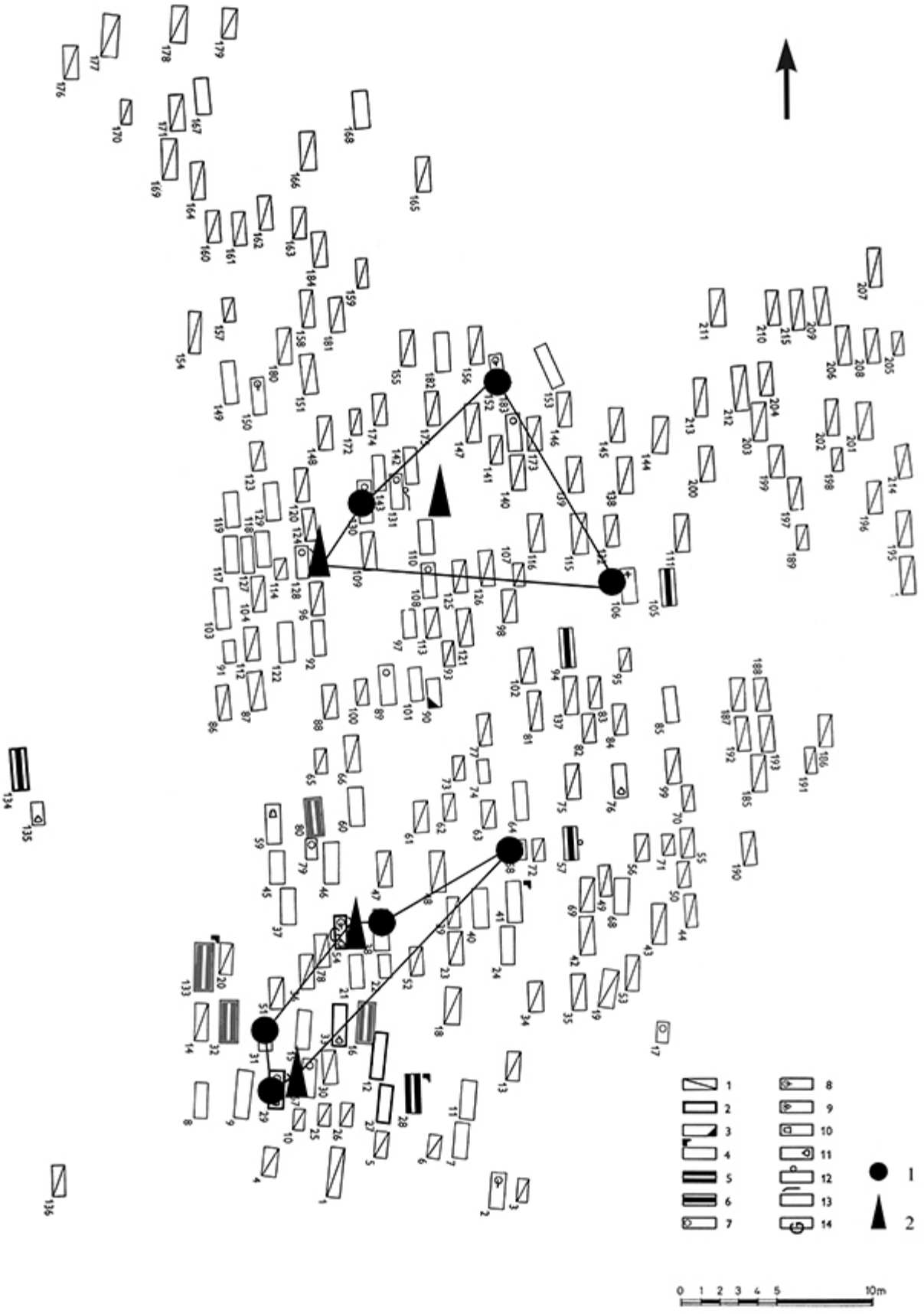
6. temetőtérkép

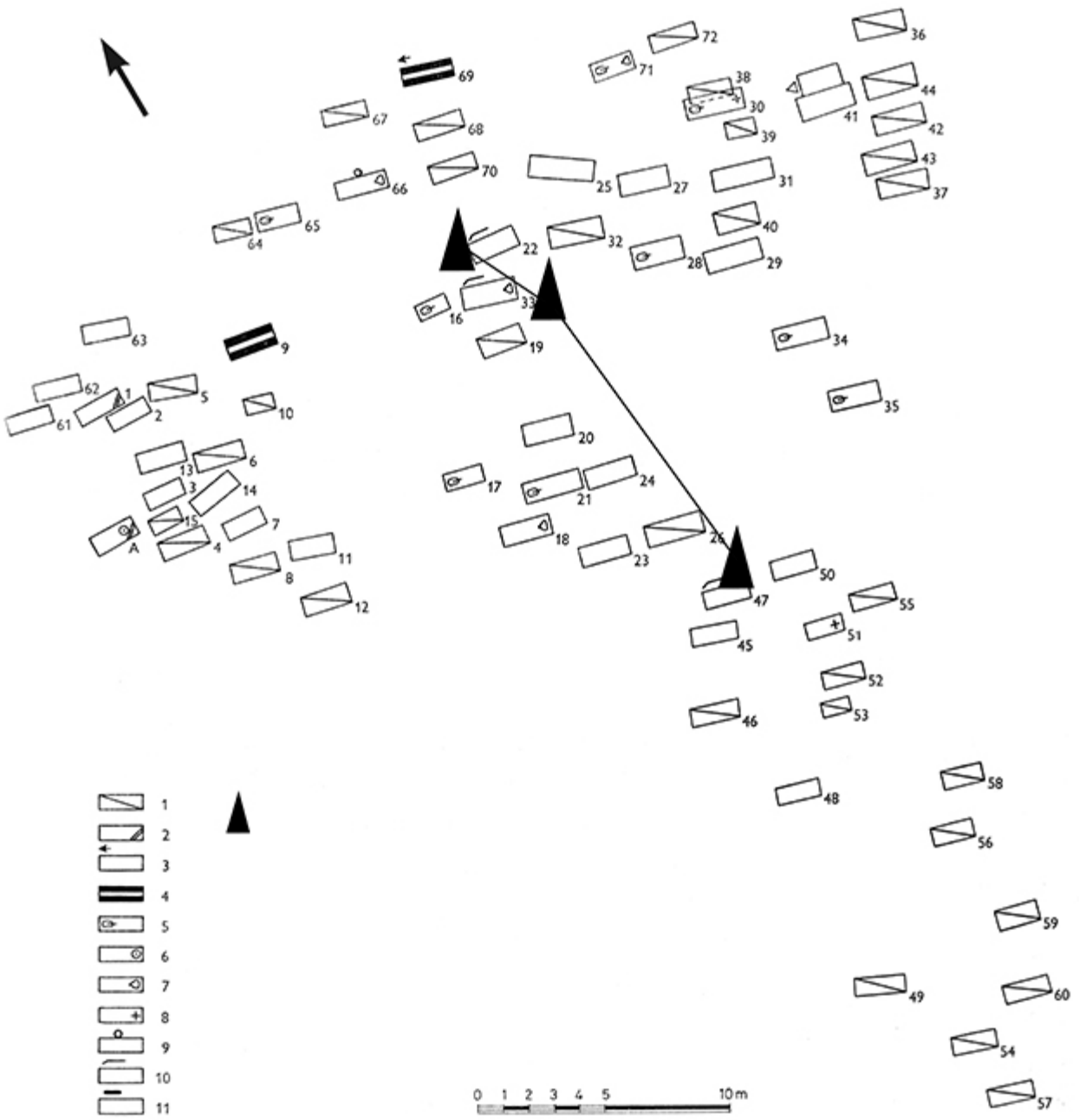
6. temetőtérkép.jpg

dc_1440_17

7. temetőtérkép

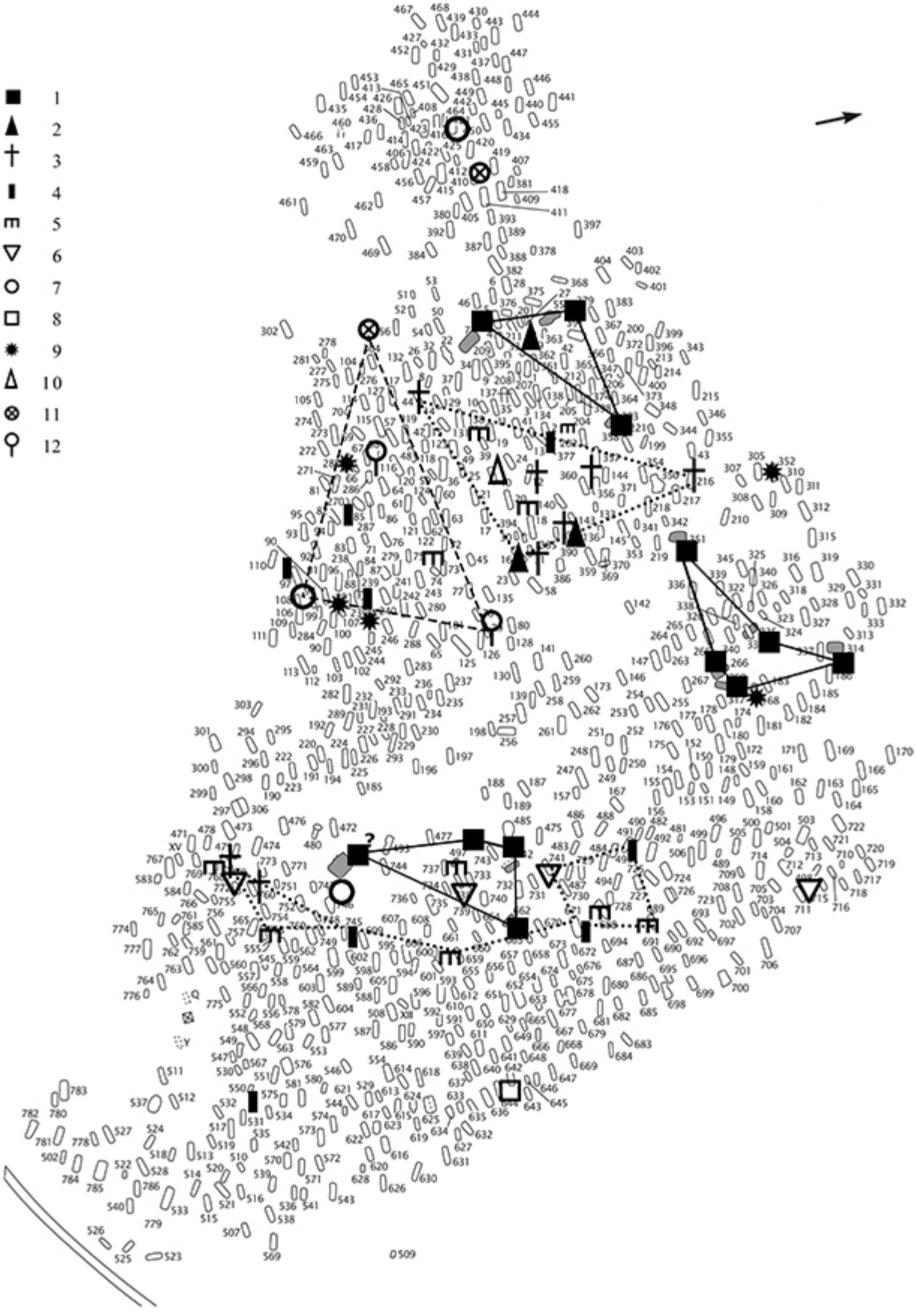
8. temetőtérkép

8. temetőtérkép.jpg

dc_1440_17

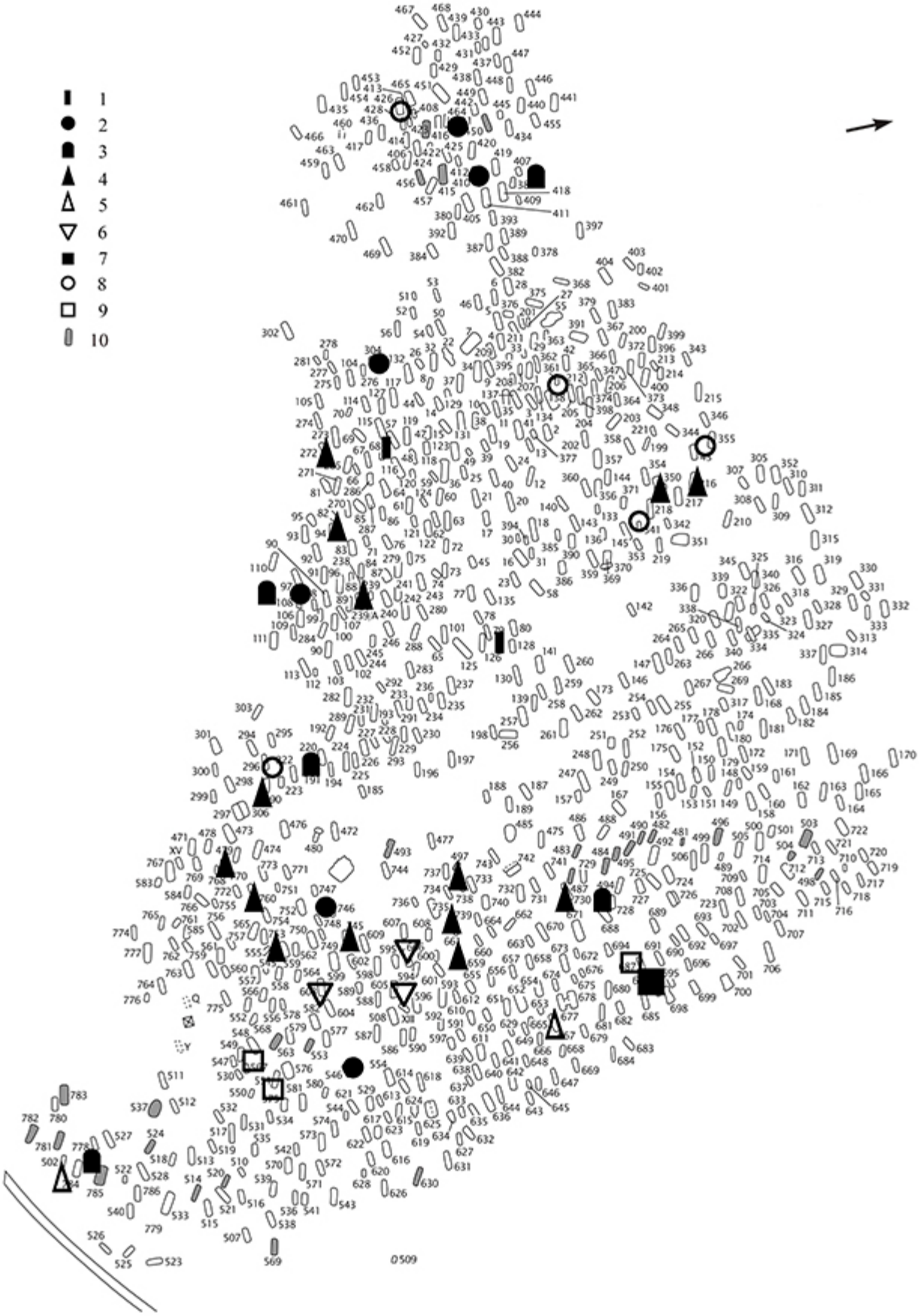
9. temetőtérkép

9. temetotérkép.jpg

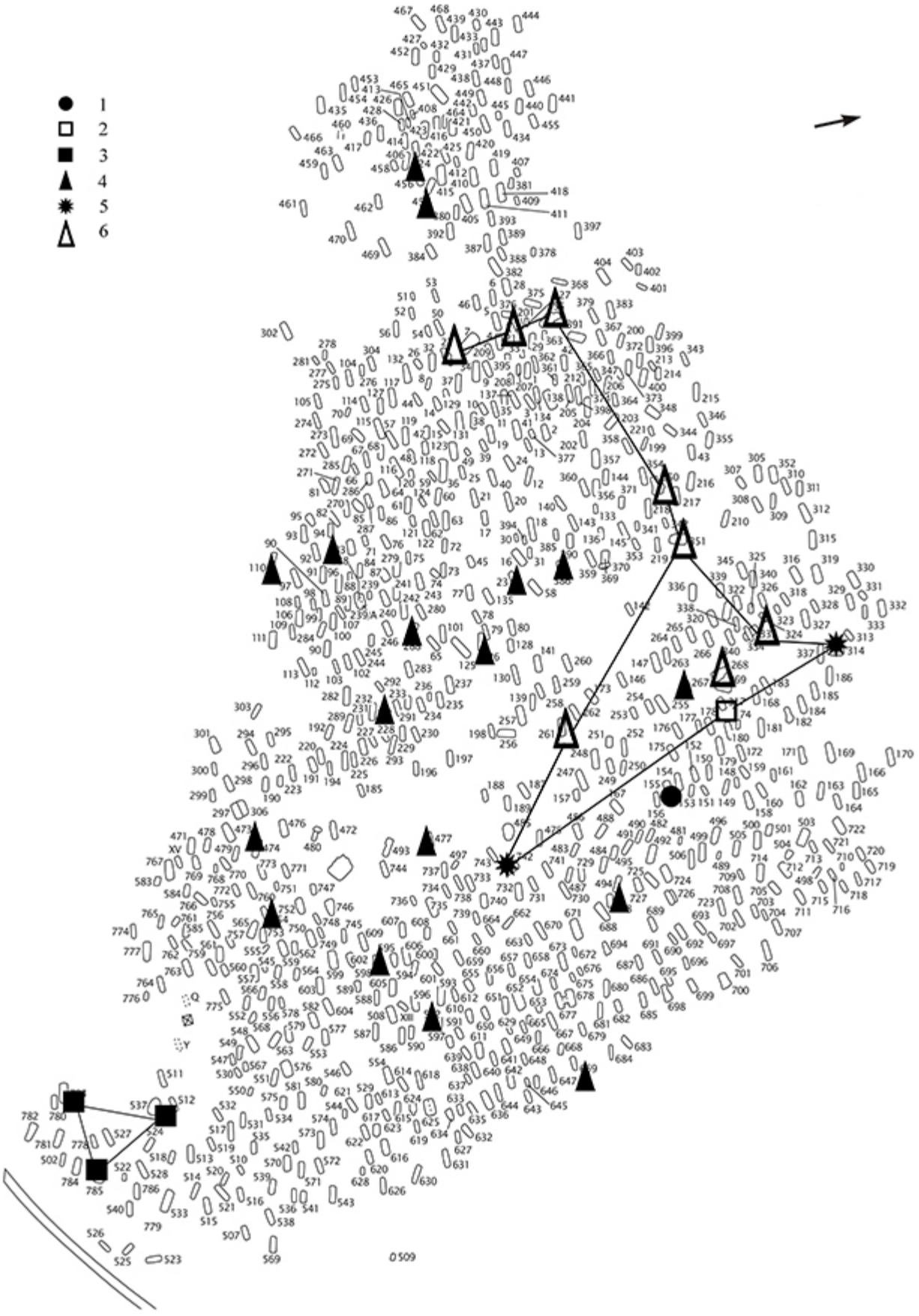
dc_1440_17

10. temetőtérkép

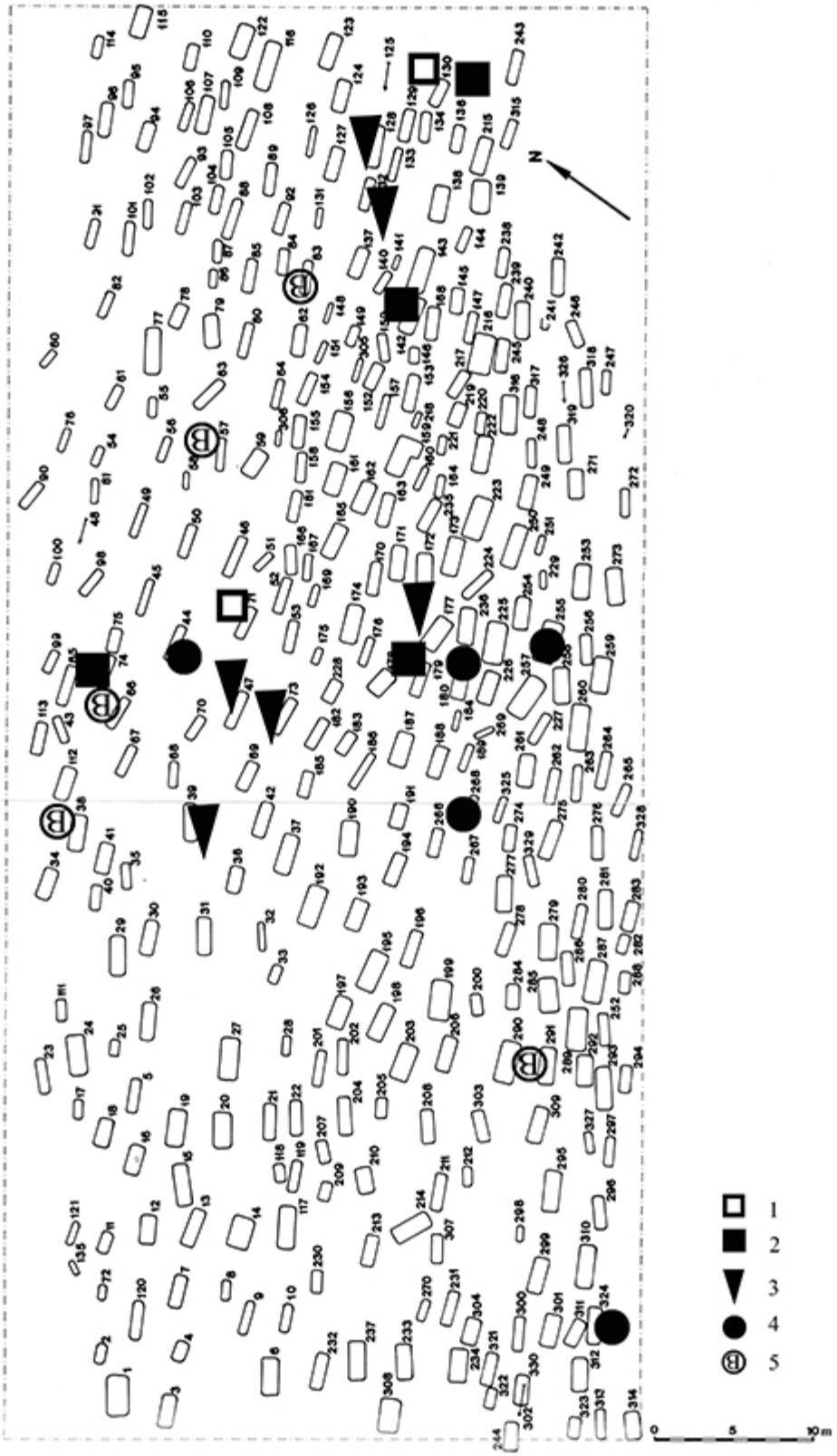

10. temetotérkép.jpg

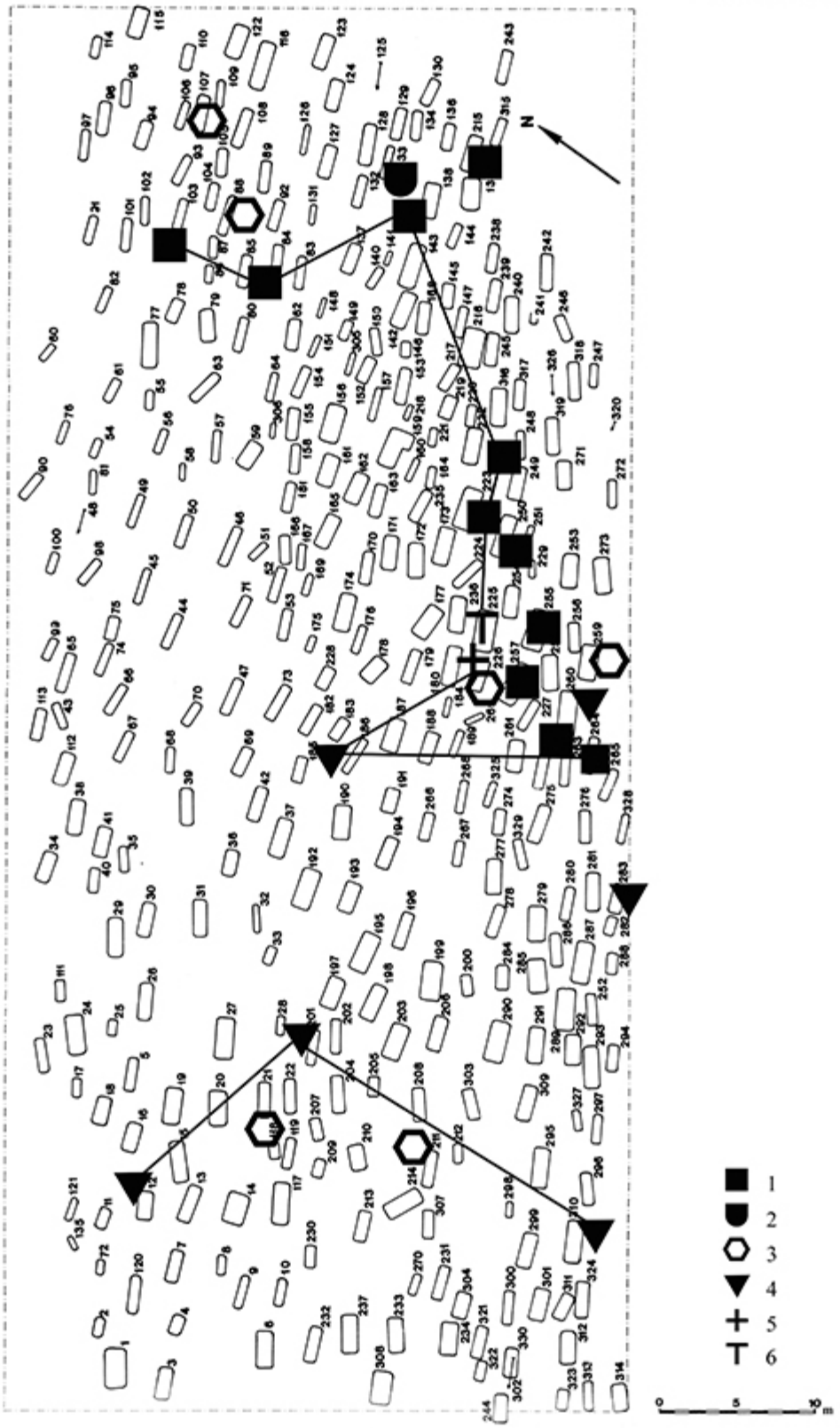
11. temetőtérkép

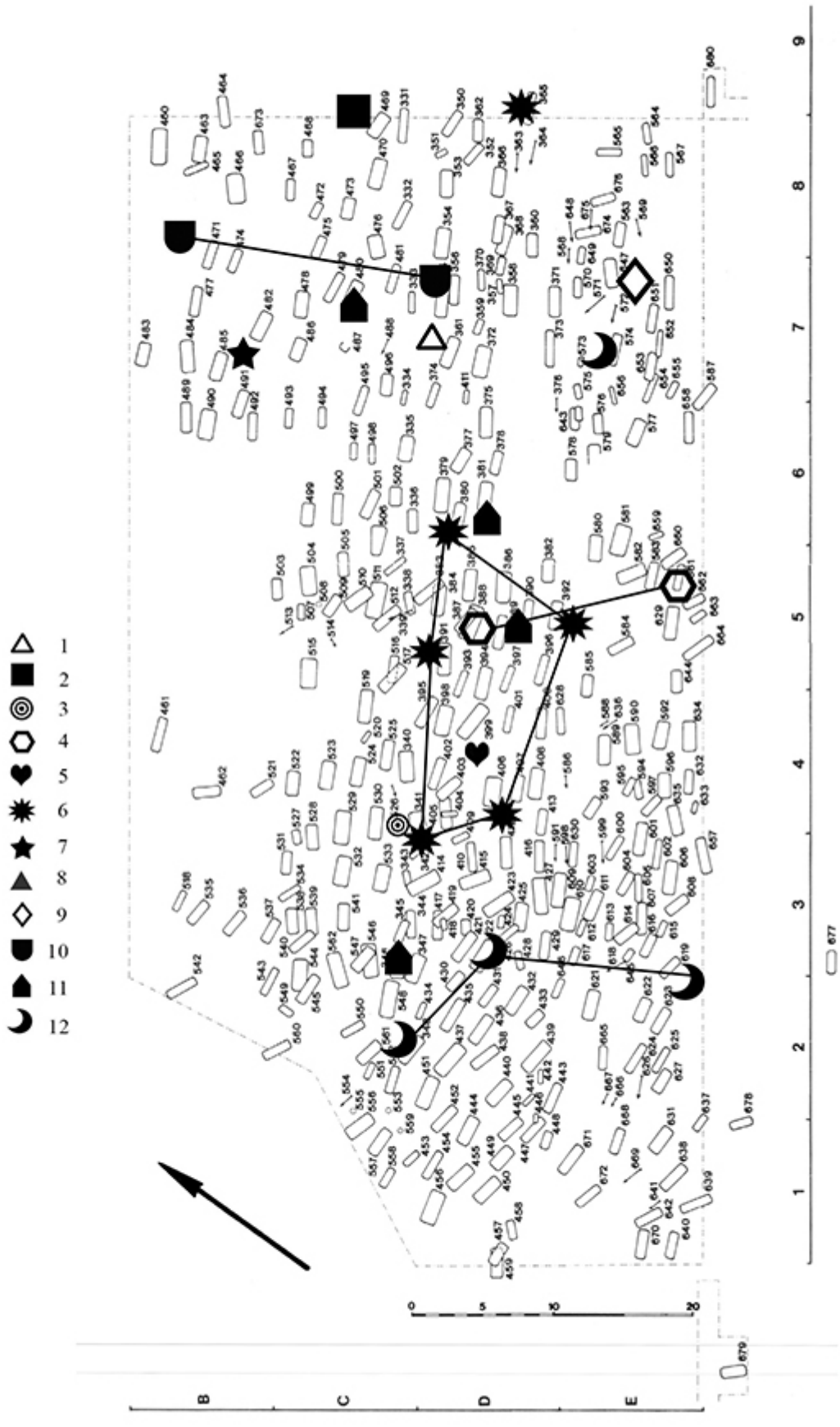
12. temetőtérkép

13. temetőtérkép

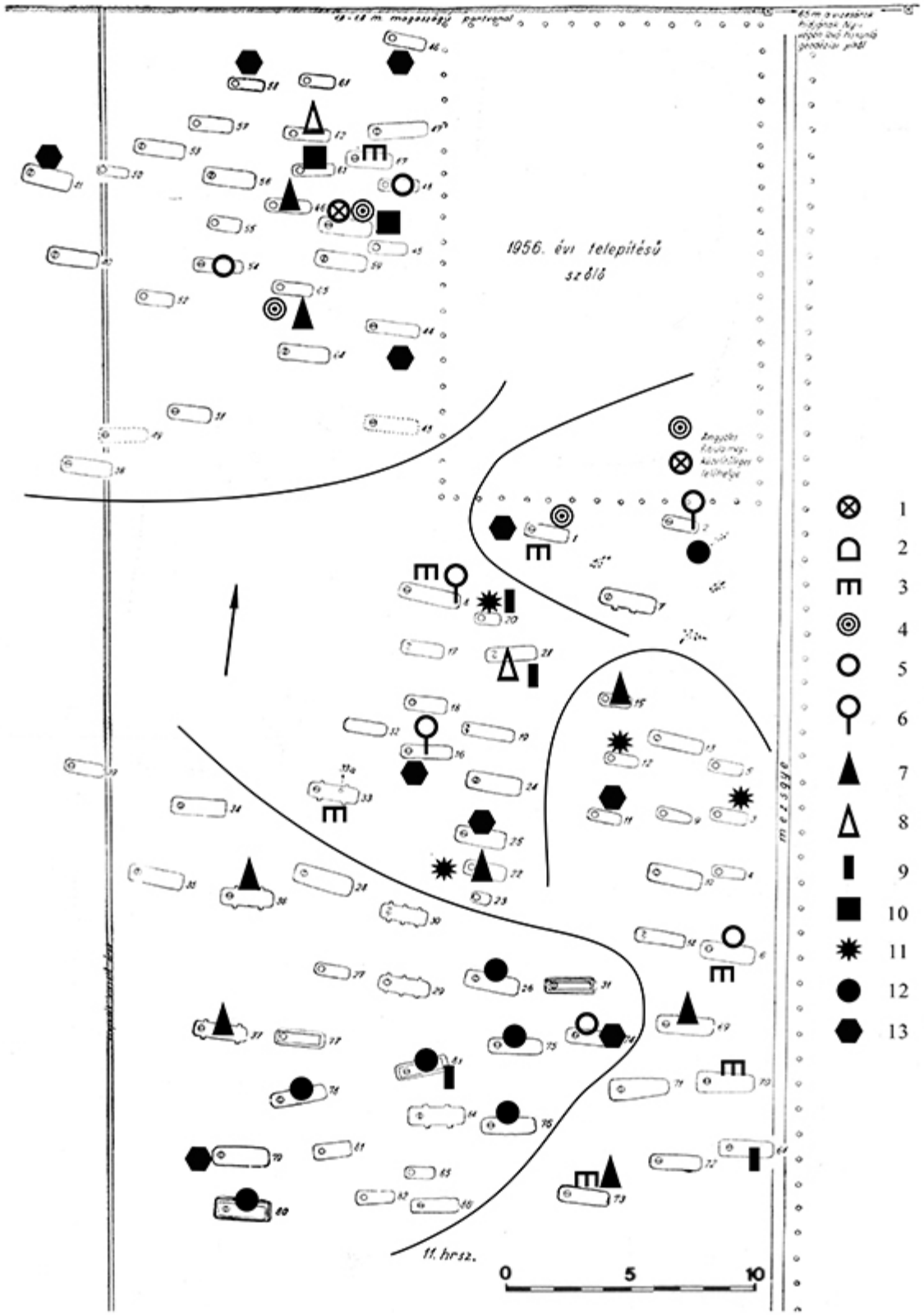

14. temetőtérkép

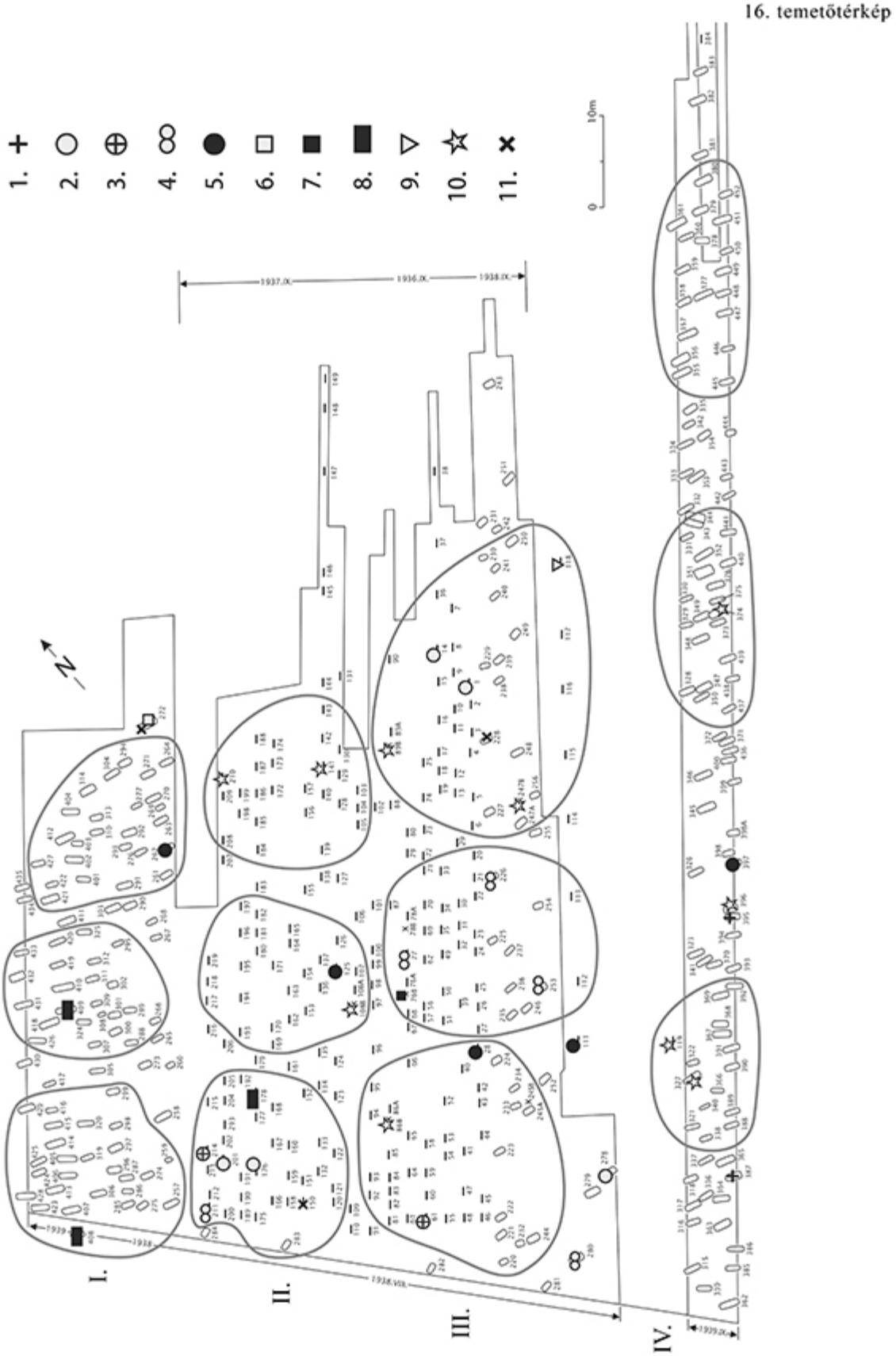

14.. temetotérkép.jpg

15. temetőtérkép

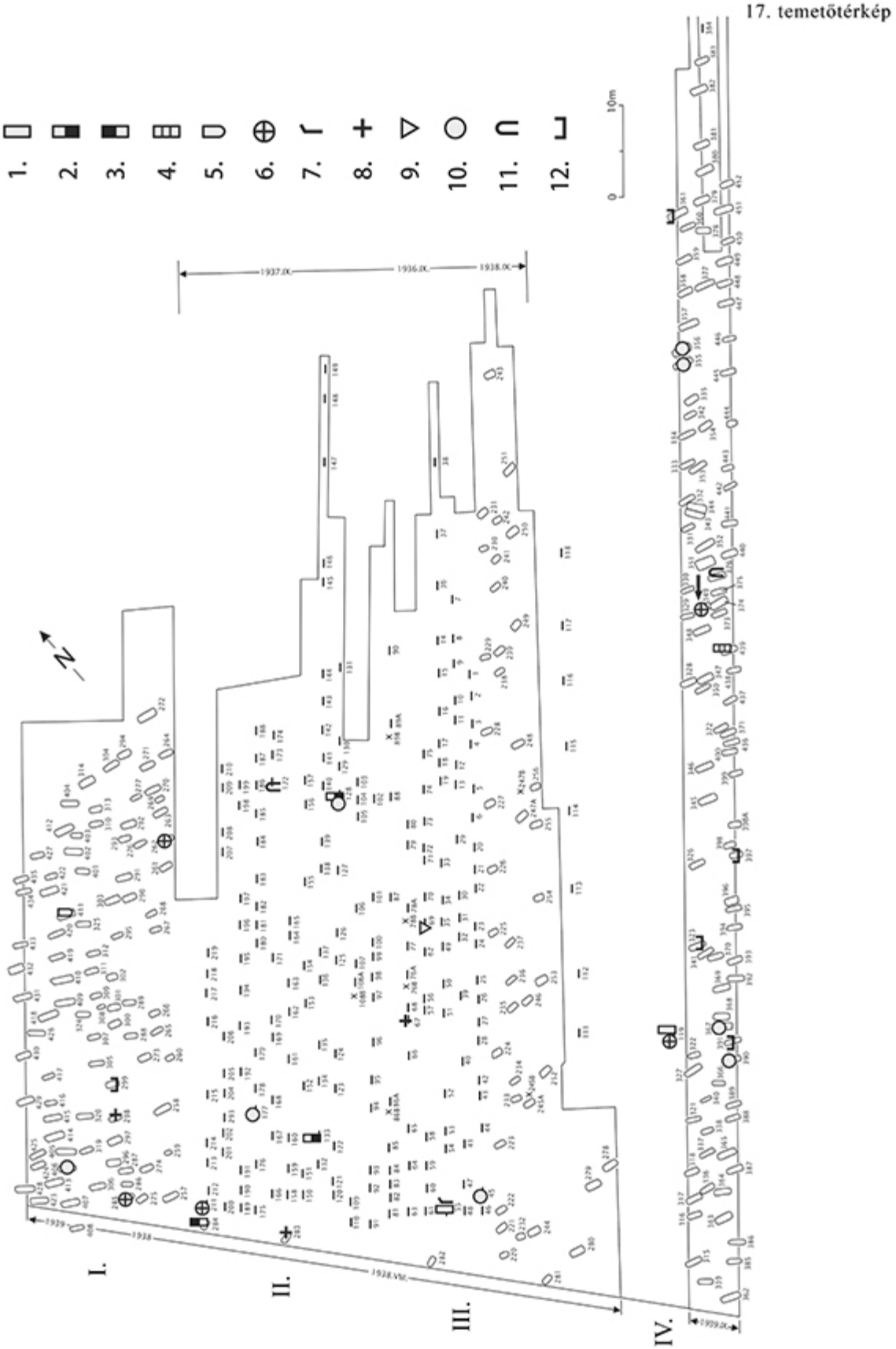

16. temetőtérkép

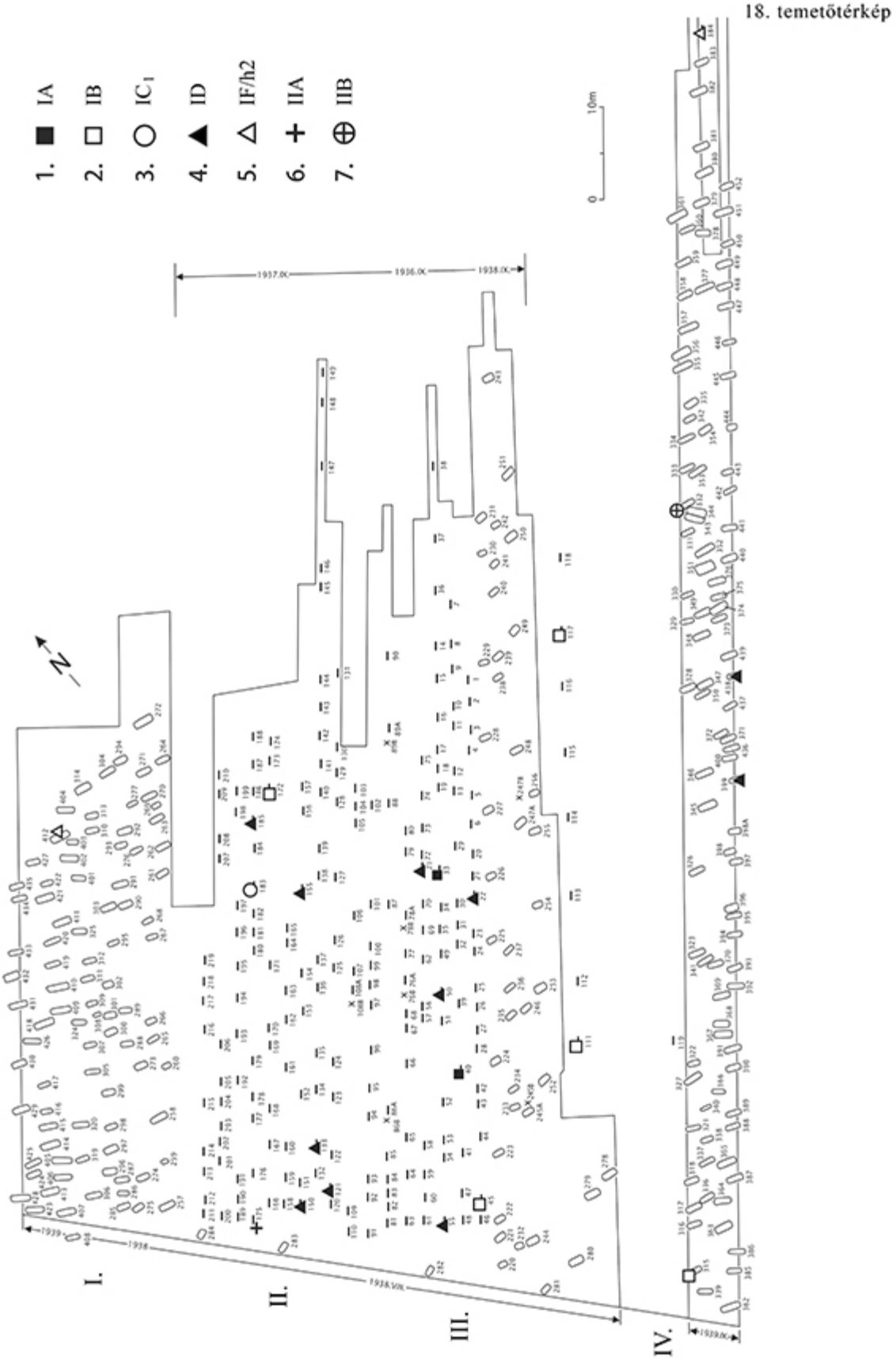
dc_1440_17

17. temetőtérkép

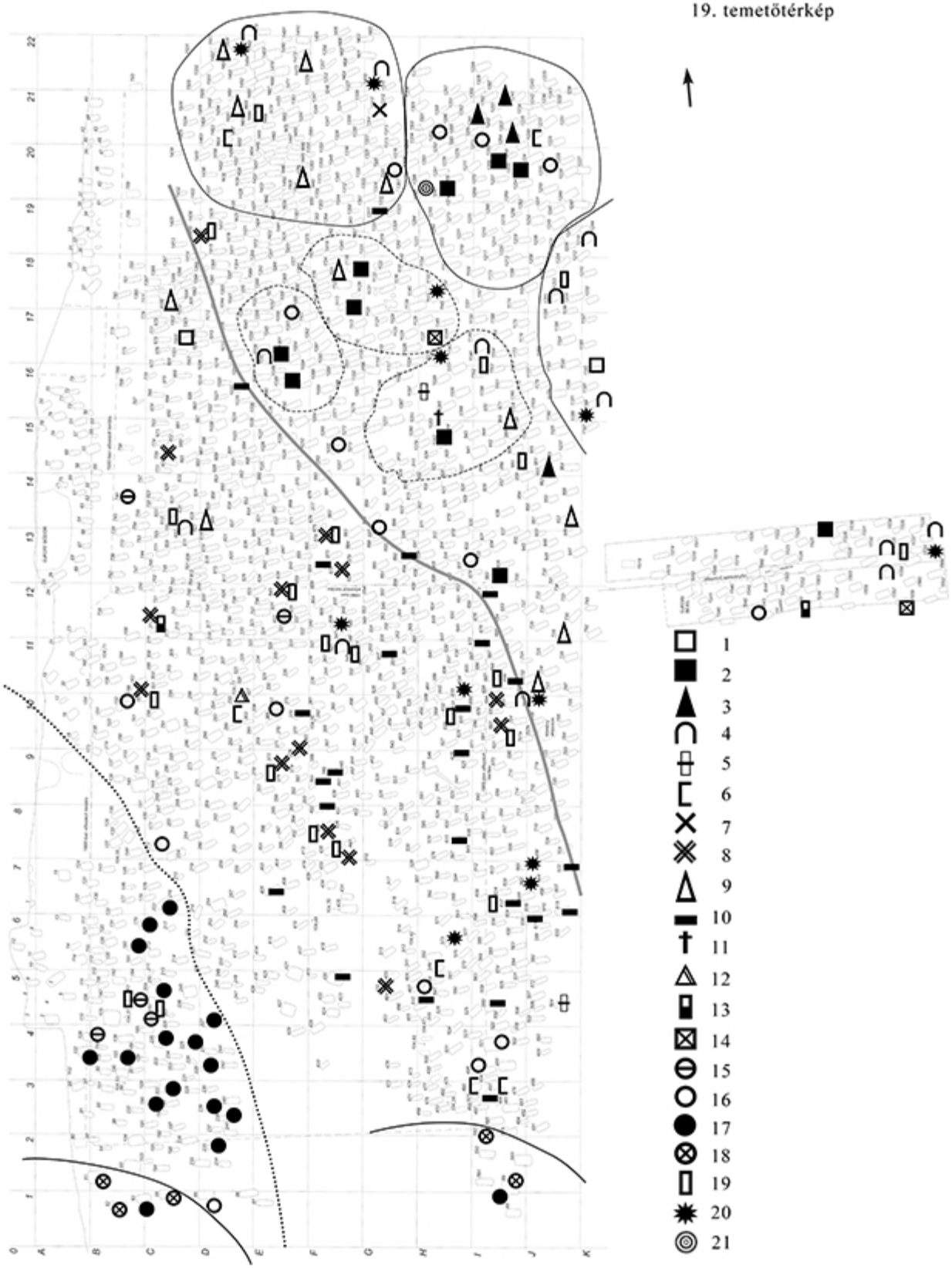

17. temetőtérkép.jpg

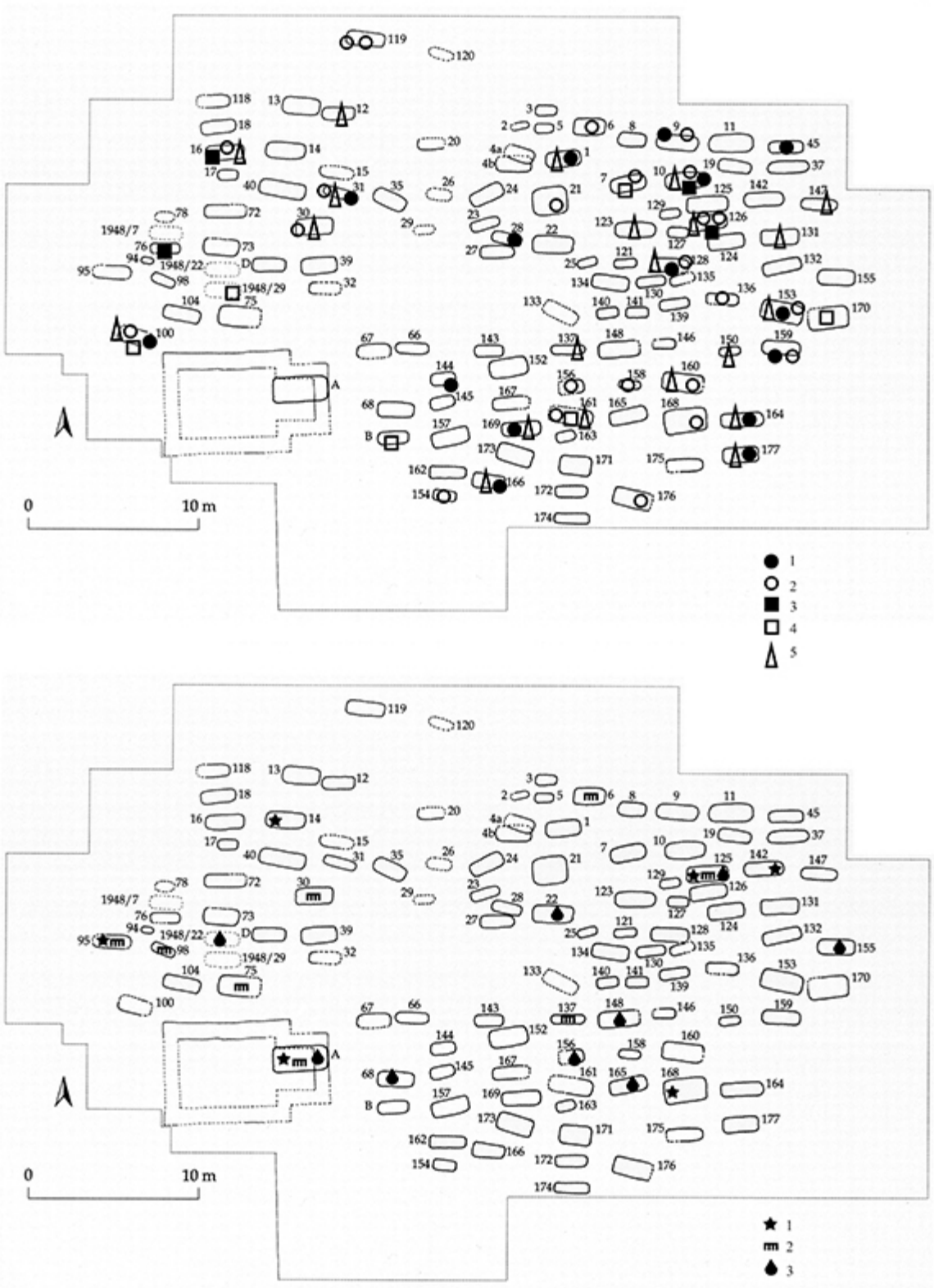
18. temetőtérkép

19. temetőtérkép

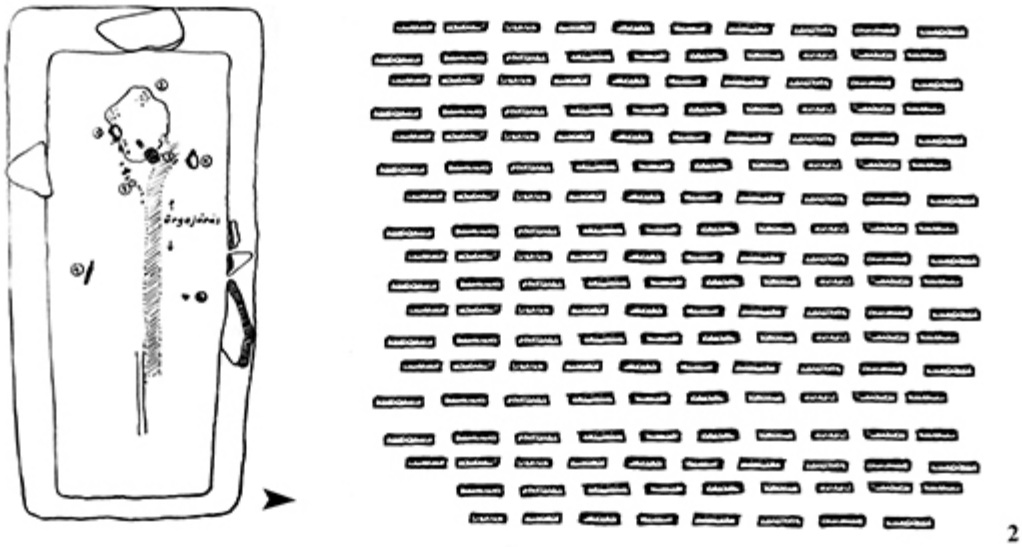
20. temetőtérkép

dc_1440_17

1

2

3

4

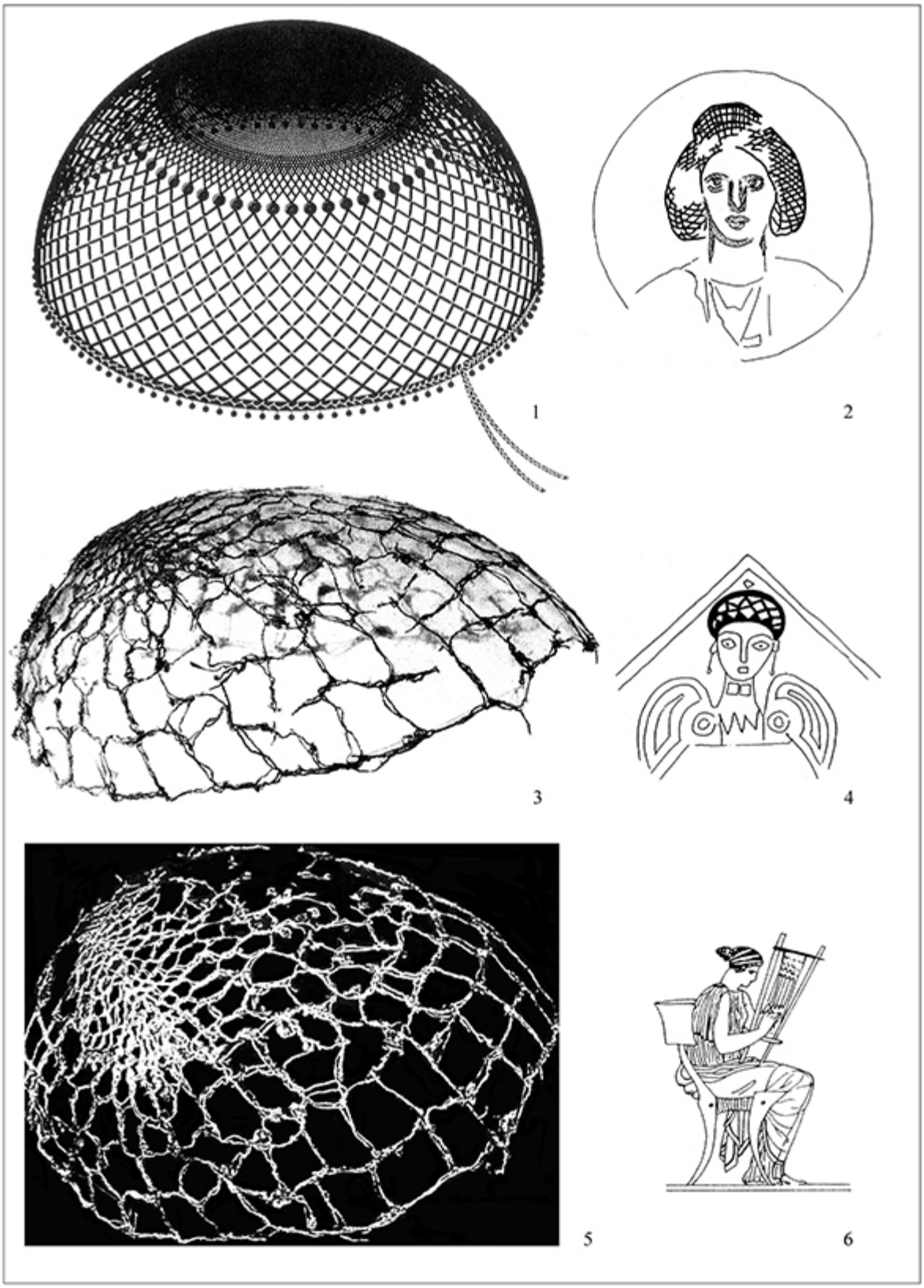

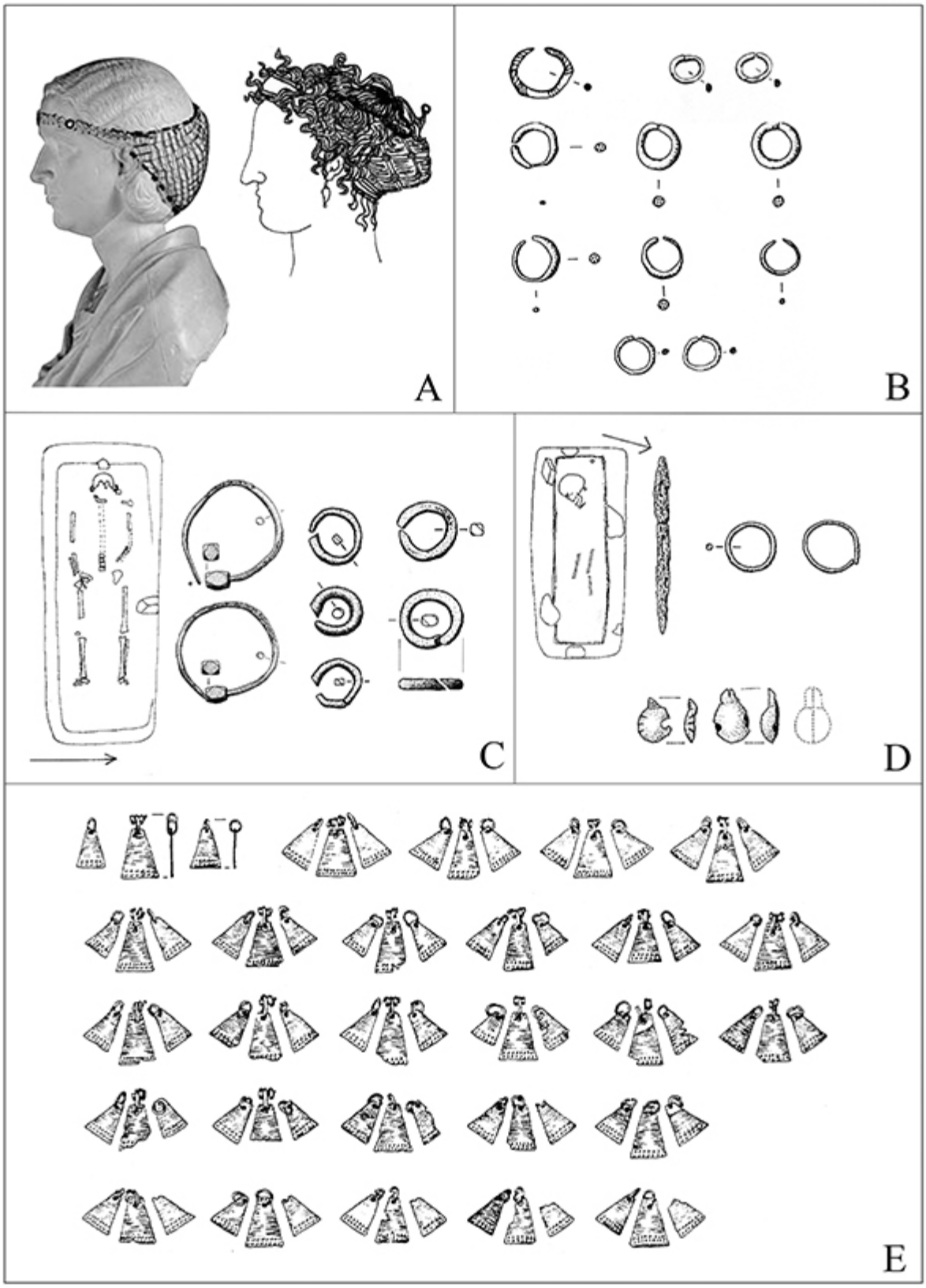
5

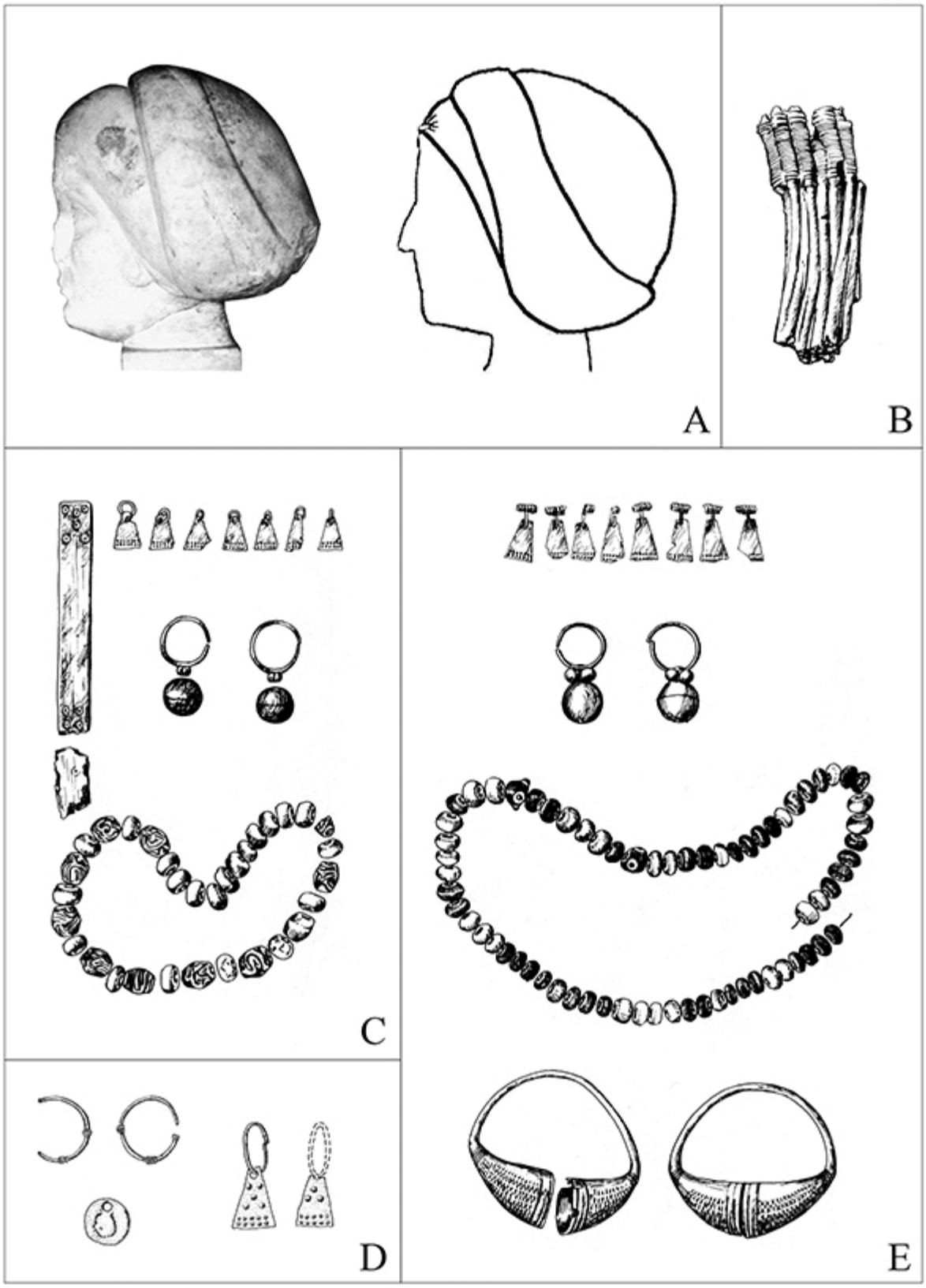

6

2. tábla

A
B
C
D
E

A
B
C
D
E

5. tábla

1

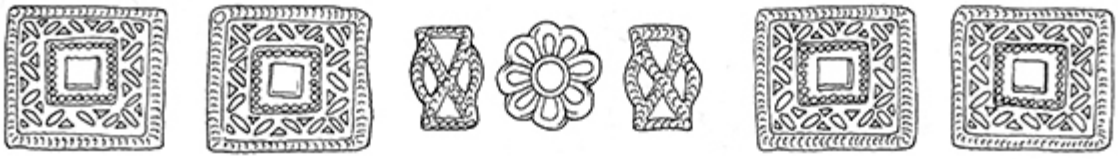
2

3

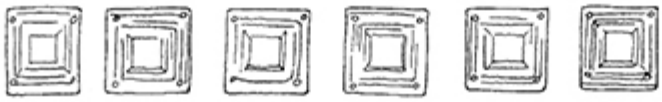
4

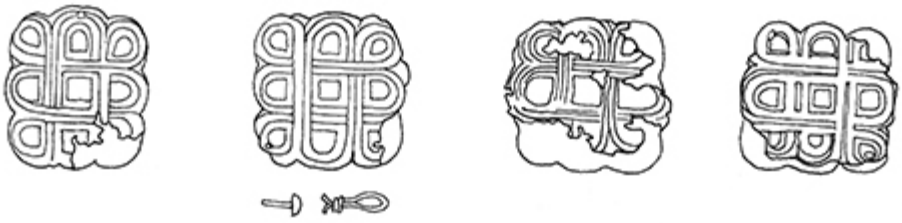
5

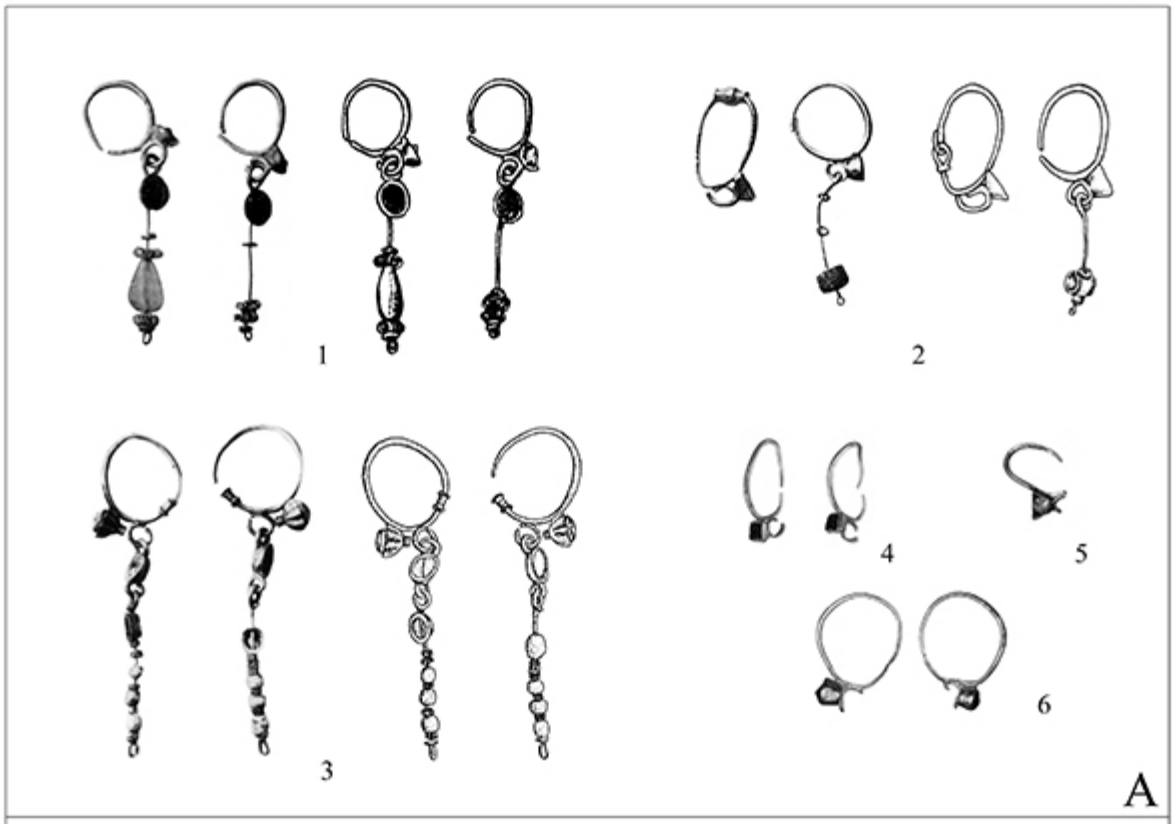
6

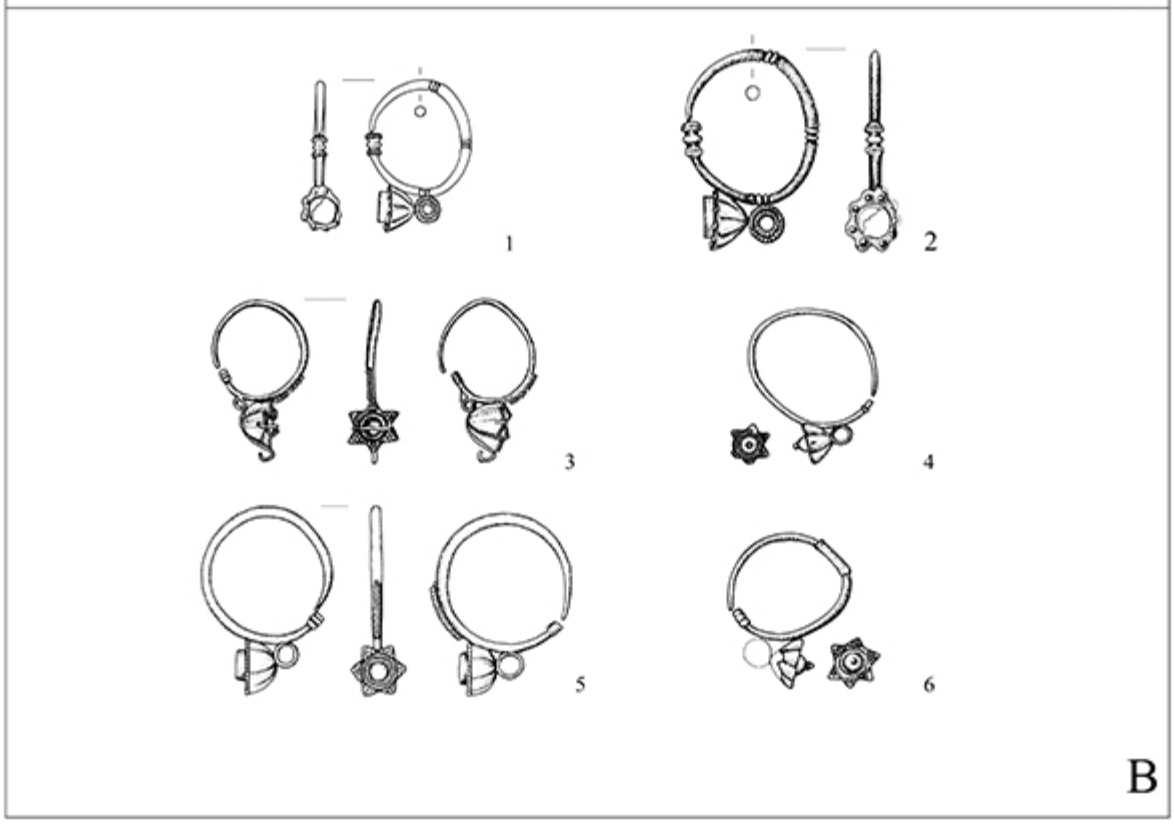

7

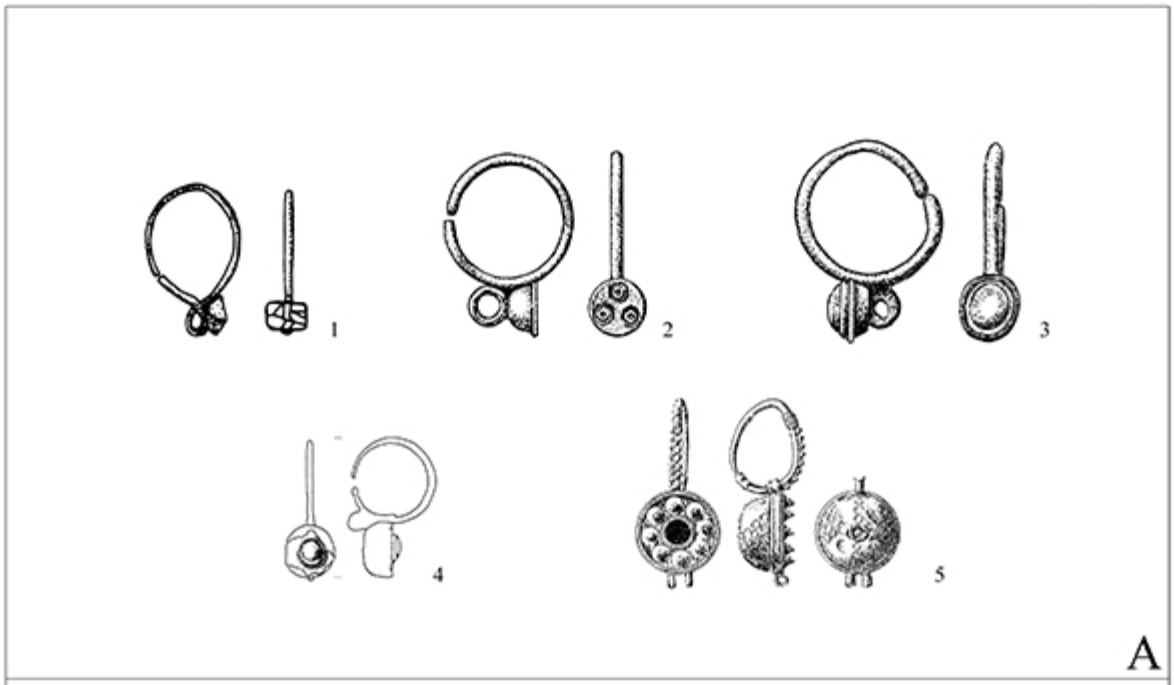

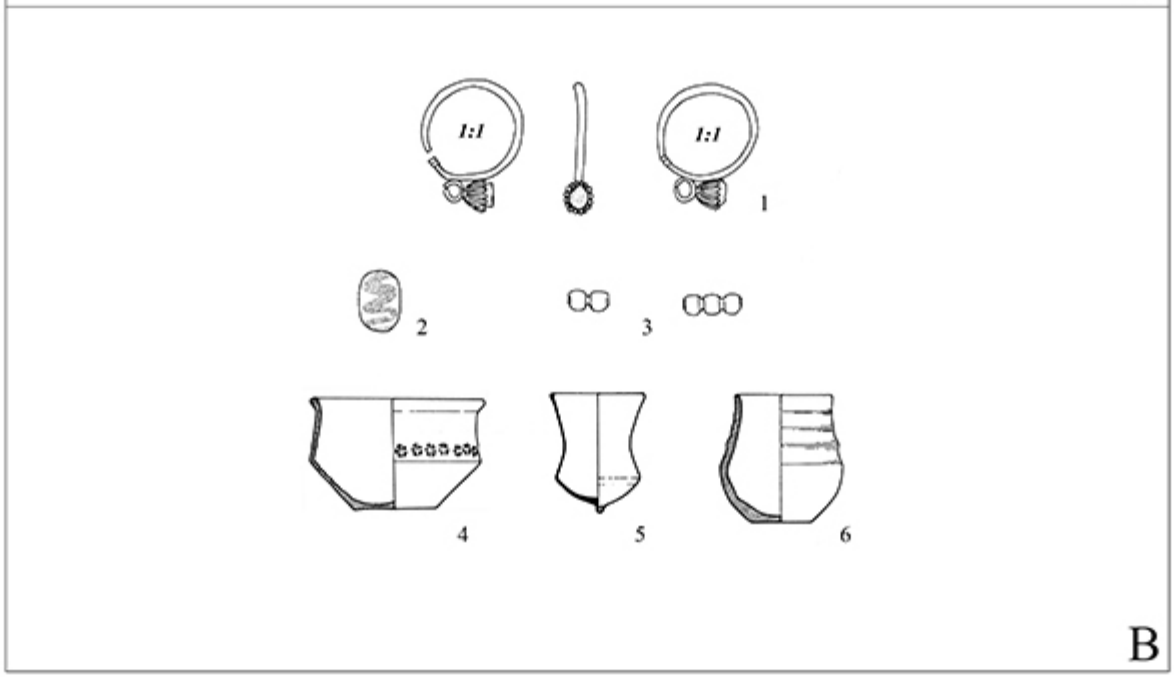
8

1
2
3
4
5
6
A

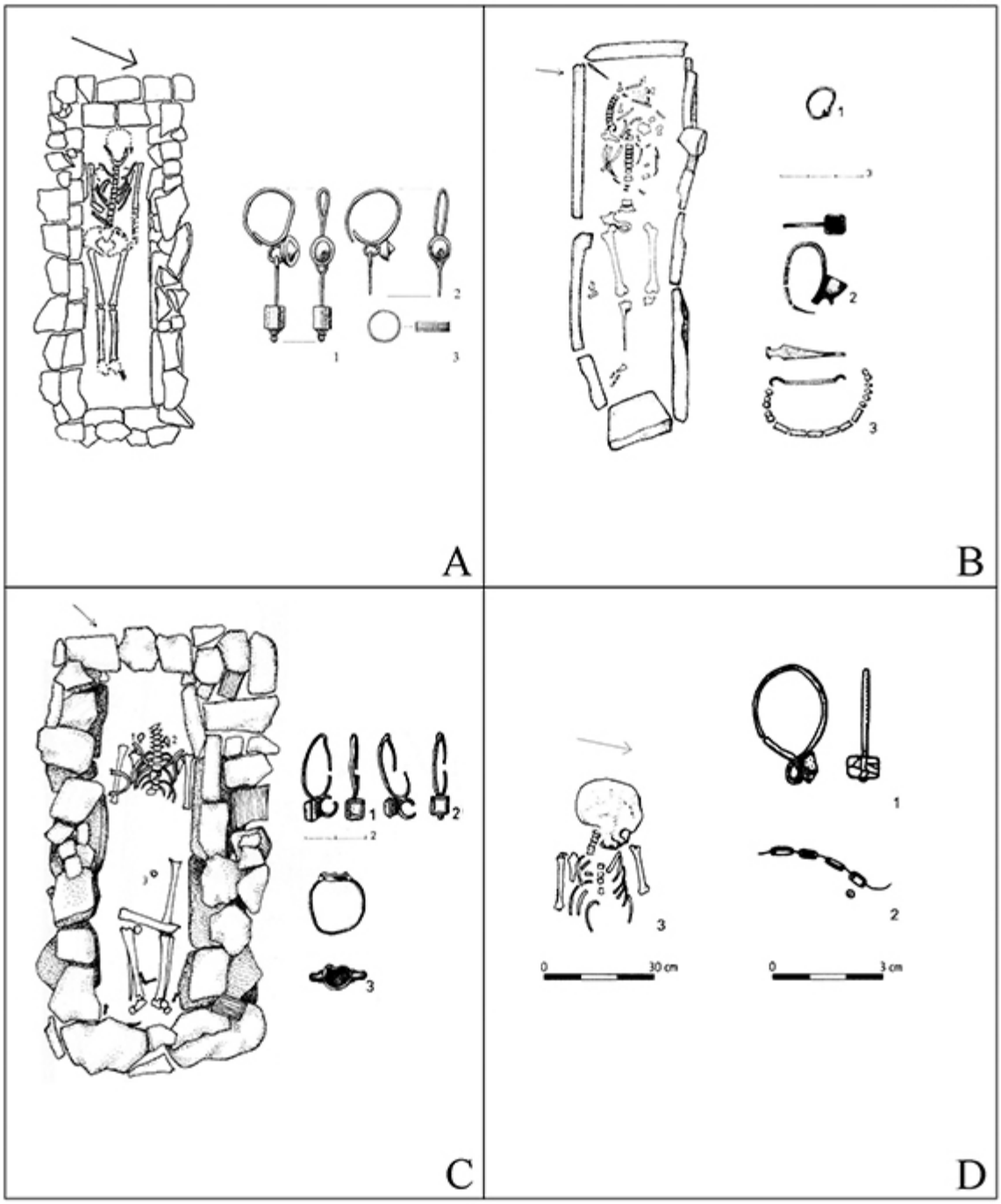

1
2
3
4
5
6
B

7. tábla

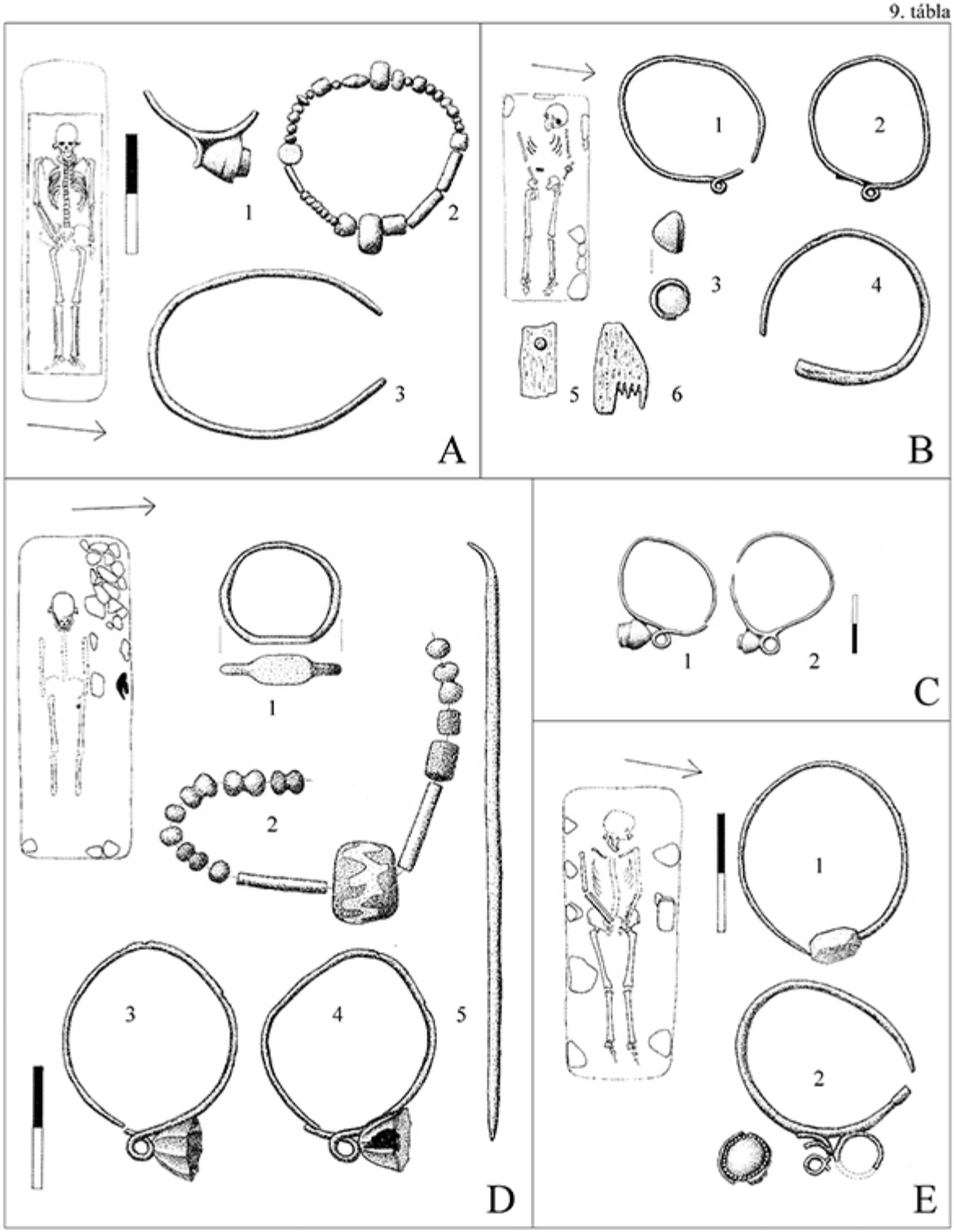

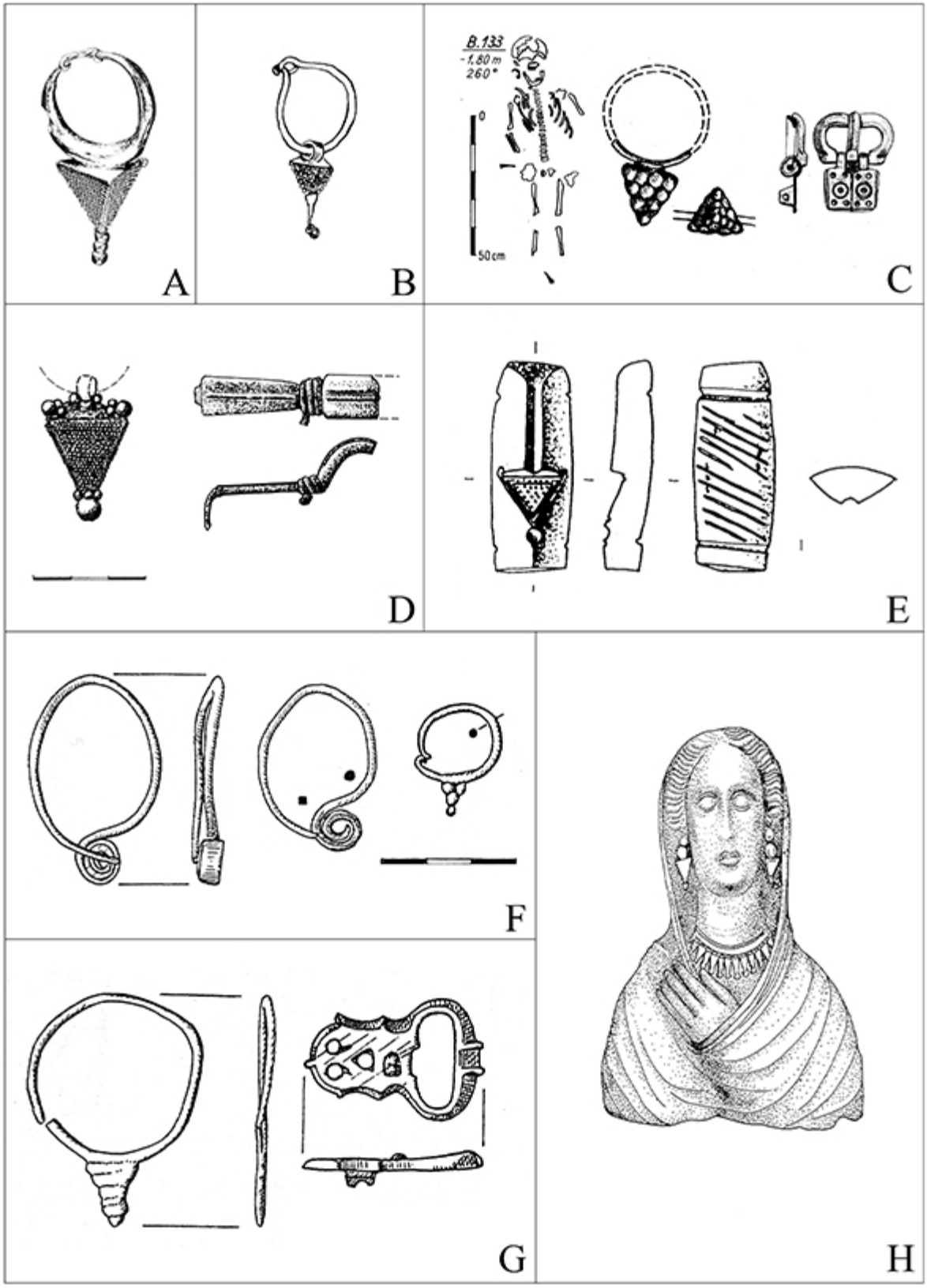
8. tábla

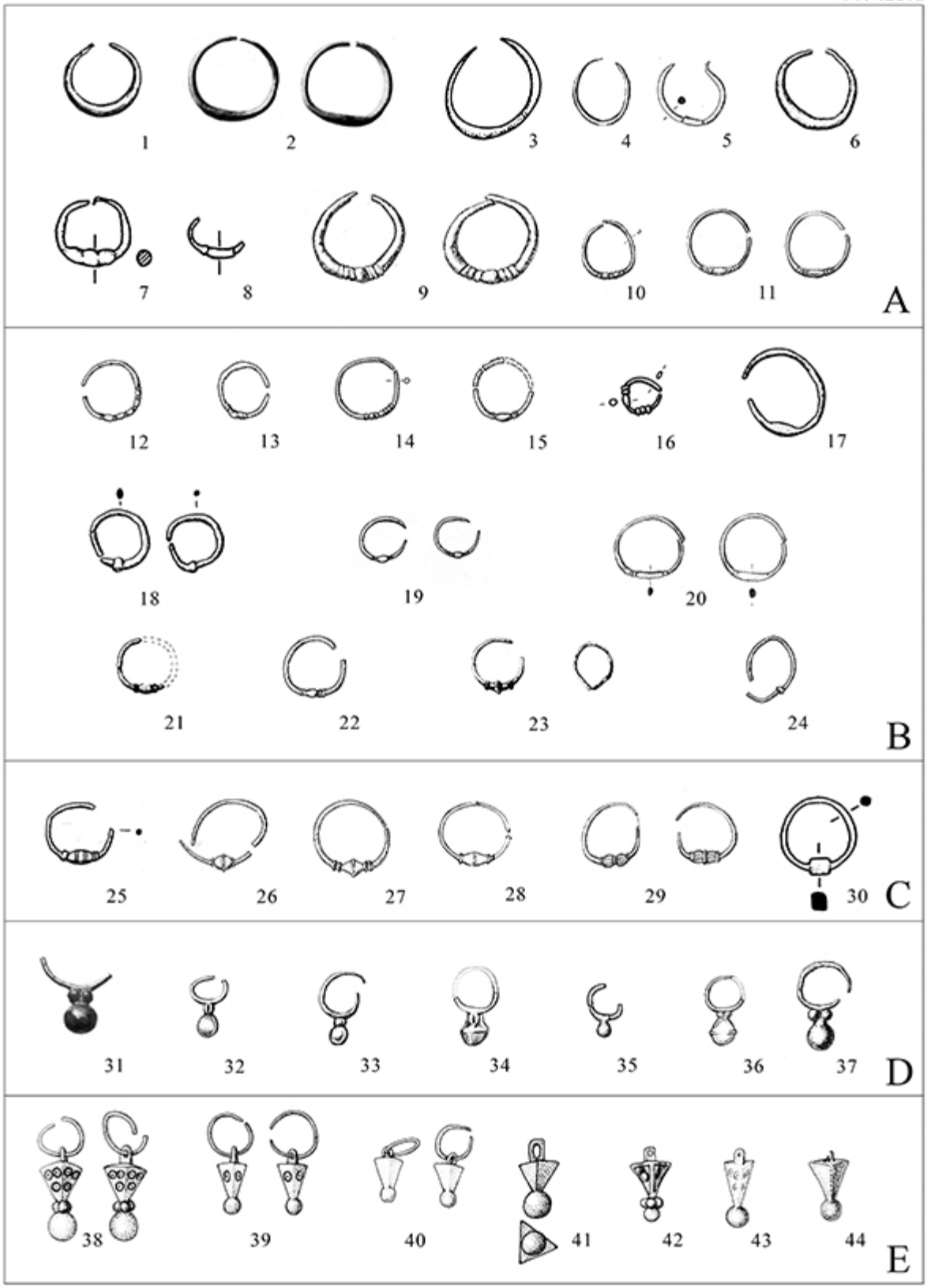
9. tábla

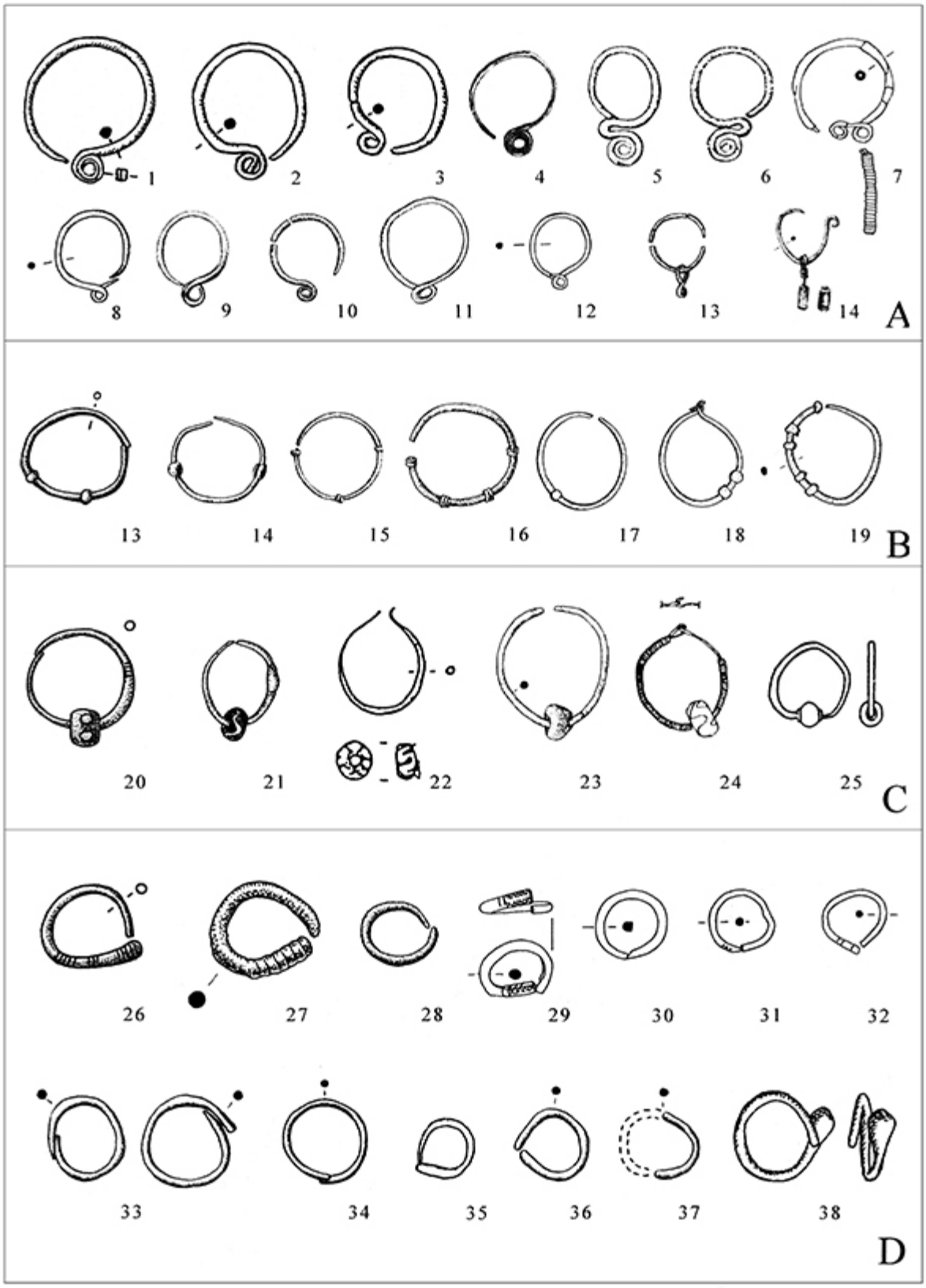

dc_1440_17

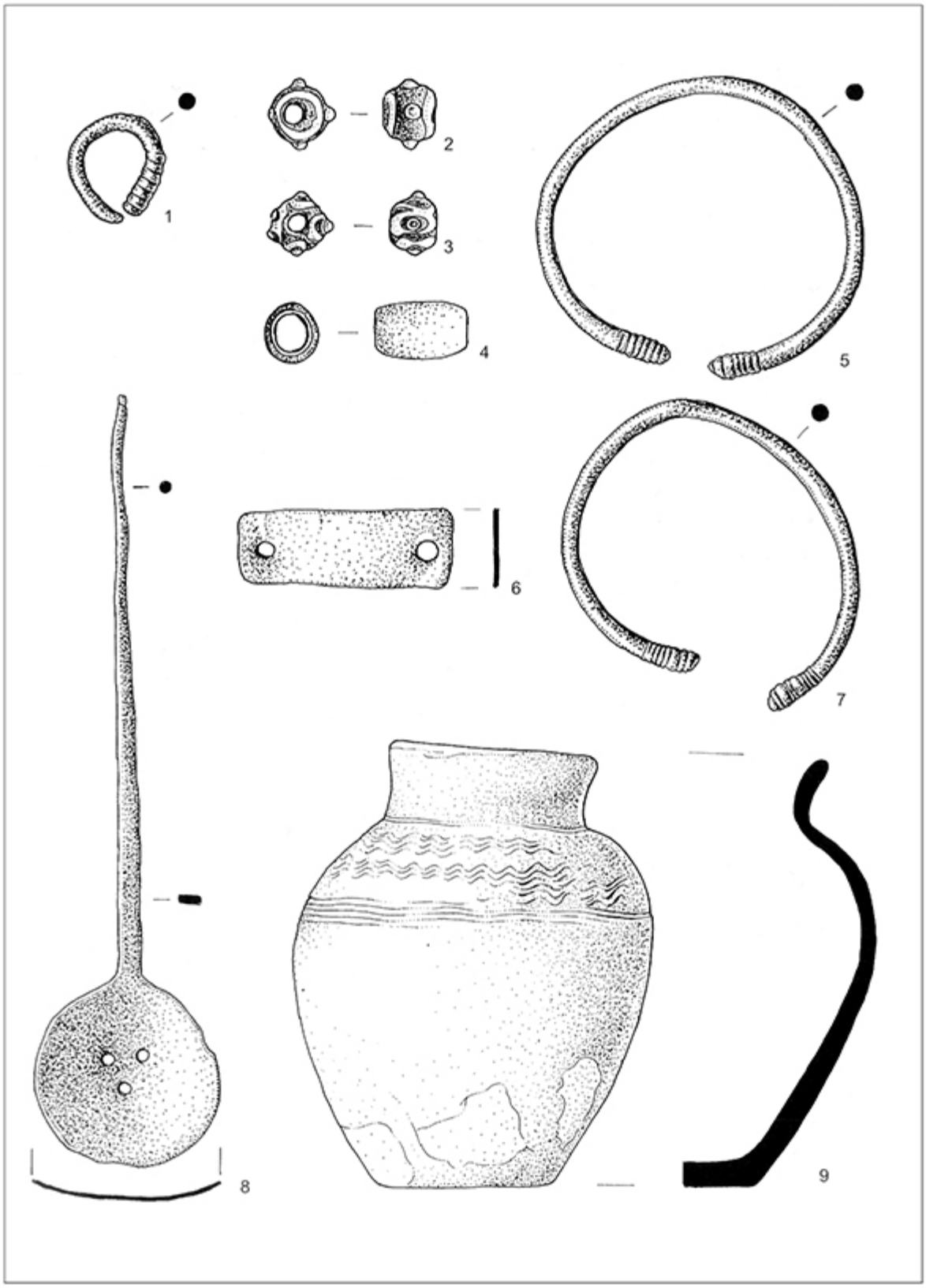
11. tábla

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
A
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
B
25
26
27
28
29
30
C
31
32
33
34
35
36
37
D
38
39
40
41
42
43
44
E

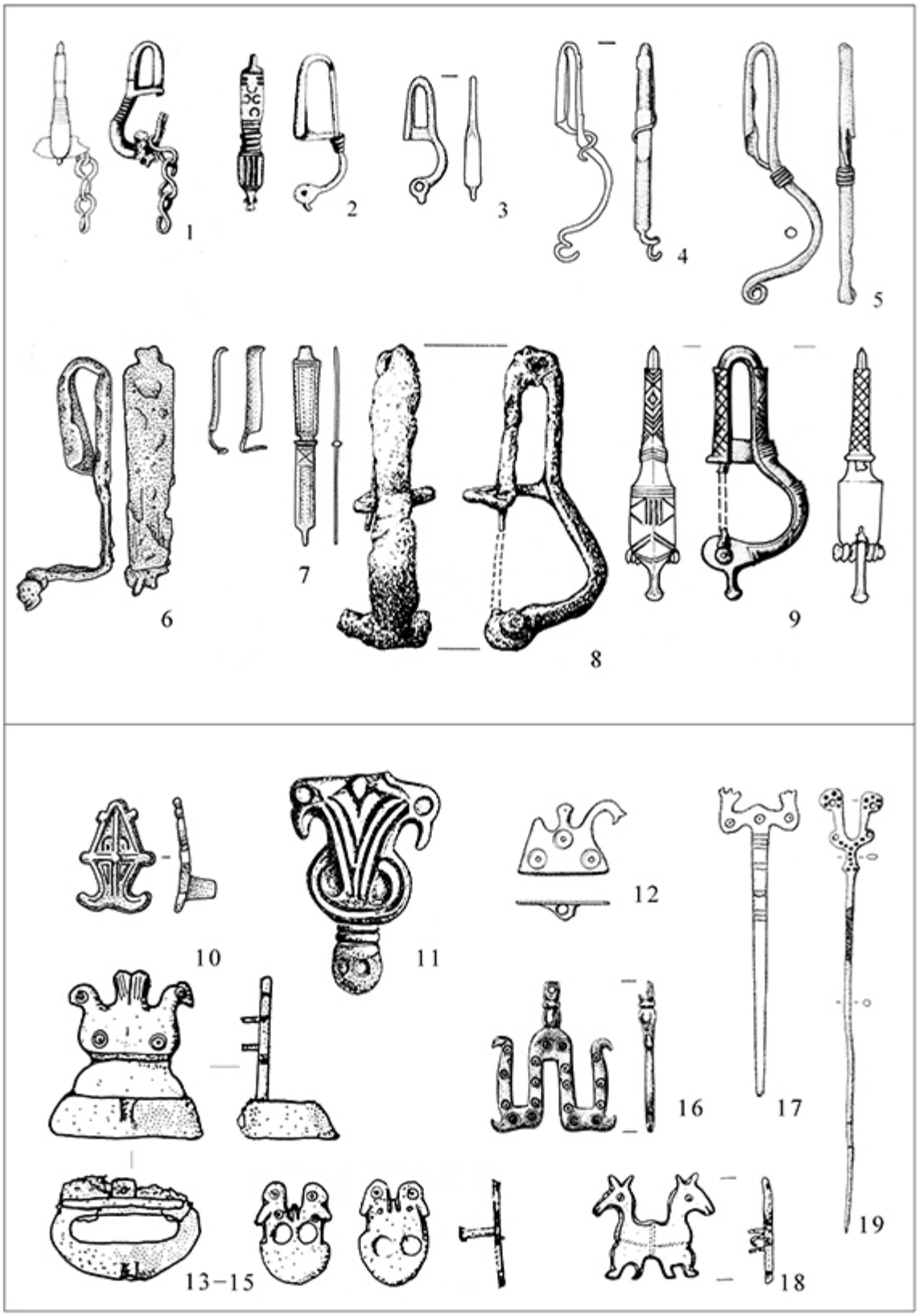

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
A
13
14
15
16
17
18
19
B
20
21
22
23
24
25
C
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
D

12. tábla.jpg

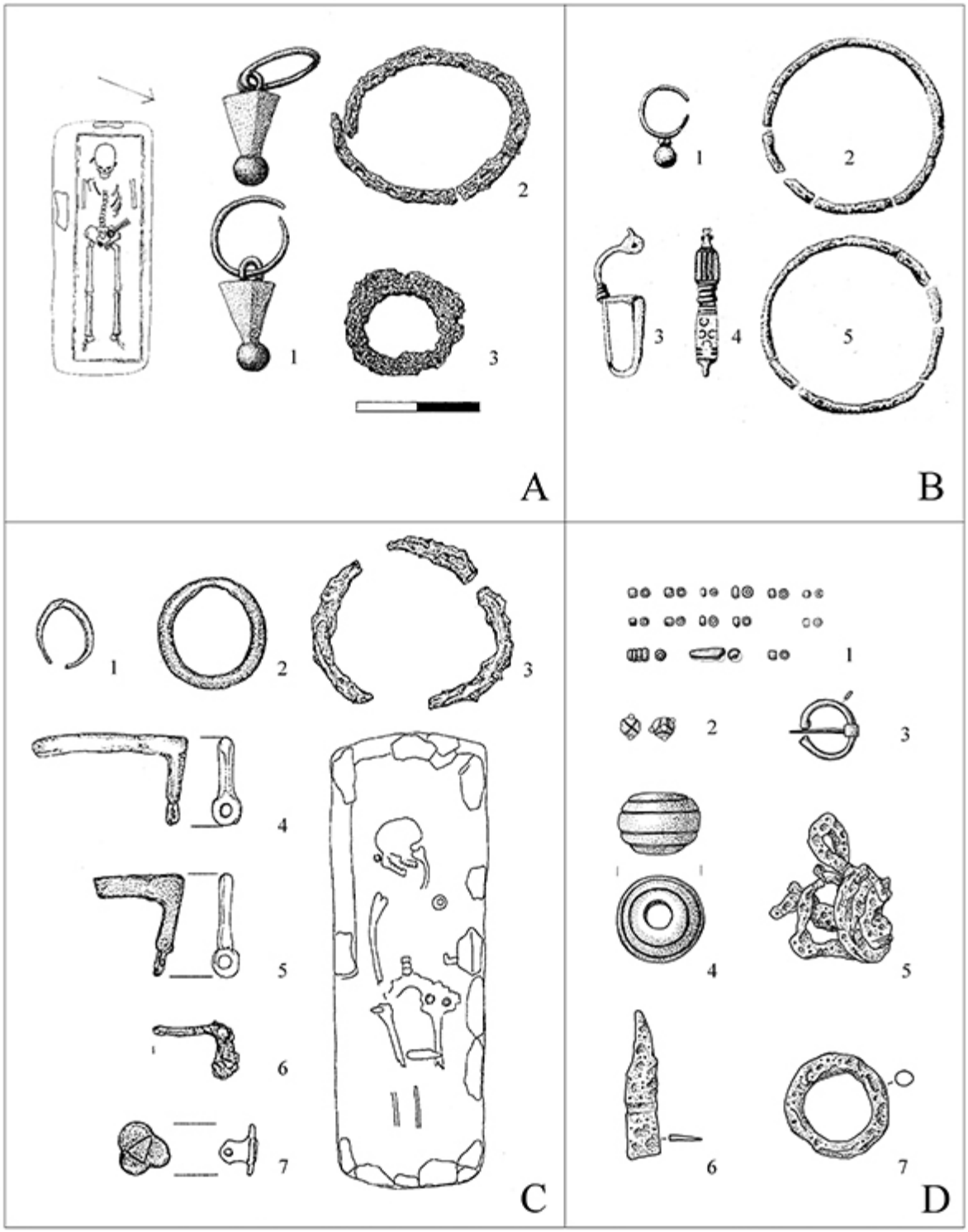
dc_1440_17

13. tábla.jpg

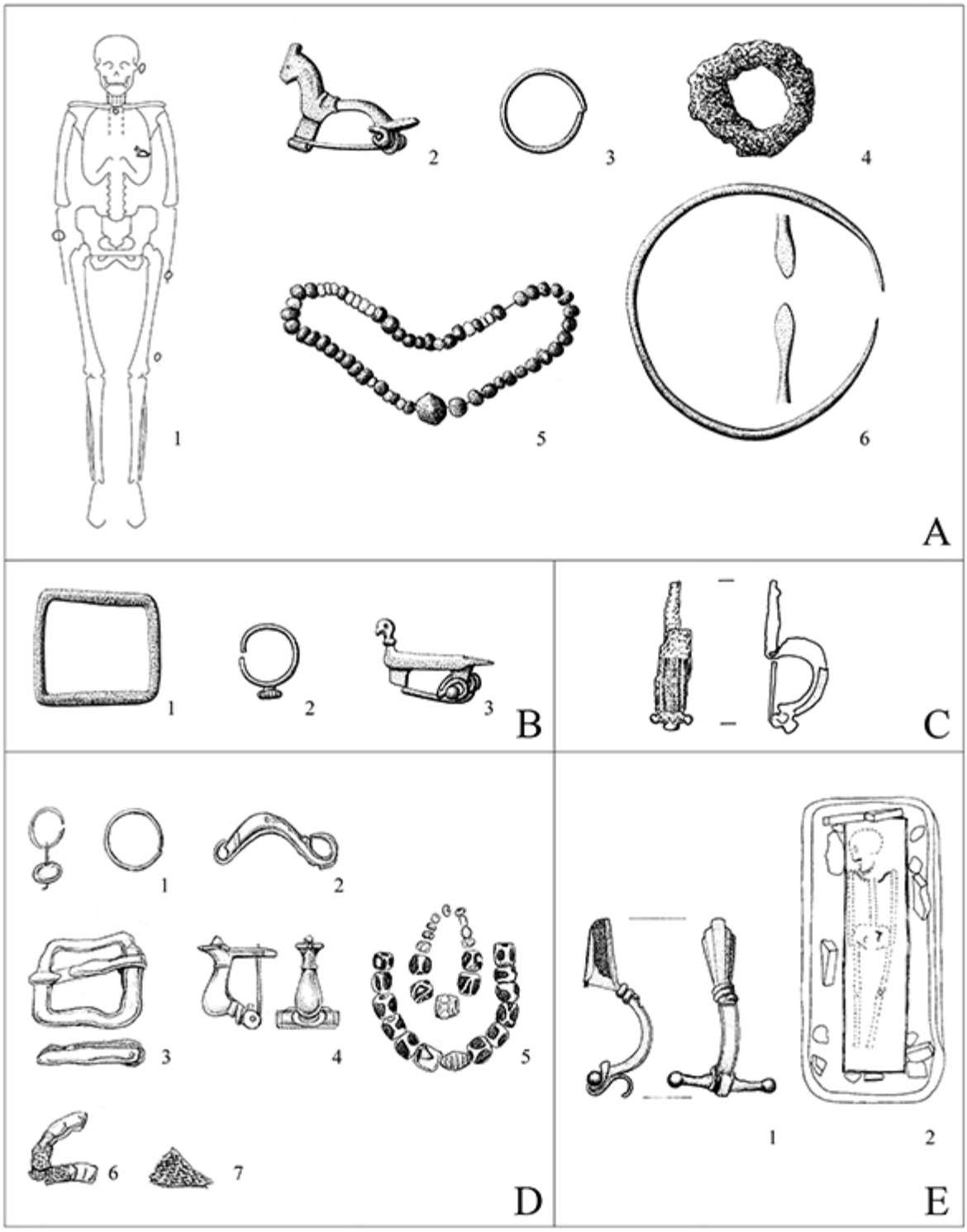

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13–15
16
17
18
19

15.tábla

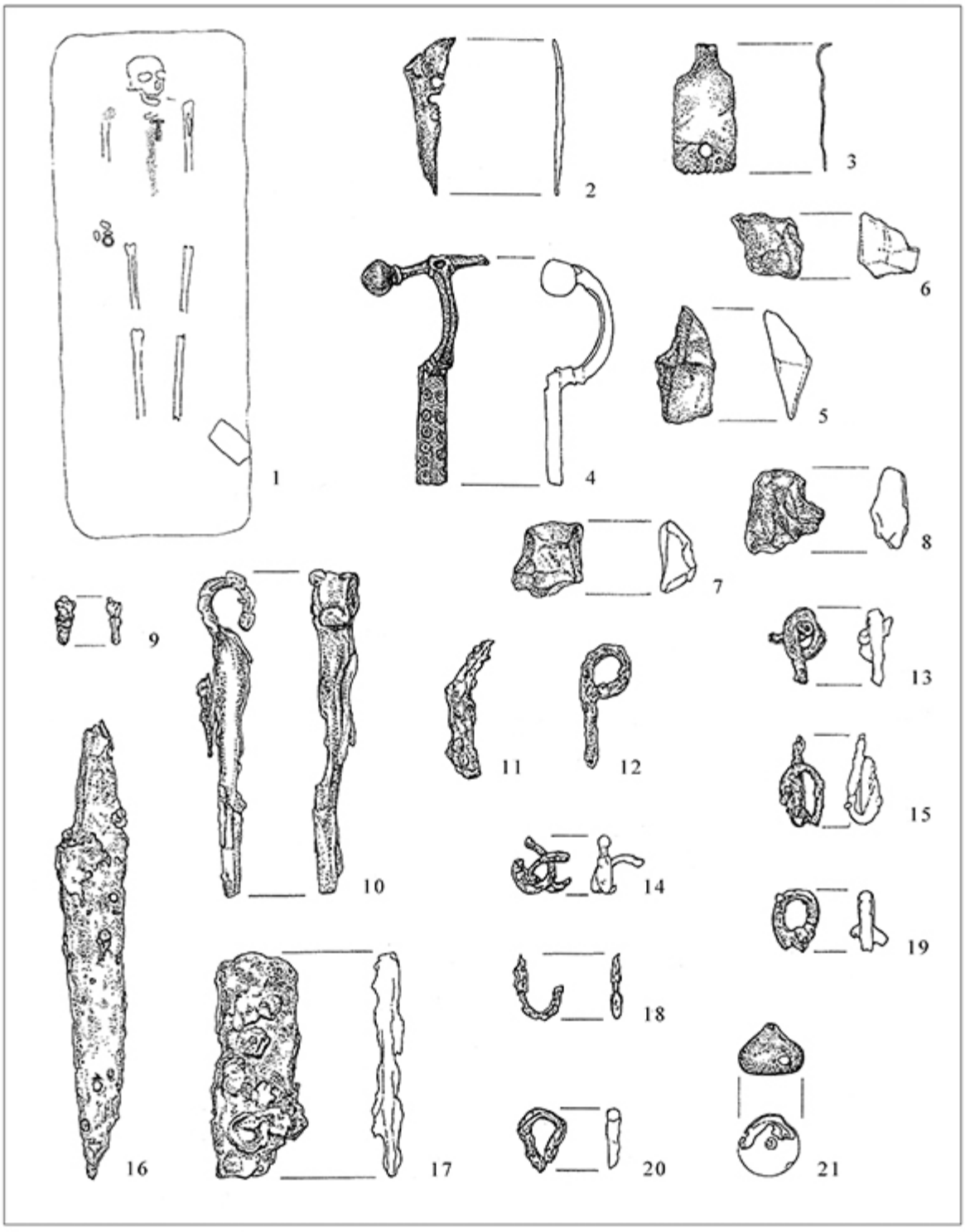

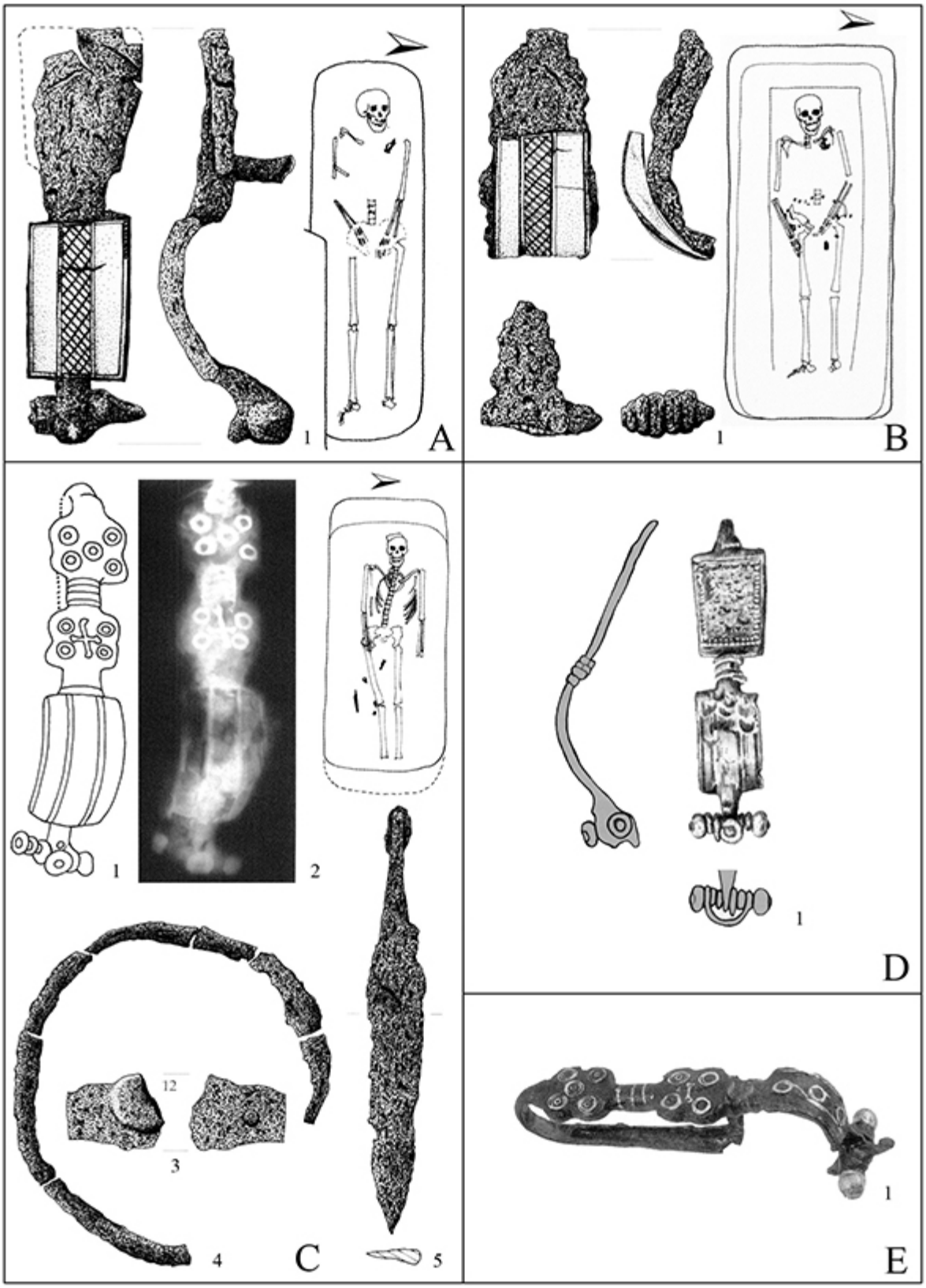
15. tábla .jpg

16. tábla

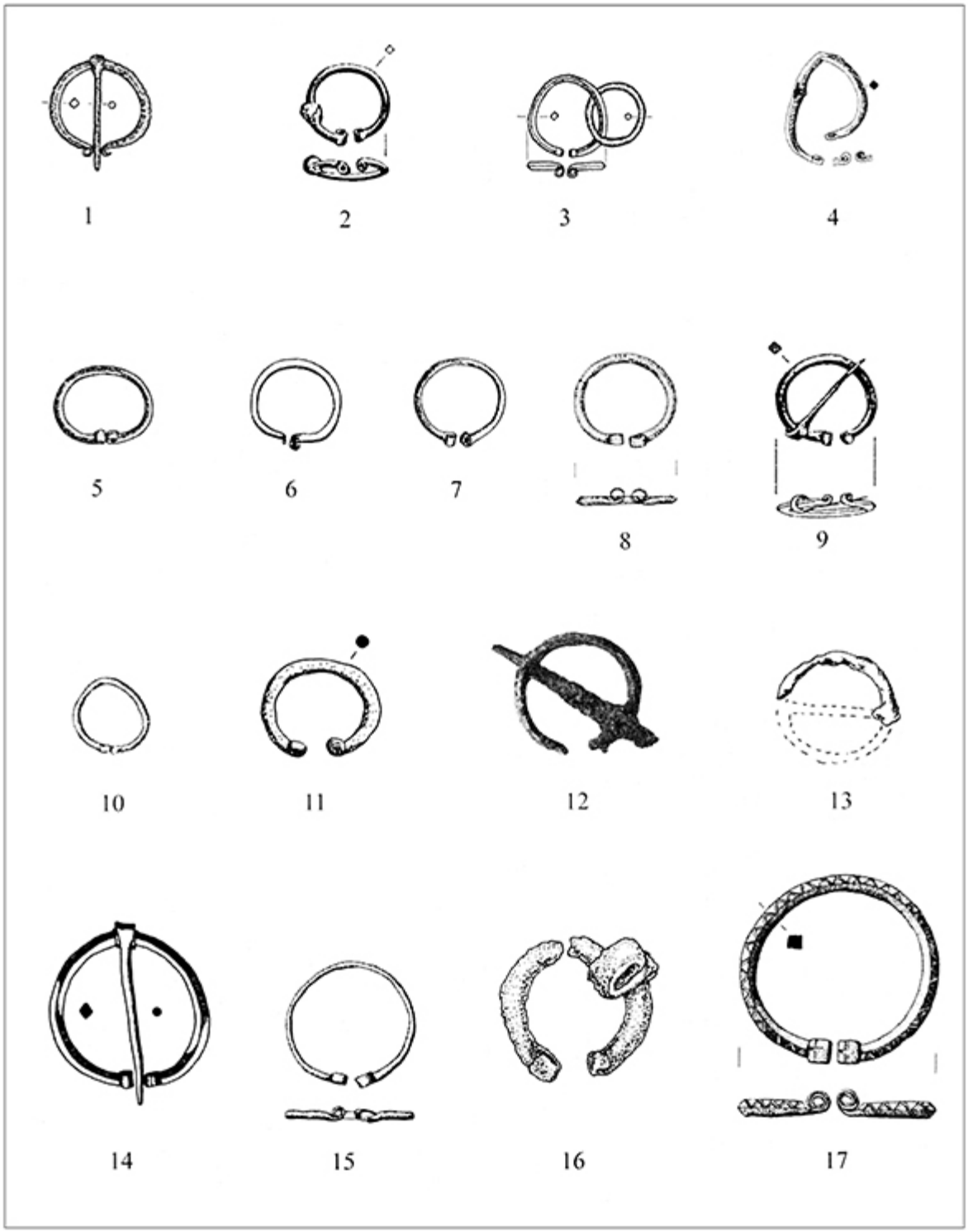

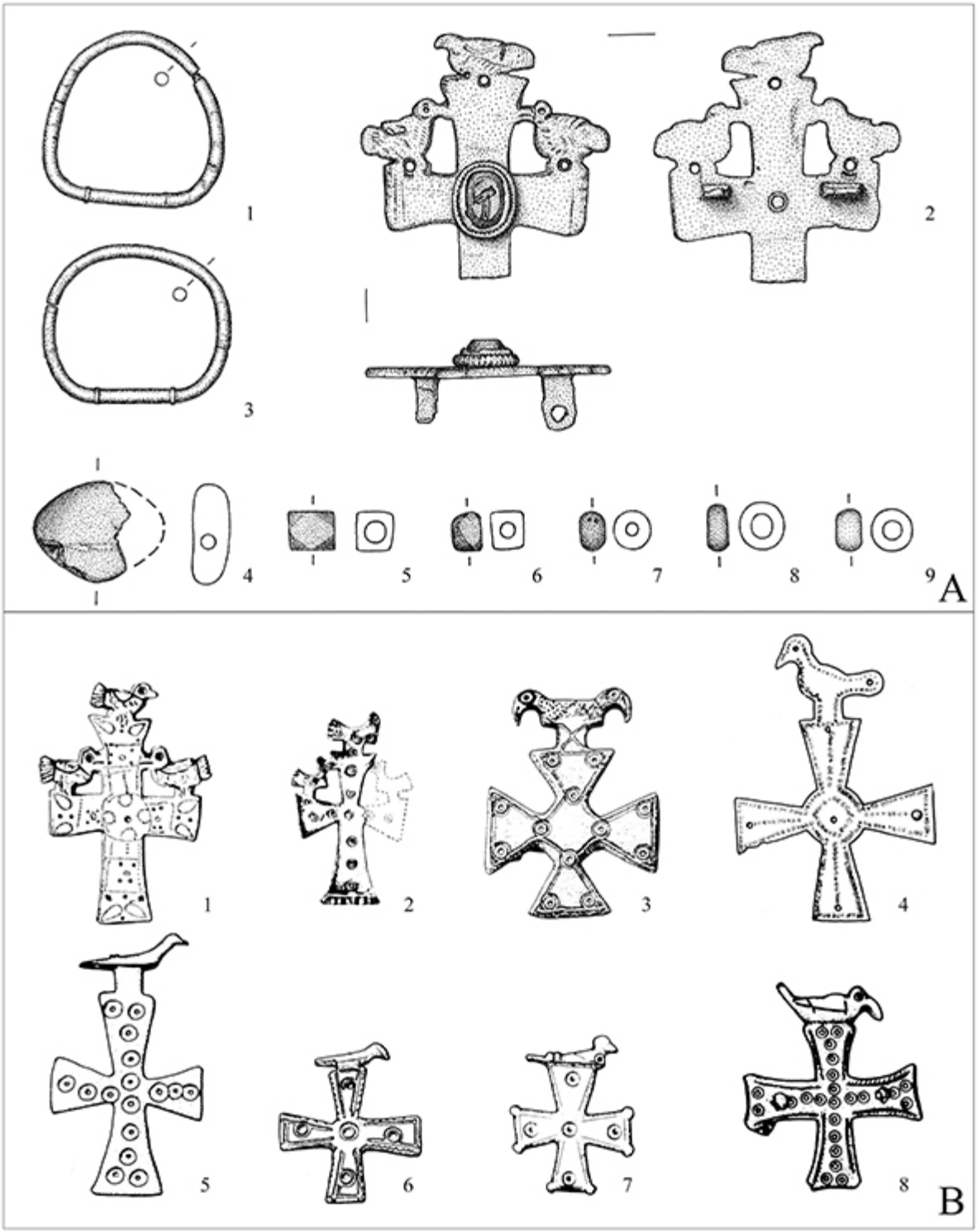
17. tábla

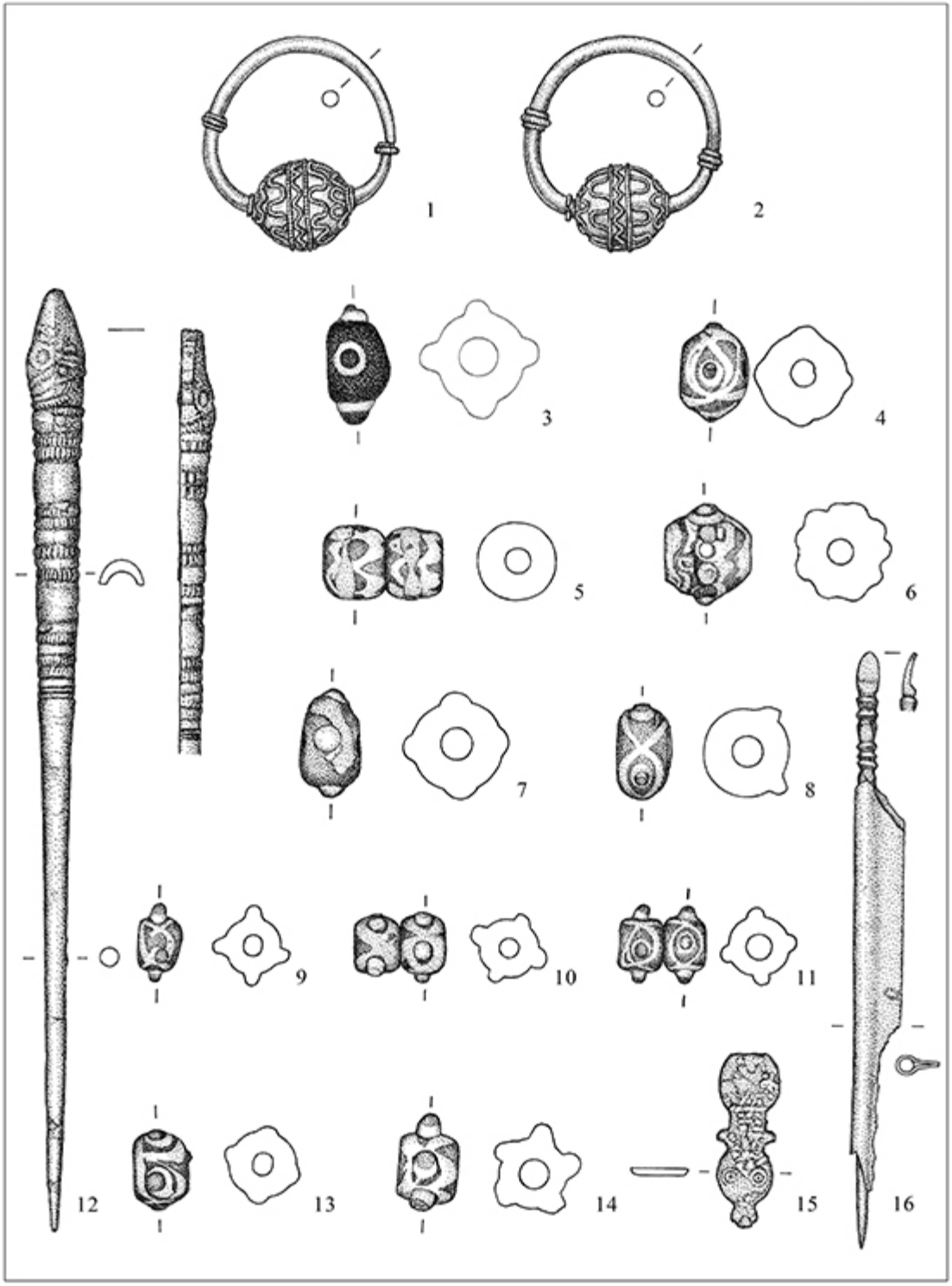

A
1
B
1
C
1
2
3
4
5
D
1
E
1

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

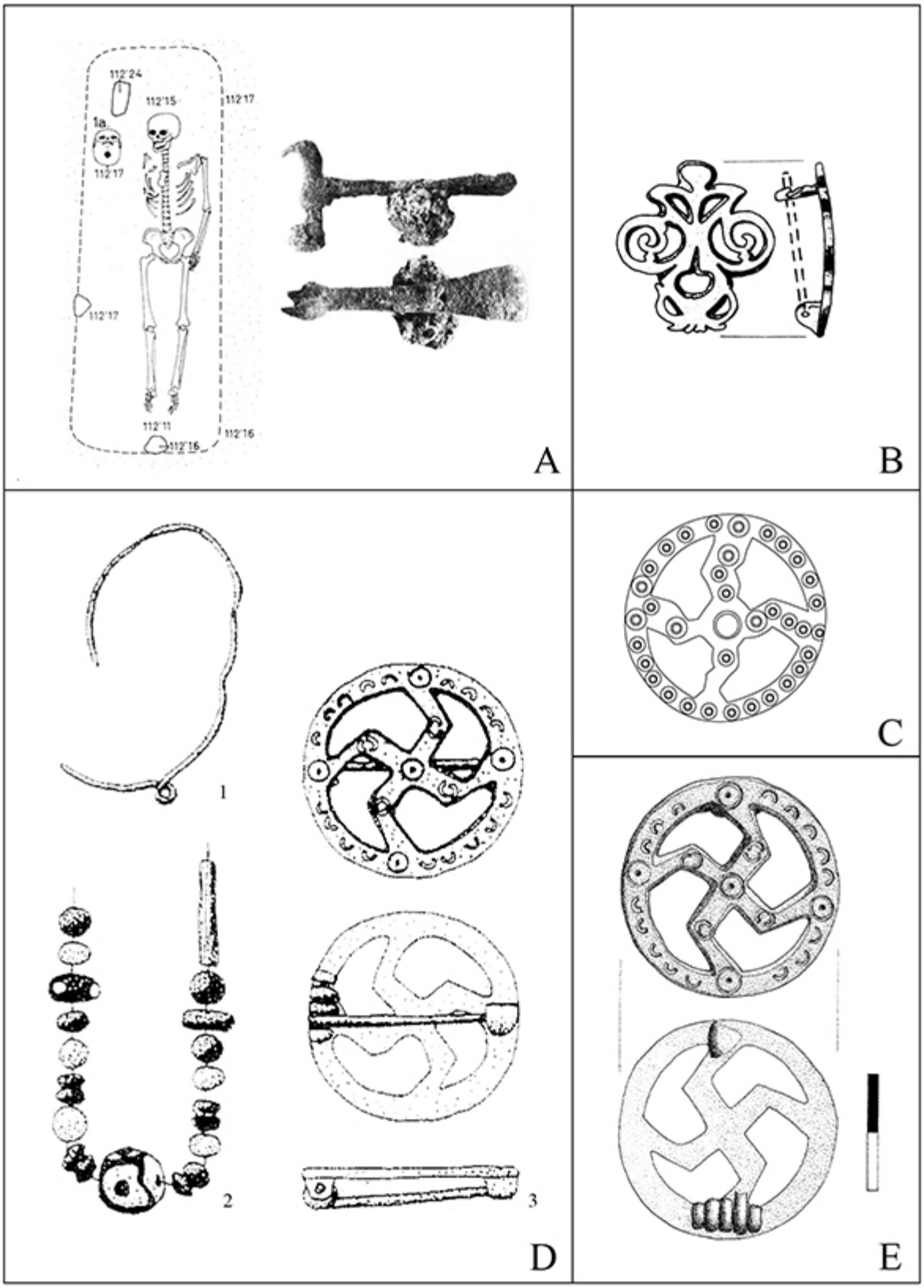

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

1
2
3
4
5
6
7
8
9
A
1
2
3
4
5
6
7
8
B

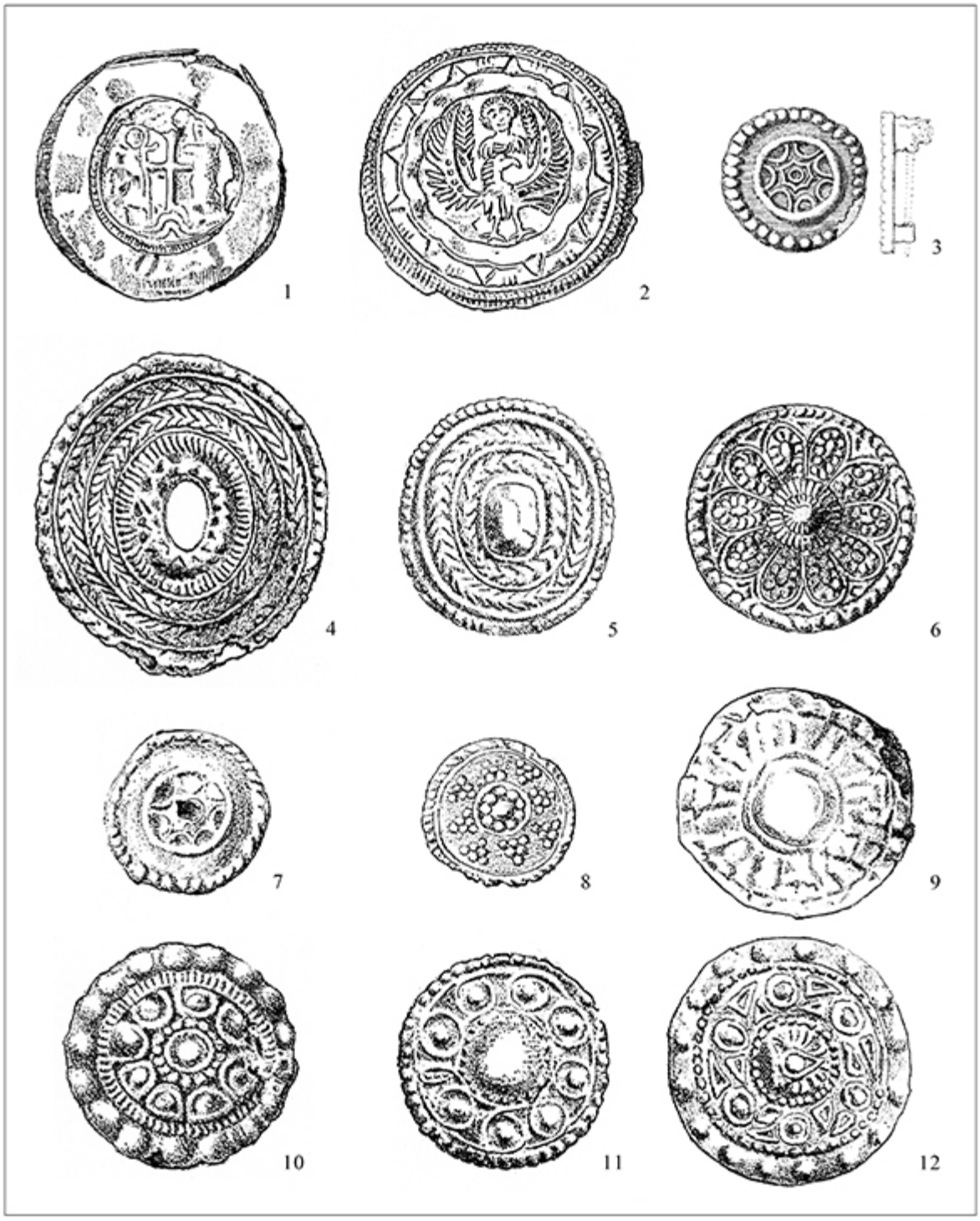
22. tábla

22. tábla.jpg

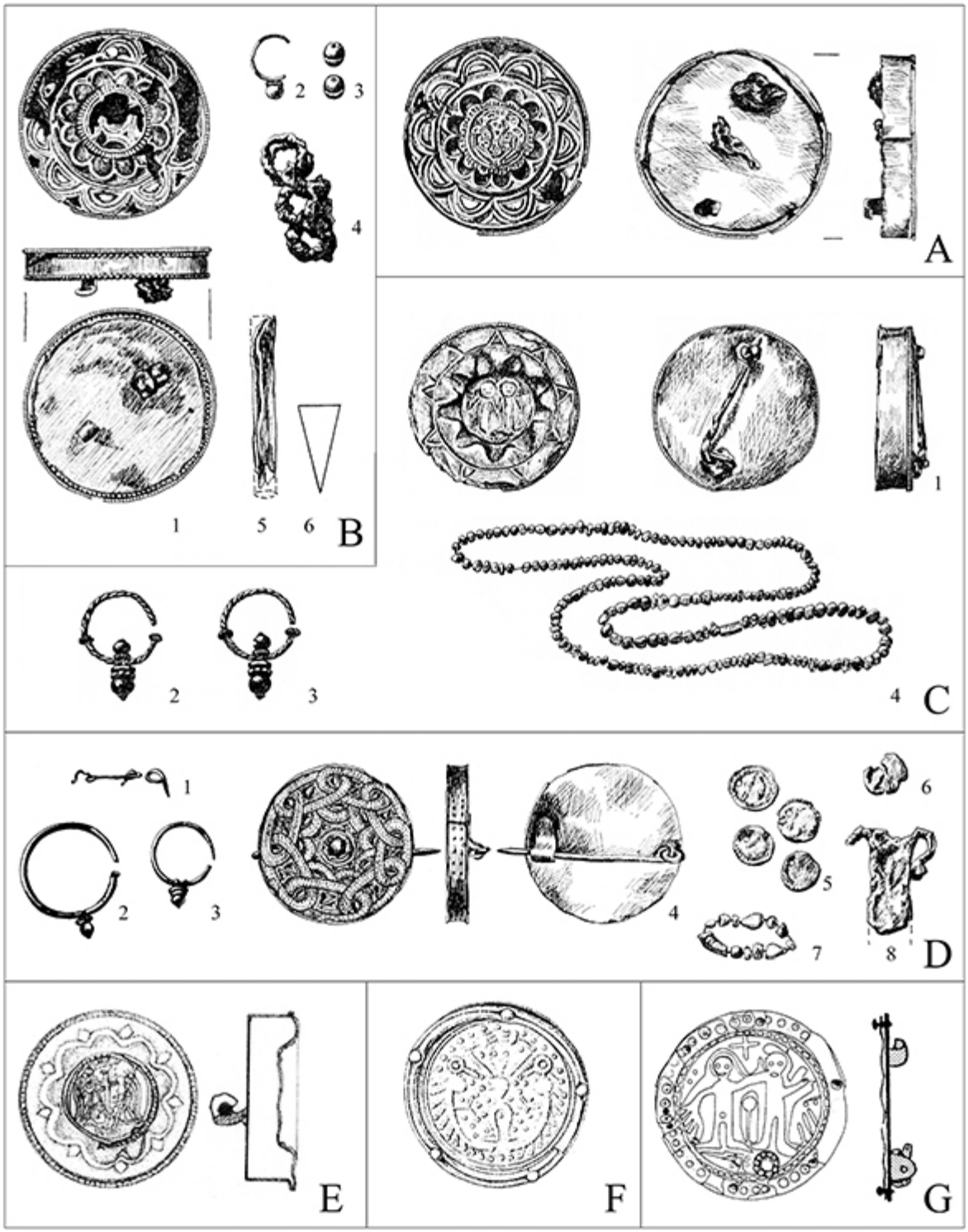

112'24
112'15
112'17
1a
112'17
112'17
112'11
112'16
112'16
A
B
1
2
3
D
C
E

dc_1440_17

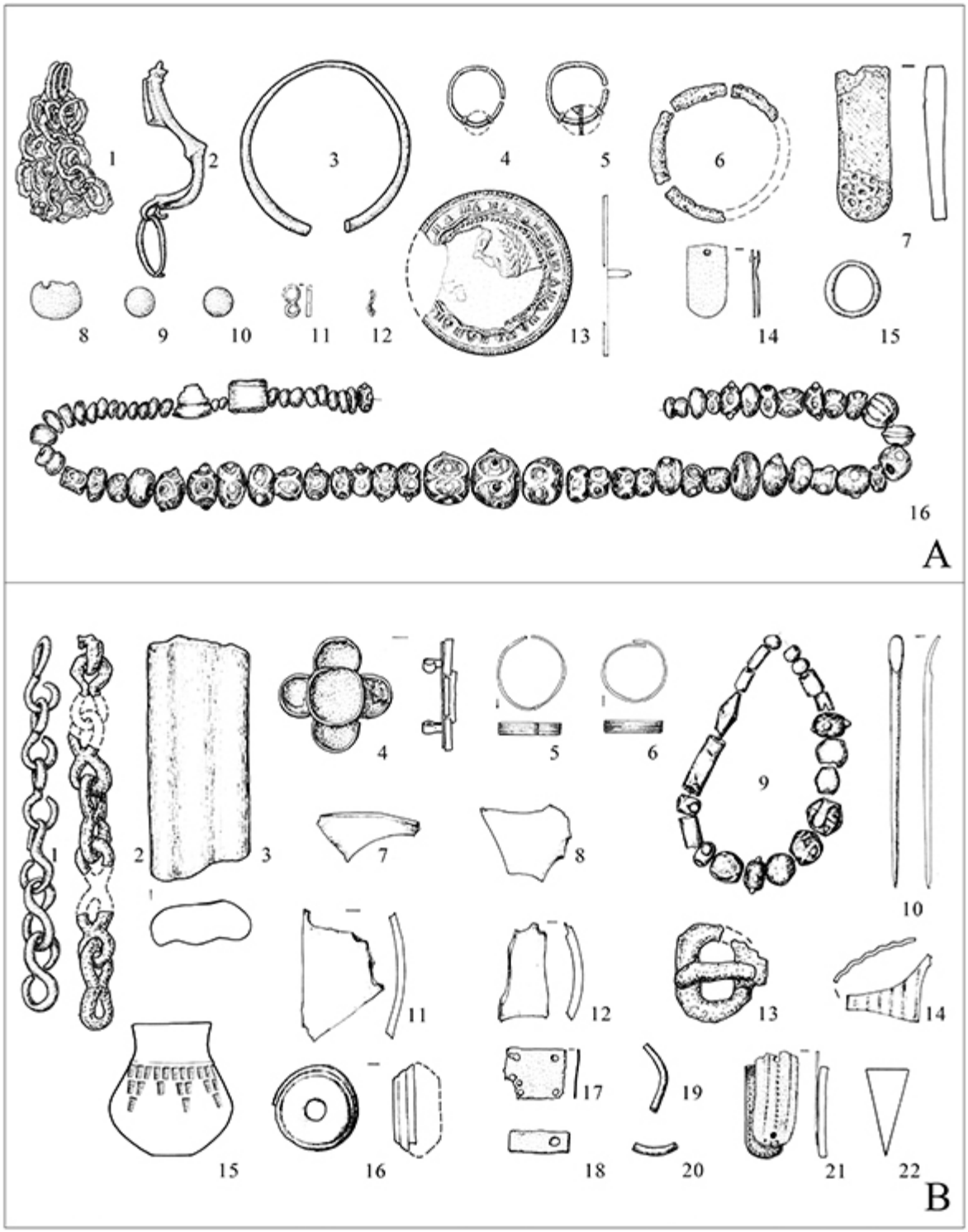

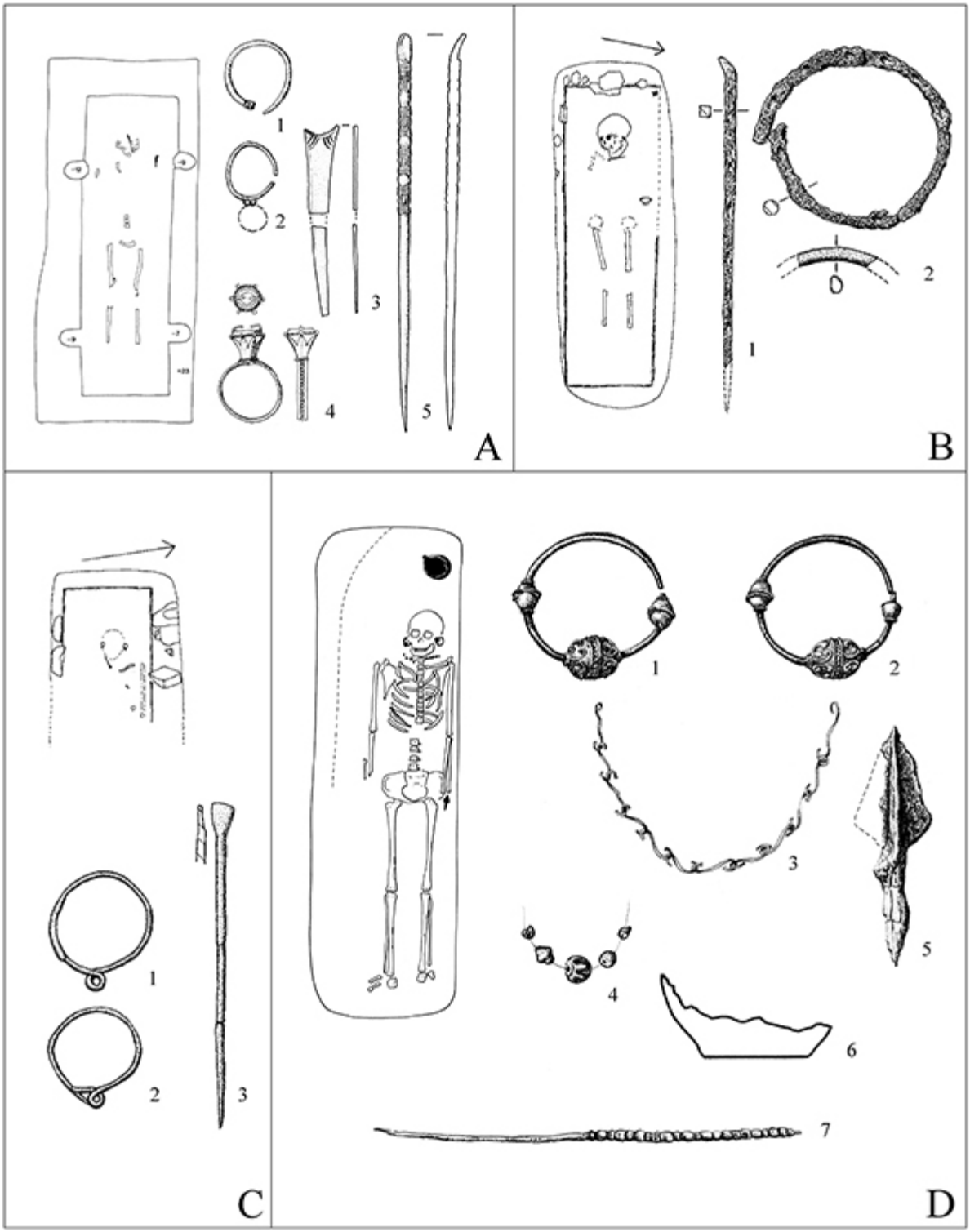
24. tábla.jpg

25. tábla

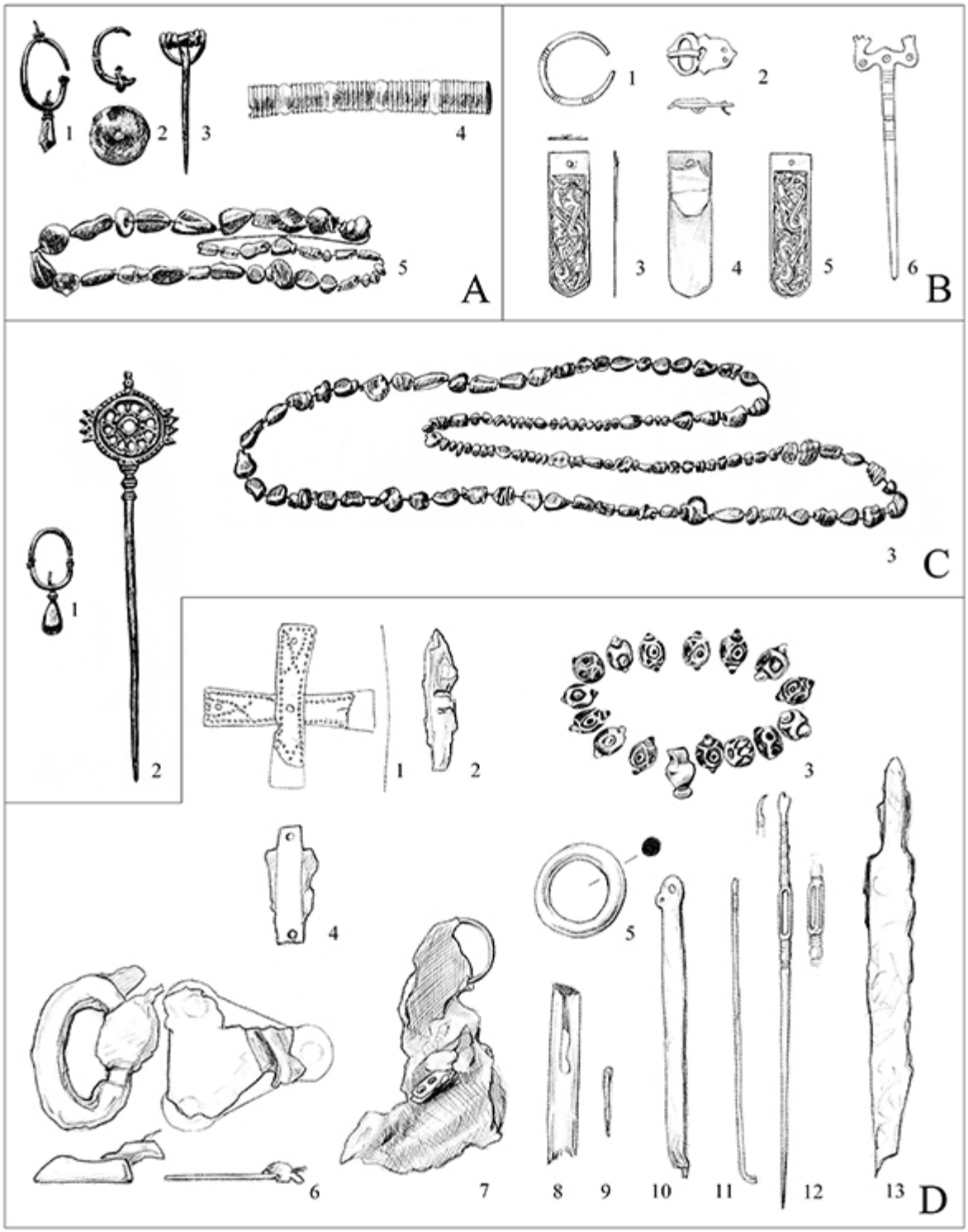

dc_1440_17

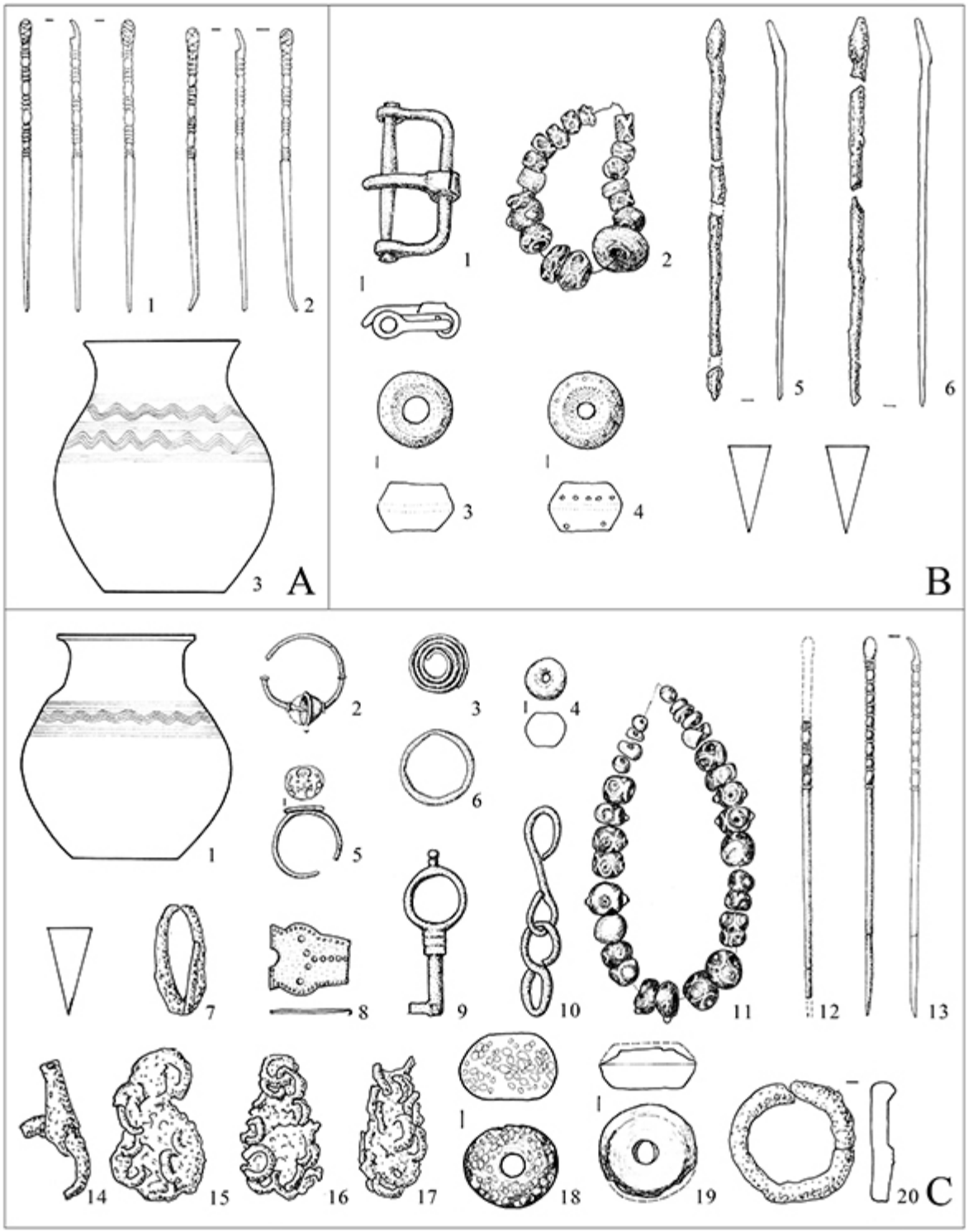

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
A
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
B

A
B
C
D

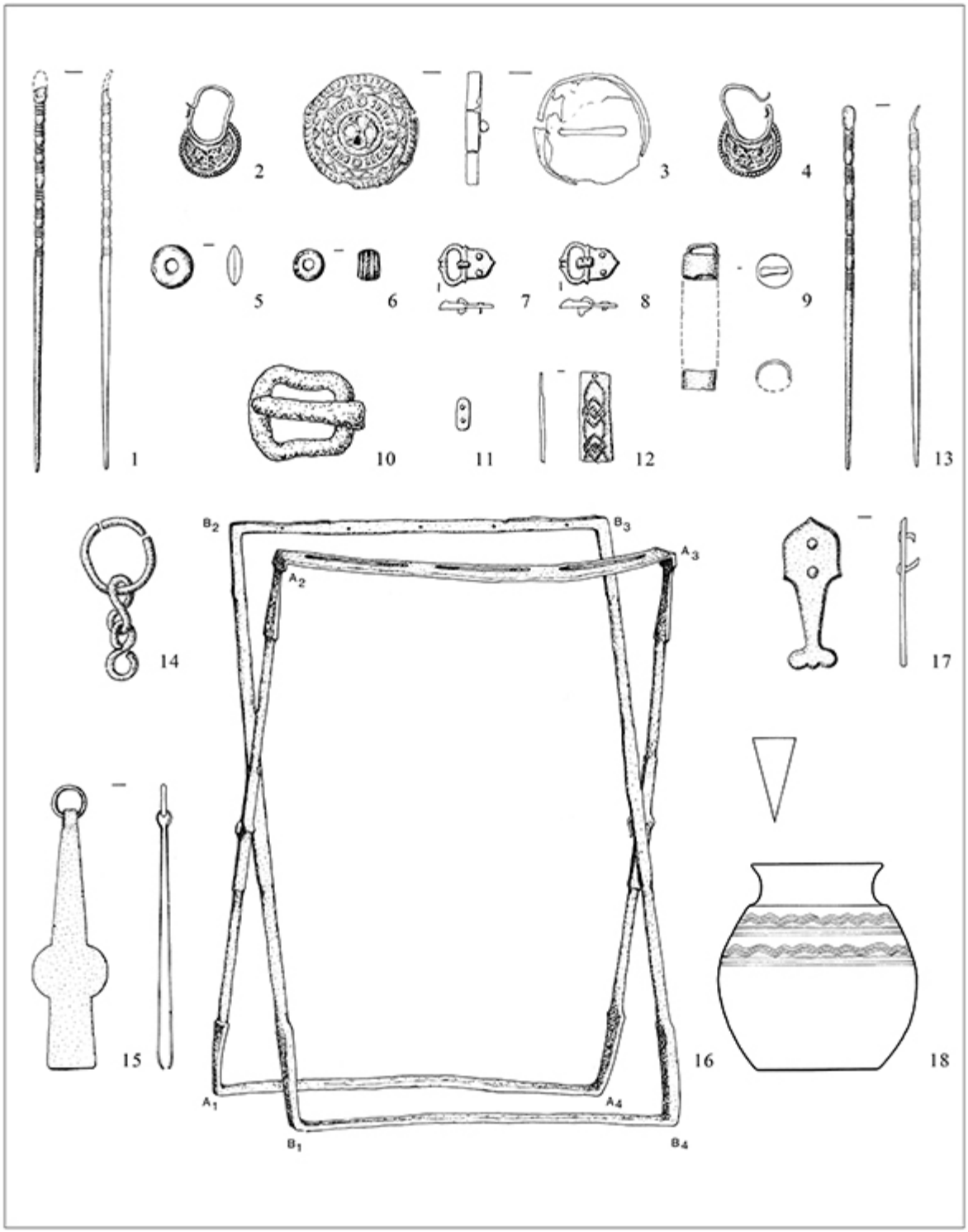
28. tábla

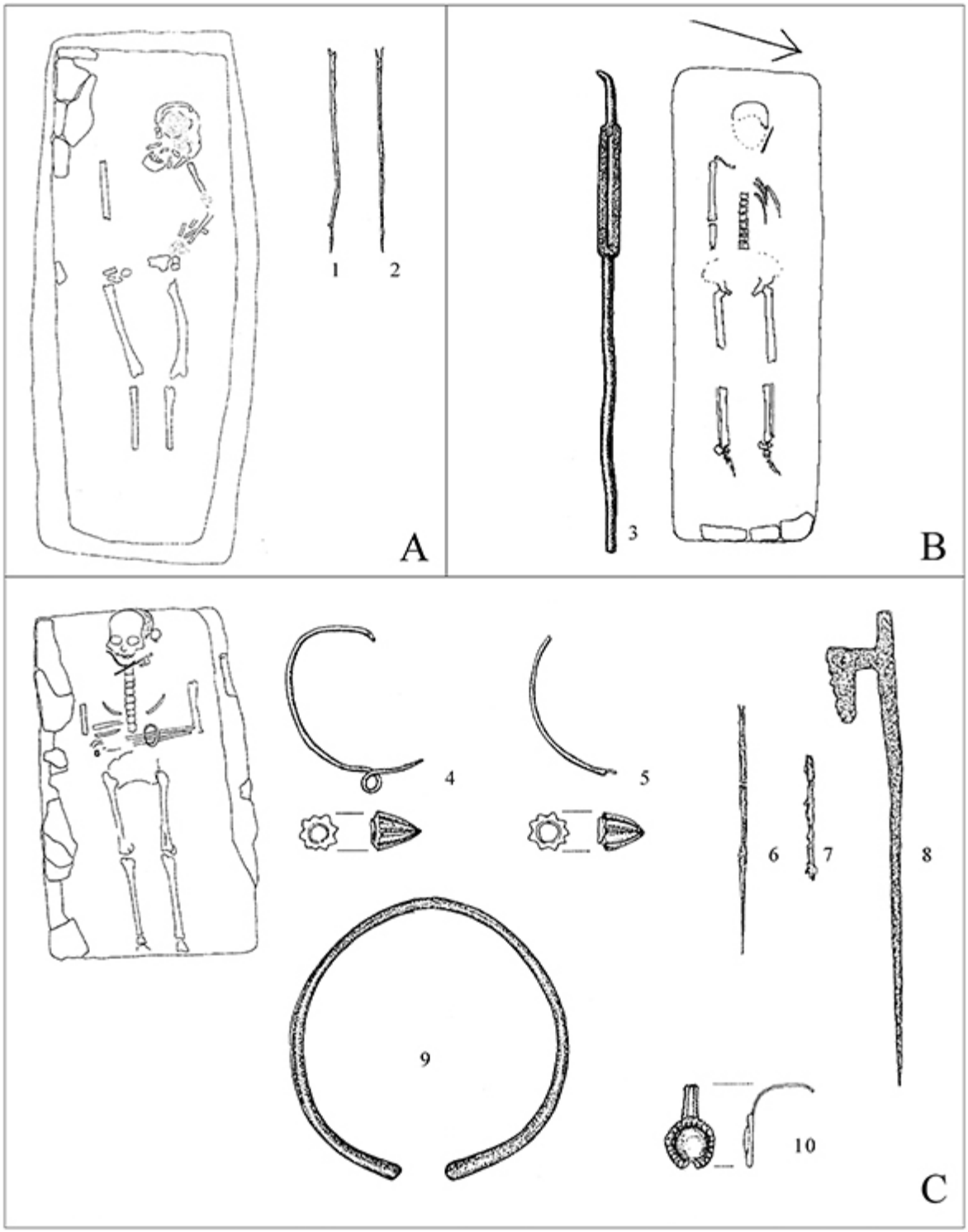
29. tábla

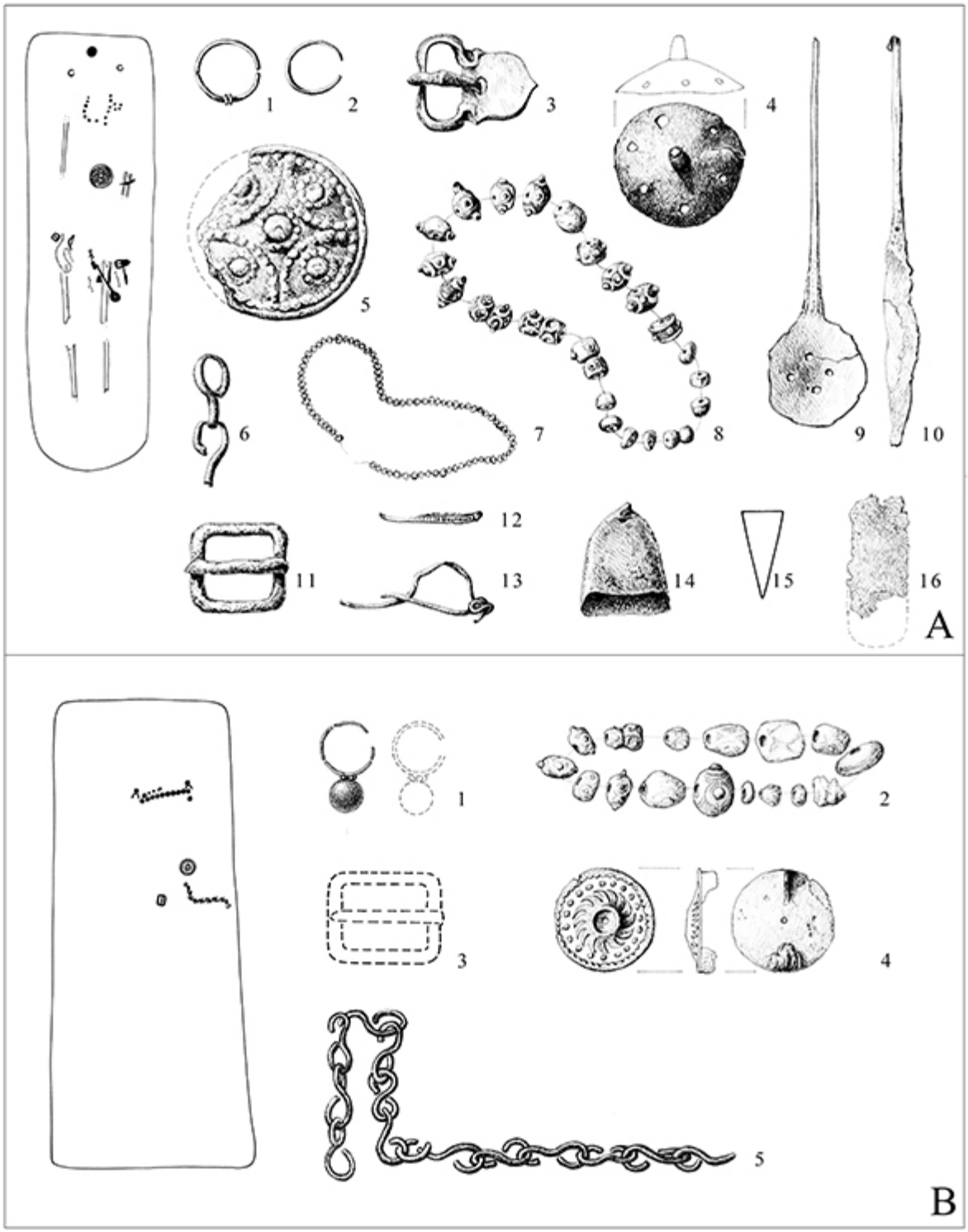

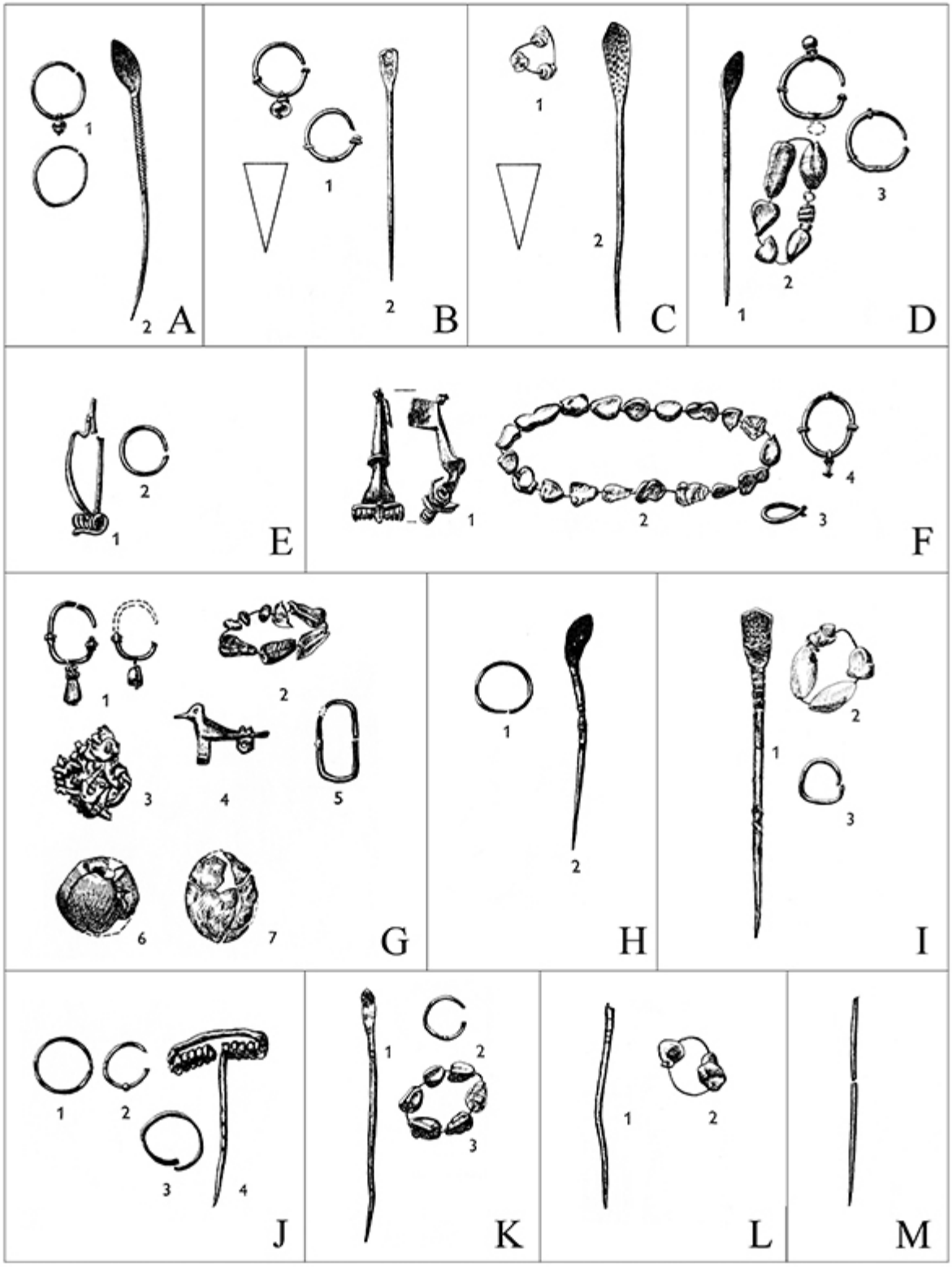
dc_1440_17

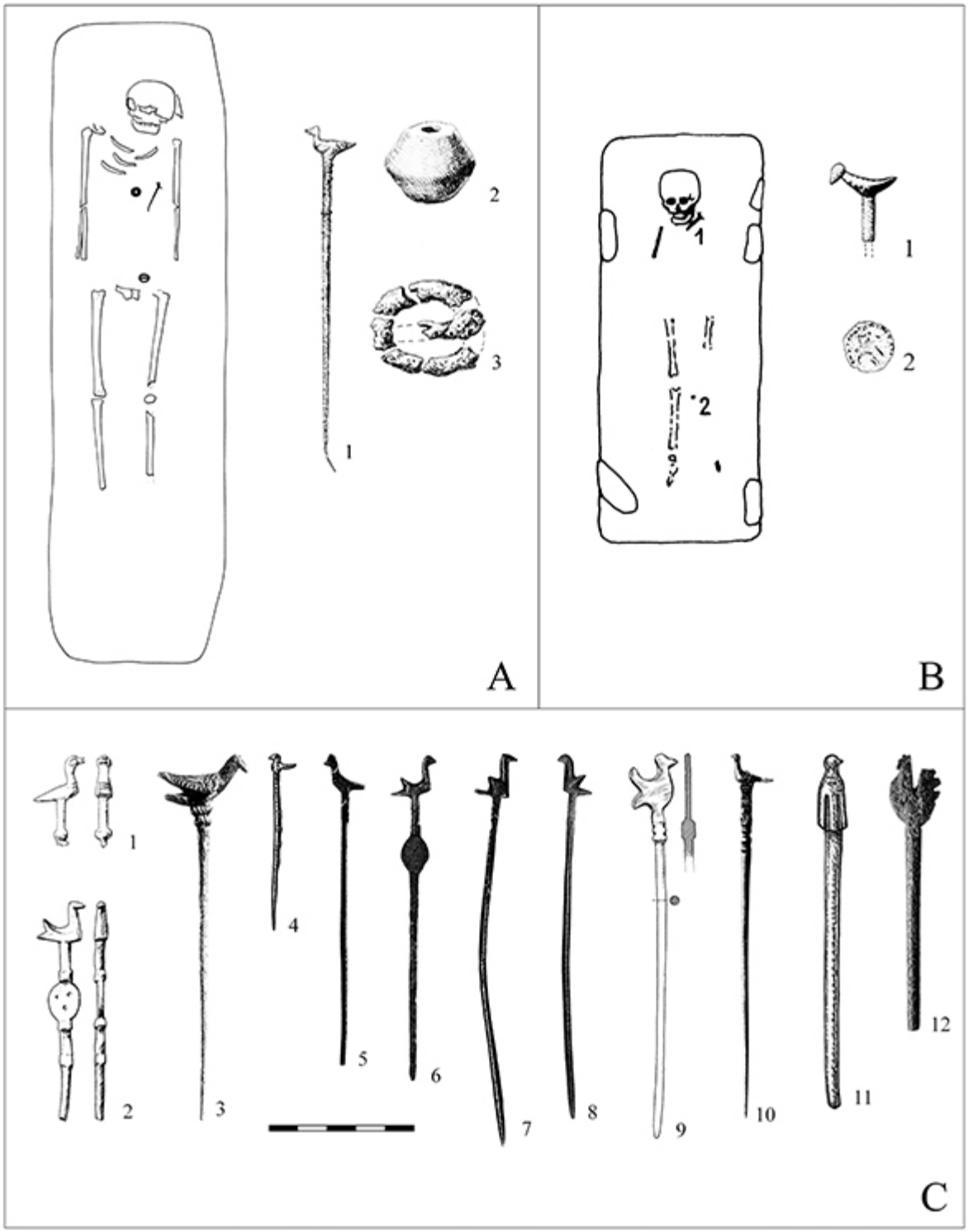
31. tábla

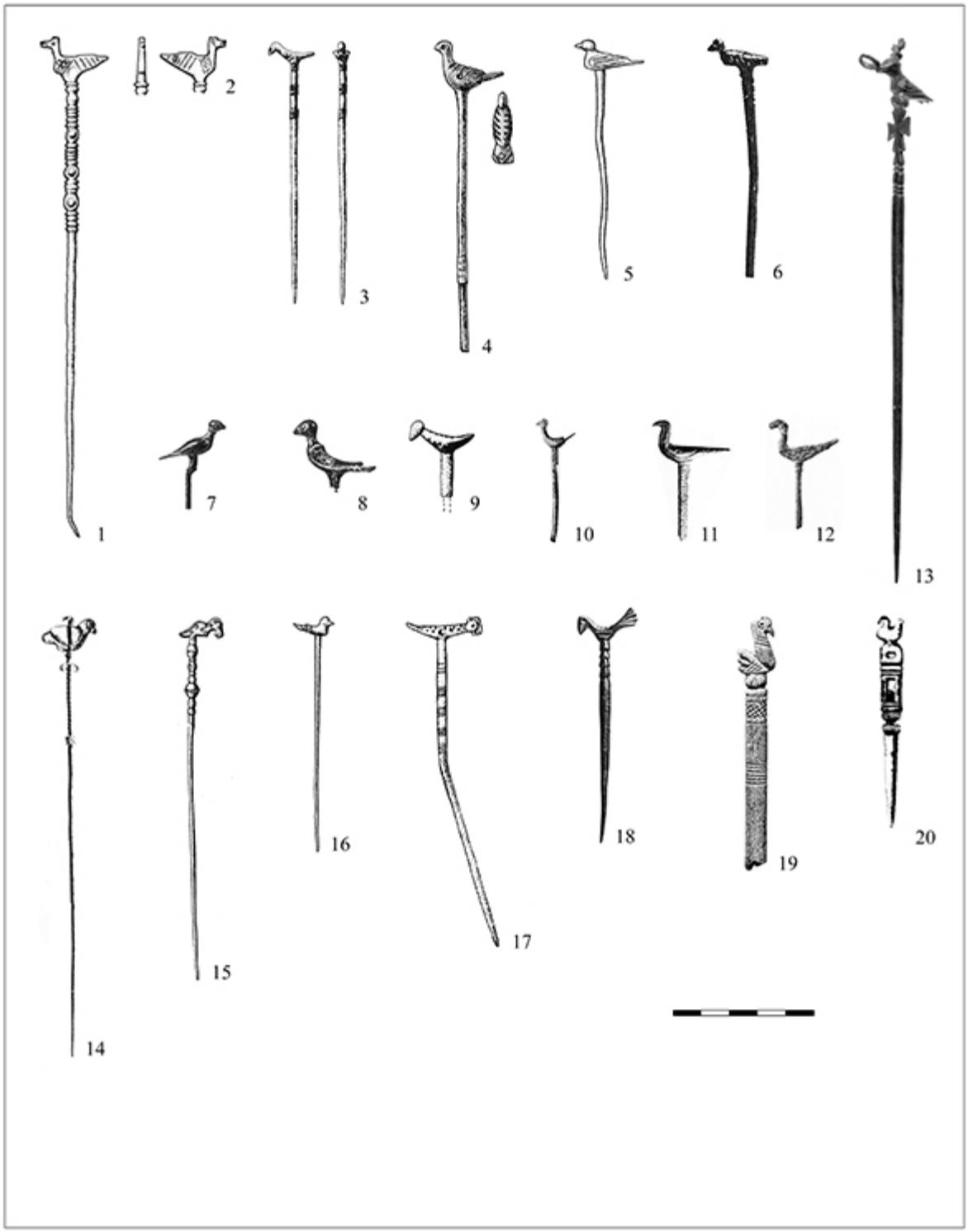

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
A
1
2
3
4
5
B

A
B
C
D
E
F
G
H
I
J
K
L
M

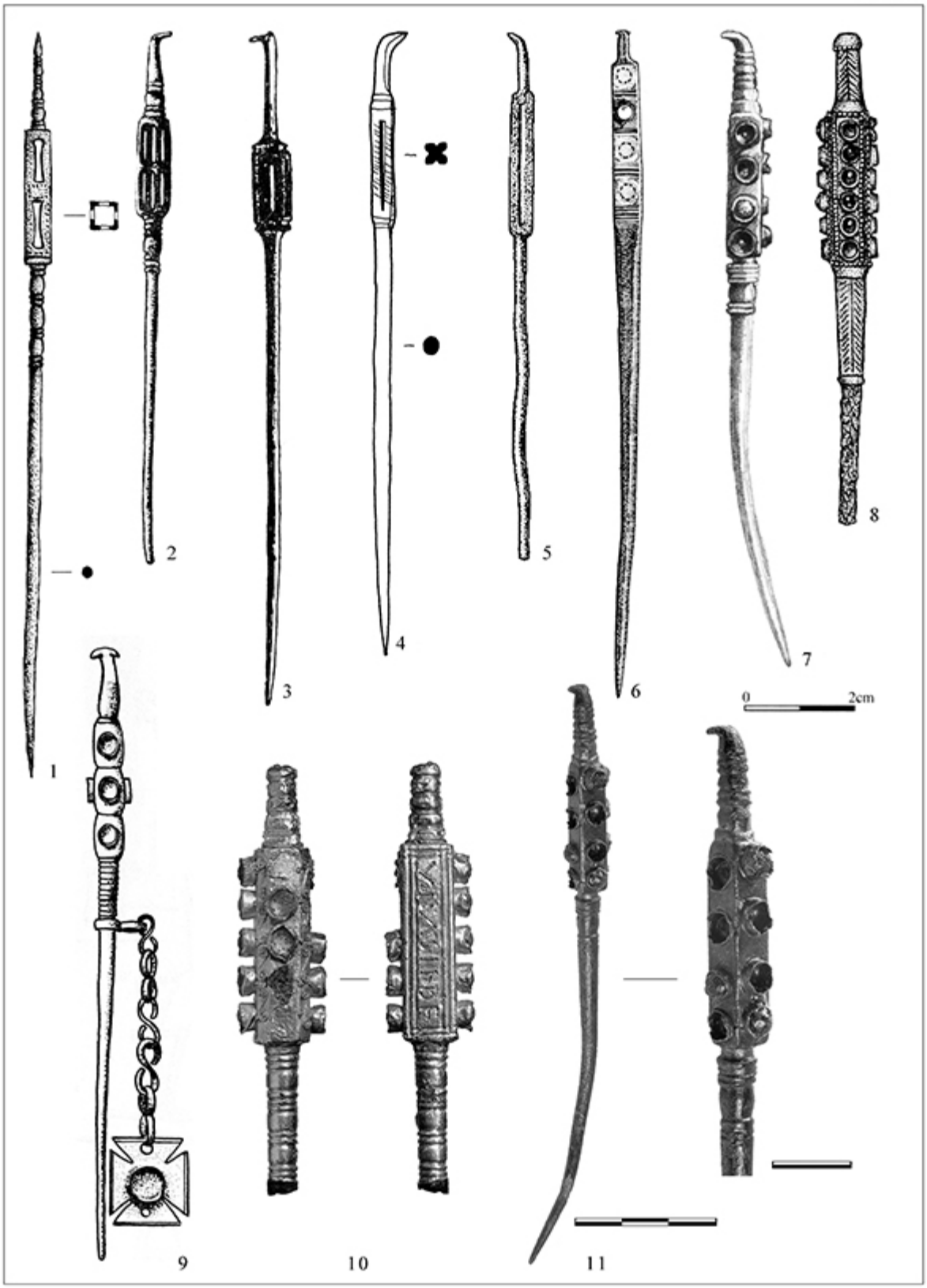
34. tábla

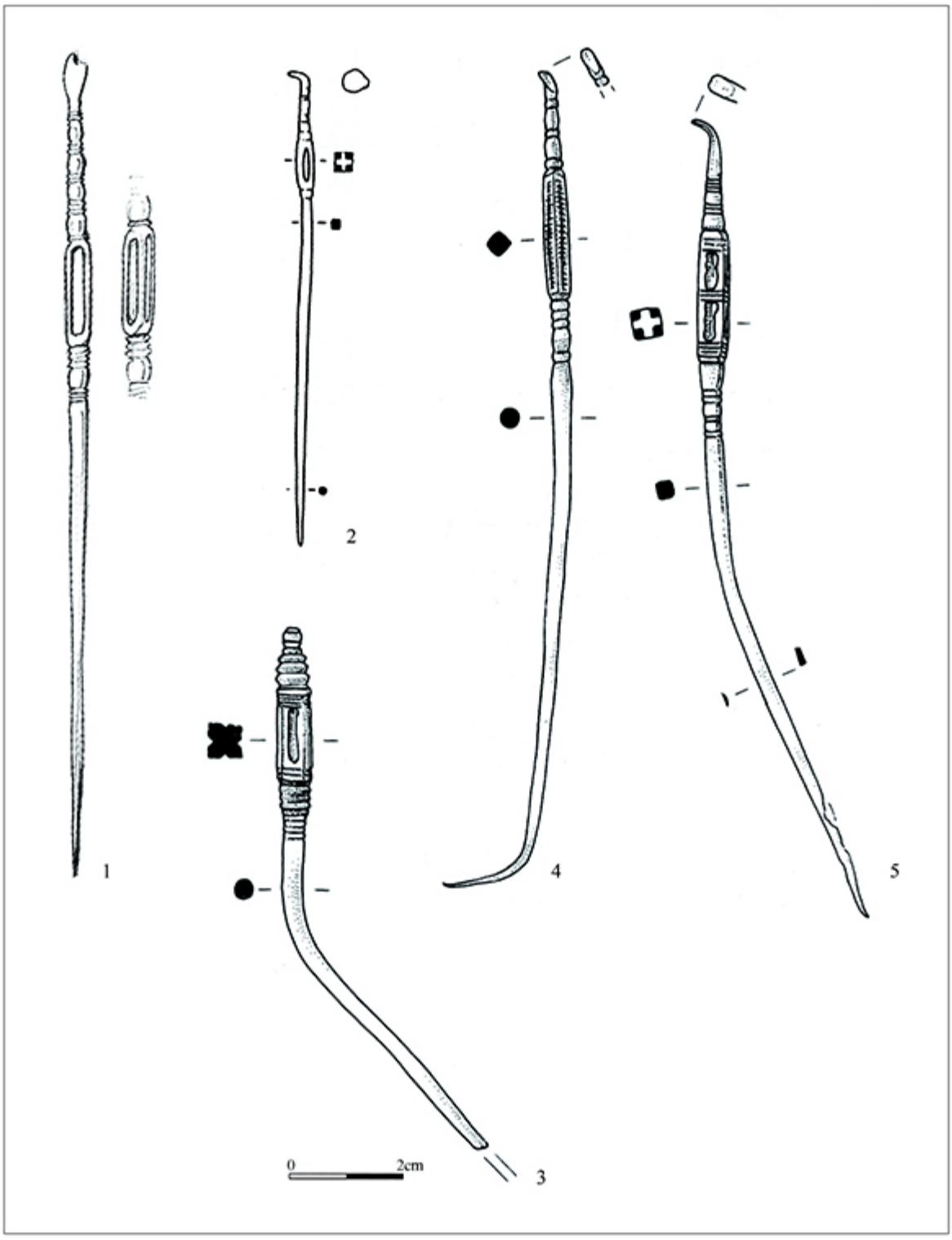
35. tábla

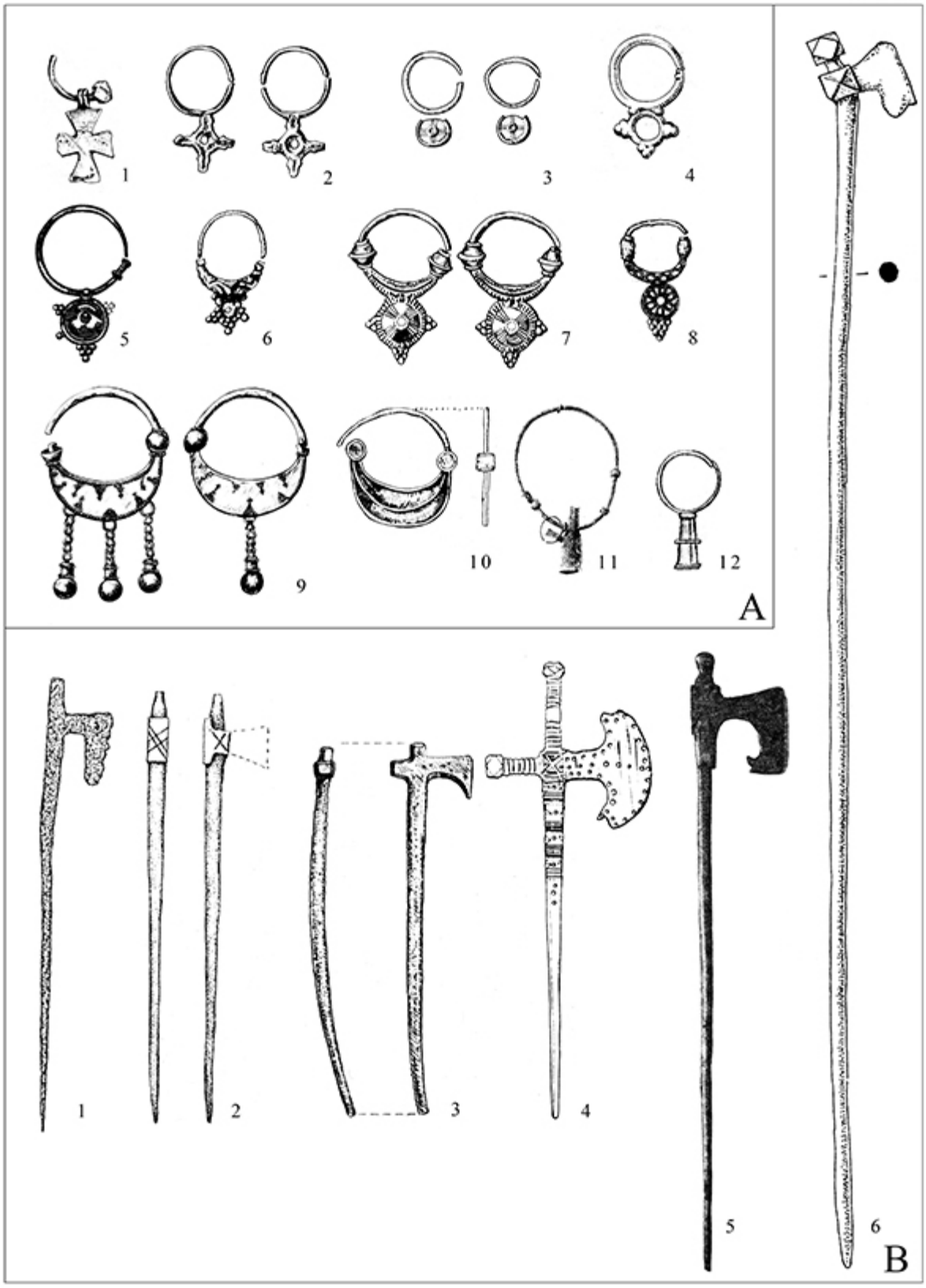
36. tábla

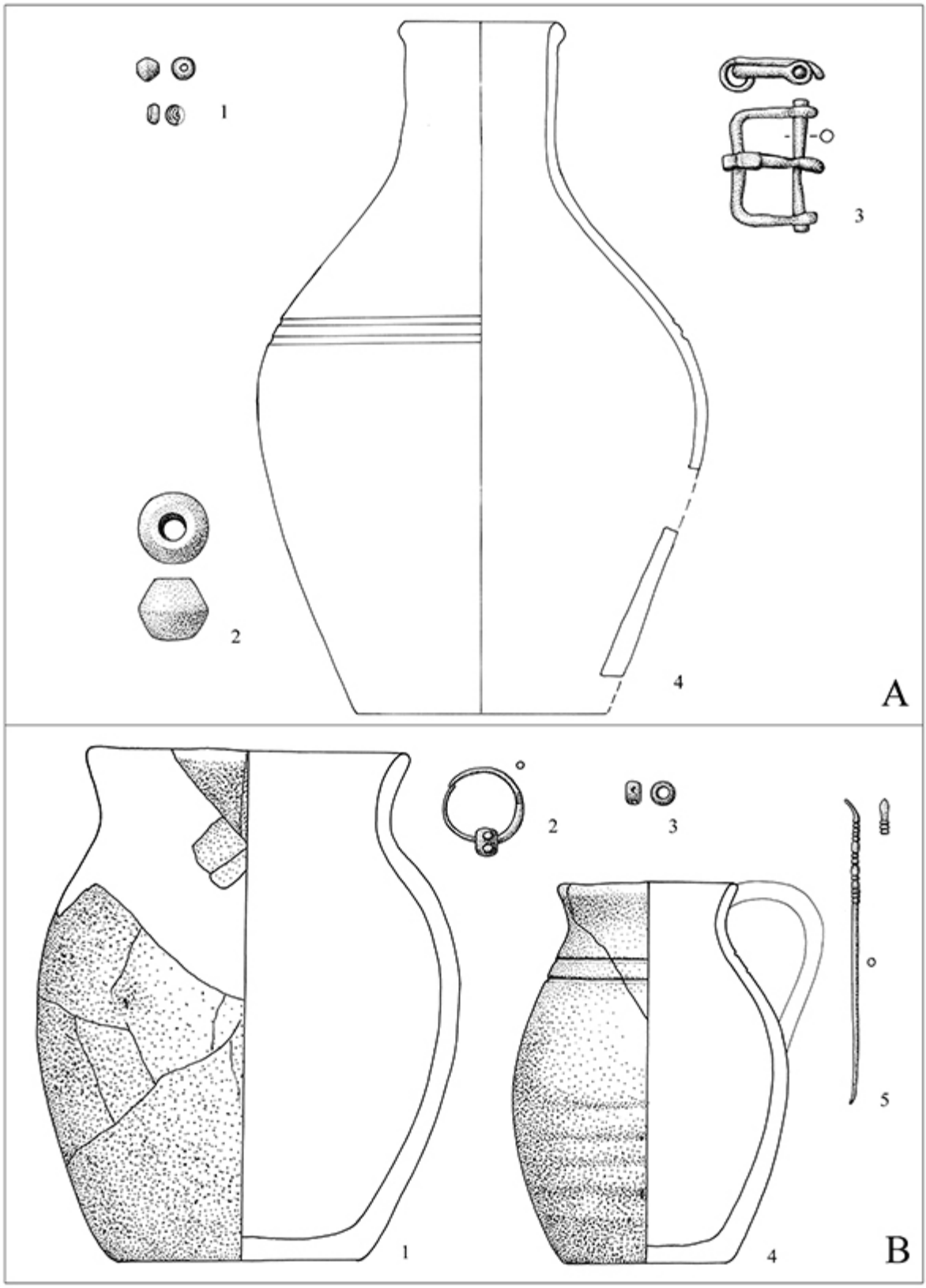
37. tábla

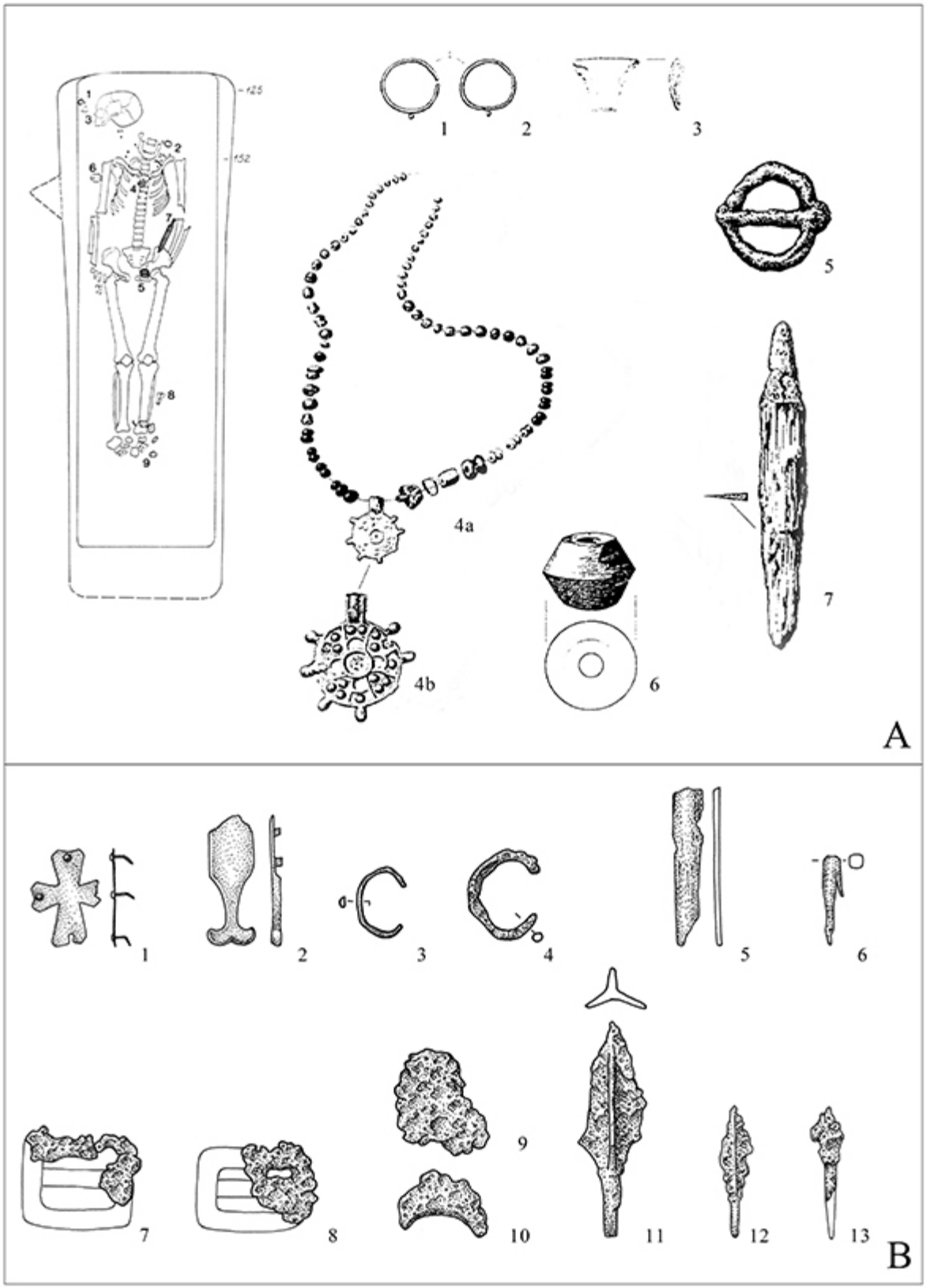

38. tábla

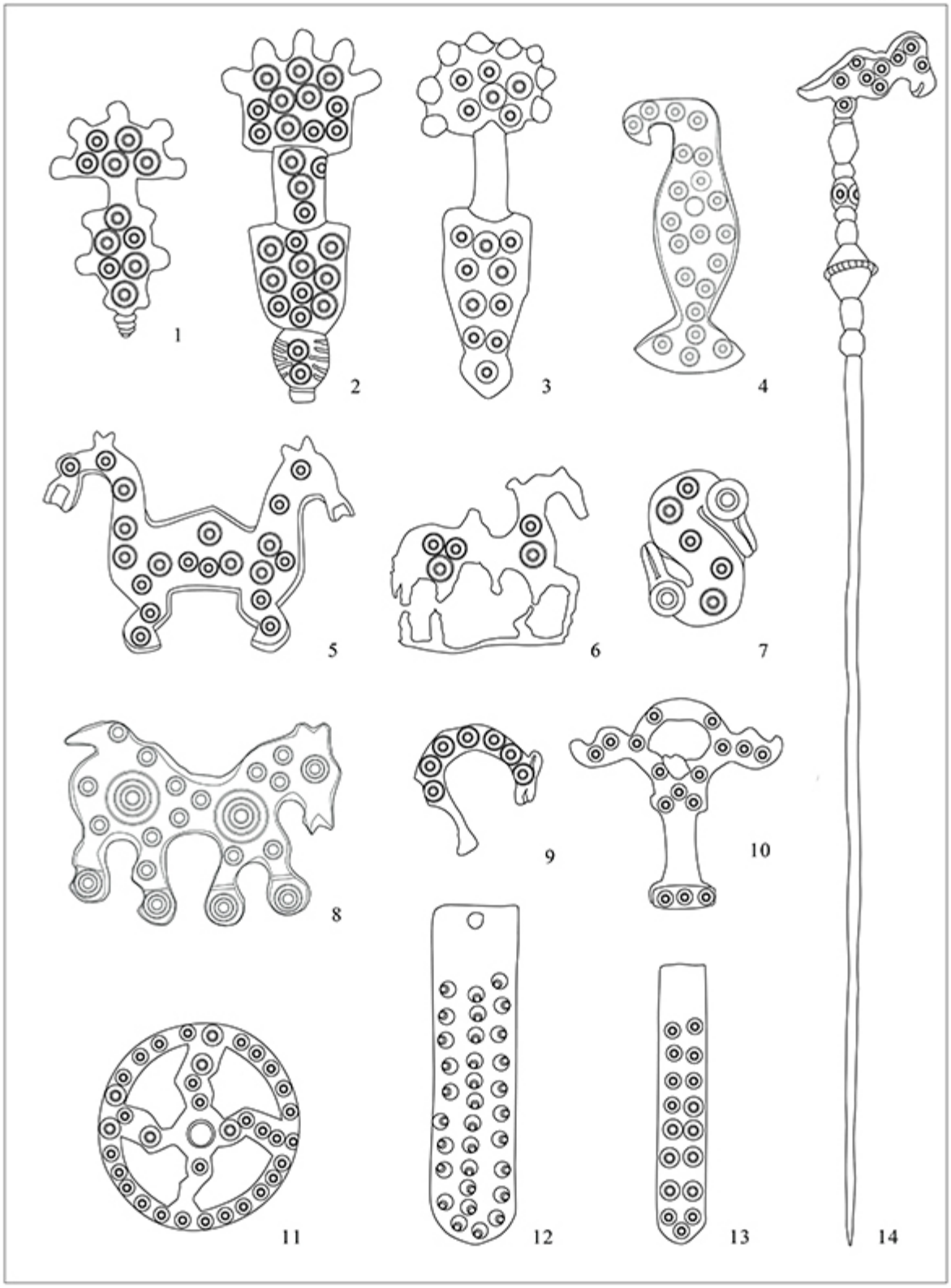

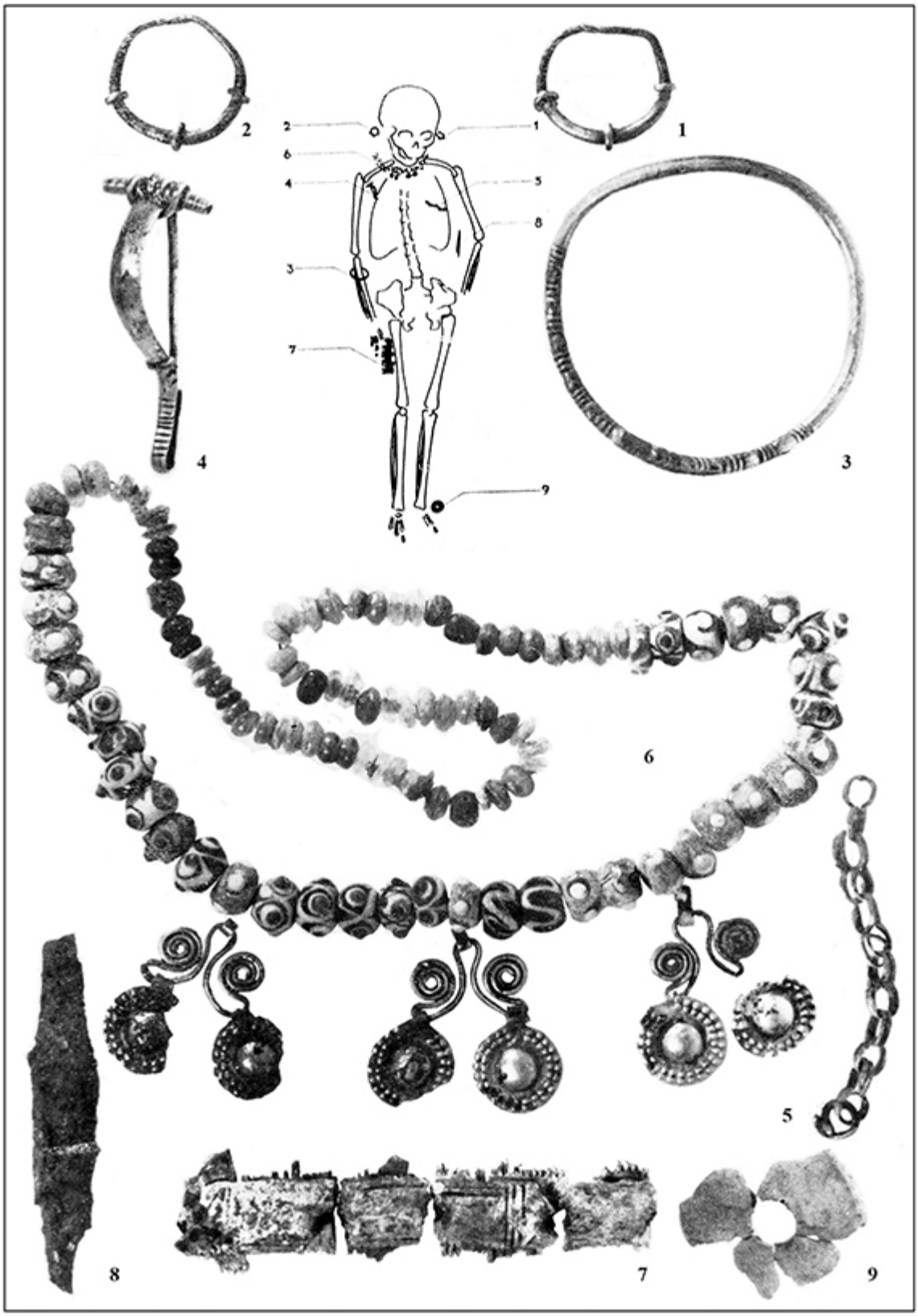
39. tábla

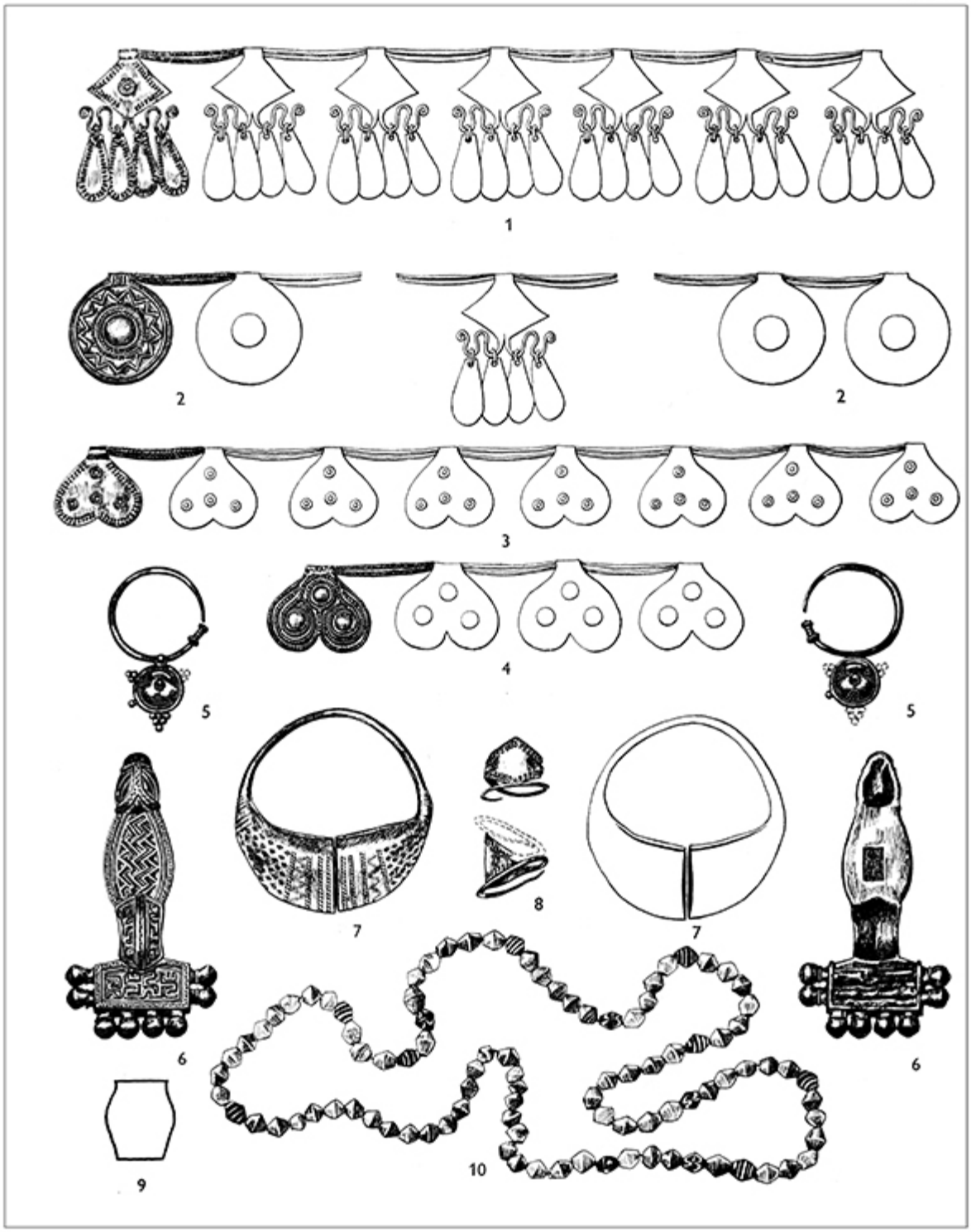

1
2
3
4a
4b
5
6
7
A
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
B

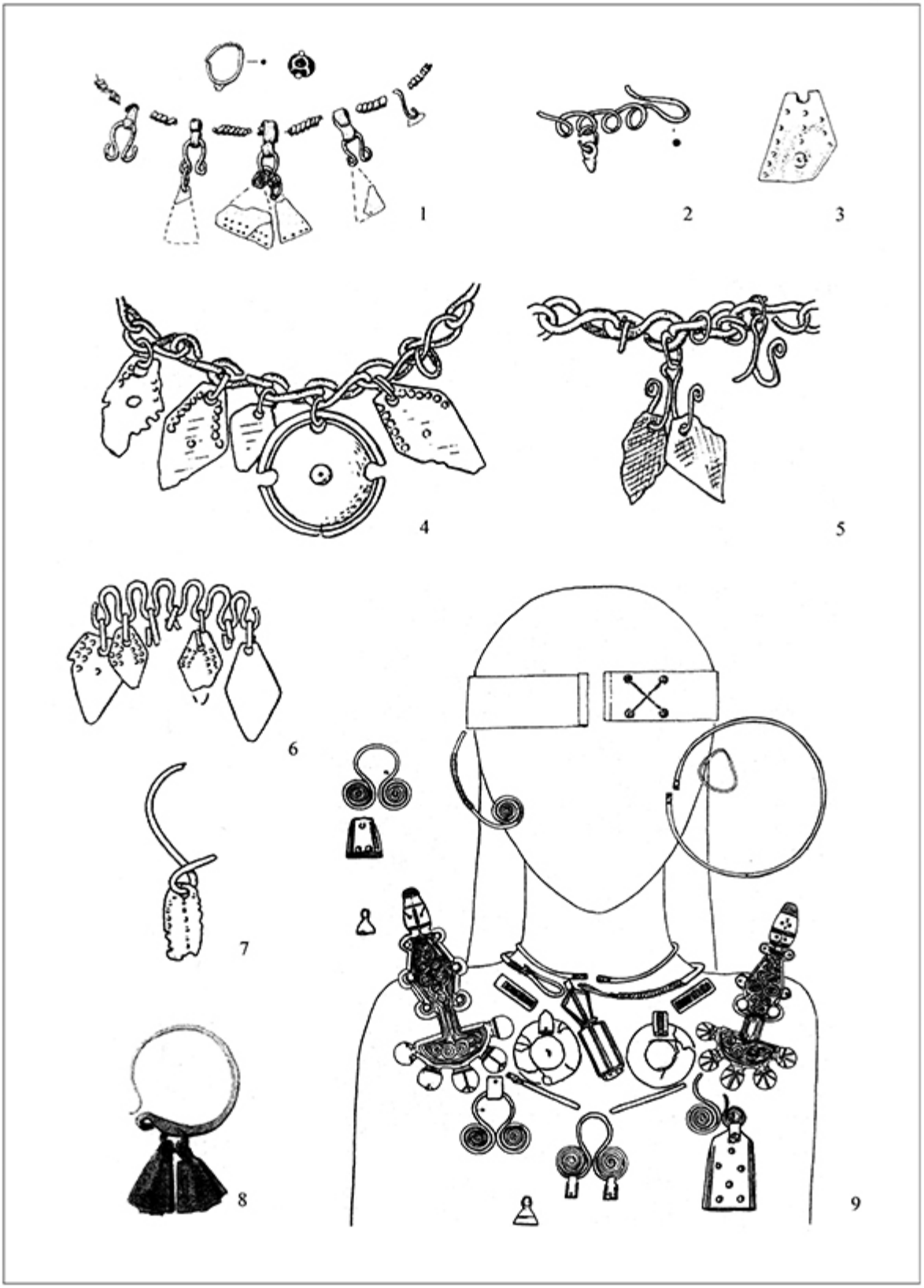
41. tábla

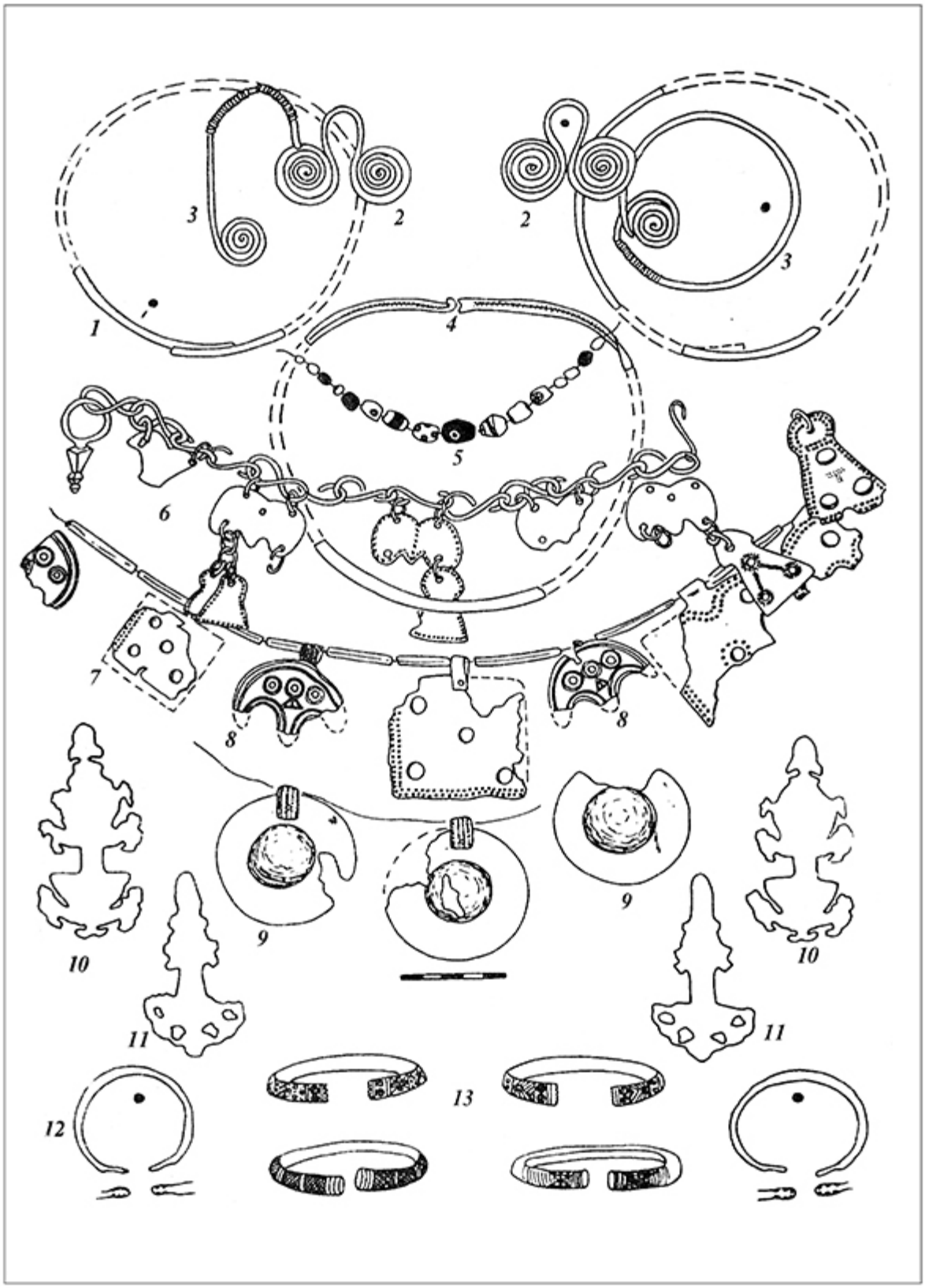

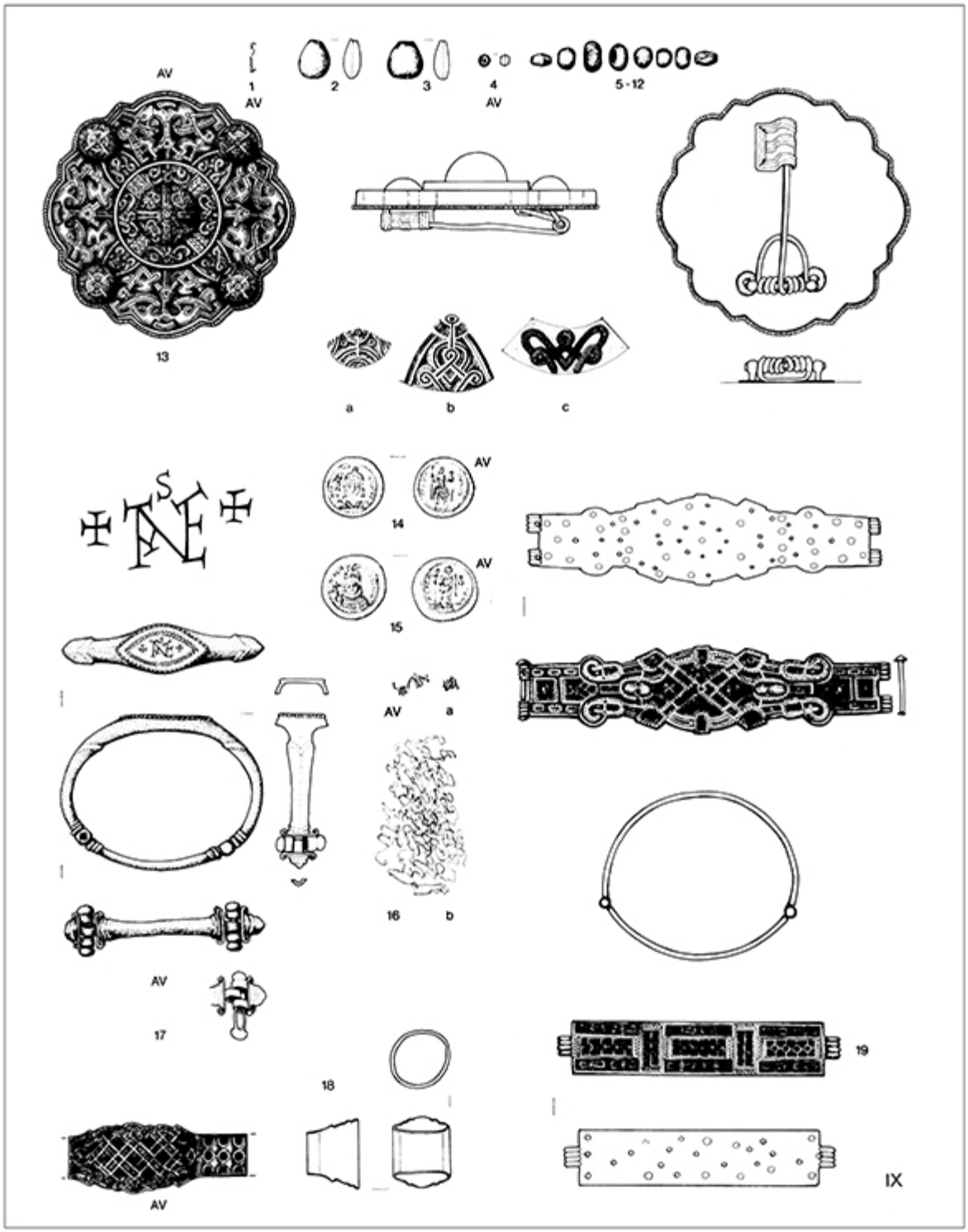

2
1
2
1
6
4
5
8
3
7
9
4
3
6
5
8
7
9

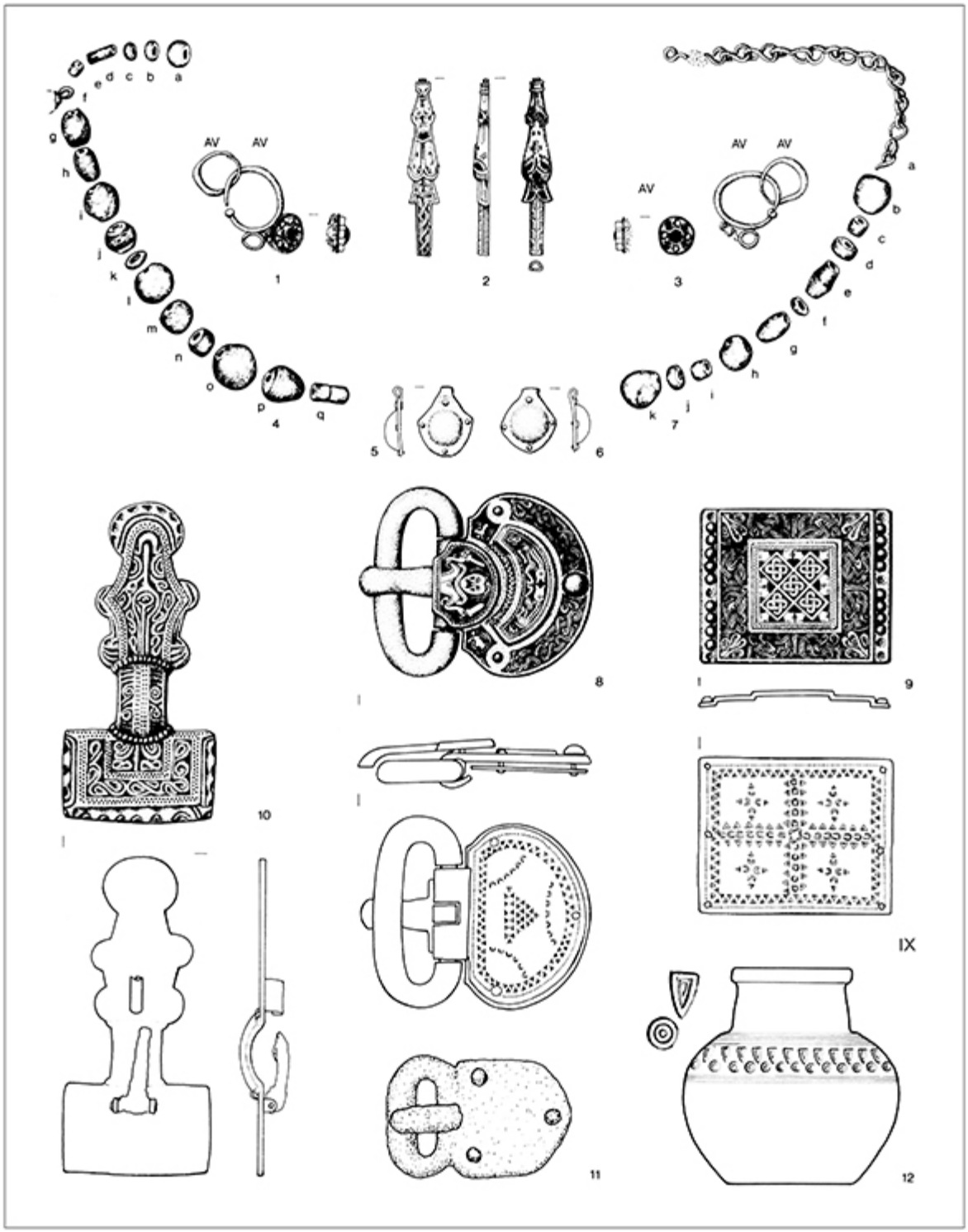

43. tábla.jpg

1
2
3
4
5
6
7
8
9

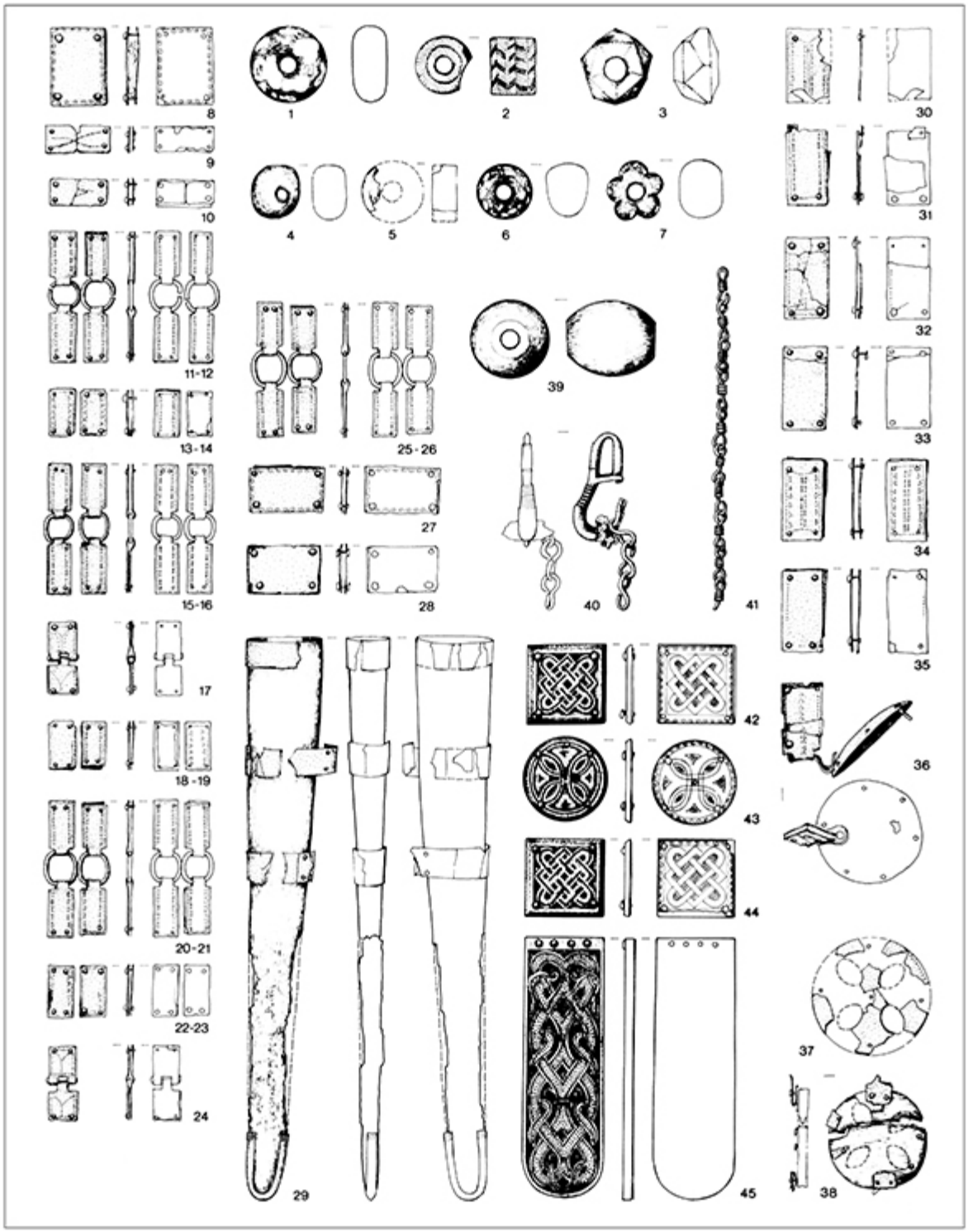

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

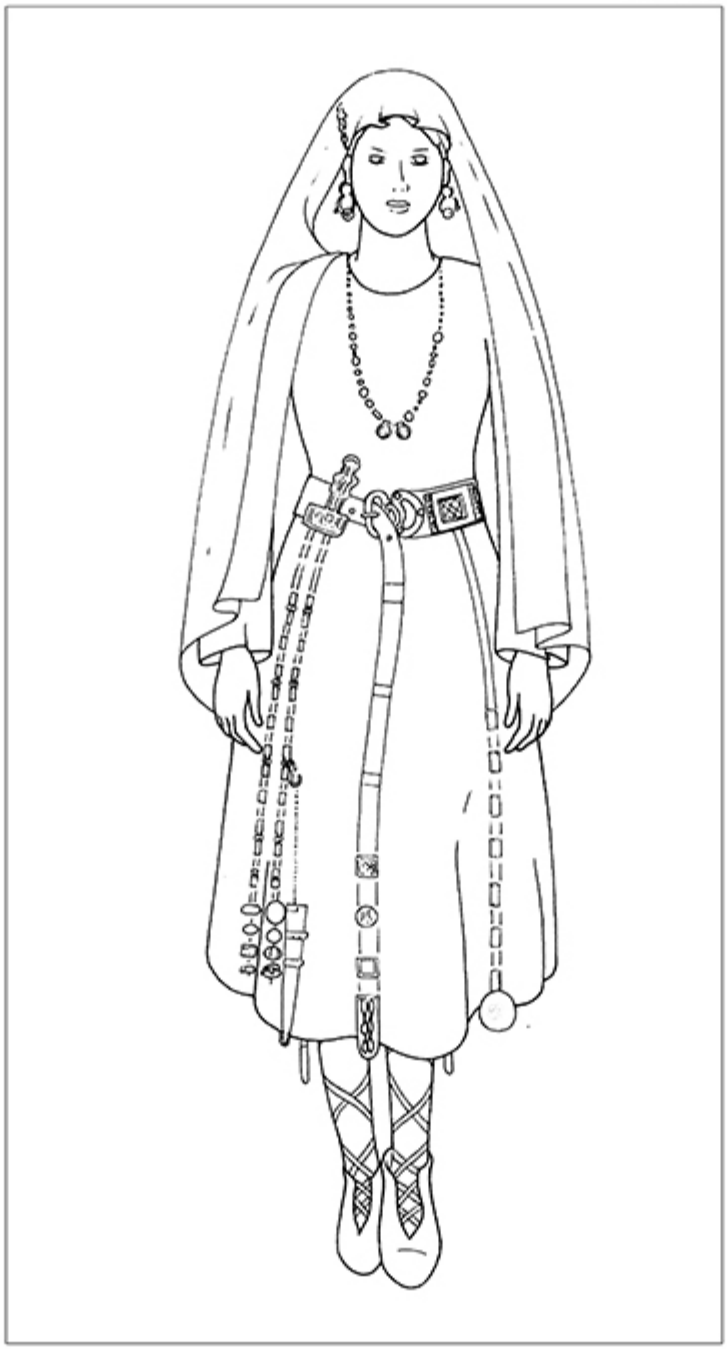

AV
1
AV
2
3
4
AV
5-12
13
a
b
c
AV
14
AV
15
AV
a
16
b
AV
17
18
19
AV
IX

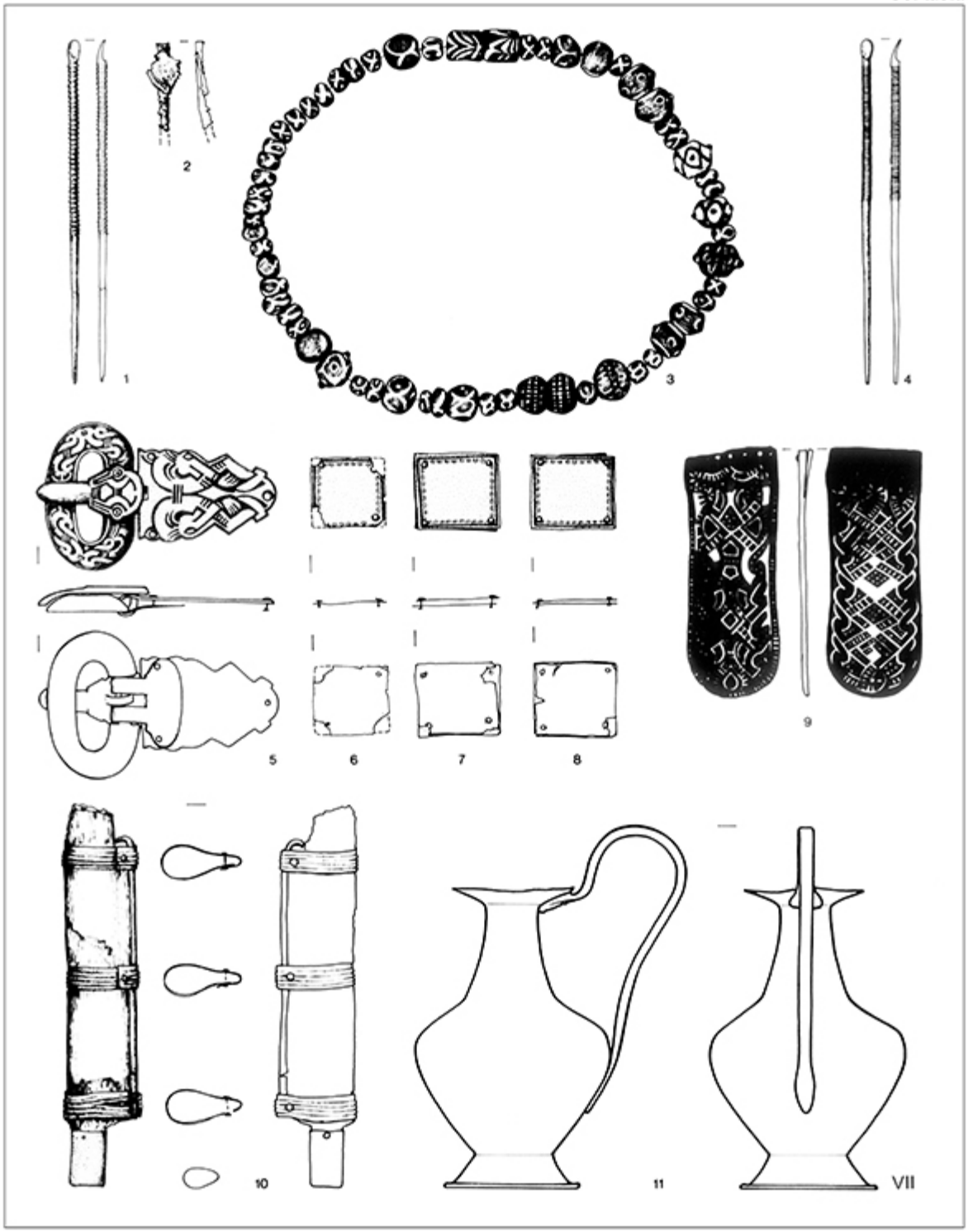

47. tábla.jpg

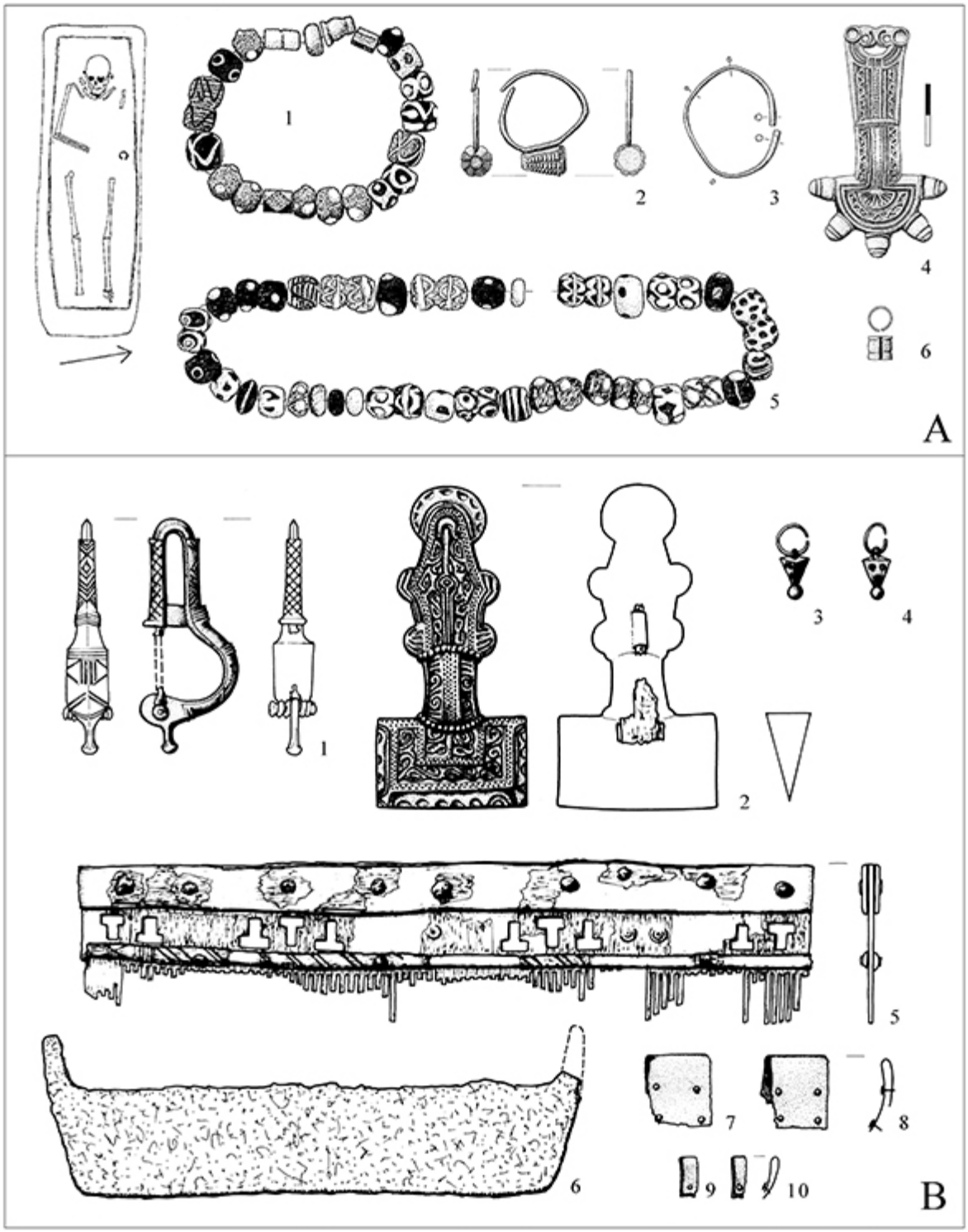
48. tábla

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11-12
13-14
15-16
17
18-19
20-21
22-23
24
25-26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45

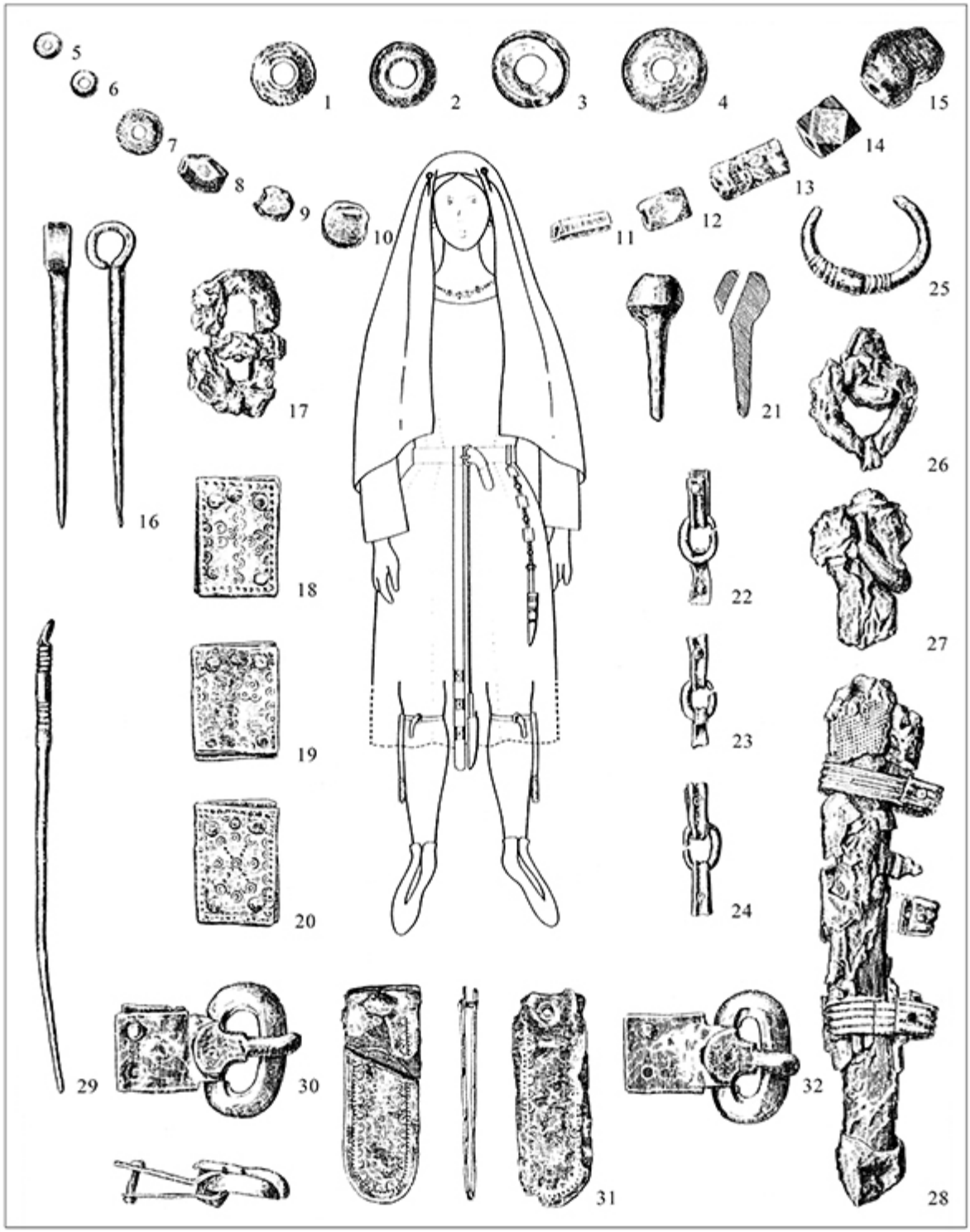

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
VII

51. tábla

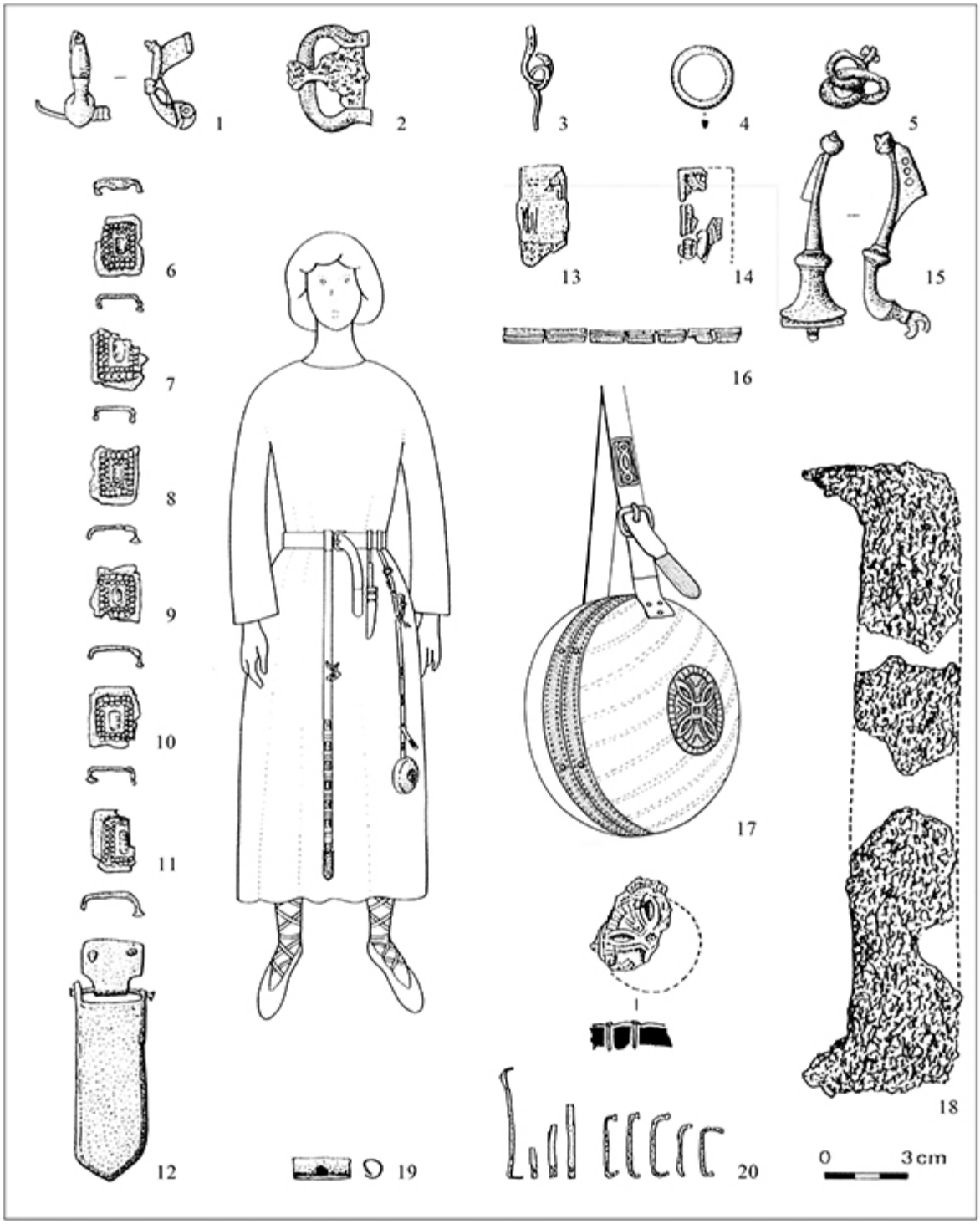

52. tábla

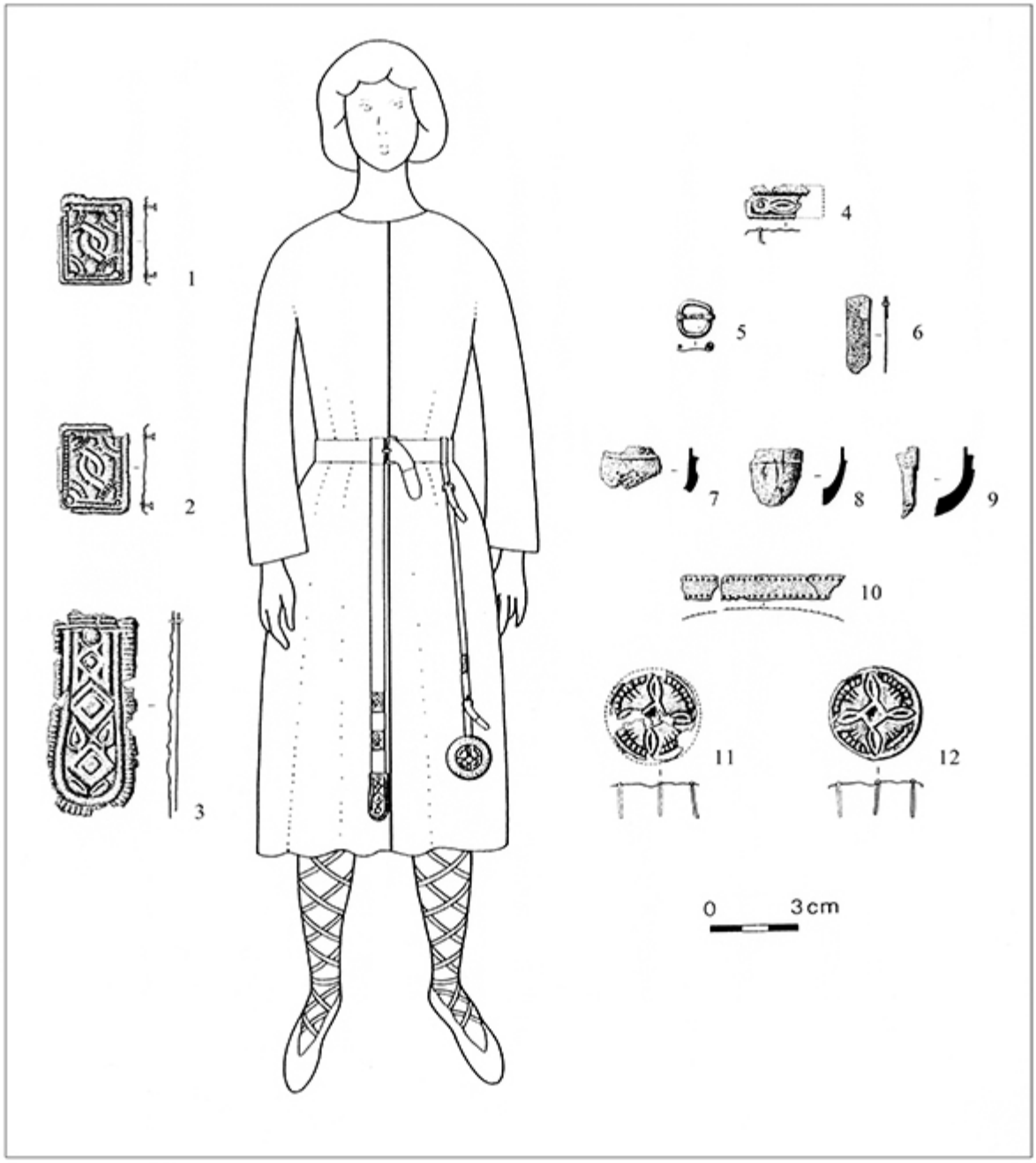

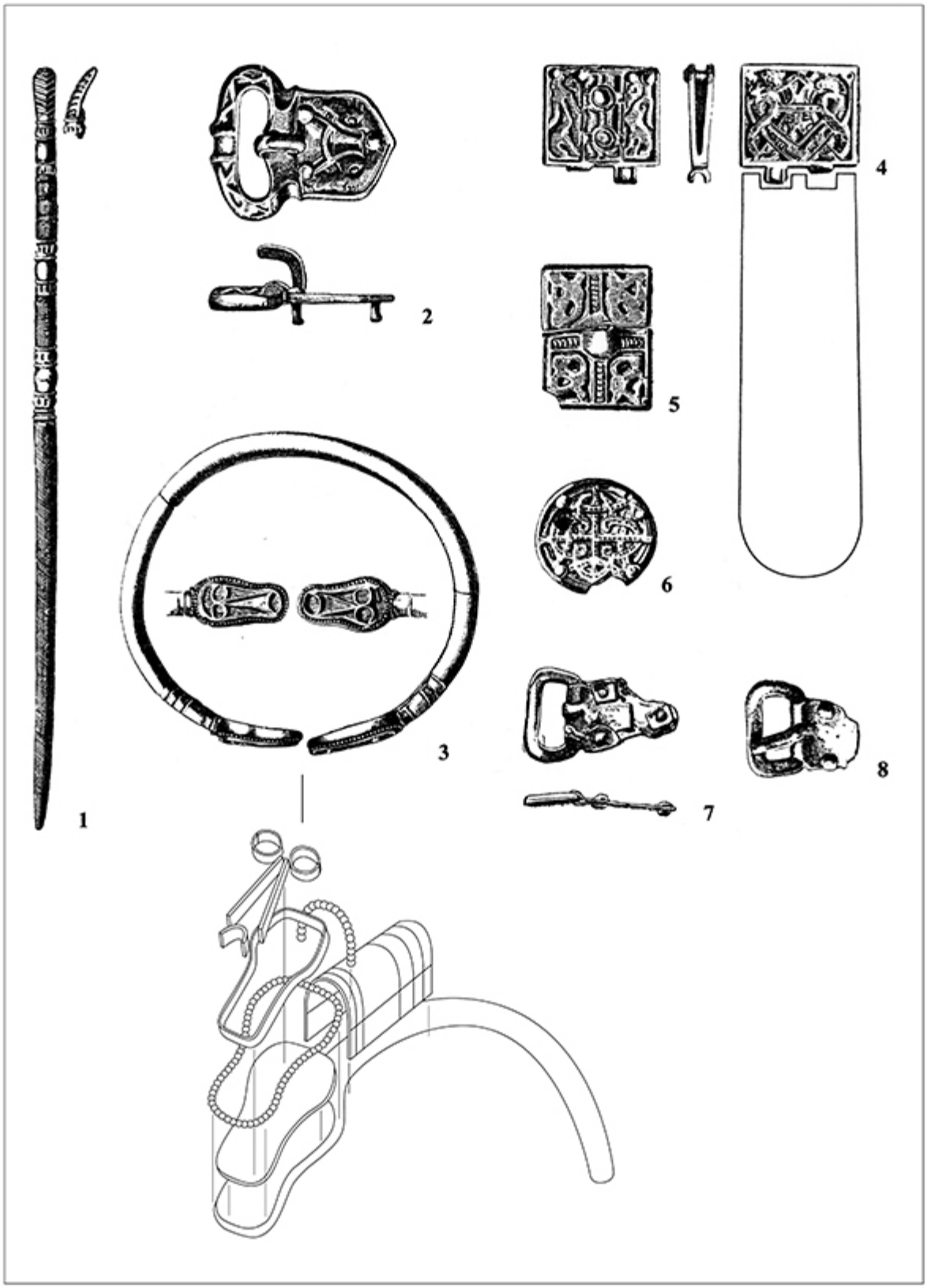
52. tábla.jpg

53. tábla

54. tábla

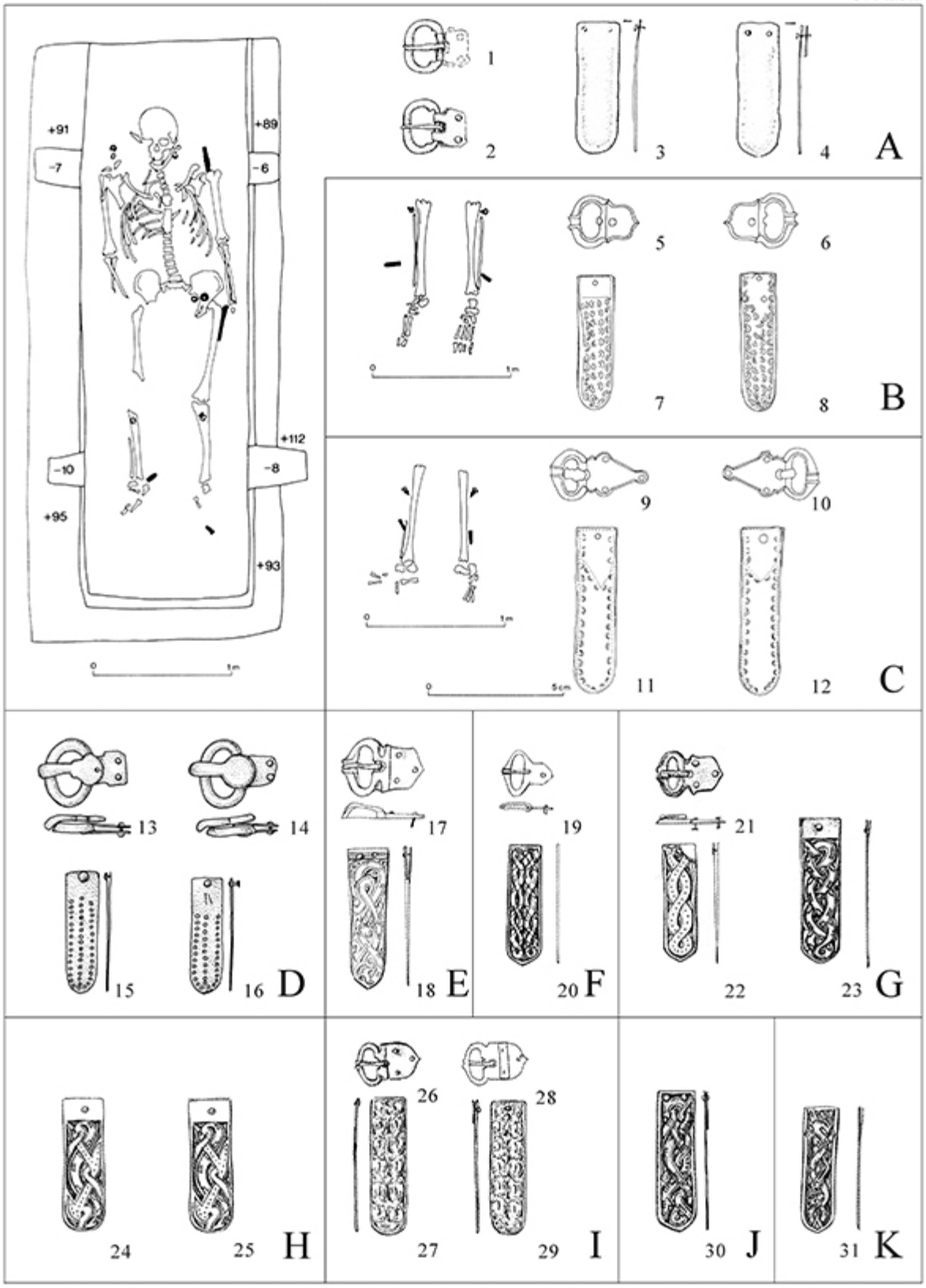

1
2
3
4
5
6
7
8

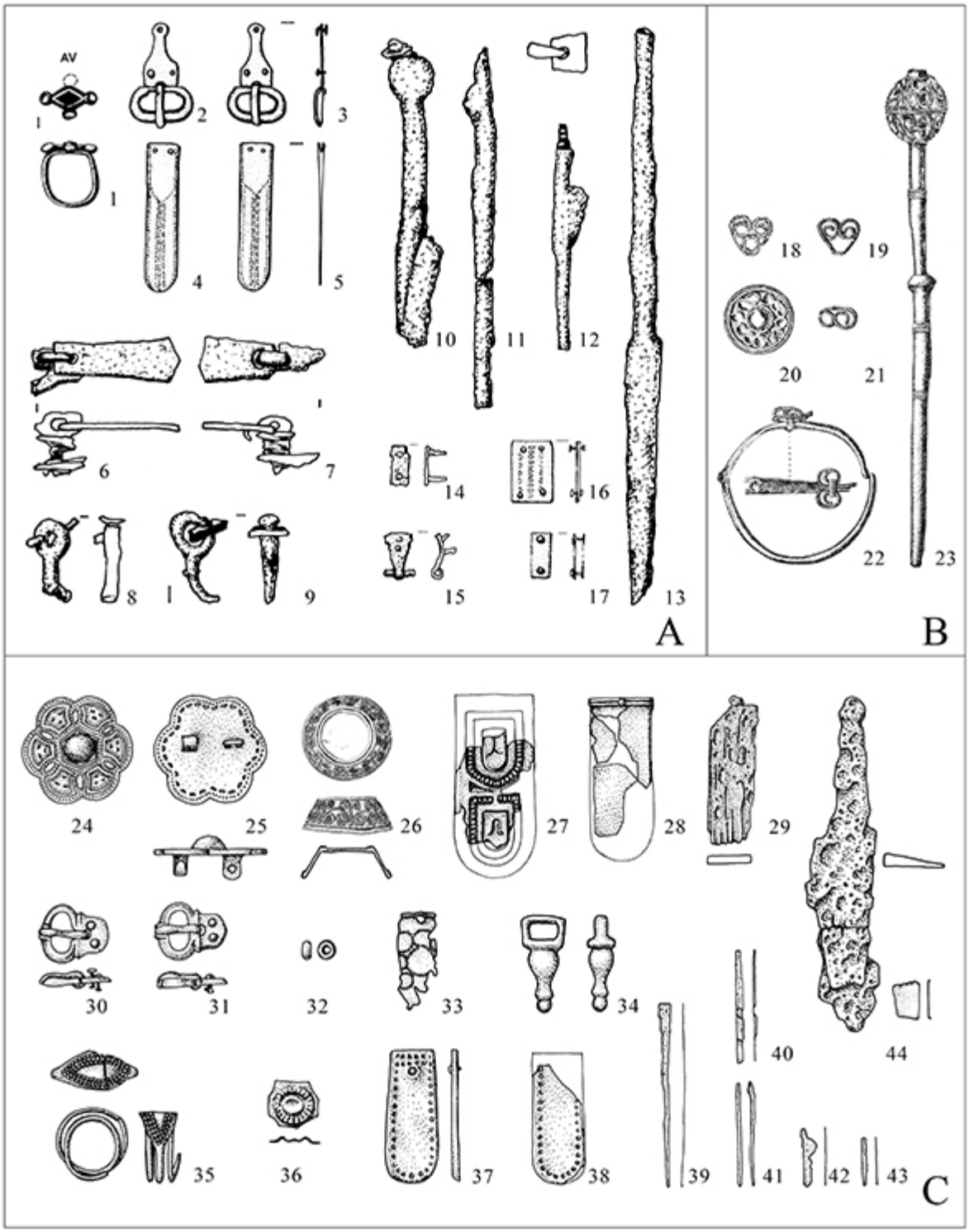
56. tábla

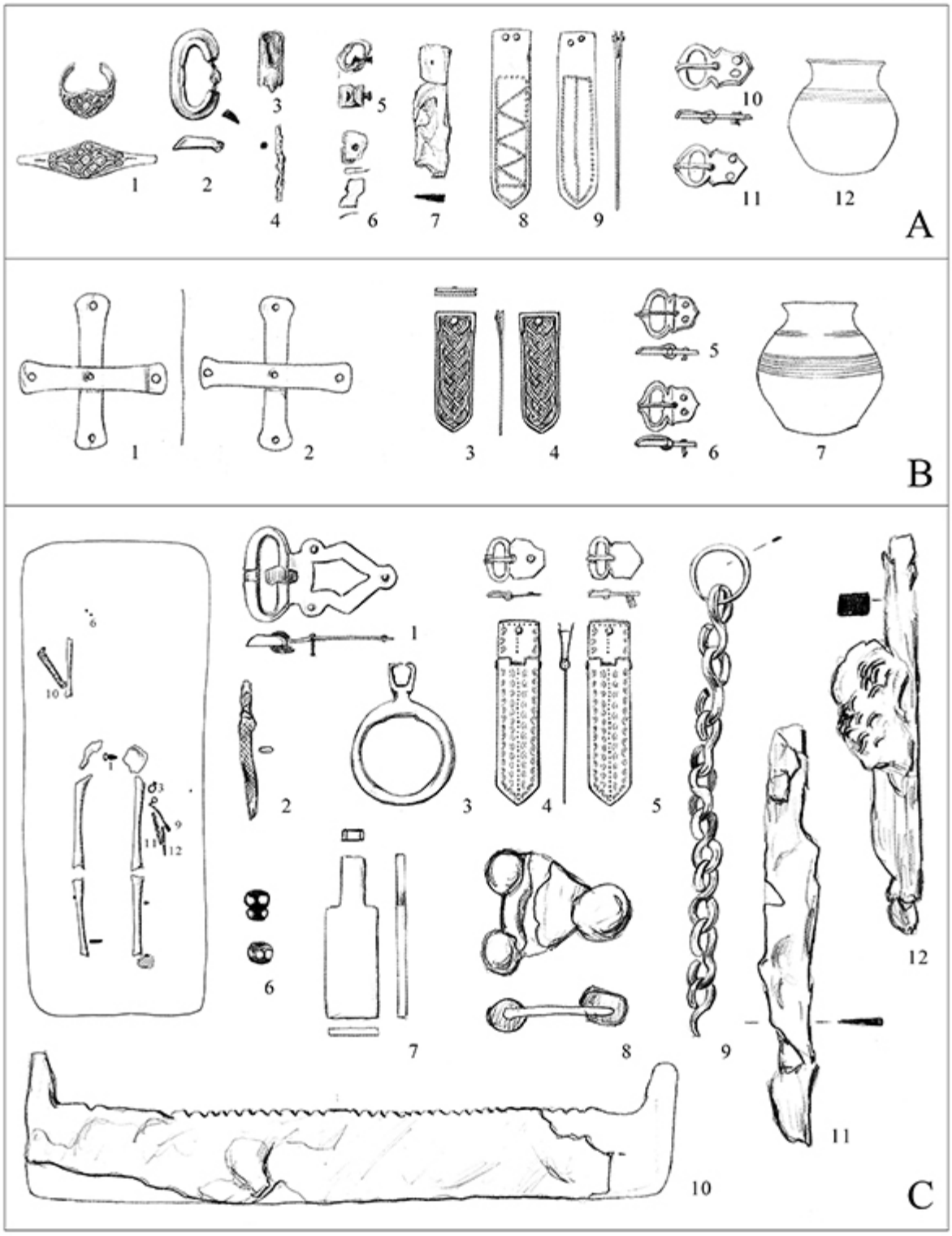
57. tábla

+91
-7
+89
-6
+112
-10
-8
+95
+93
1
2
3
4
A
5
6
7
8
B
9
10
11
12
C
13
14
15
16
D
17
18
E
19
20
F
21
22
23
G
24
25
H
26
27
28
29
I
30
J
31
K

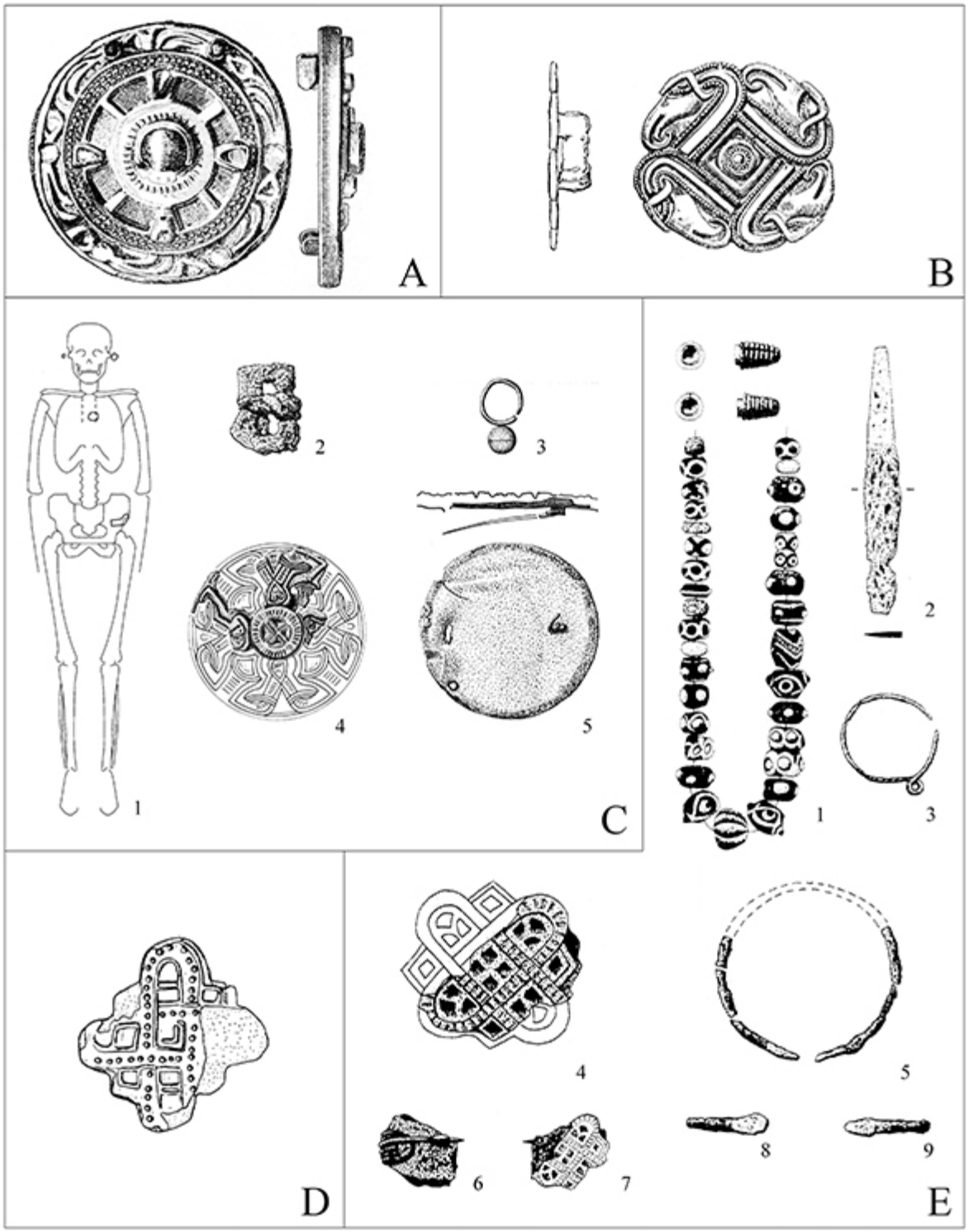
58. tábla

AV
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
A
18
19
20
21
22
23
B
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
C

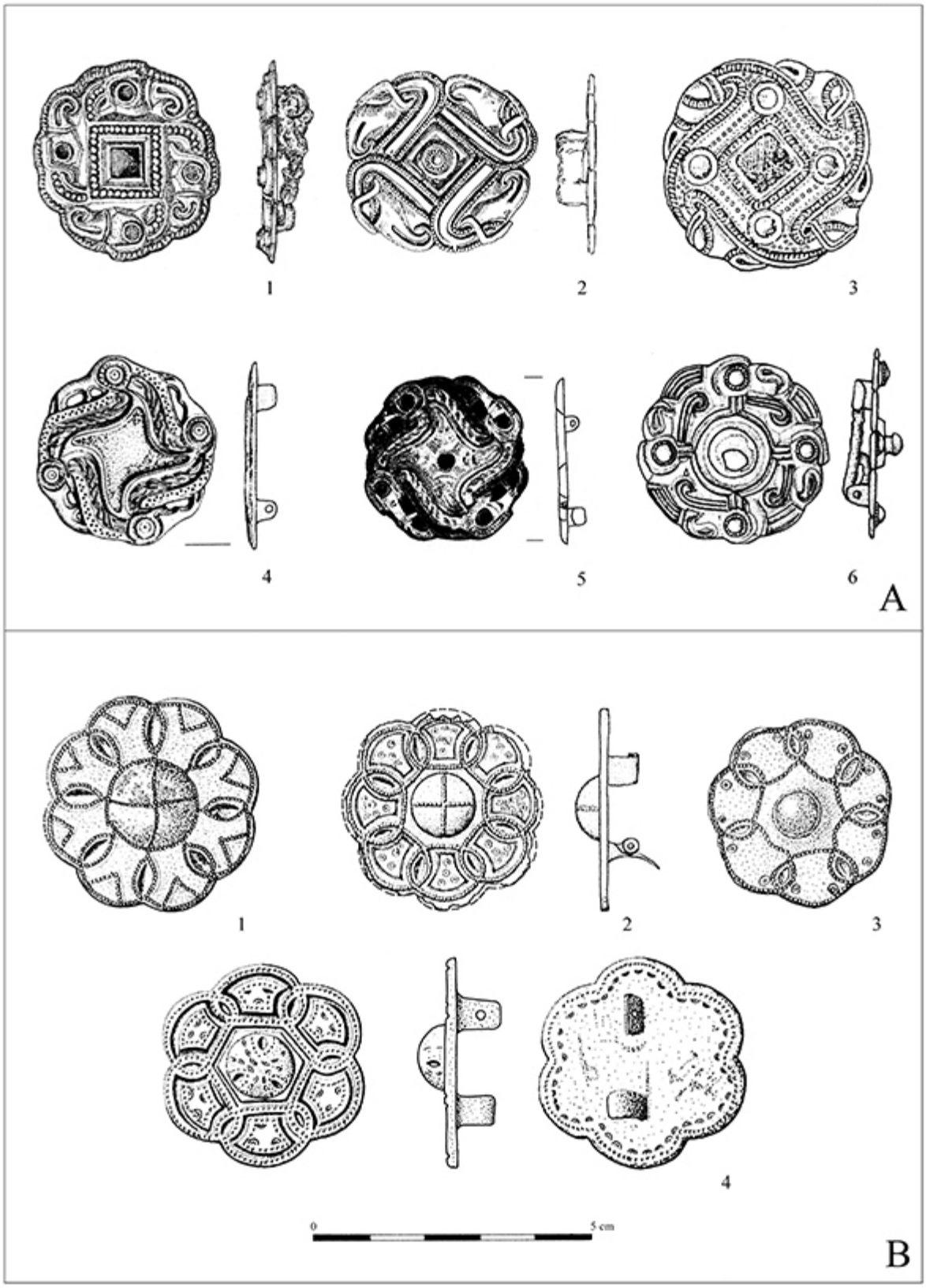
59. tábla

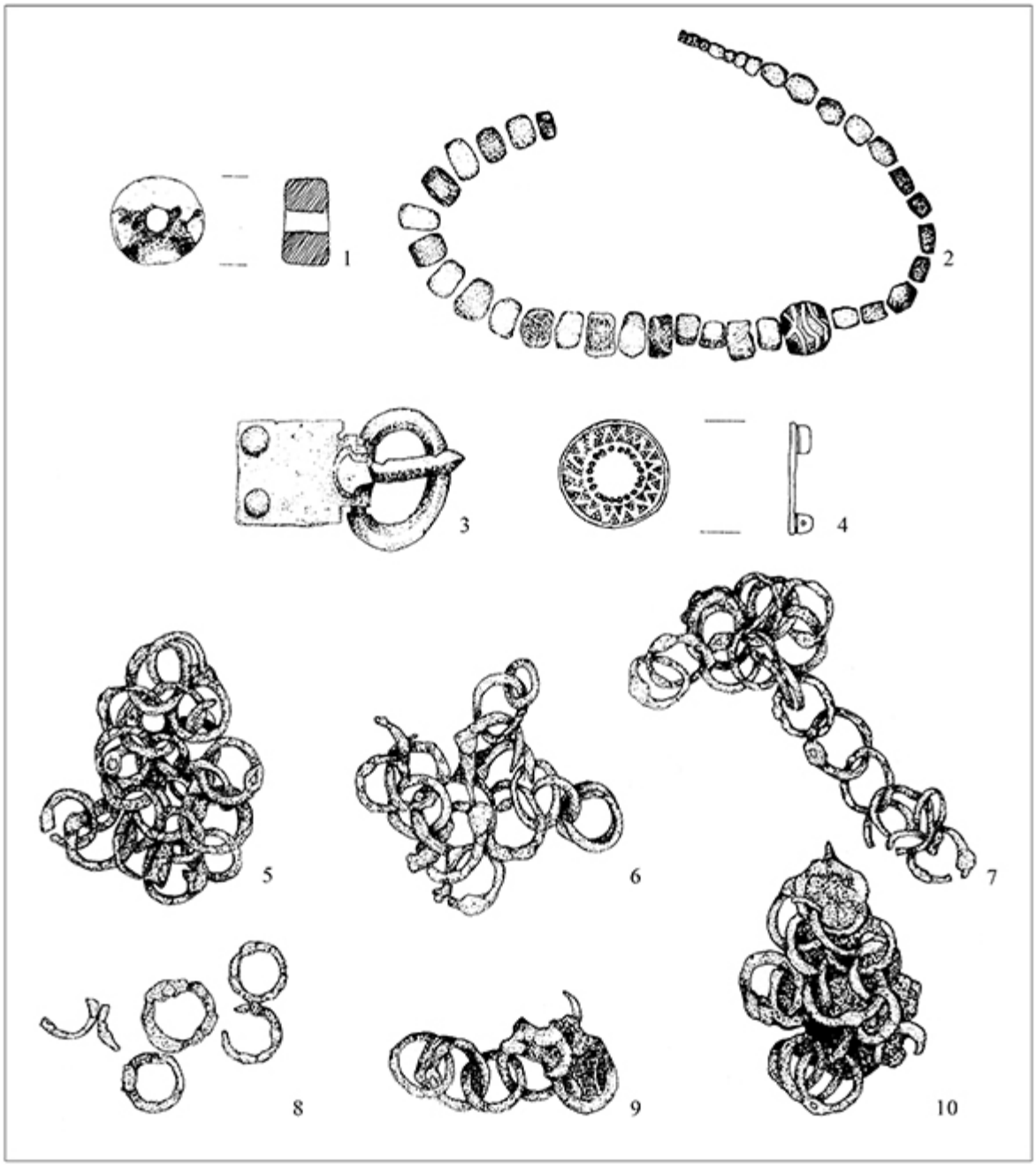
dc_1440_17

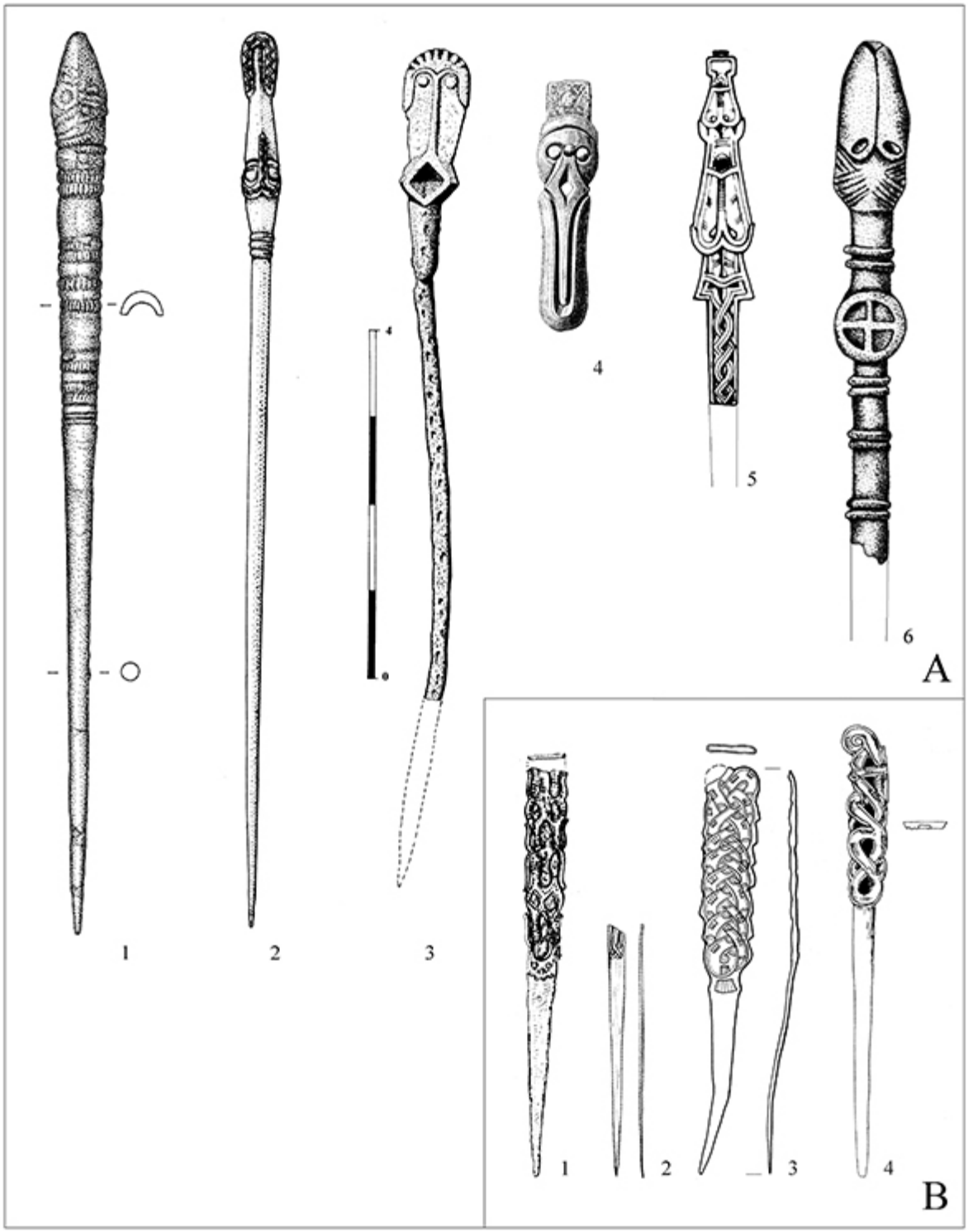

61. tábla

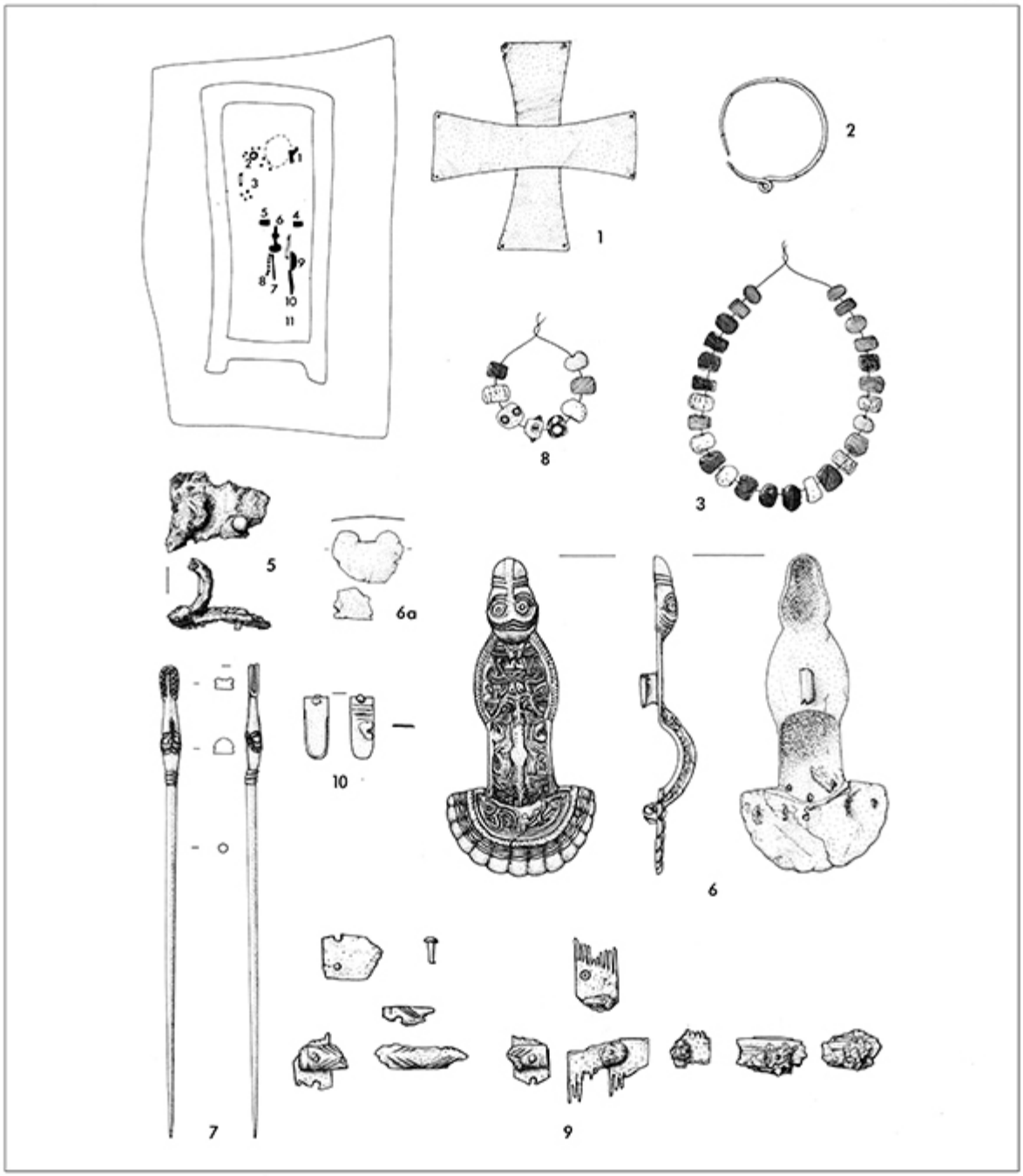

62. tábla

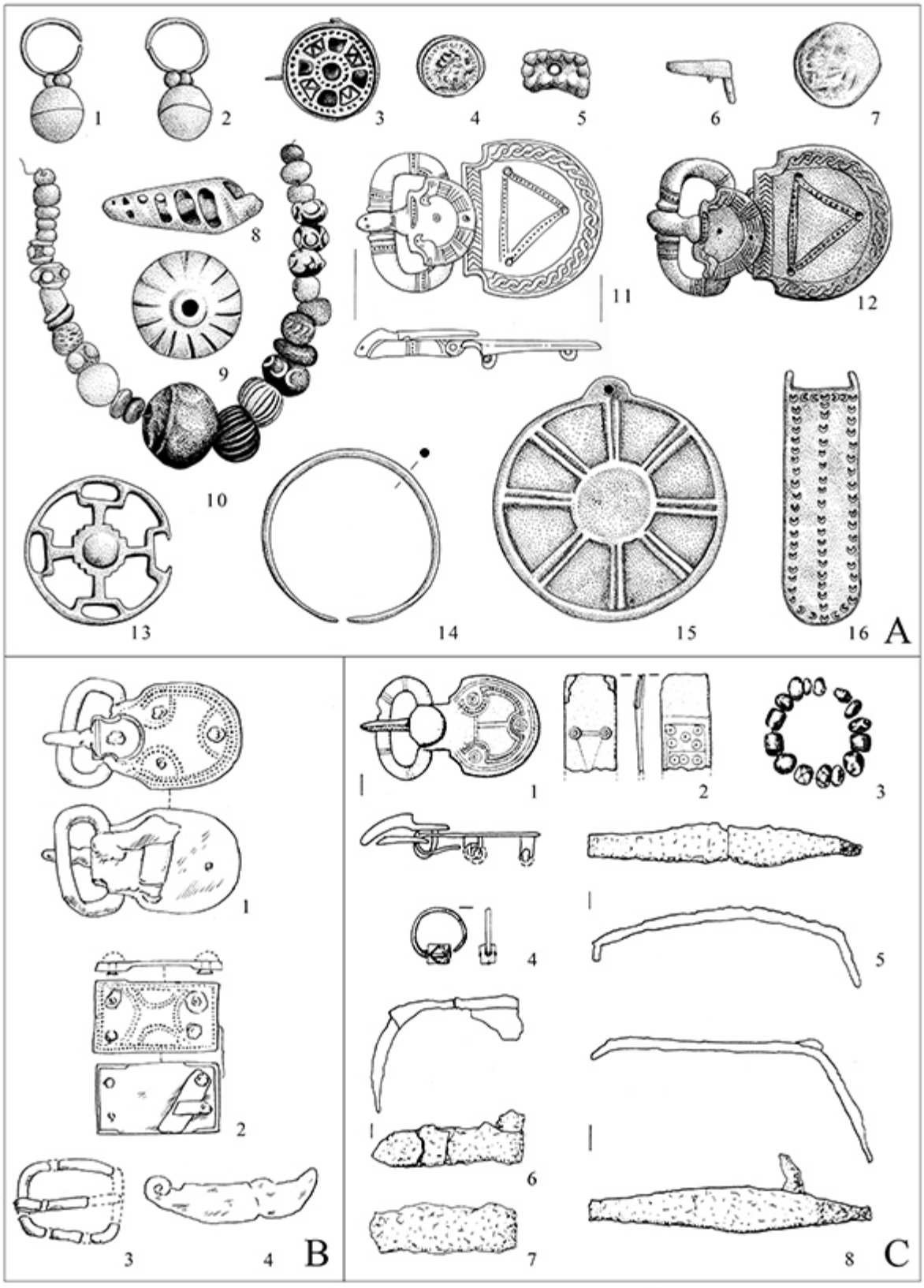

63. tábla.jpg

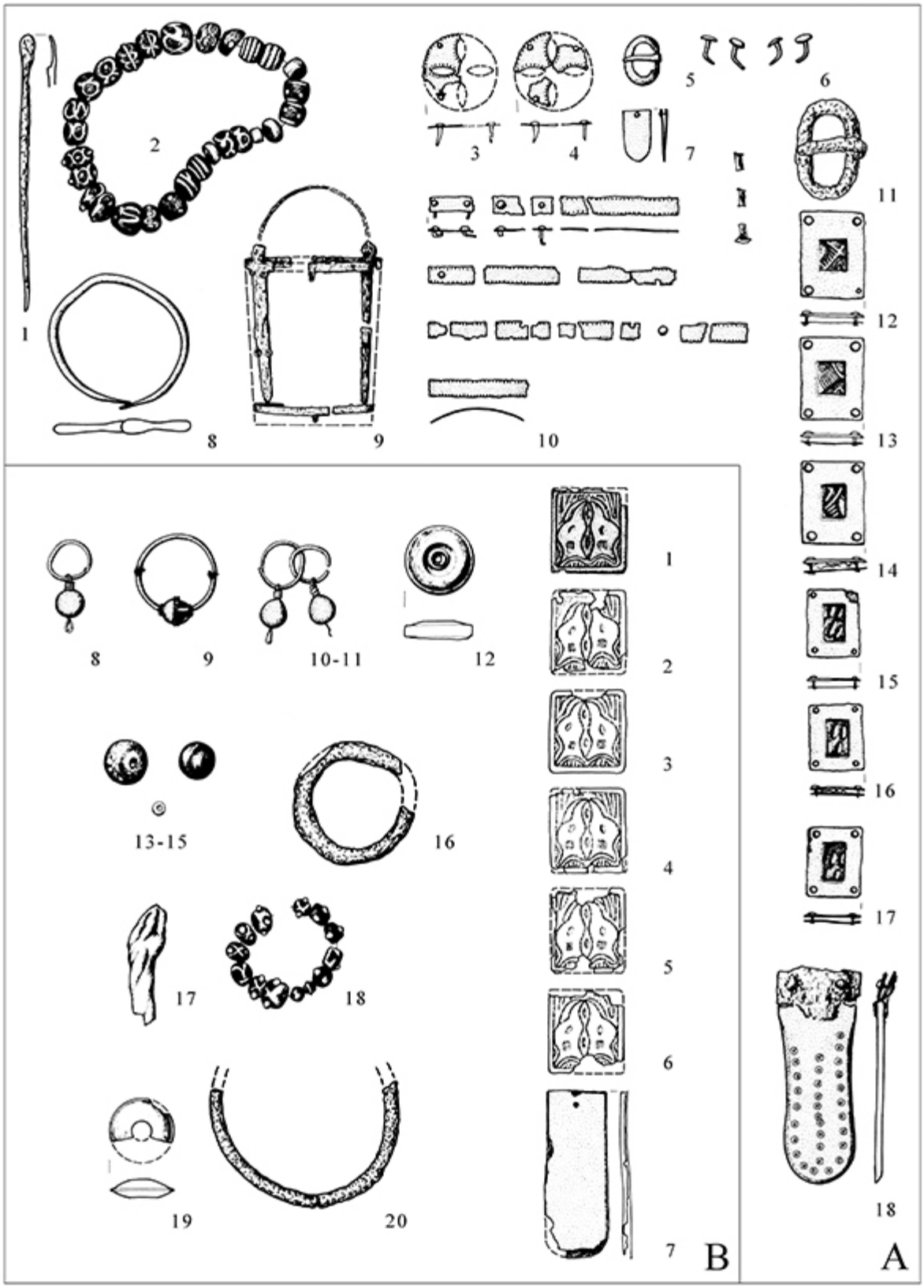

64. tábla.jpg

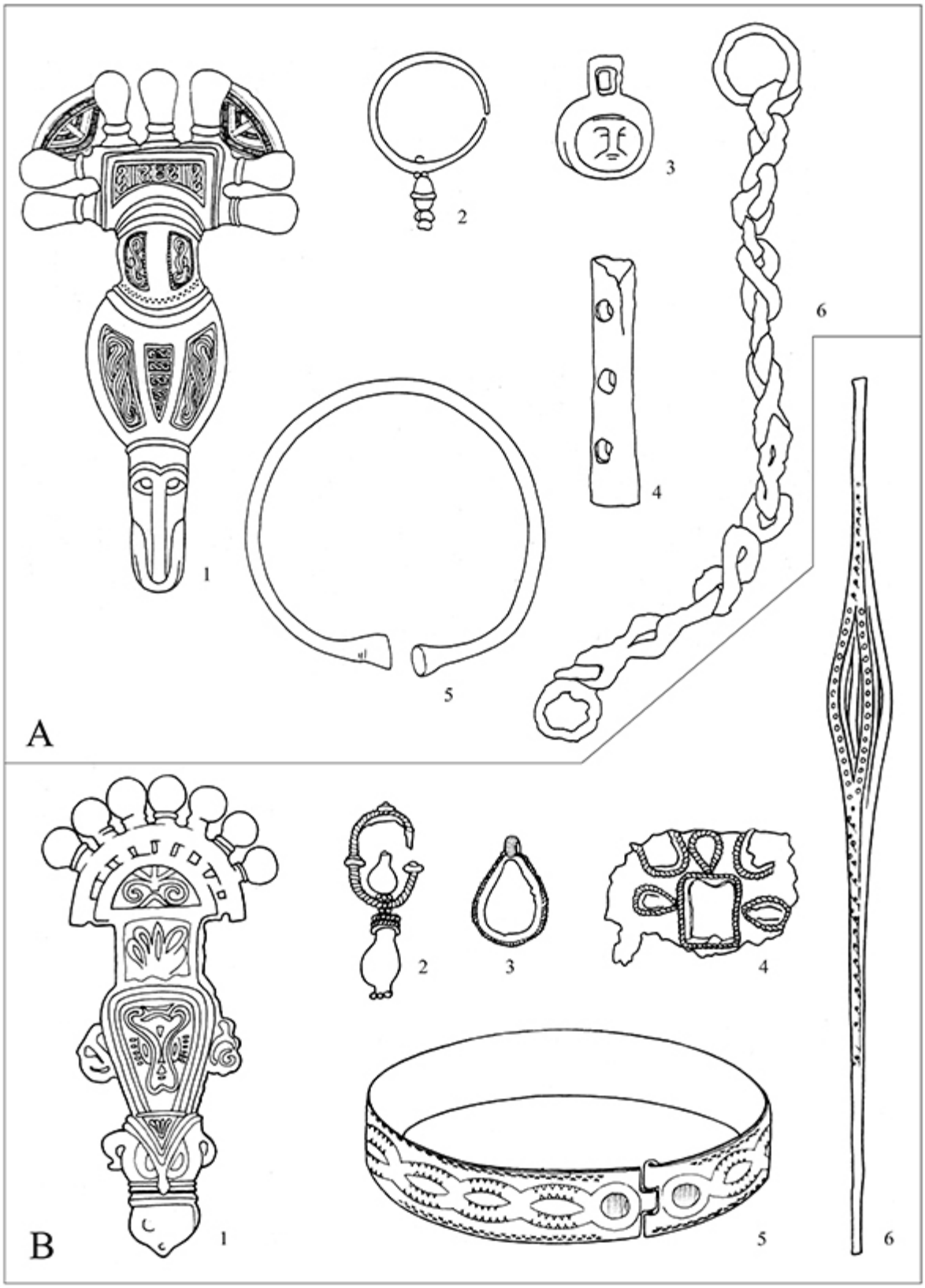
65. tábla

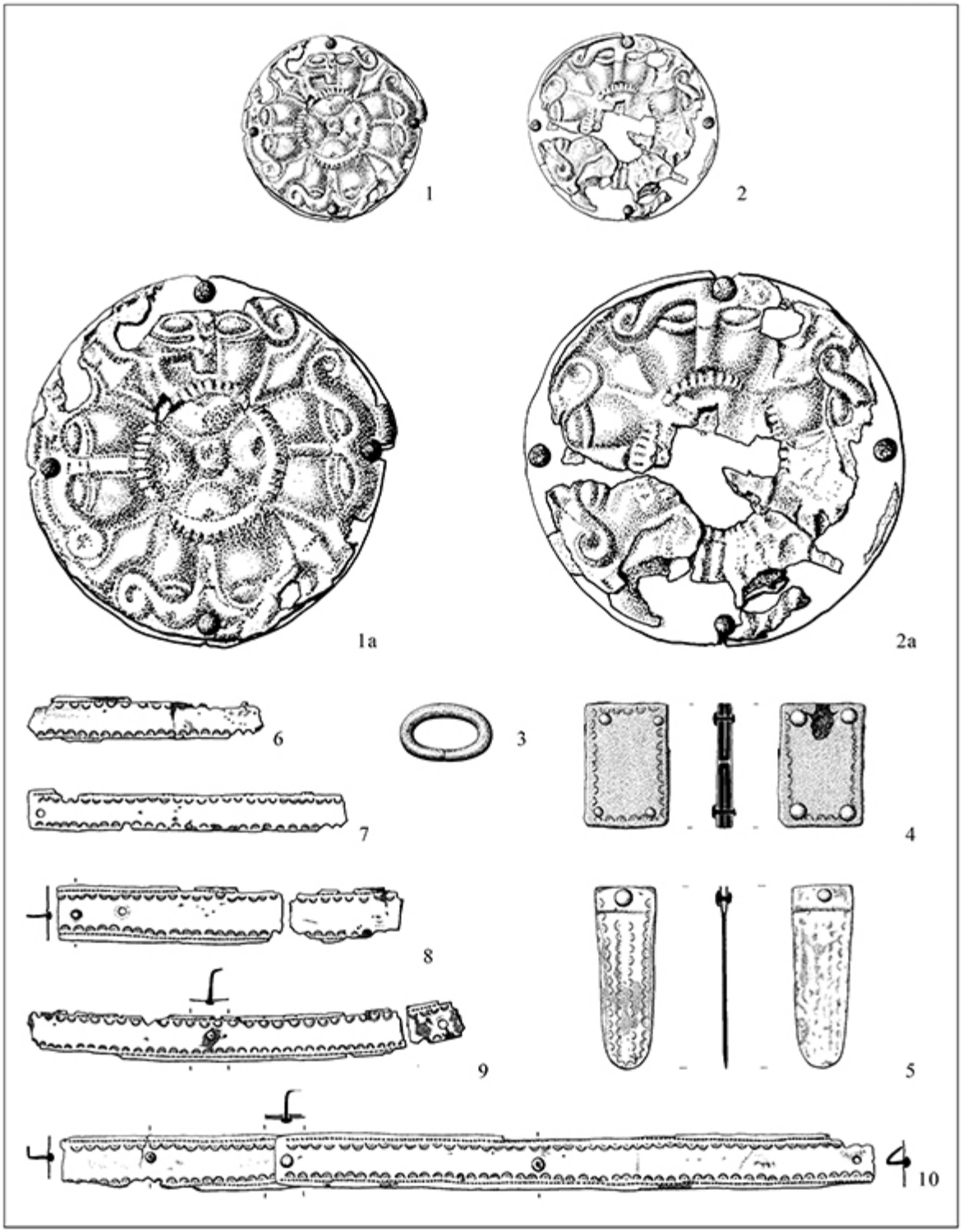
66. tábla

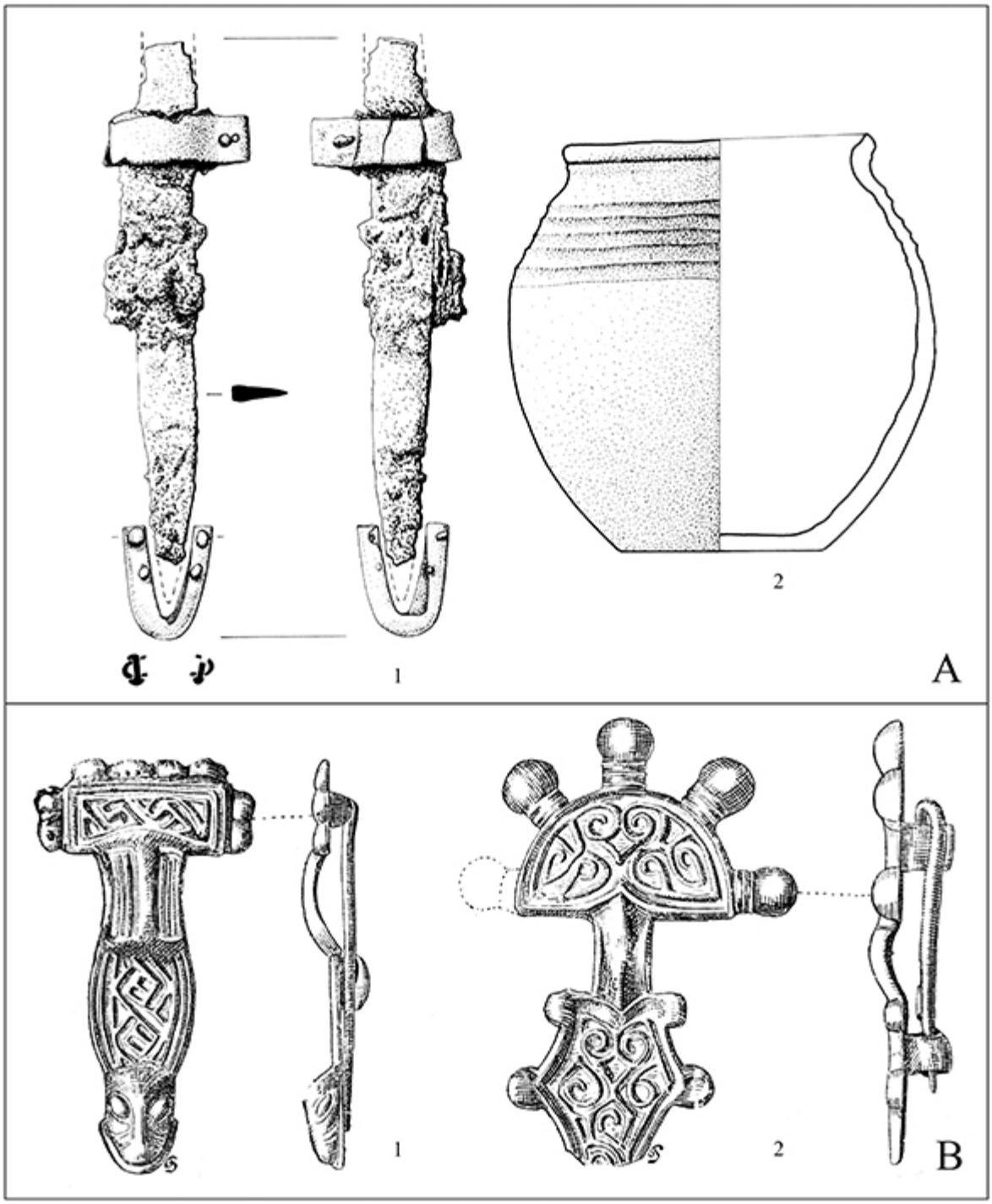

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
A
1
2
3
4
5
6
7
B
8
9
10-11
12
13-15
16
17
18
19
20

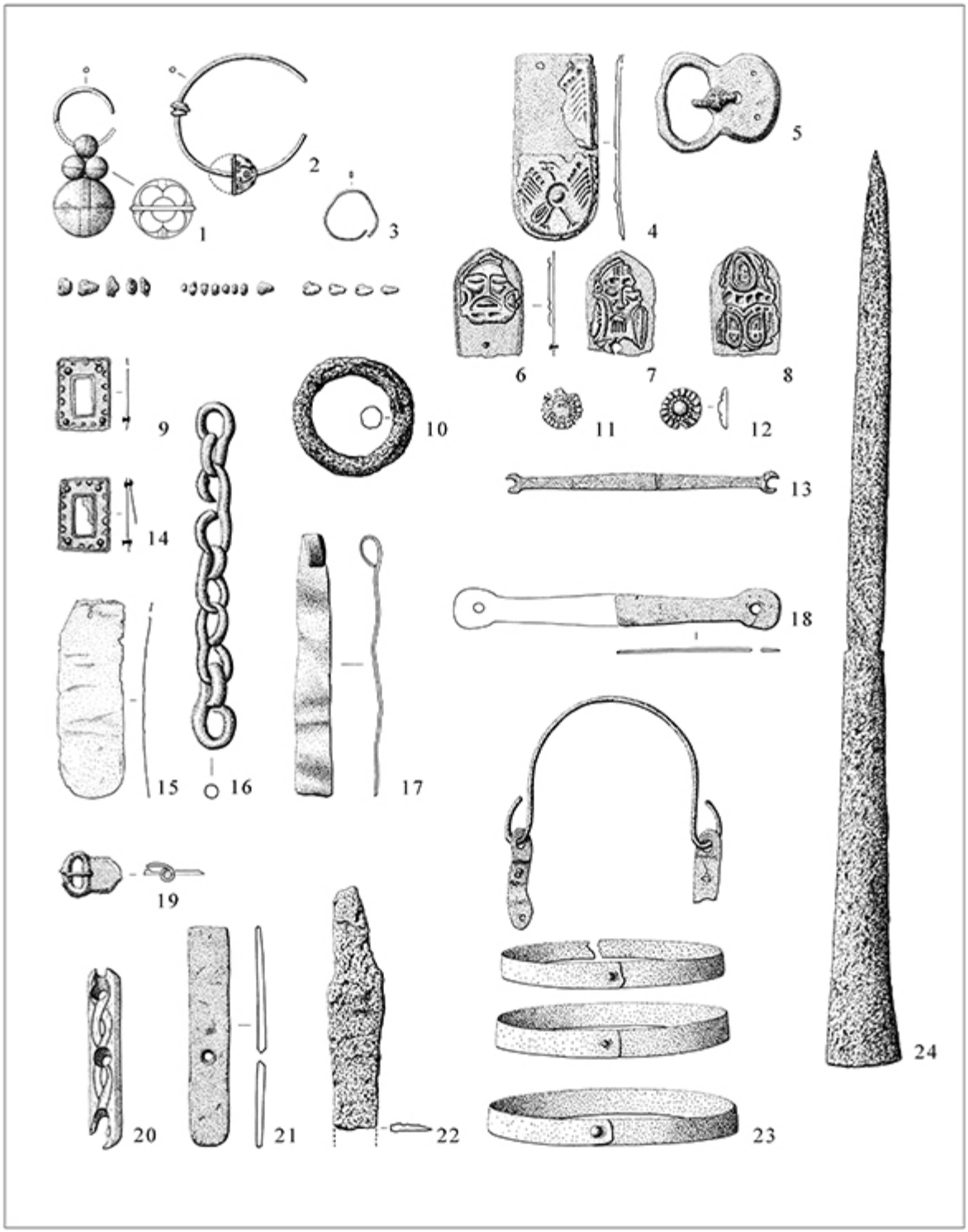
dc_1440_17

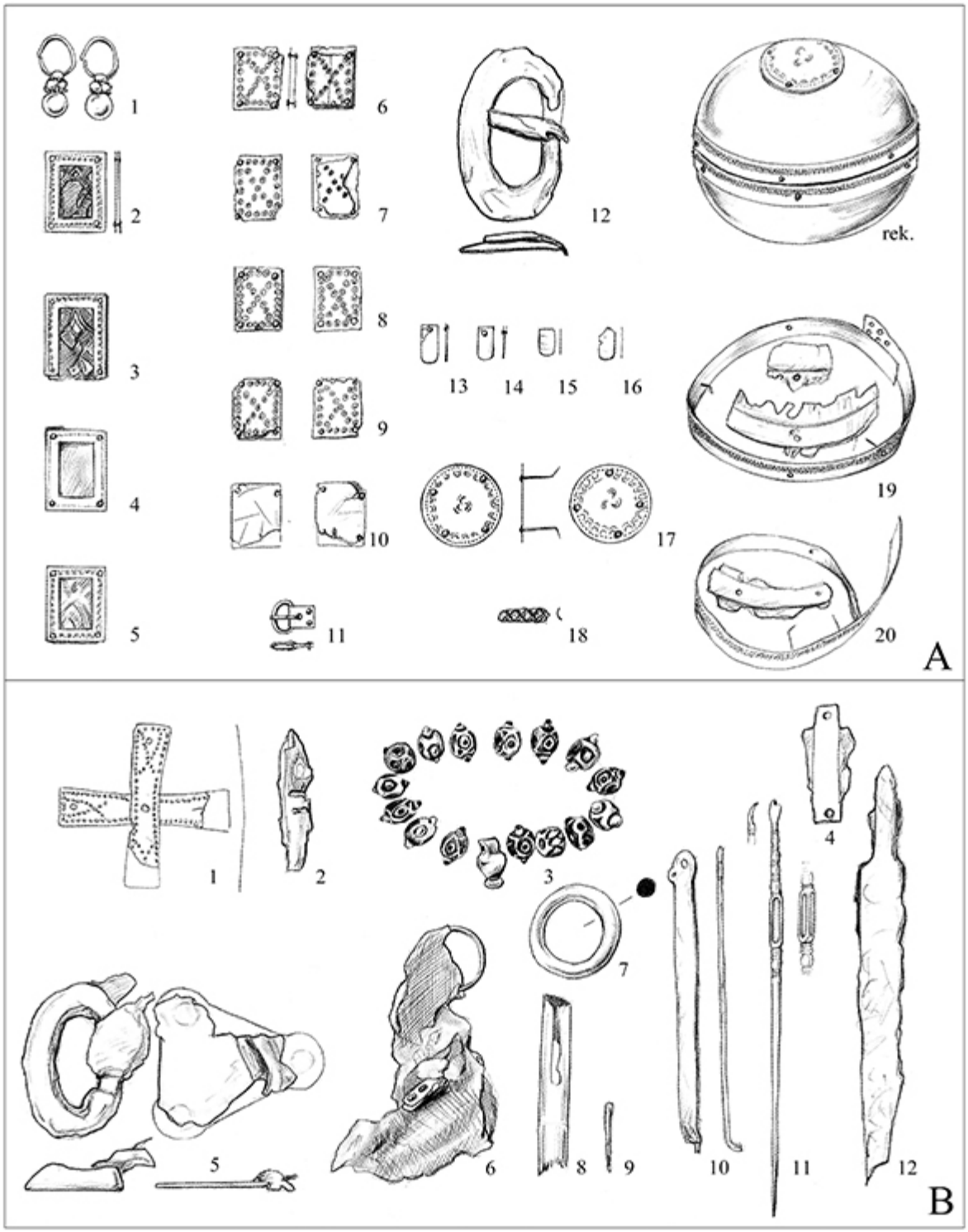
67. tábla.jpg

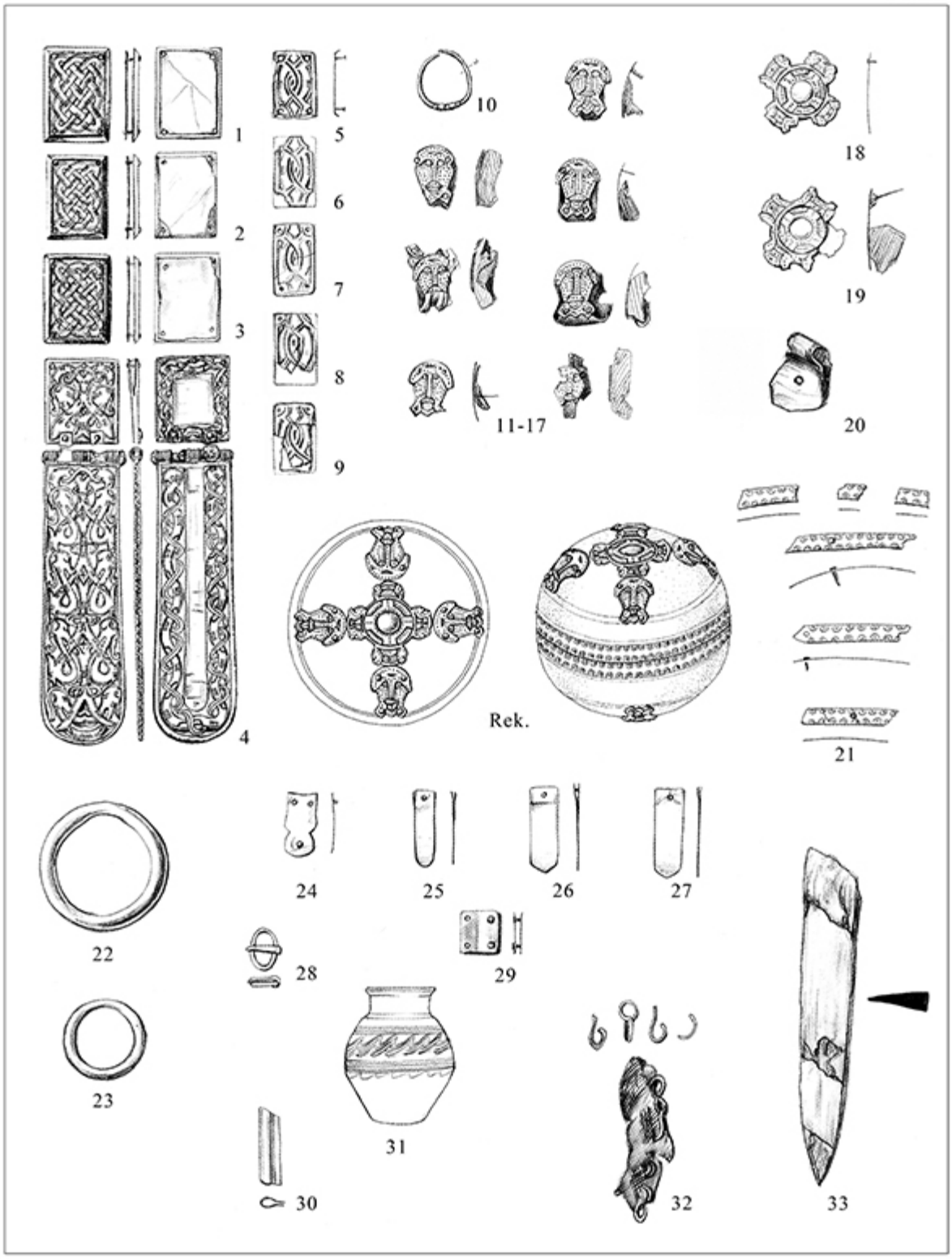

1
2
1a
2a
6
3
4
7
8
5
9
10

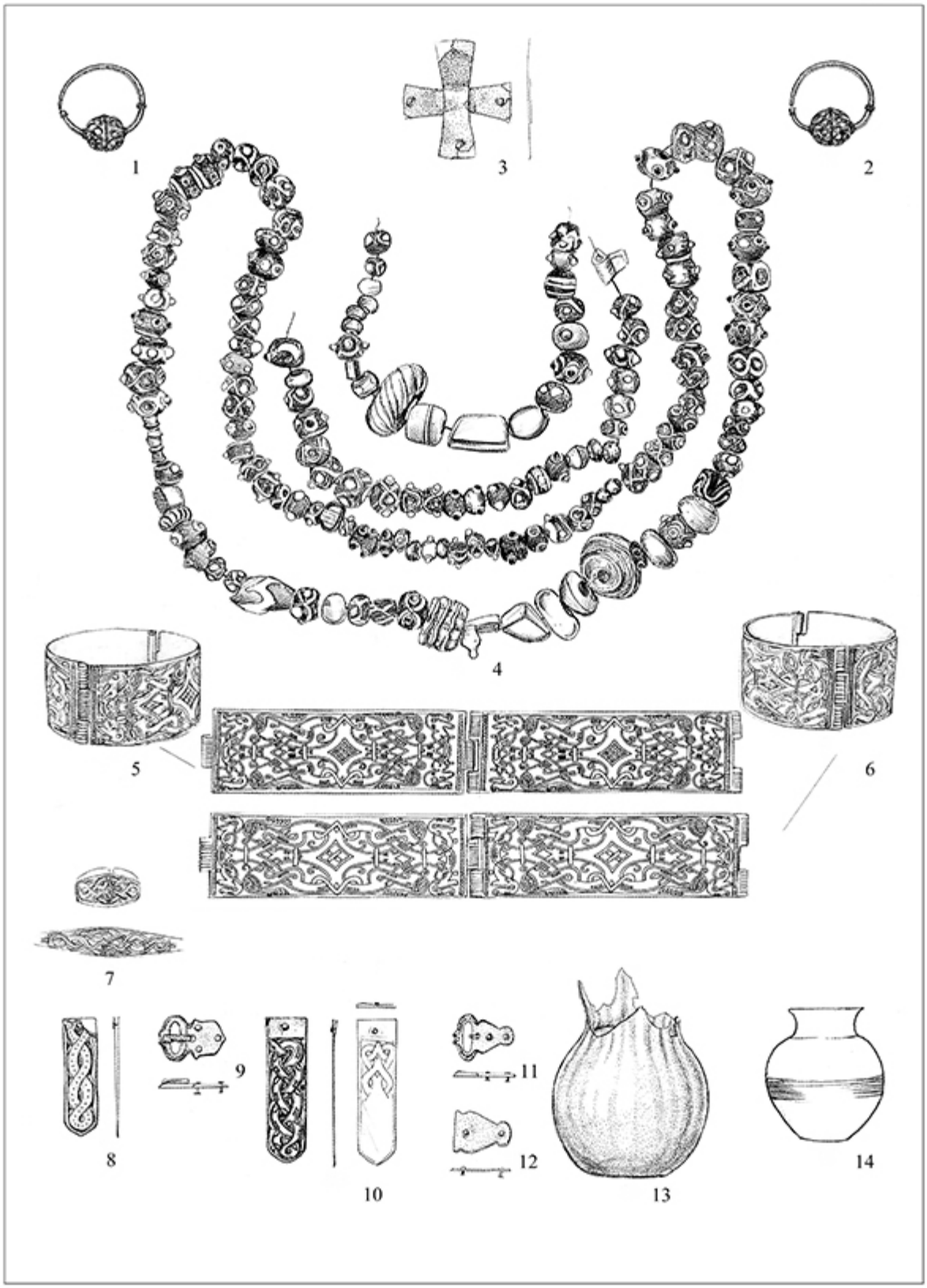

1
2
A
1
2
B

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24

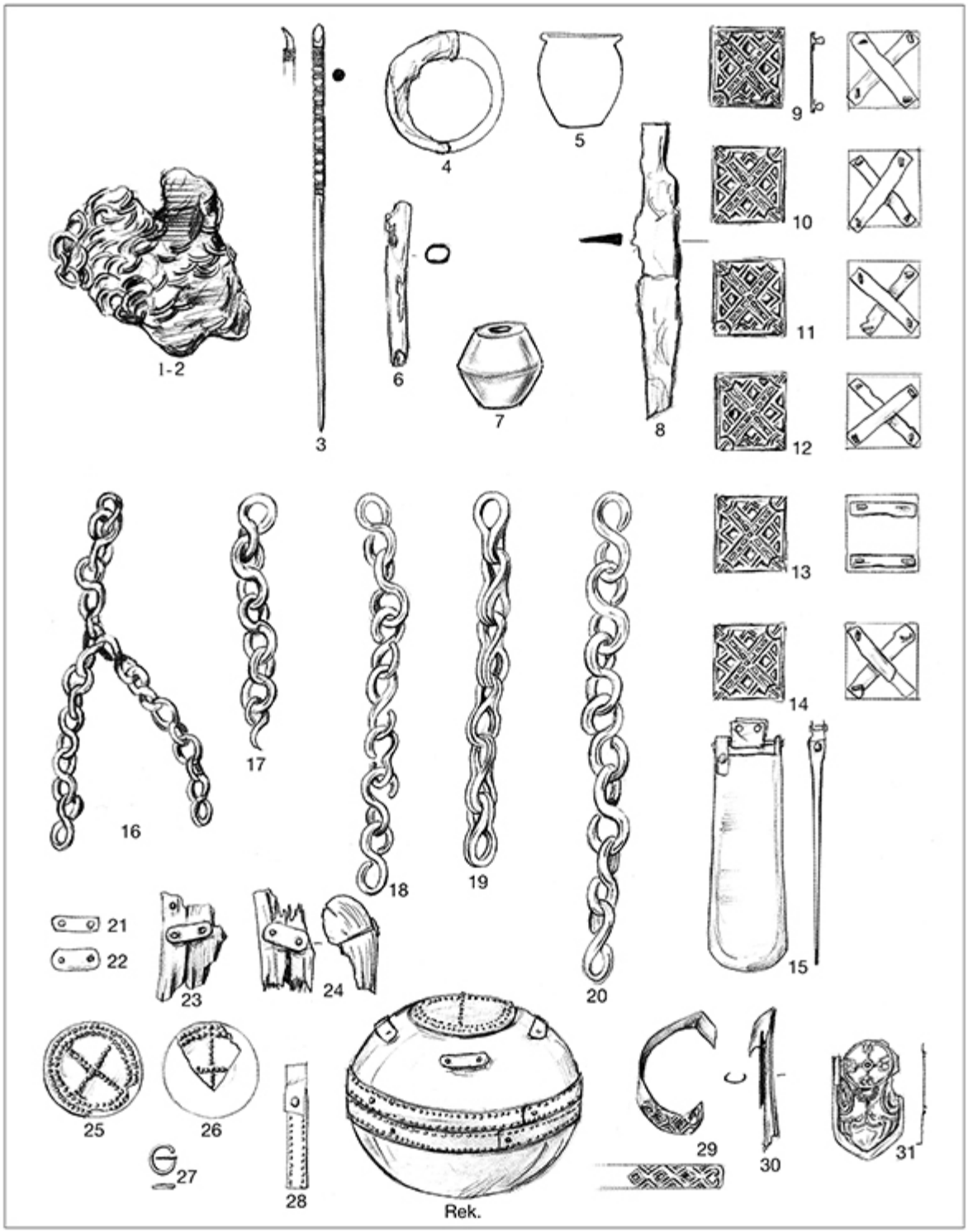
71. tábla

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
rek.
13
14
15
16
17
18
19
20
A
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
B

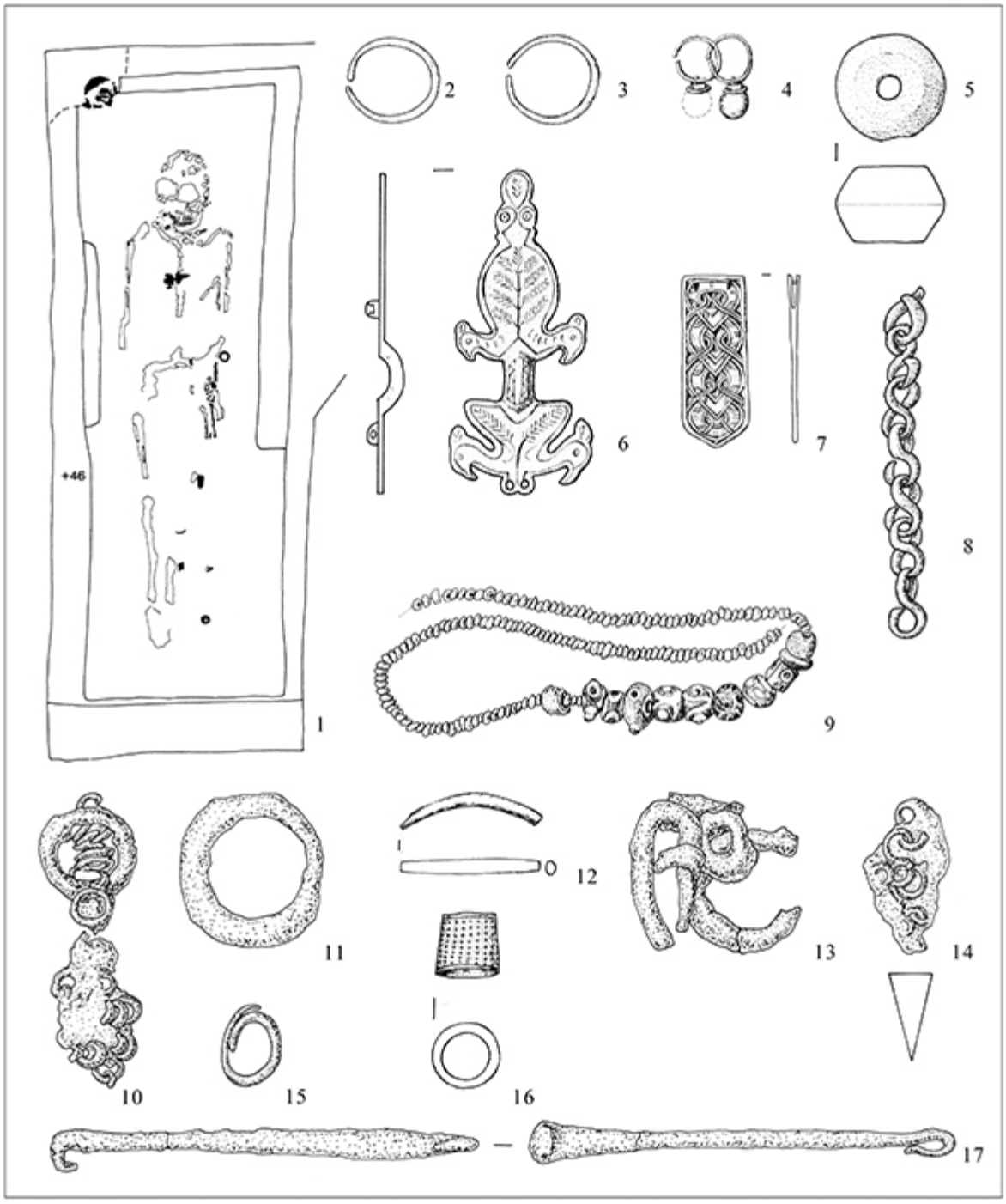

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11-17
18
19
20
Rek.
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14

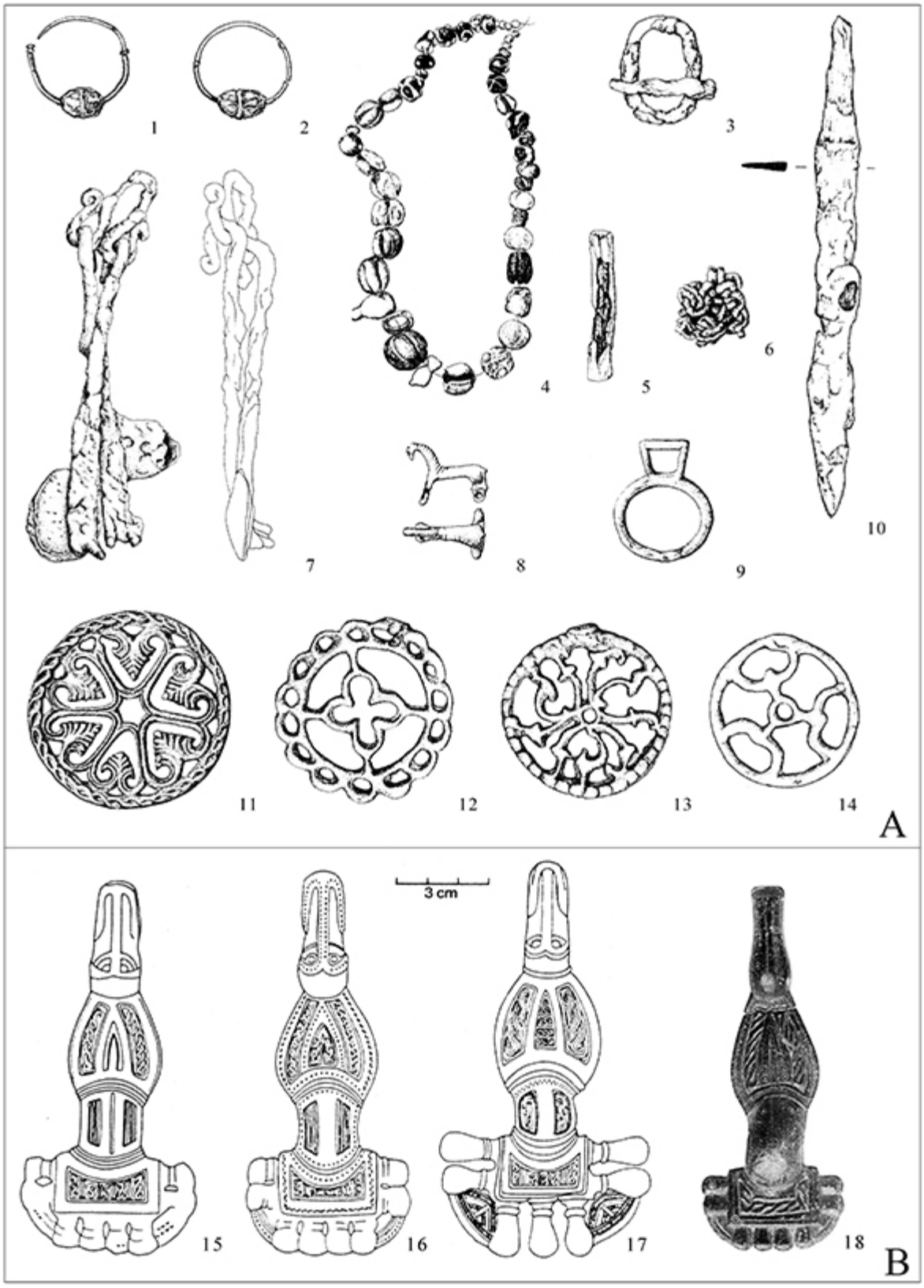
74. tábla

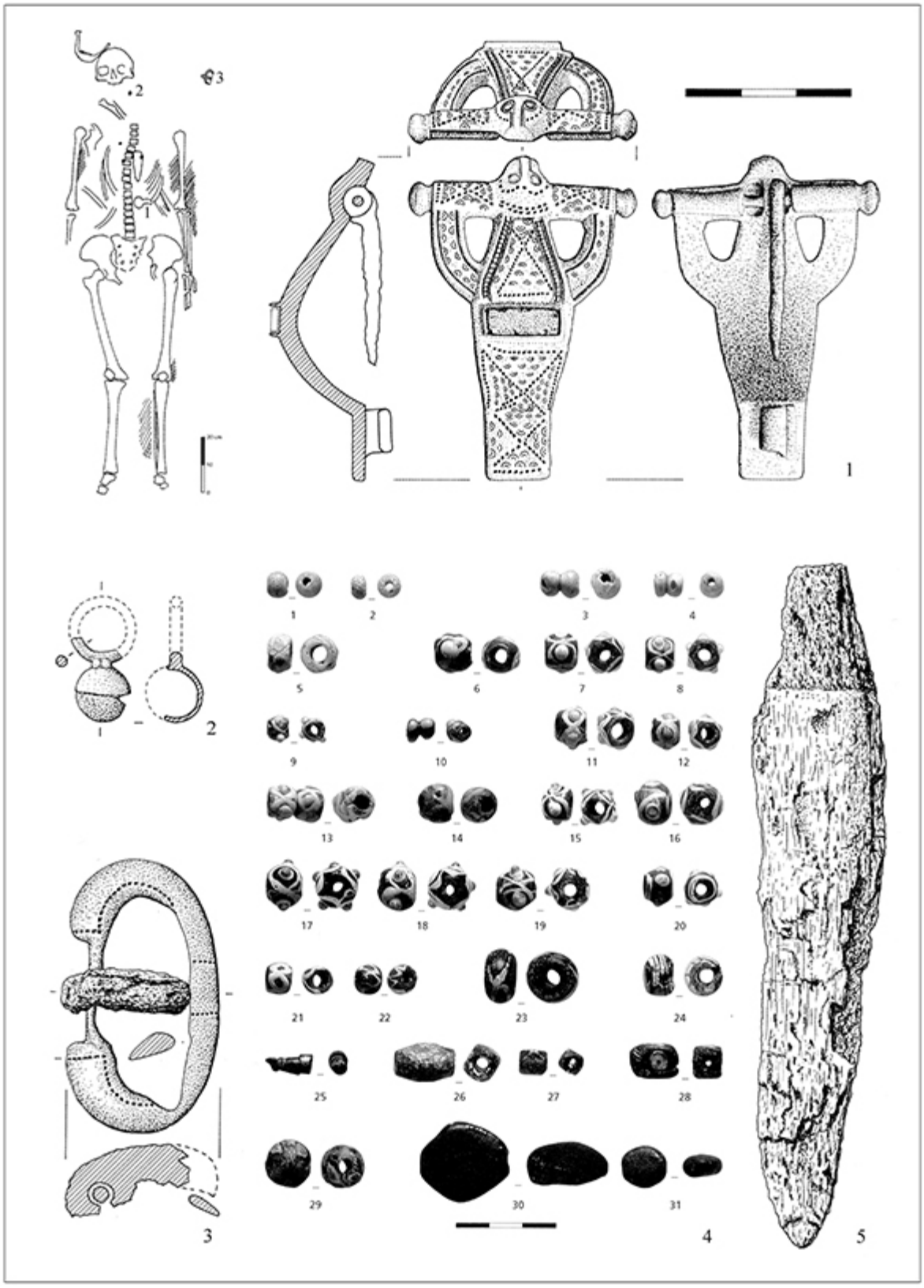

1-2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
Rek.
29
30
31

75. tábla

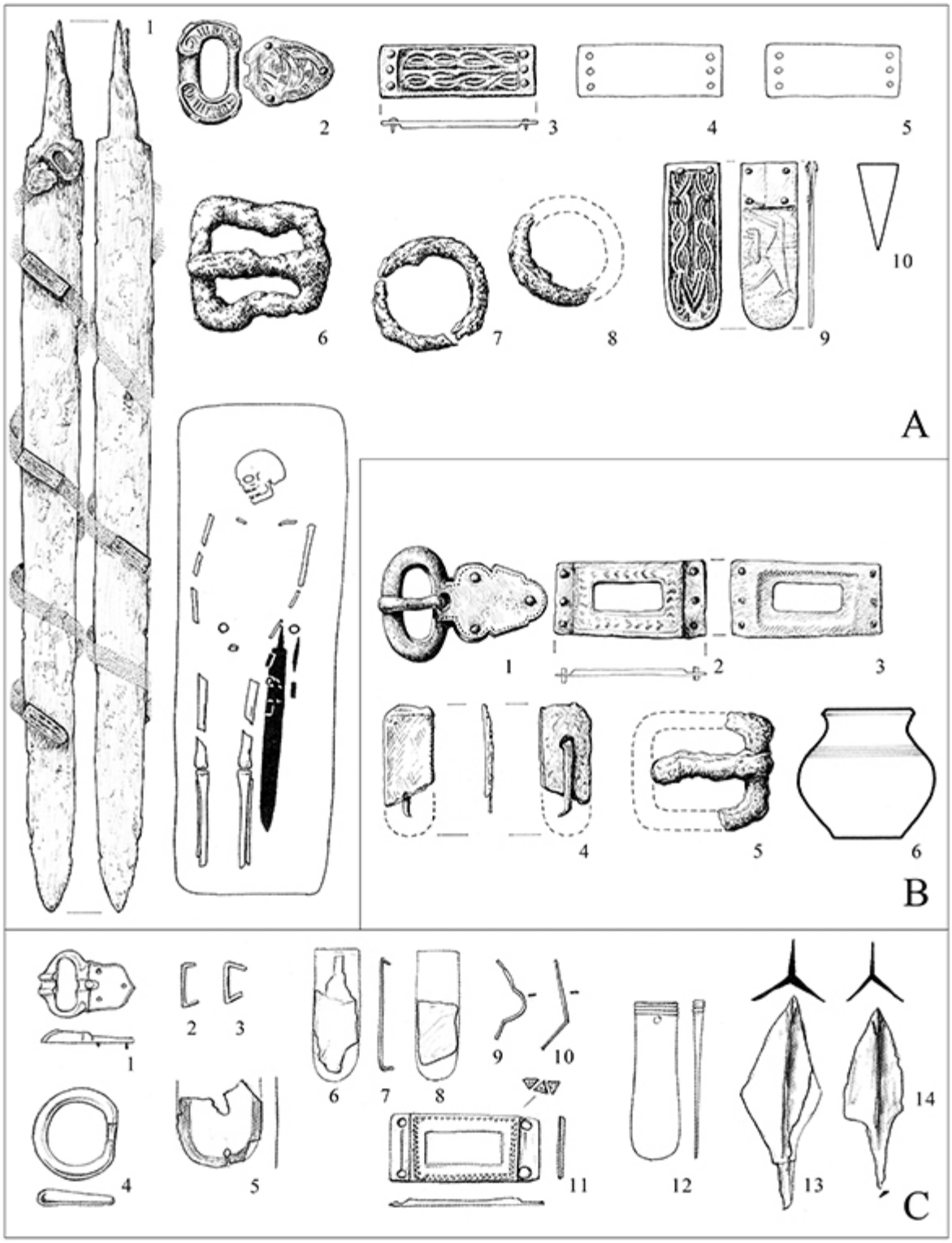
76. tábla

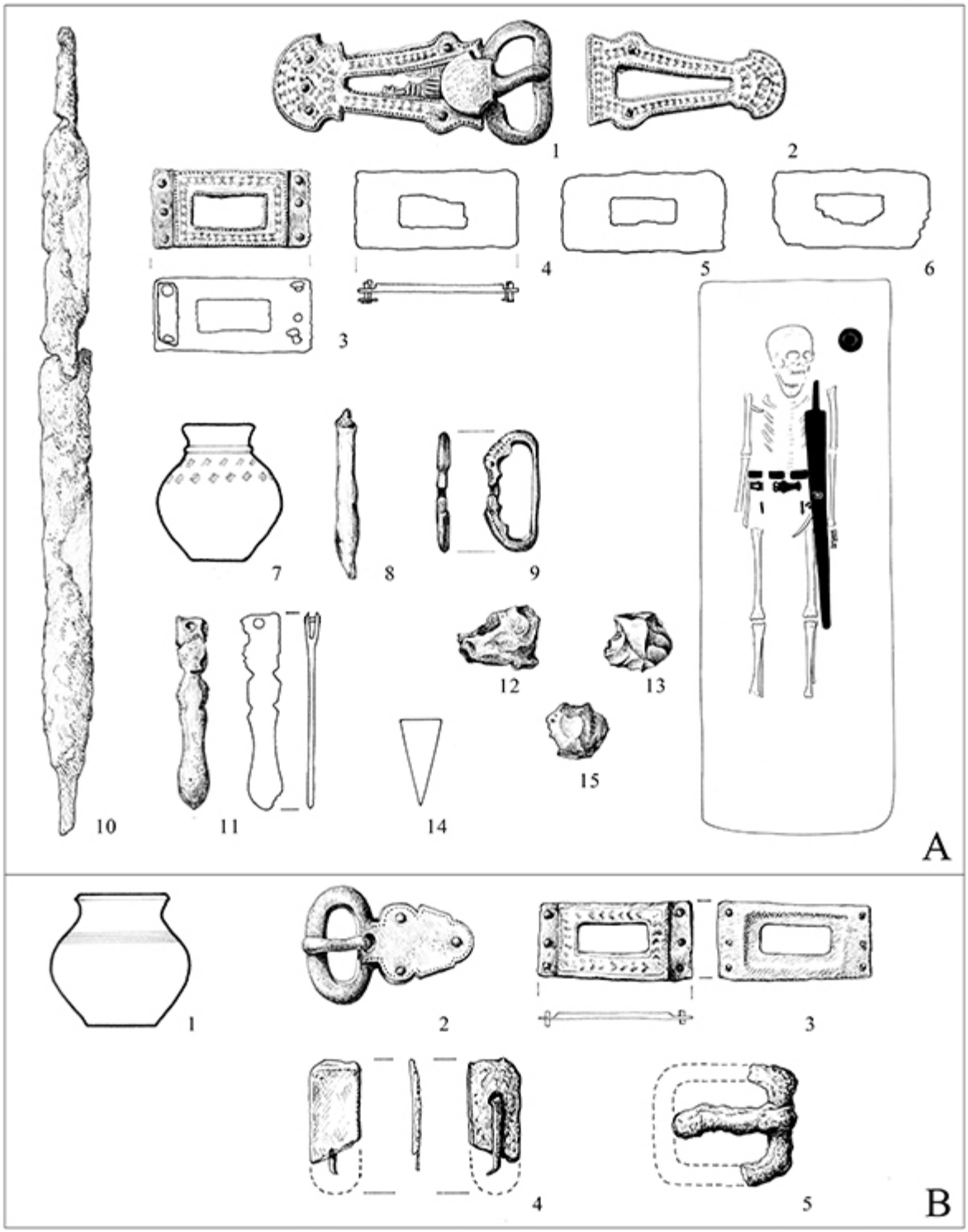

77. tábla.jpg

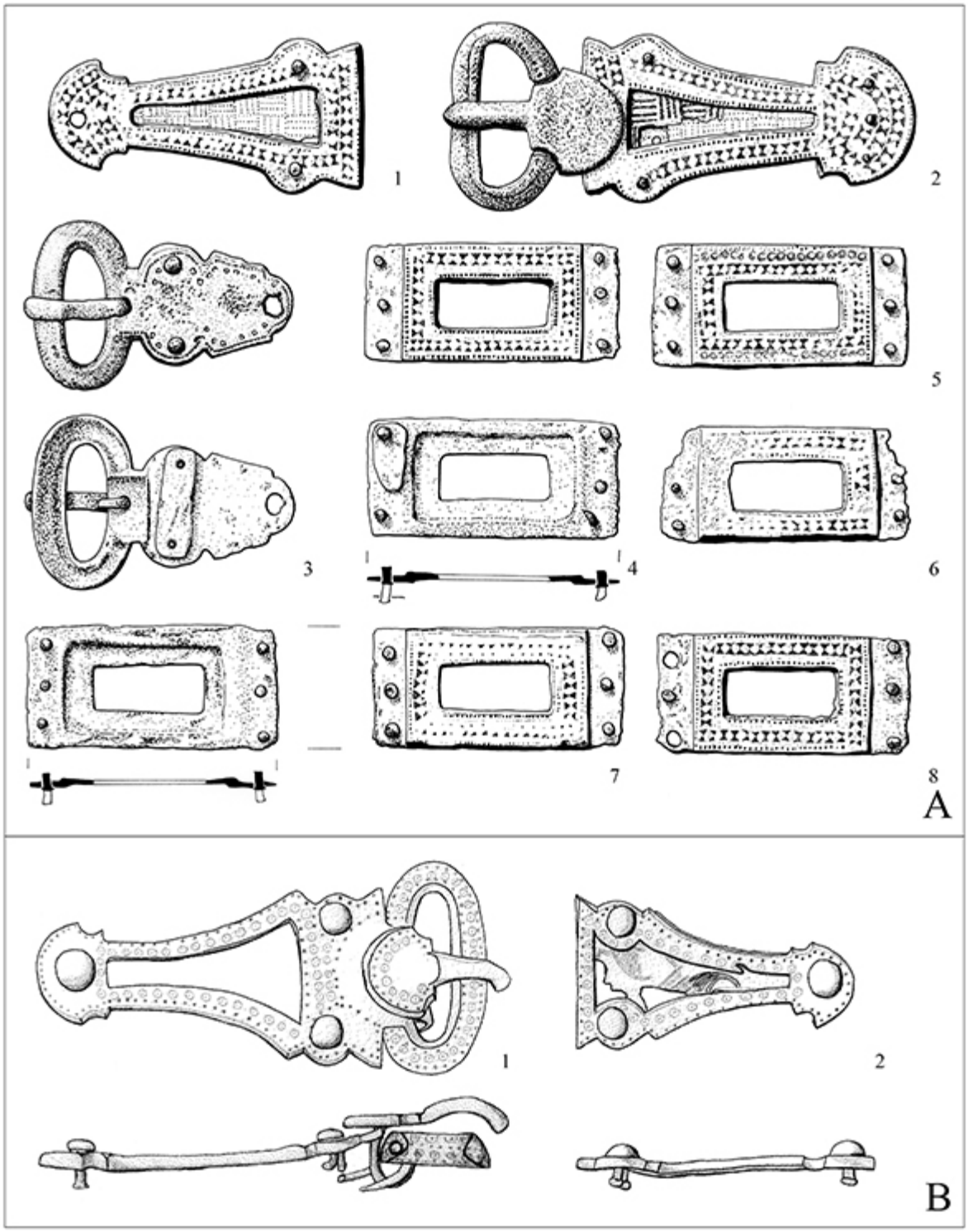
78. tábla

78. tábla.jpg

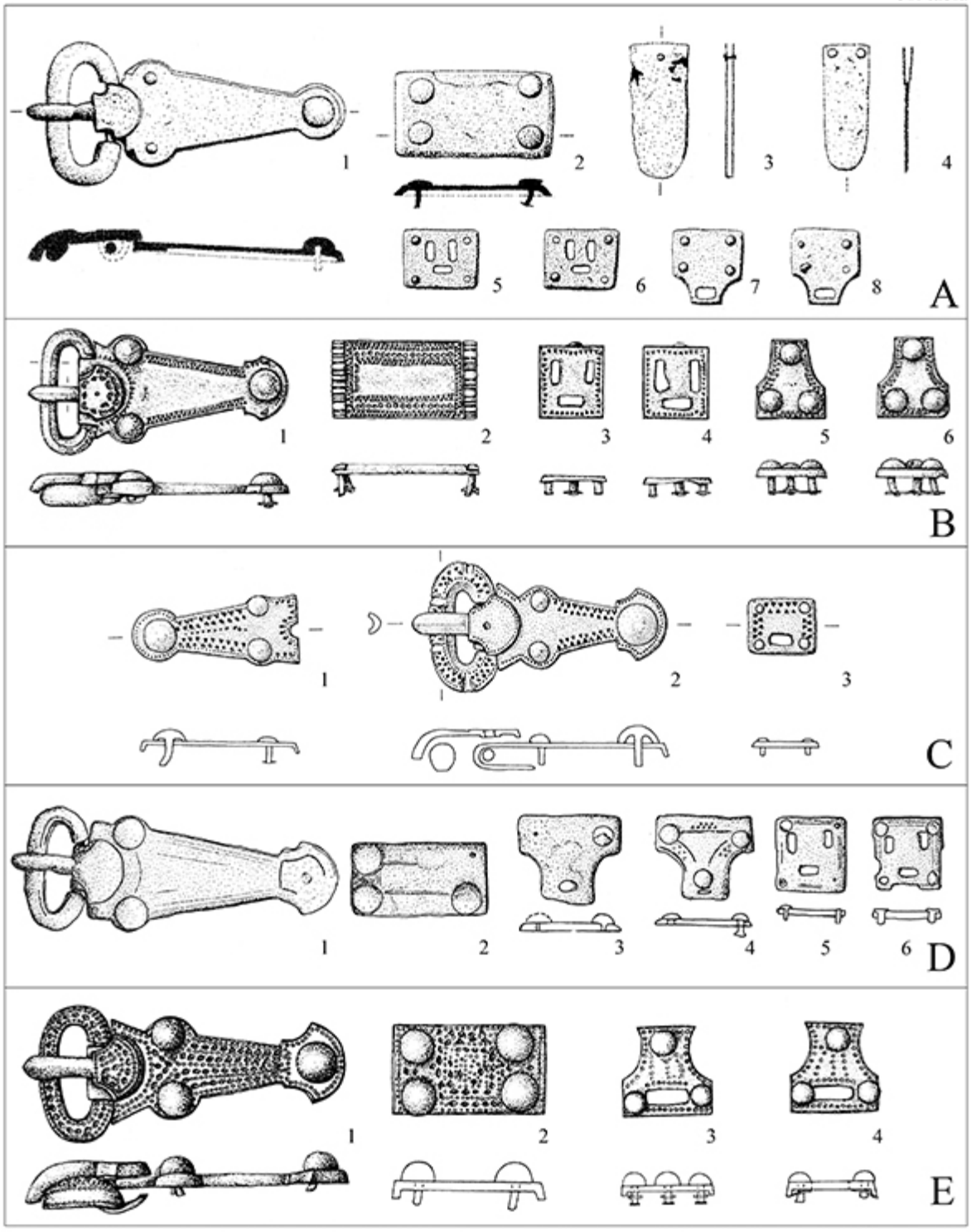

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
A
1
2
3
4
5
B

80. tábla

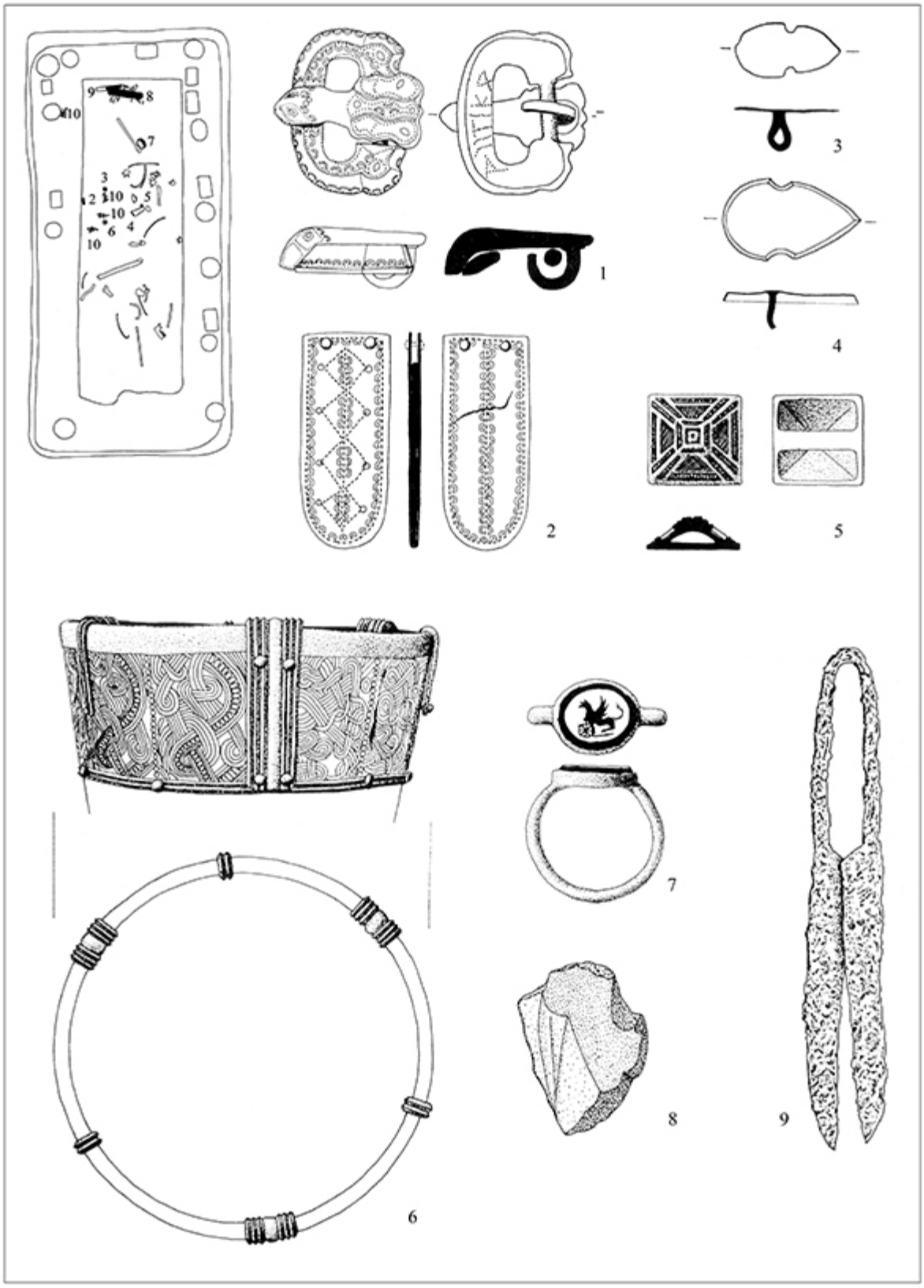

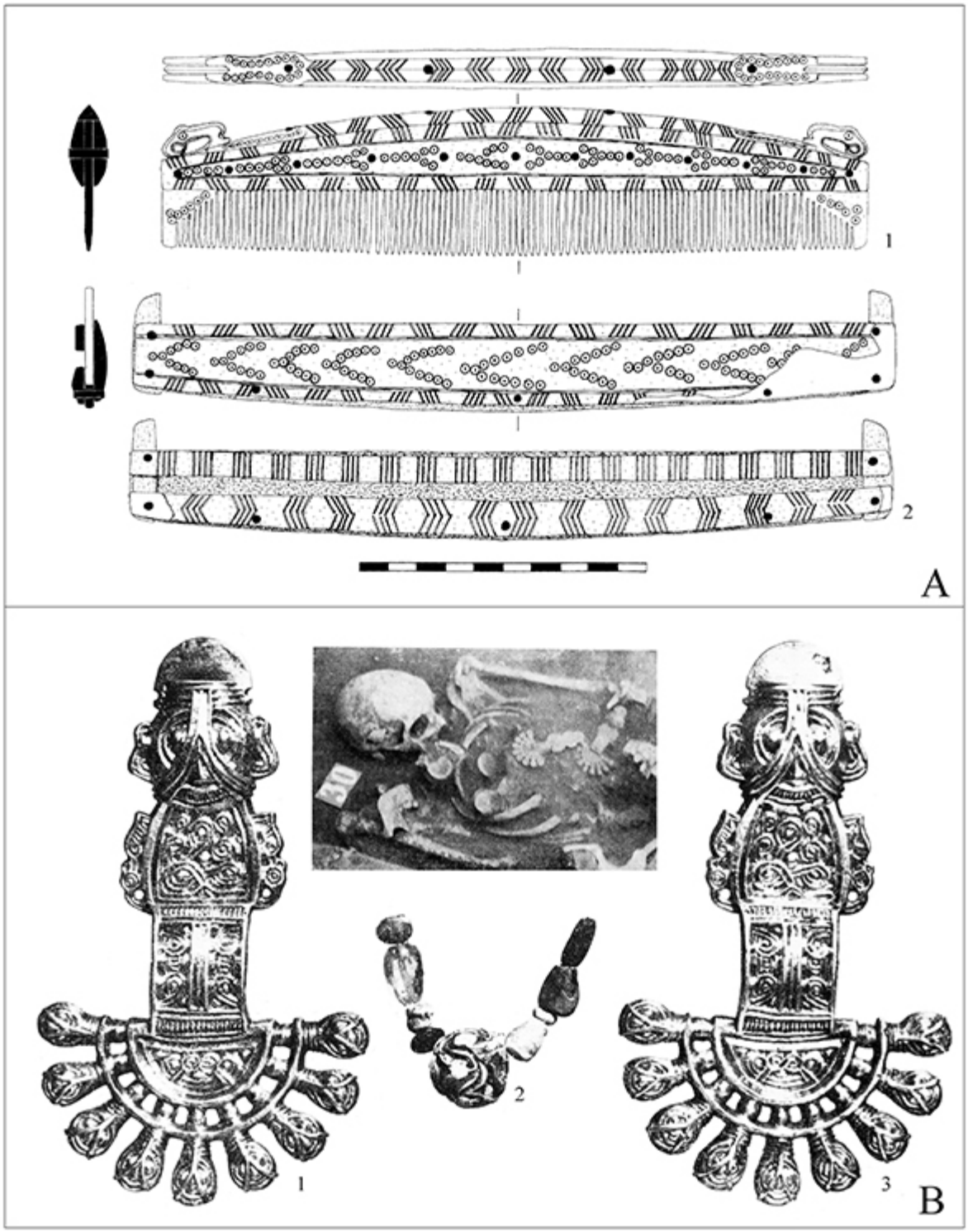
dc_1440_17

81. tábla

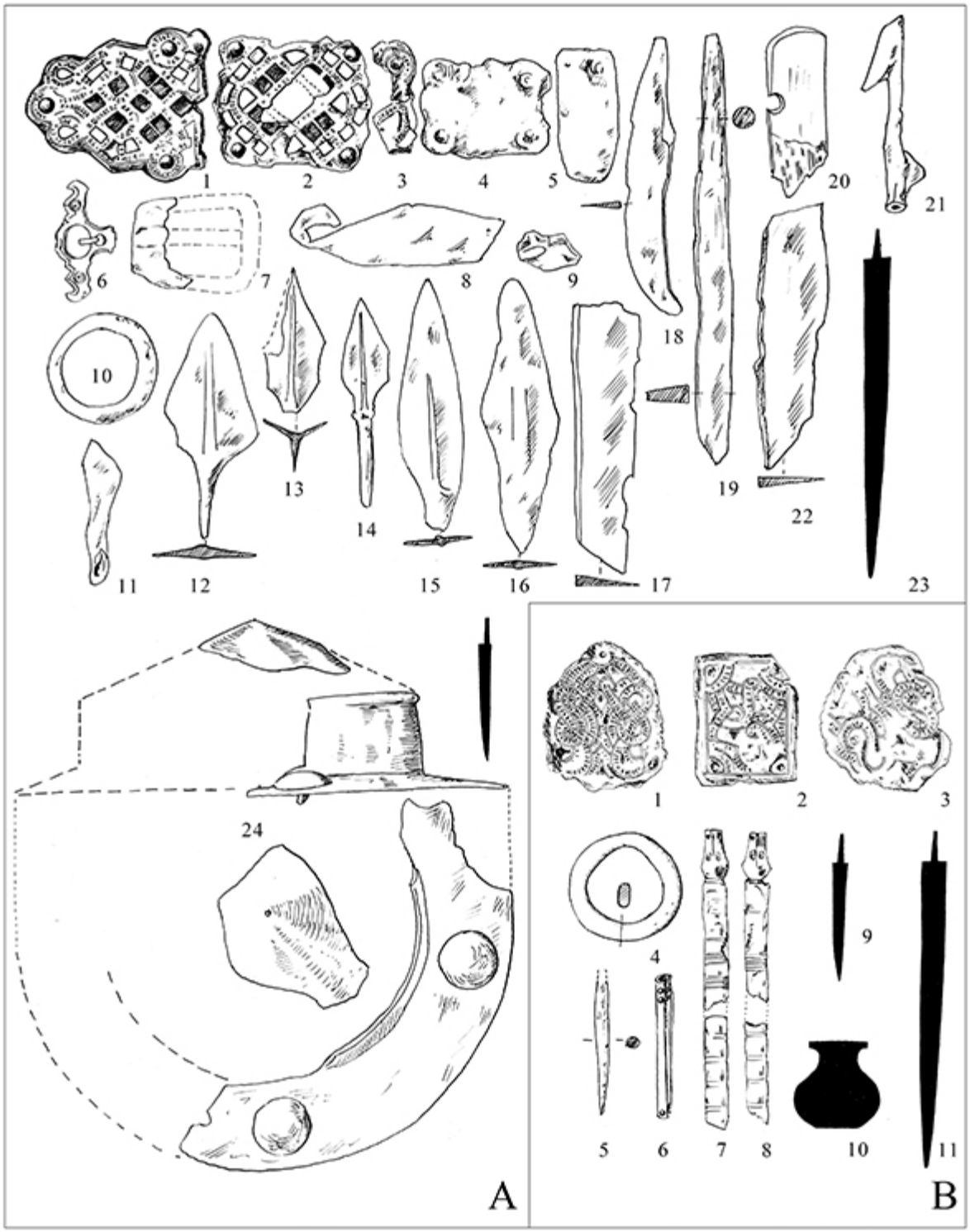

81. tábla.jpg

1
2
3
4
5
6
7
8
9

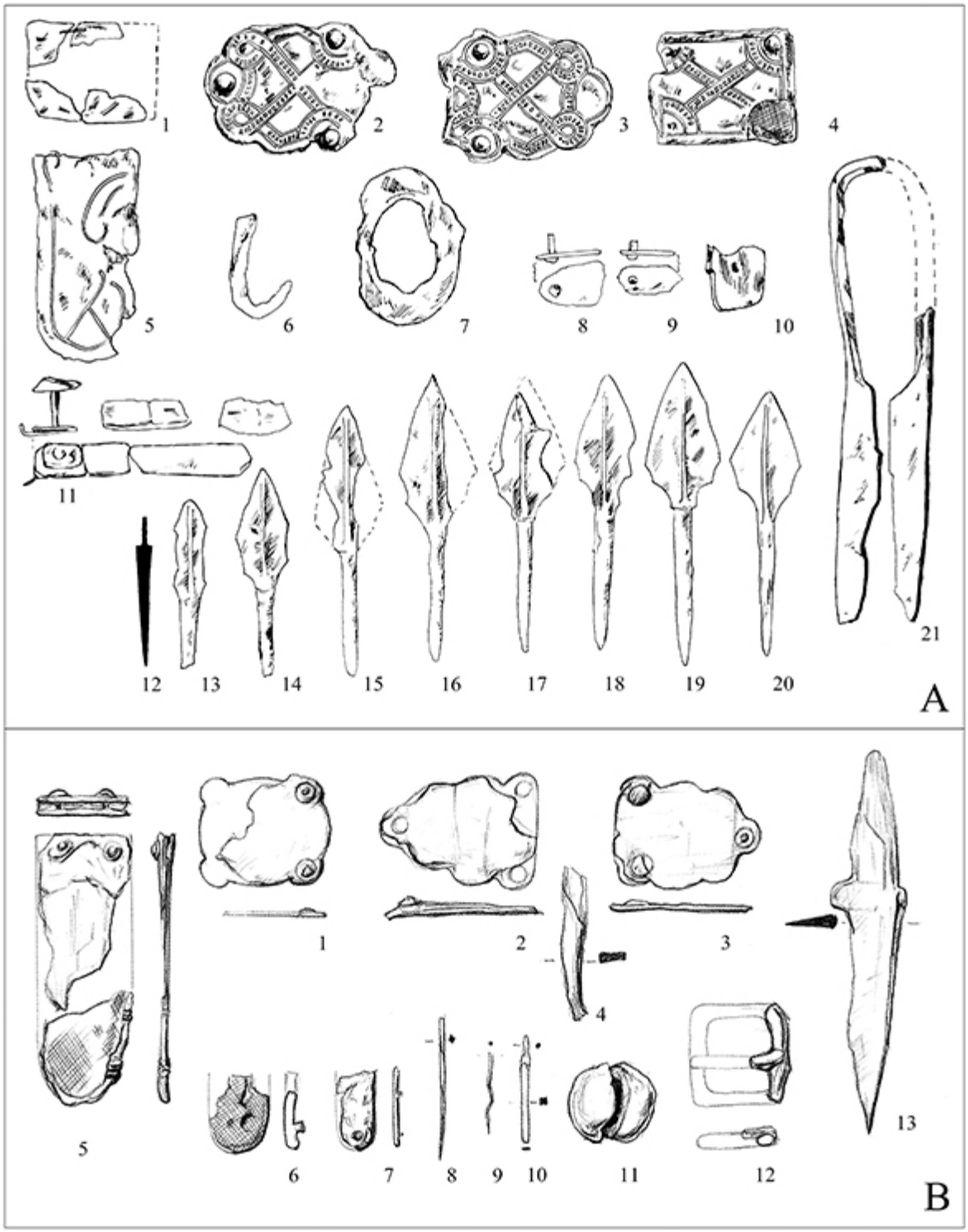

1
2
A
50
1
2
3
B

84. tábla

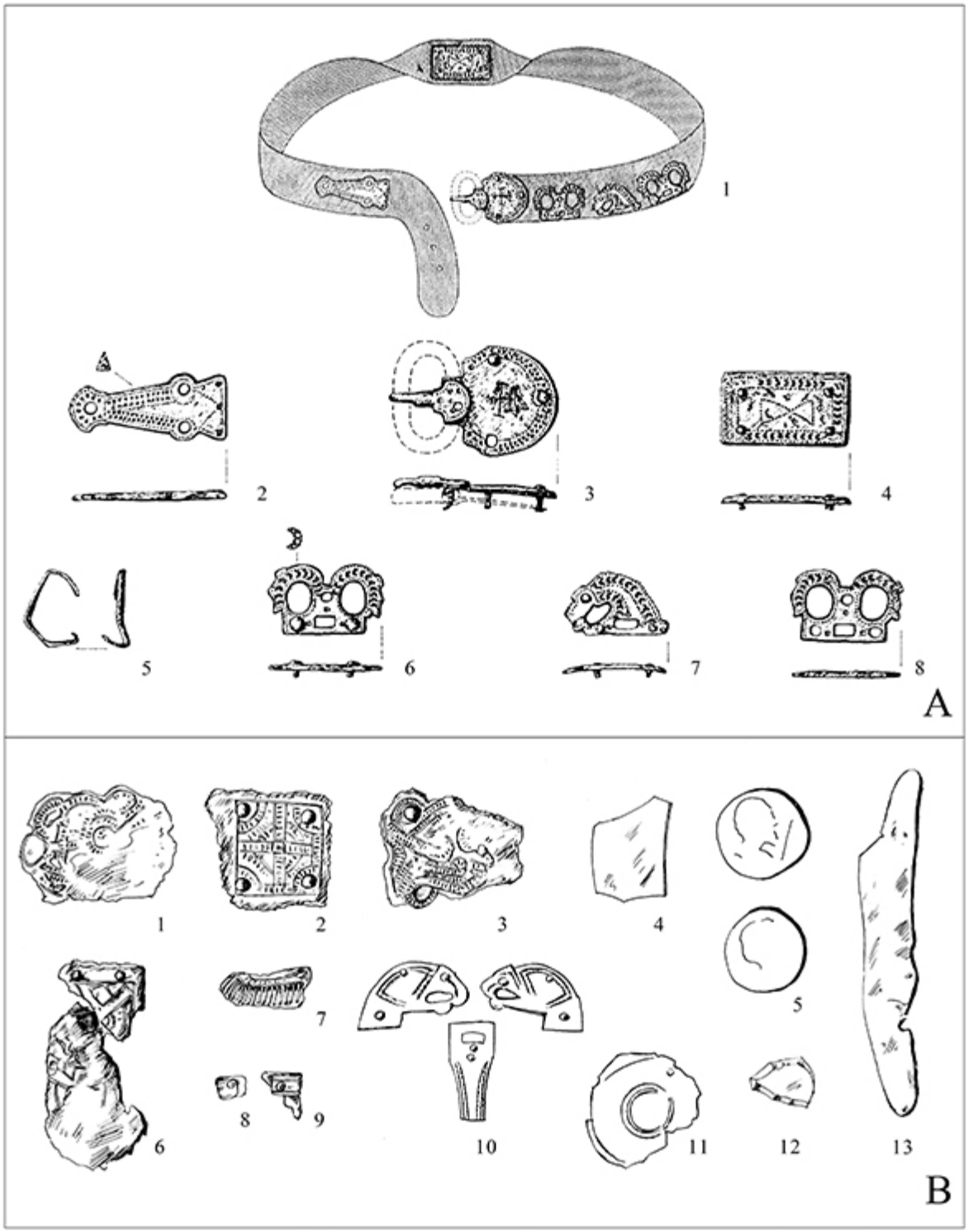
84. tábla.jpg

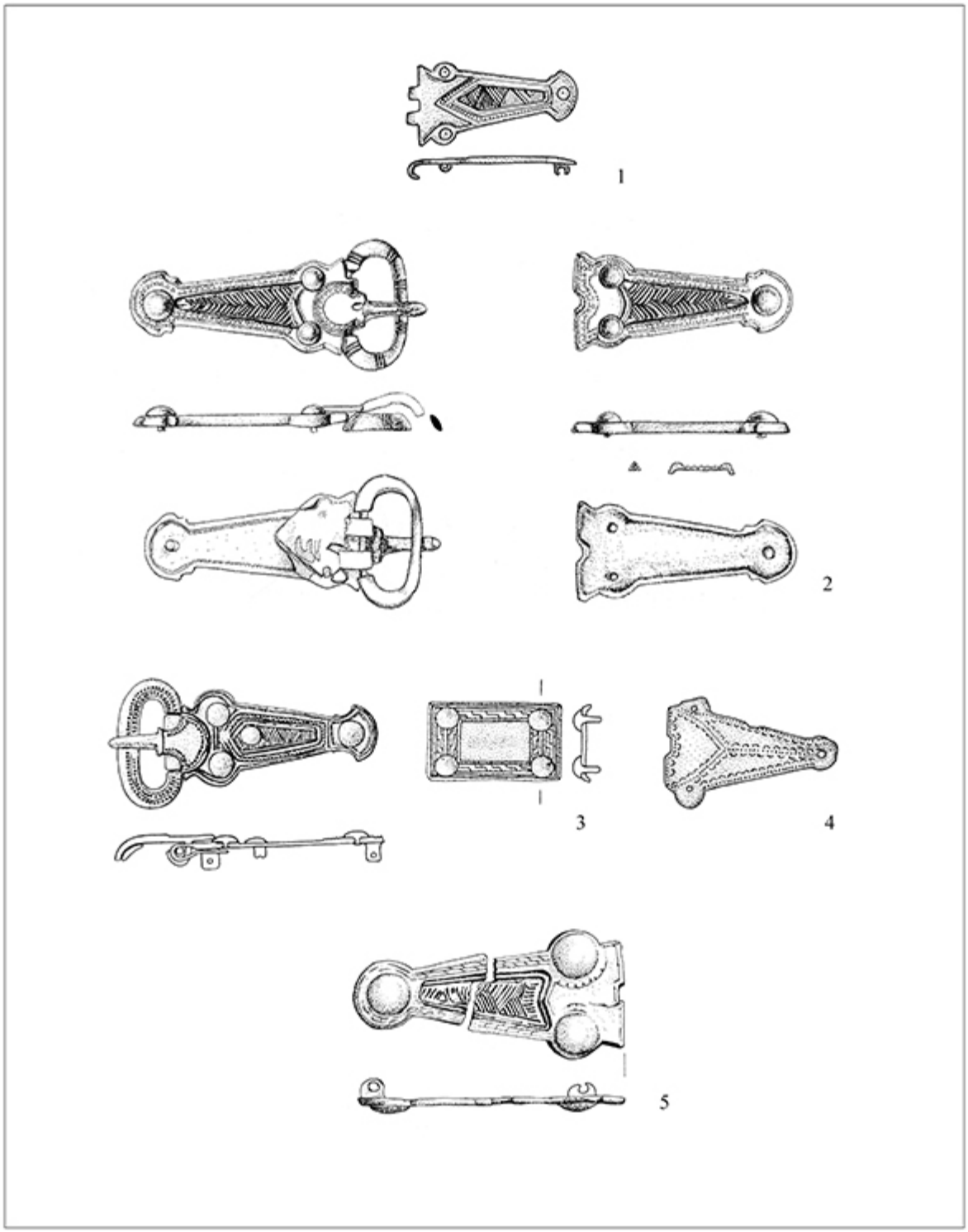
85. tábla

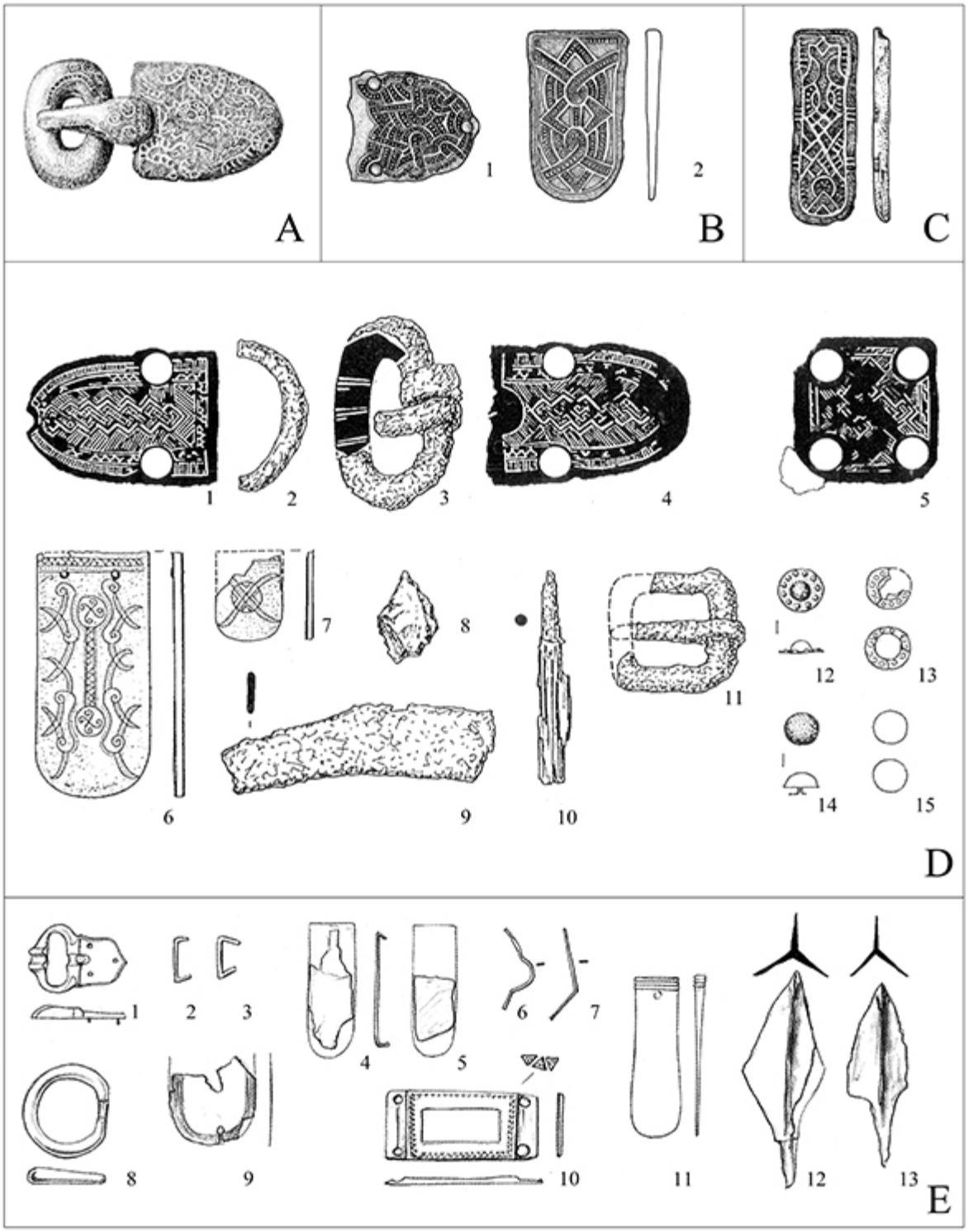

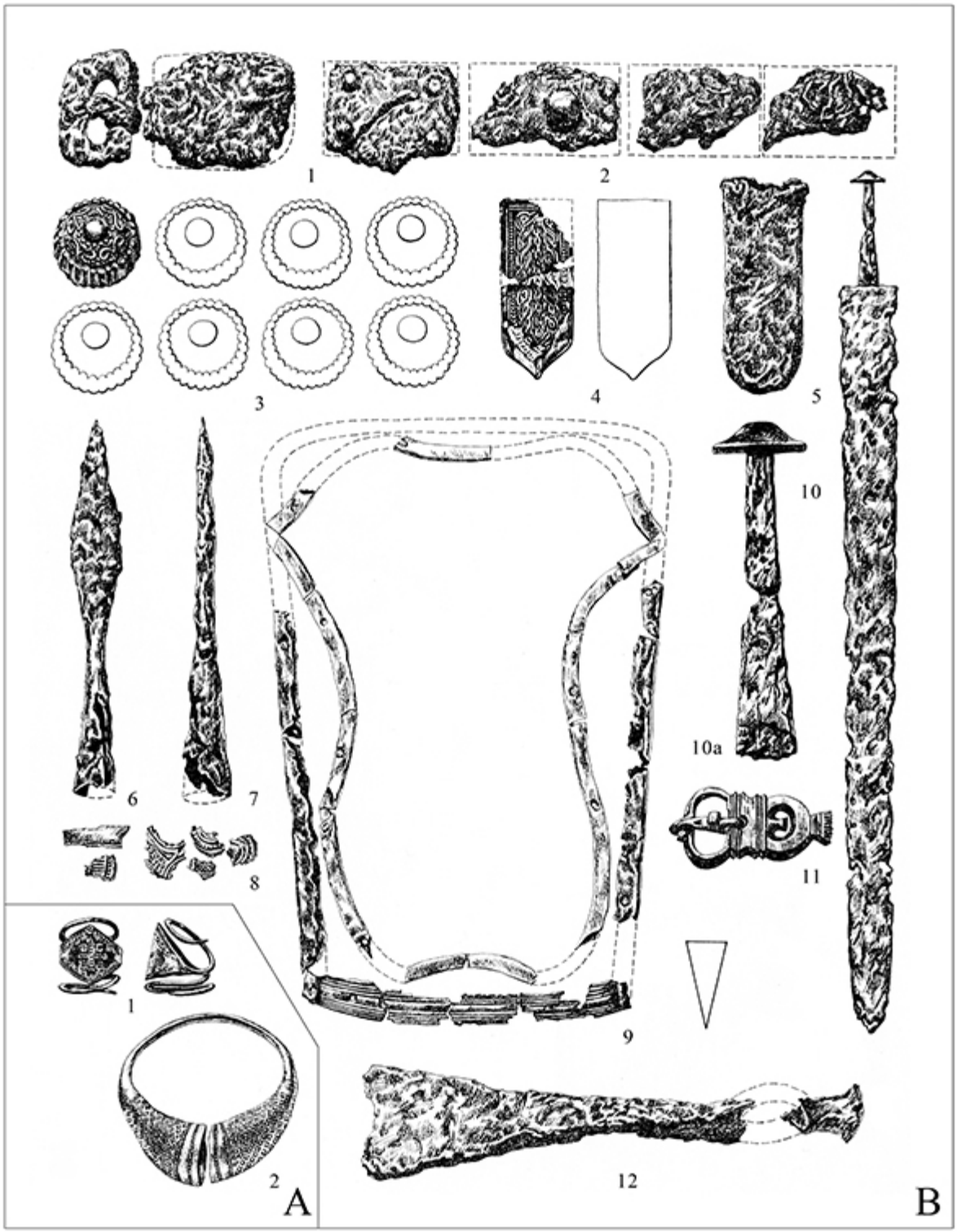
85. tábla.jpg

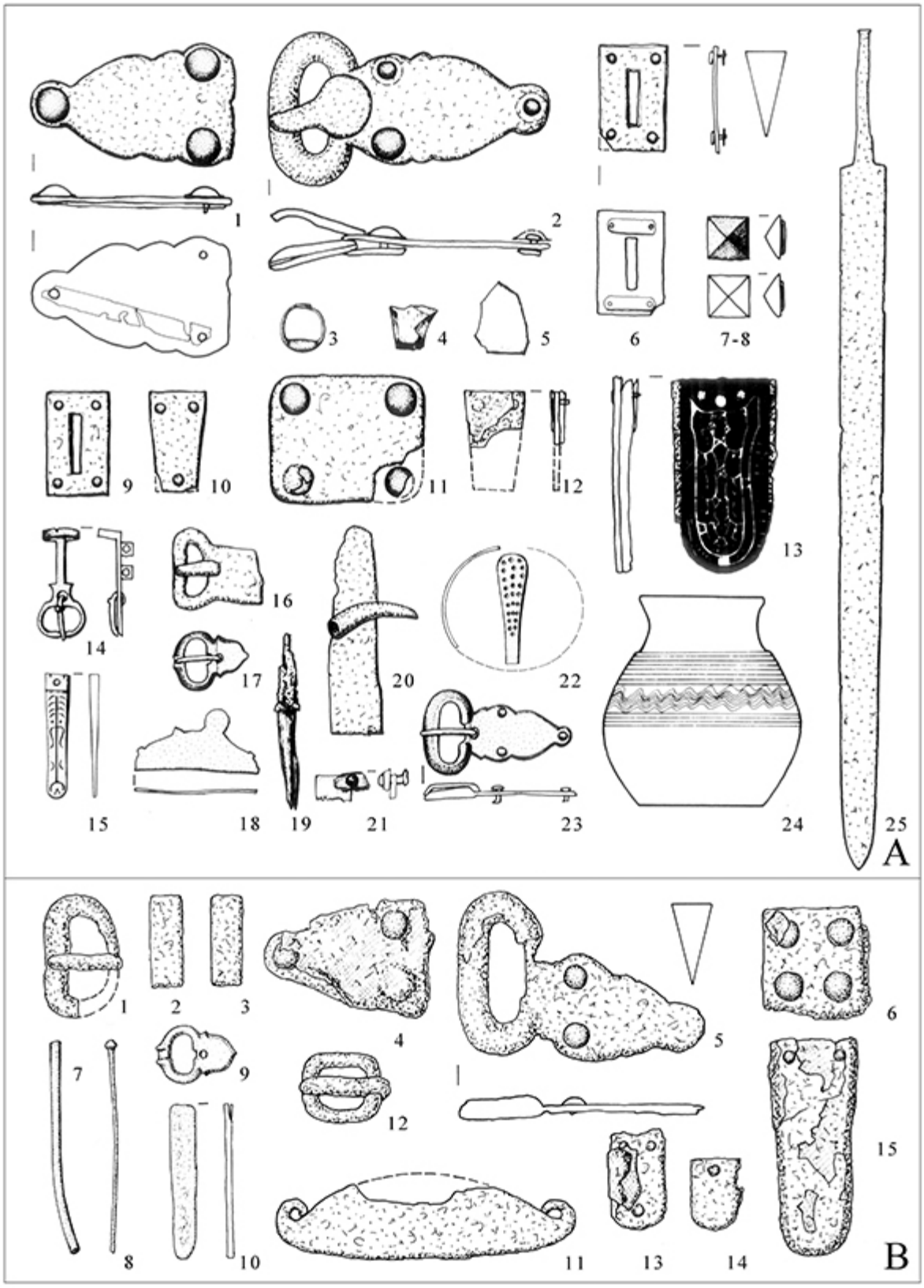
86. tábla

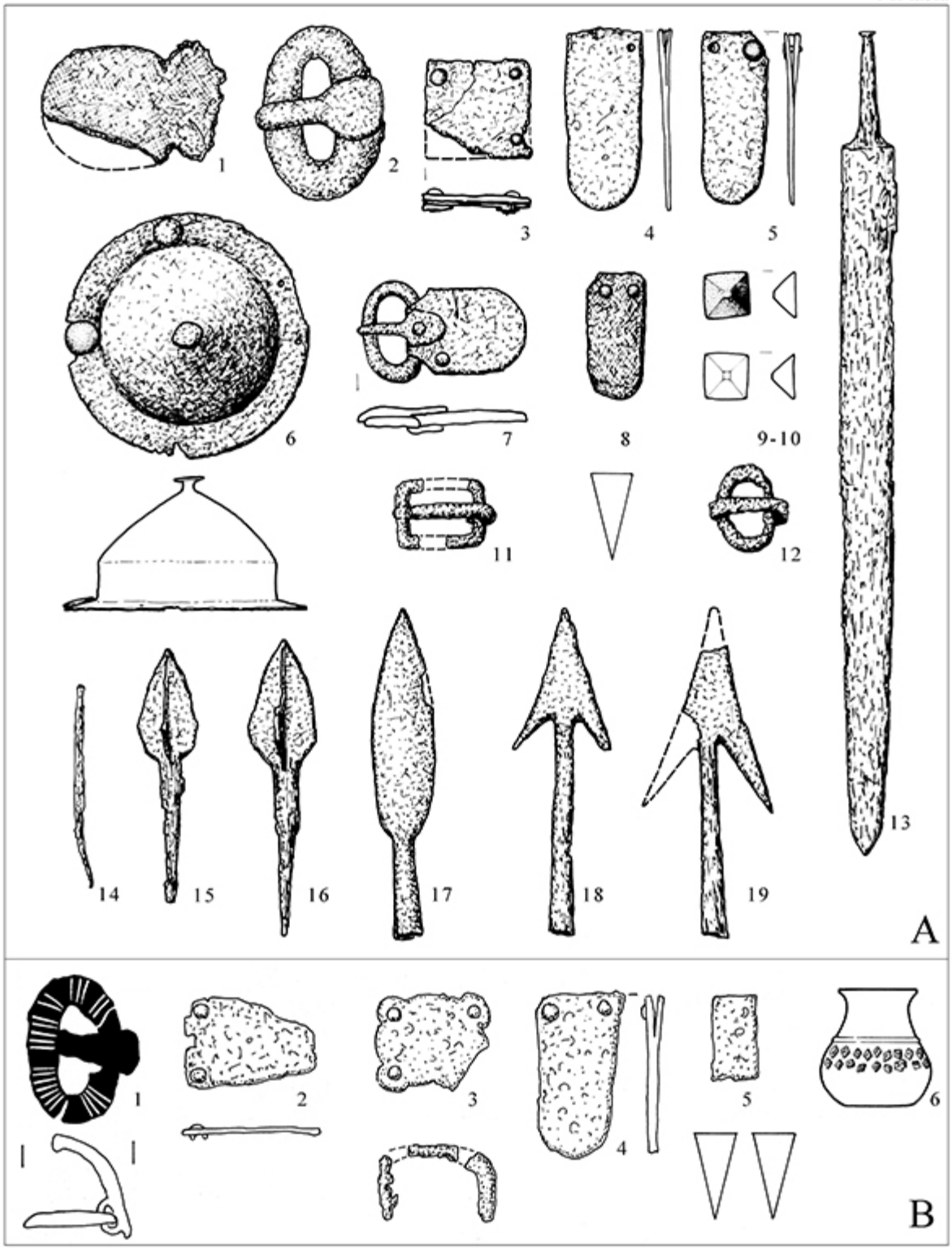

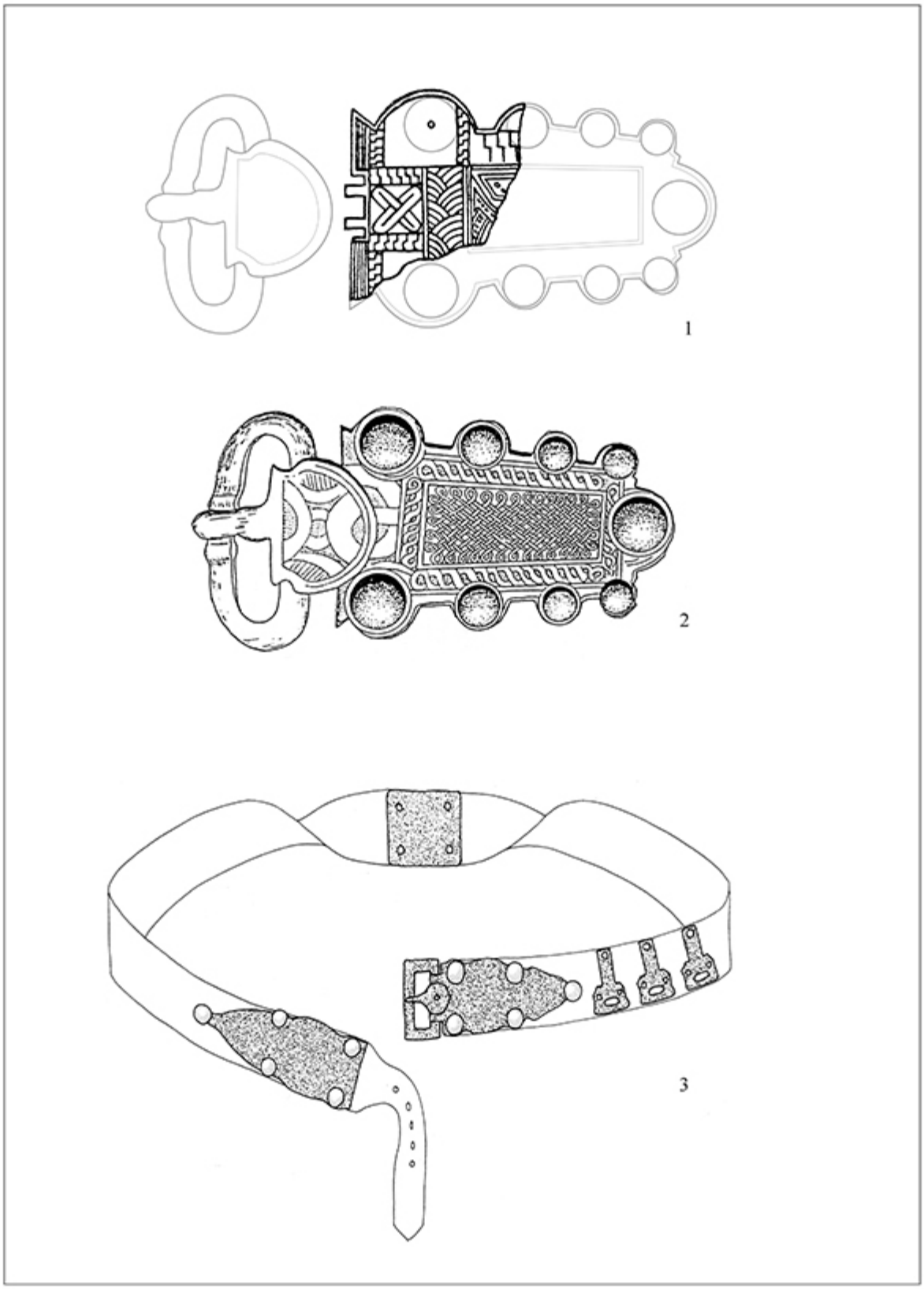

1
2
3
4
5

A
1
2
B
C
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
D
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
E

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
10a
11
12
A
1
2
B

1
2
3
4
5
6
7-8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
A
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
B

1
2
3
4
5
6
7
8
9-10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
A
1
2
3
4
5
6
B

1
2
3

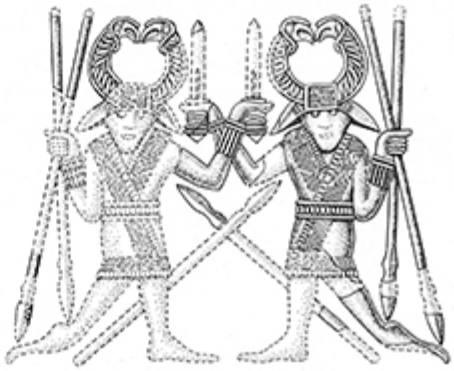
1

2

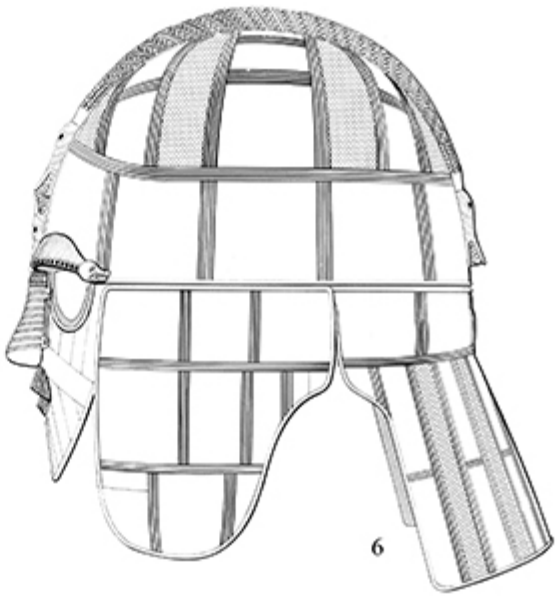
3

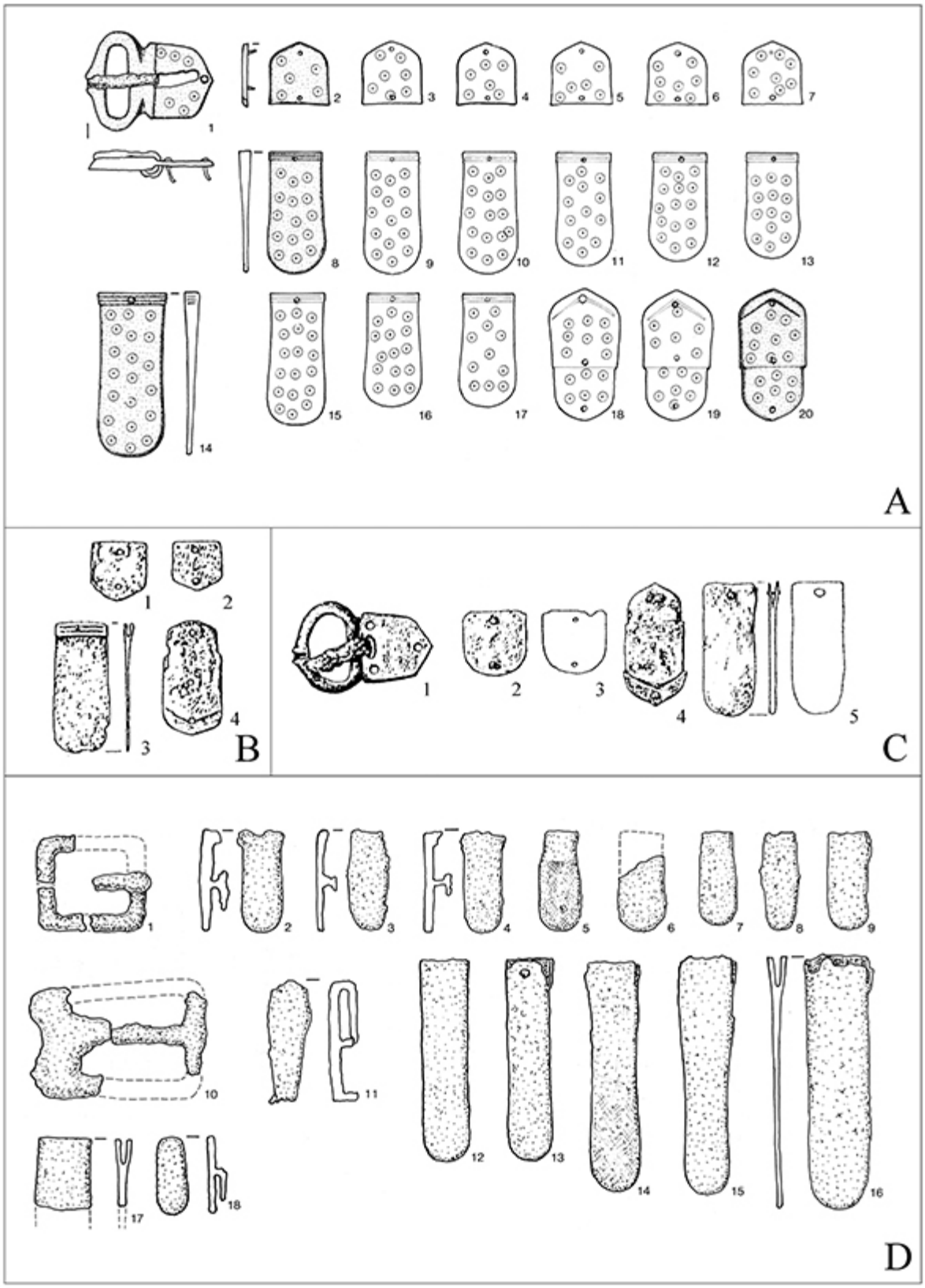
4

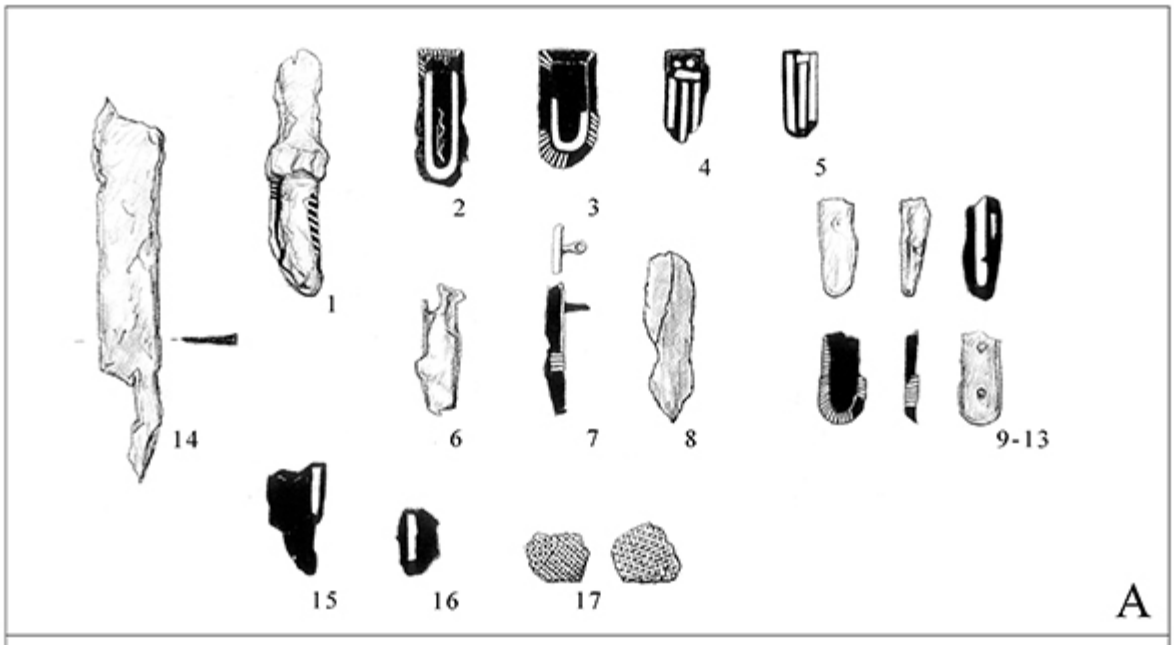

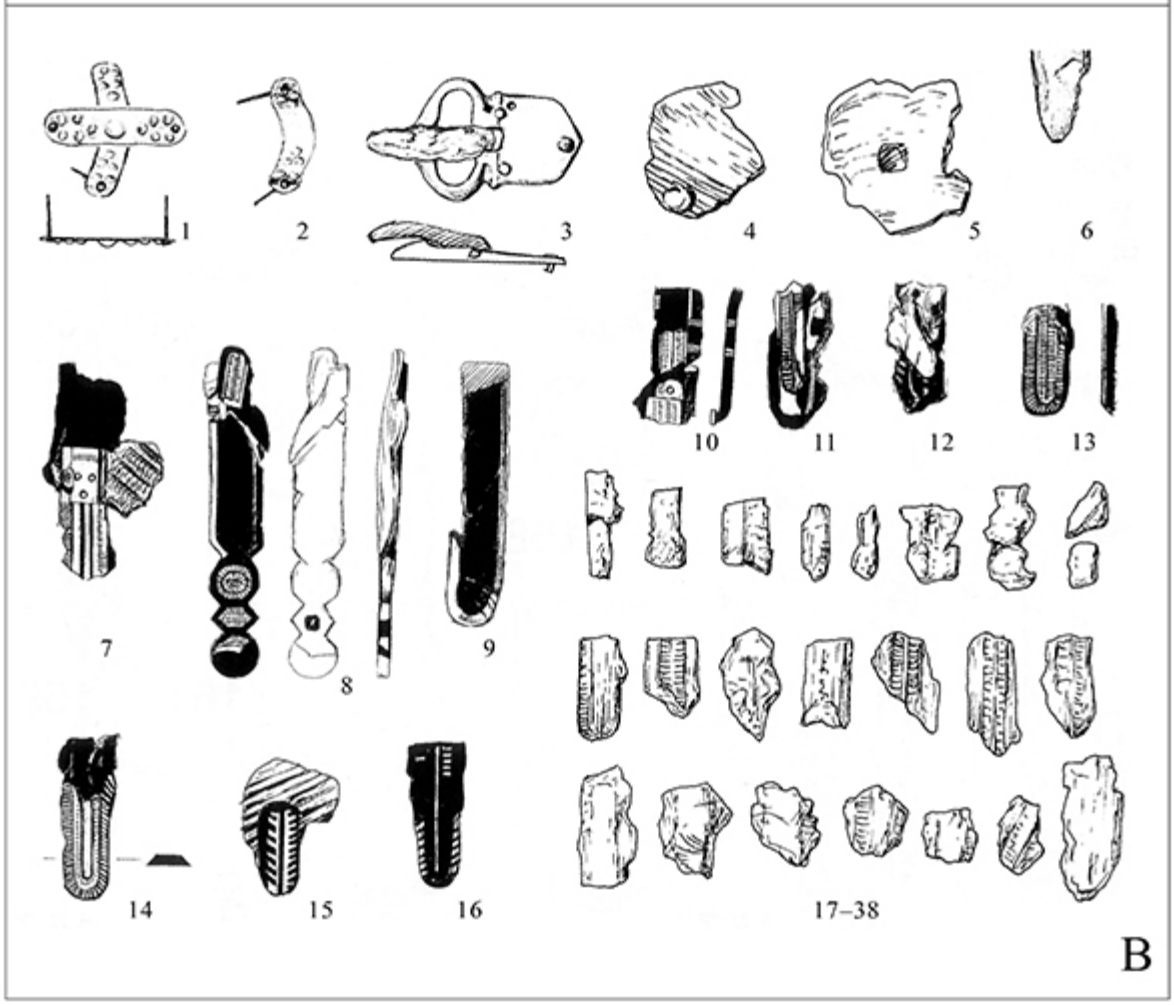
5

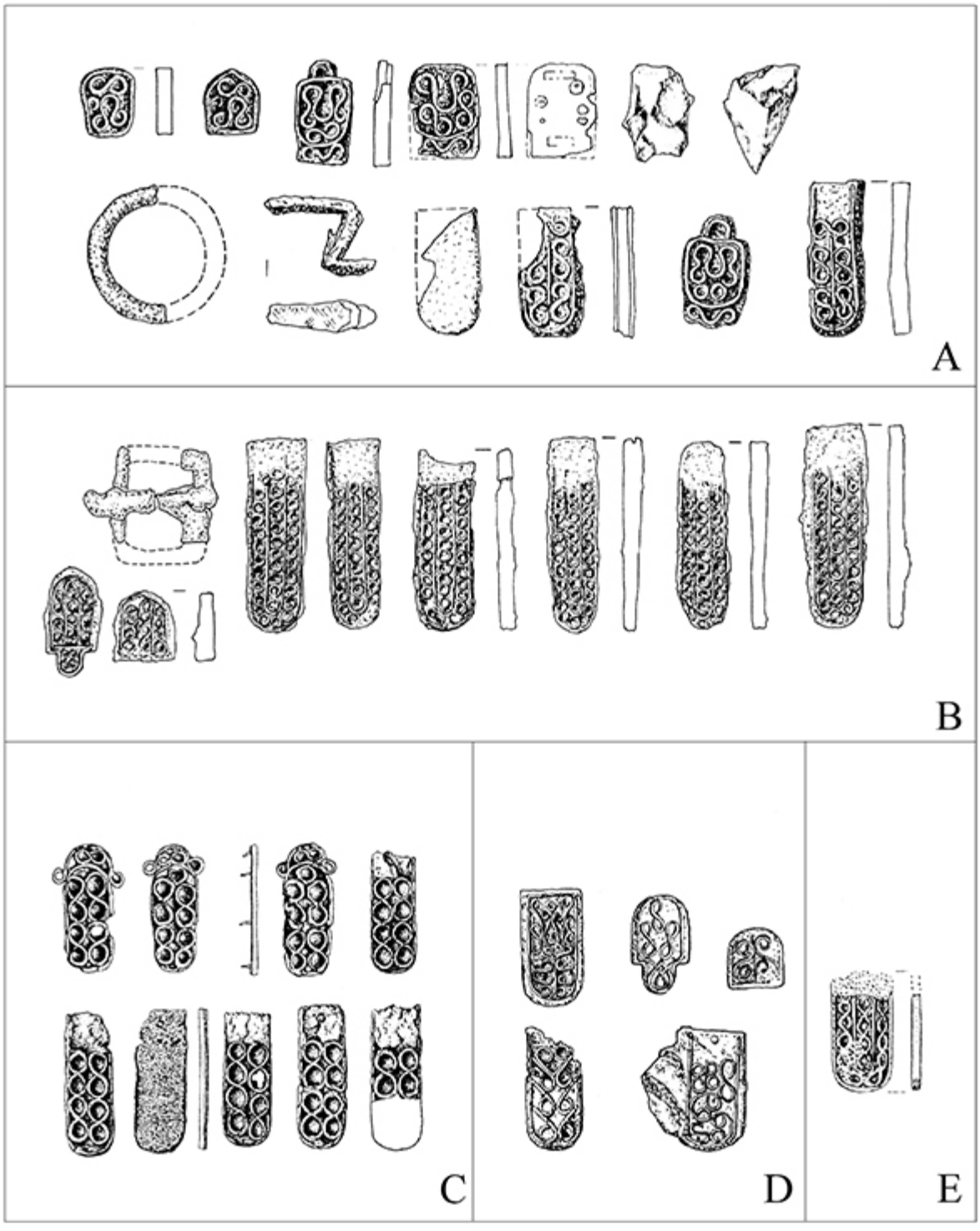
6

A
B
C
D

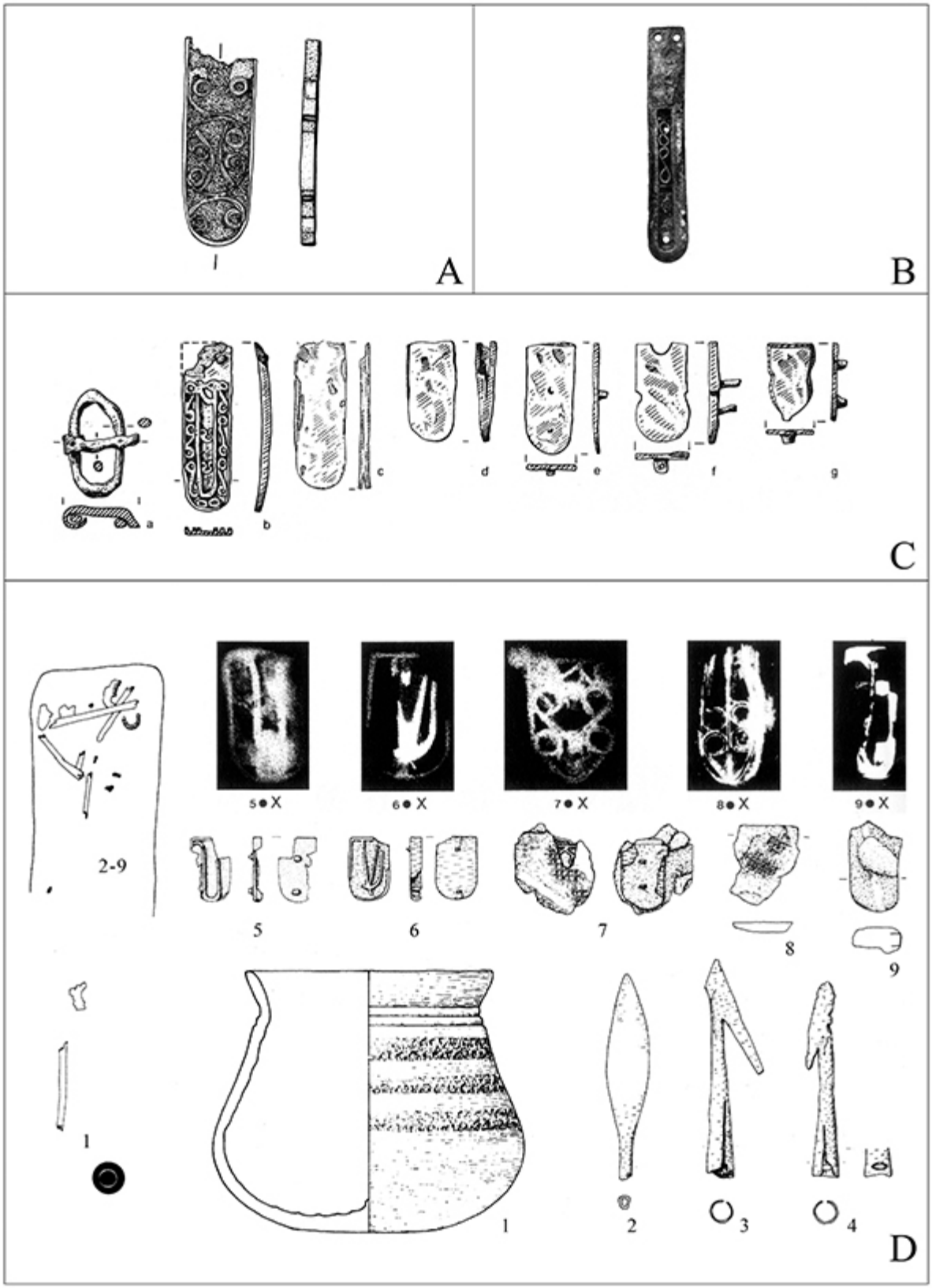

1
2
3
4
5
6
7
8
9-13
14
15
16
17
A

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17–38
B

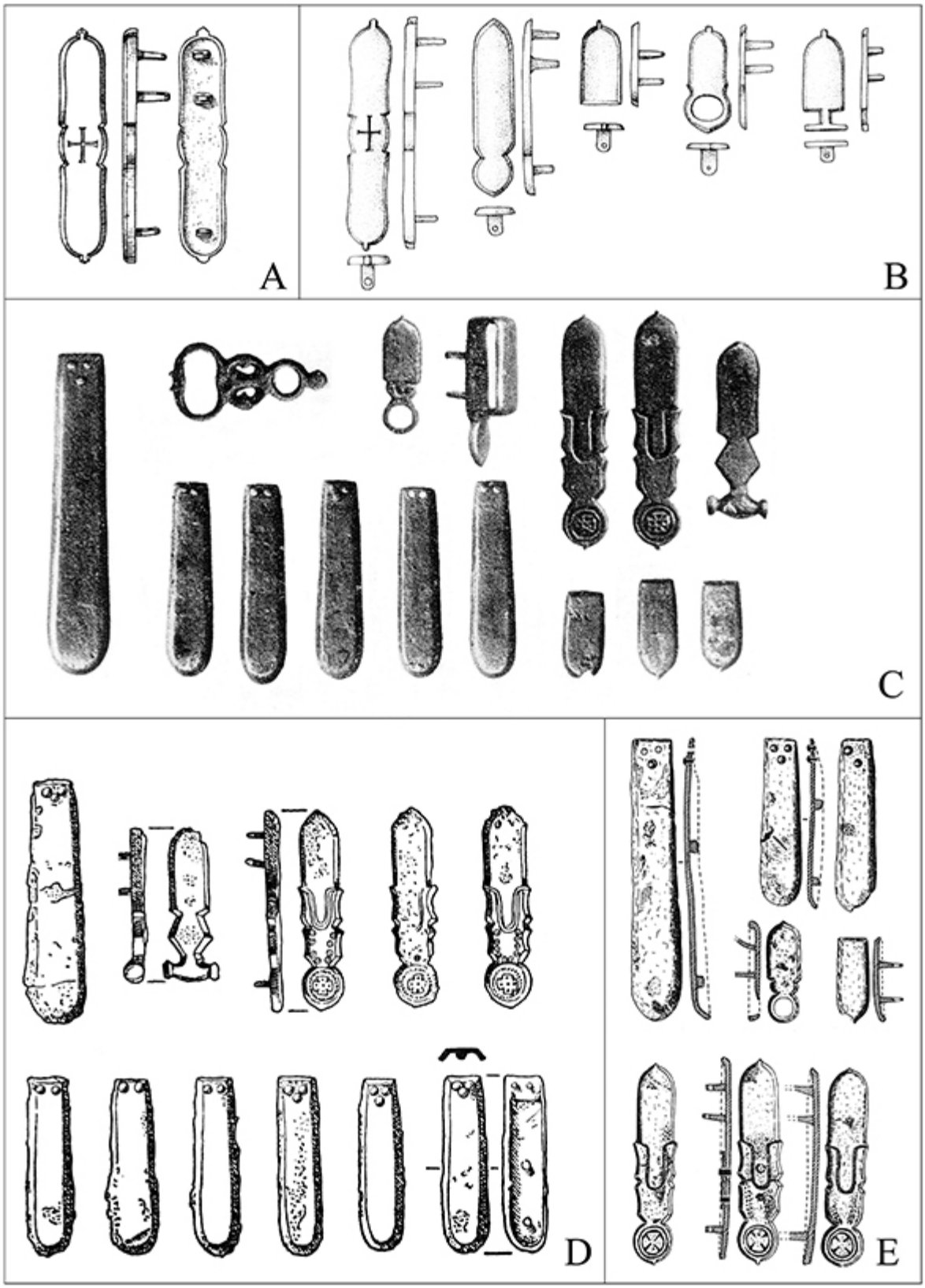
96. tábla

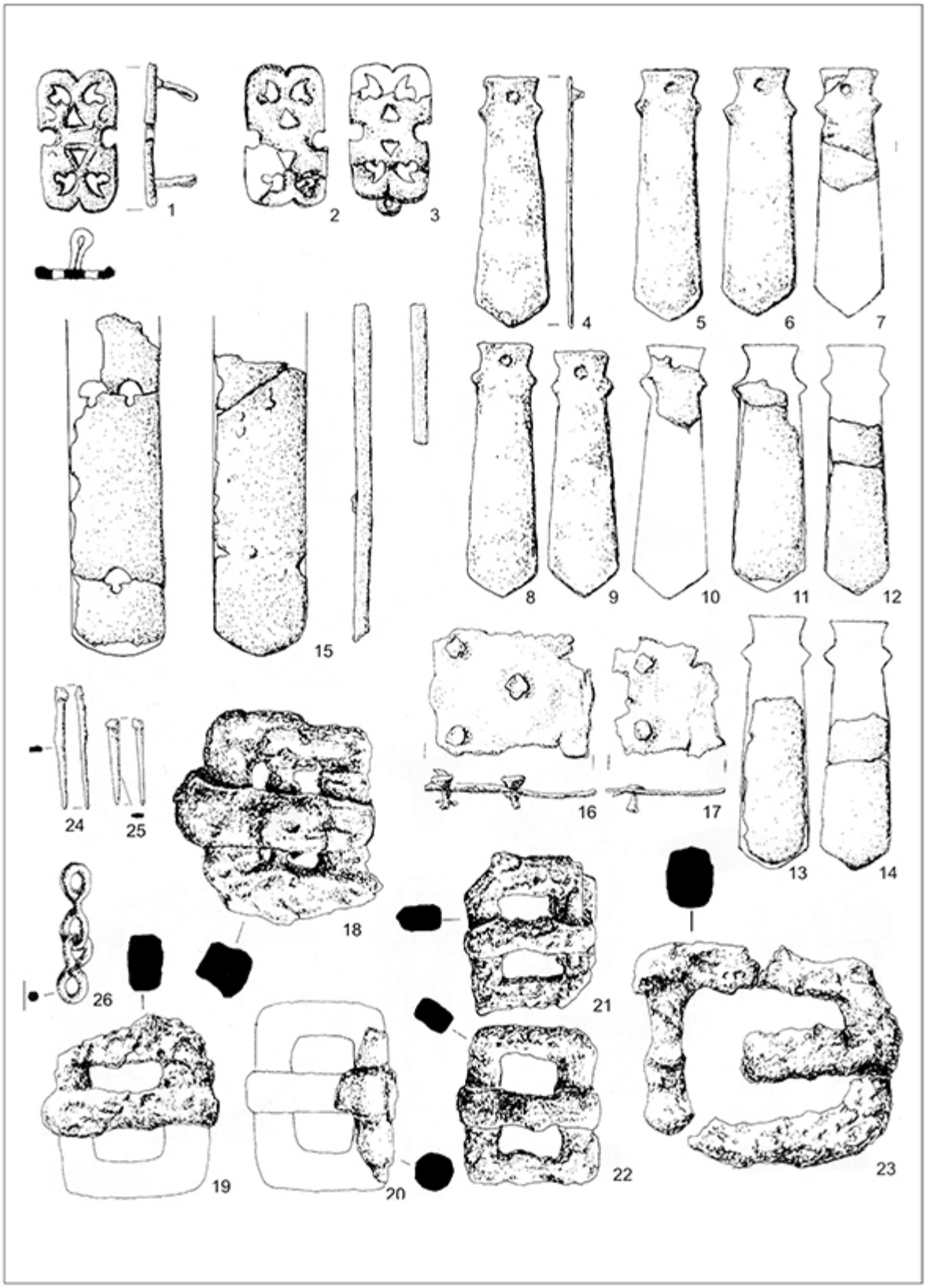

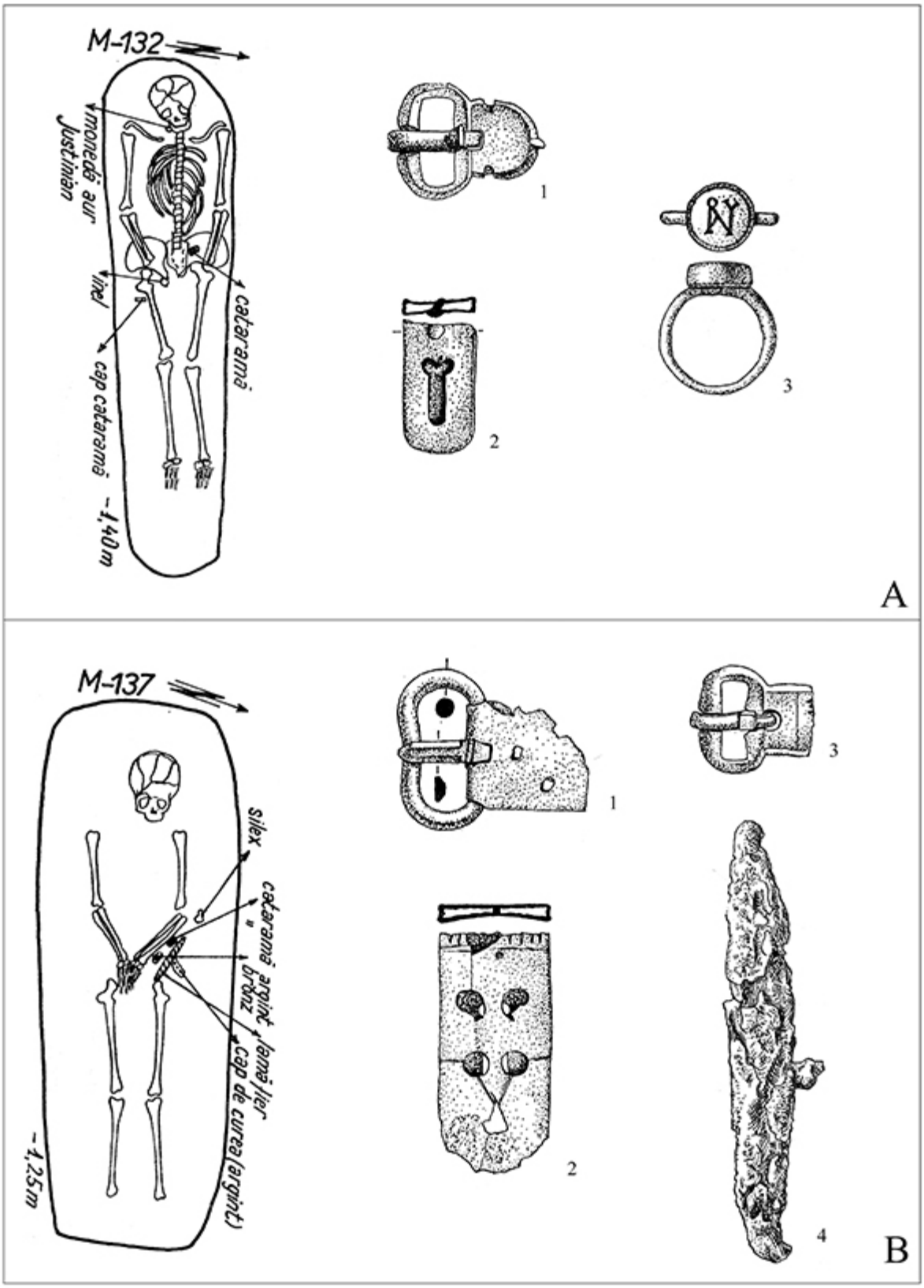
dc_1440_17

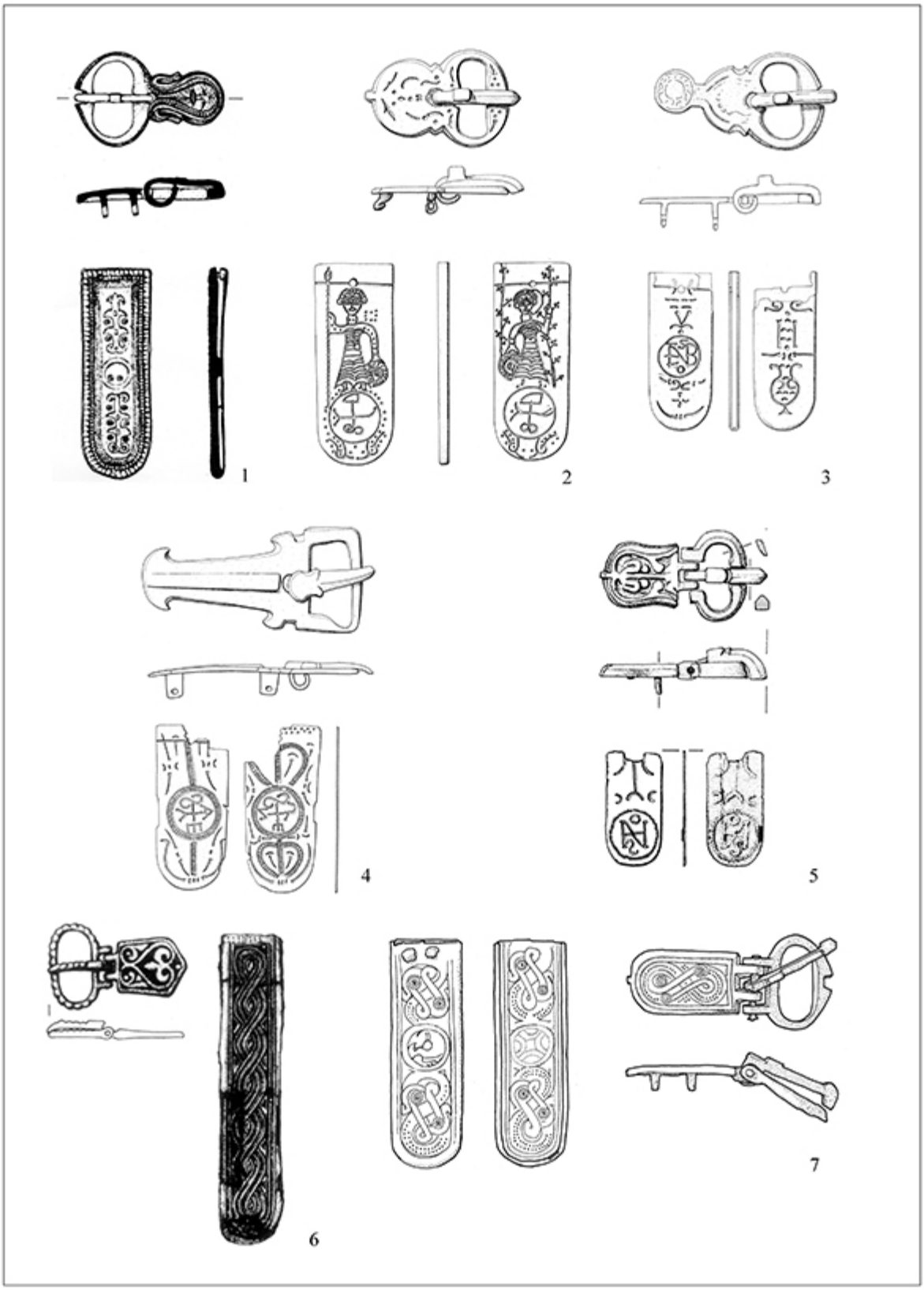

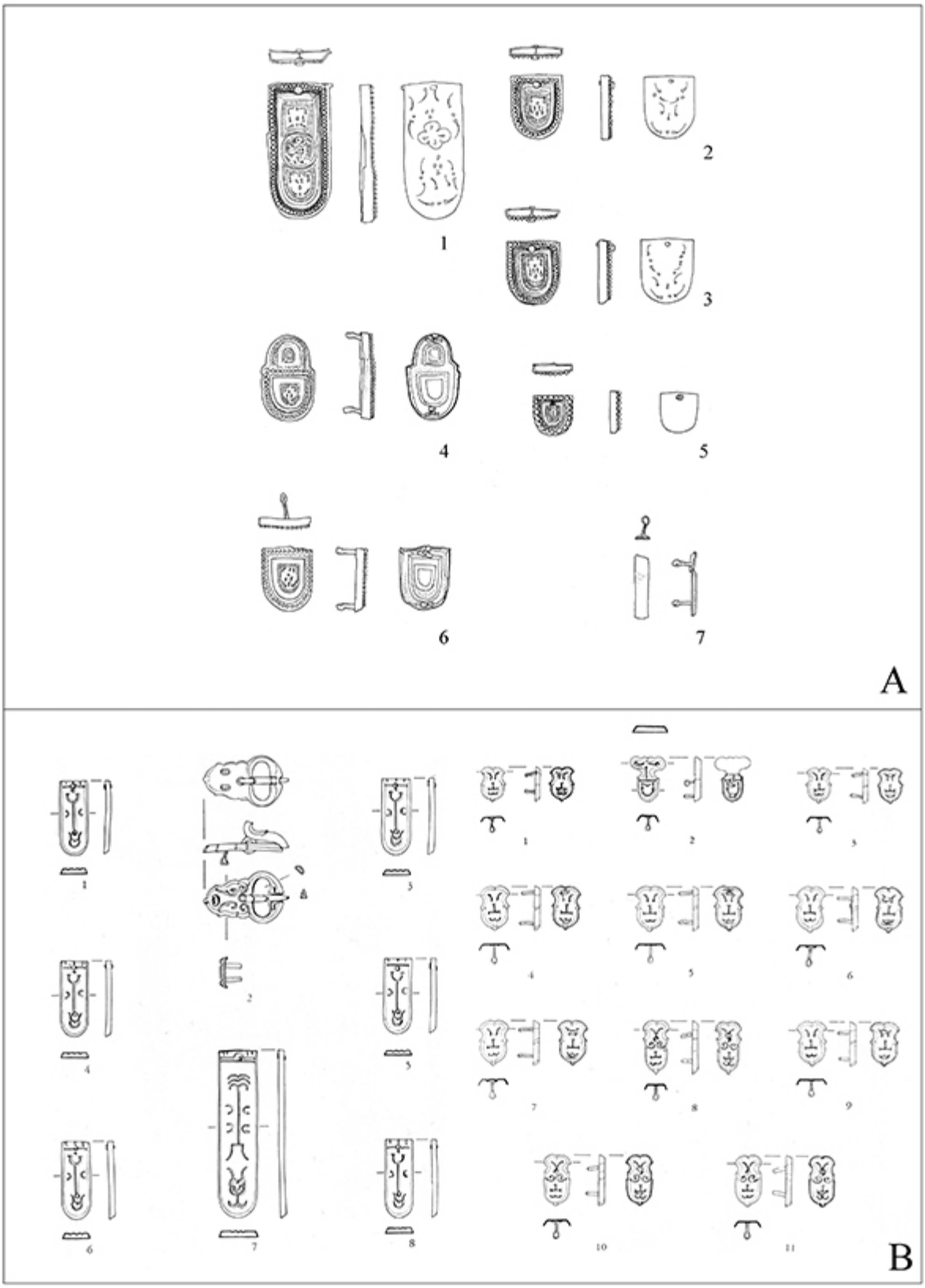
dc_1440_17

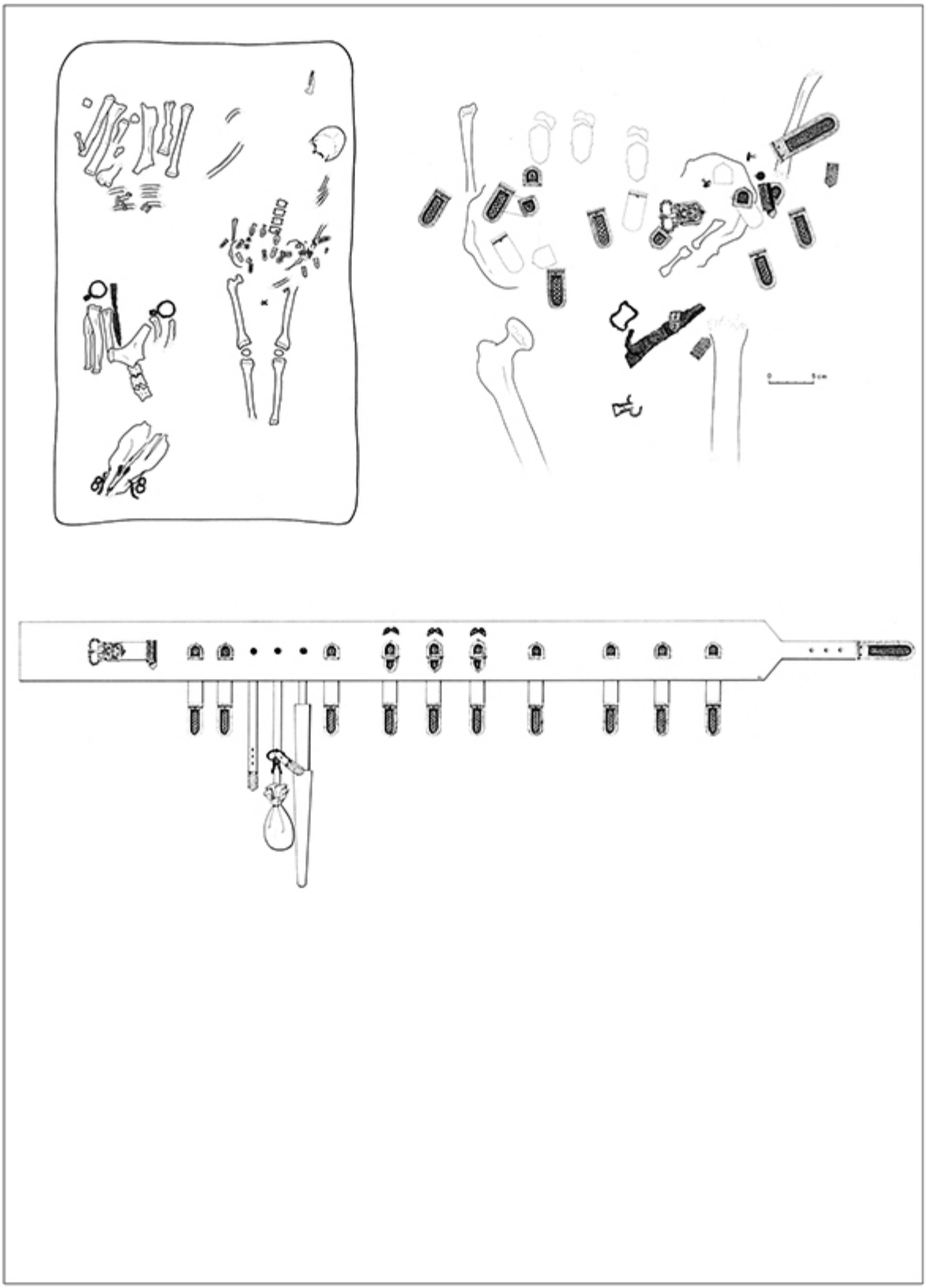

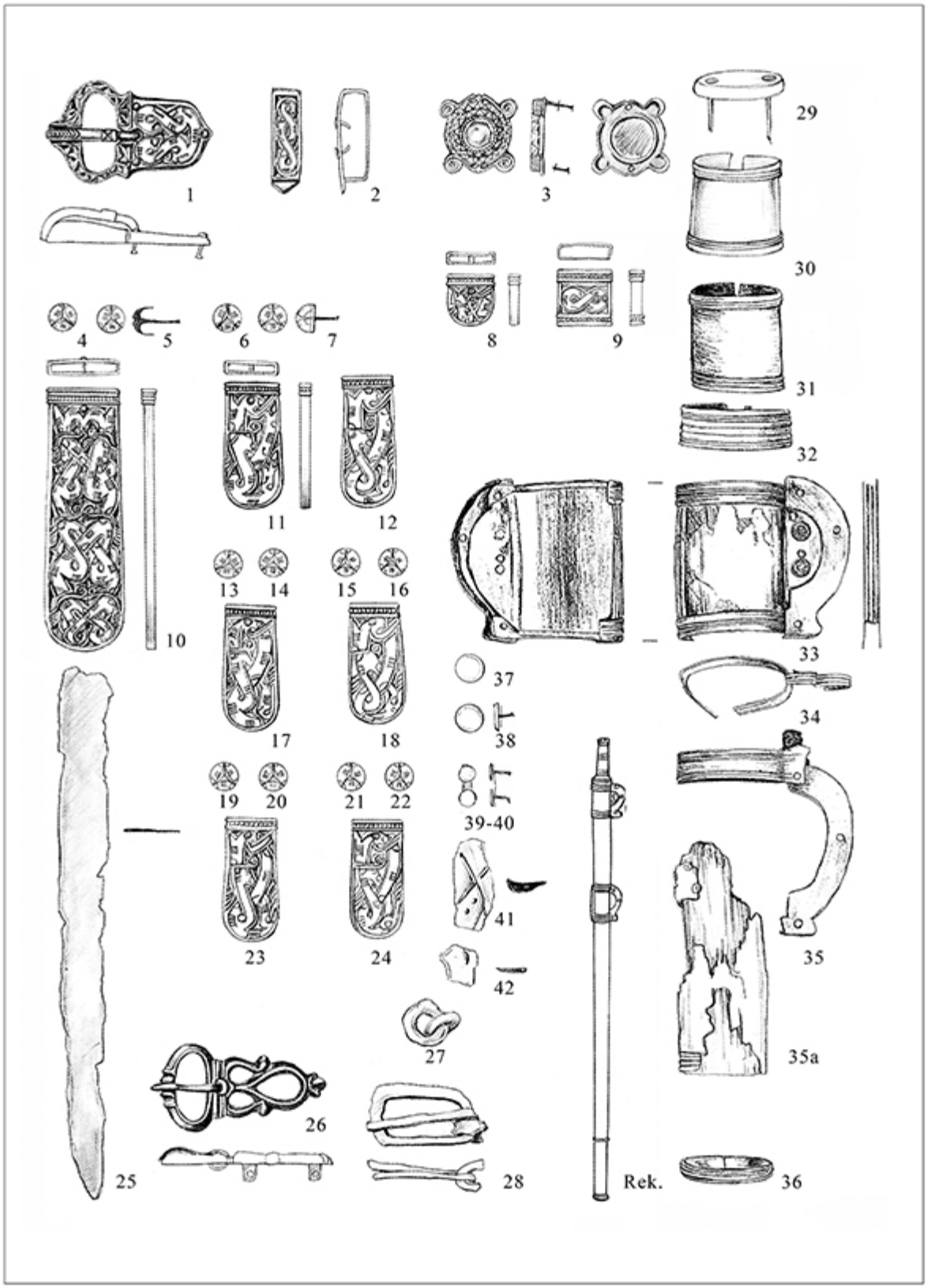

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26

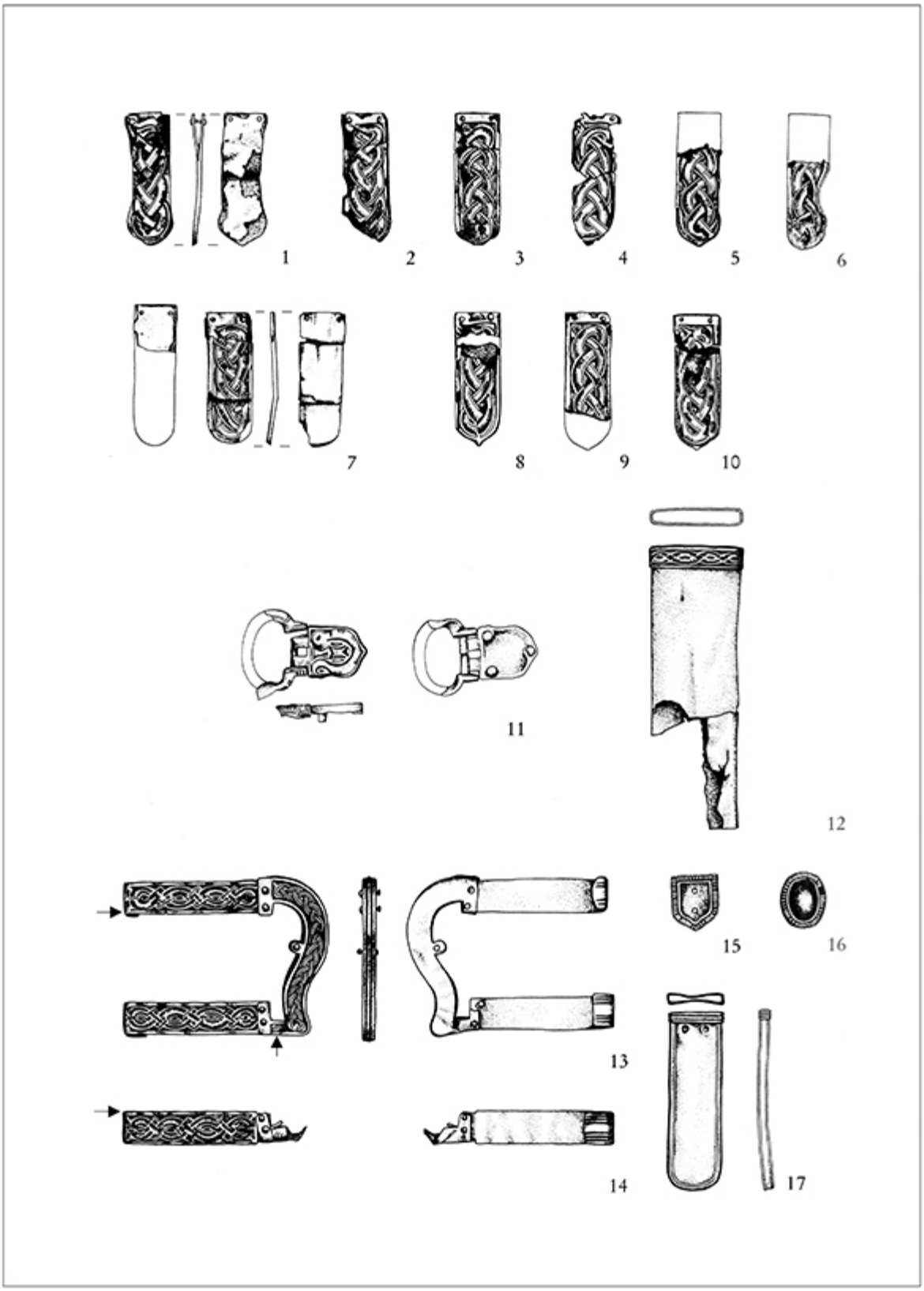

M-132
monedă aur Justinian
vîrf
cataramă
cap cataramă
-1,40 m
1
2
3
A
M-137
silex
cataramă argint, lamă fier
bronz
cap de curea (argint)
-1,25 m
1
2
3
4
B

1
2
3
4
5
6
7

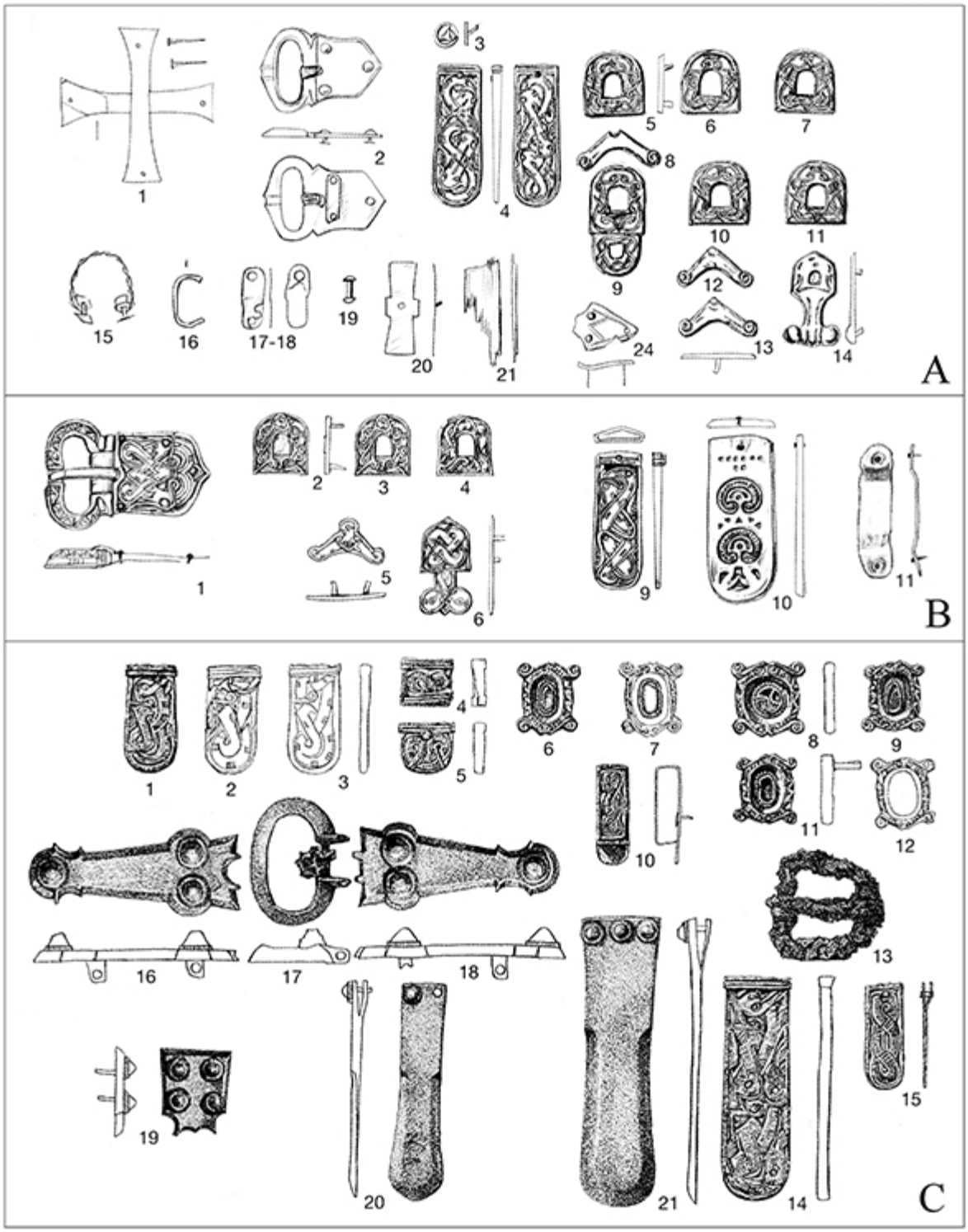

1
2
3
4
5
6
7
A
B

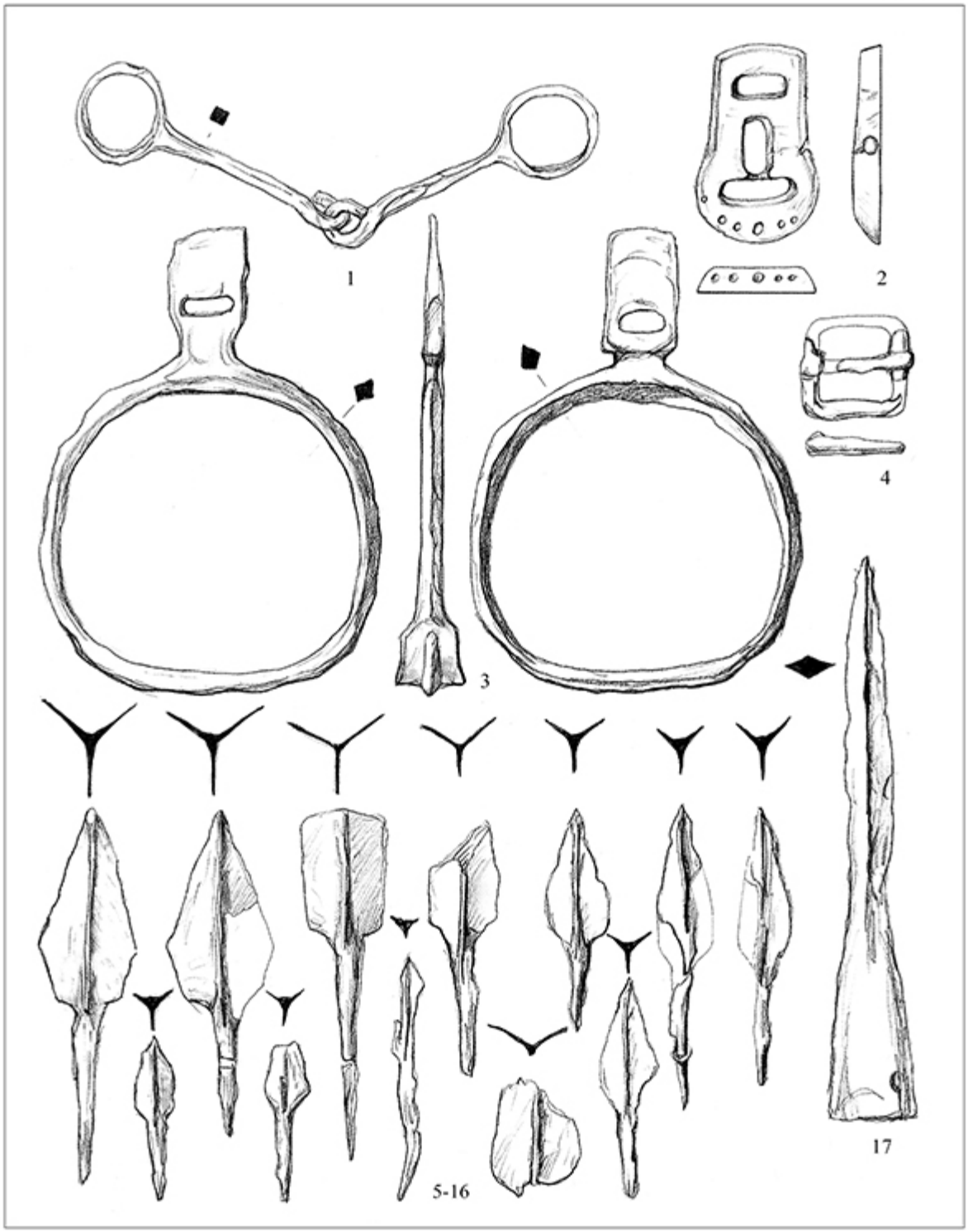

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
35a
36
37
38
39-40
41
42
Rek.

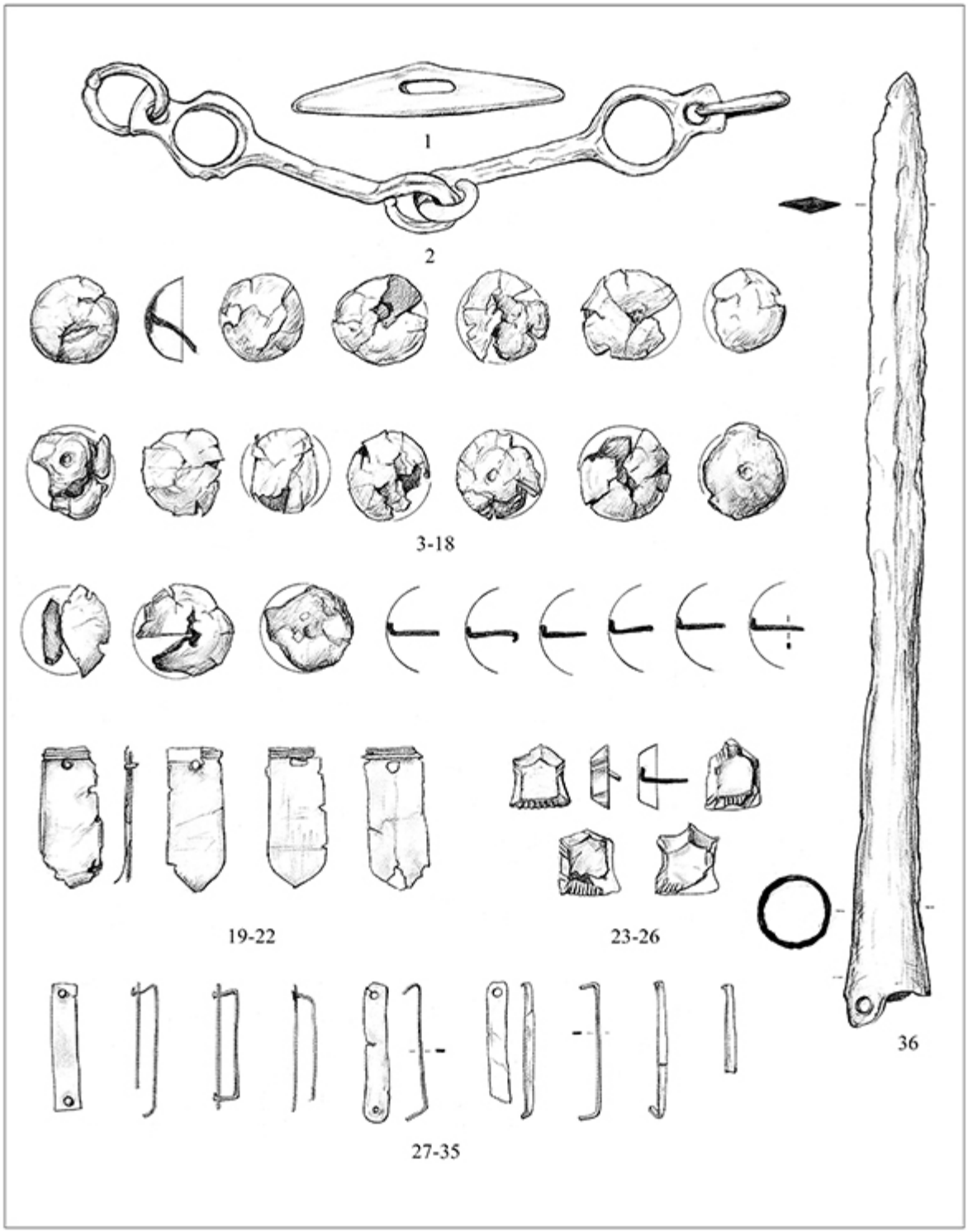

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

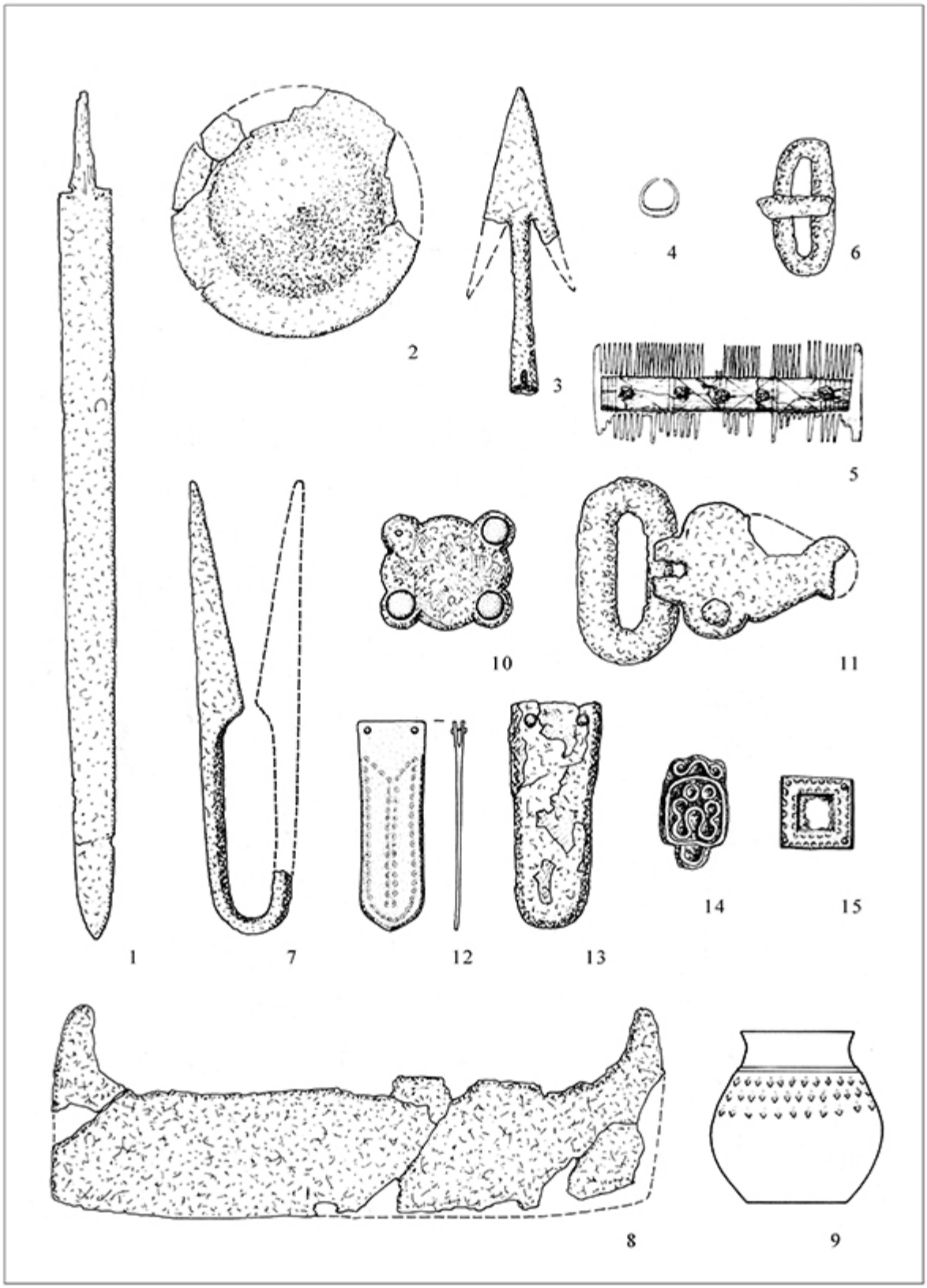
106. tábla

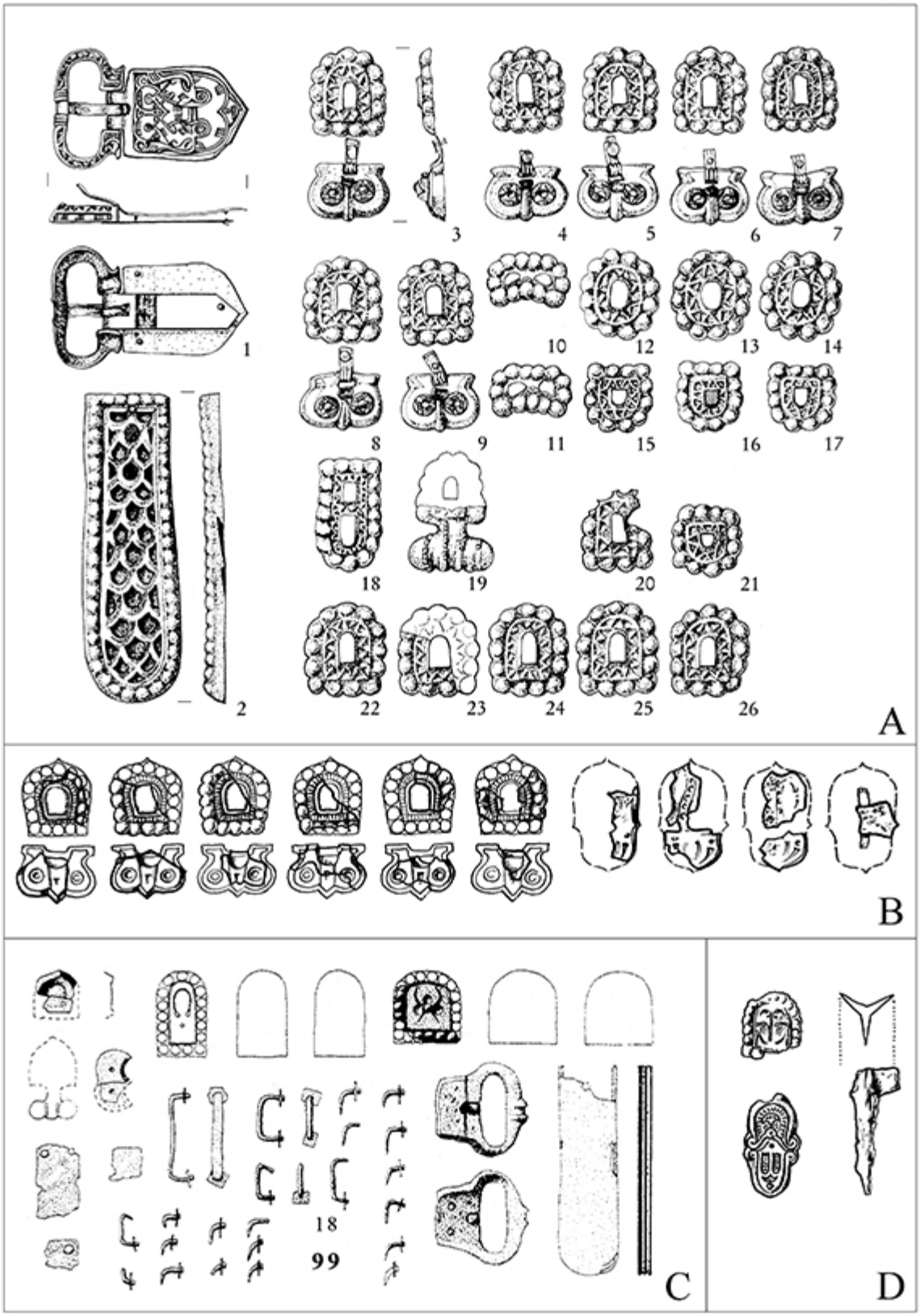

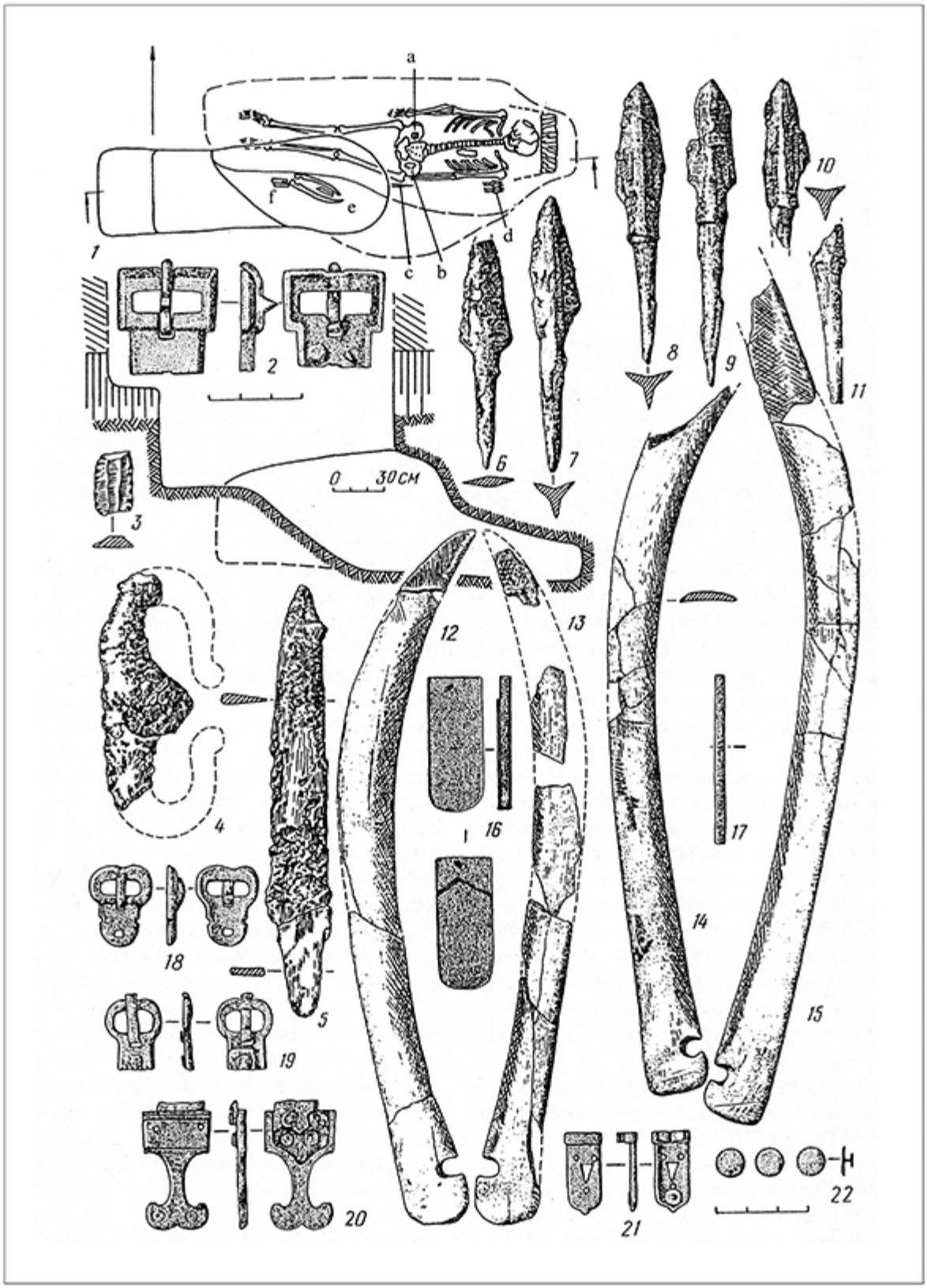
107. tábla

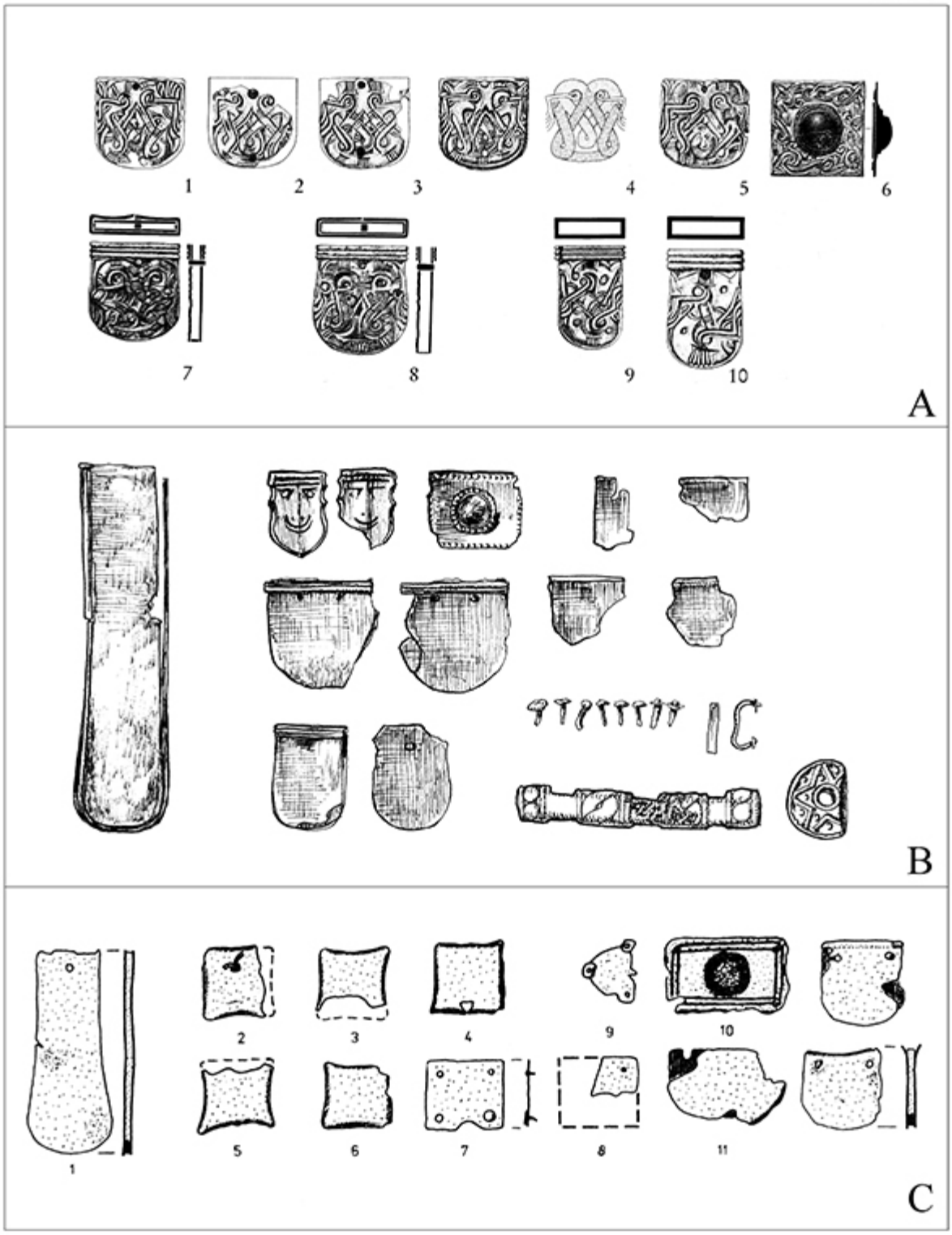

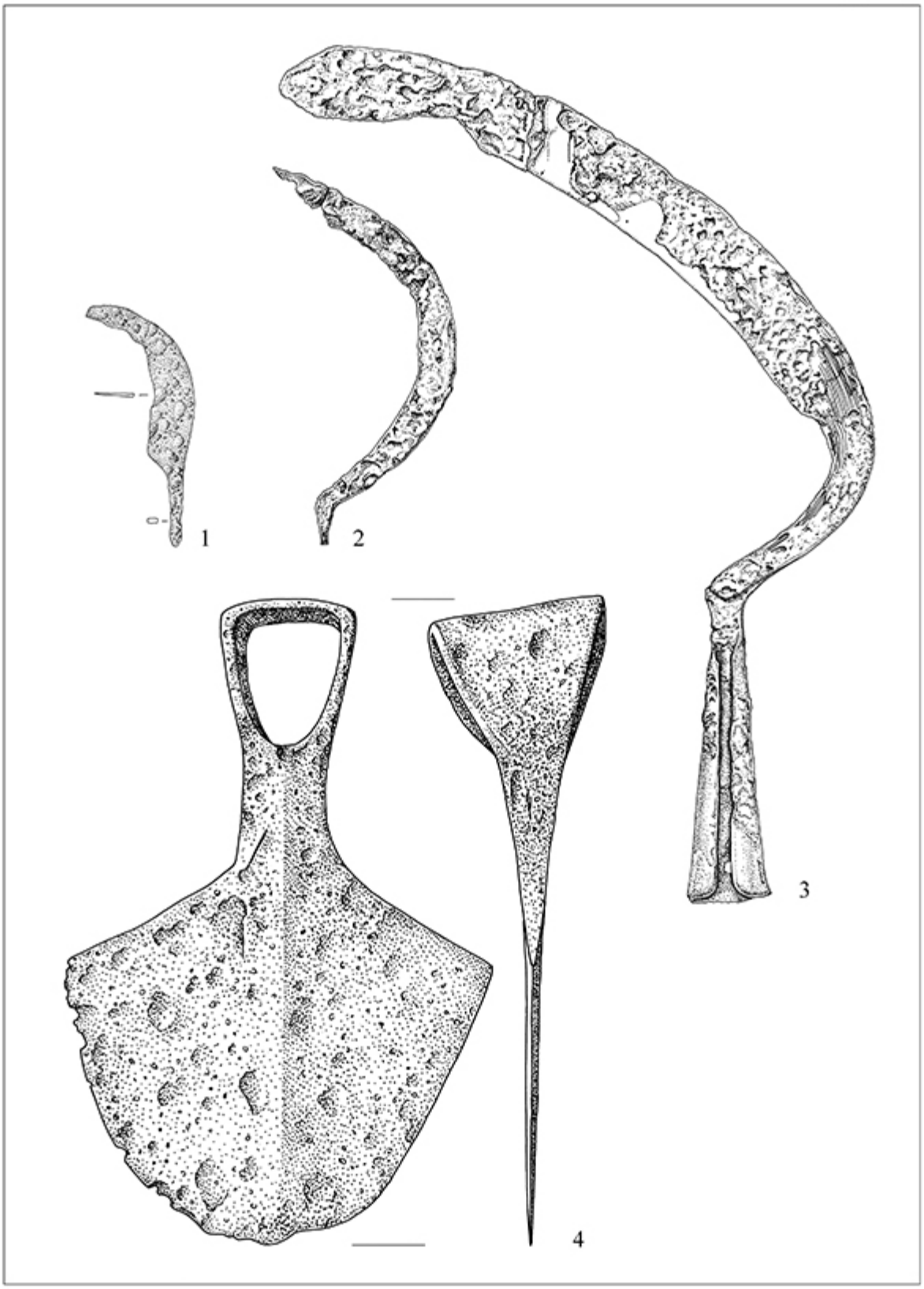

1
2
3-18
19-22
23-26
27-35
36

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
A
B
18
99
C
D

a
b
c
d
e
f
0 30 cm
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
A
B
2
3
4
9
10
5
6
7
8
11
1
C

1
2
3
4

1

2

3

4

5